

ISSN 2708-955X (print)
ISSN 2709-6033 (on-line)

2023 № 3

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

MATERİALLARI

KONFRANS MATERİALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ
CONFERENCE PROCEEDINGS

2023 № 3

KONFRANS

SUMQAYIT - 2023

ISSN 2708-955X (print)
ISSN 2709-6033 (on-line)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

KONFRANS MATERİALLARI

МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИЙ

CONFERENCE PROCEEDINGS

2023 № 3

SUMQAYIT – 2023
СУМГАИТ – 2023
SUMGAYIT – 2023

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Konfrans materialları

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)</i>
ƏKBƏR AĞAYEV	<i>prof. (təbiət və texniki elmlər bölməsi üzrə məsul katib)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof., (sosial və humanitar elmlər bölməsi üzrə məsul katib)</i>

Сумгаитский государственный университет

Материалы конференций

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (заместитель главного редактора)</i>
АКПЕР АГАЕВ	<i>проф. (ответственный секретарь раздела естественных и технических наук)</i>
НИГЯР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф., (ответственный секретарь раздела социальных и гуманитарных наук)</i>

Sumgayit State University

Conference proceedings

EDITORIAL BOARD

ELKHAN HUSEYNOV	<i>prof., rector (chief editor)</i>
RAMAZAN MAMMADOV	<i>prof., vice-rector for science and innovations, (deputy chief editor)</i>
AKBAR AGAYEV	<i>prof. (executive secretary of the department of natural and technical sciences)</i>
NIGAR ISGANDAROVA	<i>prof., (executive secretary of the department of social and humanitarian sciences)</i>

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TÜRK DÜNYASI:
İCTİMAİ, İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR**

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS
(04–05 may 2023-cü il)

**ГЕЙДАР АЛИЕВ И ТЮРКСКИЙ МИР:
ОБЩЕСТВЕННЫЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И
КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ**

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(04-05 мая 2023 год)

**HEYDAR ALIYEV AND THE TURKIC WORLD:
SOCIAL, ECONOMIC AND CULTURAL
RELATIONS**

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
(May 04-05, 2023)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

*Ümumilli Lider Heydər Əliyevin
100 illiyinə həsr olunur*

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TÜRK DÜNYASI:
İCTİMAİ, İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR**

BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

04-05 may 2023

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
СУМГАЙТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TÜRK DÜNYASI:
İCTİMAİ, İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏR**

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

04-05 мая 2023

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

**HEYDAR ALIYEV AND THE TURKIC WORLD:
SOCIAL, ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONS**

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

May 04-05, 2023

SUMQAYIT – 2023

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ *** ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ КОМИТЕТ *** ORGANIZING COMMITTEE

Sədr

Hüseynov E.B. Rektor, professor

Sədr müavini

Məmmədov R.S. Elm və innovasiyalar üzrə prorektor, professor

Üzvlər

Talıbov N.H. Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor, dosent

Atayev Q.N. Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, dosent

Xəlilov E.Ş. Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor, dosent

Hacıyev N.İ. İqtisadi məsələlər üzrə prorektor

Məmmədov Ə.A. Ümumi işlər üzrə prorektor

Həmzəyeva S.S. Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent

Avtandil Məmmədov Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor

İsgəndərova N.V. Xarici dillər kafedrasının müdiri, professor

Eminli B.İ. Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri, dosent

(məsul katib)

Məmmədova A.T. Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri, dosent

Bayramov A.Ə. FETL-in müdiri, professor

Xəlilov S.A. Doktorantura və magistratura şöbəsinin müdiri, dosent

Orucov S.K. Elmi hissənin müdiri, dosent

Fətullayeva S.A. Beynəlxalq əməkdaşlıq və əcnəbitələbələr şöbəsinin müdiri

Cəlilli N.M. Mətbuat və ictimaiyyətlə əlaqələr xidməti şöbəsinin müdiri

Abdullayev A.N. Linqvistik mərkəzin rəhbəri

İsmayılov F.B. İnformasiya Texnologiyaları Mərkəzinin direktoru

PROQRAM KOMİTƏSİ *** ПРОГРАММНЫЙ КОМИТЕТ *** PROGRAM COMMITTEE

<i>Nizami Cəfərov</i>	akademik	Azərbaycan
<i>Nikolay Kazanskiy</i>	akademik	Rusiya
<i>Ramazan Məmmədov</i>	professor	Azərbaycan
<i>Ramiz Əsgər</i>	professor	Azərbaycan
<i>Aslan Bayramov</i>	professor	Azərbaycan
<i>Tofiq Hacıyev</i>	professor	Azərbaycan
<i>İlhamə Hacıyeva</i>	professor	Azərbaycan
<i>Həcər Hüseynova</i>	professor	Azərbaycan
<i>Avtandil Məmmədov</i>	professor	Azərbaycan
<i>Nigar İsgəndərova</i>	professor	Azərbaycan
<i>Haluk Şükriü Akalın</i>	professor	Türkiyə
<i>Necati Demir</i>	professor	Türkiyə
<i>Ali Yakıcı</i>	professor	Türkiyə
<i>Almira Süleymanova</i>	professor	Rusiya
<i>İmperiyat Xalipayeva</i>	professor	Rusiya
<i>Şolpan Jarkınbekova</i>	professor	Qazaxıstan
<i>Maqripa Eskeyeva</i>	professor	Qazaxıstan
<i>Qulqayşa Saqidolda</i>	professor	Qazaxıstan
<i>Taşpolat Sadıkov</i>	professor	Qırğızıstan
<i>İrfan Morina</i>	professor	Kosova
<i>Reyhan Həbibli</i>	dosent	Azərbaycan
<i>Sevinc Həmzəyeva</i>	dosent	Azərbaycan
<i>Nuridə Novruzova</i>	dosent	Azərbaycan
<i>Marqarita Dubrovina</i>	dosent	Rusiya
<i>İristi Kuttımuratova</i>	dosent	Özbəkistan

PLENAR İCLAS
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ
PLENARY SESSION

HAYDAR ALİYEV'İN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Şükrü Halûk Akalın

Hacettepe Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Sumqayıt Dövlət Universiteti Fexri Doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Fexri Doktoru
sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

Anahtar sözcükler: Haydar Aliyev, hitabet sanatı, söz varlığı, anlam bilimi, sözcük bilimi

Giriş

Azerbaycan'ın Ulu önderi, Türk dünyasının bilge şahsiyeti, büyük devlet adamı Haydar Aliyev konuşmalarında, yazılarında, kitaplarında kullandığı geniş söz varlığıyla, ince anlam ayrıntılarıyla örülü ifadeleriyle, etkili söz dizimiyle örnek bir hitabet ustasıdır.

Azerbaycan dilinin geliştirilmesi, zenginleştirilmesi, yaygınlaştırılması, öz benliğini kazanması uğrunda devlet seviyesinde çalışmalar yürüten, kararlar alınmasını, kanunlar çıkarılmasını sağlayan Haydar Aliyev, bu dil siyasetinin yanı sıra kendisi de konuşmalarında ve eserlerinde herkese örnek olacak bir dil kullanarak bir Azerbaycanlının nasıl konuşması ve ne kadar zengin bir söz varlığına sahip olması gerektiğini kendi şahsında göstermiştir. Haydar Aliyev'in konuşmalarının ve eserlerinin söz varlığı bu yönüyle incelendiğinde onun ifade kabiliyetinin ve etkileyici dil kullanımının temelinde son derece geniş kapsamlı ve ince anlam ayrıntıları içeren zengin bir söz varlığına sahip olduğu görülür.

Söz varlığı nedir?

Söz varlığı, bir dilin sözcüklerinin bütününden, deyimlerinden, kalıp sözlerinden, atasözlerinden, terimlerinden ve çeşitli anlatım kalıplarından oluşur [7, s.2158; 2, s.11; 4, s.154; 3, s. 261; 6, s. 754]. Aynı zamanda söz hazinesi olarak da adlandırılan söz varlığı, bir kişinin bildiği, kullandığı sözcükler bütünüdür [6, s. 745; 4, s.154; 3, s. 261]. Dilin konuşucularının kullandığı bu söz varlığının etkin veya edilgen olarak iki boyutu vardır [4, s.154; 3, s. 261]. Konuşucunun bildiği, kullandığı söz varlığı onun dünyasının genişliğini belirler. Bir insanın söz varlığı ne kadar genişse, zenginse dünyayı anlaması, olayları çözümlemesi, gelişmeleri kavraması da o kadar kapsamlıdır; duygularını, düşüncelerini anlatması da o kadar açık, anlaşılır ve etkili olur.

Geçmişte söz varlığı araştırmaları ve buna bağlı olarak sözlük çalışmaları söz varlığı öğelerinin tek tek fişlenmesi ve tasnif edilmesi, anlamlandırılması, tanımlanması, örneklendirilmesi kısacası insanın emeği ve göz nuruyla gerçekleştirilmekteydi. Günümüzde ise bu çalışmaların bir bölümü bilgisayarlarda yazılı veya sözlü kaynakların çeşitli yazılımlar aracılığıyla işlenmesi yoluyla gerçekleştirilmektedir. **Doğal dil işleme DDİ (natural language processing, NLP)** çalışmalarında anlama doğrudan etki etmeyen görevli ve anlamsız sözcükler olarak kabul edilen *ve, veya, bir, bu, ya, diğer, şey, bile, sanki, de, da* vb. bağlaç, edat, zamir türü söz varlığı öğeleri İngilizcede *stop list* olarak adlandırılır. Türkiye'de DDİ alanında önemli çalışmaları bulunan Prof. Dr. Eşref Adalı, bu terime *dilsiz sözcük* karşılığını önermiştir [1, s.313]. Azerbaycan Türkçesinin dilsiz sözcükleri Adalı'nın "Türkçenin Dilsiz Sözcükleri" [1, s.739] ve "İngilizcenin Dilsiz Sözcükleri" [1, s.742] listeleri dikkate alınarak belirlenmiştir) olarak adlandırılan bu çalışmalar söz varlığının belirlenmesi, derlenmesi, sıralanması aşamalarının bilgisayar aracılığıyla gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bilgisayarların kural tabanlı veya derin öğrenme yöntemleriyle söz birimleştirme (lemmatise) çalışmalarında başarı oranının artmasıyla bu alanda kullanılması da gittikçe yaygınlaşmaktadır. Son yıllarda yapay zekânın (artificial intelligence) da bu çalışmalarda kullanılmasıyla söz varlığı öğelerinin türlerinin belirlenmesi, anlamlandırılması ve nihayetinde tanımlanması da bilgisayar destekli olarak gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

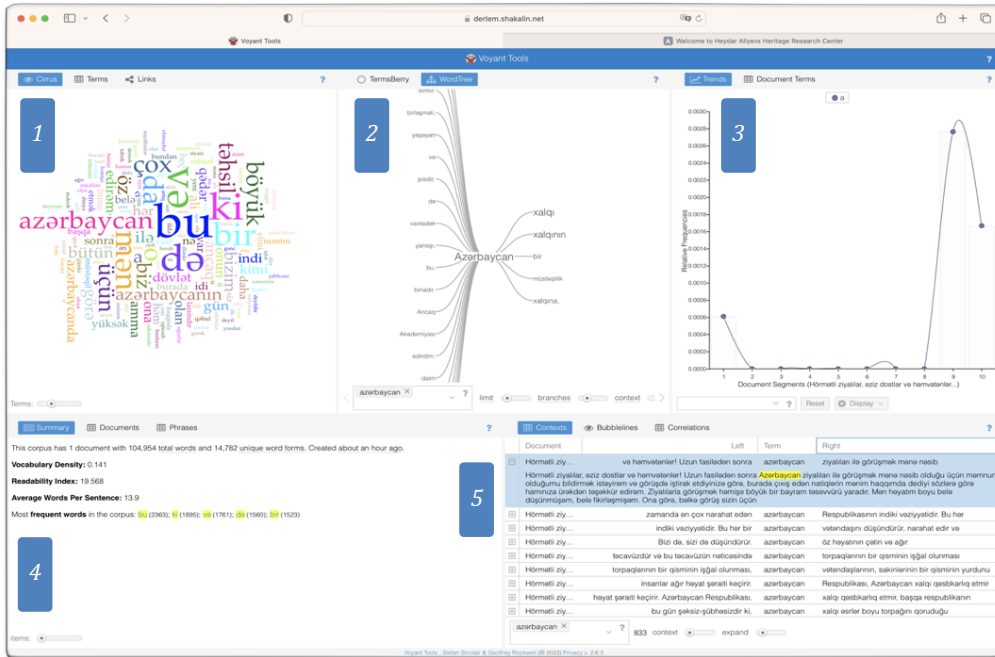
Konuşucuların söz varlığının da bilgisayarlarda işlenmesi sayesinde ise etkin ve edilgen söz varlıklarının belirlenmesi, kullandığı sözcük türlerinin, sıklıklarının (frequency), eş dizimlerinin (collocation) ortaya konması ve böylece üslup araştırmalarına (stylistics) veri sağlanması mümkün olabilmektedir.

Haydar Aliyev söz varlığı

Doğumunun yüzüncü yılında andığımız Azerbaycan'ın Ulu önderi Haydar Aliyev'in konuşma ve açıklamalarının, yazılarının, eserlerinin söz varlığını belirlemek üzere yürüttüğümüz çalışmayla onun dile hakimiyetini, dili kullanma becerisini, sözcüklerin kullanım sıklığı oranlarını, tercih ettiği eş dizimli yapıları ortaya koymak, böylece Haydar Aliyev'in üslup araştırmalarına veri sağlamak amacındayız. Bu çalışmanın ilk adımı olarak Haydar Aliyev'in bilim ve öğretim üzerine konuşmalarının, açıklamalarının, yazılarının yer aldığı *Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxana*'sındaki *Elm və Təhsil* konulu eserlerinin yer aldığı (<https://lib.aliyev-heritage.org/az/742736.html>) ağ sayfasında bulunan toplam seksen yazı, konuşma metni, açıklama metin dosyasına dönüştürülmüştür. Metin dosyasındaki konu başlıkları, çeşitli şahısların ara sözleri ayıklanmış, yalnızca Haydar Aliyev'e ait konuşmalar, açıklamalar, yazılar esas alınmıştır. Bunların hem şifahi konuşmalara hem de yazılı açıklamalara dayanması söz varlığının gerçekçi verilere dayanmasını sağlamıştır. İşlenen verinin 1993 yılının eylül ayından 2003 yılının eylül ayına kadar farklı zamanlara ait olması da yirmi yıllık bir dönemde yayılan yazılı veya sözlü metinlerin zaman dizimli (kronolojik) söz varlığı araştırmalarının yapılmasına da veri sağlaması söz konusu olabilecektir. Bu metin dosyası Voyant Tools yazılımına aktarılarak söz varlığı araştırmaları için veri tabanı hâline getirilmiştir. Yapılan çözümleme sonucunda metnin toplam 104.954 söz varlığından oluştuğu, tekil sözcük sayısının ise 14.782 olduğu görülmüştür. Bu sayı söz birleştirme (lemmatisation) yapılmadan elde edilen değeri göstermektedir.

Voyant Tools yazılımı aracılığıyla <https://shakalin.net> adresindeki kişisel ağ sayfamda derlem (corpus) çalışmalarını yürüttüğüm bölümde oluşturduğum Haydar Aliyev'in Söz Varlığı Araştırmaları kapsamında Azerbaycan'ın Ulu Önderi'nin *Elm və Təhsil* konulu konuşmalarının, açıklamalarının, yazılarının derleminin (corpus) ardından diğer konulardaki konuşmalarının, yazılarının, açıklamalarının derlemi de çıkarılacaktır. Söz konusu derleme <https://aliyev-sozvar.shakalin.net> adresinden ulaşmak mümkündür.

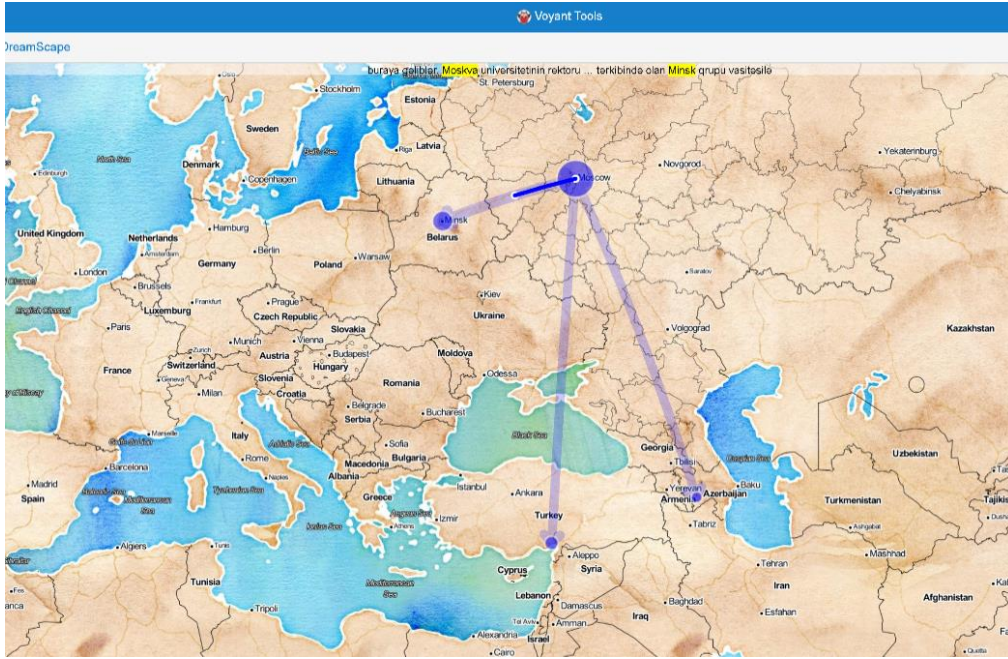
Aşağıdaki görsel bu yazılımın tercih edilen söz varlığı çözümlemelerine göre veri çerçevelerini içermektedir. 1 sayılı çerçevede Haydar Aliyev'in derleminde yer alan metinlerde sözcüklerin kullanım sıklığına göre oluşturulan sözcük bulutu görülmektedir. En sık kullanılan ilk 100 sözcük kullanım oranlarına göre daha büyük olarak görülmekte ve her sözcük farklı renklerde gösterilmektedir.

Bu çerçevenin altındaki düğmeyi sağa doğru çektikçe sıralamadaki sözcük sayısını artırmak mümkündür. Böylece Haydar Aliyev'in en sık kullandığı ilk 200, ilk 300 vb. sözcük bulutlarını oluşturmak mümkündür. 2 sayılı çerçevede ise söz varlığı veri tabanında *Azərbaycan* sözü aranmış ve bu sözün yan yana en çok birlikte bulunduğu sözcükler sıralanmıştır. 3 sayılı çerçevede ise aranan sözün metin içerisinde geçtiği yerlerdeki kullanım oranı grafik olarak gösterilmiştir. 4 sayılı çerçevede hazırlanan metin dosyasının kapsamı ve oluşturuluş tarihi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Veri tabanına yeni dosyalar eklendikçe buradaki sayısal veriler de artacaktır. Yukarıda da değinildiği gibi 2023 yılının mart ayında yapılan çalışmada yazılıma aktarılan metin toplam 104.954 söz varlığından oluşmakta, bu söz varlığı içerisinde birleştirme çalışması yapılmadan 14.782 tekil sözcük bulunduğu 4. sayılı çerçevede görülmektedir.

Yazılımın 5 sayılı çerçevesinde ise aranan sözcüğün eş dizim (collocation) yapıları görülmektedir. Örnek olarak aranan *Azərbaycan* sözünün solundaki ve sağındaki 5 ngramlı eş dizimli yapıları görülebilmektedir. Alttaki düğmeyi sağa doğru çekerek ngramı artırmak mümkündür. Her satırda aranan sözcüğün üzerine tıklandığında ise çerçevede mavi renkli alan açılmakta ve aranan sözün o paragrafta nasıl geçtiği görülebilmektedir. Böylece Haydar Aliyev'in söz varlığındaki her sözcüğün eş dizimli yapıları görülebilmektedir.

Voyant Tools esnek yapısı araştırmacılara veri tabanında çok farklı alanlarda ve konularda sorgulama yapma, söz varlığını görsel verilere dönüştürme vb. seçenekler sunmaktadır. Bu uygulama yazılımın 3. çerçevenin üzerindeki Corpus Tools sekmesindeki seçeneklerle gerçekleştirilmektedir. Örneğin DreamSpace ile metinde geçen yer adları dünya haritası üzerinde ilk cümleden başlayarak cümle cümle gösterilebilmektedir:

Term 1	←	→	Term 2	Correlation...	Significanc...
saxlamaq			öz	0.8941795	0.00048196...
fikir			öz	0.8531632	0.00169694...
ise			öz	0.83348584	0.00273688...
müstəqilliyi...			öz	0.80742675	0.004734845
nəsilər			öz	0.8048837	0.00496404...
bu			öz	0.79923123	0.005534863
yalnız			öz	0.7992047	0.00553760...
hadisədir			öz	0.790868	0.006446074
müharibə			öz	0.7848621	0.00715053...
müstəqil			öz	0.78472635	0.00717949...
isteyir			öz	0.77260906	0.00879775...
15			öz	0.7652864	0.009891613
sahədə			öz	0.76318485	0.01022244...
müqəddəs			öz	0.76124924	0.01053396
yaşağı			öz	0.7608201	0.010603922
vəzifəsidir			öz	0.7597508	0.0107796...
müharibədən			öz	0.7565779	0.01131319
nədənse			öz	0.7565779	0.01131319
elmimizi			öz	0.7565779	0.011313189
qrupunun			öz	0.7565779	0.011313189
aslı			öz	0.7546868	0.011638654
odur			öz	0.75412536	0.011738094
aydın			öz	0.75352484	0.011843817
olması			öz	0.75292933	0.011949316
sosial			öz	0.75002223	0.012473806

Hazırlanmış olduğumuz veri tabanında bu sözcükler eş dizimli (collocation) yapıları, birlikte kullanımları (correlations) açısından değerlendirildiğinde ilgi çekici sonuçlar sunacaktır.

Sonuç.

Azərbaycan'ın Ulu önderi, Türk dünyasının bilge şahsiyeti Haydar Aliyev'in mirası eserlerinin tamamının söz varlığı üzerinde çalışmak onun dünyasındaki sözcüklerin neler olduğunu, yıllar itibarıyla hangi sözcükleri daha sık kullandığını, hangi sözcükleri hangi sözcüklerle birlikte kullanmayı tercih ettiğini, konuşmalarında geçen yer adlarını, özel adları somut bir biçimde gözler önüne sermek bilgisayar destekli dil

İlişkili sözler ise Correlations sekmesinde görülebilmektedir:

Yazılım UTF-8 karakter seti ile çalıştığından metinlerde kullanılan Azerbaycan alfabesindeki her harf aslına uygun bir şekilde görülmektedir. Yazılımda arama yaparken de Azerbaycan alfabesindeki harfleri kullanmak ve sözcükleri arama kutucuklarına Azerbaycan dilinin yazım kurallarına uygun yazmak gereklidir.

Azerbaycan Türkçesinin *dilsiz sözcüklerini* (stop list words) çıkardıktan sonra Haydar Aliyev'in bilim ve öğretim konulu konuşmalarında, açıklamalarında ve yazılarında kullanım sıklığı en yüksek olan ilk yirmi sözcük şöyle sıralanmaktadır:

Azərbaycan, təhsil, böyük, ali, dövlət, yüksək, elm, müstəqil, inkişaf, milli, müəllim, həyat, xalq, tarix, istifadə, sahə, məktəb, universitet, ziya, respublika.

Bu sözcükler, Azerbaycan'ın Ulu Önderi Haydar Aliyev'in önem verdiği konuları, dikkate aldığı hususları, duyarlılık gösterdiği alanları açıkça ortaya koymaktadır.

araştırmaları və dođal dil işleme çalışmaları sayesinde mümkün olacaqdır. Bu konudaki çalışmamız və araştırmamız devam etməkdədir. Elde ettiđimiz sonuçlar və ortaya çıkan malzeme önümüzdeki aylarda yayımlanacaq makalelerimizde bilim və kültür dünyamızın takdirlerine sunulacaqdır.

Kaynakça

1. Adalı, E. (2020). *Türkçe Doğal Dil İşleme*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
2. Aksan, D. (2004). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
3. Burkhanov, Igor. (2010) *Lexicography A Dictionary of Basic Terminology*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
4. Hartmann, R. R. K. (1998). *Dictionary of Lexicography*. London- New York: Routledge.
5. Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxana. <https://lib.aliyev-heritage.org/az/742736.html>
6. Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
7. TDK. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu

XÜLASƏ HEYDƏR ƏLİYEV LÜĞƏTİNİN TƏDQIQI Akalin Ş.H.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, nitq mədəniyyəti, lüğət tərkibi, semantik, leksikologiya

Azərbaycanın Ulu Öndəri, türk dünyasının müdrik şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev nitqlərində, yazılarında və kitablarında işlətdiyi geniş söz ehtiyatı, incə məna detalları ilə toxunmuş ifadələri, təsirli sintaksisi ilə nümunəvi nətiqlik ustasıdır. Azərbaycan dilinin inkişafı və yayılması, özünəməxsusluğunun qazanılması üçün dövlət səviyyəsində çox mühüm işlər aparan, qərarların və qanunların qəbul edilməsini təmin edən Heydər Əliyev bu dil siyasəti ilə bərabər, həm də çıxışlarında və əsərlərində hər kəsə örnək olacaq bir dildən, istifadə edərək, zəngin söz ehtiyatının necə olması lazım olduğunu özündə göstərmişdir. Heydər Əliyevin nitq və əsərlərinin lüğət tərkibinə bu aspektdən nəzər saldıqda onun ifadə qabiliyyətinə, təsirli dildən istifadəsinə görə son dərəcə əhatəli və incə semantik təfərrüatları özündə ehtiva edən zəngin lüğətə malik olduğu görünür. Məqalədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin elm və təhsillə bağlı nitqlərinin, açıqlamalarının və yazılarının lüğət tərkibini müəyyən etmək üçün yaradılmış korpus təqdim edilmiş, bu söz ehtiyatının elmi aspektdən tədqiqi yolları haqqında məlumat verilmişdir.

РЕЗЮМЕ ИЗУЧЕНИЕ СЛОВАРЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА Акалин Ш.Х.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, культура речи, словарный состав, семантика, лексикология

Великий лидер Азербайджана, мудрая личность тюркского мира, великий государственный деятель Гейдар Алиев – мастер образцового ораторского искусства с широким словарным запасом, тонкими смысловыми деталями, выразительными синтаксическими конструкциями, которые он использует в своих речах, письмах и книгах. Гейдар Алиев, проводивший на государственном уровне очень важную работу по развитию и распространению азербайджанского языка, сохранению его самобытности, обеспечивший принятие решений и законов, в соответствии с языковой политикой, а также в своих выступлениях и произведениях показавшим, каким должен быть богатый словарный запас, используя язык, который будет примером для всех. Если взглянуть на словарный состав речи и произведений Гейдара Алиева с этой точки зрения, то кажется, что он обладает богатым словарным запасом, который чрезвычайно всеобъемлющ и содержит тонкие семантические детали благодаря своей выразительности, эффективному использованию языка. В статье представлен корпус, созданный для определения словарного состава речей, высказываний и сочинений общенационального лидера Гейдара Алиева, связанных с наукой и образованием, дана информация о путях исследования этого словаря с научной точки зрения.

SUMMARY RESEARCHES ON THE VOCABULARY OF HEYDAR ALIYEV Akalin Sh.Kh.

Keywords: Heydar Aliyev, speech culture, vocabulary, semantics, lexicology

The great leader of Azerbaijan, the wise person of the Turkic world, the great statesman Heydar Aliyev is an exemplary oratory master with his wide vocabulary he uses in his speeches, writings and books, his expressions knitted with fine meaning details, and effective syntax. For the carrying out very important works at the state level for the development, dissemination of the Azerbaijani language and gaining its own identity Haydar Aliyev, who made decisions and made laws, showed in his own person what a rich vocabulary should be, by using a language that will set an example for everyone in his speeches and works, as well as this language policy. If the vocabulary of Haydar Aliyev's speeches and works is examined from this aspect, it is seen that he has a rich vocabulary that includes extremely comprehensive and fine semantic details on the basis of his expressive ability and impressive language use. In the paper, the corpus created to determine the vocabulary of the General National Leader Haydar Aliyev's speeches, declarations and writings on science and education is introduced, and information is given on how to research this vocabulary from scientific aspects.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİL SİYASƏTİNİN HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Məmmədov Ramazan Salam oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor

ramedov44@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, monoetnik dövlət, polietnik dövlət, dövlət dil siyasəti, de-yure dövlət dili, de-fakto dövlət dili, Azərbaycan dili

Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bugünədək ölkəmizin ictimai həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dünya şöhrətli siyasi xadim, görkəmli dövlət rəhbəri, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dəsti-xətti nəzərə çarpmasın. Ölkənin ictimai həyatının son dərəcə vacib sahələrindən biri də məhz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dövlət dil siyasətidir.

Dövlət dil siyasətinin vaciblik dərəcəsi, hər şeydən əvvəl, ölkə əhalisinin milli-etnik tərkibindən, əhalinin gündəlik həyatda istifadə etdiyi dillərin müxtəlifliyindən, bu dillərin bir-birinə münasibətlərindən, ictimai həyatda yerinə yetirdiyi funksiyalarından asılıdır. Bu baxımdan hər hansı bir ölkədə aparılan dövlət dil siyasətini dəyərləndirmək barədə fikir yürüdülməyənlərək ölkənin, dövlətin milli-etnik tərkibi, əhali tərəfindən istifadə olunan dillərin cəmiyyətdə yeri, funksiyası və s. nəzərə alınmalıdır.

Yer kürəsində irili-xırdalı 230 ölkə vardır və bu ölkələrdə yaşayan 7 milyardan çox adam 3500-dək etnik qrup (millət, xalq, tayfa) təşkil edir. Bu xalqların hər birinin ayrıca dili (dünya dillərinin ümumi sayı *müxtəlif mənbələrdə fərqli göstərilir: 5-7 min ətrafında*), özünəməxsus mədəniyyəti, adət və ənənələri vardır. Lakin onların yalnız 200-ə qədəri monoetnik və ya, əksər hallarda, polietnik dövlət qurmuşlar. Əhalinin milli tərkibinə görə Azərbaycan Respublikası çoxmillətli, polietnik dövlətdir [4].

Monoetnik dövlətlərdə, yəni əhalisi bir etnik qrupu təşkil edən ölkələrdə dövlətin ayrıca dil siyasəti yürütməsinə ehtiyac yoxdur. Polietnik dövlətlərdə, yəni əhalisi müxtəlif dillərin daşıyıcıları olan, müxtəlif etnik qruplara mənsub olan ölkələrdə isə dillərin fəaliyyəti dövlətin apardığı dil siyasəti ilə tənzimlənir və ictimai-siyasi həyatın olduqca mürəkkəb, çətin, çox incə, zərif və əksər hallarda son dərəcə ağırlı, tələpə yüklü problemlərindən biri olaraq, həllinə çox həssas yanaşmağı, məsuliyyətlə götür-qoy etməyi, yüz ölçüb-bir biçməyi, keçmiş düzgün qiymət verərək gələcəyi düşünməyi tələb edən bir sahədir. [2, s.3].

Hər bir polietnik dövlətin dil siyasəti problemi bir-birilə sıx vəhdətdə olan 3 məsələni əhatə edir: 1) dövlət dili məsələsinə münasibət, 2) ölkə əhalisinin danışdığı digər dillərə münasibət və 3) xarici dillərə münasibət. [2, s.3].

Əhalinin milli tərkibinə görə Azərbaycan Respublikası çoxmillətli, polietnik dövlətdir və məhz bu səbəbdən dövlət tərəfindən xüsusi dil siyasətinin aparılması labüddür. Azərbaycan dövlətinin 1918-ci ildən indiyədək həyata keçirdiyi dil siyasəti mahiyyətcə fərqli olan 2 mərhələdən ibarətdir: 1) 1919-cu ildən 1991-ci ilədək olan dövr və 2) 1991-ci ildən indiyədək müstəqil inkişaf dövrü. [2, s.3].

1. Sovet Azərbaycanında dövlət dili məsələsi

De-yure dövlət dili. *Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyada təsbit edilməsi.* Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin birinci mərhələsində, 1919-cu ildən 1991-ci ilədək olan dövrdə əsas məsələ Azərbaycan dilinin *de-yure* qəbul edilməsindən, yəni dövlət dili kimi respublikanın Konstitusiyasında təsbit edilməsindən ibarət olmuşdur. Çünki, nə 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının müstəqillik haqqında Konstitusiya Aktında, nə 1921-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ilk konstitusiyasında, nə də ki, 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasında dövlət dili barədə xüsusi maddə olmamışdır.

Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edilmişdi. Lakin respublikanın o dövrdəki rəhbərliyinin mövcud siyasi vəziyyəti lazımcına qiymətləndirə bilməyərək, hadisələri sürətləndirmək cəhdləri bu nəcib işi əslində, uğursuzluğa düşür etdi. Azərbaycan dili *de-yure*, rəsmən dövlət dili olsa da, *de-fakto* dövlət dili kimi tam fəaliyyət göstərmirdi.

De-fakto dövlət dili. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi fəaliyyətinin gündəlik həyatda tətbiqinin genişləndirilməsi, *de-fakto* dövlət dilinə çevrilməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O dövrdə respublikada Azərbaycan dilinin *de-yure* dövlət dili olsa da, *de-fakto* dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməkdən nə qədər uzaq olduğunu Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Bakı Dövlət Universitetinin 75-illik yubileyindəki çıxışından gətirdiyimiz aşağıdakı sitatda çox aydın şəkildə görünür: «*Mən çox xoşbəxtəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin məzunuyam. Eyni zamanda xoşbəxtəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin 50-illik yubileyinin də, 60-illik yubileyinin də iştirakçısı olmuşam. İndi Universitetin 75-illik yubileyinin*

iştirakçısıyam. Xatirimdədir, Universitetinin 50-illik yubileyində (1969-cu ildə. – R.M.) çıxış edərkən, şübhəsiz ki, öz ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu, böyük bir sensasiya kimi qəbul olundu, təəccüb doğurdu, - nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri məni bu hadisə münasibətilə təbrik edirdilər, minnətdarlığımı bildirirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar doğrudan da bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Mən isə onlara dedim ki, burada bir qeyri-adilik yoxdur, nəhaq təəccüb edirsiniz, bu mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir» [1, II, s.304].

Prezident, əlbəttə, təvazökarlıq edərək deyir ki, «*ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq deyildir*». O dövrdə, yəni XX əsrin 60-cı illərində, ondan əvvəlki onilliklərdə də, hələ ondan sonrakı, 70-80-ci onilliklərdə də Azərbaycanda, xüsusən də respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində, Sumqayıtda və digər şəhərlərdə, rayon mərkəzlərinin əksəriyyətində bütün rəsmi toplantılar, iclaslar, müşavirələr, yığıncaqlar bir qayda olaraq yalnız rus dilində aparılırdı. Bu hal yazılmamış qanun kimi idi. Yəni SSRİ-nin Konstitusiyasında və sovetlər ölkəsini təşkil edən müttəfiq respublikaların Konstitusiyalarında rus dili dövlət dili kimi qeyd olunmasa da, bu dil faktiki olaraq dövlət dili funksiyasını yerinə yetirirdi, yəni *de-yure* olmasa da, *de-fakto* dövlət dili idi. Rəsmi kargüzarlıq işləri respublikada az qala bütün təşkilatlarda əsasən, – Bakı və Sumqayıt şəhərlərində isə az qala yalnız, – rus dilində aparılırdı.

Məhz Heydər Əliyev tərəfindən uzaqgörən dövlət dil siyasətinin işdə faktiki olaraq çox ustalıqla həyata keçirilməsi nəticəsində mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsi mümkün oldu. Unudulmamalıdır ki, bu qərar həmin dövr üçün çox cəsarətli və qətiyyətli bir addım idi. [2, s.4-5].

Beləliklə, dövlət dili haqqında ölkəmizin tarixində ilk dəfə olaraq xüsusi maddə 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyada yazılmışdır. Həmin Konstitusiyanın 73-cü maddəsində deyilirdi: «Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir».

2. *Müstəqil Azərbaycanda dövlət dilinin adı məsələsi*

Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin ikinci mərhələsində əsas məsələ dövlət dilinin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı. Lakin təəssüflər olsun ki, respublikanın o zamankı rəhbərliyinin sərişsizliyi nəticəsində, xalqın iradəsinə zidd olaraq, dövlət dilinin adı qeyri-qanuni şəkildə dəyişdirildi və məsələyə dolaşlıq, anlaşılmazlıq gətirildi. Dövlət dili haqqında məsələ 1992-ci ilin dekabrında Azərbaycanın Milli Məclisində müzakirə edildi və dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini nəzərdə tutan antikonstitusion Qanun qəbul edildi. Təəssüf ki, belə taleyüklü məsələnin həlli üçün o zaman Milli Məclisdə cəmi 26 nəfərin lehinə səs verməsi kifayət edirdi. Halbuki dövlət dili haqqında müddəa Konstitusiyada nəzərdə tutulduğuna görə, ona hər hansı dəyişiklik edilməsi ümumxalq müzakirəsi, ali Qanunvericilik orqanı üzvlərinin ən azı üçdə iki səs çoxluğu ilə edilə bilərdi. Lakin o zaman adı Qanunvericilik qaydalarına məhəl qoyulmamış, xalqın iradəsi nəzərə alınmadan volyuntarist və məsuliyyətsiz bir qərar qəbul edilmişdi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsinə baxılarkən dövlət dili, daha doğrusu dövlətin dilinin adı haqqında müddəa geniş müzakirə obyektinə çevrildi. Həmin məsələ yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyada, kütləvi informasiya vasitələrində, müxtəlif elmi forumlarda, yığıncaqlarda, idarə, təşkilat və müəssisələrdə sərbəst, demokratik şəraitdə hərtərəfli müzakirə olundu. Nəhayət, xalq 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə öz mövqeyini nümayiş etdirərək, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeləri tam bərpa edildi.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyası 12 fəsildən, 158 maddə və 12 keçid maddəsindən, yəni cəmi 170 maddədən ibarətdir. Konstitusiyaya Komissiyasının konstitusiyanın layihəsini hazırlayarkən keçirdiyi 7 iclasdan 2-si bütövlükdə bu maddələrdən ayrılıqda tək-cə birinin müzakirəsinə həsr olunmuşdur ki, o da məhz dövlət dilinin adı ilə bağlı maddədir. [3]

Prezident Heydər Əliyevin dövlət dilimizin adı ilə bağlı mövqeyi onun «*azərbaycanlı*» sözüə münasibətində çox incəliklə və ustalıqla, olduqca dəqiq açıqlanır: «*Respublikamızın əhalisinin tam əksəriyyəti azərbaycanlıdır. «Azərbaycanlı» məfhumu çox genişdir. Düzdür, azərbaycanlıların minillik kökünə baxsan, bir qismi o kökdən, bir qismi bu kökdən gəlib. Amma onlar hamısı əsrlər boyu azərbaycanlı kimi formalaşib. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumik da, başqası da – bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır. Bu «azərbaycanlı» sözü bizi həmişə birləşdirib*» [1, III, s. 96].

Heydər Əliyev dilimizin adı ilə bağlı öz mövqeyini Konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın 1995-ci il noyabrın 5-də keçirilmiş iclasında tam açıqlayaraq demişdir: «*...bizim dilimiz Azərbaycan dilidir. Tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyə ki, və mənəvi haqqımız var deyək ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış*

özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqteyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqteyi-nəzərindən, ölkəmizin bu günü və gələcəyi nöqteyi-nəzərindən düzgün deyil» [1, IV, s.257]. Bir az sonra Prezident öz fikrini daha kəskin formada söyləyir: «Biz öz dilimizi gedib heç bir başqa dilə nə qarışdırmalıyıq, nə də ona yapışdırmalı, qoşmalıyıq... Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir» [1.IV, s.258].

Konstitusiyaya komissiyasının ümumxalq səsverməsinə – referendumuna iki gün qalmış, noyabrın 10-da keçirilmiş iclasında söylədiyi yekun sözündə Prezident Heydər Əliyev məsələyə bir daha münasibət bildirir və məmnunluqla deyir: «Biz ... ən doğru, düzgün və ən əsaslı bir qərar qəbul etdik ki, Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir. Bu, Azərbaycan xalqı üçün, onun mənəviyyatı, dilinin inkişafı üçün çox əhəmiyyətli qərardır. Bu, Azərbaycanda bütün Azərbaycan xalqının tərkibini təşkil edən xalqların hamısının özlərinə bu dili qəbul etməsi üçün çox əsaslı bir qərardır və hesab edirəm ki, həm keçmişimizə böyük hörmət, həm də gələcək nəsillər üçün böyük bir sərvətdir» [1, IV, s.271-272].

Dövlət dilinin adının ayrı-ayrı şəxslərin iradəsindən asılılığının qarşısını almaq məqsədilə Konstitusiyanın 155-ci maddəsində göstərilir ki, dövlət dili haqqında 21-ci maddədə dəyişiklik edilməsi haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, referendumla çıxarılması qadağan olunan maddələrin sayı çox azdır. Buraya «Hakimiyyətin mənbəyi», «Xalqın suverenliyi», «Hakimiyyətin mənimsənilməsinə yol verilməməsi», «Azərbaycan dövləti» və «Azərbaycan dövlət başçısı» barədə 1-ci, 2-ci, 6-cı, 7-ci və 8-ci maddələr daxildir [3].

Beləliklə, konstitusiyada dövlət dili maddəsi Azərbaycan Respublikasında «hakimiyyətin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır», bu «xalq suveren xalqdır», bu ölkədə «hakimiyyətin mənimsənilməsinə yol verilmir» kimi maddələrlə eyni səviyyədə tutulur və bunların dəyişdirilməsinə qətiyyətli yol verilmir, «söz-söhbətə son qoyulur», konstitusiyanın 21-ci maddəsinin 1-ci bəndi ilə «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir» kimi təsbit olunur [3].

«Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı, «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Yanında Dövlət Dil Komissiyası»nın yaradılması (4 iyul 2002-ci il), «Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (30 sentyabr 2002-ci il) və digər bu qəbildən olan dövlət qərarları məhz Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində inkişafını və tətbiqini təmin edən sənədlər Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə diqqət və qayğısının əməli təsdiqidir.

Heydər Əliyevin: «Mən istəyirəm ki, bizim gənclərimiz Şekspiri ingilis dilində, Puşkini rus dilində, Nizamini azərbaycan dilində oxusunlar», – deyimli Azərbaycan dövlətinin dil siyasətini lakonik və birmənalı şəkildə ifadə edir.

Heç bir halda unudulmamalıdır ki, Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi və onun layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən ardıcıl olaraq davam etdirildiyi bu dil siyasətinin bizim ölkəmizdə alternativini yoxdur. Məhz bu səbəbdən də nəzərə almaq lazımdır ki, böyməkdə olan yeni nəsillərimiz tərəfindən hər hansı bir xarici dilin öyrənilməsi, mənimsənilməsi xalqımızın əvvəlki nəsilləri tərəfindən neçə-neçə onilliklər, qərinələr ərzində mənimsənilərək çox geniş miqyasda, ictimai həyatın bütün sahələrində istifadə edilmiş digər bir xarici dilin itirilməsi hesabına həyata keçirilməsinə yol vermək, buna münbit şərait yaratmaq xalqın tarixi maraqlarına, onun gələcəyinə yolverilməz dərəcədə ağır bir zərbə vurmaq, nəsillərarası dialoqu çox mühüm bir qolunun, istiqamətinin, sahəsinin itirilməsinə rəvac vermək kimi dəyərləndirilməlidir [2, s.7].

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. 4 cildə. – Bakı, 1997.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti. SDU.Elmi xəbərlər.Sosial və humanitar elmlər bölməsi, 2010, №2, s.3-8.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı, “Qanun”, 1996.
4. Страны мира: справочник. Под общ.ред. И.С.Иванова. – М. «Республика», 1999.

РЕЗЮМЕ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА Мамедов Р.С.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, моноэтническое государство, полиэтничное государство, государственная языковая политика, де-юре государственный язык, де-факто государственный язык, азербайджанский язык.

В статье рассмотрены вопросы осуществления государственной языковой политики в Азербайджане. Раскрыта историческая роль Г. Алиева в становлении, закреплении и развитии азербайджанского языка как государственного. Выделены два периода государственной языковой политики в стране: 1) период с 1919-го по 1991-й год и 2) период после 1991-го года. Главным вопросом языковой политики первого периода был вопрос становления азербайджанского языка как государственного де-юре и де-факто, а второго периода – вопрос о названии государственного языка.

SUMMARY
STATE LANGUAGE POLICY HEYDAR ALIYEV
Mamedov R.S.

Key words: Heydar Aliyev, mono-ethnic state, poly-ethnic state, state language policy, de-jure state language, de facto state language, Azerbaijani language.

In the article, the issues of implementation of the state language policy in Azerbaijan are considered. The historical role of H. Aliyev in the formation, and development of the Azerbaijani language as a state language is revealed. Two periods of the state language policy in the country are distinguished: 1) the period from 1919 to 1991 and 2) the period after 1991. The main problem of the language policy of the first period was the issue of formation of the Azerbaijani language as a state language de jure and de facto, and in the second period – the issue of naming the state language.

ДАГЕСТАНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ

Халипаева Империят Арсланбековна

Дагестанский государственный педагогический университет, Махачкала, Россия

Ключевые слова: Дагестан и Азербайджан, Дербент, культура, фольклорно-литературные взаимосвязи, мифология. этнография

Кавказ, Дагестан и Азербайджан, издревле представляют собой конгломерат народов, языков и вероисповеданий. Население территорий, где расположены современные Азербайджан и Дагестан, изначально жило в тесной взаимосвязи. Известный азербайджанский ученый Ю.Б. Юсифов в клинообразных надписях Древней Месопотамии показывает, что еще до начала второго тысячелетия до н.э. на Кавказе обитали и активно мигрировали племена, являющиеся носителями иберийско-кавказских, тюркских и других языков (1,47-54), и в частности пишет: «В клинописных источниках встречаются названия ряда стран, которые, по –видимому, образованы от соответствующих этнонимов.

Это Кумману/Куммани..., Куммухи..., Лаке..., которые соответственно могут быть сравнимы с поздними этническими названиями коман (тюркское племя). кумук (тюркское племя), лак (нахско-дагестанский этнос)» (2,51).

Нам известно также, что части Дагестана и Азербайджана входили в древнейшее на Восточном Кавказе государственное образование - в Кавказскую Албанию.

Тесно переплелись историко-культурные взаимосвязи Дагестана и Азербайджана в гуннский, хазарский, огузский, кыпчакский периоды истории, и эти взаимосвязи, по сути дела во многом общие исторические судьбы, имели место и в более поздние эпохи. Все это отразилось и в культуре, особенно в фольклоре и этнографии. У многих народов Дагестана обнаруживаются элементы огнепоклонничества, проводится по настоящее время праздник «Навруз», а также много общего в обрядах вызывания дождя, в причитаниях, в мифах, легендах, пословицах и поговорках сказаниях и др.

Азербайджанско-дагестанские фольклорно-литературные взаимосвязи наблюдаются в замечательном эпосе тюркских народов «Книга моего деда Коркута». Исследователи справедливо отмечают, что этот эпос прежде всего связан с фольклором и историей азербайджанцев, туркменов, турок и что, кроме этих народов, к его созданию имеют определенное отношение также узбеки, казахи, ногайцы и др. Целый ряд событий в «Книге моего деда Коркута», легенды и предания, связанные с Коркутом, имеют непосредственное отношение к Дагестану, речь идет о Дербенте, о войне с язычниками Дагестана, о шамхале и др., а согласно одному преданию, Коркут похоронен в Дербенте. У кумыков есть песня о Джаватбие, где содержится мотив битвы героя с ангелом смерти Азраилом, во многом сходный со сказанием о Дели Домруле из «Книги о моем деде Коркуте».

Другой известный памятник фольклора – эпос о Кёроглу тоже имеет достаточно тесные связи с Дагестаном. Достаточно было бы назвать часть эпоса о походе Кёроглу в Дербент, дастан «Бильгадинский поход Кёроглу», где, как видно уже из названных сюжетов, повествуется о непосредственных связях героя с Южным Дагестаном, однако у кумыков зафиксирован поздний трансформированный сюжет всего эпоса, а у даргинцев «возле аула Мекеги есть памятники,

связанные с именем Куругли, хотя собственно о самом герое сказители уже не помнят, - «скала, отсеченная саблей Куругли», и четыре большие выбоины, называемые в народе «следами коня Куругли».

Дагестан в определенной мере связан также с жизнью и творчеством великого Низами. Поэт обратил на себя внимание правителя Дербента. Он прислал ему в подарок молодую кипчакскую рабыню по имени Афак, которая стала первой и горячо любимой женой поэта. Она умерла рано, утрата оставила глубокий след в душе поэта, о чем свидетельствует вступление к поэме «Хосров и Ширин».

Являясь уроженцем Гянджи, расположенный в относительной близости к Дагестану, будучи женат на кипчачке, находившейся в Дербенте и как широкообразованный человек, он неплохо знал Дагестан, что в определенной мере отразилось на его творчестве, в частности «Искандер –наме»

Дербент является своеобразным центром ашугского искусства Северного Азербайджана и Южного Дагестана, что хорошо отражено в произведении «Ашуг Лукман Худатский»

Начало произведения сказочное. «У дербентского хана была дочь-красавица, Бикеханум. Была она очень хитрой и умной. Она приглашала на состязание молодых ашугов, обещая выйти замуж за того, кто ее победит, разгадав три её загадки. А кто не мог разгадать, тот становился ее узником.

Двадцать ашугов кубинского хана Амраха не вернулись с состязаний. Разгневанный Амрах объявил клич: «найти такого ашуга, который поедет на соревнования с Бикеханум, победит ее в словесном поединке и привезет в знак победы ее саз и освободит всех моих ашугов из ее темницы. Ханским словом заверяю, что в награду победителю выдам чистого золота столько, сколько он сам весит!» В Худате нашелся молодой лезгинский ашуг Лукман. Он едет на поэтическое состязание. И по законам жанра сказки Лукман побеждает, Бикеханум влюбляется в него. Преодолев и некоторые другие состязания дербентская красавица и худатский ашуг соединяются.

Когда Россия и Азербайджан стали отдельными государствами, в плане взаимосвязей народов возникли определенные проблемы, что в принципе вполне естественно, ибо между государствами существует границы и все, что связано с ними. По-видимому, было бы целесообразно обратиться с просьбой в соответствующие инстанции предоставить деятелям науки и искусства режим наибольшего благоприятствования, облегчения процедур пересечения границы, если говорить о России, особенно в отношении дагестанцев, которые традиционно тесно связаны с Азербайджаном, а некоторые народы, такие как дагестанские азербайджанцы, лезгины, аварцы и некоторые другие оказались разделенными этносами.

Надо отметить, что подобные границы между Дагестаном и Закавказьем существовали испокон веков – напомним, что названия нашего древнейшего города Дербента, так или иначе, связывались с пограничным его расположением: «Каспийский проход», проход «Албанские ворота», «Гуннский проход», «Хазарские ворота», «Морские ворота», «Ворота ворот», и закрепившееся за городом название состоит из двух персидских слов: «Дер» - дверь и «бенд» - застава. Известно, что помимо своего основного предназначения «не впускать» нежеланных людей, ворота имеют и предназначение выборочно впускать желанных, каковыми в этом регионе были взаимно азербайджанцы и дагестанцы.

В исторически обозримое время — это так и происходило. Особенно в отношении культурных взаимосвязей Юг и Север и Восток, и Запад в евразийском диалоге культур общались через важнейший узловой пункт на Восточном Кавказе – через Дербент. В наше время благодаря плодотворным стараниям президентов России В.В.Путина, Азербайджана И.Г.Алиева и Дагестана С.А.Меликова, энтузиастов взаимосвязи народов Азербайджана и России, в частности Дагестана, активизировались. Но здесь кажется, приоритетную роль играют сферы политические и экономические, хотя и культурные, разумеется не забыты (дни культуры Азербайджана в России и России в Азербайджане). В этой связи можно привести азербайджанскую пословицу: один сын – это не сын, два сына – это полсына, три сына - это настоящий полноценный сын. Если уместно этот образный афоризм перенести на сюжет данной статьи, одни политические взаимосвязи между государствами – это мало. Если к ним добавить и экономические – это уже кое-что, а если уже и культурные -это все, это «полноценный сын», это один кит из «трех китов», только на спинках, которых и могут полноценно функционировать межгосударственные, межэтнические взаимосвязи.

Культурные традиции азербайджанцев, а также через Азербайджан традиции иранцев, турок, арабов в течение многих веков проникали в Дагестан (особенно интенсивно в Южный), причем самых различных видов и жанров творчества – ашугское искусство, поэзия и проза, танцы, театр и др., каждый из которых заслуживает специального исследования. При этом следует подчеркнуть, что

процесс культурных влияний, при всем превалировании азербайджанского влияния, в целом был двусторонний – немало фактов, свидетельствующих о вкладе этнических дагестанцев в культурную и политическую жизнь Азербайджана (даже простое перечисление их заняло бы очень много места).

Существенно и то, что во многих случаях мы имеем перед собой не просто процесс влияния, а сотворчество. На наш взгляд, ныне и научный потенциал ученых Азербайджана и Дагестана, и накопленный ими исследовательский опыт в изучении культурных взаимосвязей между нашими народами, и собранный базовый материал позволяют организовать системное и комплексное исследование названных выше проблем с привлечением научных сил обеих стран. нынешняя конференция тоже свидетельствует о том, что в этом направлении есть серьезные продвижения и хотелось бы, чтобы в дальнейшем проводились совместные азербайджанско-дагестанские конференции, фестивали, праздники. Будем верны нашим традициям и заветам наших предков.

Литература

1. Юсифов Ю.Б. О некоторых этнонимах клинообразных надписей Древней Месопотамии // Источниковедение истории и культуры народов Дагестана и Северного Кавказа. Махачкала .1991.
2. Там же
3. Бакиханов А.К. Гюлистан-и Ирам.Баку.1991. С.87.
4. Аджиев А.М. Кумыкский йыр о Джавате и сказание о Дели Домруле из «Книги моего деда Коркута»// «Советская тюркология».1975. №6
5. Аджиев А.М. Кумыкская версия сюжета о Кёроглу и некоторые закономерности трансформации заимствованного сюжета//опрос советской тюркологии, ч.2.Ашхабад.1988.
6. Халипаева И.А. Мифологическая проза кумыков. Исследование и тексты. Махачкала.1994.
7. Хурдадиева С.Х. Дастаны и ашугская поэзия дагестанских азербайджанцев. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Махачкала.2000.
8. Традиционный фольклор народов Дагестана.М.1991.С. 38.
9. Антология дагестанской поэзии.Т.1. Махачкала 1986. С.246.

ÖZET

DAGESTAN-AZERBAIJAN KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Khalipaeva I.A.

Anahtar kelimeler: *Dağıstan ve Azerbaycan, Derbent, kültür, folklor ve edebî ilişkiler, mitoloji, etnografya*

Bu makale kültürel ilişkileri açıklamaktadır. Dağıstan ve Azerbaycan, tarihsel olarak gelişmiş iyi komşuluk ve dostane ilişkilerle birleşmiştir.

Dağıstan ve Azerbaycan binlerce yıldır sadece komşu değiller. Birlikte Kafkas Arnavutluk'unun bir parçasıydılar. Sonra Orta Çağ boyunca istilaların dehşetine birlikte katlandılar. Bir yıl içinde Rus devletinin bir parçası oldular. Ve tüm bu yüzyıllar aslında ayrılmaz bir bütündü.

Birçok ortaklığımız var. Coğrafi yakınlığın yanı sıra Kafkas zihniyeti ve yaşam tarzı da yaygındır. Ve önemli olan ortak bir dindir. Ve onları ayıran şey, birbirlerinin kültürünü, geleneklerini ve hatta yemeklerini benimsemelerine engel olmayan çok şartlı bir sınırdır. 1991'de Azeriler ve Dağıstanlılar farklı devletlerde oldular. Ancak zor zamanlara rağmen Dağıstan ve Azerbaycan iyi ilişkileri sürdürmeyi başardı. Aksi olamazdı. Bölgelerimiz arasındaki ilişkiler gerçekten de istikrarlı pozitif dinamiklerle karakterize ediliyor ve stratejik ortaklığı daha da güçlendirmeyi amaçlıyor.

SUMMARY

DAGESTAN-AZERBAIJANIAN CULTURAL RELATIONS

Khalipaeva I.A.

This article describes cultural relationships. Dagestan and Azerbaijan are united by historically developed good-neighbourly, friendly relations.

Dagestan and Azerbaijan have been not just neighbors for thousands of years. Together they were part of Caucasian Albania. Then, during the Middle Ages, they endured the horrors of invasions together. In one year, they became part of the Russian state. And all these centuries were actually an inseparable whole.

We have a lot in common. In addition to geographical proximity, the Caucasian mentality and way of life are common. And what is important is a common religion. And what separates them is a very conditional border, which does not prevent them from adopting each other's culture, customs and even cuisine. In 1991, Azerbaijanis and Dagestanis ended up in different states. But, despite the hard times, Dagestan and Azerbaijan managed to maintain good relations. It couldn't be otherwise. Relations between our regions are indeed characterized by stable positive dynamics and are aimed at further strengthening the strategic partnership.

Key words: Dagestan and Azerbaijan, Derbent, culture, folklore and literary relationships, mythology. Ethnography

ТВОРЧЕСТВО АБАЯ И ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Куттымуратова Ырысты А.

Нукусский государственный педагогический институт, Нукус, Узбекистан, доцент

«Абай, своим творчеством, принадлежит всем народам, всему человечеству. Конечно, это казах, это гордость народа, счастье казахского народа. потому что у него такой выдающийся сын, ученый, педагог и тот, кто ведет свой народ к счастью и процветанию показав правильный путь. Кроме того, он принадлежит всему человечеству, в то же время, азербайджанскому народу.»

Гейдар Алиев

Ключевые слова: *Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, государство, Абай Кунанбаев, дружба, поэт, литература, турецкая академия.*

Безусловно, для Казахстана, Узбекистан и Азербайджан это не только добрый сосед и важный партнер, но и братское государство, с которым мы связаны общими корнями и общей судьбой. Между странами успешно развивается стратегическое партнерство. Известно, что в 1998 году был подписан Договор о вечной дружбе, а в июне 2013 года – Договор о стратегическом партнерстве. Эти важные документы также являются наглядным примером взаимного уважения между двумя странами.

В мае 2011 года в Бакинском государственном университете начал действовать Казахский центр имени Абая Кунанбаева – казахского поэта, писателя, общественного деятеля, основоположника современной казахской письменной литературы.

– Казахи, узбеки и азербайджанцы – братские народы, имеющие общие корни. Просто казахи вели кочевой образ жизни, а узбеки и азербайджанцы – оседлый. Мы видим, что такие роды, как коньрат - найман, аргын - кипчак, канлы, жалайыр, алчын, сиргели есть и у казахов и узбеков [1]. Наш уважаемый Президент издал Постановление «О широком изучении и пропаганде творческого наследия великого казахского поэта и мыслителя Абая Кунанбаева».

2020 год объявлен «Годом Абая Кунанбаева» в тюркском мире. В Азербайджане торжественно отметили 175-летие основоположника современной казахской письменной литературы, философа, общественного деятеля и просветителя Абая Кунанбаева. Первое мероприятие «Года Абая Кунанбаева» состоялось в Бакинском государственном университете (БГУ). На мероприятии, организованном совместно Международной турецкой академией (ИТА), Министерством образования, Бакинским государственным университетом, Евразийским национальным университетом имени Л.Гумилева и Посольством Казахстана в Азербайджане, гости ознакомились с казахским языком, историей и культурой. центра имени Абая Кунанбаева, функционирующего при БГУ, и организовали для них ознакомительную книжную выставку.

Заместитель министра образования Мехаббат Велиева сказала, что развитие сотрудничества в сфере образования и науки, применение общих ценностей, донесение до мирового сообщества богатого наследия тюркского мира являются одной из основных целей: Творчество Абая, крупного общественного деятеля и просветителя XIX века, является великолепным образцом богатого художественного наследия тюркского мира. Неоспорима его исключительная роль в развитии казахской письменной литературы, в освоении нового содержания и формы литературы на принципах критического реализма, в воспитании подрастающего поколения. Именно по этой причине в мае 2011 года в БГУ начал работу Казахский центр имени Абая Кунанбаева. Цель центра - способствовать развитию культурного и социального сотрудничества между двумя странами, предоставить необходимые материалы желающим познакомиться с культурой и историей Казахстана в контексте общих ценностей тюркских народов. мир. В Евразийском национальном университете имени Л.Н.Гумилева есть актовый зал имени Гейдара Алиева, который считается одним из самых престижных учебных заведений Казахстана. В этом зале регулярно проходят презентации об Азербайджане. Постоянная деятельность центров важна для налаживания совместных отношений. Проведение года Абая в Азербайджане в рамках Международной турецкой академии отражает важность, придаваемую ценностям общего тюркского мира».

Абай Кунанбаев не только великий поэт казахского народа, основатель казахской письменной литературы, но и великий мыслитель. Его поэтические произведения и слова назидания насыщены философскими, этико- эстетическими, психолого-педагогическими идеями.

Одной из основных тем в стихотворениях Абая являются вопросы нравственного воспитания. Вопросы нравственно-гуманистического воспитания, поднимаемые в назиданиях поэта,

представлены с глубокими и аргументированными суждениями. Эта тема отражается в словах назиданиях 12, 20, 36 и 44.

Во взглядах Абая на развитие мира преобладает диалектический мотив. Он считает, что явления природы взаимосвязаны, постоянно изменяются и развиваются, и что человек может познать внутреннюю тайну окружающей среды - природы через познание и науку.

Абай призывал казахский народ заниматься земледелием, различного рода промыслами, торговлей и наукой. Он смог увидеть классовую борьбу в казахских аулах и рассматривал просвещение как средство освобождения трудящихся от угнетения и несправедливости [2].

Если сгруппировать назидания Абая по темам, то они делятся на десять-одиннадцать тем. В Слове 1 Абай рассказывает о цели написания. Вас удивит живость мыслей поэта и созвучие с сегодняшним временем: «... *Наконец, решил: возьму в спутники бумагу и чернила и стану записывать все свои мысли. Может быть, кому-то придется по душе какое-нибудь мое Слово, он перепишет его для себя или просто запомнит; а если нет — мои слова, как говорится, останутся при мне...*». Не только в этом назидании, но и во всех своих назиданиях Абай как будто беседует с одним из своих читателей, задает себе вопрос и дает ему четкий ответ.

Великий просветитель Абай в своих произведениях сочувствует бедным людям в их тяжелой доле и критиковал невежество и отсталость. Абай всегда осуждал тех, кто заботится только о себе, то есть тех, кто принимает во внимание только удовлетворение своих физических потребностей и не думает о своих духовных потребностях, тех, кто зарабатывает себе на жизнь обманом кого-то и тех, кто пытается льстить тем, кто располагает властью, и тем, кто сильнее его [3]. Он считал, что образованный человек должен честно служить людям.

*Абай призвал молодежь к учению, к овладению наукой и писал:
Пайда ойлама, ар ойла (Не думай о прибыли, думай о чести)
Талап қыл артық білуге. (Старайся узнать побольше).
Артық білім кітапта (Много знаний в книге)
Ерінбей оқып көруге. (Не ленись её прочитать).*

В одном из стихотворений Абай с болью в душе сетовал на то, что у молодежи узок круг интересов, неглубок духовный мир. В минуту горьких раздумий Абай написал:

*Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я адвокат, я тілмаш,
Болсам деген бәрінде ой...*

Содержание этих строк таково: «Никто не думает о Салтыкове и Толстом, у всех на уме лишь одно — стать адвокатом и толмачом».

По мнению Абая поэты-писатели и ученые, которые заботятся о народе являются для молодежи примерами для подражания и пишет: «білімдіден шыққан сөз талаптыға кез болса екен» («слова мудреца да послушали бы понимающие»).

Абай считал, что знания и мудрость являются ключом к жизни:

*Түбінде баянды еңбек егін салған,
(В корне посеяно зерно труда),
Жасынан оқу оқып білім алған.
(Смолоду получают знания).
Би болған, болыс болған мақсат емес,
(Ведь, не суть кем ты станешь тогда),
Өнердің бұдан өзге бәрі жалған.
(Если вовремя не получишь его).*

Абай призывал общество к занятию земледелием, построить школу, учиться, получать образование. Он писал, что мир держится только на образовании и обучении ремеслам. Абай понимал, что без владения профессией и без образования невозможно быть полезным гражданином общества: «Пожертвуй всем своим имуществом, если это требуется для учебы. Знание – это ключ к жизни. Если твой ребенок получил его, то его жизнь станет легче», и призывает быть высококультурными [4].

Особое внимание Абай уделял вопросу воспитания и критиковал некоторых родителей: Ты начинаешь обманывать своего сына с раннего детства, суля ему то одно, то другое. И забавляешься тем, что обманул ребенка. Но если твой сын станет обманщиком или лгуном, то, спрашиваю я тебя, кто его научил? Потом ты научишь его ругать других, а сам будешь защищать его и прощать его

озорство и этим окончательно испортишь ребенка. Сам ты учишь сына хитрости, говоришь, что вот такой-то мальчик за глаза его ругает. Вот и все твоё воспитание».

Великий просветитель, который считал разум «хранителем чести», высоко ценил нравственные вопросы, прославлял борьбу за чистоту чести, в строках:

*Ынсап, ұят, ар-намыс, сабыр, талап,
(Честность, стыд, честь, терпение, спрос),
Бұларды керек қылмас ешкім кылап...
(Никому из них не нужны эти качества...)
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
(Не хотят учиться, нет интереса к науке),
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.*

(Им бы лишь ловко обмануть кого-либо), выражает сожаление по поводу поступков некоторых молодых людей.

Он перечисляет качества, которыми должны обладать молодые люди, равнодушные к доле народа:

*Талап, еңбек, терен ой,
Қанағат, рақым-ойлап қой
Бес асыл іс көнсеніз,*

Разум и доброта, упорство, скромность и труд - вот пять добродетелей, которые он призывает избирать.

Он пишет, что человек, чтобы он мог быть достойным сыном своего народа, должен соединить в себе разум, волю и сердце:

«...Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста»

Абай призывает избегать такие пороки, как сплетни, обман, хвастовство, лень, транжирство. А приобретать и множить такие положительные качества, как стремление к образованию, трудолюбию, глубокой мысли, умеренности, благожелательности [5].

Великий мыслитель Абай, подчеркивая роль воспитания в росте и развитии человека, в своем 19-м слове писал: «Дитя человеческое не рождается на свет разумным. Только слушая, созерцая, пробуя все на ощупь и на вкус, оно начинает познавать разницу между хорошим и плохим. Чем больше видит и слышит дитя, тем больше узнает». Таким образом, он доказывает, что учение совершенствует ум.

Абаю не нравится негативное мнение о том, что «врожденный характер нельзя изменить», и делает вывод, что характер человека меняется на протяжении жизни, и претерпевает изменения в зависимости от окружающих его обстоятельств и проявляется через его поступки [6]. Типы человеческого характера рассматриваются с точки зрения морали, нравственности, веры и классифицируются на хорошие и плохие.

К положительным чертам характера Абай относит честность, спокойствие, любопытность, независимость и твердость, а к отрицательным чертам - бесстыдство, наглость, хвастовство, хитрость, жестокость. «Если ты сам хочешь быть в ряду разумных, - писал Абай, - то раз в день или раз в неделю, или хоть раз в месяц давай сам себе отчет, как ты за это время вел себя в жизни».

Великий поэт призывал молодежь обучиться определенному ремеслу, заниматься полезным трудом, зарабатывать деньги честным трудом:

*Әсемпаз болма әрнеге
Өнерпаз болсаң, әрқалан
Сен де бір кірпіш дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан,
Будь разборчив в пути своем;
Если ты талантлив — гордись
И надежным лишь кирпичом
В стену строящуюся ложись.*

Его слова «И ты словно кирпич в мире этом, найди свое место в нем» стали афоризмом.

Несомненно, что честный труд и добросовестность, которые привел в пример Абай, очень важны в любом обществе, это основа жизни, способная избавить человека от трудностей, непреложный закон жизни, цель, светлая звезда, которая ведет молодежь вперед.

Основная задача педагогов на сегодняшний день состоит в том, чтобы впитать в сознание молодого поколения мир полный философских идей такого великого человека, расширить его мышление. Поэтому, как сказал наш уважаемый Президент, я считаю, продолжение пути,

проложенного великими мыслителями, учеными и их последователями, и крепление золотого моста дружбы является большой ответственностью, поставленной перед современной интеллигенцией.

С сегодняшнего дня перед учеными обеих стран стоит задача перевести произведения великих поэтов и писателей на два языка, сделать их понятными и доступными для будущих поколений. Эти работы на некоторое время приостановились. Поэтому я думаю, что если главы государств поддержат и дадут возможность молодым ученым обратить особое внимание на вопросы перевода, и если знания молодых ученых будут правильно использованы, то это откроет путь к очень большим проектам. Это, безусловно, укрепит родственные отношения и станет отличной инициативой.

Литература

1. Куттымуратова Ы. The influence of the karakalpak language on the speech of Kazakhs of Karakalpakstan // Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2021. – №. 73-2. – С. 39-40.
2. Куттымуратова Ы, Мамбеткеримов Г. Overview of toponymic names in Kungrat district // Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2021. – №. 74-2. – С. 46-48.
3. Куттымуратова Ы, Мамбеткеримов Г. Onomastic term of kungrat district of Karakalpakstan // Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2021. – №. 74-2. – С. 43-45.
4. Куттымуратова Ы. Lingua-geographical study of the lexical dialectology of the kazakhs in the Republic of Karakalpakstan // Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 12. – С. 674-677.
5. Kuttimuratova I. KAZAKH DIALECT IN MUINAK AND KUNGRAD REGIONS OF KARAKALPAKSTAN // BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIIY JURNALI. – 2023. – Т. 3. – №. 2. – С. 368-373.
6. Куттымуратова Ы.А. Изучение лексики казахского говора Кунградского района в лингвогеографическом аспекте // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – №. 13. – С. 84-86.

XÜLASƏ

ABAY YARADICILIĞI VƏ TÜRK XALQLARININ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ

Kuttimuratova I. A.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, dövlət, Abay Kunanbayev, dostluq, şair, ədəbiyyat, Türk Akademiyası.

Məqalədə Qazaxıstan, Özbəkistan və Azərbaycan kimi ölkələrin tərəfdaşlığından bəhs edilir. Ölkələr arasında köklərin yaxınlığını, tarixi dostluq və hörməti, onlardan doğan dərin və əhəmiyyətli əlaqələri qeyd etməmək mümkün deyil. Bu dövlətlərin rəhbərlərinin, eləcə də qazax, özbək və Azərbaycan xalqlarının bugünkü çətin günlərdə əməkdaşlığı və birliyi, şübhəsiz ki, iqtisadi yüksəlişimizə və gələcək inkişafımıza güclü təkan verəcəkdir.

SUMMARY

ABAY'S CREATIVITY AND SPIRITUAL VALUES OF THE TURKIC PEOPLES

Kuttimuratova I. A.

Ключевые слова: Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, state, Abai Kunanbaev, friendship, poet, literature, Turkish Academy.

The article deals with about the partnership between countries such as Kazakhstan, Uzbekistan and Azerbaijan. It is impossible not to mention the closeness of the roots, the historical friendship and respect between the countries, resulting from deep and significant relations. The cooperation and unity of the leaders of these states, as well as the Kazakh, Uzbek and Azerbaijani peoples in today's difficult times, will undoubtedly give a powerful impetus to our economic growth and further development.

ВКЛАД ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Жалиева Бегайым Самидиновна

Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, Бишкек, Кыргызская Республика
bjalieva@mail.ru

Ключевые слова: тюркские государства, Гейдар Алиев, культурные связи, Кыргызстан, Азербайджан.

Азербайджан и Кыргызстан, вышедшие из состава Советского Союза в начале 90-х годов XX века, добились независимости и укрепляют основы своей национальной независимости. Независимость тюркских республик открывала перед всем тюркским миром большие перспективы. Сегодня межгосударственные отношения тюркоязычных стран включают отношения во всех сферах, от политики до экономики, культуры, науки и образования.

В первые годы независимости азербайджано-киргизские отношения в основном осуществлялись в рамках сотрудничества в международных и региональных организациях. Неоценимый вклад в развитие и расширение двусторонних отношений между государствами внес общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев. Дипломатические отношения между Азербайджаном и Кыргызстаном были официально установлены 19 января 1993 года. В декабре 1993 года в ходе саммита глав государств СНГ состоялась двусторонняя встреча Президента Азербайджанской Республики Г.Алиева и Президента Кыргызской Республики А.Акаева, на которой обсуждались вопросы укрепления отношений между двумя странами.

В августе 1995 года Президент Азербайджана Г.Алиев принял участие в состоявшемся в Кыргызстане III саммите глав тюркоязычных стран, в ходе которого он встретился со своим киргизским коллегой, где была подчеркнута важность развития и укрепления двусторонних отношений. В рамках визита в Бишкек Г.Алиев также принял участие в мероприятиях, посвященных 1000-летию киргизского эпоса «Манас».

Общее языковое пространство и исторический путь, общие культурные ценности являются главными факторами, объединяющими киргизский и азербайджанский народы. В настоящее время в эпоху глобализации вопрос сохранения культурного наследия приобретает особое значение. На современном этапе тюркские государства обладают огромным культурным потенциалом, который является не только достижением и богатством тюркского мира, но и неотъемлемой частью мировой культуры. Поэтому необходимо дальнейшее укрепление культурных связей Кыргызстана с тюркским миром в частности с Азербайджаном в соответствии с условиями современной глобализации.

ÖZET

HEYDAR ALİYEV'İN KALKINMAYA KATKILARI KIRGIZ-AZERBAYCAN KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ *Zhalieva B.S.*

Anahtar kelimeler: *Türk devletleri, Haydar Aliyev, kültürel bağlar, Kırgızistan, Azerbaycan.*

Bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkışı, Türk halkları arasında sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkilerin yanı sıra kültürel ilişkilerin de harekete geçmesine neden olmuştur. Makale, geniş bir coğrafyaya yayılmış olmalarına rağmen Türk halklarının kadim tarihi, zengin kültürü ve ortak geleneklerinin varlığına dikkat çekmektedir. Kırgızistan ve Azerbaycan devletleri arasındaki kültürel alanda ilişkilerin yapısı ve oluşumu analiz edilmektedir. Azerbaycan halkının milli Lideri Haydar Aliyev'in iki ülke arasında dostane ilişkilerin kurulması ve oluşmasındaki büyük katkısı araştırılmaktadır. Kırgız ve Azerbaycan halklarının kültürel ilişkilerinin tarihi yönleri ve küreselleşme çağında kültürel ilişkileri güçlendirmenin yeni olanakları hakkında sonuçlar özetlenmiştir. Araştırmanın *metodolojik temeli*, nesnellik ve tarihselcilik ilkeleri tarafından oluşturulmuştur. Tarihsel-mantıksal ve karşılaştırmalı-analitik araştırma yöntemleri kullanıldı.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV'S CONTRIBUTION TO DEVELOPMENT OF KYRGYZ-AZERBAIJANI CULTURAL RELATIONS *Zhalieva B.S.*

Key words: *Turkic states, Heydar Aliyev, cultural ties, Kyrgyzstan, Azerbaijan.*

The emergence of independent Turkic states led to the intensification of cultural ties along with social, political and economic ties between the Turkic peoples. The article discusses the presence of ancient history, rich culture and common traditions of the Turkic peoples, despite their settlement in a wide geographical area. The formation of relations in the cultural sphere between the states of Kyrgyzstan and Azerbaijan is analyzed. The invaluable contribution of the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev to the establishment and formation of friendly relations between the two countries is being studied. The conclusions about the historical aspects of cultural ties between the Kyrgyz and Azerbaijani peoples and new opportunities for strengthening cultural ties in the era of globalization are summarized. *The methodological basis* of the study was the principles of objectivity and historicism. Historical-logical and comparative-analytical research methods were used.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ
ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА
LANGUAGE POLICY OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Abbasova Günel Qabil qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
gunelabbasliii@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Heydər Əliyev, dil siyasəti, Ulu Öndər, müstəqillik dövrü

Dil cəmiyyəti millət edən, cəmiyyətin müxtəlif fərdlərini duyğuda, düşüncədə birləşdirən ən vacib amildir. Bu məqam həm də toplumları kütlə olmaqdan xilas edən, onları fikir və düşüncədə birləşdirərək cəmiyyətə çevirən ən əhəmiyyətli mədəni dəyərdir. Eləcə də, dil həm də mədəniyyətin daşıyıcısı və əsasıdır. Dili məhv etsən, milli ruh, milli mədəniyyət, milli düşüncə də olmaz. Bu səbəbdən də dili qorumaq və qoruyucu tədbirlər görmək önəmlidir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qorunmasında, bugünkü səviyyəsinə gəlib çatmasında ümumilli Liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən dil siyasətinin mühüm rolu var. Həyatının hər anında öz milləti və dövləti üçün çalışan Lider Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafında, onun dünyada dövlət dili kimi tanınmasında, beynəlxalq kürsülərdən eşidilməsində böyük əmək sərf edib.

Azərbaycan dilini sevmək, qorumaq, onun işləkliyini təmin etmək, dilimizi təbliğ etmək barədə Ümummilli Lider Heydər Əliyev olduqca dəyərli fikirlər söyləyib: "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini - dövlət dilini yaxşı bilsin. Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var". [2]

Ulu öndər Heydər Əliyevin qərarları və onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dili dövlət səviyyəsində təkrar qəbul olundu və onun inkişafı istiqamətində mühüm işlər görüldü. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili sahəsində xidmətlərini iki mərhələyə ayırmaq olar. Sovet dövründə Azərbaycan dili ilə bağlı fəaliyyəti birinci mərhələ, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dili ilə bağlı aparılan islahatları ikinci mərhələyə aid etmək olar. Birinci mərhələdə, yəni Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycan SSR-də hakimiyyətə gəldikdən sonra dil məsələlərinə xüsusi diqqət ayırıb. O, Azərbaycan ədəbi dili ilə yanaşı, xalq danışığı dilini, onun etnolingvistikasını, lingvokulturalogiyasını dərinlən bilir, lazımı yerlərdə düzgün istifadə edirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə münasibəti Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) 50 illiyinə həsr olunmuş yubiley iclasında ilk dəfə Azərbaycan dilində açılış nitqi söyləməsi ilə başladı. Bu hadisə o zaman böyük rezonans yaratdı. Çünki həmin iclasda bütün respublikalardan, sosialist ölkələrdən, həmçinin xarici ölkələrdən iştirakçılar var idi. [1]

Bu addımlar əslində 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyasında müzakirə ediləcək dövlət dili haqqında maddəyə hazırlıq mərhələsi idi: "Məlum olduğu kimi, SSRİ-nin Konstitusiyasında bu vaxta kimi dövlət dili haqqında maddə yox idi. Ayırı-ayrı respublikalarda qəbul edilmiş konstitusiyaların heç birində həmin maddə öz əksini tapmırdı. Lakin buna baxmayaraq Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddənin konstitusiyaya salınması fikrini irəli sürdü. 1978-ci ildə Heydər Əliyevin təklifi ilə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddənin aşağıdakı şəkildə verilməsi təklif olundu: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir". Bu hadisədən sonra Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ali məktəblər üçün dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərslərinə, "Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları" dərslərinə respublika Dövlət mükafatları verildi, təhsil müəssisələrində ana dilinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı çoxaldıldı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə ali məktəblərə qəbul planları əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı. Burda məqsəd Azərbaycan dilinin inkişafına, onun geniş şəkildə tədqiq edilməsinə nail olmaq idi". [1]

Heydər Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı fəaliyyətinin ikinci mərhələsi Sovet İttifaqının dağılması ilə ölkəmizin müstəqilliyinə qovuşmasından sonrakı dövrü əhatə edir: “Bu zaman hakimiyyətə gələn Xalq Cəbhəsi “Azərbaycan dili” anlayışından imtina edərək əvəzində “Türk dili” terminini işlətdi. Orta məktəb dərsləkləri “Türk dili” adı ilə nəşr edilməyə başlandı. Heydər Əliyev hakimiyyətə gələn kimi işin, vəziyyətin çətin və gərgin olmasına baxmayaraq, bu məsələni alimlərin, yazıçıların, ziyalıların, dövlət xadimlərinin geniş mənada xalqın müzakirəsinə verdi. 1995-ci il oktyabr ayının 31-də Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında “Azərbaycan dilinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə”də 4 fikir səsləndirildi: 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. 2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dilidir (Azərbaycan türkcəsidir). 3. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkcəsidir). 4. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir. Bu müzakirələrin, demək olar ki, hamısında iştirak edən Heydər Əliyev sonda öz fikrini bu şəkildə bildirdi: “1. Ana dilinin adı müasir ictimai təfəkkür üçün tamamilə aydın olmalı, arxaik səciyyə daşmamalıdır. 2. Ölkənin, xalqın və dilin adında məntiqi bağlılıq olmalı, biri digərini təsdiq etməlidir. 3. Milli müstəqillik, milli mənlilik qururu zədələnməməlidir”. [1]

Heydər Əliyev yazıçılarla, mədəniyyət işçiləri ilə, gənclərlə görüşlərində həmişə Azərbaycan dilini, onun saflığı və qorunmasını diqqət mərkəzində saxlayıb və dilçi alimlərə özünün nəzəri göstərişlərini verib: “Görkəmli dövlət xadimi bu sahədəki fəaliyyətini iki istiqamətdə qurub: 1. Azərbaycan dili ilə bağlı söylədiyi nəzəri mülahizə və göstərişlər; 2. Azərbaycan dilinin əməli olaraq tətbiqi ilə bağlı özünün nümunəvi nitqləri. Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin üslublarından, zənginliyindən, frazeoloji söz birləşmələrindən həmişə məqamında istifadə edib, onlara bəzən yaradıcılıqla yanaşıb, öz nitqini auditoriyaya və seçdiyi mövzuya görə qurmuş, dil faktlarından, vurğu və intonasiyadan məharətlə istifadə edib. Azərbaycan dilinə həmişə xüsusi diqqətlə yanaşan Ulu Öndər müstəqillik dövründə Azərbaycan dilində reallaşan inkişaf və yenilikləri nəzərə alaraq 2001-ci il iyun ayının 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalayıb. Fərmanda dilimizin öz tarixi inkişafı boyu əldə etdiyi uğurlarla yanaşı, müasir dövrdə dövlət dili sahəsində yaranmış problemlər də geniş təhlil edilib və həmin problemlərin həlli yolları göstərilib”. [1]

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənilib hazırlanmış və 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, və “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli Fərmanı dilimizin hüquqi statusunu, onun işlənməsi, qorunması və inkişafı üçün zəruri olan tədbirləri müəyyənləşdirmişdir. Bu gün dil siyasətini uğurla davam etdirən prezident İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində atdığı addımlar da təqdirəlayiqdir. Dövlətimizin başçısının imzaladığı fərman və sərəncamlar ana dilimizin saflığını qorumaq və inkişaf etdirmək yönündə mühüm əsas olmaqla yanaşı, eyni zamanda milli identikliyi də gücləndirən əhəmiyyətli amildir. Ölkə rəhbəri tərəfindən 2012-ci il mayın 23-də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında”, 17 iyul 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” imzalanan Sərəncamları Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiqi dairəsinin daha da genişləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyəti daşıyır. [2]

Ədəbiyyat

1. Abbasova G. Toplumları kütlə olmaqdan xilas edən amil. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 29 mart, 2023
2. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Ön söz. Bakı: Elm və Təhsil, 2022.
3. <https://science.gov.az/az/news/open/22208>
4. https://azertag.az/xeber/HEYDAR_ALIYEV_VA_AZARBAYCAN_DILI-7480
5. https://www.yeniazərbaycan.com/Sosial_e32516_az.html

РЕЗЮМЕ ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА Аббасова Г.Г.

Ключевые слова: азербайджанский язык, Гейдар Алиев, языковая политика, великий лидер, период независимости

В статье говорится о приказах, указах и распоряжениях общенационального лидера Гейдара Алиева и его достойного преемника, Президента Ильхама Алиева способствующих углубленному изучению азербайджанского языка и культуры, а также популяризация азербайджановедения в целом. При этом было подчеркнуто, насколько важно любить и защищать азербайджанский язык для развития будущих поколений. Была доведена до внимания важность прогрессивных шагов, предпринятых великим лидером Гейдаром Алиевым в отношении азербайджанского языка и после распада Советской Союза и в период независимости.

SUMMARY
THE LANGUAGE POLICY OF THE GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV
Abbasova G.G.

Key words: *Azerbaijani language, Heydar Aliyev, language policy, Great Leader, period of independence*

In the article, the in-depth study of the Azerbaijani language and culture, as well as the promotion of Azerbaijani studies in general, were discussed in the orders, decrees and orders of the national leader Heydar Aliyev and his worthy successor, President Ilham Aliyev. At the same time, it was emphasized how important it is to love and protect the Azerbaijani language for the development of future generations. The importance of the progressive steps taken by the great leader Heydar Aliyev regarding the Azerbaijani language during the period of independence and after the collapse of the Soviet power was brought to attention.

H.ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ DİLİMİZ, MƏDƏNİYYƏTİMİZ VƏ TƏHSİLİMİZ

Abdullayeva Mahirə Mövlud qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
mahiremovlud56@mail.ru

Açar sözlər: *Ulu Öndər, Ümummilli Lider, Azərbaycan, təhsil, dilimiz, siyasət*

Dahi dövlət xadimi Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu olmaqla bərabər, vaxtında verdiyi qərarları və sərəncamları ilə ölkəmizin, dilimizin, mədəniyyətimizin inkişafına böyük xidmətləri olmuşdur.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin “Hər bir xalqın səviyyəsini onun bilik səviyyəsi müəyyən edir. Bilik səviyyəsinə də nail olmaq üçün təhsil daim mövcud olmalıdır və o, ardıcıl surətdə inkişaf etməlidir. Təhsil daim təkmilləşdirilməlidir. Bütün bunlar Azərbaycan təhsil işçilərinin üzərinə düşən vəzifədir” sözləri müəllimlərin məsuliyyətini hər zaman daha da artırır [1, s.2-6].

Ana dilimizin inkişafında və bu dilin dünya arenasına çıxması uğrunda əlindən gələni edən Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev ana dilimiz barədə dediyi başqa bir fikrə diqqət edək: “Ana dilimiz bizim sərəncamımızdır. Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan inkişaf etdirən onun dilidir. Dil böyük bir aləmdir. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır, ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatdırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur” [2, s.7].

Müstəqilliyin ilk ilində, 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olunmuş, lakin o bütün gücü ilə işləyə bilmirdi. Yalnız Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev bu məsələnin birdəfəlik həllinə nail olmuşdur. O, imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 sayılı fərman dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərdə həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycan dilimizin inkişafı və təkmilləşdirilməsi barədə Heydər Əliyevin verdiyi sərəncamlardan bir neçəsini sadalamaq yerinə düşər.

18.06.2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında, daha sonra 04.06.2001-ci ildə 766 sayılı sərəncamla “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında”, yenə də o illərdə 19.08.2001-ci və 02.01.2003-cü illərdə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun tətbiq edilməsi” barədə verdiyi sərəncamlar Heydər Əliyevin ana dilimizə olan qayğısının bariz nümunəsidir.

Bu tarixi sənədlər dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimül verdi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidi sürətləndirdi.

Ümummilli Liderimizin rəhbərliyi dövründə Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı ki, o çətin illərdə gənclərə tək doğru yolu göstərən bir siyasi partiya idi. Bu partiya (yəni YAP) əvvəlcə Naxçıvanda, daha sonra isə Bakıda fəaliyyətə başladı. Bakıda ilk iclası bizim doğma universitetimizin, yəni ADPU-nun akt zalında həyata keçirildi. Bu isə bizi həm qürurlandırır, həm də hər zaman xatırlamamıza səbəb olur. Azərbaycanımızın gələcəyi və inkişafı yolunda Ulu Öndərimizin gördüyü işlərdən biri də məhz bu partiyanın yaradılması oldu. Hal-hazırda da gənclərimiz Ümummilli Liderimizin təməlini qoyduğu partiyayı (YAP-ı) layiqincə təmsil edirlər.

O illərdə, yəni 80-cı illərin sonlarında ölkəmizdəki hərcimərcliyin, özbaşınalığın tüğyan etdiyi və mənfur qonşularımızın sərhədlərimizi pozduğu, bizə qarşı soyqırım törətdiyi, Qarabağımızı işğal etdiyi bir vaxtda Ulu Öndərimizin vətənə dönüşü tam yerinə düşdü. Bu illərdə yalnız böyük bir şəxsiyyət Azərbaycanı düşdüyü xaosdan xilas edə bilirdi. Ölkəmizin xilaskarı Heydər Əliyev oldu və uzaqgörən siyasəti ilə xalqın, vətənin ən çətin günündə soydaşlarının yanında olmaqla, Azərbaycan millətinin Ümummilli Liderinə çevrildi.

O illərdə xalqımızın başlıca qayğıları respublikamızın sərhədlərinin toxunulmazlığını, ərazi bütövlüyünü, dövlət müstəqilliyini qorumaqdan, respublikamızı inkişaf etmiş demokratik dövlətlər siyahısına qaldırmaqdan ibarət idi. Bu gün nə qazanmışıqsa Heydər Əliyevin yürütdüyü düzgün və uğurlu siyasətin nəticəsidir. Azərbaycan yalnız Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra özünün geosiyasi imkanlarını gerçəkləşdirməyə başladı. “Onun siyasi zəkası sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq aləmdən təcrid olunmaq təhlükəsi aradan qaldırıldı. Bu gün Azərbaycanın suverenliyini, müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumağa tam qadir olan orduya malik olması Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında göstərdiyi misilsiz xidmətlərindən biri sayıla bilər” [3, s.4].

Gəncləri gələcəyimiz hesab edən Ulu Öndərimiz onların təlim-tərbiyəsinə, sağlamlığına çox önəm verir, diqqət və qayğı ilə yanaşardı. Azərbaycanda təhsilin məzmununun yeniləşməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün 1995-ci il, iyunun 15-də “Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində islahat Proqramı” qəbul olundu və Heydər Əliyev tərəfindən imzalandı ki, bu da gənc nəslin təhsilinin avropa standartları səviyyəsinə qalxmasına səbəb oldu.

Təhsilin daha səmərəli olması üçün əlindən gələni etməyə hazır olan Heydər Əliyev Kurikulumu Azərbaycan məktəbləri üçün səmərəli yenilik olacağını düşünmüş və təhsil alan gənclərin daha müasir tələblərlə bilik almalarını təmin etmək baxımından dünya standartlarına uyğun olduğunu nəzərə alaraq dəstəkləmişdir. Bunun nəticəsidir ki, yeni təlim və təhsil proqramı olan Milli Kurikulumun tətbiq olunması gənc nəslin əqli inkişafına, onun təfəkkür fəaliyyətinin formalaşmasına da müsbət təsirini göstərdi. Tətbiq olunan yeni təlim texnikaları, üsulları, həmçinin metodları şagirdlərin və tələbələrin təlimə marağını artırdı. Hal-hazırda təlimdə uğur qazanılması, təhsilin keyfiyyətinin artması da bu baxımdan çox uğurlu nəticədir.

Dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev öz natiqliyi ilə də nümunə olacaq bir şəxsiyyət idi. Heydər Əliyevin Azərbaycan və rus dillərində mükəmməl çıxışları dinləyicilərin hər zaman rəğbətini qazanmış, onu bir natiq kimi məşhurlaşdırmışdır.

“Mübahisəsiz deyə bilərik ki, yaşadığımız yüzilliyin (söhbət XX yüzillikdən gedir) Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun təkcə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə - diplomatiya aləminə yol alması, zənginləşə-zənginləşə nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır [4, s.14].

Göründüyü kimi Ulu Öndər Azərbaycan xalqının, dövlətinin tarixi, taleyi üçün çox əhəmiyyətli işlər görmüş, böyük əmək sərf etmişdir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev gəncləri çox sevər, onları dəstəkləyər, təklif və arzularını dinləyər, ümumrespublika tədbirlərində iştirak edərək onları ilhamlandıraraq qayğı ilə belə səslənərdi: “Əziz gənclər, Azərbaycan övladları. Əziz balalar!” [5, s.17].

Ulu Öndərin gənc nəsə qayğı və məhəbbətini, onlarla görüşlər zamanı söhbətlərini tez-tez televiziya verilişlərindən də izləmək bizə nəşib olmuşdur. Heydər Əliyevin çıxışlarını izlərkən qürur hissi keçirməmək mümkün deyildi. Xüsusən də onun bu sözləri bizi daha çox qürurlandırır: “Mən çox fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!”

Dini etiqad azadlığımıza da məhz Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə qovuşa bildik. İslam dini barədə ölkədə verdiyi sərəncam və qanunlar buna sübut ola bilər.

08.05.2009-cu il tarixində “İslam dininə aid ibadət yerlərinə rəhbərlik edən din xadimləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verməklə Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsi tərəfindən təyin edilir” verdiyi qanunlardan biri hesab edilə bilər [6, s.79].

Ölkəmiz Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasəti sayəsində sosial-iqtisadi və mədəni inkişafa başladı və bu istiqamətdə gedən işlərin uğurlu davamçısı hal-hazırda dövlət başçımız İlham Əliyev oldu. O, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamları ilə öz ictimai-tarixi əhəmiyyətinə görə kifayət qədər uğurlu sərəncamlara imza atdı.

Heç təəccüblü deyil ki, Ulu Öndərin oğlu və davamçısı İlham Əliyev atasının vəsiyyətini də həyata keçirdi, ordumuzun qələbəyə gedən yolunu siyasəti ilə işıqlandırdı. Nəticədə 44 günlük müharibədə ordumuz düşməne qalib gələrək, Azərbaycanın gözü Qarabağı, ən əsası isə vətənimizin döyünən qəlbi olan Şuşanı düşməni tapdığından azad etməyə nail oldu.

Bu il, yəni 2023-cü il Azərbaycan Respublikasının sərəncamı ilə ölkəmizdə “Heydər Əliyev ili” elan edildi. Məhz Azərbaycan dövlətinin çətin zamanında onun xilaskarı olmuş insana Ulu Öndər və Ümummilli Lider adı yaraşır.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, 2003, N 1, s.2-6.

2. "Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili haqqında", "Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Fərmanı // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, Bakı, 2003, N 1, s.7.
3. Səs qəzeti, N 42 (3091), 5 mart, 2008-ci il, s.4.
4. "Dil ədəbiyyat" Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal N 1(118), Bakı, 2022, s.14.
5. "Dil ədəbiyyat" Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, N 1 (118), Bakı, 2022, s.17.
6. Bakı Dövlət Universiteti, İlahiyyat Fakültəsinin elmi məcmuəsi. N 25, Bakı, 2016, s.79.

РЕЗЮМЕ
ЯЗЫК, КУЛЬТУРА И ОБРАЗОВАНИЕ В ПОЛИТИКЕ Г. АЛИЕВА
Абдуллаева М.М.

Ключевые слова: *Великий лидер, общенациональный лидер, Азербайджан, образование, наш язык, политика*

В тезисе рассказывается о беспримерных заслугах Великого лидера Гейдара Алиева перед Азербайджаном и его народом. Освещается его любовь к нашей Родине и объясняется, насколько важны для страны законы и распоряжения, издаваемые великим вождем. В результате правильной и дальновидной политики общенационального лидера Гейдара Алиева доводится до сведения успешный ход социально-экономического и культурного развития и строительных работ в нашей стране, а также то, насколько решения и распоряжения играют важную роль для Азербайджана.

Было отмечено, что в годы независимости Азербайджана Великий лидер заботу о молодежи, провел реформу образования. В годы его правления наблюдается повышения благосостояния азербайджанского народа, внедрения новой учебно-воспитательной программы (Национальной учебной программы).

Отмечены заслуги Ильхама Алиева, домтоного продолжателя политики Гейдара Алиева, для развитии Азербайджана, и подчеркивается, что под его руководством мы завоевали победу в 44-дневной войне за Карабах.

SUMMARY
OUR LANGUAGE, CULTURE AND EDUCATION IN H. ALIYEV'S POLICY
Abdullayeva M.M.

Key words: *Great Leader, national leader, Azerbaijan, education, our language, politics.*

The thesis deals with about the unparalleled services of Great Leader Heydar Aliyev to Azerbaijan and its people. His love for our motherland is illuminated, and it is explained how important the laws and orders issued by the Great Leader are for the country. As a result of the correct and far-sighted policy of National Leader Heydar Aliyev, the successful progress of socio-economic and cultural development and construction works in our country is brought to mind, and the extent to which the decisions and orders made at certain times play an important role for Azerbaijan is emphasized.

It was also mentioned here that during the years of Azerbaijan's independence, the Great Leader walked confidently with his foresight, Heydar Aliyev's care and concern for the youth, and the renewal of education. During the years of his rule, the importance of the improvement of the welfare of Azerbaijan and our people, the introduction of a new training and education program (National Curriculum) is brought into consideration.

The role of Mr. İlham Aliyev, the successor of all the works laid by Heydar Aliyev, for the well-being of Azerbaijan, is mentioned, and it is emphasized that under his leadership, we successfully got out of the 44-day war for Karabakh.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DİL MƏDƏNİYYƏTİ

Allahverdiyeva Vəfa Mübariz qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC, Bakı, Azərbaycan
vafulya_072@inbox.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Heydər Əliyev, dil, mədəniyyət, xalq.*

Hər bir xalqın özünəməxsus dili, adət-ənənələri, keçdiyi inkişaf yolu var. Xalqı yaşadan amillər sırasında onun dili, mədəniyyəti, adət-ənənələri dayanır. Bunun içərisində ən önəmlisi dildir. Çünki dili yox olan xalq məhvə məhkumdur. Sosial fenomen olaraq dil və mədəniyyət bir-biri ilə bağlıdır, eləcə də qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir.

Müasir dövrdə dil mədəniyyətinin inkişafı, eləcə də öyrənilməsi dövlət rəhbərinin siyasətindən birbaşa asılıdır. Bu mənada Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu danılmazdır.

Hələ Sovetlər dönəmində Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunda olması, inkişafı üçün işlər aparan Ulu Öndər Azərbaycan SSR.-nin Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi salınmasına cəhd göstərmiş, bu yolda inamla addımlamışdır. Sovet Sosialist Respublikasının qoyduğu süni baryerləri aşmağa çalışan Ulu Öndər o zamanlar rəhbər olmuş L.İ.Brejnevlə danışıqlar apararaq Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu almasına nail olmuş və Konstitusiyanın 73-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Dilimizin dövlət statusu qazanmasında Ulu Öndərin böyük rolunu vurğulayan folklorşünas Azad Nəbiyev qeyd etmişdir: "Məhz keçən əsrin 60-cı illərinin sonlarından Azərbaycan rəhbərliyinə gələn H.Əliyevin dilimizə göstərdiyi

diqqət və qayğı sayəsində müxtəlif dövrlərdə zamanın sərt, amansız ədalətsizliklərinə məruz qalan dilimiz öz tarixi qiymətini almışdır. Azərbaycan dili milli dəyərini qoruyub saxlamış, özünü unudulmaqdan, yenidən adının dəyişdirilməsindən, müxtəlif formalı assimilyasiyalardan qoruyub saxlaya bilmiş və bu gün nəhayət dövlət statusu qazanmışdır” [5, 7].

Ulu Öndər Azərbaycan dilində danışmağı özünə borc bilmiş, bu dilin doğmalığını dilə gətirmiş, dilin qorunmasında, inkişafında həssasiyyətlə yanaşmışdır. 1972-ci illərin ortalarında Azərbaycan Dövlət Universitetindəki çıxışını məhz Azərbaycan dilində etmişdir. Ümummilli Liderin öz doğma dilində çıxışı xalq ilə bağı daha da möhkəmləndirmişdir. Dilçi alim akademik Ağamusa Axundov da bu məsələyə diqqət çəkərək rəhbərin xalq ilə münasibətlərində dilin önəmini vurğulamışdır: “Öz doğma ana dilinə böyük məhəbbət, onun bütün incəliklərini dərinlən duymaq və öz nitqində, yazılarında onlardan yararlanmaq qabiliyyəti ölkə rəhbərinin çox az müddətdə xalqın sevimlisinə çevrilməsində iqtisadiyyat, mədəniyyət sahələrində qazanan uğurlardan heç də az rol oynamadı” [1, s.105].

Sovet qadağalarının, kommunist ideyalarının hakimlik etdiyi bir zamanda Ümummilli Lider dili xalqın böyük sərvəti hesab etmişdir, mənəvi mədəniyyətin tərəqqisini ədəbi dilin inkişafı ilə bağlamışdır [2, 3].

Məhz bu baxımdan 1992-ci ildə qanunsuz şəkildə (xalqın səs verməsi olmadan) “Türk dili” adlandırılan dilimizin adı 1995-ci ildə yenidən “Azərbaycan dili” olaraq Konstitusiyaya salınmışdır. Müsahibələrin birində bu məsələyə aydınlıq gətirən Ulu Öndər Azərbaycançılıq ideologiyasından çıxış edərək demişdir: “Bizim dilimiz Azərbaycan dilidir. Biz azərbaycanlıyıq. Respublikamız Azərbaycandır. Ancaq tarixi nöqteyi-nəzərdən, elmi nöqteyi-nəzərdən, dilçilik nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan dili dünyada mövcud olan türkdilli dillər qrupuna daxil olan dildir. Ona görə Azərbaycan dilinin mənşəyi türk dillər kökündən gəlir, amma türkdilli dillər qrupu dünyada böyükdür. Keçmiş Sovetlər ittifaqının ərazisində 23 dil var, hərəsinin müstəqil adı var, hamısı türk dillər qrupuna mənsubdur. Bunlardan biri də Azərbaycan dilidir”. Bununla da dilimizin “Türk dili” adlandırılmasının yanlış olduğunu sübut edən, dil tarixinə yaxşı bələd olan, yüksək intellektual göstəricilərə malik Ulu Öndər dilimizin başqa dillərə qarışdırılmasına, “calaq” edilməsinə qarşı idi.

Türk xalqlarının mədəni inkişafında böyük rol oynayan Heydər Əliyev Türk dövlətləri başçılarının görüşündə vurğulamışdır ki, Türkdilli xalqların tarixi qədimdir, çoxəsrlük tarix ilə bəşəriyyətin inkişafına, mədəniyyət tarixinə böyük bir miras qoymuşdur. Çox zaman müharibələrə, dağıntılara, soyqırımlara məruz qalan türk xalqlarını məhz onların dərin kökləri, mənəvi bağlılıqları xilas etmişdir. Məhz buna görə də hər zaman mənəvi dəyərlərimiz, milli köklərimiz, tariximizlə fəxr etməyi bizə məsləhət görən Ulu Öndər bizim nicat yolumuzu da bununla bağlamışdır [3, s.338].

Ulu Öndər dilin qorunmasının xaricdə yaşayan həmyerlilərimizin də öhdəsində olduğunu vurğulamışdır. Heydər Əliyev çıxışlarında da diqqətə çatdırmışdır ki, xalqı dil qədər, milli mənəvi-dəyərlər qədər yaşadan, onu birləşdirən ikinci bir amil yoxdur. Ona görə də başqa ölkələrdə yaşayan, xüsusilə, gəncliyə səslənən Ulu Öndər dilimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumağı söyləmişdir. Hər zaman həmrəy olmağı məsləhət görən Ümummilli Lider həmyerlilərimizin bir-birilərinə dayaq olmasını, bir-birilərinə yardım etməsini, bir-birilərinin dərdinə yanmağı, Azərbaycan icmasında sıx birləşməsinə arzu etmiş, milli adət-ənənələrimizi qorumalarını, milli bayramlarımızı qeyd etməyi birinci şərt kimi görmüşdür: “Azərbaycan dilini yeni nəsle, uşaqlara çatdırmaq üçün müəyyən tədris imkanları yaratsınlar. Biz bu barədə kömək edəcəyik ki, bizdən sonra gələn nəsillər, sizin övladlarınız, bizim övladlarımız azərbaycançılığı daha da yüksəklərə qaldırsınlar, Azərbaycan dilini, milli-mənəvi dəyərlərimizi daim yaşatsınlar”.

Azərbaycan dilinin qorunması və təkmilləşdirilməsində Ulu Öndər bir sıra islahatlar həyata keçirmiş, fərman və sərəncamlar vermişdir.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” (2001-ci il 18 iyun) fərman, “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” (2003-cü il 2 yanvar) fərman, 3 fəsil 20 maddədən ibarət olan “Dövlət dili haqqında” (2002-ci il 30 sentyabr) qanun dövlət səviyyəsində Azərbaycan dilinə olan dövlət qayğısının sübutu, diqqətinin göstəricisi, islahatların sübutudur. Məhz Ulu Öndərin xidmətləri sayəsində Azərbaycan dili öz zirvəsinə çatmış, kamilliyini yaşamışdır.

Dil ilə bağlı olan məsələlər içərisində əlifba da göz önündə olmuş, dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzində olmuşdur. 2001-ci il 9 avqustda imzalanan “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman Ulu Öndərin Azərbaycan əlifbasına olan diqqət və qayğısındandır. Ulu Öndər siyasətini davam etdirən Prezident İlham Əliyev 2004-cü il 12 yanvar “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncam dövrün mədəni inkişafı və tərəqqisi üçün vacib amil hesab edilir. Bu məsələnin həlli Azərbaycan dilinin inkişafına təsir göstərmişdir. Belə ki, bir çox fonetik, leksik, qrammatik normalarda dilimizin qaydalarına uyğun olaraq dəyişikliklər aparılmışdır.

Beləliklə, dövlətin bütün sahələrdə olduğu kimi, dil mədəniyyətinin tərəqqisində də Ümummilli Liderin əvəzsiz rolu olmuşdur.

Beləliklə, bütün sahələrdə olduğu kimi dil mədəniyyətinin inkişafında da Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əvəzsiz rolu olmuşdur. Hazırda da, həmin siyasət fonunda dilimizlə - qorunması, tərəqqisi ilə bağlı islahatlar icra olunur.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ana dilimizə böyük qayğı // Milli Elmlər Akademiyası bizim milli sərvətimizdir – onu qoruyub saxlamalıyıq / “Elm” qəzetinin xüsusi buraxılışı, 2003, s.105-110
2. Bədəlov Ə. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi rəsmiləşdirilməsi və inkişafı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Xalq qəzeti.- 2009.- 1 avqust.- S. 3.
3. Əliyev H. Tarixi köklərimiz bir dilə, bir mədəniyyətə, bir dinə bağlı olduğuna görə çox dərinidir // H.Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999, s.337-345
4. Xudiyev N. Heydər Əliyev və dil siyasətinin uğurları.
https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e32516_az.html
5. Nəbiyev A. Milli təəssübkeşlik, yoxsa erməni saxtakarlığı. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2003, 50 s.

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЯЗЫКОВАЯ КУЛЬТУРА

Аллахвердиева В.М.

Ключевые слова: *Азербайджан, Гейдар Алиев, язык, культура, народ*

Язык – один из факторов, подтверждающих существование народа. Опиравшийся на этот неоспоримый факт, великий лидер Гейдар Алиев всегда делал многое для сохранения и передачи азербайджанского языка из поколения в поколение. Еще в разгар советских запретов Общенациональный лидер, используя свои должностные полномочия, добился того, чтобы азербайджанский язык получил статус государственного. Тем самым он поставил подпись под историческим событием, которое сыграет важную роль в жизни народа. Став Президентом независимой Азербайджанской Республики, Гейдар Алиев издал распоряжения и указы, связанные с языком, провел реформы, которые создали условия для развития нашего языка. В статье освещена работа Гейдара Алиева по языковой культуре.

RESUME

HEYDAR ALIYEV AND LANGUAGE CULTURE

Allahverdiyeva V.M.

Keywords: *Azerbaijan, Heydar Aliyev, language, culture, peoples.*

Language is one of the factors confirming the existence of peoples. Relying on this indisputable fact, the Great Leader Heydar Aliyev has always done a lot to preserve and pass on the Azerbaijani language from generation to generation. Even at the height of the Soviet bans, the National Leader, using his official powers, ensured that the Azerbaijani language received the status of the state language. Thus, he signed a historical event that will play an important role in the life of the people. After becoming the President of the independent Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev issued orders and decrees related to the language, carried out reforms that created conditions for the development of our language. The article highlights the Heydar Aliyev's work about language culture.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Aslanova Ülkər Heydər qızı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan
uaslanova01@gmail.com

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, Azərbaycan, vətən, ölkə, xalq*

Aqıllardan biri deyib ki, xalqın, millətin nəyini əlindən alırsansa al, o, yaşayacaqdır. Dilini əlindən alsan, o, milli varlığını itirər, yox olar. Bu, tarixin ortaya qoyduğu bir həqiqətdir. Dil - millətin mədəniyyət bayrağı, milli mənlilik və qürurudur. Dil yoxdursa, xalq da yoxdur![4] Bu baxımdan Ulu Öndərimizin- mən həmişə fəxr etmişəm, indi də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam! – sözləri çox xarakterikdir. Düşünürəm ki, bu sözlər heç də elə belə, təsadüfən deyilmiş sözlər deyildir. Bu sözlər bilavasitə öz XALQINA, MİLLƏTİNƏ, VƏTƏNİNƏ qəlbən bağlı olan bir İNSANIN qəlbinin dərinliyindən gələn bir hayqırtı, etirafdır! Hər hansı bir xalqın, millətin formalaşması, müəyyənlişməsi üçün isə ən vacib element, detal onun dili məsələsidir. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, qəbul edilmiş ümumi müddəalara görə hər bir dili

yaşadan və inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Şübhəsiz ki, dilin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, yüksək zirvələrə qalxaraq beynəlxalq nüfuz qazanması xalqın böyük övladlarının adı ilə bağlıdır.

Tarixi təcrübə göstərir ki, dilin inkişafında milli müstəqillik ideyaları və dövlətçilik ənənələrinin, həmin ideya və ənənələri öz fəaliyyətində gerçəkləşdirən və həyata keçirən qüdrətli dövlət başçıların, xalqın tarixində şərəfli yer tutan böyük siyasi xadimlərin müstəsna rolu olur. Belə qüdrətli dövlət başçısı və siyasi xadimlər cərgəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin adı öz yüksək və layiqli yerini tutur.[1,s.12] Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, yaşadığımız yüzilliyin son otuz ili ərzində Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun təkcə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə yol alması, zənginləşmə - zənginləşmə nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən əsədilməsi görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır. O, 60-cı illərin sonundan öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyətimizə dərin bələd olması sayəsində ardıcıl milli dil siyasəti işləyib hazırlamış və bütün çətinliklərə sinə gərərək onu dönmədən həyata keçirmişdir. [2, s.48]

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili barədə müxtəlif mülahizələri yalnız dünən, bu gün üçün deyil, sabah üçün də həmin sahələr üzrə mütəxəssislərin müraciət edəcəyi, faydalanacağı metodoloji-ideoloji əhəmiyyətə malik fikirlərdir. [3, s.71] Buna görə həmin mülahizələrin sistemə salınıb öyrənilməsinə, elmi-professional baxımdan şərh edilib dəyərləndirilməsinə, Azərbaycanın dövlət dili siyasəti kimi böyük ehtiyac vardır.

Müasir dünyanın siyasi xadimləri, dövlət qurucuları, yaxud ölkə başçıları arasında çox az şəxsiyyətlər tapmaq mümkündür ki, mənsub olduğu xalqın elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə bu qədər ardıcıl, məhsuldar və səriştəli bir şəkildə məşğul olsun. Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: "Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur". [1, s.74] Heydər Əliyev aktiv siyasi fəaliyyətdə olduğu otuz ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında, elm və incəsənət xadimlərinin yaradıcılığının çiçəklənməsində əvəzsiz rol oynamaqla yanaşı bir nəzəriyyəçi – mütəfəkkir kimi də çıxış etmiş, heç zaman elmi dəyərini, fəlsəfi məzmununu itirməyəcək fikirlər söyləmişdir. Həmin fikirlərin müəyyən hissəsi H. Əliyevin mənsub olduğu xalqın və uzun zaman rəhbərlik etdiyi, bu gün də çox böyük peşəkarlıqla idarə edib möhkəmləndirdiyi dövlətin dili – Azərbaycan dili haqqındadır.[3, s.85]

Heydər Əliyevin Azərbaycan dili haqqındakı fikirlərini, mülahizə və qeydlərini, heç şübhəsiz, bu sahədə dövlət səviyyəli əməli fəaliyyətdən kənar təsəvvür etmək mümkün deyil. Böyük mütəfəkkir – dövlət xadimi Azərbaycan dilinin bir dövlət dili kimi mövqeyinin yüksəldilməsinə çalışmaqqla yanaşı, həmin məsələnin həllinin elmi-nəzəri prinsipləri, yolları barədə də düşünmüşdür. O, ana dilinin mənşəyinin, tarixi inkişafının, bu günkü funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması işinə həmişə diqqət vermiş, Azərbaycan dilçilərinin bu sahələrdə intensiv çalışması üçün dövlət rəhbəri kimi əlindən gələni əsirgəməmişdir. [5]

Mülahizələr, araşdırmalar göstərir ki, H.Əliyevin Azərbaycan dili üzərində çalışmalarını həm bir neçə mərhələdə (70-ci illər, 80-cı illər və 90-cı illər), həm də müxtəlif sahələr (dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti və s.) üzrə nəzərdən keçirib ümumiləşdirmək mümkündür.

Əlbəttə, Ulu Öndərimiz dilçi-filoloq olmamışdır, lakin siyasi – ictimai fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi dil məsələlərinə, cəsarətlə demək olar ki, yalnız siyasi-ictimai xadim kimi deyil, həm də bir dilçi – filoloq professionallığı ilə yanaşmışdır. [4]

H.Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən etibarən Azərbaycanın iqtisadi – təsərrüfat problemləri ilə yanaşı mənəvi – mədəni həyatını da diqqətdən kənar qoymamış, bu sahədə də böyük işlər görmüşdür. Onun zəngin təcrübəsi, fitri təşkilatçılıq istedadı, həm Şərq, həm də Qərb dünyasını yaxşı tanıması, mənsub olduğu xalqın mentalitetinə bələd olması imkan verirdi ki, respublikanın mənəvi – mədəni iqlimini proqnozlaşdıraraq, inkişaf perspektivlərini müəyyən edə bilsin. Təsədüfi deyildi ki, 60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəllərində H.Əliyevin rəhbərliyi ilə keçirilmiş bir sıra müşavirələrdə iqtisadi - təsərrüfat məsələlərindən daha çox mənəvi –mədəni qayğılardan söhbət getmişdir. [1, s.89]

Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin yüksəlişi üçün ən müxtəlif yollar arayıb – axtaran, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri ilə müxtəlif münasibətlərlə tez-tez görüşən respublika rəhbəri elə ilk illərdən sübut etdi ki, Azərbaycana öz iş üslubuna görə əvvəlkilərdən əsaslı şəkildə fərqlənən birinci katib gəlmişdir. Nəinki yaşlı, hətta orta yaşlı nəslin də yadındadır ki, H.Əliyevin fəaliyyəti ilk illərdə zahirən heç bir müqavimət doğurmasa da, köhnə iş üsuluna öyrənmiş bir sıra pedant, yuxarıdan əmr gözləyən rəhbər işçilərdə, o cümlədən sxolast elm-mədəniyyət "xadim"lərində müəyyən etiraz doğururdu. Lakin respublikanın yeni

rəhbəri işə özünəməxsus novatorluqla yanaşı elə bir yüksək peşəkarlıq, səriştə və inamla başlamışdı ki, ona müqavimət göstərmək tamamilə səmərəsiz idi. [3, s.98]

70-ci illərdə respublikanın iqtisadi, ictimai -siyasi və mədəni – ideoloji həyatında böyük bir dirçəliş yaradan Heydər Əliyev şübhəsiz ki, dil məsələsinə laqeyd qala bilməzdi. Azərbaycan dilinə münasibət məsələsində H.Əliyevin mövqeyi Moskvanın mövqeyindən kəskin şəkildə fərqlənirdi (bunun o zaman üçün nə demək olduğunu təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin deyil), lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin mövqe eyni zamanda ardıcıl analitik məzmunla malik idi: yəni, bir sıra elm - mədəniyyət xadimlərinin kəskin millətçi kimi çıxış etməsi, respublikamızda Azərbaycan dilindən başqa hər hansı bir dilin işlədilməsinin qadağan olunması barədəki gizli arzular və s. müttəfiq respublikalardan birinin birinci katibi tərəfindən açıq şəkildə müdafiə oluna bilməzdi və xüsusilə o dövrdə bu cür müdafiə heç əməli nəticə də verməzdi. H.Əliyev Azərbaycan əhalisinin etnik-genetik tərkibini, respublikanın milli – ictimai marağını nəzərə alıb Moskva ilə ən uğurlu kompromis şəraitində özünəməxsus “dil siyasəti” yürüdükdü ki, həmin siyasətin başlıca məqsədi ana dilini daha da inkişaf etdirmək, cilalamaq, müstəqil dövlət dilinə çevirmək, bunun üçün tələb olunan funksional – üslubi imkanlara yiyələndirmək, müəyyən təcrübə qazandırmaq idi. [4]

1970-ci ildə Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin 50-illiyi münasibəti ilə keçirilən təntənəli yığıncağa gəlmiş H.Əliyev burada ana dilində çıxış etdi. Təbii ki, bundan məqsəd Azərbaycan dilinin yüksək elmi-pedaqoji təbliği idi. [5] N. Nərimanov ənənələrini davam və inkişaf etdirən respublika rəhbəri ana dilinin təbliği işini məhz məktəbdən, bu iş üçün xüsusilə əlverişli olan elmi –pedaqoji sahədən başlayırdı. Eyni zamanda məhz həmin illərdə (söhbət 70-ci illərdən gedir) respublikanın rayonlarını, təsərrüfatlarını gəzib kənd əməkçiləri ilə görüşən H.Əliyev xalqla öz dilində (Azərbaycan dilində, həm də xalqla anlaşılıq üslubunda) danışır, nəticə etibarilə, dövlətlə xalq arasında o zamana qədər mövcud olmuş maneələri aradan qaldırmağa çalışır, buna tez bir zamanda nail olurdu.

Tam qətiyyətlə demək olar ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin keçən əsrin 70-80-ci illərində yeritdiyi fəal və ardıcıl dil siyasəti Azərbaycanda milli özünəqayıdış, milli özünədərək və milli azadlıq ruhunu yüksəltdi. [1, s.68] Ölkə rəhbərinin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə 1995-ci il oktyabrın 31-də Konstitusiyanın dövlət dili haqqında maddəsi ilə bağlı keçirilən gərgin və tam demokratik müzakirələr nəticəsində Azərbaycan dilinin qanuni haqqı özünə qaytarıldı. Həmin il noyabrın 12-də qəbul olunan Konstitusiyada Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit (21-ci maddə) olundu. [5]

Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərman, "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır. Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayıb.[1,s.88] Respublikamızın çoxminli təhsil işçiləri "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanundan, eləcə də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin dil siyasəti ilə bağlı imzaladığı silsilə fərmanlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsində, Ulu Öndərin dövlət dili ilə əlaqədar verdiyi müdrik göstərişlərin, irəli sürdüyü müddəa və ideyaların gerçəkləşməsində yaxından iştirak edirlər. Təsədüfi deyildir ki, ölkəmizdə hər il "Ana dili" günü təntənəli surətdə qeyd edilir.

Şübhəsizdir ki, bütün yuxarıda dediklərimizi yekunlaşdırsaq deməliyik ki, ölkəmizdə Azərbaycan dilinin inkişafında, bu dilin şəffəflaşmasında, formalaşmasında, zənginləşməsində Ulu Öndərimizin müstəsna dərəcədə böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və yabançı təsirlərdən qorunması, habelə bu dilin saflığı, təmizliyi istiqamətində Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasət bu gün onun siyasi kursunun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin dil siyasəti, onun dilimizin inkişafı yönündə göstərdiyi tarixi xidmətlər əsl məktəbdir və bu məktəbin təcrübəsindən zaman-zaman istifadə olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997, 288 s.
2. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və dil” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 30 aprel 2015-ci il. 98 s.
3. Sadıqlı A.Ə. Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: “Mütərcim”, 2011. 180 s.
4. Xalq qəzeti. 2010, 8 may
5. Azərbaycan müəllimi. 2009, 12 iyun

РЕЗЮМЕ
ГЕЙДАР АЛИЕВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
Асланова У.Г.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Азербайджанский язык, Азербайджан, родина, страна, народ*

В статье говорится о периоде 1969-1982 гг., а также 1993-2003 гг., когда страной правил Общенациональный лидер Гейдар Алиев, как он боролся о сохранении национального языка и объявлении его государственным языком, о развитии и утверждении языка.

Статья раскрывает талант ораторства, великого мыслителя и его владение языком. К сожалению еще не полностью раскрыт истинный талант владением языка и ораторства этой великой исторической личности.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV AND THE AZERBAIJAN LANGUAGE
Aslanova U.H.

Key words: *Heydar Aliyev, the Azerbaijani language, Azerbaijan, homeland, country, people*

This article deals with about the attention and care that our great leader Heydar Aliyev paid to the preservation of our native language, its transformation into the state language, its development, and its approval as a state language during the years of his leadership in our Republik in 1969-1982, as well as during the period of independence in 1993-2003.

Here, it is noted with regret that the rich speech experience, oratorical skills of Mr. Heydar Aliyev, who was rightly considered one of the worlds greatest thoughtful orators, and generally his scientific – theoretical ideas about language construction have not been systematically investigated until now.

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİNİN VƏ MİLLİ TƏHSİL
YARADICILIĞININ LİDERİ KİMİ

Balakişiyeva Svetlana Arif qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Mingəçevir, Azərbaycan
nesibli.lana@mail.ru

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, təhsil, elm, məktəb, Lider*

Azərbaycan dilinin inkişafı, qorunması, təbliği cəhətdən sferasının genişlənməsində Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olduğu danılmazdır. Heydər Əliyev ana dilini, onun incəliklərini yaxşı bilmiş, zəngin söz və fikir ifadə tərzinə malik fenomenal şəxsiyyət olmuşdur. Azərbaycan dilinin keşiyində durmaq, onu qorumaq, inkişaf etdirmək Ümummilli Liderin məqsədli fəaliyyət planına aid olmaqla bərabər çətin və məsuliyyətli iş idi. Ancaq Öndərimiz bu çətin, məsuliyyətli, şərəfli fəaliyyətin öhdəsindən layiqincə gəlməyi bacardı.

Heydər Əliyev və Azərbaycan dili siyasəti! Bu fikir haqlı olaraq bir çox elmi mətnlərin ana mövzusu, ideyası olmuşdur və bu gün də olmaqdadır. Heydər Əliyev gənclərlə, şair və yazıçılarla görüşündə “Azərbaycan dilinin saflığı və qorunmasını” qiymətli bir tezis olaraq vurğulamış, Azərbaycan dili mütəxəssislərinə nəzəri mülahizələrini qeyd etmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi, formalaşması, sabitləşməsi kimi məsələlərə çox ciddi yanaşır, bütün bunları elmi faktlarla əsaslandırır. H.Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı dilçilik görüşləri çoxcəhətlidir. Onun çıxışlarında yeri gəldikcə dil siyasəti, dil quruculuğu, dil mədəniyyəti, yazı və əlifba, üslublar və s. yaxşı, özü də yerli-yerində əsaslandırılır. O, Azərbaycan dilinə xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, mədəni sərvəti kimi yanaşır. Bunu onun alimlərlə, yaradıcı ziyalılarla, diplomatlarla, tələbələrlə, xaricdə yaşayan həmvətənlərimizlə söhbətlərində duyuruq [2].

Hamımıza aydındır ki, dövlət dili sahəsindəki uğurlu fəaliyyətinə Heydər Əliyev Azərbaycanda rəhbərliyə gəldiyi ilk günlərdən başlamış, bu istiqamətdə bir neçə fərman imzalamışdır. Bu xidmətlərin əyani sübutu olaraq Azərbaycan dili haqqında verilmiş bəzi fərmanların məzmununa nəzər salaq:

1) Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 18 iyun 2001-ci il

Bu fərmanda Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Belə bir qurumun yaradılması ana dilimizin tətbiqi işi və sahəsinin təkmilləşdirilməsində böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

2) Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 09 avqust 2021-ci il

Bu sənəd vasitəsilə əlifbamız beynəlxalq aləmə latın qrafikası ilə keçidi təmin etmiş oldu və respublika daxilində bütün rəsmi-işgüzar yazışmalar bu qrafika ilə tərtib olundu.

3) Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 02 yanvar 2003-cü il Qanunda dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsait hesabına həmin proqramın həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsi hökumətin başlıca vəzifələrindən biri kimi diqqətə çatdırılmışdı. Sənəddəki müddəalar Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafını üzərinə götürməyə qadir hüquqi sistemin mövcudluğunu təsdiq edir.

Bu fərmanlar dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemləri həll etmək gücünə malik sənədlər olub.

“Təhsil millətin gələcəyidir” fikrini qeyd edən Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda bütün sahələrdə, o cümlədən təhsil sahəsində inkişafa diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 12 fevral 1995- ci ildə demişdir: “Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam. Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir” [4, s.5].

XX əsrin 70-ci illərinin əvvəlindən Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin memarı, milli təhsil yaradıcılığının banisi kimi milli təhsilimizi ən yüksək zirvələrə yüksəltmək missiyasını öz üzərinə götürmüş və bu işin öhdəsindən layiqli və peşəkarcasına gəlməyi bacarmışdır. XX əsrin 70-80-ci illərində dövlət təhsil siyasətinin, məzmununun müasirləşdirilməsi, əhalinin təhsilə alma imkanlarının yaradılması və genişləndirilməsi, şagirdlərin pulsuz dərsliklərlə təmin olunması, tələbələrin təqaüdünün artırılması, məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, kadr hazırlığının yaxşılaşdırılması Ulu Öndərimizin milli təhsilin inkişafı naminə uğurlu başlanğıcın, ictimai-siyasi fəaliyyətin bünövrəsidir. Heydər Əliyev hər zaman təhsilimizə həssaslıqla yanaşmış, milli təhsilimizin dünya təhsil standartları səviyyəsinə qalxmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasında bir çox sahələrə, fəaliyyət sferalarına olduğu kimi təhsil, elm sistemində xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Hər il təhsilin, tərbiyənin məzmununun milli və bəşəri dəyərlər əsasında yeniləşdirilməsi, yeni proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin, elektron tədris materiallarının yaradılması istiqamətində tədqirəlayiq işlər görülməkdədir. Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sistemində inteqrasiyası, bazar iqtisadiyyatına uyğun yeni ixtisasların yaradılması və bu istiqamətdə ali məktəblərdə kadr potensialının gücləndirilməsi, təhsil sahəsində milli ənənələrlə beynəlxalq təcrübənin innovativ şəkildə əlaqələndirilməsi dövlətimizin qarşıya qoyduğu prioritet məqsədlərdən sayılır.

Elmin inkişafı təhsilin inkişafına bilavasitə təsir göstərir. Bu baxımdan qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və təhsilin inkişaf etdirilməsi dövrün zəruri tələblərindən biridir. Bu baxımdan Heydər Əliyevin “Cəmiyyətdə hər şey məktəbdən, təhsildən başlayır” kəlamı Azərbaycan təhsilinin inkişaf yolunun daha da ətraflı öyrənilməsinə şərtləndirən proqram sayıla bilər.

“Ana dili xalqın milli sərvətidir” – deyə qeyd edən Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafına xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. Hamımıza aydındır ki, dövlət dili sahəsindəki uğurlu fəaliyyətinə Heydər Əliyev Azərbaycanda rəhbərliyə gəldiyi ilk günlərdən başlamış, bu istiqamətdə bir neçə fərman imzalamışdır.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001 – ci il tarixli və “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001 – ci il tarixli fərmanlarının ümumtəhsil məktəblərində ana dilimizin təbliği, öyrənilməsi və tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi sahəsində, şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində, milli şüurun formalaşmasında müstəsna rolu olmuş və bu gün də olmaqdadır [3, s.23].

Azərbaycan ədəbi və xalq danışığı dilinin qaydalarına dərinədən bələd olan, qrammatik imkanlardan böyük ustalıqla səmərəli istifadə edən Heydər Əliyev yüksək səviyyəli yığıncaqlarda, həmçinin hamımıza məlum olan BDU-nun 50 illik yubileyinə həsr olunmuş toplantıda, dövlət səviyyəli təşkil olunan digər müşavirələrdə ana dilində çıxışlar edərək, özünə böyük hörmət və məhəbbət hissi qazanmaqla yanaşı Azərbaycan dilinə, onun zənginliyinə, ifadə gözəlliyinə də əvəzsiz və vacib hörmət, məhəbbət, maraq yaratmışdır. Azərbaycan dili ilə bağlı söhbətlərində nitq mədəniyyəti məsələlərinə də diqqət edən dahi şəxsiyyətin nitqində məntiq, rabitə, xüsusi ahəng vardı. O, çıxışlarında heç bir qeydə baxmadan fikrini ətraflı, dəqiq, sübutlar əsasında dinləyici kütləsinə çatdırırdı. İti yaddaş, güclü və çevik hafizəyə, təfəkkürə malik olan H.Əliyevə dinləyicilər böyük həvəs və maraqla qulaq asar, onun fikirlərini asan şəkildə anlar və qəbul edərdilər. İndi isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun sabiq direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Ağamusa Axundov və Heydər Əliyev arasında nitq mədəniyyəti məsələsindən bəhs edən bir məlumatı nəzərinizə çatdırmaq istərdik.

Ağamusa Axundov H.Əliyev haqqında xatirələrini danışarkən qeyd edirdi: “Bir dəfə Ulu Öndərimiz məni və institutun bir neçə əməkdaşını yanına çağırılmışdı. O, söhbətə başlamazdan əvvəl üzünü mənə tərəf tutaraq soruşdu: “Nə işlə məşğul olursunuz?” Mən Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqatların

aparılması, kitabların yazılması, müxtəlif məzmunlu lüğətlərin tərtib olunması və s. məsələlər barədə məlumat verdim. Cavabımdan razı qaldı və dedi: “Bunlar öz yerində, bəs nitq mədəniyyəti ilə bağlı nələr etmişsiniz? Siz bu sahəyə daha çox fikir verməlisiniz ki, xalq öz dilində sərbəst danışa bilsin” [1].

Ümummilli Liderimiz “cəmiyyətin memarı” adını daşıyan müəllimlərimizi, onların əməyini daim yüksək qiymətləndirmişdir. Dahi şəxsiyyət çıxışlarında öz müəllimlərini minnətdarlıqla xatırlayıb, onlardan, onların əməyindən böyük fəxrlə bəhs edib. “Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram” ifadəsini böyük şövqlə səsləndirən Ulu Öndər müəllimlərin cəmiyyətdəki mövqeyini, zəhmətini və rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün uğurlu işlərə imza atmışdır.

H.Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirən cənab İlham Əliyev Azərbaycanda təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra sərəncamlar imzalamışdır. Bunlardan birinə diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Ölkə rəhbərinin “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” 21 avqust 2004-cü il tarixində imzaladığı sərəncam məhz bu günümüz, bugünkü təhsil sistemi üçün vacib olan informasiya texnologiyalarının müasir tələblərə uyğun istifadəsi məqsədilə strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu günün təhsil sistemi, imkanları bunu bir daha sübut edir ki, H.Əliyev elm, təhsil yaradıcılığının banisi kimi gördüyü işlər, həyata keçirdiyi strategiyaya uyğun aparılan yuxarıda adı çəkilən islahatlar müsbət və real nəticələri gözlər önündə açıq şəkildə sərgiləyir. Həmçinin bu müsbət nəticələr Azərbaycanı dünyada – beynəlxalq arenada təmsil etməyə qadir olan gənc nəslin, potensiallı kadrların yetişməyinə inam və şərait yaradır.

Ən sonda onu vurğulamalıyıq ki, bizlərin - ölkəmizin elm, təhsil işçilərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin ətrafında birləşərək, onu dəstəkləyərək Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi, hərbi, siyasi-mədəni qüdrətini möhkəmləndirməklə elminin, təhsilimizin səviyyəsini yüksəltmək, bu sahədə misilsiz uğurlar əldə etməkdir. Məhz belə halda bizlər Heydər Əliyevin dövlətimizin inkişafı naminə qoyduğu vəsiyyətlərini, strategiyasını müvəffəqiyyətlə həyata keçirməyə nail olarıq. Bizim üçün böyük fəxr və qürur hissidir ki, Azərbaycan dilinin inkişafı sahəsində yüksək xidmət, həmçinin nailiyyətlərə malik Ulu Öndərimiz və onun davamçısı prezident İlham Əliyev cənabları var. Bugünkü gündə Azərbaycan elminin, təhsilinin, mədəniyyətinin, o cümlədən dilinin beynəlxalq arenada təbliği və inkişaf etdirilməsi sahəsində İ.Əliyev də böyük və uğurlu siyasət həyata keçirir. Biz də cəmiyyətin təhsilli, potensiallı kadrları olaraq milli mədəniyyət göstəricisi sayılan Azərbaycan dilinin təbliği, qorunması, dildə, nitqdə düzgün ifadə olunması qaydalarına riayət edək. Birlik olaq, dilimizin saflığını, dəyərini, milliliyini qoruyaq və gələcək nəsillərə miras qoyaq.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
2. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003, 100 s.
3. Sadıqlı A.Ə. Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Mütərcim, 2011, 180 s.
4. Səmədov A.A. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı (Dərs vəsaiti). Gəncə, 2010, 499 s.

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ КАК ЛИДЕР АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ТВОРЧЕСТВА

Балакишьева С.А.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанский язык, образование, наука, школа, лидер

Известно, что для уничтожения нации и государства достаточно уничтожить его язык, науку, образование. Чтобы не допустить этой трагедии, Гейдар Алиев как лидер смог спасти от уничтожения свой народ, его народное образование, национальный государственный язык. Следует также отметить, что последние реформы в сфере образования базируются на фундаментальной концепции образовательной и национальной языковой стратегии гения. Особо следует учитывать, что реформы являются одной из важных составляющих образовательной политики.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV AS THE LEADER OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE AND NATIONAL EDUCATIONAL CREATIVITY

Balakishiyeva S.A.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijani language, education, science, school, leader

It is known that to destroy a nation and a state, it is enough to destroy its language, science, and education. In order to prevent this tragedy from happening, Heydar Aliyev, as a leader, was able to save his people, his people's education, and the national state language from destruction. It should also be noted that the recent reforms in the field of education are based on the fundamental

concept of the educational and national language strategy of genius. We should especially take into account that reforms are one of the important components of education policy.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

Əhmədova Elnarə Hüseynağa qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

elnaraahmedova77@gmail.com

Açar sözlər: dil, nitq, nitq mədəniyyəti, nitq etiketləri, çıxış

Məlumdur ki, ünsiyyət prosesində tərəflər arasında nəzakətli davranış qaydaları və normalarına əməl etmək vacib məsələdir. Bu qaydalara əməl edilməsi etik ünsiyyətin yaranmasında başlıca vasitə hesab edilir. Etik normalar hər bir xalqın düşüncə tərzini, adət-ənənəsi, eyni zamanda davranış qaydalarını özündə əks etdirir. Xalq dilinin bütün mərhələlərində nəzakətli nitqə xidmət edən dil vahidləri seçilərək bu və ya digər şəkildə istifadə edilmiş, onlardan bəziləri yüzilliklər, hətta minilliklər boyu dilin daşıyıcıları tərəfindən mühafizə edilərək gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Belə dil vahidlərinin seçilməsi və məqsədyönlü istifadəsində şifahi xalq yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyat nümunələri, el sənətkarları, şairlər, yazıçılar, elm və dövlət xadimlərinin nitqi mühüm rol oynayır.

Müəyyən bir xalqın və ya ölkənin digər xalqlar arasında, yaxud bütün dünyada tanınmasında bir çox amillərlə yanaşı, onu təmsil edənlərin dili, kamil və nəzakətli nitqi də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bunun üçün nətiq öz dilini mükəmməl bilməli, ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normalarına riayət etməlidir. Bu baxımdan dahi şəxsiyyət, fenomenal düşüncə sahibi, əvəzsiz nətiq Ulu Öndər Heydər Əliyevin çıxışları, nitqləri hamı üçün nümunəvi nitq forması hesab edilə bilər. Onun nitqlərinin ən təqdirəlayiq özəlliyi Azərbaycan dilini dərinləndirən bilməsi, bununla yanaşı, mövcud mühit və şəraiti nəzərə alaraq, müvafiq dil vahidlərindən və üslublardan məharətlə istifadə etməklə auditoriyanın diqqətini cəlb etməsi idi. Hakimiyyətdə olduğu illərin hər iki mərhələsində müxtəlif dövlət yığıncaqları və ictimai tədbirlərdəki çıxışlarına nəzər saldıqda bunun bir daha şahidi olursan.

Ulu Öndər çıxışlarında nitq etiketlərinin bütün növlərinə: müraciət, təşəkkür, razılaşma, etiraz, təbrik, fikri sual və əmr cümlələri ilə aydınlaşdırma, nəsihət, arzu, alqış, tərif və s. müraciət etmişdir. Bir neçə nümunə əsasında deyilənlərə aydınlıq gətirək.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü il 26 noyabrda Respublika sarayında Bakı Dövlət Universitetinin 75 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışında təşəkkür etiketlərindən istifadə edilmişdir: *“Təsədüfi deyildir ki, bir də deyirəm, Azərbaycanın müstəqilliyi, milli azadlığı uğrunda mübarizə aparan insanların da çoxu burada təhsil almış, universitet divarları arasında işləmiş, fəaliyyət göstərmişlər və bu gün də göstərilirlər. Ona görə də Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilinin inkişafında, milli ruhun, milli şüurun inkişafında, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında olan xidmətlərini bir daha xüsusi qeyd edirəm və bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətində belə insanlara, belə axtarıqlara öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm!”* [2, s.21].

Ulu Öndərin 1994-cü ilin avqustunda Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündəki nitqində razılaşma, məmnunluq etiketləri ifadə edilib: *“Azərbaycanın latın əlifbasına, latın qrafikasına keçməsi haqqında fərman vermişəm. Bu, artıq avqust ayının 1-dən tətbiq olunubdur. Çox məmnunam ki, mən buna nail oldum. Çünki bəziləri etiraz edirdilər ki, qısa müddətdə buna nail olmaq olmaz. Amma oldu”* [2, s.20].

1997-ci il 30 dekabrda Prezident sarayında keçirilən Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayında çıxış edərkən fikri dəqiqləşdirmə, məmnunluq, arzu və tərif etiketlərindən istifadə edilib: *“Bir neçə kəlmə də dil haqqında danışmaq istəyirəm. Çünki burada dil haqqında söhbət getdi. Görürsünüzmü, bu gün mən sizə nə qədər təriflər deyirəm. Heç bir tənqid yoxdur. Həmişə də tərifləyirəm. Siz buna layiqsiniz! Bu gün danışdığımız dil 20-ci ildə danışılan dil deyil. Elədir, yoxsa yox? Bəli, əsrin əvvəlindəki dil deyil. Amma ondan qat-qat mükəmməl dildir. Bu, bizim ən böyük sərvətimizdir. Beləliklə, görürsünüzmü, dil məsələsi ilə əlaqədar nə qədər məsələlər meydana çıxır. Ancaq yenə də ən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün də Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun!”* [2, s.23].

2001-ci il 10 noyabrda Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı nitqində arzu, müraciət, qürur, iftixar hissi ifadə edən etiketlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir: *“... mən arzu edərdim ki, hər bir ölkədə Azərbaycan icmasında azərbaycanlılar həmrəy olsunlar, bir-birinə dayaq olsunlar, bir-birinə yardım*

etsinlər, bir-birinin dərdinə yansınlar və bizim milli adət-ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi birlikdə gözləsinlər. Milli bayramlarımızı qeyd etsinlər. Təkcə müstəqillik bayramını, Novruz bayramını deyil, bütün başqa bayramları da qeyd etsinlər. Azərbaycan dilini yeni nəslə, uşaqlara çatdırmaq üçün müəyyən tədris imkanları yaratsınlar. Biz bu barədə kömək edəcəyik ki, bizdən sonar gələnlər, sizin övladlarınız, bizim övladlarımız azərbaycançılığı daha da yüksəklərə qaldırsınlar. Azərbaycan dilini, milli-mənəvi dəyərlərimizi daim yaşatsınlar”... “Əziz həmvətənlər! Öz ürəyimdən gələnlər fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!” [2, s.32].

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət işçilərinin mükafatlandırılması mərasimində sənətkarlarla olan söhbətləri səmimiyyəti, sadəliyi və xalq dilinə yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Burada söylədiyi nitqlərində müraciət, görüş (salamlama), iftixar, arzu, təbrik, alqış, etiketləri üstünlük təşkil edir:

“Əlibaba Məmmədova: “Sənə cansağlığı arzu edirəm!... Bundan sonra da yaxşı oxuyasan!”

Sara Qədimovaya: “Salam əleyküm. Xoş gördük! Təbrik edirəm sizi! Nə deyə bilərik? Azərbaycan incəsənətinin tarixi sizdə əks olunub. Çox məmnunam ki, siz varsınız, varsınız, varsınız! Və məmnuniyyətlə ordeni Siz təqdim edirəm”.

Sara xanımın çıxışından sonra cavab olaraq: “Sağ olun, sağ olun! İnşallah, Gülablı kəndini də azad edəcəyik, Qarabağ da azad olacaq, orda birlikdə bu günü qeyd edəcəyik!”

Habil Əliyevə: “Hər kəs alim, müəllim, mühəndis ola bilər, amma hər kəs tar çala, kamança çala bilməz. Bilər, amma sən kimi çala bilməz. Ona görə də sən bu sənətə gəlməyinlə fəxr edə bilərsən, biz də Habil kimi ifaçıyla fəxr edirik”. [3]

Ulu Öndərin bəzi hallarda müəyyən bir hadisəyə etirazını bildirərkən loru leksikaya, varvarizmlərə, evfemizmlərə, tabulara, vokativ sözlərə də müraciət edir, xalq dilində işlənən loru sözləri elə məharətlə istifadə edir ki, nitqi daha sadə, anlaşılıq, xoşagələnlər və səmimi təsir bağışlayır. Məsələn: nazir vəzifəsinə təyin olunan bir akademik davranışlarına etiraz edərkən nitqini məhz həmin dil vahidləri əsasında qurur: “Bir nəfər alim idi, elmlər doktoru idi. Heç vaxt vəzifədə olmamışdı. Sonra gətirib bunu vəzifəyə qoydular. Bu elə rejim yaratdı ki, səhər iş gələndə bunun, ayıb olmasın, iki quyruqbulayanı gərək dursun qapıda. Bu avtomobili ilə gələndə biri qapısını açır, o biri portfelini götürürdü. Ay balam, sən Elmi tədqiqat institutunda heç kabinetin də yox idi, çox olsa, bircə ümumi otaqda, bir də masan vardı. İndi böyük kabinet, qarşısında katibə otağı, bu da bir az gülməlidir, elədimi? Zvanoku basır ki, çay gətir mənə. Heç evdə arvadı buna çay gətirmir. Məəttəl qalırısan, insan bir ayın içində belə dəyişərmimi?” [4]

Yaxud keçmiş ANS telekanalında yayımlanan “Günəbaxan” verilişində Ulu Öndər H.Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş rubrikada təqdim edilən kadrlarda kəklükotUlu çay haqqında dediyi fikirlərə diqqət etsək, etirazını və tövsiyəsini tənbeh kimi yox, necə yumşaq formada, ehtiyatla çatdırmasının şahidi olacağıq: “Naxçıvanda buna dişdəmə çay deyirlər. Dişdəmə çay bilirsiniz nədi? Bir parça ağzına qənd qoyub bir stəkan isti çay içirsən. Amma indi çay içənlər çaydan çox qənd yeyirlər. Vaxtilə ruslar buna kəkotu adı qoyublar, amma bu otun adı kəklikotudur. İndi buna kəkotu deyirlər. Niyə kəkotu? Bunun adı kəklikotudur. Kəklik yeyən otdur. Bundan sonra belə siyasi səhv buraxmayın”. [5]

Beləliklə, deyintlərə yekun olaraq qeyd edək ki, Ümummilli Lider H.Əliyev hər zaman dilimizə böyük sevgi və qayğı ilə yanaşmış, onun yüksək səviyyədə inkişafı və təqdim edilməsi uğrunda səylərini əsirgəməmiş, bayağılaşdırılmasına qarşı mübarizə aparmış, öz nitqi ilə bütövlükdə xalqımıza örnək olmağa çalışmış və buna müvəffəq ola bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003, 100 s.
2. Sadıqlı A. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Mütərcim, 2011, 180 s.
3. <https://www.youtube.com/watch?v=CgV49TUZRT8>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=JCBvjdYiNsw>
5. https://www.youtube.com/results?search_query=heyd%C9%99r+%C9%99lijev+k%C9%99kikotu

РЕЗИЮМЕ РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ В РЕЧИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА Ахмедова Э.Г.

Ключевые слова: язык, речь, культура речи, речевой этикет, выступление

В статье рассказывается о речевых этикетах, умело используемых общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым в его выступлениях на различных государственных собраниях и общественных мероприятиях в оба этапа его правления, на фоне максимального использования лексических, грамматических и стилистических возможностей нашего языка.

SUMMARY
SPEECH ETIQUETTES IN HEYDAR ALIYEV'S SPEECH
Ahmedova E.H.

Keywords: *language, speech, speech culture, speech tags, speech.*

The article deals with about the speech etiquettes skillfully used by Heydar Aliyev, the national leader of the Azerbaijani people, in his speeches at various state meetings and public events in both phases of his rule, against the background of making maximum use of the lexical, grammatical and stylistic possibilities of our language.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Əhmədzadə Osman Azad oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
osman120895@gmail.com

Açar sözlər: *ana dili, H.Əliyev, qurultay, fərman, dil haqqında qanun*

H.Əliyevin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində gördüyü ən böyük xidmət dilimizə Dövlət statusu verilməsi istiqamətində gördüyü əməli işlərdir. Xüsusilə son bir neçə ildə Azərbaycan dili və əlifbası, xalqımızın mənəvi dəyərləri ilə bağlı hörmətli prezidentimiz H.Əliyev cənablarının imzaladığı tarixi fərman və sərəncamlar bu istiqamətdə olduqca əhəmiyyətli işlərin görülməsinə imkan yaratmışdır. 18 iyun 2001-ci il! Bu, Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar bir gün kimi qalacaqdır. Məhz bu tarixdə H.Əliyev cənabları «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» müstəsna dəyəri olan bir fərmana qol çəkdi. Ondan bir neçə gün sonra, 4 iyul 2001-ci il tarixdə «Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının təkilinin təsdiq edilməsi haqqında» sərəncama imza atdı. 9 avqust 2001-ci il tarixdə «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsdiq edilməsi haqqında» fərman verildi. Bütün bu fərman və sərəncamların verilməsi milli qeyrət, mənəvi saflıq, dövlətə, xalqa, onun dilinə sədaqət, nəhayət, bu sahədə dərin bilik tələb edirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti özünəməxsus möhkəm prinsiplər əsasında qurulmuşdur ki, professor Nizami Xudiyev bunları üç yerə ayırır:

“1. Bu siyasət, hər şeydən öncə, demokratiklik prinsipinə əsaslanır. Bu demokratiklik isə, birinci növbədə hər bir məsələnin həllində xalqın, o cümlədən geniş ziyalı kütləsinin rəyinin nəzərə alınması zəminində yaranması ilə əlamətdardır..

2. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dəqiqlik, uzaqgörənlikdir.

3. Heydər Əliyevin dil siyasətinin əsaslandığı prinsiplərdən biri də dillə bağlı bütün məsələlərə münasibətdə obyektivlikdir” [3]

Ulu Öndər hələ 1969-cu ildə ölkə rəhbərliyinə gəldiyi andan başlayaraq, uğurla yürütdüyü dil siyasəti respublikamızda dilin ictimai, mədəni, sosial və siyasi əhəmiyyətini aktuallaşdırmış, Azərbaycan dilinin dövlət dili müstəvisində hüquqi mövqeyini müəyyənləşdirmiş və möhkəmləndirmişdir. A. Axundov bu istiqamətdə yazır ki, “... dövlət dili hər hansı bir dövlətin dilidir, onun varlığı üçün dövlətin olması zəruridir. Heydər Əliyev dövlət dili haqqında danışarkən, bu vacib və ən mühüm şərtə dəfələrlə aydınlıq gətirib:

“Dövlət dili statusu almaq üçün gərək dövlət olsun. Əgər bir dil bir dövləti təmsil etmirsə, o dil nə deyirsən de, o, dövlət dili ola bilməz” Bu mənada, onun dil siyasətinin əsas tərkib hissəsi olan dil və dövlət, dil və millət konsepsiyası dilin milli, ictimai və etnolinqvistik mexanizmini dəqiqləşdirməyə və təkmilləşdirməyə yönəlmişdir. H.Əliyevin dil və dövlət, dil və millət konsepsiyasında diqqəti çəkən məqamlar: dil və dövlət; dil və millət; dil və milli mənlik; dil və milli ərazi şəklində sistemləşdirilə bilər. “Heydər Əliyevin dil və dövlət problemi sahəsindəki fəaliyyətinin iki cəhətini xüsusi qeyd etmək olar: 1) Azərbaycan dilinin defakto dövlət dili olması uğrunda mübarizə və 2) dövlət dilimizin adı sahəsində gördüyü işər” [1, s. 4].

H.Əliyevin böyüklüyü ondadır ki, o, dediyi sözü axıra çatdırır, verdiyi qərarların reallaşmasına həm şərait yaradır, həm də ciddi nəzarət edir. Azərbaycan dili ilə bağlı verdiyi fərman onun gündəlik iş planına daxildir. H.Əliyev Azərbaycan dilinə qayğını və onun qorunmasını Azərbaycan dövlətinin aparıcı siyasi-ideoloji vəzifəsi, milli-tarixi marağı kimi qiymətləndirir. Müstəqil Azərbaycanda dövlətçiliyin qorunmasında Azərbaycan dilinin hakim dil kimi qorunub möhkəmlənməsində, daha da inkişaf etdirilməsində, əcnəbi dillərin, xüsusilə ingilis və rus dillərinin ünsiyyətdə rəqabət apardığı bir zamanda dilimizə qayğını onun qədər düzgün qiymətləndirib qoruyan və lazımı tədbirlər görən ikinci bir şəxs yoxdur. H.Əliyev özünün

məlum tarixi fərmanını verərkən əsas məqsədi iki istiqamətə yönəlmişdir: Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qorunub möhkəmlənməsi və inkişaf etdirilməsi. Fərmandan keçən dövr ərzində elə bir tədbir olmayıb ki, o, Azərbaycan dilinin problemləri ilə maraqlanmasın, özünün yeni-yeni tövsiyələrini söyləməsin. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayını hamımız yaxşı xatırlayırıq. Dünya Azərbaycanlılarının Bakıya toplaşan nümayəndələrinə onun söylədiyi ən dəyərli tövsiyə soydaşlarımızın harada yaşamasından asılı olmayaraq, milli dəyərlərimizi və dilimizi qorumaq oldu. O, çox böyük həyəcanla həmvətənlərimizə görün necə də mənalı müraciət edir:

«Əziz həmvətənlər!

Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı-Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq. Azərbaycan dilinin inkişafı haqqında bizim qəbul etdiyimiz geniş qərar məhz bu məqsədi daşıyır. Biz Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsi haqqında qərar qəbul etdik. İndi Azərbaycanda hamı, bütün dövlət orqanları latın əlifbasından istifadə edir. Bu da bizim milliliyim-zı, azərbaycançılığımızı göstərən çox mühüm bir amildir. Biz bundan sonra da Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi üçün səylərimizi davam etdirəcəyik. Bilirsiniz, hər bir millətin dili onun üçün çox əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki çox illər ana dilimiz, Azərbaycan dilimiz həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanması az da olsa, çox da olsa öz xidmətini göstərmişdir. Xüsusən bizim yazıcılarımız, ədəbiyyatçılarımız, şairlərimiz o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Mən bu gün böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın, bizim dilimiz nə qədər zəngin, nə qədər məlahətli, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etməsi üçün nə qədər böyük söz ehtiyatına malikdir.

Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin edəcəyik. Ancaq eyni zamanda arzu edirik ki, hansı qitə, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı o ölkənin dilini də mənimsəsin, o ölkənin adət-ənənələrindən də istifadə etsin, o ölkənin şəraitinə uyğunlaşsın. Amma Azərbaycan dilini yaşatsın və inkişaf etdirdirsin. Xalqları dil qədər, milli-mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur. Biz bu vasitədən daim istifadə etməliyik. Xüsusən, başqa ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar. Ona görə də mən arzu edirəm ki, hər bir ölkədə Azərbaycan icmasında azərbaycanlılar həmrəy olsunlar, bir-birinə dayaq olsunlar, bir-birinə yardım etsinlər, bir-birinin dərdinə yansınlar və bizim milli adət-ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi birlikdə gözləsinlər, milli bayramları qeyd etsinlər. Təkcə müstəqillik bayramını, Novruz bayramını deyil, bütün başqa bayramları da qeyd etsinlər. Azərbaycan dilini yeni nəslə, uşaqlara çatdırmaq üçün müəyyən tədris imkanları yaratsınlar. Biz bu barədə kömək edəcəyik ki, bizdən sonra gələn nəsillər, sizin övladlarınız, bizim övladlarımız azərbaycançılığı daha da yüksəklərə qaldırsınlar. Azərbaycan dilini, milli-mənəvi dəyərlərimizi daim yaşatsınlar».[2,səh.18]

Azərbaycan dilinə qayğı, onu qorumaq, inkişaf etdirmək, dilimizin keşiyini çəkmək möhtərəm prezidentimiz H.Əliyevin apardığı dövlət siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Elə bu günlərdə H.Əliyev cənablarının Azərbaycan dili ilə bağlı iki mühüm tarixi sənədə - Qanun və Fərmana imza atması çox mətləblərdən xəbər verir. Birinci sənəd «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu adlanır (Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il). Uzun müddət Milli Məclisdə, mətbuat səhifələrində geniş müzakirə olunan bu Qanun prezidentimizin imzası ilə rəsmiləşdi. Üç fəsil, 22 maddədən ibarət olan bu tarixi sənəd - Qanun çox vacib problemin həlli yollarını göstərir. Dövlət dili haqqında imzalanan bu Qanunda bəyan edildiyi kimi, «Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, Dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı millimədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır». Bu qanun həmçinin «Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır». Möhtərəm prezidentimiz «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə 2 yanvar 2003-cü ildə tarixi fərman imzalamışdır. Azərbaycan dilinin tətbiqi, qorunması, inkişafı ilə bağlı H.Əliyev cənabları öz sözünü dedi. Bütün bunları reallaşdırmaq, həyata keçirmək üçün Azərbaycan ziyalıları, dövlət strukturları konkret əməli işlər görməlidirlər. Əminəm ki, Dövlət Dil Komissiyası, dövlət orqanları, elm və təhsil müəssisələri, xalqımızın ziyalıları möhtərəm prezidentimiz H.Əliyev cənablarının tapşırıq və tövsiyələrini həyata keçirmək üçün var qüvvə ilə çalışacaqlar. H.Əliyev cənablarının XXI əsrdə Azərbaycan xalqına yadigar qoymaq istədiyi əvəzsiz ideyalar

çoxdur. Bu ideyaların həyata keçirilməsində əməyi olan hər bir Azərbaycan ziyalısına uğurlar arzu edirəm. Atılan hər bir addım, görülən hər bir uğurlu iş möhtərəm prezidentimiz H.Əliyevin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və çiçəklənməsi yolunda ən mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bu bizim dilimizə, xalqımıza, prezidentimizə sədaqətin, məhəbbətin rəmzi kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Heydər Əliyev və dil və dövlət problemi // Axundov A. Seçilmiş əsərləri (II cild). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
2. Əliyev V. Heydər Əliyev dil siyasəti. Bakı-2003
3. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-dil-siyas%C9%99ti/>

РЕЗИЮМЕ ГЕЙДАР АЛИЕВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК Ахмедзаде О.А.

Ключевые слова: родной язык, Г. Алиев, съезд, указ, закон о языке

В статье рассказывается о мерах, предпринятых общенациональным лидером Гейдаром Алиевым для нашего родного языка. Также в статье отражено то значение, которое Г. Алиев придавал национальному языку.

SUMMARY HEYDAR ALIYEV AND THE AZERBAIJAN LANGUAGE Ahmadzade O.A.

Key words: mother language, H. Aliyev, congress, decree, law on language

The article deals with about the measures taken by our national leader Heydar Aliyev for our mother language. Also, the value given by H. Aliyev to our language is reflected in the article.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Əliyeva Şəlalə Nəriman qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
shalalaa767@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, ədəbi dil, xalq, dövlət

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili Azərbaycan dilidir. Eyni zamanda Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir.

Respublikamızda Azərbaycan dili sovetlər birliyi dövründə, hakim dil deyildi. 1970-ci illərin ortalarından dil məsələsi müzakirəyə gətirildi. SSRİ Konstitusiyasının qəbulundan sonra milli dillərin çıxarılması prosesi daha da gündəmdə oldu. Ana dili məsələsi ilə məşğul olmaq çox qorxulu və riskli idi. Dil məsələsini gündəmə gətirməkdə respublikaların rəhbərləri aciz idilər. Ona görə ki, onların talelərinin həll olunması demək idi. Azərbaycan Respublikasının rəhbəri olan Heydər Əliyev bu çətinliklərə baxmayaraq o dövrdə dil məsələsində öz mövqeyini çox böyük bir cəsarətlə, qətiyyətlə bildirmişdir. Ulu Öndərimiz, SSRİ Konstitusiyası haqqında söylədiyi nitqində xüsusi vurğulamışdır ki, Konstitusiya vətəndaşlara təhsil hüququ vermişdir. Ana dilində oxumaq imkanını təmin edən bu hüquqdur [1, s.22-51].

SSRİ Konstitusiyası qəbul edilir və sonra müzakirəyə verilən müttəfiq respublikaların Konstitusiya layihəsi dərc olunur. Azərbaycan dilinin hansı status daşması məsələsi bu layihədə öz əksini tapmır. Respublikamızın rəhbəri Heydər Əliyev öz həyatını riskə ataraq Konstitusiyaya Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə salınmasını nəzərdə tuturdu. Lakin bunun qarşısını almağa çalışanlar Moskvada oturan rəhbər xadimlər idilər. Öz məqsədinə çatmaq üçün millətinə, xalqına, sevən Ulu Öndər israrla fəaliyyətini davam etdirirdi. Onun təklifi ilə Konstitusiya layihəsinin 73-cü maddəsinə belə bir maddə daxil edildi. Mərkəzin etirazlarını nəzərə almayaraq rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dili də rəsmi dil statusu aldı. “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili” oldu. Nəhayət ki, böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin təklifi sayəsində Azərbaycan Konstitusiyası qəbul olundu və Azərbaycan dili dövlət dili statusu aldı. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biri oldu. Dövlətçiliyin milli atributlarından birini məharətlə qoruyub saxlayan Ulu Öndər bununla gələcək müstəqilliyini əldə edə bildi. [2, s.34-60].

Xalqın xahişi və tələbi ilə 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənələrimizin, milliliyimizin inkişafını diqqətdə saxladı. Ulu Öndər Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsində, ana dilimizi-Azərbaycan dilini özümüzə qaytarmaqda xüsusi işlər görmüşdür. Dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif təkliflər 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında irəli sürüldü. Ana dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması təklifini çox böyük əksəriyyət dəstəklədi. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması 1995-ci il noyabrın 12-də irəli sürülən müzakirələr tərəfindən öz əksini tapdı. Bundan sonra ana dilimizin qorunması və inkişafı işi daha da gücləndirildi və bir-birinin ardınca qanunlar qəbul edildi, fərmanlar imzalandı [3, s.15-19].

Bizim ən böyük sərvətimiz olan ana dilimiz illərdir yaşayıb zənginləşmiş, dövlətçilik baxımından aktualıq kəsb etmişdir. 2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında H.Əliyevin imzaladığı fərman”da Azərbaycan əlifbasına keçid reallığı nəzərdə tutuldu. Qəbul edilən bu fərmanda, rəsmi tədbirlərin Azərbaycan dilində aparılması, təhsil müəssisələrində tədrisin dövlət dilində aparılması, televiziya və radiolarda Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunması, beş ildən bir orfoqrafiya lüğəti nəşr olunmalı və dövlət dilinə qarşı təbliğat bu fərmanda ön planda dururdu. Ümummilli Lider

2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Prezidenti yeni fərman-“Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü haqqında” fərman imzalayır. Beləliklə, hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilir.

Ulu Öndərin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən cənab prezidentimiz İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında sərəncamı”nda Azərbaycan dilində latın qrafikalı nəşrlərin çapı nəzərdə tutulur. Bu sərəncam 2004-cü il 12 yanvar tarixinə əsasən, əsərlərin siyahısı hazırlanır və nəşr olunur. Cənab Prezidentimiz milli-mənəvi dəyərlərimizə, elm və mədəniyyətimizin inkişafına, böyük diqqət göstərdiyini bir daha təsdiqlədi. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasında ana dilinə dövlət səviyyəsində böyük qayğı və diqqət göstərilir. Azərbaycan dili elmin, texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, irəli getdiyi hazırkı qloballaşma dövründə bütün elm sahələri üzrə, cəsarətlə deyə biləcəyimiz dünya dillərindən biridir.

“Hər bir xalqın mənəvi dəyərlərini, onun milliliyini inkişaf etdirən, yaşadan dilidir”. Dilimizin müstəqil inkişafı və zənginləşməsi bilavasitə dövlətçiliklə bağlıdır, dövlətçiliyin atributudur. Azərbaycan Respublikasının gələcəyi ana dilimizin, müstəqil dövlət dilimizin, inkişaf etdirilməsidir, qorunmasıdır və yaddan çıxarılmamasıdır.

Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan müstəqil Azərbaycan dili dövlət dili kimi qəbul edilir, qorunur və inkişaf etdirilir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
2. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
3. Mərdanova S. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2019

РЕЗЮМЕ РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА Алиева Ш.Н.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанский язык, литературный язык, народ, государство.

Имея статус официального государственного языка нашего независимого государства, определяющего, возрождающего и развивающего нравственные ценности и национальное существование азербайджанского народа, возрастающая забота государства о его развитии и защите связана с именем Гейдара Алиева. Тот факт, что наш язык живет и обогащается годами, является нашим самым большим богатством. Наше государство постоянно заботится о сохранении чистоты литературного языка Азербайджана. Прогресс духовной культуры невозможен без прогресса литературного языка. Священный гражданский долг каждого азербайджанца – беречь это драгоценное национальное богатство, унаследованное от наших прадедов, и бережно относиться к нему.

Успешное продолжение государственной языковой политики, заложенной общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, всестороннее развитие азербайджанского языка является результатом того, что его слышали с самых престижных трибун мира. Сегодня в нашей республике защита и развитие родного языка, национальных традиций, культуры, государственного языка является результатом усилий великого лидера.

SUMMARY THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE Aliyeva Sh.N.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijani language, literary language, people, state

Having the status of the official state language of our independent state, which defines, revives and develops the moral values and national existence of the Azerbaijani people, increasing the states concern for its development and protection is connected with the name of Heydar Aliyev. The fact that our language has lived and developed over the years is our greatest asset. Our state constantly cares for the preservation of the purity of the literary language of Azerbaijan. Progress of spiritual culture is impossible without progress of literary language. It is the sacred citizenship duty of everu. Azerbaijani to protect this precious national wealth inherited from our great grandfathers and to treat it with care.

The successful continuation of the state language policy founded by the National Leader Heydar Aliyev, the comprehensive development of the Azerbaijani language is the result of being heard from the most prestigious platforms in the world. Taday in our republic, the protection and development of our native language, national traditions, culture, state language is the result of the great leaders efforts.

HEYDƏR ƏLİYEV ÇIXIŞLARINDA TEONİMLƏR

Hüseynova Aybəniz Məhərrəm qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
ayten.meherremqizi@gmail.com

Açar sözlər: Ümummilli Lider, Heydər Əliyev, dil, teonim, tanrı

Müstəqil Azərbaycan dünyəvi dəyərlər üzərində qurulsa da, din məsələsi kənarında qalmamışdır. Çünki Müasir Azərbaycanın qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyev tolerantlıq və multikultural dəyərlərlə formalaşdırdığı dövlətdə dini ayrıseçilik salmamış, etiqadından asılı olmayaraq, bütün din və nümayəndələrinə hörmətlə yanaşmış, onlara ibadət sərbəstliyi vermişdir. Ölkəmizdə yaşayan insanlar müstəqillik qazanandan bəri öz dini ayinlərini sərbəst şəkildə keçirə, ibadət ocaqlarına yığışa bilirlər.

Ümummilli Liderin dinə şəxsi münasibəti necə idi? Hər iki hakimiyyət vaxtında qorxmaz fikirləri, cəsur addımları ilə tanınan siyasətçinin dinə olan münasibəti bir çox insanları maraqlandırmaya bilməzdi. 1990-cı il 26 iyulda xüsusi reportajda Ümummilli Liderə ünvanlanan "Allaha inanırısmız?" sualına "İlahi qüvvəyə inanıram" deyər cavablandırmışdır [1, s.27].

Ulu Öndər hər zaman İslam dininə olan sevgisini vurğulamışdır. Xalq ilə yolu birgə keçən, qarşısına çıxan maneələri xalq ilə birgə aşacağına inanan, güvənən Ulu Öndər haqq yolu ilə getdiyindən əmindir: " Biz düz yolla, haqq yolu ilə, Allah yolu ilə, Quran yolu ilə, demokratiya yolu ilə, həqiqət yolu ilə, müstəqillik yolu ilə gedirik" [3, s.170].

Tutduğu yolun parlaq gələcəyinə ümid bəsləyən Ümummilli Lider Allah adını çəkib başlayır işinə. Bilir ki, Allah yolu ilə gedən hər zaman qələbə qazanır.

Ulu Öndərin nitqində teonimlər mühüm yer tutmuşdur. "Teonim" sözü yunan mənşəli olub, "teos" "Allah, səcdəgah", onoma "ad" mənasını bildirir. Dahi Lider böyük siyasətçi olmaqla yanaşı, həm də ritorik idi. Ona görə də istifadə etdiyi hər bir sözü yerli-yerində və məqamında işlətməmişdir. Dahi Liderin – böyük natiqin müraciət əsaslı teonimləri mənalara görə də müxtəlifdir. Heydər Əliyev nitqində alqış, xahiş, ümid, şükür, şikayət, rəhmət semantikalı teonimlərdən istifadə etmişdir.

1990-cı ildə "Azərənşər" in direktoru Əjdər Xanbabayev Bakıya gəlmək istəyən Ulu Öndərə məlumat verir ki, onu xeyli sayda insan qarşılamaq istəyir. Dahi Lider Heydər Əliyev təvazökarlıqla xahiş - yalvarış semantikalı teonimlə müraciət edir: "Əgər sən belə istəyin varsa, buyur gəl, etiraz etmirəm, ancaq, Allah xatirinə, özünlə heç kimi gətirmə" [1, s.39].

Dahi Lider Qarabağ məsələsində də ümidini Allahdan kəsmir, son anda məsələnin həllini Allaha bağlayır. Hətta çıxışlarında qeyd edir ki, ATƏM, BMT kimi beynəlxalq təşkilatlar Qarabağ məsələsini etməsə, Allaha müraciət edərək səfərbərliklə torpaqları geri qaytarmalıyıq. Həqiqətən də, 2020-ci ildə Uzaqgörən Liderin dediyi kimi, "Allah Məhəmməd ya Əli", "Ya Allah" sözləri ilə Azərbaycan xalqı müharibəyə başladı.

Allaha tapşırmaq, Allahı şahid gətirmək kimi ifadələrə də Ümummilli Liderin nitqində rast gəlinir. O qeyd edir ki, insan həyatda özü öz yolunu seçir: şərəfli, tamahkar, vicdanlı olub-olmamasını insan özü müəyyən edir. Bunu isə Allahın gördüyünə Ulu Öndər şübhə ilə yanaşmır.

Ulu Öndərin çıxışlarında alqış semantikalı teonimlərə də rast gəlinir: "Allah ondan da artıq eləsin".

Ümummilli Lider hər zaman şükranlıqla yanaşar, bunu dilə gətirərdi. C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin yaranmasının 30 illik yubileyinə həsr olunmuş mərasimdə nitq söyləyən uzaqgörən Lider Allaha şükür edərək deyib ki, kursantların gələcəkdə uğur qazanacağına inanır, ordunu qüvvətləndirən zabit, generalların çoxunun bu liseyi bitdiyini vurğulayır [7, s.90].

Ümummilli Lider şəhidlərimizə rəhmət diləyəndə Allahdan istəyir. 2003-cü ildə Xocalı soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciət edərkən soyqırımımız olan - tariximizin qanlı səhifəsi

Xocalıda şəhidlərinin ruhu qarşısında baş əyib, Allahdan onlara rəhmət diləyərək başsağlığı verirdi [7, s.52]. 1990-cı illərdən gedən Azərbaycan daxili müharibələrdə verilən itkilər, şəhidlər haqqında danışaraq onların qohumlarına başsağlığı vermişdir: "Azərbaycanın qəhrəman oğullarının rəşadəti, igidliyi qarşısında baş əyirəm. Allah şəhid olanların hamısına rəhmət eləsin, qəbirləri nurla dolsun. Onların ailələrinə Allah səbir versin" [1, s.161].

Ulu Öndər tərkibində teonim olan frazeologizmlərdən də istifadə edir: "Orada nə edirsən, özün bilərsən, bir də Allah bilir [7, s.71].

Ulu Öndərin nitqində fəvqəlbəşər varlıq - ilah olan "Tanrı" müraciətinə də rast gəlinir. Tanrı/Tənqir/Tenri (...) teonimləri türk abidələrində rast gəlinir və tur, tir, tür, tör, dur sözləri ilə əlaqədardır, "ölüb-dirilmə" anlamını verir. Türkçülüyü, türklərə məxsus dinləri dərinədən bilən Lider çıxışlarının birində xakaslardan söz açaraq onların şaman, şamanların isə türk olduğunu söyləyir. Təbii ki, bu bilgilərə sahib bir fenomenin "Tanrı"ya müraciət etməsi səbəbsiz deyildi. "Sizi Ulu Tanrının islamı bir din kimi tamamlayıb insanlara bəxş etdiyi bu əziz bayram günündə bir daha ürəkdən təbrik edir, hamınıza cansağlığı, xoşbəxtlik və əmin-amanlıq arzulayıram" [7, s.37].

Bəzi müraciətlərində Ulu Öndər teonim paralelliyinə də yer verir. Biz bu paralelliyi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da görə bilərik. "Bu faciəli gündə Azərbaycanın dövlətçiliyini qoruyaraq, cəsurluq göstərən şəhid olanların xatirəsini yad edirəm, onlara Allahdan rəhmət diləyirəm, ailələrinə başsağlığı verirəm, onlara Tanrıdan səbir diləyirəm" [3,98]. Başqa bir çıxışında da Allah və Tanrı adını birgə çəkən dahi Lider həm müsəlmanlığımıza, həm türkçülüyümüzdə işarə edir. "O, Allahdan, Tanrıdan aldığı bu vergini bütün həyatı boyu xalqa xidmətə sərf edib. Bu gün burada, onun evində çox yüksək mədəni səviyyədə keçən indiki mərasim də bunu bir daha sübut edir. Bura mədəniyyət ocağıdır, elm, təhsil ocağıdır. Ona görə də biz burada xalqlarımız, ölkələrimiz haqqında danışarkən onların qədim tarixində elmin, mədəniyyətin, incəsənətin, təhsilin nə qədər böyük rol oynadığını qeyd etməliyik" [2, s.49]. Bu çıxışı Ulu Öndər Türkiyənin ziyalı, Bilkənd Universitetinin İdarə Heyətinin sədri İhsan Doğramaçı ilə 9 fevral 1994-cü ildə olan görüşündə söyləmişdir.

Böyük Lider dini bayramlarda çıxışını Allahın adı ilə başlayardı. "Mərhəmətli, rəhmli Allahın adı ilə" başladığı çıxışlarında İslamın bir parçası olan bayramların önəmini qeyd etmişdir: "Ulu tanrının islamı bir din kimi tamamlayıb insanlar üçün hidayət yolu seçdiyi bu əziz Qurban bayramı günündə hamınızı səmimi-qəlbədən təbrik edirəm" [5, s.211].

Ümummilli Liderin 1993-2003-cü illər ərzindəki müsahibələri, çıxışları, nitqləri, məruzələri və bəyanatlarında yalnız bir məqamda qarğış semantikalı teonim rastımıza çıxmışdır. Həmin qarğış teonimi aramızdakı satqınlara ünvanlanaraq "Allah onlara lənət etsin" deyərək onları lənətləmişdir" [4, s.229].

Hər zaman ritorikliyi ilə dinləyiciləri rıqqətə gətirən Ümummilli Lider təkcə siyasi, tarixi deyil, həm də söz xəzinəsi miras qoymuşdur. Bu mirasın araşdırılması filoloji baxımdan aktuallığını hər zaman qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları - 1989-1993.
2. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 1994.
3. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 1995.
4. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 1996.
5. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 1997.
6. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 2001.
7. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 2003.
8. İnternet resursu: <https://quranmocuzeleri.az/heyder-eliyev/>
9. İnternet resursu: Ömərov Vahid. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dinə, islam dininə və dəyərlərinə qayğısı. <https://sesqazeti.az/news/mia/415598.html>

РЕЗЮМЕ ТЕОНИМЫ В РЕЧИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА Гусейнова А.М.

Ключевые слова: общенациональный лидер, Гейдар Алиев, язык, теоним, бог.

Великий лидер Гейдар Алиев основал независимую Азербайджанскую Республику на высоких ценностях и нравственных качествах, создал светское, демократическое, правовое и унитарное государство. В независимой Азербайджанской Республике уважаются все религии. Это большой успех Лидера. Великий лидер Гейдар Алиев всегда верил в божественную силу. Поэтому в своих выступлениях он использовал слова «Аллах/Бог (Танры) /Творец (Ярадан)». В статье исследуется семантика теонимов, используемых Общенациональным лидером.

SUMMARY
THE THEONYM IN HEYDAR ALIYEV'S SPEECHES
Huseynova A.M.

Keywords: *national leader, Heydar Aliyev, language, theonym, god*

Great Leader Heydar Aliyev founded the independent Republic of Azerbaijan on high values and moral qualities, established a secular, democratic, legal and unitary state. All religions are respected in the independent Republic of Azerbaijan. This is a great success of the National Leader.

The genius leader Heydar Aliyev always believed in the divine power. Therefore, he used the words "Allah/God (Tanrı)/Creator (Yaradan)" in his speeches. The article examines the semantics of the theonyms used by the National leader.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ

Kazımova Nurlana Nurəddin qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

nurlana_nkazimova@mail.ru

Açar sözlər: *Ana dili, dil, xalq, Azərbaycan dili, milli mənəviyyat*

Tarix göstərir ki, Azərbaycan dili müxtəlif dövrlərdə rəsmən dövlət dili kimi elan edilib bir müddət fəaliyyət göstərsə də, dövlət dili statusu uzun sürə bilməmişdir. Yalnız xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra milli dilimizin xilaskarı kimi tarixə öz əbədi imzasını qoydu. Tam qətiyyətlə demək olar ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin keçən əsrin 70-80-ci illərində yeritdiyi fəal və ardıcıl dil siyasəti Azərbaycanda milli özünəqayıdış, milli özünüdərk və milli azadlıq ruhunu yüksəltdi.

Ölkə rəhbərinin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə 1995-ci il oktyabrın 31-də Konstitusiyanın dövlət dili haqqında maddəsi ilə bağlı keçirilən gərgin və tam demokratik müzakirələr nəticəsində Azərbaycan dilinin qanuni haqqı özünə qaytarıldı. Həmin il noyabrın 12-də qəbul olunan Konstitusiyada Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit (21-ci maddə) olundu. [1]

Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərman, "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır. Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayıb. [2]

Respublikamızın çoxminli təhsil işçiləri "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanundan, eləcə də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin dil siyasəti ilə bağlı imzaladığı silsilə fərmanlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsində, Ulu Öndərin dövlət dili ilə əlaqədar verdiyi müdrik göstərişlərin, irəli sürdüyü müddəa və ideyaların gerçəkləşməsində yaxından iştirak edirlər. Ölkəmizdə hər il "Ana dili" günü təntənəli surətdə qeyd edilir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi yolunda möhtərəm Heydər Əliyevin başladığı müqəddəs milli mücadilənin tarixi bir qərindən çox davam etmişdir. Milli tariximizə Heydər Əliyev epoxası kimi daxil olmuş 1969-2003-cü illərdə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı yalnız rəsmi sənədlərdə deyil, sözün həqiqi mənasında, gündəlik həyatda, təcrübədə ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sistemində, dünya diplomatiyasına yol tapması, beynəlxalq aləmin çox mötəbər məclislərinin kürsülərindən eşidilməsi Ulu Öndərimizin ana dilimizin inkişafına, onun sosial-siyasi və mədəni həyatda layiqli yer tutmasına göstərdiyi qayğı və diqqətin, son dərəcə dəqiq, düşünülmüş və uzaqgörən dil siyasətinin nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu şərəfli tarixi yolun başlanğıcı hələ 1970-ci ildə BDU-nun 50 illik yubileyində o dövr üçün, kommunist rejimi üçün fəvqəladə hadisə sayılan respublika rəhbərinin Azərbaycan dilində çıxışı ilə başladı. Bu tarixi çıxış ziyalılara, bütün xalqa respublika rəhbərinin Azərbaycan dilinə qayğı və ehtiramı haqda bir xəbərdarlıq idi ki, bu proses sonralar milli özünüdərkdə müstəsna rol oynadı. Az keçmədi ki, Azərbaycan dili nüfuzlu məclislərə, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərə yol açdı, Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində ali məktəblər üçün dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinə, "Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları" dərs vəsaitinə respublika Dövlət mükafatları verildi, təhsil müəssisələrində ana

dilinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı artırıldı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə ali məktəblərə qəbul planları əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanının tələbləri baxımından ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri barədə Respublika Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ilin 11 iyul tarixli, 70 nömrəli kollegiya qərarında göstərilir ki, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsində, onlara milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin aşılmasında, milli mənliliyinin dərk edilməsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili ölkəmizin müstəqilliyə qədəm qoyması ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarla azərbaycanlının milli birliyinin yaradılmasında və əlaqələrinin genişləndirilməsində müstəsna rol oynayır, soydaşlarımızın ünsiyyət silahına çevrilir.

Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: "Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur". [2]

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və yabançı təsirlərdən qorunması, habelə bu dilin saflığı, təmizliyi istiqamətində Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasət bu gün onun siyasi kursunun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin dil siyasəti, onun dilimizin inkişafı yönündə göstərdiyi tarixi xidmətlər əsl məktəbdir və bu məktəbin təcrübəsindən zaman-zaman istifadə olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva J. Heydər Əliyev və ana dilimiz. "Xalq" qəzeti. -2010.-8may.-s.7
2. Əkbərli H., Dövlətov M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti.-2009.-12 iyun.-s.1,2

РЕЗЮМЕ

РЕЧЕВАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Казимова Н.Н.

Ключевые слова: родной язык, язык, народ, азербайджанский язык, национальная духовность.

«Наш язык очень богатый и гармоничный, он имеет глубокие исторические корни. Лично я очень люблю свой родной язык и горжусь тем, что говорю на этом языке», - сказал наш общенациональный лидер Гейдар Алиев.

По мнению мудрецов, что не отнимай у нации, она все равно будет жить. А если у нации отнять ее язык, она потеряет свое национальное существование и исчезнет. Это факт, установленный историей. Язык – это духовное знамя нации, национальное достоинство и гордость. Нет языка - нет нации!

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV'S LANGUAGE POLICY

Kazimova N.N.

Key words: native language, language, people, Azerbaijani, national spirituality

"Our language is very rich and harmonious, it has deep historical roots. Personally, I love my native language very much and I am proud to speak it," said our National Leader Heydar Aliyev.

Wise men said that whatever you deprive people, the nation will live. If you deprive native language, nation will lose its national identity and disappear. This is a fact revealed by history. Language is the moral flag of the nation, national identity and pride. If there is no language, there is no people!

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN ƏDİBLƏRİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Qasımlı Gülnar Vaqif qızı

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
gulnar0486@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ədiblər haqqında, tarixi müraciət, Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycan tarixinin nadir şəxsiyyətlərindən olan Heydər Əliyevin hərtərəfli fəaliyyətinin sütunlarından biri də ölkənin mədəni inkişafını gücləndirmək olmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan işlərdə tarixən yaranmış yeniliklərdən xəbərdar olaraq, gələcək inkişafı təmin etmək əsas yerlərdən birini tuturdu. Heydər Əliyev Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin və onun yaradıcılarının dərin bilicisi idi. Akademik İsa Həbibbəyli onun ədəbiyyat sahəsində yürütdüyü siyasəti belə ümumiləşdirir: "Heydər Əliyevin ədəbiyyat

siyasətinin əsasını təşkil edən ən mühüm amil geniş mənada Azərbaycançılıq məfkurəsinin cəmiyyətdə geniş yer tutmasından ibarət idi". [4. 18] Heydər Əliyev milli məfkurənin baniləri olan görkəmli tarixi şəxsiyyətlər haqqında yeri gəldikcə önəmli fikirlər söyləmişdir. Ayırı-ayrı tədbirlərdə səsləndirdiyi fikirlərdən əlavə 29 dekabr 2000-ci ildə **Yeni Əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti** zamanı da Azərbaycanın mədəni inkişaf tarixinə xronoloji ardıcılıqla nəzər salmış, hər bir dövrün özünəxas xarakteristikasını vermişdir. Eyni zamanda həmin dövrün çiçəklənməsində mühüm xidmətləri olmuş dahi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə də obyektiv münasibətini nümayiş etdirmişdir.

Həmin müraciətdə xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələrinin həyat eşqi, azadlıq və müstəqillik duyğuları aşıladığı göstərilmişdir. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarları haqqında təkrarsız fikirlər söyləmişdir: "Dastanlarımız kimi möhtəşəm sənət abidələri, dünya sivilizasiya tarixində silinməz izlər qoymuş Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Xətib Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi korifeylərin yaradıcılığı ümumbəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist idealların bərqərar olmasına xidmət etmişdir. Səfiəddin Urməvinin, Əcəmi Naxçıvanının, Sultan Məhəmməd Təbrizinin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə verdikləri incilər sənətsevərləri indi də heyran qoyur". [2] Bu sitatda həm Azərbaycan ədəbiyyatının folklor nümunələri, həm də orta əsrlərin ən qüdrətli şairləri nümunə göstərilir. Eyni zamandan həmin çağlarda yaşamış musiqiçi, xəttat, memar, rəssam və başqa sənət sahələrinin təmsilçilərinin adlarını çəkməklə onların əbədiyaşarlığına imza atır.

Müraciət zamanı Heydər Əliyev xalqımızın dünya **elminə** bəxş etdiyi töhfələrlə fəxr etməyə haqqı olduğunu xüsusi vurğulayır və onlara da öz münasibətini əks etdirir. Nəsirəddin Tusinin, Əbülhəsən Bəhmənyarın, Şihabəddin Sührəvərdinin və digər mütəfəkkirlərin adlarının dünya elm aləminə yaxşı tanış olduğunu xatırladır. Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda, təşəkkül tapmış intibahın dünya mədəniyyəti tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri olduğunu xüsusi diqtə edir.

Heydər Əliyev həmin müraciəti zamanı bu günlə tarix arasındakı bağları nəzərdən keçirir, tarixi mərhələlər arasındakı məntiqi əlaqəni zərgər dəqiqliyi ilə göstərmiş olur. XX əsrdə qazandığımız uğurların, o cümlədən müstəqil dövlət qurmaq əzmimizin köklərini uzaq və yaxın tariximizdə, xüsusilə XIX əsrdə formalaşmış və təşəkkül tapmış qaynaqlarda axtarır tapmaq lazım gəldiyini qeyd edir. Bildirir ki, "Bu qaynaqlar həm ayırı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Kazım bəy kimi nadir insanların çox uğurlu yaradıcı fəaliyyətində öz əksini tapmış, həm də birbaşa milli maarifçilik ideyalarının gerçəkləşməsi ilə bağlı olmuşdur". [2] Doğrudan da, XIX əsrə diqqət yetirdikdə elmi nailiyyətlər sahəsində məhz iki şəxsiyyətin adı öncüllər sırasındadır ki, hər ikisinin adını müraciəti zamanı çəkmişdir. Həmin dövrün əsas hərəkəti olan maarifçiliyin xüsusi diqqətə çatdırılması da əbəs deyildir. "Azərbaycanda məhz bu dövrdə **demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr** yaranaraq milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi" [2]– deyərək dövrün yeni uğurlarını sadəcə sadalamır, həm də xalqımızın dünyada gedən proseslərdən kənar qalmadığına eyham vurur.

Həmin dövrdə iqtisadi inkişaf əlaqədar olaraq təhsil, elm, incəsənət və ədəbiyyat sahələrində böyük canlanma başladığını, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Şuşa, Şəki, Salyan və sair şəhərlərdə yeni tipli şəhər və qəza məktəblərinin açıldığını da əlavə edir. "Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunlarından olan Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Həbib bəy Mahmudbəyov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Firudin bəy Köçərli kimi görkəmli **maarifçilər** təhsildə gedən islahatlara güclü təkan verirdilər" [2] – fikirləri ilə həm Seminariyanın, həm adları çəkilən ədiblərin, həm də maarifçilərin zamanında və sonrakı dövrdəki mövqeyinə dürüst münasibət bildirmiş olur. Bununla yanaşı, fikirlərini elə formada ifadə etmiş olur ki, adları çəkilən şəxsiyyətlərin fəaliyyətləri haqqında tam təsəvvür formalaşdırmaq bərabər, həyata keçirilən bütün yeniliklərdən məlumatlı olursan: "Artıq yeni üsullu təhsil metodunun mütərəqqiliyini başa düşənlər "Üsuli-cədid" məktəblərini açmağa çalışırdılar. Yeni tipli məktəblərin şəbəkəsi genişləndirdi. 1896-cı ildə Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin himayəsi ilə yaradılan Qızlar məktəbi Azərbaycan qadınlarının maariflənməsində müstəsna rol oynamışdır". [2] Sitat bir neçə cümlədən ibarət olsa da, informativ gücünə görə bir tədqiqat xarakterinə malikdir. Bu da Ulu Öndərin zəkasının dərinliklərindən xəbər verir.

Elm və təhsil sahəsində xidmətləri olan ədibləri tədqir edəndən sonra mətbuat sahəsinin fədakarlarını da unutmur: "Bakının inkişafı, əhalinin artması, ziyalı qüvvələrin yetişməsi, informasiya məkanının genişlənməsi **milli mətbuatın yaranması** ehtiyacını doğururdu. Bunu ilk dərk edən görkəmli maarifçi Həsən bəy Zərdabi bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparırdı. 1875-ci il iyulun 22-də "Əkinçi" qəzetinin ilk nömrəsi çıxdı və bununla Azərbaycan mətbuatının bünövrəsi qoyuldu. Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü və başçılığı ilə nəşrə başlayan "Molla Nəsirəddin" jurnalı nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Şərqi mətbuat tarixində özünəməxsus məktəbin əsasını qoydu. Bu, Azərbaycanda milli mətbuatın formalaşmış öz təbii inkişaf axarına düşməsindən xəbər verirdi". [2] Sitatın ilk cümləsinə fikir versək görərik ki, Ümummilli Lider milli mətbuatın yaranması zərurətini tamamilə milli amillərlə bağlayır. Azərbaycan mətbuat tarixində

ən önəmli yer tutan iki şəxsiyyətin adını isə ayrıca qeyd edir. Müraciət zamanı ən çox diqqət çəkən məsələlərdən biri elə budur. Yəni hər yeniliyin yaradıcısı öz yenilikləri ilə birlikdə xatırladılır.

Milli teatrın yaranma tarixindən danışarkən də eyni metodla qarşılaşırıq: “Həmin dövrdə mədəniyyətin ən böyük nailiyyətlərindən biri də **milli teatrın** yaranmasıdır. Məlumdur ki, Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları hələ əsrin 1850-ci illərində Peterburq və Tiflisdə tamaşaya qoyulmuşdur. 1873-cü ildə Həsən bəy Zərdabi Nəcəf bəy Vəzirovla birlikdə milli Azərbaycan teatrının əsasını qoydu. Bakıda azərbaycanlı tələbələrdən ibarət aktyor truppasının köməyi ilə Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları səhnəyə qoyuldu. İlk tamaşa “Lənkəran xanının vəziri”, sonra isə “Hacı Qara” olmuşdur. Bakı tamaşasından sonra 1870-ci illərin ikinci yarısında Quba və Şəkidə Azərbaycan dilində teatr tamaşaları təşkil edildi. Diqqətəlayiq cəhətdir ki, teatr tamaşalarının verilməsində Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları fəal rol oynamışlar. 1879-cu ildə Şəkidə Rəşid bəy Əfəndiyev, 1882-ci ildə Şuşada Yusif bəy Məlikhaqəzərov, 1883-cü ildə Naxçıvanda Məhəmmədağa Sidqi teatr həvəskarlarının köməyi ilə Axundovun komediyalarından tamaşalar vermişlər”. [2] Yenə də faktlar o qədər incəliklərinə qədər tədqim olunur ki, sanki bir mütəxəssisin xüsusi məruzəsi təsiri bağışlayır.

Heydər Əliyev bütün müraciət boyu zamanın Azərbaycanı apardığı uğurlu yolları xatırladır, hər bir ədibin layiqli qiymətini verir: “XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan teatrının canlanma dövrü oldu. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” **operasının** 1908-ci ildə ilk tamaşası ilə Azərbaycanda və bütün Şərqdə opera sənətinin təməli qoyuldu. Müslüm Maqomayevin 1916-cı ildə yaratdığı “Şah İsmayıl” operası da Azərbaycan səhnəsində həmişəlik yer tutdu. Üzeyir Hacıbəyov həm bəstəkar, həm də dramaturq kimi 1909-1913-cü illərdə yazdığı musiqili komediyalarla Azərbaycan teatrına **operetta janrını** gətirdi” [2] – söyləyərək daha bir önəmli istiqamətin nailiyyətlərindən bəhs edir. Bunlarla yanaşı, ədiblərin xüsusi fədakarlıqla gerçəkləşdirdiyi dünya ədəbiyyatından tərcümə işlərini də unutmur, həmin sahədə həyata keçirilmiş təqdirəlayiq işlərin xronikasını dilə gətirir: “O dövrdə Uilyam Şekspirin, Fridrix Şillerin, Nikolay Qoqolun, Lev Tolstoyun əsərləri **azərbaycanca** tamaşaya qoyulurdu ki, bu da Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafına təsir göstərirdi. Təmali Mirzə Fətəli Axundovla qoyulan ədəbi məktəb Azərbaycan dramaturqlarının yaradıcılığında əsrin ən qüvvətli və qabaqcıl ədəbi hərəkatına çevrildi, ədəbiyyatda demokratik ideyalar getdikcə daha geniş yayılmağa başladı. Bu hərəkat XX əsr ədəbiyyat, mədəniyyət və siyasətinin nəhəng simalarının yetişməsi üçün zəmin yaratdı”. [2] Tərcümə işinin xüsusi incəliklərini sadalamadan bir cümlə ilə bu işin Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafına hansı töhfələr verdiyini qeyd etmiş olur.

Yeni dövrün **ədəbiyyatının formalaşmasından** danışarkən Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Süleyman Sani Axundovun, Üzeyir bəy Hacıbəyovun, Nəriman Nərimanovun, Haşım bəy Vəzirovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Abbas Səhhətin, Məhəmməd Hadinin, Abdulla Şaiqin, Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun, Əhməd Cavadın, Hüseyn Cavidin və başqalarının əvəzsiz xidmətlərini yada salır. XX əsrə qədəm qoyan Azərbaycanın artıq bir çox sahələrdə, o cümlədən mədəniyyət, maarif və milli mətbuat sahələrində olduqca mühüm nailiyyətlər əldə etdiyini, ən başlıcası isə müasir burjuaziya təbəqəsinin formalaşmış ölkənin ictimai həyatında mühüm rol oynamağa başladığını diqqətə çatdırır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması üçün münbit zəmin yarandı”. [2] Çıxış zamanı cümhuriyyət dövrü xüsusi ehtiramla yad edilir: “Əsrin sonunda öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası Xalq Cümhuriyyətinin varisi olaraq Üzeyir Hacıbəyovun və Əhməd Cavadın yaratdıqları **dövlət himni, Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını və gerbini** bərpa elədi. Bu dövlətçilik atributları bu gün də hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün olduqca əzizdir”. [2] Xalqımız üçün ən önəmli tarixi mərhələni dəyərləndirərkən də, ədiblərimizin əməyi diqqətdən kənar qalmır, himnimizin müəllifləri kimi adları ehtiramla çəkilir.

Tarixi müraciət zamanı sovet dörü Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatına da yer ayrılmış, ən mühüm tarixi proseslər təhlil olunmuşdur. Bu sırada repressiyaya məruz qalmış ədiblərin yad edilməsi, onlara qarşı edilən haqsızlığın Azərbaycan üçün nə qədər böyük itki olduğunun xatırladılması xüsusi ilə diqqəti cəlb edir: “Bütün bu uğurlarla yanaşı, 1937-1938-ci illərin **repressiyaları** Azərbaycan elminə və mədəniyyətinə böyük zərbələr vurdu. Repressiya illərində 50 mindən artıq adam güllələnmiş, 100 mindən çox insan Sibir və Qazaxıstana **sürgün** edilmişdi. Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Tağı Şahbazi, Salman Muntaz kimi böyük şəxsiyyətlər məhv edilmişdi”. [2] Həmçinin, Azərbaycan xalqının İkinci Dünya müharibəsində həm döyüş meydanlarında, həm də “arxa cəbhə”də əsl şücaət və əzmkarlıq nümunələri göstərdiyini də vurğulamış, ədiblərimizin qələbənin qazanılmasındakı ideoloji əməyini də qeyd etmişdir. Sovet dövründə İmadəddin Nəsimiyə, Cəfər Cabbarlıya abidələr ucaldılmasını da Azərbaycan ədiblərinə verilən dəyər kimi mənalandırmışdır.

Hakimiyyətə ikinci dəfə gəldikdən sonra da yaradıcı şəxsiyyətlərə qarşı qayğıkeş münasibətini davam etdirmişdir. “1995-ci ildə ilk dəfə Heydər Əliyev tərəfindən Bəxtiyar Vahabzadəyə verilən “İstiqlal” ordeninə sonralar Məmməd Araz və Xəlil Rza Ulutürk də layiq görülmüşdür”. [5, s. 8] Bunlardan əlavə,

çoxlu sayda şair və yazıçıların yubileylərinin keçirilməsi ədəbiyyatımıza göstərdiyi diqqətin miqyasını əks etdirir. Həmin yubileylər zamanı çıxış edərkən onların fəaliyyətlərinə o qədər dərin bələdçiliklə münasibət bildirir ki, bu fikirlər əhəmiyyətini həmişə qoruyur. 1997-ci ildə Xalq şairi Səməd Vurğunun 90 illik yubileyinə həsr edilmiş gecədəki nitqində də tarixi fikirlər səsləndirir: “Səməd Vurğun Azərbaycan şeirinə çox böyük yeniliklər gətiribdir... Səməd Vurğun Azərbaycan klassiklərinin ənənələrini davam etdirərək, bizim dövrümüzdə - məhz 20-ci, 30-cu, 40-cü illərdə Azərbaycan şeirini daha da yüksək səviyyəyə qaldırdı”. [6] Bu cür çıxışları Azərbaycan ədəblərinin əksəriyyətinə aid etmək olar.

Onun yazarlara olan münasibətinin başqa çaları haqqında Tehran Əlişanoğlu yazır: “Müasiri olduğu şair və yazıçıların hər birinin yaradıcılığı ilə yanaşı, şəxsiyyətinə, fəaliyyətinə də yüksək dövlət səviyyədə dəyər verən Heydər Əliyev, eyni zamanda xatirələrinə ehtiramla yanaşmış, canlı klassiklərlə ünsiyyətdə olduğu məqamları, görüşləri, anları böyük sevgi və rıqqətlə anmışdır”. [3, s. 66] Bütün bu özəllikləri ilə birgə Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi dəyər sonsuz idi. Həmin dəyərin gələcək nəsillərə ötürülməsində böyük xidmətləri olan Prezidentimiz haqqında akademik İsa Həbibbəyli yazır ki, “Ümummillə Lider Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən daim dəstəklənir, yaradıcılıqla davam və inkişaf etdirilir”. [1, s.14] Beləliklə, dərin milli köklərə malik olan Azərbaycan ədəbi fikir tarixinin öyrənilməsində Heydər Əliyevin tarixi məzmunlu çıxışlarının əhəmiyyətinə bir daha şahid olduq. Bu fikirlərin təbliği və tədqiqi dövlətçiliyimizin qorunması baxımından önəmlidir.

Ədəbiyyat

1. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, I cild. Bakı: Elm və təhsil. 2016.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Yeni Əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. 29 dekabr 2000-ci il.
https://az.wikisource.org/wiki/Az%C9%99rbycan_Respublikas%C4%B1n%C4%B1n_Prezidenti_Heyd%C9%99r_%C6%8Fliyevin_Yeni_%C6%8Fsr_v%C9%99_%C3%BC%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC_minillik_m%C3%BCnasib%C9%99til%C9%99_Az%C9%99rbycan_xalq%C4%B1na_m%C3%BCcraci%C9%99ti
3. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı tarixi gerçəklikdən ideala. II kitab. Bakı: Elm və təhsil. 2019.
4. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı: Elm və təhsil. 2018.
5. Səma G. Sözüümüz sözdür. Bakı: Elm və təhsil. 2019.
6. Xalq şairi Səməd Vurğunun 90 illik yubileyinə həsr edilmiş gecədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi - Respublika Sarayı, 7 mart 1997-ci il https://lib.aliyev-heritage.org/az/3313657.html?fbclid=IwAR3yZ4h-vokHq-SLGsnx8s2oKppoV-5QT_oUXN67cRJ7c_muxIGk26yIIPY

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ ОБ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Гасымлы Г.В.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, о писателях, историческое обращение, азербайджанская литература*

В статье освещаются взгляды основателя современного Азербайджана Гейдара Алиева на культурное развитие. Представлено отношение Гейдара Алиева к деятельности личностей, сыгравших особую роль в истории культуры и литературы Азербайджана. Анализируются его мнения об азербайджанских писателях сказанное им же в разное время. Приводятся цитаты из исторических суждений Гейдара Алиева о разных писателях. В исследование вовлечены национальные проблемы, выраженные в этих идеях. Отмечается что, мнения, высказанные много лет назад, играют важную связующую роль между прошлым и будущим Азербайджана.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV'S OPINIONS ABOUT AZERBAIJAN LITERATURE

Gasimli G.V.

Key words: *Heydar Aliyev, about writers, historical attitude, Azerbaijani literature*

The article covers the views of Heydar Aliyev, the founder of modern Azerbaijan, on cultural development. The attitude of Heydar Aliyev is presented to the activities of personalities who played a special role in the cultural and literary history of Azerbaijan. His opinions about Azerbaijani writers are analyzed at different times. Quotations are given from his historical opinions about various writers. The national issues expressed in those ideas are involved in the research. It is shown that the opinions expressed years ago play an important role between the past and the future of Azerbaijan.

HEYDAR ALIYEV AND HIS LANGUAGE POLICY

Mammadzadeh Konul Akhad

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan

konul.ahad@mail.ru

Key words: *Azerbaijani language, national language, state language, language development, language policy*

Introduction. A nation with a developed rich language culture is immortal and has a great future. Therefore, every child of Azerbaijan should protect this most valuable national treasure, inherited from our great-grandfathers and should always surround it with care. The mother tongue is one of the most important factors characterizing every nation as the main feature that confirms its existence, nationality and identity. Language is the national wealth of a nation, confirmation of its existence, and an indicator of its uniqueness. Language is such a belonging that a nation's path in historical and political times is absorbed in its language first of all, as a culture they live in. The language and alphabet of each nation determine its existence as a nation.

Among these languages, one of the languages that stands out for its richness, harmony and historical roots is our native language - Azerbaijani language. Our mother tongue is the most valuable national treasure of our people, which is important to protect and develop. Our nation, which can be an example to the whole world with its material and spiritual values, based on deep historical roots, has come to this day with the protection and sacrifice of its children, who always love it dearly.

Main paragraph. If we look at history, we will see that many of our prominent leaders have paid special attention to the preservation of our language, its purity. The inimitable leader of Azerbaijan, the great leader Heydar Aliyev said that our people have gone through great trials and difficulties for centuries, but they have not lost their identity, nationality, and language. It is an undeniable fact that the acceptance, protection and development of the Azerbaijani language as the state language is connected with the name of the great leader Heydar Aliyev. The Azerbaijani language was the dominant language in our country. The language of every nation is very dear to him. Azerbaijani language, our mother tongue, is extremely dear to us.

Restoring the state independence of the Republic of Azerbaijan is the highest political will and life formula of our people. The past of each nation is measured by its history, which is conditioned by its self-awareness, and its culture, which is the expression of its material and spiritual achievements. Language is the most perfect combination of material and spiritual treasure, and therefore it is considered one of the most important factors confirming the existence of every nation. Language is a social phenomenon, and that is why it is considered as the richest and most important indicator of the path of each nation, its formation.

The great leader Heydar Aliyev always treated our language with special love and care. The great leader does not hesitate to speak in Azerbaijani at all his events, he speaks from the hearts of millions of people with his courage and personal example for the sake of the future of our language, and he declared that our native language deserves the highest status. Language is the spiritual face of every nation, the symbol of its national existence. [2]

Language policy occupies a very important place in the large-scale political and ideological activities of the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev. National leader Heydar Aliyev's language building policy formed a whole system as part of his national state building policy. Great leader Heydar Aliyev had unparalleled services in the development of the Azerbaijani language as both a national language and a state language. The great leader treated the Azerbaijani language not only as an ordinary means of communication, but as a national wealth of a nation with an ancient history, rich culture, and a certain social and cultural position in the modern world. The Great Leader took care of our mother tongue. National leader Heydar Aliyev made significant contributions to the comprehensive development of the mother tongue in our country, protecting its purity, turning it into a working language and finding a way to the system of international relations. The prominent statesman has always attached great importance to his mother tongue - the national language of the Azerbaijani people. In the Constitution adopted in 1995, the Azerbaijani language was established as one of the symbols of our national statehood. [1]

In general, the formation of the language policy in the Republic of Azerbaijan on solid foundations, the improvement of the implementation of the Azerbaijani language as the state language, and the increase in the reputation of the Azerbaijanis in the international world by becoming a means of communication are directly related to the name of the Great Leader. National leader Heydar Aliyev had invaluable services in

the formation of political speech in Azerbaijan. The speech of the great leader can be compared with the speeches of political figures of the world with its sincerity, richness and originality.

The prominent statesman Heydar Aliyev preferred oral speech in his speeches and almost refused written reports or speeches. The audiences where the national leader spoke were distinguished by their richness. He could also attract the audience's attention with his magnificent appearance, gaze, and voice. The great speaker interacted with the audience, asked questions and received answers. The systematicity, consistency and logic in the speech of this genius was evident in all his speeches. When Heydar Aliyev spoke, he spoke with all his presence and confidence.

The National Leader, who loved his mother tongue and was proud of speaking it, expertly used the colorful means of expression of our language in his unique speeches and speeches with deep content. National leader Heydar Aliyev's oratory skills are determined by his good knowledge of his mother tongue and spiritual enjoyment of this language. Heydar Aliyev has done serious work on the spread of the Azerbaijani language in all areas. The great leader Heydar Aliyev, with his magnificent appearance and loud, meaningful voice, strengthens the logic and emotion in his oral speech and leaves a deep impression on the listeners and their feelings - at the same time, his oral speech is more understandable for the audience. The emotive intonation of Heydar Aliyev's speech is very rich. When Heydar Aliyev speaks, he speaks with all his being, thought, emotion and inner confidence. Heydar Aliyev noted the role of the press in the development of our speech and gave his recommendations in this direction. Heydar Aliyev shows that TV presenters should pronounce words and expressions correctly. In the speeches of the great leader Heydar Aliyev, all the functional styles of the literary language are combined. He used all styles in his speech. Heydar Aliyev's speech is an example with its richness, emotionality, perfection, and his experience and talent in the field of public and political speech is a school. [3]

"Our language is very rich and harmonious; it has deep historical roots. Personally, I love my mother tongue very much and I am proud to speak it...". These wise words belong to the national leader of the Azerbaijani people, our genius leader Heydar Aliyev. Heydar Aliyev, who dedicated his whole life to the development and renaissance of his native people, his Motherland, and always paid proper attention, and took special care to the Azerbaijani language. It was the honorable service of Heydar Aliyev that despite the imperial prohibitions, our language received the status of the state language, the Azerbaijani linguists were awarded high state awards and inspired to do greater research, and as a result, the rapid development of Azerbaijani linguistics, as well as the brilliant speech culture, set an example for everyone. That historical service to the Azerbaijani language is continued today, in the period of independence, on a larger scale.

How the great leader Heydar Aliyev fought for his native Azerbaijani language for ten years with honor, courage, principles based on scientific and theoretical foundations, and how he achieved objective and real results is the best example for all Azerbaijanis living in the world, for the 50 million people of Azerbaijan. The successes of his language policy should be studied with all its subtle aspects, and should be conveyed to our people, especially the young generation, through serious scientific-analytical analysis and research. [5]

We would not be wrong if we say that the great leader Heydar Aliyev's Azerbaijani language policy, based on exhausted scientific and theoretical foundations and practical application, has achieved great success. As a result of Heydar Aliyev's strict demands, a number of high-ranking state officials who could not or did not want to speak their native language now speak fluently in Azerbaijani. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated June 18, 2001 "On improving the implementation of the state language" can be called the fundamental final document of Heydar Aliyev's successful language policy.

Throughout history, the genius sons of Azerbaijan steadfastly stood in the guard and defense of the Azerbaijani language, endured its hardships, skillfully protected its honor, glory, and rights. In this regard, Heydar Aliyev's love for the Azerbaijani language can be an example for all eras and all times. Heydar Aliyev provided the development and care of Azerbaijani language with honor and wise foresight. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated June 18, 2001 "On improving the implementation of the state language" is a clear example of the state's concern for the Azerbaijani language, and Heydar Aliyev's love. This is the unchanging position of a genius statesman who is deeply familiar with the ancient history of his mother tongue, difficult and honorable ways of development, and unparalleled successes, which can serve as an example for all Azerbaijanis of the world. [4]

Results. Heydar Aliyev protected and strengthened the nation's national identity and belief in a happy future even in the most difficult days. President of Azerbaijan Ilham Aliyev is successfully continuing the mother tongue policy implemented by our National Leader today. As long as the world is standing still, we should own this wealth and leave our language as a legacy to future generations.

References

1. “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili” sənədli telefilmində Y.Seyidovun çıxışı (1997) // Y.Seyidov. Əsərləri. 15 cildə: C.5. – B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı. – 2009. – S.178- 181.
2. “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq” // Azərbaycan. – 2006. 20 may. – S.2.
3. Məmmədov Y. Azərbaycançılıq ideologiyasının banisi (Heydər Əliyev haqqında) // Azərbaycan. – 2006. – 12 may. – S.5.
4. Sadiqlı A. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin irsi Azərbaycan xalqına əvəzsiz töhfədir // ADU-nun elmi xəbərləri. – 2011. – № 2. – S.297-302.
5. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-dil-siyas%C9%99ti/>

XÜLASƏ HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ONUN DİL SİYASƏTİ Məmmədzadə K.Ə.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, milli dil, dövlət dili, dilin inkişafı, dil siyasəti

Dil maddi və mənəvi sərvətin ən mükəmməl birləşməsidir və ona görə də hər bir xalqın varlığını təsdiq edən ən mühüm amillərdən biri hesab olunur. Dil ictimai hadisədir və ona görə də hər bir xalqın keçdiyi yolun, onun formalaşmasının ən zəngin və mühüm göstəricisi hesab olunur. Ulu Öndər Heydər Əliyev dilimizə həmişə xüsusi məhəbbət və qayğı ilə yanaşmışdır. Ulu Öndər keçirdiyi bütün tədbirlərdə Azərbaycan dilində danışmış, ana dilimizin ən uca dilə layiq olduğunu bəyan etmişdir. Dil hər bir xalqın mənəvi siması, milli varlığının simvoludur. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin genişmiqyaslı siyasi-ideoloji fəaliyyətində dil siyasəti çox mühüm yer tutur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dil quruculuğu siyasəti onun milli dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi kimi bütöv bir sistem təşkil etmişdir.

РЕЗЮМЕ ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЕГО ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА Мамедзаде К.А.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, национальный язык, государственный язык, языковое развитие, языковая политика

Язык представляет собой наиболее совершенное сочетание материального и духовного богатства, а потому считается одним из важнейших факторов, подтверждающих существование любой нации. Язык — явление социальное, а потому считается богатейшим и важнейшим показателем пути каждого народа, его становления. Великий лидер Гейдар Алиев всегда с особой любовью и заботой относился к нашему языку. Выступал на азербайджанском языке на всех мероприятиях и заявлял, что наш родной язык достоин самого высокого статуса. Язык – это духовное лицо каждого народа, символ его национального бытия.

Языковая политика занимает очень важное место в масштабной политической и идеологической деятельности общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева. Политика великого лидера Гейдара Алиева в области языкового строительства сформировала целую систему, как часть его политики национального государственного строительства.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ

Nəcəfova Şəfiqə Yusif qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
shafiganajafova55@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, inkişaf, Heydər Əliyev, xidmət, tarixi, əsas.

Azərbaycan xalqının Milli Öndəri Heydər Əliyevin müdrik kəlamlarından birində deyildiyi kimi “xalq öz dili ilə yaranır”. Dil və xalq anlayışları bir-birinə sıx şəkildə bağlıdır. Dilin ünsiyyətin yerinə yetirilməsi kimi əsas funksiyası ilə yanaşı milli-mədəni kimliyin müəyyənləşməsindəki rolu da böyükdür. Dil milli müəyyənlik atributları içərisində vacib yer tutur. Xalqın dili onun bir milli vahid kimi əsas səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil etməkdədir. Bu mənada dil təkcə kommunikasiya vəzifəsini daşımır, eyni zamanda kommunikasiyadan üstün mənə və əhəmiyyətə malik olur. Burada dil daha çox milli yaddaş və milli dəyərlərlə bağlanır və kommunikativ funksiyasının sərhədlərini aşır. Linqivistik baxımdan dilin adlandırma (nominativlik), duyğu ifadə etmə (emosionallıq), sürəklilik (ekspressivlik) ünsiyyətlə (kommunikasiya) ilə birlikdə bütöv bir nitq fəaliyyəti prosesini özündə əks etdirir. Bu kontekstdə ünsiyyət vasitəsi olan dil də, onun ünsiyyət prosesində reallaşan hissəsi-nitq də bütün verbal (danışq) və qeyi-verbal (danışqsız nitq vahidləri) ehtiyatları ilə milli özünəməxsusluğu özündə ehtiva edir. Milli-mədəni varlığın bir göstəricisi də həmin xalqın dilidir. Tarixi-mədəni inkişaf dildə öz izlərini qoruyub saxlayır və bütün milli dəyərlərlə bağlı məlumatlar dil vasitəsilə ötürülür. Dilin belə bir əhəmiyyətli rolunu dil mütəxəssislərindən daha çox böyük şəxsiyyətlər, dövlət adamları dərinləndirir və dilin inkişafının qayğısına qalır.

Azərbaycan dili qədim tarixə və zəngin ədəbi ənənəyə malik bir dil kimi dünya dilləri içərisində özünün layiqli yerini tutmaqdadır. Məlumdur ki, Azərbaycan dili türk dillərindən biridir və bu dildə dünyada 50 milyondan artıq soydaşımız danışır.

Dövrümüzdə qədər Azərbaycan dili böyük bir inkişaf yolu keçib gəlib. Qədim dövrdən başlayaraq Azərbaycan dili Azərbaycan tarixi coğrafiyasında yaşayan xalqların ortaq dili kimi formalaşmış. Bu xalqlar içərisində əksəriyyət təşkil edən türk xalqları Azərbaycan dilinin də inkişafında müəyyənləşdirici rol oynayıb. Türk mənşəyi əsasında Azərbaycan dili ölkənin və bölgənin dilləri ilə yaxın təmaslar şəraitində söz alıb, söz verərək inkişaf edib, lüğətini zənginləşdirib.

Orta əsrlərdə Azərbaycan dili türk dili olaraq adlanıb. Məsələn, Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindən biri olan Səfəvi dövlətinin dövründə xalqın dilinə və mədəniyyətinə böyük önəm verilib. Dövlət böyükləri, o cümlədən Şah İsmayıl Səfəvinin özü dilin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayıb. Xalq şeiri üslubunda şeirlər yazıb, ana dilinin inkişafını bütün vasitələrlə təşviq edib. Həmin dövrdə dilimizin adının türk dili olduğunu da yazılı qaynaqlardan bilirik.

Bilirik ki, dilimiz türk dillərindən biridir və onun oğuz qrupunu təşkil edir. Nə zamansa dilimizin adı da oğuz dili olub. Miladdan öncə başlayaraq orta əsrlərin ortalarına qədər oğuzca bir dil kimi mövcud olub. Orta əsrlərdə türk dillərinin içərisində inkişaf yolu keçib. Bu dövrdə dilimizin təşəkkülündə oğuzca ilə yanaşı qırpaqca da iştirak edib.

Dilimizin ədəbi hissəsi, yazı ənənəmiz və yazılı dilimiz dövrümüzdə qədər sağ qalmış əski türk yazılarından qaynaqlanır. Azərbaycanın tarixi ərazisində mövcud olan dillərlə inteqrasiya prosesindən keçib. Bütün bu reallıqlar dilimizə öz təsirini göstərib.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Cənubi Qafqazdakı hissəsi Rusiya imperiyası tərəfindən işğala məruz qalıb. Xalqımız müstəmləkə zülmü ilə üzləşib, dilimiz yad təsirlərlə qarşılaşıb. Bu reallıq öz izlərini ilk növbədə dilimizdə saxlayıb. Yad idarəçilikdən gələn sistem və anlayışlar xalqımızın ənənəvi həyat tərzinin ifadəsi deyildi. XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən müstəmləkə zülmü dilimizin inkişafına da öz mənfi təsirini göstərib.

1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Cümhuriyyəti dilə böyük önəm vermişdir. Təxminən iki illik bir dövrdə Azərbaycanın dövlət atributları demokratik əsasda təsis edilmiş, xalqın danışdığı ana dili öz layiqli rəsmi statusunda təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi işlədilməsi dövlətçilik tariximizə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1918-ci ilin 27 iyununda verdiyi qərarı ilə daxil olur. A. Axundovun Cümhuriyyət dövründə dil quruculuğu ilə bağlı araşdırmasında da türk dilinin rəsmi dövlət dili kimi qəbul edildiyi qərarın tarixi dəqiq müəyyənləşdirilib [1].

Cümhuriyyətin dilə bağlı fəaliyyəti həmin dövrün parlament iclaslarının sənədlərində qalmaqdadır. Bu sənədlər üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, yeni qurulan respublika dilə ciddi münasibət göstərmiş, onu parlament iclaslarında müzakirə etmişdir. 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarla Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamenti türk dilini rəsmi dövlət dili olaraq elan etmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən xalqın adı da türk kimi işlənirdi.

Parlament dil məsələsinə bir də Universitet açılması məsələsi gündəliyə gələrkən 1919-cu ilin 21 avqust iclasında baxır. Bu da dilin tədris prosesindəki istifadəsi ilə bağlı idi. Açılması nəzərdə tutulan universitetin əsas məsələlərindən biri orada tədrisin kimlər tərəfindən və hansı dildə aparılması məsələsi idi. Çünki XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elmi və pedaqoji kadr problemi də var idi. Oxumuş adamlar, universitet təhsili olan insanlar məhdud sayda idi. Bu səbəbdən də universiteti kadr potensialı ilə təmin etmək problemi vardı. Ölkə xaricindən dəvət edilməsi nəzərdə tutulan kadrlar Azərbaycan dilini bilmədiyini üçün təhsilin ana dilində aparılması da bir problemə çevrilir. Bu məsələ yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixdə keçirilən parlament iclasında geniş müzakirəyə çıxarılır [2, s.12].

Bölgəni XIX əsrdə işğal etmiş rus imperiya gücləri bu ərazinin xalqını “qafqaz tatarları” adlandırdı. Müstəmləkə dövrü milli kimliyin dini kimliklə qarışdığı və ya hər ikisinin ciddi şəkildə zədələndiyi dövrdür. Cümhuriyyət əzələn xalqı yenidən ayağa qaldırdı, onun milli kimliyini tarixi həqiqət və ədalət əsasında yenidən özünə qaytardı.

Qeyd edək ki, Azərbaycan bir coğrafi anlayış olaraq orta əsrlər dövrü ərəb mənbələrində işlənilib. Bilir ki, Azərbaycan bir yer adıdır və müəyyən bir ərazini bildirir. Bu baxımdan coğrafi bir anlayış kimi bölgə və ya ölkəni adlandırmaq üçün istifadə olunub. Bu tarixi coğrafiyanın bir hissəsində ucaldılan üçrəngli bayraqla başlanan dövlət cümhuriyyət dəyərlərini xalqa tanıtmqla yanaşı, coğrafiyanı da dövlətin adına gətirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti bir dövlət olaraq tariximizin şanlı səhifəsinə daxil oldu. Cümhuriyyətin başında duran milli öncüllər ölkəni Azərbaycan, dövləti Azərbaycan Cümhuriyyəti, dili isə türk dili olaraq rəsmiləşdirdi. Bu bizim milli kimlik tariximizdə önəmli bir mərhələdir və yeni dövrə və dövlətçiliyimizin bərpasına doğru atılan uğurlu bir addımdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin əhalisi müsəlmanlar və qeyri-

müsəlmanlar, türklər və Azərbaycan coğrafiyasında onlarla birlikdə ortaq dəyərləri daşıyan xalqlar ölkənin gələcəyini birlikdə inşa etməyə başladılar.

Beləliklə, dövlət müstəqilliyimizi bərpa edənə qədər dilimiz həm adlanması baxımından, həm statusu baxımından, həm də tarixi inkişafı baxımından böyük bir yol keçib. Müasir dövrümüzdə türk dillərindən biri kimi, Azərbaycan xalqının ümumi bir milli dəyəri kimi Azərbaycan dili adı ilə gəlib çıxıb.

Azərbaycan dilinin yeni dövrdə rəsmi statusu və inkişafı ilə bağlı göstərilmiş xidmətlər sahəsində ən önəmli yeri Milli Öndərimiz Heydər Əliyevin fəaliyyəti tutur. Heydər Əliyev sovet dövründə Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi zaman Azərbaycan dilinin rəsmi statusu konstitusiyada təsbit edilməmişdi. 1970-ci illərdə konstitusiya mətni yenidən redaktə olunarkən Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili olması maddəsi ora əlavə edilmişdir. Bu çox önəmli bir hadisədir. Bir tərəfdən bizim dövlət quruculuğumuzda milli dəyərlərimizin bərpası, digər tərəfdən də milli kimliyimizin rəsmən qorunması təmin edilmişdir.

Sovet dövrünün milli haqq və azadlıqların məhdudlaşdırıldığı çətin şəraitində atılan bu addımın dəyəri olduqca böyükdür və əhəmiyyətlidir. Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı ardıcıl fəaliyyət göstərmiş, ədəbi dilin inkişafını bütün mümkün vasitələrlə təşviq etmişdir. “Heydər Əliyevin Azərbaycana, onun sosial-mədəni, elmi-intellektual, iqtisadi, siyasi inkişafına, milli-mənəvi intibahına həsr olunan, xalqımızın tarixində bütöv mərhələ təşkil edən fenomenal fəaliyyətində milli dil siyasəti həmişə həlledici mövqe, aparıcı yer tutur” [4, s.47].

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra da Respublikaya rəhbərlik edən Heydər Əliyev dillə bağlı siyasətini davam etdirmiş, Azərbaycan dilinin inkişafına dövlətin dəstəyini tam şəkildə təmin etmişdir. Dövlətin, dövlət rəhbərinin dilin qayğısına qalması Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Dövlət müstəqil olduğdan sonra, əlbəttə ki, dəyərlərin də qorunması aktuallaşır. Belə şəraitdə imkanlar da artmış olur. Heydər Əliyev kimi uzaqgörən bir siyasətçi dilin xalqın həyatındakı yerini qiymətləndirərək onun qorunması və inkişafı üçün bütün zəruri addımları atmış, qərarlar qəbul etmişdir.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanı buna misal ola bilər. 30 sentyabr 2002-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu və bu qanunun tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı da bu silsilədə önəmli bir yer tutmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı da Heydər Əliyevlə başlanan dil quruculuğu sahəsindəki siyasi kursun uğurlu davamıdır. Hər il avqust ayının 1-i “Ana dili günü” kimi müəyyənləşdirilmiş və həmin gün qeyd olunmaqdadır. Bu müstəqillik dövründə dilimizlə bağlı aparılan ardsıcıl quruculuq siyasətinin bir bəhrəsidir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30.09.2002) Azərbaycan dilinin qarşısında hüquqi baxımdan fəaliyyət üföqlərini tam şəkildə açmış olur.

Heydər Əliyevin bir dövlət rəhbəri kimi verdiyi qərarlar və sərəncamlar dilin inkişafına göstərilən dəstək kimi çox əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı Heydər Əliyev özünün çıxışlarında da dilin və mənəvi dəyərlərin təbliğinə geniş yer vermişdir. Bu baxımdan onun xalqa ünvanlanan müraciətləri çox dəyərlidir.

“Dünyada yaşayan azərbaycanlılar öz ana dilini, milli ənənələrini heç zaman unutmamalıdır. Hər bir azərbaycanlı fəxr etməlidir ki, onun böyük tarixə, qədim, zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan kimi vətəni vardır” [5, s.7]. Heydər Əliyevin dil sahəsindəki görüşlərində dil və vətən anlayışları bir-birini tamamlayır və bir vəhdət təşkil edir. Milli Öndərin Azərbaycan dilinin inkişafındakı xidmətləri böyükdür. Onun başladığı dil və mədəniyyətin inkişafı sahəsindəki fəaliyyətlər milli xüsusiyyətlərin bütövlüyünün qorunması kimi bu gün də onun kursunun davamçıları tərəfində uğurla davam etdirilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu), Bakı: Elm, 1998.
2. Azərbaycan Respublikası NS yanında OPMDA, f. 893, siyahı 1, iş 133.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s. 93.
4. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev: mədəniyyət və əbədiyyət. Bakı: Təhsil, 2013, 128 s.
5. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. Bakı:ADMIU, 2011, 260 s.

РЕЗЮМЕ

ЗАСЛУГИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Наджафова Ш.Ю.

Ключевые слова: *Азербайджан, язык, развитие, Гейдар Алиев, сервис, история, основа.*

В статье история развития азербайджанского языка изучается с точки зрения официального статуса языка. Характеристика основных этапов, через которые проходит азербайджанский язык уточняется. Оценивается путь развития

азербайджанского языка в республиканский период, советский период и периоды после восстановления государственной независимости. В статье говорится о больших заслугах Гейдара Алиева в развитии азербайджанского языка.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV'S SERVICES IN THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE
Najafova Sh.Y.

Keywords: Azerbaijan, language, development, Heydar Aliyev, service, history, main.

In the article the history of the development of the Azerbaijani language in terms of the official status of the language is studied. The main stages of the Azerbaijani language are clarified. The development path of the Azerbaijani language in the period of the Republic, in the Soviet period and after the restoration of the state independence is estimated. In the article great services by Heydar Aliyev in the development of the Azerbaijani language are presented.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ONUN DİL SİYASƏTİ

Sadıqova Könül Rəşid qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
ksadiqova112@gmail.com

Açar sözlər: *Ulu Öndər, Azərbaycan dili, dil siyasəti, latın qrafikalı, Dövlət Dili*

Dil ictimai hadisə kimi cəmiyyətdə baş verən bütün ictimai-siyasi proseslərlə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu sahədə 90-cı illərdən sonra müstəqillik qazanmış Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatındakı inkişafı diqqətəlayiq məsələlərdən yalnız biridir: Belə ki, dövlət rəhbəri kimi Ümummilli Liderin bütöv Azərbaycanın tərəqqisi üçün çalışması, bu istiqamətdə dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməsi dövlət quruculuğunun mühüm şərti olan milli dilin, xüsusilə rəsmi dil üslubunun formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Ana dilini əvəzəlməz sərvət hesab edən Ulu Öndər Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi beynəlxalq nüfuzunu qaldırmaq, ölkədə geniş şəkildə istifadə olunan və dilimizi sıxışdıran rus dili ilə müqayisədə “işləklilik hüququnu qaytarmaq” və bir sözlə, dövlət dili statusunu təmin etmək kimi vəzifələr qarşıya qoymuş, bu istiqamətdə böyük işlər görmüşdür.

Böyük siyasi xadim H.Əliyev Azərbaycan dilini dövlət müstəqilliyinin rəmzi kimi görməklə, ana dilimizin inkişafı məqsədilə 18 iyun 2001-ci il tarixində “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, 9 avqust 2001-ci il tarixində “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” müxtəlif tədbirlər planının hazırlanması üçün fərmanlar imzalamışdır.

Ümumiyyətlə, daim Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və inkişafı Ulu Öndərimizin dilimizlə bağlı əsas hədəflərindən olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” qanun qəbul etməsi təbii ki, prezidentin bu istiqamətdə atdığı məqsədyönlü addımlardan idi. Bu zaman, yəni “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” qanunu qəbul edərkən 20-30-cu illərdə istifadə olunmuş əlifbaya əsaslanmanın özündə də bir siyasi hədəf vardı. Həmçinin dövlət dilinin “Azərbaycan dili” adı altında istifadəsi kimi əsas məqsəd H.Əliyevin dil siyasətinin əsaslarını təşkil edirdi.

Ümumiyyətlə, 1990-cı illərin əvvəllərində latın qrafikalına keçirilsə də, paralel şəkildə kiril əlifbasından istifadə olunurdu, bu, isə latın qrafikalının tətbiqində müəyyən problemlər, daha doğrusu, nizamsızlıq yaradırdı. Dahı siyasətçi, bu kimi problemləri aradan qaldırmaq üçün dərhal, yəni qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən bütünlükdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçirilməsini tapşırır [2, s.156-157].

Digər tərəfdən, dövlət başçısı dilimizin dövlətimizin adı ilə adlandırılmasının tərəfdarı idi. Uzaqgörən dövlət başçısı H.Əliyev dilimizin türk dili adlandırılması məsələsinə bu baxımdan səbirlə yanaşmağın vacibliyini qeyd etmişdir: “Amma bu dil bizim bütöv, ümumi dildir, bütün Azərbaycana aiddir” [1, s.54-55]. “Azərbaycan dili” anlayışının formalaşması tarixi məlumdur: türk dili (region) türkcəsi, yəni “türk dili” ümumi addır, diferensasiya prosesi keçirən türklər öz dillərinin (və xalqlarının) adını “region + ümumi ad” formulu ilə ifadə etmişlər” [2, s. 99].

“Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi bizim ən böyük dil nailiyyətlərinizdən biridir. Bu, təkə dil məsələsi deyil, həm də azərbaycançılıq məsələsidir” [4, s.23] – deyə azərbaycançılıq ideologiyasını məqsədyönlü şəkildə vurğulayırdı. Xüsusilə dövlət dilinin Azərbaycan dili altında tanınması, dövlətçilik, azərbaycançılıqla bağlı problemlərin dahı siyasətçi tərəfindən xüsusi prinsiplilliq və alqoritmlə icrası, həmçinin latın qrafikalının tətbiqi təkə Azərbaycan dilçiliyində deyil, həm də Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, heç şübhəsiz, uğurlu nəticələlərdən idi.

Dili xalqın ən böyük sərvəti hesab edən H.Əliyevə görə, mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi ədəbi dilin tərəqqisinə bağlıdır. Ulu Öndər Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi geniş şəkildə tətbiqini, inkişafı və

tərəqqisini sürətləndirmək məqsədilə 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Prezident fərmanını imzalayır. “Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcud”luğunu (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 18 iyun 2001-ci il ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Prezident fərmanı) vurğulayan dahi siyasətçi “əsrlər boyu Azərbaycan dilinin saflığını yad ünsürlərdən öz yaradıcılığı ilə qoruyan görkəmli söz ustalarını, əlifbanın, Azərbaycanın dövlət dilinin və dilçiliyinin keçdiyi yolu” xatırladaraq bu sahədəki nöqsanları aradan qaldırmağın zəruriliyini qeyd etmişdir. “Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyacın olduğunu, KİV, kargüzarlıq, reklamlamçılıq sahələrində dildən istifadə qaydalarında qüsurlar müşahidə olunduğunu, dublyaj edilmiş ekran əsərlərinin tərcümə səviyyəsinin zəif, ölkədə fəaliyyət göstərən səfirlik, xarici nümayəndəlik və şirkətlərdə Azərbaycan dilinin işlənməsindəki nöqsanları, Azərbaycan dilinin orfoqrafik, izahlı, terminoloji və ikidilli tərcümə lüğətlərinin nəşri, habelə latın qrafikalının tətbiqi prosesindəki ləngliyi” aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il fərmanı dilimizin inkişafı üçün böyük hədəfləri ifadə etmişdir.

Dövlət başçısı tərəfindən “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında” verilmiş fərmanı da dilə olan mənəvi dəyərlər kontekstindəki münasibəti aşılıyır.

“Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir” - dövlət dili ilə bağlı konstitusiyanın tərkib hissəsi olan bu maddə dövlət xadiminin dil siyasətinin göstəricisidir.

Hər bir azərbaycanlının öz ana dilinə mükəmməl yiyələnməsi ilə bərabər digər dilləri öyrənməsinin vacibliyində təhsilin və tədrisin vəzifələrini vurğulamışdır: “Orta məktəblərdə ana dili ilə yanaşı rus dili, Qərbin və Şərqi geniş yayılmış dilləri tədris olunmalı və gənc nəsəl dərinədən öyrədilməlidir” [2, s. 91].

Zaman-zaman Ulu Öndər azərbaycançılığın əsasında dilin dayandığını vurğulayaraq dillə bağlı bütün məsələlərə prinsipial mövqedən yanaşır, tədbir və yığıncaqlarda ən azından dövlət işində çalışan hər bir məmur üçün mütləq şəkildə dilimizə yiyələnməyin zəruriliyini qeyd edirdi [4, s.212]. Ümumiyyətlə isə, müxtəlif dillərin öyrənilməsinə müsbət prizmadan yanaşan Lider dil bilgilərini “utilitar (faydalanmaq)”, “etik-əxlaqi” mövqedən qiymətləndirmişdir.

Ulu Öndər dilin təbliği məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrinin üzərinə hər iki tərəfdən böyük məsuliyyət düşdüyünə dəfələrlə işarə vurmuşdur. Öz nitqlərində, xüsusilə, dilimizin gözəlliyini əks etdirən diktör və televiziya aparıcılarının danışmalarının səlisliyinin zəruriliyini vurğulamaqla televiziyanın bu istiqamətdə aşılıyıcı funksiyasını hər zaman qeyd etmişdir: “... bu dildə danışanda sözləri, ifadələri elə tələffüz etməliyik ki, danışığımız cazibədar olsun. Ədəbi dili təbliğ etmək, hamıya öyrətmək televiziyanın vəzifələrindən biridir” [2, s. 118].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyev tərəfindən 9 avqust 2001-ci il tarixli “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında” verilmiş fərman dilə olan mənəvi dəyərlər kontekstindəki münasibəti bir daha aşılımış oldu. Ümummilli Liderə görə, ərəb qrafikalının dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam aydın təsəvvür yaratmaması doğru olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifbanın tətbiq edilməsinə gətirib çıxarır. Amma bu proses uzun zaman davam etmir və 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril qrafikalı əlifba ilə əvəz olunur. Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonra azərbaycançılıq siyasətinin, ideologiyasının nəticəsi kimi latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid təmin edilir. Dahi Lider “yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alır”: “Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin” [1, s.54].

Bütün bu kimi faktlar Ulu Öndərin dilə və dillərə təkcə sevgi və qayğısının göstəricisi kimi deyil, həm də dillə bağlı məsələlərə “dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşması”nı göstərir [4, s.159].

Dövlət başçısı H.Əliyev tərəfindən 30 sentyabr 2002-ci il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” qanunu üç fəsil, 20 maddədən ibarətdir. I fəsil hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcu kimi Azərbaycan dilini bilməsini ehtiva edir. Qanun Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi respublikanın ictimai-siyasi, mədəni-iqtisadi, elmi sahələrində işləkliyini, dövlət tərəfindən qorunması və inkişafının təminatına şərait yaradır. II fəsildə dövlət dilinin dövlət tədbirlərində, təhsil sahəsində, KİV-də, xidmət sahələri üçün nəzərdə tutulmuş reklam və elanlarda tətbiqi məqsədilə qaydalar müəyyənləşdirilmişdir.

Dövlət başçısı H.Əliyev tərəfindən 30 sentyabr 2002-ci il tarixində imzalanmış “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” qanununun 14-cü maddəsində Azərbaycan dilinin əlifbası kimi latın qrafikalının təsbiti nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan dilinin inkişafını sürətləndirmək, otimallaşdırmaq məqsədilə qanunun 13-cü maddəsinin iki bəndində orfoqrafiya və orfoepiya normalarının icrası və beləliklə, orfoqrafiya lüğətinin nəşri öz əksini tapmışdır. Ümumən, dövlət dili ilə bağlı maddələrin hər biri H.Əliyevin dil siyasətinin əsaslarını, məqsəd və hədəflərini açıqlamış olur [1, s.55-58].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində möhkəmləndirilməsi üçün prezidentimiz ölkədə Dilçilik İnstitutunun yaradılması, dilçi alimlərin dəyərləndirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş qərarlar qəbul etmişdir. Bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi bir tərəfdən dilin ictimai-siyasi nüfuzunun artırılmasına, digər tərəfdən dil tarixi, dialektologiya sahələrində bir sıra problemlərin həllinə və fundamental tədqiqatların aparılmasına imkanlar yaradırdı [4, s.216].

H.Əliyev millətin, milliliyin əsasında dilin, mədəniyyətin mühüm amil olduğunu həmişə xatırladı [4, s.202]. “Dil hər millətin milliliyinin əsasıdır” deyə vurğulayan Ulu Öndər bütünlükdə fəaliyyəti dövründə Azərbaycan dili ilə bağlı bir məqsədlə çalışır və bu hədəfi sanki öz diktəsi ilə Azərbaycanla ürəyi döyünən hər bir vətəndaşın məqsədinə çevirməyi tövsiyə edirdi: “Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də, Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik” [4, s.216]; [<https://azadmedia.az/gundem/59423-dilimizin-inkiafnn-sas-qarant-mhz-olk-rhbrinin-ozudur-ozl.html>].

Beləliklə, dahi siyasətçi üçün dil məsələsi daim aktual məsələlərdən olmuş, Ümummilli Lider ana dilinin ölkədə dövlət dili kimi öz mövqeyində möhkəmləndirilməsinə, bir sözlə, respublikanın hər yerində; dövlət və ya qeyri-dövlət qurumlarında Azərbaycan dilinin hakim dil kimi öz yerini tapmasına çalışmışdır.

Dahi Lider Heydər Əliyev məktəbinin nümayəndəsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2004-cü il 12 yanvar tarixli “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”kı sərəncamı Ulu Öndərin dil siyasətinin davamı idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili // https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_dil.pdf
2. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: İncə Nəşriyyat evi, 2010, 212 s.
3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV kitab. Bakı: Azər nəşr, 1997, 528 s.
4. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq ədəbiyyatı (III kitab). Bakı: Elm və təhsil, 2018, 520 s.

РЕЗЮМЕ ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЕГО ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА Садыгова К.Р.

Ключевые слова: Великий лидер, азербайджанский язык, языковая политика, латиница, государственный язык.

В статье отражены основные цели общенационального лидера Гейдара Алиева, связанные с государственным языком. В целях укрепления азербайджанского языка на уровне государственного был создан Институт языкознания и приняты решения о реализации ряда мер, направленных на оценку творческой интеллигенции, такой как лингвисты, писатели и поэты. Великий лидер всегда положительно относился к языкам в целом и всегда заявлял, что с уважением относится к языкам народов, проживающих в Азербайджане. Гениальный политик, считавший свой родной язык незаменимым достоянием, работал над развитием азербайджанского языка как государственного и подписал в этом направлении ряд указов.

SUMMARY HEYDAR ALIYEV AND HIS LANGUAGE POLICY Sadigova K.R.

Key words: Great leader, Azerbaijani language, language policy, Latin script, state language.

National leader Heydar Aliyev's main goals related to the state language are reflected in the article. In order to strengthen the Azerbaijani language at the level of the state language, the Institute of Linguistics has been established, and decisions have been made to implement a number of measures aimed at the evaluation of the creative intelligentsia such as linguists, writers, and poets. The Great Leader always had a positive attitude towards languages in general and always expressed his trust in the languages of the few peoples living in Azerbaijan. The genius politician, who considered his mother tongue as an irreplaceable asset, worked for the development of the Azerbaijani language as a state language and signed a number of decrees.

ELMİN, TƏHSİLİN, MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

РАЗВИТИЕ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ
В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

HEYDAR ALIYEV STAGE IN THE DEVELOPMENT
OF SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE

MİLLİ MƏNLİK ŞÜURUNUN UŞAQLARA AŞILANMASI

Ağazadə İlhamə Muxtar qızı

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

iahmadova@inbox.ru

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, özünüdərk, vətənpərvərlik, ana dili, milli ideya

Uşaq ədəbiyyatında yer almış nümunələrin əsas məziyyətlərindən biri də dövrlə, zamanla əlaqəli şəkildə azərbaycançılıq – türkçülük ideyasının əks olunmasıdır. Xalqın dili, adət və ənənələri, psixologiyası, mədəniyyəti və s. özündə birləşdirən milli mənlilik şüuru, özünüdərkdir. Hər bir gənc dərk etməlidir ki, hansı vətəni, milləti təmsil edir, özünəməxsus milli xüsusiyyətlərə sahibdir. Xalqın millət kimi formalaşmasında, torpağın vətənə çevrilməsində milli şüurun, özünüdərk mütəmül rolunu var. Özünüdərk hissi nadir insanlara xas xüsusiyyətdir. Azərbaycanda milli özünüdərk prosesi böyük bir tarixi yol keçmişdir. Xalqın arasından seçilmiş mütəfəkkirlər, tarixi şəxsiyyətlər, dövlət xadimlərinin vətənin var olması yolunda təmənnsiz mücadiləsi, sonsuz sevgisi onların əməllərində görünür. Baş verən prosesləri davamlı şəkildə diqqətdə saxlayan yazıçı və şairlər bəzən müasir həyat hadisələrinə münasibət bildirmək üçün tarixə müraciət etməli olur. İstər duyğu və düşüncələri, istər də əməlləri ilə xalqın varlığında önəmli rol oynamış milli xarakterlərin bədii obrazının yaradılması, uşaq və gənclərə tanıtılması onlarda milli yaddaş formalaşdırır, özünüdərkə təkan olar. Ədəbiyyatlarda göstərilir ki, milli özünüdərk ilk növbədə insanın öz tarixi kökünü, milli mənsubiyyətini bilməsi və dərinlən təhlil etmək bacarığını özündə ehtiva edir. Azərbaycan xalqının mənəvi varlığı, müəyyənliyi daha çox onun milli ədəbiyyatında intişar etmişdir. Bu prosesi uşaq ədəbiyyatında izləmək üçün son illərdə qələmə alınmış nümunələrə nəzər yetirək. Zahid Xəlil “Dəmir yumruq” Sevinc Nuruqızı “Qılınc həmin qılıncdır”, Lətif Vəlizadə “Həbib”, Mirzə Mehdi “Həcər”, Solmaz Amanova rus dilində qələmə aldığı “Xarıbülbul” hekayələrində tarixdə mühüm rolunu olan simaların həyatının ibrətəməz məqamlarını göstərməyə nail olmuşlar. Bu hekayələrdə xalq qəhrəmanlarının, tarixi şəxsiyyətlərin obrazı kiçik ştrix və ayrı-ayrı epizodlardan istifadə yolu ilə canlandırılmışdır. Hekayələr hadisələri, insanları təsvir üsulu ilə də diqqəti çəkir. Tarix müasir həyatı dərk etmənin yolu kimi ortaya çıxır. Ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev yazırdı: “...hər cür keçmiş yox, yalnız tarixə və yaddaşa çevrilən, özünü sənətdə dərk edən keçmiş özündən sonra da yaşayır, abidələşir və əbədiyyətə qovuşur.” [7, 16] Dövlətin, xalqın, mədəniyyətin, eləcə də ədəbiyyatın inkişafında ölçüyəgəlməz xidmətləri olan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin obrazı ədəbiyyatımızda böyük ehtiramla əksini tapmışdır. Uşaqların sevimli yazarı Məmməd Namazın qələmə aldığı “Hamının günəşi”, “Bağ” hekayələrində uşaqlara hər zaman böyük qayğı və sevgi ilə yanaşmış Heydər Əliyevin bədii obrazı canlandırılıb. Mənəvi dəyəri böyük olan hər iki hekayə gerçək hadisələrin real təzahürü, fikrin bədii imkanları, təsvir zənginliyi ilə seçilir. Ulu Öndər yazıçıların X qurultayında demişdir: “Şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyətləri oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir.” [3, 17]

Yeni nəslin tərbiyəsində ümumbəşəri ideyaların təbliği ilə yanaşı xalqın mənafeyini nəzərə almaq vacibdir. Milli mənlilik şüurunun uşaqlara aşılması nəticəsində onların vətən, xalq, millət və cəmiyyətlə əlaqəsini kiçik yaşlardan formalaşdırmaq lazımdır. Uşaq və gənclər üçün dövlətin əsas ideyaları təbliğ olunan yüksək səviyyəli bədii əsərlər onları yad təsirlərdən qoruyar, elinə-obasına bağlı vətənpərvər kimi yetişmələrinə vəsilə olar. “Göyərçin” jurnalının xüsusi buraxılışı olan “Yaddaş kitabı”nda əlamətdar tarixi

günlər haqqında bir-birindən maraqlı şeir parçaları yer alıb. Belə şeirlərdən bir neçəsini xüsusi vurğulamaq yerinə düşər. Uca Allaha xitabla başlayan bu kitabda Türk dünyasının iki böyük oğlu - Heydər Əliyevə və Atatürkə ithaf olunmuş nümunələr, həmrəylik gününə həsr olunmuş “Türk elləri” şeirləri xüsusilə səciyyəvidir. Dahi rəhbər Heydər Əliyevə həsr olunmuş “Ulu Öndər” mahnısının sözləri prof. Rafiq Yusifoğluya, musiqisi prof. Siyavuş Kərimiyə məxsusdur. “Uşaqlıq dövründə uşağın qarşılaşdığı bir çox hadisələr və gördüyü insanlar onun istər o dövrünə, istərsə də sonrakı həyatına özünün təsirini göstərir. Bu baxımdan yazıçılar öz əsərlərində hansısa qəhrəmanı təsvir edərkən onların davranış və psixoloji xüsusiyyətlərini uşaqlıq dövründə qazandıqları təcrübələri ilə açıb göstərməyə çalışırlar”. [6, 233]

Cəmiyyətin tərbiyəsində və insan baxışlarının formalaşmasında bu cür nümunələrin rolu misilsizdir.

*Vətənin dar günündə
Harayına sən çatdın.
Üçrəngli bayrağımı
Zirvələrə ucaldın.
Yolumuz haqq yoludur,
Uzaqda deyil zəfər.
Biz bu yoldan dönmərik,
Əmin ol, Ulu Öndər!
Vətən eşqi hər zaman
Zəfərlərə səsləyir.
Xalq sənin övladına
Sonsuz ümid bəsləyir.
Etibarlı əldədir
Azərbaycan dövləti.
Gündən-günə yurdumun
Artır gücü, qüdrəti. [1, s.5]*

“Uşaq şeirində səmimilik çox zəruridir. Bu ali duyğuya – səmimiyyətə uşaq qəlbi çox həssasdır. Yalnız ürəkdən gələn sözlər, fikirlər, şeirlər ürəyə yol tapa bilər.” [2, 137] Uşaq ədəbiyyatında son dövrlərdə estetik gözəlliyə, dolğun məzmunə və bədii təsir gücünə malik bu cür şeirlərin yaranmasına xüsusi yer verilmişdir. “Atatürk” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir:

*Gördü yaxşı-yamanı,
Qovdu çəni, dumanı.
Qoyardımı zamanın
Girdabında bata türk,
Atatürk!
Dedi: - Gərək ən uca
Zirvələrə çata türk,
Atatürk.
Önə verdi döşünü,
Gördü elin işini,
Azadlıq günəşini
Qoyardımı bata türk,
Atatürk?! [1, s.6]*

Uşaq dünyasına istiqamətlənən bu tipli ədəbi nümunələr onların inkişafında və şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan, həmçinin sənət baxımından da qiymətli əsərlərdir. Gözəllik və humanist duyğular aşılamaqla yanaşı vətən və millət sevgisi yaradır.

Ulu Öndəri Zəlimxan Yaqub “Əbədiyyət dastanında” “Azərbaycan torpağının Heydər adlı Atatürkü!!!”, Xəlil Rza Ulutürk isə “Heydər dədə - Atatürk” adlandırır. Tarixçi alim Yaqub Mahmudov Ulu Öndərin sağlığında yazırdı: “Heydər Əliyevin xarici siyasətində ən mühüm uğurlarından biri də budur ki, o, Azərbaycanı türk dünyasından təcrid olunmuş vəziyyətdən çıxartdı. Hazırda Azərbaycan Respublikası qardaş türk dövlətləri ailəsinin bərabərhüquqlu üzvüdür, Heydər Əliyev isə bütün türk dünyasının müdrük yolgöstərəni, zəmanəmizin Atatürkü adını qazanmışdır!” [9, s.111]

*Birləşsə türk əlləri,
Birləşsə türk elləri,
Bizə neyləyə bilər
Zamanın sərt yelləri? [1, s.4]*

Türk birliyinin sarsılmaz olduğuna bütün dünya bir daha inandı. Həm siyasi baxımdan, həm də mənəvi cəhətdən türklər bir-birinə həyan oldu, sevinci də, kədəri də bölüşməyi bacardı. Ulu Öndər Heydər

Əliyevin böyük uzaqgörənliklə dediyi və iki dövlət arasındakı münasibətləri xarakterizə edən “Bir millət, iki dövlət” milli konsepsiyası uşaq ədəbiyyatında müxtəlif janrlarda qələmə alınmış uşaq ədəbiyyatı nümunələrində də eyni məqsədə xidmət edir. Uşağın idraki qabiliyyətini yüksəltməyə, dünyagörüşünü genişləndirməyə, onları vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməyə yönəlmişdir.

*Heydər baba, xalqımın
Ağsaqqalı, rəhbəri.
Zəkəsindən nur alıb
Yurdumuzun səhəri
İnanıb həqiqətə,
Haqq məğlub ola bilməz.
Belə Öndəri olan
Xalq məğlub ola bilməz... [1, s.6]*

Qarayev Yaşar “Müstəqillik dövrünün milli Öndəri” məqaləsində yazır: “Yalnız etibarlı və sabit dövlətin sənətə, elmə, ədəbiyyata müqəddəs mənəvi və əxlaqi dəyərə ehtiyacı var”. Millətin milli dövlətdən, mentalitetdən uca zirvəsi olmadığını deyən ədəbiyyatşünas fikrinə belə davam edir: “sənət və dövlət həmişə bir yerdə, yanaşı məşğul olur və torpağın da, yaddaşın da sərhədləri yalnız belə bir sərvətin olduğu yerdə - vahid, bölünməz, əbədi mənəvi məkanda parçalanmır”. [8, 9] Bütün ömrü boyu Vətənə sədaqətlə xidmət etmiş dahi şəxsiyyət Ulu Öndər Heydər Əliyev uşaqların təlim-tərbiyəsinə, hərtərəfli inkişafına, onların vətənpərvərlik tərbiyəsi ruhunda böyüməsinə çalışmışdır. Vətənpərvərlik məfhumunun geniş şəkildə açıqlayan Ümummilli Liderin fikrincə: “Vətənpərvərlik çox geniş mənə daşıyır. Vətənpərvərlik təkcə o deyildir ki, gedib Vətəni silahla müdafiə edəsən. İnsan gərək həyatının hər dövründə, fəaliyyətinin bütün sahələrində öz vətəninin, ölkəsinin qayğısı ilə yaşasın. Bunlar hamısı vətənpərvərlikdən doğan bir şeydir. Milli şüur, öncə vətənpərvərlik şüurudur.” [3, s.26]

Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq.” Doğru deyilib ki, “Dilini qorumayan xalqın qılıncı kəsməz”. [3, s.42] Dil təəssübkeşliyi çəkən Ulu Öndər bu dəyərli mənəvi sərvətin saflığı, qorunması yollarını düşünmüş, dilin əhatə dairəsini genişləndirməyə çalışarkən şübhəsiz ki, bu məsələdə xalqın mənafeyini nəzərə almışdır.

Uşaqların sevimli şairi Rafiq Yusifoğlunun “Ana dili” şeiri bu baxımdan maraq doğurur: Anamın özü kimi,

*Ana dili müqəddəs.
Damarımızda qandı,
Ciyərimizdə nəfəs.
Ana dili qürbətdə,
Vətənə dönə bilər.
Düşmənlərin başına,
Mərmitək enə bilər.
Odur ən çətin anda,
Köməyimizə yetən.
Ana dili yoxdursa,
Nə ana var, nə vətən. [1, s.12]*

Şeirdə xalqın taleyində ana dilinin rolu, aldığımız nəfəs qədər vacibliyi kövrək duyğularla təsvir olunub. Heydər Əliyev bütün türk dünyasında tanınan demokratik fikirli, milli şüurlu ziyalılardan biri olmuşdur. İsa Həbibbəyli yazır: “Ədəbiyyata xalqın keşməkeşli taleyinin, tarixi yaddaşının, müasir həyatının və inkişafının əks-sədası kimi baxan Heydər Əliyev bədii düşüncədə tarixilik, millilik və müasirlik prinsiplərinə xüsusi dəyər vermişdir”. [5, s.12]

*Yurdumuzu sevib o,
Elimizi sevib o.
Şəkərdən, baldan şirin
Dilimizi sevib o. [1, s.11]*

Dilin vəziyyəti, inkişaf səviyyəsi xalqın tərəqqisi ilə bağlı olan ana dili - milli ruh, tarixi-yaddaş, milli mənlik, özünüdərk simvoludur. Ana dilini xalqın mənəvi inkişafında mühüm amil hesab edən Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan dili bizi keçmişdə də, indi də, gələcəkdə də birləşdirəcəkdir. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza Ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur”. [3, s.36] Göründüyü kimi, Ulu Öndər xalqı yaşatmaq üçün ilk növbədə onun dilini qorumağın gərəkliyini anlayırdı.

Onun apardığı mücadilə boşuna getmədi, fəaliyyəti, səsləndirdiyi fikirlər dövlətin əsas ideya qaynağına çevrildi.

Ədəbiyyat

1. “Göyərçin” jurnalı. Xüsusi buraxılış “Yaddaş kitabı”. Bakı: Azərbaycan, 2019
2. Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şeir. Bakı: Elm, 2019, 240 s.
3. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Nitqlər, məruzələr, çıxışlar. Bakı: Ozan, 1999, 192 s.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Heydər Əliyev təkcə böyük ideoloq və dövlət xadimi yox, həm də tarixin, cəmiyyətin gedişatını fəhmlə təyin edən mütəfəkkir idi”. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 248 s.
5. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat siyasəti və möhtəşəm bədii obraz. “Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala”. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 400 s.
6. Kurt İ. Uşaq ədəbiyyatının pedaqoji mahiyyəti. Bakı: Qafqaz Universiteti, 19 mart, 2015.
7. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. IV cild. Bakı: Elm, 2016, 715 s.
8. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. V cild. Bakı: Elm, 2016, 728 s.
9. Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140 s.

РЕЗЮМЕ

ПРИВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ ДЕТЯМ

Azazade I.M.

Ключевые слова: детская литература, самосознание, патриотизм, родной язык, национальная идея.

Одним из главных достоинств примеров, включенных в детскую литературу, является отражение идеи азербайджанства и тюркизма применительно к периоду и времени. Национальное самосознание это народный язык, обычаи и традиции, психология, культура и др. Каждый молодой человек должен понимать, какую Родину, нацию он представляет и имеет уникальные национальные особенности. Борьба общенационального лидера Гейдара Алиева, имевшего неоценимые заслуги в развитии государства, народа, культуры, а также литературы, не прошла даром, его деятельность и взгляды стали главным источником идей государства.

SUMMARY

INFLUENCE OF NATIONAL CONSCIOUSNESS ON CHILDREN

Aghazadeh I.M.

Key words: children's literature, self-awareness, patriotism, mother language, national idea

One of the main merits of the examples included in children's literature is the reflection of the idea of Azerbaijaniness and Turkism in relation to the period and time. People's language, customs and traditions, psychology, culture, etc. national self-consciousness, self-awareness. Every young person should understand which homeland, nation he represents and has unique national characteristics. The struggle of national leader Heydar Aliyev, who had immeasurable services in the development of the state, people, culture, as well as literature, was not in vain, his activities and opinions became the main source of ideas of the state.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ TƏHSİL

Bağırzadə Cavid Vəkil oğlu

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

cavid.bagirzade@gdu.edu.az

Açar sözlər: Ulu Öndər Heydər Əliyev, Gəncə, elm, təhsil, müstəqillik dövrü.

Müstəqilliyin əldə edilməsi, elmin, təhsilin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı, mədəni sərvətlərin çoxalması xalqın mənəvi yüksəlişinə təkan verdi. Milli azadlığını qazanmış xalqımız müharibənin, keçid dövrünün çətinliklərini əzmkarlıqla dəf etmiş, qüvvələrini onlara qarşı səfərbər etmişdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı, dövlətçiliyin və müstəqilliyin qarantına çevrilməsi bu mənəvi yüksəlişin siyasi və iqtisadi dayaqlarını daha da möhkəmləndirmiş, onun sürətlənməsinə yeni imkanlar açmışdı. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra təhsilimizin milli əsaslar üzərində yenidən qurulması, əsl inkişafa qovuşması da məhz Heydər Əliyev dühası sayəsində gerçəkləşdi. Bütün varlığı ilə Vətəninə bağlı olan ən böyük azərbaycanlı Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə elm və təhsil sahəsində köklü dəyişikliklər, qəbul olunmuş qərar, fərman və sərəncamlar, onların həyata keçirilməsi müstəqil Azərbaycanda təhsil sektorunun hərtərəfli yüksəlişini, tərəqqisini, məzmunca yeniləşməsinə, maddi-texniki cəhətdən möhkəmlənməsini, dünya standartlarına yaxınlaşmasını şərtləndirdi.

1991-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında mürəkkəb və gərgin ictimai-siyasi vəziyyət, Birinci Qarabağ müharibəsinin gedişi, torpaqlarımızın 20 faizdən çoxunun Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı, mövcud iqtidarın səriştəsizliyi ölkədə bütün sahələrdə olduğu kimi, mədəni həyatı da iflic vəziyyətə gətirib çıxarmışdır.

1993-cü ildən respublikada ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olunmasından sonra Gəncə şəhərində də mədəniyyət, təhsil, elm, idman və səhiyyə sahələrində mühüm dəyişikliklər baş vermiş, sosial-mədəni inkişaf başlanmışdır. Respublikamızın elm-təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhərində elmin, təhsilin inkişafı da başqa sahələr kimi Ulu Öndər Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

2000-ci ildə dövlət başçısının imzaladığı fərmanla Həsən bəy Zərdabi adına Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu profili genişləndirməklə Gəncə Dövlət Universiteti adlandırılmışdır. Bu fərmanla vaxtilə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan Texnologiya İnstitutu Azərbaycan Texnologiya Universiteti adlandırılmış, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Gəncə filialı yaradılmışdır. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna Akademiya adı verilmişdir [2].

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ölkədə, o cümlədən Gəncə şəhərində ali təhsilin təşkili və inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Respublika Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatı Proqramının təsdiq edilməsi təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu fərman və islahat proqramı Gəncə şəhərində mövcud olan bütün təhsil müəssisələrində uğurla tətbiq olunmuşdur.

Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən 49 ümumtəhsil məktəblərindən 46-sı orta, 2-si əsas, 1-i isə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün xüsusi məktəbdir. 2000-ci ildə 4710, 2001-ci ildə 4770 nəfər, 2002-ci ildə 4847 nəfər, 2003-cü ildə 4883 nəfər müəllim Gəncə şəhəri ümumtəhsil məktəblərində fəaliyyət göstərmişlər [1, s.41-42].

Gəncə şəhərində eyni zamanda orta ixtisas məktəbləri də fəaliyyət göstərir. Bunlardan Gəncə Dövlət Humanitar Kolleci, Tibb Məktəbi və Musiqi Texnikumu, Texniki Kollec bəhs olunan illər ərzində müxtəlif ixtisaslar üzrə kadr hazırlığını uğurla həyata keçirmişdilər.

Ədəbiyyat

1. Gəncə statistik göstəriciləri (2000 – 2008), statistik məcmuə, Gəncə, 2009.
2. <https://e-qanun.az/framework/767>

РЕЗЮМЕ

ВЕЛИКИЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОБРАЗОВАНИЕ В ГОРОДЕ ГЯНДЖА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Багирзаде Дж.В.

Ключевые слова: Великий лидер Гейдар Алиев, Гянджа, наука, образование, период независимости.

С 1993 года, после установления общественно-политической стабильности в республике, в городе Гянджа начались важные преобразования в сферах культуры, образования, науки, спорта и здравоохранения. В городе Гянджа, который является одним из центров науки, образования и культуры нашей республики, также развитие науки, образования и других сфер, всегда были в центре внимания великого лидера Гейдара Алиева.

Указ от 13 июня 2000 года об улучшении образования в Азербайджанской Республике великого лидера Гейдара Алиева положило начало качественно новым этапам в организации и развитии высшего образования в городе Гянджа.

SUMMARY

GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AND EDUCATION IN GANJA CITY DURING INDEPENDENCE

Baghirzadeh J.V.

Key words: Great leader Heydar Aliyev, Ganja, science, education, period of independence.

Since 1993, after the establishment of socio-political stability in the republic, important changes have taken place in the fields of culture, education, science, sports and health, and socio-cultural development has begun in Ganja city. In Ganja city, which is one of the centers of science, education and culture of our republic, the development of science and education, like other fields, has always been the focus of the great leader Heydar Aliyev.

The decree of the great leader Heydar Aliyev "On the improvement of the education system in the Republic of Azerbaijan" dated June 13, 2000 marked the beginning of a qualitatively new stage in the organization and development of higher education in the city of Ganja.

ULU ÖNDƏRİN ELM VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA ROLU

Bünyatova Aytən Bəxtiyar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
ayten.bunyatova@yahoo.com

Açar sözlər: Ümummilli Lider, təhsil, mədəniyyət, elm

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının müasir elmi, təhsili və mədəniyyətində danılmaz rolu vardır. Onun “Hər bir xalqın səviyyəsi onun bilik səviyyəsi ilə müəyyən edilir” sitatı təhsilə verdiyi dəyərdən, ona münasibətindən xəbər verir. O, etiraf etdi ki, elm, təhsil və mədəniyyəti inkişaf etdirməklə biz ölkəmizi, millətimizi inkişaf etdirə bilərik. Öz təhsilinə nəzər salmaq üçün onu qeyd edək ki, o, 6 yaşında məktəbə gedib və ilk illərdən öyrəndiyi bütün fənlərə maraqla göstərilib. Onun fenomenal yaddaşı var idi. Məktəb həyatında da fəal iştirak edib. Ədəbiyyata xüsusi marağı var idi, hətta şeirlər də yazırdı. O, dramaturq dərnəyinin üzvü idi və Liderlik keyfiyyətlərinə malik olması ilə əsasən kral rolunda çıxış edirdi. Onun rəssamlıqda xüsusi istedadı var idi. Belə ki, dəyərli Lider məktəbdə keçirilən “Füzuli portreti” rəsm müsabiqəsinin qalib olub. Rəssamlıq qabiliyyəti onu Azərbaycan Sənaye İnstitutunun memarlıq fakültəsinə müraciət etməyə sövq etdi, lakin 1941-ci ildə müharibənin başlanması onun təhsilini başa vurmasına mane oldu. Gördüyümüz kimi, H.Əliyev uşaqlıqdan incəsənətə, ədəbiyyata, həyatın müxtəlif sahələrinə maraqlı fəal həyat yolu keçmişdir. Harada çalışmasından asılı olmayaraq, onun daxili marağı hələ də gənc qəlbində qalıb. Bir ədəbiyyat adamı kimi onun böyük sitatları Azərbaycan ədəbiyyatına həkk olunmuş, bir memar kimi güclü və qüdrətli ölkə qurmuş, bir sənətkar kimi yaşamaq və çiçəklənmək üçün gözəl bir məkan yaratmışdır. H.Əliyevin 25 il Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində çalışaraq general-mayor rütbəsi alması məlumdur. SSRİ hökumətinin rəhbərliyi altında çalışaraq, bütün maneələrə baxmayaraq, milli kadrların işə götürülməsi üçün çox şey göstərirdi. Digər problem Azərbaycanın parlaq insanlarına qarşı repressiyalar idi. O dövrün bir çox görkəmli vətəndaşları öz doğma yurdlarından didərgin salınmışdı. Bu nümunələrdən biri də Sibirə sürgün edilən Hüseyn Cavidin vəfat etdiyi yerdir. 41 ildən sonra 100 illik yubileyində H.Əliyevin böyük səyi nəticəsində onun cənazəsi doğma yurdu Naxçıvana köçürülüb. Başqa bir misal, pantürkizmə ittiham olunan Bəxtiyar Vahabzadə və Ziya Bünyadovun repressiyadan yayındırılması üçün Heydər Əliyevin apardığı mübarizədir.

O, 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olarkən məsələ qaldırdı və repressiyaya məruz qalmış Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı saxta ittihamlardan azad edilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Yuxarıda sadalanan bütün faktlar H.Əliyevin sədaqətindən, qayğısından, Azərbaycan vətəndaşlarının müdafiəsindən xəbər verir. H.Əliyevin dövründə təhsil əlamətdar yer tutmuşdur. O demişdir: “Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin, həyatın və fəaliyyətinin ən mühüm hissəsidir”.

Heydər Əliyevin “Təhsil millətin gələcəyidir” kəlamı müşahidə etdiyimiz bütün proseslərdə öz əksini tapır. Bizim gənc nəsil bu siyasəti davam etdirməyə çalışmalıdır. Vətənin, millətin dəyərini hər kəs dərk etməlidir. Bu, yalnız təhsillə mümkündür. Ümummilli Liderin başladığı siyasəti Prezident İlham Əliyev davam etdirir. Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi H.Əliyev Fondu təhsil müəssisələrinə bir çox sahələrdə dəstək verir. Layihəyə uyğun olaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin əsaslı təmiri aparılıb – demək olar ki, bütün uşaq bağçaları əsaslı təmir olunub, plakatlar, multimedia diskləri, lövhələr, pannolar, oyunlar və digər əyani vəsaitlərlə təchiz edilib. Fond hər il birinci sinif şagirdlərini məktəb çantası və dəftərxana ləvazimatı ilə təmin edir. Çoxlu sayda kitab və nəşrlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək yerli nəşriyyatlarda çap edilmiş və təhsil müəssisələrinin kitabxanaları arasında paylanmışdır [5]. Universitet tələbələri dövlətimizin maliyyə dəstəyi ilə təqaüd almaq və hətta universitetdə təhsil almaq üçün xarici ölkəyə göndərilmək imkanı əldə edirlər.

H.Əliyevin təhsilə münasibətini göstərən daha bir sitat “Daim öz üzərində çalışmayan müəllim yaxşı müəllim ola bilməz”. Bu sözlər müəllimin təhsildəki rolunu göstərir. H.Əliyev müəllimi tədris prosesinə rəhbərlik edən əsas güc hesab edirdi. Son illər müəllimlər çoxsaylı təhsil proqramlarında, təlimlərdə və seminarlarda iştirak etmişlər ki, bu da onlara yeni tədris metodlarını təkmilləşdirməyə və istifadə etməyə kömək etmişdir. Zaman keçdikcə biz yeni proseslərdən və tendensiyalardan xəbərdar olmalıyıq. Biz təhsilimizi inkişaf etdirsək, ölkəmizi də inkişaf etdirəcəyik.

H.Əliyevin dediyi “Milli dəyərlərimizə, doğma yurdumuza, dilimizə, zəngin tariximizə sadıq olmaq vətəndaşlıq borcumuzdur” sözləri onun öz millətinə sədaqətindən xəbər verir və bütün ədəbi-mədəni irsimiz buna əyani sübutdur [1, s. 439]. Heydər Əliyevin məqsədyönlü və humanist siyasəti sayəsində biz siyasi sabitliyin, davamlı inkişafın hökm sürdüyü ölkədə azad yaşayırıq. O, ölkəmizdə yaşayan bütün insanları, o cümlədən təkə azərbaycanlıları deyil, digər xalqları da vahid ideologiya ətrafında toplaya bildi. H.Əliyev

multikulturalizmi yüksək qiymətləndirmiş, onu dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsinə çevirmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik və etnik-mədəni inkişafının mühüm tərkib hissəsi hesab etməkdə haqlı idi. Bildirib ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnosların hüquq və azadlıqlarının, eləcə də etnik-mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanması demokratiyanın mühüm prinsipi kimi insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasından irəli gəlir [3].

Multikulturalizm ideyasının inteqrasiyası üçün bir çox regional və beynəlxalq layihələrə start verildi. “Azərbaycan multikulturalizmi” adlı kurs ölkə daxilində və xaricdə müxtəlif universitetlərdə tədris olunmağa başladı. Yeni nəsəl tolerantlıq, qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı anlaşma və mədəniyyət dəyərlərinin öyrədilməsi vacibdir, çünki ölkənin gələcəyini gələcək nəsil daşıyır. H.Əliyev bildirdi: “Mədəniyyət xalqları bəşəriyyətin topladığı ən gözəl nümunələrlə zənginləşdirir.

“Millətin özünüdərkli məsələsi Liderin diqqət yetirdiyi digər bir amil idi. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının böyük milli mənlilik şüurunun və dərin idrakinin göstəricisi olan azərbaycançılıq ideyasının əsasını Azərbaycanın müstəqillik qazanması, müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, dövlətçiliyimizin gücləndirilməsi, habelə dövlətin formalaşması təşkil edirdi. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanda yaşayan millətlərin tarixi, mənəvi-əxlaqi, mədəni ənənələrə söykənən birliyi ideyası üzərində dayanır [3]. H.Əliyev elmi ölkənin uğurlu inkişafının təminatı hesab edərək digər mühüm amili də diqqətə çatdırmışdır. Öz alimlərimizi yaratmaq, həm avadanlıq, həm də təhsil sistemində qabaqcıl yenilikləri tətbiq etmək onun əsas hədəflərindən idi. Azərbaycanın ən böyük siyasətçisi hesab edilən Ulu Öndər, bir sıra dövlət orden və medallarına, beynəlxalq mükafatlara layiq görülüb. O, 4 dəfə Lenin ordeni və Qırmızı Ulduz ordeni ilə müxtəlif universitetlərin fəxri doktoru seçilib. Bundan əlavə, Heydər Əliyev xarici ölkələrdən orden və medallar, həmçinin iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı rütbəsini almışdır [4]. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində inkişafını uğurla davam etdirir. 2006-cı il dekabrın 29-da dərin tədqiqatlar sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərən, o cümlədən Azərbaycan tarixi, dili, mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərlərinin öyrənilməsinə təkan verən Heydər Əliyev Mərkəzini yaradıb. Mərkəz elmin, mədəniyyətin, səhiyyənin, idmanın, ətraf mühitin, iqtisadiyyatın və s. müxtəlif sahələrin inkişafına dəstək verir [7].

H.Əliyevin gördüyü böyük işlər təkcə indiki zamana deyil, həm də ona minnətdar olacaq gələcək nəsillərə aiddir. Ola bilsin ki, buna başqa tərəfdən baxsınlar [2, 531]. Zaman keçdikcə böyük insanların həyatı heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Unutmaq olmaz ki, tarixdən keçmiş o insanların hamısı bizim keçmişimizi, bu günümüzü və gələcəyimizi yaratmışlar. H.Əliyevin ölkəmizə, millətimizə, elmimizə, təhsilimizə, mədəniyyətimizə verdiyi töhfələrin hamısını əhatə etmək mümkün deyil. Onun gərgin, fədakar və narahat əməyi və zəhməti sayəsində yaşaya biləcəyimiz, inkişaf etdiyimiz və çiçəklənən güclü müstəqil ölkəmiz var. H.Əliyev milli dəyərlərimizi qoruyub-saxlamaqla, həyatın bütün sahələrində inkişaf etmək üçün özümüzü bütünlüklə ölkəmizə, millətimizə həsr etmək hamımız üçün gözəl nümunədir.

Ədəbiyyat

1. Qasımov C., Bağırov X. Azərbaycan Təhlükəsizlik Orqanlarının qısa tarixi. Bakı, 2008.
2. Mirələmov H. Heydər Əliyev (“Görkəmli adamların həyatı”). Bakı, 2008.
3. Hasanov R. <http://multikulturalizm.gov.az/en>
4. Nazarlı A. Azernews / № 4. Bakı, 2009.
5. www.heydar-aliyev-foundation.org
6. www.president.az
7. www.heydaraliyevcenter.az

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ВОЖДЯ В РАЗВИТИИ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ

Буньятова А.Б.

Ключевые слова: общенациональный лидер, образование, культура, наука.

Статья посвящена деятельности общенационального лидера Г.Алиева, его огромному вкладу в развитие государства и нации, а также его несоизмеримой роли в области науки, образования и культуры. Г.Алиев уделял большое внимание воспитанию молодежи, соответствующему международным стандартам, популяризации науки и сохранению культурных ценностей. Приводятся факты из жизни и истории, подтверждающие большой труд Г.Алиева на благо и развитие своего народа. Его преемник Президент Ильхам Алиев и Первый вице-президент Мехрибан Алиева успешно продолжают политику Г.Алиева, развивая все сферы жизни, науку, образование и культуру.

SUMMARY
THE NATIONAL LEADER'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND CULTURE
Bunyatova A.B.

Keywords: *national leader, education, culture, science*

The article is devoted to the activities of the national leader H. Aliyev, his huge contribution to the development of the state and the nation, as well as his incommensurable role in the field of science, education and culture. H. Aliyev paid great attention to the education of young people corresponding to international standards, promotion science and the preservation of cultural values. Facts from life and history are given, confirming the attitude and work done by H. Aliyev for the benefit and development of his people. His successor, President Ilham Aliyev, and First vice-president Mehriban Aliyeva successfully continues the policy of H. Aliyev, developing all spheres of life, science, education and culture.

AİLƏNİN PSIXOLOJİ İQLİMİ UŞAQ TƏRBIYƏSİNDƏ MÜHÜM KOMPONENT KİMİ

Cəfərova Səbinə Namiq qızı
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
sabina_16_86@mail.ru

Açar sözlər: *ailə, cəmiyyət, şəxsiyyət, tərbiyə, mühit, dünyagörüşü.*

Tərbiyəni müəyyən edən vacib amillərdən biri də ailədir. Ailə uşağın inkişafına böyük təsir göstərir, bu səbəbdən onun rolu digər sosial institutların rolundan daha mühüm və yüksəkdir.

Ailə anlayışı hər kəsə məlumdur. Bir çoxları ailəni bir evdə yaşayan və ümumilikdə onu idarə edən ər-arvad və uşaqlardan ibarət sosial vahid kimi görür. Lakin bu tərif çox məhdud tərifdir. Bəzi alimlər ailəni ər-arvad və onların uşaqları deyil, qohumluq əlaqəsi ilə birləşən qan qohumları kimi başa düşür. Bəzi sosioloqlar isə ailəyə ənənəvi olaraq qohumluq və nikah əlaqələri ilə bağlı olan və ya birlikdə yaşayan, iqtisadi əməkdaşlıq, uşaqlara qulluq edən sosial qrup kimi baxırlar. Lakin bu tərif bir o qədər də doğru deyil. Bu sahəni tədqiq edən görkəmli pedaqoq professor A.N.Abbasov ailəyə belə bir tərif vermişdir ailə, yaxın qohumların birlikdə yaşadıkları qrupdur [3, s.189].

Ailə hər bir insanın həyatında ilk və ən vacib məktəbdir. Uğurlu və əqli cəhətdən şəxsiyyətin inkişafı üçün ailənin psixoloji iqliminin uyğun olması lazımdır.

Elmi ədəbiyyatda "ailənin psixoloji iqlimi" anlayışının sinonimləri "ailənin psixoloji mühiti", "ailənin emosional iqlimi", "ailənin sosial-psixoloji iqlimi" kimi qeyd edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışların ciddi tərfi yoxdur. Məsələn, O. A. Dobryunina ailənin sosial-psixoloji iqlimini onun ümumiləşdirilmiş, integrativ xarakteristikası kimi qeyd edirdi, bu da ər-arvadın ailə həyatının əsas aspektlərindən, ünsiyyətin ümumi tonundan və üslubundan məmnunluq dərəcəsini əks etdirir.

Ailədə psixoloji iqlimin düzgün qurulması ailə tərbiyəsindən asılıdır. Ailə tərbiyəsi dedikdə, arzu olunan nəticələrə nail olmaq üçün valideynlər və digər ailə üzvləri tərəfindən uşaqlara tərbiyəvi təsirlər sistemi başa düşülür. Ailənin insanların həyatına, ailədaxili münasibətlərin insan şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri böyükdür. Uşaqların cəmiyyətə gərəkli şəxsiyyət kimi yetişməsində ailələrin qarşısında mühüm vəzifə durur. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların ailələrinə sevgi-məhəbbət hissinin formalaşması, əxlaqi hissələrinin aşılınması, estetik zövqünün inkişafında valideynlərin böyük rolu var. Ailə tərbiyəsi ilk növbədə uşaqlar və valideynlər arasında sabit və emosional münasibətlər zəminində düzgün formalaşır. Ailədə böyüklərlə ünsiyyət prosesində uşaq həyatı təcrübəni, davranış nümunələrini, yaşlı nəsillərin mədəniyyət səviyyəsini öyrənmək imkanı əldə edir.

Bu cəhətdən uşaqların tərbiyəsi təkcə valideynlərin şəxsi işi deyil, eyni zamanda sosial cəmiyyətin də işi hesab edilir. Ailə tərbiyəsi sosial tərbiyənin bir hissəsidir, çünki birincisi, ailə dünyagörüşünün əsasını təşkil edir, ikincisi, ailə tərbiyəsi davamlı xarakter daşıyır və şəxsiyyəti hərtərəfli inkişaf etdirməyə imkan verir.

Ailədəki psixoloji iqlim ailədaxili münasibətlərin sabitliyini müəyyən edir, həm uşaqların, həm də böyüklərin inkişafına həlledici təsir göstərir. Bu da hər bir ailənin üzvləri tərəfindən yaradılır və onun necə, əlverişli və ya əlverişsiz olacağı, evliliyin nə qədər davam edəcəyi onların söylərindən asılı olur. Beləliklə, əlverişli psixoloji iqlim aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: birlik, onun hər bir üzvünün şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafının mümkünlüyü, ailə üzvlərinin bir-birinə yüksək mehriban tələbkarlığı, təhlükəsizlik və emosional məmnunluq hissi, mənsubiyyətdən qürur hissi. ailə qarşısında, məsuliyyət.

Qeyd etmək lazımdır ki, ailədə qeyri-müəyyən psixoloji iqlim valideynlərin 30%-də müəyyən edilir. Ümumilikdə ailədə müsbət əhval-ruhiyyə üstünlük təşkil etsə də, bəzi "narahatedici" amillər də qeyd edilir. Məsələn, ailə üzvləri narahatlıq, emosional diskomfort, yadlaşma ilə qarşılaşdıqda, bu halda ailədə sabit

mənfi psixoloji iqlimdən danışirlar (valideynlərin 11%-i). Bu, ailərdə bir çox gərginliklərə - psixoterapevtik, stress və yorğunluğa, həmçinin depressiyaya, mübahisələrə, zehni gərginliyə və müsbət emosiyaların azalmasına səbəb olur. Əgər ailə üzvləri bu vəziyyəti yaxşılığa doğru dəyişməyə çalışmazsa, o zaman ailənin gələcək taleyi problemlə məsələlərə məruz qala bilər.

Deyə bilərik ki, ailədə psixoloji iqlimi tənzimləmək üçün ailə tərbiyəsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Ailə tərbiyəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ola bilər, lakin ailənin əsas vəzifəsi hamı üçün eynilik daşıyır:

- uşaqların böyüməsi və inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılması;
- uşaqlarda milli dəyərlər, vətənə, adət-ənənəyə hörmət və sevgi hissini aşılması;
- sosial-iqtisadi və psixoloji mənada uşaqların qorunması;
- uşaqlara özünəxidmət və başqalarına yardım bacarıqları öyrətmək;
- uşağın özünə hörmətinin artırılması.

Bu günkü müasir dövrün uşaqları bir nəsil əvvəlkindən fərqlənir və onların daha çox sevgi və ünsiyyətə ehtiyacı olduğunu qəbul etmək vacibdir. Bir çox valideynlər düşünürlər ki, ailədə heç bir əskliyi olmayan uşaq məktəbə gedirsə, yaxşı geyinirsə bununla da onlar öz valideynlik borcunu yerinə yetirmiş olurlar. Lakin bu tip valideynlərin uşaqların tərbiyəsində emosional iştirakı aşağı səviyyədə olur və belə valideynlər övladlarına ana-ata diqqətsizliyi, sevgi əksikliyi yaşadırlar. Valideyn və övlad arasında sevgi bağları uşaqlarda təhlükəsiz həyata, qərarlar qəbul edərkən əmin addımların atmasına şərait yaradır. Uşaqlar böyüklərdən, xüsusən də valideynlərindən dəstək gözləyirlər. Uşağa sevgi, diqqət, qayğı - valideyn səlahiyyətinin ilk təməli daşıdır. Valideynlər övladlarında yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, mədəniyyət, erudisiya, intellektual inkişaf, məharət və s. "kəşf etdikcə" uşağın gözündə daha da zirvələrə ucalır.

Valideynlər - erkən uşaqlıq dövründə övladları üçün Ata və Ana arxetiplərinin canlı təəcəssümü olmaqla, övladının daxili dünyasının formalaşmasına əvəzsiz töhfələr verir və gələcək nəsillərin psixoloji sağlamlığının əsasını qoyur. Təbiət özü şəxsiyyətinin tərbiyəsi və inkişafı üçün əsas məsuliyyəti valideynlərə həvalə edib. Bu səbəbdən ailədə valideynlər düzgün ailə mühiti formalaşdırmalıdırlar, bunun üçün də aşağıda sadalanan məsələləri nəzərə almalıdırlar:

Sevgi və qarşılıqlı hörmət mühiti. Kiçik yaşlarından özünə qarşı kifayət qədər sevgi, diqqət, hörmət görməyən uşaq doğmalarına, dostlarına, Vətəninə hörmət etməyi bacarmayacaqdır.

Yüksək əxlaqlı tərbiyəvi mühit. Bu cür mühitdə övladını yetişdirən valideyn uşağı düşünməyə, dürüst olmağa, səmimi olmağa öyrədir. Bu rolunu ana və ya ata yüksək məharətlə yerinə yetirməlidir.

Uşağın yanında ictimai faydalı iş mühiti. Böyüklərin işini seyr edən uşaq onu oyunda təkrarlamağa başlayır və nəticədə onun özü də əmək prosesinə daxil olur. Bu da onda əməyə, əmək adamlarına hörmət və sevgi hissləri aşılayır.

Uşağın bütün qabiliyyətlərinin ahəngdar və hərtərəfli inkişaf etdirilməsi mühiti. Uşaqlarda zehni, fiziki, əmək, estetik fəaliyyətin formalaşmasına şərait yaratmaq.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq psixoloqlar ailədəki psixoloji iqlimin 4 növünü ayırırlar:

1. Nümayişçi - belə ailələrdə tez-tez bir-birlərinə yalan danışirlar, susurlar. Onlar yalnız bəzi müsbət məqamlardan, uğurlardan danışmağa çalışır, problemlərdən, çətinliklərdən danışmaqdan çəkinirlər. "Xəyalı maraqlı" təəcəssüratı yaranır. Ümumiyyətlə, münasibətlər istidir. Ailə üzvləri diqqət-qayğı göstərməyi və qarşılıqlı eyni şeyi almağı xoşlayırlar. Mənfi anlar asanlıqla unudulur və bağışlanır.

2. Tərəfdaş - belə cütlüklər bir-birinin həyatını asanlaşdırmaq, daha maraqlı, sadə, təhlükəsiz etmək üçün yaradılan könüllü birlik kimi ümumi evlilik ideyası üzərində formalaşır. Münasibətlər şəffaf, səmərəli və rasionaldır. Duyğular boğulmur, ailədə narahat olan şeylər haqqında danışmaq adətdir.

3. Ayrı - ailə üzvlərinin müxtəlif maraqları, öz sosial dairələri var. Çox vaxt bir ailəni yalnız bir dam altında yaşamaları, ortaq uşaqları olması birləşdirir. Minimum kontakt, minimum emosiya, minimum qarşılıqlı tələblər, minimum qarşılıqlı maraqlar.

4. Avtokratik - ailə başçısı olduqda, çox vaxt bu, işləməyən arvadı olan, digər ailə üzvlərinin həyatını idarə etməyə və təyin etməyə meyilli bir kişidir. Ailəni idarə edən imperativ bir xarakterə sahib olan kişidir. Kişi ailədəki münasibətlərin strukturunu müəyyən edir: azadlığın sərhədləri və emosional təzahürlərin xarakteri və s. Qarşılıqlı hörmət göstərməlidir deyirsə, digər ailə üzvləri bunu göstərir. Lider ağıllığın əleyhinədirsə, deməli, hamı bu emosiyaları cilovlayır. Lider obyektiv gücünü itirərsə, münasibətlərdə ciddi böhran yaranır.

Beləliklə, uşağın şəxsiyyətinin formalaşması, ailədə düzgün inkişafı və ailə mühitinin birmənalı olaraq düzgün təşkilatı valideyn-övlad münasibətlərindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası Bakı: Mütərcim, 2015. – 324 s.

2. Cabbarova S.R. Müasir dövrdə ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri və təşkili yolları ped. üz.fəls.dok. disser. avtoreferatı.Naxçıvan. - 2021. 28 s.
3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.H. Ailə. Bakı: Maarif, 1989, 256 s.

РЕЗЮМЕ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КЛИМАТ СЕМЬИ КАК ВАЖНЫЙ КОМПОНЕНТ В ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА
Джафарова С. Н.

Ключевые слова: семья, общество, личность, воспитание, среда, мировоззрение.

Одним из важных факторов, определяющих воспитание, является семья. Семья имеет большое влияние на развитие ребенка, поэтому ее роль важнее и выше, чем роль других социальных институтов. В статье представлены исследования психологического климата современной семьи. От детско-родительских отношений зависит формирование личности ребенка, правильное развитие в семье и однозначно правильная организация семейной среды.

SUMMARY
THE PSYCHOLOGICAL CLIMATE OF THE FAMILY IS AN IMPORTANT COMPONENT IN RAISING A CHILD
Jafarova S.N.

Key words: family, society, personality, upbringing, environment, outlook

One of the important factors determining upbringing is the family. The family has a large influence on the development of the child, therefore its role is more important and higher than the role of other social institutions. The article presents studies of the psychological climate of the modern family. The formation of the child's personality, the correct development in the family and the unequivocally correct organization of the family environment depend on the parent-child relationship.

AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Dadaşov İlham M.
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
dadasov.ilham.69@bk.ru

Açar sözlər: əzmkar müdafiəçi, layiqli təbliğatçı, yaradıcı təxəyyül, bədii yaradıcılıq, milli kolorit, dinamik inkişaf, sənət inciləri.

Müasir Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı olan Heydər Əliyev ölkədə təsviri incəsənətin inkişaf etdirilməsi prosesinə digər sahələrdə olduğu kimi çox böyük önəm vermiş və xüsusi olaraq diqqət yetirmişdir. Ümumiyyətlə hələ XX yüzilliyin 70–80-ci illərində və 93-cü ildən sonrakı dövrdə Azərbaycanda təsviri incəsənətə yüksək səviyyədə hərtərəfli qayğı dövlətin ən vacib prioritet məsələlərindən biri kimi özünü göstərirdi. Ulu Öndər 1970-ci illərdə xalqımızın ən istedadlı yaradıcı potensiala qadir insanlarını bütün dünyada tanıtdırılmasında təsviri incəsənətin geniş imkanlara malik olmasını yüksək qiymətləndirirdi.

"Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir", - deyən Heydər Əliyev həqiqətən də Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin mükəmməl dərəcədə bilicisi olmaqla yanaşı həm də daim sənət adamlarının, heykəltaraşların, memarların, rəssamların bədii yaradıcılığını ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə hər zaman yüksək şəkildə dəyərləndirirdi. Ona görə də onun göstərdiyi diqqət və qayğı tanınmış sənət adamları arasında Heydər Əliyevə dərin hörmət və böyük nüfuz qazandırmışdı. [4, s.239]

O dövrün tanınmış yaradıcı insanlarından Mikayıl Abdullayev, Tahir Salahov, Kamil Xanlarov, Toğrul Nərimanbəyov, Rasim Babayev, Böyükağa Mizəzadə, Cəlal Qaryağdı, Ömər Eldarov, Maral Rəhmanzadə, Kamil Əliyev və Lətif Kərimov kimi bir çox sənətkarlar məhz Heydər Əliyevin diqqəti və qayğısı nəticəsində öz yaradıcılıqlarını daha mükəmməl səviyyəyə çatdıraraq dünya səviyyəsində tanınmağa nail olmuşlar. Fəxrlə deyə bilərik ki, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin və həmçinin Azərbaycan təsviri incəsənətinin ən layiqli təbliğatçısı olmaqla yanaşı o, yaşadığı dövrdə bu missiyanın fədakarcasına, şərəflə və böyük sevgi ilə həyata keçirilməsində misilsiz xidmətləri olmuşdur. [6, s.110]

Hələ 1973-cü ildə o dövrün ən istedadlı rəssamlarından biri olan Tahir Salahova keçmiş sovet ittifaqının ən yüksək mükafatını SSRİ Xalq rəssamı fəxri adını məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü sayəsində verilmişdi. Sənətkarın öz yaradıcı fəaliyyətində daha yeni uğurların əldə etməsi üçün Heydər Əliyev tərəfindən dövlət səviyyəsində ona daim hər cür şərait yaradılmış və bu da sənətkara bir stimül olaraq sonrakı fəaliyyətində daha böyük uğurların əldə edilməsində əsas rol oynamışdır. O dövərdə 1973-cü ildə özünəməxsus milli koloritdə və bənzərsiz texnikada işləyən istedadlı və təkrarsız dəsti xəttə malik rəssam Səttar Bəhlulzadə sovet dövrünün müvafiq qurumları tərəfindən qəbul olunmasa da lakin

Heydər Əliyevin onun yaratdığı əsərləri yüksək dəyərləndirərək Dövlət mükafatı verməsi bir daha Azərbaycanda Ulu Öndər tərəfindən daim sənət adamlarına hərtərəfli dövlət qayğısı və dəstək göstərilməsinin bariz nümunəsi idi. [3, s.214]

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Azərbaycan təsviri incəsənətinin hərtərəfli və səmərəli şəkildə inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusən bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən sənət adamlarının yaradıcı baxımdan əlaqələrinin daha da genişləndirilməsinə çox böyük önəm vermiş və dəstəkləmişdir. Bu inkişaf əlaqədar olaraq hələ o dövrdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1981-ci ildə SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının qurultayı məhz Bakıda təşkil olunaraq keçirilməsi bu əlaqələrin və münasibətlərin qurulmasında vacib məsələlərdən biri idi. Bu mərhələdə Azərbaycanda mədəniyyət və incəsənət sahəsində yüksək istedad və geniş potensiala malik profesional kadrların yetişməsində Heydər Əliyevin xüsusi xidmətləri olmuş və Ulu Öndərin bu işə həssaslıqla yanaşması onun müdrikliyindən, uzaqgörənliyindən və yüksək mənəviyyətə, mədəniyyətə malik olmasından xəbər verirdi. [5, s.195]

Onu da qeyd etmək ki, artıq 2000-ci ildə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının məhz Ulu Öndərin şəxsi təşəbbüsü və xüsusi olaraq dəstəyi nəticəsində fəaliyyətə başlaması onun təsviri incəsənətə, bəslədiyi sonsuz məhəbbət və qayğıdan xəbər verməklə yanaşı həm də sonrakı mərhələdə bu sahənin inkişafında baş verən müsbət dinamikanın əldə olunmasına böyük təsir göstərmişdir. [2, s.128]

Təsədüfi deyil ki, Ümummilli Liderin hər zaman qayğısı ilə əhatələnən Azərbaycanın tanınmış rəssam və heykəltaraşları öz minnətdarlıqlarını və Heydər Əliyevin böyük dühası qarşısında olan mənəvi borclarını dahi şəxsiyyətə məxsus yaratdıqları möhtəşəm sənət əsərlərində onun obrazlarını yaratmaqla ödəməyə çalışırdılar. Bunun nəticəsində artıq qürurla demək olar ki, Heydər Əliyevə həsr olunmuş müxtəlif süjet üzrə kompozisiyalarda yaradılmış rəssamlıq və heykəltəraşlıq əsərləri dünya sənət inciləri sırasında sədəvə sayılaraq öz dəyərli yerini əbədi olaraq bu sırada tutmuşdur.

Beləliklə, qeyd olunduğu kimi Heydər Əliyev yaşayıb yaratdığı dövrün çətin və mürəkkəb siyasi vəziyyətindən asılı olmayaraq, daim Azərbaycan təsviri incəsənətinin, ümumilikdə mədəniyyətimizin rifahı və inkişafı naminə çox böyük səmərəli fəaliyyəti olmuş və Azərbaycan təsviri incəsənətinin inkişafına töhfə verən sənət adamlarının həmişə xüsusi olaraq onların qayğısına qalmış, qiymətləndirmiş və onları daim dəstəkləmişdir. Və bununla da məhz bu mərhələdə Azərbaycanda təsviri incəsənətin inkişafına Ulu Öndərin geniş məhsuldar fəaliyyətinin dinamik inkişaf prosesinə güclü təsir etməsi müasir təsviri incəsənətimizin dünya miqyasında yerini təsdiqləməsində böyük rol oynamışdır.

Hal hazırda Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilən mədəniyyət konsepsiyasının möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev və birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən uğurla davam etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət siyasətinin mütərəqqi və təminatlı perspektivlərindən xəbər verməkdədir. [1, s.176]

Bu da gələcək perspektivdə Azərbaycan təsviri incəsənətinin inkişafında və böyük tərəqqi əldə etməsində əsas rol oynayan vacib amillərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov N. Müasir şəraitdə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlərin inkişaf amilləri, Bakı; Təknur, 2008, 240 s.
2. Əhmədova S. Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 156 s.
3. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz, Bakı: Elm və təhsil 2011, 270 s.
4. Kazımlı X. Böyük siyasətin davamı. Bakı: Nurlan, 2007, 768 s.
5. Naxçıvanlı A. Şəxsiyyətin qüdrəti, Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 2012, 304 s.
6. Salamzadə Ə., Zeynalov X. Təsviri sənətdə Heydər Əliyev obrazı, Bakı: Elm və təhsil, 2020, 235 s.

РЕЗЮМЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Дадаиов И.М.

Ключевые слова: *стойкий защитник, достойный пропагандист, творческое воображение, художественное творчество, национальный колорит, динамичное развитие, жемчужины искусства*

В статье отражена большая, всесторонняя и эффективная деятельность великого лидера Гейдара Алиева в развитии изобразительного искусства в Азербайджане в годы его правления. Особо отмечается, что в основном в 70-е и 80-е годы XX века и после 1993 года высокий уровень комплексной заботы об изобразительном искусстве на государственном уровне стала как одной из важнейших задач государства. На этом этапе в результате внимания и заботы Гейдара Алиева в развитии изобразительного искусства в Азербайджане сформировались многие известные художники с их разнообразными и уникальными, прекрасными произведениями, которые довели свое творчество до более совершенного уровня, и добились мирового признания.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV STAGE IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN FINE ARTS

Dadashov I. M.

Key words: *persistent defender, worthy propagandist, creative imagination, artistic creativity, national color, dynamic development, art pearls.*

The article reflects the great and comprehensive and effective activity of the great leader Heydar Aliyev in the development of fine arts in Azerbaijan during his rule. It is especially noted that, mainly in the 70s and 80s of the 20th century and in the years after 1993, a high level of comprehensive care for fine arts at the state level appeared as one of the most important issues of the state. At this stage, as a result of Heydar Aliyev's attention and care, many well-known artists with their diversity and unique, beautiful works were formed in the development of fine arts in Azerbaijan, and by bringing their creativity to a more perfect level, they achieved worldwide recognition.

TƏHSİLDƏ HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİ – GƏNCLƏRƏ NÜMUNƏ KİMİ

Hacıyeva Ayna Şirzad qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent

r.haclyeva98@gmail.com

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, şəxsiyyət, Ümummilli Lider, gənclik, nümunə*

Şəxsiyyət yüksək zəkası, hərəkət və davranışı üçün məsuliyyət hissi, şəxsi ləyaqəti və yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən insandır. Şəxsiyyətin başlıca xüsusiyyəti onun sosial fəaliyyəti ilə şərtlənir. Şəxsiyyət müstəqil, eyni zamanda, sosial cəhətdən fəal olan insandır.

Şəxsiyyət anlayışı insanın sosial keyfiyyətlərini, onun başlıca xassəsini, ictimai mahiyyətini ifadə edir. Bu anlayışın mahiyyətini, rus psixoloqu A.V.Petrovski tərəfindən verilən tərif açıqlayır: “Psixologiyada şəxsiyyət – fərd tərəfindən onun, özünün fəaliyyəti və ünsiyyəti prosesində əldə etdiyi və ictimai əlaqələrdə təmsil olunma dərəcəsini göstərən sistem keyfiyyətdir”. [9, s.63]

Psixologiya insanı, onun fərdi keyfiyyətlərinin təkrarolunmazlığı ilə, konkret şəxsiyyət kimi nəzərdən keçirir, diqqəti fərdi psixoloji mexanizmlərə və şəxsiyyətlərarası münasibətlərə yönəldir.

Hər bir xalq öz tarixi şəxsiyyətləri ilə fəxr edir, onların yaratdığı irsə böyük ehtiramla yanaşır. Müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, xalqının və dövlətinin müstəqilliyi, inkişafı naminə çox böyük işlər görmüş, bununla bağlı tarixi proseslərə təsir göstərmiş Heydər Əliyev hər zaman iftixar hissi ilə xatırlayacağımız dahi şəxsiyyətdir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev müasir dünya tarixinə parlaq və silinməz iz qoymuş qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi dahi şəxsiyyət, kimi düşmüşdür.

Müstəsna xidmətləri ilə əbədilik qazanan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin mənalı həyat yolu, zəngin və çoxşaxəli irsi tükənməz ibrət məktəbidir. Ölkəmiz dünyada layiq olduğu mərtəbəyə dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, qətiyyəti, dəmir iradəsi, zəngin dövlətçilik təcrübəsi sayəsində yüksələ bilmişdir.

XX əsrdə “qəhrəmanlıq” nəzəriyyəsinin məşhur nümayəndələri (T.Karlayl, E.Cenninqs, C.Daud və başqaları) “irsən keçən” və “kütlənin vurğunluğunu şərtləndirən” keyfiyyətləri tədqiq etməyə çalışmışlar. [10, s.120]

Xassələr nəzəriyyəsi, fəaliyyətin xüsusi subyektivi kimi Lider hansı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır sualına cavab verməyə cəhd etdi. Onun tərəfdarları hesab edirdilər ki, insanı məhz müəyyən psixoloji keyfiyyət və xüsusiyyətlər Liderə çevirir.

Bu nəzəriyyə tərəfdarlarının Lider üçün zəruri hesab etdikləri əsas keyfiyyətləri ayırd edək:

- məsuliyyətli olmağa və işi bitirməyə güclü səy etmək;
- məqsədə nail olmaq üçün enerji və inadkarlıq, problem həllində risk etmək bacarığı və orijinallıq;
- təşəbbüskarlıq;
- özünəinam;
- ətrafdakıların davranışına təsir etmək, sosial qarşılıq münasibətləri qurmaq qabiliyyəti;
- hərəkət və qərarların bütün nəticələrini öz üzərinə götürmək;
- frustrasiya və qrupun tənəzzülünə qarşı durmaq qabiliyyəti. [10,s.167]

Dahi Liderə xas olan bütün xüsusiyyətləri Heydər Əliyev şəxsiyyətində görürük. Vətəninə sevmə, xalqının səadəti, xoşbəxtliyi uğrunda çalışan, ölkəsini azad, müstəqil və gənclərini daim inkişafda görmək istəyən, vətəninin, xalqının yolunda həyatını qurban verməyə hazır olan Heydər Əliyevin mənalı ömür yolu bugünkü və gələcək nəsillərə nümunə olacaq canlı və unudulmaz tarixdir.

Dahi Heydər Əliyev şəxsiyyətində gənclər nümunə götürə və bəhrələyə bilər.

Gənclik yaşının xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün bu dövrdə gənclərə sosioloji və psixoloji amillərin təsir xüsusiyyətlərini bir vəhdət halında nəzərə alaraq – gənclik yaş dövründə inkişafa kompleks münasibət bəsləmək lazımdır.

Gənclik yaşı müstəqil yetkinliyə keçid dövrüdür. Bu gənclik dövrünün inkişaf qanunauyğunluqlarını düzgün müəyyənləşdirməyə və tərbiyə işini düzgün təşkil etməyə imkan verir. Müasir gəncləri qloballaşmanın təsirindən yaranan tamamilə yeni, fərqli sosial mühit əhatə əldə edir.

Gənclik yaş dövrü, şəxsin əxlaqi və estetik hissələrinin fəal inkişafı, onun xarakterinin formalaşması və sabitliyi, ictimai rolların tam yiyələnməsi dövrü kimi qəbul olunur. Gənclik, insanın gələcək həyatını müəyyən edəcək məsul qərarların qəbul edilməsi dövrüdür.

Gənclər şəxsiyyət olaraq həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında dəyişiklikləri qavramağa, alternativ mədəniyyətə yiyələnməyə, yeni həyat üslubu, tərbiyə stereotiplərini formalaşdırmağa çalışırlar.

Bu mərhələdə gənclərin həyatında nümunə götürə biləcəkləri Liderlər olmalıdır. Heydər Əliyev şəxsiyyəti buna ən gözəl nümunədir. Bu nümunə gənclərdə öz qüvvəsinə və qabiliyyətinə inamını möhkəmləndirir, onlarda həyata ümid yaradır.

Bu yaş həm də özünəreallaşdırma üçün senzitiv dövrüdür. Özünəreallaşdırma sayəsində gənc öz şəxsiyyətini, öz mənliliyini daha yaxşı anlamağa başlayır, müsbət cəhətlərini görməyi bacırır.

Onda özünüidarə, özünütəyinetmə, özünüqiyətləndirmə, özünütərbiyə kimi çox böyük əhəmiyyətə malik olan keyfiyyətlər formalaşmağa başlayır.

Gənclər ölkənin gələcəyidir, bunu hamı yaxşı bilir. Gələcək onların problemlərin öhdəsindən necə gələ biləcəklərindən və bacaracaqlarından, asılıdır.

Çox vacib bir məqam onlara nəyi və necə çatdırmaqdır: təhsil, dəyərlər və normalar, bacarıq və biliklər. Gənclərə dəstək olmaq vacib və çox dəyərlidir.

Gənclərə həmişə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşan, onların problemlərinin həlli istiqamətinə xüsusi önəm verən, bu siyasəti müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirən Ümummilli Lider Heydər Əliyev yolunu davam etdirən dövlətimizin gənclər siyasəti ölkə gəncliyinin inkişafına prioritet məsələ kimi xüsusi diqqət ayırır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnaşr, 1981, 190 s.
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
4. Əliyev R.İ. Əliyeva G.B. Şəxsiyyət psixologiyası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2010, 144 s.
5. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 200 s.
6. Выготский Л.С. В 92 Психология развития человека. М.: Смысл; Эксмо, 2005. 181с.
7. Мерлин В.С. Структура личности: характер, склонности, самосозна-ние: Учебное пособие к спецкурсу. Пермь: П.Г.Г.И. 1990, 109 с.
8. Немов Р.С. Психология: Учеб.для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. - Книга 1. Общие основы психологии. - М.: ВЛАДОС, 2005, 688с.
9. Общая психология: Учеб. для студентов пед. ин-тов / Под ред. А.В. Петровского. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1976. 479 с.
10. Олшанский Д.В. 056 Основы политической психологии. Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 496 с.

РЕЗЮМЕ

ЛИЧНОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБРАЗОВАНИИ – КАК ПРИМЕР ДЛЯ МОЛОДЕЖИ

Гаджиева А.Ш.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, личность, общенациональный лидер, молодежь, пример

Личность – это человек, сочетающий в себе высокий интеллект, чувство ответственности за действия и поведение, личное достоинство и высокие нравственные качества.

Понятие личности выражает социальный признак человека, его главное свойство, социальную сущность. Главная особенность личности обусловлена ее социальной активностью. Человек является самостоятельным и в то же время социально активным человеком.

Психология рассматривает личность как конкретную личность с неповторимостью ее индивидуальных качеств, акцентирует внимание на отдельных внутренних механизмах и межличностных отношениях.

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев оставил яркий и неизгладимый след в истории современного мира как гениальная личность, незаурядный ум, врожденный талант, мудрый государственный деятель.

Осмысленный жизненный путь, богатое и разнообразное наследие общенационального лидера Гейдара Алиева, завоевавшего своими исключительными заслугами вечность, является неисчерпаемой школой.

Молодые люди должны иметь в своей жизни образцы для подражания. Личность Гейдара Алиева является лучшим примером этого. Этот пример укрепляет у молодых людей уверенность в своих силах и возможностях, вселяет в них надежду на будущее.

SUMMARY
PERSONALITY OF HEYDAR ALIYEV IN EDUCATION – AS AN EXAMPLE FOR YOUNG PEOPLE
Hajiyeva A.Sh.

Key words: *Heydar Aliyev, personality, national leader, youth, example*

Personality is a person who combines high intelligence, sense of responsibility for actions and behavior, personal dignity and high moral qualities.

The concept of personality expresses the social sign of a person, his main property, social essence. The main feature of personality is conditioned by its social activity. A person is an independent and at the same time socially active person.

Psychology considers personality as a concrete person with the uniqueness of its individual qualities, focuses on individual internal mechanisms and interpersonal relationships.

The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has left a bright and indelible mark on the history of the modern world as an extraordinary intelligence, innate talent, a wise statesman, a genius personality.

The meaningful life path, rich and diverse heritage of national leader Heydar Aliyev, who won eternity with his exceptional services, is an inexhaustible school of lessons.

Young people should have role models in their lives. The personality of Heydar Aliyev is the best example of this. This example strengthens young people's confidence in their own strength and ability, and gives them hope for life.

**HEYDƏR ƏLİYEV: MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNƏ
DÖVLƏT QAYĞISI**

¹Həbibullayeva Vəfa M. qızı, ²İmamverdiyeva Çinarə R. qızı

¹Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

²Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı, Azərbaycan

vefa.hebibullayeva@mail.ru ; chinara.imamverdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: *H. Əliyev, təhsil, elm, dövlət siyasəti, kadr hazırlığı*

Ümumilli Lider H. Əliyevin “Təhsil xalqın gələcəyidir” fikri böyükdən kiçiyə hər bir Azərbaycan vətəndaşının yaddaşına həkk olunmuş dəyərli ifadələrdən biridir. Uzaqgörən şəxsiyyət, Ulu Öndərin təkcə Azərbaycanın müstəqillik dövründəki fəaliyyətinə qısa nəzər salsaq, ölkənin bütün sahələrinin inkişafına verdiyi dəstək, apardığı kadr islahatları, təhsil sahəsində dövlət siyasəti bugün ücrəngli bayrağımızın zirvələrdə dalğalanmasının, müasir iqtisadi inkişafın təməli, özəyidir. Yalnız təməli, bünövrəsi güclü qoyulmuş bir ölkə, davamlı və düzgün yeridilmiş siyasətlə öz haqqını bərpa edə, öz torpaqlarını işğaldan azad edə bilər, daim inkişaf edir. Müxtəlif tribunallarda öz çıxışlarını azad səsləndirə bilən gənclər, torpaq uğrunda mübarizə aparan igidlər Heydər Əliyev şəxsiyyətinin yaratdığı təhsil sisteminin yetirmələridir. Belə ki, ölkədə hərbi təhsilin mükəmməl sisteminin yaradılmasında, kadrların hazırlanmasında Ümumilli Liderin böyük rolu olmuşdur. Hələ sovet dövründə milli hərbi kadrların hazırlığına diqqət ayıran Heydər Əliyev iştirak etdiyi tədbirlərdən birində Azərbaycanda Ali Hərbi Məktəbin, Ali Hərbi Təyyarçılıq Məktəbinin, Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbinin, Hərbi Akademiyanın, müxtəlif təkmilləşdirmə kurslarının mövcudluğunu və onların milli hərbi kadrlar hazırlığı istiqamətindəki fəaliyyətini məmnunluqla qeyd edirdi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qətiyyəti nəticəsində 1971-ci ildə əsas qoyulmuş Cəmşid Naxçıvanski adına xüsusi internat məktəbi 1997-ci ildə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə C.Naxçıvanski adına Hərbi Lisey adlandırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 mart 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin Naxçıvan filialı təşkil edildi. 2004-cü ildə isə bu Liseyin bazasında Heydər Əliyev adına Hərbi Litsey yaradıldı [6, s.501-502].

Tarixə qısa nəzər saldıqda, müstəqil Azərbaycanda yeni təhsil quruculuğu dövrü Ulu Öndərin apardığı dövlət siyasəti ilə çiçəklənmişdir. Onun rəhbərliyi dövründə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 11 illik ümumi icbari təhsilə keçirildi və beləliklə, Azərbaycan vətəndaşlarının pulsuz ümumi orta təhsilinə dövlət təminatı verilmişdir [4, s.32]. Bu sahədə işlər genişləndirilərək orta təhsilin dövlət standartları, bazis tədris planları hazırlandı, dil və əlifba islahatları, “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” qərar (1996), “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı” (1999), Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqram (2003-2007) təsdiq edilmişdir.

Heydər Əliyevin təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də məhz Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olunması və inkişaf etməsi idi. 18 iyun 2001-ci ildə «Dövlət dilinin tətbiqi işinin

təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanda Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolu, ədəbi dilimizin inkişaf mərhələləri, müstəqil Azərbaycan Respublikasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilimizin tətbiqi ilə əlaqədar qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsinin konkret müddətləri göstərilmişdir [5, s.81].

Müasir dövrdə Azərbaycan təhsilində dövlət qayğısı məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəsinin siyasi davamçısı, cənab prezident İlham Əliyevlə bağlıdır. 2005-ci il Bolonya təhsilinə keçid, Gənclərin xarici ölkədə təhsili üzrə proqramlar (2007-2015), (2022-2026), “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Startegiyası” (2013), Ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyinin artırılması üzrə dövlət proqramlarını (2019-2023) dövlət dəstək siyasəti baxımından xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Eyni zamanda regionlarda təhsilin inkişafı bu gün də əsas prioritet istiqamətlərdən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Belə ki, son illərdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə Mingəçevir Politexnik İnstitutun bazasında Mingəçevir Dövlət Universiteti, İ.M. Seçenov adına Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bakı filialı, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin nəzdində Fransa Azərbaycan Universiteti yaradılmış, 2014-cü ildən başlayaraq ali təhsil müəssisələrində “SABAH” qrupları layihəsinin tətbiqinə başlanılmış, 2015-ci ildən isə Azərbaycan ali məktəblərinin dünya reyting cədvəlinə daxil olması üçün “Thomson Reuters Web of Science” platformasına çıxış imkanı əldə edilmişdir [2, s.41]

Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin müasir vəziyyətinin təhlili baxımından əsas göstəricilər cədvəl 1.-də öz əksini tapmışdır. H. Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə aparılan təhsil siyasətinə baxdıqda ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün əyani təhsil müəssisələrinin sayının artımına, həm ali təhsil, həm də özəl ali təhsil ocaqlarının yaradılmasına, fəlsəfə və elmlər doktoru proqramı üzrə kadr hazırlayan təhsil ocaqlarının fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, ilk 10 ilin təhlili göstərir ki, əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı 1,02 dəfə, ali təhsil müəssisələrinin sayı 2,04 dəfə, fəlsəfə doktoru proqramı üzrə kadr hazırlayan müəssisələrin sayı 1,16 dəfə, elmlər doktoru proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı 1,72 dəfə artmışdır. Eyni zamanda peşə təhsili sahəsində aparılan islahatlara əsasən maddi-texniki bazası zəif olan peşə məktəbləri ya ləğv edildi, əksər hallarda isə başqaları ilə birləşdirildi. 1993-2003-cü illərdə 57 peşə təhsili verən müəssisənin fəaliyyəti ləğv edilmişdi və hal-hazırda belə müəssisələrin sayı 99-dur. Son 9 ildə isə artım meylləri məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayında (1,08 dəfə), fəlsəfə doktorları (1,36 dəfə) və elmlər doktorları proqramını (4,73 dəfə) həyata keçirən müəssisələrin sayında müşahidə edilmişdir. Ümümlilikdə müasir təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkilində əsas məsələlərdən biri keyfiyyətli təhsilin təmini məsələsidir. 2019-cu ildə bu məqsədlə müstəqil dövlət orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi baxımından fərman imzalandı və həmin fərmandan irəli gələrək bir sıra addımlar atıldı, Təhsil Nazirliyi tabeliyində Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi yaradıldı.

Cədvəl.

1993-2021-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas göstəriciləri

	1993	2003	2013	2019	2020	2021
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı	2172	1780	1680	1840	1825	1828
Əyani ümumi təhsil müəssisələrinin sayı	4426	4553	4505	4433	4431	4426
Qiyabi ümumi təhsil müəssisələrinin sayı	21	12	12	7	5	5
Peşə təhsili müəssisələrinin sayı	167	110	110	110	103	99
Orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı	78	60	60	59	61	59
Ali təhsil müəssisələrinin sayı	23	47	47	52	52	51
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı	74	86	86	119	117	117
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı	11	19	19	90	89	90

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır [1, s. 39-43].

Müasir təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, inkişafı, rəqabətliyinin yüksəldilməsi, keyfiyyətli təhsil təminatı dövlət siyasətinin əsas fəaliyyət istiqamətləri üzrə qalmaqdadır və təbii ki bu sahədə müəyyən məsələlərin həllinə ehtiyac vardır:

- təhsil sahəsində əmək haqqının artım hissəsinin əsasən tədrisin keyfiyyətinə uyğun müəyyənləşdirilməsi meyarlarına yeni baxış;
- dövrün tələblərinə uyğun olan elm sahələrində nəzəri biliklə təcrübi biliyin vəhdət şəkildə təmininin təkmilləşdirilməsi;

- gənc kadrların elm və təhsil sahəsinə marağının artırılması və s.

Ümumilikdə, təhsil sisteminin qurulması, yenilənməsi və inkişafı daim dövlət siyasətinin əsas hissəsidir. Bununla yanaşı, elmin, texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi bir dövrdə təhsil prosesinin iştirakçıları ölkəmizin gələcəyində, inkişafında elm və təhsilin rolunu dərk edərək, bu inkişaf yoluna yeni dəyərlər qatmağa çalışmalıdır. Yalnız hüquqlarını, vəzifə və səlahiyyətlərini düzgün şəkildə həyata keçirən vətənpərvər şəxsiyyətlərlə təhsilimiz və elmimiz inkişaf edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. ARDSK. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət. – Bakı, -2022, -496 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu. Heydər Əliyev Azərbaycanda dövlət quruculuğunun banisidir. –Bakı, -2017, -160s.
3. Abbasov S. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı. - Gəncə, -2010, -499 s.
4. Əliyev.H.Ə. Təhsil millətin gələcəyidir/ Əliyev Heydər Əlirza oğlu. – Bakı: Təhsil, -2002, -580 s.
5. Əhmədov.H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası/ Əhmədov Humeyir Hüseyn oğlu. –Bakı, Elm, 2010, -800s.
6. Süleymanov M. Azərbaycanda Ali Baş Komandanlıq institutunun Heydər Əliyev mərhələsi /Mehman Süleymanov. - Bakı: Elm və təhsil, -2018, -731 s.
7. <https://heydaraliyev.preslib.az/#>

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ: ЗАБОТА ГОСУДАРСТВА ОБ ОБРАЗОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ
Хабибуллаева В.М., Имамвердиева Ч.Р.

Ключевые слова: Г. Алиев, образование, наука, государственная политика, подготовка кадров

В плане государственной поддержки образования в Азербайджане неоспорима роль и деятельность общенационального лидера Г.Алиева. Невозможно полностью описать политику великого лидера в области науки. Поэтому в статье кратко упоминается о государственной политике в сфере образования в Азербайджане в годы независимости. При этом были исследованы реконструкция военного образования, языковые реформы, государственные программы и т.д., проанализированы основные показатели образования за 1993-2021 годы.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV: STATE CARE FOR AZERBAIJAN EDUCATION IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

Habibullayeva V.M., Imamverdiyeva Ch.R.

Keywords: H. Aliyev, education, science, state policy, personnel training

In terms of state support for education in Azerbaijan, the role and activity of the national leader H. Aliyev is undeniable. It is impossible to fully describe of policy shown by the great leader to the field of science. Therefore, the article briefly mentions the state policy in the field of education in Azerbaijan during the years of independence. At the same time, reconstruction of military education, language reforms, state programs, etc. were investigated, the main indicators of education were analyzed for the years 1993-2021.

HEYDƏR ƏLİYEVİN MƏDƏNİYYƏT SİYASƏTİ

Həmzəyeva Sevinc Səyyad qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

vevi77@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, Ulu Öndər, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət

Aydın və şəksiz görünən faktdır ki, bu günkü Azərbaycan onun yurd, vətən sevgisinin bariz nümunəsidir. Öz sözləri ilə desək, Mənim həyat amalım bütün varlığım qədər sevdiyim Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyimizə, ölkəmizin iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafına xidmət olub. Bu yolda bütün gücümü və iradəmi yalnız müdrik və qədərbilən xalqımdan almışam. Ən çətin anlarda, ən mürəkkəb vəziyyətlərdə yalnız və yalnız xalqıma arxalanmışam. Bu da mənə dözümlü, iradə verib və bütün uğurlarımı təmin edib”.

Tam əminliklə deyə bilirik ki, bu gün Azərbaycan istər siyasi – iqtisadi arenada, istərsə də mədəni sahədə əldə etdiyi uğur və nailiyyətlərə görə məhz Ulu Öndərə borcludur. Ulu Öndərin siyasi fəaliyyətində mədəniyyət sahəsinə diqqət, mədəni məsələlərə xüsusi həssaslıq ən vacib məsələlərdən biri olub. Xüsusilə, mədəniyyətə, musiqiyə, ədəbiyyata olan dərin sevgisi və sonsuz marağı ilə hər kəsi valeh edib. “ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin, mədəniyyətimizin ən böyük və fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri odur

ki, zaman zaman istedadlı insanlar mədəniyyətimizdə yeni yollar, yeni cığırar açırlar, yeni formalar meydana gətirirlər.” deyən böyük Lider yaradıcı insanlar üçün də hər zaman münbit şərait yaradırdı.

Onun mədəniyyət sahəsində göstərdiyi xidmətləri qruplaşdıraraq bir neçə istiqamətdə nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm.

1969-cu il 12 avqustda Qazaxda Molla Pənah Vaqifin ev muzeyinin yaradılması ardınca 1978-ci ildə Şamaxıda Ədəbiyyat Muzeyinin, 1980-ci illərdə Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavidin ev muzeyinin yaradılması haqqında qərar verir və qeyd edir ki, belə addımların atılması həmin dönm üçün böyük mədəni hadisə idi. Xüsusilə, nəzərə alsaq ki, sovet dövründə repressiyaya məruz qalmış Azərbaycan xalqının böyük yaradıcı gücü, ziyalıları, yaradıcılığı ilə misilsiz xidmətləri olan H.Cavid şəxsiyyətinə elə sovet imperiyasının bərqərar olduğu dövrdə göstərilən diqqət böyük cəsarət demək idi.

Hakimiyyətdə olduğu illərdə görkəmli şair və yazıçıların yubiley tədbirlərinin keçirilməsi ilə bağlı göstəriş və sərəncamlar imzalayır. 1970-ci ildə Rəsul Rzanın 60 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasına nail olur. 1973-cü ildə Nigar Rəfibəylinin 60, Nəbi Xəzrinin 50 illik, 1972-ci ildə Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyləri keçəkləşdirilir. Klassiklərimizin irsinə ayrıca diqqət göstərən dövlət başçısının rəhbərliyi ilə 1973-cü ildə İ.Nəsiminin 600 illik yubileyinin həm Bakıda, həm də Moskvada keçirilməsi, 1980-ci ildə Bakıda Nəsimiyə abidə qoyulması, 1979-cu ildə Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olması məsələsinə xüsusi vurğulayaraq, “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri N.Gəncəvinin irsinin öyrənilməsi, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərar qəbul edilməsi təkcə ədəbiyyata olan diqqətin nəticəsi deyildi, bu həm də vətəndaşlıq hissi, məmləkətə olan sevgi və mənəvi borc duyğusu idi. Qərarın icrasından irəli gələrək, 1981-ci ildə 840, 1991-ci ildə 850 illik yubileyi dövlət səviyyəsində keçirilmişdir.

Azərbaycanın görkəmli şair və mütəfəkkiri Şərq dünyasının qəzəl sultanı Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsi məqsədilə 1994-cü ildə qərar verir. Həmçinin, türk dünyasının zəngin və qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi məqsədilə sərəncam imzalaması Ulu Öndərin ədəbiyyatımıza, tariximizə olan diqqəti və qayğısının nəticəsi idi.

1980-ci il 27-31 oktyabrda Bakıda keçirilən dünya yazıçılarının “Ədəbiyyatların dostluğu – xalqların dostluğudur” adlı ümumittifaq konfransı təşkil olunur. Bilirsiniz, bu çox önəmli məsələdir. Həmin dövr üçün dünya yazarlarının Moskvaya yox, Bakıya gəlməsi diqqətçəkən vacib məsələdir. Bu hadisənin ardınca 1981-ci ildə yazıçıların VII qurultayında Əliyev Cənub ədəbiyyatı məsələlərinə birbaşa olaraq toxunmuşdu. Cənubi Azərbaycanla ədəbi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Ulu Öndərin fikirləri də həmin dönm üçün çox cəsarətli addım idi. Bu yanaşmanın məntiqi davamı kimi 1997-ci ildə Şəhriyarın anadan olmasının 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzalayır.

Musiqi sənətimizin inkişafında ayrıca xidmətləri vardı Heydər Əliyevin. Onun sərəncamı ilə 20-dən çox bəstəkar və musiqişünasa Prezident təqaüdünün verilməsi, bir çoxunun “Şöhrət” ordeninə layiq görülməsi, Arif Məlikov, Müslüm Maqomayev, Zeynəb Xanlarova, Həbil Əliyev, Arif Babayev və s. kimi musiqi xadimlərimizin “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunması Ulu Öndərin göstərdiyi diqqətə nümunədir.

Milli kinomuzun inkişafında da böyük Liderin əhəmiyyətli rolunu qeyd etmək lazımdır. Hər birimizin yaxşı bildiyi sevərək baxdığı Eldar Quliyevin çəkdiyi “Bir cənub şəhərində” adlı film daxili baxışdan sonra ciddi tənqiddə məruz qalır və kütləvi nümayişinə qadağa qoyulur. Məhz Heydər Əliyevin dəstəyi ilə film ekran həyatı qazana bilir.

Milli kinomuzla bağlı ən önəmli məsələrdən biri kino tarixinin araşdırılması məsələsi olmuşdur. Kinoşünaslara tapşırıq verir ki, tarixi dəqiq araşdırsınlar. Arxiv sənədləri araşdırılarkən Azərbaycan kinosunun tarixinin 1916-cı il yox, 1898-ci ilə aid olduğu sübut edilir. Azərbaycan kinosunun 100 illiyi ilə bağlı keçirilən “Festivallar festivalı”nda Ulu Öndər qürurla qeyd edirdi ki, bu o deməkdir ki, Azərbaycan sivilizasiyalı ölkədir, dünyada kino meydana çıxan kimi o, Azərbaycana gəlib.

Ulu Öndərin hakimiyyət illərində kino tariximizin ən maraqlı səhifələri yazılır. 1971-ci ildə “Ulduzlar sönmür”, 1974-cü ildə “Nəsimi”, 1975-ci ildə “Dədə Qorqud”, 1982-ci ildə “Nizami” və b. kimi maraqlı ekran əsərləri yaranır. Nəsimi filmi alman kino plyonkasına çəkilmişdi ki, keyfiyyətli olsun.

Milli kino ilə yanaşı milli teatrın inkişafında da Ümummilli Liderin xidmətləri böyük olmuşdur.

“Mədəniyyət uşağı kimidir. Həmişə tumar və qayğı istəyir. O həssasdır: əlinin tumarı, ürəyinin qayğısı azca azalan kimi o hiss edir, küsür, inciyir. Siyasi rəhbər, dövlət xadimi, ölkə başçısı bunu bilməlidir, bir an yadından çıxarmamalıdır”. Bu mənada 1974-cü ildə Azərbaycan teatrının 100 illik yubileyinin keçirilməsi əsas mədəni hadisələrdən biridir. Təntənəli tədbirdə Heydər Əliyev tarixi nitq söyləyir və teatr haqqında deyir:

“Teatr müqəddəs yerdir; tərbiyə ocağıdır. Orada çalışanlar fədakardırlar, fədaidirlər... Teatr xadimləri tamaşaçıya bir söz demək üçün, mədəni səviyyəni yüksəltmək üçün, irəliləyişimizə mane olanlara

qarşı mübarizəyə qaldırmaq üçün nə qədər çalışırlar. Heç kim bilmir ki, artist səhnəyə çıxıb rolu tamaşaçı qarşısında oynadığı vaxta kimi nə qədər həyəcan, sevinc keçirir”.

“Şəhərin yay günləri” pyesinin tamaşasına baxdıqdan sonra yaradıcı heyətlə görüşən ölkə rəhbəri Anarın bu pyesini yüksək qiymətləndirmişdi, tamaşasının quruluşçu rejissoru, ustad rejissorumuz Tofiq Kazımov, aktyorlardan Səməndər Rzayev və Şəfiqə Məmmədova 1978-ci ildə Respublika Dövlət mükafatına layiq görüldülər.

1998-ci il oktyabrın 10-da Dövlət Musiqili Teatrının açılışı olur, və bu tədbirdə böyük Lider demişdir ki, “Bəlkə, kimsə deyə bilər ki, biz ağır vəziyyətdə olduğumuz bir zamanda nə üçün teatr binasının tikintisinə bu qədər xərc qoyulubdur. Ancaq yox, biz Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin inkişafını heç vaxt dayandıra bilmərik. Bizim xalqımız öz mədəniyyəti, elmi ilə yüksəlir. Biz mədəniyyətə nə qədər diqqət yetirsək, qayğı göstərsək, mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığı üçün imkanlar yaratsaq, xalqımızı da o qədər yüksəldəcəyik, xalqımızın mənəviyyatını daha da yüksəklərə qaldıracağıq.

Avtobiografiyasından məlumdur ki, Heydər Əliyev yeniyetməlik yaşlarından teatra güclü marağı varmış. “13-14-15 yaşlarında Naxçıvan Dövlət Teatrının tamaşalarına çox böyük həvəs və maraqla baxırdım. İbrahim Həməzəyevin ifa etdiyi rolların vurğunu idim. Sonralar eşitdim ki, İ.Həməzəyev dram dərnəyi təşkil edib. Mən o dərnəyə yazıldım və həvəslə iştirak etdim.

Mən teatrla gənc yaşlarımdan məşğul olmuşam. Baş rollarda oynamışam. Mən həmişə teatra yaxın və bağlı adam olmuşam. Bu ötəri hiss deyil, içimdən gələn bir məhəbbətdir. Teatrı çox sevirəm. Teatra məhəbbət mənim içimdə var”.

Maraqlı hadisələrdən biri də İ. Əfəndiyevin “Xurşud Banu Natəvan” pyesinin tamaşasından sonar böyük dövlət xadiminin verdiyi təhlil olmuşdur. 1981-ci ildə pyesinin tamaşasına Azərbaycan KP MK-nin büro üzvləri ilə birlikdə baxan H.Əliyev əsərin və tamaşanın orijinal təhlilini vermiş, ifaçılara öz fikirlərini söyləmişdi: “Siz ilk növbədə Natəvan–bu şairə haqqındakı şaiyələrə son qoydunuz. Natəvanı gözəl Azərbaycan qadını kimi bizə təqdim elədiniz, bununla yanaşı, gözəl xan qızının təmsalında siyasi baxımdan və onun xan qızına layiq hərəkətləri ilə bizim şərq qadınlarının obrazını yarada bildiniz. Mən buna görə sizə sağ ol deyirəm. Həm də son monoloquunuza görə sağ ol deyirəm”. Heydər Əliyev eyni mövqeni teatr səhnəsinin gözəl sənət əsərlərindən olan “Xəyyam”, “İblis”, “İnsan”, “Dəli yığıncığı”, “Fərhad və Şirin”, “Darıxma, ana”, “Aydın” və s. kimi tamaşaları ilə əlaqədar da göstərmiş, , yaradıcı heyətə öz dəyərli tövsiyələrini vermiş, onları yeni yaradıcılıq uğurlarına ruhlandırılmışdı.

Ədəbiyyat

1. Zamanov N. “Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti”. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 496s.
2. Ələkbərova N. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın mədəniyyət siyasəti Xalq qəzeti.- 2014.- 11 may.- S. 8. <http://www.anl.az/down/megale/xalqqazeti/2014/may/369124.htm>.
3. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev fenomeni və milli mədəniyyətimiz <https://525.az/news/91065-heyder-eliyev-fenomenu-ve-milli-medeniyyetimiz>
4. <https://www.azerbaijan-news.az/view-171030/Ulu-onderin-medeniyyet-sevgisinin-tarixi-behreleri>

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Хамзаева С.С.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, Великий лидер, литература, культура, искусство.

Гейдар Алиев, общенациональный лидер, воскресивший этот почти осиротевший в 1990-е годы народ, вернувший ему уверенность в себе и подаривший возможность крепко стоять на ногах, был великим полководцем и государственным деятелем, умевшим говорить, и молчать когда нужно, и когда надо было молчать и правильно вести свою работу и политику. Великий государственный деятель говорил: «Нация признается, ценится и выделяется среди наций мира по многим своим характеристикам. Высшая и величайшая из этих характеристик – культура».

SUMMARY

CULTURAL POLICY OF HEYDAR ALIYEV

Hamzaeva S.S.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijan, Great leader, literature, culture, art

Heydar Aliyev, the national leader who resurrected this nation, which was almost orphaned in the 1990s, restored self-confidence and gave confidence to stand on his feet, was a great general and statesman who knew how to speak when necessary, and when it was necessary to keep silent and guide his work and politics correctly. The great statesman used to say, "The nation is recognized, valued and distinguished among the nations of the world by its many characteristics. The highest and greatest of these characteristics is culture."

ELMİN, TƏHSİLİN, MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN VƏ MULTİKULTURALİZMİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Həsənova İlahə Vaqif qızı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Ilaha.hasanova72@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, elm, təhsil, milli mədəniyyət, multikulturalizm, inkişaf

İkinci miniliyin son yüzilliyi Azərbaycan xalqının tarixində müstəsna yer tutur. Əsrin ilk çərçivəsində vətənimiz üzərində azadlıq, müstəqillik çırağı parlansa da, xalqımız bu müqəddəs amalına məhz əsrimizin sonlarında nail oldu.[3,s.7] Əcdadlarımızın qədimdən əsrlər boyu apardığı azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə üçüncü miniliyin astanasında taleyin xalqımıza bəxş etdiyi nadir şəxsiyyət – Heydər Əliyev rəhbərlik etdi və suveren Azərbaycan Respublikasının Öndəri oldu. [3, s.7]

Məhz Heydər Əliyev cənablarının rəhbərliyi altında milli istiqlal qazanmış xalqımız öz elminin və mədəniyyətinin səviyyəsi ilə dünya xalqlarının rəğbətini qazandı. [3, s.14] Bu sahədəki min illik ənənələrimiz, tarixi milli yaddaşımız 70-ci illərdə Heydər Əliyevin simasında öz himayədarını tapdı. Məhz bu illər Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyətin intibah illəri oldu. Bizim Akademiyamız məhz 70-ci illərdə dünya elminin aparıcı istiqamətlərində tədqiqatlar həyata keçirdi, görkəmli nəticələr əldə etdi.

Heydər Əliyev 70-ci illərdə hakimiyyətdə olduğu dövrdə gələcək müstəqil Azərbaycanın iqtisadi, sosial və elmi-texniki potensialının hazırlanmasını böyük uzaqgörənliklə həyata keçirirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, iqtisadi əlaqələrin birdən – birə kəsildiyi bir şəraitdə Azərbaycan yaşadı və uğurla dünyanın iqtisadi inteqrasiyasına qoşuldu. [3, s.14]

Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri böyük bir coğrafi məkanda layiqli hörmət, nüfuz sahibləri oldular.[3,s.15] Onlar Azərbaycan xalqının intellektini, böyük ədəbi – bədii istedadını təcəssüm etdirirdilər. Ötən illərə salınan tarixi bir nəzər bir daha sübut edir ki, Heydər Əliyev cənabları siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı illərdə bizim elmin və mədəniyyətin tənəzzülü dövrü başlanmışdır. Tale bizə öz milli dəyərlərimizi yaşatmaq və inkişaf etdirmək üçün imkan verdi. Heydər Əliyev cənabları xalqın çağırışına səs verib ona yenidən rəhbərlik erməklə xalqımızın milli simasını müəyyən edən dəyərləri xilas etdi. [3,s.15]

Onun gəlişi ilə elimiz dünya miqyaslı Lider qazandı, elmimiz əzəmətli bir himayədar tapdı. Böyük Sədi deyib ki, dünyanın tikansız gülləri hünər sahibidirlər. Elm adamı, alim də tikansız güldür – hünər sahibidirlər.[3,s.15] Eyni zamanda, tikansız olduğuna görə zəifdir, müdafiəsizdir, kövrəkdir. Elə buna görə də bu güllər səhrada, çöldə bitə bilməz, qol – qanad atmaz. Elm güllərini becərməyə, yetişdirməyə bacarıqlı, təcrübəli, qayğıkeş bir bağban gərəkdir... Möhtərəm Prezidentimiz bu şərəfli vəzifəni öz üzərinə götürdü. [3, s.15]

Bəli, dünya səviyyəli, dünya şöhrətli siyasi xadim olmaq yolunda Heydər Əliyev uzun və gərgin bir yol keçmişdir. Onun dövlət və siyasi xadim kimi fəaliyyətini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar.

Birinci dövrdə o, SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycanın rəhbəri kimi, respublikanın elminin, maarifinin inkişafı üçün əzmlə səy göstərir. O illərdə müxtəlif hökumətlərin və dövlətlərin nümayəndə heyətləri, bütün dünyada tanınmış ictimai və siyasi xadimlər Bakıya gəlir, burada elm, təhsil, siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və din ilə bağlı regional, ümumittifaq və beynəlxalq simpoziumlar keçirilir, ümumdünya sivilizasiyasına, bəşəriyyətin sənaye tarixinə misilsiz töhfələr vermiş Bakının şöhrəti yenidən özünə qaydır. [3,s.25]

İkinci dövr Heydər Əliyevin Kremldə işlədiyi dövrdür. O, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi, bu fəvqəldövlətin ali rəhbərləri sırasına daxil olmuş və respublikamızda elmin, maarifin daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra mühüm qərarların qəbul edilməsində çox fəal iştirak etmişdir.[3,s.26]

Nəhayət, *üçüncü dövr* Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın Prezidenti vəzifəsində siyasi fəaliyyət dövrü – Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda tanınması, nəticə etibarilə Azərbaycan təhsilini yaxın və uzaq xarici ölkələrlə təmas nəticəsiündə daha da inkişaf etdirmək üçün nə lazımdırsa hər şeyi etmişdir. [4, s.12] Bu baxımdan Ulu Öndərimizin Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqdakı nitqində söylədiyi aşağıdakı fikir xüsusilə xarakterikdir: “1919-cu ildə, Azərbaycanın ictimai dairələrində universitet açmaq haqqında məsələ müzakirə olunduqda bəziləri şəkk gətirib deyirdilər ki, bu iş baş tutmayacaqdır, yaxçısı budur gəncləri xarici ölkələrin tanınmış universitet mərkəzlərində təhsil almağa göndərək. Bu gün biz həmin inamsızlara deyə bilərik ki, dörd qitənin elçiləri təhsil almaq üçün Azərbaycana gəlirlər. Azərbaycanın ali məktəblərində dünyanın 27 xarici ölkəsinin gəncləri təhsil alırlar.” [4, s.12] Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun təhsil konsepsiyası və ona müvafiq təhsil

qanunu işləməyi, milli pedaqoji xüsusiyyətləri öyrənməklə milli tərbiyə sistemini hazırlamağı mühüm vəzifə kimi qarşıya qoydu. [2, s.3]

Bəli, təhsil cəmiyyətin gələcək taleyini müəyyən edən qiymətli milli sərvətdir. Cəmiyyətlə təhsilin ciddi sosial inteqrasiyasının nəhəng ölçüsünü təsəvvür etməks üçün təkcə bu faktları qeyd edək ki, 90-cı illərin sonu üçün respublikamızda fəaliyyət göstərən 2000-dən çox məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində 148 minə yaxın uşaq tərbiyə olunur və 20 minə yaxın pedaqoji işçi çalışırdı; 4500-ə qədər ümumtəhsil məktəblərində 1,5 milyona yaxın şagird oxuyur və burada 160 minədək müəllim işləyirdi; peşə təhsili sistemindəki tədris müəssisələrində, 28 dövlət və dövlət qeydiyyatından keçmiş 13 özəl ali məktəblərində fəaliyyət göstərən on minlərlə pedaqoq tədrislə məşğuldur və yüz minlərlə təhsil alırdı. Həyatı Azərbaycanın müsir tarixi ilə bağlı olan prezident Heydər Əliyevin dahi şəxsiyyətlərə məxsus bir çox fərdi keyfiyyətləri - heyratəmiz zəhmətsevərliyi, təfəkkürünün dərinliyi, məntiqinin çevikliyi, dünyagörüşünün əhatəliliyi, fəaliyyətinin çoxsahəliliyi, biliyinin zənginliyi, hafizəsinin möhkəmliyi, iş üslubunun ardıcılığı, prinsipliliyi, qətiyyətliliyi, qayışıkeşliyi, nitqinin son dərəcə rəvanlığı və s. onun fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə uğurunun əsas şərti olmuşdur.

Azərbaycanda 60-cı illərdə kadrların hazırlığındakı keyfiyyətsizlik, tədrisin səviyəsindəki yarıtmazlıq bir yana, mütəxəssis yetişdirilməsindəki plansızlıq, hərə – mərcək xüsusilə acınacaqlı idi. Kadr hazırlığında respublikanın ehtiyacı, tələbi nəzərə alınmır, ciddi təhlil edilib öyrənilmirdi. [2, s.20] Buna görə də uzun illər idi ki, bir tərəfdən respublikanın ehtiyacına uyğun milli kadr hazırlanmır, digər tərəfdən, başqa bir sahənin inkişafına üstünlük verilməklə respublikanın bütün şəhərlərində, əksər rayonlarda işsizlik ordusu yaradılırdı. Belə ki, həmin dövrlərdə Bakı, Gəncə, Sumqayıt və digər şəhər və rayon xalq maarif şöbələrində 10-15 min ali təhsilli müəllim iş üçün növbə gözləyirdi. [2, s.20]

Heydər Əliyev yüksək ixtisaslı kadr hazırlığında istiqamət və ixtisasların dövrün ehtiyaclarına uyğun müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət verirdi. 1970-ci illərin əvvəllərində ölkəmizin ali məktəblərində 130 ixtisas üzrə kadr hazırlandığı halda, 80-cı illərin əvvəllərində ixtisasların sayı 148-ə çatmışdı. [2, s.21] “Gənclərimiz təhsil almalıdırlar. Təhsil olmayan gəncin xoşbəxt gələcəyi ola bilməz.” tələbini irəli sürən Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə yüksək ixtisaslı kadr yetişdirmək siyasətinin ümumdövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi həyata keçirmişdir. [2, s.21] Respublika üçün milli kadr yetişdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyev yerli ali məktəblərlə bərabər SSRİ – nin böyük şəhərlərinin təhsil ocaqlarında da nadir ixtisaslar üzrə kadr hazırlanmasına müstəsna əhəmiyyət verirdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçmiş ittifaqın ali məktəblərində azərbaycanlı tələbələrin təhsil alması 1970-ci ildən başlanmışdır. [2, s.21] Həmin il ilk addım olaraq 50 nəfər gənc respublikadan kənara təhsil almağa göndərilmişdir. Bu sahə Respublika rəhbərinin şəxsi nəzarətində olmuş, Azərbaycanın ali məktəblərində olmayan ixtisaslar üzrə kadr yetişdirilməsində ciddi dönüş yaranmışdır. Belə ki, sonrakı illərin hər birində keçmiş İttifaqın 43 şəhərindəki 152 ali təhsil müəssisələrinə 826 gənc azərbaycanlı oğlan və qız göndərilmişdir. Onlar 244 ixtisas üzrə təhsil almışlar. Ümumiyyətlə, həmin ali məktəbləri on mindən artıq oğlan və qız bitirmişdir və onlar “Heydər Əliyev kadrları” adını bu gün də iftixarla daşıyırlar. [2, s.21]

Heydər Əliyev gənclərin hərbi – vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi ilə böyük əhəmiyyət verirdi və bu sahədə işi yenidən qurmaq üçün gərgin əmək sərf edirdi. Bu, bir sıra amillərlə bağlı idi. Əvvəla, respublikamızda hərbi milli kadrlar cəmiyyət və keyfiyyətinə görə o qədər də ürəkaçan deyildi. [2, s.22] Hətta Azərbaycanın əksər ümumtəhsil texniki – peşə və ali məktəblərində hərbi dərslər milli kadrların olmaması ucbatından qeyri azərbaycanlılara tapşırılırdı. Dərslər isə bir qayda olaraq, keçirilmir, ya da ən əhəmiyyətsiz fənn hesab olunur, bəzən isə sui-istifadə vasitəsinə çevrilirdi. [2, s.22]

Respublikanın rəhbəri böyük uzaqgörənliklə milli hərbi kadrların bir neçə sahə üzrə yetişdirilməsi tələbini irəli sürdü. 1980-cı ildə məhz H.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə V.İ. Lenin adına APİ-də (indiki N.Tusi adına ADPU-da) Qafqazda birinci, İttifaqda isə dördüncü olan hərbi fakültə yaradıldı. Fakültənin birinci buraxılışında 150 nəfər məzuna rəpublikanın tarixində ilk dəfə hərbi rütbə verildi. Həmin illərdə Azərbaycanın Mülki Aviasiyasında milli kadrlar olmadığı üçün, əsasən qeyri – azərbaycanlılar çalışırdılar. [2, s.22] Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün Azərbaycanda təyyarəçi hazırlanması da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun təşəbbüsü ilə yaradılan hərbi mütəxəssislər hazırlayan digər müəssisə - Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəb Azərbaycanın ictimai, siyasi, hərbi həyatında yeni böyük hadisə oldu. [2, s.22] Qeyd edək ki. uzun illər davam edən Azərbaycan – Ermənistan müharibəsində həm hərbi məktəbin, həm də N.Tusi adına ADPU – nun hərbi fakültəsinin tələbələrinin göstərdiyi şücaət, qəhrəmanlıq hamıya məlumdur. Hər iki təhsil ocağının məzunları arasında Milli Qəhrəman adına layiq görülən döyüşçülər, öz qanı bahasına Vətən torpağını qoruyan cəngavərlər az deyildir.

Son illərdə respublikamızda yeni tipli məktəblər, o cümlədən gimnaziya, kollec, litsey və s. yaradılmışdır. Təhsil Qanununa uyğun olaraq Bakıda Amerika Universiteti fəaliyyətə başlamışdır. Bakı

Dövlət Universitetində Azərbaycan və rus dilləri ilə yanaşı, tamamilə ingilis dilində təhsil alan mütəxəssislər hazırlığına da başlanılmışdır.

Göstərməlidir ki, Ulu Öndərimiz Respublikamıza başçılıq etdiyi vaxtlardan mədəniyyətin də inkişafına ciddi diqqət yetirmiş, bu sahənin inkişafına çalışmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev cənabları artıq Azərbaycan KP – nin XXVIII qurultayındakı hesabat nitqində göstərirdi: “İndi respublikada iki mindən artıq klub, mədəniyyət evi və sarayı, 7242 kütləvi kitabxana, məktəb və idarə kitabxanası, iki min kino qurğusu, 37 muzey vardır. Bir çox mədəniyyət ocaqları əslində kütləvi – siyasi işin dayaq məntəqələrinə çevrilmişdir. Bununla birlikdə mədəni-maarif ocaqlarının böyük imkanlarından hələlik tam istifadə edilmir. [4, s.13] Mədəniyyət nazirliyi və onun yerli orqanları tərəfindən yaratmaz rəhbərliyin nəticəsidir ki, əhali arasında, xüsusən kənd və şəhər tipli qəsəbələrdə mədəni maarif işi zəif görülür”. [4, s.13] Bəli, verilən sitatdan görüldüyü kimi Ulu Öndərimiz respublikada mədəniyyət nazirliyinin işindən heç də razı qalmır, onun işçilərinin işlərinə daha məsuliyyətlə yanaşmalarını tələb edir.

Heydər Əliyev cənabları ölkəmizə şeirin, incəsənətin də inkişafına da ciddi diqqət yetirmiş, bu sahənin inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, o, Xalq şairi Qabilin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley gecəsindəki nitqində demişdir: “Mən vaxtı ilə düşünürdüm ki, şeir gecələri keçirmək lazımdır. Mənim 70 ci illərdə bu barədə bir çox fikirlərim var idi. Xalqımız tarixən, əsrlərlə şeirlə yaşayıb, şairlər yığışblar, özləri də, oraya toplaşanlar da şeirlər deyiblər. Ona görə də mən o vaxtlar fikirləşirdim ki, musiqi gecələri öz yerində, şeir gecələri də keçirmək lazımdır. [5, s.5]

Mən bu yubiley gecəsinə təkcə Qabilə hörmət naminə gəlməmişəm, buraya həm də incəsənətimizlə, ədəbiyyatımızla, şeirimizlə görüşmək üçün gəlmişəm”. [5, s.5]

Ulu Öndərimiz ona cavab olaraq bildirir ki, “mən Rəşid Behbudovu çox sevirdim. Rəşid Behbudov yaşadığıca mən daim narahat olurdum ki, onun yerini kim tutacaq. İndi baxıram, Azər Zeynalov gözəl oxuyur. Fəxr etməliyəm ki, Rəşid Behbudov kimi böyük bir müğənnimiz olubdur.” [5, s.17]

Şübhəsiz ki, yuxarıda göstərdiyimiz sitat da Heydər Əliyev cənablarının təkcə şeirlə yox, həm də incəsənətlə, musiqi ilə də yaxından maraqlandığını əyani şəkildə sübut edir.

Rəhbərliyi dövründə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin bütün sahələrini eyni dərəcədə himayə edən, bu sahədə çalışan məşhur xadimləri demək olar ki, hər şeylə təmin edən Heydər Əliyev cənabları kino sənətinə də böyük əhəmiyyət vermişdir. Bu baxımdan onun böyük yazıçı və kino rejissorumuz Rüstəm İbrahimbəyovun 60 illik yubileyi ilə bağlı çıxışında dediyi fikirlər çox xarakterikdir. Bu çıxışında Ulu Öndərimiz demişdir: “Siz 60-cı illərdə ədəbiyyata qədəm qoyan, öz dünyagörüşü və bədii ifadə tərzini ilə ədəbi mühitimizi canlandıran nəslə mənsub sənətkarlardansınız. Başlıca mövzuları insan və zaman, xeyir və şər, ənənəvilik və müasirlik olan əsərləriniz qısa bir müddət ərzində Sizə böyük bir şöhrət gətirmişdir. [6.s,6]

Ulu Öndərimiz öz fəaliyyəti dövründə elm xadimlərinə də həmişə böyük diqqət yetirmiş, onların fəaliyyətini yüksək səviyyədə qiymətləndirmişdir. Bu baxımdan tarixçi akademikimiz Ziya Bünyadovun ölümündən sonra layiq görüldüyü “İstiqlal” ordenini alan mərhumun həyat yoldaşı Tahirə xanımın cavab nitqi çox xarakterikdir. O demişdir: “Əziz .Heydər Əliyeviç, Ziya Bünyadovun xatirəsini əbədiləşdirdiyinizə görə Sizə həm öz, həm də ailə üzvlərimiz adından təşəkkürümü bildirirəm. [6,s.33]

Lakin “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanından, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan keçən bariz nümunələr uzaq keçmişimizdən bu günümüze qədər multikultural dəyərlərin mövcudluğunu aşkar şəkildə sübut edir. Bunun fonunda müasir dövrdə həllini tapması yalnız bir əsas məsələ qalırdı: hüquqi və siyasi müstəvidə multikulturalizmin yerini müəyyən etmək. Bunu isə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev etdi.[1,s.47] O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çoxmədəniyyətçilik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Bu mərhələ siyasi mərhələ idi. [1, s.47]

Ulu Öndər Heydər Əliyev bununla ilk növbədə multikulturalizm siyasi modelinin assimilyasiya və izləyici kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq” deyən Ulu Öndər bütün sonrakı fəaliyyətini bu sərvətin əbədi olması istiqamətinə yönəltdi. [1, s.47]

Bütün yuxarıda deyilənlər bir daha sübut edir ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda həm elm, həm təhsil, həm milli mədəniyyətimiz, həm də multikulturalizm dəyərləri daha da inkişaf edərək yeni inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan multikulturalizmi: Bakı: BBMM, 2017. – 416 səh.
2. Qurbanov A. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişafı. Bakı: Gənclik, 1997, 36 s.
3. Maqşudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Elm, Bakı: 1998. 260 s.

4. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cilddə, I c. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 472 s.
5. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cilddə, II c. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 528 s.
6. Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cilddə. III c. Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008, 536 s.

РЕЗЮМЕ
РАЗВИТИЕ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ, НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА
Гасанова И.В

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, наука, образование, национальная культура, мультикультурализм, развитие*

В этой статье рассказывается о периоде правления Азербайджанской Республикой выдающегося деятеля Гейдара Алиева. Во время правления Гейдара Алиева уделялось внимание науке, образованию, национальной культуре и мультикультурализму. Для развития науки и образования Гейдар Алиев вел переговоры с Москвой, Санкт – Петербургом, Украиной, Белоруссией. Он направлял в эти страны талантливую молодежь для получения высшего образования и дальнейшего обучения. В статье говорится об огромной роли в этой сфере нашего лидера Гейдара Алиева.

SUMMARY
DEVELOPMENT OF SCIENCE, EDUCATION, NATIONAL CULTURE
AND MULTICULTURALISM DURING THE REIGN OF HEYDAR ALIYEV
Hasanova I.V.

Key words: *Heydar Aliyev, science, education, national cultural, multiculturalism, development*

This article is devoted to our great leader Heydar Aliyev who was the head of our Republic at that time. In fact highly developed education, science, national culture, multiculturalism, are shown in this article.

Heydar Aliyev is considered to play an important role in the development of science and education in our Republic. Heydar Aliyev was the leader who sent a number of talented students to study at high schools who passed exams in Baku in Moscow, Leningrad (St. Petersburg) in Russia, Ukraine, Belorussia and other cities as well. These factors are of great importance and shows Heydar Aliyev's great role in it.

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN ELMİ VƏ TƏHSİLİNDƏ
UĞURLU İSLAHLARIN MÜƏLLİFİ KİMİ

Həsənova Şahənə Əliyənnağın qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
m.shahana1982@mail.ru

Açar sözlər: *təhsil, elm, tərəqqi, intibah, inkişaf, aktual problem, şəxsiyyət*

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əziz xatirəsi xalqımızın qəlbində əbədi olaraq yaşayır. Belə ki, dünya şöhrətli siyasi xadim kimi, hər zaman xalq və dövlət amilini öz həyatından üstün tutmuşdur. Dünya tarixi sübut etmişdir ki, şəxsiyyətlərin gücü, ağılı, cəsarəti, siyasi iradəsi və müdriqliyi mənsub olduğu xalqın, onun yaratdığı dövlətin həyatında əvəzəlməz rola malikdir. Bu şəxsiyyətlər arasında müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu.

Bildiyimiz kimi hər bir xalqın tarixində müstəsna xidmətləri olan böyük şəxsiyyətlərin elm və təhsilə münasibəti, bu sahələrin inkişafına verdikləri töhfələr onların əbədiyaşarlığını təmin edən başlıca amillərdən biridir. Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Ümummilli Lider Heydər Əliyev də idarəçiliyinin bütün mərhələlərində elm və təhsilin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşmış, ilk növbədə xalqın intellektual gələcəyini düşünmüşdür. Ulu Öndər milli təhsil sisteminin mütərəqqi prinsiplər əsasında inkişafı naminə bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. Dövrün tələblərinə cavab verən fəal maarifçilik kursunun həyata keçirilməsi, mütərəqqi yeniliklərin tətbiqi yolu ilə milli təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi, dövlət idarəçiliyi üçün yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, intellekti, savadı ilə fərqlənən ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində prioritet məsələlər olmuşdur. Ümummilli Liderin hələ Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi elm, təhsil və mədəniyyət siyasəti müstəqillik illərində milli ziyalı elitasının intellektual potensialının yüksəkliyində özünü göstərməklə, aparılan islahatların praktik nəticələr verməsini təmin etmişdir. "Təhsil millətin gələcəyidir" [3,56]. - deyən müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusunun ötən əsrin 70-80-cı illərində respublikamızın elm və təhsil sistemində yaratdığı möhkəm bünövrənin, yüksək diqqət və qayğının adekvat əks-sədasi çağdaş tariximizdə bu sahənin ən möhtəşəm izlərinə çevrilmişdir. Böyük Öndər məhz bu illərdə təhsil sisteminin tənəzzüldən çıxarılması və ölkənin gələcək inkişafının elmi təməl üzərində qurulması üçün səylə çalışmışdır. Həmin dövrdə respublikada məktəb tikintisi prosesinin sürətlənməsi, maarif işinin yüksək

səviyyədə təşkili, ixtisaslı kadrlar hazırlayan yeni ali məktəblərin açılması, fundamental və humanitar elmlərin inkişafı, əldə olunan kəşflərin, ixtiraların iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi Ulu Öndərin təhsil siyasətinin əsasını təşkil etmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev kosmopolit ideyaların zəhinlərə zorla yerləşdirildiyi bir dövrdə milli məfkurənin qorunub saxlanması, habelə azərbaycançılığın ən mühüm komponenti olan ana dilinin inkişaf etdirilməsi sahəsində də mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Heydər Əliyev üçün ana dili azərbaycançılığın başlanğıc məqamı, təməl prinsipi olmuşdur. Müdrik rəhbər yaxşı bilirdi ki, xalqa milli-mənəvi dəyərlərini aşılamaq üçün ona ilk növbədə öz dilini qaytarmaq və sevdirmək lazımdır. Rus dilinin dövlət dili olmasına rəğmən, Ulu Öndər həmin dövrdə bütün rəsmi nitqlərini Azərbaycan dilində edir, bunu rəhbər vəzifəliyərin hər birindən tələb edirdi. Eyni zamanda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ötən əsrin 70-ci illərində nəşr olunmuş 3 cildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinə Dövlət mükafatı verməsi də xalqın milli şüurunun formalaşmasına mühüm töhfə olmuşdur. "Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, həm də azərbaycançılıq məsələsidir" - deyən Heydər Əliyev çox sonralar Azərbaycan dilinin inkişafı üçün gördüyü tədbirləri belə izah edirdi. Xüsusi vurğulamaq istərdim ki, Bakı Dövlət Universitetinin dünya şöhrətli məzunu Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərlik dövrü universitet həyatında bilik və elmin zirvələrinə doğru yüksəliş illəri sayılır. Həmin illərdə milli-mütərəqqi fikrin, ictimai düşüncənin başlıca mərkəzi kimi çıxış etməklə flaqman ali məktəb statusunu qoruyub saxlayan, milli kadr hazırlığında əsas yükü üzərinə götürən BDU-ya (o zaman Azərbaycan Dövlət Universiteti) diqqət və qayğının artırılması, bu təhsil ocağının fəaliyyətinin gücləndirilməsi Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. [4]. Heydər Əliyev müdrik rəhbər kimi yaxşı bilirdi ki, universitet auditoriyalarında, kafedralarında işləyən, dərs verən müəllimlər Azərbaycan xalqının mənliliyinin, milli şüurunun, milli ruhunun inkişaf etdirilməsi prosesində müstəsna rol oynayırlar. Ulu Öndərin 1969-cu il 1 noyabr tarixdə universitetin 50 illik yubileyinin keçirilməsinə qərar verməsi və həmin toplantıda Azərbaycan dilində dərin məzmunlu nitq söyləməsi də onun bu elm məbədinə verdiyi yüksək qiymət kimi bu gün də rəğbətlə xatırlanır: "Bu gün Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edilir. Azərbaycan elminin həyatında, onun mədəniyyətinin tərəqqisində, Azərbaycan elminin inkişafında, iqtisadiyyatının yüksəlişində yubilyarımız böyük və səmərəli rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının torpağında birinci ali məktəbin yubileyi elə bir hadisədir ki, onun ictimai əhəmiyyəti Azərbaycanın dövlət hüduqlarından çox-çox kənara çıxır. Bu gün Azərbaycan Dövlət Universitetinin keçdiyi yarıməsrlük yola yekun vurarkən tam əsasla deyə bilərik ki, yubilyar bu yüksək ada layiq olduğunu özünün bütün fəaliyyəti ilə sübuta yetirmişdir. Azərbaycan Universitetinin tarixi xidməti bir də bundadır ki, o, Azərbaycanın xalq təsərrüfatı, elm və mədəniyyəti üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin böyük bir dəstəsini hazırlamışdır". [2].

Ümumilikdə universitetin 300-dən artıq müəllimi və tələbəsi Asiya və Afrika ölkələrində tərcüməçi işləmiş, 30 müəllim və elmi işçi Avropa, ABŞ və Yaponiyada uzunmüddətli elmi ezamiyyətdə olmuşdur. Həmin dövrdə Ulu Öndərin diqqət və qayğısı ilə universitetin maddi-texniki bazası, iş şəraiti əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmış, kabinet və laboratoriyaların sayı 115-i keçmiş, 15 ixtisaslaşmış laboratoriya yaradılmış, təhsil ocağının ikinci korpusu tikilərək istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda professor-müəllim heyətinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmış, onların yeni mənzillərlə təminatına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Ötən əsrin 70-ci illərində məhkəmə, prokurorluq, daxili işlər orqanlarında həyata keçirilən köklü kadr dəyişiklikləri, təsərrüfat-iqtisadi xarakterli cinayətkarlığa qarşı mübarizənin sərtləşdirilməsi məqsədilə atılan addımlar, hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının mənəvi cəhətdən sağlamlaşdırılması, qanun keşikçisi adını daşımağa layiq olmayanların orqanlardan uzaqlaşdırılması da Ulu Öndərin cəmiyyətdə hüquq normalarının möhkəmlənməsində, milli ruhlu hüquqşünas kadrların yetişməsində maraqlı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Ümummilli Liderin dövlətçilik fəlsəfəsinə görə, elmə, təhsilə göstərilən qayğı xalqın xoşbəxt gələcəyinə qoyulan təminatlı sərmayədir. Ötən əsrin 60-cı illərində SSRİ-nin müxtəlif yerlərində oxumaq istəyənlər üçün yalnız 50 yer ayrıldığı halda, 80-ci illərin əvvəllərində bu göstərici 1000 nəfəri ötmüşdü. Ümumiyyətlə, o dövrdə Heydər Əliyevin qayğı və diqqəti ilə 10 minədək azərbaycanlı gənc respublikamızdan kənarda təhsil almağa göndərilmişdi. Keçmiş İttifaqın müxtəlif yerlərində, xüsusən Moskva, Sankt-Peterburq şəhərlərində ali təhsil alaraq Bakıya dönmüş mütəxəssislər sonradan cəmiyyətin aparıcı təbəqəsinə çevrilmiş və bugünün özündə də həmin insanlar dövlət idarəçiliyində layiqli yerlərini tuturlar. 1998-ci ilin 31 avqustunda 1970-1987-ci illərdə Azərbaycandan kənarda təhsil almış mütəxəssislərin ümumrespublika toplantısındakı nitqində həmin dövrü xarakterizə edən Heydər Əliyev bir çox məqamlara

toxunaraq demişdi: "Mən 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycana rəhbər seçildəndən sonra dərhal birinci növbədə təhsil məsələləri ilə məşğul olmağa başladım. Araşdırmalar apararkən mənə aydın oldu ki, Azərbaycandan kənar respublikamızın özündə hazırlana bilməyən ixtisaslar üzrə ali təhsil almaq üçün respublikaya 50 nəfərlik limit verilibdir. Mən dərhal maraqlandım ki, bəs siz kimləri seçmişiniz, kimləri oxumağa göndərirsiniz? Siyahını aldım, çox təəssüfləndim. Onların əksəriyyəti azərbaycanlı deyildi. Sonrakı illərdə də bu məsələ bir az çətin idi. Bilirsiniz ki, Azərbaycanda bir çox millətlərin nümayəndələri vardır. O vaxt mən iki-üç ildən sonra hər il respublikadan kənar oxumağa göndərilənlərin 97-98 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına nail oldum".

Ulu Öndər ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarına doğru ermənilərin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiasını reallaşdırmaq yolunda böyük maneə idi. Bütün bunlar göstərir ki, hələ ötən əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan xalqı və dövləti üçün qurub yaratmaq, onun gələcək müstəqilliyi naminə etibarlı zəmin formalaşdırmaq Ulu Öndərin başlıca amalı olmuşdur. Bu siyasəti 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdırdıqdan sonra da inamla davam etdirən Heydər Əliyev ilk növbədə, Azərbaycanın intellektual sabahını düşünmüş, sovetlər dövründə respublikada formalaşdırdığı zəngin elmi potensiala istinad edərək özünün mükəmməl elm və təhsil konsepsiyasını irəli sürmüş, milli tərəqqi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyan bu sahənin problemlərini xüsusilə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Ümummilli Liderin elm və təhsil konsepsiyasının əsas qayəsini müstəqilliyin daha da möhkəmləndirilməsi, demokratik və hüquqi cəmiyyət quruculuğu prosesinin yüksək dinamizmlə həyata keçirilməsi, dövlətin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi kimi ümdə prinsiplər təşkil etmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlı ən mühüm addımlarından biri də 13 iyun 2000-ci ildə bu ali təhsil ocağına özünüidarəetmə - muxtariyyət statusunun verilməsidir. Müəyyən prinsiplər əsasında universitetə belə bir statusun verilməsi onun inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuş, təhsilin məzmun və formaca təkmilləşdirilməsini, dünya təhsil sisteminə sürətli inteqrasiyasını, eyni zamanda beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsini təmin etmişdir. Heydər Əliyevin Bakı Dövlət Universitetinin inkişafına göstərdiyi yüksək diqqət və qayğı ilk növbədə bu ali təhsil ocağının çağdaş dövlətçilik tariximizdəki əlahiddə yeri ilə şərtlənir. 90 ilə yaxın müddətdə Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycanda yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş, bir çox ali təhsil ocaqlarının, o cümlədən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yaranmasında böyük rol oynamışdır. Gənc nəslin müasir tələblər zəminində təhsillənməsi, gənclərin bilik və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların gələcəkdə kamil mütəxəssis və ləyaqətli vətəndaşlar kimi yetişməsi Ulu Öndərimizi daim düşündürürdü. Bu mənada hələ 35 il bundan əvvəl, 1975-ci il avqustun 28-də Azərbaycandan kənar təhsil almağa göndərilən tələbələrə görüşündə söylədiyi "Siz bu əsrin axırıncı onilliklərində və gələn əsrin əvvəllərində işləyəcəksiniz. [1]. O zaman elmi-texniki tərəqqi üfüqlərinin necə cazibədar olacağını bu gün təsəvvür etmək mümkündür. Sabahkı gün sizə yeni, yüksək tələblər verəcəkdir. Əgər mütəxəssis həqiqətən yaradıcı şəxsiyyətdirsə, o, sadəcə olaraq, zamanla ayaqlaşmalı deyil, həmişə zamanı bir qədər qabaqlamalıdır. Bu isə o deməkdir ki, daim öyrənmək lazımdır, buna görə də bilik, bacarıq, vərdiş bünövrəsi möhkəm olmalıdır" fikri hazırkı dövrün tələbləri və müasir yanaşmalarla necə də həmahəng səslənir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir (Tərtib edənlər: M.Mərdanov, Ə.Quliyev). Bakı: Təhsil, 2002, 510 s.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. (onuncu kitab) Bakı: Azər nəşr, 2002, 135 s.
3. Məmməd zadə R., Abdullayev A., Kərimova F. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri, Bakı, 2008.
4. https://azertag.az/xeber/Heyder_Aliyev_muasir_azerbaycanchiliq_ideologiyasinin_banisi-dir-1337003

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ, АВТОР УСПЕШНЫХ РЕФОРМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАУКЕ И ОБРАЗОВАНИИ

Гасанова Ш.А.

Ключевые слова: образование, наука, прогресс, возрождение, развитие, актуальная проблема, личность.

Высокий авторитет Азербайджана в международном мире напрямую связан с именем общенационального лидера Гейдара Алиева. В масштабной, многогранной деятельности великого лидера внимание и забота о развитии образования занимали важное место, как приоритетное направление. Ценные рассуждения и положения гениального руководителя, знающего актуальные проблемы и перспективы образования до тонкостей, постоянно оценивающего роль образования в обществе и важность формирования личности, относятся к числу редких жемчужин современной истории педагогической мысли. Можно смело заявить, что эти суждения, исторические рекомендации, основанные на твердой логике и завидной дальновидности, стали программой пути развития азербайджанского образования, как во времена бывшего СССР, так и в годы независимости.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV, THE AUTHOR OF SUCCESSFUL REFORMS IN AZERBAIJAN SCIENCE AND EDUCATION
Hasanova Sh.A.

Key words: education, science, progress, renaissance, development, actual problem, personality.

The great reputation of Azerbaijan in the international world is directly related to the name of National Leader Heydar Aliyev. In the large-scale, multifaceted activity of the great leader, attention and care for the development of education occupied an important place as a priority area. The valuable considerations and provisions of the genius leader, who knows the actual problems and perspectives of education to their intricacies, who constantly appreciates the role of education in society and the importance of personality formation, are, in the true sense of the word, among the rare gems of our modern pedagogical thought history. It is necessary to boldly say that those judgments and provisions, historical recommendations, based on strong logic and enviable foresight, became the program of the development path of Azerbaijani education both during the former USSR and the years of independence.

HEYDƏR ƏLİYEV – AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN BÖYÜK HİMAYƏDARI

Heydərli Şəhla Kərim qızı

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Rejissor_71@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, mədəniyyət, teatr, xalq, inkişaf.

Hər bir ölkənin, xalqın çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinin konkret dövlət modelində reallaşması üçün əlverişli siyasi mühiti və milli iradəsi ilə yanaşı, güclü liderinin olması mühüm şərtidir. Qətiyyətli, vətənpərvər, müdrik idarəçisi olmayan ölkə real imkanlar daxilində belə müstəqilliyinə nail ola bilməz. Dahi şəxsiyyətimiz Heydər Əliyevi Azərbaycan xalqının azadlıq, müstəqillik, milli dövlətçilik kimi ali məqsədlərini reallaşdırmaq üçün Allah özü xalqımıza bəxş etdi. Ömrünü xalqının və dövlətinin işıqlı gələcəyinə həsr edən ulu öndərin dühası, unikal liderlik keyfiyyətləri, siyasi prosesləri istiqamətləndirmək bacarığı, cəmiyyətin mənafeyini ümumi mənada birləşdirə bilməsi kimi keyfiyyətləri bütün mərhələlərdə Azərbaycan xalqının rəğbətini və etimadını qazanmışdır. Bu reallıqlar fonunda XX əsrdə xalqımızın dünya siyasətinə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixində yeri və rolu önə çıxır.

Ulu öndərimiz incəsənətə meyilli insan idi və gəncliyində memar olmaq istəsə də, zaman onu siyasi memara çevirdi. Sovet dönməindən bəri Azərbaycan mədəniyyəti daha çox diqqət mərkəzində idi. Xeyli kinoteatrlar, teatr binaları, muzeylər inşa olundu. Ulu öndər teatrı çox sevirdi demək olar ki, həmişə hər tamaşadan sonra, iştirakçılarla görüşür, öz tövsiyyələrini verirdi.

Ölkə lideri heç bir məlumatı gizlətmədən ictimaiyyətlə doğru və şəffaf olmalı, vətəndaşlara və onların mübarizələrinə qarşı empatik olmalı və onların rifahını öz maraqlarından üstün tutmalı, sərt qərarları vaxtında qəbul etməyi bacarmalı və ölkəyə fayda verəcək addımlar atmaqdan çəkinməməlidir. Prezident öz ölkəsi üçün uzunmüddətli baxışa malik olmalı, viziyoner olmalı və ölkəyə fayda verəcək perspektivdə məqsədlər qoymalıdır.

Ölkə başçısı ümumilli liderimiz kimi öz baxışlarını ictimaiyyətə açıqlaya bilən, inam və etimadı ilhamlandıran, digər dünya liderləri ilə dialoqu davam etdirə bilən və effektiv ünsiyyətçi olmalıdır. Öz ölkəsinin bütün eyni zamanda inklüziv vətəndaşlarını təmsil etməli, irqindən, dinindən, cinsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq hamının yaxşılaşması üçün çalışmalıdır. Eləcə də ölkə üçün ən böyük fayda gətirən müxtəlif mənşəli ideologiyaları digər liderlərlə işləməyə hazır olmalıdır. Bunları ulu öndər Heydər Əliyev öz siyasətində açıq seziləcək şəkildə biruzə vermiş ölkəmizin inkişafı üçün hər sahə üzrə öz maraq və diqqətini əsirgəməmişdir.

Ölkənin inkişafının əsas meyarları müxtəlif qrupların perspektivindən və prioritetlərindən asılı olaraq dəyişə bilər, lakin, ümumi qəbul edilən bəzi meyarlar dəyişilməzdir. Heydər Əliyevin gəlişi ilə iqtisadi artım və sabitlik daha çox hiss olunmağa başladı. Ölkənin ümumi daxili məhsulu, işsizlik səviyyəsi, inflyasiya və investisiyalar ölkənin iqtisadi inkişafının etibarlı göstəriciləri hesab olunur. Bu işlərin keyfiyyət göstəricisinin yüksək olması üçün prezident Heydər Əliyev az işlər görməyib. Sərvət və gəlirin ədalətli bölüşdürülməsi, təcrid olunmuş qruplar üçün mənzil, təhsil, səhiyyə və sosial təhlükəsizlik şəbəkələri kimi əsas insan ehtiyaclarının təmin edilməsi sosial ədalətin əsas göstəriciləridir və hesab edirəm ki, bu istiqamətdə də ümumilli liderin fəaliyyət yolu olmuşdur.

Azərbaycanda təhsil səviyyəsi, və həyat keyfiyyəti insan inkişafının mühüm göstəriciləri hesab olunur. Daha yüksək insan inkişafı indeksi çox vaxt daha inkişaf etmiş ölkə ilə əlaqələndirilir. Bir çox respublikalarla müqayisədə ölkəmizdə insan inkişafı sürətlə gedib və indiyə kimi bu proses özünü müsbət tərəfdən doğrultmaqdadır. Heydər Əliyevin yürütdüyü siyası pozisiyada ölkənin təbii ehtiyatlarının qorunması və lazımınca dəyərləndirilməsi məsuliyyətli inkişaf yanaşmasının mühüm göstəriciləridir. Uşaq yaşlarımdan

bəri özümü güvəndə hiss etməyimin başlıca səbəbi olaraq ümumilli liderin siyasi sabitliyi qoruması, yaxşı idarəçiliyi, sabit hökuməti əsas tuturam və bu parametrləri ölkənin demokratik inkişafının sütunu kimi hesab edirəm. Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu müddətdə Azərbaycana sabitlik gətirməkdə və iqtisadi artıma nəzarət etməkdə böyük rol oynayırdı. Ulu öndər prezidentliyi dövründə Azərbaycanın dünya miqyasında tanınmasında, digər ölkələrlə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdır. O, çoxlu səyahətlər edib və bir çox dünya liderləri ilə görüşüb. Azərbaycanın iqtisadi maraqlarını təbliğ edib və ölkəyə sərmayə qoyub. Heydər Əliyevin böyük nailiyyətlərindən biri Azərbaycanın böyük neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənilməsi ilə bağlı danışıqların aparılması olub. Qərb enerji şirkətləri ilə strateji tərəfdaşlıqlar vasitəsilə o, Azərbaycanın neft sənayesinin modernləşdirilməsinə və ölkə üçün sabit gəlir axınının yaradılmasına kömək edib. Heydər Əliyev həm də qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Rusiya, Türkiyə və İranla münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına çalışıb. O, Ermənistanla mübahisəli Dağlıq Qarabağ regionu üzrə sülh sazişinin imzalanmasında əsas rol oynayıb və Azərbaycanın ABŞ və Avropa ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə çalışıb. O, ölkə tarixinin keşməkeşli bir dönməndə rəhbərliyinə və Azərbaycanın maraqlarını dünya miqyasında təbliğ etmək səylərinə görə Azərbaycanda əbədi böyük hörmətə malikdir.

Heydər Əliyevin Ş. Qurbanov adına Musiqili Komediya Teatrı binasının tikintisində olması böyük və fərəh dolu hadisə idi. Bu, o demək idi ki, respublika rəhbərliyi Bakının mədəni həyatı, teatrlarının vəziyyəti, incəsənət adamlarının qayğıları ilə maraqlanırdı, onları diqqət mərkəzində saxlayaraq problemlərinin həllinə çalışırdı. Hətta öz istirahət gününü teatrın tikintisi ilə tanışlığa həsr edən, inşaat işlərinin gedişi ilə ətraflı maraqlanan Heydər Əliyevi tikintiyə rəhbərlik edən Əliş Ləmbəranski qarşılamış, aidiyyəti bütün məsələlərlə bir-bir tanış etmişdi. O, görülən işlər haqqında məlumat verərək qeyd etdi ki, 500 nəfərdən ibarət tamaşaçı zalı olacaq və teatr binası ən müasir avadanlıqla təmin olunacaq. Beləliklə uzun illər insanların sevimli istirahət yeri olan teatrın köhnə binasının yerində əvvəlkindən də gözəl bina tikildi. Heydər Əliyev mülahizələrini, eyni zamanda tənqid və iradlarını inşaatçılara və memarlara bildirirdi. Məsələn teatrın ornamentlərinin düzülüşünə kimi, hər şeyə diqqət edən Heydər Əliyev binanın arxitekturasında vahid milli bir üslub olmasına qədər hər bir xırdalıqla maraqlanırdı. Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev vaxtın şəraitinə uyğun teatr tikdirib, Azərbaycan xalqı da onillərlə bundan istifadə edib. Həmin binanın yerində möhtəşəm bir yeni teatrın ucaldılması sevindirici və bir rəhbər diqqətidir. Ulu öndər Şəkidəki Xan sarayı, Şirvanşahlar sarayı, Naxçıvanda Əcəmi Naxçıvaninin ucaldığı "Möminə Xatun" məqbərəsi, Şuşadakı qədim abidələr, həmçinin, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində tikilmiş məscidlərdən danışaraq demişdi ki, onlar məhz milli incəsənət, rəssamlıq nümunələrinin əks olunması ilə əlamətdardır. "Adam özünə ev tikəndə fikirləşməlidir ki, həmin tikili məhz azərbaycanlıya məxsus ev olmalıdır". Ulu öndər Heydər Əliyevin milli teatrımıza diqqəti sayəsində incəsənətimiz çiçəklənmə dövrü yaşayırdı. Ümumilli lider vurğulayaraq bildirirdi ki, teatr hər gün tamaşaçıların gəldiyi yerdir. Bu sənət məbədi insanlar üçün tərbiyə məktəbidir. Teatra gələnlər estetik zövq alır, mədəniləşir. Teatr təkcə səhnəsi, tamaşası ilə yox, öz binası ilə də estetik zövq formalaşdırmalıdır. Teatrın təbiəti haqqında aydın bir həqiqət mövcuddur. O həqiqət budur ki, teatr canlıdır və demokratikdir.

1971-ci il ideoloji iş mərhələlərinə həsr olunmuş plenumda teatr ictimaiyyətinə böyük və məsul vəzifələr irəli sürülmüşdür. Burada teatr kollektivlərinin əsas diqqətini ideya bədii səviyyənin yüksəldilməsi və eyni zamanda yeni insan tərbiyyəsinin formalaşmasına yönləndirirdilər. Bu minvalla sadalanan vəzifələrə cavab verən dram əsərlərini də qələmə almaq inkişaf xəttinin növbəti mərhələlərindən idi. Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti tamaşaların ideya-bədii səviyyəsinin yüksəlməsinə dəstəkləyən səhnə əsərlərinin yaradılmasını əsas tuturdu. Repertuarın düzgün formalaşmasında və digər məsələlərdə teatrlara kömək etməli, yaradıcılıq əlaqələrinin inkişafına və qaradaş xalqların teatr sənətinin təcrübəsi ilə qarşılıqlı zənginləşməyə yardım göstərilməlidir.

Azərbaycan mədəniyyətinə, incəsənətinə on illər əvvəl olduğu kimi gələcəkdə də qayğı və diqqət göstəriləcək. Sonda ulu öndərin deyimini diqqət mərkəzinə gətirmək istəyirəm. "Ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, rəssamlıq, heykəltaraşlıq məktəbimiz, musiqimiz, teatr mədəniyyətimiz dünya səviyyəsində yüksək zirvələrə qalxmışdır. Bizim mədəniyyətimizin nə qədər dərinliyi var, biz nə qədər zənginik! Yüksək mədəniyyətə malik olan ölkə həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir."

Ədəbiyyat

1. İsrailov İ. Azərbaycan rejissor sənəti tarixindən səhifələr, Bakı. 2022
2. Məmmədəliyeva S., Əhmədov T. Heydər Əliyev və mədəniyyət, Bakı. 2008.

РЕЗЮМЕ
ГЕЙДАР АЛИЕВ – ВЕЛИКИЙ ПОКРОВИТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ
Гейдарлы Ш.К.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, культура, театр, люди, развитие.

Великий лидер Гейдар Алиев на протяжении всей своей деятельности уделял особое внимание развитию науки, образования и культуры. Это не было случайностью. Потому что гений хорошо понимал, что единственный путь прогресса Азербайджана лежит в высшем образовании и просвещении народа, и большое значение придается фундаментальным и гуманитарным наукам. Увековечивая память Гейдара Алиева, выдающиеся деятели науки, литературы, кино и культуры вспоминают о нем только с такими мыслями. Период азербайджанской литературы XX века также связан с именем общенационального лидера. Великий вождь, неоднократно подчеркивавший в своих докладах и выступлениях, что литература, прославляющая ведущую идеологию общества, есть школа, освещающая путь в будущее, «несомненно, она оказывает на людей такое же сильное влияние, как поэзия, литература культурных образцов, то есть оказывает такое сильное влияние на духовность, нравы, воспитание и формирование идей человечества, что другого средства нет», он ясно объяснил важную роль литературы и формирования национального менталитета.

SUMMARY
HAYDER ALIYEV – THE GREAT PATRON OF AZERBAIJAN CULTURE
Heydarli Sh.K.

Key words: *Heydar Aliyev, culture, theater, people, development.*

The great leader Heydar Aliyev paid special attention to the development of science, education and culture throughout his career. This was no accident. Because the genius understood well that the only way for the progress of Azerbaijan lies in the people's higher education and enlightenment, and the important importance is given to fundamental and humanitarian sciences. When commemorating the memory of Heydar Aliyev, prominent figures of science, literature, cinema, and culture remember him only with such ideas. A period of 20th century Azerbaijani literature is also connected with the name of the national leader. The great leader, who repeatedly emphasized in his reports and speeches that the literature that glorifies the leading ideology of the society is a school that illuminates the way to the future, "undoubtedly, it has a strong influence on people as much as poetry, literature, cultural examples, that is, it has such a strong influence on the spirituality, morals, education, and formation of ideas of humanity. there is no other means", he clearly explained the important role of literature and national mentality formation.

MÜƏLLİM-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİ TƏHSİLİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

İsmayılova Röyya Həmid qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
cafarli84@mail.ru

Açar sözlər: *müəllim, şagird, münasibət, inkişaf, bacarıq.*

Müasir dünya ölkələrinin və xalqlarının artan qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı, elm və mədəniyyətin beynəlmilləşməsi, bəşəriyyətin qlobal problemlərinin kəskinləşməsi, onların həlli milli çərçivədən kənara çıxmadan mümkün deyil - bütün bunlar elmin öyrənilməsinin ali əhəmiyyətini müəyyən edir. Bu kontekstdə təhsilin inkişaf prosesinin hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməsi getdikcə aktuallaşır.

Beynəlxalq pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb edir, onun qanunauyğunluqlarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Eyni zamanda xarici təhsil sahəsində baş verən dəyişikliklər, onların müsbət və mənfi cəhətləri ilə konkret tanışlıq öz problemlərimizi, xüsusən də subyekt-obyekt və subyekt problemlərini dərinləndirən dərk etmək üçün mühüm şərtidir.

Müasir yüksək inkişaf etmiş ölkələr həyatın bir çox aspektləri, o cümlədən təhsillə bağlı məsələlərin həllində mühüm təcrübə toplayıblar. Bu təcrübənin tərkibindəki əsas problemlərdən biri müəllim və şagird arasındakı münasibət problemdir, çünki bu cür münasibətlər təhsilin pedaqoji və psixoloji sahəsində, məktəb icmasında münasibətlər sistemində aparıcı kimi tanınır.

“Müəllim-şagird” münasibətlərinin strukturu ən sadə məkan, əqli və sosial təmaslardan tutmuş ən mürəkkəb sosial davranışlar və davamlı münasibətlərə qədər olan sosial əlaqələr sistemidir. Müəllimlə şagirdin münasibəti seçilmir, zərurətlə diktə olunur: müəllim üçün - işləmək, öyrətmək, gənc nəsil üçün - oxumaq. Müəllim özü üçün şagird seçmir, oxumağa gələnlərə təlim-tərbiyə verir. Şagird də özünə müəllim seçmir, artıq müəyyən qrup müəllimlərin işlədiyi məktəbə gəlir. Təcrübə göstərir ki, bir çox müəllimlər təlim fəaliyyəti prosesində şagirdlərlə əlaqə yaratmaqda böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Bu baxımdan pedaqoqun mövqeyi, onun xarakteri məsələsi, şagirdlərlə münasibətləri həmişə ən aktual problemlərdən biri olub və bu gün həm ölkəmizdə, həm də xaricdə belə olaraq qalır.

V.G. Belinski, K.N. Ventzel, N.A. Dobrolyubov, P.F. Kapterev, V.F. Odoevski, A.N. Ostrogorski, D.İ. Pisarev, A.N. Radishchev, L.N. Tolstoy, K.D. Uşinski, ST. Şatski və başqaları öz əsərlərində müəllim və şagird münasibəti məsələsinə diqqəti cəkməmişlər. Bu mövzuda daha çox iki yanaşma mövcuddur: şagirdin müəyyən tələbkarlıq, sərtlik, hörmət şəraitində tərbiyə olunduğu liberal paternalizm və digər tərəfdən, uşağın sahib olduğu libertarizm, azadlıq: seçim azadlığı, qərar qəbul etmə azadlığı. Bu yanaşma azad, özünə qarşı cavabdeh olan, öz mövqeyini cəmiyyətdə reallaşdırma bilən bir insan yetişdirməsinə gətirib çıxarır.

Müəllimin peşə və kommunikativ bacarıqlarının aşağıdakı qruplarını ayırmaq olar:
Sosial-psixoloji bacarıqlar ;

- şagirdləri ünsiyyətə sövq etmək, xoş təəssürat yaratmaq (özünü təqdim etmə bacarığı), hər bir şagirdin şəxsiyyətinin unikallığını, status strukturunu adekvat dərk etmək, subyektlərarası münasibətlərin inkişafını proqnozlaşdırmaq, psixoloji vasitələrdən istifadə etmək bacarığıdır.

Əxlaqi və estetik bacarıqlar ;

- ünsiyyəti humanist, demokratik əsaslar üzərində qurmaq, peşə etikası və etiketi prinsip və qaydalarını rəhbər tutmaq, hər bir şagirdin şəxsi ləyaqətini müdafiə etmək, şagird kollektivi və ayrı-ayrı şagirdlərin yaradıcı əməkdaşlığını təşkil etmək, yaradıcılıq fəaliyyətini təşkil etmək bacarığıdır.

Estetik bacarıqlar;

-daxili və xarici şəxsi təzahürləri uyğunlaşdırmaq, bədii, estetik ifadəli olmaq, yeniyetmələri yüksək ünsiyyət mədəniyyəti ilə tanış etmək, onların emosional tonunu və nikbin münasibətini aktivləşdirmək bacarığıdır.

Texnoloji bacarıqlar ;

-təhsil vasitələrindən, metodlarından, texnikalarından, müxtəlif qarşılıqlı əlaqə formalarından istifadə etmək, ünsiyyətin idarə edilməsinin optimal üslubunu seçmək, pedaqoji taktikaya riayət etmək, kommunikativ və subyektiv qarşılıqlı əlaqəni üzvi şəkildə birləşdirmək, onun təhsil səmərəliliyini təmin etmək bacarığıdır.

Münasibətlər insanların bir-birinə fərdi münasibətinin və ya şəxsiyyətlərarası münasibətlərin yaradılması prosesi olan insanların qarşılıqlı əlaqəsi prosesində daim yaradılır. Lakin, eyni zamanda qarşılıqlı əlaqə həm subyekt- subyekt, həm də subyekt-obyekt münasibətlərini təmsil edə bilər.

Şəxslərarası münasibətlər probleminə dair tədqiqatların təhlili dörd əsas konteksti müəyyən etməyə imkan verir.

1. İdrak əlaqələri – “bilik obyektini kimi”. G.M. Andreeva, A.A. Bodaleva, Ya.L. Kolominski, V.A. Labunskaya, A.A. Reana bu kontekstdə çıxış edir.

2. Emosional münasibətlər - "rəğbət və ya digər emosiyaların obyektini kimi". Bu istiqamət Gozman, N.N. Obozov və başqa alimlərin əsərləri ilə təmsil olunur.

3. Praktiki münasibətlər – “təsir obyektini kimi”. Bu istiqamətin nümayəndələri B.S. Bratus, B.F. Lomov, Markova, A.V. Petrovski və başqaları.

4. “Mən-Sən” münasibətləri və ya inkişaf edən münasibətlər – “ dünyanın ayrılmaz hissəsi və insan mövcudluğunun şərti kimi”. Bu istiqamət ekzistensializm fəlsəfəsindən qaynaqlanır və ilk növbədə əsasən psixoterapevtik münasibətlər çərçivəsində inkişaf edir. Sonralar pedaqoji münasibətlər kontekstinə keçir. Bu cərəyanın görkəmli nümayəndələri M. Buber, K. Rocers, M. Haydegger, K. Jaspers və başqalarıdır.

K.Strike müəllim və şagird arasındakı münasibətə və müvafiq olaraq onların hər birinin təhsil prosesində qarşıya qoyduğu məqsədlərə üç yanaşma müəyyən edir. Bunlar liberal paternalizm, kommunitarizm və libertarizm mövqelərindən yanaşmalardır. Birinci növ, uşağın həm indiki, həm də gələcəkdəki maraqlarına qayğı göstərməkdən ibarətdir və buna görə də hansı duyğulara səbəb olmasından asılı olmayaraq müəyyən tələblər qoyur. Kommunitarizm tərəfdarları üçün təhsilin məqsədi uşağı müəyyən sosial qrupa daxil etmək və onun dünyagörüşünün milli, sinfi və ya dini mənsubiyyətinə uyğun formalaşmasıdır. Sonuncu növ, bir yetkinin uşağın hər hansı bir istəyini yerinə yetirməyə çalışdığı zaman pedosentriзмin həddindən artıq formasını təmsil edir.

Paternalizm şəraitində tədris metodlarının seçilməsi əsasən müəllimin özünün şagirdlərə məlumat ötürmək istəməsindən və ya şagirdlərə ona çıxış imkanı verməyə üstünlük verməsindən asılıdır. Bu yanaşma ilə şagird özü qərar verməyi öyrənməlidir.

Müasir aparıcı yanaşmalardan biri olan humanist yanaşma şagirdə hər bir yeniliyə açıq olmağı öyrətməyi, şagirdlərin biliyə olan tələbatını inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur. Təlim konteksti olan şagirdlərin daxili aləmini, təcrübəsini də nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan, bir çox humanist pedaqoqlar intuisiyanı, yaradıcılığı, fantaziyanı, ixtiraçılığı, hisslərin ifadəsini təşviq etməyin lazım olduğuna inanırlar. Müəllim bütün pedaqoji fəaliyyəti prosesində özünü öyrənməyə borcludur, çünki humanist düşünən müəllim özünü reallaşdırmağa, əks etdirməyə, humanist olmağa, bir çox sahədə məlumatlı olmağa, öz fənnini bilməyə, şagirdlərə təqdim etməyə çağırılır.

Bütün bu istiqamətlər aşağıdakı prinsiplərə əməl edir:

- şagird üçün məktəb, əksinə deyil;
- təhsilin mərkəzində humanizm və demokratiya;
- müəllim fasilitator, məsləhətçidir;
- uşağın şəxsiyyəti müəllim üçün maraqlıdır;
- məktəbin istedadları onun fəxridir.

Ədəbiyyat

1. Kashlev S.S. Pedaqoji prosesin müasir texnologiyaları. - Minsk: Ali məktəb, 2002.

2.Kolodina J.I.B. Şəxsi müşahidə “müəllim-şagird” sistemində pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin formalaşması amili kimi. - Novosibirsk, 2000.

РЕЗЮМЕ
ОТНОШЕНИЯ УЧИТЕЛЬ-УЧЕНИК КАК ОДНА ИЗ АКТУАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ
Исмаилова Р.Г.

Ключевые слова: учитель, ученик, отношение, развитие, мастерство.

Проблема взаимоотношений учителя и ученика является традиционной психолого-педагогической проблемой и является объектом исследования многих отечественных и зарубежных ученых. В то же время эта проблема стала особенно актуальной в современных образовательных условиях. Учебный процесс представляет собой единство обучения и взаимодействия учителя и ученика. Это также сложная система различных типов отношений. Иными словами, школа представляет собой как бы огромный социальный механизм, ее особенности состоят из более мелких кругов - управления, учителей, ученических групп, тематических подгрупп (отделов, объединений, советов и т. д.), каждая из которых имеет свои отличительные особенности.

SUMMARY
TEACHER-STUDENT RELATIONSHIPS AS ONE OF THE CURRENT PROBLEMS OF EDUCATION
Ismayilova R.H.

Keywords: teacher, student, attitude, development, skill.

The problem of teacher-student relations is a traditional psychological-pedagogical problem and has been the object of research by many local and foreign scientists. At the same time, this problem has become especially urgent in the current educational conditions. The training process is a unity of teaching and learning, in which the activities of the teacher and the student interact. It is also a complex system of different types of relationships. In other words, the school is like a huge social mechanism, its features consist of smaller circles - management, teachers, student groups, thematic subgroups (departments, associations, councils, etc.), each of which has its own distinctive characteristics.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ İNCƏSƏNƏT

İsrafilova Günel Təbriz qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
israfilova899@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, şəxsiyyət, mədəniyyət, milli, yaradıcılıq.

Ulu Öndər, dünyanın görkəmli siyasətçisi və dövlət xadimi mərhum Heydər Əliyevin həyatı və ictimai-siyasi fəaliyyəti əsl tərbiyə məktəbidir.

Dahi şəxsiyyət ensiklopedik bir şəxsiyyət idi. Hansı sahədə danışmağından asılı olmayaraq, elə bilirdin ki, o, bu peşənin sahibidir. Hər bir sənət sahibi ilə məhz o sənətin peşəkarı kimi söhbət edirdi. Milli və professional musiqimizin gözəl bilicisi idi. İstənilən musiqi əsəri, incəsənət xadiminin yaradıcılığı haqqında elə dəqiq fikirlər söyləyirdi, təhlillər edirdi ki, sənətşünaslar həsəd aparırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əliyevlər ailəsində musiqini çox sevirdilər. Həyat yoldaşı Zərifə xanım gözəl piano çalırdı. Zərifə xanımın bacısı, Gülarə Əliyeva istedadlı pianoçu, “Dan ulduzu” ansamblının rəhbəri, qızları Sevil Əliyeva yadda qalan, gözəl melodiyları ilə qəlbləri oxşayan mahnıların müəllifidir. Görkəmli rejissorumuz Vaqif Mustafayevin Ulu Öndər haqqında çəkdiyi silsilə filmlərin birində Heydər Əliyevin Zərifə xanımın müşayiəti ilə T.Quliyevin, R.Rzanın sözlərinə yazdığı “Sənə də qalmaz” mahnısını unutmaq mümkün deyil.

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin kökləri çox-çox qədim zamanlara gedib çıxır. XX əsrdə isə xalqımızın mədəni həyatında yeni bir dövr başlanmışdır. Bu, Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan bir dövrüdür. Ulu Öndər deyirdi ki, “xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir”. Məhz ona görə də Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə xalqın mədəniyyətinin inkişafını həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır.[3]

Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğini həmişə diqqət mərkəzində saxlayan Ulu Öndərin hakimiyyəti illərində çox səmərəli tədbirlər reallaşdırılıb. Ümummillî Lider Azərbaycanın sivil dünya ilə inteqrasiyasına, xalqların iqtisadi-siyasi, humanitar yaxınlaşmasına dövlətçiliyi möhkəmləndirən, xalqı inkişaf etdirən ən vacib vasitələrdən biri kimi baxırdı. Və bu zaman dünya ilə dil tapmağın ən sınılanmış və optimal yollarından biri olaraq, mədəni dəyərlərin qarşılıqlı dərkini və təbliğini əsas götürürdü.[2] Bu mənada xarici ölkələrdə keçirilən Azərbaycan mədəniyyət və incəsənət günləri, eyni zamanda Azərbaycanda keçirilən belə tədbirlər mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına çox gözəl yol açırdı.

Hələ 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi, millətine sonsuz məhəbbəti sayəsində Azərbaycan musiqisi təkcə SSRİ-də deyil, həmçinin bütün dünyada tanındı.

Neçə-neçə bəstəkarlarımız SSRİ xalq artisti adına layiq görüldü. SSRİ-nin ən yüksək orden və medalları ilə təltif olundular. Elə onu demək kifayətdir ki, üç böyük bəstəkarımız - Qara Qarayev, Niyazi, Fikrət Əmirov Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görüldülər.

Dövlət müstəqilliyimizin ilk illərində bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yaranmış sosial problemləri dövlət səviyyəsində müvəffəqiyyətlə həll edən cənab H.Əliyev yaradıcı ziyalıların, o cümlədən Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının görkəmli üzvlərinin, xüsusi xidmətləri olan bəstəkar və musiqişünasların əməyini yüksək qiymətləndirdi. Onun Prezident təqaüdü təsis etməsini incəsənətimizin inkişafı yolunda tarixi addım kimi dəyərləndirmək olar. [1]

Azərbaycanın xarici ölkələrlə sıx musiqi əlaqələrinin yaranması və inkişafı daim diqqət mərkəzində saxlayan, görkəmli sənətkarları respublikamıza dəvət edən dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev bununla da Bəstəkarlar İttifaqının beynəlxalq əlaqələrinin daha da genişlənməsinə şərait yaradırdı. Heydər Əliyevin Azərbaycan Bəstəkarlarının və musiqişünaslarının əməyini təqdir etməsi, onların yaradıcılığını yüksək fəxri adlar və mükafatlarla dəyərləndirməsi bilavasitə Bəstəkarlar İttifaqının fəaliyyətinə verdiyi qiymətin bariz təzahürüdür.

Heydər Əliyev bəstəkarlara daha artıq diqqət yetirməyi, onların püxtələşməsinə, kamilləşməsinə kömək etməyi, səhnə və qüsurlarını vaxtında göstərməyi məsləhət görürdü. Bu bərdə çox dəyərli bir fikri indi də aktualdır: “Bəzən ayrı-ayrı gənclər nə isə fəvqəltəbii bir şey axtarmağa başlayır və elə dolaşmış qalırlar ki, müəllifin öz əsərində nə ifadə etmək istədiyini başa düşmək çətin olur. Gənclərin tərbiyəsində İttifaqın rolu xüsusilə böyükdür. Lakin təcrübəli bəstəkarlarımız, ustad sənətkarlarımız da bu işdə az rol oynamamalıdır”.

Bu gün Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev onun siyasətini davam etdirərək mədəniyyət və incəsənət xadimlərinə öz diqqətini və qayğısını əsirgəmir. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafı və təbliğində H.Əliyev Fondunun prezidenti, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın da müstəsna rolu vardır. O, mədəniyyətimizin inkişafı və dünya miqyasında təbliği üçün əvəzsiz işlər görür.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və mədəniyyət / [III cildə] – Bakı: – c.3 – 2008.
2. Hüseynova, İ. Liderlik nümunəsi // Dürçəliş-XXI əsr, – 2009, № 130-131, – s. 90-98.
3. Qasımova, X. Milli mədəniyyətimizin xilaskarı // Xalq qəzeti – 2019. №124, –s.13.

РЕЗЮМЕ ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИСКУССТВО Исрафилова Г.Т.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, личность, культура, национальный, творчество.

Невозможно представить личность Гейдара Алиева без его внимания и заботы о науке, образовании и культуре.

В нашей культуре нет сферы, не затронутой заботой Гейдара Алиева. Наша музыка, театр, киноискусство, скульптура, живопись и ковровое искусство также извлекли пользу из ценных идей Великого Вождя в своем развитии сегодня.

В период правления Великого Лидера, который всегда делал акцент на пропаганде азербайджанской культуры, были реализованы очень действенные меры.

SUMMARY HEYDAR ALIYEV AND CULTURE Israfilova G.T.

Key words: Heydar Aliyev, personality, culture, national, creativity.

It is impossible to imagine the personality of Heydar Aliyev without his attention and concern for science, education and culture.

There is no sphere in our culture that is not taken care of by Heydar Aliyev. Our music, theater, cinema, sculpture, painting and carpet art have also benefited from the valuable ideas of the Great Leader in their development today.

During the reign of the Great Leader, who always emphasized the promotion of Azerbaijani culture, very effective measures were implemented.

HEYDƏR ƏLİYEVİN TƏHSİLƏ VERDİYİ TÖHFƏLƏR

Kərimova Dilarə Abuzər qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
dilara_14@inbox.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, təhsil, məktəb, ali təhsil, islahat

Heydər Əliyevin təhsil sahəsində fəaliyyəti əsasən aşağıdakı istiqamətləri əks etdirir: O, Azərbaycan maarifçilik sisteminin kadrlarını yerli kadrlarla milliləşdirdi, respublikanın hər yerində, xüsusən də kəndlərdə

məktəblər tikdi, müəllimlərə qayğı göstərdi, təyinat sistemini genişləndirdi. Kəndlərdə işləməyə təyin olunmuş müəllimlərə kirayə mənzil və digər imtiyazlar verilmiş, əyalətləri ekspertlərlə təmin etmək üçün gənclərə ali təhsil almaq və ali təhsil müəssisələrinə müsabiqədənkənar namizədlik vermək üçün şərait yaradılmış, ali təhsil müəssisələrinin sayı artırılmışdır. Maddi-texniki təchizatının gücləndirilməsi və Azərbaycan təhsilinin qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemi ilə əlaqələndirilməsi üçün səylər artırılmışdır.

Heydər Əliyev məqsədə nail olmaq üçün ilk olaraq Azərbaycan Maarif Nazirliyinin kadrlarını milliləşdirməyə başladı. Kadrlara tələbat artırdı. Azərbaycan təhsil işçilərinin nazirlik sistemində işlə təmin olunması gücləndirildi. İşdə nöqsanlara yol verənlər, o cümlədən qeyri-azərbaycanlılar tutduqları vəzifələrdən azad edilməyə başlandı. Məsələn, Azərbaycan KP MK-nın 1970-ci il 13 mart tarixli büro iclasında Maarif nazirinin müavini R.A.Balayanın nalayiq hərəkətləri müzakirə olunaraq işdən azad edilmişdir [3].

Heydər Əliyev yüksək vəzifəli məmurların öz övladlarını müxtəlif yollarla Azərbaycan Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinə yerləşdirməsinə mane olaraq fəhlə və kəndli övladlarının təhsil alması üçün əlverişli şərait yaratdı. Nəticədə 1978-ci ildə Azərbaycanın ali məktəblərinə daxil olan fəhlə və kəndli uşaqlarının xüsusi çəkisi 67 faizdən çox olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 13 faiz artım deməkdir. Qeyd edək ki, Avropada kənd əhalisi tarixən milli qan qoruyucusu kimi qəbul edilib. Azərbaycanda müxtəlif sosial təbəqələri təmsil edən insanların ali təhsilinə göstərilən diqqət təhsilin, maarifçiliyin və mədəniyyətin ümumi şəbəkəsini genişləndirmiş, respublikanın mədəni səviyyəsini yüksəltmiş, xalqın hakimiyyətə inamını artırmışdır [1].

Heydər Əliyev Azərbaycan ali təhsilinin inkişafına xüsusi diqqət yetirir, müvafiq şəbəkəni genişləndirir, tələbələrin sayını artırır, müəllimlərə qayğı göstərirdi. Artıq qeyd edildiyi kimi, Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndə qədər respublikada cəmi 13 ali məktəb var idi. Lakin o hesab edir ki, ali məktəblərin sayı Azərbaycan əhalisinin artan tələbatını ödəmir. Ona görə də Azərbaycan rəhbəri yeni ali təhsil müəssisələrinin açılmasına xüsusi önəm verirdi. Onun çox diqqət və qayğısı sayəsində 1980-ci ildə Azərbaycanda ali məktəblərin sayı 17-yə çatdı. Bakıda Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu, o cümlədən İnşaat Mühəndisləri İnstitutu, Naxçıvan və Xankəndidə müxtəlif institutlar açıldı. 1976-1980-ci illərdə ali təhsil müəssisələrində yeni fakültələr, 72 yeni kafedralar yaradılmış, 1980-ci ilədək respublikamızda 75 orta ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərərək 140-dan çox ixtisas üzrə mütəxəssis hazırlamışdır.

1969-cu il noyabrın 1-də Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi münasibətilə keçirilən təntənəli mərasimdə Heydər Əliyev ana dilində parlaq nitq söylədi. Heydər Əliyev çıxışında bildirdi ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaradılması mütərəqqi qüvvələrin qələbəsi və Azərbaycanın ən yaxşı övladlarının doğma xalqı maarifləndirmək, dünya mədəniyyəti və elmi xəzinəsini xalqa açmaq məqsədi ilə bir neçə onilliklər boyu davam edən mübarizəsinin nəticələridir. O, bu sözləri ilə Azərbaycan müstəqilliyinə və onun uğrunda mübarizə aparan qüvvələrə, o cümlədən Xalq Cümhuriyyətinin xadimlərinə inamını açıq şəkildə ifadə etdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, Heydər Əliyev Universitetin yaradıcısı olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini düşmən sayan, həmin dövrü yaddaşlardan silməyə çalışan respublikada Kommunist Partiyasının rəhbəri kimi tərəddüd etmədən bu fikirləri səsləndirirdi [4].

O vaxt bəziləri düşünürdü ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dilində danışa bilməz. Buna baxmayaraq, onun bu çıxışı Azərbaycan cəmiyyətində sözün əsl mənasında böyük sensasiyaya səbəb oldu. Hətta bəziləri ona yaxınlaşıb, ana dilində danışdığına görə təbrik edib, minnətdarlıqlarını bildiriblər. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilində danışması öz ana dilini sevən, milli ruhda yaşayan xalq üçün əlamətdar hadisə demək idi. Həmin adamlarla söhbətində dedi ki, təəccüblənməyə heç bir əsas yoxdur, bu mənim ana dilimdir və öz dilində danışmağı qəhrəmanlıq saymaq olmaz. Yenə də, əslində, sovet quruluşu şəraitində respublika rəhbərinin öz ana dilində daha yüksək milli ruhla çıxış etməsi onun üçün bir sıra arzuolunmaz nəticələr verə bilərdi.

Hərbi təhsilin inkişafı da o dövrdə son dərəcə vacib məsələ kimi aktualıq kəsb edirdi. SSRİ Kosmik Uçuşlar Tədris Mərkəzində azərbaycanlı gənclərin olmamasından narahat olan Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin ali aviasiya məktəblərinə göndərilməsinə şəxsən rəhbərlik edirdi. Əsası Ümummilli Lider tərəfindən qoyulmuş Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Məktəb Heydər Əliyevin milli təhsilin bütün sahələrdə inkişafına xüsusi diqqət və qayğısının parlaq təzahürüdür.

Dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlərdə gedən proseslərə dərinədən bələd olan Heydər Əliyev Azərbaycan təhsil nümayəndələrini qabaqcıl xarici ölkələrin mütərəqqi təhsil sistemi ilə tanış etmək fürsətini heç vaxt qaçırmırdı. 60-cı illərin sonlarından başlayaraq müxtəlif sistemlərə malik iki dövlətin qarşıdurmasından rahatlaşmaya keçid prosesi ilə Heydər Əliyev SSRİ-ABŞ ikitərəfli münasibətlərində özünü göstərən yaxınlaşmadan istifadə edərək, Amerika təhsil sisteminin Azərbaycanda tanınması istiqamətində fəaliyyət göstərdi. Onun sədrliyi ilə 1969-cu il sentyabrın 9-da Azərbaycan KP MK-nın Büro iclası Bakıda ABŞ-da təhsil sərəhsinin təşkili haqqında qərar qəbul etdi. 1969-cu il dekabrın 26-dan 1970-ci il fevralın 9-dək indiki Xətai sarayında uğurla keçirilən sərəhsiyə Azərbaycan təhsilinin nümayəndələri böyük maraq göstərmişlər. Sərəhsini ümumilikdə on minlərlə kişi ziyarət etmişdir. Azərbaycan təhsil nümayəndələrinin

sovet sistemi şəraitində dünyanın qabaqcıl ölkələrindən birinin təhsil sistemi ilə tanışlığında sərginin təşkili, şübhəsiz ki, müstəsna rol oynamışdır [8].

Azərbaycan Lideri imkan daxilində azərbaycanlı tələbələrin xarici ölkələrin universitetlərində təcrübə keçməsinə və mübadilə proqramları çərçivəsində təhsil almasına da nail olub. Məsələn, təkcə 1979-cu ildə 122 azərbaycanlı tələbə təhsil almaq üçün Almaniya Demokratik Respublikası, Polşa, Çexoslovakiya, Macarıstan və Yuqoslaviyaya göndərilib. Öz növbəsində həmin ölkələrdən tələbələr də təhsil almaq üçün Azərbaycana gəliblər. Sovet hakimiyyəti şəraitində Azərbaycan xarici ölkələrlə birbaşa əlaqələr yarada bilmədiyindən Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin ölkənin qabaqcıl ali məktəblərində müxtəlif ixtisaslara yiyələnməsinə şərait yaratdı. O, gənclərə təhsil aldıkları şəhər əhalisinin dünya elminin və mədəniyyətinin ən son nailiyyətlərindən xəbərdar olmağı tövsiyə edib.

Tanınmış dövlət xadimi Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasını milli zəminləri qoruyaraq aktuallaşdırmış, ardıcıl olaraq elm və təhsil sahəsində mütərəqqi islahatlar həyata keçirmişdir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsi hər bir vətəndaşın pulsuz icbari təhsil almaq hüququnu təsbit etmişdir. Eyni zamanda, milli təhsilin alternativ əsaslarla tərəqqisini təmin etmək və daha yüksək səviyyəli təhsil uğrunda rəqabətə nail olmaq üçün paralel özəl sektorun inkişafı üçün lazımı şərait təmin edilmişdir.

1996-cı ildə Heydər Əliyevin göstərişi ilə respublika hökuməti "Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" qərar qəbul etdi; peşə məktəbləri və liseylər yaradıldı. Hər bir mütərəqqi islahatın uğuru, şübhəsiz ki, onun ictimai şüurla nə dərəcədə əlaqəli olmasından və cəmiyyət tərəfindən mənimsənilməsindən birbaşa asılıdır [2].

Ali təhsil sahəsində daha bir yenilik ölkənin 4 aparıcı ali təhsil məktəbinə - Bakı Dövlət Universitetinə, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasına, Azərbaycan Tibb Universitetinə və Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasına maliyyə müstəqilliyinin verilməsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında Fərmanı" ilə bir sıra ali məktəblərə universitet statusu verilmişdir.

Təhsilin ümumi keyfiyyətinə bilavasitə təsir edən digər amil ümumtəhsil məktəblərində maddi-texniki təminatın gücləndirilməsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 4 oktyabr tarixli "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki təminatının gücləndirilməsi haqqında" Sərəncamı milli təhsil sisteminin inkişafında mühüm amil olan ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki təminatının gücləndirilməsinə xüsusi xidmət etmişdir. Sərəncama uyğun olaraq Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təminatı Proqramı" (2003-2007-ci illər) Ümummilli Liderin 17 fevral 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Təsdiq edilmiş proqram çərçivəsində 2003-2007-ci illərdə respublikada 44698 şagird üçün nəzərdə tutulmuş 149 məktəbin tikintisi, o cümlədən 179 məktəbdə 212 əlavə sinif otağının tikintisi, 45 məktəbin əsaslı təmiri nəzərdə tutulmuşdu ki, bunların hamısı uğurla həyata keçirilmişdir [6].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 may 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə Elmlər Akademiyasına Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası statusu verilmişdir ki, bu da Akademiyanın fundamental elmin inkişafında əldə etdiyi nailiyyətləri, onun mədəni-mənəvi formalaşmasında rolunu bir daha təsdiqləyir. 30 mart 2001-ci il və 1 iyul 2002-ci il tarixli fərmanlarla AMEA-nın və Akademiyanın bütün əməkdaşlarının əmək haqları dəfələrlə artırılıb. 2002-ci il avqustun 12-də AMEA-nın yaradılması haqqında tarixi sərəncam imzalanıb. Ulu Öndərin sədrliyi ilə Naxçıvan Ali Məclisinin iclas zalında Naxçıvan Bürosu və bu idarənin yaradılmasına həsr olunmuş konfrans keçirilmişdir. Ümummilli Liderin Milli Elmlər Akademiyasının statusu və Nizamnaməsi, o cümlədən AMEA-nın prezidentinin təsdiq edilməsi haqqında 2003-cü il 4 yanvar tarixli fərmanı Azərbaycan elmində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Görkəmli rəhbərin bu addımı Milli Elmlər Akademiyası sistemində əsaslı islahatların aparılması, texniki təchizatın təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, elm sahəsində dünya ölkələrinin ən mütərəqqi təcrübəsinin mənimsənilməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır [7].

Qeyd olunan dövrdə AMEA Rəyasət Heyəti Fərmanın icrası ilə bağlı qərar qəbul edib. Qərar Fərmanın milli dilimizin inkişafındakı müstəsna dəyərini vurğulayır və Akademiyada milli dilin və latın qrafikasının tətbiqinə yönəlmiş bir sıra tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlərin əksəriyyəti artıq həyata keçirilib. Rəyasət Heyətinin 22 avqust 2001-ci il tarixli iclasında Heydər Əliyevin "Azərbaycan əlifbasının yaradılması və Azərbaycan dili gününün keçirilməsi haqqında" Fərmanı, habelə 13 avqust 2001-ci il tarixli Sərəncamı hərtərəfli müzakirə edilib.

O, həmişə müəllimlərin ali və müqəddəs peşənin daşıyıcısı olduğunu söyləyib, cəmiyyəti onlara daim hörmətlə yanaşmağa çağırıb. Eyni zamanda o, Azərbaycan müəllimini müqəddəs peşəsinə sadıq olmağa, onun nəcibliyini qorumağa çağırıb. Məhz Ümummilli Liderin təhsilə xüsusi diqqət və qayğısının nəticəsidir ki, bu gün ölkəmizdə müasir dünyagörüşlü, ali təhsilli vətənpərvər gənclərin sayı xeyli artmışdır. Sözsüz ki, bu gənclər Heydər Əliyevin şah əsəri olan sabit və qüdrətli Azərbaycanın gələcəyini təmsil

edirlər. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin gələcəyi baxımından gənclərimizə dərin inamını belə ifadə edirdi: "...Əminəm ki, Azərbaycanın gələcəyini qoruyub saxlamağa qadir gənc nəsillər yetişdirilir. Ona görə də biz - xalqımızın nümayəndələri yaşlı nəsil əmindir ki, siz, əziz gənclər, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaradılmasının, onun gələcəyinin qorunmasının necə çətin olduğunu başa düşəcəksiniz, mən buna əminəm" [8].

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010, 880 s.
2. Education is the future of a nation. Bakı: Tehsil, 2002.
3. Heydar Aliyev guarding our cultural heritage. Book II. Bakı, 2001.
4. Huseynova I. Builder of the independent Azerbaijani state. Bakı: Tehsil, 2004.
5. Institute of education problems. - 80. Bakı: TTM, 2011.
6. Khudiyev N.M. Heydar Aliyev and Azerbaijani Language. Bakı, 1997.
7. Magsudov F. Heydar Aliyev and Azerbaijani Science. Bakı: Elm, 1998.
8. Mahmudov Y. Heydar Aliyev personality in the history of Azerbaijan. Bakı: Tehsil, 2002.

РЕЗЮМЕ

ВКЛАД ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБРАЗОВАНИЕ

Каримова Д.А.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, образование, школа, высшее образование, реформа

Выдающийся лидер Гейдар Алиев рассматривал прогресс науки и образования как жизненно важную основу процесса национального государственного строительства, а повышение интеллектуального уровня людей считал приоритетной задачей. За годы, когда Гейдар Алиев руководил страной, Азербайджан стал страной всесторонне образованных людей, как во времена Советского Союза, так и во времена независимости. Гейдар Алиев лично руководил всеми стратегическими мероприятиями, направленными на будущее развитие Азербайджана. В этой статье рассматривается наследие Гейдара Алиева в области образования и проливается свет на его беспрецедентный вклад в развитие азербайджанского образования.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV'S CONTRIBUTIONS TO EDUCATION

Karimova D.A.

Keywords: Heydar Aliyev, education, school, higher education, reform

The outstanding leader Heydar Aliyev treated the progress of science and education as the vital basis of the national state building process, and considered raising the intellectual level of people as a priority issue. During the years when Heydar Aliyev led the country, Azerbaijan became a land of fully educated people, both during the Soviet Union and independence. Heydar Aliyev personally led all strategic activities aimed at the future development of Azerbaijan. This article examines Heydar Aliyev's legacy in education and sheds light on his unparalleled contributions to the development of Azerbaijani education.

FƏNDAXİLİ VƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏ

Kərimova Sevinc Arif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

kerimova_sevinc1967@mail.ru

Açar sözlər: fəndaxili əlaqə, fənlərarası əlaqə, təhsil

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası"- 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında təhsilin inteqrasiyası təhsilin başlıca məqsədi kimi verilir: "İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir".

İnteqrasiya müəyyən təhsil çərçivəsində şagirdlərin təfəkküründə qlobal dünyanın bütöv və bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa istiqamətləndirmək məqsədi ilə təhsilin bütün məzmun komponentləri ilə əlaqələr qurmaq və onları təkmilləşdirmək məqsədini önə çəkir.

İnteqrasiya latın sözü (intequer) olub, mənası tam deməkdir. Ümumiyyətlə, inteqrasiya elə bir əsas prinsipdir ki, o, fənlərin tədrisində mütləq və zəruri hesab edilir. Ümumtəhsil məktəblərində fənlərin məzmunu və strategiyalarının hazırlanmasında ona istinad olunur. İnteqrasiya təlim prosesini təkmilləşdirir, fənlər arasında əlaqə və asılılığı yaradır. Çünki tədris zamanı istifadə edilən inteqrasiya şagirdləri inkişafa istiqamətləndirmək məqsədi daşıyır, təlimi təkmilləşdirir, fənlər arasında və fənlər daxilində əlaqələr dərinləşir. İnteqrasiya müəyyən bir mövzunu, dərsi şagirdlərə tam, hərtərəfli öyrətmək məqsədilə digər fəndaxili və fənlərarası əlaqələrə müraciət kimi başa düşülür. Bu zaman az müddət ərzində çox bilik əldə olunur, nailiyyətlər artır, dərsin səmərəliliyi yüksəlir.

Müasir dünya təcrübəsində, adətən, inteqrasiyanın 3 səviyyəsini fərqləndirirlər: Fəndaxili inteqrasiya – müəyyən bir fənnin aşılması, anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir.

Fənlərarası inteqrasiya – iki və ya daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, prinsip və s. sintezidir. Bu inteqrasiya bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa bir fənnin öyrədilməsində istifadəsini nəzərdə tutur.

Fənlərustü (transfənn) inteqrasiya – inteqrasiyanın ən yüksək səviyyəsi olmaqla, özündə təlimin əhatə etdiyi əsas və əlavə məzmun komponentlərinin sintezini ehtiva edir. Yəni bu inteqrasiya ilə şagirdlərin məktəbdə öyrəndikləri məzmunla məktəbdən kənar da aldıkları məzmun sintez edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası”- 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamında təhsilin inteqrasiyası təhsilin başlıca məqsədi kimi verilir: “İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın global sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir”(1).

Fənlərarası və ya fəndaxili əlaqələrdə tədris materialının yığcamlılığı təmin edilir, təkrara yol verilmir, şagirdlər artıq yüklənmir və tədris vaxtına qənaət edilir. Onlar az vaxt içərisində çox, həm də bir-biri ilə üzvi əlaqədə formalaşmış biliklər əldə edirlər. Bu məqsədlə uşaqları inteqrativ biliklər əldə etməyə hazırlayan fənlərarası əlaqəyə geniş yer verilməlidir. Bunun təmin edilməsi üçün müəllim bütün fənlər üzrə proqram materiallarına yaxşı bələd olmalı, fənlərarası əlaqədən istifadə etməyin yollarını, onun metodikasını dərindən bilməlidir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, fənlərarası əlaqədən ardıcıl şəkildə istifadə etmək tədrisin səviyyəsini yüksəldir, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, dünyagörüşünü genişləndirir. Buna görə də məktəblərdə təhsilə ayrı-ayrı fənlərin öyrədilməsi kimi deyil, XXI əsrin tələb etdiyi həyatı bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesi kimi baxılmalı, şagirdlər həyat boyu öyrənməyə hazırlanmalıdır.

Təcrübəli müəllimlər istənilən mövzunun izahında fənləri bir-biri ilə əlaqələndirməyi bacarmalı, rahatlıqla fənlərin əlaqəsini – bir-birinə bağlılığını sübut edə və aşılaya bilməlidir. Lakin bu gün əksəriyyət müəllimdən hansı fənləri bir-biri ilə əlaqələndirmək olar sualına alacağımız cavab belə olar: fizika, riyaziyyat, coğrafiyanı; tarix və ədəbiyyatı; coğrafiya ilə biologiyayı, kimya ilə fizika, riyaziyyatı; xarici dillə ana dilini. Lakin, deyə bilərik ki, tədris prosesində bilikli müəllim bütün fənləri bir-biri ilə əlaqələndirə bilər. “Fənlərarası əlaqə təkcə müxtəlif fənlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsindən ibarət deyil. O, bizim təhsil məsələlərini necə başa düşməyimiz, onu necə həyata keçirməyimizlə bağlı məsələdir. İnteraktiv kurikulumdan istifadə edən müəllimlər, adətən, şagirdləri mənalı öyrənməyə cəlb edən yaradıcı sinif mühiti təşkil etməlidir” (3, 101).

Ayrı-ayrı fənlər arasında müəyyən bir mövzu ilə əlaqəsini göstərən çoxfənlili inteqrasiyada məzmun bəlkə də o qədər çətin olmaz, sadəcə müəllimdə yaradıcılıq və istək olmalıdır.

Ümumiyyətlə, təhsil prosesi məktəblilərdə özünüinkişaf qabiliyyəti formalaşdırmalıdır, bu isə məktəblidə məntiqi düşünmə, ətraf aləmin cisim və hadisələrinə tənqidi yanaşma, məntiqi düşüncə, müstəqil çalışma və müstəqil qərar çıxarmaq, ətrafda olanları yaradıcı surətdə dəyişdirmə və inkişaf etdirmə, praktik işlər görmək və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2013(4), s.4-17.
2. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli, 233 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Kərimova F., Əhmədova M., Varella G., Reyli Ə. İnteraktiv kurikulum: mahiyyəti və nümunələr. Bakı: Adiloğlu. 2005.

РЕЗЮМЕ

МЕЖПРЕДМЕТНАЯ И ВНУТРИПРЕДМЕТНАЯ СВЯЗЬ

Керимова С.А.

Ключевые слова: межпредметные связи, интеграция внутри циклов учебных предметов, образование.

Связь между учебными предметами является, прежде всего, отражением объективно существующей связи между отдельными науками и связи наук с техникой, с практической деятельностью людей и определяет роль изучаемого предмета в будущей жизни.

Межпредметные связи являются конкретным выражением интеграционных процессов, происходящих сегодня в науке и в жизни общества. Эти связи играют важную роль в повышении практической и научно-теоретической подготовки учащихся, существенной особенностью которой является овладение ими обобщенным характером познавательной деятельности.

Осуществление межпредметных связей помогает формированию у учащихся цельного представления о явлениях природы и взаимосвязи между ними и поэтому делает знания практически более значимыми и применимыми, это помогает учащимся те знания и умения, которые они приобрели при изучении одних предметов, использовать при изучении других предметов, дает возможность применять их в конкретных ситуациях, при рассмотрении частных вопросов, как в учебной, так и во внеурочной деятельности, в будущей производственной, научной и общественной жизни выпускников.

SUMMARY
INTERSUBJECT AND INTRASUBJECT COMMUNICATION
Karimova S.A.

Keywords: *interdisciplinary communication, inter-subject relationship, education.*

The link between school subjects is primarily a reflection of objectively existing relationship between the individual sciences and communication sciences, with technology, with practical activities of people, defines the role of the studied subject in a future life. Interdisciplinary relationships are a concrete expression of the integration processes taking place today in science and in society. These relationships play an important role in enhancing the practical and scientific and theoretical training of students, the essential feature of which is the mastery of a generalized nature of cognitive activity.

Implementation of inter-subject relationship helps development of students' whole conception of natural phenomena and the relationship between them and so does the knowledge almost more relevant and applicable, it helps the students the knowledge and skills they have acquired in the study of certain items used in the study of other subjects, allows to apply them in specific situations, in considering particular issues, both in training and during extracurricular activities, future production, scientific and social life of the graduates.

XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TEATRİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

Məhərrəmovə Aytən Firdovsi qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
ayten.meherremova.84@mail.ru

Açar sözlər: *mədəniyyət, teatr, cəmiyyət, ideologiya, sosializim sistemi*

Üçüncü minillik və yeni əsrin ilk onillikləri demək olar ki, cəmiyyətin hər bir sferasını əhatə edən kefiyyət dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunur. Bu aspektdə mədəniyyət tariximiz də yeni üslubda, milli düşüncə tərzində qiymətləndirilməli və öyrənilməlidir. Mədəniyyət sahəsinin bir qolu olan teatrımızın ötən əsrin 50-60-cı illərində keçdiyi inkişaf yoluna yenidən işıq salmaqla və təbii ki, dövrün reallıqlarını nəzərə almaqla dünyada və sovetlər məkanında bu sahədə gedən cərəyanlar fonunda tədqiqatımızı aparmağa və dəyişən dünyamızın baxış bucağından təhlil etməyə cəhd edəcəyik.

XX əsrin 50-ci illərində müharibənin fəsadlarını aradan qaldırmaqda davam edən sovet rəhbərliyi, təsərrüfat müxtəlifliyinin olmadığı halda, buna müvafiq olaraq düşüncə müxtəlifliyi nədən olmalıdır? prizmasından çıxış edərək mədəniyyət sahəsini də bir təbliğat vasitəsi kimi hakim ideologiyada kənarda yaradılan hər nə varsa ziyanlıdır paradiqması ilə hərəkət etdiyi bir vaxtda, Qərbdə isə fərdin, şəxsiyyətin arzu və istəklərinin incəsənət sahəsində bütün yasaqları söküb ataraq reallaşdırmaq istəyi tüğyan edirdi. Necə deyirlər-“Mən hamı kimi deyiləm və olmaq da istəmirəm” yanaşması sözügedən dövr üçün mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin şüarına çevrilmişdir [7, s.16]. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, teatr repertuarının sosial sifarişçisi əslində teatrın özünün mühüm komponentini təşkil edən tamaşaçının mədəni tələbatıdır. Cəmiyyətin əsas və canlı, inkişaf dinamikasını yaradan tamaşaçı sosial sifariş olaraq verdiyi əsəri səhnədə gördükdə teatr salonlarına axın edir və həvəslə dinləyir. Əks təqdirdə isə geniş tamaşaçı kütləsini teatr itirmiş olur. Bu həm teatrın repertuarına pis təsir göstərir və ümumi əhval-ruhiyyəni də aşağı salırdı.

Digər tərəfdən isə XX əsrin 0-ci illərində “konfliktsiz dramaturgiya” nəzəriyyəsi daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verirdi. [4, s.501]. Başqa sözlə ifadə etsək, əslində sözügedən dövrün dramaturgiyasında poetikanın məzmununu təşkil edən konflikt məzmun baxımdan total şəkildə dəyişikliyə uğrayaraq, “siyasi-ideoloji” mahiyyət kəsb edirdi [2, s.68]. Cəmiyyətin siyasi sferasından çıxıb gündəlik həyatın bir parçasına çevrilən stalinizm və onun gətirdiyi “xalq düşmənləri”, “cəsusları”, “qolçomoqları” ifşa edərək, mənəvi baxımdan “öldürən” əsərlər teatrın repertuarında əsas yer tuturdu. Tamamilə aydın şəkildə görünür ki, teatr əsl sənət sahəsi olmaqdan uzaqlaşaraq, hakim ideologiyanın başlıca rüporuna çevrilmişdir [2, s.68]. Buradan belə məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, məbəd tanrıların evi olduğu kimi, teatr da şəxsiyyətə pərəstişi təbliğ edən hakim ideologiyanın məbədi idi.

Teatrı mədəniyyətin digər sahələri ilə müqayisə etdikdə aydın sezilir ki, heykəltaraşlıq, rəssamlıq, musiqi, poeziya və digərləri geniş anlamda daha çox əbədiyyətə ünvanlandığı halda teatrın adresi isə çağdaş tamaşaçı kütləsidir. Zaman müstəvisində teatr həmişə güzgü proyeksiyasında olub. Başqa sözlə, teatr ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərə adekvat fəaliyyət göstərə bilmirsə, fəaliyyətdə olduğu zamanın çatışmazlıqlarına, nöqsanlarına obrazlı şəkildə reaksiya verə bilmirsə, tamaşaçısının istək və arzularını səhnədə canlandırmaqda üçün yollar tapa bilməyirsə o mövcudluq hüququnu da itirmiş olur. XX yüzillik teatr reformaları baxımından olduqca əlamətdar bir dövrdür. Ötən əsrin mühüm teatr islahatçıları arasında

İngiltərədə Edvard Qordon Kreçin, Almaniyada Maks Reynhardın, Rusiyada Aleksandr Pavloviç Lenskinin, Konstantin Sergeyeviç Stanislavskinin axtarırları, yeni yanaşmalarını xüsusilə qeyd etməliyik [3, s.114]. XX əsr Azərbaycan teatr tarixinə nəzər saldıqda əsasən 2 modelin (istiqlamətin) önə çıxdığını görürük. Dəyişməz daxili struktura malik “sovet teatri” və özündə dinamizmi əks etdirən “Qərb-Avropa teatri” modeli soyuq müharibə dövründə cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi sözügedən sferada da ciddi şəkildə rəqabətdə idi. 1980-ci illərin sonu-90-cı illərin əvvəllərində sosializm sisteminin çöküşü mədəniyyət sahəsinə, o cümlədən də teatr sahəsinə də öz təsirini göstərdi və yuxarıda göstərdiyimiz “sovet teatri” modeli də əhəmiyyətini itirmiş oldu [6, 24]. Dünyanın mədəni baxımdan inkişaf etmiş ölkələrinin demək olar ki, əksəriyyətində öncə teatr təşəkkül tapıb və daha sonra isə dramaturgiya meydana gəlib. Azərbaycan da isə bəlli olduğu kimi M.F.Axundovun ilk komediyasından 23 il sonra onun səhnələşdirilməsi həyata keçirilmişdir.

Dövrün siyasi kataklizmlərinin teatrdan yan keçməməsinin üzə olan göstəriciləri sırasında 15 il ərzində (1919-cu ildən 1933-cü ilə kimi) onun adının nə az, nə çox düz 8 dəfə dəyişdirilməsi ən yaxşı misal ola bilər. 20-ci illərdə “teatr məbəddir” konsepsiyası yaranmışdır ki, bu da əslində “teatr məktəbdir” konsepsiyasının davamı olaraq meydana gəlmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, teatr yarandığı vaxtdan “teatr məktəbdir” konsepti əsasında formalaşdı. Bu əslində Rus teatrının Azərbaycandakı modeli idi və daha çox savadsız kütləni maarifləndirmək missiyasını həyata keçirirdi. 20-ci illərdə məscidləri, kilsələri və digər ibadət xanaları əllərindən alınmış, dağıdılmış topluma boşluğu doldurmaq üçün yeni ibadət xanalar sıramaq lazım gəlirdi ki, bu rolda teatr əvəzsiz görünürdü [7, s.57]. Sovet dövrü xüsusən də 50-60-cı illər teatr tariximizi nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, şərq mədəniyyətinin komponentlərini əxz etməsi ilə yanaşı Avropa tetar formasını qəbul etməsinə baxmayaraq sovet siyasi sistemi bunu inkar etdi. Məsələnin mahiyyəti onda idi ki, şərq mədəniyyətinin. xüsusən də islam dünya görüşünün-ideoloji, ilahi və humanist anlayışları sovet ideoloji xətti ilə uyğun gəlmirdi. 50-60-cı illərdə Azərbaycan teatrının bədii estetik səviyyəsi haqqında danışarkən yazıçı və ədəbiyyatşünas Viktor Jerofeyevin fikirləri dövrün gerçəkliklərini anlamaq baxımından olduqca əhəmiyyət kəsb edir. “Sovet cəmiyyətində mədəniyyətin “sahmana salınması” ölçüyəgəlməz ziyanlar vurmuş oldu.

Təbii ki, belə yanaşma konyukturanın hansısa formada dəyişməsinə istəmir, qəbul etmir və onun qarşısını alırdı [6, 32]. Etiraf edək ki, sözügedən dövr üçün mərkəzdən planlı şəkildə həyata keçirilən təchizat sayəsində maddi-texniki məsələlər zamanında həll olunurdu. Soyuq müharibə şəraitində kapitalist dövlətləri ilə yarış və həyatın bütün sferalarını əhatə edən rəqabət mədəniyyət sahəsindən də yan keçə bilməzdi. Bir-neçə istisna olmaqla Azərbaycanda sovet dövründə inşa olunmuş teatr binaları günün tələblərinə cavab vermir. 60-cı illər Azərbaycan teatrının maddi texniki təminatı baxımından görülən mühüm tədbirlərdən biri də Akademik Dram Teatrın 1960-cı ildə yeni binaya köçməsi idi. Buna qədər isə sözügedən teatr Tağıyev teatrının binasında yerləşirdi. 759 tamaşaçı tutumuna malik, 100 proyektorun quraşdırıldığı bu bina SSRİ-nin mühüm şəhərlərində fəaliyyət göstərən teatr binaları ilə müqayisəyə gəlməsə də, hər halda həmin dövr üçün sovet məkanı üçün müasir teatr binası hesab olunurdu [5, s.57].

XX əsrin 50-60-cı illərində mərkəzdə olduğu kimi Azərbaycanda da teatr datasiya ilə yaşayırdı. Amma burada bizim mövqeyimiz bir qədər yumşaqdır. Bu “yumşaqlığı” onunla əsaslandırırıq ki, teatrın vətəni hesab edilən Yunanıstanda və sonra isə Romada biletlərin qiyməti olduqca ucuz, bəzən isə simvolik xarakter daşıyırdı. Bu ona görə belə idi ki, teatr ona yatırılan sərmayədən konkret maddi gəlir götürmək deyil, simvolik qiymətlə tamaşaçı axınına artırmaqla hakim ideologiyayı daha effektiv formada və daha çox insan arasında yaymaq, təbliğ etmək mahiyyəti daşıyırdı. Vaxtilə qadağa qoyulmuş əsərlər yenidən səhnəyə qayıda bildi. 1969-cu ildə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə glən H.Əliyev rejimin sərt qadağalarına baxmayaraq xalqın zorla milli kimliyindən, mənlüyindən, dəyərlərindən qopardılmasının qarşısını ala bildi. H.Əliyevin himayəsi və bilavasitə göstərişləri ilə həyata keçirilən milliləşmə tendensiyaları teatr sahəsində də özünü göstərirdi. Teatrşünas M.Allahverdiyev “Azərbaycan teatr tarixi” adlı monaqrafiyasında [1]. teatr tariximizin formalaşması mərhələlərini elmi əsaslarla göstərə bilmiş və bu da teatr sahəsində milli düşüncənin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Məhz 1969-cu ildən başlayaraq həyata keçirilən milliləşmə sonrakı-90-cı illər üçün mühüm baza formalaşdırmış oldu.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, M.Q. Azərbaycan xalq teatrının tarixi, Bakı: Maarif, 1978, 235 s
2. Əlizadə. M. Teatr: Seyr və seyr. Milli teatr prosesi problemləri Bakı: Elm, 1998, 251 s
3. Əliyev. E. R. XX əsrin sonlarında müasir teatr axtarırlarının istiqamətləri, Bakı, 2007, 186 s
4. Kərimov. İ. Azərbaycan teatr tarixi. II cild, Bakı: “Qoliat Qrup” QSC, 2010, 696 s
5. Rəhimli. İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çayıoğlu, 2005, 864 s.
http://azteatr.musigi-dunya.az/pdf/ri_att.pdf
6. Vəliyev. Ə. Azərbaycan milli teatrının çağdaş təşkilatlanma problemləri Bakı, “Elm nəşriyyatı”, 2003, 200 s.

7. Vəliyev. Ə.M. Əqidə, ruh və teatr (XX əsrin II yarısında Azərbaycan mədəniyyətində milli teatr konsepsiyasının sosial-fəlsəfi və siyasi-ideoloji paradigması) Bakı: Printed in Stil Matbaacılıq, 2009, 240 s.

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ТЕАТРА В 50-60-Х ГОДАХ 20 ВЕКА
Магэррамова А.Ф.

Ключевые слова: культура, театр, общество, идеология, система социализма

1950-е и 1960-е годы сильно отличались от экономических, политических, социальных и культурных реалий 1930-х и 1940-х годов. В статье освещаются проблемы развития нашего театра, ставшего важным пропагандистом господствующей идеологии на фоне политической реальности того времени. В статье также проведен сравнительный анализ вопросов развития азербайджанского театра на фоне новшеств в области театра на Западе. После прихода к политической власти в 1969 году Г. Алиева в азербайджанском театре, как и в других сферах жизни общества, усилились национализационные тенденции.

SUMMARY
PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI THEATER IN THE 50S AND 60S OF THE 20TH CENTURY
Maharramova A.F.

Keywords: culture, theater, society, ideology, socialism system

The 1950s and 1960s differed greatly from the economic, political, social and cultural realities of the 1930s and 1940s. The problems of the development of our theater, which has become an important propagator of the ruling ideology against the background of the political reality of the time, are highlighted in the article. The article also comparatively analyzed the issues of the development of Azerbaijani theater against the background of innovations in the field of theater in the West. After H. Aliyev came to political power in 1969, nationalization tendencies increased in Azerbaijani theater as in other areas of society.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ AZƏRBAYCAN GƏNCLƏRİNİN GÖZÜ İLƏ

Məmmədova Aybəniz Əbil qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
aybeniz.mammadova.1962@gmail.com

*Azərbaycan gənclərinin təhsili çox vacibdir,
çünki ölkəmizin gələcəyi savadlı gənclərimizin əlində olacaqdır*
Heydər Əliyev

Açar sözlər: millilik prinsipi, Heydər Əliyev irsi, milli dövlətçilik, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər, adət-ənənə, diaspor, vətəndaş tərbiyəsi, milli iftixar hissi

Qlobal rəqabətin gücləndiyi bir dövrdə elm və təhsilin rolu artmaqdadır. Ali təhsil müəssisələrində savadlı kadrların yetişdirilməsi üçün dövlət tərəfindən xüsusi proqramlar hazırlanır.

İqtisadi potensialın intellekt potensialına çevrilməsi istiqamətində aparılan islahatların mahiyyəti ildən ilə daha böyük məna kəsb edir.

Azərbaycanda elm və təhsil Ümümmilli Lider Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı Prezidentimiz İlham Əliyevdən həmişə diqqət və qayğı görmüşdür.

Hər bir xalq öz milli - mənəvi dəyərləri ilə seçilir. Gənc nəsələ milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması ailə, cəmiyyət və təhsil yolu ilə həyata keçir. Bunun üçün son illər təhsil sahəsində milli sərvətimiz olan milli-mənəvi dəyərlərimizi bəşəri dəyərlərin tərkib hissəsi kimi inkişafını və inteqrasiyasını təmin etmək üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilir. Çünki milli-mənəvi dəyərlər gələcək nəsələ daha da zənginləşdirilmiş formada çatdırılmalıdır. Bu sahədə mütərəqqi ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilərkən milli xüsusiyyətlərdəki özünəməxsusluqları saxlamaq lazımdır.

Son illərdə ölkəmizdə bir çox sahələrdə nəaliyyətlər əldə edilmiş, dövlətimizin ümumi beynəlxalq nüfuzu artmışdır. Lakin insanların mənəvi həyatı, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi olmadan bu inkişafın davamlı olmasını gözləmək çox çətindir. Milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılması qloballaşma prosesi zəmnində milli özünü mövcudluğun qorunmasına xidmət edir. Vətəndaş tərbiyə edən müəllim təhsildə milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması yolları üzərində daim fikirləşməli, bu məsələnin həm elmi-nəzəri, həm də metodiki əsaslarını hazırlamağa səy etməlidir.

Bu problem aşağıdakı istiqamətdə reallaşa bilər:

- Təlim prosesində
- Təlimdən kənar vaxtlarda
- Valideynlər tərəfindən ailədə aparılan işlərə təhsil müəssisələrinin nəzarəti

İstər təlim, istərsə də təlimdən kənar vaxtlarda yeniyyətlərin və gənclərin milli ruhda formalaşmasında aşağıdakı göstərilən istiqamətlərdən istifadə edilə bilər:

- Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər ruhunda formalaşmasında Heydər Əliyev irsindən istifadə
- Milli adət-ənənələrin təbliği
- Dövlət atributları və azərbaycançılıq ideyalarının təbliği
- Heydər Əliyev fondunun mədəni irsin qorunması və təbliğini əks etdirən fəaliyyət sənədləri ilə tanışlıq

• Dünya ölkələrində Azərbaycan diasporunun və mədəni mərkəzlərinin fəaliyyəti ilə tanışlıq

• Dünya şöhrətli Azərbaycan ziyalılarının gənc nəsə tanıdılması istiqamətində mühüm məlumatların hazırlanması

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin öz xalqının dilinə olan sevgisi və dil sahəsində apardığı siyasət bu gün təlim prosesində uğurla davam etdirilir.

Hər bir tarixi şəraitə və quruluşa uyğunlaşan Azərbaycan xalqı dövrün dil siyasətinə bu və ya digər şəkildə uyğunlaşmışdır. Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində xalqımız ilk növbədə kiril əlifbasının dəyişdirilməsi məsələsini qaldırdı. Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul edilsə də, bunun tətbiqinə yalnız Ümummilli Liderimiz H.Əliyevin qatılmasından sonra başlandı. 2001-ci il iyun ayının 18-də tarixi bir sənəd “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalandı. Bu fərmanda Azərbaycan prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur. [2.səh 180]

Həmin ilin 9 avqust tarixində H.Əliyevin imzaladığı növbəti bir fərmanda (“Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında”) dövlət dilinə bir daha ehtiram göstərildi. Fərmanda deyilir: “On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2011-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğun nəzərə alaraq qərara alıram:

“Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin”. [2.səh 181]

H.Əliyevin ana dilinə qayğısının şah əsəri 2002-ci ilin 30 sentyabrında yaradıldı. “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” imzalandı və qüvvəyə mindi. 3 fəsil və 20 maddədən ibarət olan qanun dilimizin Dövlət dili kimi statusunu müəyyənləşdirdi. [1.səh 5-8]

Ulu Öndərimiz H.Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı çıxışında (20 noyabr, 2001-ci il) demişdir: Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasının, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin edəcəyik. Ancaq eyni zamanda arzu edirik ki, hansı qitədə və hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı o ölkənin dilində, mədəniyyətini, adət-ənənələrini mənimsəsin, həmin ölkənin şəraitinə uyğunlaşsın. Amma Azərbaycan dilini yaşatsın və inkişaf etdirdirsin. [3.səh 3-4]

Araşdırmalar göstərir ki, dünya şöhrətli Azərbaycan ziyalılarının gənc nəsə tanıdılması yönündə aparılan işlər həssaslıq tələb edən incə bir prosesdir. Ona görə də diqqətli olmaq lazımdır ki, hər bir gənc öz fəaliyyətini xalqın səadətinə yönəltməyi, xeyirxahq işlər görməyi bacarsın, milli xüsusiyyətləri özündə saxlamaqla ümumbəşər əxlaqına yiyələnsin. Vətənə məhəbbət milli ixtifar hissənin ön planı çəkilməsi əsas amildir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, 2012, №2, 5-8 s.
2. Sadıqlı A. Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı: Mütərcim, 2011
3. “Azərbaycan dilinin qloballaşması şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramı, Azərbaycan qəzeti, 11 aprel 2013, 3-4 s.
4. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 30 sentyabr, 2002.

РЕЗЮМЕ НАСЛЕДИЕ Г.АЛИЕВА ГЛАЗАМИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ Мамедова А.А.

Ключевые слова: принцип национальности, наследие Гейдара Алиева, национальная государственность, национально-духовные и общечеловеческие ценности, традиции, диаспора, гражданское воспитание, чувство национальной гордости

В статье научно обоснованы способы и средства национального самосознания в процессе обучения и во внеаудиторной работе. В данной статье рассматривается наследие национального лидера принцип национализма и намечаются пути использования традиции в воспитании подрастающего поколения в национальном духе. В статье отмечается оценка принципа национализма не только на уровне национальных и духовных ценностей, но и в глобальном смысле, на уровне общечеловеческих ценностей.

SUMMARY H. ALIYEV'S LEGACY THROUGH THE EYES OF AZERBAIJANI YOUTH Mammadova A.A.

Keywords: principle of nationality Heydar Aliyev heritage statehood, national moral and human values religious values

The article scientifically substantiated ways and means stand-nationality in the process of learning and in non-class work. This article examines one of the heritage of national leader, the principle of nationalism and outlines ways to use tradition in educating the younger generation in the national spirit. The article notes the assessment of the principle of nationalism, not only at the level of national and spiritual values but also in the global sense, at the level of human values.

ELM VƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Məmmədova Esmira Fərhad qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

tunaryasin.memmedli@mail.ru

Açar sözlər: təhsil, bilik, məktəb, inkişaf, mənlik, tərbiyə, şəxsiyyət, mənəvi tərbiyə, mənlik şüuru

Ulu Öndər Heydər Əliyev öz xalqına memarı olduğu müstəqil Azərbaycanı bəxş etmişdir. Bununla bərabər o, bugünkü və gələcək nəsillərə zəngin ideya-nəzəri irs qoymuşdur. Onilliklər və yüzilliklər keçəcək, lakin Heydər Əliyev ideyaları yaşayacaq, Azərbaycan xalqına, gələcək nəsillərə xidmət göstərəcəkdir. Onun ideyalarında zamanın sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi və s. problemləri tam dolğunluqla öz əksini tapmışdır. Bu problemlərin tətbiqinə çoxsaylı kitab və məqalələr həsr olunmuşdur və əminlik ki, bu istiqamətdə elmi axtarışlar, elmi və bədii ümumiləşmələr uzun illər davam edəcəkdir.

Şəxsiyyətin, xüsusən də siyasi xadimin və dövlət rəhbərinin böyüklüyü, onun əzəməti tarixi perspektivi daha aydın görmək, bir-birilə çarpazlaşan siyasi, sosial-iqtisadi və mənəvi-mədəni proseslər arasında əsas həlqəni müəyyən etmək, cəmiyyətin və millətin maddi və əqli imkanlarını ölkənin, dövlətin və xalqın gələcəyi üçün taleyüklü məsələlərin və problemlərin həllinə səfərbər etmək imkanlarına malik olan nadir qabiliyyəti ilə müəyyənləşir. Heydər Əliyevin ideya-nəzəri irsinin, dövlət xadimi kimi 35 illik bir dövrü əhatə edən siyasi fəalliyətinin öyrənilməsi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, onun həyatı boyu fəaliyyətinin başlıca istiqamətini məhz millətin əqli inkişafı, onun mənəvi-elmi potensialı məsələləri olmuşdur. Bu məqələdə biz, Heydər Əliyevin nəzəri, ideya, tərbiyəvi və praktiki fəaliyyətində mühüm yer tutmuş bir problemə-gənc nəslin təhsilə onların hərtərəfli inkişafı probleminə toxunmaq istərdik. Onun çıxışlarını özündə əks etdirən materialları araşdırarkən bu məsələyə daha ciddi yanaşdığımı və diqqətdə saxladığımı görmək olar. Cəmiyyətdə biliyin və savadın rolunu daim vacib və dövrünün global məsələsi olduğunu dilə gətirərək Liderimiz [çıxışlarında bu məsələlərə dəfələrlə toxunurdu.

Ümumimilli Liderimizin çıxışlarından bir neçəsini diqqətinizə çatdırmaq istərdim. Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqində deyir: “Keçmişdə, ölkəmiz xarici dövlətlərlə çox əlaqədə olmadığı vaxtda bəzən belə düşünürdük ki, başqa ölkələrdə elm, ali təhsil bizimkindən çox yüksəkdir. Şübhəsiz ki, dünyanın 800-900 illik tarixi olan məşhur universitetləri var, Avropa universitetlərini, Şərq universitetlərini, Rusiya universitetlərini götürün 100 illik tarixi olan universitetləri var. Şübhəsiz ki, onları yüksək səviyyəsi var. Ancaq indi biz dünyaya açıldıq, bizim alimlərimiz, universitetin müəllimləri, professorları dünyanın bir çox ölkələrinə gedib və müəyyən uğurlar əldə edərək vətənimizə qayıtdılar. İndi onlar bir çox ölkələrdə dərs deyirlər, elmi iş aparırlar. Aydın oldu ki, bu müddətdə Azərbaycanın elmində, təhsilində əldə edilən nailiyyətlər başqa dövlətlərindən aşağı deyildi, bəzi hallarda yüksəkdir. Əgər belə olmasaydı, indi Bakı Dövlət Universitetinin, yaxud da ki, digər universitetlərimizin elmi tədqiqat institutlarımızın alimləri elmi işçiləri gedib başqa ölkələrdə yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərə bilərdilərmidi? Bunlar hamısı bu 75 illik tarixin bəhrələridir. Ona görə də biz bunu qiymətləndirməliyik.” [1, s.87]

Növbəti bir çıxışa da diqqət yetirək. Liderimiz 1970-1987-ci illərdə Azərbaycandan kənardə ali təhsil almış mütəxəssislərin ümumi respublika toplantısında çıxışından bir hissəni Sizə təqdim etmək istərdim.

“Azərbaycanın ali məktəblərinin, təhsil sisteminin səviyyəsini qaldırmalıyıq. Eyni zamanda, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin, yüksək səviyyəli universitetlərin, institutların imkanlarından Azərbaycanın gələcəyi, dəyərli kadrlar hazırlanması üçün bundan sonra da səmərəli istifadə etməliyik.

Təhsil almış və indi ayrı-ayrı ölkələrdə yer seçmiş, yaşayan dostlarımız da burada iştirak edirlər və çıxış etdilər. Azərbaycana qayıtmadıqlarına görə heç birinə iradım yoxdur. O vaxt onları göndərəndə də hesab edirdim ki, bir qismi təhsilini qurtarandan sonra ayrı-ayrı şəhərlərdə qalacaqlar-ya aspiranturada, ya da doktoranturada təhsilini davam etdirmək üçün, yaxud hansısa evlənəcək, özünə ailə quracaq, ya da başqa səbəbdən qalacaqdır. Bu, təbiidir və mən bunu normal, Azərbaycanın bu günü üçün çox xeyirli hesab edirəm. Çünki Azərbaycanda kadr çoxdur, onların hamısı gəlsə, yer də olmayacaqdır. Ona görə bu qisminin ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərməsi, hesab edirəm ki, respublika üçün də əlverişlidir.” [1, s.105]

Ümumi Liderimizin təhsil və onun cəmiyyətində rolunu özündə əks etdirən çıxışlarından ən çox diqqəti cəlb edən əsas məsələləri çıxışlarında yer ayırdı. Universitetlərin yubileylərində, açılışlarında ştirak edərək gənclərimizi təhsilə cəlb edir, təhsil ocaqlarının əhəmiyyətini geniş şəkildə şərh edirdi.

O, qeyd edirdi ki, bu gün... Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illiyi təntənəvilə qeyd edilir. Azərbaycan xalqının həyatında, onun mədəniyyətinin tərəqqisində Azərbaycan elminin inkişafında, iqtisadiyyatın yüksəlişində yubilyarımız böyük və səmərəli rol oynamışdır.

Biz görkəmli alimlərdən və ictimai xadimlərdən Tağı Şahbazi, Ə. Haqverdiyev, R. Məlikov, C.Nağıyev, X.Rzabəyli, A. Qarayev, Y.Məmmədəliyev, M.Ələkbərli və bir sıra başqa məşhur xadimlərin adlarını hörmət və minnətdarlıqla çəkirik. Onların həyatı və yaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycan universitetinin tarixi ilə qırılmaz tellərə bağlıdır.

Qocaman alimlər, Azərbaycan Dövlət Universitetinin veteranları, elmi hünər estafetini universitetinin yaradıcılarından qəbul edənlər buraya bizim iclasımıza toplaşmışlar. İzn verin, onları Azərbaycan dövlət universitetinin şanlı yubileyi münasibəti ilə ürəkdən təbrik edim və möhkəm cansağlığı xoşbəxtlik və yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayım.

Müasir təhsil müəssisələri-məktəb və ali məktəb və bütövlükdə təhsil sistemi qarşısında duran başlıca vəzifə suveren Azərbaycan Respublikası üçün yüksək dərəcəli mütəxəssislər hazırlamaqdan, yetkin ideyalı, mənəviyyatca zəngin, sağlam əxlaqlı vətəndaş hazırlamaqdan ibarətdir. Lider, uzaqgörən siyasətçimiz Heydər Əliyev bunu çox gözəl anlayırdı.

Göründüyü kimi Ulu Öndərimiz hər çıxışında müəllim və professorlara yüksək qiymət vermiş, onların işlərini təqdirə layiq qiymətləndirmişdir. Hər bir fikrində Lider, siyasətçi, Lider gələcəyin gənclərinin inkişafına təkan verən təhsil ocaqlarının açılmasını, yeni-yeni peşələrin təkmilləşdirilməsini tövsiyə edirdi. Heydər Əliyevin nitqində hər bir cümlənin məqsədi qarşı tərəfi düzgün istiqamətə yönəltməklə yanaşı, fikrin məntiqli, ifadəli, yığcam və lokonik olmağı ilə seçilir. Onun çıxışlarından zövq almamaq mümkün deyildir. Canlı şəkildə çıxışlarını dinləmək daha böyük maraq kəsb edirdi.

Mən ümid edirəm ki, onun bütün çıxışları və ifadə etdiyi fikirlər gələcək gənclərin uğurunun əsas başlanğıcı olacaqdır.

Yubileyin mübarək, ümumilli Liderimiz Heydər Əliyev!

Ədəbiyyat

1. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab, Bakı, 1997, 547 s.
2. Müstəqilliyimiz əbədidir. V kitab, Bakı, 1998, 134 s.
3. Mehdiyev R. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar. Bakı, 2006
4. Heydər Əliyev: təhsil, bilik və məktəb, Bakı, 2006, 400 s.

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Мамедова Э.Ф.

Ключевые слова: образование, знание, школа, развитие, достоинство, личность, духовное образование, самосознание

Данная статья, представляет вниманию видного политического деятеля и мыслителя Гейдара Алиева, который заложил основы развития науки, образования, культуры. Отдельные фрагменты идей, мыслей и мнений Гейдара Алиева можно увидеть в его выступлениях и докладах по различным проблемам и событиям нашей государственной, общественной и национальной жизни. Каждая идея и мысль является логическим продолжением другой. С этой точки зрения идеи, мысли и мнение Гейдара Алиева об образовании и науке представляют исключительный познавательный и практический интерес.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV STAGE IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION

Mammadova E.F.

Key words: education, knowledge, school, development, self, education, personality, spiritual education, self-awareness

This article presents to the attention of the prominent politician and thinker Heydar Aliyev, who laid the foundations for the development of science, education, and culture. Individual fragments of ideas, thoughts and opinions of Heydar Aliyev can be seen in his speeches and reports on various problems and events of our state, public and national life. Each idea and thought is a logical continuation of the other. From this point of view, the ideas, thoughts and opinions of Heydar Aliyev about education and science are of exceptional cognitive and practical interest.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ KİNO SƏNƏTİ

Mirzəyeva Vəfa Kamal qızı

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

vefaibrahimzade75@gmail.com

Açar sözlər: H.Əliyev, kino sənəti, incəsənət, "Əsl məhəbbət haqqında", "Bir həsədin tarixi", "Əsrin sazişi"

Heydər Əliyev XX əsrin ictimai-siyasi, mədəni-tarixi məcrasında dövlət rəhbəri kimi tarix yazmışdır. Azərbaycanın elə bir ədəbi-mədəni sahəsi yoxdur ki, orada H.Əliyev fenomeninin müdrik dəst-xətti görünməsin. Teatr, təsviri sənət, musiqi, kino, balet və bir çox mədəniyyət sahələrində onun əməyi, baxış bucağı, təhlili düşüncəsi özünü daim büruzə verir. Mübaliğəsiz demək olar ki, o, Azərbaycan incəsənətini bütün dünya miqyasında tanıtmışdır. 1970-1980-ci illərdən başlayaraq Füzuli, Nəsimi kimi dühaların dünyaya tanıtılması, "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi qədim türk abidəsinin, Molla Pənah Vaqif, Hüseyn Cavid kimi şairlərin məqbərələrinin inşa edilməsi, dəyərli sənətkarların heykəllərinin ucaldılması, bir çox ziyalıların ev muzeylərinin yaradılması, Opera studiyası, Xoreoqrafiya məktəbi, Gülüstən sarayı kimi sənət ocaqlarının fəaliyyəti milli Öndərin məqsədyönlü siyasətinin nəticəsidir.

Xalqı tanıdan onun incəsənətidir, mədəniyyətidir, ədəbiyyatıdır, dinidir, dilidir. Heydər Əliyev dünyagörüşündə bu sahələrin hər biri diqqət mərkəzindədir. Təsədüfi deyil ki, Ulu Öndər xalqın incəsənət, mədəniyyət sahəsindəki uğurlarını vətəninə sevən hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün iftixar mənbəyi hesab edirdi. İncəsənətə verdiyi dəyərdən idi ki, incəsənət xadimləri ilə tez-tez görüşür, onların problemləri ilə yaxından maraqlanırdı.

Başqa sözlə, H.Əliyev həmişə sənət adamlarının yaradıcı axtarışlarına mənəvi dəstək olmuş, qayğı göstərmişdir.

Azərbaycanın tarixi-mədəni inkişafı, adət-ənənələri, etnoqrafiyası, zəngin mənəvi dəyərləri, tarixi şəxsiyyətləri, milli qəhrəmanları, xalqın psixologiyası kino sənətinin mövzu dairəsinə çevrilir, kinonun yaratdığı yadda qalan obrazlar qalereyası gələcək nəsillərə töhvə olur. Bunu bildiyi üçündür ki, istər sovet dövründə, istərsə də müstəqillik dövründə Ulu Öndər kino sahəsinə diqqət yetirmiş, şəxsiyyət bütövlüyü, xeyrxah əməllər aşılamaqda, xarakter formalaşdırmaqda, tarixi qəhrəmanları yaşatmaqda, mənəvi inkişafımızda kino sənətinin rolunu dərk etmişdir. Milli kinomuzun inkişafını H.Əliyevin adı ilə bağlayan müəlliflər [1; 2, s.44] haqlı olaraq "İstintaq", "Uzaq sahillərdə", "Babək", "Nəsimi", "Bir cənub şəhərində" kimi filmlərin senzuradan keçməsinə, məhz onun rolu olduğunu qeyd edir.

H.Əliyev DTK-da çalışan zaman xalqımızın qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadə haqqında maraqlı faktlarla qarşılaşır. Onun haqqında əvvəllər məlumatlar belə idi ki, guya o almanlara əsir düşəndən sonra onlara xidmət göstərmişdir. Lakin H.Əliyevin sayəsində sənədlər araşdırılır və məlum olur ki, o, həqiqətən almanlara əsir düşüb. Lakin M.Hüseynzadə Mixaylo təxəllüsü ilə Yuqoslaviya və İtaliyada Müqavimət hərəkətində partizanlıq edib. Bu məlumatların əldə edilməsi Moskvanın M.Hüseynzadəyə münasibətinin dəyişməsinə səbəb olur və təbii ki, bu prosesin özü də asanlıqla baş vermir. Belə ki, Moskva ona olan münasibətini dəyişmək istəmir. H.Əliyevin təsiri nəticəsində bu baş tutur. Daha sonra "Uzaq sahillərdə" adlı povest yazılır və ardınca da eyni adlı film çəkilir. [4, s.38-39]

Kino sənəti də H.Əliyev şəxsiyyətinə biganə qalmamış, onun tarixi obrazını lentə almaqla fəaliyyətinin daha dərin qatlarını üzə çıxarmışdır. Kinorejissor Vagif Mustafayevin Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətindən bəhs edən silsilə filmləri bu mənada özünü doğruldur. Rejissor Ulu Öndəri "yazılmamış romanların, çəkilməmiş filmlərin qəhrəmanı" [4] hesab edir. V.Mustafayev Ulu Öndərin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən bir neçə sənədli filmin müəllifidir. Bu silsiləni təşkil edən "Həqiqət anı", "Əsl məhəbbət haqqında", "Bir həsədin tarixi", "Ata yolu", "Lider" və s. filmlər H.Əliyevi dəyərli bir dövlət xadimi, bacarıqlı Lider olmaqla yanaşı, bir ata, bir ailə başçısı, bir dost, bir vətən ziyalı, bir həqiqət carçısı kimi obrazlaşdırır.

"Əsl məhəbbət haqqında" filmi H.Əliyev haqqında çəkdiyi altıncı filmidir. Burada dahi şəxsiyyətin saf məhəbbətindən şəhbət açılır. Ölməz Liderin həyat yoldaşı oftalmoloq, alim Zərifə Əliyevaya olan sevgisi və bu sevginin dərin təfərrüatları filmin əsas ideyasını təşkil edir. Filmə mənəvi ömür sürən sadə və sərfəli ömür yolu keçən, vicdanlı, mərd, xalqına və ailəsinə dəyər verən dahi şəxsiyyətin çox gözəl sevgi hekayəsi kimi izləmək olar. Rejissor filmi çəkərkən müsahibələrdən, tarixi sənədlərdən, sənədli-xronikal kadrlardan, xatirələrdən istifadə edir. Filmdə Heydər Əliyevin gənclik xatirələri daha çox onun öz dilindən verilir. Bu da məlumatların kifayət qədər canlı və dolğun olmasına səbəb olur. Qardaşı Cəlal Əliyev və Xəqani Bağirovun dilindən səslənən xatirələrdə isə H.Əliyevin təvazökar xarakterinin şahidi oluruq.

Bakıda məşhur dünya neft şirkətləri ilə bağlanmış saziş Vaqif Mustafayevin "Əsrin sazişi" filminə öz əksini tapır. Burada da milli Liderin uzaqgörən siyasətinin, düzgün ideoloji istiqamətinin şahidi oluruq. Onun imzasını qoyduğu neft strategiyası əsrin önəmli sazişlərindən biri kimi canlandırılır. Bununla Azərbaycan özünün milli sərəvətinin daşıyıcısına çevrilir, iqtisadiyyat yüksəlir, Azərbaycan 1990-cı illərdə düşdüyü siyasi və iqtisadi böhrandan xilas olur.

"Bir həsədin tarixi" filminə H.Əliyevlə M.S.Qorbaçov qarşılaşdırılır. H.Əliyevin özü ilə bağlı şəhbətində Ulu Öndər həyatının müxtəlif dövrlərinə diqqət çəkir. 1969-cu ildə Azərbaycanın Birinci Dövlət Katibi seçilən H.Əliyev hələ M.Qorbaçovu tanımırdı. Bu tanışlıq 1970-ci ildə Bakıda Sovet Azərbaycanının 50 illik yubileyində baş verir. Filmdə bu tanışlıqdan başlayan münasibətlər, Qorbaçovla H.Əliyev arasında

əlaqələr, sovet imperiyasının sonunu şərtləndirən səbəblər süjetin əsasını təşkil edir. Rejissor H.Əliyev və M.Qorbaçovla bağlı sənədli materiallardan, siyasi görüşləri işıqlandıran tədbirlərin, o cümlədən Milli Məclisin iclaslarının lentlərindən, 1990-cı illərdə baş verən mitinqləri, Sovet Ordusunun Bakıda törətdiyi 20 yanvar faciəsini canlandıran kadrlardan uğurla istifadə edir. 2 hissədən ibarət olan sənədli filmə müəllif kompozisiya ardıcılığını qoruya bilir, sənədli faktlar arasında əlaqə yaradır, filmin canlı və dolğun olmasına nail ola bilir.

Təbii ki, Avrasiya teleforumunda "Əsl məhəbbət haqqında" filminin əsas mükafatı qazanması, həmçinin "Bir həsədin tarixi" filminin Yekaterinburqda baş tutan sənədli filmlər festivalında müvəffəqiyyəti rejissorun yaradıcılıq uğuru ilə bərabər H.Əliyev şəxsiyyətinin nüfuzu və dəyəri ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramova Z. Azərbaycan kinematografiyasının inkişafında yüksəliş dövrü. // Səs qəzeti, 28 mart, 2023
2. Əfəndiyev T. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz. Bakı: 2011. 270 s.
3. Kazımzadə A. Heydər Əliyev və kinematograf. Bakı: Mütərcim, 2007. 105 s.
4. Mustafayev V. Heydər Əliyev yazılmamış romanların, çəkilməmiş filmlərin qəhrəmanıdır. <https://1news.az/az/news/20180828032453514-Vaqif-Mustafayev-Heyder-Eliyev-yazilmamish-romanlarin-cheikilmemish-filmlerin-qehremanidir> 28.08.2018

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИСКУССТВО КИНО

Мирзоева В.К.

Ключевые слова: Г.Алиев, кино, искусство, «О настоящей любви», «История одной зависти», «Контракт века»

В статье говорится о большой роли, которую сыграл общенациональный лидер Гейдар Алиев в развитии азербайджанского искусства и его вкладе в искусство кино. Он пытался добиться того, чтобы наши ведущие фильмы прошли цензуру и были показаны. Кинематографисты не остались равнодушными к личности Г.Алиева и, сняв его исторический образ, раскрыли более глубокие пласты его деятельности. Эти проблемы анализируются в статье. С этой точки зрения рассматривается цикл документальных фильмов режиссера Вагифа Мустафаева о политической деятельности Гейдара Алиева. Анализируются фильмы «О настоящей любви», «История ревности», «Контракт века».

Делается вывод о том, что успех фильмов связан с творческим успехом режиссера, репутацией и ценностью личности Г.Алиева.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV AND CINEMA ART

Mirzayeva V.K.

Key words: H.Aliyev, cinematography, art, "About true love", "The history of one envy", "Contract of the Century"

The article talks about the great role played by national leader Heydar Aliyev in the development of Azerbaijani art and his contributions to the art of cinema. He tried to pass the censorship of our films and to see the light. Cinematography also did not remain indifferent to the personality of H. Aliyev, and revealed the deeper layers of his activity by filming his historical image. These issues are analyzed in the article. From this point of view, a series of documentaries by film director Vagif Mustafayev about the political activities of Heydar Aliyev are reviewed. The films "About True Love", "History of one envy", "Contract of the Century" are analyzed.

The conclusion is that the success of the films is related to the creative success of the director and the reputation and value of H. Aliyev's personality.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ TƏHSİL İSLAHATLARI

Mirzəyeva Sevər Sərvət qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

severmirzayeva@gmail.com

Açar sözlər: *müstəqillik dövrü, Heydər Əliyev, təhsil*

Təhsil sahəsində əsaslı dəyişiklərin təməli ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Onun "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamı (Bakı şəhəri, 15 iyun 1999-cu il) təhsildə gələcək islahatlar aparmaq üçün zəmin yaratdı (1). İslahat proqramında deyildiyi kimi: "Təhsil sahəsinin islahatı təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində, bütövlükdə təhsil sisteminin strukturu, idarə sistemi və iqtisadiyyatında köklü yeniləşmənin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Müstəqilliyin çətin yolları ilə irəliləyən Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də böyük vəzifələr yerinə yetirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanmışdır. Ölkəmizdə start götürmüş geniş islahatçılıq hərəkatı çərçivəsində təhsil sahəsində də mühüm dəyişikliklərin, yeniliklərin həyata keçirilməsi obyektiv tələbatdır" [1].

Azərbaycanın təhsil sisteminin inkişafında Heydər Əliyevin müstəsna rolu və xidmətləri olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında hələ 1970-1980-ci illərdə bu inkişaf daha yüksək mərhələyə çatmış, təlim-tərbiyə müəssisələrinin şəbəkəsi xeyli təkmilləşdirilmiş, bir sıra müasir təhsil ocaqları yaradılmış, təhsilin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

İslahat proqramında Azərbaycan təhsilinin inkişaf perspektivləri açıq-aydın şəkildə göstərilmişdir. "Təhsilin inkişafı müasir şəraitdə yalnız dövlətin vəzifəsi olmayıb, demokratik cəmiyyətin bütün ünsürlərinin, təhsil alanların və onların ailələrinin, dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin, elmi-pedaqoji birliklərin, mütəxəssislərlə təmin olunmağa ehtiyacı olan potensial tələbatçıların, ictimai və dini birliklərin çoxsahəli və çoxaspektli əməkdaşlıq sahəsidir".

Təhsil islahatında təhsilin inkişaf perspektivləri, paradıqmaları göstərilməklə yanaşı, onların həyata keçirilmə mexanizmləri, prinsipləri və mərhələləri də göstərilmişdir: "Təhsil sisteminin strukturunun, məzmununun, kadr hazırlığı və təminatının, tədris, elmi-metodik və informasiya təminatının idarə olunmasının, maddi-texniki bazasının və iqtisadiyyatının islahatı aşağıdakı prinsipləri əhatə etməlidir:

- müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün təhsil sisteminin üstün inkişaf etdirilməli sahə olduğunu təsbit etməyə imkan verən etibarlı bazanın yaradılması, ölkədə elmin və mədəniyyətin inkişafı, demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulması, modernləşdirilmiş istehsalat-mülkiyyət sistemi əsasında sabit iqtisadi artıma nail olunsun;

- demokratikləşdirilmə, humanistləşdirilmə, inteqrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirilmə, humanitarlaşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması;

- islahatın humanitar xarakterli olması, onun insanların yaradıcı və keyfiyyətli fəaliyyətinin hərtərəfli açılmasına yönəldilməsi, islahatda şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi;

- islahatın praktiki yönümlülüyü — dövlətin və cəmiyyətin malik olduğu vəsaitlə təmin oluna bilən məqsəd və tədbirlərin, yenilik və dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yönəldilməsi;

- təhsil sisteminin mütənasib inkişafının təmin edilməsi;

- mövcud təhsil sistemində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla müstəqil Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərini həyata keçirməyə qadir olan intellektual potensialın formalaşdırılmasında inkişaf etmiş ölkələrin özünü doğrultmuş və mövcud elmi-pedaqoji ictimaiyyətin qəbul etdiyi təcrübəsindən istifadə olunması;

- təhsil sisteminin əhatə imkanlarının genişləndirilməsi, onun keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

- təhsil sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin respublikanın digər dövlət orqanları və qeyri-dövlət təşkilatlarının fəaliyyəti, eləcə də ölkənin iqtisadi mühiti ilə əlaqələndirilməsi və təhsil siyasətini həyata keçirən orqan və şəxslərin səlahiyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa və digər qanunvericilik aktlarına uyğun tənzimlənməsi;

- idarəetmənin dövlət-ictimai prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi. Müəllim və digər pedaqoji işçilərin fəaliyyəti üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması. Perspektivdə ictimai-dövlət idarəetmə sistemində keçilməsi;

- təhsil sisteminin yeni iqtisadi modelinin qurulması, resurs təminatının möhkəmləndirilməsi və optimallaşdırılması" [1].

Ulu öndərin təhsil sahəsində də uzaqgörənliyi onun qəbul etdiyi qərar və fərmanlarda, yeni Təhsil Proqramının qəbulu və həyata keçirilməsində, tövsiyə və göstərişlərində özünü göstərirdi. Heydər Əliyev 1993-cü ilin avqust ayından başlayaraq təhsil işçiləri ilə görüşlərində, respublika gənclərinin I və II formunda, müəllimlərin XI qurultayında və s. tədbirlərdə təhsil sistemində ciddi problemlərin olduğunu və bu problemlərin aradan qaldırılmasını irəli sürmüşdür.

Ali təhsil müəssisələrinin professor-müəllim heyətinin əməyinin təşkilini daha da təkmilləşdirmək üçün ulu öndər 1994-cü il 24 fevral tarixində "Professor-müəllim heyətinin tədris işi üçün vaxt normasının müəyyənləşdirilməsi, elmi-tədqiqat, elmi-metodik və digər işlərin növləri barədə" sənəd imzalamışdır. Əsasnamə ali məktəblərdə tədris edən professor-müəllim heyətinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edirdi.

Professor-müəllim heyəti ilə yanaşı, ali təhsil müəssisələri haqqında da 1995-ci il martın 30-da Əsasnamə verilmişdir. Burada göstərilir ki, ali təhsil müəssisələri Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanununa müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında qəbul olunmuş digər qanunvericilik aktlarına, bu əsasnaməyə və özünün nizamnaməsinə uyğun fəaliyyət göstərir.

1995-ci il sentyabrın 22-də "Çoxpilləli ali təhsil sistemində bakalavr hazırlığı haqqında" əsasnamə verilmiş və 10 oktyabrda isə təsdiq olunmuşdur. Burada "bakalavr" hazırlığının təhsil proqramları, tələbə qəbulu, "bakalavr" pilləsində peşə-ixtisas təhsilinə verilən tələblər, təhsilin məzmunu, tədris prosesinin təşkilinin forma və metodları əks olunmuşdur.

Təhsil, bilik, məktəb cəmiyyətin və millətin sosial, mənəvi, mədəni və əqli tərəqqisinin əsasını təşkil edən amillər və dəyərlərdir. Heydər Əliyev təhsil sistemi, məktəb və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə, təhsil islahatlarına müasir dünya inteqrasiya prosesləri kontekstində, millətin və cəmiyyətin sosial, mənəvi, mədəni və əqli tərəqqisi baxımından yanaşır, ona millətin gələcəyi kimi baxırdı. Ona görə deyirdi: "Təhsil millətin gələcəyidir".

Ulu öndərimiz inteqrasiya proseslərinə, elm və təhsilin taleyüklü məsələlərinə, qərb təhsil sisteminin nailiyyətlərinə öz münasibətini bildirərkən, o, həmişə bir prinsipi əldə rəhbər tuturdu: öz milli tarixi nailiyyətlərimizə əsaslanaraq, digər ölkə və xalqların nailiyyətlərini öyrənmək, bizim üçün faydalı olan mütərəqqi cəhətləri mənimsəyib onlardan səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Heydər Əliyevin ideya və mülahizələrinin başlıca məğzi ondan ibarətdir ki, təlim və təhsil sistemi, məktəb və ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri yalnız bir məqsədə – cəmiyyətin və millətin sosial, əxlaqi, mənəvi, mədəni və əqli tərəqqisinə, dövlətin iqtisadi inkişafına xidmət etməlidir. Təhsil, tədris müəssisəsi, müəllim, elm, biliklər-ölkənin, dövlətin, millətin tərəqqisini təmin etməli, xalqın həyatının yaxşılaşmasına kömək etməlidir.

Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında şagird və tələbələrin mənəvi tərbiyəsi sahəsində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi. Heydər Əliyev Azərbaycanın şagird və tələbələrini yalnız peşəkarlıq baxımından savadlı deyil, eyni zamanda mənəvi və əxlaqi yetkin bir şəxsiyyət kimi görmək istəyirdi. Respublikanın təhsil müəssisələri qarşısında Vətənə fədakarlıqla xidmət edən və yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan mütəxəssislər hazırlamaq kimi şərəfli vəzifə qoymuşdur.

Onun Azərbaycan Gənclərinin Birinci Ümumrespublika Forumundakı nitqi gəncliyin həyat və fəaliyyətinin, təhsilinin, mənəvi inkişafının təməl proqramıdır. O bu məşhur nitqində gənclərə müraciətlə demişdir: "Xalqımızın tarixinin əsasını təşkil edən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyat olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyatıdır, yüksək amallarıdır. Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli- mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli əhəmətlərimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz" [6]. Ulu öndərimizin müdrik fikirlərindən irəli gələrək, yetişməkdə olan gənc nəslin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsi, təlim və tərbiyə işlərinin milli zəmin üzərində qurulması, tariximizin, mədəniyyətimizin, pedaqoji fikrimizin, zəngin mənəvi irsimizin öyrənilməsi vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur. Ulu öndərimiz çox dəqiqliklə vurğulamışdır ki, vətənpərvərlik ana dilini bilməkdən başlayır, vətənpərvərlik tariximizi, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı, adət və ənənələrimizi bilməkdən başlayır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, müstəqillik dövründən başlayan yeni təhsil islahatları sonrakı təhsil islahatlarının da yaranmasının təməlini qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası" 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı təhsilimizin inkişafında yeni bir mərhələni açmışdır. Bu mühüm dövlət sənədində təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, səriştəli və peşəkar müəllim kadrlarının hazırlığı, yeni idarəetmə sisteminin formalaşdırılması, müasir tələblərə cavab verən təhsil infrastrukturunun və yeni maliyyə mexanizmlərinin hazırlanması kimi konseptual istiqamətlər öz əksini tapmışdır [4].

"Təhsil strategiyasında müəyyənləşdirilən mühüm istiqamətlərin həyata keçirilməsi müasir dövrdə təhsilin məzmununu yeniləşdirməklə yanaşı, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə edilməsi, səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanmasını, müəllim peşəsinin nüfuzunun yüksəldilməsi məsələlərini tələb edir" [7, s.49].

Qloballaşma dövründə səriştəli, peşəkar müəllim cəmiyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən mənəvi qüvvəyə malikdir. Məhz buna görə də bütün dövrlərdə, xüsusilə müasir müstəqillik dövründə səriştəli, peşəkar müəllim hazırlığı aktual problem kimi diqqəti cəlb etmişdir. Çünki cəmiyyətin inkişafında müəllim böyük qüvvədir. Deyirlər müəllimi yaxşı olan ölkə xoşbəxt ölkədir. Müdriklər demişlər ki, təhsil dünyanı dəyişdirmək üçün istifadə edəcəyimiz ən yaxşı silahdır. Bu cəhətdən fikrimizcə müasir müstəqillik dövrümüzdə təhsilimizin məqsədi milli və ümumbəşəri dəyərlərə malik, dərin bilikli, yüksək əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərə sahib, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, hərtərəfli inkişaf etmiş fəal şəxsiyyətlər yetişdirməkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev. Bakı şəhəri, 15 iyun 1999-cu il. Bakı, Çapaoglu, 1999.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı, Ozan, 2009
3. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası (Azərbaycan respublikası prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı)/ "Azərbaycan Müəllimi" qəz. 20 yanvar, 2013-cü il.

4. "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası" 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. "Xalq" qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.
5. Əliyev Heydər. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 200
6. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq. «Azərbaycan» qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.
7. Hüseynzadə R.L. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası" və səriştəli müəllim kadrları hazırlığı problemi. AMİ Xəbərlər. 2014, № 4 .

РЕЗЮМЕ
ГЕЙДАР АЛИЕВ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ
Мирзаева С.С.

Ключевые слова: период суверенности, Гейдар Алиев, образование

Гейдар Алиев имел исключительную роль и заслуги в развитии системы образования Азербайджана. Дальновидность великого деятеля в области образования отразилась и в принятых им решениях и указах, принятии и реализации новой Образовательной программы, рекомендациях и наставлениях. Гейдар Алиев подошел к деятельности системы образования, школ и высших учебных заведений, реформам образования в контексте современных мировых интеграционных процессов, с точки зрения социального, нравственного, культурного и интеллектуального прогресса нации и общества, увидел это как будущее нации. Вот почему он сказал: «Образование — это будущее нации».

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV AND EDUCATIONAL REFORMS
Mirzayeva S.S.

Keywords: sovereignty period, Heydar Aliyev, education

Heydar Aliyev had an exceptional role and services in the development of the education system of Azerbaijan. The foresight of the great leader in the field of education was also reflected in the decisions and decrees he adopted, the adoption and implementation of the new Education Program, recommendations and instructions. Heydar Aliyev approached the activity of the educational system, schools and higher education institutions, educational reforms in the context of modern world integration processes, from the point of view of the social, moral, cultural and intellectual progress of the nation and society, and saw it as the future of the nation. That's why he said: "Education is the future of the nation."

ELMİN, TƏHSİLİN, MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Nəcəfli Lalə Rəhman qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC, Bakı, Azərbaycan
lale.tagizade@inbox.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, mədəniyyət, ortaq dəyərlər, dialoq.

Sovet dövründə yüksək vəzifələrdə çalışan Heydər Əliyev müstəqillik əldə etdikdən sonra vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üzləşmiş, Ermənistanla müharibə vəziyyətində olan, iqtisadi böhranlarla mübarizə aparan Azərbaycana rəhbərlik etməklə xilaskar rolunu oynayıb.

Heydər Əliyev istər sovet dövründə, istərsə də müstəqillik dövründə həyatını vətəninə, xalqına həsr etməklə azərbaycanlıların əksəriyyətinin məhəbbətini qazanmışdır. Əliyevin xatirəsi xalqın ona bəxş etdiyi Ümummilli Lider mənasını verən "Ümummilli Lider" titulu ilə yaşadılır.

Heydər Əliyev 1993-cü ildən 2003-cü ilə qədər Azərbaycanın Prezidenti vəzifəsində çalışmış görkəmli Azərbaycan siyasətçisi idi. O, fəaliyyəti dövründə Azərbaycanda elmin, təhsilin və mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Elm sahəsində Əliyev 1945-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasını yaratdı və o vaxtdan bəri ölkədə elm və texnikanın inkişafında həlledici rol oynadı. O, prezidentliyi dövründə elmi tədqiqatların təkmilləşdirilməsi, o cümlədən Elm və Texnologiyanın İnkişafı üzrə Milli Proqramın yaradılması və Milli Elm Fondunun yaradılması üçün bir sıra söylər göstərmişdir.

Əliyev təhsil sahəsində Azərbaycanda təhsil sisteminin müasirləşdirilməsini və təkmilləşdirilməsini prioritet təşkil edib. O, təhsilə çıxış imkanlarının artırılması və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən bütün uşaqlar üçün icbari təhsilin tətbiqi və ali təhsil müəssisələrinin genişləndirilməsi istiqamətində təhsil islahatları həyata keçirirdi. O, həmçinin prezidentliyi dövründə bir neçə universitet və kollec, o cümlədən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti və Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasını yaradıb.

Mədəniyyət sahəsində Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin və irsinin qorunub saxlanması və təbliği istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi və Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi də daxil olmaqla bir neçə mədəniyyət müəssisəsi yaratmışdır. O, həmçinin bütün ölkə ərazisində tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunub saxlanmasına dəstək verib.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyev Azərbaycanda elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynayıb və onun bu sahələrdə irsi bu gün də ölkəyə öz təsirini göstərməkdə davam edir.

Bundan əlavə, Heydər Əliyevin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının təbliğində də böyük xidmətləri olmuşdur. O, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafını dəstəkləyirdi və onun hökuməti təhsil, hökumət və media da daxil olmaqla cəmiyyətin bütün sahələrində Azərbaycan dilinin istifadəsini təşviq etmək üçün siyasət həyata keçirirdi. Nəticədə onun prezidentliyi dövründə Azərbaycan dili və mədəniyyəti intibah dövrünü yaşadı [3].

Bundan başqa, Əliyev elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyini etiraf edib. O, bir sıra xarici universitetlər və elmi-tədqiqat institutları ilə tərəfdaşlıq əlaqələri quraraq, Azərbaycanlı alimlərə beynəlxalq həmkarları ilə əməkdaşlıq etməyə, qabaqcıl texnologiyalar və biliklərə çıxış imkanı yaratdı.

Nəhayət, Heydər Əliyevin elmə, təhsilə və mədəniyyətə verdiyi töhfələr onun Azərbaycanı firavan, demokratik və müstəqil dövlətə çevirmək üçün müasirləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün göstərdiyi geniş səylərin bir hissəsi idi. Onun siyasəti və təşəbbüsləri Azərbaycanda bu sahələrin davamlı inkişafının əsasını qoydu və ölkənin XXI əsrdə çiçəklənməsi üçün zəruri olan intellektual və mədəni resurslara malik olmasını təmin etdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın infrastrukturunun, o cümlədən nəqliyyat, enerji və rabitə sistemlərinin inkişafına da mühüm töhfələr verib. O, əsas magistralların və körpülərin tikintisinə nəzarət edib, ölkənin hava limanlarını və dəniz limanlarını müasirləşdirib, dəmir yolu şəbəkəsini təkmilləşdirib. Onun hökuməti enerji sektoruna da böyük sərmayələr yatıraraq və nəticədə yeni neft və qaz yataqlarının işlənməsi və Azərbaycanın enerji istehsalı və ixrac imkanlarının genişlənməsi baş verib.

Nəhayət, Heydər Əliyev milli təhlükəsizlik və müdafiənin güclü müdafiəçisi idi və onun hökuməti Azərbaycan silahlı qüvvələrinin modernləşdirilməsinə mühüm sərmayələr qoydu. O, həmçinin onilliklər ərzində regionda əsas gərginlik və qeyri-sabitlik mənbəyi olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində həlledici rol oynayıb. Onun səyləri Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs əldə etməyə kömək etdi və münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün gələcək danışıqlar üçün zəmin yaratdı.

Heydər Əliyev həm də Azərbaycanda iqtisadi artım və inkişafın təşviqi istiqamətində göstərdiyi səyləri ilə tanınırdı. Xarici ticarətin və investisiyaların liberallaşdırılması, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, müasir bank sisteminin tətbiqi kimi bazar yönümlü iqtisadi islahatlar həyata keçirdi. Bu siyasətlər xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına kömək edərək, ÜDM-in əhəmiyyətli dərəcədə artmasına və yoxsulluğun səviyyəsinin azalmasına səbəb olub.

Müasir mədəni fikrin, eləcə də Azərbaycanın dövlət mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də milli-mənəvi irs problemidir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti olmuş Heydər Əliyev milli-mənəvi irsə söykənən azərbaycançılıq və dövlətçiliyi milli ideologiyanın iki əsas tərəfi hesab edir. Ona görə də Heydər Əliyev təkcə dildən, milli-mənəvi dəyərlərdən birbaşa danışarkən deyil, ümumən dövlətçilikdən, dövlət sivilizasiyasının əsasını qoyarkən də azərbaycançılıq, mədəni irs məsələlərini ön plana çıxarmışdır. O, 2001-ci il noyabrın 9-da keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayında dövlət siyasətini açıqlayarkən demişdir: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməli və biz azərbaycançılıq, Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”. Bu baxımdan dövlət siyasətinin strategiyası olan “azərbaycançılıq” Azərbaycan cəmiyyətinin bu gününün və gələcəyinin çağdaş ideoloji qavrayışı ilə sıx bağlıdır [1].

Heydər Əliyev 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında dövlətçiliyin bünövrəsinin, milli varlığın zəmininin mədəniyyətlə bağlı olduğunu aydın şəkildə izah edərək demişdir: “Biz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Xalqımız əsrlər, minilliklər boyu adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıb və indi də xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir”. Sivilizasiyalararası dialoqa xüsusi önəm verən Heydər Əliyev demişdir: “Dünya ölkələri və xalqları arasında əlaqələrin genişləndirilməsində, xoş dostluq münasibətlərinin qurulmasında mədəniyyətin müstəsna yeri vardır. Qloballaşma prosesinin sürətlə getdiyi indiki dövrdə bu, milli mədəniyyətlərin qorunub saxlanması və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir”.

Dövlət mədəniyyət siyasətində mədəni müxtəliflik və mədəni identiklik amillərini önə çəkən Heydər Əliyevin fikrincə:

Xalqımızın adət-ənənələrinə söykənən mədəniyyətimiz müasir dövrdə də inkişaf etməkdə davam edir. Nizami Gəncəvi, İmaməddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi söz ustalarının və “Kitab-ı Dədə Qorqud” dastanlarının yubileylərinin YUNESKO çərçivəsində yüksək səviyyədə qeyd olunması, İçəri Şəhər Tarix-Memarlıq Qoruğunun YUNESKO daxil edilməsi, “Ümumdünya İrs Siyahısı” milli mədəniyyətimizin zənginliyinin dünyada hökmranlığı ilə təmin edilir ki, bu da verilən qiymətin parlaq təzahürüdür”.

Beləliklə, Azərbaycan əsrlər boyu sivilizasiyaların qovuşduğu bir diyardır. Azərbaycanda müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələrinin əsrlər boyu bir ailə kimi sülh, inam və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığını və bu müsbət meyillərin bu gün də davam etdiyini, gələcəkdə daha da güclənəcəyinə əmin idi.

Azərbaycanda dini və milli tolerantlığın yüksək səviyyədə olması, bütün xalqların rahat və isti həyatı kimi amillər digər ölkələrin inkişafı üçün prioritet təşkil edir. Bu səbəbdən İlham Əliyev daim sivilizasiyalararası dialoqu Azərbaycan cəmiyyətinə ehtiyac duyduğu sosial möhür kimi qəbul edir və onu dözümsüzlük, parçalanma və zorakılığa qarşı müalicə vasitəsi kimi təqdim edir. O, çıxışlarında “dialoq təkə ideologiya deyil, həm də müəyyən siyasi kontekstlərdən irəli gələn süni yanaşmaların reseptidir” fikrini xüsusilə vurğulayır. Azərbaycan Prezidentinin fikrincə, əgər belə hesab edilsə ki, müxtəlifliyi qiymətləndirmək olarsa, müxtəlif fərdlər bir-biri ilə ümumi əlaqələr qura bilər və insanların dialoqu davam etdirmək imkanları yaranarsa, bunun üçün mühit yaradılsa, gələcək nəsillər də bu cür qarşılıqlı hörmət, ədalət və etimad mühitində yaşamağa formalaşacaq [2].

Bu gün mədəni müxtəlifliyə qarşılıqlı hörmət və hüquqların müdafiəsi mədəniyyətlərarası dialoq üçün siyasətlərin, proqramların və yeni konsepsiyaların əsaslandığı prinsipə çevrilib [4].

Azərbaycan xalqının mədəni irsini ümumi türk adət-ənənələri kontekstində qiymətləndirərkən bu mədəniyyətin qədim zamanlardan müasir səviyyəyə qədər uzun bir təkamül prosesi keçdiyinin bir daha şahidi oluruq. Zəngin bir proses keçən bu kimliyin öyrənilməsinin zəruriliyini təsdiq etməklə yanaşı, onun Azərbaycanlılıq əlaqələrinin araşdırılmasının zəruriliyinə də diqqət çəkmək istəyirik. Yəni, Azərbaycan mədəniyyəti daxilində genetik və tipoloji paralellərin aparılması bu mədəni irsin Azərbaycan xəzinəsinə verdiyi töhfələrin və aktuallığının istiqamətini və xarakterini anlamağa imkan verə bilər. Çünki Azərbaycan mədəni ənənəsinin formalaşmasında mədəniyyətlərarası dialoq və multikulturalizmlə bağlı müqayisəli təhlillərin ən münasib variantları Azərbaycan nümunəsinə əsaslanacaq. Çünki mədəni inteqrasiya sahəsində əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı, bu gün mədəniyyət sahəsində aparılan tədqiqatlar da Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyini, rəngarəngliyini, milli özünəməxsusluğunu təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Bəyanatı”, Ədəbiyyat qəzeti, 13 avqust 2001-ci il.
2. “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Üçüncü Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılış mərasimi”, Azərbaycan Qəzeti, 01 noyabr 2013-cü il.
3. “Bakıda” XXI. Əsr: Ümidlər Və Zənglər” Devizi ilə Beynəlxalq Humanitar Forum Fərdi İş Başladı”, Respublika Qəzeti, No. 218 (4222), 11 oktyabr 2011-ci il.
4. Süleymanlı, M.A.: XX. Əsrin əvvəllərində Azərbaycan Mədəniyyəti İdeyası, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabevi, Bakı 2014.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ, КУЛЬТУРЫ

Нажафли Л.Р.

Ключевые слова: Азербайджан, культура, общие ценности, диалог.

В статье говорится о приоритетных направлениях культурной политики Азербайджанской Республики. Высказываются мнения о политике национальной культуры Гейдара Алиева и Ильхама Алиева, сохранение и передаче азербайджанских ценностей. Объясняется масштаб деятельности, связанной с диалогом межкультурных, культурным разнообразием и культурной самобытностью в Азербайджане.

SUMMARY

THE ROLE HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE, EDUCATION, CULTURE

Najafli L.R.

Keywords: Azerbaijan, culture, common values, dialogue.

The article deals with about the priority directions of the cultural policy of the Republic of Azerbaijan. Opinions were shared about the national culture of Heydar Aliyev and Ilham Aliyev, the analysis and delivery of Azerbaijani values, and scientific resources were consulted on the topic of common sharing in culture. The scope of activities related to intercivilizational dialogue, cultural diversity and cultural identity in Azerbaijan is explained.

TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ

Qasımova Tahirə Əliş qızı

Adıgözəlova Şəlalə Əli qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

qasimova.taira@mail.ru

Açar sözlər: Ümummilli Lider, tarixi şəxsiyyət, tərbiyə, təhsil, elm, mədəniyyət.

Hər bir xalq görkəmli şəxsiyyətləri ilə tanınır. Onlar xalqın zəkasını, elmini, mədəniyyətini, mənəviyyətini dünyaya nümayiş etdirir. Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan tarixinin yetişdirdiyi nadir

simalarından biri, türk dünyasının və bütün sivil dünyanın güdrətli şəxsiyyətlərindən biridir. Azərbaycan xalqının tarixinə ümumilli Lider kimi daxil olmuş bu dahi insan Liderlərə məxsus bütün ali keyfiyyətlərə malik idi. Heydər Əliyevin uzaqgörən siysəti nəticəsində Azərbaycan bu gün dünya miqyasında demokratik, hüquqi, tolerant, sivil bir dövlət kimi tanınır və geniş perspektivlərə malik olan bir ölkə kimi qəbul olunur. Dünya təcrübəsinin tarixi göstərir ki, elmə, mədəniyyətə, təhsilə dəyər verən dövlət rəhbərləri bununla nəinki öz ölkələrinin mədəni və iqtisadi yüksəlişini təmin etmiş, həm də dünya mədəniyyətinə böyük töhvə vermiş olublar. Bu mənada Heydər Əliyevin milli təhsilin inkişafına göstərdiyi diqqət və qayğı özünəməxsusluğu ilə seçilmişdir. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyə yeni addım atdığı dövrlərindən başlayaraq Ulu Öndər təhsilin inkişafına xüsusi diqqətlə yanaşaraq, deyirdi: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır”. Müstəqilliyin ilk dövrlərində strateji sahələrdən biri də təhsil sisteminin, təhsil və tərbiyənin milliləşdirilməsi məsələsi idi. Milli təhsil onu nəzərdə tuturdu ki, məktəb elm, bilik, təhsillə yanaşı, milli ruhu əks etdirən tərbiyə, əxlaq, mənəviyyat həyata keçirməli idi. Hər bir şagird, tələbə, gənc ana dilini, ədəbiyyatını, ölkəsinin tarixini, mədəniyyətini dərinlən bilməli idi. Ona görə Ulu Öndərimiz demişdir: “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz”. Bəli, Ulu Öndərimiz milli tərbiyəni, vətənpərvərliklə bağlayır və bunu təhsilimiz qarşısında bir vəzifə olaraq qoymuşdur.

Ulu Öndərin həqiqi ədalət adamı olması, başladığı işin uğurla başa çatdırılması üçün tükənməz əzm və iradə nümayiş etdirməsi, səbrli və mahir siyasətçi, sülh, əmin-amanlıq yolçusu olması, ölkənin hər bir vətəndaşının qürur mənbəyidir. Heydər Əliyevin Tanrıya inamı, yüksək vətənpərvərliyi və xalqına, millətine bağlılığı, həmişə, hər yerdə azərbaycanlı olmasıyla qürur duyması, həqiqətsevərliyi, sözü ilə əməlinin bütövlüyü, natiqlik məharəti və səmimi ünsiyyət qabiliyyətinə malik olması və başqa bu kimi yüksək keyfiyyətləri böyüyən nəslin tərbiyə nümunəsidir. “Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır. Əgər buna nail ola bilsəm, həyatımı ən xoşbəxt adam kimi başa çatdıracağam. Məhz buna nail olmağa çalışıram və çalışacağam”. Bu fikirlər Ulu Öndər Heydər Əliyevin ülvə, müqəddəs həyat amalı, ideyaları, həyat fəaliyyətinin meyarı idi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideyalarını əqidəyə çevirmək, bu əqidəni yetişən nəslin ruhuna hopdurmaq, onları əsl vətəndaş kimi yetişdirmək, ölkənin, xalqın mənafeyi uğrunda fədakar mübarizlər kimi formalaşdırmaq, müstəqillik qazanmış suveren ölkənin tələblərinə cavab verən bir səviyyəyə qaldırmaq qarşımızda duran mühüm, ümdə vəzifədir.

Bu böyük şəxsiyyətin azərbaycançılıq, dövlətçilik uğrunda apardığı mübarizənin çətin, keşməkeşli yolunu kiçikyaşlı məktəblilərin başa düşəcəyi bir dildə öyrətmək lazımdır. Ümumilli Liderin humanizm, sülh, insanlar və xalqlar arasında münasibətləri düzgün qurması, dostluq və əməkdaşlıq nümunəsi ibtidai sinif şagirdlərinin yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğu nəzərə alınmaqla öyrədilməlidir.

Gənclərin 1996-cı il fevral ayının 9-da keçirilən birinci formunda “Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir” adlı məşhur nitqində Ulu Öndər demişdir: “Gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz”... Azərbaycan gənclərinin günümüzün müasir, inkişaf etmiş, yüksək intellektli aparıcı qüvvə kimi formalaşmasında, birmənalı olaraq, dövlətimizin apardığı gənclər siyasətinin mühüm rolu olmuşdur. Bu siyasətin banisi isə xalqımızın Ümumilli Lideri Heydər Əliyevdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin gənclər siyasəti əsrlər boyu xalqımızın malik olduğu milli- mənəvi dəyərlər əsasında, müstəqillik, dövlətçilik, azadlıq və onların qorunması uğrunda mübariz ruhlu gənc nəslin yetişdirilməsindən ibarət olub. Əlbəttə, milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, demokratik cəmiyyət quruculuğu, siyasi, hüquqi və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi ilə bağlı Ulu Öndərin ideyaları və irəli sürdüyü prinsiplər Azərbaycanın hazırkı və gələcək inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Ümumilli Liderimiz həmişə gənclərimizə böyük ümidlər bəsləyir, dəfələrlə qeyd edirdi ki, Azərbaycanın gələcəyi gənclərin əlindədir. Həyatı boyu, respublikaya rəhbərliyinin bütün dövrlərində Ulu Öndər sağlam, normal gəncliyin, bu dövlətə sahib dura biləcək bir nəslin yetişməsinə xidmət edirdi. Ulu Öndərin ən böyük xidmətlərindən biri də o idi ki, gənclərlə bağlı məsələləri həmişə öz siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri hesab edir, gənclərin imkan və bacarıqlarını yüksək qiymətləndirir, onların problemlərinin həlli istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə xüsusi önəm verir, bu siyasəti müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirirdi.

Bu gün ölkəsinə sevnən, Vətəninə sonsuz sevgi ilə bağlı olan hər bir Azərbaycan gənci Ümumilli Lider Heydər Əliyevin ideyalarını öz fəaliyyətində rəhbər tutmağa, Azərbaycan gəncliyinin Lideri olan möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi yaşaması uğrunda mübarizə aparmağa hər an hazırdır. 44 günlük Vətən müharibəsi buna bariz nümunə oldu. Bu Zəfər müharibəsində 30 ilə yaxın mənfur düşmən tapdağında olan əzəli ata-baba torpaqlarımızın azad olunması uğrunda döyüşlərdə Müzəffər Prezidentimiz, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham

Heydər oğlu Əliyev cənablarının rəhbərliyi və komandanlığı altında əldə olunan tarixi qələbəmiz bir daha sübut etdi ki, mübariz Azərbaycan gəncliyi Vətənimizi qorumağa və bu yolda can əsirgəməməyə daim hazırdır. Qalib Prezidentimizin qeyd etdiyi kimi, rəşadətli və şanlı Azərbaycan Ordusunun Tarixi Zəfəri gənclərimizin bitib-tükənməz vətənpərvərliyini, müasir dövrdə vətənimizə, dövlətimizə və xalqımıza layiq olan gözəl, dəyərli bir nəslin formalaşdığını bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Heydər Əliyev ideyalarının, irsinin əzəməti, böyüklüyü, onun Azərbaycan məmləkəti adlanan doğma vətən, yurd təəssübkeşliyi, xalqa, vətənə vurğunluğu, sədaqəti, Ümummilli Liderin humanizm, sülh, insanlar və xalqlar arasında münasibətləri düzgün qurması, dostluq və əməkdaşlıq, siyasi-ictimai fəaliyyəti, yaradıcılıq irsi bir sözlə bütünlükdə Heydər Əliyev həyatı yetişən nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində böyük gücə malik olan örnekdir. Ulu Öndərin milli təhsil və tərbiyə məsələlərinə dair nəzəri konsepsiyası hər zaman öz dəyərini və əhəmiyyətini saxlamaq gücünə malikdir. Bu konsepsiya təhsil alan hər bir gəncin və hər bir müəllimin, ümumən, hər bir Azərbaycan vətəndaşının fəaliyyət devizi və həyat amalıdır. Çünki Heydər Əliyevin böyük və əzəmətli, həmişəyaşar ideyaları Azərbaycan dövləti üçün möhkəm bünövrə, zəmanətdir.

Ədəbiyyat

1. AR Prezidenti yanında Bilik Fondunun lektoriyası “Heydər Əliyev Azərbaycanda dövlət quruculuğunun banisidir”. Bakı, 2017.
2. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
3. Nağısoylu M. AR Dövlət Dilinin siyasətinin möhkəmləndirilməsi// Müstəqillik yollarında. Bakı: Şərq-Qərb, 2016.

РЕЗЮМЕ

НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Гасымова Т.А., Адигезелова Ш.А.

Ключевые слова: общенациональный лидер, историческая личность, воспитание, образование, наука, культура.

В статье рассматривается важность личного примера и наследия в воспитании учеников, использование примера личностей, жизненная деятельность и опыт которых может являться образцом в воспитании подрастающего поколения. В этом смысле отмечается успешное использование великого наследия общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании идейной веры школьников.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV LEGACY IN THE EDUCATION PROCESS

Qasimova T.A., Adigozalova Sh.A.

Keys words: national leader, historical figure, upbringing, education, the science, culture.

The article discusses the importance of personal example and heritage in educating students, using the example of individuals whose life activities and experience can be a model in educating the younger generation. In this sense, the successful use of the great heritage of the national leader Heydar Aliyev in the formation of the ideological faith of schoolchildren is noted.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV İDEOLOGİYASINDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK PROBLEMİ

Quliyeva Şahnaz Mustafa qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

shahnaz1969@mail.ru

Açar sözlər: cəmiyyət, gənclik, milli kimlik, milliyət, dəyərlər

Müasir dövrdə istər psixologiya elmində, istərsə də cəmiyyətdə aktual problemlərdən biri böyüməkdə olan gənc nəsildə milli özünüdərkin düzgün formalaşdırılmasıdır. Çünki, gənclik gələcək inkişafını düzgün istiqamətləndirmək üçün etnik-milliyet kimliyini düzgün dərk etməli və xalqın hansı milli-mənəvi dəyərlərə malik olduğunu müəyyən etməlidir. Milli-mənəvi dəyərlər böyüməkdə olan gənc nəslin mədəni inkişafında, milli şüur və düşüncəsinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Bu baxımdan Avropa ölkələrinə sürətlə inteqrasiya etdiyimiz bir zamanda etnik-milliyet dəyərlərimizə münasibətin düzgün formalaşdırılması diqqətə layiqdir. Əsas aktual psixoloji məsələlərdən biridir. Etnik-milliyet dəyərlərimiz əcdadlarımız tərəfindən müəyyən olunan və nəsildən – nəsilə ötürülən milli sərvətlərimizdir[2,110]. Gənc nəslin şüur və düşüncəsinin formalaşmasında və onun mənəvi inkişafında milli-mənəvi dəyərlərimizdən din, dil, adət-ənənə, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat və s. kimi nümunələri xüsusi qeyd edə bilərik. Etnik milli dəyərlərimizin qorunub gənc nəsillərə çatdırılmasında və milli kimliyinin müəyyənləşdirilməsində folklor nümunələrimiz və klassiklərimizin yaradıcılığı müasir dövrdə istinad mənbəyi kimi olduqca əhəmiyyətlidir. Folklor

nümunələrinə diqqət yetirdikdə görürük ki, əcdadlarımız gənc nəslin şəxsiyyətinin formalaşmasında milli-mənəvi dəyərlərimizə xüsusi önəm vermiş və bu gün də istinad mənbəyi kimi özünüdərk formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir xalqın milli-mədəni dəyərlərini qoruyub saxlamaq, etnik yaddaşını, milli kimliyini gələcək nəsillərə ötürmək bir etnos olaraq əsas vəzifələrindən biridir.

Hər bir etnosun tarixi inkişafında, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmasında, ilk olaraq, onun malik olduğu milli-mənəvi potensial, dəyərlər sistemi əsas rol oynayır[1,103]. Öz milli-əxlaqi potensialını qorumağı və dövrün ideologiyasına uyğun olaraq inkişaf etdirib gələcək nəslə ötürən xalq öz gələcək yaşamaq fəlsəfəsini düzgün müəyyən edə bilər. Bu həqiqətləri hər zaman diqqət mərkəzində saxlayan Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanımızın inkişafında ilk növbədə xalqın zəngin milli-mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini, dilini, dinini və özünəməxsusluğunu qorumağın ən aktual məsələlərdən biri olduğunu qeyd etmişdir. Çünki, bir xalqın milli kimliyini unudurmaq üçün irəli sürülən siyasətlərdən biri də etnosid siyasətdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətə gəldiyi ilk gündən xalqımızda milli özünüdərk formalaşması üçün lazımi tədbirləri həyata keçirmiş, ictimai şüurda olan qorxu və ehtiyatlılığı aradan qaldırmaqla xalqımızı mənəvi inkişafa ruhlandırmışdır. Ulu Öndər xalqın tarixi keçmişini, etnik-kökünü və mədəni-mənəvi irsini yaşatmaqla özünüdərk düzgün formalaşması üçün lazımi tədbirlər həyata keçirmişdir. Tarixi faktlara istinadən göstərə bilərik ki, Ulu Öndərin respublikamızda ilk rəhbərliyi dövründə xalqımızda milli özünüdərk, milli kimliyin, milli düşüncənin formalaşdırılmasında xidmətləri böyük olmuşdur.

Azərbaycan xalqı tarixin ən çətin dövrlərində belə, öz zəngin milli-mənəvi irsini və adət-ənənəsini yad təzahürlərdən hifz edərək onu qoruyub saxlamış və nəsildən-nəsilə ötürmüşdür. Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyər və adət-ənənələri özündə milli əxlaqi və bəşəri duyğuları əks etdirir. Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə hər zaman sadıq olduğunu öz fəaliyyət və əməllərində, eyni zamanda bu istiqamətdə keçirdiyi tədbirlərdə sübut etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir gəncliyin özünüdərkində “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanları əsas rol oynayır. Bu dastanda Azərbaycan xalqının məxsus olduğu milli-mədəni dəyərlər öz əksini tapır ki, bu da müasir gənclikdə milli özünüdərk inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına diqqət yetirdikdə görürük ki, oğuzlular gəncliyin şəxsiyyətinin formalaşmasında qəhrəmanlığı, igidliyi, mərdliyi, cəsurluğu, dostluğu hər zaman yüksək qiymətləndirmişdir[6,105]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı müasir dövrdə gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsində və milli özünüdərkində böyük əhəmiyyət kəsb edən tarixi eposdur. Milli-mənəvi dəyərlərimizin əsas hissəsini təşkil edən qəhrəmanlıq və vətən sevgisinin müasir gənclikdə formalaşdırılmasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı istinad mənbəyi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu qəhrəmanlığın 44 günlük Qarabağ müharibəsində bir daha şahidi olduq. Ulu Öndər bu baxımdan ölkəmizin siyasi müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mühüm əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir.

Ümummilli Lider Azərbaycan gənclərinin birinci forumunda öz nitqində demişdir ki, gənclər milli ruhda tərbiyə olunmalı, dilimizi, milli-mədəni dəyərlərimizi bilməlidir. Bu baxımdan böyüməkdə olan gənc nəslin özünü düzgün dərk edib qiymətləndirməsində milli tərbiyənin psixoloji əsaslarına diqqətin yetirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bir gəncin özünüqiymətləndirməsi onun özünüdərk etməsilə əlaqədar olub çox mürəkkəb bir prosesdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, gənclikdə milli mənlilik şüurunun formalaşması onun özünü düzgün dərk etməsi və adekvat qiymətləndirməsi ilə bağlıdır.

Ulu Öndər müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə də gənc nəsildə milli düşüncənin düzgün inkişafına nail olmuş, xalqımıza məxsus ənənə və dəyərlər sistemimizi qloballaşmanın sərt təsirlərindən qorumağa çalışmışdır. Milli dəyərlərə böyük önəm verən Ulu Öndər qeyd edirdi ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyi olmalıdır. Əlbəttə, hər bir azərbaycanlı gənc öz milli mənsubiyyətilə qürur hissi keçirməli dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıdır.

Böyüməkdə olan gənc nəslin özünüdərkində onların mənəvi-əxlaqi inkişafında İslam dini də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan bir dövlət olaraq öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həyata keçirilən uğurlu siyasət nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi, dövlət-din münasibətlərində Ümummilli Liderin sayəsində bütün dinlərə eyni münasibət sərgiləndi, tolerant və multikultural dəyərləri təbliğ edildi. Çünki tolerant dəyərlərə sahib olmayan cəmiyyətdə sabitliyin olması mümkün deyildi. Ümummilli Lider insanların özünüdərkində İslam dəyərlərini xüsusi qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, İslam dini sülh dinidir, mehribanlıq dinidir, bizim doğma dinimizdir və İslam dini əsrlər boyu bizim mədəniyyətimizin əsasını təşkil etmiş, müsəlmanların dünyada layiqli yer tutmasını təmin etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 2002, 513 s.
2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azər nəşr, 1981, 190 s.
3. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991, 296 s.

4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.
5. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1986, 236 s.
6. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno- psixoloji əsasları. Bakı: TS, 2007, 198 s.

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ
В ИДЕОЛОГИИ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА
Гулиева Ш.М.

Ключевые слова: общество, молодежь, национальное самосознание, народность, ценности, национальная идентичность

В тезисе рассматривается проблема национального самосознания в идеологии общенационального лидера Гейдара Алиева и подчеркивается, что эта проблема актуальна и для современной эпохи. Отмечается, что в процессе формирования национального самосознания и духовного развития подрастающего поколения важную роль играют такие национально-духовные ценности, как религия, язык, обычаи, традиции, культура, искусство, литература и т.п. В процессе сохранения и передачи этнонациональных ценностей подрастающему поколению, тем самым определение ими своей национальной идентичности играют немаловажную роль такие духовные ценности, как исламская религия, фольклор и творчество классиков.

SUMMARY
THE PROBLEM OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS
IN THE IDEOLOGY OF THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV
Guliyeva Sh.M.

Keywords: society, youth, national identity, nationality, values, national identity

The thesis considers the problem of national self-consciousness in the ideology of the National Leader Heydar Aliyev and emphasizes that this problem is also relevant for the modern era. It is noted that in the process of formation of national self-consciousness and spiritual development of the younger generation, such national and spiritual values as religion, language, customs, traditions, culture, art, literature, etc. play an important role. In the process of preserving and transmitting ethno-national values to the younger generation, thereby defining their national identity, such spiritual values as the Islamic religion, folklore and the work of the classics play an important role. In this regard, the thesis acquires special significance.

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİ

Rzayeva Sevinc Baxış qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
sevincrzayevasdu@gmail.com

Açar sözlər: şəxsiyyət, dövlət xadimi, təhsil, inkişaf, gənc nəsil, məktəb, müəssisə, mütəxəsis

"...Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərin əlindədir... Ona görə də məktəbdə gənclərimizi nə qədər hərtərəfli hazırlasalar, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi də bir o qədər uğurlu və parlaq olacaqdır. Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə də ticarətdir. Təhsil cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə xüsusi diqqət və həssaslıqla yanaşmaq lazımdır"-deyən Ulu Öndər 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə də, 1993-2003-cü illərdə ölkə Prezidenti olarkən də bu tarixi missiyanı uğurla yerinə yetirmişdir. Doğrudur, bu iki mərhələ özünün ictimai-siyasi mahiyyəti, ölkədə gedən proseslər baxımından bir-birindən köklü surətdə fərqlənirdi. Ancaq hər iki dövrdə Ulu Öndər xalqımızın gələcəyini düşünərək bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət gösdərib.

Sovet rejiminin bütün ideoloji-siyasi baryerlərinə sinə gərən, cəmiyyəti bütün istiqamətlərdə yüksəlişə aparan dahi şəxsiyyət cəmiyyətdə milli məfkurənin güclənməsi, dövlətçilik şüurunun yenidən formalaşması üçün hər bir azərbaycanlının yüksək təhsil almasını vacib əmil hesab edirdi. Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə ölkədə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış və tələbələrin sayı 70 mindən 100 minə qədər artmışdır. Eləcə də dahi rəhbərin təşəbbüsü və himayəsi nəticəsində 1970-ci ildən başlayaraq keçmiş İttifaqın ən nüfuzlu təhsil müəssisələrində hər il 800-900 nəfər gənc ali məktəblərdə təhsil almağa gəndirilmişdir. Həmin gənclər Azərbaycan üçün çox vacib olan ixtisaslar üzrə təhsil alaraq respublikamıza bacarıqlı mütəxəssislər kimi qayıtmışlar.

1972-ci ildə "Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəbini daha da inkişaf etdirmək haqqında" və 1973-cü ildə "Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında" qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsi 765-dən 2117-yə çatdırılmışdır. Bu da yüzlərlə ucqar kəndlərimizdə orta məktəblərinin açılışı, minlərlə azyaşlının təhsilə cəlb edilməsi demək idi.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı illərdə təhsilimizi Qərb standartları səviyyəsinə yüksəltmək, milli-mənəvi dəyərlərə həssas münasibət böyük tarixi şəxsiyyətin yürütdüyü siyasətin prioritet istiqamətini təşkil edib.

Heydər Əliyevin 2000-ci il iyunun 13-də "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı təhsil sistemində idarəetmənin müasir prinsiplər üzrə təşkilinə və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına keçid idi.

2002-ci il oktyabrın 4-də ölkə başçısının imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncamı elm və təhsil sisteminin inkişafında mühüm rol oynayıb. Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli və "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanları ilə ədəbi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmişdir.

Hazırda Ulu Öndərimizin daxili və xarici siyasəti Heydər Əliyev məktəbinin layiqli davamçısı, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilir. 2005-ci ildə Azərbaycan dünya təhsil məkanına - Bolonya prosesinə qoşulub. Təhsilimizin dünya təhsil sistemində inteqrasiyası istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Sağlamlıq məhdudluğu olan uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı sahəsində inteqrasiyalı (inklüziv) təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində səmərəli işlər görülüb. Minlərlə gənc inkişaf etmiş ölkələrin ən nüfuzlu universitetlərində təhsilin müxtəlif pillələrində oxumağa göndərilib.

İşğaldan azad olmuş torpaqlarda quruculuq bərpa işlərinin aparılması planında ilk növbədə təhsil müəssisələrinin yer alması Azərbaycan təhsilinə və Azərbaycan gəncliyinə verilən dəyərdir.

Neft, qaz Tanrıdan verilən böyük nemətdir, biz bundan uğurla və məharətlə istifadə edirik. Amma gec-tez bu təbii sərvətlər tükənəcək və bilik, zəka ölkəmizin dayanıqlı inkişafını uzun illər bundan sonra da təmin edəcəkdir.

Ən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxsaq görürük ki, o ölkənin inkişafında aparıcı rol oynayan neft, qaz deyil, bilikdir, elmi-texniki tərəqqidir və yeni texnologiyalardır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2000
2. "Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı) Azərbaycan Müəllimi qəz.20 yanvar,2013-cü il
3. Hüeynzadə R.L. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası və səriştəli müəllim kadrları hazırlığı problemi". AMİ Xəbərlər. 2014, №4
4. Mirzəyeva.S.S. Şəxsiyyətin siyasi proseslərə təsirinin sosial-psixoloji məsələləri (Monoqrafiya).

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБРАЗОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Рзаява С.Б.

Ключевые слова: *личность, государственный деятель, образование, развитие, молодое поколение, школа, учреждение, специалист*

Одной из выдающихся заслуг нашего гениального лидера Гейдара Алиева перед Родиной в том, что он является основателем системы образования Азербайджана. Я хотел бы выразить высокую оценку образования великим лидером его собственными словами: «Образование – это будущее нации. Я всегда был тесно связан со школой, образованием... Я считаю, что общество должно тратить деньги на образование, откуда бы оно ни исходило, несмотря ни на что, оно должно помогать воспитанию молодого поколения. Это моя принципиальная позиция».

Великий государственный деятель не рассматривал образование только как учебную науку, он отмечал, что образование имеет важную роль в правильном построении жизни каждого человека, формировании его как личности, тесном участии в процессе развития общества. На протяжении всей своей политической деятельности великий лидер отмечал, что воспитание молодежи является главной задачей государства.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV'S POLICY IN AZERBAIJAN EDUCATION

Rzayeva S.B.

Key word: *personality, statesman, education, development, young generation, school, institution, specialist*

One of the outstanding services of our genius leader Heydar Aliyev to the motherland is the fact that he is the founder of the education system of Azerbaijan. I would like to express the great leader's appreciation of education in his own words: "Education is the future of the nation." I have always been closely connected with school, education, education... I believe that the society should cut and spend on education, no matter where it comes from, no matter what, it should help the education of the young generation. This is my principled position."

The great statesman did not consider education only as learning science, but at the same time, he noted that education has an important role in building the life of every person correctly, forming him as a personality, and closely participating in the process of progress in society. Throughout his political activity, the great leader noted that the education of youth is the main task of the state.

TEATRIN SOSIAL-MƏDƏNİ FUNKSIYALARI

Teymurov Rəsul Tacir oğlu

*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, azərbaycan
resul.teymurov@internet.ru*

Açar sözlər: teatr, sənət, tamaşaçı, aktyor, mədəniyyət

Teatr kollektiv sənətdir, çünki teatr sənəti əsərini - tamaşanı əksər sənətlərdə olduğu kimi bir sənətkar deyil, yaradıcılıq prosesinin bir çox iştirakçıları yaradır. Teatrın təbiəti tələb edir ki, bütün tamaşa yaradıcı düşüncə və canlı hisslərlə hopsun. Onlar tamaşanın hər sözündən, aktyorun hər hərəkətindən, rejissorun yaratdığı hər mizansadan doymalıdırlar. Tamaşanın yaradılmasında iştirak edən hər bir ayrı-ayrı sənətkarın əməyi bütövlükdə bütün kollektivin ideya-yaradıcılıq arzularının ifadəsindən başqa bir şey deyil. Sözünn əsl mənasında teatr sənəti də hər bir əsl sənət kimi hər bir tamaşaçının şəxsiyyətinin mənəvi tərbiyəsinə öz töhfəsini verməlidir. Tamaşa gələn hər bir tamaşaçı hər saniyə ruhən zənginləşməlidir. Teatr tamaşaçılara həyatın bütün problemlərini hər tərəfdən nəzərdən keçirməyə kömək etməli, bununla da vəziyyətdən bütün mümkün çıxış yollarını göstərməlidir. Teatr hər şeydən əvvəl insan olmağı, hiss etməyi, empatiya qurmağı öyrədən sənətdir. Teatr kimi heç bir şey insanlara güclü emosional təsir göstərmir. Və ancaq teatr maraqlı insana reallığı canlı dərk edə bilər. O, izləyicilərinə əsl sensasiya və emosiyalar bəxş edir. Teatr hissələrin qavranılmasına təsir edən ən güclü vasitələrdən biridir, çünki teatra gələrkən tamaşaçı aktyorlara, vəziyyətlərə, situasiyalara empatiya yaradır. eyni zamanda, teatr insanı humanistləşdirməyi bacarır, insanpərvərlik, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına öz töhfəsini verir. Teatr sənəti dialoqda tərbiyə edir. Bütün bunlara teatra baş çəkərkən aşağıdakı tələblərə riayət etməklə nail olmaq Teatr sənəti də hər bir əsl sənət kimi hər bir tamaşaçının şəxsiyyətinin mənəvi tərbiyəsinə öz töhfəsini verməlidir. Tamaşa gələn hər bir tamaşaçı hər saniyə ruhən zənginləşməlidir. Teatr tamaşaçılara həyatın bütün problemlərini hər tərəfdən nəzərdən keçirməyə kömək etməli, bununla da vəziyyətdən bütün mümkün çıxış yollarını göstərməlidir. Teatr hər şeydən əvvəl insan olmağı, hiss etməyi, empatiya qurmağı öyrədən sənətdir. Teatr kimi heç bir şey insanlara güclü emosional təsir göstərmir. Və ancaq teatr maraqlı insana reallığı canlı dərk edə bilər. O, izləyicilərinə əsl sensasiya və emosiyalar bəxş edir. Teatr hissələrin qavranılmasına təsir edən ən güclü vasitələrdən biridir, çünki teatra gələrkən tamaşaçı aktyorlara, vəziyyətlərə, situasiyalara empatiya yaradır. eyni zamanda, teatr insanı humanistləşdirməyi bacarır, insanpərvərlik, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına öz töhfəsini verir. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə teatr “həyat məktəbi”, “mehribanlıq şöbəsi”, “böyüklər məktəbi” adlanırdı. Bu da təsadüfi deyil, çünki teatr həqiqətən də müxtəlif vəziyyətləri səhnə personajları prizmasından nəzərdən keçirməyə kömək edir, həyatın problemlərini və personajların seçimi əsasında onların necə həll edildiyini görməyə imkan verir. Bu, tamaşaçıya öz problemlərini təhlil etmək və şəxsi həyatlarında səhvlərdən qaçmaq, davranışları haqqında düşünmək, özünü kənardan görmək imkanı verir. Teatr həm də tamaşaçının diqqətini öz aktual problemlərindən yayındıra bilir və ya qəhrəmanın problemləri ilə müqayisədə onların əhəmiyyətsizliyini görə bilir ki, bu da özlüyündə müalicəvi təsir göstərir. Tamaşaçının emosiyalarını, intellektini, vətəndaş özünüdərkini tamaşanın qavranılmasına cəlb etməklə, onların yaddaşını səfərbər edir, introspeksiya qabiliyyətini aktivləşdirir, səhnədə gördüklərini ümumiləşdirmək və tamaşaçılara reallıq haqqında öz biliklərini verən hər şeylə əlaqələndirmək bacarığıdır. Beləliklə, teatr sənəti insanı tərbiyə edən, onun hissələrinə, düşüncələrinə, hərəkətlərinə təsir edən güclü vasitədir. Ona görə də müasir cəmiyyət üçün bir sənət növü kimi teatrın rolunu və əhəmiyyətini çox qiymətləndirmək çətindir. Teatr tamaşaçıları və artıq mədəniyyətə bağlı olan ictimaiyyəti strukturlaşdırır. Bu gün artıq dəyərlərin yeni strukturu modelləşdirilir ki, bu da təhsil dəyərlərinə tələbatın itirilməsinə gətirib çıxaracaq ki, buna görə mədəniyyət təkə əyləncə deyil, estetik zövq verməlidir. Nəticədə rejissorluq qapalı sistem kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Hazırkı vəziyyətdən teatr ictimaiyyəti ilə teatr kollektivləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə və informasiya əlaqələrinin formalaşmasına ehtiyac var.

Müşayiət etmək olar ki, teatr yaradıcılığı sosial-mədəni vəziyyətin formalaşmasına təsir göstərir. Amma teatrlara getdikcə daha az baş çəkirlər, kinozalların cərgələri və divandan enməyən insanlar daha çox dolur. Çoxları kinoya və televiziya şoularına baxmaq üçün teatra üstünlük verirlər. Teatrlara getməyi unudurlar və teatr afişaları heç kimin marağına səbəb olmur. Belə halın yaşanmaması üçün bugünkü tamaşaçıların marağına səbəb olacaq repertuarları, istehsalları daim genişləndirmək, əlavə etmək lazımdır. Yeni tamaşaçıya diqqət yetirmək və onu teatra cəlb etmək üçün hər şeyi etmək xüsusilə vacibdir. Teatrın estetik zövqün formalaşmasına böyük təsiri var. Teatrın kommunikativ funksiyası ondan ibarətdir ki, teatr hərəkəti zamanı aktyorlar və tamaşaçılar müxtəlif əhval-ruhiyyə və hissələr mübadiləsi aparırlar. İnsanların həyatı üçün vacib olan həqiqəti üzə çıxarmaq və onların təsvir edilənə münasibətinə, yəni hissələrinə - nifrət və məhəbbətə sirayət etmək əsl sənətin vəzifəsidir. Düşüncə - hissələri, fantaziyanı, təxəyyülü zənginləşdirir, rəssamın yaradıcılıq qabiliyyətlərini konkret məqsədə yönəldir. Teatr şəxsiyyətin formalaşmasına çoxşaxəli

təsir göstərir, tərbiyəvi rol oynayır, müxtəlif fəlsəfi suallar doğurur. Teatrın estetik zövqün formalaşmasına böyük təsiri var. Teatrın kommunikativ funksiyası ondan ibarətdir ki, teatr hərəkəti zamanı aktyorlar və tamaşaçılar müxtəlif əhval-ruhiyyə və hisslər mübadiləsi aparırlar. Teatr şəxsiyyətin formalaşmasına çoxşaxəli təsir göstərir, tərbiyəvi rol oynayır, müxtəlif fəlsəfi suallar doğurur. Teatrın estetik zövqün formalaşmasına böyük təsiri var. Teatrın kommunikativ funksiyası ondan ibarətdir ki, teatr hərəkəti zamanı aktyorlar və tamaşaçılar müxtəlif əhval-ruhiyyə və hisslər mübadiləsi aparırlar. Teatr şəxsiyyətin formalaşmasına çoxşaxəli təsir göstərir, tərbiyəvi rol oynayır, müxtəlif fəlsəfi suallar doğurur. Teatrın estetik zövqün formalaşmasına böyük təsiri var. Teatrın kommunikativ funksiyası ondan ibarətdir ki, teatr hərəkəti zamanı aktyorlar və tamaşaçılar müxtəlif əhval-ruhiyyə və hisslər mübadiləsi aparırlar. Bütün sənət növləri arasında bu, bir sənət kimi teatrdır, təbiətə kollektivdir, şəxsiyyətlərəsaslı təmasları ən əsaslı formada təqlid edən, bir sənət kimi, digərlərindən qat-qat böyük dərəcədə insanları empatiyaya və əməkdaşlığa cəlb edir, insana imkan verir. Bir şəkildə başqa bir insanla birləşmək, onunla daha dərin, daha yaxın və daha müxtəlif münasibət qurmaq. Deməli, teatrın kommunikativ funksiyası cəmiyyətin bütövlüyünün qorunmasına cavabdehdir. Məhz bu funksiya cəmiyyətə teatra xüsusi sosial dəyər kimi yanaşmağa imkan verir ki, bu, fərd üçün deyilsə, bütövlükdə cəmiyyət üçün zəruridir. Teatrın kompensasiya və əyləncə funksiyaları ilə müəyyən mənada üst-üstə düşən oyun funksiyası sosial tənzimləmənin bir çox aspektlərinə təsir göstərir. “Teatrın ictimailəşdirici funksiyası teatr məhsullarının istehlak modası və prestiji ilə bağlıdır. Dəbli bir tamaşaya baxmaq, “görməyə getmək” məşhur aktyorun həmişə statuslu əhəmiyyəti olub və bu gün də var. Burada teatrın ictimai funksiyalarının yalnız bir hissəsi qeyd olunur. Bütün bunlar, eləcə də adlarını çəkmədiyim bir çox funksiyalar daimi qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birini tamamlayır.

Teatr sənəti ictimai şüurun formalarından biridir. Teatr reallığın bədii əks etdirilməsi və kütlələrin estetik tərbiyəsi vasitəsi kimi cəmiyyətin həyatında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Teatrın tarixi inkişafı cəmiyyətin inkişafından, bütövlükdə mədəniyyətin durumundan ayrılmazdır.

Teatr insanı daxildən sağaldır, həyatda mümkün olan bütün situasiyaları onun qarşısına qoyur, onu problemin həllinə yönəldir. Katarsis hisslərin sarsılmasıdır. Hər hansı bir buraxılışda olduğu kimi, onu orijinallığa reinkarnasiya etməkdir. Bu halda, katarsis vasitəsilə yaradıcılığın açılmasının yeni başlanğıcı mümkündür. Tamaşa zamanı bu cür birgə yaradıcılığın müalicəvi təsiri ilk növbədə onunla bağlıdır ki, aksiya iştirakçılarının psixoloji vəziyyəti onlar üçün bütün məyusluqlardan və emosional gərginlikdən qorunmaq vəziyyətində başlayır və bu, tamaşada sevinc hissi ilə müşayiət olunur. Bütün bu keyfiyyətlər, mənə elə gəlir ki, insanı öz həyatını düzəltməyə sövq edir. Və bu məqsədlərə çatmaqda teatr sənətində hamı – aktyor da, rejissor da, teatrın bütün yaradıcı və idarə heyəti, hətta müəyyən qədər tamaşaçının özü də iştirak edir. Teatr öz təbiətinə görə kollektiv sənətdir ki, tamaşa ətrafında müəyyən sosial mühit yaradan tamaşaçılarsız mövcud ola bilməz. Teatr yalnız bir sıra hallarda öz estetik məqsədinə çatır: tamaşaçılara göstərdikləri onlar üçün daxili əhəmiyyətlidirsə; təsvir olunan tamaşada həyat onları həyəcanlandırır; səhnədə qaldırılan suallar müasir cəmiyyətin mənəvi inkişafı üçün birbaşa və ya dolaylı əhəmiyyət kəsb edirsə. Belə hallarda teatr böyük idrak və tərbiyəvi qüvvə kimi çıxış edir və tamaşaçıya çoxtərəfli təsir vasitələrinə malikdir. Teatr sənəti də hər bir əsl sənət kimi hər bir tamaşaçının şəxsiyyətinin mənəvi tərbiyəsinə öz töhfəsini verməlidir. Tamaşa gələn hər bir tamaşaçı hər saniyə ruhən zənginləşməlidir. Teatr tamaşaçılara həyatın bütün problemlərini hər tərəfdən nəzərdən keçirməyə kömək etməli, bununla da vəziyyətdən bütün mümkün çıxış yollarını göstərməlidir. Teatr hər şeydən əvvəl insan olmağı, hiss etməyi, empatiya qurmağı öyrədən sənətdir. Teatr kimi heç bir şey insanlara güclü emosional təsir göstərmir. Və ancaq teatr maraqlı insana reallığı canlı dərk edə bilər. O, izləyicilərinə əsl sensasiya və emosiyalar bəxş edir. Teatr hisslərin qavranılmasına təsir edən ən güclü vasitələrdən biridir, çünki teatra gələrkən tamaşaçı aktyorlara, vəziyyətlərə, situasiyalara empatiya yaradır. Eyni zamanda, teatr insanı humanistləşdirməyi bacırır, insanpərvərlik, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına öz töhfəsini verir. Teatr sənəti dialoqda tərbiyə edir. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə teatr “həyat məktəbi”, “məhribanlıq şöbəsi”, “böyüklər məktəbi” adlanırdı. Bu da təsadüfi deyil, çünki teatr həqiqətən də müxtəlif vəziyyətləri səhnə personajları prizmasından nəzərdən keçirməyə kömək edir, həyatın problemlərini və personajların seçimi əsasında onların necə həll edildiyini görməyə imkan verir. Bu gün artıq dəyərlərin yeni strukturu modelləşdirilir ki, bu da təhsil dəyərlərinə tələbatın itirilməsinə gətirib çıxaracaq ki, buna görə mədəniyyət təkcə əyləncə deyil, estetik zövq verməlidir. Nəticədə rejissorluq qapalı sistem kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Hazırkı vəziyyətdən teatr ictimaiyyəti ilə teatr kollektivləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə və informasiya əlaqələrinin formalaşmasına ehtiyac var. Müşayiət etmək olar ki, teatr yaradıcılığı sosial-mədəni vəziyyətin formalaşmasına təsir göstərir. Amma teatrlara getdikcə daha az baş çəkirlər, kinozalların cərgələri və divandan enməyən insanlar daha çox dolur. Teatrın mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dünyanın estetik dərk edilməsi ehtiyacına cavab verərək, insanı əhatə edən reallığı kosmosda yerləşən obyektiv mövcud həyat şəkilləri kimi canlandırır, buna görə də teatr tamaşasının yaratdığı təsirin xarakterini nəzərdə tutur və hətta bu fikirlərin ətrafdakı insan hadisələrinə və onlara münasibətə yayılmasına kömək edir. Onun şüurunda müəyyən ideyalar, maraqlar, ehtiyaclar, bədii meyarlar, zövq, həyat istiqamətləri formalaşdırır. Teatr insanın şəxsi təcrübəsini zənginləşdirən, onun həddlərini genişləndirən, müəyyən dəyər-normativ

istiqlamətlər formalaşdıran bir növ obrazlı həyat modeli kimi qəbul edilməlidir. Teatrın mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dünyanın estetik dərk edilməsi ehtiyacına cavab verərək, insanı əhatə edən reallığı kosmosda yerləşən obyektiv mövcud həyat şəkilləri kimi canlandırır, buna görə də teatr tamaşasının yaratdığı təsirin xarakterini nəzərdə tutur və hətta bu fikirlərin ətrafdakı insan hadisələrinə və onlara münasibətə yayılmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Социологические исследования театральной культуры села. Академия наук СССР. Уральский научный центр. Свердловск, 1978.
2. Социально-экономические проблемы театрального искусства. М., ВТО, 1982.
3. <https://teatro.az/az/post/elcin-ceferov---teatrd-pr-isinin-teskili-273>
4. <https://teatro.az/az/post/aydin-talibzade---azerbaycan-teatr-tarixinin-konseptual-varianti-539>
5. <https://kaspi.az/teatr-insanin-heyata-baxisini-deyisir>
6. <https://www.cfin.ru/press/marketing/1998-1/09.shtm>
7. <https://scienceforum.ru/2017/article/2017040277>
8. <https://mobile.studbooks.net/1455423/menedzhment/analiz-deyatelnosti-spetsifika-upravleniya>

РЕЗЮМЕ

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФУНКЦИИ ТЕАТРА

Теймуров Р.Т.

Ключевые слова: театр, искусство, аудитория, актер, культура

Театральное искусство является одной из форм общественного сознания. Театр способствует эстетическому воспитанию и оказывает большое влияние на общество. Он неотделим от исторического развития театра и развития культуры в целом. Сила театрального искусства заключается в том, что рассказы героев не описывают жизнь, а выражают ее сущность, заставляют зрителей задуматься. Реальность лучше управляет мышлением и чувствами выражаясь в художественных образах, помогает сформировать гражданско-духовную позицию. Зрители, приходящие в театр, полноценно участвуют в спектаклях. Мастерство актеров велико, зрители сочувствуют героям, радуются им или с восхищением ждут хода событий. В театральной культуре важно внимание, воображение, память, развитие темперамента, жизненные впечатления. Также особую роль играет актерское мастерство, которое зависит от его голоса, пластики, мимики.

SUMMARY

SOCIO-CULTURAL FUNCTIONS OF THEATRE

Teymurov R. T.

Key words: theatre, art, audience, actor, culture

Art is one of the forms of social consciousness. Theater causes harmful effects in such measures as exposure to the effective influence of reality and the aesthetic education of help. It is inseparable from the historical development of the theater and the development of culture as a whole. The power of theater art lies in the fact that the stories of the heroes do not describe life, but express its essence, make the audience think for this purpose, better Reality controls the thinking and feelings of the theater in artistic images, and helps to form a civic-spiritual position. The audience who comes to the theater fully participates in the scenes. The skill of the actors is great, the audience sympathizes with the characters, rejoices in them, or waits with admiration for the course of events. In theater art, attention, imagination, memory, development of temperament, impressions of life and general appearance depend on it, as well as acting, which depends on its voice, plasticity, facial expressions, plays a special role.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNİN AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xəlilova Səadət İxtiyar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

seadet.kh@gmail.com

Açar sözlər: dövlət xadimi, gənclər forumu, mənəvi dəyərlər, nizami ordu, müstəqil, gənclər günü

Görkəmli dövlət xadimi dünyada tanınmış siyasətçi, böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin elmilik prinsipinə söykənən, təkrarsız, fenomen fəaliyyəti ölkəmizdəki Azərbaycan xalqının işıqlı gələcəyinə ümidlərini artırmış, əmin-amanlıq içində yaşayaraq inkişaf yolu ilə inamla irəlilədiyimiz üçün bizdə, xüsusən, müxtəlif soylu Azərbaycan gənclərində böyük ruh yüksəkliyi yaratmışdır.

Heydər Əliyevin gənclərə münasibəti siyasi Liderlərin gəncliyə münasibətini ,gerçəkləşdirmək baxımından yetərli nümunədir. Bu münasibəti cənab Heydər Əliyev gənclərə qayğı göstərməklə daha da ucalara qaldıra bilmişdir.

Respublikamızın qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gənclərə münasibətini ümumilikdə siyasi Liderlərin gəncliyə dünya ədəbiyyatlarına dair müntəxibatlara düşməyə yetərincə layiq bilinən ən dəyərli örnəkləri sırasına daxildir.

Hələ Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk dövrdə, konkret desək, keçən əsrin 70-80-ci illərində bu böyük tarixi şəxsiyyət gənclərlə bağlı çox düzgün yönümdə siyasi məzmunlu uzaqgörənlik apardığı işlərdən indi də bəhrələnilir.

Xalqın istəyi və tələbi ilə ölkə rəhbərliyinə yenidən qayıtdıqdan sonra dövrün ictimai-siyasi durumun gərginliyinə, çətinliyə baxmayaraq, tanınmış, xalqın sevgisini qazanmış, böyük insan Heydər Əliyev Azərbaycanın yeni gənclər siyasətinin bünövrəsini, özülünü qoymuşdur.

Gənclərlə işin sistemli şəkildə təşkil edilməsindən ötrü möhtəşəm Prezidentimizin istəyi və göstərişi ilə 1994-cü ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Gənclər və İdman Nazirliyi yaradılmışdır. Bu, Ulu Öndərin Azərbaycan gənclərinə qayğısının aydın göstəricisidir. Tez bir zaman kəsiyində nazirliyin yerli qurumları da işə başlamışdır. Azərbaycanın qurucusu, xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin nitqində işlətdiyi sözləri gənclər siyasətinin konseptual fəlsəfəsinin elementləri adlandırmaq olar. "... bizim, sizin, hamımızın vəzifəsi müstəqil Azərbaycanın sağlam gəncliyini tərbiyə etmək, bilikli etmək, müasir dünyanın əldə etdiyi nailiyyətlər səviyyəsinə qaldırmaq, Azərbaycanda müstəqil, demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu işinə cəlb etməkdir..."[1]

Heydər Əliyevin istəyi, göstərişi ilə 1996-cı il fevralın 2-də müstəqil Azərbaycan gənclərinin I Forumunun keçirilməsi ilə ölkəmizin tarixində görünməmiş əhəmiyyəti olan bir hadisə baş vermişdir. Qabaqcıl düşüncəli Prezidentimizin həmin məclisdə dərin məzmunlu çıxışı gəncliyimiz üçün proqram sənədinə çevrilmişdir. Çıxışda söylənilmişdir: "... gəncliyimizin əsas vəzifəsi özünü müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafına həsr etməkdən, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaşamasına, əbədi olmasına həsr etməkdən ibarət olmalıdır..." sözləri gəncliyimizi həyatda və cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaqdan ötrü istiqamətləndirdi. Prezidentimiz həmin çıxışında bizə gənclərlə işin bütün sahələrinə dair dəyərli tövsiyələr verdi. [2]

1997-ci ildə gənclərin I Forumunun ildönümü ərəfəsində ölkəmizin başçısının Forumun keçirildiyi günü – fevralın 2-ni Müstəqil Azərbaycan gəncləri günü elan etməsi gənclərimizə həm bayramlarını bəxş etmək, həm də onların cəmiyyətin inkişafında önəmli rolunu diqqətlərinə yönəltmək demək idi.

Heydər Əliyevin hər bir göstərişinin Azərbaycan gənclərində ruh yüksəlişi, gələcəyə böyük inam yaratması danılmaz həqiqətdir. Buna görə də Azərbaycan gəncləri onu həmişə ürəkdən sevmiş, dəyərli ideyalarına sadıq qalmaq, göstərişlərinə əməl etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gənclərin birinci forumunun keçirilməsi haqqında sərəncamı, Bakı, 26 yanvar 1996-cı il.
2. Respublika gənclərinin II forumunda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi – 4 mart 1999-cu il.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Халилова С.И.

Ключевые слова: *государственный деятель, молодежный форум, нравственные ценности, регулярные войска, независимость, день молодежи*

Отношение основателя нашей республики, общенационального лидера Геудара Алиева к молодежи включено в список наиболее ценных примеров политических лидеров, достойных включения в подборки мировой литературы о молодежи.

Вернувшись к руководству страной по просьбе и требованию народа, несмотря на напряженность и трудности общественно-политической обстановки того времени Гейдар Алиев, известный и любимый человек, заложил фундамент нового поколения молодежи.

SUMMARY

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV'S LEGACY IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI YOUTH

Khalilova S.I.

Key words: *statesman, youth forum, moral values, a regular army, independent, youth day*

The attitude of the founder of our republic, National Leader Heydar Aliyev towards the youth is included in the list of the most valuable examples of political leaders' worthy of being included in the collections of world literature on youth.

Returning to the leadership of the country at the request and demand of the people, despite the tension and difficulties of the socio-political situation of that time, Heydar Aliyev, a well-known and person, laid the foundation of a new youth.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN ELMİNİN VƏ TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Yunusova Şölə Əsəd qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

yunusovashole@gmail.com

Açar sözlər: təhsil sistemi, elmin inkişafı, ali təhsil, təhsil siyasəti, təhsil sisteminin milliliyi, təhsilin keyfiyyətinin artırılması, təhsil islahatları

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, hər bir dövlətin tarixində elmə, təhsilə yüksək qiymət verən, bütün potensial imkanlarından istifadə edərək öz ölkəsinin iqtisadi, siyasi və mədəni tərəqqisi sahəsində xidmətlər göstərən dövlət başçıları olmuşdur.

Bu baxımdan, dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasında, milli birliyin qorunub saxlanılmasında, ölkəmizdə sosial-iqtisadi tərəqqinin təmin olunmasında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Möhtərəm Heydər Əliyevin elm və təhsil sahəsində uzaqgörənliklə apardığı müdrik siyasət gələcək inkişafın güclü təməlini qoymuşdur və bu gün həmin tarixi mərhələ Azərbaycan elminin, təhsilinin intibah dövrü hesab olunur.

Heydər Əliyev dönə-dönə çıxışlarında təhsilin mürəkkəb və olduqca vacib bir sahə olduğunu qeyd etmişdir: “Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır” [6].

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyev rəhbərliyinin bütün dövrlərində elmin inkişafına diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, bu sahədə qazanılan nailiyyətləri dövlət quruculuğu prosesinin mühüm, ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmiş, elmə, ziyalılara daim yüksək qiymət vermiş, Azərbaycan elminin inkişafına xüsusi şərait yaratmış və elmin himayəçisi kimi tanınmışdır [3, s.42-43].

Elm-təhsil problemlərini dövlət siyasətinin tərkib hissələri hesab edən Heydər Əliyev elmin təhsilsiz, təhsilin isə elmsiz mövcudluğunun qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq, bu sahələrin inteqrasiyası istiqamətində önəmli işlər görmüşdür. Ulu Öndər dəfələrlə çıxışlarında elm, təhsil sahəsində islahatların aparılmasının, müstəqil dövlətimizin təhsil sisteminin dünyanın inkişaf tendensiyalarına cavab verməsinin, indiyə qədər yaranmış təməl üzərində bundan sonra daha da təkmilləşdirilməsinin, dünya ölkələrinin mütərəqqi təcrübələrindən istifadə edilməsinin əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Eyni zamanda, Heydər Əliyev bu istiqamətdə islahatların həyata keçirilməsinin daima təşəbbüskarı olmuş, bütün imkanlardan məqsədyönlü istifadə etmişdir: “Keçmiş tariximizə hörmət və diqqətlə yanaşmalı, yaxşı ənənələri qoruyub-saxlamalı və ancaq ənənələrə əsaslanan zəmində, əlbəttə, inkişaf etmiş ölkələrin və qabaqcıl ölkələrin təcrübəsini də nəzərə almaqla yeni sistemlər qurulmalıdır” [7].

Ulu Öndər keçmiş ənənələrə əsaslanaraq müasir prinsiplərə söykənən elm-təhsil sistemi yaratmağı həmişə ön plana çəkmişdir. Böyük filosof və mütəfəkkir Heydər Əliyev dünya təcrübəsindən Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərinə uyğun olan qaydaların təhsil sistemimizə tətbiq edilməsinin vacibliyi haqqında deyirdi: “Biz dünyanın bütün ölkələrində - Qərbdə də, Şərqdə də əldə olunmuş nailiyyətləri dərinlən öyrənməli və onlardan Azərbaycan üçün müsbət xarakter daşıyan cəhətləri ölkəmizin təhsil sisteminə tətbiq etməliyik” [4, s.77].

Heydər Əliyev Azərbaycanın inkişaf tarixinə təhsil islahatlarının yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. Ölkəmizdə yeni milli təhsilin uğurla həyata keçirilməsi ilə əlaqədar prezident H.Əliyevin təşəbbüsü ilə “Azərbaycan Respublikası Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası” yaradılmış, "Təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncam imzalanmış və Dünya Bankı islahatlar prosesinə cəlb edilmişdir. Bu məqsədlə, təhsil sektorunun inkişafı layihəsinə uyğun ümumi təhsilin səmərəliliyinin artırılması qərara alınmış və beynəlxalq təcrübə əsasında əsas istiqamətlər üzrə bir sıra islahatlar həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyev gənclərdə milli qürur, vətənpərvərlik hissinin formalaşmasının bütün dövrlərdə zəruriliyini qeyd edir, təhsil müəssisələrində bu işin müntəzəm davam etdirilməsini və şəxsiyyətin formalaşmasında cəmiyyətin hər bir üzvünə aşılanmasını tövsiyə edirdi.

Yer üzərində müəllimdən yüksək ad tanımadığını hər zaman vurğulayan Heydər Əliyev gələcək nəslin yetişməsində müəllim əməyini dəyərləndirir, elm və təhsil işçilərinə xüsusi qayğı ilə yanaşırdı: “Hesab edirəm ki, cəmiyyət haradan olursa-olsun, nədən olursa-olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir. Bu mənim prinsipial mövqeyimdir” [8].

İftixar hissi ilə demək olar ki, Heydər Əliyevin sayəsində keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanda elm-təhsil sahəsində fundamental baza yaradıldı, uğurlar qazanıldı, dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrində milli kadrların çəkisinin artırılmasına, təhsil sisteminin milliliyinin qorunub saxlanılmasına şərait yaradıldı: “Etiraf edək ki, əksər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də milli ruh Heydər Əlirza oğlunun milli siyasət kursunun gücünə reallaşdı” [2, s.35].

1970-1980-ci illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü, himayəsi sayəsində gənclərin keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almağa göndərilməsi, yüksək potensiala malik ixtisaslı kadrlar kimi yetişib vətənə qayıtması o dövrdə bir inqilab idi və Ümummilli Liderin Azərbaycanın gələcəyi ilə bağlı planlarından xəbər verirdi. Bu isə, öz növbəsində, milli kadrların yetişdirilməsinə, onların səmərəli fəaliyyətinə, xaricdə əldə olunan innovativ bilik və bacarıqların ölkəmizin sosial-iqtisadi, mədəni quruculuğunda tətbiq edilməsinə, iqtisadiyyatın güclənməsinə imkan yaradırdı.

O dövrdə milli kadr siyasətinin ayrılmaz hissəsi kimi, milli hərbi kadrların yetişdirilməsi məqsədilə yüzlərlə gəncin keçmiş ittifaqın ali hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilməsi ən əhəmiyyətli hadisələrindən biri idi. Milli təhlükəsizlik, hüquq-mühafizə sisteminin milliləşdirilməsi, ordu quruculuğu məsələlərinə xüsusi önəm verən Heydər Əliyev deyirdi: “Dünyada ən sərfəli peşə Vətəni, torpağı dövləti qorumaq peşəsidir” [9].

1971-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin, 1998-ci ilin martında liseyin Naxçıvan filialının və sonralar ixtisaslaşdırılmış hərbi ali təhsil müəssisələrinin açılması milli peşəkar hərbi kadrların hazırlanmasında müstəsna rol oynamışdır.

Noyabrın 8-də Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa Şuşanın işğaldan azad olunması xəbərini verdi və Azərbaycan xalqına böyük iftixarla bəyan etdi: “Mən bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün! Gözün aydın olsun Azərbaycan! Gözünüz aydın olsun dünya azərbaycanlıları!” [10].

Bütün sahələrdə keyfiyyətli baza təhsilinə malik savadlı, ziyalı intellektual kadrların yetişdirilməsi Ulu Öndərin müasir prinsiplərə əsaslanan elm və təhsil siyasətinin, ideoloji kursunun nəticəsi idi və bu da, müstəqilliyimiz üçün əsaslı təməl yaratdı. H.Əliyev rəhbərliyinin bütün mərhələlərində dərin elmi prinsiplərə əsaslanaraq qeyd edirdi: “İntellektual baza istənilən ölkədə dövlət müstəqilliyinin əsasını təşkil edən mühüm amillərdən biridir” [5, s.69-70].

XX əsrdə Azərbaycan elminin inkişafı, ali təhsil ocaqlarının artması, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının, elmi-tədqiqat institutlarının yaranması, ziyalıların elmi-tədqiqat işlərinə cəlb olunması Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən idi: “Azərbaycan xalqı yüksək elmə, biliyə savada malik olan xalqdır. Bunlar hamısı uzun illər-keçmişdən indiyə qədər Azərbaycanda yaranmış təhsil sisteminin fəaliyyətinin əməli nəticələri, alimlərin gərgin fəaliyyətinin nəticəsidir” [1, s.24].

Bu gün hər birimiz qürur duyuruq ki, İlham Əliyevin Heydər Əliyev siyasətini bütün sahələrdə uğurla davam etdirməsi vaxtilə Ulu Öndərin uzaqgörənliklə söylədiyi müdrik fikirlərin reallaşdığını sübuta yetirdi: “İnanıram ki, mənim axıra çatdırma bilmədiyim tələpəli məsələləri, planları, işləri Sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırma biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” [4, 3].

Odur ki, tam əminliklə inanırıq ki, illər ötəcək, nəsillər bir-birini əvəz edəcək, Azərbaycan xalqının iftixarı Heydər Əliyevin ideyaları dəyərlərini qoruyub saxlayacaq, uzaqgörən strategiyası gələcəyə gedən yollarımızı əbədi məşəl kimi işıqlandıracaq.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Biblioqrafik göstərici. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 səh.
2. Hidayət Orucov, Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. B.: Şərq-Qərb, 2002.
3. İldırım Qasımlı Heydər Əliyevin bioqrafyası. Sumqayıt: Azəri nəşriyyatı, 2015, 160 səh.
4. İlham Pənahov. Əbədiləşən şəxsiyyət. Bakı: Qismət, 2013, 240 s.
5. XX əsr Azərbaycanın görkəmli dövlət qurucuları. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2018, 240 s.
6. <http://anl.az/down/maqale/azerbaycan/azerbaycan-dekabr2008/63636.htm>
7. <https://sesqazeti.az/news/mia/626206.html>
8. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/dekabr/145271.htm
9. <https://www.seferberlik.gov.az/az/military/menu/detali/249>
10. <https://president.az/az/articles/view/45756>

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Юнусова Ш.А.

Ключевые слова: система образования, развитие науки, высшее образование, образовательная политика, национальность системы образования, повышение качества образования, образовательные реформы

Развитие науки и образования является одним из основных направлений жизни, политики и национального прогресса каждого государства. Общенациональный лидер Гейдар Алиев во все периоды своего руководства уделял большое внимание развитию науки и образования, думал об интеллектуальном будущем народа, посвятил свою жизнь процветанию страны. Гейдар Алиев, основатель независимого Азербайджанского государства, считал достижения в области науки и образования важной и неотъемлемой частью процесса государственного строительства. Гейдар Алиев создал все возможности для подготовки высококвалифицированных кадров, образования молодежи за рубежом и принял много важных решений по повышению авторитета ученых.

Стратегия образования, заложенная общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, в настоящее время успешно продолжается и развивается Президентом Ильхамом Алиевым. Поэтому, в последние годы благодаря вниманию Президента Ильхама Алиева были достигнуты серьезные успехи, реализованы фундаментальные меры в развитии национальной системы образования.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN SCIENCE AND EDUCATION
Yunusova Sh. A.

Key words: *education system, development of science, higher education, education policy, the nationality of the education system, improving the quality of education, educational reforms*

The development of science and education is one of the main directions of life, politics, and national progress of each state. In all periods of his leadership national leader Heydar Aliyev paid great attention to the development of science and education, thought about the intellectual future of the people, devoted his life to the prosperity of the country. Heydar Aliyev, the founder of the Independent Azerbaijan State, considered the achievements in the field of science and education to be an important and integral part of state building process. Heydar Aliyev created all opportunities for the training of highly qualified personnel, the education of young people abroad and made many important decisions raising the authority of scientists.

The education strategy laid down by national leader Heydar Aliyev is currently being successfully continued and developed by President Ilham Aliyev. Therefore, as a result of the attention of President Ilham Aliyev in recent years, serious achievements have been achieved and fundamental measures have been taken in the development of the national education system.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ELM VƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA ƏVƏZOLUNMAZ ROLU

Yusibova Günel Yalçın qızı
Gəncə Dövlət Universiteti. Gəncə, Azərbaycan
forget379@gmail.com

Açar sözlər: *elm və təhsil, milli inkişaf, milli kadr, islahatlar, dövlət proqramı, xaricdə təhsil*

Ümummilliyet siyasi Lider, görkəmli dövlət xadimi, uzaqgörən dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyinin hələ birinci dövründə təhsilin inkişafına böyük önəm vermiş, Azərbaycan inkişafının yeganə yolunu məhz xalqın təhsil almasında, maariflənməsində görmüşdür. Ulu Öndər yaxşı bilirdi ki, təhsil sistemi düzgün qurulmayan bir dövlət, təhsildə geri qalan bir xalqın inkişafına nail olmaq qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən, elm və təhsilin inkişafı ölkənin iqtisadi və siyasi potensialının gücləndirilməsi ilə paralel olaraq həyata keçirilmiş, Ulu Öndərin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövr Azərbaycan tarixinə elm və təhsilin tərəqqi dövrü kimi daxil olmuşdur. Məhz rəhbərliyinin birinci dövründə, ötən əsrin 70-80-ci illərində təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin yaradılması və zəngin maddi-texniki bazasının formalaşdırılması, gənclərin respublika hüdudlarından kənardakı ali məktəblərə təhsil almağa göndərilməsi, hərbi təhsilli kadrların yetişdirilməsi, respublikanın elmlər akademiyasının elmi-tədqiqat institutlarında fundamental elmin inkişafının təmin olunması ölkənin gələcək milli müstəqilliyi üçün intellektual zəmin yaratmışdır. Bu dövrdə Ulu Öndər Azərbaycan təhsilinin inkişafına mane olan amilləri aradan qaldırmış, ölkənin inkişafının elmi əsaslar üzərində qurulmasına, respublika üçün layiqli vətəndaş, təhsilli milli kadrların hazırlanmasına xüsusi önəm vermişdir.

1972-ci ildə Heydər Əliyevin təhsil sistemində həyata keçirdiyi ciddi islahatlar və qəbul etdiyi qərarlar nəticəsində sovet Azərbaycanında orta ümumtəhsil məktəblərinin sayı üç dəfə artaraq 765-dən 2117-ə çatmışdır [3]. Eyni zamanda bu illərdə məktəblərin dərsləklərlə təminatı da olduqca aşağı səviyyədə idi. Ulu Öndər bu problemin də həllinə qısa müddətdə nail oldu və 1978-ci ildən etibarən şagirdlərin dərsləklərlə pulsuz təminatı ənənəsinin əsası qoyuldu. Ümummilliyet Lider Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış, ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə qədər artmışdı. Bununla yanaşı Ulu Öndər keçmiş Sovet İttifaqının ən nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində azərbaycanlıların oxumasına çalışmış və bu istiqamətdə əsaslı nəticələrə nail olmuşdur. Məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü nəticəsində 70-ci illərdən başlayaraq hər il 800-900 nəfər gənc Sovet İttifaqının nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir. Həyata keçirilən bütün bu tədbirlər respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Uzaqgörən dahi şəxsiyyət peşə təhsilinə də xüsusi önəm vermişdir. Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərliyinin birinci dövrünü peşə təhsilinin inkişafının yüksəliş dövrü adlandırmaq olar. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ötən əsrin 71-75-ci illərində peşə təhsilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üzrə milli strategiya müəyyənləşdirilmiş, 54 yeni texniki peşə təhsili müəssisəsi fəaliyyətə başlamışdır.

SSRİ kimi böyük dövlətin təhsil siyasətinə, təhsil islahatlarına Heydər Əliyevin 1982-1987-ci illərdə rəhbərlik etməsi nəinki ümumilikdə sovetlər birliyində, eyni zamanda Azərbaycanda təhsilin inkişafına, yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmışdır. Keçmiş SSRİ-də ümumi təhsil və peşə təhsili üzrə islahatların əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, internat tipli müəssisələrin işinin təkmilləşdirilməsi məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Elə həmin illərdə ümumi təhsilə altı yaşdan başlanılması, müddətinin isə 11 illik olması təklifi Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülmüşdür [2].

Sovet hakimiyyəti illərində Ulu Öndər respublikanın milli kadr hazırlığı məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Nəzərə alsaq ki, milli kadr hazırlığının mühüm istiqamətlərindən biri hərbi milli

kadrların yetişdirilməsidir, belə bir dövrdə bu sahəyə göstərilən diqqət heç də təsadüfi olmamışdır. Heydər Əliyevin birbaşa təşəbbüsü və qayğısı ilə hər il yüzrlərlə gənc keçmiş Sovet İttifaqının ali hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilirdi. Bununla bərabər, həmin illərdə ölkədə orta və ali hərbi təhsil sisteminin yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan digər bir mühüm addım 1970-ci illərdə Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Məktəbin yaradılması olmuşdur ki, bu addım hərbi məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsində və sonrakı inkişafında mühüm rol oynamışdır. Hətta deyə bilərik ki, bugünkü gündə müstəqil Azərbaycanın milli ordusuna rəhbərlik edən zabıtların əksəriyyəti məhz o illərdə Ulu Öndər dəstəyi ilə təhsil almağa göndərilən və ölkəmizin hərbi məktəblərini bitirən şəxslərdir.

Ümummilli Lider müstəqillik illərində də təhsilin, elmin inkişafını diqqətdən kənar qoymamış, bu sahələrdə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması, ölkəmizdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyasının həyata keçirilməsi üçün ciddi tədbirlər sistemi həyata keçirmiş, fərman və sərəncamlar imzalamışdır.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə ümumi təhsildə baş verən ən ciddi yeniliklərdən biri də yeni əlifbaya – latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi idi. Ulu Öndər hər zaman öz tarixi çıxışlarında da latın qrafikasının əhəmiyyətindən söz açaraq, bu günümüzün və gələcəyimizin bu əlifba ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir [1. səh.191]. Dahi şəxsiyyətin təhsilə olan diqqətinin daha bir nümunəsi olaraq, ali məktəbə qəbul zamanı ən yüksək bal toplamış abituriyentlərlə şəxsən görüşərək, onlara Prezident təqaüdünün verilməsi barədə qərar qəbul etməsini qeyd edə bilərik. Bununla yanaşı Ulu Öndərin ana dilinin qorunması, təbliği və inkişafına göstərdiyi diqqət də onun Azərbaycan dilinə olan bağlılığının təzahürüdür. Onun ötən əsrin 70-ci illərində nəşr olunmuş, üç cilddən ibarət olan “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinə dövlət mükafatı verməsi azərbaycançılığın mühüm komponenti olan ana dilinin inkişaf etdirilməsində, xalqın milli şüurunun formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur [4].

Yenidən hakimiyyətə qayıdan Ulu Öndərin elm və təhsil sahəsində fəaliyyəti nəticəsində Elmlər Akademiyasının fəaliyyətində canlanma baş vermişdir. Bu baxımdan prezidentin həyata keçirdiyi tədbirlər içərisində atdığı ən mühüm addım 15 may 2001-ci il tarixli fərmanla Elmlər Akademiyasına Milli Elmlər Akademiyası adı verilməsi olmuşdur. Bu fərmanla Milli Elmlər Akademiyasının elmin inkişafında həmin dövrdəki rolu təsdiq olunmuş və bununla da sonrakı dövrlərdəki nailiyyətlərinin əsası qoyulmuşdur [5].

Təhsilin inkişafına yönəlmiş dövlət strategiyasının digər bir qolunu beynəlxalq səviyyədə beynəlxalq təşkilatların təhsil problemləri ilə məşğul olan qurumları ilə əlaqələrin, əməkdaşlığın genişləndirilməsi, təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsi təşkil etmişdir. Buna nümunə olaraq 1998-2000-ci illərdə Təhsil Nazirliyinin 86 əməkdaşının 36-a yaxın ölkəyə təcrübə mübadiləsi üçün ezam olunmaları, eyni zamanda xarici ölkələrin təhsil işçilərinin təhsillə bağlı məsələlərdə ölkəmizə səfər etmələrini qeyd edə bilərik. 2001-ci ildən isə Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv olması ölkənin təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində isteqrasiyasının sürətləndirilmişdir.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz kimi ölkəmizdə təhsilin dünya standartlarına uyğun inkişafı, müəllimlərin, elm adamlarının əməkdaşlarının artırılması, məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi ilə bağlı Ulu Öndərin imzaladığı onlarla tarixi əhəmiyyətli fərman və sərəncamlar, islahat və dövlət proqramlarını təsdiq edən sənədlər birbaşa təhsildə olan problemlərin həllinə yönəlmişdir. Məhz əsası Ümummilli Lider tərəfindən qoyulan uğurlu təhsil strategiyasının, aparılan islahatların davamı, bugünkü dövrümüzdə onun layiqli davası prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Adıgözəlov Z., Mustafayev İ. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı-2003.
2. Bayramov C. Uğurlu təhsil islahatlarının banisi. [Elektron mənbə] / URL <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/16881>
3. Həmidov H. Ulu Öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti // Azərbaycan.- 2008.-5 dekabr. S.2.
4. Məhərrəmov A. Azərbaycan elmi və təhsilində uğurlu islahatların müəllifi // Azərbaycan. -2011. – 11 may. - №100. – S.6.
5. Qarayev S. Müstəqil Azərbaycan elminin və təhsilinin memarı // Respublika. -2013. – 19 aprel. - №80. – s.8.

РЕЗЮМЕ

НЕЗАМЕНИМАЯ РОЛЬ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ Юсубова Г.Я.

Ключевые слова: наука и образование, национальное развитие, национальные кадры, реформы, государственная программа, учеба за границей.

Развитие науки и образования считающихся главным фактором национального развития государства, является одним из вопросов, который всегда должен быть в центре внимания. После восстановления независимости Азербайджанская Республика избрала путь интеграции в светское образование, политика в области науки и образования была объединена с общим развитием и государственной политикой. В то же время для достижения прогресса в этой области необходимо было установить дипломатические отношения и сотрудничество со странами мира в соответствии с

международными нормами и требованиями в той или иной сфере. Таким образом, для достижения развития как государства, только что восстановившего свою независимость, высшей целью Азербайджанского государства стало проведение коренных реформ в этой области. В этом смысле важно обратить внимание на прошлое и настоящее этой области, чтобы рассмотреть различные аспекты образовательной политики, проводившейся в оба периода, когда великий лидер Гейдар Алиев руководил страной.

SUMMARY
THE IRREPLACEABLE ROLE OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT
OF SCIENCE AND EDUCATION
Yusibova G.Y.

Keywords: *science and education, national development, national staff, reforms, state program, studying in abroad.*

The development of science and education, which is considered the main means of national development of the state, is one of the issues that must always be in the center of attention. After the restoration of independence, the Republic of Azerbaijan chose the path of integration into secular education and also science and education policy was unified with general development and state policy. At the same time, in order to achieve progress in this field, it was necessary to establish diplomatic relations and cooperation with the countries of the world in accordance with international norms and requirements in this or other fields. Thus, in order to achieve development as a state that has just regained its independence, it has become the supreme goal of the Azerbaijan state to carry out fundamental reforms in this field. In this sense, it is important to pay attention to the past and present of this field in order to examine the various aspects of the education policy implemented in both periods of the great leader Heydar Aliyev's leadership of the country.

ИДУЩИЙ ВПЕРЕДИ
(посвящается 100-летию общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева)

Мамедова Сона Муса гызы

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, доцент
sona-mammadova@list.ru

«Я всегда гордился и горжусь тем, что я – азербайджанец!»

Ключевые слова: *общенациональный лидер, национальный герой, истинный патриот, уникальная личность, высокая ответственность, молодое поколение*

Говорят, что имя человека – судьба.

Имя человека в какой-то мере определяет дальнейшую жизнь человека. «Гейдар» в переводе с арабского на русский язык означает «идущие впереди». Г.Алиев был, есть и будет национальным достоянием нашего народа. Не зря его называли с гордостью отцом нации. Жизнь Гейдара Алиева была полностью отдана своему народу. Его жизнь является образцом для будущих поколений. Им предстоит изучать его жизнь и деятельность. Если Г.Алиев всегда гордился тем, что был азербайджанцем, мы всегда гордились и гордимся тем, что жили в одно время с такой уникальной личностью. В период, когда он был первым секретарем ЦК КП Азербайджана и работал в Москве, сделал для Азербайджана столько всего, что невозможно перечислить. Он смог объединить нацию, не допустить гражданской войны. Он оставил после себя определенную стабильность в стране.

И в тяжелые дни наш общенациональный лидер, вернувшись на родину, спас азербайджанский народ, оставив нам в наследство независимый Азербайджан.

Мы, счастливый народ, потому что имеем такого достойного лидера как Гейдар Алиев. Он всегда и везде старался для блага своего народа.

Народ, высоко оценивая его вклад, выбрал его общенациональным лидером. Нашему молодому поколению надо знать не только о жизни и политической деятельности, но и о том, как надо любить свой народ и свою Родину. Он был истинным патриотом своего народа. [1]

Чтобы принести пользу народу, необходимо быть образованным человеком, - считал Г.Алиев. «Я хочу, чтобы азербайджанцы, - я адресую это, в частности, молодежи, - хорошо владели и русским языком, и английским, и французским, и немецким, и арабским, и испанским языками. Чем больше языков знает человек, тем богаче от становится. Человеку, владеющему только одним языком, естественно, придется трудно в современном мире, в мире, находящемся в целом во взаимосвязи». «Я хочу, чтобы наша молодежь читала Шекспира на английском, Низами на азербайджанском, а Пушкина – на русском». [2]

Подготовка высококвалифицированных кадров способствовала обеспечению всех сфер республики знающими, образованными работниками. Молодежь Азербайджана направлялась на учебу в вузы Москвы, Санкт-Петербурга и других городов страны. С каждым годом увеличивалось число молодежи, желающей учиться в иногородних вузах. Г. Алиев всегда встречался с молодежью, направляемой туда на учебу, при этом воодушевляя их, укрепляя в них чувство высокой ответственности перед республикой.

Азербайджанский народ – счастливый народ, потому что имел такого достойного лидера, как Гейдар Алиев, и имеет верного, любящего свою родину и народ Ильхама Алиева – победителя, освободителя. Вот они – верные сыны своего народа!

Я президенту гимн пою!

Коль слух имеешь справедливый,

Встань перед ним, как я встаю.

Великий человека Алиев!

(А Фоменкова «Сказание о Гейдаре!»)

Литература

1. Андриянов В.И., Мираламов Г.Ф. Гейдар Алиев. М., 2005, с 344.

2. Республиканское совещание работников высших учебных заведений. Баку, 2 июня, 1980 г.

XÜLASƏ

ÖNDƏ GEDƏN

(Azərbaycanın Ümumi Lideri Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunub)

Məmmədova S.M.

Açar sözlər: Ümummilli Lider, Milli Qəhrəman, əsl vətənpərvər, unikal şəxsiyyət, yüksək məsuliyyət, gənc nəsil

Heydər Əliyev diplomat və dövlət xadimi, ciddi iqtisadçı, tarixçi və ictimai xadim idi. Onu nəinki tanıyırdılar, həm də bütün dünyada dərinləndən hörmət edirdilər. Heydər Əliyev haqqında haqlı olaraq demək olar ki, o, "İlin deyil, əsrin adamı" idi. Prezident Heydər Əliyevin xatirəsi hər bir azərbaycanlının qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Heydər Əliyev xalqımızın Ümummilli Lideridir.

SUMMARY

WALKING AHEAD

(dedicated to the 100th anniversary of the universal leader of Azerbaijan Heydar Aliyev)

Mammadova S.M.

Keywords: national leader, national hero, true patriot, unique personality, high responsibility, young generation

Heydar Aliyev was a diplomat and statesman, a serious economist, historian and public figure. He was not only known, but also deeply respected throughout the world. It can rightly be said about Heydar Aliyev that he was "A man not of the year, but of the century." The memory of President Heydar Aliyev will live forever in the heart of every Azerbaijani.

Heydar Aliyev is the national leader of our people.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА
HISTORICAL ISSUES OF AZERBAIJAN IN HEYDAR ALIYEV'S HERITAGE

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ
VƏ MİLLİ İQTİSADİ İNKİŞAF MODELİ

Abdullayev İlqar Heydər oğlu

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

ilqar.heyderoglu@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, tarix, Azərbaycan tarixi, inkişaf,

Məlumdur ki, tarix yalnız dahi şəxsiyyətlərin nurlu əməlləri sayəsində nəsillərin yaddaşına həkk olunur, nəsildən nəsilə ötürülür. Azərbaycan xalqı dünya tarixinə Cavanşir, Babək, Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Nadir şah kimi qüdrətli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.[2,s.5]

Nəhayət, **böyük Allahın** izni ilə XX əsrdə Azərbaycan xalqının tarixində ayrıca yeri olacaq daha bir tarixi şəxsiyyət - tərədən – dırnağa qədər öz xalqı ilə bağlı olan, **xalqının mənafeyini hər şeydən uca tutan** Heydər Əliyev kimi bir dövlət adamı yetişdi! Dünyanın Makedoniyalı İskəndər, Atilla, Bilgə Xaqan, Çingiz xan, Əmir Teymur, M.K.Atatürk və s. kimi böyük tarixi ŞƏXSİYƏTLƏRİ ilə bir cərgədə duracaq Heydər Əliyevin **vətəni, xalqı, milləti** üçün görmüş olduğu böyük, nəhəng işlərin miqyasını tam dərindən dərk etmək üçün sözsüz ki, müəyyən zaman fasiləsinə ehtiyac vardır! Belə ki, o dahi insanın görmüş olduğu nəhəng miqyaslı işlərin əhəmiyyəti, mühümlüyü zaman keçdikcə daha qabarıq şəkildə üzə çıxır, özünü daha aydın şəkildə biruzə verir.

Bəli, sadə, zəhmətkeş bir ailədən çıxan Heydər Əliyev çox çətin, məhruməyyətli, kifayət qədər mürəkkəb bir həyat yolu keçmiş, olduqca böyük çətinlikləri dəf etməli olmuşdur. Belə ki, kiçik bir əyalət kəndində dünyaya göz açan insanın gələcəkdə SSRİ kimib böyük, nəhəng bir imperiyaya başçılıq edən “beş kişidən biri olmasını” heç də elə - belə, sıradan olan olay deyil! Heydər Əliyev cənabları o vəzifəyə gəlincəyə qədər nə qədər maneələri, başqalarına son dərəcə mürəkkəb, hətta çıxılmaz kimi görünən mürəkkəb vəziyyətlərdən yeganə doğru – dürüst çıxış yolunu tapan bir nadir şəxsiyyətlərdən olmuşdur! Və həm də burada xüsusilə o qeyd olunmalıdır ki, bu nadir şəxsiyyət daima belə keyfiyyətlərindən əvəzsis olaraq doğma xalqı, milləti, vətəni üçün istifadə etmişdir!

Bəli, Heydər Əliyev cənabları ilk öncə böyük bir **AZƏRBAYCANLIDIR!** Təsadüfi deyildir ki, sosial şəbəkələrdə onun məşhur nitqinin sonunda işlətməmiş olduğu “mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən **AZƏRBAYCANLIYAM!**” sözləri ən çox işlənən sözlər kimi tarixə düşmüşdür. Azərbaycanlı olması ilə fəxr edən Heydər Əliyev cənablarının doğma xalqı üçün görmüş olduğu ən böyük, ən nəhəng işlərdən biri də son dərəcə mürəkkəb, çətin, siyasi ab-havanın tez-tez dəyişdiyi narahat dünyamızda doğma xalqımızın nurlu sabahları, işıqlı gələcəyi üçün inkişaf planını hazırlayıb qoymasını hesab etmək olar! Bəli, demək olar ki, bütün siyasi mübarizələrdən qalib çıxan Heydər Əliyev cənablarının siyasi uzaqgörənliyinə, istedadına, hadisələri əsl strateq müdrikliyi ilə çözməsinə, 5-10 il yox, 50-100 il sonranı görmək qabiliyyətinə valeh olmamaq olmur! Belə ki, günümüzdə baş verən hadisələr vəfatından 20 il keçən bu siyasət nəhənginin vaxtı ilə işləyib hazırladığı inkişaf konsepsiyasının nə qədər doğru – düzgün olduğunu, müasir dövrün tələblərinə tam cavab verdiyini bir daha aydın şəkildə göstərir! [2, s.5] Aydındır ki, bu böyük siyasi xadim bir dəfəlik tarixə xalqımızın, dövlətçiliyimizin xilaskarı kimi düşmüşdür!

Bu, bir həqiqətdir ki, doğru düzgün, həqiqəti əks etdirən Azərbaycan tarixi yaratmaq üçün keçmişimizə Heydər Əliyev konsepsiyası əsasında yenidən nəzər salınmalı, bir çox hallarda Azərbaycan tarixi təhriflərdən, saxtalaşdırılmadan təmizlənməlidir. [2, s.6]

Bir sözlə müasir mərhələdə Heydər Əliyevin tarixi görüşlərinin, onun Azərbaycan tarixi konsepsiyasının dərindən araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır! [2, s.6]

“Azərbaycan XXI əsrin və Üçüncü minilliyin ayrıcında” adı ilə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş 60 milyonluq xalqımıza ünvanlanmış bu Müraciət, heç şübhəsiz, gələcək qərnlərdə, minilliklərdə də öz qiymətini, aktuallığını saxlayacaq misilsiz elmi – nəzəri ümumiləşdirmədir. [2, s.7]

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıqlarla dolu olan tarixinin obyektiv, doğru – düzgün, bəzək –düzəksiz təhlilinə əsaslanan bu əsərdə xalqımızın keçib gəldiyi yola diqqətlə nəzər salınır, baş vermiş tələyüklü hadisələrə tam adekvat qiymət verilir. Bu əsərin daha bir qiymətli cəhəti ondadır ki, burada həm də gələcək inkişafımızın proqnozu verilir. [2, s.7] Aydın ki, göstərilən keyfiyyətlərinə görə “Azərbaycan XXI əsrin və Üçüncü minilliyin ayrıcında” adlı əsəri – Müraciəti bütün tarix elmimiz üçün bir hadisə, tələyüklü bir olay, onun müəllifini isə tarixçilərimizin Lideri, başçısı kimi qəbul edə bilərik! Bəs bu əsərin önəmi, əhəmiyyəti nədədir?! Məsələ ondadır ki, bu qiymətli əsərdə bütövlükdə Bəşəriyyət tarixində son dərəcə böyük rol oynamış XX əsrdə baş vermiş hadisələr son dərəcə obyektivliklə fikir süzgəcindən keçirilir, SSRİ – nin dağılması, yeni suveren dövlətlərin yaranması, və s. kimi tələyüklü olaylar dəqiqliklə təhlil olunur və müvafiq nəticələr çıxarılır. Çox doğru – düzgün olaraq burada XX əsrdə baş vermiş texniki tərəqqi ön plana çəkilir, ondan doğan nəticələr təhlil olunur sonra isə başqa amillər sıralanır.

Ulu Öndərin XX yüzilliyə verdiyi qiymət tarixi realığı zərgər dəqiqliyi ilə əks etdirir. Heydər Əliyev yazır: “Başa vurduğumuz yüzillik bəşəriyyətin yaddaşında sürətli eimi-texniki tərəqqi ilə və iki dünya müharibəsində tökülmüş qanlarla, imperiyaların süqutu və yeni suveren dövlətlərin yaranması ilə, “soyuq müharibənin” döğürdüğü gərginliklə, sülh, sabitlik və əmin – amamlıq naminə göstərilən kollektiv səylərlə qalacaqdır”. [1, s.284]

XX yüzilliyin xalqımızın tarixindəki yerini zərgər dəqiqliyi ilə müəyyən edən böyük siyasətçi müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasını ən böyük tarixi nailiyyət hesab etmişdir, ölkəmizin demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi dünyaya qovuşmasını yüksək qiymətləndirmişdir.[2,s.9]

Yeri gəlmişkən, müxtəlif güc mərkəzlərinin qarşılaşdığı, dinlərin, mədəniyyətlərin, etnosların qovuşduğu Azərbaycanın strateji inkişaf yolunun düzgün müəyyən olunması kimi çox böyük tarixi xidmət məhz Heydər Əliyev cənablarına məxsusdur. Demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət yaratmaq! [2,s.10]

Bəli, Heydər Əliyev qələmindən çıxmış “Azərbaycan XXI əsrin və Üçüncü minilliyin ayrıcında” adlı müraciət tarix elmində inkişafına təkən verəcək konseptual bir əsər olmaqla yanaşı burada ayrı-ayrı hallarda tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq dövlətdə aparılmışdır. [2, s.14]

Hesab edirəm ki, Heydər Əliyevin Azərbaycanın Şərqlə Qərbi əlaqələndirən mühüm mövqedə yerləşməsinin tarixən xalqımızın inkişafının müxtəlif sahələrində, o cümlədən mədəniyyətimizin formalaşmasında dərin iz buraxması ideyası biz alimlər qarşısında yeni tədqiqatlardan ötrü geniş meydan açır.

Ən qədim zamanlardan başlayaraq tariximizin ayrı-ayrı mərhələləri dərin elmi əsaslarla təhlil olunan və obyektiv surətdə qiymətləndirilən Müraciətdə eramızdan əvvəl Birinci minilliyinin əvvəlindəki dövrə xüsusi diqqət yetirilir. [2, s.15]

Böyük dövlət xadimi və tarixçi kimi Heydər Əliyevin bu dövrə xüsusi diqqət yetirməsi əbəs deyil. Çünki məhz bu dövrdə Azərbaycan bütün coğrafi istiqamətlərdən, xüsusilə Şərqdən və Qərbdən daha çox siyasi və mədəni təsirlərə məruz qalır, Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qarşılaşdığı qovuşduğu məkana çevrilir, təkallahlı dinlərin ilkin formalaşdığı və yayıldığı ərazilərdən birinə çevrilir. [3] Xalqımızın, dövlətçiliyimizin, elmi – mədəni irsimizin, ictimai – siyasi baxışlarımızın formalaşmasında çox mühüm dönüş baş verir. [3] Nisbətən sonrakı dövrlərdə isə İslam dininin yayılması, xüsusilə bu dinin birləşdirici rolu sayəsində ən qədim sivilizasiya ocaqlarından biri olan Azərbaycan ərazisində dünyanın ən qədim və özünəməxsus mədəniyyətlərindən birinin daşıyıcılarından olan Azərbaycan xalqı formalaşır. [3]

Bütün yuxarıda göstərilənlər Ulu Öndərimizin Azərbaycan tarixinə necə diqqət və qayğı ilə yanaşdığını, onun gələcək nəsillərə kifayət qədər uğurlu şəkildə çatdırılması üçün necə səy göstərdiyini, bu işə necə önəmli töhfələr verdiyini əyani şəkildə sübut edir.

Göstərmək yerinə düşərdi ki, Ulu Öndərimiz milli iqtisadi inkişaf modelinə də həmişə ciddi əhəmiyyət vermiş və onu diqqət mərkəzində saxlamışdır. [4]

Tarixdən yaxşı məlumdur ki, əgər dövlətin, xalqın, strateji perspektiv mənafeyi baxımından onun daxili və xarici siyasətinin ümumiləşmiş konsepsiyasını müəyyən edə bilən, bu mənafeyi beynəlxalq forumlarda, yüksək tribunallardan müdafiə edə bilən, dövlətin strateji xəttini xalqa sadə şəkildə bəyan edən və dövlətçiliyi ümumxalq işinə çevirməyi, xalqı öz arxasınca aparmağı bacaran şəxsiyyət yoxdursa və nəhayət, dövlətçiliyi qorumağı, ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməyi üzərinə götürə bilən qurucu, yaradıcı təsərrüfat rəhbəri yoxdursa, həmin ölkənin gələcəyindən nikbin ruhda danışmaq çətin olar. [4]

Ölkədə daxili çəkişmələrə son qoyulması, siyasi sabitliyin təmin olunması, atəşkəs haqında razılaşma əsasında erməni təcavüzünün dayandırılması, “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması, balanslaşdırılmış xarici siyasət və qonşu dövlətlərlə münasibətlərin normallaşdırılması bütün diqqəti ölkədə çoxdan yığılıb qalmış və

yatmış vulkana bənzəyən daxili sosial – iqtisadi problemlərin həllinə yönəltməyə imkan verdi. Vətənimizin düşdüyü o vaxtkı o vaxtkı qeyri – adi mürəkkəb, çətin vəziyyət isə tələb edirdi ki, heç bir ölkənin tarixində rast gəlinmədiyi strateji əhəmiyyətli üç tələyüklü vəzifə eyni zamanda həll edilsin:

1. Müstəqil, demokratik, hüquqi dövlətin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;[4]
2. İnzibati – amirlik sistemi ləğv edilərək bazar iqtisadiyatı prinsiplərinin bərqərar olması
3. Qapalı sosial – iqtisadi sistemin xaricə açılması və açıq qapı siyasətinin tətbiq edilməsi ilə bərabər hüquqlu dövlət kimi qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya edilməsi[4]

Bu tarixi vəzifələrin hər biri istənilən dövlət üçün kifayət qədər ciddi və əhəmiyyətli idi və bütün qüvvələrin bu məqsədlərə səfərbər edilməsini tələb edirdi.[4]

Bəli, bu gün biz çox böyük bir qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni iqtisadi siyasətinin yaradılması da Heydər Əliyevin tərəfindən həyata keçirilmişdir. [5] XX əsrin ikinci yarısında bir çox ölkələr, o cümlədən müharibədə məğlub edilmiş, eləcə də müstəmləkəçilikdən azad olunmuş dövlətlər seçim qarşısında qalmışdılar: hansı model əsasında inkişaf etmək lazımdır ki, dağılmış iqtisadiyyat bərpa olunsun, inkişafa yol açılsın. [4] Dünyanın aparıcı dövlətlərində bu məqsədlə qlobal tədqiqatların genişlənməsi ön plana çəkildi. Dünyanın gələcəyi barədə konsepsiyalar hazırlandı. Bəziləri ABŞ liberal inkişaf modelinə, bəziləri isə İsveç klassik sosial modelinə üstünlük verdi. [4]

Əgər Amerika modeli sərt bazar münasibətlərini, azad rəqabəti, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimuma endirilməsini, gəlirlərin diferensiasiyasında köklü fərqlərə laqeyd münasibəti nəzərdə tuturdusa, “İsveç modeli” əksinə, sosial ədalətsizliyin aradan qaldırılmasını, gəlirlərin əhali qrupları arasında yenidən bölüşdürülməsini, iqtisadiyyatda “dövlətin yükü”nün yüksək səviyyədə olmasını əsas götürürdü. [4] Bu inkişaf modellərindən fərqli olaraq, Asiya ölkələri - Cənubi Koreya, Malayziya, Sinqapur və ötən əsrin 70-ci illərinin sonunda Çin, ikinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş Almaniya, Yaponiya bir-birini təkrar etməyən inkişaf modellərinə üstünlük verdilər və böyük uğurlar qazandılar. [4] Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Ulu Öndərin rəhbərliyi altında özünün inkişaf modelini seçdi və bu zaman heç bir ölkənin keçdiyi yolu təkrar etmədən milli maraqlara cavab verən inkişaf modelini reallaşdırdı.

Bəli, artıq müstəqilliyinin 3 onilliyini arxada qoyan Azərbaycan dövləti qısa zaman kəsiyində böyük inkişaf yolu keçmiş, özünün iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən, güclü iqtisadiyyata malik olan dövlətə çevrilmişdir. [4] İnkişafın Azərbaycan modelinin uğurla reallaşdırılması ölkədə azad bazar münasibətlərinə əsaslanan yeni iqtisadi sistemin formalaşmasını, iqtisadiyyatda keçid dövrünün başa çatmasını təmin etmiş, xalqın daha firavan yaşaması üçün güclü əsaslar yaratmışdır. Ulu Öndərimizin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf modeli, tərəqqi yolu onun layiqli varisi Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları tərəfindən layiqli şəkildə davam etdirilir. [5]

Ölkəmiz Milli Qurtuluş Günü ilə başlanan tarixi dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. İqtisadi, siyasi gücümüz artdı. İqtisadi inkişaf sürətinə görə, Azərbaycan dünyada qabaqcıl yerə çıxdı. Borc alan ölkədən borc verən ölkəyə çevrildik.[6] Güclü ordu yaratdıq ki, Azərbaycanın müdafiə qabiliyyəti artsın. İrimiqyaslı sosial layihələr həyata keçirildi.[6] Bütün bunlar, eləcə də xalq – iqtidar birliyi sayəsində biz torpaqlarımızı erməni işğalından xilas etdik və azad olunmuş ərazilərimizdə sürət və keyfiyyətlə “Böyük Qayıdış” layihəsini reallaşdırırıq.

Heç şübhəsiz ki, bütün bu nailiyyətlərin əldə edilməsində vaxtı ilə Ulu Öndərimiz tərəfindən böyük müəyyən edilmiş inkişaf planının, strateji inkişaf yolunun çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur!

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciəti // Bakı şəhəri, 29 dekabr 2000-ci il // Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 31-ci kitab. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar. Bakı. Azərneşr. 2001, s.370
2. Hüseynova L.N., Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri. (Müstəqillik dövrü). Bakı: Təhsil, 2011, 216 s.
3. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997, 288 s.
4. Xalq qəzeti. 22 may, 2010-cu il
5. Xalq qəzeti. 15 iyun, 2022-ci il
6. Respublika qəzeti. 13 avqust, 2015-ci il

РЕЗЮМЕ
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА
И МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ
Абдуллаев И.Г.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, история, история Азербайджана, развитие

В этой статье говорится о том, как хорошо зная историю своего народа Общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев и с каким вниманием и заботой относился он к истории своей страны.

Огромные заслуги Гейдара Алиева находят свое отражение и в развитии национальной экономики после завоевания независимости.

SUMMARY
AZERBAIJAN HISTORICAL ISSUES AND THE MODEL OF NATIONAL
ECONOMICAL DEVELOPMENT IN HEYDAR ALIYEV HERITAGE
Abdullayev I.H.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijan, history, Azerbaijan history, development

This article deals with nationwide leader Heydar Aliyev's careful approach to Azerbaijan history including his perfect knowledge about our people's history and his brilliant ability to divide the history into periods as well.

Our people's national economical development after Azerbaijan gained its independence has found its reflection in this article too.

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİ ARXİVİ MİLLİ MƏDƏNİ TARİXİMİZİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

Bağirova Könül Sabir qızı

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

bagirova.konul@yahoo.com

Açar sözlər: arxiv, əlyazma, ədəbiyyat, məktub, maarif

M.T.Sidqinin çoxcəhətli ədəbi-pedaqoji və elmi fəaliyyəti bugünədək ədib haqqında dərc edilmiş məqalələrdə, kitablarda araşdırılmışdır. Bu mənada akademik İ.Həbibbəylinin, F.Qasımsadənin, M.Cəfərin, Ə.Şərifinin, F.Köçərlinin, A.Zamanovun, Ə.Mirəhmədovun, K.Talıbzadənin, B.Nəbiyevin, N.Səmədovanın, Y.Eyvazovun və bir sıra alimlərin dəyərli tədqiqatlarını nümunə göstərmək olar. Milli maarifçiliyin ən yaxşı ənənələrini əsərlərində, ictimai fəaliyyətində yaşamadan M.T.Sidqinin zəngin ədəbi irsi ədəbiyyat tariximizin dəyərli xəzinə sərvətinin toplandığı məkanda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Yeddi saylı arxivdə 250 saxlama vahidi altında cəmlənən əlyazma nüsxələri bu sayla məhdudlaşmır. Beləki, şairin arxivində qəzəllərin daxil edildiyi qovluqlarda bir nömrə altında iki, üç, beş, səkkiz və bəzən daha artıq sayda materiallar yer alır. Ümumiyyətlə hər hansı bir ədibin əlyazmalarını araşdırmaq, onun avtoqraf əsərlərini incələmək, şairin yaradıcılığına daha dəqiq yanaşmaq düzgün mülahizələr yürütmək nəticə olaraq daha dəyərli tədqiqat əsərini ərsəyə gətirmək deməkdir. Şairin öz dəsti-xəttilə yazılmış şeirin, əsərin, məktubun və digər sənədlərin tədqiqi tədqiqatçıya daha tam və dolğun məlumat verir.

XIX-XX yüzilliyə aid sənət nümunələrinin kağızlarının keyfiyyətinin itirilməsi, yazıldığı mürəkkəb və ya sadə qələminin rənginin dəyişməsi, müəllifin dəsti-xəttinin çətin oxunması belə maneələrdəndir. Əgər əlyazma ana dilində deyil, xüsusən əcnəbi dildədirsə, əlbəttəki bu halda yazının müasir əlifbaya çevrilməsi, oxunuşu bir qədər də çətinləşir. Əminliklə söyləyə bilərik ki, M.T.Sidqinin də zəngin şəxsi arxivinin əsasını təşkil edən avtoqraf əsərləri, həmçinin digər əlyazmalar sistemli şəkildə tərtib olunaraq, müasir əlifbaya transfoneliterasiya edilib kitab şəklində dərc edildikdən sonra bir sıra tədqiqatçılara yeni axtarışların izində yeni söz, yeni fikir deməyə zəmin yaradacaqdır. Məlumdur ki, "Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, publisistika ilə də məşğul olan M.T.Sidqi Bağçasarayda çıxan "Tərcüman", Kəlküttədə nəşr edilən "Həblül-mətin", Tehrandə çap olunan "Əxtər", Tiflisdə yayılan "Şərqi-rus", Bakıda fəaliyyət göstərən "Kaspi" qəzetləri ilə yaxından əlaqə saxlamış, həmin mətbuat orqanlarında məqalələrlə çıxış etmiş, "əsl mənada qəzetçi" kimi tanınmışdır. Onun "Qəzet, yəni qəzet nədir?", "Təəssüf, yenə təəssüf" kimi məqalələri yeni dövr Azərbaycan publisistikasının dəyərli nümunələrindəndir [5, s. 8]. Akademikin də qeyd etdiyi kimi Sidqinin publisistika yönündəki fəaliyyəti, dövrü mətbuat səhifələrində müntəzəm nəşr edilən yazıları şairi yeni bir səmtdə dəyərləndirməyə zəmin yaradır. Şairin arxivində 12 saylı saxlama vahidi altında saxlanılan hər iki məqaləsi şairin maarifpərvər ideyalarının təbliq edildiyi bir nümunədir. Ədibin özünün və ona yazılmış məktublardan hər biri ədəbiyyat tariximiz üçün dəyərli sənədlərdəndir. "Ədəbiyyatın bir qolu olan ədəbi epistolary irs müxtəlif dövrlərdə, fərqli durumlarda və siyasi-ictimai şəraitlərdə yaşamış yazıçı və şairlərin

həyatını, müasirlərinə münasibətini, ümumilikdə dövrün iqtisadi, ictimai, siyasi durumunu açıqlamaqda tədqiqatçılara yardımçı olmuşdur” [4, s. 3]. Sidqinin müəllifi olduğu məktublar 15 saxlama vahidi altında cəmlənmişdir ki, buradakı sənədlərin sayı təxminən otuzdur. Ona göndərilən məktublar digər arxivlərdə olduğu kimi üstünlük təşkil edir. Saxlama vahidi 35-dən 160-a qədər toplanan məktub qovluqlarında sənədlərin sayı təxminən 300-dən çoxdur. M.T.Sidqinin məktubları müxtəlif şəxslərə ünvanlanmışdır. Bu məktublar əsasən “Müzəffəri” qəzetinin redaksiya heyətinə və idarəsinə, “Məktəbi-tərbiyə” dən müxtəlif şəxslərə, o cümlədən dövrün görkəmli ziyalıları Sultan Məcid Qənizadə, Məhəmməd Şaxtaxtinskiyə yazılmışdır. Hər bir sənəd dövrün ən aktual məsələlərini, təhsili, təlim proseslərini səciyyələndirməklə yanaşı həm də dostluq, səmimi hisslər kimi keyfiyyətləri xarakterizə edir. Məsələn şairin “Müzəffəri” qəzetinin redaksiya heyətinə yazdığı bir məktubda qəzetin ümumi fəaliyyətindən, dərc edilən yazılardan bəhs edir, həmçinin qəzetin bəzi nüsxələrini gözdən qaçırdığını, mütaliə etmədiyini də qeyd edir [1]. Saxlama vahidi 30 altında saxlanılan qovluqa üç sənəd yerləşdirilmişdir ki, bunlardan bir nüsxə Sultan Məcid Qənizadəyə, digər ikisi isə Məhəmməd Şaxtaxtinskiyə ünvanlanmışdır. Sidqi Sultan Məcid Qənizadəyə ona çatdırılan məktub haqqında danışır, bu yazı vasitəsilə bir sıra mətləblərin aydınlaşmasını bildirir. Məktubun onun əhvalına xoş təsir bağışladığını qeyd edərək, fars dilində məktub haqqında bir misra şeiri də nümunə gətirir. Sonda yenidən məktublaşmağı qeyd edir. Həmfikir olmalarından məmnunluğunu bildirir. M.T.Sidqidən Məhəmməd Şaxtaxtinskiyə yazılan bir məktubda isə yeni üsul əlifba kitabının ona çatdığını məmnuniyyətlə qeyd edir, nəşrin qüsurları haqqında danışanlara münasibət bildirərək yazır ki, onlar kitabı mütaliə etmədən münasibət bildirənlərdir. Əlifbamız haqqında ətraflı təhlillər aparılan məktubda müəllif nəzmlə qələmə alınmış kitabların bu əlifba ilə yazılması zəruriliyini xatırladır. Həmçinin hərflərin yazılış qaydasından bəhs edərək, yazı səhifələrinin hesablanması haqqında da fikir bildirir. İkinci sonu naqis olan məktubda isə nəşr olunan qəzet nüsxələrindən bəhs edərək, prosesin Naxçıvanda maraqla qarşılanmasından danışır. Sonu naqis olan bu nümunədə bir neçə şəxsin adını sadalayaraq, onlara qəzet nömrəsinin göndərilməsini xahiş edir. Sadalanan sənədlər şairin ədəbi dostluq əlaqələrinin təhlili və dövrün bir sıra proseslərini yaxından təqib edib bu cərəyanlarda yaxından iştirak etməsi baxımından təhlili zamanı dəyərli mənbələr hesab oluna bilər. Digər bir məktubda şair “Məktəbi-tərbiyə” dən Məşədi Həsənə müraciət edərək, ümumi vəziyyətdən bəhs edir, “dünya nə üçündür”, “mədəniyyətin nə mənası var”, “səy və bacarıq dəyərləndirilmir” və s. kimi məsələləri gündəmə gətirərək onlar haqqında müxtəlif fikir və mülahizələrini yürüdür.

M.T.Sidqinin arxivində ona yazılmış məktublar sırasında Sultan Məcid Qənizadə, Əbdüssəlam, Qasım Ordubadi tərəfindən yazılmış materiallar çoxluq təşkil edir. İslam alimi, müctəhid, ayətullah kimi tanınan əslən Ordubaddan olub Təbriz şəhərində dünyaya göz açan, həyatının çox hissəsini Nəcəfdə yaşayan Əbülqasım Ordubadinin (1857-1915) M.T.Sidqiyə yazdığı məktublarda hər iki tərəfin səmimi ünsiyyəti, fəaliyyətlərinin işıqlandırılması açıq şəkildə təzahür olunur. Qasım Ordubadi özünün şəxsi işləri haqqında qarşı tərəfə ətraflı məlumat verərək, bəzən cavab məktubunu gecikdirməsini müxtəlif proseslərin baş verməsi ilə əlaqələndirir və bir sıra hadisələri qeyd edərək, sanki özünə bəraət qazanmağa çalışır. Müəllif fars dilində olan məktubunda bir neçə müddətdir ki, qarşı tərəfdən xəbər ala bilmədiyini qeyd edir, ümumiyyətlə son vaxtlar çox pərişan olduğunu, zamanın sanki onunla uğraşdığını bildirir. Amma yenə də bir məktubla belə ondan hal-əhval tutmamasına görə özünü təqsirli bilir. Arxivdə Azərbaycanın tanınmış maarif xadimi, pedaqoq, yazıçı, jurnalist, tərcüməçi Sultan Məcid Qənizadənin məktublarında qarşı tərəfə ehtiram, səmimi hisslər aydın izhar olunur. Müəllif müntəzəm olaraq bəzi kitablarının satışı, təkrar nəşri və maliyyə vəsaitləri ilə bağlı müəyyən çətinliklərdən bəhs edir.

“Əlavə “Şərqi-rus” övraqində sizlərdən əhvalat görmədiyimdə buna bir səbəb olduğuma həml edirəm və iltimas edirdim ki, bu xüsusda yəni Şərqi-rusun barəsində təsəvvür və rəyiniz nə olduğunu yazardınız. Ziraki, bu iş ümumi və mühüm işdir” [3]. Əlbəttə ki, dövrün tanınmış iki ziyalisinin bu qəbildən olan məktubları oxucuda maraq doğurur. Saxlama vahidi 41 nömrəsi altında saxlanılan fars dilində olan məktub Azərbaycan milli mətbuatının banisi, görkəmli ictimai xadim, maarifpərvər ziyalı Həsən bəy Zərdabiyə aiddir. Məktub Həsən bəy Zərdabinin! تقى ميرزا صدقى اردوبادى! از ايروان به نخجوان. جناب معلم عزيز من ”مشهدى” (Əz İrəvan be Nəxçevan. Cənab moəlleme əzize mən Məşədi Təği Mirzə Sedği Ordubadi!) [2] İrəvandan Naxçıvana. Əziz müəllimim cənab Məşədi Taği Mirzə Sidqi Ordubadi! müraciəti ilə başlayır. Müəllif İrəvanda olduğunu bildirərək, Sidqinin Məhəmmədquluya yazdığı məktubu ona çatdırdığını qeyd edir. M.T.Sidqidən Məhəmməd bəy Vəzirovun adına müəyyən şəhadətnamələri poçta vasitəsilə göndərməsini xahiş edir. Digər məlumatlardan sonra İrəvanda havaların soyuq və yağışlı keçməsinə qeyd edir. Məktubun ümumi məzmunundan belə aydın olur ki, dövrün hər iki ziyalisini qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrindən savayı həm də səmimi dostluq əlaqələri də bağlamışdır. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, “O, Sultan Məcid Qənizadə, Həbib bəy Mahmudbəyov, Əlisgəndər Cəfərov və Nəriman Nərimanovla əlaqə saxlayırdı. Dövrün görkəmli və ziyalı adamları – Məşədi Qurbanəli Şərifov, Mirzə Nəsrulla Əmirov, Baxşəli

ağa Şahtaxtinski, Şahbaz ağa Kəngərlinski və başqaları Məhəmməd Tağı Sidqinin ən yaxın dostları idi” [6, s. 6]. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, M.T.Sidqi arxivinin təsviri üzərində iş davam edir. Müəllifin fond materialları üzərində aparılan araşdırmalar bir daha sübut edir ki, sənədlər XX yüzilin əvvəllərində baş verən siyasi təbəddülatları, ictimai prosesləri, mədəniyyəti, ədəbiyyatı öyrənmək baxımından dəyərli və önəmli qaynaqlardandır. Bu baxımdan arxivlərin təsvirinin nəşri aktual məsələ kimi həmişə tədqiqatçıların diqqətində olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M.T.Sidqi. Fond 7, s. v. 31.
2. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M.T. Sidqi. Fond 7, s.v. 41.
3. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M.T.Sidqi. Fond 7, s.v. 51.
4. Buzovnalı A. Əsərləri. III kitab. Məktublar və məqalələr.-Bakı: Mütərcim, 2020. -168 s.
5. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri.-Bakı: Çapaşoğlu, 2004. -280 s.
6. Səmədova N. Məmmədəli Sidqinin şəxsi fondu. Bakı:-Elm və təhsil, 2017. -748 s.

РЕЗЮМЕ

АРХИВ МУХАММЕДА ТАГИ СИДГИ КАК ИСТОЧНИК В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Багирова К.С.

Ключевые слова: архив, рукопись, литература, письмо, образование

Известный писатель просветитель, педагог и мыслитель М. Т. Сидги занимает особое, своеобразное место в истории литературы Азербайджана. Уникальное творческое наследие знаменитого писателя хранится в Институте Рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА, который является бесценной сокровищницей литературной истории страны. Жизнь и творчество М.Т. Сидги неоднократно изучалась исследователями. Однако ценные материалы его богатого личного архива до сих пор не представлены к научному описанию. В архиве поэта хранится ряд редких документов. Проведенное исследование архива М.Т. Сидги свидетельствует о важности этих материалов. В целом они являются бесценными источниками в рассмотрении исторических процессов начала XX века.

SUMMARY

MUHAMMAD TAGHI SIDQI'S ARCHIVE AS A SOURCE IN THE STUDY OF THE HISTORY OF NATIONAL CULTURE

Baghirova K.S.

Keywords: archive, manuscript, literature, letter, education

Enlightened writer, educator, thinker M. T. Sidgi has a unique place and position in the history of Azerbaijani literature. The rich literary heritage of the poet is stored in the Institute of Manuscripts named after ANAS Muhammad Fuzuli in the place where valuable treasures of our literary history are collected. Although the life and creativity of M.T.Sidgi have been studied, his rich personal archive has not been described yet. A number of valuable documents have been collected in the poet's archive. research conducted on the author's fund materials proves that the documents are valuable sources for studying a number of processes that took place at the beginning of the 20th century.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ORDU QURUCULUĞU

Behbudova Təranə Gəray qızı

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

teranebehbudova@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ermənistan, müharibə, kənd, əhali, mübarizə.*

1988-1994-cü illər arasındakı dövrdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini və bölgənin ətrafındakı 7 rayonu işğal etmişdi. 1991-1993-cü illərdə azərbaycanlılara qarşı bir neçə dəfə işğalçılıq və soyqırım siyasəti həyata keçirildilər. Ermənistan silahlı birləşmələri Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Dağlıq Qarabağı və ətraf rayonları, respublika ərazisinin 20 faizini işğal etmiş, 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə çevrilmişdi. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyon nəfəri ötmüşdü. Erməni işğalçıları tərəfindən 4861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314qadın, 58 uşaq, 255 qoca əsir və girov götürülmüşdü. Əsirlərə ağır işgəncələr verilir, erməni qəbri üstə əsir başı kəsmək ənənəyə çevrilmişdi. Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və separatçı "DağlıqQarabağ Respublikası"nın nəzarətində olan əraziləri beynəlxalq terrorizmin təlim düşərgələrinə və müxtəlif növ kimyəvi qırğın silahlarının sınaq meydanına, habelə nüvə tullantılarının basdırıldığı zonaya çevrilmişdi. Laçın rayonunun Zabuxkəndində "Kürd konqresi" , Xocavəndin Qırmızı Bazarərazisində suriyalıların "Xalq Azadlıq Cəbhəsi" , Zəngilan rayonunun Mincivan qəsəbəsində liviyalıların "Hizbullah" və livanlıların

"Həmas" kimi terrorçu qrupları yerləşdirilmişdi. "ASALA" erməni terrorçu təşkilatı üçün Şuşanın Xəlfəli, Xocavəndin Kiş, Əsgəranın Xankəndi yaşayış məntəqəsində təlim düşərgələri təşkil edilmişdi. Bir milyondan çox Azərbaycan vətəndaşı doğma yurd-yuvasından didərgin salındı, öz Vətəninə qaçqına və məcburi köçkünə çevrildi. İşğal nəticəsində Azərbaycana aid uzunluğu 25 min km olan avtomobil yolu, yenə cəmi uzunluğu 3984 m olan 160 körpü, 14,5 min km uzunluğunda elektrik xətti, 2500 elektrik transformatoru, 2 min km qaz boru xətti, 160 su anbarı, 34-dən çox qaz dağıtım stansiyası, 140 min şagirdin oxuduğu olan 600 məktəb, 53 min şagirdin təhsil adlıığı 65 peşə məktəbi, 700 səhiyyə ocağı, 800 nəfərlik xəstəxana, poliklinikalar, doğum evləri, aptek binaları, təcili yardım xəstəxanaları, 26 müzey, 8 rəsm sərəgisi, 4,6 milyon kitab və əlyazma saxlanan 927 kitabxana, 85 incəsənət məktəbi, 20 mədəniyyət sarayı, 4 dövlət teatrı dağıtılmışdır. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən işğalçı ordunun dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələbi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 30 aprel 822, 29 iyul 853, 14 oktyabr 874 və 11 noyabr 884 sayılı qətnamələrində öz əksini tapsa da, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə onları yerinə yetirməkdən imtina edirdi. ABŞ, Rusiya və başqa dövlətlərin parlamentlərində özünə doğma münasibət görən Ermənistan təcavüzkar əməllərini azgınlıqla davam etdirirdi. Azərbaycan Ordusu, parçalanmışdı, hərbi hissələr ayır-ayrı siyasi qrupların təsiri altına düşmüşdü. Silah, sursat, geyim və ərzaqla təminat yarıtmaz halda idi. Korrupsiya geniş yayılmış, xalq orduya yadlaşır, fərarilik artırdı. 1991-1992-ci illərdə ordunu 30 min döyüşçü özbaşına tərk etmişdi. Müdafiə Nazirliyinə tabe olmayan nizam-intizamsız hərbi hissələri ləğv etmək, güclü nizami ordu yaratmaq, bunun üçün xalqı ayağa qaldırmaq, birləşdirmək lazım idi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra 1993-cü il noyabrın 1-də Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı. Prezident Fərmanı ilə həmin gün keçirilən ilk iclasında ordu quruculuğu haqqında qərarlar qəbul edildi. Səfərbərliyin təşkili, döyüş hazırlığının, qoşun hissələri şəxsi heyətinin təlim-tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlər müəyyən edildi. Prezident Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 2-də televiziya və radio vasitəsilə xalqa müraciət etdi, onu ölkənin azadlığı uğrunda birləşib düşməne qarşı mübarizəyə qalxmağa çağırırdı. Prezidentin çağırışı xalqı hərəkətə gətirdi, minlərlə könüllü orduya yazıldı, könüllülərdən ibarət taburlar yaradıldı. Əfqanıstanda xidmət etmiş keçmiş döyüşçülər Prezidentə müraciət edərək alay yaratmış, təcrübəli döyüşçülərdən ibarət hərbi hissə yaradıldı. 1993-cü il noyabrın 23-də Milli Şura "Müdafiə haqqında" Qanun qəbul etdi. Prezident şəxsən cəbhə bölgələrində ordunun, əsgərlərin döyüş hazırlığının vəziyyəti ilə yaxından tanış oldu. Səhra Cəbhə İdarəsi, köhnə başıpozuq hərbi hissə ləğv edildi, əldəqayıma "generallar", siyasi hoqqabazlar, xainlər və satqınlar ordudan uzaqlaşdırıldı, 36 tabur təşkil edildi. Səmərəli hərbi təlim üçün proqramlar hazırlandı, ordunun döyüş hazırlığının yüksəldilməsi işi dövlət başçısının ciddi nəzarəti altına alındı. 1993-cü il noyabrın ortalarında cəbhələrdə intensiv hücumla başlamış, 15 düşmən tankının 7-si məhv edildi. 1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Ordusu müvəffəqiyyətli əməliyyatlar nəticəsində Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsini, 22 kəndi işğaldan azad etdi, hücumu genişləndirib Cəbrayıl rayonu ərazisinin bir hissəsini, Kəlbəcər rayonunda Bozlu, Təkəqaya, Babaşlar, Qanlıkənd, Çənli, Susuzluq, Qasım binəsi, Yanşaqbinə, Yanşaq, Bağırşaq, Qamışlı, Bağırılı yaşayış məntəqələrini azad etdi. Çiçəkli dağı və başqa strateji yüksəklikləri ələ keçirdi, Kəlbəcər-Ağdərəyolunun Tunelə qədərki hissəsini nəzarət altına aldı. 1993-1994-cü illərdə düşmən 4 min əsgər və zabit, 50 zirehli texnika, 15 artilleriya qurğusu və s. itirdi. Azərbaycanda çaşqınlıq, vahimə yaratmaq üçün Ermənistan dövləti terror əməllərini də fəallaşdırmışdı. 1994-cü il fevralın 1-də Bakı dəmiryol vağzalında "Kislovodsk-Bakı" sənişin qatarında törədilmiş terror aktı nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarəti almışdı. 8 gün sonra Xudatstansiyasında yük vaqonu partladılmış, dövlətə böyük ziyan dəymişdi. 1994-cü il aprelin 13-də "Daqestanskiye oqni" stansiyası yaxınlığında "Moskva-Bakı" sənişin qatarı partladılmış, nəticədə 6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmışdı. 1994-cü ilin aprelində ermənilər bütün cəbhələrdə hücumla başladılar. Azərbaycan Ordusu düşmənin hücumunu müvəffəqiyyətlə dəf etdi. Goranboy rayonunun Talış və Gülüstan kəndləri uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan əsgərləri qalib gəldilər, düşmən 150 əsgər və zabitini itirib geri çəkildi. Tərtər rayonunun İlxıçılar və Göyarx kəndləri tərəfdə gedən ağır döyüşlərdə düşmənin 200-dən çox canlı qüvvəsi məhv edildi. Həmin ildə ermənilər Ağdam rayonunun daha 18 kəndini, Ağdərə bölgəsində bir neçə kəndi işğal edə bildilər. Azərbaycan Ordusu tərəfindən düşmən hücumunun qarşısını aldı və əks-hücumla keçib bir neçə yaşayış məntəqəsini azad etdi. Beləliklə, imperiyapərəst qüvvələrin təklif etdiyi plan döyüşən tərəflərin ayrılmasında ATƏM-in iştirakı olmadan yalnız Rusiyanın vasitəçiliyini nəzərdə tutan plan baş tutmadı. Bu işdə ABŞ-ın və ATƏM-in Minsk qrupunun mühüm rolu oldu. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin uğurlu diplomatiyası, milli ordunun yaradılması və güclənməsi nəticəsində düşmən və onun havadarları artıq münaqişəni zorakı vasitələrlə həll etmək cəhdlərinin perspektivsizliyini dərk edirdilər. 1994-cü il mayın 8-də Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının, habelə Rusiya Federasiyasının iştirakı ilə sülhün yaradılmasının təsdiq edən Bişkek protokolu Azərbaycan Respublikası tərəfindən də imzalandı. 1994-cü il mayın 12-də cəbhələrdə atəşkəsə nail olundu. Azərbaycan Ordusu getdikcə inkişaf

etdi, müasir hərbi texnika və bacarıqlı kadrlarla təchiz olundu, silahlı qüvvələrin şəxsiyyətinin döyüş qabiliyyəti artdı, hərbi hissələrdə nizam-intizam möhkəmləndi. 2002-ci il avqustun 17-də Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə Yardım Fondu" təsis edilmişdi. 1993-2003-cü illərdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində "müvəqqəti atəşkəs rejiminin" yaradılması ilə Ermənistanın işğalçılıq siyasəti dayandırılmış, ölkədə daxili sabitliyə nail olunmuş, dövlətçiliyimiz möhkəmləndirilmiş, hərbi sənayemiz qurulmuş, siyasi, iqtisadi, hüquqi və s. sahələrdə əsaslı islahatlar keçirilmiş, qlobal layihələrə imza atılmış, respublikamız tədricən dünya birliyinin sıralarında yer almış və sayılıb-seçilməyə, söz sahibi olmağa başlamışdı.

Lakin 2008-ci ilin mart ayında Ermənistan silahlı qüvvələri Tərtərdə, 2010-cu ilin iyun ayında Çaylı yaxınlığında, 12 noyabr 2014-cü il Ağdam rayonunun Kəngərli kəndi yaxınlığında hərbi təxribatlar törətmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi və davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində müasir beynəlxalq standartlara cavab verən güclü və mütəşəkkil Azərbaycan Ordusu yaradılmış, müasir silahlar və döyüş texnikaları ilə silahlandırılaraq NATO nümunəsində ordu quruculuğu həyata keçirilmişdi ki, onun hansı gücə qadir olduğunu 2016-cı ilin aprel döyüşləri göstərdi. 2016-cı il aprelin 1-2 Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələri arasında baş vermiş "Dördgünlük müharibə" adlandırılan hərbi münaqişə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələnmiş, Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər və Seysulan kəndi, Cəbrayıl rayonunun Lələ təpə yüksəkliyi və Cocuq Mərcanlı, Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi və Tərtər rayonunun Madaqız kəndi istiqamətində yollar düşməndən azad olunmuşdur. 2018-ci ildə Cünnüt əməliyyatında da Azərbaycan Ordusu öz gücünü, döyüş əzmini bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirdi. 2020-ci il iyulun 12-də Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhəddinin Tavuş mərzisi və Tovuz rayonu ərazilərində baş verən döyüşlərdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təxribatı nəticəsində 16 əsgər həlak olmuşdur. 27 sentyabr 2020-ci il səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələri genişmiqyaslı təxribat törədərək cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan ordusunun mövqelərini və yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutmuşdur. Ermənistan ordusunun döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ordusunun komandanlığı tərəfindən qoşunların bütün cəbhə boyu sürətli əks-hücum əməliyyatı başlanması barədə qərar verilmişdi. Qarabağda ordumuzun başladığı uğurlu əks-həmlə əməliyyatları nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri, rayonun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, həmçinin Ağdərə və Murovdağ istiqamətlərində bir neçə strateji yüksəklik, Zəngilanda isə Bartaz, Sığırt, Şükürataz yüksəklikləri və daha 5 adsız yüksəklik yağıldan təmizlədi. Dağlıq Qarabağdakı ən böyük ikinci şəhər olan Şuşanın azad edilməsindən sonra İlham Əliyev, Vladimir Putin və Nikol Paşinyan arasında 10 noyabr 2020-ci il, saat 00:00-dan etibarən bütün döyüş əməliyyatlarını dayandıran atəşkəs bəyanatı imzalandı. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan müharibə zamanı işğaldan azad etdiyi ərazilərə nəzarəti əlində saxladı. Ermənistan isə işğal altında olan digər ətraf əraziləri Azərbaycana qaytardı. Azərbaycan, həmçinin Türkiyə və İranla həmsərhəd olan Naxçıvana dəhliz əldə etdi. Azərbaycanın şanlı tarixinə 10 noyabr günü qızıl hərflərlə daxil oldu.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VII c. Bakı, 2003.
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.
3. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Bakı, 1998
4. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyev sülh strategiyası. Bakı, 1999
5. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998
6. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı, 2004
7. Nəcəfov B. Azərbaycan Demokratik Respublikası (daxili və xarici siyasət). Bakı, 1992
8. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 1996
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/>

РЕЗЮМЕ

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И АРМЕЙСКОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО

Бехбудова Т.Г.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, война, село, население, борьба.

В 1993-2003 годах в результате успешной политики Великого лидера Гейдара Алиева, с установлением «временного режима прекращения огня», была остановлена агрессивная политика Армении, в стране была достигнута внутренняя стабильность, была укреплена государственность и создана военная промышленность. Были проведены кардинальные реформы в политической, экономической, юридической сфере, подписаны глобальные проекты. Республика постепенно заняла свое место в мировом сообществе и с ней стали считаться. В результате успешной политики Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, достойного преемника и последователя Великого Лидера Гейдара Алиева, была создана сильная и организованная Азербайджанская Армия, отвечающая современным международным стандартам, вооруженная современным оружием и военной техникой. Строительство армии велось по образцу НАТО. Главной причиной больших побед, достигнутых Азербайджанской Армией в контрнаступательной операции против вторгшихся армянских вооруженных сил 27 сентября, а также наших успехов на фронте является сильное государство, сильная армейская стратегия, национальное единство и дух наших бойцов, как результат политики Президента, Главнокомандующего Ильхама Алиева. Выразив свою поддержку Азербайджану в этой победе, братские Турция и Пакистан еще раз продемонстрировали всему миру свое присутствие как на поле боя, так и за столом переговоров.

SUMMARY
NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV AND THE CONSTRUCTION OF THE ARMY.
Behbudova T.G.

Key words: Azerbaijan, Armenian, war, peasant, population, struggle.

In 1993-2003, as a result of the successful policy of the Great Leader Heydar Aliyev, with the establishment of the "temporary ceasefire regime", the policy of aggression of Armenia was stopped, internal stability was achieved in the country, our statehood was strengthened, our military industry was established, political, economic, legal, etc. fundamental reforms were carried out in the fields, global projects were signed, our republic was gradually included in the ranks of the world community and began to be counted and have a voice. As a result of the successful policy of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, the worthy successor and follower of the Great Leader Heydar Aliyev, a strong and organized Azerbaijan Army that meets modern international standards was created, armed with modern weapons and military equipment, and army building was carried out on the model of NATO. "myth in 44 days. The main reason for the great victories achieved by the Azerbaijani Army in the counter-offensive operation against the invading Armenian armed forces on September 27, as well as our frontline successes, is the strong state, army strategy, national unity and the spirit of our fighters implemented by the President, Commander-in-Chief Ilham Aliyev in the last 17 years. was high. Expressing their support for Azerbaijan in this victory, brotherly Turkey and Pakistan once again showed their presence both on the battlefield and at the table to the whole world.

OĞUZ YABQU DÖVLƏTİ

Bədəlov S.B., Cəlalzadə B. M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
celalzade.92@mail.ru

Açar sözlər: oğuz, soy, Oğuz Yabqu dövləti, qurultay, mənbə, yüksəliş

IX-XI əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın düzlərində və şəhərlərində çox sayda köçəri maldar tayfalar məskunlaşmışdılar. Bunlar əsasən Mərkəzi Asiyanın qədim əhalisi olan dax, massaget, sak tayfa ittifaqına daxil olub, hind–Avropa dil qrupuna mənsub türkdilli köçərilərin törəmələri idilər. Xüsusilə VI–VIII əsrlərdə mövcud olan Türk xaqanlığı dövlətində Mərkəzi Asiyadan çox sayda köçəri tayfalar gəlmişlər. Oğuzlar da belə tayfalardan biri idi. Oğuzların əsas kütləsi IX–X əsrlərdə Aral dənizi ətrafında, müasir Qazaxıstanın Xəzər dənizindən Emba çayına qədər olan ərazisində, İsficab (müasir Daşkənddən şimalda) ətrafında, cənubda Mərkəzi Asiyanın çay vadilərində, şimalda İşim çayı boyunca məskunlaşmışdılar. Onların bir qismi əvvəllər Xorasan və Seyistanda yaşamışdılar. Oğuz tayfa birliyinin mərkəzi Yangikənd şəhəri idi. Qədim hun–türk məskəni olun Yangikənd erkən orta əsrlərdə yenidən bərpa edilərək möhkəmləndirilmişdi. Şərq ədəbiyyatında Oğuz xan adlandırılan Metenin başçılığı altında birləşən bütün türklər ümumi şəkildə Oğuz adı ilə adlanırlar. Rəfik Özdəkə görə əvvəlcə boz ox və iç ox adı ilə iki qrupa bölünən oğuzlar sonralar Oğuz xanın 6 oğlu ətrafında parçalanaraq 6 qrup yaratdılar. Burada müəllif ola bilsin ki, Çində Barlıq çayının sahilində tapılmış VI əsrə aid qəbirüstü abidələrdəki “oğuz” ifadələri olan məlumatlara əsaslanır. Bu yazılar oğuzların 6 qəbilədən ibarət olduğunu deyir. “Oğuz” sözünün "türklərin siyasi birliyi" mənasında işləndiyini deyən bəzi mənbələr, o cümlədən professor Faruk Sümər Böyük Hun imperiyası daxil olmaqla, sonralar yaranan bütün türk qurumlarını oğuz qurumları adlandırır. “Oğuz” sözünün kökündə "ox" sözü durur ki, bu da qədim türk dillərində tayfa, qəbilə deməkdir, burada "z" cəm şəkilçisidir. Qədim türklər həm də yaydan atılan silaha da ox deyərək onu da birləşdirici simvol kimi qəbul edirdilər. Ona görə də pərakəndə hun tayfaları vahid hakimiyyət altında birləşəndən sonra oğuzlar onları birləşdirən şəxsi-Meteni “Oğuz xan” adlandırmağa başladılar. Sonralar bütün türk tayfaları oğuz adı altında Mərkəzi Asiyada vahid siyasi qurum halında birləşdilər. “Oğuz” sözünə ilk dəfə Yenisey kitabələrində rast gəlinmişdir. Türk-monqol xalqlarının

tarixinə həsr edilmiş əsərlərində V.V.Bartold “türk” və “oğuz” anlayışları arasına bərabərlik işarəsi qoyur. O, hesab edirdi ki, Orxon yazıları “türk-oğuz” xanının adından tərtib edilmişdir. Sonrakı mülahizələrində V.V.Bartold daha qətiyyətlə göstərir: “Yazıları oxumaq üçün açar kəşf edilənə qədər Radlov belə nəticəyə gəlmişdir ki, VI-VII əsrlərdə türklər oğuzlara aid idilər və yazılar bunu tamamilə təsdiq etdi”. Başqa bir yazısında V.V.Bartold bildirir ki, “Turfan və Quçen yaxınlığındakı yerdə məskunlaşan xalq çinlilər şato (çöl) adlandırmışlar, bunlar elə türklərdən, yəni oğuzlardan törənən türk-şatolardır” [1; 6]. VIII-X əsrlərdə oğuzların tərkibində hind–Avropa dil qrupuna daxil olan toxar (oğuz tayfası düker) və yaslar–alanlar qrupu əhəmiyyətli yer tutmuşdu. Oğuz tayfa birliyində rast gəlinən qayi, bayat, bayandur qəbilələri isə geniş monqol işğallarının başlanmasına hələ 5 əsr qalmış qarışıq türk–monqol mənşəli qəbilələrin oğuz cəmiyyətinə daxil olduğunu sübut edir. Oğuzların əcdadları Mərkəzi Asiyaya şərqdən və şimal–şərqdən gəlmişlər. X əsr mənbələri oğuzların əsas kütləsini Aral dənizi ətrafı ərazilərdə yerləşdirir. Bu tayfalar haqqındakı mənbələrdən biri Xivə xanı tarixçi Əbülqazi Bahadırın XVII əsrdə (1659) çağatay türkcəsində yazdığı “Türkmənlərin soykökü” (şəcərəsi) adlı əsəridir. O, bu əsərdə göstərir ki, oğuzlar şərqdə İssık-Kul gölü, cənubda Sayram və Kazıkurtdağ, qərbdə Sırdərya üzərindəki Yangıkəndi və Qaraqum çölünü əhatə edən ərazilərdə məskunlaşmışlar. Göstərilən ərazini “Türkmənlərin soykökü” əsərinin müəllifi oğuzların erkən məskəni sayır və qeyd edir ki, Oğuz xanın iqamətgahı təxminən İssık-Kul gölünün sahilində yerləşirdi. O, dünyada birinci yurtunu ilk dəfə burada qurmuşdu. “Türkmənlərin soykökü” əsərinin müəllifi qeyd edir ki, Yangıkəndə köçənə qədər İssık-Kul ətrafında oğuzlar 4–5 min il ərzində məskunlaşmış, Sır-dəryaya köçəndən sonra isə 10 nəsil dəyişmişdilər. Ərəblər oğuzları “quz”, çinlilər isə “qes” adlandırdılar. Türkmənistanın şimal və Qazaxıstanın cənub-qərbi ərəb mənbələrində “quz” səhrası adlanır. X əsrdə burada məskunlaşan bütün türkdilliyə tayfaların oğuz adlandırılmasının səbəbi bir də ola bilsin ki, oğuz əyanlarının bu tayfa birliyində hakimiyyəti ələ alması və öz adını onlara qəbul etdirməsi olmuşdu [5]. 630-cu ildə I Türk xaqanlığının süqutundan sonra Tola-Selenqa bölgəsinin 9 türk tayfası birləşərək siyasi qurum yaratdılar. Bu hadisədən sonra müxtəlif siyasi birliklərdə toplanan türk-oğuz qəbilələri orada iştirak edən qəbilələrin sayı ilə adlandırılmağa başladılar. Məsələn; 3, 6, 9, 30 oğuz və s. Mənbələrə görə oğuzlar 24 boya bölünmüşlər. Mahmud Qaşqarlı XI əsrdə 22 oğuz qəbiləsinin adını çəkərək, onları qollara və soylara ayırır. XIII əsr tarixçisi Rəşidəddin 24 əsas, 6 qohum oğuz tayfasının adını çəkir, XVII əsrdə Əbülqazi 24 oğuz qəbiləsini 12 köhnə, 12 təzə (12 böyük, 12 kiçik) qəbilələrə bölür. Bu 24 qəbiləyə 12 tabe edilən qəbiləni və onlara 16 digər az əhəmiyyətli qəbilələri birləşdirir. Beləliklə, oğuz qəbilələrinin ümumi sayı 52 olur. II Göytürk xaqanlığı yaranandan sonra müstəqilliyini qorumaq istəyən oğuzlar xaqan Eltərişlə mübarizə aparmışlar. Türk yazılı kitabələrində oğuzlar barədə Bilgə xaqanın aşağıdakı sözləri həkk edilmişdir: “9 oğuz xalqı mənim xalqımdır”. Lakin buna baxmayaraq Eltərişin hakimiyyəti dövründə 682-ci ildə oğuzlar türklərə tabe edilmişlər. İdrisi deyir ki, yalnız Sır-dəryanın aşağı axarında məskunlaşan qismən oturaq oğuzların daimi yaşayış məntəqələri olmuşdur. Məsudiyə görə X əsrdə oğuzların köçləri Uraldan aşağı Volqaya qədər uzanırdı. X əsrdə oğuzların əsas şəhərləri Sırdəryanın aşağı axarlarında yerləşən Yangıkənd, Xora və Cənd şəhərləri idi. XI əsrdə oğuzların siyasi mərkəzi Cəndə keçmiş və şəhərin adı ilə Aral dənizi Cənd dənizi adlanırdı. IX-X əsrlərdə oğuzlarda tayfa qəbilə quruluşunun bəzi elementləri özünü saxlamışdı. Hər bir oğuz öz qəbiləsinin soykökü ilə tanış idi. M.Qaşqarlının sözlərinə görə bir-biri ilə rastlaşan oğuzlar soruşurdular: “Hansı boydansen, kökün kimdir?”. Oğuz qəbilələri və soyları tayfa birliklərində birləşərək onu “il”, onun başçılarını “ilxan”, “ilbaş”, “ilik” adlandırdılar. IX–XI əsrlərdə oğuzlarda orta nəsil əsas idi. Nəsil patriarxal ailələrə bölünürdü ki, onların da başında ailə başçısı, mülkün və mal-qaranın sahibi olan kişi dururdu. Hər bir nəslin, böyük ailənin fərqləndirici nişan-möhürü var idi. O, “damğa” (tamqa) adlanırdı. Damğalı mal-qaranı oğurlayan şəxs ələ keçəndə onu ölüm cəzasına məhkum edirdilər. X əsrdə oğuzlarda qan düşmənçiliyi mövcud idi. Oğuz cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsini bəy adlandırılan adlı-sanlı adamlar təşkil edirdilər. Onlar böyük heyvan sürüsünə və əmlaka malik olmaqla ətraflarında boyuk hərbi dəstə saxlayırdılar. Müflisləşmiş həm qəbilələri bəyin ətrafında toplaşaraq, onun sədəqəsi ilə yaşayırdılar. İbn Fədlanın dediyinə görə quzlar (oğuzlar) loğmanları yüksək qiymətləndirir, hər dəfə onları görəndə təzim edirlər. Bu loğmanlar (şamanlar) onların canlarının və əmlaklarının taleyini həll edənlərdirlər. X əsrdə Sırdərya oğuzlarının məliyi köçəri həyat keçirərək Sır-dəryada yerləşən iqamətgahına yalnız qışda qayırdı. Bununla yanaşı, oğuz əyanları ticarət vasitəsilə oturaq əhali ilə bağlı olaraq pul-əmtəə münasibətlərinə daxil olmuşdular. Oğuz əyanları digər türklərdə olduğu kimi xan titulu (tayfa və qəbilə başçısı) və tərhan titulu (adlı-sanlı adam) daşıyırdılar. imtiyazlı sinfə həm də varlı tacirlər və şamanlar (ara həkimləri, sehirbazlar) daxil idilər. Oğuzların ölkəsindən keçib Volqa Bulqariyasına gedən İbn Fədlan (X əsr) müasir Qazaxıstanın şimalında, cənubi Uralda qoyun dərisi ilə örtülmüş alaçıklarda yaşayan çöl köçerilərinin (oğuzların) miskin həyat sürdüklərini, heç kimə itaət etmədiklərini, yalnız öz ağsaqqallarına ehtiram etdiklərini, Tenqri allahına səcdə etdiklərini və dua edərkən nəzərlərini səmaya dikərək “Bir tenqri” dediklərini qeyd etmişdir. Oğuzlar ölümdən sonra o dünyadakı həyata inanırdılar, dəfn mərasimini və

qaydalarını özlərinəqədərki digər türklərdə olduğu kimi keçirirdilər. Oğuz aristokratiyası irsi idi. Səlcuqlarda aristokratik həyat tərzini irsən ötürülürdü. IX–X əsrlərdə istismara məruz qalan təbəqə qullardan, bəyə tabe edilən həm-qəbilələrindən, əsir düşmüş, qula çevrilmiş insanlardan ibarət idi. Oğuzlarda patriarxal quldarlıq mövcud idi. Bəzən qul sosial nərdivanın ən yüksək pilləsinə qalxırdı. Belə qullar idarəetmədə, məmur və drujinaçı kimi çalışırdılar. Qullar oğuzlarda təsərrüfatda işlədilən ucuz qüvvədən daha çox xərçə satılan mal kimi istifadə edilirdi. Müxtəlif təbiət fəlakətləri nəticəsində bütöv bir nəsil və qəbilə əmlakını itirir və öz bəyindən asılı vəziyyətə düşürdü. Oğuz bəyləri IX–XII əsrlərdə köhnə tayfa qəbilə başçısı olmaqla tayfa və qəbilənin bütün idarəetmə fəaliyyətini öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Bəy titulundan başqa, bəylərbəyi, tümən bəyi, boy bəyi və Uluq bəyi (Ulu bəy) titulları da vardır. “Oğuznamə” də deyilir ki, Uluq bəy titulu xüsusi xidmətlərə görə Böyük xan tərəfindən verilir. Bəyin titulu irsi idi və onun böyük oğluna keçirdi [5]. Oğuz əyanları iqtisadi cəhətdən ticarət vasitəsilə oturaq əhalinin məskunlaşdığı vilayətlərlə bağlı idilər. Oğuz cəmiyyətində IX–X əsrlərdə bir neçə kateqoriya asılı əhali ilə yanaşı cəmiyyətin əsasını təşkil edən azad icmaçılar çoxluq təşkil edirdilər. Öz nüfuzunu gücləndirmək və əhali üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün oğuz əyanları X əsrin əvvəllərində, böyük feodal əyanı olan Səlcuq isə X əsrin axırında islam dinini qəbul etdi. IX–X əsrlərdə oğuz tayfaları siyasi cəhətdən birləşməmişdilər. “Türkmənlərin şəcərəsi” əsərində göstərilir ki, IX–X əsrlərdə oğuzlarda 3 birlik mövcud idi. Bu birliyin birinin başında yazır, II birliyin başında qayı və bayat, III birliyin başında salur tayfası dayanırdı. Bu əsas tayfalara həmçinin bir neçə zəif, ikinci dərəcəli tayfalar da birləşirdi. Yazır tayfa birliyi Xəzər dənizi sahillərində yerləşirdi. Qayı və bayat Şimali Qazaxıstan, yaxud Mərkəzi Asiya mənşəli idilər. Salur birliyi Sır-dəryanın sahillərində məskunlaşmışdı. Sonralar “Türkmənlərin şəcərəsi” əsərində deyildiyi kimi, II və III qruplar birləşmiş və bu birləşmiş qrupun başında qayı tayfasından olan xan durmuşdu. Çox güman ki, buna görə də mərkəzi Sır-dəryanın aşağı axarlarında yerləşən güclü, siyasi birlik meydana gəlmişdir. IX–XI əsrlərdə oğuzların siyasi təşkilatlanmasının əsas məsələlərini öyrənərkən ortaya çıxan ən böyük sual onlarda dövlətin yaranması dövlətin olub-olmaması məsələsidir. IX–X əsrlərdə oğuz tayfalarının ictimai quruluşunun müxtəlif səviyyəsi, sinfi münasibətlərin formalaşması və sinfi mübarizənin meydana gəlməsi əsas verir ki, oğuzlarda erkən feodal dövlətinin mövcud olması barədə fərziyyə irəli sürək. Oğuzların siyasi təşkilatlanmasında, o cümlədən Sırdərya oğuzlarında dövlət strukturunun elementlərini müşahidə etmək olar. Oğuzların başında “Yabqu”, yaxud “Cabu” adlandırılan başçı dururdu. Orta əsr müəllilləri onları türk oğuzlarının məliyi, yaxud sadəcə məlik adlandırırdılar. Yabqu titulu X əsrin əvvəllərində Samanilər sülaləsindən olan yerli hakimlərin ərəb xəlifəsi ilə münasibətdə aldıkları əmir tituluna bərabər idi. Əbülqazinin sözlərinə görə, salur və qayı tayfalarının birləşməsinə qədər “türkmən çarları” yaxud başçıları xalq tərəfindən seçilirdilər. Lakin birləşmədən sonra vəziyyət dəyişdi. Yabqu vəzifəsi onun nəslində irsən keçən vəzifəyə çevrildi. Baxmayaraq ki, hər yeni yabqu tayfa əyanları tərəfindən seçilərək xalq yığıncağında təsdiq edilirdi, yabqu hakimiyyəti nəsildə böyük vəliəhdə—oğula, yaxud qardaşa irsən ötürülürdü. Maldar köçərilərin adətində görə atanın əmlakının varisi kiçik oğul idi. Oğuz cəmiyyətində yabqunun böyük xanımı-xatun mühüm rola malik idi. Sırdərya oğuzlarının məliyi X əsrdə paytaxt rolu oynayan Yangikənd şəhərini özünə qış iqamətgahı seçmişdi. Yabquyla yanaşı oğuzlarda yabqunun qohumlarının, o cümlədən nüfuzlu bəylərin və sərkərdələrin daxil olduğu Əyanlar Şurası, bundan başqa Xalq Məclisi mövcud olmuşdur. Mənbələrin məlumatına görə IX–X əsrlərdə oğuzlarda idarəetmə aparatı və daimi vergilər vardı. Dövlət quruculuğunun mühüm hissəsi ordu idi. Oğuzların ordusunun əsasını kütləvi şəkildə toplanan tayfa-qəbilə üzvlərindən ibarət xalq dəstələri təşkil edirdi. Hər bir azad oğuz silah daşmalı və müharibələrdə iştirak etməyə borclu idi. Ayrı-ayrı oğuz tayfaları 10–20 minə qədər süvari vermək qabiliyyətində idi. Bundan başqa, hər bir xan və bəy özünün şəxsi drujinasına malik idi. Yuxarıda söylənilən mülahizələr deməyə əsas verir ki, oğuzların Sır-dərya qruplaşması X əsrdə erkən feodal dövləti idi. “Türkmənlərin şəcərəsi” mənbəsində qayı tayfasına mənsub 15 nəfər Yangikənd hakiminin adı çəkilmişdir [3]. Oğuzların din xadimləri də var idi. X əsrdə onlar şamanlara səcdə edirdilər. Oğuzların içərisində islam dininin yayılması prosesi hələ VIII əsrdə başlamışdır.

985-ci ildə Kiyev knyazı Vladimir türk oğuzlarla bərabər Volqa boyuna yürüş edərək Kama bulqarlarına güclü zərbə endirmişdi. Oğuzların yüksəlişi uzun çəkmədi. Oğuz cəmiyyətində Yabqu ilə Sırdərya əyanları arasında yavaş-yavaş artmaqda olan narazılıq münafişəyə çevrildi. Ayrı-ayrı oğuz qruplaşmaları arasındakı narazılıq X əsrdə Yangikənd yabqusunun kimak tayfasının başçısı, öz tərəfdarları ilə bərabər yabquya qarşı üsyan qaldırmış Səlcuqla toqquşmasına səbəb oldu. Feodal tayfa əyanlarının separat hərəkəti nəticəsində Sırdərya oğuzlarının tayfa birliyi yavaş-yavaş dağılmağa başladı. Fərziyyəyə görə oğuz dövləti təqribən 1000-ci ildə süqut etmişdir. Buna səbəb kimi, həm də kuman tayfa birliyinə daxil olan qıpçaqların (kumanların) oğuzlara etdikləri həmlələr göstərilir. Mahmud Qaşqarlının XI əsrdə tərtib etdiyi xəritədə qıpçaqların Oğuz çölünü və Sırdəryanın aşağı mənsəbini zəbt etdikləri göstərilir.

Yabqu dövlətinin süqutundan sonra oğuzların çoxsaylı hissəsi (uzlar) Qara dənizin şimalından qərbə doğru hərəkət etdi, digər hissəsi (səlcuqlar) Cəndə gələrək oradan Xorasana getdilər. Qalan oğuzların Manqışlaqda Qaracıq dağları ətrafında və Sırdərya boyunca kəndlərdə yaşamaqda davam etmələri məlumdur.

IX-XI əsrlərdə türklərin Mərkəzi Asiyadan qərbə köçünün böyük dalğasında iştirak edən xalqlardan biri də göytürklərin tərkibində olmuş peçeneqlər idi. Mahmud Qaşqarlı peçeneqləri oğuzların bir qolu kimi təqdim edir. Bizans imperatoru Konstantin Porfirogentos qərbə çəkilən peçeneqlərin bir hissəsinin oğuzlarla birləşdiyini qeyd etmişdir. Müasir qaqauzlar (Moldovada) oğuzların və qırpçaqların varisləri sayılırlar.

Ədəbiyyat

1. Əmrahov M., Səfərov P. Türk xalqları tarixi. Bakı; ADPU, 2017, 734 s.
2. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı; "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2008, 448 s.
3. Özdək Rəfiq. Türkün qızıl kitabı/R.Özdək; çevirənlər. N.Yaqublu, L.Şüküroğlu; red. H.Əliyev, T.Kərimli II kitab.- Bakı: Yazıçı, 1993.- 232 s.
4. Qurbanov R. Türk xalqlarının tarixi. Dərs vəsaiti. I hissə. Bakı; "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2010, 162 s.
5. Süleymanova S. Türk xalqları tarixi (ən qədim zamanlardan bu günümüzdək). Rus dilindən tərcümə. Bakı; "Elm və Təhsil", 2011, 352 s.
6. Faruk Sumer. Oğuzlar: tarixləri, boy təşkilat dastanları. Türk dilindən tərcümə edən: Ramiz Əsgər. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
7. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul: Enderun, 1981.
8. Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt, Coğrafiya-Tarih, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.

РЕЗЮМЕ ГОСУДАРСТВО ОГУЗ ЯБГУ Бадалов С.Б., Джалалзаде Б.М.

Ключевые слова: огузы, родословная, государство огуз ябгу, съезд, источник, подъем

Огузы - самое многочисленное тюркское племя среди тюркских племен среднеазиатского происхождения, состоящее из 24 племен по саге об Огуз-кагане и 22 племен по Диван Лугати'т-тюрк Махмуда Кашгари. Примерно в 7 веке они вели кочевой образ жизни, и, согласно записям Византийской империи, сначала распространились на Балканской территории. Огузы считаются предками тюрков, проживающих в Турции, Азербайджане, Казахстане, Туркмении, Иране, Ираке, Сирии, Египте и на Балканах (Болгария, Румыния, Греция, Македония, Косово, Сербия).

SUMMARY OGUZ YABGU STATE Badalov S.B., Jalalzade B.M.

Key words: oguz, lineage, Oguz Yabgu state, congress, source, rise

The Oguzes are the most numerous Turkic tribe among the Turkic tribes of Central Asian origin, consisting of 24 tribes according to the saga of Oguz-Kagan and 22 tribes according to the Divan Lugati't-Turk of Kashgarli Mahmud. Around the 7th century, they began to be replaced by a nomadic structure, and according to the records of the Byzantine Empire, they first spread territorially into the Balkans. The Oghuz are considered the ancestors of the Turks living in Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan, Iran, Iraq, Syria, Egypt and the Balkans (Bulgaria, Romania, Greece, Macedonia, Kosovo, Serbia).

GƏNCƏ XANLIĞI

Cəfərov Pərviz Tahir oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

parvizjafarov5@gmail.com

Açar sözlər: Əfşarlar imperiyası, feodal dövlətlər, Qarabağ xanlığı, Kartli-Kaxetiya çarlığı, xərac, ikihakimiyətlik

Xanlıqlar dövrü Azərbaycan maraqlı və siyasi mübarizələrlə dolğun bir mərhələsidir. Gəncə xanlığı da bu dövrün müstəqil və mübariz feodal dövlətlərindən biridir. Lakin Gəncə xanlığının siyasi tarixinə nəzər salmamışdan öncə, Azərbaycan ərazisində xanlıqların yaranmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini analiz etməyə ehtiyac vardır.

XVIII əsrin əvvəllərində tənəzzül dövrünü keçirən Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində ölkənin daxilində iri feodalların müstəqillik meyilləri artmış, xarici işğalçı qüvvələrin ölkənin içərilərinə doğru aqresiyası genişlənməmişdi. Səfəvi şahı II Təhmasibin hakimiyyəti dövründə dövlətin ərzaisinin bir hissəsini Osmanlılar, bir hissəsini əfqanlar, bir hissəsini Rusiya işğal etmişdi. Səfəvi dövlətinin mövculuğu təhlükə altına alınmışdı. Şah II Təhmasib və mərkəzi hakimiyyətin güclənməsində maraqlı olan iri feodallar dövrünün görkəmli sərkərdəsi türk Əfşar tayfasının nümayəndəsi Nadir xanın ətrafında birləşərək ölkəni yadellilərdən xilas etmək uğrunda mübarizəyə başladılar. Qısa bir zamanda ölkəni yadelli işğalçılardan təmizləyən Nadir xan xalq və iri feodallar arasında artan nüfuzundan istifadə edərək 1732-ci ilin avqustunda II Təhmasibi hakimiyyətdən saldı və onun kiçik yaşlı oğlu Abbas Mirzəni – III Şah Abbası adı ilə şah elan edərək, özünü isə onun qəyyumu təyin etdi. Xalq arasında Səfəvi sülaləsinin nümayəndələri artıq öz nüfuzlarını tamamilə itirmişdilər. Bu dövrdə Səfəvi sülaləsinin nümayəndələri ölkəni dağıtıdan xilas etmək uğrunda mübarizəyə başçılıq etmək iqtidarında deyildilər. 1736-cı ildə III Şah Abbasın müəmmalı şəkildə ölməsindən sonra 1732-1736-cı illərdə Şah III Abbasın qəyyumu olan Nadirqulu xan Əfşar qədim Türk gələnlərinə uyğun olaraq 1736-cı ilin martın 21-də Muğan düzündə Suqovuşanda qurultay çağıraraq özünü şah elan etdi. Beləliklə, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyulması ilə yeni bir imperiya - türk mənşəli Əfşarlar sülaləsi tərəfindən idarə edilən Əfşarlar imperiyası meydana gəldi. Lakin Muğan düzündə çağırılan Qurultay zamanı sonradan Azərbaycan tarixinə mühüm sirayət edəcək nəticələri doğuran bəzi hadisələr baş verdi ki, bu hadisələrə toxunmadan Gəncə xanlığının yaranması ərəfəsində olan siyasi şəraiti tam təsvir etmək mümkün deyil. 1736-cı ildə baş tutan Suqovuşan qurultayında bir sıra türk oymaqları və nəsilləri Nadirin şah elan edilməsinə qarşı çıxdılar ki, bunların arasında Qacarlar tayfasının yerli idarəçilikdə olan Ziyadoğlular nəslinin nümayəndələri də var idi. Məhz buna görə Nadir şah onları da digər asi tayfalar kimi sürgünə yollamışdı.

Nadir şahın apardığı aramsız müharibələr və bu müharibələrin aparılması üçün əhalidən yığılan vergi yükünün daha da dözülməz həddə çatması ölkədə iqtisadi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Əfşarlar imperiyasında təmsil olunan xalqların azadlıq mübarizəsi və bu amildən doğan aramsız üsyanlar Nadir şahın kütləvi cəza tədbirlərindən geniş istifadə etməsinə səbəb oldu. Bu cəza tədbirləri hakimiyyət qollarında təmsil olunan aparıcı soyların məşhur nümayəndələrini də əhatə etdi. Bütün bunlar Nadir şahı qarşı sui-qəsd planlarının işə salınmasına rəvac verdi. 1747-ci ilin iyununda gecə Şərqi sonuncu fatehi Nadir şah öz çadırında xaincəsinə qətlə yetirildi.

Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə 5,5 milyon kvadrat kilometr əraziyə malik olan Azərbaycan Əfşarlar imperiyası süqut etdi. Əfşarlar dövlətinin ərazisində onlarla kiçik müstəqil feodal dövlətlər - xanlıqlar meydana gəldi. Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq meydana gəlmişdi ki, onlardan 8-i Cənubi Azərbaycanda, 12-i isə Şimali Azərbaycanda yaranmışdı. Şimali Azərbaycanda meydana gələn xanlıqlardan biri də Gəncə xanlığı olmuşdur.

Muğan qurultayında Nadir şahın hakimiyyətinin legitimliyini qəbul etməyən və vətənlərindən sürgün edilən Ziyadoğlular Nadirin öldürülməsindən sonra vətənə qayıdıb müstəqil dövlət yaratmağa nail oldular. Gəncə xanlığı 1747-ci ildə II Sahverdi xan Ziyadoğlu tərəfindən yaradılmışdır. Paytaxtı Gəncə şəhəri olmuşdur[3, s. 254]. Bütün hakimiyyətin xana məxsus olduğu xanlıq ərazisində xanın adına pul zərb olunurdu. Gəncə xanlığı Murovdağ silsiləsindən Kür çayınadək olan torpaqları əhatə edirdi. Xanlıq Qarabağ və İrəvan xanlıqları, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları ilə, Gürcüstanla həmsərhəd idi.

Gəncə və Qarabağ xanlıqları eyni bəylərbəyliyin ərazisində yaradılmışdı. Bu xanlıqlar arasında ilk vaxtlar mehriban dostluq münasibətləri olsa da, Qarabağ xanı Pənahəli xanın atdığı siyasi addımlar münasibətləri kəskinləşdirmişdi. 1759-1761-ci illərdə Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü.

II Sahverdi xan Ziyadoğlu Nadir şahın Gəncədəki qarnizonunu darmadağın etməkdə ona yardımçı olan gürcü çarının oğlu II İrakliyə 10 min pul verməyə razı olmuşdu. Şahverdi xandan sonra hakimiyyətə gələn oğlu Məhəmmədhəsən xan (1760–1780) II İrakliyə atasının vəd etdiyi bu pulu verməkdən imtina etdi. Məhəmmədhəsən xan əslində maddi mahiyyətindən daha çox siyasi əhəmiyyəti olan bu vacib addımı atmaqla Gəncə xanlığının Kartli-Kaxetiyanın asılılığına son qoymuş oldu. Məhəmmədhəsən xanın hakimiyyəti dövründə (1768-1778) xanlıqda iqtisadi vəziyyəti xeyli yüksəlmiş, xüsusilə ipəkçilik sahəsi inkişafa nail olmuşdu.

Gürcülərdən siyasi asılılığa son qoymuş Məhəmmədhəsən xanın hakimiyyəti dövründə Gəncə xanlığının daxilində hakimiyyət uğrunda siyasi qovğalar davam edirdi. 1780-ci ildə saray çəkişmələrinin qurbanı olan Məhəmmədhəsən xan qardaşı Məhəmməd xan tərəfindən öldürüldü. Hakimiyyətə gələn Məhəmməd xan da sələfi kimi müstəqil siyasət yeridərək II İrakliyə xərac verməkdən imtina etdi. Məhəmməd xanın hakimiyyəti dövründə Gəncə xanlığı xeyli zəiflədi və xarici düşmənlər bu vəziyyətdən istifadə etmək qərarına gəldilər.

Gürcü hakimi II İrakli Gəncə xanlığının ərazilərini zəbt edərək Kartli-Kaxetiya çarlığına qatmaq fikrinə düşdü. II İrakli bildirdi ki, əgər Gəncə xanlığına qarşı bu addımı atarsa Azərbaycan xanları tərəfindən böyük narazılıq və müqavimətlə qarşılaşacaq. Buna görə də II İrakli daha tədbirli davranaraq Azərbaycanda böyük nüfuzə malik olan və tez-tez ittifaqa girdiyi Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın köməyindən istifadə etdi. Öz nüfuzunu qonşu xanlıqlarda daha da gücləndirmək istəyən İbrahimxəlil xanın da Gəncə xanlığının torpaqlarında gözü var idi. Bu səbəbdən İbrahimxəlil xan tərəddüd etmədən gürcü hakimi II İraklinin Gəncə xanlığı ilə bağlı təklifinə qoşuldu.

Müttəfiqlər - İrakli və İbrahim xanın birləşmiş qoşunları 1780-ci ildə Gəncə qalasını mühasirə etdilər. Gəncə qarnizonu müttəfiqlərin birləşmiş qoşunlarına müqavimət göstərmək iqtidarında olmadığından təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. Beləliklə 1780-ci ildə II İraklinin və İbrahimxəlil xanın birləşmiş qoşunları Gəncəni ələ keçirdi. Müttəfiqlər Gəncə xanlığını birlikdə idarə etmək barədə razılığa gəldilər. Qaliblər xanlığı idarə etmək üçün öz nümayəndələrini Gəncə şəhərində qərarlaşdırdılar. Gəncə xanı Məhəmməd xan kor edilərək Şuşa qalasına həbsdə atıldı.

Gəncə xanlığının müttəfiq qüvvələr tərəfindən işğalından sonra xanlığı qaliblərin eyni vaxtda təyin etdikləri iki nümayəndə idarə edirdi - İbrahim xanın təyin etdiyi Həzrətqulu bəy və II İraklinin nümayəndəsi Keyxosrov. Gəncə xanlığında ikihakimiyyətlik dövrü 6 il müddətində davam etdi. İkihakimiyyətlik dövrünün bütün iqtisadi ağırlığı Gəncə xalqının üzərinə düşürdü. Lakin bir müddət sonra Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla Kartli-Kaxetiya hakimi II İrakli arasında Gəncə xanlığına tam sahib olmaq uğrunda ziddiyyətlər meydana gəldi.

II İrakli Azərbaycan torpaqlarının hesabına "Böyük Gürcüstan" yaradılması xəyalı ilə yaşayırdı. Bu planı həyata keçirməkdə II İrakli Rusiyanın yardımına arxalanırdı. II İrakli Gəncəyə təkbəşinə hakim olmaq iddiasına düşərək İbrahimxəlil xanla olan razılaşmanı pozmağa can atdı. Gürcü hakiminin Azərbaycan ərazilərinə iddiaları Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla ixtilafa səbəb oldu. İbrahimxəlil xanın təşkil etdiyi üsyan nəticəsində 1783-cü ilin sonlarında Ziyadoğlulardan olan Hacı bəyin başçılıq etdiyi gəncəlilər dağstanlılardan kömək alaraq gürcü canişinini şəhərdən qovdular. Lakin İbrahimxəlil xanın Gəncədəki nümayəndəsi də tezliklə oranı tərk etmək məcburiyyətində qaldı[3, s. 255].

II İrakli Gəncə xanlığına olan iddialarından qətiyyənlə vaz keçmək istəmirdi. Bu dəfə gürcü hakimi rusların köməyindən istifadə etməyi qərara aldı. 1784-cü ildə gürcülər və rus generalı Burnaşev Gəncəyə hücum etdilər. Gəncəlilər Dağıstan feodallarının köməyi ilə bu hücumun qarşısını aldılar.

Gəncəlilər üsyan qaldırıb İbrahimxəlil xanın nümayəndəsini Gəncədən qovduqdan sonra xanlıqda hakimiyyəti üsyana başçılıq edən şəxslərdən biri olan Rəhim bəy ələ keçirmişdi. Mənbələrdə Rəhim bəyin Məhəmməd xanın qardaşı olması ilə bağlı məlumatlara da rast gəlik. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Şuşa qalasında həbsdə olan Məhəmməd xanı edam etdirmişdi. Lakin onun qardaşı Rəhim bəy həbsdən qaçaraq Gəncədə hakimiyyəti ələ almağa müvəffəq olmuşdu. İbrahimxəlil xan və II İrakli bundan narazı qalmışdılar. 1786-cı ildə Gəncə yenidən Qarabağ xanlığı və gürcü qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındı. Beləliklə, müttəfiqlərə müəyyən məbləğdə xərac ödəməyə razı olan Cavad xan hakimiyyətə gəldi. Cavad xan 1786-1804-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Cavad xan II İrakli və İbrahimxəlil xana xərac verməyi öhdəsinə götürsə də müəyyən müddətdən sonra bu hakimlərə xərac verməyi dayandırmışdır. Bu hadisə 1795-ci ilə təsadüf edir ki, həmin il Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycana yürüşü ilə əlamətdar olmuşdur. Ağa Məhəmməd xan Qacar gürcü çarı II İraklinin Qacarların dədə-baba torpaqlarını – Qarabağ, Gəncə, İrəvan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirmək niyyətini xəyanət kimi qəbul edirdi. Cavad xan xanlığın əsas düşməni olan Kartli-Kaxetiya çarlığının qüvvələrini zəiflətmək üçün Ağa Məhəmməd xan Qacarın gücündən istifadə etməyi qərara aldı. Cavad xan Qacarın 1795-ci ildə Tiflisə yürüşü zamanı ona qoşun və ərzaqla köməklik göstərmişdi[2, s. 166]. Cavad xanın bu yürüşdə Qacara fəal köməklik göstərməsi müəyyən dərəcədə II İraklinin Gəncə üzərinə talançı basqınlarının cavabı idi.

1796-cı ilin aprelin 18-də V. Zubov Azərbaycana hərbi yürüşü zamanı Cavad xan nümayəndəsi Məhəmmədqulu bəyi onunla danışığa göndərmişdi. Lakin 1796-cı ilin sonunda II Yekaterina öldükdən sonra rus qoşunları Azərbaycanı tərk etdi.

1801-ci il sentyabrın 1-də çar I Aleksandr Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında "Manifest" imzaladı. Gəncə xanı Cavad xanın etirazlarına baxmayaraq, hələ 1736-cı ildə Nadir şah tərəfindən Gürcüstanın idarəçiliyinə verilən Azərbaycan torpaqları – Borçalı, Qazax, Şəmşəddil və Pəmpək də Rusiyaya qatıldı. Bu Rusiyanın işğal etdiyi ilk Azərbaycan torpaqları idi. 1801-ci ildə ruslar Gürcüstanı işğal etdilər və şahzadə Aleksandr bu işğalla barışmayaraq Rusiyaya qarşı mübarizəyə başladı. Cavad xan Aleksandri himayəsinə götürdü. Aleksandr da Borçalını, Qazax və Şəmşəddili Azərbaycana qaytarmağı öhdəsinə götürdü. Cavad xanın bu hərəkəti Rusiya ilə münasibətləri gərginləşdirdi[3, s. 266].

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası Azərbaycanı işğal etmək niyyətini gerçəkləşdirməyə başladı. Ruslar ilk olaraq 1803-cü ildə Cənub – Balakən və Əlisu sultanlığını işğal etdilər. Bundan sonra rusların

əsas hədəfi strateji cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olan Gəncə şəhəri idi. General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi [1, s. 15].

Cavad xan üçün Gəncə xanlığının daxili müstəqilliyinin saxlanması əsas şərt idi. Cavad xan bu şərt daxilində xanlığın Rusiyaya birləşməsi haqqında düşünürdü. Lakin Gəncəni gürcü torpağı hesab edən Sisianov Gəncə xanlığının formal da olsa saxlanılmasının əleyhinə idi. Sisianov rus süngüsünün gücü hesabına Gəncə xanlığının ərazilərinin Gürcüstanın idarəçiliyinə qatılması məqsədini güdürdü. Sisianov Cavad xanla yazışmalarda onunla amiranə, təhqiramiz şəkildə davranaraq Cavad xanı savaşa məcbur edirdi. Sisianov Cavad xanın məktubuna cavab olaraq Tiflisdən yazdığı 25 fevral 1803-cü il tarixli məktubundan məlum olur ki, bu iki şəxs arasında məktublaşma hələ Car-Balakənin işğalından öncə başlamışdı [4, s. 20].

Sisianov Cavad xana yazdığı məktubunda Gəncənin, guya tarixən Gürcüstana məxsus olduğunu yazmış, Cavad xan isə cavabında bildirmişdi ki, Gəncə heç vaxt Gürcüstanın olmayıb və Gəncəyə ancaq mənim meyidimin üstündən keçib girə bilərsiniz.

1803-cü ilin dekabrında Quru Qəbu adlı yerdə ruslarla gəncəlilər arasında ilk döyüş baş verdi ki, bu döyüşdən sonra Cavad xanın qoşunu Gəncə qalasına çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Gəncə ruslar tərəfindən mühasirəyə alındı. 1804-cü ilin yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə Gəncə ruslar tərəfindən alındı. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu ağa Gəncənin müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid oldular. Beləliklə, Gəncə xanlığının ərazisi Rusiya imperiyasının qoşunları tərəfindən işğal edildi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı. "Elm". 2007. 504 s.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin ilk onilliklərinədək). "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, Bakı -2016, 407 səh.
3. Ağasiyev İ. K., Səlimov Ş. D. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2017, 527 səh.
4. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Gəncə hökmdarı Cavad xan və Ziyadoğlu-Qacar nəslə. Gəncə. "Elm". 2020. 255 s.

РЕЗЮМЕ ГЯНДЖИНСКОЕ ХАНСТВО Джафаров П.Т.

Ключевые слова: империя Афшаров, феодальные государства, Карабахское ханство, Картли-Кახетинское царство, дань, двоевластие

На территории Афшарского государства возникли десятки мелких самостоятельных феодальных государств-ханств. Гянджинское ханство было одним из ханств, возникших в Северном Азербайджане. Гянджинское ханство было основано в 1747 году II Сахверди-ханом Зиядоглу. Объединенные силы союзников Ираклия и Ибрагим-хана осадили крепость Гянджа в 1780 году. Период двоевластия в Гянджинском ханстве длился 6 лет. В 1786 году к власти в Гянджинском ханстве пришел Джавад-хан, согласившийся платить определенную сумму дани союзникам. Когда в 1795 году Ага Мухаммад-хан Каджар напал на Тифлис, Джавад-хан вместе с ним участвовал в этом походе. Во время похода В. Зубова в Азербайджан в 1796 году Джавад-хан прислал к нему своего представителя. Одной из основных целей Сисиянова, грузинского генерала Российской империи, в отношении Азербайджана была оккупация Гянджинского ханства. В январе 1804 года Гянджинское ханство было захвачено Россией.

SUMMARY GANJA KHANATE Jafarov P.T.

Key words: Empire of the Afshars, feudal states, Karabakh Khanate, Kartli-Kakheti kingdom, tribute, dual power

Dozens of small independent feudal states - khanates emerged on the territory of the Afshar state. Ganja Khanate was one of the khanates that emerged in North Azerbaijan. Ganja Khanate was established in 1747 by II Sahverdi Khan Ziyadoglu. The combined forces of allies Irakli and Ibrahim Khan besieged the Ganja fortress in 1780. The period of dual power in Ganja Khanate lasted for 6 years. In 1786, Javad Khan, who agreed to pay a certain amount of tribute to the allies, came to power in Ganja Khanate. When Agha Muhammad Khan Qajar attacked Tiflis in 1795, Javad Khan also participated in this campaign with him. During V. Zubov's march to Azerbaijan in 1796, Javad Khan sent his representative to him. One of the main goals of Sisiyanov, a Georgian general of the Russian Empire, in relation to Azerbaijan was to occupy the Ganja Khanate. In January 1804, Ganja Khanate was invaded by Russia.

EFTALİLƏR DÖVLƏTİ

Əhmədov Rüstəm Vəli oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
rustamahmadov56@mail.ru

Açar sözlər: eftal, xion, Ağsuvar, Qorqo, Kuş-Meytan, Qubad, Xosrov, Çul

Eftalilər çarlığının əsası IV əsrin ortalarında qoyulmuşdur. Bu çarlığın ərazisində Şərqi İran, Əfqanıstan, şimali Hindistanda maldar tayfalar yaşamışlar. Mənbələrə nəzər saldıqda görmək olar ki, burada dövlətin əsasını qoyan etnoslar “xion”, “eftal” adlanmışlar. Tədqiqatlar zamanı “xion” və “eftal” adlarının ayrı-ayrı xalqlar olmadığı barədə fikirlər irəli sürülmüşdür. Son dövrlərdə aparılmış tədqiqatlara əsasən isə demək olar ki, “xion” adı dövlətin əsasını qoyan tayfa birləşməsinin, “eftal” adı isə həmin tayfa başçısının adı olmuşdur. Xionlara məxsus olan pul üzərində fransız arxeoloqu R.Qrişman araşdırmalar nəticəsində “Xion çarı Eftal” adlı yazını oxumuş və buna görə də həmin tayfa birləşmələrinin məhz xionlar olduğu barədə məlumat vermişdir. Çar Eftalın adı ilə bağlı isə bu tayfa birləşməsinin adını “eftal”, “heptal”, “abdal” adlandırmışlar. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, orta əsrlər dövrü ərzində məhz bu tayfalar “abdal”lar adlanmışlar. Yazılı mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, “xion” adı ilk dəfə IV əsrdə adı çəkilmişdir [14 ; s.161].

Eftalilərin adlarının çar Eftalın adından alması isə VI əsrdə yaşamış olan Bizans tarixçisi Feofan demiş, çin mənbələrinə əsasən də bu fikir öz təsdiqini tapmışdır. V əsrdə yaşamış olan Feofilakt Simokatta da bu etnosun adının abdal (abdel) olmasını demişdir. Tədqiqatçılar tərəfindən aparılmış olan araşdırmalara əsasən Mərkəzi Asiya türklərinin etnogenezində də məhz bu abdalların iştirakının olması bildirilmişdir. Mənbələrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, bu tayfa iştirakçılarının adları heptal, heftal, haytal kimi qeyd olunmuş və düşünülmüşdür ki, “h” səsi burada artımdır. [1; s.14]

Xionların hansı ərazidən gəlmələri ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Söylənmiş olan bir fikrə görə xionlar Aral dənizi sahillərində yaşamışdır [14; s.162]. Və onlar ağ hunlara mənsub idilər. IV əsrdə yaşamış Ammian Marseli və VI əsrdə yaşamış Prokopi isə qeyd etmişlər ki, eftalilər “Hun-eftalilər”dir. Həmçinin qeyd edirlər ki, onlar bunlardan ayrı yaşayırlar, digər hunlar kimi köçəri deyillər. Buna görə də tarixi mənbələrdə eftalların ağ hunlar adlandırılması aşkar edilmişdir. Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “xion” sözü xon(xun) sözünün fonetik şəklidir [2; s 107].

Qədim Çin mənbələrində göstəri düşmənlərinə qarşı necə mübarizə apardıqlarını öyrənmək olar. İlk əvvəllər onlar kuşanlarla müttəfiqlik edirdilər. 357-ci ildə isə Sasani şahı II Şapur xionlarla müttəfiqlik edərək xionlarla kuşanların arasını vurmağa çalışırdı. Bundan sonra sasanilər xionlarla birgə 359-cu ildə Bizansa qarşı hərbi səfər etdilər. Lakin bu səfər elə bir nəticə vermədi. Kuşanların birdən-birə güclənərək IV əsrin ortalarından etibarən yürüşlər təşkil etməsi onların xionlardan hərbi kömək aldığına göstəricisi olmuşdur. [14; s.164] Məhz bu ərazi Böyük Çin səddindən şimalda yerləşirdi. Altay da türk mənşəli etnosların yaşadığı ərazi olduğu üçün burda yaşayan heç bir tayfa həmçinin, eftallar İran mənşəli hesab edilə bilməz. S.P.Tolstov isə deyirdi ki, eftallar əvvəl Aralətrafi İran mənşəli sak-massagetlərdən olmuşlar. Onlar sonradan türk dilini qəbul etmiş etnos olmuşdur. Lakin bu fikri əsaslı qəbul etmək bir səhv hesab olunur. Çünki sak-massagetlərin özləri türk mənşəli tayfa idi. [4; s. 157]

Bəzi tədqiqatçıların dediklərinə görə başın kəllə sümüyünün süni şəkildə deformasiyaya uğradılması məhz hunlara aid olan bir xüsusiyyət olmuşdur. [8; s 3] Həmin deformasiyaya uğramış olan kişi kəllə sümükləri Aşağı Volqaboyu və Kuban ərazilərində e.ə. II minilliyə aid olan mədəni təbəqədən tapılmışdır. Məşhur antropoloq E.V.Eirovun dediyinə görə bu hunlara aid edilən özünəməxsus xüsusiyyətdir. Və bu da qərbdən şərqə keçmişdir. Deformasiyaya uğramış olan kişi kəllə sümükləri Azərbaycanda Mingəçevir ərazisində də tapılmışdır. Həmçinin e.ə.V-IV əsrlərdə belə kişi kəllə sümükləri Fərqanə, Buxara, Mərv torpaqlarında da tapılmışdır. [10; s. 212]

Mənbələrdən de edilmiş olan məlumatlara əsasən demək olar ki, xionlar öz düşmənlərinə qarşı Kuşanlarla müttəfiqlik etmişlər. 357-ci ildə Sasani şahı II Şapur xionlarla ittifaqa girərək Kuşan xion münasibətlərinə qarşı çıxmaq istəyirdi. II Şapur xionlarla müttəfiqlik edərək Bizans üzərinə hücum üçün hazırlaşdılar. Və 359-cu ildəki bu yürüş baş tutdu sonda isə Türkiyənin indiki Diyarbəkr adlandırılan Bizansın Amid şəhərinin muahziresində xion çarının oğlu qətlə yetirildi. Nəticədə baş tutmuş olmuş olan bu yürüyüş heç bir nəticə vermədi. Xionlar sasanilərin tərəfinə keçib müttəfiqlik etdikdən sonra isə kuşanlar sasanilərlə təkbaşına muabrizə aparmalı olmuşdu.

Aparılmış tədqiqatlara əsasən demək olar ki, eftallar 420-425-ci illərdən etibarən Mərkəzi Asiya ərazisinə gəlmiş və 427-ci ildən isə Sasanilər qarşı hücumlar etmişlər. [7; s. 2] Bu dövlətin yaranma tarixi ilə

bağlı yazılı məlumatlar azlıq təşkil etdiyinə görə nə zaman yaranması ilə bağlı məlumat əldə etmək çətinlik yaradır. X əsrdə yaşamış olan ərəb coğrafiyası adı Təbəri demişdir ki, eftallar 420-ci ildə şimal-şərqdən İran ərazisinə yürüş etmişlər. Bundan sonra Xorasandan keçərək Mərv şəhərində dayanmışlar. [9; s.130] İlk zamanlarda İran eftalların sıxışdırmağa çalışırdı. 420-ci ildə şah Varaxran və Eftal çarı arasında Mərv şəhəri yaxınlığında Kuş-Meyxan adlı ərazidə baş vermiş olan döyüşdə eftallar məğlubiyyətə uğradılmış, Eftal çarı öldürülmüşdür. Bu hadisədən sonra Varaxran Amudəryadan Şimal istiqamətində böyük bir ordu göndərmiş və bu ərazinin İrana tabe olmasını bildirmişdir.

Dövlətin paytaxtının hansı şəhər olması barədə dəqiq məlumat yoxdur. Lakin bəzi tədqiqatlarda paytaxt kimi Peykənd şəhəri götürülür ki, bu şəhər də Buxara və Amudərya arasında yerləşmişdir. [14, s.166] Aparılmış digər tədqiqatlarda isə paytaxt şəhər kimi Bəlx şəhərinin adı çəkilir. Eftallar həm Soqd, həm də Xarəzm əlifbasından istifadə etmişlər. Lakin pullar üzərində qalan yazılar istisna olmaqla digər yazılar, mətnlər qalmamışdır.

442-ci ildə Sasani şahı olan II Yezdəgerd Çol şəhərində olan xion çarı üzərinə yürüş təşkil edərək qalib gəlmişdir. Lakin baş vermiş olan 453-454-cü il yürüşləri isə xionların qələbəsi ilə nəticələnmişdir. 457-cildə çar Vahşunvar Toxaristan və Bədəxşan əyalətlərinə hücum etmişdir. Sasani şahı Firuz isə xionlara qarşı etdiyi yürüşlər uğursuzluqla nəticələnərək sonda əsir düşməsi ilə nəticələnmişdir. 470-ci ildə hakimiyyət başına Günxan Toroman Tigin gəlmişdir. O işğalçı müharibələr aparmış və nəticədə dövləti imperatorluğa çevirmişdir. V əsrin II yarısından etibarən eftallar aparmış olduqları qalibiyyəti müharibələr nəticəsində Xəzər dənizindən başlayaraq, Amudərya və Əfqanıstanın ərazisini əhatə edən böyük bir ərazidə məskunlaşmışlar. [14; s.167]

484-cü ildə Sasani şahı Firuz Bizansla müttəfiqlik edərək eftalilərin Mərkəzi Asiya ərazisindəki sərhədlərini qət edərək hücumu başladı. Bu zaman eftalilər sasanilərin ikiüzlü siyasət yetirdiklərini təxmin edərək öz tədbirlərini görmüş və canavarlar üçün qurulan tələlərdən istifadə etmişlər. Eftallar sasanilərə üzərinə hücum edərək onları qırılmışlar. Bundan sonra eftallar İrandan xərac tələb edərək İranın Mərkəzi Asiya ərazisindəki Soqd və Mərv şəhərlərini ele keçirmişdir. [4; s.160]

502-ci ildə Firuzdan sonra gələn Qubad sasanilərlə ittifaq saxlayaraq Bizansa qarşı müharibə aparmışdır. VI əsrin əvvəllərində isə eftallar sasaniləri Mərkəzi Asiya ərazisindən təmənilə sıxışdırıb çıxartdılar. Bundan sonra Eftalilər Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan, Şərqi Türküstan ərazisində geniş əraziyə malik dövlətə çevrildi. Onun ərazisi Xotandan İrana qədər uzanmışdır. Məhz 510-cu il də Eftalilər imperiyasının yaranma ili olmuşdur. [6; s.132] VI əsrin ortalarından etibarən isə Eftallar İrana xərac verməyi dayandırdığından İran yenidən Eftallar üzərinə hücumu başlamışdı. Lakin İran açıq müharibəyə hazır deyildi. Bu zaman Türk sərkərdəsi İstəmi xaqan ordusunu Mərkəzi Asiya ərazisinə -Eftallara qarşı yönəltdi. Və 563-567-ci illər müharibə ilə nəticələndi. Gedən qızğın döyüşlər zamanı eftalların düşməni İran və İstəmi qoşunlarının birləşmiş qüvvələri idi. Və bu mübarizənin nəticəsində 567-ci ildə İstəmi başçılığı altında ordu Eftalilər dövlətini süquta uğratdı. [5; s.140]

Ədəbiyyat

1. Брыкина Г. А.. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья: Средняя Азия в раннем средневековье. — Наука, 1999. — С. 12. — 376 с. — ISBN 978-5-02-008617-3.
2. Пономарёв, Борис Николаевич. История СССР с древнейших времен до наших дней. Том 1. — Наука, 1966. — С. 294.
3. Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана: С древнейших времен до начала XVI в. / Р.Т. Ахрамович, О.В. Ганковский, В.А. Лившиц. — Москва: Наука, 1964. — С. 206. — 461 с.
4. Дьяконов Игорь Михайлович, Кауфман К. В., Лившиц Владимир Аронович – О древней согдийской письменности Бухары // Вестник древней истории № 1(47). — Москва: Академия наук СССР, 1954. — С. 157. — 260 с.
5. Советская этнография №2 / Петрова-Аверкиева Ю. П.. — Москва: Академия наук СССР, 1975. — С. 133. — 188 с.
6. Kurt Behrendt, Pia Brancaccio. Gandharan Buddhism: Archaeology, Art, and Texts. — UBC Press, 2011-11-01. — С. 132. — 328 с. — ISBN 978-0-7748-4128-3.
7. Dignas, Beate. Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals / Beate Dignas, Engelbert Winter. — Cambridge University Press, 2007. — P. 97. — ISBN 978-0-521-84925-8.
8. Goldsworthy, Adrian. The Fall of the West: The Death Of The Roman Superpower. — Orion, 2009. — ISBN 978-0-297-85760-0.
9. История народов Узбекистана. — Изд-во АН-УзССР, 1950. — С. 126. — 472 с.
10. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.—Л.: изд-во Академии наук СССР, 1948. — С. 211. — 328 с.

11. Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. — М. — Л., 1941. — С. 62—65.
12. Дьяконов, Игорь Михайлович. История Мидии: От древнейших времен до конца IV в до н.э. / Тревер К.В.. — М-Л: АН СССР, 1956. — С. 417. — 488 с.
13. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. — Изд-во Академии наук СССР, 1941. — С. 48. — 188 с.
14. Muxtarova Ə. Türk Xalqları Tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, “ Adiloğlu” nəşriyyatı – 2013 . S.446.

РЕЗЮМЕ
ГОСУДАРСТВО ЭФТАЛИТОВ
Ахмедов Р.В.

Ключевые слова: *эфтал, хион, Агсувар, Горго, Куш-Мейтан, Губад, Хосров, Чул*

В конце III века, после падения Кушанского государства, было создано государство Эфталитов, которое в исторических источниках упоминается как «Эфтал» и «Сион». Территориями, охваченными ею, были земли Восточного Ирана, Афганистана и Северной Индии. Отмечается, что в китайской, иранской, византийской историографии имеется много сведений о том, что Эфталиты имеет тюркское происхождение.

SUMMARY
THE STATE OF THE EPHTHALITES
Ahmadov R.V.

Keywords: *eftal, xion, Agsuvar, Gorgo, Kush-Meytan, Gubad, Khosrov, Chul*

At the end of the 3rd century, after the fall of the Kushan state, the Eptal state, which is mentioned as "Eptal" and "Xion" in historical sources, was created. The territories covered by it were the lands of Eastern Iran, Afghanistan, and North India. It is said that there is a lot of information in Chinese, Iranian, and Byzantine historiography about the fact that Eptallar belongs to Turkish origin.

QARAXANLILAR DÖVLƏTİ

Əhmədova Şəhla Müzəffər qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
muzefferomer71@gmail.com

Açar sözlər: *Qaraxanlı, türk, Türkiстан, Karluk, Mavəraiinnəhr*

1. **Uyğur fərziyyəsinə** irəli sürən tədqiqatçılar J. Dequignes, J.H. Kloros, J.P. Abel Remusat, X.M. Qrehn, J. Reinaud, H. Vamber, V. Radlof və J. Markvard 2. **Yağma fərziyyəsinə** irəli sürən tədqiqatçılar. V. Minorski, Faruk Şumer, Reşat Genc. 3. **Karluk fərziyyəsi** irəli sürən tədqiqatçılar F. Qrenard, D. Xavannes, M. Fuat Köpürlü. 4. **Karluk-Yağma fərziyyəsi** M.F. Köpürlü. 5. **Çığıl fərziyyəsiə** V. Bortold. 6. **Hakanlılar fərziyyəsi** Z.V. Toğan. 7. **Türkişlər Fərziyyəsi** Sadəddin Göməc.

Qaraxanlılar haqqında ilk elmi fikirləri Jozef. De Klyuqnese (1721-1800) aiddir. Bu tanınmış türkoloq 1756-1758 ci illərdə yazmış olduğu çoxcildli əsərində Qaraxanlılardan bəhs edərək “Türkiстан Uyğurları”-deyə adlandırmışdır. Daha sonralar C.J. Torinberq (1807-1877) və B. Dorn (1805-1881) “İlek” ilik xanlar adını işlətmişlər.

Türk tədqiqatçısı Rəşad Gənc Qaraxanlıların mənşəyi barəsində rus şərqşünas tarixçiləri V.V. Bartoldun, V. Minorski və türk tarixçisi F. Şumerin fikirlərinin daha doğru olduğunu iddia edir. Belə ki, yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılar Qaraxanlı dövlətinin uyğur türklərinin bir qolu olan yağmalar tərəfindən qurulduğunu qeyd etmişlər.

Qaraxanlılar dövləti Qərbi və Şərqi türkistanda 840 və 1212 ci illərdə mövcud olmuş türk dövlətidir. İtil Bulqar dövlətinin süqutundan sonra qurulmuş bu türk dövlətinin tarixdə yeri, təsir dairəsi və türk mədəni irsinə töhvələri böyük olmuşdur. Bu türk dövlətin “Qaraxanlı” adı bu dövləti quran sülalə adlarında tez tez işlədilən və “güclü, qüvvətli” anlamını verən “Qara” kəlməsinə görə verilmişdir.

Belə ki, bu adı ilk dəfə rus şərqşünası V.V. Qriqoriyev 1874 cü ildə bu dövlət haqqında yazdığı məqalədə işlətmişdir və bundan sonra bu ad elmi ədəbiyyatda yayılmışdır.

Azərbaycan ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri Əli bəy Hüseynzadə yazırdı ki, “Türklər səhnəyi tarixiyəyə miladi İsadən 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxtdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid təsirata məruz qalmışlar, olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür. [3, s. 45]

Tarixin müxtəlif dövnlərində onlarla türk dövlətləri dünya siyasi səhnəsində öz sözünü demiş,qüdrətini göstərmişdir. Müəyyən fikirlərə görə tarix boyu 113 və ya 118 türk dövləti olmuşdur.[2.s.21]Onlardan 15-i imperatorluq,38-i böyük dövlət,34-ü bəylik,4-atabəylik,18-i xanlıq,6-sı isə respublika olmuşdur. Elmi metodik tədqiqata cəlb edəcəyimiz Qaraxanlılar dövləti də öz dövrünün, yəni IX-XIII əsrlərin qüdrətli bir türk dövləti olmuşdur. [1,s. 245]

Tarixşünaslıq və Qaraxanlı adının mənşəyi. Qaraxanlılar dövləti Qərbi və Şərqi türküstanda 840 və 1212 ci illərdə mövcud olmuş türk dövlətidir. İtil Bulqar dövlətinin süqutundan sonra qurulmuş bu türk dövlətinin tarixdə yeri,təsir dairəsi və türk mədəni irsinə töhvələri böyük olmuşdur. Bu türk dövlətinə “Qaraxanlı” adı bu dövləti quran sülalə adlarında tez tez işlədilər və “gücülü,qüvvətli “ anlamını verən “Qara “kəlməsinə görə verilmişdir.Belə ki, bu adı ilk dəfə rus şərqşünası V.V.Qriqoriyev 1874 cü ildə bu dövlət haqqında yazdığı məqalədə işlətməmişdir və bundan sonra bu ad elmi ədəbiyyatda yayılmışdır.

Lakin,tarixi Türk,Ərəb və Fars qaynaqlarında bu dövlətin adı” İlek xanlar”, ”Türküstan uyğurları”, ”Türküstan xaqanlar”,ı, “Han oğulları”, “Tonqa”,”Toqan”əl-Xaqaniyyə”, ”əl-Xaniyyə,əl-i Afrasiyab”, ”Nebire-i Efrasiyab” “Tobkaç” və ya “Tonqaç”(türkcədən güclü,qüvvətli) adları ilə də diqqət çəkmişdir.

Qaraxanlı sülaləsinin mənşəyi barədə də müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Türk tarixçisi Mahmud Kamaloğlunun araşdırmalarına görə aşağıdakı fərziyyələr irəli sürülməkdədir: 1.**Uyğur fərziyyəsini** irəli sürən tədqiqatçılar.J.Dequignes,J.H.Kloros,J.P.Abel Remusat,X.M.Qrehn,J.Reinaud,H.Vamber,V.Radlof,və J.Markvard 2.**Yağma fərziyyəsini** irəli sürən tədqiqatçılar. V.Minorski,Faruk Şumer,Reşat Genc.3.**Karluq fərziyyəsi** irəli sürən tədqiqatçılar. F.Qrenard,D.Xavannes,M.Fuat Köpürlü.4.**Karluq-Yağma** fərziyyəsi.M.F.Köpürlü.

5.**Çiğil fərziyyəsi** V.Bortold6.**Hakanlılar fərziyyəsi.** Z.V.Toğan.7.**Türkişlər Fərziyyəsi.**Sadəddin Göməc. [5,s.45-46]

Qaraxanlılar haqqında ilk elmi fikirləri Jozef.De Kuyqnese (1721-1800) aiddir. Bu tanınmış türkoloq 1756-1758 ci illərdə yazmış olduğu çoxcildli əsərində Qaraxanlılardan bəhs edərək “Türküstan Uyğurları”-deyə adlandırmışdır.

Daha sonralar C.J.Torinberq (1807-1877) və B.Dorn (1805-1881) “İlek” ilik xanlar adını işlətməmişlər.İlik adı ən çox Mavəraünnəhr Qaraxanlı xanlarına işlədilmişdir ki,bu xanlar da əsasən Xaqanın əmrinə tabe şəxslər idilər.[5,səh 21]

Digər bir türk tarixçisi Osman Turana görə X-XIII yüzilliklərdə Şərqi Türküstan və Mavəraünnəhrdə hökm sürən hökmdarların qurduqları dövlət Ali-i Afrasiyab” adlanmışdır.

Hadvard Ukrayna Tədqiqat İnstitutunun yaradıcısı və ilk direktoru olmuş tarixçi Omelyan Pritsak Qaraxanlıların Karluq kökənli olmalarını iddia edirdi.Türk tədqiqatçısı Rəşad Gənc Qaraxanlıların mənşəyi barəsində rus şərqşünas tarixçiləri V.V. Bartoldun,V.Minorski və türk tarixçisi F.Şumerin fikirlərinin daha doğru olduğunu iddia edir.Belə ki,yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılar Qaraxanlı dövlətinin uyğur türklərinin bir qolu olan yağmalar tərəfindən qurulduğunu qeyd etmişlər. [4,səh. 8]Əlavə olaraq bu dövlətin qurulmasında çiğil və arqular kimi türk boylarının adları da çəkilir.Ötükəndəki Uyğur dövlətinin 840 cı ildə Qırğızlar tərəfindən yıxılmasından sonra uyğur türklərininbir qolu və ya onlara bağlı bir toplum olan yağmurlar qərbə doğru köç etmişlər.Kaşğar bölgəsinə gəlmiş,burarı Karluqlardan almış və özlərinə yurd etmişlər. Daha sonra Balasaqun bölgəsinə ələ keçirmişlər.

Yuxarıda bəzi tədqiqatçıların işlətdiyi “İlek”,”ili”,”İlig” kimi ifadələrin V.Eberharda görə eyni olduğu söylənir.Yəni bu ifadə “Qara “ titulundan aşağı titula malik xanlara xitabən işlədilirdi.G.Klauson isə qeyd erirdi ki,”İlig” elə Kraldır.Ən yüksək rütbədir. [7,s. 22]

Tarixi ədəbiyyatda “Qaraxanlı” adını ilk işlədən rus şərqşünas tarixçisi V.V. Qriqoriyev yazır ki,onun bu adı işlətməsinə səbəb görkəmli Osmanlı müəllifi Münəccimbaşı Seyid Dədə Əfəndinin “Camud Düvel” və ya “Sahaifül-Əhbər”əsərində Qaraxanlılardan bəhs edərəkən ilk olaraq Satuk Buğra xanı tanıdarkən “Satu Kara Han “ adlandırması olmuşdur.[4,s.23]

Dövlətin yaranması. Qaraxanlıların ilk hökmdarı hesab olunan Bilgə Gül Qədr xanın 819 cu il tarixindən Mavəraünnəhrdə hakimiyyətdə olduğu qeyd edilsə də sultanlığı və fəaliyyəti haqqında heç bir bilgi əldə edilməmişdir.Onun İki oğlu Bəzir Arslan və Oğulcaq Qədir xan Qaraxanlı dövləti tarixində ən önəmli adlandırlar. Bəzir Arslanın oğlu Satuk Buğra Qara xan isə xüsusilə önəmli isimlərdəndir.

Satuk Buğra Qaraxanlılara sığınmış Əbu Nasir adlı bir Səmani şəhzadəsi ilə birləşərək islamı qəbul etmişdir. [5, s.47]. Onun müsəlman olmasını əmisi Oğulcaq Qədir xan da yaxşı qarşıladı,hətta təşviq etdi [6,s.71]. Satuqla birlikdə xalqdan müsəlman olanlar çoxaldı və bu vəziyyət Satuk Buğranı gücləndirdi.Şərq ərazilərinə hakim olmaq üçün müsəlman könüllülərdən ibarət bir ordu yaratdı,yürüşə başladı.Aral gölü və Xəzər dənizi arasında yaşayan Oğuz türkləri də müsəlman oldular.Bu Satuk Buğranı daha da möhkəmlətdi.

Qeyd edək ki,Türklərin İslam dini ilə ilk qarşılaşması Hz.Ömər in dönəmində olmuşdur.Qədim Türklərin sitayiş etdikləri Göy Tanrı vahid dini etiqad olmuşdur.Lakin sonralar bir çox türk soyları Buddizm, Zərdüştlük,

Xristianlıq, Musəvilik və s dinlərə etiqad etmişlər.Lakin türklərin islamı tezliklə qəbul etmələrinin əsas səbəbi özlərinin də yeganə inam mənbələri olan Göy Tanrıya sitayişdən irəli gəlirdi.Çünki,inanca görə Göy Tanrı da,Tək olan Allah da hər şeyə qadir olan əbədi qüvvə idi [8, s. 616-617].

Qeyd edim ki,İslamı toplum şəkildə qəbul etmiş ilk türklər Volqa bulqarları yəni,İtil Ural türkləri olmuşdur.Bulqar xanı Almış təkcə islamı qəbul etməmiş, 921 ci ildəXəzər türklərindən Baştonu Abbasi xəlifəsi Əl-Müqtədirin yanına gÖndərərək dini öyrətmək üçün ülamə və məscid tikə bilən memarlar istəmişdir. Xəlifə onun istəyini yerinə yetirmiş,din xadimlərindən və məscid –came tikə biləcək memarlardan ibarət bir qrup gÖndərmişdir.Türk tarixçi yazarı Rəfik Özdək qeyd edir ki, Almış xan islamı qəbul etdikdən sonra Cəfər adını götürmüşdür [7,s. 4.].

Hərbi siyasi baxımdan güclənən Satuk Buğra əmisi Oğulcaq Qədirlə siyasi mübarizədə qalib gəldi və hakimiyyəti ələ keçirdi..Dövlətin ərazisində islam dinini vahid din elan etdi və 944 və ya 945 ci ildə müsəlman adı olan Əbdülkərim adını almışdır.Türklərə islamı gətirdiyi üçün onun haqqında qaynaqlarda “Mücahid” və ya “Qazi “ adları çəkilmişdir. Satuq Buğra xan 959 cu ildə öldü.

Satuq Buğra (Əbdülkərimdən) sonra oğlu Bəytaş Arslan xanın,bəzi mənbələrdə Musa Bəydaş (müsəlman adı Süleyman) dönəmində dövlətin bütün əhalisi demək olar ki,müsəlmanlığı qəbul etmişdir.

Qeyd edilir ki,200.000 çadırlıq bir türk toplumu müsəlmanlığı qəbul etmişdir [4, s.10].

Qaraxanilər 992 ci ildə Qərbdə tənəzzül dövrü yaşayan Samanilər dövlətinin üstünə hücumla keçdilər.Onlar arasında **Xərçəng** adlı yerdə döyüş baş verdi,Samanilərin öz adamlarından Əbu Əli və Faiqin Qaraxanilər tərəfinə keçməsi döyüşün taleyini həll etdi.Qaraxanilər qələbə çaldılar.996 cı ildə Qaraxanilər yenidən Səmanilərin ərazisinə hücum edib Amudəryadan Şimaldakı əraziləri ələ keçirdilər. 999 cu ildə Qaraxanlı Əbu Nəsr Əhməd Buxaraya girdi. Daxildən də zəifləyən Samanilərin sarayında ixtişaş baş verdi və hökmdar Mənsur ibn Nuhu tutub gözlərini çıxartdılar. Bundan bir qədər sonra isə Nəsir ibn Əhməd Buxaranı tutmaqla Samanilər dövlətinin varlığına son qoydu.Abbasi xəlifəsi onu islam hökmdarı kimi tanıdı.Bütün Mavəraünnəhr bütünlüklə Qaraxanlıların əlinə keçmişdi.

Qaraxani dövlətində Xaqanlıq taxtına Qara xan sülaləsindən olanlar gəlir,Satuk Buğra xanın siyasətini yeridirdilər. Mahmud Qaşqarlının məlumatları əsasında demək olar ki,Qaraxanilər dövləti şimal şərqdə Balxaş,Sasık kuk yəni,Sarı Göl və Ala Kul istiqamətində sərhədlərini Mərkəzi Tyan-Şanda və Qazaxıstan ərazisində möhkəmlənmiş və qərbə doğru hərəkət etmişlər.[3,s.190] Qaraxanilər dövlətinin siyasi həyatında ağ rəngin xüsusi yeri var idi.Bu rəngə onlar Ululuq,ədalət və böyüklük simvolu kimi baxırdılar.Dövlət adamları,sərkərdələr və yüksək rütbəli hərbiçilər seçilmək üçün ağ rəngdə üst geyimi geyirdilər.

Balasaqun (Balasaqun şəhər deməkdir) şəhəri **Şərqi Qaraxanilərin** hərbi siyasi mərkəzi, Kaşkar isə mədəni dini mərkəz idi.Şərqi Qaraxanilər Talas,Yeddi Su,Ceyhunun şərq,Şərqi Fərqanənin bir qismi,Şaş,İsficab ilə Cunqariya çöllərinə, İrtiş çayına və cənubda Təhləməkən ərazisinə qədər uzanırdı və Hoton 1043-cü ildə Bulqar ilə Balasaqun şəhərlərində yaşayan 10.000 çadırdan ibarət bir türk toplumu müsəlman olmuşdur.Şərqi Qaraxanlı dövləti yenə də qədim türk ənənəsinə görə Şərqi və Qərbi olmaqla iki idarə formasına ayrıldı.Balasaqunda oturan şəxs Ulu Xaqan sayılırdı.Yardımcı xaqan isə bəzən Talas,bəzən Kaşğar şəhərində əyləşirdi.

Şərqi Qaraxanilər dövlətini həmişə adil və dindar hökmdarlar idarə etmişlər.Hökmdarlar bilik və sənət adamlarını qoruyur,islamiyyəti yaymağa çalışırdılar.1090-ci ildə Səlcuq sultanı Məlik Şah Şərqi Qaraxaniləri özünə tabe etdi.Onlar 1115-ci ildə yenidən müstəqillik qazansalar da bu dəfə də qaraxitay tayfalarının hücumlarına məruz qaldılar.1130-cu ildə Balasaqun qaraxitayların əlinə keçdi.daha sonra ölkəyə Çingiz xanın hücumları başladı və 1211 ci ildə Kaşğar şəhəri monqolların əlinə keçdi.Şərqi Qaraxanlı dövləti süqut etdi.

Qərbi Qaraxanilərin paytaxtı əvvəlcə Özkənd sonra isə Səmərqənd şəhəri olmuşdu.Bu dövlət də Şərqi Qaraxanilər kimi orta əsrlərin feodal monarxiyası idi. Dövlətin ərazisi Fərqanənin bir hissəsi,Fərab və paytaxt Özkənd bölgələrini əhatə edirdi.Yradımcı xan isə Buxarada əyləşirdi. Qərbi Qaraxanilərin ilk hökmdarı I Məhəmməd 1041 ci ildən 1052 ci ilə qədər dövləti idarə etdi.Onun dövründə əsl qüvvət sahibi Səmərqənddə əyləşib ölkəni idarə edən I İbrahim idi.1052 ci ildə I İbrahim təkbəşinə hakim oldu.O,Səmərqəndə getmədi.Beləliklə,ölkənin paytaxtı tezliklə Səmərqənd oldu.I İbrahim Qərbi Qaraxanilərin ən tanınmış hökmdarlarından olmuş və Tamğac Buğra Qara xan əbu İsa İbrahimm adı ilə tarixdə qalmışdır.O,məmləkətdə əmin əmanlıq yaratmış,xalqını rifaha çatdırmışdır.Onun dövründə məmləkətdə qiymətlər sabit qalar,heç bir məmur özbaşınalıq etməzdi [9,s.90].

Dövrünə görə Şərqi ən qüdrətli dövləti olan Səlcuqlar 1089 cu ildə Qərbi Qaraxaniləri dövlətini özlərindən asılı vəziyyətə saldılar. 1141-ci ildə Səlcuqlar qaraxitaylara məğlub oldular.Qərbi Qaraxanlı dövləti Qaraxitayların hakimiyyəti altına keçdi.Qaraxitayları isə Xarəzmşah Əlaəddin Mahmud məğlub

etdi. O, Səmərqənddə oturan son Qaraxanlı xanı Osman xanı da ortadan qaldırdı. Beləliklə, 1212-ci ildə Qərbi Qaraxanlı dövləti yıxıldı.

Qeyd: Şərqi və Qərbi Qaraxanlılar dövlətlərindən əlavə Mərkəzi Özkənd olmaqla daha bir Qaraxanlı dövləti yaranmışdır ki, bu dövlətlə bağlı məlumatlar çox azdır. Hətta 1212-ci ildən sonra tamamilən kəsilməkdədir [1, səh. 11].

Mədəniyyət. Qaraxanlılar ilk böyük Türk İslam dövlətini qurduqları kimi, İslam türk mədəniyyəti, sənət və ədəbiyyatının da ilk nümunələrini yaratdılar.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Qaraxanlılar dövlətinin yaranması həm türk dünyası, həm də İslam aləmi üçün mütərəqqi bir hadisə idi. Belə ki, türklərin İslamı qəbul etməsi ilə türk demokratiyası, türk azad fikri İslam cəmiyyətinə də sirayət etdi. Türk İslam mədəniyyətinin ən gözəl əsərləri yarandı. Təfəkküründə məzhəb ayrılığına və fanatizmə yer olmayan türklər İslamı təkəcə bir din kimi deyil, ilahi bir elm kimi qəbul etdi. 17 böyük imperiyanın qurucusu olan türklərin vətən anlayışı yerlə göy arasındadır. Bu anlayışlar türklərin təmsalında İslam aləminə yeniliklər, mədəni inkişaf, vahid inkişaf gətirdi. Türk dünyasının böyük alimi Mahmud Kaşğari qeyd edirdi ki, "Türklərin dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti uzun sürəcəkdir" [9, s. 57]

Ədəbiyyat

1. Ahmet Turan Yüksel "İlk Müsliman-Türk Devletlerinin, Siyasi, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine" "Selçuk universitesi, İlahiyyat fakültesi dergisi. 2001, 129 s.
2. Çığır Doğu Zorlu "Türk devletleri tarihi" Ankara 2015, 389 s.
3. Hüseyinzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. 286 s. Bakı-2007.
4. Muxtarova Ə. "Türk xalqları tarixi" Bakı: Adiloğlu, 2010, 508 s..
5. Tekinoğlu H. "İlk müsəlman türk devleti Karahanlılar." Ankara, 2015, 408 s.
6. Tekinoğlu H. "Hun türkləri" Ankara, 2017, 421 s.
7. Tekinoğlu H. "Selçuklu tarixi" Ankara, 2015, 444 s.
8. Özaydın, Türklerin İslamı, Ankara, 2002, 280 s.
9. Özdek R. "Tükün Qızıl kitabı" Bakı: Yazıçı, 1991, 367 s.

РЕЗЮМЕ

ГОСУДАРСТВО КАРАХАНИДОВ

Ахмедова Ш. М.

Ключевые слова: каракхани, тюрки, туркестанцы, карлуки, маваруннахры.

Главной целью исследования темы «Государство Караканидов» был поиск новых представлений и рассуждений об истории государственности тюркских знатных народов. Тюркские народы с древними традициями государственности были владельцами древнейших цивилизаций и в то же время участниками изменений хода мировой истории. В качестве примера на наш взгляд можно показать великие переселения гуннов. Неслучайно тюркские народы основавшие Караканидское государство также являются тюркским племенем, которое мы называем «гунны». Относительно проблемы происхождения караканидов, как показано в статье, ученые разделились на несколько групп. Турецкий историк Махмуд Камалоглу, выдвигает несколько гипотез.

SUMMARY

THE STATE OF KARAKANIDS

Akhmadova S. M.

Keywords: Karakhanli, Turkic, Turkestan, Karluk, Mavaraunnahr

The main goal is to explore "The state of the Karakhanids" who was the Turkish noble peoples, Re-investigating the traditions of statehood into research and conducting new ideas and considerations. In other words, Turkic clans with ancient traditions of statehood were the owners of the oldest civilizations and at the same time they were participants in the changes in the course of world history. The Turkic clans that founded the Karakhan state are also from the Turkic tribes we call "Huns". Regarding the problem of the origin of the Karakhanians, as shown in the article, scientists are divided into several groups. According to the researches of the Turkish historian Mahmud Kamaloglu, the following hypotheses are put forward.

QƏDİM TÜRK YURDU QARABAĞDA TARİXİ İRSİMİZİN İŞGALDAN SONRA BƏRPASI

Əsədova Aytən Vaqif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

asadova_ayten@bk.ru

Açar sözlər : *Qarabağ, abidə, işğal, muzey, qələbə, eksponat*

Tarixi Türk –Oğuz yurdu olan Qarabağ bu gün qurtuluş tarixini yaşayır. Bu gün azad edilən torpaqlarda infrastrukturun inkişafı, bərpası qarşıda duran əsas məqsəddir. Artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq işlərinə başlanılıb. Tarixi, arxeoloji abidələrin bərpası üçün ilkin olaraq monitorinqlər davam etdirilir. Nəticə isə çox acınacaqlıdır. Demək olar ki, bütün müəssisələr tamamilə dağıdılıb. Ermənistanın bu vəhşiliyi “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” UNESCO-nun 1972-ci il konvensiyasının tələblərinə ziddir. Lakin 44 günlük böyük zəfər bütün erməni vəhşiliyinə son qoydu. Hal-hazırda bu ərazilərdə olan erməni vəhşiliyi beynəlxalq içtimaiyyətə çatdırılır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışı təmin etmək, infrastrukturunun və mədəni-tarixi abidənin bərpası və yenidənqurma işlərinə başlanılıb.

Tarixi qaynaqlar sübut edir ki, Qarabağın köklü əhalisi türk dilli idi. Məhz Arsak – türk dilli xalqların sözüdür. Qarabağda erməni toponimləri tarixən rast gəlinməmişdir. Ermənilərin Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Qarabağa kütləvi köçürülməsi isə 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibələri, Rus-Türk müharibələri ilə əlaqədardır. Hesablamalara əsasən 1908-ci ildə Zaqafqaziyaya gətirilən ermənilərin sayı 1mln.300 minə çatmışdı. İrəvanda tarixi abidələrin kimə məxsusluğu haqqında İ.P.Guldensteynin, N.Nejedyevin və F.Korfun səyahət qeydlərinə baxmaq kifayətdir. Ermənilər bu günə qədər İrəvanda, Zəngəzurda tarixi toponimlərə qarşı soyqırımını həyata keçirmişdilər. XIX əsrdən Azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında yerləşdirilən ermənilər XX əsrin əvvəllərindən etibarən yerli əhaliyə qarşı qırğınlar həyata keçirməyə başladılar. 1980-ci illərin sonlarından etibarən işğalçılıq siyasətinə başlayan ermənilər 20% torpaqlarımızı işğal etdi. Bununla da Qarabağın tarixi arxeoloji, mədəni abidələrinin işğalı başladı.

Qarabağda məhv edilən abidələri, muzeyləri, saymaqla, sadalanmaqla bitməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeydiyyatı olmayan minlərlə abidə var. 900-dən çox qəbiristanlıq, 403 dini abidələrimiz erməni vəhşiliyi nəticəsində ziyan görüb. Böyük Qayıdışla 2020-ci ildə 44 günlük müharibədə (27.09; 8.10.2020 il) güclü Azərbaycan ordusu işğal altında olan torpaqlarımızı azad etdi. 04.01.2020-ci ildə tarixdə ölkə başçısı “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında fərman imzaladı. Fərman işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və bərpasına yönəlib[1]. Qısa zaman ərzində Heydər Əliyev fondu bir çox abidələrdə bərpa işləri apardı. Cocuq Mərcanlıdan başlayan böyük qayıdış davam edir. 2017-ci ildə kəndin inkişafı üçün büdcədən 4 milyon manat ayrılmışdı [2]. Tərtərdən Suqovuşana yolun çəkilməsi, Talış kəndinə yolun çəkilişi, Yeni Şuşa yolu-Qələbə yolunun inşası əsas ilk görülən işlərdəndir. Beynəlxalq hava limanının inşası, Qarabağın gələcəkdə regionda ən inkişaf etmiş turizm bölgəsi olmasını deməyə bizə əsas verir. Bura Bərdə-Ağdam, Təzəkənd-Ağdam, Horadiz-Füzuli, Füzuli-Şuşa və s. dəmir yolları işğaldan azad edilən ərazilərin elektrik enerjisinin tam bərpası, su ilə təminatı sahələrdə ciddi işlər görülür [3].

İşğaldan əvvəl və sonra Qarabağın tarixi ,mədəni irsinin , abidələrinin vəziyyəti. İşğaldan əvvəl Qarabağda 8 dünya, 166 ölkə, 588 yerli əhəmiyyətli abidə qeydiyyatı alınmışdır. Qarabağda 22 fəaliyyət göstərmiş muzey , 4 rəsm qaleriyası, 300 eksponatı olan xalça muzeyi talan edilmişdir. Dünyada ikinci hesab edilən “Ağdam Çörək” muzeyinə düşən 2 mərmir muzeyi tamamilə dağılmışdır. Ağdam Çörək muzeyində işğaldan əvvəl sərgilənən ən qədim eksponat isə eradan əvvəl VII minilliyə aid olan daşlaşmış buğda dənələri idi [20]. Təkcə Şuşada 8 tarixi mədəniyyət evi məhv edilmişdir [14.s.6,7]. 1969-cu ildə yaradılan Şuşa Tarix Muzeyinin ən çox eksponatı olan bölməsi Yuxarı Gövhərağa məscidində yerləşirdi. 2500-dən çox eksponatı olan muzeydə 18-ci əsrdən Şuşanın tarixini izləmək üçün bütün materiallar var idi [16]. Qarabağın xalçaçılıq sənətkarlığının mərkəzi sayılan Şuşa xalçalarında işğal dövründə ciddi ziyan görmüşdü. 1992-ci ildə münaqişə zamanı Qədim Şuşa xalçalarından 184-ü xilas edilmişdi .

Ermənilər Şuşa xalçalarını saxtalaşdırmış, milli mədəniyyətimizə məxsus nümunələri öz adlarına çıxarmışdılar. Əslində Qarabağ çeşnisində toxunan xalçaların ermənilərlə heç bir bağlılığı yoxdu. Rus xalça tədqiqatçısı M.D.İsayev müasir Ermənistanı (Qərbi Azərbaycanı), Göyçə bölgəsini araşdırarkən öz əsərlərində yazır ki, bu gün Ermənistan adlanan ərazidə belə xalçaçılıqla ancaq türk dilli əhali məşğul olmuşdu. Eyni fikri Artur Pour da (Amerikalı tədqiqatçı) bildirir.

Laçının işğalı ilə Çərti arxeoloji kurqanları (son tunc və ilk dəmir dövrü) məhv edildi. Laçından Kəlbəcərə istiqamətində uzanan ərazidə ibtidai icma dövrünə aid çoxlu sayda qaya rəsmləri, Pircahan, Güləbird abidələri, Boyqara mağarası ermənilərin əlinə keçdi. Laçın rayonun ərazisində bir çox Alban kilsələri ermənilərin əlinə keçdi. Təsədüfi deyilki Görkəmli Qafqazşünas alim Y.İ.Krupnov bildirirdi ki “Alban tarixinin” öyrənilməsi ilə məhz azərbaycanlılar məşğul olmalıdırlar. Qarabağda erməni işğalına məruz qalan abidələri soymaqla bitməz. Qədim insan məskəni, 1 mln 200 il əvvələ aid Azıx mağarası da erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdur. Azıx dünyanın ən qədim çox təbəqəli mağara düşərgəsidir. Hər zaman oğurluqla məşğul olan ermənilər Azıx mağarasında bizim icazəmiz (Rəsmi Bakının) olmadan, mağarası qanunsuz dağıdılıb, arxeoloji qazıntı aparmışdılar.. Təkcə Qubadlı rayonunda Tarix etnoqrafiya muzeylərində 5000 çox tarixi eksponatlar ermənilər tərəfindən talan edilmişdir. İlk orta əsrlərə aid Govur dərəsində ibadətqah, 14 əsrə aid, Dəmirçilər türbəsi və Laləzar körpüləri işğal dövründə erməni vəhşiliyinə

məruz qalmışdır. Ermənilər Ağdamda olan, dünyada təkrarı olmayan Çörək muzeyini dağıtmışdılar. Ermənilər Laçında Açoğlan məbədini, Kəlbəcərdə Xudabənd məbədini və başqa Alban kilsəsini öz adlarına çıxmış, Alban kilsəsinə mənsub ornamentləri sökmüş, tarixi abidələrə zərər vurmuşdular.

Qarabağın bütün Alban dövrü abidələrini “erməni kilsəsi kimi adlandırılan ermənilərə özləri özlərinin yalanının açır. Çünki Sovet dövründə 2 mln əhalisi olan Ermənistanın cəmi 2 kilsəsi mövcud idi. Ermənilərə işğal dövründə 10 min epigrafik yazı nümunələrini məzmununu dəyişərək Motendoran meydanına aparılmışdır. 10 mindən çox qəbir üstü yazılı abidələr dəyişdirilmişdir. 2011-ci ildə Gəncəsər monastrı üzlənib, ətrafında olan qəbirlər sökülüb. Abidələri dağıtmaqla özlərinə yeni tarix yazmaq istəyən ermənilər bir məsələni unudurlar ki, abidələr hər formasında mənsub olduğu xalqın irsini daşıyır. Tarixi mənbələrə istinad edən İ.P.Petruşovski yazırdı: Qarabağ heç vaxt erməni mədəniyyətinin mərkəzi olmamışdır. Qarabağ mədəniyyəti vahid məkan olub, Azərbaycan xalqına məxsusdur. 1801-ci ildə Şuşada tikən Gövhər ağanın məscidi, tunc dövrünə aid kurqanlar, Xocalı şəhərinin II minilliyə aid arxeoloji abidələri məhv edilib. Xocəvənd ərazisində Dolanlar kəndində XII – XIV əsrə aid türbə, Tuğ kəndində elə II-I aid arxeoloji abidələr dağıdılmışdır. Məscidlər, digər memarlıq tikililəri tövlə kimi, anbar kimi istifadə edildi. Ağdamda Üzərliktəpə, Qutlu Musa türbəsi, Xanoğlu türbəsi. Qarabağ xanı Pənah Əli və onun nəslinə aid imarətlər erməni vəhşiliyinə məruz qalmışdır. Şahbulaq qalasının ətrafında yalançı qədim qəbir daşları qoyaraq Tıqranakert kəndinin qalıqları olduğu bildirilir, 2005-ci ildə burda qanunsuz tədqiqat işləri aparmışdılar – “Erkir” təşkilatının maliyyəsi ilə. Ağdamda olan bütün tarixi abidələr isə bu ərazilərin qədim Azərbaycan torpağı olduğunu hər addım təsdiqləyir. Ermənilər Ağdamda olan XIII əsrə aid Qəndazar monastırını da öz adlarına çıxmışdılar.

Ən böyük Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi olan Kəlbəcər muzeyindən (eyni zamanda açıq hava altında muzey) əsər əlamət qalmamışdı. Xankəndində 22591 eksponat, Ağdərədə 2290, Hadrut şəhərində 3200, Qubadlı şəhərində 3000, Cəbrayılada 2000, Zəngilanda 6000, Füzulidə 800 eksponatı olan Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyləri tamamilə məhv edilmişdir [17.s.41-42]. İşğaldan əvvəl Ağdam muzeyində çox saylı nadir tapıntılar sərgilənirdi. Buna misal e.ə.IV-I əsrə aid Çalağan təpədə tapılan bəzək əşyalarını göstərə bilərik. Bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Qarabağda qədim zamanlardan bitkilərdən dərman hazırlanıb və xarici ölkələrə daşınması üçün şüşə qablar istehsal edilmişdir [21].

Şuşa şəhərində 217 dövlət qeydiyyatında olan abidə, 167 yerli əhəmiyyətli, 49 ölkə əhəmiyyətli, 1 beynəlxalq əhəmiyyətli abidə olmuşdu (işğaldan əvvəl), işğal nəticəsində təkcə Şuşa şəhərində olan abidələrə 4 milyarddan çox ziyan dəymişdi [19,s.60].

Bu baxımdan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və qəsdən korlanması “Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına, “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyasına, “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” YUNESKO-nun 1972-ci il Konvensiyasına ziddir [18. s.7].

Ermənilər arxeoloji abidələri bilərəkdən dağıtmaqla 1954 il tarixli “Lahey Silahlı Çatışma Halində Mədəniyyət Abidələrinin qorunması sözdələşməsinə” zidd hərəkət ediblər. Bu sözdələşməyi son silahlı münaqişələr zamanı dini və ya tarixi, arxeoloji abidələr, arxeoloji ərazilər, tarixi binalar, arxiv və kolleksiyaların saxlanılan yerlər məhv edilib. Çünki tarixi abidələrin ən çox dağıntıya məruz qalması hərbi münaqişələr zamanı baş vermişdir. Lakin bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağdakı abidələr yalnız müharibə vaxtı yox, eyni zamanda qəsdən, bilərəkdən ermənilər tərəfindən daha çox dağıdılıb, ziyan görmüşdür.

Qarabağda işğaldan sonra tarixi irsimizin təbliği. İşğaldan azad edilən ərazilərdə ilk mina təmizləmək kimi vacib olan məsələlərdən biridə muzeylərin, milli irsimizin bərpaşdır.

Mədəni irs abidələri və muzeyləri isə bunlardır: arxeoloji abidələr, landşaft memarlıq abidələri, kiçik və böyük tarixi şəhərlər, səciyyəvi kənd yerləri, ev muzeyləri və digər sərgi zalları, Tarix Diyarşünaslıq muzeyləri, tarixi şəxsiyyətlərin ev və xatirə muzeyləri, etnoqrafiya, xalq sənətkarlığı, dekorativ tətbiqi incəsət, texniki kompleks və qurğular [5, s.64].

Yuxarıda sadaladıqlarımız bütün imkanlar işğaldan azad edilmiş ərazilərdə vaxtı ilə olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Kəlbəcər rayonunda həm sağlamlıq, həm dağ kurortu üçün bütün imkanlar var, eyni zamanda tarixin bütün mərhələlərini əks etdirən abidələri ilə zəngindir. Bura dünyanın bir çox ölkələrindən şəfa tapmaq üçün turistləri cəlb etmək olar. Necə ki, Naftalan neftinin şöhrəti kimi [6, s.14]. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun tərkibinə Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonları daxildir. Qarabağın vulkanik yaylasının, Qarabağın dağlarının qərb yamaclarını, Şərqi Göyçə dağlarını və maili düzənliyi əhatə edir [7, s.246].

Qarabağda arxeoloji abidələrin zənginliyi, qədim qəbirstanlıqların (çoxu məhv edilib) olması, açıq hava, arxeoloji muzeylərinin yaradılması üçündə əlverişlidir[9]. Bu tip muzeyə Türkiyənin Göbəklitəpə

arxeoloji muzeyini göstərmək olar [8]. 2011-ci ilin Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə "Turizm ili" elan edilməsi ölkəmizdə turizmin daha da inkişafı üçün şərait yaratmışdı. Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı təsdiq edilmişdir [11]. Turizmin inkişaf etdiyi ölkəmizdə Qarabağında öz yeri var. Həm abidələri, həm təbiəti ilə.

Qarabağın maddi mədəni mənbələri içində Qarabağ xalçalarının özünəməxsus yeri var. Xalçalar üzərindəki naxışlar belə hər şeyi ifadə edir, Qarabağın əsl sakinlərinin kim olduğunu deyir. Mədəni irs nümunələrinin təbliği ilə daha çox beynəlxalq turizmde istifadə etmək olar [12, s.23].

Qarabağda Xocalı ərazisi həm təbiətinə, həm də abidələrinə çox zəngindir. SSSR-i dövründə Şuşada yerləşən istirahət mərkəzinə gedən turistlər Xocalı mədəniyyəti ilə tanış olurdular [13, s.69]. Qarabağ Azərbaycanın turizm inkişafına yeni töhvələr verəcək. 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzun müddətli baxış Azərbaycanın həm region ölkələri arasında, həm də digər dünya ölkələri arasında cəlbedici turizm məkanlarında birinə çevrilmələrinə nail olmaqdır [4, s.8,28]. Vaxtilə Şuşa və Ağdam rayonlarında yerləşən məşhur Şuşa, Gülablı sanatoriyaları, yay məktəbləri yenidən qurularaq istifadəyə veriləcək. Artıq işğaldan sonra qısa müddət ərzində Xarıbülbül otelinin açılışı olmuşdur. Gözəl təbiəti olan Şuşa sanki bir cənnətdir. Artıq quruculuq işləri başlanan Şuşa bir sıra beynəlxalq tədbirlərə (Dünya azərbaycanlılarının V qurultayı, musiqi festivalları, beynəlxalq kulinariya festivalı və sair) ev sahibliyi edir. Şuşada yerləşən Çətir şaləsi bütün turistləri Şuşaya gəlməyə sövq edəcək [10].

Bu gün Qarabağımızın azad olmasında canından keçən igidlərimizə borcluyuq. Onların ruhu qarşısında baş əyirik.

Bu gün Güclü Lider, Əzmi xalq, Güclü ordu Vətənimizin dahada dirçəlməsinə, işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərin tam bərpası və təhlükəsizliyi üçün birgə yumruq kimi çalışır. Artıq biz tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıtmaq və varislik hüququmuzun bərpası uğrunda çalışırıq. Tarixi torpaqlarımıza qayıtmaq bizim tam hüququmuzdur.

Ədəbiyyat

1. <http://president.az/articles/49876>
2. <https://azertag.az/xeber. E.Ahmedov. 12.08.2018>
3. Yuxarı Qarabağda 44 Gündə gələn zəfer: Türkiyə-Azərbaycan kardeşliyinin nişanesi. I. Baskı İstanbul 2021, 290 s.
4. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2015, 238 s.
5. Rəhimov S. Turizm ekskursiyası işinin təşkili. Bakı: Mütərcim, 2004, 312 s.
6. Əsgərov Ə.T., Bilalov B.Ə., Ç.G. Güllahiyev. Ekoloji turizm. Bakı, 2011, 139 s.
7. Məmmədov Q., Yusifov E., Xəlilov M., Kərimov V. Azərbaycanın: ekoturizm potensialı. II Şərq-Qərb. Bakı, 2012, 420 s.
8. Atatürk Universiteti Sosial Bilgiler Enstitüsü Dergisi Eylül 2018-1351-1367. Göbekli Tepenin Arxeoloji Turizm Potensialının Deyərləndirilməsi (Şanlıurfa)
9. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 27 dekabr 2013, №195
10. Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı-Avrupa nəşriyyatı. 2016. s. 960
11. Hüseyinov İ., Əfəndiyev M. Turizmin əsasları. Bakı, 2007, 442 s.
12. Azərbaycan iqtisadi islahatlar icmalı. İyul, 2017, s.12
13. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2019, 228 s.
14. Ermənistanın azərbaycanlılara məxsus mədəni və tarixi irsi mənimsəməsi Hesabat. Beynəlxalq münasibətlər təhlil mərkəzi. Bakı, 2021. s. 40.
15. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 05. yanvar 2022-ci il. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, İlham Əliyev.
16. Qacar Ç. Köhnə Şuşa. Şərq-qərb. Bakı, 2019, s.344.
17. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Təhsil, 2010. 152 s.
18. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı, 2006. s.91.
19. İsmayılov F. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinə vurulan zərər. Bakı, 2016. s.91
20. Tofikli V. Ağdam Çörək Muzeyi: dünəni, bu günü və sabahı. Bakı: Adiloğlu, 2011-İSBN9789952251302.
21. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı: Elm, 1981. 151 s.

РЕЗЮМЕ
ВОССТАНОВЛЕНИЕ НАШЕГО ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ В КАРАБАХЕ
ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОККУПАЦИИ

Asadova A.V.

Ключевые слова: *Карабах, памятник, оккупация, музей, победа, экспонат*

В статье представлена информация о разрушенных музеях в Карабахе и их восстановлении после оккупации. Музеи Карабаха, отвечающие красотой своей природой всем туристическим возможностям, также являются вкладом в туризм. Главной целью государственной политики является успешная реализация пропаганды азербайджанских реалий и культурного наследия коренных жителей Карабаха путем включения восстановленных музеев в специальные туристические программы. Развитие, восстановление инфраструктуры на освобожденных землях – главная цель этой политики. Глава государства Ильхам Алиев на совещании, посвященном итогам 2020 года, отметил, что именно эти цели являются основными. На освобожденных от оккупации территориях начались строительные работы. Продолжаются первичные наблюдения за восстановлением исторических, археологических памятников, музеев. И результат очень плачевный. Практически все предприятия полностью разрушены. От 28 памятников не осталось и следа. На территориях, оккупированных вооруженными силами Армении, уничтожены музеи с экспонатным фондом в 103 тысячи единиц хранения. Армяне не только разрушали музеи, но и перевозили редкие музейные экспонаты, представленные в армянских музеях как образцы своей культуры, и продавали их на европейских аукционах по самым высоким ценам. Но великая 44-дневная победа положила конец всей армянской жестокости. В настоящее время о зверствах армян на этих территориях сообщается международному сообществу. Начаты работы по восстановлению и реконструкции инфраструктуры и культурно-исторического памятника, обеспечению большого возвращения на освобожденные от оккупации территории

SUMMARY
RESTORATION OF OUR HISTORICAL HERITAGE AFTER OCCUPATION IN ANCIENT
TURKISH LAND KARABAKH

Asadova A.V.

Keywords: *Karabakh, monument, occupation, museum, victory, exhibit*

This topic provides information about the museums destroyed in Karabakh and their restoration after the occupation. The museums of Karabakh, which meet all the tourist opportunities with its beautiful nature, are also a contribution to tourism. The main goal of the state policy is to successfully implement the realities of Azerbaijan and the cultural heritage of the true inhabitants of Karabakh by including the restored museums in special tourism programs. The development and restoration of infrastructure in our liberated lands is the main goal ahead. President Ilham Aliyev noted that these are the main goals set at the meeting on the results of 2020. Construction work has begun in the liberated areas. Initial monitoring is underway for the restoration of historical, archeological monuments and museums. The result is very sad. Almost all enterprises were completely destroyed. There are no traces of 28 monuments. Our museums with 103,000 movable exhibits were destroyed in the territories occupied by the Armenian armed forces. In addition to destroy museums, Armenians carried rare museum exhibits and presented them in Armenian museums as an example of their culture and sold them at the highest prices at European auctions. However, the 44-day great victory put an end to all Armenian savagery. Currently, the Armenian atrocities in these areas are being communicated to the international community. Work has begun to ensure a major return to the liberated territories, the restoration and reconstruction of infrastructure, cultural and historical monuments.

1930-CU İLLƏRDƏ TÜRKİYƏ CUMHURİYYƏTİ VƏ SOVET RUSİYASI ARASINDA
İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR

Həsənov Yusifəli Lətif oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

ali200808@rambler.ru

Açar sözlər: *Türkiyə Respublikası, Sovet Rusiyası, iqtisadiyyat, ticarət, əlaqələr*

Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin 500 ildən çox tarixi vardır. [1] Bu tarixin son 100 ili isə tamamilə fərqli məcrada başlamış və davam etmişdir. [8; 11; 12] Enişli-yoxuşlu, müharibələrlə dolu bu iki ölkənin əlaqələri tarixində tədqiqat mövzumuz olan XX əsrin 30-cu illəri isə xüsusi yer tutur. [7, s. 72] Türkiyə-SSRİ (Sovet Rusiyası) iqtisadi əlaqələri çox əhatəli mövzu olduğu üçün burada bütün aspektləri araşdırmaq çox vacibdir, həm də çətindir. Bu tədqiqatda 10 illik dövrü əhatə edən iqtisadi əlaqələri xronoloji ardıcılıqla izah etməyə çalışacağıq. Lakin XX əsrin 20-ci illərində Sovet Rusiyası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında iqtisadi əlaqələri ayrı qələmə alıb nəşr etdirdiyimiz üçün biz burada 30-cu illərə qədərki iqtisadi əlaqələrə toxunmamışıq. [9, c. 210-217]

Ümumən Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Sovet Rusiyası, sonra isə Rusiya Federasiyası arasında iqtisadi əlaqələri şərti olaraq üç hissəyə bölmək olar: [6, s. 6] Atatürk dövründə Türkiyə-Sovet Rusiyası iqtisadi əlaqələri. Planlı inkişaf dövründə Türkiyə-Sovet Rusiyası iqtisadi əlaqələri. Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Rusiya Federasiyası arasında iqtisadi əlaqələr. Bəzi tədqiqatçılar isə, məsələn İlyas Kamulov Türkiyə Cümhuriyyəti

ilə Rusiya arasındakı iqtisadi əlaqələrin əhatə etdiyi illəri əsas götürərək dörd dövrdə araşdırılmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir. [6, s. 6]

Atatürk dövrünü isə iki yerə bölərək təhlil etmək daha doğru olardı. Birinci Cümhuriyyətdən əvvəl, Qurtuluş müharibəsi illərində, ikinci Cümhuriyyətin elanından sonrakı dövrdəki əlaqələr. Birinci dövr siyasi müstəqillik müharibəsi illərini əhatə etdiyi halda, ikinci dövr iqtisadi müstəqillik müharibəsinin davam etdiyi dövrdür. [6, s. 6]

Ölkələr arasındakı bütün bu çatışmamazlıqlara baxmayaraq iyul 1929-cu ildən-iyun 1930-cu il tarixləri arasında təkcə Qars və ətrafından Rusiyaya 15 000 inək və öküz, 42 000 qoyun, 1 470 000 yumurta, 166 675 kiloqram yağ, 173 666 kiloqram pendir, 48 800 kiloqram xam dəri, 11 946 200 kiloqram quru ot, 41 000 kiloqram balıq, 90 000 kiloqram yun ixrac edilmişdi. Bunların ümumi dəyəri 1 549 465 lira idi. 1926-cı ildə isə 40 000 həcmində heyvan ixrac edən Qars və ətrafı, həm də külli miqdarda quru ot ixrac edirdi. Həm də Qarsdan Batum yolu ilə ildə 750 vaqonluq dənli bitkilər ixrac edilirdi. [10, s. 177]

1920-ci illərin sonunda siyasi və iqtisadi səbəblərə görə Rusiyayla edilən sərbəhd ticarəti dayanma həddinə gəlmişdi. Bundan ən çox zərər görən bölgə birinci dərəcədə Qars və Ərzurum ətrafı, ikinci dərəcədə isə Trabzon və Rizə bölgələridi. 1927-ci ildəki ticarət müqaviləsi ilə Trabzon və Rizə bölgəsində yetişdirilən portağal və limonun Rusiyaya göndərilməsi bölgədəki bağçılıqla məşğul olanlara böyük gəlir gətirərkən, 1930-cu ildə çox bol istehsal edilən bu məhsulların Rusiyaya ixrac edilə bilməməsi və Rusiyanın bu bölgədən məhsul almaması bölgə xalqına böyük zərər vermişdi. [10, s. 177]

Ruslarla bağlanan ticarət müqaviləsinə əsasən 1930-cu ildə İğdırdan Mokvaya pambıq göndərən türk taciri məhsullarını çətinliklə satıb pulunun 50 %-ni ala bildiyi halda, geri qalan 50 %-nin qarşılığında məhsul verməli olduqları təqdirdə bunu vermədikləri kimi, qarşılığı olan pulu da hələ almaq mümkün deyildi. Yalnız Qars və İğdır tacirinin bu ticarətdən 50 641 rubl alacağı vardı. Qars və İğdırdan İstanbula göndərilən məhsulların xərcləri 1930-cu ilə qədər rubl olaraq alındığı halda, 1931-ci ildə ingilis funtsterlinqi olaraq alınmağa başlamışdı. Belə vəziyyət əlində ingilis pulu olmayan türk tacirinə çətinlik yaradırdı. Ruslar hər keçən il türk tacirinə daha çox çətinlik yaradırdılar. Məsələn, İğdırdan Markarah Körpüsündən satın aldıkları məhsulların 1930-cu ilə qədər bir putunu 10-11 liraya aldıkları və komissiya tələb etmədikləri halda 1931-ci ildə 5-6 liraya alıb həmçinin 3 %-lik komissiya almağa başlamışdılar. [10, s. 178]

1927-ci il ticarət müqaviləsinin müddətinin başa çatması və idxal-ixrac balansının Türkiyə əleyhinə dəyişməsi kimi səbəblərdən iki tərəf arasında yeni ticarət müqaviləsi hazırlamaq üçün 1930-cu ilin yayında danışıqlara başlandı. 16 mart 1931-ci ildə imzalanan yeni ticarət müqaviləsinin təsdiqi üçün TBMM-də keçirilən 22 iyul 1931-ci il tarixli iclasda bəzi millət vəkilləri iki tərəf arasındakı ticarət əlaqələrində Sovet rejimindən qaynaqlanan çətinliklər haqqında fikirlərini ifadə etmişdilər. Ancaq 1927-ci il müqaviləsinin müddətinin bitməsi və məclisin tətillə çıxmaq üzrə olmasından müqavilənin mətni parlamentə göndərilmədi və müvafiq komissiyalar tərəfindən tələb olunan araşdırma edilmədən tez təsdiqləndi. [10, s. 178]

Yenə bu müqaviləyə görə türk tacirləri Sovet Rusiyasının bazarlarına birbaşa istehsal etdikləri məhsulları göndərə bilməyəcəkdilər. Türkiyə parlamentinin iqtisadiyyat komissiyasının hesabatında qeyd edildiyi kimi belə bir məhdudiyət rusların Türkiyədə yaşadıkları yerlərdə sovet iqtisadi modelini tam tətbiq etmək istəyindən irəli gəlirdi. [10, s. 178]

Nəticədə Sovet Rusiyasının Çənubi Qafqaz bölgəsi ilə ticarət edən Şərqi Anadolu tacirinin yuxarıda ətraflı təsvir edilən problemlərini həll etmək üçün mövzu ilə bağlı müxtəlif hesabatlarda bildirilən; Ruslarla aparılan ticarətin mümkün olduğu qədər pula əsasən tənzimlənməsi, Türkiyədəki rus ticarət şöbələrinin ləğvi, idxal-ixrac balansının yaradılması, bu balansın qurulmasında ticarət palatalarının aktivləşdirilməsi, istehsal kooperativləri vasitəsilə türk məhsullarının ruslara satışı və şərq bölgələrində bu funksiyaları yerinə yetirə biləcək kooperativlərin yaradılması və 1930-cu ildə Türkiyə tərəfindən yaradılmış xarici ticarət şirkətinin dərhal fəaliyyətə başlaması şərtləri 1931-ci il ticarət müqaviləsi ilə də əldə olunmamış və bir müddət sonra bölgədə təsirini göstərən 1929-cu il iqtisadi böhranı II Dünya müharibəsi və iki ölkə arasındakı siyasi gərginliklər Şərqi Anadolu istehsalçısını və əhalisini Cümhuriyyət dövrünün ən böyük iqtisadi çətinliyi ilə üz-üzə qoymuşdu. [4, s. 219-220]

1930-cu illərdə dünya ticarətinin azalmasına səbəb olan “Dünya iqtisadi böhranı” qarşısında gənc Türkiyə Cümhuriyyəti rəhbərliyi “açıq iqtisadiyyat modeli”ndən imtina edərək “idxal əsaslı sənayeləşmə modeli”ni önə çıxaran iqtisadi siyasətə keçdi. [6, s. 8]

Dövlətin rəhbərliyi ilə “planlı sənayeləşmə” strategiyasına hazırlıq görülərkən o tarixdə dünyada “Planlaşdırma” təcrübəsi olan Sovet Rusiyasından texniki və maliyyə köməyi almağın yolları axtarıldı. Bu çərçivədə Sovet hökumətinin dəvəti ilə 1932-ci ilin aprelində baş nazir İsmət bəy Moskvaya getdi. [6, s. 8] İsmət Paşa - İ.Stalin danışıqları müsbət nəticə verdi və iki ölkənin iqtisadi və maliyyə əlaqələrində yeni bir dövr başlandı. Yeni dövrə istiqamət verən əsas prinsiplər qərarlar aşağıdakılardır: [6, s. 122]

Moskva hökuməti Türkiyəyə 8 milyon dollara qədər, 20 il müddətinə və faizsiz, bərabər hissə-hissə ödənilən kredit verəcək,

Türkiyə borcunu məhsul ixracı ilə ödəyəcək,

Sovet Rusiyası hökuməti Türkiyənin “plan” işinə bütün səviyyələrdə texniki kömək göstərməyi, mütəxəssislər göndərməyi təmin edəcək,

Türkiyə alacağı krediti Rusiyadan veriləcək maşın və digər materialların idxalında istifadə edəcək.

Bu köməyin həyata keçirilməsinə dair əlavə protokol isə 21 yanvar 1934-vü ildə Ankarada imzalanmışdır. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, 1923-1936-cı illər arasında Türkiyə ilə Sovet İttifaqı olduqca yaxın münasibətlərdə olmuşdur. 1930-cu illərdə Türkiyədə toxuculuq sənayesi ruslar tərəfindən qurulmuş və Rusiyanın dəstəyi ilə ilk sənayeləşmə planı hazırlanmışdır. [16]

1934-1938-ci illəri əhatə edən “Birinci beşillik sənaye proqramı”nın ilkin fəaliyyəti prof. Orlovun sədrliyi ilə qarışıq ekspertlər şurası tərəfindən həyata keçirilmişdir. Hazırlanan ilkin hesabatda başda “tekstil” olmaqla kimya, mədənçilik, dəmir-polad, kəndir-kətan, kağızselüloz, kükürd, keramika kimi sahələrdə sərmayə qoyuluşu nəzərdə tutulmuşdu. [15, s. 354]

Hər şeydən əvvəl Kayseri və Nazilli fabriklərinin qurulmasında SSRİ-nin edəcəyi texniki və maliyyə köməyinin xarakterini və həcmi əhatə edən “Protokol” 21 yanvar 1934-cü ildə imzalandı və həyata keçirilməyə başlandı. [2, s. 69-73]

İki fabrikin layihələndirilməsi və inşasının başlanması üçün Moskvada Turstroy adlı bir şirkət quruldu. Şirkət bir ilə kimi qısa müddət ərzində nəzərdə tutulan iki layihədən biri olan, 35 min mil və min dəzqahdan ibarət Kayseri fabrikini 16 sentyabr 1935-ci ildə tamamladı və Qazi Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən istifadəyə verildi. Beləliklə bu ölkənin ilk böyük fabriki pambıq ipliyi və pambıq parça istehsalına başladı. [2, s. 69-73]

Beş illik sənaye planına daxil olan Nazilli basma, Ereğli parça, Malatya pambıqtoxuma, Bursa yun iplik, Gemlik ipək, İzmit kağız-selüloz, İstanbul şüşə, Keçiborlu kükürd, Zonquldak kömür müəssisələrinin də tikintisində Sovet Rusiyasının texniki və maliyyə köməyi həlledici oldu. [2, s. 69-75]

Bundan başqa Ankara, Əskişəhər və Kayseri hərbi ləvazimat fabriklərinin də tamamlanmasında qeyd olunan formada oxşar yardımlar alındı. [2, s. 69; 3, s. 78]

Ş.S.Aydəmirə görə “Sənaye planı”nın uğurlu olması üçün SSRİ Kayseri və Nazilli fabriklərini çox ucuz qiymətə inşa etmişdi. [15, s. 393]

Türkiyə Sovet Rusiyasından bu dövrdə aldığı kreditlərin geri ödənməsini ildə iki dəfə London, Nyu-York və İstanbul birjalarındakı məzənnələrə uyğun olaraq Türkiyə lirası ilə ödəyirdi. Qarşı tərəf isə aldığı türk pulu ilə Türkiyədən ehtiyacı olan məhsulları satın alırdı. [10, s. 169]

Bununla birlikdə xüsusilə Şərqi Anadolu bölgəsində birlik və kooperativlərin qurulmasına 1930-cu illərə qədər nail olunmamış və türk hökumətlərinin bu sahədə əhəmiyyətli köməyi olmamışdır. Məsələn, Şərqi Anadolu ilə SSRİ arasındakı sərhəd ticarətinin ən əsas məsələsi olan canlı heyvan ixracatını az-çox müəyyən nizamə salan “Şərqi və Cənub Vilayətləri Məntəqəsi Canlı Heyvan İxracatçıları Birliyi” ancaq 1937-ci ildə yaradılmışdır. [10, s. 169]

İkinci Dünya müharibəsi başlayana qədər Türkiyə-Sovet Rusiyası iqtisadi əlaqələri iki tərəfi də razı salacaq şəkildə genişlənməyə davam etmişdi. Xüsusilə 1937-ci ilin oktyabrında imzalanmış “Ticarət və dənizçilik” müqaviləsi mövcud əlaqələrə yeni təkan verdi. [2, s. 71; 13, s. 9-57]

Türkiyə 1930-cu illərdə Rusiyadan neft məhsulları, kömür, çuqun, dənli bitkilər kimi əsas məhsullar idxal edərkən, ixrac etdiyi əsas məhsullar isə aşağıdakılar idi: pambıq, yun, diri heyvan, meyvə-tərəvəz və sair. [2, s. 69-73]

Digər tərəfdən Ankara ilə Moskva arasında yaxın münasibətlər 1930-cu illərin ikinci yarısına qədər davam etsə də Montro görüşləri zamanı Türkiyənin İngiltərə ilə yaxınlaşması SSRİ tərəfindən mənfi qarşılandı. 1939-cu ildə müharibənin yaxınlaşması ilə Türkiyənin İngiltərə və Fransa ilə ittifaq müqaviləsi imzalaması iki paytaxt arasındakı münasibətlərin daha da pisləşməsinə səbəb oldu. [3, s. 116-117; 14, s. 6-7]

Qısaca xülasə etsək hər iki ölkənin siyasi-iqtisadi əlaqələri yarandıqları dövrdən başlayaraq bir-birinə yaxın olmaq və əks qüvvələrlə mübarizə aparmaq üçün beynəlxalq şəraitdən, daxili ehtiyacdən qaynaqlanmışdır. 1920-ci illərdə inkişaf edən siyasi və iqtisadi əlaqələr 1935-ci ilə qədər davam etmişdir. 1935-ci ildən sonra isə SSRİ-nin öz təsir dairəsini genişləndirmə, ideologiyasını daha aktiv dünyaya yayma siyasəti Türkiyə Cümhuriyyəti ilə qurulub inkişaf etdirilmiş iqtisadi əlaqələrə olduqca mənfi təsir etmişdir. Yəni XX əsrin 30-cu illərində bağlanan müqavilələr və bununla əlaqədar olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti ilə SSRİ arasında iqtisadi əlaqələr ziqzaqlı formada olmuşdur. Tərəflər siyasi baxımdan razılışdırılıla bilməyən məsələlərdən yan keçmiş, razılışdırılmış məsələlər üzərindən də iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmişdilər. Beləliklə, siyasi və iqtisadi məsələlərə bu formada yanaşma XX əsrin 30-cu illərində iki ölkə arasında dərin qarşıdurmaların qarşısını almışdır.

Ədəbiyyat

1. Adalet ve Kalkınma Partisi dönemi Türkiye-Rusya əlaqələri (2002-2017): Dış politikada çatışma ve işbirliği. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/656761>
2. Kolesnikov A. Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri. A.A Merkezi, Ankara 2010, 161 s.
3. Suat Bilge A.. Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri 1920-1964. Türkiye İş Bankası Kültür Yay, Ankara 1992, 367 s.
4. Сотниченко А.А. Пролог “Холодной войны” турецко-советские противоречия в 1945-1950 гг. в условиях формирования ялтинской системы международных отношений. Журнал Труды исторического факультета Санкт-Петербургского университета. Выпуск No.2, 2010, 218-234 с.
5. Boris B. Potskveriya. “1920 və 1930’lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri”. Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, TTK Yayınları, Ankara 1999, 250 s.
6. Erdinç Tokgöz. Dünden bugüne Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinde üç büyük dönem. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/ Journal of Ufuk University Institute of Social Sciences Cilt/Vol: 1 Sayı/No: 1 Yıl/Year: 2011, 6-14 s.
7. Gönübol, Mehmet-SAR, Cem. Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, 152 s.
8. Иван Стародубцев. Российско-турецкие отношения «эпохи Путина – Эрдогана». <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiysko-turetskie-otnosheniya-do-i-posle-epokhi-putina-erdogana/>
9. Гасанов Ю.Л. К вопросу о сотрудничестве Турецкой Республики и Советской России в первой половине 20-х годов XX века. Современная научная мысль. Научный журнал нии истории, экономики и права. – м.: нии изп, 2022. - № 6. – 291 с.
10. Murat Küçükuşurlu. Cumhuriyetin ilk illerinde Sovyet Rusya ile Türkiye arasında sınır ticareti. Atatürk Dergisi (Atatürk Üniversitesi, Atatürk ilkeleri ve inkilab Tarihi Enstitüsü Araştırma Görevlisi) Yıl 2005, Cilt 4, Sayı 3, s. 161-181, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1817530>
11. Официальный сайт Министерства иностранных дел РФ / Карта мира: Турция. URL: <http://www.mid.ru/ru/maps/tr/-/category/10557> >.
12. Петров О.В. Российско-Турецкие экономические отношения на современном этапе развития. Торговая политика. Trade policy / 2018. № 3/15. ISSN 2499-9415, 32-53 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiysko-turetskie-ekonomicheskie-otnosheniya-na-sovremennom-etape-razvitiya/viewer>
13. Salih Yılmaz, Abdullah Yakşi. Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri. TYB Akademi / Bahar, 2016/17: 9-57 s. [file:///C:/Users/Acer/Downloads/Osmanli Devletinden Gunumuze Turk Rus Il.pdf](file:///C:/Users/Acer/Downloads/Osmanli%20Devletinden%20Gunumuze%20Türk%20Rus%20İl.pdf)
14. Semion İvanoviç Aralov. Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları. (çev. Hasan Ali Ediz), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985, 260 s.
15. Şevket S. Aydemir. Tek Adam. Remzi Kitapevi, İst.1965, 563 s.
16. 100. Yılında Türkiye-Rusya İlişkileri. <https://www.ankasam.org/100-yilinda-turkiye-rusya-iliskileri/>

РЕЗЮМЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И СОВЕТСКОЙ РОССИЕЙ В 1930-Е ГГ.

Гасанов Ю.Л.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Советская Россия, экономика, торговля, отношения

В данной статье рассматриваются экономические отношения между Турецкой Республикой и Советской Россией в 30-х годах 20 века. Обсуждается, какие возможности и кризисы существуют в экономических отношениях двух стран в указанной период и как они разрешаются. Обсуждается, как региональные и глобальные события влияют на экономические отношения между двумя странами и как две страны ведут себя по отношению к развитию этих отношений. В частности, была дана оценка развитию политических событий и затронуты экономические отношения. Также в этой статье была предпринята попытка понять характер экономических отношений между двумя странами и предоставлена статистическая информация.

SUMMARY

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND SOVIET RUSSIA IN THE 1930s.

Hasanov Y.L.

Keywords: Republic of Turkey, Soviet Russia, economy, trade, relations

This article deals with the economic relations between the Republic of Turkey and Soviet Russia in the 30s of the 20th century. It discusses what opportunities and crises exist in the economic relations of the two countries during this period and how they continue. It gives information how regional and global events affect economic relations between the two countries and how the

two countries behave towards the development of these relations. In particular, an assessment was made of the development of political events and economic relations were touched upon. Also in this article, an attempt was made to understand the nature of economic relations between the two countries and statistical information was provided.

OĞUZ TÜRKLERİNİN BÖYÜK SƏLCUQ İMPERİYASI

İmamova Sonaxanın Qurban qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan

imamovasona@mail.ru

Açar sözlər: oğuz türkləri, Səlcuq İmperiyası, tarix, Qafqaz, müharibə

Böyük Səlcuq İmperiyası - *Böyük Selçuklu Dövləti*; (1038–1157) – Oğuz türklərinin Qınıq boyundan olan tayfaların XI əsrdə yaratdığı, Orta Asiya, İran, Yaxın Şərq, Qafqaz və Anadolu ərazilərini əhatə edən nəhəng Türk dövlətidir. Səlcuq türkləri Qınıq boyuna mənsubdur. Tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin "*Cami ət-təvarix*" əsərində Oğuz boylarının siyasi və ictimai mövqelərinə aid tərtib edilmiş cədvəldə qınaqlar sonuncu yerdə göstərilmişdir. Sülalənin əsasını qoyan Səlcuqun atası "*dəmir yaylı*" ləqəbi daşıyan "*Dukak* olmuşdur. Dukak və oğlu Səlcuq oğuzlar arasında tanınmış şəxsiyyətlərdən idi.

Səlcuq hökmdarı olan Səlcuqun adı tələffüz baxımından münaqişələrə səbəb olmuşdur. J.Marquart adın bu cür deyilişini düzgün hesab etmiş və adın bu cür düzgün olduğunu XIII əsr tarixçisinin əsərini göstərməklə sübut etmişdir. Mahmud Kaşğari də Səlcuq şəklinin ən düzgün tələffüz hesab edərək, sonrakı türk mənbələrində də bunu açıqlamışdır. Daha sonra bu məsələ ilə maraqlanan L.Rasonyi XII əsr ərəb yazıçısı əl-Əzimi və farsca "*Enesi-il-külüb*" əsərinin müəllifi olan Qədi Burxan Ənəvini mənbə kimi göstərərək adın Səlcuq olmasını tələb etmişdir. Səlcuq adının "*kiçik sel*" mənasını verdiyini irəli sürən Rasoniyə görə, Səlcuq Orta Asiyada Seldağ yaxınlığında dünyaya gəlmiş və adını da bu dağdan götürmüşdür. Digər tərəfdən P.Pelliot bu adın, türk dilində "*mübarizəçi*" mənasını verdiyini yazır. [2, s.236]

Quruluş dövrü. Bu dövrdə *əsasən Səlcuq bəy, Çağrı bəy, Toğrul bəyin adları daha çox hallanır.* Səlcuq bəy atasının ölümündən sonra, ona tabe olan tayfaların hərbi siyasi birliyini yaradıb Sırdərya sahilindən Cənd şəhərinə gəldi. Şəhərdə əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar. Səlcuqların Cəndə gəlmələri X əsrə ehtimal olunur. Bu hərbi-siyasi ittifaqa daxil olan oğuzlar həmin dövrdə səlcuqlar adlandılar.

Lakin oğuz yaqbusu şah Məlik səlcuqları Cənd şəhərindən çıxardı. Səlcuqların böyük bir hissəsi Zərəfşan vadisinə, Nuratin dağlarına çəkildi və bu yerdə məskunlaşdılar. Səlcuq bəy yaqbunun onu öldürəcəyindən qorxaraq öz qəbiləsi və yaxın adamları ilə Yengikənd bölgəsindən ayrılaraq, ölkələrin birləşdiyi Cənd şəhərinə gəldi. Səlcuq bəy bu köçün yer darlığı və otlaq kifayətsizliyi olduğunu bildirdi.

Səlcuqların ilk illərində, bu dövrdə ikisi türk olmaqla, üç müsəlman dövləti mövcud idi. Bunlardan ilkin şərq sərhədlərində Türk dövləti olan Qaraxanlılar idi. Digər türk dövləti isə indiki Əfqanıstan torpaqlarını əhatəyə almış Qəznəvilər idi. Qəznəvilər daha sonra, sərhədlərini genişləndirərək Şimali Hindistanı və Xorasanı ələ keçirdi. Bu dövrdə Mavəraünnəhr və Xorasanı əhatələyən üçüncü böyük dövlət Samanilər idi.

Dövlətin yaranması tarixi.

Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından – XIV əsrlər). Müəllif: Əkbər N. Nəcəf. Elmi redaktor: Tarix elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məhəmməd oğlu.

Məmmədov. Bakı: "Qanun", 2010. Müəlliflər öz yazılarında qeyd edirlər ki, XI əsrin ortalarında Yaxın və Orta Şərqin tarixində mühüm bir hadisə baş verdi. Həmin dövrdə Böyük Səlcuq imperiyası yarandı. Səlcuqlar oğuz türklərinin Qınıq boyundan idilər. Bu tayfanın başçısı Dükak bəyin oğlu Səlcuq bəy idi. Sonradan bütün tayfa onun adı ilə Səlcuq türkləri adlanmağa başladı. Oğuz Yabqu dövlətində sübaşı (ordu başçısı) vəzifəsində olan Səlcuq bəy Oğuz Yabqusu ilə aralarında olan narazılığa görə öz tərəfdarları ilə 960-cı ilə Seyhun çayının sahilində olan Cənt şəhərinə getdi. Səlcuq bəy İslam dinini qəbul etdi və Oğuz dövlətinə tabe olmaqdan imtina etdi. [3, s.781]

Lakin I Məsud bu xahişi rədd edərək onların üstünə qoşun göndərdi. Səlcuqlar əvvəlcə məğlub edildilər. Sonra səlcuqlar Məsudun Hindistana yürüşdə olmasından istifadə edərək Bəlx, Tus, Gürgan və Mərvə tutdular. Məsudun göndərdiyi 30 minlik ordunu məğlub edən səlcuqlar Xorasanın əsas şəhəri olan Nişapur ələ keçirərək 1038-ci ildə Səlcuq dövlətinin yarandığını elan etdilər. Beləliklə, Yaxın və Orta Şərqdə ən güclü orta əsr feodal dövlətlərindən olan Böyük Səlcuq dövlətinin əsası qoyuldu. Böyük Səlcuq dövlətinin ilk sultanı I Toğrul (1038–1063), ilk paytaxtı isə Nişapur şəhəri oldu. Səlcuq yürüşlərinin başlanması Xorasanın ən mühüm yerinin əldən çıxdığını görən sultan I Məsud 50 min nəfərlik qoşun və 300

döyüş fili ilə Xorasana doğru hərəkət etdi. Toğrul öz qoşununa geri çəkilmək əmri verdi. Sultan I Məsud onları təqib edərək çölə daxil oldu. Saysız-hesabsız vergilərdən cana doymuş əhali səlcuqlərə rəğbət bəsləyirdi. I Məsud əhalidən heç bir yardım almadığından, ərzaq, su və yem qıtlığı ilə üzləşdi. Mərv şəhərindən 10 fərsəng məsafədə yerləşən Dəndənəkən adlı yerdə 1040-ci il 23 may tarixində (bəzi mənbələrdə avqustun 26-da) səlcuqlarla qəznəvilər arasında qanlı Dəndənəkən döyüşü baş verdi. Sultan I Toğrulun böyük qardaşı Çağrı bəyin başçılıq etdiyi Səlcuq ordusu qəznəviləri darmadağın etdi. Bununla da səlcuqlar üçün İran və İraqa yol açılmış oldu.

Səlcuq dövlətinin imperiyaya çevrilməsi. Sultan I Toğrulun vəfatından sonra hakimiyyətə qardaşı Çağrı bəyin oğlu Alp Arslan (1063–1072) gəldi. Onun məqsədi Anadoluya girmək idi. Buna görə də Alp Arslan hörmətli adamlardan ibarət elçilər heyətini Bizans sarayına göndərərək öz barışıq şərtlərini təklif etdi. Lakin Diogen onlara soyuq və saymazana münasibət bəsləyərək etinasız lovğalıqla dedi:

İsfahanmı, yoxsa Həmədanmı daha yaxşıdır? Mən İsfahanda, atlarım isə Həmədanda qışlayacaqlar.

Türk elçisi isə cavabında deyir:

Atların Həmədanda qışlayacağı doğrudur. Sənə gəlinə isə, hələlik məlum deyil.

Vəziyyəti belə görən imperator geri çəkilməyi əmr etdi. Alp Arslan fürsətdən istifadə edərək düşmənin üzərinə qəti hücumu keçdi.

İmperiyanın tənəzzülü. Orta əsrlərin başqa feodal imperiyaları kimi Böyük Səlcuq dövləti də çox yaşamadı. O zaman əmtəə-pul münasibətləri hələ başlıca iqtisadi əlaqə forması olmadığından, natural təsərrüfat hökm sürdüyündən Böyük Səlcuq imperiyasının əhatə etdiyi ərazilərin və xalqların vahid iqtisadi və siyasi mərkəz ətrafında sıx birləşməsi, qüdrətli mərkəzləşdirilmiş dövlətə çevrilməsi qeyri-mümkün idi. Uğurlu müharibələr zamanı oğuz-səlcuq hərbi-siyasi birliyinə əsaslanan Səlcuq dövləti XI əsrdə işğallar ara verdikdə zəiflədi. Səlcuq sultanları öz əyanlarına bütöv vilayətləri, mahalları iqta olaraq bağışlayırdılar. Zaman keçdikcə onlar irsi hakimlərə çevrilir, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Mövcud olan qaydaya görə hər bir şahzadənin özünə xanədan tələb etmək hüququ var idi.

Səlcuq imperiyası dövründə türk xaqaları yenidən öz əvvəlki qüdrətini bərpa etmiş, İslam dünyasının və İslam mədəniyyətinin inkişafının yeni mərhələsinə yol açmışdır.

Bayrağı. Böyük Səlcuqlu dövlətinin bayrağında ikibaşlı qartal, yay və ox təsvir edilmişdir. "Oyanış Böyük Səlcuqlu" serialında istifadə olunan bayraqda isə yalnız yay və ox təsvir edilmişdir. İkibaşlı qartal Səlcuqların həm Şərqə, həm də Qərbə hakim olduğununun simvoludur. Ox və yay isə türklərin savaş ruhunu təmsil etməkdə idi. Böyük Səlcuqlu parçalanmağa başlayandan sonra yaranmış digər kiçik Səlcuqlu dövlətləri öz bayraqlarını səlcuqluların bayrağının əsasında düzəldiblər. Məsələn, Rum Səlcuqlularının bayrağı kimi təsvir olunurdu.

Lüğət: yakbu – tayfa başçısı, fərsəng- ölçü vahidi (800m), iqta - pay, hədiyyə

Ədəbiyyat

1. Tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin "*Cami ət-təvarix*" əsəri Oğuz boylarının siyasi və ictimai mövqei s.116.
2. "*Enesi-il-külüb*" əsərinin müəllifi Qədi Burxan. Səmərqənd. 1050. səh. 236.
3. Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından – XIV əsrlər). Müəllif: Əkbər N. Nəcəf. Elmi redaktor: Tarix elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov. Bakı: "Qanun", 2010, 781 s.

РЕЗЮМЕ

ВЕЛИКАЯ СЕЛЬДЖУКСКАЯ ИМПЕРИЯ ТЮРКОВ-ОГУЗОВ

Имамова С.Г.

Ключевые слова: *тюрки-огузы, империя сельджуков, история, Кавказ, война.*

В середине XI века в истории Ближнего и Среднего Востока произошло важное событие. В этот период была создана Великая империя Сельджуков. Сельджуки происходили из рода циниг тюрок-огузов.

Главой этого племени был сын Дукак-бея Сельджук-бей. Позже все племя стало называться турками-сельджуками в его честь. В 960 году Сельджук-бей, который был командующим (войском) в государстве Огуз Ябгу, отправился со своими сторонниками в город Джант на берегу реки Сейхун из-за недовольства между ним и огузом Ябгу. Сельджук-бей принял ислам и отказался подчиниться огузскому государству.

SUMMARY

THE GREAT SELJUK EMPIRE OF THE OGHUZ TURKS

Imamova S.G.

Key words: *oghuz turks, Seljuk Empire, history, Caucasus, war*

In the middle of the 11th century, an important event took place in the history of the Middle and Middle East. During this period, the Great Empire of the Seljuks was created. The Seljuks originated from the Zinig Turkic-Oguz family.

The head of this tribe was the son of Dukak-bey Seljug-bey. Later, the whole tribe was called Seljuk Turks in honor of him. In 960, Seljuk-bey, who was in command (of the army) in the state of Oguz Yabgu, went with his supporters to the city of Jant on the

banks of the Seihu river because of the discontent between him and Oguz Yabgu. Seljuk Bey accepted Islam and refused to submit to the Oguz state.

1953-1960-CI İLLƏR SSRİ-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ PROBLEMİ AZƏRBAYCAN-TÜRKİƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Kərimova Samirə Əkbər qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Açar sözlər: Türkiyə, SSRİ, Azərbaycan tarixçiləri, Türkiyə tarixçiləri, əsərlər.

Tədqiq olunan problemlə bağlı Azərbaycan, türk dillərində olan ədəbiyyatlar, dövrü mətbuat materialları mövcuddur. Bu xronoloji dövr çərçivəsində SSRİ-Türkiyə münasibətləri indiyə qədər kompleks şəkildə tədqiqat işi olaraq Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Bu sahədə aparılan tədqiqat SSRİ-Türkiyə münasibətləri və bu münasibətə Qərbi dövlətlərinin mövqeyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan SSRİ-Türkiyə münasibətləri problemi (1953-1960-cı illər) ilə əlaqədar nəşr edilən əsərlərin təhlili elmi və praktiki baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan tarixşünaslığında tarixçi alim M. Qasımlının SSRİ-Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasına qədər) [8,s.560] adlı kitabı problemin tədqiqində olduqca əhəmiyyətlidir. Əsərin xronoloji çərçivəsi birbaşa problemlə bağlı olmasa da SSRİ-Türkiyə münasibətlərinin yaranması tarixinin təhlili verilmiş, xüsusilə SSRİ-Türkiyə münasibətlərində Kipr probleminin rolunun müəyyən edilməsi tədqiqatın istiqamətlərindən biri olmuşdur.

C.Həsənlinin “SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı”[5,s.544] adlı əsəri birbaşa problemə bağlı olmasa da hadisələrin araşdırılması baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. Monoqrafiyada Rusiya, ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistandakı məxfi sənədlərdən, arxiv materiallarından istifadə edilərək 1939-1953-cü illər SSRİ-Türkiyə münasibətlərinin tarixi, bu münasibətlərin həlledici mərhələləri və dönüş məqamları təhlil edilmişdir. İki ölkənin münasibətlərində İkinci Dünya müharibəsi və xüsusilə ondan sonrakı dövrdə baş verən hadisələr öz siyasi məzmununa, beynəlxalq münasibətlərdə yerinə, soyuq müharibə erasının başlanmasında roluna, özündən sonrakı dövrlərə göstərdiyi təsirə görə Sovet-Türkiyə münasibətlərində əhəmiyyətli yer tutur. Sənəd və materialların araşdırılması müharibədən sonrakı ilk illərdə SSRİ-nin Yaxın Şərq siyasətində Türkiyənin mühüm yer tutduğunu təsdiq edir. Bu baxımdan soyuq müharibənin sınaq meydanına çevrilmiş Türkiyəyə münasibətdə Sovetlərin yeritdiyi ekspansionist siyasət onun Yaxın Şərq və Aralıq dənizində genişlənmək arzularının başlanğıcı, müharibədən sonra Britaniyanın iştirakı ilə Sovet-Amerika qarşılıqlı mübarizə meydanı idi.

R. İsmayılov, N. Axundova, A. Bağırovanın “Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi”[6, s.592] adlı kitabı iki tərəfli münasibətlərə həsr olunmasa da bəhs olunan dövr çərçivəsində Yaxın Şərq ölkələrinin, həmçinin Türkiyənin xarici siyasəti qələmə alınmışdır. Eyni zamanda Balkan və Bağdat paktının, Suriya və İraqda baş vermiş hadisələrin təhlilinə geniş yer verilmiş, bu proseslərin Türkiyənin siyasətinə təsiri araşdırılmışdır.

Azərbaycan tarixçiləri ilə yanaşı Türkiyə tarixçilərinin də bu problemin araşdırılmasında mühüm xidmətləri olmuşdur. O. Baskının redaktoru olduğu “Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugünə olaylar, belgeler, yorumlar (1919-1980)”[3,s.900] adlı əsər Türkiyənin həmin dövr ərzində xarici siyasətinin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Müəllif hər bir dövrü təsvir edərkən ilk öncə həmin dövrün ümumi mənzərəsini yaratmağa çalışmış və Türkiyənin həmin dövrdə yaxın dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrinin təhlilini vermişdir. Əsərdə Türkiyənin Menderes dövrü xarici siyasəti ətrafında geniş şəkildə araşdırılmış, Türkiyə-Qərb-ABŞ və Türkiyə-SSRİ münasibətləri müqayisəli şəkildə işıqlandırılmışdır.

K. Gürünün “Dış ilişkiler və Türk politikası”[4,s.457] adlı əsər problemin öyrənilməsində mühüm yer tutur. Kitabda İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Türkiyənin xarici siyasətini maraqlandıran hadisələr nəzərə alınaraq, bu dövrün ilk illərində Türkiyə-Rusiya münasibətlərinin Türkiyənin xarici siyasətində müəyyən edici faktor olduğu vurğulanır. Xüsusilə 1950-ci illərdən sonra Kiprdə baş verən hadisələr geniş şəkildə izah edilir. Soyuq müharibənin ciddi şəkildə tədqiq olunduğu kitabda hadisələr xronoloji şəkildə işlənmişdir. Kitabda diplomatik mətnlər, müsahibələrdən sitatlar gətirilməsi dövrün öyrənilməsi üçün faydalı olmaqla yanaşı müəllifin əsərin yazılmasında mənbələrdən istifadə etdiyinin bariz nümunəsidir.

O. Sanderin. Balkan gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)[9,s.194] adlı tədqiqat əsərində o dövrdə Balkanlarda baş verən hadisələr tədqiq edilmiş, daha sonra Türkiyənin bu hadisələrlə bağlı siyasəti

araşdırılmışdır. Bunlarla yanaşı Sovet İttifaqının bölgədəki təsiri xüsusilə vurğulanaraq Balkandakı hadisələr iki tərəfli münasibətlər kontekstində də işıqlandırılmışdır.

E.Tellalın SSCB-Türkiyə ilişkileri (1953-1964)[11,s.232] adlı əsəri birbaşa problemi tədqiq etmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Əsərdə hadisələr 1953-1956, 1956-1960, 1960-1964-cü illər olmaqla dövrlərə bölünərək işıqlandırılmışdır. Problem mənbələr əsasında təhlil edilərək geniş şəkildə araşdırılmışdır.

SSRİ-nin tələbələrini geri çəkməsinin SSRİ-Türkiyə münasibətlərinə təsiri, ABŞ öndərliyi ilə yaradılan Qərb blokunda Türkiyənin yer alması, Balkan və Bağdat paktının qurulmasının SSRİ-Türkiyə münasibətlərinə olan təsiri, həmçinin ikitərəfli münasibətlər araşdırılmışdır.

Bununla yanaşı 1956-cı ildən sonra SSRİ-Türkiyə münasibətlərinin yenidən gərgin mərhələyə qədəm qoyması, Yaxın Şərqdə baş verən proseslərin münasibətlərə təsiri və ikitərəfli münasibətlər işıqlandırılmışdır. Əsərdə iki dövlət arasında iqtisadi münasibətlərin də təhlilinə ayrıca yer verilmişdir. Tədqiqat beynəlxalq münasibət sistemi, xüsusən də regional proseslər və hər iki dövlətin daxili siyasət dinamikası nəzərə alınmaqla aparılmışdır. Bəhs edilən dövrdə ikitərəfli münasibətlərin inkişafına beynəlxalq münasibətlərdə başverən dəyişikliklər və regional hadisələrin təsir göstərdiyi qeyd olunur.

Türkiyə tarixşünaslığında K.Karpatın "Türk Dış Politikası tarihi"[7,s.233] və "Turkish Foreign Policy in Transition 1950-1974" adlı əsərləri problemin tədqiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Müəllif "Türk Dış Politikası tarihi" adlı ümumiləşmiş monoqrafiyada müxtəlif dövrlərdə Türkiyənin xarici siyasətinin müxtəlif tərəflərini əks etdirməklə yanaşı, SSRİ-Türkiyə münasibətlərini də ayrı şəkildə tədqiq etmişdir. İkinci kitabda Türkiyənin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra xarici siyasət istiqamətinin dəyişməsi və xüsusilə 1960-cı ildən sonra NATO-nun tərkibində qalaraq, Sovet İttifaqı əlaqələrini yaxşılaşdırmasından bəhs edilir. Bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasətində mühüm məsələlərə - Kipr problemi, ABŞ və NATO ölkələri ilə əlaqələr, həmçinin Sovet İttifaqı ilə əlaqələrin tarixi və inkişafı, Ərəb-İsrail müharibələri və ölkəyə edilən xarici yardımların tədqiqinə yer ayrılmışdır.

F.Sönmezoğlunun "Soğuk savaş döneminde Türk dış politikası"[10,s.583] kitabında Türkiyənin 1945-1991-ci illər ərzində formalaşan xarici siyasət strategiyası qələmə alınmışdır. 1945-1965 başlıqlı birinci bölmədə o dövrün beynəlxalq münasibətləri, beynəlxalq siyasi sistem, beynəlxalq hüquq geniş şəkildə araşdırılmışdır. Türkiyənin Qərbyönlü siyasəti, bu siyasətin SSRİ-Türkiyə münasibətlərinə təsiri, həmçinin SSRİ-Türkiyə, Türkiyə-ABŞ, Türkiyə-NATO ikitərəfli münasibətlər tədqiq olunmuşdur. Əsərdə Türkiyə-ABŞ, Türkiyə-SSRİ, Türkiyə-İngiltərə münasibətləri kontekstində Kipr problemi, bu problemin siyasi və hüququ nəticələri, məsələnin həlli yolları və s. məsələlər də öz əksini tapmışdır.

F.Armaoğlunun "19. Yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914)", "20.Yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995)", və "Belgelerle Türk-Amerikan münasebetleri"[2,s.376] əsərləri birbaşa problemin tədqiqinə həsr olunmasa da bu əsərlər Türkiyənin xarici siyasətinin müxtəlif istiqamətlərini əks etdirməklə yanaşı, Türkiyə-SSRİ, Türkiyə-ABŞ münasibətlərinin öyrənilməsi baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir.

M. Aktaşın "1950-1960 Demokrat Parti dönemi Türk-Sovyet ilişkilerinde Amerikan faktörü"[1,s.331] əsəri problemin tədqiqində önəmli yer tutur. 1950-1960-cı illərdə Demokrat Partiyası dövründə ABŞ, Türk-Sovet münasibətlərinin mühüm bir parametri olmuşdur. ABŞ çox zaman Türkiyə üzərindən SSRİ-yə qarşı həyata keçirdiyi siyasətdən Türkiyəni xəbərdar etməmiş, Türk hökuməti yalnız Sovet İttifaqının göndərdiyi notalarla bu təşəbbüslərdən xəbərdar olmuşdur. Əsərdə ABŞ-ın bölgədəki fəaliyyəti, SSRİ notaları və notalar qarşısında Türkiyənin mövqeyi, cavab notaları işıqlandırılmışdır.

Problemin tədqiqi zamanı mövzunun öyrənilmə dərəcəsinə sadaladığımız çoxsaylı tarixi ədəbiyyatla yanaşı dövrü materiallarından mənbə kimi istifadə oluna bilər. Problemlə bağlı dövrü mətbuat materiallarından əldə edilən məlumatların təhlili SSRİ-Türkiyə münasibətlərinə dair məsələlərə aydınlıq gətirməyə və problemi dərin şəkildə araşdırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Aktaş M. 1950-1960 Demokrat Parti dönemi Türk-Sovyet ilişkilerinde Amerikan faktörü. İstanbul: Şema Yayınevi, - 2006, - 331 s.
2. Armaoğlu F. 19.Yüzyıl siyasi tarihi. 1789-1914. Ankara, Kronik yayın evi, 800 s., 20.Yüzyıl siyasi tarihi. 1914-1995. Ankara, Ayrac Sanal yayın evi, 492 s., Belgelerle Türk-Amerikan münasebetleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, - 1991, - 376 s.
3. Baskın Oran. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugünə olaylar, belgeler, yorumlar C.1 (1919-1980) İstanbul, İletişim yayınları, - 2003, - 900 s.
4. Gürün K. Dış ilişkiler ve Türk politikası (1939-dan günümüze kadar). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi yayınları. – 1983. – 457 s.
5. Həsənli C. SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı, "Adiloğlu " nəşriyyatı, 2005, 544 səh, (16 şəkil)

6. İsmayilov R. Axundova N. Bağırova A. Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi (1945-ci ildən sonrakı dövr). Bakı: Çarşıoğlu, - 2003, - 592 s.
7. Karpat K. Türk dış politikası tarihi. İstanbul, Timaş yayınlar, 2012, - 400 s., Turkish Foreign Policy in Transition 1950-1974. Brill, - 1975, - 233 s.
8. Qasımlı M. SSRİ-Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasınaqəd), I cild, 1960-1979. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2007, 560 s.
9. Sander O. Balkan Gelişmeleri ve Türkiye. (1945-1965). Ankara: Sevinç matbaası. – 1969, - 194 s.
10. Sönmezoğlu F. Soğuk Savaş döneminde Türk dış politikası. (1945-1991). İstanbul: Der Kitabevi Yayınevi ve Dağıtım Paz.LTD Şti. , -2016, - 583 s.
11. Tellal E. SSCB-Türkiye ilişkileri. Ankara: Siyasal Yayınevi. – 2020, - 232 s.

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМА СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В 1953-1960 ГОДАХ
В АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
Каримова С.А.

Ключевые слова: Турция, СССР, азербайджанские историки, турецкие историки, труды

В представленном материале обсуждены исследования азербайджано-турецких историков по проблеме советско-турецких отношений и написанные ими исторические труды, а также их сущность. При этом влияние снятия требований СССР против Турции после смерти Сталина на советско-турецкие отношения, место Турции в западном блоке, созданном с помощью США, влияние истеблишмента Балкан и Багдадский пакт об отношениях СССР и Турции, а также расследование двусторонних отношений. В то же время исследовались развитие двусторонних отношений, изменения в международных отношениях и влияние региональных событий, событий, представляющих интерес для внешней политики Турции после Второй мировой войны.

SUMMARY
1953-1960 USSR-TURKEY RELATIONS PROBLEM IN AZERBAIJAN-TURKEY HISTORIOGRAPHY
Karimova S.A.

Keywords: Turkey, USSR, Azerbaijani historians, Turkish historians, works

In the presented material, the researches conducted by Azerbaijan-Turkey historians on the problem of USSR-Turkey relations and the historical works they wrote and their essence were discussed. At the same time, the impact of the withdrawal of the demands of the USSR against Turkey after the death of Stalin on the USSR-Turkey relations, Turkey's place in the Western bloc created with the help of the United States, the impact of the establishment of the Balkans and the Baghdad Pact on the USSR-Turkey relations, as well as the investigation of bilateral relations, were mentioned. At the same time, the development of bilateral relations, the changes in international relations and the impact of regional events, the events of interest to Turkey's foreign policy after the Second World War were investigated.

HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN DIASPORA AS A POLİCY OF AZERBAIJANIISM

¹**Mammadova Samira Isgandar qızı**

²**Kamilli Shams Nofar qızı**

¹ *Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan*

² *Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania, Faculty of Law and Global Security*
baku_2007@mail.ru ; shkamilli@stud.mruni.eu

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijan, diaspora, azerbaijaniism, lobby, multiculturalism

The great leader, with his unique foresight and wisdom, correctly defined the strategic goals in foreign policy from the first day and said that in the modern era, the power of each state is measured not only by its economic resources, but also by the power of the diaspora and lobby formed by it abroad. Without paying special attention to this area, it is impossible to achieve serious achievements in foreign policy, as well as to raise national issues to the international level. It is for this reason that in the last 10 years, the Azerbaijani authorities have tried to responsibly fulfill the historical mission assigned to them in order to achieve the solidarity of the world's Azerbaijanis, and to implement a systematic and consistent policy in this field. Establishing multifaceted relations with our compatriots living in foreign countries, arming them at the ideological and political level and mobilizing them for national interests has become one of the priority directions in Azerbaijan's foreign policy. The goal of the state policy in this area is to protect and develop the national identity of our compatriots living abroad, to expand their relations with Azerbaijan, as well as to realize other rights.

Actually, the state of Azerbaijan has conducted consistent and systematic work in the direction of concentrating the potential opportunities of the world's Azerbaijanis, directing them to the solution of various problems arising in the process of independent state building, creating closer relations, and achieving national unity. One of the most memorable and the highest peaks of the demonstration of our national solidarity in 2001 was the holding of the 1st Congress of World Azerbaijanis in Baku on November 9-10. According to the decree signed by national leader Heydar Aliyev on May 23, 2001, this congress was held to further strengthen the relations of our compatriots and compatriots living in different countries of the world with the independent Republic of Azerbaijan, to ensure unity and solidarity among Azerbaijanis of the world, as well as Azerbaijani communities, society and has created conditions for strengthening and coordinating the activities of the associations [1].

In Addition National leader Heydar Aliyev, in his speech at that historic event, made a recommendation regarding the need to ensure national unity and solidarity among the world's Azerbaijanis, strengthen the relations between the Azerbaijani state and the world's Azerbaijanis, unite efforts in solving the problems, preserve and develop the Azerbaijani language and our national and moral values. expressed his opinion. Increasing the international reputation of Azerbaijan, promoting our language, history, and culture at a high level in different countries, exposing Armenia's aggressive policy, and organizing a systematic and consistent counterattack against the notorious Armenian lobby were the main tasks of the congress. [2, s.12].

Later that congress, the Azerbaijani diaspora movement entered a completely new stage, national leader Heydar Aliyev signed a decree "On the establishment of the State Committee on Work with Azerbaijanis Living Abroad" in 2002 in order to ensure the implementation of a systematic state policy in this field. The creation of the committee has provided ample opportunities for the coordination of activities of Azerbaijani societies, associations and associations abroad from a single center, as well as for covering them with state care. The creation of the State Committee marked the beginning of a new stage in the consolidation of world Azerbaijanis, in their development from the diaspora to the lobby. In a short period of time, the committee managed to do a lot of work in the direction of uniting our compatriots living in different countries around the idea of Azerbaijaniism and the state of Azerbaijan. [1].

According to the decree [3] of President Ilham Aliyev dated February 8, 2006, on conducting of the II Congress of World Azerbaijanis in Baku on March 16, 2006 was remembered as one of the most significant events, giving a new breath to the work of diaspora building. The purpose of holding the II Congress of World Azerbaijanis was to evaluate the work done in the direction of diaspora building during the reporting period, as well as to study some of the problems faced by our compatriots living abroad, to study the possibilities of influencing the politics of the countries they live in, and to ensure the preparation of measures that serve to establish wider relations with their historical Motherland. At the congress held on March 16, 2006, the current situation of the Azerbaijani diaspora was discussed, the improvement of coordination of the activities of organizations working in this field, the preparation of more modern methods of conveying the country's truths, numerous facts related to acts of terrorism and genocide committed against our people to the world community, the diasporas of other nations the issues of strengthening relations with organizations have been highlighted. As a result of the congress, which ended with a high level of organization and enthusiasm, the adoption of a decision on the preparation of the activity concept of the Azerbaijani diaspora, an appeal to the world's Azerbaijanis, as well as a special statement regarding Armenia's aggression against Azerbaijan, appeals to international organizations regarding the destruction of our historical monuments and cultural heritage in the occupied territories, and other the reception of documents is of great importance both in terms of propaganda and the organization of an effective counter-attack.

Generally, The Azerbaijani diaspora has an important difference from other diasporas in the world: some of our compatriots scattered around the world are Azerbaijanis who left our republic for various reasons. Regardless of where they live, they feel like Azerbaijanis and try to properly represent our nation abroad. The successes achieved by independent Azerbaijan in the field of domestic and foreign policy strengthen their national consciousness, self-awareness, and attachment to the land day by day. Azerbaijani diaspora organizations settled in different countries carry out useful work in the way of organizing our compatriots, uniting their efforts, giving their activities a purposeful character, and carry out various measures to better introduce our country.

Thus, in modern times, diaspora building is a long-term process that is not limited to a specific time and requires constant activity and hard work. The reality shows that a lot of work needs to be done in order to make wide use of the opportunities of the Azerbaijani diaspora abroad, to realize its active participation in solving the problems that arise in various areas of the country's life. President Ilham Aliyev's consistent and

decisive, purposeful and principled policy in this field suggests that the Azerbaijani diaspora will become stronger in the coming years.

References

1. Azerbaijan newspaper, Rafael Jabrayilov, Heydar Aliyev and the ideology of Azerbaijaniism, Baku:2011, 17 May, - 6 p. [In Azerbaijani]Azərbaycan qəzeti, Rafael Cəbrayilov, Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası - 2011. -17 may.- s. 6
2. Mehdiyev R. Heydar Aliyev and the ideology of Azerbaijaniism, Baku:2022,- 232 p. [In Azerbaijani] Ramiz Mehdiyev olan “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq əfkrəsi”, Bakı:2002, - 232 s.
3. <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c2.pdf>

XÜLASƏ HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİASPORASI AZƏRBAYCANÇILIQ SİYASƏTİ KİMİ *Məmmədova S.İ., Kamilli Ş.N.*

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, diaspora, azərbaycançılıq, lobbi, multikulturalizm

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan xalqının Umummilli Lideri Heydər Əliyevin azərbaycançılıq, diaspora və lobbi məsələlərində rolunu öyrənməkdir. Tədqiq edilərkən açıq görünür ki, müstəqil dövlət quruculuğu prosesində meydana çıxan müxtəlif problemlərin həllinə yönəlmək, daha sıx əlaqələr yaratmaq, milli birliyə nail olmaq istiqamətində ardıcıl və sistemli iş aparmışdır. Bu istiqamətdə görülən işlərdən biri də 2001-ci ilin ən yaddaqalan və milli həmrəyliyəmizin nümayişinin ən yüksək zirvələrindən biri noyabrın 9-10-da Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi olmuşdur. Umummilli Lider Heydər Əliyevin 2001-ci il mayın 23-də imzaladığı sərəncama əsasən, keçirilmiş bu qurultay dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, dünya azərbaycanlıları arasında birliyin, həmrəyliyin təmin olunması, habelə Azərbaycan icmaları, cəmiyyət və birliklərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və əlaqələndirilməsi üçün şərait yaratmışdır.

РЕЗЮМЕ ГЕЙДАР АЛИЕВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДИАСПОРА КАК ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСТВА *Мамедова С.И., Камилли Ш.Н.*

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, диаспора, азербайджанство, лобби, мультикультурализм.

Основной целью статьи является изучение роли общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева в вопросах азербайджанства, диаспоры и лоббирования. Исследование показало, что он проводил последовательную и планомерную работу в направлении решения различных проблем, возникших в процессе независимого государственного строительства, налаживания более тесных отношений, достижения национального единства. Одной из проделанных в этом направлении работ стало проведение 9-10 ноября в Баку I Съезда азербайджанцев мира, самого памятного и одного из самых высоких пиков демонстрации нашей национальной солидарности в 2001 году. Согласно указу, подписанному общенациональным лидером Гейдаром Алиевым 23 мая 2001 года, этот съезд был проведен в целях дальнейшего укрепления связей наших и проживающих в разных странах мира соотечественников, с независимой Азербайджанской Республикой, обеспечения единства и солидарности между азербайджанцами мира, а также азербайджанских общин и создала условия для укрепления и координации деятельности объединений.

QƏRBİ HUN İMPERİYASI

Məhərrəmovə Sona Sabəddin qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
Oguz.Gunhan@gmail.com

Açar sözlər: hunlar, köç, Roma imperiyası, Atilla, müharibə

Uzaq Şərqdən Qərbi Avropaya qədər olan geniş coğrafiyada yaşayan xalqlar VI əsrin sonlarına qədər davam edən axınları nəticəsində qərbə, xüsusilə də Roma imperiyasına doğru irəliləyirdilər. Asiya hun-Türk tayfaları olan hunların IV əsrdə şərqdən qərbə hərəkətə başlaması ilə tarixə “xalqların böyük köçü” adı ilə daxil olan prosesə təkan verilmişdi.

Dünya tarixinə böyük təsir göstərən Hunların qərbdəki tarixinə dair özlərinin qaynaqlarının olmaması təəssüf doğurur. Hunların Avropadakı tarixləri ilə bağlı məlumat verən qaynaqlar olduqca azdır. Onlar haqqında məlumatları əsasən müharibə apardıqları dövlətlər və ya tayfalara dair qaynaqlarından əldə etmək mümkündür. Bu mənbələrdə verilən məlumatlara xüsusi yanaşmaq lazımdır. Çünki hünlarla döyüşlərdə zərər çəkən tayfaların tarixinə aid qaynaqlardan onlar barədə verilən məlumatların obyektivliyi şübhə doğurur. Qərbi Hun dövləti haqqında məlumatlara əsasən Bizans, Roma və Şərq xronikalarında rast

gəlinir. Qeyd etdiyimiz kimi bu məlumatların əksəriyyəti ziddiyyətli olması ilə xarakterikdir və diqqətli yanaşma tələb edir [15, s.135-139].

Material və metodlar. Avropa Hun dövləti haqqında ən qiymətli məlumatlar Romalı tarixçi Priskosa məxsusdur. O, hunları gözləri ilə görüb onların tarixi barədə özünün də müşahidə etdiyi hadisələri, o cümlədən Atilla dövründə hunların siyasi, mədəni vəziyyəti barədə məlumat verən yeganə şəxsdir. Tarixdən məlumdur ki, Şərqi Roma imperatoru II Feodosi (408-450) 448-ci ildə Maksiminusun başçılığı ilə Atillanın yanına səfirlik göndərmişdir. Bu elçiliyin tərkibində Priskos da iştirak etmiş və 433-472-ci illər arasında hunların da tarixinə dair məlumatları özündə əks etdirən 8 kitabdan ibarət ən qiymətli mənbənin müəllifinə çevrilmişdir. Priskosun 3-cü kitabı Maksiminusun hunlara elçiliyi və İstanbula geri dönməsindən, 4-cü kitabı isə Atillaya sui-qəsd planının üstünün açılmasından bəhs edir [14, s.152-166]. Hunların tarixinə dair A.Marsellinin, İordanın, Prokopinin və başqalarının əsərlərində də məlumatlar verilmişdir.

Bu tədqiqat zamanı Türk xalqlarının dövlətçilik tarixində xüsusi yeri olan Qərbi Hun imperiyasını, onun siyasi, iqtisadi mədəni vəziyyətini əldə edilən elmi tarixşünaslıq bazası əsasında tarixilik prinsipindən çıxış edərək obyektiv tədqiq edilməyə çalışılmışdır.

Nəticələr və müzakirə. Hunların Şərqi Avropa ərazilərində görünməsi, eləcə də onların mənşəyi məsələsi bütün dövrlərdə tarixçilər tərəfindən böyük maraqla araşdırılmışdır. Bizans və Roma klassik tarixçiləri hunları iskitlər, çar iskitlər, kimmerlər, massagetlər, bəzi Şərq qaynaqları isə (Suriya) ostqotlar adı altında vermişdilər. Həmçinin yunanlar və romalılar özlərindən olmayanları barbar adladıraraq və bunu da iskit adı altında ümumiləşdirmişdilər [4, s. 629-640]. IV əsr müəllifi Ammian Marselli hunları ani hərəkətləri ilə yüksək dağlardan əsən qasırğaya bənzətmişdir [2, s. 3-10].

Böyük Hun imperatorluğu eramızın 48-ci ilində iki hissəyə şimal və cənuba parşalandıqdan sonra zaman-zaman sien-pilər və çinlilərin təcavüzünə uğrayaraq daha da zəiflədilər. Nəhayət 147-153-cü illərdə sien-pilərin təcavüzü nəticəsində Şimali Hun dövləti öz müstəqilliyini itirdi və bundan sonra hunlar qərbə doğru köç etməyə başladılar. İlk əvvəl onlar Qazaxıstan çöllərində yaşamışdılar [4, s.629-640]. Daha sonra isə onlar daha qərbə doğru hərəkət etmişdilər. Bu proses II əsrin ortalarından başlamış IV əsrə qədər davam etmişdir. Avropada hunların görünməsi barədə ilk məlumat bizim eramızın II əsrinə aiddir. Hunların Avropa ərazilərinə köçü barədə məlumat verən antik müəllif Dionisiy Periyet hunları Xəzər dənizinin şimal sahillərində təsvir etmişdir. Daha sonra Qara dənizin şimal çöllərində hunlar haqqında II əsr müəllifi Klavdi Ptolemey xəbər vermişdir [9, s.239-252]. Onun məlumatlarında isə hunların Avropa Sarmatiyasında, Dnepr sahillərində məskunlaşdığı qeyd edilir.

IV əsrə kimi hunlar haqqında heç bir mənbədə məlumata rast gəlinmir. Təxminən iki əsr hunlar haqqında heç bir məlumata rast gəlinmir. Yalnız IV əsrdən etibarən hunlar haqqında məlumatlara rast gəlinir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qazaxıstan çöllərində toplaşan hunlar təxminən 350-375-ci illər arasında qərbə doğru hərəkət etməyə başlamışdılar. İstər Çin və istərsə də antik mənbələrdə göstərilir ki, onlar "hərəkət edən çadırlarda", yəni iki, dörd və altı çarxlı arabalar üzərində qurulmuş, üstü keçə ilə örtülmüş, iki və dörd pəncərəli konusvari çadırlarda yaşayırdılar. Mal qara və at ilxıları çadırlarla birlikdə hərəkət edirdi. Kişilər həmişə döyüşə hazır vəziyyətdə atın üstündə olurdular. Qadınlar, uşaqlar və qocalar isə çadırlarda gedirdilər. At qoşulmuş çadırlar müəyyən qədər yol getdikdən sonra açılır, ailələr yerə düşdükdən sonra alaçlıqlar və çadırlar qurulurdu. Belə düşərgə qədim türklərdə kuran və tabur adlanırdı. Antik dövr müəllifi Ammian Marsellin IV əsrin 90-cı illərində tamamladığı "İşlər" əsərində hunları Azov dənizi sahillərində qeyd edir və yazır ki, arabalarda hərəkət edən yeni bir atlı xalq peyda olmuşdur və qabağına çıxan hər qoşunu qıraraq irəliləyir. O yazır ki, hun kişiləri çox dözümlüdür və min verstlərlə yolu at üstündə keçirirlər [8, s.30-31; 9, s.239-252]. Hunlar qərbə doğru köçərkən əvvəllər köçən nəsiləri ilə qarşılaşmışdılar. Bu köç dünya tarixi baxımından xalqların köçünü, tayfaların miqrasiyasını başlatmışdır. Hunlar və onlarla birlikdə köçən tayfalar Avropada etno-siyasi vəziyyəti dəyişmiş, Alman tayfaları birləşmədən dağılmış, Avropanın müasir etnik kimliyini formalaşdırmışdır.

Avropa və Rus tarixşünaslığında bir tərəfdən hunların Cənub-Şərqi Avropaya gəlməsi öz dövrünü keçirməkdə olan quldarlıq quruluşunun süqutunda mütərəqqi hadisə hesab olunur, digər tərəfdən, xüsusilə Rus tarixşünaslığında hun istilalarının Qərbi Avropa xalqlarının ictimai inkişafını müəyyən müddət ərzində geri saldığı söylənilir və ümumiyyətlə, mənfi hadisə sayılır. Əlbəttə ki, bu nöqtəyi-nəzər birtərəfli olmaqla obyektiv deyildir. Lev Qumilyov haqlı olaraq yazır ki, hunları vəhşi, slavyanları və Qərbi Avropa xalqlarını o vaxt mədəni etnoslar saymaq düz deyil və müasir Avropa xalqlarının ulu əcdadları olmuş germanlar, keltlər, vandallar və b. heç də hunlardan geri qalmırdı [9, s.239-252].

IV əsrin II yarısında hunlar Volqa və Don çayları arasındakı çöllərə, alan tayfalarının məskunlaşdıqları ərazilərə gəlib çıxdılar. Əsas məşğuliyyətləri köçəri heyvandarlıq olan, qoşunlarının əsasını süvarilər təşkil edən hunlar 373-cü ildə alanları məğlub etdilər. Bu məğlubiyyətdən sonra alanların bir hissəsi hunların tərəfinə keçdi, digər hissəsi isə Şimali Qafqaza çəkildilər. Bununla bərabər hunların bir

hissəsi 363-373-cü illər ərzində Şərqi Roma ərazilərinə hücum edərək Urfaya qədər gəlib çıxmışdılarsa, digər bir hissəsi də Dərbənd keçidindən keçərək Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya yayılmışdılar. Onlar Dəclə və Fərat çayları arasını, Suriya, Fələstin ərazisini tutdular. Çoxlu qənimət ələ keçirdikdən sonra "yanar odlar"ın (Abşeron yarımadasının) yanından keçərək geri qayıtdılar. Hunların bir hissəsi Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış, Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmişlər.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Qərbi Hun imperiyasının ilk hökmüdarı Balamir olmuşdur. Böyük Asiya Hun imperatorluğunun şahzadələrindən biri Balamir 347-ci ildə Volqa Hun dövlətinin başçısı seçildi. Balamir Metenin 15-ci, Cici Tahunun isə 9-cu varisi olmuşdur.

375-ci ildə Dnepr çayını keçən hunlar Germanarixin başçılıq etdiyi ostqotlar ilə qarşılaşdılar və onları məğlub edərək, paytaxt şəhəri olan Danarştadtı (bəzi tədqiqatçılar Danarştadtın müasir Kiyev şəhərinin yerində olduğunu qeyd edirlər) dağıtdılar. Bunun ardınca Dnestr çayı sahillərinə çıxan hunlar Atanarixin başçılıq etdiyi vestqotlarla vuruşdu. Vestqotlarla döyüşdə hunlar düşməni uzaqdan oxla məğlub etmə taktikasını tətbiq etməklə Atanarixin qüvvələrini məğlub etdilər və Qara dənizin şimal sahillərini ələ keçirdilər. Nəticədə, IV əsrin sonlarında Volqa çayından Dunay çayına qədər geniş coğrafiya üzərində nəzarət hunların əlinə keçdi və Qərbi Hun imperiyası yarandı [8, s.30-31].

Hunlar Avropada mərkəzi Panoniya və Karpat olan İstanbul sərhədlərindən Romaya qədər Avropa coğrafiyasının böyük ərazilərini əhatə edən, sərhədlərini Alp dağlarına, Reyn və Visla çaylarına genişləndirərək, Atlantik okeanı üzərindəki adalara, digər tərəfdən İran Sasani dövlətinə və Altaylara qədər uzanan böyük bir imperiya qurdular [1, s.6-9]. 378-ci avqustun 9-da Şərqi Roma ilə Şərq qotları arasında Adrianopol (Ədrnə) yaxınlığında müharibə baş verdi. Bu müharibədə imperator Valens hərbi meydanında öldürüldü. Bu hadisədən sonra Roma imperiyasının süqutu sürətləndi. Antik tarixçilərin verdiyi məlumata görə Şərq qotlarının Şərqi Roma imperiyası üzərində bu qələbəsində Hun-alan köməkçi qüvvələrinin böyük rolu olmuşdur [2, s.33].

Romalıların hunlarla qarşılaşması onlar üçün gözlənilməz surpriz olmuşdur. Çünki Roma ordusu əsrlər idi ki, yad tayfalara qarşı vuruşurdular və vuruşduqları xalqları yaxşı tanıyırdılar. Hətta onlara qarşı vuruşmaq üçün barbar tayfalardan ibarət mizdli döyüşçü qüvvələr də saxlayırdılar. Ancaq romalılar hunları tanıyırdılar və onlar haqqında danışıqlar, xüsusilə qotların başına gələnləri eşidib daha da qorxuya düşürdülər [15, s.135-139].

Balamirin ölümündən sonra yerinə Ulduz xan (400-410) keçdi. O, 404-409-cu illərdə Bizans üzərinə hücum etdi. O, həm Şərqi, həm də Qərbi Roma imperiyasını təziq altında saxlaya bilirdi. Məsələn, 405-ci ildə baş verən qotların üsyanının yatırılmasında Roma imperiyası pul qarşılığında Ulduz xandan yardım almış və qotları dəf etmişdir. 408-ci ildə isə Ulduz xan Arkadiusun ölümündən istifadə edərək Şərqi Roma imperiyasına hücum etmiş, bir sıra əraziləri, açar rolunu oynayan Kasta Martis qalasını ələ keçirmişdir. Şərqi Roma imperiyası sülh bağlamaq istədi. Lakin Ulduz xanın istəkləri "İstəsəm günəcin doğduğu yerlərə qədər əraziləri fəth edərdəm" arzusu Bizansı hərəkətə keçirtirdi. Bizans qoşunları Kasta Martis qalasını qeri qaytardı və 409-cu ildə ulduz xan Dunay çayının qarşı tərəfinə keçməyə məcbur oldu. Bundan sonra Bizans Dunay donanmasını və İstanbulun qala divarlarını möhkəmləndirdi [1, s.7].

410-cu ildə Ulduz xanın ölümündən sonra hakimiyyətə Qaradon xan keçdi. Onun haqqında çox da məlumat yoxdur. O, daha çox dövlətin sərhədləri ilə məşğul olmuşdur. Onun yerinə keçən Muncuq xan çox yaşamadı, oğlu Atilla isə çox gənc olduğu üçün hakimiyyətə əmisi Rua keçdi. Atilla əmisinin bütün hərbi səfərlərində iştirak etdi və özünü bacarıqlı sərkərdə kimi göstərdi. Ruaya qədər dövlətin mərkəzi İdil (indiki Volqa çayı) bölgəsində olmuşdur. 422-434-cü ilə kimi hakimiyyətdə olan Rua Bizans daxilində olan intriqalardan istifadə edərək 422-ci ildə Balkan səfərinə çıxmış və Bizansı illik vergi verməyə məcbur etmişdir. Belə ki, Qərbi Roma taxt-tacına 4 yaşlı III Valentinin gətirilməsini qəbul etməyən Bizans hökmüdarı II Feodosi İtaliya üzərinə donanma və hərbi qüvvələrini səfərbər etdi. Belə olduqda Hun-Roma yaxınlaşması baş verdi və 60 minlik hun süvarisi İtaliyaya kömək üçün səfərbər oldu. Nəticədə Bizans savaştan geri çəkildi və hunlara müharibə təzminatı verməyi öhdəsinə götürdü [2, s.37-49].

429-430-cu illərdə Ruanın qardaşı Oktar Reyn çayının sağ sahilində Burqund ölkəsinə səfər etmiş, lakin o bu səfərdə vəfat etmişdir. Bu dövrdə Rua güclü şəxsiyyət kimi qısa zamanda bölgənin müəyyənləşdirici gücünə çevrilmiş həm Qərbi Roma, həm də Bizans imperiyalarının daxili və xarici siyasətlərinə yön vermişdi [1, s.8].

Nəticədə hunlar bütün german tayfalarını hakimiyyətə altına alaraq Orta Avropada yarım əsr içində Roma imperiyası adına döyüşməyə başlamışdılar. Artıq 432-ci ildə Hun qruplarının əksəriyyəti Ruanın Liderliyində birləşmişdilər. Rua dövründə Hun dövlətinin sərhədləri Danimarka ilə Reyn bölgəsindən Qafqaz dağlarına qədər uzanırdı.

Rua öləndən sonra hakimiyyətə qardaşı Muncuğun böyük oğlu Bleda gəlir. O, hakimiyyətə gələn kimi Atillanı da ortağ hökmdar kimi yanına alır. Bledanın bu hərəkətinin səbəbləri tam məlum olmasa da,

tarixçilər belə güman edir ki, bununla o, hakimiyyətpərəst Atillanı razı salmağa çalışmışdır. Bələd yaxşı sərkərdə idi, bir sıra döyüşlərin qalibi idi. Tarixçi Prisk yazır ki, 435-439-cu illərdə məhz Bələdin köməyi ilə Qara dənizin şimal əyalətləri yenidən işğal olunmuşdu. Bundan sonra Attila bu ərazinin baş hakimliyini cavan, lakin çox igid oğlu Ellaka tapşırırmışdı. Lakin Atilla Bledanın bu təşəbbüsünü hörmətsizlik sayaraq onu ortadan qaldırmış və təkbaşına hakimiyyətə yiyələnmişdir. Attila 445-ci ildə qardaşı Bələdi öldürmüş və hakimiyyəti öz əlində cəm etmişdi. Bununla da Hun tarixində Atilla (434-452) dövrü başlamışdı [5, s.57-68].

Atillanı görmüş Bizans tarixçiləri onu alçaq boylu, enlikürək, qara qıyıq gözlü və yastı burun, seyrok saqqallı kişi kimi təsvir edirlər. Onu görmüş şahid yazır ki, o, qıyıq gözləri ilə baxanda adamın canına vahimə düşür. Onu görmüş müəlliflər yazırlar ki, onun başı böyük, qulaqları çox iri idi, qısa boylu, geniş kökslü, qara rəngli və çox fiziki qüvvəsi olan adam idi. Ən kiçik yamanlıqdan dəhşətlə hirsələnirmiş. Xırda, lakin çox zəhmli gözləri vardı. Attila istila etdiyi ölkələrdə mədəniyyət abidələrini dağıtmırdı. Qonaqlarına qızıl-gümüş qabda yemək təklif edir, özü taxta qabda yeyirdi. Attila arvadı Sullanı çox sevirdi və xarici siyasətində həmişə onunla məsləhətləşirdi. Attilanın at çapmaqda və ox atmaqda tayı yox idi. Döyüşdə çox qorxmaz olduğuna görə döyüşçüləri onu çox istəyirdilər. Düşmənlərə qarşı çox amansız olan Attila öz döyüşçüləri ilə, sırayı hunlarla çox həlim davranırdı. O, adi döyüşçü ilə bir sırada vuruşurdu. Attila həm də bacarıqlı dövlət başçısı, diplomat idi [13, s.107-116].

Atillanın dövlətinin sərhədləri şərqdə İdilə, qərbdə Reyn çayına, şimalda Baltik dənizinə, cənubda Balkan yarımadasına çatırdı. Buraya müxtəlif tayfalar və xalqlar daxil idi. Bu imperiyaya Rumıniya, Yuqoslaviya, Macarıstan, Avstriya, Almaniyanın bir hissəsi daxil idi. Atillanın dövlətdə hakimiyyətdə olduğu müddətdə Qərbi Hun imperatorluğu ən güclü imperatorluq oldu [10, s.87-116].

435-439-cu illər arasında Attila yenidən Qara dənizin şimal çöllərini və Krımı tutaraq, dövlətini möhkəmləndirmişdi. O, Bizansla müqavilə bağlamış və hunlarla Bizans arasında ticarət əlaqələrini sahmana salmışdı. Attilanın hakimiyyət illəri Volqa çayından Almaniyadakı Reyn çayına kimi geniş əraziləri özündə birləşdirən Qərbi Hun imperiyasının yüksəliş illəri hesab olunur. Hun imperiyası Şərqi Roma imperiyası olan Bizans və başqa Şərq ölkələri ilə qızgın ticarət edirdi. Bizans dövləti Hun xaqanlarının tələblərini yerinə yetirməyə məcbur idi. Lakin Bizans eyni zamanda hər vasitə ilə hunları zəiflətməyə çalışırdı. Hun tayfalarından biri olan akacərlər Cənub-Şərqi Avropada ən böyük tayfa birləşməsi idi. Bizans imperatoru II Feodosiy (408-450) hədiyyələr verməklə bu tayfa birləşməsinin bəylərini Hun xaqanına qarşı qaldırmağa çalışmışdı. Lakin bu Atillaya xəbər verilmişdi. Attila ordunu götürüb akacərlərin üstünə getmiş və bütün bəylərinin başlarını kəsmişdi. Attila Kuridaka dəyməmiş, lakin onun yerinə öz oğlu Ellakı təyin etmişdi [9, s.239-252]. O, Balkan ölkələrinə hərbi səfər təşkil edərək Bizansın 70-ə qədər şəhər və qalasını tutmuş və Konstantinopolun qala divarlarına qədər getmişdi. Qorxuya düşən Bizans imperatoru Feodosiy 447-ci ildə Attila ilə tez danışıqlara başlamış və böyük məbləğdə illik bac verməyə söz vermişdi. Bundan sonra Attila Qalliyaya (indiki Fransaya) hərbi səfər təşkil etmişdi. Frank ölkəsinin knyazlarından Qonoriy adlı birisinin gözəl bir qızı Attilaya ərə getmək arzusunda olduğu xəbərini göndərmişdi. Qalliyaya 450-ci ildə səfər vaxtı hunlar Burqund ölkəsini işğal etmişdilər və Orlean şəhərinə çatmışdılar. Burada vəziyyət dəyişmişdi. Ona görə ki, 447-ci ildə Attila ilə müqavilə bağlamış Bizans çarı Feodosiy ölmüş, onun yerinə Mavrikian keçmişdi. O, Attilaya illik bac vermək haqqında müqaviləni ləğv etmişdi və onunla müharibəyə hazırlanmışdı. Bizans ordusunun başında Aetsi adlı cavan (390-cı ildə doğulmuşdu), hərbi məharətli sərkərdə dururdu. Maraqlısı odur ki, atası alman (qot) və anası italyan qızı (Romalı) olan Aetsi uşaqlıqda hunlara əsir düşmüş və necə olmuşdusa Attila ilə uşaqlıq dostu olmuşdu. Hər ikisi at çapmaq və ox atmaqda bərabər idilər. Bu bacarığına görə Attila Aetsinin xatirini çox istəyirdi və onunla dostluq edirdi. Lakin sonralar Aetsi əsirlikdən azad olmuş, Konstantinopola getmiş, 446-cı ildə öz şəxsi bacarığına görə konsul seçilmiş və Bizans ordusunun başçısı təyin edilmişdi. Aetsinin hun dilini yaxşı bilməsi, hunların döyüş taktikası ilə yaxından tanışlığı və şəxsi hərbi bacarığı onun bu vəzifəyə təyin olunmasında mühüm rol oynamışdı [6, s.60-80]. 450-ci ildə Attila Qalliyada olarkən Aetsinin hərbi qüvvələri ilə vuruşmuşdu. 451-ci iyunun 20-də Qalliya ərazisində Katalaun adlı çöldə bu iki ordu döyüşə girmişdi. Aetsinin ordusunda hunlar tərəfindən dəfələrlə məğlub edilmiş qotlar, bizanslar, franklar və Şərqi Avropanın xalqlarından muzdla tutulmuş çoxlu döyüşçü iştirak edirdi. Qanlı döyüşdə hər iki tərəfdən minlərlə döyüşçü qırıldı. Heç bir tərəf qalib gəlmədi. Attila döyüş meydanını tərk etsə, də, Aetsi onu izləməyə cür'ət etmədi. Attila geri, Qara dənizin şimal çöllərində yerləşən qərgahına qayıtdı və yeni səfərə hazırlaşdı. 452-ci ildə Attila Bizansla müharibəni təzələdi, lakin Aetsi onun qabağına çıxmadı. Attila Bizansın şəhər və kəndlərini tutub taladı, çoxunun qala divarlarını dağıtdı. Bizans müəllifləri yazırlar ki, bu hərbi səfər zamanı Attila kifayət qədər hərbi qənimətlər qazanmışdır. O, Bizansa sığınmış qotları da taladı və Katalaun çölündə Bizansın tərəfində döyüşdüklərinə görə onlardan qisas aldı. Bizans imperatoru II Feodosiy Attila ilə danışıqlara can atırdı. Romalılar böyük xərac verməklə Attilanın əlindən vətənlərini xilas etdilər. Attila Aetsini döyüşmək üçün axtarırdı, lakin onunla bir də üzləşə bilmədi [9, s.239-252; 6, 60-89]. 453-cü ildə Attila almanların Burqund ölkəsinin

hakiminin gözəl qızı sayılan İldikoya ilə evləndi. Lakin elə toyun birinci gecəsində müəmmalı surətdə Attila öldü [5, s.62-67]. Attilanın ölməsi ilə Bizans dövləti öz qorxunc düşmənindən xilas oldu. İmperator Valentin sərkərdə Aetsidən çəkinərək, onu saraya çağırdı və elə Attila ölən ildə, 453-cü ildə onu öz əli ilə sarayda öldürdü. Hunlar Attilanın ölümünü çox böyük ürək ağrısı ilə qarşıladılar. Onlar Attilanı sevirdilər. V əsrdə Attilanın sarayında olmuş Roma səfiri Prisk yazır ki, bir ziyafət vaxtı hun şairləri Attilanın qələbələrini mədh edir, döyüşçülər şənələnirdilər. Məclisdə olan qocalar isə hərbi səfərlərdə iştirak edə bilmədiklərinə görə ağlayırdılar. Tarixi mənbələrə görə Attilanın dəfnində qadınlar saçlarını yolmuşdular. Attilanın cənazəsi qəbiristanına aparılarkən tabutunun ardınca bəzədilmiş sevimli atı da aparılmış və onunla bir yerdə basdırılmışdı [9, s.239-252].

Attila öldükdən sonra Hun imperiyasının əhatə etdiyi mənzəcə alman tayfaları olan xalqlar baş qaldırdılar. Qotlar hunlara qarşı üsyan etdilər. Attilanın böyük oğlu Ellak ilə qotların qoşunu arasında Nedae adlı yerdə Sava çayının sahilində baş vermiş döyüşdə Ellak öldürüldü. Hər iki tərəfdən 30 min döyüşçü qırıldı. Bundan sonra hunlar geri çəkildilər. Attilanın bu döyüşdə iştirak edən digər oğlanları - Dəngizik və İrmik Qara dənizin şimal çöllə doğru geri çekildilər. Attilanın ölümü ilə Bizans imperiyası da azad oldu və bundan sonra Hun dövləti ilə siyasəti dəyişdi. Lakin Bizans dövləti yenə də hunlardan çəkinirdi və çox ehtiyatlı siyasət yeridirdi. 468-ci ildə Bizans Hun sarayına səfirlik göndərdi. Hun dövlətinin başçısı, Attilanın oğlu Dəngizik onunla ticarət məqsədilə Dunayda sərhəddi açmaq və tacirlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müqavilə bağladı. Lakin Bizans dövləti bu şərtlərə riayət etmədi. Buna görə də həmin ildə Dəngizik Roma imperiyasına müharibə elan etdi və ordu ilə Dunayı keçərək müharibəyə başladı. Bizans dövləti qotların və hunlardan narazı olan bütün Şərqi Avropa xalqlarının qoşunu ilə birlikdə Dəngizikin qarşısına çıxdı. 469-cu ildə hunlarla bu birləşmiş qoşunlar arasında qanlı vuruşma baş verdi. Döyüş zamanı Dəngizik öldürüldü, bu hadisədən sonra hunlar döyüş meydanını tərk edərək geri döndülər. Əvvəlcədən razılaşdırılmış plana görə Dəngizikin qardaşı İrnik də qoşunu ilə ona köməyə gəlməli idi. Lakin bu zaman hunların Sarıqur tayfa birləşməsi içərisində iğtişaş başlandıqına görə, İrnik Dəngizikin köməyinə gecikmişdi. Artıq iş-ışdən keçmişdi. Dəngizik döyüşdə öldürülmüş, Bizans ordusunun başçısı Anaqast onun başını kəsərək, bir atlı ilə Bizans imperatoruna Konstantinopola göndərmişdi. Dəngizikin öldürülməsi hun döyüşçülərinə çox ağır təsir etmişdi. Bununla da hunların tarixdə ikinci dövləti də süqut etdi [12, s.39-46].

Qərbi Hun imperiyasının tarixi türklərin tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. Az sonra bu imperiyanın xarabalıqları üzərində Türk xaqanlığı, Bolqar, Suvar, Avar və Xəzər xaqanlıqları təşəkkül tapmışdı.

Hunların İctimai quruluş və təsərrüfatına gəlinə qeyd edək ki, Qərbi Hun dövləti hərbi-feodal dövləti idi. Bu dövlət müharibələr yolu ilə yaradılmışdı. Geniş ərazini əhatə edən dövlətin iqtisadi zəmini zəif idi. Hunlar maldar idilər. Onların xanları da çadırlarda yaşayırdılar, çünki sarayları çadırlardan ibarət idi Çin mənbələrinə görə hər qəbilə 100-ə godor çadırdan ibarət olurdu. Hunlarda qadınlar azad idilər və onlar bəzən döyüşlərdə iştirak edirdilər. Hunlar özlərinə lazım olan taxıl və başqa məhsulları həm düşmən şəhərlərini almaqla, həm də maldarlıq məhsulları ilə əldə edirdilər [9, s.239-252].

Türk xalqlarının tarixində hunların tarixi mühüm mərhələ təşkil edir. Bu təkcə onunla bağlı deyil ki, hunlar Şərqdən Qərbə böyük tarixi proseslərin hərəkətverici qüvvəsidir. Bu həm də onunla bağlıdır ki, bunlar Mərkəzi Asiya, Cənub Sibir və Şimali Qafqazın türk xalqlarının etnogenez proseslərində mühüm rol oynamışlar. Nəhayət, aşağıda deyəcəyimiz kimi, İkinci, yaxud Qərbi Hun imperiyasının yaranması Avropa tarixində quldarlıq quruluşunun süqutunu başa çatdırdı və feodalizm quruluşunun yaranmasına səbəb oldu. Hunların qədim vətəni Qərbi Sibir, Mərkəzi Asiya və Şimali Monqolustan hesab edilir. Onların Asiyadan Avropaya hərəkəti xalqların tarixdə məlum olan Böyük köçünün əsasını qoymuşdur. Hunların şərqdən qərbə hərəkəti nəticə etibarilə türkdilli xalqların Çindən Balkanlara qədər geniş bir ərazidə səpələnməsini təmin etdi. Xalqların Böyük köçündə Mərkəzi Asiyadan gəlmiş bu türk tayfaları erkən orta əsrlərdə Cənub-Şərqi Avropa xalqlarının tarixində silinməz iz qoydular.

Ədəbiyyat

1. Abdullah Abay. Avropa Hun imperatorluğu (IV.-V. yüzyl). www.academia.edu/32395876/Avrupa_Hun_İmparatorluğu_Abdullah_Abay_pdf
2. Ali Ahmetbeyoğlu. Avropa Hun imparatorluğu. Ankara: Türk Tarih Kurum Basımevi, 2001, 218 s.
3. Cəfərova Mehriban. Qərbi Hun imparatorluğu. <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2018/mart/582652.htm>
4. Fatma Çapan, Baran Güvenç. Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/444170>
5. Hacı Çoban. Atilla ve Avrupa hunlari- Batı Roma ilişkilerinde evlilik meselesi. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasyad/issue/47012/590573>

6. Hayrettin İhsan Erkoç. Attila'nın 447 Balkan seferi. https://www.academia.edu/35526362/Attila_n%C4%B1n_447_Y%C4%B1%C4%B1_Balkan_Seferi_Attila_s_Balkan_Campaign_of_the_Year_447
7. Kürşat Koçak. Bozkır kültürü dinamiklerine göre Avrupa Hunlarının kuruluşu. <http://bizdosyalar.nevsehir.edu.tr/583d9400a2748488b8071525495ebab7/bozkir-kulturune-gore-avrupa-hunlarinin-kurulusu.pdf>
8. Məhərrəmova S.S. Şərqi Avropa ölkələri tarixi. Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2020, 240 s.
9. Muxtarova Əsməd. Türk xalqları tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı: Adiloğlu, 2010, 448 s.
10. Özgür Tokan. İslamiyyət öncəsi türklərdə diplomasi və hunlar dönəmi diplomatik ilişkiler. <https://atauni.edu.tr/yuklemeler/29a61bc5c41030cb5c9cd5c086a24262.pdf>
11. Umut Üren. Avrupa Hunları. Tarih ve destan. İstanbul: Ötüken, 2022, 22 s.
12. Umut Üren. İnekköy'ün hunları ve bulgarlaşma hadisesi <https://dergipark.org.tr/pub/usakjhs/issue/13544/164012>
13. Yunus Emre Tansü, Züleyha Şahan. Attila. <https://pearsonjournal.com/index.php/pub/article/view/19>
14. Козлов А. С. «Византийская история» Приска Панийского как памятник классического исторического нарратива. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/32958/1/dais-2015-15-13.pdf>
15. Метелев А.В. Стратегия и тактика политики Флавия Аэция в Западной Римской империи. <http://izvestia.asu.ru/2009/4-2/hist/TheNewsOfASU-2009-4-2-hist-23.pdf>

РЕЗЮМЕ
ЗАПАДНАЯ ГУННСКАЯ ИМПЕРИЯ
Маггеррəмова С.С.

Ключевые слова: гунны, миграция, Римская империя, Атиллa, война

Гунны, один из воинственных тюркских народов мира, оказали сильное влияние на исторические процессы и вызвали большое переселение народов. В раннем Средневековье гунны прошли через историю всех народов и стран от Азии до границ Римской империи. Миграция гуннов на запад и создание крупной империи в Восточной Европе всегда привлекали внимание историков.

Разгромив аланов во главе с Баламиром, гунны вскоре подчинили себе огромные территории, народы и племена. Так, в 70-х годах IV века гунны, перешедшие Днепр, столкнулись с остготами во главе с Германарихом и разбили их. Они разрушили столичный город Данарштадт и сразились с вестготами во главе с Атанарихом. Они разгромили вестготов и захватили северные берега Черного моря. В результате к концу IV века контроль над обширной географией от реки Волги до реки Дунай оказался в руках гуннов, и родилась Западная империя гуннов.

Самый могущественный период империи гуннов совпадает с правлением Атиллы. В этот период гуннское государство подписало Магосский мир с Византийской империей, и Византия обязалась платить дань гуннам.

После смерти Атиллы государство западных гуннов пришло в упадок, но оставило неизгладимый след в исторических судьбах европейских и тюркских народов.

SUMMARY
WESTERN HUN EMPIRE
Maharramova S.S.

Key words: huns, migration, Roman Empire, Attila, war

The Huns, one of the warring Turkic peoples of the world, had a strong influence on the historical processes and caused a great displacement of peoples. In the early Middle Ages, the Huns passed through the history of all nations and countries from Asia to the borders of the Roman Empire. The migration of the Huns to the west and the establishment of a large empire in Eastern Europe has always attracted the attention of historians.

Having defeated the Alans led by Balamir, the Huns soon subjugated vast territories, peoples and tribes. Thus, in the 70s of the IV century, the Huns who crossed the Dnieper River encountered the Ostrogoths led by Germanarich and defeated them. They destroyed the capital city of Danarshtadt (some researchers note that Danarshtadt is on the site of the modern city of Kyiv). After that, the Huns, who came to the banks of the Dniester River, fought with the Visigoths led by Athanarik. They defeated the Visigoths and captured the northern shores of the Black Sea. As a result, by the end of the 4th century, the control of a vast geography from the Volga River to the Danube River was in the hands of the Huns, and the Western Hun Empire appeared.

The most powerful period of the Hun empire coincides with the reign of Attila. During this period, the Hun state signed the Magos peace with the Byzantine Empire, and Byzantium undertook to pay tribute to the Huns.

After the death of Attila, the Western Hun state went into decline, but it left an indelible mark on the historical fate of the European and Turkic peoples.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN TARİXİ İRSİNDƏ ROLU

Məmmədova Yavər Kamal qızı, Əhmədova Familə Etibar qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
famile.ahmedova@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, Azərbaycan xalqı, Heydər Əliyev, təhlil, mədəni irs, tədbirlər planı, mühafizə və bərpa

Ümummilli Lider, uzaqgörən şəxsiyyət Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlişindən bəri hərtərəfli fəaliyyətində Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin tətqiqi, təhlili, öyrənilməsi məsələləri yüksək səviyyədə qiymətləndirilmiş və araşdırılmışdır.

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevə öz talehini əmanət etdikdən sonra, ümumilli Lider tariximizə və tarix-mədəniyyət abidələrinə böyük diqqət və qayğı ayırdı. Bu məqsədlə onun rəhbərliyi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Bu məqsədi həyata keçirilməsi yolunda Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1973-cü ilin sentyabrında baş tutmuş sessiyasının gündəliyinə ölkədəki tarixi mədəniyyət abidələrinin vəziyyəti və onların qorunması tədbirləri haqqında məsələlər daxil edilməsini vacib bilmişdir. Bundan sonra məsələlər müzakirəyə buraxılmışdır. Bu hadisədən sonra Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin I katibi olan Heydər Əliyevin başçılığı altında Azərbaycan KP MK-nın 1976-cı il 10 sentyabrında qəbul etdiyi “Azərbaycan SSR-də tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpası işini yaxşılaşdırmaq haqqında” qərar dahi şəxsiyyətin Azərbaycanın tarixi məsələlərinə və onların qorunmasına olan diqqətini göstərir.

Azərbaycan Respublikasının dahi Lideri Heydər Əliyev 1997-ci il 31 yanvar tarixində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, institut direktorları və aparıcı alimləri, həqiqi və müxbir üzvləri və mütəxəssislər ilə keçirilən geniş miqyaslı iclasda bu haqda “Xatırlaya bilərsiniz ki, 70-ci illərdə mən dəfələrlə Elmlər Akademiyasının qarşısında vəzifə qoymuşdum ki, Azərbaycanın tarixi yazılmalıdır. Lakin bu gün mənim haqqım var deyəm ki, tarixçilərimiz bu vəzifəni yerinə yetirmədilər. Bizim tarixçilərimiz, bir tərəfdən, çəkişmə ilə məşğul oldular, hərə öz konsepsiyasını irəli aparmağa çalışdı. Başqa respublikalarda tarixçilər pis də, yaxşı da olsa, hər halda öz xalqlarının tarixini yaza bildilər. Amma biz bunu edə bilmədik. Ancaq indi bir tərəfdən, bəlkə yaxşıdır ki, bunu edə bilməmişik. Çünki etsəydik də onu yenidən yazmalıyıdıq. İndi isə vəzifə bundan ibarətdir ki, Azərbaycanın tarixi yazılmalıdır”- demişdir.[1]

Qədimlikdən müasirliyə doğru irəliləyən Azərbaycan xalqının mədəni irsi, zəngin və tarixi keçmiş hər daim Heydər Əliyevin diqqətində olub. Ümumilli Lider belə tarixi abidələrin qorunmasına, təbliğinə, bərpasına böyük önəm verirdi. Azərbaycanın tarixi və arxeoloji irsinə, maddi və mədəniyyət nümunələrinə böyük maraq göstərən, diqqət və qayğısını əsirgəməyən, onlara hörmət və ehtiramla yanaşan Ümummilli Liderin Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin keçmişinin hərtərəfli araşdırılması və öyrənilməsinin gücləndirilməsi məqsədi ilə göstərişlər vermişdir. Bu göstərişlərə görə, bir neçə Azərbaycan şəhərlərinin keçmiş dövr tarixinin məqsədli şəkildə araşdırılması üçün işə başlamış, aparılan tədqiqatların nəticəsi təhlil edilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıtmasından sonra da onun fəaliyyətində Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin yaranmış mövcud şəraitdən istifadə edərək yenidən işlənməsi sovet hakimiyyəti illərində qadağan olunmuş məsələlərin tədqiqi və təhlili diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan başqa, ümumilli Liderin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan tarixində əvəzolunmaz xidmətləri olan bir neçə görkəmli şəxsiyyətlərin üzərindən yasaq götürüldü. Belə şəxsiyyətlərin həddindən artıq kölgədə qalması ilə barışmayan Ümummilli Lider hər kəsə layiq olduğu dəyəri alması üçün bir neçə tədbirlər planı həyata keçirmişdir. Heydər Əliyev, Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi, incəsənəti sahəsində yüksək xidmətləri olan şəxsiyyətlərin cəmiyyətə tanıtılması məqsədi ilə onların heykəllərini hazırlatdı və qoydurdu.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova L. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, 2004
2. Mehdiyev R. Azərbaycan tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2000
3. Mirzəzadə R. Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistemin formalaşması xüsusiyyətləri. Bakı, 2001

РЕЗЮМЕ РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА Мамедова Ю.К., Ахмедова Ф. Е

Ключевые слова: история Азербайджана, Азербайджанский народ, Гейдар Алиев, анализ, культурное наследие, план действий, консервация и реставрация

В статье речь идет о Гейдаре Алиеве, его внимании к богатому историческому наследию азербайджанского народа и вопросах превращения этого внимания в действие. Во время своего правления гений сыграл очень важную роль в

развитии истории и культуры Азербайджана и в обретении ее должной ценности. Охрана и реставрация исторических памятников и образцов культуры всегда были в центре внимания. В принятых инструкциях и решениях эта тема широко освещалась, исследователями проводились исследования и анализы в этой области.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV ROLE IN AZERBAIJAN HISTORY
Mammadova Y.K. , Akhmedova F.A.

Key words: *Azerbaijani history, Azerbaijani people, Heydar Əliyev, analysis, cultural heritage, action plan, conservation and restoration*

The article deals with Heydar Aliyev, his attention to the rich historical heritage of the Azerbaijani people, and the issues of turning this attention into action. During his reign, the genius played a very important role in the development of the history and culture of Azerbaijan and in finding its proper value. Protection and restoration of historical monuments and cultural examples have always been in the focus of attention. In the adopted instructions and decisions, this topic has been widely covered, researchers have conducted investigation and analysis in this field.

İRƏVAN XANLIĞI

Səlimov Şirxan Dadaş oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
shirxan.salimov@mail.ru

Açar sözlər: *İrəvan xanlığı, Rusiya işğalı, Qacarlar dövləti, Osmanlı dövləti, Türkmənçay müqaviləsi, Rusiya müstəmləkəçiliyi.*

Görkəmli dövlət, hərbi və siyasi xadim olan Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində ölümündən sonra Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm rol oynamış Əfşarlar dövləti süqut etdi və Azərbaycanın tarixi torpaqlarında 20-yə qədər xırda dövlətlər yarandı ki, bunlardan biri strateji mövqeyinə görə əhəmiyyətli bir ərazidə yerləşən İrəvan xanlığı idi. Uzun müddət çar Rusiyasının və sovet rejiminin işğalçılıq siyasətinin nəticəsi olaraq İrəvan xanlığının tarixi ermənilərin xeyrinə olaraq saxtalaşdırılmışdır. Lakin sovet rejiminin çökməsi və Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra İrəvan xanlığının tarixinin obyektiv şəkildə araşdırılması üçün imkan yarandı.

İrəvan xanlığı Azərbaycanın şimal-qərbində, keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyi böyük bir hissəsində yaranır. Xanlığa böyük bir ərazini - Agri düzənliyi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Şimal-şərqdən Gəncə, şərqdən Qarabağ, şimaldan Pəmbək, Şuragəl və Şəmsəddin sultanlıqları, cənub-şərqdən Naxçıvan, qərbdən Osmanlı imperiyasının Bayazid və Qars paşalıqları, cənubdan Maku xanlığı ilə həmsərhəd idi. Xanlıq 15 mahaldan - Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, Şəhur, Suran, Bəzək, Saatlı, Tala, Seyidli-Axaclı, Sərdarabad, Qərpı, Abran, Bərəçiçək və Göyçədən ibarət idi [2, s.6].

Bəzi işğalları nəzərə almasaq İrəvan xanlığının ərazisi ən qədim zamanlardan Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Ərazidə mövcud olan toponimlərdən də göründüyü kimi bu torpağın daimi sakinləri Azərbaycan türkləri olmuşdur. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata əsasən 1441-ci ilə qədər İrəvan ərazisində ermənilərə aid heç bir izə rast gəlinmir. Yalnız 1441-ci ildə erməni katalikosluğunun mərkəzinin Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra ermənilərin tədricən bu ərazilərə köçü və məskunlaşması başlayır. Hətta buna baxmayaraq İrəvan xanlığı yaranana qədər və xanlığın mövcud olduğu dövrdə belə əhalinin mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını bir çox rus və Avropa müəllifləri, eləcə də həmin ərazidə olan mütləq əksəriyyət təşkil edən türk dilli toponimlər də təsdiq edir. İrəvan şəhərinin salınma tarixi XVI əsrə gedib çıxır.

İrəvan xanlığı yarandığı 1747-ci ildən 1797-ci ilədək müstəqil xanlıq olmuş, 1797-1828-ci illər ərzində isə Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi İranın ali hakimiyyəti altında öz mövcudiyyətini davam etdirmişdir... İstər erkən orta əsrlərdə, istərsə də Çuxursəd bəylərbəyliyi dövründə İrəvan bölgəsini türk-müsəlman sülalələri idarə etdiyi kimi, İrəvan xanlığını da onun bütün mövcudluğu dövründə Qacar nəslinə mənsub türk sülaləsi idarə etmişdir [3, s.4].

İrəvan xanlığında dövlət hakimiyyəti monarxiya üsul-idarəsinə əsaslanırdı. Monarxiyanın başında qeyri-məhdud – qanunverici, məhkəmə və icra hakimiyyətinə malik olan xan dururdu. Bir sıra xanlıqlarda olduğu kimi, xanın yanında divan və xan şurası fəaliyyət göstərirdi [4, s.18].

İrəvan xanı Mir Mehdi xanın hakimiyyəti dövründə xanlığın ərazisinin genişləndirilməsinə bir sıra cəhdlər oldu. Lakin bu bir nəticə vermədi. İlk zamanlar Urmiya xanlığı ilə yaranan problemlər sonradan Qarabağ xanlığı ilə yarandı. Hətta Qarabağ xanı Pənahəli xan İrəvan xanlığına hücum etmişdir. Bunun ardınca Gürcü çarı İrakli 1951-ci ildə İrəvan xanlığına hücum etmişdir. Bu zaman İrəvan xanlığı həm Gürcü

çarları, həm də digər Azərbaycan xanlıqları tərəfindən hücumla məruz qalırdı. İrəvan xanlığı uğrunda gedən mübarizədən qalib çıxan Azad xan xanlığı öz nəzarətində saxlamaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Lakin buna baxmayaraq XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanlığı ərazisinə Gürcü çarlarının hücumları baş verir.

Əgər İrəvan xanlığının yaranması Mir Mehdi xan Əfşarın adı ilə bağlıdırsa, xanlığın güclənməsində Hüseynəli xanın əvəzsiz xidmətləri olmuşdu [6, s.40].

XVIII əsrin sonlarında İrəvan xanlığının ərazisinə nəzarət uğrunda gedən mübarizənin coğrafiyası daha da genişlənir. Rusiyanın İrəvanda mövqeyini gücləndirmək cəhdi bu mübarizəyə Osmanlı dövlətini və Qacarlar dövlətini də qatır. Rusiyanın İrəvan xanlığında mövqeyinin güclənməsini Osmanlı dövləti özü üçün təhlükə hesab edirdi. Ona görə də buna yol vermək istəmirdi. O cümlədən Qacarlar dövləti nəinki İrəvan xanlığı, o cümlədən Azərbaycanın tarixi torpaqlarını birləşdirməyi məqsəd olaraq qarşıya qoymuşdur. Beləliklə, İrəvan xanlığının ərazisi Osmanlı dövləti, Rusiya və Qacarlar dövləti arasında mübarizə meydanına çevrilmişdir. Hətta İrəvan əhalisi Rusiya işğalına məruz qalmaqdansa Osmanlı dövlətinin himayəsinə üstünlük verirdi. Bu məqsədlə Osmanlı dövlətinə müraciət də ünvanlamışdır. Rusiyanın əsas məqsədi nəinki İrəvan xanlığının ərazisini bütövlükdə Cənubi Qafqazı işğal etməkdən ibarət idi.

İrəvan qalasını ələ keçirmək Rusiya üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin rus qoşunlarının 1804-cü və 1808- ci illərdə İrəvan qalasını ələ keçirmək cəhdləri puç olmuşdu. 20 il dən artıq müddətdə rus qoşunlarının fasilələrlə hücumuna igidliklə tab gətirən İrəvan qalası, nəhayət 1827-ci il oktyabrın 1-də ermənilərin qala divarlarının zəif yerlərini rus komandanlığına nişan verməsi nəticəsində süqut etdi. İrəvan şəhərinin qara günləri başlandı [5, s.26].

Rus qoşunlarının qələbə çalmasının əsas səbəblərindən biri Şimali Azərbaycan xanlıqları arasında Osmanlı dövləti, İran Qacarlar dövləti və Rusiyaya münasibətdə olan fikir ayrılığından irəli gəlirdi. Digər tərəfdən Rusiyaya qarşı Osmanlı və İran Qacarlar dövləti tərəfindən müharibə aparılsada hərbi əməliyyatların əlaqələndirilməsində çox ciddi problemlər var idi. Osmanlı ilə Qacarlar dövləti Rusiyaya qarşı müharibəni eyni zamanda və əlaqələndirilmiş şəkildə aparsaydılar çox güman ki, nəticə fərqli ola bilərdi. Bununla yanaşı bu zaman Şimali Azərbaycana münasibətdə Osmanlı ilə Qacarlar dövləti arasında açıq müstəvidə olmasa da rəqabət var idi. Bu da həm Osmanlının, həm də İran Qacarlar dövlətinin hər birinin Şimali Azərbaycana qarşı öz maraqlarının olmasından irəli gəlirdi. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının ən mühüm səbəblərindən biri məhz xanlıqlara parçalanma idi. Çünki Rusiyaya qarşı mübarizədə qüvvələrin bölünməsi işğal üçün münbit şərait yaratdı. Rusiyanın Cəfər-Balakənə hücumu zamanı digər xanlıqlar və İran Qacarlar dövləti və Osmanlı dövləti birlikdə müqavimət göstərsəydi hücumun qarşısını almaq olardı. Eləcə də Gəncə xanlığı və digər xanlıqların işğalı zamanı birgə müqavimət göstərilmədi.

II Rusiya-İran müharibəsi tarixində İrəvan əməliyyatı xüsusi yer tuturdu. Təsadüfi deyildir ki, İrəvan qalasının alınması zamanı göstərdiyi hərbi taktikaya görə general-adyutant knyaz İ.F Paskeviçə müharibə hələ bitməmiş “qraf Paskeviç yerevanski” adı verildi [1, s.138].

İrəvan xanlığının işğal edilməsi ilə Rusiya Şimali Azərbaycanın işğalını başa çatdırmış oldu. Hələ İrəvan xanlığının işğal edilməsinə qədər müqavimət göstərmədən Rusiyanın himayəsinə qəbul etməklə daxili idarəetmə hüququnun saxlanılmasına dair rus çarı tərəfindən təminat verilmiş digər xanlıqların da müstəqilliyinə son qoyuldu və Şimali Azərbaycan Rusiya müstəmləkəçiliyinə məruz qaldı.

Ədəbiyyat

1. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s. 138
2. Əliyeva, F. İrəvan xanlığı. Azərbaycan.-2009.-18 mart.-S.6.
3. Kazımbəyli İ. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi XIX əsr- XX əsrin əvvəllərində. Tarix üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işi. Naxçıvan. 2018. s.4.
4. Məmmədov, T. İrəvan xanlığında sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. (1747-1828) “Vətən tarixi” Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı .
5. Mustafa, N. Y. İrəvan şəhəri. Bakı - «Red N Line» MMC - 2020, s.26.
6. Qarayev, E.T. İrəvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Avropa nəşriyyatı

РЕЗЮМЕ ИРВАНСКОЕ ХАНСТВО Салимов Ш.Д.

Ключевые слова: *Иреванское ханство, русская оккупация, Хаджарское государство, Османское государство, Туркменчайский договор, русская колонизация*

В представленном тезисе рассматривается существование территории Иреванского ханства как исторической земли Азербайджана, создание Иреванского ханства в результате раздела Азербайджана на ханства после падения Афшарского государства и его отношения с Обсуждались иранское государство Каджаров и османское государство. В то же

время начало военных действий России в направлении захвата Иреванского ханства, военная интервенция Гаджарского государства против российской оккупации, русско-гаджарская и русско-османская войны и их последствия, оккупация Было исследовано Иреванское ханство Россией и сделан вывод, что корнем победы России было отделение Азербайджана - разделение на отдельные ханства и разногласия, существовавшие в османско-гаджарских отношениях против Северного Азербайджана.

SUMMARY
IRAVAN KHANATE
Salimov Sh.D.

Key words: Iravan Khanate, Russian occupation, Khajar state, Ottoman state, Turkmenchay treaty, Russian colonization

In the presented thesis, the existence of the territory of the Iravan Khanate as the historical land of Azerbaijan, the creation of the Iravan Khanate as a result of the division of Azerbaijan into khanates after the fall of the Afshar state, and its relations with the Iranian Qajar state and the Ottoman state were discussed. At the same time, the beginning of military operations by Russia in the direction of seizing the Iravan Khanate, the military intervention of the Gajar state against the Russian occupation, the Russo-Gajar and Russo-Ottoman wars and their consequences, the occupation of the Iravan Khanate by Russia were investigated and it was concluded that the root of Russia's victory was Azerbaijan's separate - the division into separate khanates and the disagreement existing in the Ottoman-Qajar relations against North Azerbaijan.

ƏRƏB XİLAFƏTİNİN ORTA ASIYAYA YÜRÜŞLƏRİ

Şəfiyeva Əfşan Heydər qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
afshanshafiyeva@yahoo.com

Açar sözlər: Ərəb işğalları, Orta Asiya türkləri, Xorasan türkləri, Mavəraünnəhr, Amudərya çayı

Müsəlman ərəblərin Orta Asiyayı zəbt etməsi təkcə türk və İslam tarixində deyil, bəşəriyyət tarixində baş verən ən mühüm hadisələrdən biridir. Ərəb işğalından sonra türklərin İslam dinini qəbul etməsi ümumdünya tarixində və müsəlman Şərqində yeni bir dövrün başlanğıcını qoydu.

Ərəblərin ən qədim türk tayfaları ilə ilk qarşılaşması III əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu daha çox Amudərya çayının hövzəsinə, İrana, ordan da İraqa yürüş edən türk axınları zamanı baş vermişdi. Digər toqquşma isə Qafqazın aparıcı türk tayfalarından olan xəzərlərin İrana, Mesopotamiya və Ərəbistana yürüşü zamanı olmuşdur [1].

Xəlifə Ömər in məşhur sərkərdələrindən olan Əhnəb ibn Qeysin komandanlığı ilə irəliləyən ərəb ordusu 642-ci ildə İranın bütün şimal hissələrini ələ keçirdi və İslam İmperiyasının şərq sərhədlərini Amudərya çayına qədər genişləndirdi [13].

Amudərya çayı məşhur fars şairi Firdovsinin “Şahnamə”sində qeyd edildiyi kimi, qədim zamanlardan “arilər”lə “turanlılar” arasında ənənəvi sərhəd kimi qəbul olunmuşdur [3;s.42]. Ərəblər güclü, əsrlər boyu Asiya çöllərində at çapmış, bir çox dövlətlər, imperiyalar qurmuş Turan nəslinin davamçıları olan yeni bir xalqla-türklərlə qarşılaşmışdılar.

Ərəblərin işğalçılıq planları. Orta Asiyanın ərəblər tərəfindən istilasını üç mərhələdə həyata keçirmişdir:

Birinci Mərhələ: Xəlifə Ömər in şərq komandiri Əhnəb ibn Qeyslə (642-705) başlayan “İlk basqınlar” dövrüdür. Orta Asiya türklərinə son dərəcə acınacaqlı bir tale yaşadan və daha çox talançılıqla yadda qalan bu yürüşün yarım əsrdən çox davam etməsinə baxmayaraq, ərəblər üçün heç bir müsbət nəticəsi olmamışdır.

İkinci Mərhələ: Məşhur ərəb sərkərdəsi Quteybə ibn Müslümlə başlamış və daha çox Baykənd, Buxara və Səmərqənd üçbucağına yönəlmiş ardıcıl işğalçı yürüşlərdir. Bu mərhələdə böyük dövlət xadimi Haccac ibn Yusif türk torpaqlarını fəth etmək və Ərəb Xilafətinin sərhədlərini Böyük Çin səddinə qədər genişləndirmək üçün Quteybə ibn Müslümü 705-ci ildə Xorasana hakim təyin etmişdir. O, 712-ci ilə - Fərqanədə yaxın adamları tərəfindən sui-qəsd edilənə qədər orada xidmət etmişdir.

Üçüncü Mərhələ: 712-ci ildə Yezid ibn əl-Mühəlləbin hakimiyyətə gəlməsi ilə başlayan, əsasən Nəsir ibn Səyyarın türklər üzərində qələbəsi ilə müşahidə olunan bir dövrüdür.

Türk torpaqlarına ilk yürüşlər. Türk torpaqlarına ilk hücum Ubeydullah ibn Ziyad tərəfindən başlandı və uzun illər davam etdi. Xəlifə Müaviyənin hakimiyyət illərində 673-cü ildə Xorasana hakim təyin olunan Übeydullah 24 min nəfərlik ordu ilə Amudərya çayını keçərək sürətlə Buxaraya çatdı. Bu zaman Buxarada yerli Türk xanlığının başında əsilzadə türk ailələrindən olan Məleykə Kabaç xatun dayanırdı.[4; s.57] Məleykə Kabaç xatunun qüvvələrini çox hazırlıqsız yaxalayan Übeydullah Buxaranı qarət etdi. O,

başda iki min bacarıqlı oxatan olmaqla çoxlu sayda türk əsgərini əsir götürdü və böyük bir qənimətlə öz hərbi qərargahı Mərvə qayıtdı. Bununla kifayətlənməyən Übeydullah hər il bir milyon dinar vergi ödəmək şərti ilə Məleykə xatunla çox ağır müqavilə bağladı.[4; s.57]

Übeydullahdan sonra 675-ci ildə Xorasana Xəlifə Osmanın oğlu Səid gÖndərildi .[4;s.58] Yeni hakimin əsas məqsədi Səmərqəndi tutmaq idi. Bunun üçün o, yaxşı hərbi hazırlıq görərək Səmərqəndə gəldi. Səidi bu səfərində çox güvəndiyi, yaxın dostu olan xəlifə Abbasın oğlu Kəsəm müşayiət edirdi. [4; s.58] Lakin döyüşlərin birində Kəsəm qətlə yetirilir.

Bu zaman Səmərqənd xanlığının başında türk əsilzadə ailələrindən olan Tarhan dayanırdı. Qanlı toqquşmalardan sonra şəhərə girməyi bacaran Səid ibn Osman xalqın mal-mülkünü qarət edir, ardınca türk ordusunu tamamilə məhv etmək üçün əli silah tutan 30 min əsgəri əsir götürüb öz hərbi qərargahı Mərvə dönür.[7; s.78] Hədsiz acgözlüyü, var-dövlətə olan düşkünlüyü Səidi nüfuzdan salır və o geri çağırılır. Tez bir zamanda 675-ci ildə Əsləm ibn Zirə Xorasana gÖndərilir [7; s.78]. 680-ci ildə isə Səlim ibn Ziyad Xorasana hakim təyin edilir [7; s.78]. Səlim əvvəlcə Xarəzmə hərbi basqın təşkil edir, sonra isə Səmərqəndə üz tutaraq, burada yerli türk xanlığına çox ağır vergi tətbiq edir[7; s.78].

Səlim ibn Ziyaddan sonra 683-cü ildə Xorasana Banu təmin qəbiləsindən olan Abdullah ibn Hazim hakim təyin olunur [7; s.79] . Bu zaman ərəblər şərqdə böyük qarışıqlıq içində idilər. Bundan istifadə edən Herat türkləri ərəblərə qarşı üsyan qaldırır və dağıntılar törədərək Nişapura qədər irəliləyir.[7; s.79] Abdullah ibn Hazim türk döyüşçülərinin üzərinə Zühəyr ibn Həyyanı gÖndərir və beləliklə də onları dəf etməyə müvəffəq olur.

Tarix boyu dövlət quran, güclü dövlət ənənəsi olan türk xalqı və yerli türk xanları ərəblərin bu gözlənilməz basqınları qarşısında hazırlıqsız yaxalanmışdılar. Onlar nə vaxtsa ərəblərin türk torpaqlarını işğal edib azadlıqlarını əllərindən alacaqlarını ağıllarına belə gətirmirdi. H. A. R. Gibb diqqət yetirdiyimiz bu qəribə halı belə izah edirdi: “Mavərnəhrin (Aşağı Türkünstan) bəyləri ərəblərə qarətçi gözü ilə baxmağa o qədər öyrəşmişdilər ki, uzun müddətdən sonra belə müstəqilliklərinin aradan getdiyini dərk edə bilmirdilər.”[9; s. 209-221.]

Quteybənin istila etdiyi ərazilər. Ərəblərin Orta Asiyaya yürüşləri Həcac ibn Yusif tərəfindən 705-ci ildə Xorasana hakim gÖndərilən Quteybə ibn Müslimin dövrünə qədər planlı işğal strategiyasından, müəyyən məqsəd və hədəflərdən uzaq, daha çox qarətçi xarakter daşıyırdı. [11] Quteybənin hakimiyyət dövründən başlayan, ardıcılıqla davam edən işğal yürüşlərinin geniş miqyasda əhatə etdiyi bölgələr aşağıdakılardır:

1. Kuşanlardan bəri davam edən və eftalitlərin davamçısı olan qüdrətli Toxaristan türk xanlığının Mavərnəhrdə dağıdılması və onun nüfuzlu türk əsilli hökmdarı Nizek Tarhanın zərərsizləşdirilməsi, hətta başının kəsilməsi.

2. Amudərya hövzəsində yəni türklərin Aşağı Türkünstan kimi qəbul etdiyi, lakin ərəblərin isə Mavərnəhr adlandırdığı Baykənd, Buxara və Səmərqənd üçbucağında qurulan yerli türk xanlıqlarının tabe etdirilməsi.

3. Amudərya çayının aşağı məcrasının, yəni Xarəzm ölkəsinin və Aral gölü bölgəsinin tutulması.

4. Xəzər dənizinin şərq və cənubunu əhatə edən böyük coğrafi rayonlar; Cürcan, Dağıstan, Təbəristanın və oradakı yerli türk başçıların, xüsusilə Sül-Təkinin tabe olması.

5. Səmərqənd və Soqd ölkəsinin arxasında olan və Çinə qədər uzanan İpək Yolu marşrutu. Mərkəzi Asiya və Türklüyün əsas mərkəzi sayılan Şaş (Daşkənd), Fərqanə və hətta müəyyən dərəcədə Kaşqarı əhatə edən geniş coğrafi bölgə, bundan əlavə, türk militarizminin yeni nümayəndələri və Aşağı Türkünstanın suverenliyini müdafiə edən türklər. [12; s. 385]

Quteybə Xorasana təyin edildikdə əvvəlcə dövlətin sarsılmış hakimiyyətini bərpa etdi və çox vaxt itirmədən Toxaristan türk xanlığına üz tutdu və buranın əslən türk olan sərkərdəsi və ilk müsəlman hökmdarlarından biri Nizak Tarhanı yanına götürdü. Bu bölgənin coğrafi xüsusiyyətlərinə mükəmməl bələd olan Nizak Tarhanın Quteybəyə köməklik etməsi Orta Asiya əməliyyatının uğurlu keçməsinə təsir edən başlıca səbəb idi. [8; s.38-54]

Bundan sonra Quteybə bölgənin ən mühüm türk məskənlərindən biri[12; s. 386], ticarət və sənaye şəhəriyi olan Baykəndə hücum etdi. [8; s.38-54] Baykəndi Tarhan idarə edirdi.[12; s. 386] Baykəndi var gücləri ilə müdafiə etmələrinə baxmayaraq ərəblərə məğlub olan şəhər əhalisi qılıncdan keçirildi, şəhər isə tamamilə yandırıldı. 706-cı ildə baş verən bu hücum Quteybənin Orta Asiya yürüşündə qazandığı ən böyük qələbələrdən biri idi . [12; s. 387]

Quteybə Baykəndi ələ keçirdikdən sonra bölgənin ən abad və firavan şəhərlərindən olan Buxaraya yürüş etdi. Böyük mühasirə və ağır itkilərdən sonra o, dördüncü dəfə və qəti şəkildə şəhəri tutdu.[12; s. 390] Lakin indiyə qədər heç bir sərkərdəyə nəsib olmayan bu parlaq qələbə müsəlman fətehi qanə etmədi. O, Takalana yürüş etdi. Buranı ələ keçirib camaatına zülm etdikdən sonra 709-cu ildə Keş və Nəsəfə gəldi. Belə

bir vaxtda Quteybə Fəryabın təslim olmasını da tələb etdi. Lakin bunu qəbul etmədikdə o, şəhəri tamamilə yandırdı.[12; s. 391]

Artıq növbə Mavərnəhrin digər mühüm mədəniyyət və ticarət mərkəzi olan Səmərqənd şəhərinin işğalına çatmışdı. Lakin o bu böyük hərbi əməliyyata başlamazdan əvvəl Xarəzmin tutulmasını istəyirdi. Bunun üçün qardaşı Əbdürrəhman ibn Müslimi 20000 nəfərlik ordu ilə Xarəzmə gÖndərdi [39] Beləliklə, Orta Asiyanın iqtisadi və ticarət həyatında çox mühüm yer tutan “Şimal ticarət yolu” da ərəblərin nəzarəti altında keçdi.

Quteybə növbəti gizli planını hazırlayaraq, çox vaxt itirmədən, ondan əvvəl bağlanmış sülh (hücum etməmək) müqaviləsinə məhəl qoymadan böyük bir qoşunla Səmərqənd üzərinə yürüş etdi və şəhəri mühasirəyə aldı. Yerli xalqın müqavimətinə baxmayaraq, Quteybə ordusunda olan türklərin böyük köməyi sayəsində Səmərqəndi ala bildi.[12; s. 395]

Xilafətin mərkəzində mühüm dəyişikliklər baş verirdi. Vəlid ibn Əbdülməlikdən sonra 714-cü ildə xilafətin başına keçən Süleyman ibn Əbdülməlik müxaliflərindən qisas almağa başladı. Yeni xəlifənin ondan çox ağır bir şəkildə intiqam alacağını bilən Quteybə nəhayət Fərqanədə xəlifəyə üsyan etdi. Lakin qənimət və var-dövlət içində boğdurduğu ordusu Quteybənin yanında deyil, onun qarşısında dayandı. 714-cü ildə Vəki ibn Sudət-Təmininin komandanlığı altında 1000 nəfər könüllü dəstəsi Quteybənin çadırına basqın edərək, onu on bir yaxın qohumu ilə birlikdə qətlə yetirmişlər .[12; s. 400]

Ərəblərin Mavəraünnəhrdə hökmranlığı. Türk torpaqlarına Quteybə ilə başlayan işğal əməliyyatı, ondan sonra da Xorasana hakim gÖndərilən digər ərəb hakimləri tərəfindən bütün amansızlığı ilə davam etdi. Əməvi xəlifələrindən Süleyman ibn Əbdülməlikin dövründə 717-ci ildə Yezid ibn Mühəlləb Xorasana gÖndərildi. Uzun müddət Xorasana hakimliyinin həsərətini çəkən və onu əldə etmək üçün hiylə quran Yezid nəhayət bu istəyinə nail oldu.[13] Xorasana gələn yeni hakim əvvəlcə Quteybənin öldürülməsi ilə yaranan iğtişəsləri və çəşqinliyi aradan qaldırdı. İctimai asayışı və əmin-amanlığı müəyyən qədər təmin etdikdən sonra planladığı yeni işğal siyasətinə başladı.

Yezidin məqsədi əvvəlcə Cürcan və Təbəristanı ələ keçirmək idi. Bunun üçün Xarəzm ilə Cürcan arasında olan Dağıstan türklərinin üzərinə yürüş etdi. O, böyük bir ordu ilə şəhəri mühasirəyə aldı. Dağıstan türklərinin belə böyük bir qüvvəyə müqavimət göstərməsi mümkün deyildi. Yerli hakim Sül-Təkin ərəblərə müəyyən şərtlərlə şəhərə girə biləcəklərini söylədi. Yezid razılaşdırılmış şərtlərlə şəhərə daxil olduqdan sonra qarətə başladı. Daha sonra döyüşən türk əhalinin müqavimətini qırmaq üçün İbn Cəririn qeydlərinə görə o, 14 min türkü qılıncdan keçirdi.[13; s. 72.]

Dağıstan və Təbəristanı zor və amansızlıqla ələ keçirən Yezid Cürcan türklərinin üzərinə yürüş etdi və böyük bir qüvvə ilə şəhəri mühasirəyə aldı. Bu şəhərin tutulmasına çox böyük əhəmiyyət verən Yezid yeddi aydan çox şəhəri mühasirədə saxladı. Aylardır heç bir yerdən kömək almadan şəhəri qəhrəmancasına müdafiə edən əhalinin ərəblərə təslim olmaqdan başqa çarəsi qalmamışdı. Yezid şəhərə daxil olduqda bütün kişi əhalini bir yerə toplamağı əmr etdi. Onların bir hissəsini əsir aldı, əli silah tutanları isə qılıncdan keçirdi. O, keçəcəyi yolun sağında və solunda təqribən 24 km uzunluğunda məsafədə dar ağacları qurduraraq türkləri asdırmışdı. Bununla kifayətlənməyən Yezid ordusuna şəhəri istədikləri kimi talan edilməsi əmrini vermişdi. Mənbələrdə yalnız Cürcanda Yezidin öldürdüyü türklərin sayının 40.000 nəfərdən çox olduğu qeyd edilir.[14;s.12]

Yezid ibn əl-Muhəllib xəlifə Ömər ibn Əbdül-Əziz tərəfindən geri çağırılmış və onun yerinə 718-ci ildə Abdullah ibn Cərrah əl-Hakami gÖndərildi. [14;s.12] Bundan sonra ərəblərin Orta Asiyaya yürüşündə gərgin bir dövr başladı. Çünki bu zaman Orta Asiyada yeni dalğalanmalar baş verdi və türk militarizminin yeni nümayəndələri olan türklər tarix səhnəsinə çıxdılar (717-738).[47] Onların başında Bilgə xaqanın kürəkəni və ərəblərin Ebi ləqəbini qoyduqları, onlara ağır günlər yaşadan Su-lu xan dururdu.[14;s.12]

Su-lu xan ərəb sərkərdələrinin qarşısına çıxmış və onlarla çəkinmədən mübarizə aparırdı. Bunun iki səbəbi var idi: 1. Ərəblərin Mərkəzi Asiyaya doğru irəliləməsini dayandırmaq və yerli xalqın “ərəb təbəəsinə” çevrilməsinin qarşısını almaq (assimilyasiya). 2. Türklərin tarixi torpaqları olan Mavərnəhrdən (Transoksiana) müsəlman ərəbləri qovmaq.

Burada Su-lu xan, bu iki mühüm məqsədi həyata keçirmək üçün Səid ibn Əbdüləziz (721), Əmr ibn əl Haraşi (722), Müslim ibn Səid əl-Kilabi (722), Əsəd ibn Abdullah əl-Kəsri (724), Əşres ibn Abdullah əs-Sülləmi (727) və Cüneyd ibn Abdullah əl-Murri kimi bacarıqsız ərəb hərbi hakimlərlə mübarizə aparmış (729) və onları demək olar ki, Mavərnəhrdən qovub çıxarmağa müvəffəq olmuşdu.[14; s.14]

Türkeş xanının bu böyük uğuru və ərəbləri türk torpaqlarından qovmaq üçün apardığı çətin mübarizələr, Nəsir ibn Səyyar əl-Kinani Xorasana hakim gÖndərilənə qədər davam etdi.[1] Əslində Nəsr ağıllı, möhkəm iradəli bir insan idi. Həmişə görəcəyi işin əvvəlini - sonunu düşünər və vəziyyəti araşdırmadan asanlıqla qərar verməzdi. O, Xorasana gəlməmişdən əvvəl Mavərnəhr əməliyyatında iştirak etmiş, ərəb ordusunda uzun müddət xidmət göstərmiş və bir sıra uğurları ilə nüfuz qazanmışdı. Bu

müharibələrdə iştirakı Nəsrə hərbi sərkərdə və idarəçi təcrübəsini qazandırmaqla yanaşı, olduğu yerlərin coğrafi mövqeyini, yerli əhalinin, türk xanlarının xüsusiyyətlərini və dilini də yaxından öyrənməyə imkan yaratmışdı.[1] Bu səbəbdən o hətta qızını Buxaranın türk hökmdarı Tuğşadla evləndirmişdi.[1]

Yeni hakim hazırlıq dövrü kimi ilk ilini Xorasanda keçirdi. O əvvəlcə çoxdan gücdən düşmüş ərəb ordusunda nizam-intizam apardı. Nəsir hətta ərəb əsgərləri ilə yanaşı, Buxara, Səmərqənd, Keş və Nəsəf əhalisindən toplanmış, əksəriyyəti türk döyüş qüvvələrindən ibarət 20.000 nəfərlik gücləndirici ordu da yaratdı.[1] Çünki Nəsir türk torpaqlarında ərəb siyasi hökumranlığını möhkəmləndirmək və artıq “türklər” məsələsini qəti şəkildə həll etmək istəyirdi.

Bu hazırlıqları çox həssaslıqla başa vurduqdan sonra o, 739-cu ildə böyük bir ordu ilə Mərkəzi Asiya istiqamətində Daşkəndə doğru irəliləməyə başladı. Nəsrin Daşkəndə doğru irəliləməsi xəbəri eşidiləndə, Sulu xanın yerinə keçən böyük türk xanı Kür-Sul dərhal hazırlıqlara başladı. O, təxminən 15.000 nəfərdən ibarət güclü bir ordu qurdu və ordu ilə ərəb basqınlarının qarşısını almaq və Nəsirə qarşı çıxmaq üçün hərəkətə keçdi.

Kür-Sul azad edilməsi üçün fidyə olaraq 1000 türk dəvəsi və 1000 atı verməyi təklif etdi. Ərəb sərkərdəsi qaydara əməl edərək Şam və Xorasan əyanları ilə məsləhətləşdi. Dostları ona bu qoca türkü azad etməyi tövsiyyə etdi. Bu zaman Nəsirlə Kür-Sul arasında qısa dialoq oldu. Mənbələr bildirir ki, Nəsir ondan ilk olaraq yaşını soruşur:

Kür-Sul: "Mən dəqiq bilmirəm!" dedi.

O zaman Nəsir: "Neçə dəfə ərəblərlə vuruşmusunuz?" deyərək soruşdu.

Kür-Sul: "Yetmiş iki" deyərək cavab verdi.

Nəsir yenə soruşdu: "Məşhur susuzluq döyüşlərində olmusunuz?"

Türk xanı: " Bəli, mən də susuzluq döyüşlərində olmuşam." dedi. Nəsir bu cavabı aldıqdan sonra bir qədər düşündürək cavab verdi: "Bu qədər sərt fikirlərini söylədikdən sonra bütün cahanın sərvətini mənə versən, yenə də səni buraxmayacağam." Nəsir artıq əmrini vermişdi. Bu əmrə görə Kür-Sulun boynu vurulacaq və cəsədi çayın kənarına, türklərin daha rahat görə biləcəyi bir yerə asılacaqdı.[5]

Beləliklə, şərqdə türk torpaqlarında baş verən gərgin mübarizə və fəthlər nəticəsində prof. P. K. Hittinin də qeyd etdiyi kimi: "Peyğəmbərin bayrağı şərqdə farsdillli tayfalarla türkdillli tayfalar arasında ənənəvi sərhəd sayılan Amudərya çayından çox-çox kənara sancılmışdır; Orta əsrlərin Buxara, Səmərqənd və Daşkənd kimi məşhur ticarət şəhərləri müsəlmanların əlinə keçdi və Orta Asiyada İslam hakimiyyəti tam bərqərar oldu".[5]

Nəsir ibn Seyyar türk torpaqlarında əziyyət çəkən narazı müsəlmanlar arasında əmin-amanlığı təmin etmək və burada ərəb siyasi hakimiyyətini bərpa etmək üçün ciddi tədbirlər gördü və buna asanlıqla nail oldu. Müsəlman türklərdən olan evsiz və eşiksiz mühacirlər bir sıra şərtlər irəli sürdü. Nəsir güzəştə gedərək onlarla yaxşı razılaşma əldə etdi. Müqaviləyə əsasən;

1. Daha əvvəl İslamı qəbul etmiş, lakin müxtəlif səbəblərdən öz dinindən dönmüş bu şəxslər heç bir şəkildə cəzalandırılmayacaqdı.

2. Mühacirlərin şəxsi və vergi borcları bağışlanacaq və onlara heç kimin borcu yüklənməyəcək.

3. Keçmiş illərin beytul-malına görə onlardan heç bir şey tələb olunmayacaq.

4. Müsəlman əsirlər yalnız inandıqları şahidlin və məhkəmənin qərarı ilə geri veriləcək.[5]

Təbərinin verdiyi bu məlumatlar yerli camaatla ərəb hakimləri arasında illərdir davam edən münasibətlər barədə aydın izah verir. Lakin Nəsrin türk torpaqlarında təhlükəsizlik və əmin-amanlığı təmin etmək üçün bağladığı müqavilənin əhəmiyyətini dərk edə bilməyənlər də tapıldı. Hətta bəziləri sərt şəkildə onu günahlandıraraq xəlifəyə şikayət etdilər. Bu haqsız tənqidlərə Nəsrin cavabı çox sərt oldu :

"And içirəm ki, əgər onların belə bir razılaşma ilə müsəlmanlara verəcəyi xeyri və ya əks halda vura biləcəkləri zərəri mənə qədər bilsəydiniz, dediklərinizi tamamilə inkar edərdiniz"[5].

Əslində, Əməvi xəlifələri və dövlət adamları Nəsrin türk torpaqlarına gətirdiyi sülh və sabitlik üçün çox gecikmişdilər. Artıq Xorasana gələn qara paltarlı, qara çalmalı şərq xalqını və türkləri qara inqilab bayrağı altında toplamışdılar. Zalım Əməvilərin və despotik ərəb idarəsinin türk torpaqlarında yaşaması artıq mümkünsüz idi.

Türk torpaqlarında illərlə qan tökməklə davam edən bu sərt mübarizənin İslamın xeyrinə çox faydalı tərəfləri də oldu. Yerli türk hökmdarlarının bir çoxu və onların yaxın çevrələri İslamı qəbul etdilər. Bundan əlavə, İslam dini bölgə sakinləri və türklər arasında çox sürətlə yayılmağa başladı və müsəlman icması bu dövrdə güclü bir varlığa çevrildi. Bu həm də İslamın xristianlıq, zərdüştilik və buddizm kimi rəqib dinlər üzərində əsaslı qələbəsi idi. Bu inkişafın davamı olaraq türk torpaqlarında əsilzadə təbəqəyə mənsub bir çox insan da İslamı qəbul etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı: Adiloğlu, - 2013, 446 s.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s. s. 41.
3. Frye, R. N., The Golden Age of Persia; London, 1997.
4. Wellhausen, J., The Arabic State and Its Spence, trans. F. Işiltan, Ankara, 1960.
5. Bartold, W., Türküstan Monqol İstilasına Kadar, Hz. H. D. Yıldız, İstanbul, 1981.
6. Esin, E., İslamdan Önceki Türk Kültür Tarihine Giriş, İstanbul, 1978, s. 243.
7. Kitapçı, Z., Entry of Arabics into Türküstan, İstanbul, 200
8. Kitapçı, Z., İlk Müsəlman Türk Hükümdarı və Xanları, Konya, 1996,
9. Kitapçı, Z., İlk Türklər Ərəb Şəhərlərinə Yerləşiyor, Türk Kültürü, 1972, no, 112,
10. Kitapçı, Z., Türklər Səadət Çağında, Konya, 1997, s. 47.
11. Kurat, A. N., “Küteybə b. Müslümün Harzəm və Səmərqənd memorandumu”, D.T.C.F.D. VI, № 5.
12. Kurat, A. N., “Küteybə b. Müslümün Harzəm və Səmərqənd şəhərlərini tutması”, D.T.C.F. Jurnal, 1948, VI, №5
13. Toğan, Z. V., Ümumi Türk Tarixinə Giriş, İstanbul, 1981,
14. Şeşen, R., Türklər Qədim Ərəblərə Görə, T. M. İstanbul, 1960, no. XV, səh. 12.
15. Tarhan: Türk rütbəsi, Türk dövlət təşkilatında kağan tərəfindən tayfalar üzərinə təyin edilmiş zadəgan sərkində, A., Köhnə Türk Dövlətlərində İdari, Hərbi Unvanlar və Terimler, İstanbul, 1988, s. 40, Orkun, H. N., Köhnə Türk Yazıları, İstanbul, 1936, I. s. 128-156.

РЕЗЮМЕ ПОХОДЫ АРАБСКОГО ХАЛИФАТА В СРЕДНЮЮ АЗИЮ Шафиева А.Х.

Ключевые слова: арабские нашествия, тюрки Средней Азии, тюрки Хорасана, Мавераннахр, река Амударья.

Арабские нашествия создали поворотный момент, оставивший неизгладимый след в истории как мира, так и тюркских народов. После них в жизни народов Средней Азии возникла новая религиозно-политическая идеология. Хотя тюркский мир испытал в этом процессе кровавые столкновения с арабами, в более поздние времена у них была общая история. Великие мусульманские тюркские государства, такие как сельджуки и османы, в течение большого исторического периода взяли под свою власть арабские страны. Хотя с начала упомянутой общей истории прошло более тысячи лет, ее влияние на религию, цивилизацию и политику все еще заметно. Несомненно, по-прежнему актуально исследовать корни исторического процесса, приведшего к такому великому развитию.

SUMMARY THE MARCHES OF THE ARAB CALIPHATE TO CENTRAL ASIA Shafiyeva A.H.

Keywords: Arab invasions, Turks of Central Asia, Turks of Khorasan, Mavarannahr, Amudarya River

The Arab invasions created a turning point that left lasting traces in the history of both the world and the Turkic peoples. After this point, a new religious and political ideology emerged in the lives of the peoples living in Central Asia. Although the Turkic world experienced bloody clashes with the Arabs in this process, they had a common history in later times. Large Muslim Turkic states such as the Seljuks and the Ottomans took the Arab countries under their rule in a large historical section. Although more than a thousand years have passed since the beginning of said shared history, its influence on religion, civilization and politics is still visible. Undoubtedly, it is still relevant to investigate the roots of the historical process that led to such a great development.

RƏVVADİLƏR VƏ ŞƏDDADİLƏR DÖVLƏTİ

Qocayev Samin Məhiyəddin oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
samin-qocayev@mail.ru

Açar sözlər: Ərəb Xilafəti, Şəddadilər, Rəvvadilər, oğuz tayfaları, bizans-erməni-gürcü qoşunları

Xilafətin apardığı vergi və torpaq siyasəti VIII əsrin ortalarından başlayaraq çoxsaylı üsyan və qiyamlara səbəb oldu. Xüsusilə də Xürrəmilər hərəkatı nəticəsində Xilafətə elə bir zərbə endirildi ki, əvvəllər bütün dünyanı lərzəyə gətirən, Atlantik okeanı sahillərindən Çinə qədər uzanan böyük bir imperiya parçalanmağa başlayır. Suriya, Kiçik Asiya, İran, İraq, Liviya, Mərkəzi Asiya, İspaniya və o cümlədən də, Azərbaycanda feodallar müstəqilləşir və idarə etdikləri ərazilərdə hökmdara çevrilirlər. Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar və Şəddadilər dövlətləri, cənubunda isə Sacilər, Salarilər və Rəvvadilər dövlətləri yaranır. Bu dövlətlər içərisində Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətləri öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Şəddadilər və Rəvvadilər haqqında ilk məlumatlar ərəb-fars mənbələrində olsa da, bu məlumatlar bəzən qeyri-dəqiq, bəzən hər hansı bir problemi öyrənmək üçün yetərsiz, bəzən isə əksinə daha çox suallar meydana çıxarırdı. Belə mənbələrdən Nizamül-mülkün “Siyasətnamə”, Gəncəli Kirakosun “Tarix”, Münəccimbaşının “Came-əd-duvəl” əsərlərini qeyd etmək olar. Təsadüfi deyil ki, hətta nüfuzlu Avropa şərqşünasları Şəddadiləri və Rəvvadiləri ayrıca bir dövlət kimi qeyd etməmiş, onları Salariləri idarə etmiş sülalə kimi göstərmişlər. Bu dövlətlərin tarixinə ilk dəfə V. Minorski özlərinin “Şirvanın və Dərbəndin tarixi”, M. Altman “Gəncə şəhərinin tarixi oçerki” əsərlərində toxunsalar da, kompleks şəkildə dövrü ilk dəfə Azərbaycanın görkəmli şərqşünas-tarixçi alimi Məmmədli Şərifli tədqiq etmişdir. Ondan əvvəl Ziya Bünyadov “VII-IX əsrlərdə Azərbaycan” əsərində feodal dövlətlərdən Şirvanşahlar və Sacilər haqda məlumat versə də, Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətlərinin tarixinə toxunmamışdır. M. Şərifli isə uzun illər ərzində Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətlərinə aid həmin dövr üçün bütün mənbələri bir yerə yığaraq digər tədqiqatçıların aşkara çıxara bilmədiyi məlumatları kompleks halına gətirmiş və Azərbaycan tarixinə, şərqşünaslıq elminə öz damğasını vurmuşdur [4, s. 223].

İlk öncə Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətləri haqqında tarixşünaslıqda mövcud olan problemlərə toxunmaq istərdim. Ən böyük problemlərdən biri bu sülalələrin etnik mənsubiyyətləri ilə bağlıdır. Şəddadilərin etnik mənsubiyyəti bir çox tədqiqatçılarda heç bir tərəddüd yaratmır. Belə ki, ilk mənbələrdən demək olar ki hamısı- Münəccimbaşı, İzzəddin ibn əl-Əsir və digərləri Şəddadiləri müsəlman kürdü hesab edirlər. Münəccimbaşı özünün “Came əd-Duvəl” əsərində xəzərlər üzərinə hücum edən Fəzl ibn Məhəmmədi Fəzlun əl-Kürdi adlandırır [4, səh.220]. Amma Rəvvadilərlə bağlı təzadlar hələ də qalmaqdadır. Bəzi Avropa şərqşünasları bayaq da qeyd etdiyim kimi Rəvvadiləri səhvən Salarilərin davamçıları kimi qəbul edirlər. Onlar bir qayda olaraq Münəccimbaşının Səhayif-əl əxbar əsrinə müraciət edərək sübut etməyə çalışırlar ki, Salarilər dövləti Səlcuqların gəlişinə kimi mövcud olmuşdur və Şəddadilərlə Rəvvadilər sadəcə sülalə kimi dövləti idarə etmişlər. Bu tədqiqatçıları çaşdıran digər məqam isə Rəvvadi Əbülhica ilə sonuncu Salari hökmdarı İbrahimin oğlu Əbülhicanın eyni adam zənn edilməsi idi. Amma istər Minorski, istərsə də M. Şərifli digər mənbələrdən istifadə etməklə bu fikirlərin yanlış olduğunu sübut edirlər və bu dövlətlərin tamamilə başqa-başqa dövlətlər olduğu sübut olunur. İndi isə bu dövlətlərin hansı ictimai-siyasi vəziyyətdə yaranmağına nəzər yetirək [5, s. 56].

Hər iki dövlət Salarilərin zəifləməsi nəticəsində yaranmışlar. Xronoloji ənənəni gözləyərək ilk öncə Şəddadilər barədə məlumat vermək istərdim. Şəddadilər dövlət kimi təşəkkül tapmamışdan qabaq Dəbil şəhəri ətrafında yaşayırdılar. 951-ci ildə isə sülalənin banisi Məhəmməd ibn Şəddad Mərzban ibn Məhəmmədin həbs olunmasından istifadə edərək Dəbili ələ keçirdi və orada daha da möhkəmləndi. Onun ölümündən sonra isə övladları Ləşkəri və Fəzl Gəncə şəhərinə köçdülər. Dövlətin yaranması barədə mənbələrdə təxminən 971-ci il göstərilir ki, bu tarixlə bağlı tədqiqatçılar mübahisə etmirlər. Münəccimbaşının məlum əsərində bu haqda geniş məlumat var. Belə ki, onun verdiyi məlumata görə həmin dövrdə Gəncə şəhərinin rəisi Yusif əl-Quzzaz ilə əlaqə yaradan Fəzl Salarilərin təyin etdiyi hakimi həbs etdirərək Ləşkərini şəhərə dəvət etdi. Şəhərə daxil olan Ləşkəri Fəzlin razılığı ilə nəslin böyüyü kimi özünü hakim elan etdi. Göründüyü kimi mənbələrdə dövlətin yaradılması prosesində əsas sima kimi Fəzl daha çox qabardılır. Şəddadilər dövləti Kür və Araz çayları arasındakı torpaqları əhatə etməklə, bəzi vaxtlarda Dəbil, Şəki, Kaxetiya və Ermənistanın xeyli hissəsini də öz nüfuz dairəsinə daxil etmişdir [4, s.52].

Ləşkərinin ölümündən sonra hakimiyyətə onun istəyinin ziddinə ortancıl qardaşı Mərzban ibn Məhəmməd gəldi. Amma onun yarıtılmaz siyasəti nəticəsində həm dövlətin siyasi, həm də iqtisadi dayaqları zəiflədi, hətta bəzi ərazilər onun idarəçiliyindən çıxdı. Buna misal kimi Bərdə şəhərinin 982-983-cü illərdə Şirvanşahlar tərəfindən tutulmasını xüsusi qeyd etmək olar. Bu hadisələrdən sonra qardaşına qarşı kini günügündən artan Fəzl, ov zamanı Mərzbanı öldürdü, oğlunu isə həbs etdirərək hakimiyyəti ələ aldı. Fəzl ibn Məhəmmədin dövrü Şəddadilər dövlətinin çiçəklənmə dövrü hesab edilir. Fəzl Şirvana, Gürcüstana, Ermənistanı uğurlu yürüşlər edərək Bərdəni, Beyləqanı, Xaçını, Dəbili, Naxçıvanı, Gorusu və digər əraziləri öz hakimiyyəti altına almışdır. Onun xəzərlər üzərinə hücumu da maraqlıdır. Bu haqda İzzəddin ibn əl-Əsirin “əl-kamil fi-t-tarix” əsərində daha çox məlumat var. O, qeyd edir ki, Fəzl xəzərlər üzərinə hücum edərək onları məğlub etmiş, xeyli əsir və qənimət ələ keçirmişdir, lakin Gəncəyə qayıdarkən yolda xəzərlər tərəfindən haqlanmış, məğlub edilmiş, ələ keçirilmiş qənimətlər onlardan alınmışdı [6, s.78].

Tarixşünaslıqda 1030-cu il hadisələri də maraqlı və təzadlıdır. Belə ki, Fəzlin oğlu Əskuyənin Beyləqanda üsyan qaldıraraq özünü hakim elan etməsinin əsas səbəbləri bəlli olmasa da, məlumdur ki, Fəzl böyük oğlu Musanı öz vəliəhdi elan etmişdi. Belə düşünmək olar ki, üsyanın da əsas səbəbi Əskuyənin qardaşını hakim kimi qəbul etməməsi və özünü buna daha çox layiq görməsi idi. Fəzl üsyanı yatırımaq üçün Musanı Beyləqana göndərir. Musa isə həmin dövrdə Şirvanda olan rus drujinalarının köməyindən istifadə edərək üsyanı yatırıb və Beyləqanı yenidən Şəddadilər dövlətinə birləşdirmişdir.

Fəzl ibn Məhəmmədin uzun müddətli hakimiyyəti dövrünü xarakterizə etsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, onun dövründə bir çox müharibələr olsa da, ümumilikdə dövlət daxili cəhətdən möhkəmlənmiş, dövlətin sərhədləri daha da uzanmışdır. Xüsusilə də onun 1027-ci ildə şimal və cənub əraziləri arasında tikdirdiyi Xudafərin körpüsü indi də öz əzəmətini və gözəlliyini saxlamışdır. Təsadüfi deyil ki, hətta həmin dövrün müasiri olan Münəccimbaşı bu körpünü “Əsəri əzim” adlandıraraq onun böyük bir abidə olduğunu qeyd edir. Körpü daha çox hərbi məqsədlər üçün tikilməsinə baxmayaraq, əslində şimal və cənub arasında iqtisadi-siyasi-mədəni əlaqələrin inkişafına daha çox təsir göstərdi [1, s.280].

Fəzlin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Musa elə də çox hakimiyyətdə qala bilmədi, o öz oğlu olan Ləşkəri tərəfindən öldürüldü. Təxminən 1034-cü ilə təsadüf edən bu hadisə nəticəsində Ləşkəri hakimiyyəti ələ alır və 15 il dövləti idarə edir. Onun şəxsiyyəti də çox ziddiyyətlidir. Bəzi mənbələrdə o adil, xeyirxah, cəsur bir kökmdar kimi göstərilə də, bəzi mənbələrdə isə əksinə mənfi obrazda verilmişdir. Məsələn, Münəccimbaşı öz əsərində Ləşkərini ata qatili, xəbis və pis etiqadlı adlandırsa da, Qətran Təbrizi əksinə, öz qəsidələrində onu mədh edərək müsbət obrazda tərənnüm etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq onun sərkərdəlik məharətinə şübhə yoxdur. Belə ki, bizans-erməni və gürcü qoşunlarının 1037-1038-ci illərdə Azərbaycanın qərb ərazilərinə hücumları II Ləşkəri tərəfindən qətiyyətlə alınmışdır. Bu hücumların qarşısının alınmasında oğuz tayfalarının da mühüm rolu olmuşdur [2, s.155].

1049-cu ildə II Ləşkərinin vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu Ənuşirəvan gəlsə də, o cəmi 2 ay taxtda qaldı, saray çevrilişi nəticəsində Fəzlin oğlu, əvvəllər Dəbili idarə etmiş Əbüləsvar Şavur idarəçiliyi ələ aldı. Fəzldən sonra Şəddadi hökmdarları arasında ən güclü və ən maraqlı şəxs məhz o idi. Onun hakimiyyəti dövrü bir çox hadisələrlə yadda qalıb. Həmin dövrdə istər şərqdə, istərsə də qərbdə çox mühüm hadisələr baş verir, çox mühüm dəyişikliklər gedirdi. Şavur düzgün xarici siyasəti sayəsində çətin də olsa, dövlətin mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdi. Onun siyasi məharəti bir neçə il Gəncədə qonaq olan “Qabusnamə” müəllifi Keykavus Ziyari tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir [1, s.291].

Əbüləsvar Şavur bizans-erməni-gürcü feodallarına qarşı amansız mübarizə aparmış, Şirvanşahları özünə tabe etmiş, Səlcuqlardan asılılığı qəbul etməklə öz hakimiyyətini qoruyub saxlamağı bacarmışdı. İzzəddin ibn əl-Əsir bu barədə öz əsərində belə məlumat verir ki, Toğrul bəy Rəvvadi hakimi Vəhsudanı özünə tabe edəndən sonra, Şavur da eyni addımı ataraq onun adına xütbə oxutdurdu. Bundan sonrakı dövrlərdə Şavur Səlcuqların ən yaxın müttəfiqinə çevrilərək bizans-erməni-gürcü işğalçılarına qarşı mübarizədə ən fəallardan oldu. Lakin ömrünün sonlarına yaxın o artıq döyüşlərə girməkdə elə də maraqlı olmamış, daha çox sakit həyata meyl etmişdir. 1067-ci ildə vəfat edəndən sonra əvvəlcə hakimiyyətə II Fəzl, sonra isə III Fəzl gəlir. 1088-ci ildə Məlikşah öz sərkərdəsi Buğanı Gəncə üzərinə yürüşə göndərir, III Fəzl qalaya çəkilərək müqavimət göstərsə də, əsir alınır, Bağdada aparılaraq həbsə atılır. Beləliklə də, 971-ci ildən fəaliyyət göstərən Şəddadilər dövləti süquta uğrayır. 117 illik hökmranlığı dövründə Şəddadilər dövlətinin qərb işğalçılarına qarşı mübarizəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məhz bunun sayəsində Azərbaycanın qərb əraziləri işğalçıların əlinə keçməmişdir [4, s.271].

Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış orta əsr dövlətlərindən biri də Rəvvadilər dövlətidir. Ümumiyyətlə Şəddadilərdən fərqli olaraq, Rəvvadilər haqqında məlumatlar mənbələrdə çox azdır. Elə buna görədir ki, bu dövlətlə bağlı tarixçilər arasında xeyli fikir ayrılıqları vardır. Rəvvadi tarixi ilə bağlı mənbələrin azlığına baxmayaraq mövcud materialların hamısını bir yerə toplayan M.Şərifli dövlət haqqında elm aləminə bir çox yeni faktlar gətirmişdir. Ondən əvvəlki tarixçilərin bir çoxu bu sülalə barədə ya söhbət açmamış, ya da onları Salari nəslinə kimi vermişdir. Amma Şərifli Rəvvadilərin VIII əsrdə Azərbaycanın cənub ərazilərində məskunlaşan ərəb sülalələsi, daha sonra isə Salariləri süquta uğradaraq onun cənub ərazilərində fəaliyyətə başlayan dövlət olduğunu sübut edir. Şərifli Zaumberin fikrini alt-üst edərək Rəvvadilərlə Salarilər arasında heç bir bağlılığın olmadığını, hətta tamamilə bir-birindən fərqlənən etniklər olduğunu elmi faktlarla sübut edir [4, s. 274].

Ərəb mənbələrinin demək olar ki, hamısında sülalənin başçısı kimi VIII əsrdə Təbrizdə məskunlaşan Rəvvad əl-Əzdi göstərilir. O, Təbrizdə məskunlaşandan sonra şəhərin ətrafına divarlar çəkirmiş, daha sonra isə müstəqil siyasət yürütməyə çalışsa da, Harun ər-Rəşid tərəfindən qarşısı alınmışdır.

Rəvvadilər dövləti 981-ci ildə Əbülhica tərəfindən yaradılmışdır. Belə ki, Marağa, Əhər, Təbriz hakimi olan Əbülhica həmin ildə zəifləmiş Salarilərin sonuncu hökmdarı İbrahimi devirərək Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoyur. Əbülhicanın bundan sonrakı fəaliyyəti haqqında məlumat azdır, bircə o məlumdur ki, o, 988-ci ildə yürüşlərin birində öldürülmüşdür. Ondən sonra hakimiyyətə oğlu Məmlan gəlmişdir. Onun 30 ilə yaxın hökmdarlığı dövründə indiki Ermənistan ərazisinə yürüşü barədə məlumat var, amma erməni mənbələrində verilən məlumata görə Məmlanın bu yürüşü uğursuzluqla nəticələnmişdir [1, s.188].

Məmlanın ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Vəhsudan gəlmişdir. Onun hakimiyyəti dövrü maraqlı hadisələrlə yadda qalmışdır. Belə ki, əvvəlcə oğuzların Azərbaycanın cənub ərazilərində məskunlaşması, sonra isə Səlcuqların yürüşü ən maraqlı hadisələrdəndir.

Tarixdən məlumdur ki, 1028-ci ildə oğuzlar Qəznəvi sultanı Mahmuda qarşı qiyam qaldırsalar da, qiyam yatırılmış, sağ qalmış 2 min oğuz ailəsi Azərbaycana qaçmışdır. Vəhsudan onları dostcasına qarşılamaş, torpaq vermiş və həm iri feodallara qarşı, həm də Bizans imperiyasına qarşı uğurla istifadə etmişdir.

XI əsrin 30-cu illərindən başlayaraq regionda ictimai-siyasi vəziyyət getdikcə daha da gərginləşmişdir. Həmin dövrdə bir tərəfdən Bizans imperiyası və onun müttəfiqləri olan gürcü-erməni birləşmələri, digər tərəfdən də yeni yaranan Səlcuq dövləti Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərə qarşı real təhlükə olmağa başladı. Hətta Vəhsudan Gəncəyə səfər edərək Şəddadilərlə müqavilə bağlamış və şimaldan gözlənilən təhlükənin qarşısını almışdır. Bu barədə Qətran Təbrizinin qəsidələrində də məlumat vardır. Lakin Vəhsudan bütün səylərə baxmayaraq Səlcuq sultanı Toğrulun qarşısını ala bilməmiş və öz hakimiyyətini saxlamaq üçün 1054-cü ildə ondan asılılığı qəbul etmişdir. 1059-cu ildə Vəhsudanın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn II Məmlan da Səlcuqlardan vassal asılılığına düşür. Amma həmin Toğrulun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Alp Arslan Rəvvadiləri tamamilə özünə birləşdirmək üçün 1065-ci ildə II Məmlanı həbs etdirir və Təbrizə hakim təyin edir. Beləliklə də bu hadisə ilə 981-ci ildən fəaliyyət göstərən Rəvvadilər dövləti Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizinə, Qafqazdan İran körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən böyük bir imperiyanın tərkibinə düşdü.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə. 2-ci cild. Bakı, 2008, 608 s.
2. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 2007, 424 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 2007, 312 s.
4. Şərifli M.X. IX əsrin II yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 2013, 398 s.
5. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. 2005, 116 s.
6. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, 157 s.

РЕЗЮМЕ

ГОСУДАРСТВО РАВВАДИ И ШАДДАДИ

Годжаев С.М.

Ключевые слова: *Арабский Халифат, Шаддадиды, Раввадиды, огузские племена, византийско-армяно-грузинские войска*

В 5000-летней истории азербайджанской государственности период со второй половины IX по XI век является очень ярким и контрастным периодом. После ослабления Халифата возникшие в Азербайджане государства Ширваншахов, Саджиды, Салариды, Шаддадитов и Раввадитов воевали между собой и ослабляли друг друга. Среди этих государств можно назвать государства Шаддадиды и Раввадиды в силу их особенностей.

SUMMARY

RAVWADIS AND SHADDADIS STATE

Gojayev S.M.

Key words: *Arab Caliphate, Shaddads, Ravvads, Oghuz tribes, byzantine-armenian-georgian troops*

In the 5,000-year history of Azerbaijan's statehood, the period from the second half of the 9th century to the 11th century is a very colorful and contrasting period. After the weakening of the Caliphate, the states of Shirvanshahs, Sajis, Salaris, Shaddadis and Ravvadis that emerged in Azerbaijan fought among themselves and weakened each other. Among these states, the states of Shaddadis and Ravvadis can be mentioned due to their peculiarities,

SUVAR XAQANLIĞI

Vəliyeva Dürdanə Mübariz qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

ttm.17@mail.ru

Açar sözlər: *Orta Asiya, Suvar, Göytürk, köç həyatı, tayfa*

Suvarların mənşəyinə dair iddialar bu gün artıq həll edilmiş sayıla bilər. Bunu isbat edən ən yaxşı dəlil daşdıqları addır. Həmçinin suvarların adının daim xəzər, bolqar ə s. kimi türk tayfaları ilə birlikdə çəkilməsi, suvarlara aid şəxs adlarının türkçə olması və tarixi rolları, mədəni vəziyyətləri, suvarların türk olduğunu açıq şəkildə göstərir .

Suvarların tarix boyu yaşadıkları yer olaraq Tanrı dağları ilə İli çayının arası qəbul edilir. Ehtimal edilir ki, suvarlar Tabqaçların təzyiqi ilə buradan İrtiş çayı ətrafına gəlmişlər [4, s.148]. Suvarların haqqındakı ilk məlumatları V əsr Bizans tarixçisi Priskos vermişdir. Onun verdiyi məlumata görə 461-465-ci illər arasında Qərbi Sibirdə, qövmlər arasında böyük bir hərəkətilik başladı. Nəticədə, suvarlar şərqdən gələn Türk-Avarların təzyiqi ilə qərbə doğru getdilər.

Daha sonra Ural-Altay arasındakı bölgədə yaşayan onoqurları qərbə sıxışdıran suvarlar Tobol və İşim çayları ətrafında yerləşdilər. Bundan sonra Priskosa görə “Suvarlar Ob və İrtiş sahəsindəki onoqurlara hücum edərək onları qərbə tərəf sıxışdırdılar. Onoqurlar da öz növbəsində sarıqurlara hücum etdilər. Suvarlar özləri də onları təqib edib, Yayıq və İdil çaylarını keçdilər” [2; s.17-18].

Suvarlar bu bölgədə yerləşdikdən sonra, burada yaşayan voqul, ostiyak kimi qövmlər üzərində hakimiyyət quraraq, uzun müddət həmin tayfaların mədəni həyatlarına təsirlər etdilər. Bu bölgədə, yəni Xəzər dənizinin şimalı və Yayıq-İdil hövzəsində yarım əsr yaşadığından sonra 503-cü ildə suvarların bir qismi Şərqi Avropaya doğru köç edərək Bolqar tayfalarını itaət altına aldılar. Bu vaxt suvarların bir hissəsi 515-ci illərdə Qafqaz və Kuban hövzəsinə yerləşdi [2; s.60].

Bu tarixdən etibarən Bizans və Sasani İmperatorluqları ilə birlikdə Şərqi Avropa tarixində mühüm rol oynadılar. Mövcud olduqları ərazilərdə daha çox inkişaf etmiş mədəniyyətləri, döyüş vasitələri ilə məşhur olmuşlar [6; s.77].

516-cı ildə Sasanilərlə ittifaq bağlayan Suvar hökmdarı Bələk xan Bizans ordusunu darmadağın edərək, Cənubi Qafqazı ələ keçirdi. Bizans ordularını təqib edən suvarlar Şərqi Anadolunu tutdular. 520-ci ildə Bələk xanın ölümündən sonra hakimiyyətə xanımı Boğarık xatun gəldi. O, 528-ci ildə Bizans imperatoru Yustinianla (527-565) müqavilə bağlayaraq, Sasanilərə qarşı mübarizəni davam etdirməyə başladı. Dövrün mənbələrinə görə Bizans imperatoru I Yustinian (527-565) müxtəlif gümüş vazalar qarşılığında və çox zəngin hədiyyələrlə Bogarık ilə ittifaqa girdi [4; s.150]. Bu hərəkəti ilə Bizans illərdən bəri sürüb gedən Sasani döyüşlərində, suvarları öz yanına çəkə bilmişdir. Suvarların rəğbətini qazanmaq istəyən Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvan (531-579) isə suvarların Azərbaycanda yurd salmalarına razılıq verdi. Azərbaycanlıların soykökündə suvarlar yaxından iştirak etmişlər [9].

Lakin 530-cu ildəki bir döyüşdə isə 3000 nəfərlik bir süvari birliyini yenidən Bizansa qarşı İranlıların yanında görürük. Döyüşkənlikləri ilə Bizanslılar və erməniləri canından bezdirən suvarlar, İran birliklərinə kömək üçün gələrək Hələbə qədər irəlilədilər və Antakya yaxınlığında xeyli qənimət əldə etdilər [6, s.135]. 531-ci ildə İran və Bizans arasında əldə edilən barışıq nəticəsində təxminən 20 il ərzində qaynaqlarda suvarların adına rast gəlinmir. 545-ci ildə İran şahı I Xosrov Ənuşirəvanın (531-578) indiki Dağıstan bölgəsinə etdiyi bir səfərindən suvarların çox təsirləndikləri məlum olur [9].

Təxminən bu tarixdən sonra, suvarlar hərbi güclərini itirmiş, daha sonra 557-ci ildə avarlardan böyük zərbə aldıqdan sonra Göytürklərin hakimiyyəti altına keçmişlər.

Suvarların Qafqaz ərazisindəki son hakimiyyətinə isə 576-cı ildə bizanslılar tərəfindən son verildi. Suvar hökmdarlığının dağılmasından sonra suvarların qalıqları Kür çayının cənubuna yerləşdirildilər .

Bu bölgədə suvarların adlarına VII əsr ortalarına qədər rast gəlinir və Bələncər ilə Səməndər adlı iki Suvar qəbiləsinin eyni sahədə daha sonra qurulacaq olan Xəzər dövlətinin əsas kütləsini təşkil etdiyi bildirilir. 558-ci ildə Konstantinopola gələn Avar elçiliyinin xəbərini verən Menandr, avarların suvarları hakimiyyətlərinə aldıklarını bildirir [2, s.211]. Lakin Qafqazın şimalında avarların hökmranlığı uzunmüddətli və ciddi olmamışdır. Əslində avarları qovan Göytürklər Qafqazın şimalına gəlib bu ərazini öz sərhədlərinə daxil etmişlər. Burada boy birliyinin yaxşıca həll edildiyi və zaman içində Suvar adının geridə qaldığı aydın olur və bu mühtdə Xəzər etnosunun yüksəlişi görünür.

571-591-ci illər arasında baş verən İran-Bizans müharibələrində Kür çayı boyunca irəliləyən Bizans orduları, burada suvarlarla qarşılaşmış, bir qismini əsir almışdılar. Bu suvarların əksəriyyəti İrana sadıq qalsalar da, öz elçilərini Bizansa göndərərək andlaşma imzalaya bilən müstəqil bir vahid halında mövcud idilər. Azərbaycanın qərbindəki Sabirkənd qəsəbəsi Bizanslıların mübarizə aparmış olduğu bu suvarların yadigarı ola bilər. Dərbənddən cənubundakı Şabran ilə suvarların əlaqəli olması ehtimalı mövcuddur. XVI əsrdə Övliya Çələbi Şamaxının bir məhəlləsinin Şaburan olaraq qeyd edir [4, s.185]. Azərbaycanda Suvar-sabir varlığı haqqına Macar dilində məlumatlar da var və bunlar xüsusilə Macarıstanda böyük maraq oyandırmış, çox sayda məqalə və kitablar hazırlanmışdır [1, s.57].

Xəzər xaqanlığındakı suvar varlığının bir müddət, bəlkə dövlətin sonuna qədər davam etdiyi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. X əsr ortalarında Xəzər xaqanı Yusifin İspaniyaya göndərdiyi məktubunda Xəzərin qardaşları olan Yafəsin 10 oğlu arasında suvarların da adı keçir [6, s.44].

Beləcə, V əsr sonlarında Avropaya keçən suvarların bir qisminin oqurlarla birlikdə gələcəkdə Macarıstan qövmünü yaratmaq üzrə Xəzər xaqanlığı ərazisində ittifaq qurduğunu, bu ittifaqdan ayrılan bir hissəsinin isə Azərbaycana gəldiyini görürük. İdil boylarına doğru irəliləyən suvarlar İslam qaynaqlarında əks olunmuşdur amma mövzuya yaxından nəzər saldıqda Mahmud Kaşqarının onları bir etnik vahid olaraq

qiymətləndirdiyinin şahidi oluruq. Digərləri Bolqar yaxınındakı bir şəhər olaraq adlandırır. Əhalinin müsəlman olması və döyüşçənlikləri xaricində Suvar haqqında öyrəndiyimiz tək şey, Bulqara yaxın olmasıdır. Ancaq bu şərhə əlaqədar sayılan Mahmud Kaşqarlının bir xəbəri təəccüb yaradır: “Saxsı bolqarlara yaxın bir şəhərdir. Bu, Suvadır” [4, s.211]. Buradan Saxsının bir Suvar şəhəri olması, yoxsa əhalisinin suvarlardan ibarət olmasını dəqiq anlamaq qeyri-mümkündür.

Sonrakı dövrdə İdil Suvarlarına nə olduğunu təxmin etmək çətin deyil. Monqol istilasının gətirdiyi çaxnaşmalardan sonra qövmlər yenidən təşkil edilərkən, bu bölgənin bütün türk və monqolları kimi Tatar ümumi adı altında birləşdikləri görünür. Qazan və Həştərxan xanlıqları hüdudu olan bu bölgə, Rus istilası dövründə sıx bir ruslaşmaya məruz qalmışdır. Volqoqrad başda olmaq üzrə isə bəzi bölgələrdə əhalisinin əksəriyyəti ruslardan ibarət olmuşdur. Eyni şeyi dünyanın ən böyük bölgəsi olan Sibirə adını verən şərqdəki soydaşlarının da başına gəlmişdir və bu gün bunlara da qısaca Tatar deyirik. Azərbaycandakı Suvarlardan ilk dalğada gələnlər sonrakı dövrün Şirvan xanlığının əhalisini təşkil etmişlər. Katkheti-Şəmkir bölgəsinə yerləşənlər isə Borçalı və ətrafındakı Azərbaycan türklərinin etnik tərkibinə qatılmış olmuşlar. Xristian olanlar isə ehtimal olunur ki, gürcüləşmişlərdir. Borçalı türklərinin soykökündə yaxından iştirak etmiş xalqlardan biri də xəzərlərdir. VII-X əsrlərdə mövcud olmuş Xəzər xaqanlığının qurulmasında suvarların varisləri olan xəzərlərlə yanaşı barsillər və sarı oğuzlar da yaxından iştirak etmişlər.

Suvarların təxminən bir əsr davam edən Şərqi Avropa hakimiyyəti VI əsrin II yarısında dağıldı. Lakin onların bu qısa müddət içərisində, İtil çayı, Qafqazda, Kuban-Terek sahələrində göstərdiyi təsir əsrlərlə davam etdi. Ayrıca üstün hərbi texnikaları, döyüş vasitələri ilə o zamanın iki böyük dövləti Sasanilər və Bizans üzərində dərin iz buraxdılar.

Ədəbiyyat

1. Ahmetbeyoğlu A. Avropa Hun İmperatorluğu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, 204 s.
2. Baştav Ş. Sabir Türkləri. Belleten, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1941, 52 s.
3. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 2001, 396 s.
4. Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Nəşriyyatı, 2021, 454 s.
5. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Avrasiya press, 2006: 296 s.
6. Karadağ F.N. L.Rasyoninin Tarihte Türklük adlı kitabı üzerine bir inceleme. Receb Tayyib Erdoğan Universitesi, Sosyal bilimler dergisi, Rize, 1971; s.257-263
7. Qumilev L.N. Hazar Çevresinde Bin Yıl. İstanbul: Selenge yayınları, 2003, 419 s.
8. Zeki V.T. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981; 563 s.
9. <https://tarix.konspekt.az/umumitarix/orta-esrler/1567-suvarlar.html>

РЕЗЮМЕ СУВАРСКОЕ ХАНСТВО Валиева Д.М.

Ключевые слова: Средняя Азия, Сувар, Гойтюрк, кочевой образ жизни, племя.

Территория, на которой Сувары жили на протяжении всей истории, принимается за область между горами Тянь-Шан и рекой Или. Первую информацию о Суварах дал византийский историк Приск в V веке. Согласно предоставленной им информации, между 461-465 годами в западной Сибири началось большое движение среди племен. После заселения в этом регионе Сувары установили своё господство над племенами, такими как вогулы и осыки, и в течение длительного времени влияли на их культурную жизнь. Восточноевропейское правление Суваров, которое длилось примерно столетие, рухнуло во второй половине VI века. Однако их влияние, проявленное в реке Итил, на Кавказе и на равнинах Кубань-Терек, продолжалось в течение веков.

SUMMARY SUVAR KHANATE Valiyeva D.M.

Key words: Central Asia, suvar, Goyturk, nomadic life, tribe

The territory where the Suvars lived throughout history is accepted as the area between the Tian Shan mountains and the Ili river. The first information about the Suvars was given by the Byzantine historian Priscus in the 5th century. According to the information it provided, a great movement began among the tribes in Western Siberia between 461-465. After settling in this region, the suvars established their dominance over the tribes such as the Voguls and Ostyaks and influenced their cultural life for a long time. The Suvars' Eastern European rule, which lasted for about a century, collapsed in the second half of the 6th century. However, their influence shown in the Itil river, the Caucasus and the Kuban-Terek plains continued for centuries.

УНИВЕРСАЛЬНАЯ ПРИРОДА РАДИКАЛЬНОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА И ДЕСТРУКЦИИ ГОСУДАРСТВА

Муртузалиев Муртузали Магомедович

ФАНЦ РД. Махачкала. Россия

opmfef@yandex.ru

Ключевые слова: общество, политическая стабильность, управление, кризис, угроза, ислам

Социальные науки до сих пор не создали технологии управления всей целостностью предмета их изучения — социумом. В частности, отсутствует технология диагностирования потенциально опасных для социума конфликтов.

И, несмотря на важность поставленной задачи, разрешение ее весьма затруднительно. В частности, сложность в том, что на социальные науки оказывают большое воздействие различные привнесенные, посторонние влияния. В том числе общественные науки тесно интегрированы с идеологической основой общества. Постановка задачи выработки единой концепции диагностирования нестабильности в обществе сталкивается с необходимостью признать универсальность общественного развития. Но реальность такова, что даже общество, позиционирующее себя терпимым и мудрым, настроено противопоставлять себя иным, «неправильным» или «не очень правильным» обществам и политическим системам.

При этом, на наш взгляд, в целом социальные науки накопили достаточно знаний для решения данной задачи.

Политическая нестабильность — следствие трех основных конфликтов.

Под термином «политическая дестабилизация» мы понимаем острую и внезапно открывшуюся форму нестабильности государства, ведущую к обвалному снижению его дееспособности. Именно такая дестабилизация потрясла многие страны арабского мира в 2011 году. Подобная «внезапная» дестабилизация имела место и в Советском Союзе во второй половине 1980 — начале 1990-х годов.

Важнейшей задачей сегодня является изучение корней этой дестабилизации, т. е. условий возникновения так называемой революционной ситуации, когда «низы не хотят жить по-старому, а верхи не могут управлять по-старому»...

На наш взгляд, дестабилизация политической системы является следствием одного из трех конфликтов: конфликта личности с обществом, конфликта общества с государством или конфликта личности с государством.

Все эти конфликты протекают латентно и перманентно в любой стране мира. Проблема лишь в масштабах — при увеличении до определенного уровня каждый из этих конфликтов создает «революционную ситуацию». Распознать масштабы сложно и не всегда возможно в силу причин, о которых мы будем говорить ниже.

Те политические катаклизмы, которые имели место в XX веке или в начале XXI века, имели в своей основе один из трех основных типов конфликта.

Так, упомянутый распад Советского Союза и сплоченной им интеграционной группировки имел в своей основе конфликт индивидуализировавшейся под воздействием современной системы образования личности с государством, построенном на коллективистских принципах.

Также, упомянутый кризис, современного исламского мира имеет в своей основе конфликт общества (исламизирующегося и радикализирующегося вследствие угрозы его механизмам самовоспроизведения со стороны современного капитализма) с поддерживающим капиталистические «правила игры» государством. В результате этого конфликта с обществом государство в исламских странах сегодня делигитимизировано и постепенно теряет возможность сопротивляться даже относительно слабым внешним и внутренним угрозам.

Образно говоря, этот процесс сходен со снижением иммунитета у биологического существа. Освобождаясь от противодействия делигитимизированного национального государства, любые угрозы, которые прежде можно было игнорировать, теперь могут совершенно развернуть политический курс или привести к непредсказуемым проблемам.

Конфликт между личностью и государством мы видим на современном Западе, который испытывает серьезное давление на фоне нарастания суверенных экономических проблем. Вследствие удорожания природных ресурсов, из-за быстрого роста экономик Китая, Индии и пр. стран, индивидуум развитых стран внезапно ощущает серьезную угрозу обеднения, ухудшения собственного имущественного положения. И хотя в реальности это снижение носит довольно плавный характер, а

государство делает все возможное для смягчения кризиса, личность ждет от своего государства гораздо большего, а именно — гарантии от обеднения и отказа от болезненных социальных реформ, что сегодня совершенно невозможно.

Трагедия личности в современном мире.

Понимание кризиса личности в современном обществе — это тема, о которой сегодня говорится часто и много. По этой теме имеются исследования, в том числе авторитетных авторов и научных институтов.

Отметим, что о наличии кризиса говорят в том числе многочисленные объективные индикаторы. С другой стороны, эта проблема не проста и неоднозначна.

Говоря о кризисе личности в современном мире, мы имеем в виду формирование у «среднего» индивида тех черт, которые приходят в противоречие с интересами общества и государства. Это противостояние с обществом и государством создает немалые проблемы конкретному индивиду. При этом индивид не может отказаться от конфликта с обществом и государством, так как изначально запрограммирован на него социализацией. В этом же заключается основная трагедия личности в современном мире. При этом государство, которое осуществляет социализацию личности, проводит эту социализацию таким образом, что лишает личность внутреннего равновесия и гармонии.

В частности, в ходе социализации личность приобретает завышенные относительно ее реальных возможностей амбиции и потребности.

В значительной степени кризис личности — неперенная часть устройства современного государства и даже условие его развития. Он способствует усилению экономической и карьерной активности личности. Социализованная таким образом личность обретает возможность стать лидером в экономической и политической конкуренции; это также ускоряет экономическое и политическое развитие государства.

Однако, с другой стороны, личность такого типа постоянно находится в конкуренции или прямом противостоянии с другими индивидами. Социализованная таким образом личность испытывает груз серьезных внутри-личностных противоречий и в смысле внутренней морально-психологической устойчивости сильно проигрывает «среднему» индивиду предыдущих поколений.

Личность такого типа находится в нарастающем противоречии с основным стремлением общества — стремлением к самосохранению. Высоко-социализованная личность готова принести в жертву создание крепкой семьи и рождение детей более социально востребованным задачам: карьере и экономическому успеху.

Механизм социализации прежде всего определяется политикой государства в сфере образования и воспитания детей. Но — не только. В значительной степени эта задача решается посредством культуры, в особенности так называемой массовой культуры.

Личность, которая создается путем социализации современным государством, склонна к деструкции, обращенной внутри и вовне себя. Эта личность особенно ущербна с точки зрения общества в плане исполнения задачи по самосохранению общества.

Сегодня интересы личности входят в противоречие с интересами общества и государства.

Человек в современном обществе высокосоциализован, с раннего детства готовится к жизни в современном обществе. Но в процессе социализации он приобретает те черты, которые вредны обществу или государству. Характерно, что формирование этих черт — неотъемлемый результат самого процесса социализации личности.

Образование в любой развитой стране является всеобщим и обязательным и в основном контролируется государством. Массовая культура также является ответственной за массовую социализацию граждан и в основном контролируется государством. Хотя здесь и допускается частная инициатива, но инициатива, тщательно селекционированная государством.

Кризис общества — постановка проблемы. «Экономизм». Социологи, экономисты, политологи, историки и прочие специалисты в области социальных наук часто оперируют терминами, означающими конкретный тип устройства политической системы, — социализм, капитализм и т. д.

Для того чтобы понять истинные, глубинные причины современных политических конфликтов, полезно заглянуть «за горизонт» политических событий, увидеть более глубокие проблемы общества и личности.

На наш взгляд, для эффективного определения нынешних проблем общества было бы вернее говорить о некоей тождественности большинства типов государственного устройства в современном мире. И социализм, и капитализм мы считаем правильным объединить термином «экономизм», имея в виду то огромное, возможно, избыточное внимание, которое обе политические системы уделяют фактору материального прогресса.

Но экономический прогресс не может решить абсолютно всех проблем личности. «Не в деньгах счастье» — говорит народная мудрость. А интересы общества и интересы экономики вообще могут находиться в обратной зависимости.

Очевидно (и история это не раз доказывала), что общественная формация, будь то социализм или капитализм, так же, как и любая конкретная политическая система, не смогут существовать, если придут в противоречие с интересами «средней» личности, т. е. с большинством индивидуумов собственного общества.

Успехи политической системы в развитии экономики находятся в прямой зависимости от ее способности воспитать (социализировать) личность таким образом, чтобы эта личность была максимально заинтересована в собственном движении к экономическому успеху. Вторым важным условием является способность государства (конкретной политической системы, элиты, вождя и пр.) согласовать усилия всех участников экономического процесса таким образом, чтобы максимально эффективно обеспечить общий экономический прогресс и безопасность.

Несложно увидеть, что в ныне процветающих государствах Запада налицо эффективное согласование интересов и государства, и эффективно социализованного индивида. Оба этих субъекта желают экономического прогресса, стремятся к нему, видят в нем залог нынешнего и будущего процветания.

Однако есть и некоторые, впрочем, весьма существенные проблемы.

Из эффективного «уравнения» интересов индивида и государства выпадают интересы общества. Под «обществом» мы понимаем в данном случае всю сумму индивидов, «территориально приписанных» к данному государству. А говоря о нарушении интересов общества этим «соглашением» высокосоциализованной личности и государства, мы имеем в виду самый основной интерес — стремление данного общества к сохранению и самовоспроизводству.

Схожие проблемы испытывает и Россия. Но что же представляют собой нынешние демографические проблемы развитых стран и России? По сути дела, речь идет о конфликте личности и общества в чистом виде. Индивидуализировавшаяся личность не желает отягощать себя детьми и крепкой семьей. Общество же слишком слабо, чтобы убедить индивида стать иным.

Однако подобная трактовка проблем общества требует вычленения общества как самостоятельного субъекта исторического процесса.

Мы должны признать, что общество имеет серьезные собственные интересы, в том числе те, что не учитываются и не актуализируются иными участниками исторического процесса.

Именно в этом главная проблема общества в развитых странах.

Согласие социализованной государством личности и государства, которое комплектуется этими личностями, делает изменение существующей практики с целью более полного учета интересов общества весьма трудной задачей.

Более того, даже понимание угрозы, исходящей от нарушения интересов общества, — сложная задача для самого общества.

Мы видим, что в современном обществе даже понимание угроз обществу приходит опосредованно, через понимание угроз, которые влияют на состояние государства или на положение личности.

Это приводит нас в смысловую ловушку. Да, с точки зрения государства этими механизмами проблема решается. Но с точки зрения данного общества — нет, не решается и, более того, усиление экономической активности граждан через множество инструментов ведет к ухудшению положения с рождаемостью. Как бы включается форсаж уже донельзя перегретого и изношенного двигателя.

С другой стороны, и личность воспринимает угрозу опосредованно. Да, человек видит, что общество депопулирует или находится на грани этого. Но его пугает не угроза, которая существует обществу и которая должна поступать к нему непосредственно из общества как к части этого общества. Его пугает возможное ухудшение собственного материального благополучия или рост числа мигрантов, которые восполняют местные выбывающие трудовые ресурсы.

Это говорит о том, что в развитых странах общество сильно индивидуализировано, разорвано, атомизировано и не ощущает себя чем-то единым. Фактически общество разрушено и находится в более трудном положении, чем общество менее развитых стран.

Уровни решения проблем. Опыт показывает, что решение проблем, возникающих на уровне личности, общества или государства, возможно также лишь на этом уровне.

Государство не может эффективно решать проблемы, возникающие на уровне личности или общества, либо в их взаимоотношениях.

Личность не может решать проблемы государства, проблемы общества или проблемы в их взаимоотношениях. К сожалению, личность не может воспринять даже понимаемые проблемы общества как команду к действию.

Выше мы говорили, что восприятие государством проблем общества сильно искажено. Соответственно, государственное воздействие на проблемы с целью их решения также не всегда эффективно. К примеру, можно вспомнить ряд неудачных попыток государств добиться снижения уровня потребления алкоголя. Так, неудачу потерпел знаменитый «сухой закон» в США. Так же неудачной оказалась судьба антиалкогольной кампании в СССР во второй половине 1980-х годов.

Значительно искажено восприятие проблем общества личностью. И, соответственно, решение проблем общества невозможно лишь самосовершенствованием (или совершенствованием) личности.

Общественные проблемы эффективнее всего решать на уровне самого общества.

Пожалуй, проблема в том, что решить проблемы общества возможно, но решать их, в первую очередь, должно само общество. Необходимы оздоровление общества, осознание им собственной ценности, проблем, путей их решения.

Литература

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. М., 2019. С. 137-139
2. Дрожкин Ю. Д. Какая политическая система и почему нужна современной России: вектор обновления // Экономика и управление: научно-практический журнал. 2017. №3(137). С. 92-96
3. Колядин А. М. Политическая система как интегрированное выражение политики и власти // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия Государственное и муниципальное управление 2017. Т. 4. № 2. с. 107-115.
4. Кочетков А. П. Проблема устойчивости политической системы современной России // Каспийский регион: политика, экономика, культура. 2018. №3(52) С. 65-71

XÜLASƏ

RADİKAL SİYASİ BÖHRANIN VƏ DÖVLƏTİN MƏHV EDİLMƏSİNİN UNIVERSAL TƏBİƏTİ

Murtuzaliyev M.M.

Açar sözlər: cəmiyyət, siyasi sabitlik, idarəetmə, böhran, təhdid, islam

Dövrümüzün ən ciddi problemlərindən biri də həyat tərzini pozan, iqtisadiyyatın və sosial sferanın məhvinə, insanların əmlakına və həyatına təhlükə yaradan siyasi qeyri-sabitlik təhlükəsinin artmasıdır. COVID-19 göstərdi ki, hətta əvvəllər siyasi cəhətdən sabit olan ölkələr də qəfil siyasi sabitliyin pozulması təhlükəsi ilə üzləşə bilər. Bu təhlükənin aradan qaldırılması cəmiyyətin effektiv idarə olunması və konfliktin mövcudluğunun diaqnostikası texnologiyasının yaradılmasını tələb edir. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, sistem xarakteri daşıyan global iqtisadi böhranın artması fonunda radikal destabilizasiya qorxusu yaranır. Rusiyada da böyüyür. Rusiya üçün, ölkəmizin tarixi göstərdiyi kimi, bu qorxular son dərəcə aktualdır. Beləliklə, Oktyabr inqilabı və 1918-1920-ci illər vətəndaş müharibəsi dünya tarixinin ən böyük geosiyasi fəlakətlərindən birinə çevrildi. Təxminən eyni şeyi SSRİ-nin qəfil dağılması və onun rəhbərlik etdiyi inteqrasiya qrupu haqqında da demək olar. Qlobal böhran fonunda iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər də daxil olmaqla, əvvəllər sabit olan digər dövlətlərdə də mümkün siyasi sabitliyin pozulması ilə bağlı proqnozlar da yaranır.

SUMMARY

UNIVERSAL NATURE OF RADICAL POLITICAL CRISIS AND DESTRUCTION OF THE STATE

Murtuzaliyev M.M.

Keywords: society, political stability, governance, crisis, threat, Islam

One of the most serious problems of our time is the growing threat of political instability, which destroys the way of life, threatens the destruction of the economy and the social sphere, and threatens the property and life of people. COVID-19 has shown that even previously politically stable countries can face the sudden threat of political destabilization. Overcoming this threat requires the creation of a technology for effective management of society and diagnosing the presence of a conflict. Against the background of the growing global economic crisis, which, according to many researchers, is of a systemic nature, fears of radical destabilization are growing in Russia as well. For Russia, as the history of our country shows, these fears are extremely relevant. Thus, the October Revolution and the Civil War of 1918–1920 became one of the largest geopolitical catastrophes in world history. Approximately the same can be said about the sudden collapse of the USSR and the integration group headed by it. Against the backdrop of the global crisis, forecasts are also emerging about the possible political destabilization of other previously stable states, including economically developed ones.

**AZƏRBAYCANÇILIQ VƏ MULTİKULTURALİZM
АЗЕРБАЙДЖАНСТВО И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ
AZERBAIJANISM AND MULTICULTURALISM**

MİLLİ MƏFKURƏLİ DÖVLƏT QURUCUSU

Akimova Elnarə Seydulla qızı

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

miryusifzade@mail.ru

Açar sözlər: Heydər Əliyev, azərbaycançılıq, məfkurə, ədəbiyyat, milli-mənəvi dəyərlər, dövlətçilik, müstəqillik

Hər Liderin siyasəti ədəbiyyatla uzlaşmaya, kəşiməyə, ortaq müstəvidə görüşməyə bilər. Heydər Əliyev siyasəti ədəbiyyatdan başlayır. O, əvvəl milli məfkurəni, sonra müstəqil dövləti yaratdı. Bu baxımdan minillik dövlətçilik tariximizə milli məfkurəyə istinad edən ilk və yeni Azərbaycan dövlətinin qurucusu kimi daxil oldu. Heydər Əliyev Azərbaycanı Azərbaycanlıların ixtiyarına verən və Azərbaycan xalqı «öz taleyinin sahibidir», – deyən ilk böyük dövlət xadimimizdir. Ona qədər Azərbaycan tarixində belə bir siyasi kontekstin olmadığı hər kəsə bəllidir.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət qlobal mahiyyətinə görə bənzərsiz tarixi mərhələdə Azərbaycanın gücünə və Azərbaycan ictimai fikrinin təməl daşına çevrildi. XX yüzilliyin sonunda Ərəbistandan Qafqaza qədər dalğalanan siyasi ziddiyyətlərin Azərbaycana yansımaması, Azərbaycanın Şərqdə də, Qafqazda da müstəsna bir dünya dövləti kimi öz sabitliyini və hər mənada müstəqilliyini qoruyub saxlaması, Azərbaycanın Şərqdə unikal, tolerant bir Avropa dövləti kimi təzahür etməsi Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülmüş milli məfkurənin Ümummilli mahiyyətinə ən mükəmməl və etibarlı sübutdur.

Ümummilli dəyərləri ideoloji baxımdan ilk dəfə o təsbit etdi. İqtisadi coğrafiyanı böyük quruculuq işləriylə, mənəvi coğrafiyanı isə milli-mənəvi dəyərlərin Azərbaycana qaytarılmasıyla gerçəkləşdirdi. Azərbaycanın qapılarını Dədə Qorqudun, Babəkin, Nizaminin, Nəsiminin, Hüseyn Cavidin, Şəhriyarın üzünə taybatay açmaqla, əslində, Azərbaycanın məfkurəvi necəliyini müəyyənləşdirdi. 1993-cü ildə isə Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi hakimiyyətə təkcə Azərbaycanı hərbi-siyasi böhrandan qurtarmaq üçün deyil, həm də Ümummilli Liderin 25 il əvvəl başladığı Azərbaycançılıq əsərinin ən ciddi səhifələrini yaratmaq üçün dəvət edirdi. Çünki bu mənəvi abidənin – siyasi Azərbaycanın sirri 1969-cu ildən başlayaraq Heydər Əliyevin üslubunda kəşf olunmuşdu.

***

Dünya tarixi hökmdar və sənətkar münasibətlərinin sonsuz sayda nümunəsini tanıyır. Əlahəzrət Zamanın insana xidməti o andan başlayır ki, onun sükənini idarə edən şəxs zamanla yol getməyi bacarır. Milli müstəqillik qazandığımız 1990-cı illərdə milli insanla bəhəm milli ədəbiyyatın da bəxti onda gətirdi ki, həmin dönəmin “idarəetmə funksiyası”nı Əlahəzrət Zaman Heydər Əliyevə həvalə etdi.

Müstəqillik illərinin əvvəllərində – həmin o qarışıqlıq və kaos dövründə Heydər Əliyevin söylədiyi bir ibrətəməz fikir onun bütün fəaliyyət xəttini dəqiq xarakterizə edir: “Elmimizlə, mədəniyyətimizlə, mənəviyyətimizlə çox ehtiyatlı, çox diqqətli davranmaq lazımdır. Bu işləri bazar iqtisadiyyatının ixtiyarına vermək olmaz”/ Heydər Əliyev yalnız milli müstəqilliyi qazandığımız 1990-cı illərdə deyil, eləcə də hakimiyyətdə olduğu sovet epoxası daxilində ədəbiyyatı nəinki iqtisadiyyatın, eləcə də siyasətin, gücün ayağına vermədi. “...vaxtilə Lenin ədəbiyyatı partiya işinin “təkcərciyi”, “vintciyi” adlandırır və ədəbiyyatın təbliğində, ümumiyyətlə təbliğatda bundan geniş istifadə etməyi məsləhət bilirdi. Lakin ədəbiyyat və mədəniyyət Heydər Əliyev üçün heç vaxt “təkcərcik” və “vintcik” rolunu oynamamışdır. Əksinə, - Heydər Əliyevə görə, - ədəbiyyat cəmiyyəti irəli aparan, milli hiss və duyğuları qüvvətləndirən, daim fəalliyətdə olan lokomotiv rolunu oynamışdır” [7].

Bütün fəaliyyəti dövründə ədəbiyyata, onun müxtəlif dövrlərində yaşayıb-yaratmış ədiblərinə qədirşünas mövqedən yanaşan Heydər Əliyevin rəhbər kimi özəlliyi bəlkə də elə buradan başlayır. Çünki ədəbiyyat insanşünaslıq, insanı sevmək, ona dəyər vermək deməkdir. Zaman-zaman dünya müdriklərinin meyara

çevirdiyi ali missiyanın daşıyıcısı olaraq Heydər Əliyev də qazandığı həyat təcrübəsindən sonra o qənaətdə və mövqedə dayanırdı ki: “Kim ki, insanı sevər, aşıqı-hürriyyət olur, / Bəli, hürriyyət olan yerdə də insanlıq olur!” (Mirzə Ələkbər Sabir). Bu mövqə Heydər Əliyevin ədiblərlə şəxsi görüş və söhbətlərində, onlar haqqında imzaladığı fərmanlarda, təşkil etdirdiyi yubiley tədbirlərində, ucaldığı abidələrdə, açdığı ev muzeyləri, nəşriyyatlar və yaradıcılıq evlərində sərgilənməklə mənalanmır, həm də onlara can yangısının izharında özünü göstərirdi. Yazıçı Anar “Unudulmaz görüşlər” kitabında bu məqamı xüsusi vurğulayır: “Respublikada elə ab-hava yarandı ki, sənətə sənət meyarlarıyla qiymət verilməyə başlandı və bizdən yaşlı nəsillər artıq müəyyən dərəcədə özünü təsdiq edib qoruya bilirdisə, bizim nəslin – 60-cı illər nəslinin də ədəbiyyata, kinoya, teatra, sənətimizin başqa sahələrinə gəlib öz sözünü demək imkanı yaranmışdı. Bu imkanı bizə Heydər Əliyev yaratmışdı və onun dəstəyini, yardımını başqa nəsildəşlərim kimi mən də daima hiss etmişəm” [1,37].

Bu sevgini Heydər Əliyevin özü də daim, dönə-dönə qeyd etmişdir: “... ədəbiyyatı o qədər sevirəm ki, ədəbiyyatla, şeirlə, bizim mədəniyyətlə görüşmək mənim üçün həmişə çox xoşdur.” Ona görə də ədəbiyyat məsələləri bu şəxsin apardığı siyasi xəttin tərkib hissəsi olmuş, onun ədəbi-tarixi yaddaşı qorumaq amalı bütün fəaliyyəti dövründə funksionallığını itirməmişdir. Akademik Nizami Cəfərovun təbirincə desək, “Heydər Əliyevin ziyalı siyasəti onun siyasətindəki ziyalılığın birbaşa davamı idi...” [9,78]

Millət və dövlətçilik amilinin daha böyük rolu var bu işdə. Heydər Əliyev xalqı və dövləti qorumağın, uca tutmağın, onun milli kimlik və mənlilik qürurunun gizləndiyi, ehtiva olunduğu məqamların nələrə, hansı dəyərlərdə ehtiva olunduğunu bilirdi. “Ən çox sevdiyim şair kimdir?” sualına Şəhriyar, “ən çox sevdiyim şair hansıdır” sualına isə Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri deyə cavab vermişdir [3]. Əslində, “Azərbaycan” deyə cavab vermişdi Heydər Əliyev. Çünki onların hər ikisi böyük Öndər üçün Azərbaycan demək idi. Onun Şəhriyar sevgisi də, Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinə kövrəlib ağlaması da, Hüseyn Cavidin nəşinin vətənə qaytarılma fədakarlığı, onlarla şairimizə qoydurduğu abidələr, keçirdiyi yubiley tədbirlərinin də əsas xətti millətə yönəlmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycanın gücüdür. Rəmz və əks deyil. Gücün özüdür” [2]. Bəli, Heydər Əliyev Azərbaycanın gücüdür, amma onun da gücü xalq idi. O, millətini sevirdi, dünyaya tanıdığını sevir, azərbaycanlı olmasını fəxrə bəyan edirdi. Mübadilə qarşılıqlı idi əslində. Dövr, zaman ona görə böyük oğlunu Seçilmişlərdən etmişdi ki, məqamı gələndə o da millətinin imzasını imzalar içrə yazmağa hünər göstərsin!

“Bu imkanı bizə Heydər Əliyev yaratmışdı və onun dəstəyini, yardımını, başqa nəsildəşlərim kimi mən də daima hiss eləmişəm” – bu sözləri Anar 18 may 1998-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etdirdiyi “Şəxsiyyətin miqyası” adlı məqaləsində yazır.

Elçinin 1995-ci ildə qələmə aldığı “Tarixlə üz-üzə dayanmış adam” məqaləsində oxuyuruq: “...altmışıncı illərdə ədəbiyyata gəlmiş ədəbi nəslin bir qələm sahibi kimi formalaşması yetmişinci illərə təsadüf etdi və bütün bu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyəti ilə bilavasitə Heydər Əliyev arasında mənəvi və mən deyərdim ki, məhrəmanə bir körpü yarandı [5,15].

Şair Nəriman Həsənzadənin xatirələrində dönə-dönə vurğulanır: “Heydər Əliyevin adı bizim üçün ilk növbədə ədəbiyyata sevgini, qayğını ifadə edir. Onun ədəbiyyatdakı xidmətini saymaq qurtaran deyil. Yazıçılar, şairlər onun həmişə diqqət mərkəzində, himayəsində idilər. Yubileylər, mükafatlar, yazıçını şərəfdən, böhtandan qoruma halları, istedadlı hər kəsin dəyərini vermək kimi cəhətlər Heydər Əliyevin xarakterində başlıca yer tuturdu. Yazıçı hiss edirdi ki, onun yiyəsi var. Çünki Heydər Əliyev xalqın yiyəsi idi. Və bu xalqın heç bir istedadlı sənətkarı onun diqqətindən kənar qalmırdı” [8,23-25].

İsmayıl Şıxlının çıxışlarında Heydər Əliyevin ədəbiyyat sevgisinə heyrəti yer alır: «Heydər Əliyev yoldaşın bizə, Azərbaycan yazıçılarına, klassik irsimizə xüsusi qayğı ilə yanaşması, Nizami, Mirzə Şəfi irsinin öyrənilməsinə, Nəsimi, Səməd Vurğun kimi sənət ustalarımızın geniş yubileylərinin keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verməsi bizi sevindirməyə bilməz. Heydər Əliyev yoldaş düz bir həftədir ki, böyük dövlət və təsərrüfat işlərindən ayrılıb ancaq bizlə – yazıçılarla məşğul olur, – desəm, mübaliğəyə yol vermiş olmaq» [4,149].

Nəbi Xəzri poeziyanın üfüqlərini Heydər Əliyevin qayğı və himayəsində aradığını bəyan edir: “Şüvəlandakı yaradıcılıq evinin açılışında Heydər Əliyev yoldaşın yüksək qayğı və humanizmin təzahürü olan açıq, mehriban, səmimi, prinsipial söhbətini, tövsiyələrini, məsləhətlərini xüsusi qeyd etməliyik. Heydər Əliyev yoldaşın sadəliyi və müdrikliyi, dözümlü və səbri, valehedici yaddaşı, ürəklərdən keçənləri mahir bir sənətkar duyğusuyla oxumaq məharəti hamımızı qanadlandırır və ruhlandırır” [6].

Heydər Əliyev bu qayğı və diqqətini elə sovet imperiyasının daxilində – ən yüksək postda əyləşərək, ən əzəmətli kürsüləri bölüşərək, ən mötəbər tribunalardan səslənərək gerçəkləşdirirdi. Xalqın itirilən milli-mənəvi yaddaşını özünə qaytarmaq məramı uğrunda vuruşurdu. Heydər Əliyev sovet ideologiyasının müdaxilə etdiyi, incə bir siyasətlə həyata keçirdiyi məsələlərin – xalqın öz soy-kökündən, milli müəyyənliyindən, inancından qoparılması kimi gerçəklərin mahiyyətinə enir, buna qarşı elə həmin siyasətdən istifadə edərək, əksinə, milliləşmə strategiyasını həyata keçirirdi.

Ədəbiyyat

1. Anar. “Unudulmaz görüşlər”. Bakı: Təhsil, 2009, s.37

2. Turan A. Azərbaycanın gücü. "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 26 yanvar 2000
3. Heydərov F. Heydər Əliyev böyük sənət hamisi idi. "Xalq qəzeti", 17 iyun 2009
4. Qarayev Y. "Müstəqillik dövrünün milli Öndəri"// Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998, s.149
5. Elçin. Tarixlə üz-üzə dayanmış adam // "Tənqid.net" jurnalı, 2013, № 10, s.15
6. Fitri istedadı fədakarlıqla, xalqına, millətinə sədaqətlə birləşdirən sənətkar yüksək zirvələr fəth edir. Xalq şairi, görkəmli ictimai xadim Süleyman Rüstəmin 90 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley gecəsində Xalq şairi Nəbi Xəzrinin çıxışı. // "Ədəbiyyat qəzeti", 3 aprel 1998
7. Xalqımızın milli özünüdərkinə, ədəbiyyatımızın inkişafına sanballı töhfə. // "Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı" kitabının təqdimat mərasimində Nizami Xudiyevin çıxışı. "Ədəbiyyat qəzeti", 6 avqust 1999
8. Həsənzadə N. Mənim ədəbi taleyim (Zamanla, tarixlə görüş). Bakı: 2013, s.23-25
9. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, s.78

РЕЗЮМЕ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОИТЕЛЬ С НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИЕЙ
Акимова Э.С.

Ключевое слово: Гейдар Алиев, азербайджанство, идеология, литература, национально-нравственные ценности, государственность, независимость

В статье рассказывается о роли выдающегося государственного деятеля, общенационального лидера Гейдара Алиева в развитии азербайджанской литературы, популяризации страны через произведения писателей и поэтов, написанных ими текстов на исторические и современные темы, его заботе покровительстве о творческих людях. В статье проливается свет на процесс сохранения идеалов Гейдара Алиева, его заслуги в направлении формирования и развития идеологии азербайджанства, делаются научно-теоретические обобщения. Также развитие литературы, защита национальной идеологии, интеграция гуманитарной мысли тракуются как основной предмет исследования в данной статье.

SUMMARY
STATE BUILDER WITH NATIONAL IDEOLOGY
Akimova E.S.

Key words: Heydar Aliyev, azerbaijanism, ideology, literature, national-moral values, statehood, independence

The deals with talks about the role of the outstanding statesman, National Leader Heydar Aliyev in the development of Azerbaijani literature, his promotion of our country through the works of writers and poets, the texts they wrote on historical and contemporary topics, his care and patronage of creative figures. In the literature, light is shed on the process of maintaining the ideals of Heydar Aliyev, his services in the direction of the formation and development of the ideology of Azerbaijanism, and scientific-theoretical generalizations are made. Also, the development of literature, the protection of national ideology, and the integration of humanitarian thought are interpreted as the main research subject in this article.

HEYDAR ALİYEVİN AZERBAJCANCILIK İDEOLOJİSİ

Dr. Baturay Yurtbay, Mahammad Alakbar-zada
Istanbul Aydın Universiteti, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türkiyə Cümhuriyyəti
mahammadalakbarzada@stu.aydin.edu.tr

*"Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir.
Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam".*
Haydar Aliyev.

Anahtar Kelimələr: *Heydar Aliyev, Azərbaycançılıq, diasporalarla çalışma, fərmanlar*

Azərbaycançılıq, halkımızın çəkdiyi acılar, çilelər pahasına elde edilmiş bir zenginliktir. Azərbaycançılığın devletçilikle yakından ilgili olduğunu bilmeliyiz.

Bu nedenle Haydar Aliyev kendi dilinden, dininden, milli-manevi değerlerinden bahsetmez, Azərbaycan'da devletçilikten, devlet inşasından bahsederken Azərbaycançılığın öğretisini ön plana çıkarır. Azərbaycançılıq, Büyük Önder'in fikirləri temelinde oluşturulmuş bir doktrindir. [2, s.8]

Bugün temellerini Haydar Aliyev'in atmış olduğu Azərbaycançılıq ideolojisi hakkında bilim adamlarımızın kaleme aldığı değerli eserler bulunmaktadır. Bunlardan biri Ramiz Mehdiyev'in 2002 yılında yayımlanan "Haydar Aliyev ve Azərbaycan'ın İdeolojisi" adlı eseridir.

20. yüzyılda Azərbaycan halkının nadide bir figürü olan Haydar Aliyev, Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra siyasi realiteyi terk etmiş ve duygularında bir kıvılcım gibi parıldayan milli devlet düşüncesi fikri, milli devlet düşüncesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Azərbaycanlıların bağımsızlığı - yüzyılın 70'lerinin başından yüzyılın sonuna kadar - bağımsız Azərbaycan devletinin şanlı gerçeğiyle birleşti.

O yıllarda milli Lider, milli manevi değerlerin, milli ruhun korunması, personelin millileştirilmesi ve Azerbaycancılık ideolojisinin sistem haline getirilmesi yönünde bir takım önemli tedbirler uygulamıştır.

Geçen yüzyılın sonlarına doğru asırlarca süren tarihi mücadelenin sonucunda yeniden devletliğine kavuşan ve hürriyetine kavuşan Azerbaycan halkının milli kalkınma yolunun ve ideolojisinin oluşumu, bağımsız cumhuriyetimizin önderliğinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Liderliği ile örtüşmektedir. Büyük Lider Haydar Aliyev kendisini tüm canıyla, kanıyla, canıyla Azerbaycanlı kabul eden milli Lider, toplumun bütünleşmesi ve Azerbaycan'ın ideolojisinin dönüştürülmesi yönünde önemli çalışmalar yaparak milli birliğin derin siyasi ve teorik temellerini ortaya koymuştur. Azerbaycancılığı milli dayanışmanın öncü unsuru haline getirmek. Büyük stratejist, Azerbaycancılığın tarihsel olarak oluşturulmuş bireysel bileşenlerini tek bir sistem ve kavram haline getirdi ve onu devlet yönetiminin bilimsel-teorik temeli haline getirdi.

Azerbaycancılık, milliyeti ne olursa olsun kendisini Azerbaycanlı olarak gören vatandaşların dayanışması için sağlam bir referans kaynağı, ideolojik bir temeldir. Bu ideolojinin olumlu niteliği, aynı zamanda dünyanın dört bir yanına dağılmış 50 milyondan fazla Azerbaycanlıyı ortak idealler uğruna seferber etme yeteneğiyle de belirlenmektedir. Millî-manevî, İslâmî-ahlâkî, laik-insani değerleri, Doğu ve Batı kültürlerinin diyalogunu, Türklük ve Avrupalılık eğilimlerini, tarihsel evrimde miras ve ilericiyi, iletişim birliğini ahenkli bir şekilde içinde barındıran Azerbaycancılık ideolojisi, çeşitli şekillerde tam da bu nedenledir. coğrafi bölgeler ve sosyo-politik sistemler, kültürel ortamlarda oluşan diasporamız için caziptir.

Azerbaycancılığı belirleyen en önemli etkenlerden biri milli gelenektir. Gelenek, milli düşünce sisteminin genetik kaynağı olan Azerbaycancılığın gelişme itici gücüdür. Gelenek, birçok yüzyılın sınavını geçmiştir ve tarihsel deneyim, halkın bilgeliği, manevi kültürü vb. faktörler bu kavram içerisinde ifade edilmektedir. Geçmişle geleceği bağlar, etnokültürel varlığı korur. Bu gelenekler, insanların zengin tarihi yolunun ilerici yaşam deneyimini korur. Dolayısıyla Azerbaycancılık ideolojisi aynı zamanda milletin ilerici geleneklerini gelecek nesillere aktaran manevi bir köprüdür. Aynı zamanda Azerbaycancılığın gücü, bireysel çıkar ve eğilimleri devlet politikasıyla birleştirme ve ulusun Ulusal-kültürel kimliğini koruma becerisiyle ölçülür.

Azerbaycancılığın temeli olan iletişim birliği ortak ana dilimiz üzerinden gerçekleşir. Azerbaycan dili milliyeti ifade etmenin bir aracı olduğu için Azerbaycanlılık ideolojisinin bir bileşeni olarak hareket eder.

Milli Lider Haydar Aliyev'in Vatan'a ve millete yaptığı büyük hizmetlerden biri de milli devletimizin güçlenmesi açısından çok önemli olan Azerbaycancılık fikrini ortaya atması ve bunu Türk Milleti için ideolojik bir temele dönüştürmesidir. Milli Lider, yabancı ülkelere yaptığı ziyaretler sırasında Azerbaycanlılarla çok sayıda görüşme yaptı ve yurtdışında yaşayan yurttaşlarımızı milli fikir etrafında birleşmeye, örgütlenmeye ve topluluklar ve ulusal topluluklar oluşturmaya çağırdı. Büyük Lider, yurttaşlarımızı her zaman yaşadıkları ülkenin sosyal ve siyasi yaşamına aktif olarak katılmaya, aynı zamanda Anavatan - yerli Azerbaycan ile yakın ilişkileri sürdürmeye, Azerbaycan'ı temsil ettiklerini bir an bile unutmamaya çağırdı. Haydar Aliyev 1997 yılında ABD'ye yaptığı resmi ziyarette Azerbaycan diasporasına hitaben yaptığı konuşmada bu yöndeki ana ilkeleri şu şekilde tanımlamıştır: "Azerbaycan'ın bizim için yaptıklarını düşünmeyin, bizim Azerbaycan için neler yaptığımızı düşünün. Azerbaycan da ilerleyecek, Azerbaycan diasporası da gelişecek... Nerede doğduğunuz önemli değil, önemli olan Azerbaycanlı olmanız, Azerbaycan dilinin ve kültürünün taşıyıcısı olmanızdır." [2].

Bugün, siyasi görüşü ne olursa olsun, Haydar Aliyev'in 1993 yılında halkın iradesiyle yeniden iktidara gelmesiyle Azerbaycan'da sağlanan ulusal birliğin cumhuriyetimizin en değerli manevi ve ideolojik değerlerinden biri olduğunu herkes kabul etmektedir. Haydar Aliyev'in dehası bir bütün olarak halk nazarında milli şahsiyet olarak vücut bulmuş, Azerbaycan'ın ikinci Liderliği döneminde de iç barışı ve milli dayanışmayı pekiştirme çizgisini devam ettirmiş ve bu siyasi çizgiyi mükemmel bir ilmi- somut adımlarıyla teorik kavram haline getirmiştir.

Eşsiz öngörüsü ve bilgeliğiyle ilk günden itibaren dış politikadaki stratejik hedefleri doğru bir şekilde tanımlayan büyük Lider, modern çağda her devletin gücünün sadece ekonomik kaynaklarıyla değil, gücüyle de ölçüldüğünü söylemiştir. Bu alana özel bir önem verilmeden dış politikada ciddi başarılar elde edilmesinin yanı sıra ulusal meselelerin Uluslararası boyuta taşınması da mümkün değildir. Bu nedenle son 10 yılda Azerbaycan makamları dünya Azerbaycanlılarının dayanışmasını sağlamak için kendilerine biçilen tarihi misyonu sorumlu bir şekilde yerine getirmeye ve bu alanda sistemli ve tutarlı bir politika uygulamaya çalıştılar. Yabancı ülkelerde yaşayan soydaşlarımızla çok yönlü ilişkiler kurmak, onları ideolojik ve siyasi düzeyde silahlandırmak ve ulusal çıkarlar için seferber etmek Azerbaycan'ın dış politikasının öncelikli yönlerinden biri haline gelmiştir. Bu alandaki devlet politikasının amacı, yurt dışında yaşayan soydaşlarımızın ulusal kimliğini korumak ve geliştirmek, Azerbaycan ile ilişkilerini genişletmek ve diğer haklarını gerçekleştirmektir.

2001 yılındaki milli dayanışma gösterimizin en unutulmaz ve en yüksek zirvelerinden biri 9-10 Kasım tarihlerinde Bakü'de gerçekleştirilen 1. Dünya Azerbaycanlıları Kongresi olmuştur. Milli Lider Haydar Aliyev'in 23 Mayıs 2001 tarihinde imzaladığı kararnameye göre bu kongre, soydaşlarımızın ve dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan soydaşlarımızın bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilişkilerini daha da güçlendirmek, ülkeler arasında birlik ve beraberliği sağlamak amacıyla yapılmıştır. Azerbaycanlıların yanı sıra dünya Azeri toplulukları, toplum ve derneklerin faaliyetlerini güçlendirmek ve koordine etmek için koşullar yaratmıştır.

Bu kongreden sonra Azerbaycan diaspora hareketi tamamen yeni bir aşamaya girmiş, Ulusal Lider Haydar Aliyev, Azerbaycan'da sistemli bir devlet politikasının uygulanmasını sağlamak için 2002 yılında "Yurtdışında Yaşayan Azerbaycanlılarla Çalışma Devlet Komitesinin Kurulmasına Dair" kararnameyi imzalamıştır. Bu alan. Komisyonun oluşturulması, yurtdışındaki Azerbaycan dernek ve derneklerinin faaliyetlerinin tek bir merkezden koordinasyonu ve devlet koruması altına alınması için geniş olanaklar sağlamıştır. Devlet Komitesi'nin kurulması, dünya Azerbaycanlılarının diasporadan lobiye kadar gelişmelerinde konsolidasyonda yeni bir aşamanın başlangıcını işaret etti. Komite kısa sürede dünyanın farklı ülkelerinde yaşayan soydaşlarımızı Azerbaycancılık fikri ve Azerbaycan devleti etrafında birleştirme yönünde birçok çalışma yapmayı başardı.

8 Şubat 2006 tarihli Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kararnamesi[4] ile 16 Mart 2006 tarihinde Bakü'de düzenlenen II. Dünya Azerbaycanlıları Kongresi'nin düzenlenmesinin amacı, raporlama döneminde diaspora inşası yönünde yapılan çalışmaları değerlendirmek ve ayrıca yurtdışında yaşayan soydaşlarımızın karşılaştığı bazı sorunları incelemek, etkileme olasılıklarını incelemektir. 16 Mart 2006'da yapılan kongrede Azerbaycan diasporasının mevcut durumu ele alınmış, bu alanda çalışan kuruluşların faaliyetlerinin koordinasyonunun iyileştirilmesi, ülke gerçeklerinin daha modern aktarılma yöntemlerinin hazırlanması, Azerbaycan'a ilişkin sayısız gerçekler ele alınmıştır. Halkımıza karşı işlenen terör ve soykırım eylemlerinin dünya kamuoyuna, diğer ulusların diaspora örgütleriyle ilişkilerinin güçlendirilmesi konuları üzerinde durulmuştur. Üst düzey bir organizasyon ve coşku ile sona eren kongre sonucunda, Azerbaycan diasporasının faaliyet konseptinin hazırlanmasına ilişkin kararın alınması, dünya Azerbaycanlılarına çağrı ve ayrıca Ermenistan'ın geleceğine ilişkin özel bir açıklama yapıldı. Azerbaycan'a yönelik saldırganlık, işgal altındaki topraklardaki tarihi eserlerimizin ve kültürel mirasımızın yok edilmesine ilişkin uluslararası kuruluşlara başvuruda bulunulması ve diğer belgelerin alınması hem propaganda hem de etkili bir karşı saldırı düzenlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Azerbaycan'da kurulan Yahudi cemaati ve Yahudi ulusal-kültürel dernekleri ile İsrail'e yerleşen Azerbaycanlılar, iki ülke arasındaki ikili siyasi, ekonomik-ticaret, bilimsel, kültürel ve insani ilişkilerin gelişmesinde büyük rol oynadılar [3, s.24]

Bu açıdan bakıldığında başta Azerbaycan Cumhuriyeti Diaspora İşleri Devlet Komitesi olmak üzere ilgili devlet kurumları İsrail'de yaşayan soydaşlarımız olan Yahudi asıllı Azerbaycanlılarla ilişkilerini güçlendirmiş, buldukları Anavatana bağlılıklarını korumaya çalışmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde doğmuş ve yurttaşlarımızın örgütlenmesini teşvik etmiş, lobiciliğe olan ilgiyi artırmış ve Avrupa ülkelerinde büyük etkiye sahip olan Yahudi lobisi Azerbaycan'a açık ve güçlü siyasi destek görmüştür. Bu tür bir destek, ABD ve Avrupa devletlerinin yüksek yasama organlarındaki Ermeni yanlısı güçleri zayıflatma etkisine sahipti.

Modern zamanlarda diaspora inşası, belirli bir zamanla sınırlı olmayan, sürekli faaliyet ve sıkı çalışma gerektiren uzun soluklu bir süreçtir. Gerçek şu ki, Azerbaycan diasporasının yurtdışındaki fırsatlarından geniş bir şekilde yararlanmak, ülke yaşamının çeşitli alanlarında ortaya çıkan sorunların çözümünde aktif katılımını gerçekleştirmek için yapılması gereken çok iş var. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in bu alandaki tutarlı ve kararlı, maksatlı ve ilkeli politikası, önümüzdeki yıllarda Azerbaycan diasporasının daha da güçleneceğine işaret etmektedir.

Kaynakça

1. Azərbaycan qəzetəsi, Rafael Cəbrayılov, Haydar Aliyev və azərbaycançılıq ideologiyası - 2011. -17 may. - 6 say.
2. Mehdiyev R. "Haydar Aliyev və azərbaycançılıq mefkurəsi", Bakü:2002, - 232 səh.
3. Mammadova S. Azərbaycan Cümhuriyyətinin İsrail Devleti ilə ilişkileri, Sumqayıt: 2022, - 177 say. Internet resursları
4. <https://files.preslib.az/projects/diaspora/c2.pdf>

РЕЗЮМЕ
ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВО ГЕЙДАРА АЛИЕВА
Юртбай Б., Алекберзаде М.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, азербайджанство, работа с диаспорами, указы*

Основной целью статьи является изучение азербайджанства на основе изучения деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева. Кроме того, в статье подчеркивается роль азербайджанской диаспоры за рубежом к концу прошлого века с периодом руководства нашей независимой республики великим лидером Гейдаром Алиевым.

Мы пришли к выводу, что необходимо проделать большую работу, чтобы широко использовать возможности азербайджанской диаспоры за рубежом, реализовать ее активное участие в решении проблем, возникающих в различных сферах жизни страны. Последовательная и решительная, целеустремленная и принципиальная политика Президента Ильхама Алиева в этой области свидетельствует о том, что азербайджанская диаспора в ближайшие годы ещё более активно будет способствовать развитию страны.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV'S AZERBAIJANISM TRAINING
Yurtbay B., Alekbarzadeh Mohammad

Key words: *Heydar Aliyev, Azerbaijanism, work with Diasporas, decrees*

The main aim of the article is to study Azerbaijanism on the base of National Leader Heydar Aliyev's training. In addition the role of Azerbaijan diaspora in abroad is highlighted in the article. too. Towards the end of the last century, the formation of the national development path and ideology of the Azerbaijani people, who regained their statehood and gained freedom as the result of a centuries-long historical struggle, also coincides with the period of the leadership of our independent republic by the great leader Heydar Aliyev.

We came to a conclusion that a lot of work needs to be done in order to make wide use of the opportunities of the Azerbaijani diaspora abroad, to realize its active participation in solving the problems that arise in various areas of the country's life. President Ilham Aliyev's consistent and resolute, purposeful and principled policy in this field suggests that the Azerbaijani diaspora will become stronger in the coming years.

AZERBAIJANISM AND MULTICULTURALISM

Bakxshaliyeva Aytan Akhad qızı
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
mammadli.aytan@mail.ru

Keywords: *National leader, Heydar Aliyev, Azerbaijanism, multiculturalism, development*

The idea of Azerbaijanism - one aimed at the political, economic, social and cultural rise of the Azerbaijani people is an idea. This idea is based on the struggle of the Azerbaijani people for national freedom. of the people of Azerbaijan The history of the struggle for national freedom is connected with the process of formation of the idea of Azerbaijanism. This process started in the second half of the 19th century. As it is known, at that time Azerbaijan was a province of Tsarist Russia. Tsarist Russia's policy of inter-ethnic relations, russification of national minorities, discrimination and was based on exploitation. At the mentioned time, the struggle of the Azerbaijani people for national freedom, Azerbaijanism was the main driving force behind the formation of his idea.

Azerbaijan's literature, art and enlightenment movement since the second half of the 19th century prominent figures led the "cultural Azerbaijanism" movement. They are Mirza Fatali Akhundzade continuing the tradition he started, he criticizes religious fanaticism and old traditions that hinder the development of the people, they called the people to acquire science and education. Three developments of the theoretical basis of the idea of Azerbaijanism at that time the unity of its direction was: - Turkification, Islamization and modernization. This idea was first proposed by Ali Bey Huseynzade put forward in 1905 in "Hayat" magazine. [1] Later, this idea of Azerbaijan Democratic.

It became the official doctrine of the republic and was reflected in its tricolor flag. Political Azerbaijanism idea has undergone an important transformation. So, until 1918, supporters of this idea were in the position of federalism and that the political relations between Azerbaijan and Russia are based on the principles of federalism they wanted But after the March massacres of 1918, they abandoned the position of federalism: They focused the idea of Azerbaijanism on achieving the political independence of Azerbaijan. In modern times, the emergence of the national liberation movement of the Azerbaijani people as a mass movement The Nagorno-Karabakh problem played an exceptional role. The people of Azerbaijan are the basis of the great national liberation movement he saw his goal in solving the Nagorno-Karabakh problem. Abdulrahman Vazirov, Ayaz Mutallibov and they are one of the main reasons why Abulfaz Elchibey left

power at the insistence of the people They failed to protect the territorial integrity of Azerbaijan. The people of Azerbaijan the territorial integrity of the country as the only person who can provide and in general can get Azerbaijan out of this situation in modern times He invited national leader Heydar Aliyev to power. As a bright bearer of the ideology of Azerbaijanism Thanks to Heydar Aliyev's wise policy, irrevocable conviction and historical foresight, the idea of national statehood realization, the establishment of the modern state of Azerbaijan and the achievement of our people's dream of independence achieved.

The return of national leader Heydar Aliyev to political power, the idea of Azerbaijanism had a strong impact on the development and struggle of the Azerbaijani people for national freedom. So, National leader Based on the idea of Azerbaijanism, Heydar Aliyev ensured its development in all areas.

The policy of multiculturalism as a component of Azerbaijanism ensures its wide spread in the society makes it stronger. In the broadest sense of the word, the concept of multiculturalism is the ethnic, the specific policy of the state in relation to racial, religious and cultural diversity, these diversities and their reflects the protection of ethnic-cultural values that form the basis. National minorities living in society The policy of multiculturalism by protecting the ethnic-cultural values of its representatives is the social strengthens its base, this ideology to the ideology of all peoples and ethnic groups living in the country converts Azerbaijanism in ensuring the political, economic, social and cultural advancement of the Azerbaijani people ideology widely uses the policy of multiculturalism as an important tool. Academician Ramiz Mehdiyev In the article "Strong Azerbaijani state as the embodiment of the national idea in the conditions of globalization". Among the signs of a strong state in Azerbaijan is a strong national identity with elements that are strengthened at the state level, such as tolerance and multiculturalism, which is the state ideology of all ethnic groups living in Azerbaijan.

"It marks the existence of the ideology of Azerbaijanism". The multiculturalism of the great leader Heydar Aliyev He presented it as an integral part of the ideology of Azerbaijanism. It is multiculturalism in political and legal fields. He confirmed his language and national characteristics with documents.[2] Therefore, he is the political founder of Azerbaijani multiculturalism is considered.

Ədəbiyyat

1. https://multiculturalism.preslib.az/az_a2.html
2. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2019_6627.pdf

XÜLASƏ AZƏRBAYCANÇILIQ VƏ MULTİKULTURALİZM *Baxşəliyeva A.Ə.*

Açar sözlər: Ümummilli Lider, Heydər Əliyev, Azərbaycançılıq, multikulturalizm, inkişaf

Azərbaycançılıq ideologiyası XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində formalaşmış, bir əsr ərzində davamlı təkamül yolu keçmişdir. Çoxmillətli Azərbaycan xalqını birləşdirən azərbaycançılıq ideyası müstəqilliyin qorunmasına, demokratik inkişafa, hüquqi, sosial dövlət quruculuğuna xidmət edir. Azərbaycançılığın mahiyyəti müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, adət-ənənələrin, konfessiyaların üzvi birliyidir. Azərbaycançılıq ideyasının kökündə millətçilik yox, vətəndaşlıq dəyəri dayanır. Bu ideyanın məqsədi çoxmillətli Azərbaycan xalqının birləşməsi və demokratik yolla inkişaf etməsinə zəmin yaradan dəyərlər sistemini formalaşdırmaqdır.

РЕЗЮМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСТВО И МУЛЬТИКУЛЬТУРИЗМ *Бахшалиева А.А.*

Ключевые слова: Общациональный лидер, Гейдар Алиев, азербайджанство, мультикультурализм, развитие

Идеология азербайджанства формировалась в конце XIX - начале XX века и на протяжении века претерпевала непрерывную эволюцию. Идея азербайджанства, объединяющая многонациональный азербайджанский народ, служит защитой независимости, демократическому развитию и созданию правового, социального государства. Суть азербайджанства заключается в органическом единстве различных народов, культур, традиций и конфессий. Азербайджанство – это система ценностей, отражающая первоначальные признаки национально-духовного бытия нации, ее самобытность, объединяющая ее национальное мышление. Азербайджанство является идеологической основой интеграции Азербайджана в мировое сообщество. Гражданство является основой азербайджанства.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Bünyadov Zahid Vahab oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

bunyadov82@mail.ru

Açar sözlər: millət, ideologiya, siyasət, dövlət, tarix

Azərbaycançılıq ideologiyasının çox qədim tarixi kökləri vardır. Tarixin qədim dövrlərindən başlamış müasir günümüzdə qədər Azərbaycan xalqının adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, polietnik zənginliyini özündə yaşadan və birləşdirən baxışlar sistemi kimi azərbaycançılıq ideyası təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan tarixən çoxmillətli ölkə, milli və dini tolerantlığın bərqərar olduğu məkan kimi tanınmış və bu üstün cəhətlər azərbaycançılıq məfkurəsinin əsasını təşkil etmişdir. Xalqımızın böyük mütəfəkkirlərinin, dövlət adamlarının, ictimai xadimlərinin fəaliyyətində bu ideya təkmilləşdirilərək tarixi zərurət forması əldə etdi.

Milli ideologiya konkret bir dövlətin ərazisində yaşayan və ya hər hansı ölkənin vətəndaşı olan, lakin özünü eyni millətin nümayəndəsi hesab edən bütün insanların, sosial qrupların, etnik azlıqların, siyasi təbəqələrin mənafeələrini özündə ifadə edən milli inkişaf konsepsiyasıdır.

Cəmiyyətin bütövlüyü, həmrəyliyi məhz milli ideologiyanın müxtəlif sosial və siyasi təbəqələrin, milli azlıqların və etnik qrupların, dini icmaların maraqlarını nə dərəcədə düzgün ifadə etmək qabiliyyətindən asılıdır. Onun məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- Milli ideologiya cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan ictimai-siyasi fenomendir;
- Milli ideologiya cəmiyyətin konsolidasiyasına, vahid məqsəd ətrafında səfərbər edilməsinə, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə, dövlətin sosial-iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir;
- Milli ideologiya dövlət-cəmiyyət münasibətlərinin milli maraqlar sistemində uyğunlaşdırılmasını təmin etməklə, siyasi sistemin təkmilləşməsinə təsir edən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir;
- Milli ideologiyalar dövlətin iqtisadi imkanlarını və ölkənin ümumi intellektual potensialını, xalqın siyasi şüur səviyyəsini və digər amilləri də özündə ehtiva edir.

Milli ideologiyanın əhəmiyyətini Azərbaycan xalqının milli ideologiyası olan Azərbaycançılığın əsasında göstərək. Professor Etibar Nəcəfovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycançılıq ideyası – Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni yüksəlişinə yönələn bir ideyadır. Bu ideyanın əsasında Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsi dayanır. Bu proses XIX əsrin ikinci yarısında başlamışdır. O zaman Azərbaycan Çar Rusiyasının əsarəti altında idi. Çar Rusiyasının millətlərə münasibətlər siyasəti isə ruslaşdırma, diskriminasiya və istismara əsaslanırdı.

Professor Etibar Nəcəfov tanınmış türk sosioloqu Ziya Göyalpın və qərb politoloqu Royd Cavanın “Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatı ardıcıl olaraq mədəni, siyasi və iqtisadi mərhələlərdən keçir” fikrinə əsaslanaraq, Azərbaycançılıq ideyasının, Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsinin özünü ilkin olaraq mədəni hərəkat kimi göstərdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, mədəni hərəkatın nümayəndələri M.F.Axundzadənin başladığı ənənələri davam etdirərək dini fanatizmi, köhnə adət-ənənələri tənqid edərək xalqı təhsilə, elmə yiyələnməyə çağırırdılar. Ciddi səylər nəticəsində yeni tədris metodları tətbiq edən milli məktəblər açıldı, ədəbi Azərbaycan dili və yeni əlifba uğrunda mübarizə genişləndi, milli kitabxanalar, oxu zalları fəaliyyət göstərməyə başladı, milli qəzet və jurnallar təsis olundu. Mədəni Azərbaycançılıq hərəkatının görkəmli nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan xalqının milli şüuru formalaşmağa başladı. Bütün bunlar xalqın öz mədəni və etnik birliyini dərk etməsində mühüm rol oynadı.

Professor Etibar Nəcəfov Azərbaycançılıq ideyasının mədəni sahədən siyasi sahəyə keçməsinə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məmmədəmin Rəsulzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlərin nəzəri və siyasi fəaliyyətləri ilə bağlayırdı. Onun fikrincə, siyasi Azərbaycançılığın nümayəndələri xalqımızın siyasi hüquqlarının müdafiəsini, perspektivdə isə müstəqil dövlət qurulmasını əsas hədəf kimi götürərək bu məqsədi həyata keçirmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə edirdilər. Onlar yüksək rütbəli hökumət nümayəndələri ilə görüşür, çara petisiyalar yazır, dövlət dumasının işində fəal iştirak edir, rusiya müsəlmanlarının qurultayını keçirirdilər.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Azərbaycanda başlayan milli-azadlıq mücadiləsi və bu müstəvidə yaşadığımız faciələr həm ölkə daxilində, həm də xaricdə yaşayan soydaşlarımızın vahid ideya ətrafında birləşdirilməsi və onların imkanlarından istifadə edilməsini taleyüklü bir məsələ kimi ortaya çıxardı. Bu məsuliyyətli və taleyüklü məsələnin həllini öz üzərinə götürən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev qısa müddətdə tarixiliklə müasirliyin tam vəhdətinə nail oldu. O, bu müstəvidə dünya azərbaycanlılarının vahid

ideya ətrafında birləşdirilməsinin, Azərbaycanın gələcəyi üçün tarixi və strateji önəm daşdığını uzaqgörənliklə müəyyən etdi. Həmin dövrdə Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən azərbaycançılıq ideyası Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının təməl sütunlarından birini təşkil etməyə başladı.

Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını Azərbaycan dövlətinin ana xətlərindən birinə çevirərkən ilk növbədə tarix boyu əldə edilmiş zəngin təcrübədən məharətlə və uzaqgörən bir strateq kimi istifadə etdi. Bu baxımdan Heydər Əliyevin azərbaycançılığı Ümummilli ideologiya olaraq irəli sürməsi onun Azərbaycan dövlətçiliyi naminə göstərdiyi tarixi xidmətdir. Məhz azərbaycançılıq Azərbaycana qarşı bir çox istiqamətlərdən yönələn təhdidlərin, ölkəmizi etnik bölücülük əsasında parçalamaq cəhdlərinin qarşısında güclü ideoloji və siyasi siper oldu. Çünki azərbaycançılıq bizim keçmişimizdən gələn dəyər olaraq vahid Azərbaycanın ideya əsası, ölkədə bütün konfessiya və etnosların həmrəylik və anlaşma içində birgəyaşayışının tarixi təcrübəsidir. Bu istiqamətdə də Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, tarixinin ədəbiyyat və mədəniyyətinin yeni–azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərkinin metodologiya və startegiyasını formalaşdırdı. Onun 2001-ci il iyun ayının 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, həmçinin 9 avqust 2001-ci il avqust ayının 9-da imzaladığı “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili Gününün təsis edilməsi haqqında” Fərmanı böyük tarixi-siyasi əhəmiyyətə malikdir.

Heydər Əliyev öz çıxışlarında bir vacib məqamı hər zaman diqqətə çatdırıb ki, Azərbaycanın çoxmillətli, tolerant ölkə olması bizim böyük sərvətimizdir və biz bunu qoruyub saxlamalı, dünyaya ən yüksək səviyyədə təbliğ etməliyik.”Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Azərbaycanın ən başlıca sərvətlərindən biri qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Biz bunu qiymətləndiririk və saxlayacağıq. Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Azərbaycanlı sözü bizi həmişə birləşdirib”.

Heydər Əliyev xaricdə yaşayan azərbaycanlıların dağınıq halda yaşamaması, onların diaspor fəaliyyəti göstərməsi üçün milli həmrəyliyin vacib olduğunu bildirdi. O, həm də yaxşı dərk edirdi ki, milli həmrəyliyin möhkəmlənməsi üçün azərbaycançılıq ideologiyası zəruridir. Məhz bu ideologiyanın təbliği nəticəsində Azərbaycanı hansı səbəbdən tərk etmələrindən asılı olmayaraq xaricdə yaşayan soydaşlarımız arasında milli həmrəylik yarandı və onlar Ümummilli maraqlar naminə birlikdə fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bunun nəticəsində də soydaşlarımız arasında azərbaycançılıq ideologiyası milli həmrəyliyin konsepsiyasına çevrildi.

Prezident xarici dövlətlərə ilk səfərlərindən başlayaraq getdiyi hər bir ölkədə yaşayan həmvətənlərimizlə – oradakı azərbaycanlı icmasının böyük və ya kiçikliyindən asılı olamayaraq – görüşlər keçirir, onların problemləri, qayğıları ilə maraqlanır, tövsiyələrini verirdi. Azərbaycan diasporunun yeni mərhələdə inkişaf tezislərini də məhz böyük Öndərin həmin görüş və çıxışlarda söylədiyi fikirlər, müddəalar təşkil etmişdir. Özü də bu hər zaman şüarçılıqdan uzaq, reallığı əks etdirən, zərurətdən doğan fikir və müddəalar olub. Bu baxımdan Heydər Əliyevin 2001-ci ilin noyabrında Bakıda Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında bəyan etdiyi tezislər əslində azərbaycançılığın, Azərbaycan təəssübkeşliyinin ən lakonik ifadəsi idi: “Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşı kimi, istədikləri kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsubiyyətlərini itirməsinlər.

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasında tarixiliklə müasirliyin nəzəri vəhdəti əsas yer tutur. Azərbaycançılığın Ümummilli ideologiya halına gəlməsi, bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən məfkurəyə, müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsasına çevrilməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, azərbaycançılığı dövlətçiliyə tətbiq etdi, bu məfkurəyə əsaslanan milli dövlət yaratdı, xalqda dövlətçilik hissini formalaşdırdı. Bu ideologiya Azərbaycan dövlətinə qarşı bir çox istiqamətlərdən yönələn təhdidlərin, ölkəmizi etnik əlamətlər əsasında parçalamaq cəhdlərinin qarşısında güclü ideoloji və siyasi siper olmuşdur. Bunu onun Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayındakı nitqi (10 noyabr, 2001-ci il) də sübut edir. Heydər Əliyevin qurultaydakı çıxışı azərbaycançılığın tarixi proqram sənədi hesab edilir. Heydər Əliyev qurultaydakı çıxışında demişdir: “Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi, həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 67 s.
2. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Bakı: Turan Evi, 2012, 485 s.
3. İmanov H.R. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: Turan Evi, 2010, 441 s.
4. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 359 s.
5. Politologiya. İzahlı lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 352 s.

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА

Буньядов З.В.

Ключевые слова: *нация, идеология, политика, государство, история.*

Национальная идея – это комплекс этического-нравственных ценностей, издавна играющий главенствующую роль в мировоззренческом мышлении народа, основанный на максимально долгом сохранении своей идейной самобытности и защите права будущих поколений выбирать свою идеологию. Национальная идеология чаще всего употребляется в политическом смысле, в смысле национальной государственности, является феноменом политического сознания. Она включает в себя ценности национальной идеи. Идеология азербайджанства в своем развитии прошла этапы культурного, политического и экономического азербайджанства.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV AND THE IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM

Bunyadov Z.V.

Keywords: *nation, ideology, politics, state, history*

The national idea is a complex of ethical and moral values, which has played a dominant role in the ideological thinking of the people for a long time, is based on the preservation of its ideological uniqueness as long as possible and the protection of the right of future generations to choose their own ideology. National ideology is mostly used in the political sense, in the sense of national statehood, and is a phenomenon of political consciousness. It includes the values of the national idea. The ideology of Azerbaijanism in its development has passed through the stages of cultural, political and economic Azerbaijanism.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İFADƏLİ OXU VƏRDİŞLƏRİNİN AŞILANMASI PROBLEMİ

¹Cəfərova Nabat Beydulla qızı, ²Məmmədova Sona Əli qızı

¹*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, ped.e.d., professor*

²*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d., dosent*

cafarova_nabat@mail.ru ; sonamammedova@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, ibtidai sinif, ifadəli oxu, vərdis, problem*

İbtidai siniflərdə tədris olunan Azərbaycan dili fənninin məzmunca yeniləşməsi kiçikyaşlı məktəblilərin müasir dövrün inkişaf tendensiyasına uyğun formalaşmasına yönəlmiş, təlim prosesinin daha təkmil forma və üsullarla həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdır.

Dövrümüz çevik intellektual düşüncəyə və sadə həyatı bacarıqlara qabil yeni nəslin formalaşdığı bir zamana sürətlə keçid prosesini yaşamaqdadır. Bu prosesin məntiqi axarda istiqamətlənməsi dövlət və cəmiyyətin qarşısında olduqca geniş vəzifələr qoyur ki, bunların bir hissəsi ibtidai təhsil sahəsinin üzərinə düşür.

Belə ki, ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində ifadəli oxu ciddi problem kimi diqqəti cəlb etsə də, nədənsə müəllimlər bunu çox zaman ikinci plana keçirir, nəzəri biliyin öyrənilməsi prosesində ifadəli oxu vərdislərinin inkişaf etdirilməsi imkanlarından lazımınca istifadə etmirlər. Halbuki ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində ifadəli oxu vərdislərinin aşılması üçün optimal imkan və şərait mövcuddur.

Bu situasiyadan yanaşdıqda əmin oluruq ki, intonasiya və durğu işarələrinin inteqrativ öyrənilməsi Azərbaycan dilinin tədrisi prosesinə aydınlıq gətirir, durğu situasiyaları, sintaktik struktur, intonasiya vahidləri kimi anlayışların mənimsənilməsini tezləşdirir.

Şagird hiss edir ki, intonasiya cümlənin, mətnin təşkilində və artikulyasiyasında onunla paralel iştirak edir. Durğu işarələri və intonasiya hadisələrinə inteqrativ yanaşma onların əlaqə sahəsini diaqnoz etməyə, funksional xassələr nəticəsində proqnozlaşdırma aparmağa imkan verir.

Beləliklə, aydın olur ki, yazılı nitqin intonasiya qanunauyğunluqları vardır, bunlar da müəyyən sintaktik şərtlərlə birlikdə onun durğu işarələri sistemini təşkil edir. Adətən, nitqdə üç şərtədən (yüksəlmə, azalma, normal) ibarət olan sistemdə məqsədə və intonasiya görə nəqli cümlələri (nəqli, sual, nida, əmr) nida

cümləsində fərqləndiririk. Sintaktik konstruksiyaların geniş spektrini görə bilirik. Hazırda durğu işarələrinin və intonasiyanın öyrənilməsi, əsasən, şifahi nitqlə inteqrasiya şəraitində həyata keçirilir.

Şəxsiyyətin mədəniyyət göstəricilərindən biri kimi onun oxu vərdişləri, ifadəli oxu bacarığı və mütaliə etmə xüsusiyyəti dəyərləndirilir.

İfadəli oxunun əsasında iki cəhət durur:

- İfa edilən əsərin ideya məzmununun dərinə qavranılması, təsir olunanların mahiyyətinə nüfuz edilməsi.
- Hiss edilənlərin, qavranılanların səslənən sözlə dinləyicilərə çatdırılması [6, s.102].

İfadəli oxu monoloji nitq olduğu üçün şifahi nitqin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Şifahi nitqdə səsin ahəngi və ifadəli hərəkətlər sayəsində eyni söz müxtəlif mənələrdə işləyə bilər və fərqli şəkildə başa düşülə bilər. İfadəli oxunun rəvan getməsi üçün əsərin məzmununun dərk edilməsi zəruri olduğu kimi, zəngin söz ehtiyatının olması, nitqin emosionallıq xüsusiyyətlərinə bələdlik, dilin qayda qanunlarına yiyələnmək əsas şərtədir [5, s.363-364].

Belə ki, insanın kompetensiyalarının qiymətləndirilməsində onun malik olduğu vərdişlər, həyatın müxtəlif sahələrində əldə etdiyi uğurlar əsas götürülür. Bu vərdişlər arzuların reallaşması və gəncin öz həyatını informasiya əsrinin tələbləri səviyyəsində qurmasında vacib şərtlərdəndir ki, onun mərkəzində ifadəli oxu mədəniyyəti durur. Belə düşünmək olar ki, müasir texnoloji inkişaf, informasiya vasitələrinin çoxluğu oxuya marağı azaldacaqdır [3, s. 5].

Hazırkı dövrümüzdə bu cür yanaşmanın mövcudluğu danılmazdır, lakin oxunu dəyərləndirən, lakin oxunu dəyərləndirən hər kəs bilir ki, kitab insanın ən yaxın dostu, həmsöhbəti və yol göstərəndir. Oxu sənəti, oxu mədəniyyəti şagirdin mənəvi aləmi zənginləşir, dünyaya baxış bucağı dəyişir, sivil cəmiyyətin ideal şəxsiyyəti olur.

Şagird başqalarının hissələrini və düşüncələrini anlamaq üçün dinləmə və oxumağa, hiss və düşüncələrini ifadə etmək üçün danışmaq və yazmağa müraciət edir. Dilin dörd əsas bacarıq sahəsi: dinləmək, oxumaq, danışmaq və yazmaq nitq mədəniyyətinin əsasını təşkil edir.

Bu bacarıqlar bir-biri ilə əlaqəlidir və hər birinin digərinə təsiri var. Ünsiyyət zamanı düzgün dinləməyi bacarmaq anlaşılmaqların qarşısını alır və uğurlu kommunikasiyanı təmin edir. Həmçinin ifadəli oxu prosesində dinləmə və anlama bir-biri ilə əvəzlənir. İfadəli oxu bacarığı və vərdişi vacib keyfiyyətdir və bunu hər kəs özünə təlqin edə bilər.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində əsas məqsəd ifadəli oxu üzrə bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Belə ki:

- ibtidai siniflərdə ifadəli oxu üzrə bacarıq və vərdişlərin tədrisi prosesi fəal təlimlə aparılarsa:

- ifadəli oxu üzrə iş rəhbəri və bədii mətn nümunələri üzərində qurularsa,

-düzgün, məntiqi, aydın, ifadəli oxunan rəhbəri və bədii mətn nümunələri interaktiv təlim metodları ilə əşılansarsa,

- bu iş sistemli, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə aparılarsa, şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığının yaranmasına və inkişafına səbəb olacaqdır.

İbtidai siniflərdə ifadəli oxu üzrə bacarıq və vərdişlərin yaradılması məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruridir:

- ibtidai siniflərdə ifadəli oxu vərdişlərinin aşılması probleminin metodik əsaslarının müəyyənəşdirilməsi;
- ibtidai siniflərdə ifadəli oxu vərdişlərinin aşılması istiqamətində proqram(kurikulum) məzmununun təhlili;
- ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində ifadəli oxu təliminin dil qaydaları ilə inteqrasiyasının təşkili;
- ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində ifadəli oxu bacarıq və vərdişlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi imkanlarının müəyyənəşdirilməsi.

İbtidai siniflərdə ifadəli oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məsələsi ayrıca problem kimi sistemli şəkildə araşdırılmalı, şagirdlərin oxuya yiyələnmə bilməsi və fəal təlimlə tənzimlənməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı ifadəli oxu bacarıqlarının yaradılması ifadəli oxu vərdişlərinin formalaşmasına şərait yaradır.

İbtidai siniflərdə təliminin məzmunca təkmilləşdirilməsi və şagirdlərə aşılacaq bacarıq və vərdişlərin müəyyənəşdirilməsi baxımından Azərbaycan dili dərslərində bədii və elmi-kütləvi mətnlərin ifadəli oxu vasitəsilə mənimsədilməsi mühüm metodik əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai siniflərdə bədii və elmi-kütləvi mətnlərin tədrisi zamanı ifadəli oxu bacarıqlarının yaradılması və inkişafı təlimə şagird marağını təmin edir, dərslin daha canlı və yaradıcı şəkildə qurulmasına böyük imkanlar açır [4, s.43].

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin prosesində bədii əsərlərdən götürülmüş nümunələr əsasında şagirdlərə ifadəli oxu vərdişlərinin aşılması onlarda nitqin bədiiyi, emosionallığı və obrazlılığı ilə bağlı ilkin və aydın təsəvvürlərin yaranması üçün möhkəm zəmin hazırlayır.

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərə ifadəli oxu bacarıq və vərdişlərinin aşılmasında fəal təlim metodlarından yararlanmaqla ifadəli oxu probleminin həlli istiqamətində ciddi işin aparılması ibtidai sinif müəllimlərinin vəzifə borcudur [6, s. 58].

Bəzi müəllimlər ifadəli oxunun məqsədini, aparıcı rolunu, iş növlərini düzgün müəyyənləşdirə bilmir, nəticədə metodik səhvə yol verirlər.

Belə ki, müəllim özü ifadəli oxunun ustası olmalı, şagirdlərə ifadəli oxunun mahiyyətini izah etməli, oxu bacarıqlarını ifadəli oxu zirvəsinə qaldırmağı bacarmalıdır. Deyə bilərik ki, ifadəli oxu problemlərinin aradan qaldırılmasında müəllimin polu böyükdür.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. A. Bədii əsərlərin ifadəli oxusuna hazırlıq yolları haqqında. // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, Bakı, 1965, № 1, s. 3-11
2. Balıyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı: Maarif, 2008. 138 s.
3. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə strategiyalı oxu problemi. Bakı-2022, ADPU-nəş. 304 s.
4. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: Elm-təhsil, 2016, 404 s.
5. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-çap, 2009, 620 s.
6. Həsənlı B., Abdullazadə N. İfadəli oxu, Bakı: Müəllim, 215, 304s
7. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). // Kurikulum, 2010, №3, s. 117-130.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ПРИОБРЕТЕНИЯ ПРИВЫЧКИ ВЫРАЗИТЕЛЬНОГО ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Джафарова Н.Б., Мамедова С.А.

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, начальная школа, выразительное чтение, привычка, проблема.*

Общей целью предмета «Азербайджанский язык», имеющего интегративный характер, является создание и развитие правильной и логичной речевой деятельности, навыков выразительного чтения у младших школьников, формирование их познавательной активности и самостоятельности. В дополнение к правильному, осознанному, быстрому чтению навыки и привычки выразительного чтения служат для подготовки учащихся к приобретению необходимых знаний азербайджанского языка и овладению другими предметами. Однако опыт показывает, что знания и умения, приобретаемые учащимися по предмету азербайджанского языка, носят скорее теоретический характер, часто не сопровождаются практической речевой деятельностью, а теоретическая и практическая речевая деятельность слабо связаны. Поэтому как письменная, так и устная речь младших школьников не отвечает необходимым требованиям. Хотя в начальных классах учащиеся приобретают различные языковые знания, они испытывают трудности в правильном построении речи.

Обучение выразительному чтению должно проводиться на основе систематизированного материала. Задача программы, учебника, а главное преподавателя - раскрыть и объяснить эти знания с точки зрения требований и представлений современной эпохи. Они проявляются в первой и второй содержательных линиях азербайджанского языка, в содержательных линиях «Аудирование и понимание» и «Говорение и чтение».

SUMMARY

THE PROBLEM OF ACQUISITION OF THE HABITS OF EXPRESSIVE READING IN THE PRIMARY SCHOOL

Jafarova N.B., Mammadova S.A.

Key words: *Azerbaijani language, elementary school, expressive reading, habit, problem.*

The overall goal of the subject "Azerbaijani language", which has an integrative character, is the creation and development of correct and logical speech activity, expressive reading skills in younger students, the formation of their cognitive activity and independence. In addition to correct, conscious, rapid reading, expressive reading skills and habits serve to prepare students to acquire the necessary knowledge of the Azerbaijani language and other subjects. However, experience shows that the knowledge and skills acquired by students in the subject of the Azerbaijani language are more of a theoretical nature, often not accompanied by practical speech activity, and theoretical and practical speech activity are weakly connected. Therefore, both written and oral speech of younger students does not meet the necessary requirements. Although in the primary grades, students acquire various language skills, they experience difficulties in the correct construction of speech.

Teaching expressive reading should be based on systematized material. The task of the program, the textbook, and most importantly the teacher is to reveal and explain this knowledge in terms of the requirements and ideas of the modern era. They are manifested in the first and second content lines of the Azerbaijani language, in the content lines "Listening and understanding" and "Speaking and reading".

SƏFƏVİ HÖKMDARI I ŞAH ABBASIN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR VƏ TOLERANTLIQ (PYETRO DELLA VALLENİN “SƏYAHƏTNAMƏ” Sİ ƏSASINDA)

Əhmədova Həcər

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Hajarqahmadova@gmail.com

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, humanizm, I Şah Abbas, Pyetro Della Valle

Multikulturalizm bir termin olaraq XX əsrin 60-70-ci illərində meydana çıxmış və ədəbiyyatlara da təxminən həmin illərdə daxil edilmişdir. Çox gənc anlayış olmasına baxmayaraq, bu gün multikultural dəyərlər və tolerantlıq geniş şəkildə xalq arasında təbliğ olunur, bu təbliğat hətta təhsil müəssisələrində istər bakalavriatura, istərsə də magistratura pilləsində tədris olunacaq səviyyəyə yüksəldilmişdir. Azərbaycanda isə bu gün Multikulturalizm bir siyasət modeli olaraq gündəmədir.

Hələ “Multikulturalizm” termininin meydana gəlmədiyi qədim dünya, orta əsrlər dövründə Azərbaycan xalqının adət-ənənələrində, şifahi xalq yaradıcılığında, sonralar yazılı ədəbiyyatda, mədəniyyətdə, hətta siyasətdə belə multikultural dəyərlər və tolerantlıq özünü biruzə vermişdir. Azərbaycan xalqının etnik tərkibi olduqca rəngarəngdir, əsrlərdir müxtəlif xalqlar və millətlər mehriban birgəyaşayış şəklində ölkədə məskunlaşmış və onların dinlərinə, mədəniyyətlərinə, adət-ənənələrinə toxunulmamışdır. Bütün qeyd etdiklərimiz əslində tarixin müxtəlif dövrlərindən qaynaqlanaraq yuxarıda məlumat verdiyimiz müsbət keyfiyyətlər və dəyərlər bu günə qədər qorunaraq nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycana bir sıra səyyah və diplomatlar səfər etmişdir. Onların gündəlikləri həmin dönməni öyrənmək baxımından unikal mənbələrdir. Bu səyyahlardan biri də italyan səyyah Pyetro Della Valledir. Pyetro Della Valle Azərbaycan Səfəvi dövlətində səfərdə olarkən Şah I Abbasla görüşüb tanış olmuş, hətta bir müddət hərbi səfərlərində iştirak etmiş, XVII əsrin əvvəlləri Azərbaycan Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir. Səyyahın gündəliyində Şah I Abbas ətrafı şəkildə təsvir edilmiş, istər xarici görünüş, istərsə də xarakter baxımından olduqca gözəl analiz edilmişdir. Mənbədə eyni zamanda Şah I Abbas zamanında (1587-1629) hökmdarın dini tolerantlığı, orduda qeyri-millətlərə də vəzifə verilməsi, türklərlə bərabər digər xalqlardan olan nümayəndələrin də himayə edilib qayğı göstərilməsi haqqında məlumatlara rast gəlinir.

Pyetronun ən ümdə niyyəti Səfəvi hökmdarı Şah Abbasla görüşmək idi. Uzun məsafələr qət etməsi, bütün məşəqqətlərə dözməsinin əsas səbəbi məhz “dünyada ən məşhurlardan birini, dünyanı lərzəyə gətirən o cəsur padşahı” görmək arzusu idi”.. ən böyük arzum olan və məni İtaliyadan buralara gətirib çıxaran əsas səbəb adını indi çəkmək istəmədiyim, ancaq sizin kimdən bəhs etdiyimi anladığımız və bu gün dünyada ən məşhurlardan biri olub İtaliyada hamının dediyi kimi, dünyanı lərzəyə gətirən o cəsur padşahı görmək arzusudur” [1,126].

Şahın öz əyan-əşrafına, vəzirlərinə davranışı, onlarla xoş münasibətini təsvir edən Pyetro Della Valle onun daxili aləminin şən və zarafətli, münasibətlərdə humanist və tolerant olmasını qeyd edir. Şah gecə saat 1 radələrində qədər gah o vəziri, gah bu mehmandarı ilə səmimi şəkildə gülüb danışdı. O, Gəncə və ətraflarının canişini Dəli Məhəmmədi çağıraraq onunla məzəli söhbətlər edirdi. Qonaqlar bir-bir və yavaş-yavaş sağollaşmadan divandan çıxamağa başladılar. Mən də bir şey bilmədiyimdən onlar kimi sakitcə divanxananı tərk etmək istədim, ancaq Şah mənimlə söhbət etmək istədiyini bildirdi. Qayıdıb üzünə ona sarı diz çöküb oturmaq istədim. Şah mənə Dəli Məhəmmədə yaxın yerdə oturmağımı əmr etdi. Mən əmrə tabe olaraq onun yaxınında əyləşdim [1,138].

Valle Şah Abbasın müqəddəs kitablara ehtiramının şahidi olur [1,143]. Şah karmelitan monaxlarını vikarisini çağırtdırmış, vaxtilə ona Zəburu fars dilinə tərcümə etməyi həvalə etmişdi. Həmin tərcüməni istəyirdi. Vikari Zəburun farsca tərcüməsi ilə bərabər ərəb dilində çap olunmuş İncili və Raymondunun ərəb əlifbasını gətirir. Əlifbada ərəb hərflərinin gözəl çap üsulunu görəndə Şah çox maraqlı görünür və kitabın Persiyada da olmasını arzulayır. O, hərflərin çap üsulunu Romadan gətizdirməyi vikariyə tapşırır [4,737]. Pyetro Della Valle qeyd edir ki, din barədə burada heç kəsə təzyiqlə göstərilir və başqa dində olanları öz dini əksinə bir iş görməyə məcbur etmirlər. Lakin elə başıboş adamlar da vardır ki, pul, mehribanlıq, ya bir qadınla aldanıb imanını sustlaşdırır bilir. Lakin əksinə bir ağıllı adam kifayətdir ki, bir az burada qalıb dərk edə bilsin ki, “xristianlar” Persiyada daha çox mehribanlıq görürlər və müsəlmanlardan yaxşı dolanırlar. Belə olduğu halda dinini dəyişmək heç kəsin fikrinə gəlməyəcək, bəlkə qabaqlar da belə bir fikirdə olmuş olsa ondan imtina edəcəkdir [3,255].

Pyetro azərbaycanlıların qonaqpərvərliyindən, əliaçıqlığından danışaraq yazır: “ Onlar əcnəbilərə hədiyyələr verməklə özlərindən xeyli səxavət nişan verir. Lakin qayda üzrə hədiyyəni alan şəxs aldığı hədiyyənin müqabilində qiymətli və ya ondan daha qiymətli hədiyyə verməlidir. Çünki hədiyyə alan şəxs bu işi görməsə hədiyyə verən gileylənəcəkdir” [3,220].

Şah I Abbasın həyata keçirdiyi ordu islahatı barədə məlumatlar verən Pyetro Della Valle təkcə müsəlmanlar deyil, qeyri-müsəlmanların da orduya cəlb edildiyini, bütün xalqların nümayəndələrinə bərabər şərait yaradılmasından söhbət açır. Səyyah qeyd edir ki, hər bir qızılbaş azad, yəni sərbəst olub, istədiyi vaxt öz maaşına göz yuma, yaxud xidməti yerini dəyişə bilərdi [2, 231].

Bir sözlə, Şah Abbas öz xalqı üçün nə təkcə bir yaxşı şah, həm də mehriban ata və ürəyi yanan başçıdır. O, nə təkcə öz rəiyyətinə torpaq və mai-qara bağışlayır, həm də ehtiyacı olanlara kafi qədər pul verir ki, öz ehtyaclarını aradan qaldırsınlar. İmkani olanlara borc verir, yoxsullara isə əvəzsiz bağışlayır [3,256].

Məhz bu səbəblərə görə xalq hər zaman Şah I Abbası sevib hörmətlə qarşılımış və Pyetronun qeyd etdiyi kimi şahın başına and içmişlər.

Xoş rəftar, tolerantlıq, humanizm, insanpərvərlik daim dünyada bütün münaqişələrin alovlanmasının qarşısının alınmasında müsbət anlamda ən təsirli vasitə olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ. Bayramova Günel. Türk dilinin qrammatikası. Bakı, 2020
2. Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu. Dövlət quruluşu. Bakı, 2020
3. Süleymanov N. Azərbaycan Sıfvi dövləti XVII əsrdə. Bakı, 2021
4. Viaggi di Pietro della Valle, ill Pellegrino, part II. The New York Public library, reference department, 1892

РЕЗЮМЕ

МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ I ШАХА АББАСА СЕФЕВИ (НА МАТЕРИАЛЕ « ПУТЕШЕСТВИЯ » ПЬЕТРО ДЕЛЛА ВАЛЛЕ)

Ахмедова Х.

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, гуманизм, шах Аббас I, Пьетро делла Валле.

В статье в рамках реформ, проведенных в период правления сефевидского правителя I Шаха Аббаса, выделены основные направления развития страны в социально-экономической, культурной и других сферах и выявлены такие положительные качества, как поликультурные ценности, толерантность и гуманизм, который привел к развитию. Вопросы поликультурных ценностей и толерантности заметны не только в культурно-экономических мерах, предпринятых шах Аббасом I (1587-1629), но и в армейской реформе, проведенной для укрепления военной опоры государства. Статья разработана на основе «Путешествия» итальянского путешественника Пьетро делла Валле, посетившего Сефевидское государство Азербайджана в начале XVII века.

SUMMARY

MULTICULTURAL VALUES AND TOLERANCE DURING THE REIGN OF SAFAVI RULER SHAH I ABBAS (BASED ON PIETRO DELLA VALLE'S "TRAVEL")

Ahmadova H.

Keywords: multiculturalism, tolerance, humanism, Shah Abbas I, Pietro Della Valle

In the article, within the framework of the reforms implemented during the reign of the Safavid ruler Shah I Abbas, the main directions of development of the country in socio-economic, cultural and other fields and the positive qualities such as multicultural values, tolerance, and humanism that led to the development were reflected. The issues of multicultural values and tolerance are noticeable not only in the cultural and economic measures taken by Shah I Abbas (1587-1629), but also in the army reform implemented to strengthen the military pillar of the state. According to the topic, the article was developed on the basis of the "Travelogue" of the Italian traveler Pietro Della Valle, who visited the Safavid state of Azerbaijan at the beginning of the 17th century.

MULTİKULTURALİZMİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Əliyeva Leyla Elxan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

leyla_848484@list.ru

Açar sözlər: multikulturalizm, Azərbaycan, Heydər Əliyev, etnik qrup, vətəndaş

Azərbaycanda nəsillər boyu müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə və etnik qruplara mənsub insanlar bir böyük ailə kimi mehriban yaşayıblar. Ölkədə həmişə güclü tolerantlıq və multikulturalizm dəyərləri olub. Azərbaycanda Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması və 2016-cı ilin ölkədə “Multikulturalizm ili” elan edilməsi hökumətin bu idealların təbliğinə sadıqlığına sübutdur. Multikulturalizm insanları bir araya gətirməkdə, sülhün, sabitliyin, mehribanlığın və qarşılıqlı hörmətin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır, eyni zamanda müxtəlif dinlərə qarşı qorxu və qərəzlə mübarizə aparır.

1993-cü ildə Ulu Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gələrək xalqın dəstəyi ilə “Suverenliyimizi daim yaşatmaq, dövlət müstəqilliyimizi əbədi etmək üçün harada yaşamasından asılı olmayaraq bu gün hər bir azərbaycanlıdan müqəddəs Azərbaycan qayəsi ətrafında əməl və əqidə birliyi, sarsılmaz həmrəylik tələb olunur” mesajını verdi [8, səh.4]. Bu fəaliyyət çağırışı dünyanın hər yerindən olan azərbaycanlıları daha da yaxınlaşdırdı, onları Azərbaycan dəyərlərinin öz icmalarında təbliğinə fəal töhfə verməyə və qəbul etdikləri ölkələrin ictimai-siyasi həyatında iştirak etməyə ruhlandırdı. Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş azərbaycançılıq ahəngdar milli həyatın, dinlərin dinc yanaşı yaşamasının, etnik qruplar arasında qarşılıqlı əlaqənin, taleyin ortaqlığının, müstəqil Azərbaycanın birliyi, yüksəlişi və tərəqqisi yolunda birgə səylərin ümumi tarixini təmsil edir.

Heydər Əliyev Azərbaycanın postsovet dövrünün ən nüfuzlu simalarından biri kimi hamı tərəfindən tanınır. Onun rəhbərliyi, baxışı və siyasəti ölkəyə, xüsusən də multikulturalizmin inkişafına davamlı təsir göstərmişdir [2, s.15]. Heydər Əliyev 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanın Prezidenti vəzifəsində çalışıb və onun irsi bu gün də Azərbaycanda xatırlanır və qeyd olunur. Multikulturalizm bir cəmiyyət daxilində çoxsaylı mədəni, etnik və dini qrupların mövcudluğu və birgə yaşaması deməkdir. Azərbaycanda bu ideya əsrlər boyu bir çox etnik qrupların əmin-amanlıq və sülh şəraitində birgə yaşadığı ölkə tarixinin bir parçası olmuşdur.

Heydər Əliyev Siyasətində Multikulturalizm . Heydər Əliyev 1993-cü ildə, ölkənin mühüm sosial-siyasi problemlərlə üzləşdiyi bir vaxtda Azərbaycan Prezidenti vəzifəsinin icrasına başlayıb. O, dərhal mədəni identiklik və müxtəliflik məsələlərini həll etmək, ölkədə multikulturalizmin inkişafına kömək etmək üçün yola çıxdı. O, bunu Azərbaycanın etnik qruplarının mədəni irsinin qorunmasına və təbliğinə yönəlmiş bir sıra siyasətlər həyata keçirməklə həyata keçirib.

Heydər Əliyevin irəli sürdüyü əsas təşəbbüslərdən biri 2001-ci ilin 21 iyununda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması oldu. Bu komitəyə Azərbaycanda bütün dini qruplara bərabər münasibətin təmin edilməsi, onların hüquqlarının müdafiəsi tapşırılıb. Komitənin əsas fəaliyyət istiqaməti ölkə Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə uyğun dini etiqad azadlığının reallaşdırılması üçün münasib şəraitlərin yaradılmasıdır [10].

Heydər Əliyev mənsubiyyət və birlik hissini aşılamaqla daha inklüziv və tolerant cəmiyyətin qurulmasına kömək etdi.

Uzun müddət xalqımız ateizm prinsipləri üzərində qurulmuş totalitar rejimlə idarə olundu. Bu rejim xalqın cəmiyyətimizdə dərin tarixi köklərə malik olan İslam dini ilə əlaqəsini kəsməyə cəhd edirdi [1]. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımız öz dini inanclarını bərpa etməyə başladı. Sovet dövrü dinin ifadəsini sıxışdırırdı, lakin demokratik dövlətin qurulması ilə vətəndaşlara öz dinlərini rahat şəkildə etiqad etmək azadlığı əldə edildi. Bu, “Dini etiqad azadlığı”nı aydın şəkildə müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, eləcə də “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanunun qəbulunda aydın görünür. Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə yeni məscidlər tikilib, mövcud olanları təmir edilərək abadlaşdırılıb. Müstəqillikdən əvvəl Azərbaycanda cəmi 17 məscid var idisə, indi bu rəqəm 1236-ya çatıb. 1997-ci ildə isə Bibiheybət məscidinin bərpası ilə bağlı Heydər Əliyevin nitqi müstəqilliyimizin qorunub saxlanmasında həlledici rol oynayıb [4, s.10].

Multikulturalizmin Azərbaycana təsiri

Azərbaycanda multikulturalizmin inkişafı ölkəyə ciddi təsir göstərmişdir. Mədəni müxtəlifliyin təşviqi daha inklüziv və harmonik cəmiyyətin yaradılmasına kömək etdi. O, həmçinin müxtəlif etnik və dini qruplara qarşı qərəz və ayrı-seçkiliklə mübarizə aparmağa kömək etmişdir. Heydər Əliyev siyasətinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın müxtəlif etnik qruplarının mədəni irsinin qorunub saxlanmasına və təbliğinə gətirib çıxarıb ki, bu da xalqın mədəni irsinin zənginləşməsinə kömək edib.

Bundan əlavə, multikulturalizm Azərbaycanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Mədəni müxtəlifliyi təşviq etməklə ölkə xarici investorlar və turistlər üçün daha cəlbedici olmuşdur ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafına kömək etmişdir. Bu, həm də ölkədəki etnik qruplar üçün sahibkarlığı və innovasiyanı təşviq etməklə yeni imkanlar yaratmışdır [3, s.17].

Son olaraq, Azərbaycanda multikulturalizmin inkişafında Heydər Əliyevin rolu çox böyükdür. Onun baxışı, Liderliyi və siyasəti daha inklüziv və harmonik cəmiyyətin yaradılmasına kömək edib, ölkənin

gələcəyini müasir və mütərəqqi bir millət kimi formalaşdırmağa kömək edib. Onun irsi gələcək nəsilləri multikulturalizmi təşviq etmək və daha vahid dünya yaratmaq istiqamətində işləməyə ruhlandırmaqda davam edir [5, s.7].

Sovetlər dönəmində xalqımız çətinliklərə və sınaqlara baxmayaraq, öz dini inancında, mənəvi dəyərlərində dönməz qalmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə dini adət-ənənələrimizin təbliği, İslam dəyərlərinə hörmət daha da güclənib. Ümummilli Lider Heydər Əliyev ictimai-siyasi həyatının bütün sahələrində, o cümlədən dövlət-din münasibətlərinin sivil prinsiplər əsasında tənzimlənməsində, dini etiqad azadlıqlarının təmin edilməsində, dini-mənəvi və mənəvi-əxlaqi dəyərlərin prioritet istiqamətə yüksəldilməsində mühüm xidmətləri olmuşdur. Cəmiyyətdə böyük siyasi irs qoyub getmişdir. Bu siyasət son 20 ildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən hazırda uğurla davam etdirilir, azərbaycançılığın təbliği istiqamətində və milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafı üzrə mühüm addımlar atılır. Ölkəmizdə hər zaman vurğulanan vətəndaş birliyi, həmrəyliyi, dini və milli məsələlərin həllində əldə olunan uğurlar bizim tarixi sərəvətimiz və nailiyyətimizdir [8, s.4].

Heydər Əliyevin multikulturalizmdən istifadə edərək iqtisadi inkişafa verdiyi töhfələr

Heydər Əliyev Azərbaycanda multikulturalizmin təbliği istiqamətində göstərdiyi səylərlə yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişafına da mühüm töhfələr verib. O, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə və xarici investisiyaların cəlbinə yönəlmiş bir sıra islahatlar həyata keçirdi ki, bu da iqtisadi artımı stimullaşdırmağa və ölkə vətəndaşlarının həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağa kömək etdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan neft-qaz sənayesində əsas oyunçuya çevrildi və ölkənin neft gəlirləri hökumətin bir çox sosial və iqtisadi proqramlarının maliyyələşdirilməsinə kömək etdi. Heydər Əliyev ölkənin infrastrukturuna, o cümlədən yeni magistralların, körpülərin, hava limanlarının tikintisinə də mühüm investisiyalar qoydu. Bu investisiyalar ölkənin əlaqəsini yaxşılaşdırmağa kömək etdi və insanların və malların ölkə daxilində hərəkətini asanlaşdırdı [7, s.6].

Heydər Əliyevin ən önəmli nailiyyətlərindən biri ölkənin dəniz neft yataqlarının işlənməsinə cavabdeh olan Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) yaradılmasıdır. ABƏŞ bir sıra iri beynəlxalq neft şirkətlərini bir araya gətirdi və ölkəyə əhəmiyyətli gəlirlər əldə etməyə kömək etdi. Neft və qaz sənayesinə qoyulan bu investisiya həm də iqtisadi artıma təkan verdi və yeni iş yerlərinin açılmasına kömək etdi ki, bu da ölkə vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına kömək etdi.

Heydər Əliyev irsi bütövlükdə regiona da mühüm təsir göstərmişdir. Daha böyük və daha güclü qonşularla əhatə olunmuş kiçik bir xalqın Lideri kimi Heydər Əliyev regionda sülhün, sabitliyin və əməkdaşlığın təşviqində mühüm rol oynamışdır. O, regional əməkdaşlığın güclü tərəfdarı idi və qonşu ölkələrlə sıx əlaqələr yaratmağa çalışdı [6, s.12].

Nəticə olaraq, Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın hüduqlarından çox-çox kənara çıxır. Onun multikulturalizmin, iqtisadiyyatın və siyasi sabitliyin inkişafına verdiyi töhfələr bütövlükdə regiona uzunmüddətli təsir göstərməyə davam edir. Onun dünyagörüşü, Liderliyi, sülh və sabitliyə sadıqlığı gələcək Liderlər nəsillərini ruhlandırmaqda davam edir və onun regiona təsiri hələ uzun illər ərzində hiss olunacaq.

Ədəbiyyat

1. Bəhrəmov, S.Ş. (2021), Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasında din siyasəti, Bakı: Avropa, 232 s.
2. Əliyev, V. (11 May, 2016), Ümummilli Lider Heydər Əliyevin milli siyasətində multikulturalizm faktoru, İki Sahil, s.15.
3. Həsənov, R. (25 Dekabr, 2021), Azərbaycan multikulturalizmi: Müdrik siyasətin məntiqi nəticəsi, Xalq qəzeti, s.17
4. Hüseynov, N. (20 Dekabr, 2019), Multikulturalizmin inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu, Azərbaycan qəzeti, s.10
5. Hüseynov, S. (19 Aprel, 2016), Multikulturalizm və tolerantlıq siyasəti sahəsində Heydər Əliyev uzaqgörənliyi, İki sahil, s.7
6. Qafarov, K., (8 May, 2016), Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir multikulturalizm siyasətinin banisidir, Respublika, s.12
7. Nəsirov, E., (29 Aprel, 2016), Heydər Əliyev və Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti, İki Sahil, s.6
8. Paşayev H. (14 May, 2016), Heydər Əliyev siyasətində azərbaycançılıq: multikulturalizm milli-mənəvi dəyərlərimizdəndir, Xalq qəzeti, s.4
9. <https://lib.aliyevheritage.org/az/7678027.html>
10. https://scwra.gov.az/az/view/pages/90?menu_id=26

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Алиева Л. Э.

Ключевые слова: мультикультурализм, Азербайджан, Гейдар Алиев, этнос, гражданин.

Мультикультурализм - это совместное проживание разных культур в едином обществе с уважением к разнообразию и поддержанием равенства между разными этническими и культурными группами. Эта концепция стала важнее вместе с увеличением числа людей, живущих в культурно разнообразных обществах в последние десятилетия. Гейдар Алиев играл важную роль в развитии мультикультурализма в Азербайджане и был известным политическим деятелем и Президентом Азербайджана. В этой статье мы изучили роль Гейдара Алиева в развитии мультикультурализма в Азербайджане и влияние его политики на страну.

SUMMARY
THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF MULTICULTURALISM
Aliyeva L. E.

Keywords: multiculturalism, Azerbaijan, Heydar Aliyev, ethnic group, citizen.

Multiculturalism means the coexistence of different cultures in a single society characterized by respect for cultural diversity and the promotion of equality among different ethnic and cultural groups. In recent years, the need for multiculturalism has grown due to the increase in diverse populations. Heydar Aliyev was a crucial figure in promoting multiculturalism in Azerbaijan as its President. Aliyev's impact on the development of multiculturalism is explored in the article in Azerbaijan and its effects on the nation.

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ VƏ DÖVLƏTÇİLİK

Əyubova Sevinc Əli qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Lalyv@inbox.ru

“Tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur”

Tarix şəxsiyyətlər yaradır və bu şəxsiyyətlər də tarixi yaradır və dəyişdirir.

Heydər Əliyev

Açar sözlər: *Ulu Öndər, tarixi fəaliyyət, dövlət, ideologiya, xalq, şəxsiyyət.*

Cəmiyyət və dövlətlər bir birini əvəz etsələr də xalqın tarixi yaddaşında elə şəxsiyyətlər var ki onlar unudulmur. Xalq tarixin lokomotivləri olsa da bunları işə salan şəxsiyyətlərdir. H.Əliyev də belə şəxsiyyətlərdəndir. Unikal təfəkkür sahibi kimi bəşər tarixində yaradıcı keyfiyyətləri ilə gənc nəslə örnək olan rəşadətli düşüncəyə zəmin yaratmışdır. 1991-1993-cü illərdəki siyasi sabitsizlik şəraitində respublikaya yüksək idarəetmə təcrübəsinə malik olan şəxsiyyət lazım idi. Bu bizim gözlədiyimiz Ulu Öndər H.Əliyev idi. Belə bir vəziyyətdə xalq öz böyük oğlu Heydər Əliyevi Azərbaycana rəhbərliyə dəvət etdi. Onun hakimiyyətə növbəti dəfə qayıdışı respublika və xalqımızın həyatında kəskin dönüş oldu. Dövlətçiliyə qarşı qəsdlərin qarşısı alınaraq qanunsuz silahlı birləşmə və xarici qüvvələrdən dəstək alan siyasi qruplaşmalar cəzalandırıldı. Onun əməli və gərgin fəaliyyəti nəticəsində ölkədə sabitlik bərpa edildi, Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunması haqqında atəşkəsə nail olundu. Artıq müstəqilliyin təminatı yaradılırdı.

1991-1992-ci illərdə respublikanın idarə edilməsindəki siyasi kaos Qarabağ problemini daha da dünyə saldı ki, bunun da nəticəsində Xocalı soyqırımını, daha sonra Şuşanın təslim edilməsi siyasi böhranı daha da kəskinləşdirdi.

Azərbaycan BMT-nin, ATƏT-in Avropa Şurasının və digər beynəlxalq qurumların bərabərhüquqlu üzvlüyünə qəbul edildi.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, Mahatma Qandi Hindistanı, Mustafa Kamal Atatürk Türkiyəni, K.Mini və D.Pojarnı Rusiyanı xilas etdiyi kimi Heydər Əliyev də Azərbaycanın xilaskarı olmuşdur.

Əsrin Neft müqaviləsinin imzalanması, tarixi İpək Yolunun bərpası və s. Azərbaycanın Avropa və dünya dövlətləri ilə inteqrasiyasına yol açaraq ölkəni dünyanın inkişaf etmiş sivil ölkələri səviyyəsinə qədər qaldırdı.

Dünyanın 137 ölkəsi ilə diplomatik əlaqələr qurmuş, 30-a qədər səfirlik, konsulluq və daimi nümayəndəliklə Azərbaycanın təmsil olunması onun prezidentliyi dövrünə təsadüf edir.

Həmçinin, 1995-ci il 12 noyabrda Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi Heydər Əliyevin məhz prezidentliyi dövründə olmuş, şərqdə ilk dəfə ölüm hökmünü ləğv edilərək minlərlə məhbus əhv edilib azadlığa buraxılmışdır.

Gənc nəslin milli tərbiyəsinə milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasının vacibliyinə dair qiymətli fikirlərin müxtlif tədbirlərdə görüşlərdə, yığıncaqlarda xüsusi vurğulanmışdı.

O gənclərə deyirdi: “Biz azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, milli –mənəvi dəyərlərimizdir” [5, s.136]

Müasir təhsil nəzəriyyəsi sistemi kontekstində əsas məqsəd cəmiyyətdə baş verən neqativ halların azaldılması, cəmiyyətdə optimal atmosferin yaradılmasından ibarətdir. Gənclərin seçdiyi peşayə psixoloji davamlılığı olmalıdır.

Azərbaycanın qüdrətli inkişafının etibarlı təminatı nəzəri –konseptual əsasını təşkil edərək ideyaların insanların istək və arzularına uyğunluğu şəxsiyyət amili ilə əlaqədardır.

1991-cil 18 oktyabrdan – yəni respublikamız ikinci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra mənəvi dəyərlərimiz olan dilimiz, tariximiz, dinimiz, mədəniyyət ədəbiyyat və incəsənətimiz dünyada daha dolğun, düzgün, obyektiv şəkildə tanınmağa başladı.

Heydər Əliyev 9 avqust 2001 ci ildə hər il azərbaycan dili günü kimi qeyd edilməsi haqqında fərman imzaladı.

O deyirdi” Hər bir azərbaycanlının harada yaşamasından asılı olmayaraq ən böyük vəzifəsi öz ana dilini bilməkdən, ondan qürur duymaqdan ibarət olmalıdır”. [3, s.4]

Azərbaycandakı səfirliklər, konsulluqlar, xarici nümayəndəliklərin şirkətlərində Azərbaycan dilinin tətbiq edilməsi ilə dünya dövlətlərinin rəsmiləri, başçıları və iş adamları ilə tez- tez görüşləri gənc nəsillərin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malik olmuş, azərbaycançılıq məfkurəsinin konsepsiyaya çevrilməsində və dövlətçilik modelinin yaradılmasının strategiya və fəaliyyət vəzifəsi məhz onun adı tarixə düşmüşdür.

Milli-azadlıq hərəkatı ölkəmizdə baş vermişdir. Bu zaman milli və dini-tolerantlıq azərbaycançılıq təmin edilmişdir.

Bu hərəkatların tarixi təcrübəsinin nəzəri yekunu kimi Azərbaycanı özünə Vətən sayan bütün insanların (milli, etnik, dini və sosial, dövlətçilik, dövlətçilik dövlət quruculuğu) dövlətçiliyi saxlanması və möhkəmlənməsinə hüquqların bərabərliyi ideyasının əsaslanan Heydər Əliyev 31 dekabr tarixini “ Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü” kimi qeyd edilməsi haqqında qərarı dünyanın hər yerində yaşayan soydaşlarımızın bir bayraq altında birləşməyə, həmrəyliyə çağırdı.

Azərbaycançılığı dövlət ideologiyası zirvəsinə qaldıran Heydər Əliyev məktəbinin siyasi varisi, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən dövlətçilik ənənələri davam etdirilərək məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilir.

2001-ci ilin noyabr ayında Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda Dünya azərbaycanlılarının I Qurultayındakı tezisində bəyan edərək azərbaycançılığı ən yüksək ifadəsi kimi belə hesab etmək olar: ”Torpağımızı, vətənimizi müstəqil Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyünü qorumaq ən şərəfli vəzifədir və bu vəzifəni həyata keçirmək hər bir azərbaycanlının borcudur.” [4. S.3. 4]

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyev haqqında Rafiq Zəka belə demişdir;

Hər bir xalqın əlbəttə ki bir rəhbəri var.

Xoşbəxt o xalqdır ki, onun Heydəri var.

BMT-nin Baş katibi Butros Qalli demişdir: “Heydər Əliyev böyük şəxsiyyətdir”.

ABŞ konqresmeni Qreq Laflin deyir: “Heydər Əliyev Mərkəzi Asiyanın Core Vaşinqtonudur.” Onun haqqında Gürcüstan prezidenti Şevardnadze deyir; “XX əsr dahilər əsridir. Heydər Əliyev də əsrimizin dahisidir.”

Türkiyənin sabiq Baş Naziri Bülent Ecevit Heydər Əliyevə “Atatürk qədər qüdrətli bir Türk kimi”, Cümhuriyyət Xalq Partiyasının sədri Dəniz Baykal isə onu “Atatürkün mənəvi övladı” adlandırmışdı.

O, bütün fəaliyyəti ilə Milli genefondumuzu, sərvət və simamızı məfkurə təmizliyini qorumağı bizə öz əməlləri ilə öyrətdi. Azərbaycançılıq ideologiyasını funksional doktorina səviyyəsinə qaldırdı. Böyük mütəfəkkir, açıq fikirli demokrat 1992-2003-cü illərdə Azərbaycan prezidenti kimi çalışır.

1993 cü ildə Azərbaycan faktiki olaraq bir neçə yerə parçalanmışdı.Ölkə tənəzzül içərisində idi. İctimai-siyasi, sosial-iqtisadi, hərbi-mənəvi böhran içərisində inləyən ölkəni dağılmaqdan qoruyan H.Əliyev 1991-ci ildə Sov.İKP ni tərək etmişdi.

Onun əsas kursu ictimai-siyasi özünüdərk duyğusunun, vətəndaşlıq duyğusunun formalaşdırılmasına yönəldilib. Heydər Əliyev deyib “Vətənin xalqın taleyi hər bir insanın taleyinə çevrilməlidir.” [6, s.87]

Konstitusiyamız onun şah əsəri, YAP isə tarixi zərurətidir. 1994-cü ildə sentyabrın 20–də “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Neftin dünya bazarına çıxarılması üçün Bakı-Avrorossiyası və Bakı –Supsa neft kəməri çəkildi. [2]

Qlobal düşüncəli, planetar fəaliyyəti, siyasi xətti xalqımızın tarixində əbədi yaşayacaqdır. Onun metodoloji-siyasi irsi, idarəetmə təcrübəsi gələcək nəsillər üçün böyük örnək və məktəb olacaqdır.

Onun dediyi kimi, “ Biz XXI əsrə daha da qüdrətli müstəqil Azərbaycan dövlətini çatdırmaq istəyirik, gələcək nəsillərə daha xoşbəxt həyat yaratmaq istəyirik...”

Biz dünyanın müstəqil dövlətləri, birlikləri ilə bundan sonra da əməkdaşlıq edəcəyik. Azad, sərbəst, demokratik ölkə kimi Azərbaycan inkişaf edəcək və Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda bir yerdə öz tarixi xidmətlərini göstərəcəyik.” [1. s.17-18]

1991-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatı çərçivəsindəki görüşlərdə isə 1994-cü il Kasablanka ATƏT-in Budapeşt (1994) və Lissabon (1996) Sammitlərində diplomatik yolla xüsusi prinsiplilik və qətiyyətlə Azərbaycanı müdafiə edərək Dağlıq Qarabağ konfliktinin həllinə nail olurdu.

XXI əsrdə Azərbaycan tarixinin ən parlaq simalarından olan Heydər Əliyevin siyasi kursu memarı olduğu müstəqil Azərbaycanın inkişaf perspektivlərini həyata keçirən İlham Əliyev varislik ənənələrinə sadıq qalaraq dövlətçiliyin qorunmasında daxili və xarici siyasətdə nəhəng addımlar atır.

Möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin onun yaratdığı ideyaları sədaqətlə həyata keçirərək Azərbaycanın uğurlu və xoşbəxt gələcəyə doğru aparır.

Cəmiyyətin demokratikləşməsi üçün insan haqlarını ön plana çəkir, Azərbaycan dövlətini dünya arenasına çıxarır, xarici sərmayə və texnologiya gətirən nəhəng layihələri reallaşdırır. Onu dünyanın nəhəng və inkişaf etmiş Liderləri ilə bir sıraya qoymaq yerinə düşərdi.

Belə ki, H.Əliyev də Azərbaycana digər dünya ölkələrinin şəxsiyyətləri kimi: Corc Vaşinqton və Ruzvelt – ABŞ, U.Çorçill – Britaniya, C.Nehru – Hindistan, Şarl De Qollun – Fransa, K.Atatürk – Türkiyə, K.Adenauerin – Almaniya və s. qədər misilsiz xidmətlər gətirib.

Bu tarixi şəxsiyyətlər XX əsrdə öz ölkələrinin tarixi yolunun qüdrətlənməsi üçün böyük işlər görüb.

Bu gün Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyev varislik prinsipini rəhbər tutaraq Ulu Öndərin daxili və xarici siyasətini ardıcıl həyata keçirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahatlar Proqramı Bakı: Təhsil, 1999, s. 17-18
2. Az.wikipedia.org/wiki/H.Əliyev
3. Bədəlov Ə. Xalq qəzeti, 2011-ci il, 11 dekabr
4. Heydər Əliyev İdeallığı. Bakı, 2001. s.3. 4
5. Əliyev H. Müstəqillik Yolu. Seçilmiş fikirləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1997, 136 s.
6. Əfəndiyev T. Heydər Əliyevin yubileyi münasibətilə çıxışında 2012.08.05.

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСТВО И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ В ПОЛИТИКЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА Аюбова С.А.

Ключевые слова: гений, история, деятельность, государство, идеология, народ, личность.

В статье повествуется о деятельности Гейдара Алиева, гениальной личности в истории Азербайджана, архитекторе независимости. Идеология Азербайджанского общества, образование и воспитание, опирающиеся на прививание патриотизма, также связано с именем Гейдара Алиева

Также в статье говорится о самоотверженной борьбе за сохранение нашей государственности, о науке и образовании, социально-экономической стратегии и подчеркивается роль Гейдара Алиева в сохранение национальных ценностей. Одновременно мультикультурализм стал основой государственной политики

SUMMARY

AZERBAIJANISM AND STATEMANSHIP IN HEYDAR ALIYEV'S POLICY

Ayubova S.A.

Keywords: the Great Leader, history, activity state, ideology, people.

The history of Azerbaijani people discusses the outstanding activities of one of the greatest personalities in the nation's history – the founder of our independent state Heydar Aliyev is given in the article/

It also deals with on Heydar Aliyev's legacy in establishing the ideology of the Azerbaijani society on the basis of the presence of patriotic spirit in education and transfer of values

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ MƏDƏNİ TRANSFORMASIYA PROSESİ KİMİ

Paşayeva Səidə Vasif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

saida.74@list.ru

Açar sözlər: təhsil, inkişaf, dəyərlər, milliyyət, tolerantlıq

Dövlətçilik, onun qorunub saxlanması və inkişafı yolları ilə bağlı suallar geniş tədqiqatçı dairəsinin diqqətini cəlb etmişdir. Əminliklə demək olar ki, bu problem təkcə müasir zamanın problemi deyil. Qədim dövrlərdən bəri xalqlar arasında münasibətlərin vahid dövlət çərçivəsində uzlaşdırılması problemi ən mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. XXI əsr bu məsələdə müəyyən mənada əvvəlki əsrlərin, minilliklərin ənənəsini davam etdirir və bu prosesdə yeni korreksiyalar etməyə çalışır. Bəşəriyyət tarixi boyu bədrəyib yıxılmaq, qalxıb irəliləmək kimi əsas suala dözümlülük cavab verməyə çalışıb. Amma bu o demək deyil ki, hadisənin mahiyyətinə nüfuz etmək, nəyisə qabaqcadan görmək, proqnozlaşdırmaq cəhdləri ümumiyyətlə heç bir müsbət nəticə vermir.

Söhbət həm iqtisadi, həm siyasi, həm ictimai, həm də normativ-hüquqi, həm təhsil həyatından gedir. Amma onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bu sahələr bir-biri ilə sıx bağlıdır.

İslahatlar dövrü həmişə bütün sahələrə, xüsusən də təhsilə təsir edən qlobal dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın sürətli modernləşməsi ölkələri sənaye istehsalında Liderlər kateqoriyasına gətirir. Bu da öz növbəsində daha yaxşı həyata can atan insanların diqqətini cəlb edir. Bununla əlaqədar olaraq, XX-ci əsrin əvvəllərində müşahidə olunan əmək axınının mərkəzində Azərbaycan dövləti dayanır. Neft sənayesinin inkişafı əmək miqranlarının və sadəcə olaraq qaçqınların axınının artmasına səbəb olub. Nəticə kimi, millətlərarası toqquşmalar və ifratçılıqlar, vətəndaş müharibələri və fikir ayrılıqları. Müxtəlif etnik qrupların axını özləri ilə təkcə iş əllərini deyil, həm də özlərinin - çox vaxt özünəməxsus və ya hətta təzadlı - mədəni və dini normaları, adətləri, vərdisləri, həyat tərzini, etik və hüquqi fikirlərini gətirir. XX-ci əsrin sonlarında baş verən məlum siyasi hadisələr postsovet məkanında, o cümlədən Cənubi Qafqaz respublikalarında multikulturalizmin yeni modellərinin formalaşmasına səbəb oldu. Beləliklə, müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə qarşı tolerantlıq və tolerant münasibət problemi yarandı.

Multikulturalizm vahid ölkədə və bütövlükdə dünyada mədəni fərqliliklərin qorunub saxlanmasına və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş siyasət və bu siyasətə haqq qazandıran nəzəriyyə və ya ideologiyadır. Multikulturalizm bütün mədəniyyətlərin birləşdiyi “ərimə qazanı” anlayışına qarşıdır. Nümunə kimi, müxtəlif mədəniyyətlərə bir mozaikanın hissələri kimi yanaşmanın becərildiyi Kanadanı və ənənəvi olaraq “ərimə qabı” anlayışının elan olunduğu ABŞ-ni göstərmək olar.

Multikulturalizm mədəni fərqliliyə müxtəlif reaksiyaların çeşididir və bu, təkcə insanların dominant etnik qrupları tərəfindən deyil, həm də yeni gələnlər və azlıqlar tərəfindən dəstəklənir. Onun spesifik xüsusiyyətləri onu müsbət hadisə kimi səciyyələndirir ki, bu da son nəticədə cəmiyyətin inkişafına töhfə verir.

Multikultural cəmiyyətin formalaşması və inkişafı prosesi tarixi inkişafın xüsusiyyətləri ilə, daha dəqiq desək, sosial amillərlə müəyyən edilir. Qeyd edək ki, multikultural cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında demokratiya əsas rol oynayır. Multikultural cəmiyyət, ilk növbədə, Qərbi Avropa və Şimali Amerikanın demokratik hissələrində mövcud olmağa başladı. Bu bölgələrdə tolerantlığın, mənəviyyətin, demokratiyanın yüksək səviyyədə olması multikulturalizm ideyalarının yayılması üçün gözəl şərait yaratmışdır [2].

Multikulturalizm tolerantlığın aspektlərindən biridir ki, bu da kütləvi mədəniyyətin ümumbəşəri əsas axınına qarşılıqlı nüfuzu, zənginləşməsi və inkişafı məqsədilə paralel mövcudluğunun tələbindən ibarətdir.

Birgə yaşamaq problemi məhz dünyada mədəniyyət siyasətinin strategiyasının tapılması problemdir. Bu gün mədəniyyət siyasətinin konsepsiyası daha genişdir, çünki öz mədəni kimliyimizin bu və ya digər təzahürü, mədəni nailiyyətləri ilə bağlı hesab etdiyimiz bütün problemlər çox vaxt sosial quruluşun münaqişəsi problemləri ilə əlaqələndirilir. Ona görə də multikulturalizm mövzusu müasir dünyada sosial bərabərsizlikdən çıxmaq cəhdlərinin mədəni bərabərsizliyə çevrildiyi, münaqişəli vəziyyətlərin yaranmasına səbəb olan fənlərarası problem, sosial-mədəni strategiya problemdir. Bəlkə, buna görə də bəzi ölkələr üçün uyğunlaşdırılmış modellər digər ölkələr üçün uyğun olmur. Əvvəla, anlamaq lazımdır ki, tolerantlıq yeganə mümkün strategiya və ya çoxlu strategiyalardan biri hesab edilir, ətraf mühitin demokratikləşdirilməsi, sərbəst qarşılıqlı fəaliyyət tendensiyası və mədəni plüralizmin qurulması tendensiyası ilə səciyyələnir.

Təbii ki, ilk növbədə xalq mədəniyyəti konsepsiyasının sabitliyi ilə bağlı problem yaranır. Əgər mədəni mühit uzun əsrlər boyu multikultural, polikonfessional mühit kimi mövcuddursa, onda başqa mədəniyyətlərin bu mühitə daxil olması tamamilə həll oluna bilər. Bu, mədəni müxtəlifliyin təbii genişlənməsi, birliklərin mürəkkəbləşməsi prosesidir. İndiki mərhələdə uyğunlaşma anlayışlarına yenidən baxılması tələb olunur ki, bu da təkcə digər mədəni dəyərlər sferasında mədəniyyətləşmə prosesi deyil, nəinki eyni mədəniyyətlərin dərk edildiyi, həm də müəyyən transkulturasıya prosesinə çevrilir. Yəni burda yaxın keçmişdə dialoqa açıq hesab olunmayan digər mədəniyyətlərin dərk edilməsindən söhbət gedir. Buna görə də adaptasiya problemi insana ən çətin vəziyyətlərdə uyğunlaşmağa kömək edəcək müasir institutların alətlərinin axtarışı problemdir.

Bu vasitələrdən biri də təbii ki, təhsil sistemidir. Təhsil sistemi ilə yanaşı, tez-tez haqqında danışdığımız vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu vəziyyəti də müəyyən yeni ekspert platformalarının qurulmasını nəzərdə tutur. Belə ekspert platformaları təbii ki, ictimai təşkilatlar və birliklərdir.

Müxtəlif xalqların nümayəndələri arasında münasibətlər problemi həmişə aktual olub. Başa düşmək lazımdır ki, dövlətin taleyi və onun qorunub saxlanması və bütün dünyanın taleyi, tarixin göstərdiyi kimi, bu gün daha çox belə cəmiyyətlərin vahid hüquqi sahədə və münaqişəsiz davamlı inteqrasiyası konsepsiyalarının işlənilib hazırlanmasından asılıdır.

Tolerantlıq Azərbaycanda əsrlər boyu formalaşmış, lakin eyni zamanda bədii, mənəvi-psixoloji müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər toplusu kimi mövcud olmuşdur. Hazırda isə multikulturalizm ölkəmizdə alternativ olmayan həyat tərzidir.

Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı üç dinin - Zərdüştilik, Xristianlıq və İslamdan keçdiyi mərhələləri yaddaşında saxlayaraq həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə balanslaşdırılmış üzvi mədəniyyətlərəarası kommunikasiyaların qurulmasında mühüm amildir. Azərbaycan xüsusi tolerantlıq və dinlərarası dialoq modeli dünyanın bir çox çoxmillətli regionları üçün nümunəyə çevrilmişdir.

“Müasir dünyada multikulturalizmin alternativ yoxdur. Çünki dünya ölkələrinin böyük əksəriyyəti çoxmillətli ölkələrdir. Əgər multikulturalizm iflasa uğrayıbsa, onda ona alternativ nə ola bilər? Və çox aydındır. Bu, ayrı-seçkilik, irqçilik, ksenofobiya, islamofobiya, antisemitizmdir”. (İ.H.Əliyev. IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu)

Azərbaycanda tolerantlığın inkişafı üçün hüquqi baza yaradılıb. Azərbaycan Konstitusiyasında vicdan azadlığı təsbit olunub ki, bu da “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanunda daha geniş əksini tapıb. Konstitusiyanın 48-ci maddəsinə əsasən, hər bir vətəndaşın vicdan azadlığı, dinə münasibətini sərbəst müəyyənələşdirmək, öz əqidəsini sərbəst ifadə etmək və yaymaq, dini ayinləri sərbəst icra etmək hüququ vardır. Dövlət-din münasibətlərini tənzimləmək, dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarına əməl olunmasına nəzarət etmək məqsədilə 2001-ci ildə Azərbaycan Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında fərman imzalanıb. Hər il noyabrın 16-da Azərbaycanda 1995-ci ildə YUNESKO-nun 50 illik yubileyi münasibətilə təsis edilmiş Beynəlxalq Tolerantlıq Günü qeyd olunur. [3].

Müasir dünyada baş verən hadisələr bir də təsdiq edir ki, mədəni müxtəliflikdən cəmiyyətin inkişafı naminə istifadə etmək üçün Azərbaycan dövlətinə, bir tərəfdən, millətlərəarası münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində tarixi təcrübəsinə yenidən nəzər salmaq, digər tərəfdən, milli, mədəni və sosial siyasətin həyata keçirilməsini təmin edən idarəedici kadrların tolerantlıq səriştəsini artırmaq lazımdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda mədəni müxtəliflik yalnız fərqli millətlərin birləşməsi deyil, həm də onları birləşdirən milli həmrəyliyin inkişafı üçün münbit mühit kimi qəbul edilir.

Ədəbiyyat

1. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. М.: Логос, 2003
2. Гасымова К.В. Поликультурное образование как основа формирования толерантности в мультикультурном пространстве // Хуманитарни Балкански изследвания. 2019
3. Мехтиев Р. Толерантность и мультикультурализм в Азербайджане: вчера, сегодня, завтра. Баку: 2007
4. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. \ Под редакцией В. С. Малахова и В.А. Тишкова. М., 2002

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ КАК ПРОЦЕСС КУЛЬТУРНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Паашева С.В.

Ключевые слова: образование, развитие, ценности, национальность, толерантность

Образование и развитие два зависящих друг от друга понятия: одно по сути своей определяет другое. Особое значение они приобретают в период интенсивных изменений во всех областях. Вопрос о национальных ценностях и толерантности находятся в центре внимания исследования. В статье рассматриваются проблемы сохранения государственности в период реформ, мультикультурализм, как одно из основных тенденций в этом направлении, а так же какую роль играет образования в этом процессе

SUMMARY

AZERBAIJAN MULTICULTURISM AS A PROCESS OF CULTURAL TRANSFORMATION

Pashayeva S.V.

Keywords: education, development, values, nationality, tolerance

Education and development are two mutually dependent concepts: one essentially determines the other. They acquire special significance in a period of intense changes in all areas. The issue of national values and tolerance is the focus of the study. The article deals with the problems of preserving statehood during the period of reforms, multiculturalism as one of the main trends in this direction, as well as what role education plays in this process.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZMİN İNKİŞAFINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Qasımova Maya Rəhim qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
maya0866@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, multikulturalizm, azərbaycançılıq ideologiyası, tolerantlıq, ümummili Lider.

“Multikulturalizm” termini müasir humanitar-siyasi leksikonda ən çox işlənən neologizm kimi hərfi mənada çoxmədəniyyətliliyi ifadə edib, “multi” (çox) və “kultura” (ilkin mənada məskən salmaq, torpaq becərmək; sonrakı mənalarda tərbiyə, təhsil, dil, elm, incəsənət, davranış, etiket və s. anlayışlarla assosiasiya olunur) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Müasir dövrün lüğətinə II Dünya müharibəsindən sonra nüfuz etməyə başlayan “multikulturalizm” termini keçmiş Sovet İttifaqı məkanına daxil olan respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda əsasən XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, əvvəl professional, sonra isə kütləvi leksikonun elementinə çevrilmişdir.

Multikulturalizm XX əsrdə həyata keçirilən etnik-mədəni siyasətin özünəməxsus modelidir və sözsüz ki, hər bir dövlət üçün mədəni siyasət modelini seçmək vacibdir. Çünki bu seçimdən ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni inkişafı asılıdır, qeyri-adekvat mədəni siyasət real və potensial münafişlərə yol açar bilər.

Beləliklə, multikulturalizm – Yer kürəsində yaşayan bütün xalqların, etnik azlıqların, dini icmaların fəaliyyəti və inkişafı üçün normal sosial-iqtisadi şəraitin, tolerant və mədəni mühitin yaradılması praktikası; düşünülmüş etnik siyasətə əsaslanan humanizm nümunəsi; mərhəmət ilə alicənablığın üzvi sintezindən yaranmış dəyərlər sistemi; bəşəriyyətin təhlükəsiz gələcəyinə hesablanmış ən mütərəqqi fəaliyyətdir.

Azərbaycan da cəmiyyətdəki etnik müxtəlifliyi uğurla apardığı multikulturalizm siyasəti ilə tənzimləyir və siyasi leksikonda geniş istifadə edilən “multikulturalizmin Azərbaycan modeli”, “Azərbaycan multikulturalizmi” terminləri ilə dünyanın əsas multikulturalizm mərkəzlərindən biri kimi tanınır. Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri mövcuddur. Obyektiv səbəblərin kökündə tarixi və coğrafi faktorlar dayanır. Azərbaycan multikulturalizminin formalaşmasında tarixi faktor mühüm rol oynamışdır. Əsrlər boyunca Azərbaycan xalqı multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinə sadıq qalmış, tarixin istənilən mərhələsinə çox sayda etnosların, fərqli din və mədəniyyət mənsublarının sarsılmaz bir ailədə birgə və mehriban yaşamasını adi həyat tərzinə çevirmişdir. Burada məskunlaşmış milli azlıqlar heç bir zaman Azərbaycan türkləri tərəfindən dini, irqi mənsubiyyətinə, etnik-mədəni dəyərlərinə görə ayrışdırılmaya məruz qalmamışlar. Azərbaycan Respublikasının əsrlərlə formalaşmış təcrübəsi multikultural dəyərlərin müdafiəsi, təbliği və təşviqinə unikal nümunədir. Şifahi və yazılı Ədəbiyyatımızda, Ulu sənət nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yer almış nümunələr uzaq keçmişimizdən bu günədək ölkəmizdə multikultural və tolerant ənənələrin mövcudluğunu bariz şəkildə sübut edir. Bu zəngin əbədiyaşar abidə digər xalqlara, mədəniyyətlərə olan humanist münasibətləri təbliğ etməklə dövrümüzün azərbaycançılıq anlayışının mənəvi mənbəyi kimi çıxış edir. Dastanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyunda Qanturalının Trabzona gələrək xristian təkurunun qızı, sarı donlu Selcan xatunu almaq üçün ən çətin sınaqlardan keçməsi, onun bu seçiminə atası və digər bəylərin razılığı dini və milli mənsubiyyətin fərqli olmasının oğuzların yaşam tərzini və adət-ənənələrinə heç bir əks təsiri olmadığını aydın şəkildə nümayiş etdirir. Multikulturalizm Azərbaycan xalqının tarixi ruhunda, genotipində qərar tutmuş mütləq mütərəqqi dəyərdir və bu gün ölkəmizdə minilliklər ərzində təbii şəkildə mövcud olan multikultural, tolerant atmosferə yeni siyasi nizam qatılır.

Azərbaycanda multikulturalizmin formalaşmasında coğrafi faktorun rolu isə ölkəmizin çox əlverişli coğrafi məkanda, müxtəlif sivilizasiyaların, mədəniyyət və dinlərin kəsişdiyi ərazidə yerləşməsi ilə izah olunur. Azərbaycan öz-özlüyündə sanki bir sivilizasiyalar alyansıdır. Buradan qədim İpək yolu keçmiş, bu ərazidə yaşayan xalqlar müxtəlif etnik qrup nümayəndələri ilə qarşılaşaraq iqtisadi-ticarət, mədəni münasibətlərə girmişlər. Qeyd edilənlər Azərbaycanda zəngin multikultural mühitin yaranması üçün əlverişli şərait yaratmış, onun etnik-mədəni müxtəlifliyə malik bir cəmiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Azərbaycanda multikulturalizmin yaranmasının subyektiv səbəbləri dedikdə ölkəni idarə edən dövlət xadimləri və Azərbaycan xalqı nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı dövrlərdə ölkəni idarə edən dövlət başçıları cəmiyyətdəki etnik, dini müxtəliflikləri tənzimləyən siyasət yürütməklə, bu zəmində münaqişələrin yaranmasına yol verməmişlər. Azərbaycan xalqının roluna gəlincə, məlumdur ki, qonaqpərvərlik, özgə mədəni dəyərlərə tolerant münasibət, yurdsuzlara öz yurdunda sığınacaq vermək, mərhəmət, şəfqət, rəhmlilik, xeyirxahlıq xalqımızın milli xüsusiyyətlərindəndir.

Azərbaycan tarixində multikulturalizm ideyalarını dövlət siyasəti səviyyəsinə Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxarmışdır. Ulu Öndər istər sovet Azərbaycanına, istərsə də müstəqil dövlətimizə rəhbərlik etdiyi dövrlərdə etnik-millət məsələlərinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, multikultural ənənələri qorumağa çalışmışdır. Fenomenal düha sahibi Heydər Əliyev 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə qayıdışı ilə ölkənin etnik-siyasi birliliyini təmin etmək üçün davamlı tədbirlər həyata keçirdi, yeni geosiyasi şəraitdə Azərbaycanın uğurlu inkişafını təmin edəcək ideoloji xəttin əsasını qoydu. “Azərbaycançılıq” ideyasını ən ali milli dəyər elan edən Heydər Əliyev gərgin etnik-siyasi şəraitdə nəinki multikultural təhlükəsizliyi təmin etdi, həmçinin müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çoxmədəniyyətlilik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətcə yeni mərhələyə qaldırdı. Ulu Öndər bildirdi ki, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətini səfərbər edəcək səbəblərin, onun ictimai ahəngdarlığını və cəmiyyətdaxili harmoniyasını təmin edəcək vasitələrin kökündə məhz multikultural dəyərlər durmalıdır. Ümummilli Liderin: “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq” sözləri onun Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlara ən səmimi atalıq qayğısının ifadəsidir.

“Heydər Əliyev sistemləşdirdiyi “azərbaycançılıq” anlayışı ölkədə yaşayan bütün etnik qrupları və millətləri ümumdövlət mənafeləri və dəyərləri əsasında real surətdə birləşdirmək ideyasının verballaşdırılması kimi, 1992-1993-cü illərdə xüsusilə geniş yayılan şovinist və separatçılıq əhvalruhiyyəsinə qarşı mübarizə ideyası kimi meydana gəlmişdir” [5; 4]. Məhz bu ağır dövrdə H.Əliyevin qətiyyətli, eyni zamanda multikultural ideyalara söykənən siyasəti Azərbaycanın etnik seperatçılığa qurban getməsinin qarşısını aldı, ölkəmizdəki bütün xalqları vahid dövlətçilik bayrağı altında birləşdirə bildi.

“Azərbaycançılıq” ideologiyası – Ulu Öndər tərəfindən müəyyənləşdirilmiş dövlətçilik ideologiyası, bu gün milli ideologiya səviyyəsinə qalxmış azərbaycançılıq məfkurəsidir. Ümummilli Lider azərbaycançılığı – Azərbaycan dilinə, mənəviyyatına, əxlaqına, mentalitetinə sahib çıxmaqda, bununla yanaşı, ümumbəşəri dəyərlərə inteqrasiyadan bəhrələnməkdə görürdü. Azərbaycançılıq – neyrokonservativizmin (yeni mühafizəkarlıq) Azərbaycan modelidir və özündə tolerantlığı, multikulturalizmi, liberallığı bəsləyən bir ideoloji sistemdir. Ulu Öndərin yaratdığı “azərbaycançılıq” ideologiyası, əslində, multikulturalizmi himayə edən üstqurumdur və ideoloji vasitədir. Azərbaycanda son 25-30 ildə multikulturalizmin keçdiyi təkamül prosesinə və inkişaf tendensiyasına diqqət etdikdə, onun əsaslarında Ulu Öndərin məhz bu ideologiyasının durduğunu görə bilərik. Məhz bu ideologiya sayəsində ölkəmizdə bütün konfessiyalar və etnoslar arasında unikal həmrəylik mühiti formalaşmış, vətəndaş birliyi və vahid sosisium üçün uğurlu təməl atılmışdır. Uzaqgörən və müdrik siyasəti ilə multikulturalizmin hüquqi və siyasi müstəvidə yerini müəyyən etməklə Heydər Əliyev bu siyasi modelin assimilyasiya və təcridçilik kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir. “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumik da, başqası da – bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır. “Azərbaycan” sözü bizi həmişə birləşdirib” söyləyən Ümummilli Lider multikultural dəyərlərə əvəzsiz sərvət kimi yanaşdığını sübut etmişdir [7; s.52].

Heydər Əliyev “azərbaycançılıq” ideologiyasını bütöv bir xalqın – bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların, soydaşlarımızın söykəndiyi milli birlik platformasına, milli həmrəyliyin konsepsiyasına çevirdi. Azərbaycanda yaşayan icma və cəmiyyətlərin səmərəli işinin gücləndirilməsi və əlaqələndirilməsi; xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin ümummili maraqlar naminə birlikdə fəaliyyətə cəlb edilməsi məqsədilə Heydər Əliyev 23 may 2001-ci ildə “Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında” sərəncam verdi. Sərəncama əsasən 2001-ci il noyabrın 9-u tarixində Bakı şəhərində Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı keçirildi və ürəyi Azərbaycan eşqi ilə döyünən hər kəs Ulu Öndərin çağırışına səs verdi. Bu, bir daha sübut etdi ki, dünyanın hansı ucunda yaşamağımızdan asılı olmayaraq, bizim “Azərbaycan” adlanan bir müqəddəs torpağımız, ocağımız var və bütün azərbaycanlılar burada ilahi və bəşəri haqqa sahibdirlər.

Heydər Əliyevin göstərişi ilə ölkəmizdə yaşayan bütün xalqların, etnik qrupların hüquq və azadlıqları 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasında təsbit olundu. Multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq prinsipi konstitutsiyamızın “Bərabərlik hüququ” (maddə 25, bənd 3); “Milli mənsubiyyət hüququ” (maddə 44, bəndlər 1,2); “Ana dilindən istifadə hüququ” (maddə 45, bəndlər 1,2), “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı” (maddə 71, bənd 4) və s. maddələrində aydın şəkildə ifadəsini tapdı. Bununla da ölkəmizin ərazisində yaşayan bütün xalqların

mədəni kimliyinə təminat verildi; onların dilinin, tarixinin, Ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə qanuni zəmin yaradıldı.

Ölkəmizdə vətəndaşların əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanlarla yanaşı, digər dini konfessiyalar da qanun qarşısında bərabərdirlər və eyni statusa sahibdirlər.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bizə miras qoyduğu mütərəqqi dəyərlər bu günümüzdə onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. “Bu gün multikulturalizmin dünyada alternativini yoxdur” bəyanatı ilə çıxış edən prezident təkcə Azərbaycanda deyil, müasir dünyada multikulturalizm meyillərinin gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Prezident İlham Əliyev ölkədəki multikultural durumu daha da möhkəmlətmək məqsədilə 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının “Millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri xidməti”ni (hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Administrasiyasının Millətlərarası münasibətlər, multikulturalizm və dini məsələlər şöbəsi adlanır) təşkil etdi. Bu şöbənin əsas məqsədi ölkədə mövcud olan milli-etnik müxtəlifliyin qorunması, milli azlıqlarla bağlı dövlət siyasətinin, onların hüquq və azadlıqlarının qorunmasında dövlət təminatının həyata keçirilməsi, ölkədəki multikultural mühitin dünyada təbliği işinin aparılması, dövlətin din siyasətinin tənzimlənməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanın multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə yönəlmiş növbəti addım Prezident İlham Əliyevin 2014-cü ilin 15 may tarixində imzaladığı Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında sənəd oldu. Mərkəzin yaradılmasında məqsəd azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq ölkəmizdə əsrlərlə formalaşmış multimədəni dəyərləri qorumaq, çiçəklənməsini təmin etmək, Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanımaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq etməkdir.

Prezident İlham Əliyevin multikulturalizm ideyalarına, etnik tolerantlığa verdiyi dəyərlərin dünya miqyasında real elmi, mədəni və sosial müstəvilərə çıxarılması işində Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, ölkənin birinci xanımı, Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın müstəsna xidmətləri vardır. Multikulturalizm ideyalarının təbliği və təşviqi ilə bağlı baş tutan bütün yerli və beynəlxalq miqyaslı tədbirlər Mehriban Əliyevanın və onun rəhbərlik etdiyi strukturların təşkilatçılığı ilə reallaşdırılır. Mehriban Əliyevanın dünyaya bəyan etdiyi: “Öz mədəniyyətinə, öz tarixinə, öz ənənələrinə, öz əməllərinə hörmətlə yanaşan xalq, gərək eyni şəkildə fərqli mədəniyyətlərə də, fərqli tarixə də hörmətlə yanaşsın” [6; 5] humanitar mesajı ölkəmizdə multikultural siyasətin məramını aydın və konkret şəkildə əks etdirir.

Bu gün çoxmillətli Azərbaycan xalqının sıx və sarsılmaz birliyinin təmin edilməsi işində möhtəşəm tədbirlərin həyata keçirilməsi prosesi uğurla davam edir. Prezidentin 2016-cı ili “Multikulturalizm ili”, 2017-ci ili isə “İslam həmrəyliyi ili” elan edən sərəncamlarının tətbiqi nəticəsində ölkə daxilində və xaricdə müxtəlif elmi-kütləvi tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycan Dünyada mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviqinə həsr olunmuş bir çox beynəlxalq forumlara, konfranslara mütəmadi olaraq ev sahibliyi edir. 2014-2015-ci tədris ilindən on doqquz xarici dövlətin (İtaliya, Portuqaliya, İsveçrə, Türkiyə, Rusiya, Çexiya, Bolqarıstan, Almaniya, Polşa və s.) əsas ali təhsil müəssisələrində “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni tədris olunur. Bu gün Azərbaycan BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İƏT kimi mötəbər təşkilatların tamhüquqlu üzvüdür. Bununla yanaşı, Azərbaycan tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində təcrübəsini yaymaq, təbliğ və təşviq etmək məqsədilə nüfuzlu təşkilatlarla, o cümlədən UNESKO, İESKO və digər qurumlarla yaxından əməkdaşlıq edir.

Bütün dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi, beynəlxalq humanitar və mədəni əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsi hazırda Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla K., Nəcəfov E. Azərbaycançılıq və multikulturalizm // Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. BBMM, Bakı, 2017
2. Abdullayev K. Ulu Öndər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisidir // Azərbaycan qəzeti, 23 iyul, 2014, № 156
3. Aydınoglu T. Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasının banisidir // Xalq qəzeti, 8 may, 2009, № 99.
4. Əliyev Q. Azərbaycançılıq ideologiyasının banisi // Azərbaycan qəzeti, 11 aprel, 2008, № 75.
5. Mehdiyev, R. Azərbaycançılıq – milli ideologiyanın kamil nümunəsi // Azərbaycan qəzeti, 2007, 9 noyabr, № 252
6. Mirzəyeva A. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi kursunda tolerantlıq və multikultural dəyərlər // Xalq qəzeti, 10 dekabr, 2017, № 273
7. Niftiyev N. Azərbaycanca birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı, 2015, 408 s.

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ
МУЛЬТИКУЛЬТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
Гасимова М.Р.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, мультикультурализм, идеология азербайджанства, толерантность, общенациональный лидер.

Мультикультурализм-практика создания нормальных социально-экономических условий, толерантной и культурной среды для деятельности и развития всех народов, этнических меньшинств, религиозных общин, проживающих на земле; пример гуманизма, основанного на продуманной этнической политике; система ценностей, порожденная органическим синтезом милосердия и щедрости; наиболее прогрессивная деятельность, рассчитанная на безопасное будущее человечества. Азербайджанское государство также регулирует этническое разнообразие в обществе своей успешной политикой мультикультурализма и широко используемыми в политической лексике терминами "Азербайджанская модель мультикультурализма", "Азербайджанский мультикультурализм" и признанна одним из основных центров мультикультурализма в мире. В истории Азербайджана общенациональный лидер Гейдар Алиев поднял идеи мультикультурализма на уровень государственной политики. Провозгласив идею "азербайджанства" высшей национальной ценностью, Гейдар Алиев в 90-е годы в напряженных этнополитических условиях не только обеспечил мультикультурную безопасность, но и своей мудрой политикой поднял ее на качественно новый уровень, развивая многовековую традицию мультикультурализма. Именно благодаря этой идеологии в нашей стране сформировалась уникальная атмосфера солидарности между всеми конфессиями и этносами, заложены успешные основы гражданского единства и единого социума.

SUMMARY
THE ROLE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT
OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN
Gasimova M.R.

Keywords: Heydar Aliyev, multiculturalism, ideology of azerbaijanism, tolerance, national leader.

Multiculturalism – the experience of creating normal socio-economic conditions, a tolerant and cultural environment for the functioning and development of all peoples, ethnic minorities, religious communities living on earth; an example of humanism based on a well-thought ethnic policy; a system of values resulting from an organic synthesis of mercy and generosity; the most progressive activity designed for a safe future of mankind. The Azerbaijani state also regulates ethnic diversity in society with its successful policy of multiculturalism and with the terms "Azerbaijani model of multiculturalism", "Azerbaijani multiculturalism" which are frequently used in political vocabulary Azerbaijan is recognized as one of the main centers of multiculturalism in the world. In the history of Azerbaijan, the ideas of multiculturalism were raised to the level of state policy by national leader Heydar Aliyev. Heydar Aliyev, who declared the idea of "azerbaijanism" the highest national value, not only ensured multicultural security in the tense ethnopolitical conditions in the 90s, but also raised it to a qualitatively new stage with his wise policy, developed the tradition of multiculturalism which was formed for centuries. According to this ideology a unique atmosphere of solidarity between all confessions and ethnos was formed in our country, the successful foundations of civil unity and a single society were laid.

HEYDƏR ƏLİYEV - MULTİKULTURALİZMİN BANISI

Rzayev Əli İttifaq oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
alirza_200@mail.ru

"Azərbaycanda bütün din mənsubları qardaşlıq münasibətində yaşamalıdır"
Azərbaycanın milli dəyəri Heydər Əliyev

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, İlham Əliyev, multikulturalizm, mənəvi dəyərlər

Ulu Öndər Heydər Əliyevin kəlamının altında "Azərbaycanın milli dəyəri.." qeydini yazmağım təsadüfi deyil. Ümummilli Liderimiz, sözün əsl mənasında, Azərbaycan xalqının milli dəyərlərindən biri və onun mənəvi dəyərlərimizin himayəçisi olmasını bu qısa məqalədə şərh etməyə çalışacağıq.

İlk növbədə, milli və mənəvi dəyərlər anlayışının ətrafında qısa səyahət edək. Milli-mənəvi dəyərlər bir xalqın tarixinin ənginliklərindən axıb gələn və onu gələcəyə aparən dəyərlər toplusudur. Azərbaycan xalqının da özünəməxsus milli ruhunun mühafizəçisi məhz onun əxlaq dəyərləri, adət-ənənəsi, həmçinin dini və mədəni şüuru olmuşdur. Milli dəyərlər, bir sözlə, nəsildən-nəslə ötürülməsi vacib olan irsdir.

Tarixin bütün dövrlərində dərin dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqı öz milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qalaraq, bu qiymətli irsi göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamış, onun inkişaf etdirilməsində, nəsillərə çatdırılmasında canından belə keçmişdir. Xalqımızın dəyərlərə bu qədər həssas yanaşmasının digər səbəbi milli dəyərlərimizin onun formalaşmasında böyük rol oynadığı kimi, dövlətçiliyinin də möhkəmlənməsində böyük təsiri vardır. Milli olan bütün nailiyyət və keyfiyyətlərimiz milli dəyərlər sisteminə aiddir. Azərbaycan elə bir coğrafi ərazidir ki, burada etnik fərqliliklər mehribancasına

birgəyaşayış nümayiş etdirirlər. Burada Azərbaycan türkləri, avar, ləzgi, talış, dağ yəhudiləri, ingiloy, kürdlər, molokan, rutullar, tatlar, saxurlar, unilər mehriban, qardaşlıq, sülh və məhəbbət şəraitində yaşayırlar.

Təkidlə deyə bilərik ki, Ümummilli Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyev də müasir Azərbaycanın milli dəyərlərindəndir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milli-mənəvi dəyərləri yaşadan, onun inkişafı və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində əhəmiyyətli rol oynayan böyük şəxsiyyətlər də milli dəyərə çevrilirlər. Dolayısıyla bu gün müasir Azərbaycan vətəndaşı olaraq Ümummilli Lideri “Azərbaycanın milli dəyəri” kimi tanımaq bizim borcumuzdur. Dilindən, milliyyətindən, ictimai mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Heydər Əliyev ölkə vətəndaşlarını milli-mənəvi dəyərlər çətiri altında həmrəyliyə dəvət etməklə bərabər, digər dəyərlərə də ehtiramla yanaşmağa, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bütün ümumbəşəri mədəniyyətlərə tolerant münasibət bəsləməyi tövsiyə etmişdir. O, xalqımıza öyrətməyə çalışırdı ki, bu torpaq milli-dini mənsubiyyət fərqi olmadan, hər bir azərbaycanlının milli dəyəri, onu sevmək isə mənəvi dəyəridir. O, həmçinin xalqa aşılayırdı ki, dini-etnik tolerantlıq Azərbaycan xalqının qanında, canında, kökündə mövcuddur və bu mövcud olan nadir irsi üzə çıxarmağın, onu dövlət səviyyəsində həyata keçirməyin artıq vaxtıdır.

Heç kimə sirr deyil ki, 1990-cı il yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə keçmiş sovetlər birliyinin rəhbəri Mixail Qorbaçovun əmri ilə Bakıda öz müstəqillik haqqını tələb edən minlərlə azadlıqtələb insanın üzrəinə qoşun yeridildi. Bakıya qoşun yeridildəndə isə tanklardan, zirehli avtomobillərdən, döyüş maşınlarından istifadə edildi. Yüzlərlə insanın qanı töküldü, kütləvi şəkildə sui-qəsdlər həyata keçirildi. Bu tarixdə uzun illər öz süfrəsindən ona pay verən Azərbaycan xalqına qarşı növbəti məkrli, hiyləgər xəyanət törədildi. O çətin və ağır günlərdə xəyanətə qarşı öz səsini qaldırır, etirazını bildirən da yenə Ulu Öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyev oldu. Ulu Öndər günahsız xalqa qarşı törədilən bu cinayətə haqq səsini ucaltdı. Təbii ki, milli-azadlıq arzusu ilə dirçələn xalqın inam və iradəsini sındırmaq, mənliliyini alçaltmaq və sovet ideologiyasının qüvvəsini nümayiş etdirmək məqsədilə həyata keçirilən bu dəhşətli faciə ürəyi azadlıq sevgisi ilə döyünən xalqın mərd, mübariz oğlunu narahat etməyə bilməzdi. Heydər Əliyev hadisənin ertəsi günü Moskvada, daimi nümayəndəliyimizə gedərək keçirdiyi mətbuat konfransında bu vəhşiliyi sərt şəkildə pisləməklə bərabər, onun törədilmə səbəblərini də açıqladı, təşkilatçılarının, günahkarlarının adını bütün dünyaya car çəkdi. O, bununla Azərbaycan xalqının layiq olduğu milli dəyəri, müstəqillik dəyərinin ilk müdafiəsinə qalxan böyük şəxsiyyət kimi xalqının yanından ayrılmadı, onlara dəstək oldu.

Ondan bir neçə il sonra, yəni 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının xahişi ilə bir daha siyasi hakimiyyətə gələn Heydər Əlirza oğlu Əliyev həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu prosesi və islahatlarla paralel surətdə mənəvi quruculuq və tarixi yaddaşın bərpası fəaliyyətinə başladı. Sovet dövründə ölkədə cəmi 17 islamiyyətli ibadət ocağı fəaliyyət göstərirdisə, heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın suverenlik qazanmasından, ələlxüsus Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etməsindən sonra vicdan azadlığı tam bərpa olundu, əhalinin dindar kəsiminə rahat şəkildə ibadət etməsinə tam şərait yaradıldı. Sevindirici haldır ki, bu gün ölkədə islamiyyətli ibadət ocaqlarının sayı 2250-yə çatıb. Ölkədə digər dini konfessiyaların nümayəndələrinin öz dini dəyərlərini yaşamaq, dini rituallarını azad şəkildə həyata keçirmək üçün tam şərait yaradıldı. Bu gün Azərbaycanda, paytaxt Bakı və əyalətlərdə 14 kilsə, 7 sinaqoq fəaliyyət göstərməkdədir.

1994-cü ilin iyul ayında Heydər Əliyev Səudiyyə Ərəbistanı rəhbərliyinin xüsusi dəvətilə müqəddəs Məkkə və Mədinədə şəhərlərində oldu, orada ümrə ziyarətini həyata keçirdi. Bu səfəri zamanı müsəlman dünyasının dövlət rəhbərləri, din xadimləri ilə həyata keçirdiyi görüşlərdə Azərbaycanın öz mənəvi dəyərlərinə sadıq ölkə olması ilə yanaşı, digər dini konfessiyalara, xalqlara, onların dəyərlərinə hörmət və ehtiramla yanaşdığı bir respublika olduğunu bütün dünyaya çatdırdı.

1996-cı ildə Ümummilli Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyev “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa olunan əlavə və dəyişiklikləri təsdiq etdi.[1] Bununla da dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələnin əsasını qoydu, dövlətin din sahəsinə və dindarlara diqqət və qayğısı çoxaldı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 21 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. [2] Komitənin təsis edilməsində başlıca məqsəd Azərbaycan Konstitusiyasının 48-ci maddəsinin (Vicdan azadlığı) həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin formalaşdırılması və dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət olunmasını təmin etmək idi.

Xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün Ulu Öndərin apardığı siyasi kursu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Ali baş komandan, müəffər Lider İlham Əliyevin başçılığı altında layiqli şəkildə davam etdirilir. Bu gün də dövlət başçımızın milli-mənəvi dəyərlərə olan diqqəti, xalqımız tərəfindən tədirəlayiq hesab edilir, alqışla qarşılır. Ölkə başçısı İlham Əliyevin müdrik siyasəti, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə, dini irsimizə ehtiramlı münasibəti sayəsində Azərbaycanda həm müsəlman, həm də digər dini icmaların fəaliyyəti ən yüksək səviyyədə dəstəklənir, onların maddi-mənəvi təminatının

ödənilməsi yolunda, ibadət məkanlarının inşası, təmir və yenidən qurulması sahəsində müvafiq qətiyyətli addımlar atılır. Bütün bunlar Azərbaycanda mövcud tolerantlığın daha da dərinləşdirilməsinə şərait yaradır.

Genişmiqyaslı fəaliyyəti ilə xalqın sevgisini qazanan “Heydər Əliyev Fondu” da Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi altında milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliğində böyük uğurlara imza atır. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tarixi-dini, mədəni abidələrin qorunmasını və bərpaasını daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu istiqamətdə müvafiq göstərişlər verir. Biz bu yaxınlarda bir daha bunun şahidi olduq. Müsəlman aləminin ən müqəddəs ibadətgahlarından olan Şamaxı Cümə məscidi milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliğində böyük əmək sərf edən Prezident İlham Əliyevin və Heydər Əliyev Fondunun xidmətləri sayəsində əsaslı bərpa və yenidənqurmada sonra inancılıqla istifadəsinə verilmişdir.

Müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı dövlət başçımız İlham Əliyev, ölkəmizin iqtisadi və siyasi xəttini müəyyənləşdirir, respublikamızın inkişaf etməsi üçün əhəmiyyətli layihələr həyata keçirir, mədəniyyətimizə, elmimizə, təhsilimizə xüsusi diqqət və qayğı göstərir. *“Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizə sadıq, bu dəyərləri qoruyuruq, saxlayırıq, ənənələri yaşadıırıq və bizim gücümüz də bundadır”* deyən ölkə başçısı son illər Azərbaycanda müxtəlif layihələrə imza atır, ölkəmizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi dünya ictimai arenasına çatdırmaq üçün böyük səylə çalışır. Cənab Prezident Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi kursunun davamçısı kimi tolerantlıq və multikulturalizm sahəsində inkişaf məsələsinə də ciddi əhəmiyyət verir. Prezidentin *“Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmmaq”* təşəbbüsünün həqiqi həllini tapması məqsədilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü iş nəticəsində xaricdə *“Azərbaycan multikulturalizmi”* fənninin tədrisi geniş coğrafiyanı əhatə etməkdədir. Həmçinin bu gün ölkəmizin bütün təhsil müəssisələrində multikulturalizm bir fənn olaraq tədris edilir, gələcək nəsil mütəxəssislərini dialoq, barış və dözümlülük kontekstində geniş məlumatlar verilir. Eləcə də artıq ölkəmizdə multikulturalizm fənninin tədrisi istiqamətində yaxşı mütəxəssislər yetişmişdir.

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, 2010-cu ildə BMT-nin qərarı ilə martın 20-sinin Beynəlxalq Novruz Günü elan olunması, Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın milli-mənəvi dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin qorunması və azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği istiqamətində aparılan yorulmaz fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın milli-mənəvi yaddaşına beynəlxalq aləmin ən mötəbər qurumu səviyyəsində verilən dəyərin təzahürüdür.

Bizim müstəqilliyimiz də milli dəyərlər, ənənələr üzərində qurulubdur. Müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi üçün çox böyük işlər görüldür”.[3]

Xalqımızın milli və mənəvi bayramlarında Novruzla yanaşı, hər il Ramazan və Qurban bayramlarının dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi, müzəffər ali baş komandanın xalqı təbrik etməsi bir daha dövlət siyasətinin məhz milli-mənəvi dəyərlər üzərində qurulduğunun bariz nümunəsidir. Prezident İlham Əliyev xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə həmişə hörmət və ehtiramla yanaşır. Bütün dini mərasimlər, əlamətdar günlər, hər il böyük təntənə ilə qeyd edilir. Dini matəm günlərində insanların rahat şəkildə ayinləri yerinə yetirmələri üçün şərait yaradılır, kütləvi xeyriyyəçilik işləri görülür, dövlətimizin inkişafı və əmin-amanlığı üçün məscid və məbədlərdə dualar edilir. Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda canından keçmiş şəhidlərimizin ölməz xatirəsi ehtiramla yad olunur.

Bu siyasət möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi və respublikanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın yaxından iştirakı ilə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, daha da firavan və rifah həyat tərzini yaşamasına böyük əminlik yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Ümumi müddəalar. Maddə 1
2. “Dini etiqad azadlığı”. 8 may 2009-cu il tarixli 812-IIIQD nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu (“Azərbaycan” qəzeti 2 iyun 2009-cu il, № 117, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2009-cu il, № 05, maddə 314) ilə Qanuna yeni məzmununda preambula əlavə edilmişdir.
3. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi haqqında Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 iyul 2001-ci il tarixli 544 nömrəli Fərmanı (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2009-cu il, № 11)
4. “Mənəvi dəyərlər və ətraf mühitin mühafizəsi” kitabı. Ə.Rzazadə. Bakı, 2019. Tuna nəşriyyatı

РЕЗЮМЕ
ГЕЙДАР АЛИЕВ - ОСНОВАТЕЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРИЗМА
Рзаев А.И.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, мультикультурализм, ментальные ценности,

Нашими национальными ценностями сегодня стали личности, жившие до нас, сыгравшие важную роль в сохранении нашей национальной идеологии, истории, языка, культуры и искусства, национальной музыки, мугамов и т.д. Личности, жившие до нас, стали сегодня нашими национальными ценностями. Азербайджан является географическим местом, где мирно сосуществует этническое разнообразие. Здесь в дружеских, братских и мирных условиях живут азербайджанские турки, аварцы, лезгины, талыши, горские евреи, ингилойцы, курды, молукане, рутульцы, таты, сахуры, удины. Политика мультикультурализма, заложенная великим лидером Гейдаром Алиевым, играет большую роль в продолжении этих мирных и дружеских отношений.

SUMMARY
HAYDAR ALIYEV - THE FOUNDER OF MULTICULTURALISM
Rzayev A.I.

Key words: Azerbaijan, Heydar Aliyev, İlham Aliyev, multiculturalism, mental values

The personalities who lived before us, who played an important role in the preservation of our national ideology, history, language, culture and art, national music, mughams, and especially young people, have become our national values today. Azerbaijan is a geographical place where ethnic diversity coexists amicably. Here Azerbaijani Turks, Avars, Lezgis, Talyshs, Mountain Jews, Ingiloi, Kurds, Molokans, Rutuls, Tats, Sakhurs, Udis live in friendly, brotherly and peaceful conditions. The policy of multiculturalism, founded by the great leader Heydar Aliyev, has a great role in the continuation of these peaceful and friendly relations.

MULTICULTURALISM MAKES PEOPLE CLOSER

Sadraddinova Taira Nariman
Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan
taira.sadraddinova@mail.ru

Key words: *exclusion, contribution, assimilation, integration, multicultural society*

Multiculturalism is where a variety of many different ethnic groups live together within the same society. It is both a response to the fact of cultural pluralism in modern democracies and a way of compensating cultural groups for past exclusion, discrimination, and oppression. Most modern democracies comprise members with diverse cultural viewpoints, practices, and contributions. Many minority cultural groups have experienced exclusion or the denigration of their contributions and identities in the past. Multiculturalism seeks the inclusion of the views and contributions of diverse members of society while maintaining respect for their differences and with holding the demand for their assimilation into the dominant culture. Multiculturalism is a policy which recognizes cultural pluralism and promotes to it. And, at the same time it is connected with respect of rights of all population of a country not depending on their ethnic, racial, and religious differences. In a multicultural society all the citizens of the country have equal rights in developing their culture, language, traditions, ethnic and religious values, in opening national schools, in issuing newspapers, journals, and so on. The policy of multiculturalism leads to integration without assimilation. Therefore, it is widely supported not only by political elite but also by representatives of non-titular nations.

Multiculturalism stands as a challenge to liberal democracy. In liberal democracies, all citizens should be treated equally under the law by abstracting the common identity of “citizen” from the real social, cultural, political, and economic positions and identities of real members of society. That leads to a tendency to homogenize the collective of citizens and assume a common political culture that all participate in. However, that abstract view ignores other politically salient features of the identities of political subjects that exceed the category of citizen, such as race, religion, class, and sex. Although claiming the formal equality of citizens, the liberal democratic view tends to underemphasize ways in which citizens are not in fact equal in society. Rather than embracing the traditional liberal image of the melting pot into which people of different cultures are assimilated into a unified national culture, multiculturalism generally holds the image of a tossed salad to be more appropriate. Although being an integral and recognizable part of the whole, diverse members of society can maintain their particular identities while residing in the collective.

Multiculturalism raises other questions. There is the question of which cultures will be recognized. Some theorists have worried that multiculturalism can lead to a competition between cultural groups all vying for recognition and that this will further reinforce the dominance of the dominant culture. Such competition could even lead to a reaction in which the dominant culture sees itself as a beleaguered group in need of recognition and protection. Further, the focus on cultural group identity may reduce the capacity for coalitional political movements that might develop across differences. Some Marxist and feminist theorists have expressed worry about the dilution of other important differences shared by members of a society that do not necessarily entail a shared culture, such as class and sex, and the resulting neglect of policies that

would minimize economic and gender inequalities. A related concern is that actions that celebrate cultural pluralism would be taken because of their popularity but that actions that redress past discrimination would not be taken because of their threat to the dominant group's status.

Multiculturalism is one of the varieties of reaction to cultural diversity, existing in a society. Besides it, we can note other varieties of reaction to cultural diversity such as isolationism, assimilation, and apartheid.

1. **Isolationism** is aimed to prevent formation of cultural diversity by not allowing alien people (especially culturally alien ones) to enter a country and reside there. As a case we can refer to "Law on Immigration" adopted in Australia in 1901.

2. **Assimilation** is an alternative policy to isolationism. This policy proposes absorption of cultures of minorities and newly arrived by dominant cultures;

3. **Apartheid** is a policy directed to segregate definite groups of peoples with the aim to impede their assimilation. All these varieties of reaction to cultural diversity are being conducted by repressive methods. Therefore, peoples mostly resist to these methods.

Unlike the above-mentioned methods, multiculturalism is such a variety of reaction to cultural diversity that is supported not only by a dominant ethnic group of people but also by newly-arrived ones and even minorities. The given specific feature of multiculturalism makes it a positive phenomenon which ultimately promotes development of society. Multiculturalism is closely associated with identity politics, or political and social movements that have group identity as the basis of their formation and the focus of their political action. Those movements attempt to further the interests of their group members and force issues important to their group members into the public sphere. However, in contrast to multiculturalism, identity politics is based on the shared identity of participants rather than on a specifically shared culture. However, both identity politics and multiculturalism often have in common the demand for recognition and redress for past inequities. Multiculturalism raises important questions for citizens, public administrators, and political leaders about balancing recognition for groups with the interests of the entire society. By asking for recognition of and respect for cultural differences, multiculturalism provides one possible response to the question of how to increase the participation of previously oppressed groups.

In general, a multicultural society is formed when people from many different countries all migrate to one place. So what are the positive sides and what are the negative ones when living and working in a multicultural society?

Through multiculturalism, we have opened our minds and have had the opportunities to expose to many different things. Plus the country has benefits from it economically in many ways. What is more, living in such a society makes people more tolerant of each other, even if they are from very different backgrounds. Moreover, in a multicultural society, individuals are able to practice any religion they choose. They can wear what they want, eat what they like and can be able to practice their customs.

However, living in a country with different cultural values you are likely to experience conflicting beliefs. Further more, everything we see around us has been influenced in some ways by different cultures - our clothes, daily routine, music, food, art, sport are all as they have been mixed without distinctive cultural features also it has given the world to come closer and today we can experience several cultures staying and working at a common platform. A multi-cultured group brings a wider area of learning, celebration, and a well living environment. Similarly it creates some resistance in the society because of certain group of people being bigot. I think a place with people carrying so many cultures has an enormous benefit than drawback.

Having said that, mixed culture also creates lots of hindrance mainly by the people in the society who are not open to learn and accept. Bigot people are pivotal for such situation as they abhor others culture. They initiates and participates into a negative aspect of racism where people fight and in some instances becomes the reason of riots among different cultured groups. However this is only when we have more people with less knowledge and are illiterate.

Multiculturalism has many benefits. The main one is that it encourages open-mindedness amongst different groups of people and it dispels negative stereotypes. This is extremely important as the UN reported that 1/3 of the world's major conflicts have a cultural dimension to them. At the same time it encourages the integration of various cultures and the mutual exchange of ideas and viewpoints. Sharing ideas can lead to new opportunities, innovations and more productive working relationships. Nurturing cultural diversity for peace means opening the spaces for dialogue and reconciliation that resonate in the contexts and cultures themselves. As human beings, we are all the "same kind of different." Each one of us has a unique mind, personality, and appearance. Multicultural education tries to create equal educational opportunities for all students by changing the total school environment so that it will reflect the diverse cultures and groups within a society and within the nation's classrooms.

It should also be noted that, despite of some challenges which a mixed cultures can bring to the society can not overweight the benefits. The evolution of our race and the world we see today is the result of different cultures being together exchanging the knowledge and way of living. By bringing people together, cultural activities such as festivals, fairs, or classes create social solidarity and cohesion, fostering social inclusion, community empowerment, and capacity-building, and enhancing confidence, civic pride, and tolerance. Multiculturalism enables people live their originality consciously and without authorization the other cultures. In this sense, multiculturalism is a cultural wealth for living together. Moreover, for people who have different cultures living together makes it necessary to find a way of intercultural communication.

References

1. http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2016
2. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:2012_Catalan_independence_protest_\(41\).JPG](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:2012_Catalan_independence_protest_(41).JPG) by Kippelboy (<https://commons.wikimedia.org/wiki/User:Kippelboy>) licensed by CC-BY-SA-3.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.en>)
3. <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/multicultural-society>
4. <https://www.britannica.com/topic/multiculturalism>
5. <https://www.populismstudies.org/Vocabulary/multiculturalism>

XÜLASƏ MULTIKULTURALİZM İNSANLARI BİR-BİRİNƏ DAHA YAXIN EDİR *Sədrəddinova T.N.*

Açar sözlər: istisna, töhfə, assimilyasiya, integrasiya, multikultural cəmiyyət

Məqalədə müxtəlif mədəniyyətlərə malik insanların bir yerdə yaşaması, mədəniyyətlərarası ünsiyyət yollarının tapılması zərurətindən bəhs edilir. Əsas odur ki, o, müxtəlif qruplar arasında açıqfikirliyi təşviq edir və mənfi stereotipləri aradan qaldırır. Bu, son dərəcə vacibdir, çünki BMT dünyadakı əsas münaqişələrin 1/3-nin onların mədəni ölçüyə malik olduğunu bildirmişdir. Multikulturalizmin eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin integrasiyasını və qarşılıqlı fikir və baxış mübadiləsini təşviq edir.

РЕЗЮМЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРИЗМ ОБЪЕДИНЯЕТ ЛЮДЕЙ *Садрәддинова Т.Н.*

Ключевые слова: эксклюзия, вклад, ассимиляция, интеграция, поликультурное общество.

В статье говорится о необходимости людей разных культур жить вместе и находить пути межкультурного общения. Самое главное, это способствует непредвзятости между различными группами и устраняет негативные стереотипы. Это чрезвычайно важно, поскольку, по данным ООН, 1/3 крупных мировых конфликтов имеют культурное измерение. В то же время мультикультурализм способствует интеграции различных культур и взаимному обмену идеями и взглядами.

H.ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİ

Səfərova Sevda Qabil qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
ms.seferova@inbox.ru

*Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və həyat tərzidir...
Bu gün Azərbaycan artıq dünyada tanınmış multikulturalizm mərkəzlərindən biridir.*
İlham Əliyev

Açar sözlər: siyasət, həyat tərz, dövlət, multikulturalizm, sivilizasiya, milli-mənəvi dəyərlər

Multikulturalizm dünyada və ya hər hansı bir cəmiyyətdə mədəni müxtəfliliklərin qorunub saxlanmasına və inkişafına yönəlmiş bir nəzəriyyə və həmcinin bir siyasətdir. Multikulturalizm dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni tərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, milli mədəni dəyərlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir və bu multikultural və tolerant dəyərlər ümumbəşəri xarakter daşıyır.

XXI əsrin sosiomədəni inkişaf dövründə xalqımızın multikultural ənənələrinin mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi anlaşılması və dəyərləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünya yeni sivilizasiyanın astanasında olduğu kimi beynəlxalq iqtisadi və mədəni əlaqələr durmadan genişlənir və multikultural dəyərlər mübadiləsi prosesi də intensivləşir.

Bəşər tarixinin bu cür yeni mərhələyə inteqrasiyasının strateji hədəfi ilk növbədə əlbəttə ki, fərqli mədəniyyətlərin, fərqli dünyagörüşlərin bütöv hala gəlməsi sayəsində vahid sosio-mədəni məkanı araya-ərsəyə gətirməkdir. Bu hədəfə nail olmaq üçün isə ümumbəşəri dəyərləri aşkara çıxarmaq, onlara müxtəlif dinlərin, mədəniyyətlərin daşıyıcılarının ümumi yanaşmasını təmin etmək çox vacibdir çünki, bu bir çox mürəkkəb humanitar, sosial, mədəni-əxlaqi, iqtisadi, siyasi problemlərin həllində qarşılıqlı fəaliyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu iş prosesi əlbəttə ki, davamlı inkişaf tələb edir. Belə ki, insanlar, bütün dünya xalqları könüllü və şüurlu şəkildə qarşılıqlı fəaliyyət göstərərək bu hədəfə çatmaq üçün əllərindən gələni etməlidirlər. Bu isə yalnız mədəniyyətlərarası əlaqələrin möhkəmlənməsi, təhlili, problemlərin aradan qaldırılması üçün birgə, sabit mexanizmlərin işlənməsi və eləcə də, insan cəmiyyətinin multikultural strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi sayəsində gerçəkləşə bilər.[1]

Əsrlər boyu Avropa ilə Asiyanın təkcə coğrafi cəhətdən deyil, həm də mədəni baxımdan “kəşif” nöqtəsində” yerləşən Azərbaycan da hazırda bu gerçəkliklərin anlaşılmasına əsaslanan siyasi kurs irəli sürməkdədir. Hər zaman mədəniyyətlər arası danışıqda əhəmiyyətli rol oynayan ölkəmizin bu sahədə də uğurları indi daha da diqqətçəkəndir. Əlbəttə, gələcəyi bütün dəqiqliyi və gerçəkliyi ilə proqnozlaşdırmaq elə də asan məsələ deyil, amma şübhəsiz ki, Azərbaycan reallıqları kontekstində mədəniyyətlərarası danışıqların çox böyük perspektivi var və ölkəmiz bu prosesin əvəzolunmaz iştirakçısıdır. Çünki ölkəmizin maddi və insan resursları, milli ruh, ənənələr və dəyərlər kimi bütün imkanları var və dövlətimiz bu imkanlardan faydalanaraq qloballaşma proseslərinin inkişafına öz töhfəsini vermək iqtidarındadır. Bu baxımdan ölkəmizdə multikulturalizmin, milli-mənəvi dəyərlərin, milli və dini tolerantlığın, dini dözümlülüyün, dini müxtəlifliyin inkişafında və təbliğ edilməsində Azərbaycan rəhbərliyi və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, ilk növbədə isə Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti xüsusi diqqət çəkməkdədir. [2]

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin respublikamızın inkişafında, tərəqqisində rolu əvəz olunmazdır desək yanlışdır. Azərbaycan və azərbaycançılığın banilərindən biri olan Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasının hazırlanmasında, təbliğində, yayılmasında çox əhəmiyyətli işlər görüb. Şübhəsiz ki, Heydər Əliyev azərbaycançılıq deyəndə onun daxilində çoxmillətli, müxtəlif dinə mənsub olan Azərbaycan əhalisini, habelə xaricdə yaşayan azərbaycanlıları nəzərdə tuturdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyev hələ 1994-cü ildə İstanbulda keçirilən "Sülh və səbr" adlı beynəlxalq dini konfransdakı çıxışında bu məqamı dəqiq ifadə edərək Azərbaycandakı multikulturalizmlə bağlı deyirdi: "Azərbaycanın vətəndaşları dini, irqi, siyasi, dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hamısı eyni hüquqa malikdir və onların hüquqları Azərbaycan Respublikası tərəfindən qorunur və mühafizə olunur. Siz əmin ola bilərsiniz ki, biz bu məqsədlərimizə, bu prinsiplərimizə daim sadıq olacağıq və gələcəkdə də Azərbaycan vətəndaşlarının dini mənsubiyyəti, yaxud dil mənsubiyyəti, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bir-birilə münaqişəyə girməsinə yol verməyəcəyik". [3]

Azərbaycan müxtəlif millətlərin, müxtəlif dinə mənsub olan xalqların dinc və yanaşı yaşadığı bir ölkədir. Azərbaycanda tarixən həyat tərzini təşkil edən multikulturalizm ənənələri bu gün də yaşamaqdadır. Multikulturalizm, eyni zamanda, Azərbaycan cəmiyyətinin dünyaya özünü tanıtdırmaq rəmzidir desək yanlışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayında azərbaycançılığın mahiyyətini məhz bu cür ifadə etmişdi: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılıq – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”. [4]

Azərbaycanın çoxmillətli ölkə olması etnik müxtəlifliyə və tolerantlığa böyük əhəmiyyət verməsi xalqımızın böyük sərvətidir. Azərbaycan, onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi yaşayış yeri, dogma vətənidir. H.Əliyevin təbircə desək “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür... Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı özündə cəmləşdirsə o, bir o qədər zəngin olur, çünki bu xalqların hər bir nümayəndəsi ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Müxtəlif sivilizasiyaların birləşdiyi Azərbaycan əsrlər boyu ayrı-ayrı millətlərin nümayəndələrinin sülh, əminamanlıq, qarşılıqlı anlaşma və sülh şəraitində yaşadığı ölkə kimi tanınmışdır. Buna görə də multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat tərzini təşkil etmiş və bu gün də milli kimliyindən, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdir. [5]

Tolerantlıq, dözümlülük həm insani münasibətlərin, insan cəmiyyətində gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir.

Tolerantlıq, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüyü deyil, bu həm də eyni məkanda yaşayan müxtəlif millətlərin bir-birinin adətlərinə, mənəviyyatına, mədəniyyətinə olan dözümlülüyü deməkdir.[6]

Sonda onu deyə bilərəm ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu azərbaycançılıq ideologiyası həyatın ahəngdarlığının, müxtəlif xalqların eyni ölkədə dinc yanaşı yaşamasının, ölkədə yaşayan bütün etnik qrupların qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin çoxəsrlik ənənəsi, onların ümumi taleyi və gələcək

müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü, inkişafı və firavanlığı uğrunda birgə mübarizəsinin ümumi tarixi təcrübəsidir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması və nəsildən nəsle ötürülməsi sahəsində həyata keçirilən siyasi xətt hal hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən inamla, qürurla, ləyaqətlə davam və inkişaf etdirilir. Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin söylədiyi “Hər bir xalqın milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam!” ifadəsi bu gün də hər bir ləyaqətli ölkə vətəndaşının həyat düsturuna çevrilib.

Ədəbiyyat

1. Quluzadə M. Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri. Bakı, 2002 151.
2. Qurbanov Ə. Beynəlxalq münasibətlərdə din amili, Bakı, 2000 152.
3. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. – Bakı: Mütərcim, 2018. – 372 s.
4. Heydər Əliyev. Dilimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı, 1999 150
5. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı, 2007
6. Hüseynov S. A. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik, Bakı, 2012
7. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri, Bakı, 2012

РЕЗЮМЕ

Г. АЛИЕВ И МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Сафарова С.Г.

Ключевые слова: политика, образ жизни, государство, мультикультурализм, цивилизация, национально-нравственные ценности

Азербайджанский мультикультурализм является национальной ментальной характеристикой нашего народа. Взаимная польза литературных и культурных связей этнических и национальных меньшинств, обмен духовным опытом дают толчок к обогащению духовного наследия нашего народа.

Становление современного информационного общества, процессы глобализации стимулируют развитие национальных идей и традиций не изолированно, а на основе их обмена. В глобальном развитии мультикультурализм, а также интеграция и взаимное примирение национальных и общечеловеческих ценностей становятся необходимостью.

SUMMARY

H. ALIYEV AND THE MULTICULTURAL VALUES OF AZERBAIJAN

Safarova S.G.

Keywords: politics, lifestyle, state, multiculturalism, civilization, national-moral values

Azerbaijani multiculturalism is a national mental characteristic of our people. The mutual benefit of the literary and cultural relations of ethnic and national minorities, the exchange of spiritual experience gives impetus to the enrichment of the spiritual heritage of our people.

Formation of modern information society, globalization processes stimulate the development of national ideas and traditions not in isolation, but on the basis of their exchange. In global development, multiculturalism, as well as the integration and mutual reconciliation of national and human values, become a necessity.

АЗЕРБАЙДЖАН И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ

Яныбаев Д. Е.. Батыршин Ш.Ф.

Уфимский государственный нефтяно-технический университет (УГНТУ)

dima23w1@mail.ru; br.shamil@mail.ru

О люди! Мы сотворили вас от (пары): мужа и жены.

И создали из вас (семейные) роды и (разные) народы.

Чтоб вы могли друг друга знать. Ведь пред Аллахом самый чтимый - тот,

Кто праведней из всех вас станет. Поистине, Аллах всезнающ и ведает о всем и вся!

Коран, Сура 49 «Покои» аят 13.

Ключевые слова: мультикультурализм; идентичность; язык; культура; этика

В современном мире особо остро выдвигаются задачи, связанные с необходимостью поднятия на новый уровень проблем взаимопонимания между народами. В период глобализации растут число и масштабы глобальных угроз, стоящих перед человечеством. Для противостояния этим угрозам, предотвращения противоречий и конфликтов необходимо прилагать определённые усилия. А этого можно достичь только в условиях межкультурного и межэтнического диалога.

Было бы несправедливо не отметить, что мультикультурализм является политикой, очень близкой по своей сущности с политикой проводимой СССР, где уважались, сохранялись, поддерживались и развивались все традиции, обычаи каждого народа входившего в Советское пространство. Важнейшей чертой данного общества является параллельное существование различных культур. Мультикультурализм способствует взаимному обогащению культур, и это связано с процессом проникновения одной культуры в другую в целях дальнейшего культурного объединения людей. Общение между культурами осуществляется как многоуровневый диалог, в результате которого мы познаем не только другую культуру, но и Азербайджан – одно из ключевых государств, находящихся в процессе формирования современной системы международных отношений. Азербайджан, находясь на стыке Запада и Востока, выступает как симбиоз двух цивилизаций, каждая из которых имеет свои культурно-духовные ценности. «История, традиции и наша география диктуют, что Азербайджан может стать пространством, где сливаются цивилизации»[Алиев, 2017]

На протяжении веков на древней азербайджанской земле жили представители разных этносов, народов, звучали разные языки, исповедовались разные религии. Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев придавал огромное значение вопросам культуры и духовности страны.

Уважение и политкорректность к другим народностям были основой самого развития страны с древних времен, во времена Шелкового пути, вплоть до настоящего времени. А наша страна – территория политкорректности. «Азербайджанский народ сам по себе, а также благодаря своей природе и своему характеру обладает высоким чувством толерантности». Этими словами Великий Лидер Гейдар Алиев дал самое оригинальное и ясное объяснение нашего отношения к мировым ценностям, назвал Азербайджан родиной представителей различных народов, независимо от национальности и вероисповедания. Российский исследователь А. Г. Нестеров отмечал, что пространство Азербайджана (в широком смысле этого термина) всегда являлось местом пересечения цивилизационных, культурных, этнических и религиозных традиций, поэтому сосуществование различных (даже в цивилизационном отношении) культур сохранялось на этом пространстве на протяжении многих веков [Нестеров, 2016, с. 197].

Всё это лишь подтверждает, что огромная роль в сохранении и укреплении данной политики принадлежит Президенту Ильхаму Алиеву, который продолжил курс общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева.

Концепция азербайджанского мультикультурализма провозглашает объединение проживающих на территории страны народов и народностей, создания для них условий комфортного и мирного сосуществования на благо будущего Азербайджана. Для реализации этих масштабных целей руководство страны прилагает множество усилий, направленных на сохранение национальными общинами своих традиций, культуры и языка. Ведь создавая условия для национальных общин, азербайджанцы сохраняют свою идентичность как мультикультурального государства.

Особо хотелось бы отметить большую работу, проводимую в этом приоритетном направлении Фондом Гейдара Алиева, руководимым первым вице-президентом Азербайджана, послом Доброй воли UNESCO и ISESCO Мехрибан ханум Алиевой, которая с честью продолжает дело, начатое Общенациональным лидером. Своей многогранной деятельностью Фонд вносит неоценимый вклад в процессы воспитания школьной и студенческой молодежи, формирования у молодого поколения чувств патриотизма и преданности национальным культурным ценностям, социальной активности и открытости к инонациональным ценностям.

Фондом проводятся просветительские и благотворительные мероприятия, фестивали, соревнования, оказывается поддержка коллективам самодеятельности, различным кружкам в этих учреждениях. Отметим, что образовательные, просветительские, культурные и благотворительные проекты Фонда не ограничиваются территорией Азербайджана и охватывают многие зарубежные страны, в том числе Россию.

В реализации задач поликультурного воспитания школьной и студенческой молодежи особую роль играет учебно-образовательный процесс, в том числе в учебных заведениях с русским языком обучения, имеющих в Азербайджане богатую историю развития и учебно-методический опыт.

Влияние процесса глобализации на языки является сложным и действует во многих направлениях, в то время как новая лингвистическая практика возникает в различных социальных группах, особенно среди молодежи.

Эта практика открывает широкий диапазон новых форм культурного разнообразия. Значение языков как маркера социальной идентичности становится очевидным в вопросах, относящихся к

утрате языка и появлению новой лингвистической практики. С точки зрения межкультурных отношений, сохранение лингвистического разнообразия идет рука об руку с развитием многоязычия и должно поддерживаться соответствующими усилиями для того, чтобы языки служили мостами между культурами как средство развития плодотворного разнообразия культур мира.

Сегодня в Азербайджане в общественной и культурной жизни страны наряду с родным азербайджанским языком активно функционирует русский язык. На этом языке издаются газеты и журналы, учебники, научная и художественная литература, транслируются телевизионные и радиопередачи на русском языке. Имеется широкая сеть дошкольных, средних и высших учебных заведений с русским языком обучения.

На протяжении многих лет успешно функционируют Русский государственный драматический театр, Бакинский Славянский университет, Бакинский филиал Московского государственного университета им. М.Ломоносова, филиал Медицинского университета им. И.М.Сеченова, центры русского языка и культуры, «Дом русской книги», информационные агентства, развивается русскоязычное научное и художественное творчество и т.д.

Образование на русском языке в Азербайджане имеет богатые исторические традиции и массовый характер, в этой области накоплен положительный научный и методический опыт, который может быть полезен в изучении типологии этого явления и решении стоящих перед педагогическим сообществом вопросов поликультурного образования в целом.

Необходимо отметить, что русскоязычное образование в Азербайджане – часть государственной образовательной системы и полностью финансируется из бюджета Республики. Созданы все условия для развития русской культуры, функционирования русского языка, реализации творческого потенциала русского и русскоязычного населения республики.

Всё это является следствием того, что политкорректность азербайджанского общества высоко оценивают и общественно-политические деятели России. Приведем слова председателя межпарламентской группы дружбы Россия – Азербайджан Дмитрия Савельева: «Здесь нет необходимости бороться за право говорить на родном языке, нет проблемы религиозной и бытовой нетерпимости. Поэтому наши соотечественники могут направлять свою энергию на то, чтобы достичь успеха в карьере, построить семью, вести нормальную полноценную жизнь». По словам руководителя представительства Россотрудничества в Азербайджане Валентина Денисова, «де-факто русский язык является вторым языком в Азербайджанской Республике. В стране ведется системная работа по изучению русского языка, которая складывалась многие годы». [Денисов, 2016]

Мы помним частые встречи общенационального лидера Гейдара Алиева с представителями русской диаспоры, его заботу об образовании на русском языке и в целом о русской культуре в Республике. И сегодня Президент страны Ильхам Алиев оказывает всемерную поддержку учебным и культурным заведениям с русским языком обучения, сохранению и развитию традиций русской духовности в стране.

Так, в Азербайджане действует 327 смешанных государственных общеобразовательных школ, преподавание в которых осуществляется как на русском, так и азербайджанском языках. Помимо этого, в стране функционирует еще 16 государственных школ, образовательный процесс в которых ведется исключительно на русском языке. Кроме того, при поддержке министерства образования Азербайджана, посольства РФ в Баку и азербайджанского представительства «Россотрудничества» в 50 республиканских общеобразовательных школах осуществляется пилотный проект по углубленному изучению русского языка. Гуманитарное сотрудничество с Российской Федерацией является краеугольным камнем политики мультикультурализма в Азербайджане.

В общегражданском воспитании молодежи Республики важным элементом является Карабахская тема. История и культура карабахского региона Азербайджана, традиции политкорректность азербайджанцев, этнический плюрализм, культурное и конфессиональное многообразие в нашем обществе рассматриваются в учебных и научно-популярных материалах на основе исторических фактов и современных реалий национального мультикультурного образа жизни. Школьники и студенты принимают участие в различных мероприятиях и проектах, посвященных карабахскому конфликту, из которых можно особо выделить международную кампанию «Справедливость к Ходжалы», реализуемую по инициативе вице-президента Фонда Гейдара Алиева, лидера азербайджанской молодежной организации России (АМОР) Лейлы Алиевой.

Духовно-нравственное воспитание молодежи на основе культурных ценностей и народных традиций, национальной и общегражданской идентичности и устойчивого развития является одной из основных задач учебных заведений Республики. Так, культурные программы Бакинского международного гуманитарного форума 2011—2016 годов были организованы таким образом, чтобы предоставить гостям страны возможность услышать неповторимый азербайджанский мугам,

посмотреть на достопримечательности и архитектуру разных регионов Азербайджана, прочувствовать атмосферу азербайджанского быта.

Все это – серьезные и успешные шаги, направленные на укрепление позиции мультикультурализма как государственной политики. Данная модель, сформированная как результат мудрой политики великого лидера Гейдара Алиева и успешно развиваемая Президентом страны Ильхамом Алиевым, должна пропагандироваться в качестве испытанного образца и тем самым служить сохранению и укреплению мира и спокойствия, торжеству мультикультуральных ценностей как в самом регионе, так и во всем мире.

Литература

1. Нестеров А. Г. Россия, Европа, Азербайджан: опыт политики мультикультурализма // Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun materialları (2—3 oktyabr 2014-cü il). — Bakı : Şərq-Qərb, 2016. — s. 195—2017
2. Абдуллаев К.М. Азербайджанский мультикультурализм сегодня: от Португалии до Индонезии. Федеральная Культурно-Национальная Автономия Азербайджанцев России, 2016, источник: <http://fnkaa.ru/азербайджанский-мультикультурализм/>.
3. Алиев И.Г. Из выступления Президента Азербайджана Ильхама Алиева на IV Всемирном форуме по межкультурному диалогу// 2017, источник: <http://ru.president.az/articles/23555> =
4. Велиев И.О. Азербайджанский мультикультурализм и его особенности. // Эхо (Баку), 2016, источник: <http://echo.az/article.php?aid=105872>.
5. Денисов В.П. Из выступления руководителя представительства Россотрудничества в Азербайджане Валентина Денисова в мероприятии «Видео-мост Баку-Москва на тему: «Россия и Азербайджан: взаимодействие в гуманитарной сфере». 03 марта 2016, источник: <http://www.echo.az/article.php?aid=97366>
6. Зейналова С.М Из истории мультикультурализма в Азербайджане. // Агентство новостей «Тренд». 2016, источник: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/2486766.html>.
7. «Коран перевод смыслов и комментариев». Валерия Пророхорова 1997 г С.591
8. Малявин В.В. «Тридцать шесть стратегем. Китайские секреты успеха»: «Белые альвы»; Москва; 2000 С-30.
9. Смирнов А.Н. 2005. Этничность и культурный плюрализм в контексте государственной политики. – Политические исследования. № 4. с. 30-52.
10. Тишков В.А. 2013. Полиэтническое общество и государство: понимание и управление культурным разнообразием. – Кризис мультикультурализма и проблемы национальной политики. М.: Весь Мир, с.400

XÜLASƏ AZƏRBAYCAN VƏ MULTİKULTURALİZM Yanıbaev D.E., Batırşin Ş. F.

Açar sözlər: multikulturalizm, şəxsiyyət, dil, mədəniyyət, etika, çoxmədəniyyətlik, kimlik, dil, mədəniyyət, etik

Tədqiqatın aktualığı 2016-cı ilin Azərbaycanı “Multikulturalizm ili” elan edilməsi ilə müəyyən edilir. Məqalədə müasir Azərbaycan multikulturalizmi siyasətinin mənşəyi və məzmunu təhlil edilir. Sübut edilmişdir ki, Azərbaycan multikulturalizmi tipoloji cəhətdən müxtəlif dirlərin, etnik qrupların və mədəniyyətlərin mövcud olduğu dünyanın bir çox ölkələri üçün xarakterik olan ənənəvi multikulturalizm modelinə aid edilə bilər, məsələn, Rusiyada. Göstərilir ki, Azərbaycan həm qlobal səviyyədə, həm də ayrı-ayrı ölkələrlə ikitərəfli münasibətlərdə ölkənin müsbət imicini təşviq etmək üçün multikulturalizm siyasətindən fəal şəkildə istifadə edir.

SUMMARY AZERBAIJAN AND MULTICULTURALISM Yanybaev D. E. Batyrshin S.F.

Keywords: multiculturalism; identity; language; culture; ethics; / multiculturalism; identity; language; culture; ethics

The relevance of the study is determined by the fact that 2016 was proclaimed the “year of multiculturalism” in Azerbaijan. The article analyzes the origin and content of the modern policy of Azerbaijani multiculturalism. It is proved that Azerbaijani multiculturalism can typologically be attributed to the traditional model of multiculturalism, which is typical for many countries of the world where there are various religions, ethnic groups and cultures, as, for example, in Russia. It is shown that Azerbaijan actively uses the policy of multiculturalism to promote a positive image of the country both at the global level and in bilateral relations with individual countries.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ BEYNƏLXALQ
İQTİSADI ƏLAQƏLƏR
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ
INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS OF KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN IN THE
CONTEXT OF GLOBALIZATION

Abuzyarova Zhanna

Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

zh.abuzyarova@asu.edu.kz

Keywords: *globalization, cooperation, economic relations, investment, education*

In 2021, Kazakhstan and Azerbaijan celebrated the 30th anniversary of independence. The history of relations between our peoples dates back centuries, relations between states have always been warm and friendly, providing mutual support to each other. However, the years of independence are a special period of interaction, which has a qualitatively new character.

Close relations between Kazakhstan and Azerbaijan began with their independence, when each other's independence was recognized and diplomatic relations were established. The first step in strengthening the two countries was taken by the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev, who paid an official visit to Kazakhstan, who later played a significant role in the development of bilateral relations between the two fraternal peoples.

In recent years, the trade turnover between the countries has increased, the geography and capacities of joint transport and logistics projects have expanded. Thus, in the first half of 2022, the trade turnover between Nursultan and Baku increased to \$326.6 million tenge against \$49.678 million tenge for the same period in 2021. Transportation is also expanding, cargo transportation between Kazakhstan and Azerbaijan has increased by more than 3.5 times in the five months of 2022 compared to the same period of the previous year.

The dynamics of the development of bilateral relations were also strengthened by a number of memoranda signed in 2022 within the framework of the Azerbaijan-Kazakhstan business forum held in Baku. President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev and President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev signed:

"Comprehensive program for the development of cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan for 2022-2026", which is a roadmap for the development of cooperation between the two countries;

"Declaration on strengthening strategic relations and deepening allied cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan" and a number of other significant documents.

Trade and economic cooperation between Kazakhstan and Azerbaijan

Azerbaijan is a key political and economic partner for us in the Caucasus region. Over the years of independence, we have not only preserved friendship, but also managed to strengthen bilateral relations to the level of strategic partnership. And, of course, we are optimistic about the prospect of further progressive development of bilateral relations. The basis of these relations was laid by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev and the National leader of Azerbaijan Heydar Aliyev. Today, thanks to the efforts of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev and the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, these relations have further deepened and reached the level of strategic cooperation, partnership and fraternal friendship.

I would like to note that our states mutually support each other's foreign policy initiatives. And this was expressed, for example, in support of the candidacy of the capital of the Republic of Kazakhstan Astana for the International Specialized Exhibition "Astana EXPO-2017", the next moment is support for

Kazakhstan's candidacy for non-permanent members of the UN Security Council for 2017-2018. In turn, Kazakhstan voted for Azerbaijan as a member of the Executive Board of the World Tourism Organization, and there are many such examples.

If we talk about bilateral trade and economic relations, then only in 2021-2022 mutual trade increased 3 times, amounting to more than \$ 330 million tenge. By the end of 2022, this trend maintains its dynamics, and the external trade turnover has already increased by more than 3 times, amounting to \$161.4 million tenge. The main export items from Kazakhstan to Azerbaijan are oil and gas, chemical raw materials, grain, barley, electrical equipment. Kazakhstan also imports petroleum products obtained from bituminous materials, ethylene polymers, components for machines and mechanisms, prefabricated building structures, agricultural products. Favorable cooperation is also in the transport sector, so in 2016 an Agreement on strategic cooperation was signed between JSC NC Kazakhstan Temir Zholy and JSC Caspian Shipping Company, in 2017 an agreement was signed on the establishment of a joint venture between JSC KTZ Express Shipping and ACS Clogistics LLC.

The work of the Kazakh-Azerbaijani Intergovernmental Commission on Trade and Economic Cooperation (IPC) contributes to the development of bilateral relations in the economic sphere. At the meetings of the IPC, held alternately in Astana and Baku, the parties discuss a wide range of issues of cooperation in the field of trade and economic cooperation, fuel and energy complex, transport, agriculture, space and information and communication technologies, etc.

An important point of bilateral cooperation is the work of the Kuryk and Alat seaports. In 2016, the construction of a ferry complex in the port of Kuryk was completed with a planned capacity of up to 4 million tons of cargo per year. The main purpose is the transshipment of petroleum products, grain, chemicals, fertilizers and other goods, which allows transshipment of goods without unloading them from wagons. In 2017, Kazakhstan, Azerbaijan and Georgia agreed on the conditions for the transportation of goods by rail and by ferry in the directions Alat - Aktau - Alat and Alat - Kuryk - Alat.

The port of Kuryk is located on the line of the Trans-Caspian International Transport Route, which is of great importance for handling the increasing volume of cargo in this direction, and it is necessary to increase cooperation between our ports, regulate the order of their work, as well as develop common standards of customs and other procedures.

At the 18th meeting held in 2022 in the city of Nursultan, the Kazakh side raised the issue of changing traditional routes. According to Bakhyt Sultanov, the Caspian region plays an important role for Kazakhstan in the formation of commodity flows, being the only sea gate, and provides further access to major maritime trade lines through the Trans-Caspian route and the North-South corridor. In this regard, the Government of Kazakhstan has started implementing projects for the construction of a container hub on the basis of the Aktau port and the laying of second railway tracks on the Dostyk – Moynty section. These measures are designed to increase the transit potential of Kazakhstan and the capacity of the Trans-Caspian International Transport Route.

"In order to fully unlock the transit potential for cargo flows from China/Central Asian countries to Europe and back, it is important to start timely modernization of technical and tariff conditions in ports, which will serve as a driver of all trade and economic cooperation," said the Minister of Trade and Integration of Kazakhstan Bakhyt Sultanov.

The 19th meeting of the Kazakh-Azerbaijani Intergovernmental Commission on Trade and Economic Cooperation will be held this year in Baku.

Kazakhstan's role in Azerbaijan's food security

Transit of Kazakh hydrocarbons through Azerbaijan

Baku and Nur-Sultan, among other projects, carry out transit transportation through Azerbaijan, including Kazakh hydrocarbons. Kazakhstan intends to increase oil supplies to international markets and diversify their routes. In particular, as an alternative infrastructure for the export of raw materials, Nur-Sultan considers the option of supplies along the Trans-Caspian (Middle) Corridor, which is of particular importance in the light of recent geopolitical changes in the world. In addition, it is expected that coal exports from Kazakhstan to the EU will increase significantly in the near future due to sanctions on Russian coal supplies.

Kazakhstan is considering the option of increasing coal exports by rail and by sea through the development of the Aktau port on the Caspian Sea and further supplies to the EU through Azerbaijan and Georgia.

In order to increase the transport and logistics potential of the Trans-Caspian Corridor, it is proposed today, together with other route participants, to develop a roadmap for the synchronous elimination of bottlenecks and the development of its capabilities for 2022-2025.

Thus, Kazakhstan and Azerbaijan have strengthened their cooperation within the framework of the development of the transport and logistics potential of the region, as a result of which regional exports of goods to world markets have increased.

Mutual investments and business

Another significant area of cooperation between our states is the increase of mutual investments and the expansion of the presence of Kazakhstani companies in Azerbaijan. The restoration and economic integration of the liberated Azerbaijani territories play a significant role in this issue. Thus, Kazakhstani companies have already expressed their desire and readiness to create a business on the liberated lands, where there are a number of benefits for foreign capital.

Over the past year, the number of Kazakhstani companies in Azerbaijan has exceeded 250. Taking into account the favorable conditions created in Azerbaijan for business development, it is expected that this indicator will increase significantly in the near future. This is also facilitated by the memorandums of cooperation signed in 2022 within the framework of the Azerbaijan-Kazakhstan business forum, in particular, on the supply of metal products, sunflower oil, salt, rice, paint and varnish materials. In addition, the industrial parks created in our country, as well as the Alyat FEZ, contribute to the growth of the number of enterprises with Kazakh capital in Azerbaijan.

Education, culture, science

In order to develop cultural ties, the Azerbaijan-Kazakhstan Friendship Society was established in Baku in 1993. Since that time, the independent fraternal republics have reached a new level of bilateral cooperation.

The Center named after the National Leader of Azerbaijan Heydar Aliyev was opened in 2010 at the L.N. Gumilev Eurasian National University in Nur-Sultan. And in May 2011, the Abai Kunanbayev Center for Kazakh Language, History and Culture was launched at Baku State University.

In December 2014, on the initiative of the Consul General of the Republic of Azerbaijan at the Atyrau University named after H.Dosmukhamedov opened the "Center of Azerbaijani Culture and History", where the Heydar Aliyev Scholarship is awarded annually. The scholarship named after the national leader of Azerbaijan Heydar Aliyev is designed to develop relations in education and science. The event is attended by the Consul General of the Republic of Azerbaijan in Aktau, the leadership, the staff of the APK Institute, the teaching staff of the university, representatives of the Azerbaijani diaspora, students.

In 2015, the Embassy of the Republic of Kazakhstan jointly with Baku State University held an international conference dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate and the 170th anniversary of Abai. The presentation of the book in Azerbaijani, dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate and published jointly with the Turkic Academy, was held at this conference. This event was held at the proper level, which the Azerbaijani public appreciated. This indicates that people need such events.

In 2016, a delegation of the National Academy of Choreography visited the Baku Academy of Choreography, following which a Memorandum of cooperation and Mutual Understanding was signed between the academies of the two countries.

At the end of 2016, a presentation of the translation of the Kazakh folk lyric-epic poem "Kyz Zhibek" into Azerbaijani was held at the L. Gumilev ENU, and later at the Abai Center at BSU. In addition, in March 2017, the Embassy of the Republic of Kazakhstan jointly with the Abai Center organized a presentation of the book of Abai's best works in the Azerbaijani language. During the years of independence of our countries, the works of the great Abai, who is respected and appreciated in Azerbaijan as an outstanding personality of the entire Turkic people, were translated into Azerbaijani for the first time.

In 2021, Azerbaijani writers A. Aivazova, E. Guliyev, N. Abdulrahmanli, E. Karakhanli and I. Ilyasly translated the books of Kazakh poet and thinker A. Kunanbayev, and Kazakh writer O. Suleimenov was awarded the Sharaf Order by the President of the Republic of Azerbaijan I. Aliyev for his contribution to the development of cultural ties between Kazakhstan and Azerbaijan.

In addition, cooperation, cultural exchanges and contacts in the field of pop music, circus, theater and fine arts, cinematography, library and museum work, protection of objects of historical and cultural heritage, amateur art, national professions and other cultural phenomena are being revived. At the same time, cooperation between the leading universities of Kazakhstan and Azerbaijan is actively developing, academic mobility of students and teaching staff for training and scientific internships in educational institutions of the two countries is carried out on a regular basis. Athletes and creative teams take an active part in various events organized in Kazakhstan and Azerbaijan. Within the framework of the Permanent Council of Ministers of Culture of the Turkic-speaking Countries, Kazakhstan and Azerbaijan are developing close ties in the field of culture and art. They carry out joint projects on popularization and research of cultural values of the TURKSOY member states.

Conclusion

Kazakhstan and Azerbaijan demonstrate common views and similar positions. This concerns the most important problems of both global and regional nature. A wide range of bilateral issues is being resolved thanks to the current Intergovernmental Commission, inter-ministerial consultations are regularly held, the inter-parliamentary friendship group and various interdepartmental commissions are actively working. Of course, life does not stand still, and new trade and economic issues arise along the way. But we manage to regulate them promptly, mutually respecting and taking into account the interests of the parties.

To date, global geopolitics is undergoing major changes, and the world economy is experiencing another crisis along with it. But our states have sufficient potential to overcome this crisis by joint efforts. And now our task is to use them correctly, I think it is relevant and possible to exchange experience between the two countries on a regular basis. We should share and adopt positive experiences from each other, especially in the fields of science and technology, tourism, image and branding.

Kazakhstan and Azerbaijan are constantly increasing cooperation in all areas of interaction. Kazakh-Azerbaijani cooperation is a time-tested brotherhood.

References

1. Working website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan www.mfa.gov.kz
2. Mutalibov A. to Aliyu K.G.: the formation of foreign politicians of unexplored Azerbaijan // Izvestia of the Saratov University. Episode " History. International landings". 2019 vol . 19 Issue 1. pp. 81-86.
3. Guliyev R.D., Mutaliev L.M. Smykova M.R. Prospects for the development of new types of tourism in Kazakhstan and Azerbaijan // KarSU Bulletin, 2017 <https://economy-vestnik.ksu.kz/>
4. Olejnik W. Equipose vs. reunion: political transformations of Azerbaijan and Kazakhstan 1918-2018 // Wschodnie Forum Nauki. Vol. 2 Seria 1 Lublin: Wydawnictwo Episteme, 2020 P. 1-17.

XÜLASƏ

QLOBALLAŞMA KONTEKSTİNDƏ QAZAXISTAN VƏ AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ

Abuzyarova J.

Açar sözlər: qloballaşma, əməkdaşlıq, iqtisadi əlaqələr, investisiya, təhsil

Hazırda əksər ölkələr regional əməkdaşlığı və qonşuları ilə əməkdaşlığı dərinləşdirməyə üstünlük verirlər və respublikamız da eyni istiqamətdə irəliləyir, regiondakı müttəfiqləri ilə əlaqələri möhkəmləndirir. Son illər Qazaxıstanın MDB ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi artıb, birgə nəqliyyat-logistika layihələrinin coğrafiyası və imkanları genişlənir. Azərbaycan bu gün Qazaxıstanın mühüm strateji tərəfdaşlarından biridir.

Məqalədə qloballaşmanın Qazaxıstan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə təsiri araşdırılır. Azərbaycan və Qazaxıstanın iqtisadi inkişafının qısa təhlili aparılır. Ölkələrin sosial-iqtisadi sistemində diqqət yetirilir. Azərbaycan və Qazaxıstanın inkişaf konsepsiyasının strateji baxışı nəzərdən keçirilir.

РЕЗЮМЕ

МЕЖДУНАРОДНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ КАЗАХСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Абузьярова Ж.

Ключевые слова: глобализация, сотрудничество, экономические связи, инвестиции, образование

В настоящее время большинство стран предпочитают углублять региональную кооперацию и сотрудничество с соседями, в этом же направлении движется и наша республика, укрепляя отношения с союзниками в регионе. За последние годы товарооборот Казахстана со странами СНГ увеличился, расширяются география и мощности совместных транспортно-логистических проектов. Одним из важных стратегических партнеров Казахстана сегодня является Азербайджан.

В статье рассмотрено влияние глобализации на международные экономические отношения между Республикой Казахстан и Азербайджанской Республикой. Проведен краткий анализ экономического развития Азербайджана и Казахстана. Обращается внимание на социально-экономическую систему стран. Рассмотрен стратегический взгляд концепции развития Азербайджана и Казахстана.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ İNNOVATİV İQTİSADİYYAT

Dadaşzadə M.R.

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı, Azərbaycan
mayay.gocayeva@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, strateji idarəetmə, rəqabətə davamlı iqtisadiyyat, bazar münasibətləri, səmərəli nəticə, fəaliyyət proqramı

İnnovasiya yenilikçi təklif və ideyaların istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə düşünülmüş şəkildə tətbiq olunmasının nəticəsi olaraq dövlətin, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə mənfəət qazandıracaq menecment fəaliyyətinin məcmusudur. İnnovasiyaların tətbiqi bilavasitə maddi rifah halının yüksəldilməsinə, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, istehlakçıların tələblərinin müasir standartlar səviyyəsinə uyğun formada ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyətdir. *“İnnovasiya (yeniliketmə) bazar iqtisadiyyatına uyğun elm və texnikanın nailiyyətləri əsasında istehlakçıların tələbatını ödəmək məqsədi ilə yeni əmək məhsullarını təklif etmək üzrə tədbirlər olub, investisiyanın keyfiyyət tərəfini xarakterizə edir”* [2, s. 8]. Öncədən planlaşdırılmış yeni səmərəli ideyaların gerçəkləşdirilməsi bir ölkənin artan iqtisadi gücü deməkdir. *“İnnovasiya üçün yalnız fərdi qabiliyyətlər, təşəbbüskarlıq və dövlət dəstəkləri kifayət deyil. İnnovasiya bir ekosistem tələb edən məsələdir”* [1, s.4].

İnnovasiyaların tətbiqi və idarə olunması bu işdə marağı olan yaradıcı kadrlar hesabına gerçəkləşən iqtisadi fəaliyyətdir. İnnovasiyaların strateji idarə olunması yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması üçün şərait yaradır. *“İnnovasiyaların idarə edilməsi - innovasiya prosesində yaranan innovativ proseslərin və əlaqələrin idarə edilməsinin prinsipləri, metodları və formalarının məcmusudur”*[5, s.1]. İnnovasiyaların idarə olunmasının iki əsas səviyyəsi fərqləndirilir:

1) İnnovasiyaları gerçəkləşdirəcək yeni nəzəriyyə və konsepsiyaların işlənilib hazırlanması və irəli sürülməsi. Bu səviyyədə innovasiyalar yalnız ideya xarakteri daşıyır;

2) İkinci səviyyə innovasiyaların idarə olunmasının funksional səviyyəsidir ki, bu səviyyədə ideyalar əməli olaraq tətbiq olunmağa başlayır və innovasiya menecmenti tərəfindən təşkil olunur. *“İnnovasiya strategiyası ümumi innovasiya missiyası və müştərilərin ödəməyə hazır olduğu yeni dəyər yaratmağı hədəfləyən ətraflı plandır. Bu, gələcək təşkilati fəaliyyəti genişləndirməyə yönəlmiş bir sıra siyasət və ya davranışları ehtiva edir”* [10, s.1].

İnnovasiyaların strateji idarə edilməsi müəssisənin qarşısında duran məqsədlərə çatması üçün planlı fəaliyyətinin təşkil olunması deməkdir. Bu, istənilən bir sənaye sahəsinin ardıcıl inkişafını təmin etmək üçün ona nəzəri və praktik cəhətdən kompleks yanaşma tələb edən fəaliyyət proqramıdır. Məsələyə bu mövqedən yanaşıldıqda, bir sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafına nail olmaq üçün tətbiq olunması nəzərdə tutulan innovasiyaların strateji idarə olunmasını düzgün yönləndirmək üçün bu mərhələlərin diqqətə alınması vacib hesab olunur: 1) Analitik mərhələ- Bu mərhələdə müəssisənin xarici və daxili mühiti, imkanları təhlil olunur, ən əhəmiyyətli ekoloji amillər vurğulanır. Əldə olunmuş məlumatlar müəssisənin gələcək fəaliyyətini proqnozlaşdırmağa imkan verir; 2) Təxmini proqnoz mərhələsində innovasiyaların tətbiq olunmasının müəssisəyə gətirəcəyi üstünlüklərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri hesablanır; 3) Formativ mərhələ - Bu mərhələ şirkətə tətbiq olunacaq innovasiyaların nəzəri və əməli olaraq yerinə yetirilməsi üçün hazırlanmış fəaliyyət proqramının hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu mərhələdə şirkətin bütün daxili və xarici imkanları, texnologiyası və işçi heyətinin intellektual səviyyəsi nəzərə alınır; 4) Nəzarət və islah mərhələsi. Bu mərhələdə nəzərdə tutulan nəticələrin şirkətə gətirəcəyi üstünlüklər, şirkətin indiki və sonrakı göstəriciləri müqayisə olunaraq qiymətləndirilir. İnnovasiyaların düzgün strateji idarə olunmasında qeyd olunan mərhələlərin nəzərə alınması labüddür. *“Bir sənaye müəssisəsinin strateji innovativ investisiya idarəetmə modeli bu şirkətin sabit fəaliyyətinə təsir göstərən əsas amilləri nəzərə almalı və böhran vəziyyətində bir firmanın davamlı inkişafının parametrlərini qiymətləndirməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verən göstəricilər və meyarlar sisteminə diqqət yetirməlidir”* [9, s.6]. Müasir şəraitdə innovasiya sahəsinin dinamikliyi və inkişaf səviyyəsi biliyə əsaslanan “yeni” iqtisadiyyata keçiddə intensiv iqtisadi böyümənin təmin edilməsindən, texniki inkişaf, xüsusən də infokommunikasiyada (İKT) və maliyyə texnologiyalarında qaçılmaz olaraq qlobal bir yenilik və investisiya bazarının meydana gəlməsinə səbəb olur.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda “İnnovasiya potensialı” termini tez-tez istifadə olunur və termin olaraq belə səciyyələndirilir: *“İnnovasiya potensialı – innovasiyaların sonrakı təkmilləşdirilməsi, onların əsasında digər innovasiyaların yaranması, həmçinin gözdən keçirilən innovasiyaların elmi-təcrübi fəaliyyətin yeni sahələrinə genişləndirilməsi imkanını xarakterizə edir”* [3, s.14]. İnnovasiya potensialının yaranması və onun müxtəlif inkişaf sahələrinə nüfuz etməsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi bazasının möhkəmlənməsinə geniş imkanlar yaradır. İnnovasiya potensialının inkişafı iqtisadi sistemin inkişafını tənzimləyir. 80-ci illərdən başlayaraq innovasiyaların geniş tətbiqi və öyrənilməsi “innovasiya potensialı” deyilən bir konsepsiyanın tədqiq olunmasını gündəmə gətirdi. Araşdırmalara görə, yenilikçi potensialın quruluşu aşağıdakı altı struktur komponenti əhatə edir: intellektual, tədqiqat, istehsal və texniki, maliyyə, marketing və təşkilati-idarəetmə.

Ən innovativ istehsal sahələrində çalışan mütəxəssislərə bir fakt aydındır ki, yeni ideyalar məqsədsiz yaranmır. İnnovasiyaların fərziyyə olaraq yaranması həmin zamana və şəraitə bağlı ehtiyaclardan törəyir. *“Davamlı innovasiyalar olmadan, şirkətin rəqabət üstünlüyü qazanması (və ya qoruyub saxlaması) və ya müştəriləri uzun müddət ərzində məşğul saxlamaq ehtimalı azdır”* [10].

Şəkil. Müəssisənin innovativ potensialının tərkib hissələri:

Cəmiyyətin bütün inkişaf sahələrində innovasiyalar zaman-zaman tətbiq olunmuş, onların düzgün strateji idarə olunması dövlətin milli maraqlarına, daxili və xarici siyasətinə xidmət edərək insanların rifah halının yüksəldilməsinə xidmət etmişdir. Davamlı inkişafın təmin olunması üçün köhnəlmiş metodlar yeni idarəetmə mexanizmləri ilə əvəz olunmuşdur. “Şübhəsiz, bunlar, ilk növbədə, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri və prioritetləri, milli resursları, intellektual bazası və s. nəzərə alınmaqla mümkün olmuşdur” [8, s.1]. Bu gün qeyd olunan innovativ metodlar təkcə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri tərəfindən deyil, inkişaf etməkdə olan dövlətləri tərəfindən də tətbiq olunmağa başlamışdır. “Milli innovasiya sisteminin inkişafında, innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində və idarəetmə mexanizmlərinin daha optimal modellərinin formalaşdırılmasında ABŞ-da əldə olunmuş təcrübə daha çox diqqətə layiqdir” [8, s.3]. Məsələn, ABŞ-ın Apple, Tesla, Polaris, Korning və s. şirkətləri innovasiyaların strateji idarəedilməsində qazandıqları uğurlar hesabına dünyanın nəhəng şirkətləri olaraq uzun zamandır rəqabətə davamlılıq nümayiş etdirirlər. Şirkətlərdə tətbiq olunan səmərəli yeniliklər yalnız qeyd olunan şirkətləri inkişafa doğru aparmışdır.

Bu gün Azərbaycan dövlətinin innovativ siyasətində təkcə neft-qaz deyil, elektrik enerjisi istehsalçısı və ixracatçısı olmaq kimi bir hədəf durur. Bu məqsədlə hazırda Azərbaycanda külək enerjisi ilə işləyəcək “Xızı-Abşeron” Külək Elektrik Stansiyası və günəş enerjisi ilə işləyəcək “Qaradağ” Günəş Elektrik Stansiyası tikilməkdədir [4; 7]. Eyni zamanda, işğaldan azad olmuş ərazilərdə yeni “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələri əsasında quruculuq işləri aparılır [6].

Ədəbiyyat

1. Aslanlı K. Azərbaycanda innovasiya siyasətinin effektivliyinin artırılması yolları. Bakı-2017. 51 s. https://edf.az/uploads/documents/innovasiya_siyaseti.pdf
2. Atakişiyev M.C. , Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. B.: “Təfəkkür” NPM, 2004.136 s.
3. Hüseynova A.D. - ELM VƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİ: ölçmə və qiymətləndirmə. Bakı: TUNA, 2020. 374 s.
4. “Xızı-Abşeron” Külək Elektrik Stansiyası // <https://minenergy.gov.az>
5. İnnovasiyaların idarə edilməsinin funksiyaları, vəzifə 4. İnnovasiyaların idarə edilməsinin məqsədləri, vəzifələri və funksiyaları // <https://flamenco.ru/az/>
6. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur xüsusi proqram əsasında bərpa edilir// <https://xalqqazeti.com/mobile>
7. “Qaradağ” Günəş Elektrik Stansiyası// <https://sputnik.az>
8. Mahmudova L. Strateji innovasiya proseslərinin və idarə edilməsinin səmərəlilik problemləri// 14.07.2019. <https://geostrategiya.az/news>
9. Филин С.А. Теоретические основы и методология стратегического управления инновационным развитием. Автореферат диссер. по соиск. учен. степен. доктор. экон. наук. Москва 2010. 50 с. <https://economy-lib.com/disser>
10. Alex Elkins. What is Innovation Strategy?-January 14, 2021// <https://blog.planview.com/what-is-innovation-strategy/>

РЕЗЮМЕ
ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА
Дадашзаде М.Р.

Ключевые слова: инновации, стратегическое управление, конкурентоспособная экономика, рыночные отношения, эффективные результаты, план действий

Основное внимание в представленной статье уделяется важности теоретического и практического прогнозирования эффективности применения инновационных методов заблаговременно. В частности, регулирование экономического развития государства требует стратегически правильного и последовательного управления для реализации инновационных идей и их долгосрочной устойчивости. Основной целью рассмотрения указанной темы является анализ теоретических основ стратегической правильной направленности инноваций. Исследования, проведенные на теоретической основе стратегического управления инновациями, позволяют прийти к таким выводам, что без применения инноваций невозможно иметь сильную и устойчивую экономику.

SUMMARY
HEYDAR ALIYEV AND INNOVATIVE ECONOMY
Dadashzadeh M.R.

Key words: innovations, strategic management, competitive economy, market relations, effective results, action plan

The main attention in the article is drawn to the importance of theoretical and practical forecasting of the effectiveness of innovative methods. In particular, the regulation of the economic development of the state requires strategically correct and consistent management of innovative ideas and their long-term sustainability. The main purpose of this topic is to analyze the theoretical foundations of the strategic correct direction of innovation. Studies on the theoretical basis of the strategic management of innovation lead to the conclusion that without the use of innovation it is impossible to have a strong and sustainable economy.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA ƏVƏZEDİLMƏZ ROLU

Əhmədova Zeynəb Qasım qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
z.ahmadova@bk.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, dövlətçilik, siyasət, millət, ictimai siyasi, patriotizm

Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyində əvəzedilməz rolu olmuşdur. Onu bütövlükdə Şərq dünyasında dövlətçiliyin yeni tipologiyasının yaradıcısı adlandırmaq olar. Heydər Əliyevin dühasının hüdudları yalnız Azərbaycanda məhdudlaşmayıb, daha geniş ərazini əhatə edir. Onu bütün Şərq dünyasının dahi şəxsiyyəti adlandırmaq bilərəkdir. Heydər Əliyev bəşər tarixində özəl siyasi dəstxətti, idarəçilik üslubu, yaradıcılıq bacarığı ilə tanınır. Onu konkret şəraitdə konkret bir dövlətin, yəni Azərbaycanın birbaşa rəhbəri, onun ideya müəllifi, memarı, qurucusu kimi dəyərləndirmək lazımdır. [1] Heydər Əliyevin qurduğu müstəqil Azərbaycan dövlətinin vətəndaşı olmaqdan xalqımız qürurlanır və şərəf hissi keçirir. Başqa xalqlar kimi azərbaycanlılar da müstəqilliyə əvəzedilməz nemət kimi baxmış və dəyərləndirmişdir. Heydər Əliyev xalqımızın vətənpərvərlik hissini yüksək dəyərləndirmiş, həmin ideyanı daha da gücləndirmişdir.

O yaratdığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin güclü və zəngin olmasına çalışmışdır. Buna görə də, bütün vasitələrdən bacarıqla yararlanmışdır.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinə gəlişini Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində böyük hadisə hesab etmək olar. Ulu Öndərin ölkəmizin həyatında siyasi rəhbəri olması ilə rastlaşdığı problemlərin, taleyüklü məsələlərin həlli yolları tapıldı, Azərbaycan xalqının birbaşa həyatı ilə bağlılığı diqqəti çəkən məsələlərə ideoloji-konseptual, həmçinin fəlsəfi yönümdən yeni yaranmanın başlanğıcı qoyuldu, Azərbaycanda xalqımızın həyatı üçün olduqca dəyərli, ictimai-siyasi, iqtisadi, eləcə də mədəni-mənəvi proseslərin, işlərin həyata keçməsi, gerçəkləşməsi məhz bu dövrlə, yəni dahi tarixi şəxsiyyətin – Heydər Əliyevin dövlətimizin rəhbərliyinə gəlişi ilə başladı.

Dünyada tanınmış siyasi Lider və ictimai xadim hətta totalitar rejim, sərt ideoloji normaların, qaydaların hökm sürdüyü şəraitdə belə bacardığı gücün daşıyıcısı olduğunu sübut etməyi bacarmışdır.[1]

Buna görə də Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsini heç bir vəchlə müəyyən ictimai-siyasi qüvvələrin, ayrı-ayrı şəxslərin müstəsna xidmətləri hesab etmək olmaz.

Heydər Əliyevin dövlətçiliklə bağlı çox dəyərli düşüncələri vardır. O müstəqil dövlət qurmağı xalqımızın qürur və şərəf hissini gücləndirən amil hesab etmişdir. [2]

Heydər Əliyev həmişə xalqımızın müstəqil dövlət qurmaq, sərbəst olmaq arzuları ilə yaşadığını və əksər dövrlərdə bu arzularını gerçəkləşdirə, həqiqətə çevirə bildiyini söyləmişdir. O, Azərbaycanın coğrafi-strateji mövqeyinin, zəngin mədəni-mənəvi sərvətlərinin, müsbət ənənələrinin buna əlverişli imkanlar

yaradacağına şübhə etmədiyini bildirirdi. Böyük həyat təcrübəsi, dolğun biliyi ilə tanınan Heydər Əliyev Azərbaycanın öz coğrafi-siyasi şəraitinə, zəngin yeraltı, yerüstü sərvətlərinə, sivilizasiyaların qovuşuğunda olmasına görə həm Qərbin, həm də Şərqlin çox güclü təsirini həmişə öz üzərində hiss etməsi diqqətə yönəlmiş, bunun dünyanın bir çox güclü dövlətlərinin ölkəmizə böyük maraq göstərmələrinə səbəb olduğunu söyləmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Gənclərin Birinci forumunun keçirilməsi haqqında Sərəncamı, Bakı, 26 yanvar 1996-cı il.
2. Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan (I Ümumrespublika Əliyevşünaslıq konfransının materialları) Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2003, 362 s.

РЕЗЮМЕ НЕЗАМЕНИМАЯ РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ГОСУДАРСТВЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ Ахмедова З.Г.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, государственность, политика, общественно-политический авторитаризм

В статье говорится о незаменимой роли Гейдара Алиева в государственности Азербайджана. Он стремился сделать независимое азербайджанское государство сильным и богатым. Гейдар Алиев известен в истории человечества своим частным стилем управления политической оригинальностью и творческими способностями.

В то же время в тезисе отмечается, что Гейдару Алиеву удалось воплотить в жизнь стремление нашего народа построить независимое государство и быть свободным.

Гейдар Алиев, известный своим огромным опытом и знаниями, отметил, что Азербайджан всегда испытывает на себе очень сильное влияние как Запада, так и Востока в силу своего географического и политического положения, богатых недр и находится на перекрестке цивилизаций.

SUMMARY HEYDAR ALIYEV'S IRREPLACEABLE ROLE IN THE STATE BUILDING Ahmadova Z.G.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, statehood, political, nation, socio-political, patriotism

The article deals with the indispensable role of Heydar Aliyev in the statehood of Azerbaijan. He sought to make the independent Azerbaijani state strong and rich. Heydar Aliyev is known in the history of mankind for his private style of managing a political signature and creative abilities.

At the same time, it is noted in the article that Heydar Aliyev always managed to realize the aspirations of our people to build an independent state and be free, and in most cases – to realize these aspirations in reality.

Heydar Aliyev, known for his vast experience and comprehensive knowledge, noted that Azerbaijan always experiences a very strong influence of both the West and East due to its geographical and political conditions, rich underground and being at the crossroads of civilizations.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINA BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİN TƏSİRİ

Əliyev Şükür Həsən oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
sukur.aliyev12@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan iqtisadiyyatı, beynəlxalq əlaqələr, ticarət, investisiya

Azərbaycan Respublikasında (AR) həyata keçirilən çoxşaxəli islahatların nəticəsi olaraq ölkə iqtisadiyyatı daim inkişaf edir. Kiçik və orta biznes sahibkarlığı, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, azad rəqabət, bilik iqtisadiyyatı, rəqəmsal transformasiya həyata keçirilən islahatların əsas məqsədini ehtiva edir. Ölkədə biznes mühitinin sürətli inkişafı, iqtisadiyyatın çoxşahəliliyini təmin etmək üçün dövlət proqramları, qanunlar, strateji yol xəritələri qəbul edilir, milli prioritetlər müəyyən olunur. Məhz bu istiqamətdə atılan mütərəqqi addımlar nəticəsində iqtisadiyyatda müsbət dinamizm müşahidə edilir. Belə ki, AR iqtisadiyyatının cari vəziyyətinə nəzər salaq. AR İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 2022-ci ilə dair hesabatlara əsasən ölkədə ÜDM-nin həcmi 133 milyard 825 milyon dollar olmuşdur. 2021-ci ilə nisbətdə 4,6 % artım müşahidə olunmuşdur. Neft-qaz sektorunun ÜDM-dəki həcmi 2,7 % azalaraq 64 milyard dollar, qeyri-neft sektorunun həcmi isə 9,1 % artaraq 69 milyard 826 milyon dollar təşkil etmişdir [3]. Qeyri-neft sektorunun həcmində baş verən artımlar neft-qaz sektorundan asılılığı azaldaraq milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyini təmin olunmasına təsir edən əsas amillərdəndir.

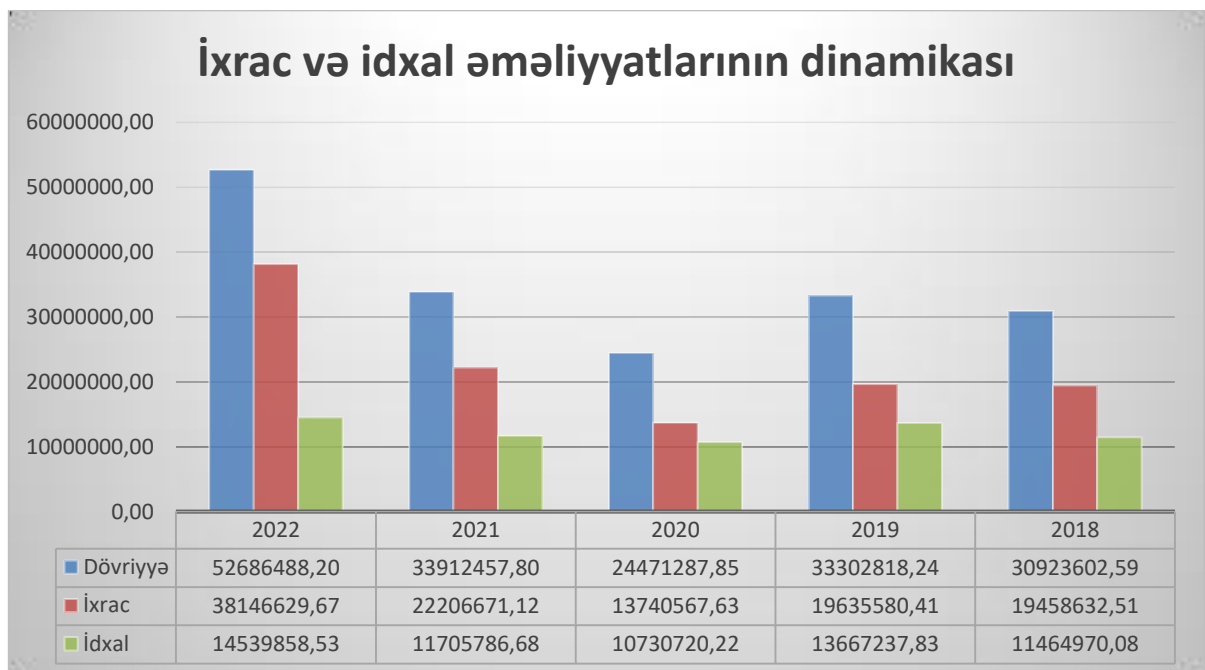
Statistik məlumatlardan da aydın olduğu kimi ölkə iqtisadiyyatı daim inkişaf edir. Məhz bu inkişafa bir çox faktorlar təsir edir ki, onlardan biri kimi ölkənin xarici siyasətini, beynəlxalq əlaqələrini qeyd edə bilərik. Beynəlxalq əlaqələr xarici investisiya axınlarına, innovasiyalı iqtisadiyyatın təmin olunmasına, təcrübə mübadiləsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, kadr potensialının formalaşmasına, ticarət dövriyyəsinin yaxşılaşmasına, yeni bazarların əldə olunmasına və s. səbəb olur.

AR iqtisadiyyatının formalaşmasına beynəlxalq əlaqələrin hansı səpgidə təsir etdiyini müəyyən etmək üçün bir sıra dövlət qurumları tərəfindən yayımlanan rəsmi statistikalara, faktlara və bu əlaqələrin inkişaf tarixinə nəzər salmaq. AR uzun illər SSRİ-nin tərkibində olmuşdur. Qapalı iqtisadiyyatın hökm sürdüyü ittifaqda ölkənin xarici əlaqələri zəif inkişaf etmişdir. Lakin müstəqilliyin əldə olunması ilə artıq beynəlxalq əlaqələr sürətlə inkişaf edirdi. Çünki bir iqtisadi sistemdən digərinə keçid etmək, təhlükəsizlik məsələləri, qloballaşma və s. kimi proseslər bu əlaqələrin yaradılmasını zəruri edirdi. Azərbaycanda xarici siyasət uğurla həyata keçirildi. Dünyanın nəhəng inkişaf etmiş dövlətləri ilə əməkdaşlıqlar edilir, əlaqələr yaradılırdı. BMT, MDB, AYİB, İKT, GUAM kimi onlarla nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlara üzv seçilmişdir. Burada elmi, mədəni, sosial, iqtisadi, texniki əməkdaşlıqlar həyata keçirilmiş, ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçidinin sürətlənməsi, iqtisadi inkişaf və bir çox məsələlər təmin edilmişdir.

Müstəqilliyin ilk zamanlarında məhz bu uğurlu xarici siyasət hesabına inkişaf etmiş dövlətlərlə, global şirkətlərlə regionda birgə nəhəng layihələrə imza atılmışdır. Bu layihələr iqtisadi inkişafın əsas təkanverici qüvvələri olmuşdur. Ən mühüm layihələrdən biri kimi 1994-cü ilin 20 sentyabr tarixində “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasını qeyd edə bilərik. Bu müqavilədə 8 ölkənin BP, Amoko, Yunokal, MakDermott, və s. kimi nəhəng 13 neft şirkəti iştirak etmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsində, onun daha da inkişaf etməsində bu müqavilənin böyük müsbət təsiri olmuşdur.

Avropa dövlətləri ilə aparılan uğurlu xarici siyasətin nəticəsi kimi TASIŞ, TRASEKA, İNOGATE kimi bir çox əhəmiyyətli proyektlər reallaşmışdır. Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Novorossiysk, Bakı-Batım, Bakı Supsa kimi neft kəmərləri, Bakı-Tiflis-Ərzurum, TAP, TANAP kimi qaz kəmərləri Azərbaycan xarici əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayan layihələr olmuşdur.

Son illərdə Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri daha da inkişaf edərək, ölkə iqtisadiyyatının güclənməsində birbaşa rol oynamışdır. Dünya dövlətləri ilə, beynəlxalq təşkilatlarla, transmilli şirkətlərlə onlarla sahədə aparılan əməkdaşlıqlar öz töhvəsini verməyə başlamışdır. Son 5 ildə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin həcmi daha da artmışdır. AR Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən 2018-2022-ci illər üçün yayımlanan məlumatlara əsasən aşağıda verilmiş ticarət dövriyyəsinin dinamikasına nəzər salmaq.

Mənbə: AR DGK-nın statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [2].

Şəkil.

Şəkilə əsasən 2022-ci il ərzində AR-da ticarət dövriyyəsinin həcmi 52 milyard 686 milyon 488 min dollar məbləğində olmuşdur. Ticarət dövriyyəsi 185 xarici ölkənin iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. Həmin il

ölkəmizdən ixrac olunan məhsulların dəyəri 38 milyard 146 milyon, 629 min dollar olmuşdur. İxracda özəl sektor üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, ixracın 53,37 %-i məhz bu sektorun payına düşmüşdür. Ölkəmizdən xaricə ixrac olunan məhsulların 92,01 %-ini neft-qaz sahəsinə daxil olan məhsullar təşkil edir. İxrac olunan məhsulların 65,56 %-i Avropa İttifaqı ölkələrinin 4,29 %-i isə MDB ölkələrinin, qalanı 30,15 %-i isə digər ölkələrin payına düşür. İdxalın həcmi isə 14 milyard 539 milyon 858 min dollar olmuşdur. Nəticədə, müsbət saldo 23 milyard 606 milyon 771 min dollar olmuşdur. Ticarət dövriyyəsində İtaliya (34,40 %), Türkiyə (11,09%), Rusiya (7,04 %), Çin (4,10 %), Hindistanla (3,57 %) aparılan əməliyyatların həcmi daha çox olmuşdur.

Beynəlxalq əlaqələrin digər bir müsbət cəhəti də xarici investisiyaların cəlb olunması ilə ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsidir. Ümumiyyətlə investisiyaların cəlbi innovativ iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdıran bir vasitədir. Ölkədə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiyaların həcmi artmaqda davam edir. Bunun əsas səbəbi bu sahədə əlverişli qanunların qəbulu və tətbiqi, sahibkarlıq fəaliyyətinin asanlaşdırılması, sənaye, texnoloji parkların yaradılması və s.-dir. AR Mərkəzi Bankının 2022-ci il yekun hesabatlarına əsasən ölkəyə cari il ərzində 6,3 milyard dollar həcmində birbaşa investisiyalar daxil olmuşdur. Əvvəlki ilə müqayisədə 1,5 milyard dollar artım müşahidə olunmuşdur. Birbaşa investisiyaların 71 %-i neft-qaz sektoruna yönəlmişdir. Qeyri-neft-qaz sektoruna cəlb olunan birbaşa investisiyalar isə 1,8 milyard dollar olmaqla 2,3 dəfə artmışdır. Azərbaycana ən çox yatırım edən ölkələr siyahısında Birləşmiş Krallıq (28 %), Türkiyə (18,9 %), Kipr (13,2 %), Rusiya (8,3 %), Yaponiya (5,7 %) öndə gəlir [1]. İnvestisiya axını təmin etmək, yeni maliyyə mənbələri əldə etmək məqsədilə Azərbaycan beynəlxalq əlaqələrini daim genişləndirməlidir.

Azərbaycanın xarici siyasətində transmilli şirkətlərlə aparılan beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsi daha da artmışdır. Bu əməkdaşlıqda dövrün tələblərinə uyğun olaraq texnologiya şirkətlərinin iştirakı iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasını daha da sürətləndirəcəkdir. Microsoft, Masdar, Signify kimi şirkətlərlə aparılan danışıqlar, görülən işlər yaşıl iqtisadiyyatın, rəqəmsallaşmanın həyata keçirilməsində mühüm rol oyanayır.

Yekun olaraq Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkili, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi, rəqəmsallaşma və bir çox sahədə inkişafa nail olmaq üçün beynəlxalq əlaqələr daha da dərinləşməlidir. Bu tendensiyanın davam etməsilə həm milli, həm beynəlxalq iqtisadiyyat inkişaf edəcəkdir. Dünyada gedən mürəkkəb proseslər, qlobal böhranlar, pandemiyalar və digər məsələlər bu əlaqələr hesabına dövlətlərin bu problemlərin həllinə birgə çıxış etməsilə daha asan aradan qalxacaqdır.

Ədəbiyyat

1. <https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics>
2. <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda>
3. <https://economy.gov.az/storage/files/files/3736/vgNFWbF1fv38qSg8G3dCC3xGmPNLGZgo7yIdNR4w.pdf>

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Алиев Ш.Г.

Ключевые слова: экономика Азербайджана, международные отношения, торговля, инвестиции

На развитие экономики влияет множество факторов, одним из которых являются международные отношения страны. Развитие международных отношений в условиях глобализации в XXI веке очень важно. Именно благодаря международным связям национальная экономика легче интегрируется в мировое хозяйство, увеличиваются объемы товарооборота, обеспечивается быстрый приток иностранных инвестиций, осваивается международный опыт, развивается предпринимательская деятельность, создается благоприятная деловая среда. создается, и в результате обеспечивается устойчивое развитие. В данной статье анализируется современное состояние экономики Азербайджана, уровень международных отношений страны и его влияние на национальную экономику.

SUMMARY

THE EFFECT OF INTERNATIONAL RELATIONS ON THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI ECONOMY

Aliyev Sh.H.

Key words: Economy of Azerbaijan, international relations, trade, investment

Many factors affect the development of the economy, one of which is the country's international relations. The development of international relations in the conditions of globalization in the XXI century is very important. It is due to international relations that the national economy can be more easily integrated into the world economy, the volume of trade turnover increases, the rapid flow of foreign investments is ensured, international experience is mastered, entrepreneurial activity develops, a

favorable business environment is created, and as a result, sustainable development is ensured. In this thesis, the current state of Azerbaijan's economy, the level of the country's international relations and its impact on the national economy are analyzed.

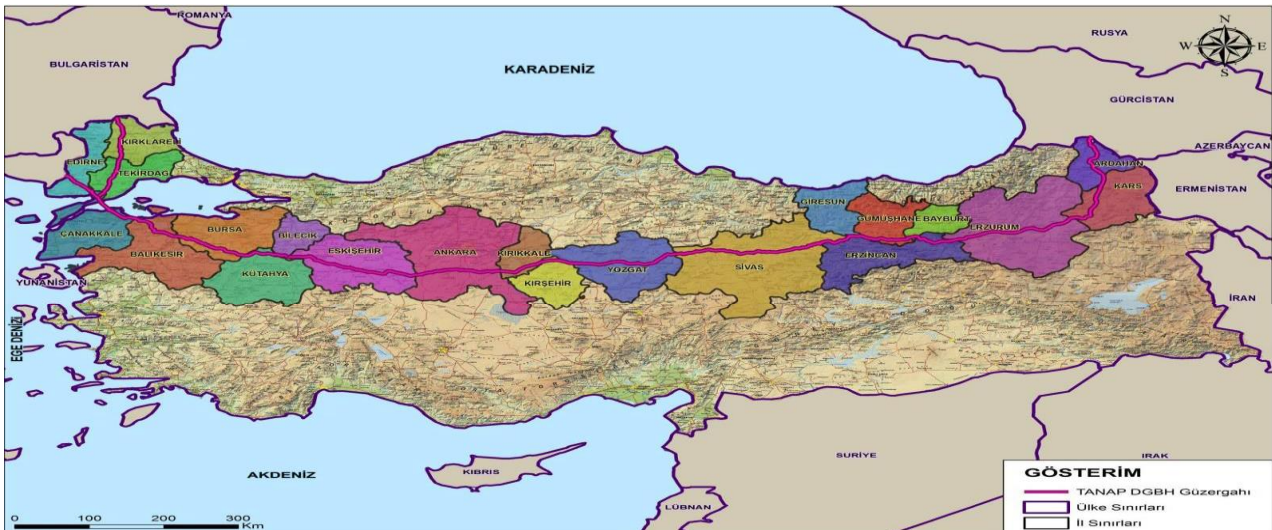
TANAP LAYİHƏSİNİN TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TİKİNTİSİ TARİXİNDƏN

Kərimov Namiq Əlişah oğlu

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
namiq-kerimov-80@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, qaz kəməri, TANAP layihəsi, inşaat işləri, texniki təchizat

Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında 2011-ci il 24 dekabrda bağlanan müqavilədən sonra layihənin texniki layihələndirilməsi, tikintisi və istismarını həyata keçirmək üçün SOCAR-ın rəhbərliyi altında TANAP Doğalgaz İletim A.Ş. şirkəti quruldu. Həmçinin iki ölkə arasında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq ortaq TANAP konsorsiumu yaradıldı ki, onun da tərkibinə SOCAR, BOTAS və TPAO şirkətləri daxil idi. Layihə əsasında kəmərlər Gürcüstan-Türkiyə sərhəddi-Türkgözündən başlayaraq Ərdahan, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Bəyburt, Gümüşhanə, Girəsun, Sivas, Yozgat, Qırşəhər, Qırıqqala, Ankara, Əskişəhər, Biləcik, Kütahya, Bursa, Balıkesir, Çanaqqala, Ədirnə, Təkirdağ və Qırıqlarələndən keçərək Bolqarıstan-Yunanıstan sərhəddinə qədər uzanmalı idi [6, 16; 5]. Kəmərlər Mərmərə dənizini keçdikdən sonra Çanaqqala vilayətində iki qola ayrılır. Daha dəqiq söyləsək, boru xətti Mərmərə dənizinə Çanaqqala boğazı yaxınlığındakı Kəmərlər köyündən daxil olaraq 18 kilometrlik dəniz keçidindən sonra Trakya sahilində Qızılcətərəzi köyündə quruya çıxır. Bir qolu Çanaqqala vilayətindən 67 kilometr məsafədə Yunanıstan sərhəddinə, ikinci qolu isə həmin vilayətdən Türkgözü/Malkoçlar-Bolqarıstan sərhəddinə çatmalı idi. Yuxarıda qeyd eddiyimiz kimi, kəmərlər Mərmərə dənizindən keçən hissəsi 18 kilometrdir və 36 düyümlük borularla çəkilmişdir. Quru hissədə isə 56 düyümlük borulardan istifadə olunmuşdur. TANAP-ın Türkiyə daxilində uzunluğu Gürcüstan sərhəddi- Türkgözündən Bolqarıstan sərhəddi-Malkoçlara qədər 1900 kilometr təşkil edir. Daha doğru təsvir yaratmaq üçün qeyd edək ki, Gürcüstan sərhəddindən kəmərlər iki qola ayrıldığı Çanaqqala vilayətindəki Evrəşə və Qavaqköy arasındakı məntəqəyə qədərki məsafə 1725 kilometrdir. Buradan 174 kilometr Bolqarıstan sərhəddinə, əlavə 67 kilometr isə Yunanıstanla sərhəd keçid məntəqəsinə qədər uzanır.

Mənbə: TANAP'ın geçiş güzərgâhı (<https://www.google.com.tr>, 2015). (Asım Günal Önce, Sadettin Paksoy Trans Anadolu doğalgaz boru hattı projesinin (TANAP) bölge ekonomisi ve barışı açısından önemi s.733-750. S. 742 https://ulk.ist/media/kitap/I-UKODTLK/trans-anadolu-dogal-gaz-boru-hatti-projesinin-tanap-bolge-ekonomisi-ve-b_pg4fXN4.pdf)

TANAP-ın dəniz keçidinin inşası. Kəmərlər dəniz keçidli olan hissəsi 18 kilometr uzunluğundadır. Dəniz keçidində suyun maksimum dərinliyi 70 metrdir. Kəmərlər Mərmərə dənizinin Anadolu hissəsində Kəmərlər bələdiyyəsi qəsəbəsinin 2,5 kilometr şimal-şərqindəki Biga ilçəsinin 5 kilometr qərbindən iki hissəyə ayrılaraq (yəni paralel iki boru ilə) dənizə giriş üçün hazırlanmışdır. Kəmərlər Mərmərə dənizinin Avropa yaxasına çıxmadan öncə nəqliyyat kanalını keçir. Sarıköyün 13 kilometr cənub-qərbindən Mərmərə dənizinin Avropa yaxasına çıxır..

Kəmərlə qaz nəqlinin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün 8 kompressor stansiyası qurulmuşdur. Bunlardan 1-i Türkiyə-Gürcüstan sərhədində (Ərdahanda), 7 ədədi isə- Ərzurum, Gümüşhanə, Sivas, Yozqat, Əskişəhər, Bursa və Qırxlarelində tikilmişdir [9, s.3]. Kəmər boyu 4 ədəd də qazölçmə stansiyası tikilmişdir. Bunlardan 2 ədədi-1-i Türkiyə sərhədinə girişdə, digəri isə Türkiyə sərhədindən çıxışda olmaqla, digər 2 stansiya isə ölkə daxilində inşa edilmişdir. Qəza vəziyyətində və digər fəvqəladə hallarda qaz axınıni dayandırmaq üçün kəmər boyu 56 ədəd blok vanna stansiyası tikilmişdir ki, bunun 2-si Qars, 7-si Ərzurum, 4-ü Ərzincan, 1-i Bəyburt, 1-i Gümüşhanə, 6-sı Sivas, 6-sı Yozqat, 3-ü Ərdahan, 2-si Qırıqqala, 4-ü Ankara, 6-sı Əskişəhər, 2-si Kütahya, 2-si Bursa, 3-ü Balıkesir, 1-i Çanaqqala, 3-ü Təkirdağ və 2-si Qırxlarelində inşa edilmişdir. Kəmərin təmizliyini və ola biləcək korreziyanın qarşısını almaq üçün xətt boyunca piq stansiyaları qurulmuşdur. Bundan əlavə korreziyanı önləmək üçün katod qorunması sistemi quraşdırılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu elektrik enerjisinə söykənən və dünyanın böyük layihələrində tətbiq edilmiş və korreziyaya qarşı ən optimal qoruma sistemi hesab edilir. Kəmərlə bağlı inşaat sahəsi isə 72 milyon kvadrat metr təşkil etmişdir.

TANAP-ın Türkiyə ərazisindən keçən hissəsinin tikintisini həyata keçirəcək şirkətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün keçirilən tenderdə 4 yerli və 11 xarici şirkət dəvət edilmişdir. Tenderin nəticəsi olaraq birinci hissə üçün Fernas İnşaat, ikinci hissə üçün SICIM-Yüksel-Akkord, üçüncü hissə üçün isə Tekfen İnşaat seçildi və onlarla 23 dekabr 2014-cü il tarixində müqavilələr bağlandı [8, 5]. TANAP-ın Türkiyə hissəsinin əsas podratçısı BOTAŞ şirkəti müəyyənləşdirilmişdir. Əskişəhər və Ədirnənin İpsala ilçəsi arasındakı 459 kilometrlik hissəsini tenderdə Limak şirkəti qazanmışdır. TANAP-ın Gürcüstan sərhədindən-Ərdahandan Ərzuruma qədər 375 kilometrlik hissəsini Fernas şirkəti, Ərzurum və Sivas arasındakı 450 kilometrlik bölümü Yüksel şirkəti, Sivas və Əskişəhər arasındakı hissəni isə Tekfen şirkəti inşa etməli idi.

İnşaat işlərinə başlamaq üçün öncə kəmərin keçəcəyi ərazinin təmizlənməsi və tikinti işlərini həyata keçirmək üçün bir koridorun açılması zəruri idi. Bu işlər yerinə yetirilərkən ətraf mühütün ilkin vəziyyətinə ciddi toxunulmamalı, flora, fauna, şirin su qaynaqları, tarixi-arxeoloji abidələr nəzərə alınmalı idi ki, [4, s.145-146] məhz TANAP-ın tikintisi gedişində bütün bunlara riayət olunmuşdur. 2015-ci il martın 17-də Qars vilayətinin Səlim rayonunda (ilçəsində) Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev, Gürcüstan Prezidenti G. Marqelaşvili və Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğanın iştirakı ilə TANAP boru-kəmərinin təməlqoyma mərasimi keçirildi [6, s.15-16; 11]. Tikinti işlərini aparmaq üçün xətt boyu 36 metr enində ərazi dəhlizi hazır vəziyyətə gətirilmişdir. Lazım gəldikdə bu dəhliz genişlənmə və yaxud daraldıla bilinmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sözügedən kəmər BTC boru xəttinə paralel şəkildə inşa edilmişdir ki, bu da xeyli maliyyə qənaətinə şərait yaratmışdır. Xətt boyu 35 ədəd kəmp sahəsi qurulmuşdur ki, bu da eyni zamanda tikintini müxtəlif sahələrdə aparmağa imkan vermişdir.

Torpağın üst qatı götürüldükdən sonra makinaların köməyi ilə xəndəklər qazılmış və borular qaynaq edildikdən sonra kranların köməyi ilə həmin xəndəklərə endirilmişdir [7, s.532]. Təhlükəsizlik baxımından kəmər bütün xətt boyu torpağa basdırılmışdır. Sonra isə qazıntı zamanı çıxarılmış torpaqla yenidən kəmərin üstü örtülmüş və ərazi əvvəlki vəziyyətinə gətirilmişdir.

Kəmərin inşasında istifadə olunan boruların təxminən 80%-i Türkiyədə istehsal edilmişdir [7, 532]. Tikintinin gedişində 9 fauna və 1 flora növü aşkar edilmişdi. Tikinti zamanı ən son beynəlxalq standartlar tətbiq edilmiş, xüsusən də kəmər boyu bitki və heyvanat aləminə həssaslıqla yanaşılmışdır ki, bioaləmə zərər yetirilməsin. Marşrut boyu arxeoloji və mədəni irsin qorunması üçün xüsusi layihələr işlənilib hazırlanmışdır. Kəmərin keçdiyi ərazinin müəyyənləşməsi zamanı 106, tikintinin gedişində isə 48 arxeoloji abidə aşkar edilmişdir [2, s.38]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, inşaat işləri zamanı Ərzurumda Alaybəyi-Höyükdə aşkarlanan maddi mədəniyyət nümunələri eradan əvvəl 4750 il əvvələ aid edilir ki, bu da şimali-şərqi Anadoluda indiyədək tapılmış ən qədim tapıntıdır.

Layihə çərçivəsində 28 min parsel həcmində torpaq sahəsi alınaraq kəmərin istifadəsinə sərf edilmişdir. Torpaq əsaslı kənd təsərrüfatı gəlirlərinin zərərini qarşılamaq üçün 2 milyon dollardan artıq maliyyə tutumunda bir Dəstək Fondu yaradılmışdır [9, s.11-12]. Bu çərçivədə kiçik miqyaslı kənd təsərrüfatı dolanışq və yaşayış imkanları planı hazırlanıb həyata keçirilmişdi. Hətta, kəmərin dənizdən keçən hissəsi üçün də sosial yönümlü layihə işlənilib hazırlanmışdır. Kəmərin balıqçılığa mənfi təsirini aradan qaldırmaq üçün "Balıqçılığa dəyən zərərin qarşılınması" adı altında layihə hazırlanmışdı və bu çərçivədə kiçik ölçülü sahil balıqçılığı ilə məşğul olan 12 metrə qədər böyüklüyündə olan balıqçı təknə sahiblərinə maddi yardım göstərilmişdi [2, s.40].

"Sosial Layihələr Çərçivəsində Dəstək Proqramı" kəndlərin sosial-iqtisadi inkişafı, sosial-mədəni birliklərin qorunması, turizmin inkişafı, müəllim və maarif işçilərinin təkmilləşdirilməsi, autizmlilə uşaqların və ailələrin təhsili, arıçılıq, quşçuluğun dəstəklənməsi, əmək əngəlli insanların sosial həyata adaptasiyası və məşğulluq səviyyələrinin artırılması və yenilənilən enerji mənbələrinin istifadəsini əhatə etmişdir. Bütün bunlar üçün 222 milyon türk lirəsi həcmində maliyyə vəsaiti xərclənmişdir. Bundan əlavə 120 milyon türk

lirəsi həcmində qrant layihəsi də həyata keçirilmişdir. Həmçinin 76,2 milyon lirə həcmində infrastruktur layihələri reallaşdırılmışdır. Layihənin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi çərçivəsində kəmərin keçdiyi bütün ərazi boyu heyvan və bitki növünün hamısı təsnifləşdirilərək təsirə məruz qalma ehtimalı olan həssas növlərin qorunması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində 9 heyvan, bir bitki növü və 94 kritik yaşayış mühiti aşkar edilmişdir [10]. Bu ərazilərdə inşaat işləri aparılarkən maksimum şəkildə ekologiyaya zərər verilməsinə çalışılmışdır. Sözügedən proqram çərçivəsində Ərzurumda Alaybəyi məntəqəsində aparılan qazıntı işləri zamanı e.ə. 4750 il əvvələ aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, bu məntəqə şimali-şərqi Anadolu ərazisində indiyə qədər tapılan ən qədim yaşayış məskəni hesab edilir [7, s.535].

Boru kəmərinin Gürcüstan-Türkiyə sərhəddi-Əskişəhərə qədər olan 1, 334 km-i 56 düyüm, Əskişəhərdən Türkiyə-Yunanıstan sərhəddinə qədər olan 450 km hissə 48 düyüm və Çanaqqala boğazından keçən 18 kilometrlik hissə 2 x 36 düyüm həcmindədir. Kəmərin illik nəqlətmə gücü 16 milyard kub metr təşkil edir. Genişləndirilmə işləri görülsə, kəmərin illik daşıma gücü 31 milyard kub metrə qədər artırıla bilər [3, s.16].

TANAP boru xətti 12 iyun 2018-ci ildə Əskişəhərdə Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev, Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan, Serbiya Prezidenti A.Vuçiç, Ukrayna Prezidenti P. Poroşenko və Şimali Kipr Türk Respublikasının Prezidenti M.Akınçının iştirakı ilə rəsmən açılmış oldu [11]. TANAP boru xəttinin tikilib istismara verilməsi regionda Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyini nümayiş etdirməklə yanaşı, Azərbaycanı Avropanın mavi yanacaq bazarına daxil olmasına xeyli yaxınlaşdırmış oldu. Cənub Qaz Dəhlizinin dördüncü seqmentini təşkil edən TAP-ın inşasının başa çatması ilə bu tam reallaşmış oldu. Rusiya ilə Ukrayna arasında gedən müharibə səbəbi ilə Avropanın mavi yanacaq təhcizəti xeyli çətinləşmiş oldu və Cənub Qaz Dəhlizinin nəqlətmə gücünün artırılması daha aktual şəkildə gündəmə gəlmiş oldu.

Ədəbiyyat

1. Asım Günal Önce, Sadettin Paksoy Trans Anadolu doğalgaz boru hattı projesinin (TANAP) bölgə ekonomisi və barışı açısından önemi. s.733-750. https://ulk.ist/media/kitap/I-UKODTLK/trans-anadolu-dogal-gaz-boru-hatti-projesinin-tanap-bolge-ekonomisi-ve-b_pg4fXN4.pdf , s.742
2. Dünyanın konuştuğu proje: TANAP. / 48 s, Elektron resurs: <https://www.tanap.com#TANAP>
3. Erdal Tanas Karagöl, Salihe Kaya. Enerji arz güvenli ve Güney Gaz Koridoru (GGK) Analiz-SETA / Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmalar Vakfı, İstanbul, Eylül 2014, 32 s. https://www.researchgate.net/publication/340591826_ENERJI_ARZ_GUVENLIGI_VE_GUNEY_GAZ_KORIDORU_GGK s. 15.
4. Kərimov N.Ə, Məhərrəmov A.F. Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin tikintisi tarixindən. Beynəlxalq elmi konfrans materialı 10-11 dekabr 2021-ci il, Mingəçevir Dövlət Universiteti, I cild, s. 145-148
5. Niftiyev Efgan “Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP): Enerji İşbirlişində Önemli Bir Atılım, Hazar Strateji Enstitüsü, (27 Haziran 2012). Elektron resurs: https://www.academia.edu/6808926/Trans_Anadolu_Do%C4%9Fal_Gaz_Boru_Hatt%C4%B1_TANAP
6. Nuray Erdoğan TANAP projesinin Türkiye ve Azerbaycan enerji politikalarındaki yeri ve önemi. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. Yıl, Temmuz; 2017, Cilt sayı 10 (3) ss.10-26. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/322410>
7. Sonay Şahin Enerji güvenliği politikalarında enerji boru hatlarının önemi ve bölgesel etkileri:TANAP ve TR 71 bölgesi örneği. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD) cilt 17, sayı 5, yıl 2020, s. 517-543, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1128156> s.532.
8. TEKFEN grup şirketleri bülteni. Ocak-Mart 2015 sayı 29. 52 s, <https://www.toros.com.tr/documents/file/FlipBook/T-Bulten29-2016-07-14-13-31-20/T-Bulten29/files/assets/basic-html/page-4.html> s.5
9. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı. TANAP işletme dönemi arazi kullanımı bilgilendirme broşürü 2017, 23 s. <https://www.tanap.com/store/file/aa59b6346790dabfcede3748114df10c.pdf> s.3
10. <https://www.tanap.com>
11. <https://www.sgc.az/az/layihe/tanap>

РЕЗЮМЕ
ТЕХНИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ПРОЕКТА TANAP
Каримов Н.А.

Ключевые слова: Азербайджан, газопровод, проект TANAP, строительные работы, техническое оборудование

Южный газовый коридор и входящий в его состав проект TANAP имеют большое значение в реализации энергетической политики Азербайджана. В статье описываются технические характеристики и конструкция этого трубопровода, который представляет Азербайджан миру в качестве экспортера природного газа помимо нефти. При ознакомлении с техническим обоснованием проекта становится понятно, что строительные работы велись с использованием новейших и безопасных строительных материалов, наряду с охраной природного ландшафта прилегающих территорий и сохранением культурного наследия. Параллельно с линией БТД строился и проект TANAP, что создало условия для значительной финансовой поддержки.

SUMMARY
TECHNICAL CHARACTERISTICS AND CONSTRUCTION HISTORY OF THE TANAP PROJECT
Karimov N.A.

Keywords: Azerbaijan, gas pipeline, TANAP project, construction works, technical equipment

The Southern Gas Corridor and the TANAP project, which is part of it, are of great importance in the implementation of Azerbaijan's energy policy. In the article, the technical characteristics and construction of this pipeline, which introduces Azerbaijan to the world as an exporter of natural gas in addition to oil, is described. When familiarizing with the technical justification of the project, it becomes clear that the construction works were carried out using the newest and safest construction materials, along with the protection of the natural landscape of the surrounding areas and the preservation of the cultural heritage. The TANAP project was also built parallel to the BTC line, which created conditions for considerable financial support.

RESPUBLİKAMIZDA YÜNGÜL SƏNAYENİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAFI

Məmmədov F. Ə. , Məmmədova X. F.

Azərbaycan Texnologiya Universiteti, Gəncə, Azərbaycan
fizuli.economist@gmail.com ; xedicemammedova1986@gmail.com

Açar sözlər: *yüngül, texnika, texnologiya, iqtisadi, toxuculuq, rəqabət, sənaye*

Azərbaycanda yüngül sənayenin müasir vəziyyəti iqtisadiyyatın dövrü dəyişmələrindən olduqca asılıdır. Belə ki, başqa ölkələrdə müxtəlif səviyyə və miqyasda böhranların yaranması həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən yüngül sənaye müəssisələrinə də siyarət etmişdir. Yüngül sənaye müəssisələrinin böhran meyllərinin aradan qaldırılması və müəssisələrin fasiləsiz fəaliyyət göstərməsi, mümkün olan tədbirlərin öyrənilməsi, onların maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi mühüm göstəricilərdəndir.

Yuxarıda qeyd olunan problemlərin həlli, istehsal olunan məhsulun yüksək keyfiyyətliliyini təmin edən inkişaf yollarının axtarışı və nəticə etibarlı ilə yüngül sənaye müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi əsas məsələlərdən sayılır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu məsələni həll etməyin yollarından olan yeni texnika və texnologiyanın tətbiqini deməyə əsas verir ki, bu kimi məsələlər rəqabət qabiliyyətli məhsulun istehsalına xidmət edir. Ölkəmizin ümumdünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası şəraitində sənaye istehsalının inkişaf strategiyası, yerli istehsalçıların dəstənlənməsi, rəqabətə davamlı məhsul istehsalı bu kimi məsələləri dahatual edir və onun həll edilməsini zəruri edir/1/.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə sənayenin bütün istehsal həcmində sahə istehsalının xüsusi çəkisinin azaldığını göstərsədə ölkəmizdə yüngül sənaye məhsullarının istehsalının inkişaf etdirilməsi üçün iqtisadi göstəricilərinin dinamikasına nəzər saldıqda aydın görmək mümkündür/2/.

Təhlil göstərir ki, ölkədə istehsal olunan sənaye məhsulun həcmində yüngül sənayenin xüsusi çəkii ildə cəmi 0,5% təşkil edir. (cədvəl)

Cədvəl.

Yüngül sənaye müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2016	2017	2018	2019	2020
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı					
toxiculuq	85	77	72	72	66
geyim istehsalı	90	80	75	75	57
dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı	21	20	21	23	22
Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə					

Cədvəl. (davamı)

toxuculuq	94.2	114.8	160.2	76,2	105.2
geyim istehsalı	110.1	152.5	118.5	90,9	134.5
dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı	118.6	63.4	150.0	93,3	59.0
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə					
toxuculuq	0.1	0.2	0.2	0,2	0.2
geyim istehsalı	0.1	0.1	0.11	0,13	0.2
dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı	0.08	0.6	0.1	0,1	0.1
Sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində sahəyə qoyulan investisiyaların payı, faizlə					
toxuculuq	0.23	-	0.1	0,1	0.5
geyim istehsalı	0.32	0.26	-	-	-
dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı	0.03	0.03	-	-	-

Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur

Toxuculuğun xüsusi çəkisi isə 0,2% təşkil etmişdir. Geyim istehsalında da bu göstərici 0,2%, dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalında 0,1% təşkil etmişdir. 2016-2020-ci illərdə demək olarki, ciddi dəyişikli baş verməmişdir. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüngül sənayenin sənaye istehsalının ümumi həcmində xüsusi çəkisi aşağıdakı kimi olmuşdur. Banqladəşdə 42,7%, Pakistanda 34,7%, İndoneziyada 18,2%, Türkiyədə 20,2%, Çində 13,1%. İnkişaf etmiş ölkələrdə də bu göstərici kifayət qədər yüksəkdir. İtaliyada emal sahələrinin ümumi istehsal həcmində yüngül sənayenin payı 13,3%, Portuqaliyada 19,5% təşkil edir və yalnız maşınqayırma və dəmir emalı sahələrindən geri qalır. ABŞ-da emal sənayelərinin ümumi istehsal həcmində yüngül sənayenin payı 1,5% təşkil edir, bəda qara və əlvan metallurgiya sahələrinin birgə istehsalından çoxdur/1-3/.

Araşdırmalar göstərir ki, son illər yüngül sənaye məhsullarının ixrac potensialı da aşağı olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri xammal müəssisələri ilə yüngül sənaye müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətlərinin zəif inkişafı və rəqabətqabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması tədbirlərinin reallaşdırılmasında yol verilən nöqsanlardır. Bu isə mövcud iqtisadi şəraitdə yüngül sənaye müəssisələrinin rəqabət statusunu əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir/1/.

- xammal istehsalı ilə məşğul olan müəssisələryüngül və toxuculuq sənayesi müəssisələri arasında qarşılıqlıfəaliyyətin pərakəndəliyi;
- toxuculuq sənayesi üçün zəruri olan yerli xammal və materialın (pambıq lifi, yüksək keyfiyyətli yun, kimyəvi və sintetik liflər, rəngləyicilər və s.) kifayət qədər olmaması;
- daxili bazarda idxal əmtələrinin yerli məhsullarla müqayisədəxüsusi çəkisinin daha yüksək olması;
- avadanlığın texniki səviyyəsinin aşağı olması və əsas istehsal fondlarının müəyyən hissəsinin yüksək dərəcədə köhnəlməsi;
- əsas fondların təzələnməsində investisiyaların həcmnin azalması;
- xərclərin tərkibində material xərclərinin artması və ilk növbədə təbii inhisarçılıq subyektlərinin əmtəə və xidmətlərinin qiymətlərinin artması;
- sahənin texnoloji proseslərində, avadanlıqlarda innovasiyaların demək olar ki, tətbiq olunmaması;
- istehsal güclərindən istifadə faizinin aşağı olması;
- nəqliyyat xidmətlərinin dəyərinin yüksək olması, nəticədə daşınma xərclərinin baha başa gəlməsi;
- işçilərinmüəyyən qisminin peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı səviyyəsi;
- əməyin stimullaşdırılması tədbirlərinin aşağı səviyyəsi.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova X.F. Azərbaycan Respublikasında toxuculuq sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yolları. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı-2016, s. 111.
2. Мамедова Х.Ф., Мамедов Ф.А, Ташпулатов С.Ш. Проблемы повышения эффективности использования материальных и трудовых ресурсов швейной промышленности Азербайджана. Технология текстильной промышленности 2022 №3 (399) SCOPS
3. Управление хозяйственными связями предприятия с поставщиками и потребителями. Коллективная монография с международным участием-М: ЦНТБ пищевой промышленности, 2015-с.570

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В НАШЕЙ РЕСПУБЛИКЕ

Мамедов Ф.А., Мамедова Х.Ф.

Ключевые слова: световая, техника, технология, экономика, текстиль, конкуренция, промышленность.

В научной статье рассматривается современное состояние легкой промышленности нашей страны, предложения и рекомендации по развитию этой отрасли. Отмечается, что для развития этого направления необходимо проделать большую работу. В работе современные состояние легкой и текстильной промышленности Азербайджана исследуются пути увеличения конкурентоспособности продукции в данной отрасли, а также стратегия научно-технического и инновационного развития. Также анализируются факторы, влияющие на конкурентоспособность предприятий текстильной и легкой промышленности.

SUMMARY

CURRENT SITUATION AND DEVELOPMENT OF LIGHT INDUSTRY IN OUR REPUBLIC

Mammadov F.A., Mammadova K.F.

Keywords: light engineering, technology, economy, textiles, competition, industry

The scientific article considers the current state of light industry of our country, proposals and recommendations for the development of this industry. It is noted that much work needs to be done to develop this area. The scientific article considers the current state of light industry of our country, proposals and recommendations for the development of this industry. It is noted that much work needs to be done to develop this area. The article studies the current state of light and textile industry of Azerbaijan, ways to increase the competitiveness of products in this industry, as well as the strategy of scientific, technical and innovative development. The factors influencing the competitiveness of textile and light industry enterprises are also analyzed.

AZƏRBAYCAN – YAPONİYA ƏLAQƏLƏRİNİN MEMARI HEYDƏR ƏLİYEV

Yunusova Gülnar İlham qızı

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

g.yunusova@lit.science.az

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, əlaqələr, Yaponiya, səfər

1993-cü ilin iyun ayında Azərbaycanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyi onun xarici siyasət fəaliyyətinin də yeniləşməsinə və ölkənin strateji maraqları əsasında yenidən qurulmasına şərait yaratmışdır. Yüksək siyasi səriştə və zəngin təcrübə ölkənin sözügedən durumunda əsas istiqaməti formalaşdırmışdır. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1993-cü il oktyabr ayının 3-də prezident seçilməsi ilə bağlı keçirilən rəsmi andiçmə mərasimindəki çıxışında qeyd etmişdir: “*Respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Qarşıda böyük vəzifələr durur. Bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Vəzifə dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir*” [5, s.17]. Qarşıda böyük vəzifələr durduğunu ifadə edən Ulu Öndər sistemli və ardıcıl şəkildə yeritdiyi uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycanı dünya arenasına çıxartmışdır. Ötən il – 2022-ci ildə Azərbaycan və Yaponiya diplomatik münasibətlərinin otuzuncu ildönümü bir çox – iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi və digər sahələri əhatə edən tədbirlər çərçivəsində yüksək səviyyədə qeyd olundu. 30 il ərzində iki ölkə arasındakı münasibətlər ancaq yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Bu isə əlbəttə ki, Azərbaycan – Yaponiya əlaqələrinin memarı Heydər Əliyevin uğurlu layihəsinin və bu layihənin səriştəli davamçı İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə icrasının nəticəsidir.

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsiylə Yaponiya ilə bütün əlaqələrin yenidən qurulması prosesi də başlanmış və çoxcəhətli inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Azərbaycan Respublikası

müstəqilliyini elan etdikdən sonra Yaponiya bizimlə əməkdaşlığa başlayan ilk dövlətlərdən biri olmuşdur. Yaponiya Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini 28 dekabr 1991-ci ildə tanımış, iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr isə 7 sentyabr 1992-ci ildə qurulmuşdur. İki ölkə arasında rəsmi şəxslərin qarşılıqlı səfərləri diplomatik əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Yaponiyanın Baş naziri Ryutaro Haşimotonun dəvəti ilə 24-28 fevral 1998-ci ildə Yaponiyada ilk dəfə rəsmi səfərdə olmuşdur. Yaponiyanın Tokyo və Kyoto şəhərlərini əhatə edən səfər çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bu ölkənin imperatoru əlahəzrət Akihito, baş nazir Haşimoto, hökumətin bir çox üzvləri, o cümlədən bu ölkənin çoxsaylı investorları, iş adamları ilə görüşüb, danışıqlar aparmışdır. İmperator əlahəzrət Akihito ilə görüşündə ölkəmizdəki hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu və islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsindən danışan ölkəmizin rəhbəri demişdir: *“Müstəqil Azərbaycan Respublikası Yaponiya ilə münasibətlərin daim inkişaf etdirilməsinə və daha da möhkəmləndirilməsinə böyük maraq göstərir”* [1, s.85].

Ulu Öndərin sözügedən səfəri tarixi hadisə idi, ölkələrimiz arasında əlaqələrin durmadan inkişaf etdirilməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Prezidentimizin Yaponiyaya səfərini tarixi hadisə kimi yüksək qiymətləndirən Yaponiyanın Baş naziri Ryutaro Haşimoto qeyd etmişdir: *“Cənab Prezident, Yaponiyaya bir çox dövlət başçıları səfərə gəlirlər. Lakin sizin bu rəsmi səfərinizə ictimaiyyət və kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən göstərilən belə dərin maraq Yaponiyada nadir hallardan biridir. Məndə sizin keçirdiyiniz görüşlərin siyahısı vardır. Belə gərgin işiniz məndə heyran doğurur”* [1, 89-90]. Həqiqətən də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Yaponiyaya beş günlük səfəri həm bu ölkənin, həm də beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Səfər çərçivəsində Heydər Əliyev Roiter agentliyinə, Yaponiyanın “Asahi” və “NHK” telekanallarına, “Nikkei Şinbun”, “Asahi Şinbun”, “Sankei Şinbun”, “Yomiuri Şinbun” qəzetlərinə geniş müsahibələr vermişdir. Həmin müsahibələrində bu rəsmi səfəri Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Yaponiya və Azərbaycan arasında diplomatik, siyasi-iqtisadi əlaqələrin qurulmasında və inkişafında tarixi əhəmiyyətə malik səfər kimi qiymətləndirmişdir. Yaponiya xarici işlər nazirliyinin büro direktoru Toşijuku Fucivara öz müsahibəsində demişdir: *“Prezident Heydər Əliyevin rəsmi səfəri Yaponiyada çox böyük maraqla qarşılınır. Bu səfər xalqımızın Azərbaycana sevgi və məhəbbətini qat-qat artırmışdır. Prezident Heydər Əliyevin rəsmi səfəri Yaponiya televiziyasında və mətbuatında çox geniş işıqlandırılır. Mən əminəm ki, bizim xalqlarımızın dostluq əlaqələri bundan sonra daha da möhkəmlənəcəkdir”* [1, s.134].

Bu səfər nəticəsində iki ölkə arasında yeddi sənəd imzalanmışdır. İki ən mühüm sənəd – “İki ölkə arasında dostluq və tərəfdaşlıq haqqında birgə bəyanat” və “Yaponiya ilə Azərbaycan arasında iqtisadiyyat və ticarət sahəsində əməkdaşlıq haqqında birgə bəyanat” 26 fevral 1998-ci ildə Tokioda Yaponiyanın Baş naziri Haşimoto və Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. İmzalama mərasimindən sonra Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev jurnalistlər qarşısında qısa bəyanatla çıxış edərək bildirmişdir: *“Hesab edirəm ki, bu sənədlərin, xüsusən Yaponiya ilə Azərbaycan arasında dostluq və tərəfdaşlıq, ticarət əməkdaşlığı haqqında bəyanatların və digər sənədlərin imzalanması ilə ölkələrimizin əməkdaşlığında yeni mərhələ açılır. Mən bəyan edirəm ki, biz öz üzərimizə götürdüyümüz bütün öhdəlikləri yerinə yetirəcək və etibarlı tərəfdaşlar olacağıq”* [4].

Yaponiya Milli Neft Korporasiyası adından Azərbaycan Prezidenti şərəfinə rəsmi qəbuldakı nitqində Heydər Əliyev söyləmişdir: *“Biz Yaponiyanın tarixinə yaxşı bələdik və Yaponiyanın, yaponların çox böyük əməksevərliyi və yüksək intellektini heyran qoyur, heyranlıqla baxır və sevindirir. Sizin təcrübənizdən, indiyədək etmiş olduğunuz və bu gün də etdiyiniz nə varsa, onların hamısından bütün dünyada fəal istifadə edilir, sizin təcrübənizdən biz fəal bəhrələnməyə çalışırıq”* [1, s.109].

Digər beş sənəd isə hər iki dövlətin müxtəlif hökumət qurumları arasında imzalanmışdır. Yaponiya-Azərbaycan münasibətlərinin hüquqi-normativ əsaslandırılması baxımından baza rolu oynayan bu sənədlər aşağıdakılardır:

1. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yaponiyanın Xarici ölkələrlə İqtisadi Əməkdaşlıq Fondu arasında “Şimal Buxar-Qaz Elektrik Stansiyasının tikintisi” layihəsi haqqında kredit sazişi üzrə notalar mübadiləsi”, 26 fevral 1998-ci il, Tokyo;

2. “Azərbaycan Respublikasında ərzaq istehsalının artırılmasına kömək məqsədi ilə kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının alınması üçün Yaponiya Hökuməti tərəfindən əvəzsiz yardım kimi ayrılan qrant üzrə nota mübadiləsi və protokol” 26 fevral 1998-ci il, Tokyo;

3. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yaponiyanın İdxal-İxrac Bankı arasında Etilen-Polietilən zavodunda EP - 300 qurğusunun yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi haqqında kredit sazişi” 26 fevral 1998-ci il, Tokyo;

4. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti və “Mitsui” Neft Şirkəti arasında pay iştirakının verilməsi haqqında saziş” 26 fevral 1998-ci il, Tokyo;

5. “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yaponiyanın Xarici Ölkələrlə İqtisadi Əməkdaşlıq Fondu arasında “Şimal Buxar-Qaz Elektrik Stansiyasının tikintisi” layihəsi haqqında kredit sazişi”, 27 fevral 1998-ci il, Tokyo [4].

Nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin son dərəcə uğurlu səfəri Azərbaycanı həm siyasi, həm iqtisadi, həm də coğrafi-siyasi vəziyyəti baxımdan Yaponiyaya daha da tanıtmışdır. 21 yanvar 2000-ci ildə Azərbaycanda Yaponiya səfirliyi təsis edilmişdir. 1 oktyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycanın Yaponiyadakı səfirliyinin təsis olunmasına dair qanun qəbul etmiş, 12 oktyabr 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Yaponiyadakı səfirliyi açılmışdır. Azərbaycan-Yaponiya əlaqələri 1998-2006-cı illərdə yalnız yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 7-10 mart 2006-cı ildə bu ölkəyə etdiyi rəsmi səfərdən sonra iki ölkə arasındakı siyasi-iqtisadi münasibətlər yeni dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. “Möhtərəm prezident İlham Əliyevin Yaponiyaya səfər etməsi və bu ölkənin rəsmiləri ilə Azərbaycanda keçirilən görüşlər dövlətlərarası münasibətlərin strateji əməkdaşlığa çevrilməsi ilə nəticələnmişdir” [2, 5]. Hər iki ölkə regional məsələlər və beynəlxalq problemlərə yanaşmada çox vaxt eyni mövqə tutur və təsadüfi deyil ki, “Azərbaycan Yaponiyanın Cənubi Qafqazdakı əsas iqtisadi və siyasi tərəfdaşı hesab olunur” [3, 2]. Cənubi Qafqazda Yaponiyanın əsas tərəfdaşı olan Azərbaycan Respublikası bu ölkədən yeni texnologiyaların və müasir texnikanın milli iqtisadiyyata tətbiq edilməsi sahəsində və müştərək layihələrin həyata keçirilməsində fəal əməkdaşlığını davam etdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə, 4-cü cild, Bakı: Göytürk, 1999.-520 s.
2. Azərbaycan-Yaponiya əməkdaşlığının elmi tədqiqatı, “Azərbaycan” qəzeti 2009, 19 iyun
3. Azərbaycan-Yaponiya iqtisadi forumu. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev forumda iştirak etmişdir, “Azərbaycan” qəzeti, 2006, 10 mart
4. <http://lib.aliyevheritage.org/az/6906377.html>
5. Müstəqillik yollarında: 1-ci cild, Bakı, 1997.-558s.

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ, ОСНОВАТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНО-ЯПОНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Юнусова Г.И.

Ключевые слова: *Азербайджан, Гейдар Алиев, отношения, Япония, визит*

Япония является одной из стран, с которыми Азербайджану удалось наладить близкие отношения после обретения независимости. Отношения между двумя странами успешно развиваются в различных сферах на протяжении 30 лет. Великий лидер Гейдар Алиев был архитектором отношений между Азербайджаном и Японией. Первый официальный визит Президента Гейдара Алиева в Японию в 1998 году представил Азербайджан в Японии с точки зрения его политического, экономического и геополитического положения, и в результате этого визита были подписаны семь документов, таких как «Совместная декларация о дружбе и партнерстве между двух стран» и «Совместное заявление об экономическом и торговом сотрудничестве между Японией и Азербайджаном».

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV, THE FOUNDER OF AZERBAIJAN – JAPAN RELATIONS

Yunusova G.I.

Key words: *Azerbaijan, Heydar Aliyev, relations, Japan, visit*

Japan is one of the countries with which Azerbaijan managed to establish close relations after gaining independence. Relations between the two countries have been successfully developing in various fields for 30 years. The great leader Heydar Aliyev was the architect of relations between Azerbaijan and Japan. President Heydar Aliyev's first official visit to Japan in 1998 introduced Azerbaijan to Japan in terms of its political, economic, and geopolitical situation, and as a result of this visit seven documents were signed, such as the "Joint Declaration on Friendship and Partnership between the Two Countries" and "Joint statement on economic and trade cooperation between Japan and Azerbaijan".

QLOBALLAŞMANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRƏ TƏSİRİ

Yusubova Aynur Eldar qızı, Məmmədrəfiyeva Afaq Soltanhəmid qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

Aynur056@gmail.com

Açar sözlər: *qloballaşma, elm və texnologiya, istehsalat, bazar iqtisadi, informasiya texnologiyaları, iqtisadiyyatın inkişafı*

Qloballaşma malların, xidmətlərin sərbəst və bütün dünyada insanlar problemsiz və inteqrasiya olunmuş şəkildə hərəkətidir. Qloballaşmanı qlobal iqtisadiyyatın açılmasının və bununla yanaşı, xalqlar arasında ticarətin artmasının nəticəsi hesab etmək olar. İqtisadi qloballaşma dedikdə, əmtəə və xidmətlərin transsərhəd ticarətinin miqyasının artması, beynəlxalq kapital axını və texnologiyaların geniş və sürətli yayılması nəticəsində dünya iqtisadiyyatlarının artan qarşılıqlı asılılığı nəzərdə tutulur. O, bazar sərhədlərinin davamlı genişlənməsini və qarşılıqlı inteqrasiyasını əks etdirir və minilliyin sonunda bütün dünyada iqtisadi inkişaf üçün dönməz tendensiyadır.

Bütün istehsal fəaliyyətlərində və bazarlaşmada informasiyanın sürətlə artan əhəmiyyəti iqtisadi qloballaşmanın iki əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Başqa sözlə desək, son illərdə dünya iqtisadiyyatlarının sürətli qloballaşması daha çox elm və texnologiyaların sürətli inkişafına əsaslanmış, bazar iqtisadi sisteminin bütün dünyada sürətlə yayıldığı mühitdən irəli gəlmiş və bu əsasda inkişaf etmişdir.

Müxtəlif ölkələrin müəssisələri daxilində istehsal zəncirləri səviyyəsinə qədər nüfuz edən transsərhəd əmək bölgüsünün artması Elm və texnologiyaların inkişafı nəqliyyat və kommunikasiya xərclərini xeyli azaldıb, iqtisadi qloballaşmanı mümkün edib. Bugünkü okeanda daşınma xərcləri 1930-cu ildəkinin yalnız yarısı, hazırkı hava daşımaları 1/6, telekommunikasiya xərcləri isə 1% təşkil edir. 1990-cı ildə kompüterlərin qiymət səviyyəsi 1960-cı ildəkinin təxminən 1/125-i idi və 1998-ci ildə bu qiymət səviyyəsi yenidən təxminən 80% aşağı düşdü. Texnoloji inkişafın bu cür “zaman və məkan sıxılma effekti” beynəlxalq ticarətin və investisiyaların xərclərini xeyli azaldıb, beləliklə, qlobal istehsalın təşkili və koordinasiyasını mümkün edir. Məsələn, Fordun Lyman avtomobili Almaniyada, ötürücü sistemi Koreyada, nasosu ABŞ-da, mühərriki Avstraliyada istehsal olunub. Bu tip qlobal istehsalı mümkün edən məhz texnoloji tərəqqidir.

Üstəlik, şəbəkələşməyə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı bölgə müəssisələrin böyük bir qrupunun yaranmasına səbəb olub, müəyyən iqtisadi fəaliyyətlər üçün milli sərhədlər və məsafə anlayışını mənasız edib. Əgər texnoloji tərəqqi və İT inkişafı nəzərdə tutulsaydı iqtisadi qloballaşmanın texnoloji hərəkətverici qüvvəsi, sonra bazar yönümlü islahat üçün institusional hərəkətverici qüvvə kimi qəbul edilməlidir. Bu tendensiya çoxmillətli korporasiyalar iqtisadiyyatın əsas daşıyıcılarına çevrildi. Maliyyə sektorunun qloballaşması ən sürətlə inkişaf edənə və iqtisadi qloballaşmanın ən təsirli aspektinə çevrildi. Bununla birlikdə iqtisadi qloballaşmanın inkişafı, getdikcə daha çox müstəqilləşməyə başladı.

Əmtəə və əmək bazarları ilə müqayisədə maliyyə bazarı “qloballaşma”nın əsl mənasında qloballaşmanı reallaşdırdı. 1970-ci illərdən transsərhəd axın kapitalı sürətlə genişlənirdi. 1980-ci ildə sərhəddən keçən ümumi həcmi Böyük inkişaf etmiş ölkələrin səhm və istiqraz əməliyyatları hələ də 10%-dən az idi. Lakin 1995-ci ildə bu rəqəm 100%-i çox ötmüşdü. İqtisadiyyatın qloballaşması prosesi həm də qlobal sənaye prosesidir. Elm və texnikanın inkişafı ilə gəlir səviyyəsinin yüksəlməsi, bütün ölkələrin sənaye strukturları da olmuşdur. Son illərdə inkişaf etmiş ölkələr qərbdə yavaş-yavaş bilik iqtisadiyyatı dövrünə qədəm qoyur və bu dövrə keçməyə başlayır. Keçid prosesi daha dərinlənir. Mövqələrini yüksəltmək və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün Beynəlxalq bazarda həm yerli müəssisələr, həm də digər ölkələrdən olanlar olmuşdur və bir-birinin ardınca birləşmə satınalmalara əl atması, dalğalarla nəticələndi.

Ədəbiyyat

1. Şükürov A.M. Qloballaşma: mahiyyəti, perspektivləri. Bakı, 2001
2. Aslanova R.N. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2004
3. Waters M. Globalization. London, 1995

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

Юсубова А.Э., Мамедрафиева А.С.

Ключевые слова: глобализация, наука и техника, производство, рыночная экономика, информационные технологии, экономическое развитие

Глобализацию можно считать результатом и прогрессом расширения мировой экономики и бизнеса, развития международной торговли. Под экономической глобализацией понимается видимое увеличение масштабов трансграничной торговли товарами, экономическими рынками и услугами, а также усиление взаимозависимости мировых экономик в результате широкого и быстрого распространения технологий наряду с международными потоками капитала. Он отражает закономерное расширение и взаимную интеграцию рыночных границ и является необратимой тенденцией экономического развития во всем мире в конце тысячелетия.

SUMMARY
IMPACT OF GLOBALIZATION ON INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

Yusubova A.E., Mammadrafiyeva A.S.

Keywords: *globalization, science and technology, production, market economy, information technologies, economic development*

Globalization can be considered the result and progress of the expansion of the global economy and business, the development of international trade. Economic globalization refers to the visible increase in the scale of cross-border trade in goods, economic markets and services, as well as the increasing interdependence of world economies as a result of the wide and rapid spread of technologies along with international capital flows. It reflects the regular expansion and mutual integration of market boundaries and is an irreversible trend for economic development throughout the world at the end of the millennium.

**İNOVASIYA SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA BEYNƏLXALQ
İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Mahmudova Lalə Fəqail

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

mahmudovalala2021@mail.ru

Açar sözlər: *innovasiya, investisiya, texnologiya, elm, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr*

İnnovasiya siyasəti bir ölkə və ya regionun innovasiya sahəsindəki inkişafını təşkil edən, onu dəstəkləyən və innovasiyanın sürətli inkişafına imkan verən strateji plan və hərəkətlər bütünüdür. Bu siyasət iqtisadi, sosial, mədəni, elmi və digər sahələrdə inovasiya məhsullarının yaradılması, inkişafı və tətbiqi üçün dəstək tədbirlərini özündə birləşdirir. İnnovasiya siyasətinin əsas hədəfləri sırasına elmi araşdırmaların dəstəklənməsi, innovasiyanın tətbiqi, bu sahədə ixtisaslaşmış kadr potensialının yaradılması və s. daxildir.

Artıq 21-ci əsrdə innovasiya siyasətinin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Dövlətlər bu siyasətin aparılmasını prioritet kimi seçir, bu istiqamətdə ciddi tədbirlər həyata keçirirlər. Müasir innovasiya siyasəti ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasını, inkişafını stimullaşdırır, onun sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Müasir dünyada ABŞ, Yaponiya, Almaniya və s. kimi inkişaf etmiş dövlətlər məhz innovasiya siyasətini həyata keçirmiş, milli innovasiya sistemində sahib olan dövlətlərdir. İnnovasiya siyasəti aşağıda qeyd olunmuş müsbət təsirlərə malikdir:

- ölkəyə inkişaf üçün lazım olan yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı tədbirləri özündə birləşdirir. Bu investisiyalar elmi araşdırmaların, tədqiqatların aparılmasına, bilik iqtisadiyyatının qurulmasına və s. imkan verir;

- elmi araşdırmaların təşviqi üçün dəstək tədbirlərini özündə birləşdirir. Bu tədbirlər vasitəsilə ölkədəki universitetlərin, araşdırma mərkəzlərinin və laboratoriyaların inkişafı təmin edilir;

- innovasiya siyasəti müxtəlif sahələrdə yeni və innovativ məhsulların yaradılmasını, istehsalını stimullaşdırır;

- ölkə və ya regionun inkişafının sürətlənməsinə zəmin yaradır;

- yeni iş sahələrinin və yeni iş imkanlarının yaradılmasını stimullaşdırır.

İnnovasiya siyasətinin reallaşdırılması üçün dövlət-özəl və elm müəssisələrinin tərəfdaşlığı, birgə fəaliyyəti bu prosesi daha da sürətləndirəcəkdir. Nəticədə elm müəssisələri tərəfindən ixtira olunmuş məhsullar sənaye və digər sahələrə daha asan inteqrasiya olunacaqdır. Bu səbəbdən yuxarıda da qeyd olunduğu kimi elmi araşdırmaların təşviqi innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas hədəflərindəndir.

İnnovasiya siyasətinin həyata keçirilməsində bir çox faktorlar mühüm rol oynayır. Onlardan biri də ölkələrin xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqələrinin hansı səviyyədə olmasıdır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr inovasiya səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün vacibdir. Bu əlaqələr inovativ məhsulların və xidmətlərin beynəlxalq bazarlarda təqdim edilməsinə kömək edir və yeni ideyaların paylaşılması, innovasiya mənbələrinin tapılması və inovasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə mənbələrini təmin edir, təcrübə və yeniliklərin mübadiləsinə və digər sahələrdə iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verir.

AR Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in üçüncü bəndi “rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” adlanır. Bu prioritetin reallaşması üçün təhsil səviyyəsinin müasir dövrə uyğun olması, innovativ cəmiyyətin formalaşması, səhiyyə sistemində innovativ yanaşma və texnologiyaların tətbiqi əsasdır. Bu sənəddə qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycan da həyata keçirilən innovasiya siyasəti yalnız iqtisadi deyil, həmçinin insan amili nəzərə alınmaqla sosial xarakter də daşıyır.

İnnovasiya üzrə dövlət agentliklərinin yaradılması, “The Next step”, “Uluçay”, “Barama”, “İnnoland” və s. kimi innovasiya mərkəzlərinin fəaliyyəti, Sumqayıt, Mingəçevir, Ağdam və s. kimi sənaye parklarının, kənd təsərrüfatının innovativ inkişafı üçün “Şəmkir”, “Dost” və s. kimi aqroparkların yaradılması bu sahədə atılmış mütərəqqi addımlar hesab olunur.

Azərbaycanda həyata keçirilən səmərəli innovasiya siyasəti sayəsində 2021-ci ildə beynəlxalq reyting cədvəllərində irəliləmə müşahidə olunmuşdur. Belə ki, həmin dövr ərzində Qlobal İnnovasiyalar İndeksi üzrə Azərbaycan ilk dəfə 80-ci yerdə qərarlaşmışdır. Lakin 2022-ci ildə bu indeksdə 13-pillə geriləyərək 93-cü yerdə möqve tutmuşdur. Digər komponent, indikator və alt-indikatorlar üzrə qiymətləndirmələrə nəzər salaraq. Biznesin inkişaf səviyyəsi komponentində 80-ci, İnsan kapitalı və tədqiqatlar komponenti üzrə 87, infrastruktur komponentində 90-cı yerdə qərarlaşmışdır. İnnovasiya əlaqələri indikatorunda 56-cı, İKT indikatorunda 71-ci yerdə, universitet-sənaye-tədqiqat əməkdaşlığı üzrə alt indikatorunda 23-cü yerdə, klasterlərin inkişafına görə alt indikatorunda 27-ci, patent ailələri üzrə alt indikatorunda 66-cı, yüksək texnologiyalı istehsalına görə 84-cü yerdə qərarlaşmışdır. [2]

İKT-nin inkişafı, informasiya cəmiyyətinin yaradılması, müasir texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal transformasiya sahəsində görülən işlər, özəl-dövlət tərəfdaşlığı, elm müəssisələrinin inkişafı da Azərbaycanda innovasiya siyasətinin reallaşdırılmasına münbit şərait yaratmışdır.

Azərbaycanda İnnovasiya siyasətinin reallaşmasında ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin rolu çox vacibdir. Ona görə ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini 90-cı illərdə yenidən bərpa etdi, o vaxta qədər 70 il ərzində sovet hakimiyyətinin tərkibində olmuşdur. Qapalı iqtisadiyyatın hökm sürdüyü ittifaqda Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri inkişaf etməmiş, ənənəvi bazar iqtisadiyyatı şəraitində dünya təcrübəsinə bələd olmamışdır. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra qısa müddət ərzində xarici dövlətlərlə çox güclü iqtisadi əlaqələrə sahib oldu. Xüsusilə inkişaf etmiş dövlətlərlə əlaqələrin güclənməsi innovativ yanaşmanın, yeni idarəetmə metodlarının mənimsənilməsini, texnologiyaların tətbiqini sürətləndirdi. Xarici dövlətlərlə bir çox istiqamətdə müqavilələr imzalanmış, mühüm layihələr reallaşdırılmış, nəticədə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi artmışdır.

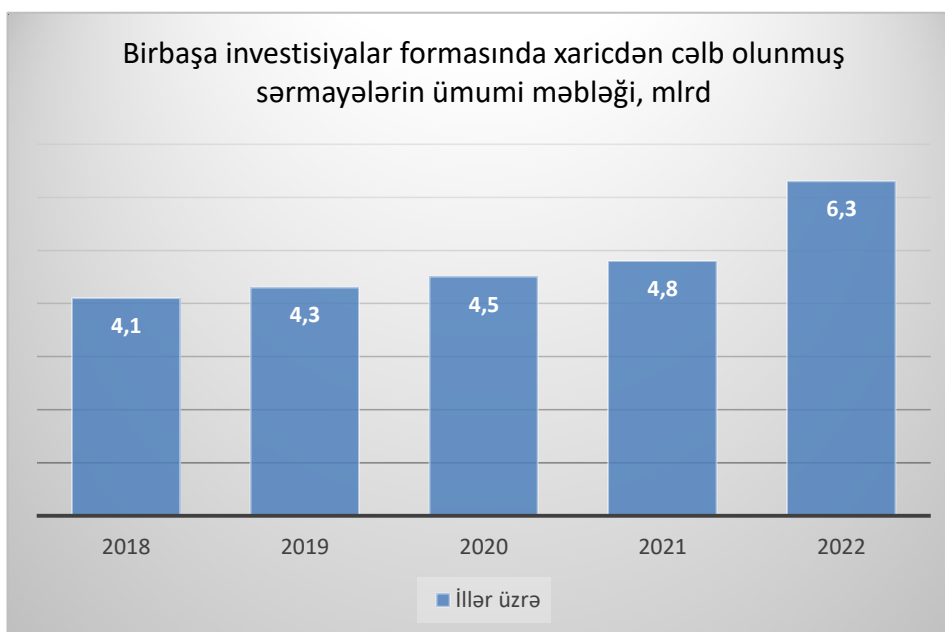
“2023-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri dünyanın 136 ölkəsindəki tərəfdaşları ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 73 ölkəyə məhsul ixrac olunmuş, 132 ölkədən idxal olunmuşdur.” [3]

AR beynəlxalq təşkilatlarla, texnologiya və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlərlə çox güclü beynəlxalq iqtisadi əlaqələr qurmuşdur. AR onlarla beynəlxalq iqtisadi təşkilata üzv və müşahidəçi qismindədir. Bunlardan “Beynəlxalq Valyuta Fondu”, “Qaradəniz Əməkdaşlıq Təşkilatı”, “İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı”, “Ümumi Ticarət Təşkilatı”-nı və s. qeyd edə bilərik. Bu təşkilatlarla aparılan əməkdaşlıqlar Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrini tənzimləyən əsas faktorlardandır.

“Microsoft”, “Huawei”, “Signify” kimi nəhəng texnologiya şirkətləri ilə daim danışıqlar aparılır, görüşlər təşkil edilir və müvafiq sahələr üzrə əməkdaşlıqlar həyata keçirilir. Məhz bu əməkdaşlıqlar çərçivəsində ölkəmizə yeni, innovativ məhsullar idxal olunur. Nəticədə bu texnologiyaların tətbiq olunduğu sahələrdə səmərəlilik, inkişaf müşahidə olunur ki, bu dayanıqlı iqtisadiyyatın əsas şərtlərindəndir.

Azərbaycanda xarici investisiyaların sürətli axını məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1994-cü il 20 sentyabr tarixində imzalanan “Əsrin müqaviləsi” ilə baş vermişdir. Həmin dövrdə dünyanın nəhəng şirkətləri ilə onlarla müqavilələr imzalanmışdır. Nəticə etibarilə neft sektoru başda olmaqla bir çox sahəyə yeni texnologiyalar cəlb olunmuş, müasir idarəetmə üsulları mənimsənilmişdir. Sonrakı illərdə də bu sahədə aparılan islahatlar nəticəsində investisiya axınlarının həcmi daha da çoxalmışdır. İntestisiyaların təşviqi ilə əlaqədar Azərbaycan İntestisiya Şirkətinin, dövlət-özəl əməkdaşlığının nümunəsi olan AZPROMO-nun yaradılması nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına daxil olan xarici investisiyaların həcmi daha da artmışdır. Azərbaycan Mərkəzi Bankının ölkəyə daxil olan birbaşa xarici investisiyalarla bağlı 2018-2022-ci illər üzrə yayımladığı statistik məlumatlara nəzər salaraq.

Şəkildən göründüyü kimi birbaşa investisiyalar həyata keçirilən uğurlu isahatlar nəticəsində davamlı olaraq artmış 2022-ci ildə 6,3 milyard dollar olmuşdur. Bu məbləğin 1.8 milyard dolları məhz qeyri-neft sektorunun payına düşür. Burada keçən ilə nisbətən 2,3 dəfə artım müşahidə olunmuşdur.

Mənbə: AR Mərkəzi Bankının statistik məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur [1].

Şəkil.

Məqalədə aparılmış təhlillərə əsasən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin innovasiya siyasətinə hansı istiqamətlərdə təsir etdiyini daha aydın görürük. Qloballaşmanın əsas çağırışlarından olan innovativ iqtisadiyyat və rəqəmsal transformasiyaya keçid daha da sürətlənməlidir. Bu da beynəlxalq iqtisadi əlaqələr hesabına baş verə bilər. Qeyd edilən kimi xarici ölkələrlə, beynəlxalq təşkilatlarla, transmilli şirkətlərlə əlaqələrin inkişafı, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına, startaplara, texnologiya parklarına cəlb, müasir texnologiyaların istehsalı innovasiya siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsinə, MİS-in yaradılmasına təkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. <https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics>
2. <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2022-report#>
3. https://www.stat.gov.az/news/source/XT_PRESS_2023_02.pdf

РЕЗЮМЕ

**ЗНАЧЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ
ИННОВАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ**

Махмудова Л.Ф.

Ключевые слова: *инновации, инвестиции, технологии, мировые экономические отношения, наука*

Чтобы иметь устойчивую экономику и выдерживать конкуренцию на международных рынках, страны проводят национальную инновационную политику. Инновационная политика включает в себя такие процессы, как создание технопарков, проведение научных исследований, внедрение новых технологий в производство. Одним из факторов, влияющих на формирование инновационной политики, являются международные экономические отношения. Эти отношения стимулируют потоки иностранных инвестиций, способствуют обмену опытом, импорту высоких технологий. В этом тезисе были проанализированы роль международных экономических отношений в формировании инновационной политики, уровень развития инновационной политики и внешнеэкономических связей в Азербайджане, а также взаимоотношения между ними.

SUMMARY

**THE IMPORTANCE OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS
IN THE FORMATION OF INNOVATION POLICY**

Makhmudova L.F.

Key words: *innovation, investment, technology, international economic relations, science*

In order to have a sustainable economy and to withstand competition in international markets, countries implement national innovation policy. Innovation policy includes such processes as creation of technology parks, conducting scientific research, and applying new technologies to production. One of the factors influencing the formation of innovation policy is international economic relations. These relations stimulate foreign investment flows, encourage exchange of experience, import of high technologies. In this

thesis, the role of international economic relations in the formation of innovation policy, the level of development of innovation policy and foreign economic relations in Azerbaijan, and the mutual relations between them were analyzed.

О МОНИТОРИНГЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕГИОНА

Байрушина Фларид Фатиховна

Уфимский государственный нефтяной технический университет, Уфа, Россия

bai.21@yandex.ru

Ключевые слова: *экономическая безопасность, валовой региональный продукт, пороговые значения.*

Целью правительства Российской Федерации является построение социально-благополучного общества и мощной экономики. Данные цели нельзя достичь без обеспечения национальной безопасности, частью которой является экономическая безопасность. Она строится, прежде всего, на региональной экономической безопасности.

Важнейшей проблемой, от решения которой зависит разработка эффективных мер политики региональных органов власти по предупреждению угроз экономике региона, является определение системы пороговых уровней социально-экономического развития в ответ на действие тех или иных факторов риска.

Можно выделить следующие группы показателей социально-экономического развития региона в целях обеспечения экономической безопасности, используемых различными авторами:

- показатели финансово-бюджетных ресурсов региона,
- макроэкономические показатели,
- качественные показатели, отображающие социально-экономические характеристики регионов.

Очередной проблемой обеспечения экономической безопасности региона является ухудшение демографии и уровня жизни населения, что описано в трудах Поповой С.В. По ее мнению, для динамичного социально-экономического развития необходимы превышение рождаемости над смертностью и рост уровня жизни населения. Автор статьи разделяет это мнение, так как главными показателями социально-экономического развития региона выступают показатели доходов и расходов населения, которые являются составными частями ВРП, а именно: потребление и сбережение.

Необходимо отметить проблемы использования методики расчета ВРП. Валовой региональный продукт - это стоимость всех товаров и услуг, созданных на экономической территории региона за тот или иной период единицами-резидентами за вычетом промежуточного потребления.

Валовой региональный продукт (ВРП) является результирующим показателем на уровне экономики региона, который отражает эффективность экономики региона и результаты социально-экономического развития региона, что является главной целью обеспечения его экономической безопасности.

Впервые необходимость использования показателя валового регионального продукта в качестве критерия оценки хозяйственной деятельности региона было обосновано в 2003 г. академиком В. Макаровым и М. Глазыриным. В настоящее время нет единой общепризнанной методики расчета валового регионального продукта, но работы в этом направлении ведутся.

Сложившаяся практика проведения расчетов ВРП обусловлена необходимостью поэтапного согласования оценок регионального и федерального уровней в условиях растянутого во времени процесса поступления данных федерального статистического наблюдения. И эта практика наблюдается во всех странах, где такие расчеты проводятся. Наиболее важной становится задача создания системы мониторинга, анализа и оценки экономической безопасности региона, в основе которой лежит модель системной динамики региона, для чего используются показатели экономической безопасности и их пороговые значения, рассчитанные статистическими методами.

При создании методов индикативного планирования и управления особую роль отводится методам сбора, обоснования и использования индикаторов состояния экономической безопасности хозяйствующих субъектов, основанные на статистических показателях, и их пороговых значений [2].

Пороговые значения – это предельные величины, превышение значений которых препятствует нормальному развитию различных элементов воспроизводства и приводит к формированию негативных, разрушительных тенденций в области экономической безопасности. Например, индикатором внутренних угроз можно назвать износ основных фондов, уровень безработицы, разрыв в доходах между наиболее и наименее обеспеченными группами населения, темпы инфляции. Приближение этих показателей к предельно допустимой (пороговой) величине свидетельствует о нарастании угроз социально-экономической стабильности общества, а превышение пороговых значений – о вступлении общества в зону нестабильности и социальных конфликтов, когда возможен подрыв экономической безопасности. Как индикаторы внешних угроз можно рассматривать предельно допустимый уровень государственного долга, позиции на мировом рынке, зависимость экономики и ее важнейших секторов от импорта зарубежной техники, комплектующих изделий, сырья и продовольствия [3]. Анализ экономической безопасности региона можно проводить при помощи следующих индикаторов, полученных статистическими методами:

- ВРП, объем ВРП на душу населения;
- темпы роста объема ВРП, промышленности, продукции сельского хозяйства;
- износ основных фондов промышленных предприятий;
- расходы на здравоохранение, в % к ВРП;
- расходы на культуру, в % к ВРП;
- инвестиции в основной капитал, в % к ВРП;
- дефицит (-), профицит (+) консолидированного бюджета, в % к ВРП;
- продолжительность жизни, лет;
- коэффициент продовольственной независимости и т.д.

Использование данной системы статистических показателей и их пороговых значений позволяет произвести оценку экономической безопасности региона и выявить точки повышенного риска в различных сферах экономики региона, за границами которых возникает угроза нарушения равновесия и развития составных элементов региональной системы с последующим наступлением кризисных явлений. Рассмотрим в таблице 1 данные по ВРП РФ и РБ.

Таблица 1

ВРП Российской Федерации и Республики Башкортостан, (млн. руб.) за 2011 – 2020 годы

Годы	ВРП РФ в текущих ценах	Темп роста ВРП РФ, %	Индекс физического объема ВРП РФ, %	ВРП РБ в текущих ценах	Темп роста ВРП РБ, %	Индекс физического объема ВРП РБ, %
2011	45 392 276,7	120,44	105,4	941 023,6	123,95	108,2
2012	49 926 068,7	132,48	103,1	1 149 384,6	122,14	104,4
2013	54 103 000,3	108,37	101,8	1 163 219,0	101,20	102,6
2014	59 188 270,3	109,40	101,3	1 260 010,4	108,32	101,9
2015	65 750 633,6	111,09	99,4	1 316 598,3	104,49	98,3
2016	74 120 174,8	112,73	100,8	1 421 517,6	107,97	100,5
2017	79 745 093,9	107,59	101,9	1 487 892,2	104,67	100,5
2018	90 202 901,5	113,11	102,8	1 739 362,9	116,90	103,2
2019	94 831 116,8	105,13	101,6	1 810 091,0	104,07	101,9
2020	92 839 663,3	97,90	95,9	1 805 333,3	99,73	100,1

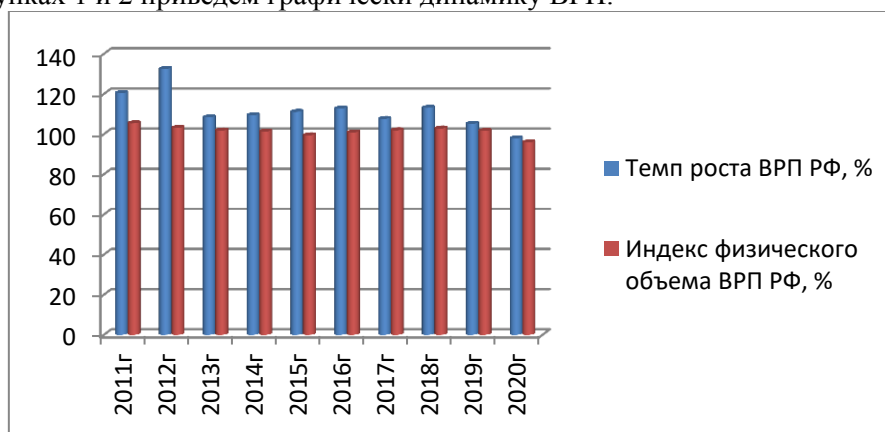
Как видно из полученных значений, приведенных в таблице 1, динамика свидетельствует о росте показателей ВРП в денежном выражении, следовательно, можно говорить о положительном социально-экономическом развитии страны и региона.

Вместе с тем, индекс физического объема ВРП РФ показывает, что в 2015 и 2020 году по сравнению с предшествующими периодами видно снижение ВРП, что является негативным фактором, свидетельствующим о проблемах СЭР региона, связанных с ухудшением экономических, политических факторов, демографической ситуации [4] и пандемии коронавируса, закрытием границ и остановкой производств. Кроме того, темпы роста ВРП РБ не коррелируют с темпами роста ВРП РФ, что показывает отставание экономического развития региона.

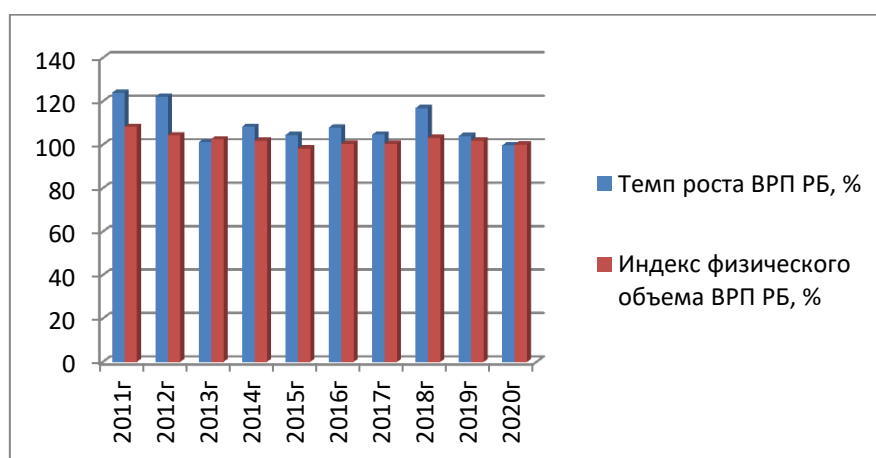
Так же видно, что наблюдается негативная тенденция замедления темпов роста физического объема ВРП в РБ при росте данного показателя по РФ. Особенно в периоде с 2012 по 2020 годы. Значит, имеются нерешенные и системные проблемы, затрагивающие СЭР региона.

На рисунках 1 и 2 приведем графически динамику ВРП.

Рисунок 1 – Динамика ВРП РФ за 2011 – 2020годы

Рисунок 2. - Динамика ВРП РБ за 2011 – 2020 годы

На рисунках видно, что индексы физического объема ниже темпов роста ВРП в действующих ценах, что связано с влиянием инфляции и ростом цен.

Далее сопоставим ВРП на душу населения в РФ и РБ за 2011 – 2020 годы в таблице 2.

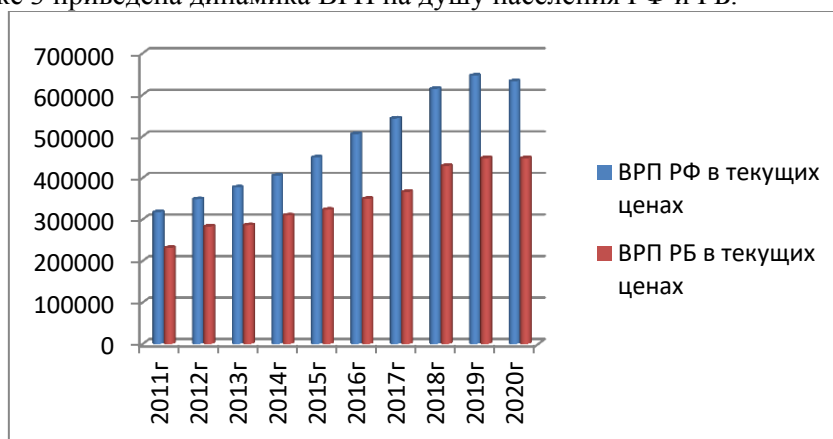
Таблица 2.

ВРП на душу населения Российской Федерации и Республики Башкортостан за 2011- 2020 годы, руб.

Годы	ВРП РФ в текущих ценах	Темп роста, %	ВРП РБ в текущих ценах	Темп роста, %
2011	317515,3	120,35	231314,0	124,01
2012	348641,5	109,80	282918,4	122,31
2013	377006,0	108,14	286131,7	101,14
2014	405147,7	107,46	309520,8	108,17
2015	449097,9	112,11	323367,4	104,47
2016	505337,7	112,52	349351,5	108,03
2017	543065,9	107,47	366013,2	104,77
2018	614333,2	113,12	428715,6	117,13
2019	646144,1	105,18	447535,2	104,39
2020	632506,0	97,89	447196,8	99,92

Показатели ВРП в текущих ценах на душу населения характеризуют рост экономики региона за период с 2011 по 2019 год. Однако видно некоторое замедление темпов роста данного показателя, что негативно характеризует эту динамику. Имеется некоторое увеличение показателя в 2018 году, но в дальнейшем ситуация вновь свидетельствует о замедлении темпов роста. В 2020 году видно, что ВРП на душу населения сократился, что негативно характеризует устойчивость региона к внешним воздействиям пандемии коронавируса.

На рисунке 3 приведена динамика ВРП на душу населения РФ и РБ.

Рисунок 3.- Динамика ВРП на душу населения РФ и РБ За 2011 – 2020 годы, руб.

Как показывают представленные материалы, наблюдается рост данного показателя. Наглядно представлен рост, а в 2020 году – снижение ВРП на душу населения в РФ, что характеризует ухудшение развития экономики регионов.

Как видно из графического материала, что ВРП на душу населения по РФ выше показателя по РБ, что вызвано отличием уровня социально-экономического развития по регионам и неравномерностью их развития.

Вместе с тем выбранные показатели не отражают специализации региона, размеры его территории относительно тех или иных значений (плодородность, эффективность использования и др.), региональные особенности, наличие ресурсов, управленческие решения, упущенные возможности. Каждый регион располагает определенной территорией, которая отличается наличием или отсутствием ресурсов, местоположением, историческим развитием, поэтому необходимо расширять показатели мониторинга экономической безопасности.

Литература

1. Государственная стратегия экономической безопасности Российской Федерации: основные положения (одобрена Указом Президента РФ от 29.04.1996 г. № 608) // Совет безопасности Российской Федерации [Электронный ресурс].
2. Авдийский В. И., Бауэр В. П. Экономическая безопасность в системе трансформации мировой финансовой архитектуры // Эффективное антикризисное управление. 2010. № 1. С. 42–48.
3. Денежкина И.Е., Суздалева Д.А. Система показателей для мониторинга экономической безопасности// Эффективное антикризисное управление. 2010. № 3. С. 31–36.
4. Байрушина, Ф.Ф. Улучшение демографического состояния страны как фактор экономической безопасности /Ф.Ф. Байрушина, Д.А. Астафьева // материалы Межвузовская научно-практическая студенческая конференция «Актуальные проблемы социально-экономического и информационного развития современного общества» Уфа, ИУБП БГУ, 2015. С. 396-399.
5. Байрушина Ф.Ф., Байрушин Ф.Т. Востребованность статистических показателей в анализе экономической безопасности региона // Материалы III Международной научно-практической конференция «Кризис экономической системы как фактор нестабильности современного общества.»Саратов.Саратовский государственный технический университет. Академия бизнеса. 15.05.2014 (РИНЦ) стр. 19-21.

XÜLASƏ BÖLGƏNİN İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN MONİTORİNQİNƏ DAİR Bayrushina F.F.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, ümumi regional məhsul, həddi dəyərlər.

Hazırda Rusiya Federasiyası yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında çətin tarixi dövr keçir. Beynəlxalq münasibətlər elə inkişaf edir ki, Rusiya sənayeləşmiş ölkələrin, iri xarici korporasiyaların Rusiyadakı və Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlərin vəziyyətindən öz iqtisadi və siyasi maraqları üçün istifadə etmək istəyi ilə üzləşib. Bütün bunlar vahid dövlət strategiyası əsasında ölkənin və onun vətəndaşlarının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyəti heç vaxt olmadığı kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmədən dövlətin qarşısında duran vəzifələrin heç birini həll etmək, həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə demək olar ki, mümkün deyildir..

SUMMARY
ON MONITORING THE ECONOMIC SECURITY OF THE REGION
Bayrushina F.F.

Key words: *economic security, gross regional product, threshold values.*

At present, the Russian Federation is going through a difficult historical period in the formation of new socio-economic relations. International relations are developing in such a way that Russia is faced with the desire of industrialized countries, large foreign corporations to use the situation in Russia and the member states of the Commonwealth of Independent States in their economic and political interests. All this makes it especially important, as never before, targeted activities to ensure the economic security of the country and its citizens on the basis of a unified state strategy, since without ensuring economic security it is almost impossible to solve any of the tasks facing the country, both domestically and internationally.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА СТРАХОВОЙ РЫНОК: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Давыдов Д.В., Шайбакова Э.Р.

Уфимский государственный нефтяной технический университет, Уфа, Россия
skvwvlker@gmail.com

Ключевые слова: *глобализация, страховой рынок, конкуренция, регулирование, международная координация, технологии, риски, страхование жизни, страхование имущества, страхование ответственности, перестрахование.*

Современная экономика стала более глобализированной, чем когда-либо прежде, и страховой рынок не является исключением. Глобализация оказывает влияние на различные аспекты страхового рынка, такие как конкуренция, риски, неопределенность и потребительское поведение. Рассмотрим более подробно каждое направление оказывающее воздействие на страховой рынок в настоящее время:

● **Риск международной нестабильности:**

Глобализация создает международную экономическую интеграцию, которая ведет к увеличению объемов торговли и инвестиций между странами. Однако это также означает, что страховые компании, особенно те, которые имеют международную деятельность, могут столкнуться с риском экономической и политической нестабильности в разных регионах мира. Например, конфликты, природные катастрофы и террористические акты могут вызвать большие убытки для страховых компаний. Более того, различные страны могут иметь различные политические и правовые системы, которые могут привести к сложностям в возмещении ущерба.

● **Проблемы с правовым регулированием:**

Страховые компании, особенно те, которые имеют международную деятельность, могут столкнуться с различными правилами и нормами в разных странах, что может усложнить задачу регулирования и контроля за ними. Более того, некоторые страны могут ограничивать доступ страховых компаний на своих рынках или устанавливать для них дополнительные требования. Например, Европейский союз требует, чтобы все страховые компании, имеющие международную деятельность, соответствовали определенным нормам и стандартам, которые необходимо соблюдать во всех странах-членах.

● **Риск ухудшения репутации:**

Страховые компании, особенно те, которые имеют международную деятельность, сталкиваются с различными культурными и политическими контекстами, которые могут повлиять на их репутацию. Например, страховые продукты, которые пользуются успехом в одной стране, могут вызвать критику в другой стране, где они не соответствуют нормам и ценностям.

● **Проблемы с курсовыми колебаниями валют:**

Международные страховые компании сталкиваются с проблемами, связанными с курсовыми колебаниями валют. В ситуации, когда страховая компания имеет международную деятельность и работает с разными валютами, колебания курсов могут значительно повлиять на ее финансовое состояние. Например, если курс одной валюты ухудшается по отношению к другой, это может привести к убыткам для компании.

● **Конкуренция:**

Глобализация также приводит к увеличению конкуренции на страховом рынке, особенно международном. Многие международные страховые компании конкурируют друг с другом за тех же клиентов, что может привести к снижению цен на страховые продукты и уменьшению прибыли компаний.

По нашему мнению, пути решения проблем, связанных с глобализацией на страховом рынке, могут следующие:

1. Укрепление международной координации и сотрудничества. Страховые компании должны работать в тесном сотрудничестве со своими коллегами в других странах и укреплять международную координацию. Это поможет им лучше понимать и оценивать риски и улучшать качество услуг, которые они предоставляют.

2. Соблюдение международных стандартов и требований. Страховые компании должны соблюдать международные стандарты и требования, особенно в тех случаях, когда они имеют международную деятельность. Например, они должны соблюдать нормы Европейского союза или других регулирующих организаций в других странах.

3. Страховые компании должны диверсифицировать свои риски, чтобы снизить влияние курсовых колебаний валют и уменьшить зависимость от одного региона или страны. Они также могут рассмотреть возможность расширения своей деятельности в других регионах, чтобы снизить риск экономической нестабильности.

4. Использовать новые технологии и инновации, чтобы повысить эффективность своей работы и улучшить качество предоставляемых услуг. Например, они могут использовать искусственный интеллект для анализа данных и определения рисков, а также внедрять цифровые технологии для упрощения процессов и повышения удобства для клиентов.

5. Страховые компании могут укреплять свой бренд и имидж, чтобы повысить лояльность клиентов и улучшить свою репутацию. Это может быть достигнуто через активное участие в социальных и благотворительных проектах, а также путем предоставления высококачественных услуг и дополнительных привилегий для своих клиентов.

6. Укреплять сотрудничество с регулируемыми организациями, такими как Международная ассоциация страховых супервизоров, чтобы получать рекомендации и поддержку в своей работе. Это также может помочь им соблюдать международные стандарты и требования и повысить уровень доверия клиентов.

Ключевыми моментами для успешной работы страховой компании в условиях глобализации являются:

1. Стремление к инновациям и технологическому развитию, чтобы соответствовать растущим потребностям потребителей и конкуренции на рынке.

2. Адаптация к местным условиям рынка и культуре, с учетом того, что страховые компании работают в разных странах с разными законодательствами и требованиями.

3. Стратегическое планирование и управление рисками, чтобы минимизировать возможные убытки и обеспечить стабильность и рост компании.

4. Улучшение качества обслуживания и удовлетворенности клиентов, чтобы удерживать существующих клиентов и привлекать новых.

5. Сотрудничество с другими страховыми компаниями и участие в международных ассоциациях и организациях, чтобы получить доступ к новым рынкам и лучшим практикам.

Считаем необходимым, что при соблюдении вышеуказанных рекомендаций страховые компании смогут эффективно функционировать в условиях глобализации и обеспечить надежную защиту для своих клиентов. В целом, глобализация представляет как вызовы, так и возможности для страхового рынка. Страховые компании, которые смогут приспособиться к новым условиям и удовлетворить потребности своих клиентов, будут успешно развиваться в условиях глобализации.

Литература

1. Анисимов, В. (2019). Глобализация страхового рынка. Экономика и управление, (1), 66- 72.
2. Архипова, Н. (2017). Глобализация и страхование: основные тенденции и проблемы. Финансовая аналитика: проблемы и решения, (8), 62-69.
3. Гусев, В. (2018). Глобализация страхового рынка: вызовы и перспективы. Мировая экономика и международные отношения, (10), 60-70.
4. Маркин, В. (2016). Глобализация страхового рынка: новые возможности и проблемы. Вестник финансовой академии, (4), 102-108.

5. Чеснокова, Е. (2020). Глобализация страхового рынка: проблемы и пути решения. Научный вестник МГИМО-Университета, (5), 155-162.

XÜLASƏ
QLOBALLAŞMANIN SIĞORTA BAZARINA TƏSİRİ: PROBLEM VƏ HƏLL YOLLARI
Davidov D.V., Şaybakova E.R.

Açar sözlər: qloballaşma, sığorta bazarı, rəqabət, tənzimləmə, beynəlxalq koordinasiya, texnologiyalar, risklər, həyat sığortası, əmlak sığortası, məsuliyyət sığortası, təkrar sığorta.

Qloballaşma bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının inteqrasiyası prosesidir. Bu, beynəlxalq biznes əməliyyatlarının sayının artmasına səbəb olub. Hazırda qloballaşma dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir və o, müxtəlif sənaye sahələrinə, o cümlədən sığorta bazarına birbaşa təsir göstərir. Sığorta bazarı iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olmaqla, qloballaşma ilə əlaqədar müxtəlif çağırış və problemlərlə üzləşir. Bununla belə, qloballaşma həm də sığorta məhsullarının və xidmətlərinin təkmilləşdirilməsinə imkanlar yaradır. Bu məqalənin məqsədi qloballaşmanın sığorta bazarına təsirini nəzərdən keçirmək və sığorta şirkətlərinin üzləşdiyi problemləri müəyyən etmək, habelə onların həlli yollarını təklif etməkdir. Məqalədə qlobal sığorta bazarında artan rəqabət, qlobal hadisələrdən irəli gələn artan risklər və qeyri-müəyyənliklər, sığorta şirkətlərinə təsir edən istehlakçı davranışında dəyişikliklər kimi mövzular əhatə olunacaq.

SUMMARY
THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE INSURANCE MARKET: PROBLEMS AND SOLUTIONS
Davidov D.V., Shaybakova E.R.

Key words: globalization, insurance market, competition, regulation, international coordination, technology, risks, life insurance, property insurance, liability insurance, reinsurance.

Globalization is the process of increasingly integrated economies and interconnectedness of countries in the world. This has led to an increase in international business operations. Today, globalization is an integral part of the world economy, and it has a direct impact on various industries, including the insurance market. The insurance market, being an important component of the economy, faces various challenges and problems associated with globalization. However, at the same time, globalization also provides opportunities for improving insurance products and services. The purpose of this article is to examine the impact of globalization on the insurance market and identify the problems faced by insurance companies, as well as to propose ways to solve them. The article will cover topics such as increasing competition in the global insurance market, increasing risks and uncertainties associated with global events, and changes in consumer behavior affecting insurance companies.

MÜASİR DİLÇİLİK VƏ LİŊVODİDAKTİKANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ:
ƏNƏNƏLƏR VƏ İNNOVASİYALAR

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИНГВОДИДАКТИКИ:
ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ

CURRENT ISSUES OF MODERN LINGUISTICS AND LINGUODIDACTICS:
TRADITIONS AND INNOVATIONS

XINALIQ DİLİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI

Ağasiyeva Mətanət Səfər qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

agasiyevam1983@gmail.com

Açar sözlər: Xınalıq dili, məişət leksikası, Azərbaycan mətbəxi, lüğət tərkibi, dünya dilləri

Məqaləyə Xınalıq dilində işlənən elə yemək adları, yeyinti məhsulları seçilmişdir ki, onlar Azərbaycan mətbəxində ya öz əksini tapmamışdır, ya da az işlənir. Məsələn, lokut, qujul, tumac, qaxac, qülöhn, miçi tikə, psı və s. göstərə bilərik.

Lokut - Keçmişdə aclıq dövründə (müharibə zamanı) doyumlu olsun deyə yemlik, quşşəppəyi, turşəng, baldırğan, un qarışdırmaqla bişirilir və süfrəyə kürəcik şəklində verilir.

Bilirik ki, mühüm ərzaqlardan sayılan süd məhsulları Azərbaycan mətbəxində geniş istifadə olunur. Buna nümunə olaraq, bulama, ayran, qaymaq, motal pendiri, qatıq, nehrə yağı və digər süd məmulatları, onlardan bişirilən südlüsüyq, doğramac, dovğa, ayranası və s. belə yeməklər Azərbaycan mətbəxinin əsasını təşkil edir. Xınalıqda hazırlanan ağartı məhsullarından biri də tumacdır.

Tumac – Pendir hazırlanarkən sıxılmış suyu yenidən qaynadılır və tənzifdən süzülür. Alınan məhsula tumac deyilir.

Qaxac – Qurudulmuş ətdir. (Günəşdə qurudulur). Müxtəlif yeməklərdə - lobyə şorbasında, xingəldə istifadə olunur.

Qülöhn – Soğanı xırda-xırda doğrayıb yağda qızardaraq üzərinə bir az su və xırdalanmış pendir əlavə edilir. Əsasən soyuq havalarda hazırlanır.

Miçi tikə - Qoyunun qarına içəlatı, ət, soğan, duz, istiot doldurulur və közün içinə basdırılır. Onu da deyək ki, *miçi* xınalıqca qarın deməkdir.

Psı (qovud halvəsi) – buğdanı qovurub üyüdərək içinə bal və süd qarışdırılır.

Hər bir ölkənin mətbəxinin zənginliyini göstərən başlıca süfrə ünsürlərindən biri də yeməyə qatılan əlavələrdir. XVII əsrdə yaşamış türk səyyahı Övliya Çələbi Azərbaycan kulinariyası ilə bağlı yazılarında qeyd edir: “Burada hələ 12 növ xörək əlavəsi və xörək şirələri vardır”. Ədviyyat kimi istifadə edilən xörək əlavəsi xüsusi olaraq hazırlanır və süfrəyə yemək zamanı müxtəlif xörəklərlə qoyulur. Azərbaycan mətbəxində istifadə olunan belə xörək əlavələrinə palçıq turşu, sirkə-sarımsaq, sarımsaqlı qatıq, bəkməz və s. göstərə bilərik.

Xınalıqda hazırlanan xörək əlavələrdən biri də qujuldur.

Qujul – Dağ keşnişinin tumu (yenyəç) üyüdüür, zövqə görə duz və istiot əlavə edilərək yeməklərdə ədəvə kimi istifadə edilir.

Son zamanlar ölü dillərə çevrilmək təhlükəsi ilə üzləşən bəzi dünya dillərinin tədqiq edilməsi olduqca aktual məsələyə çevrilmişdir. Xınalıq dilinin fonetikasının, leksikasının, qrammatikasının öyrənilməsinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də nəzarəti və diqqəti yetərincədir. Hazırda hətta dünya dilləri içərisində Xınalıq dilinə böyük maraq yaranıb. Bu yaxınlarda xınalıqlı bir uşağın ingiliscə polşalı turistlə sərbəst danışması internet saytlarında xüsusi marağa səbəb olub. Ucqar bir kəndin balaca sakininin nitqi çoxunu rıqqətə gətirib. Onu da qeyd edək ki, həmin uşaq (Zeynalov İbrahim) Londona göndərilib. Xınalıq dilinin gələcəyi belə istedadlı şagirdlərdən, gənclərdən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası: 25 cildə. Məsul katib akademik T.M.Nağıyev. "Azərbaycan" cildi. Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" elmi mərkəzi, 2007, 884 s.
2. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казан, 1850
3. Дешериев Ю.Д. Грамматика Хиналугского языка. Москва: Издательство Академии Наук, 1959, 222 с.
4. Ганиева Ф.А. Хиналугско-русский словарь. Махачкала: Днцран, 2001, 495 с.

РЕЗЮМЕ БЫТОВАЯ ЛЕКСИКА В ХЫНАЛЫГСКОМ ЯЗЫКЕ

Агасиева М.С.

Ключевые слова: хыналыгский язык, бытовая лексика, Азербайджанская кухня, словарный состав, мировые языки

Изучение лексического состава языков с разным строем является одной из ведущих проблем современного языкознания. В частности, важную роль играет изучение словарной системы языков, которым грозит исчезновение. С этой точки зрения изучение бытовой лексики хыналыгского языка представляет особый интерес. Для изучения лексического состава хыналыгского языка необходимо использовать синхронное сравнение. В данной статье выделены названия продуктов из бытовой лексики, употребляемой в хыналыгском языке. Помимо упоминания названий пищи, употребляемой на хыналыгском языке, также приводится подробная информация о ее приготовлении и с какими продуктами. Названия блюд и пищевых продуктов для статьи выбраны таким образом, что они не используются в азербайджанской кухне. Например, локут, гуджул, тумадж, гахадж, гюлохн, мичи тика, псы и т. д.

SUMMARY HOUSEHOLD VOCABULARY IN KHINALIG LANGUAGE

Agasiyeva M.S.

Key words: Khinalig language, household lexicon, Azerbaijani cuisine, vocabulary composition, world languages

The study of the lexical composition of languages with different systems is one of the leading problems of modern linguistics. In particular, the study of the dictionary system of languages that are facing the threat of extinction plays an important role. From this point of view, the study of the household lexicon of the Khinalig language is of particular interest. Synchronous comparison must be used to study the lexical composition of the Khinalig language. In this article, food names from the household lexicon used in the Khinalig language have been allocated. In addition to mentioning the names of food used in Khinalig language, detailed information about its preparation and with what foods is also provided. Food names and food products have been chosen for the article in such a way that they are not used in Azerbaijani cuisine. For example, lokut, gujul, tumac, khaxadj, gulohn, michi tika, psy, etc. we can show.

İFADƏLİ OXU GÖZƏL NİTQİN QARANTIDIR.

Allahverdiyeva Leyla Nəсіб qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

lela.leyla@mail.ru

Açar sözlər: *ifadəli oxu, bədii ədəbiyyat, intonasiya, nitq, yemp, fasilə*

İfadəli oxu əsərdəki ideyanı, hissləri və məzmunu çatdırmaq vasitələri üzərində israrlı, zəhmətkeş işi nəzərdə tutur. Düzgün nəfəs alma, səslərin fərqli tələffüzü, emosiyaları nitq vasitəsilə düzgün çatdırmaq bacarığı vacibdir. «Şifahi nitq melodiya, nitq orqanları musiqi aləti kimidir».[1, s.156] Nitqin səslənməsi üçün insana səs lazımdır - təbiətin ona verdiyi nitq orqanlarından iradə səyi ilə çıxardığı eyni səs. Lakin insanın tələffüz edə biləcəyi səslər onun nitq aparatının unikal quruluşuna görə hər hansı musiqi səslərindən qat-qat müxtəlifdir.

İfadəli oxu parlaqlıq vasitələrinin istifadəsini nəzərdə tutur, məsələn:

- İntonasiya;
- Məntiqi stress;
- Fasilə;
- Temp;
- Səsin hündürlüyü və gücü;

İfadəli oxuda intonasiya və onun elementlərinin əhəmiyyəti çox yüksəkdir, ona görə də nitqin ifadəliliyinin formalaşmasında intonasiya parlaqlığının inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İntonasiya komponentləri aşağıdakılardır:

- Stresslərdə özünü göstərən və şifahi nitqin dinamikasını müəyyən edən qüvvə;

- Nitqin ahəngdarlığını qabaqcadan təyin edən və səsin ardınca müxtəlif yüksəklikdə olan səslər boyu göstərilən istiqamət;
- Emosional rəngləməni təyin edən çalar və ya tembr;
- Sürət, nitqin davamlı səsi və pauzalarda ifadə olunur. Nitqin ritmini və tempini əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Temp və ritm oxuma sürətidir. Onlar sürətli və ya yavaş ola bilər. Temp düzgün bir şəkildə doğulur. mətnin estetik qiymətləndirilməsi. Temp və ritm bir-biri ilə bağlıdır və misranın musiqililiyini müəyyən edir.

Müəllimin, tələbənin və aktyorun ifasında ədəbi əsərin oxunması fərqlidir, çünki onlar üçün ifadəlilik şəraiti fərqlidir. Aktyor səsi və digər vasitələri mükəmməl bilir, həm də oxumağa hərtərəfli hazırlaşmaq imkanına malikdir. Tələbələrin başqa tələbləri var. Peşəkar oxucuların videolarına baxaraq, düzgün intonasiya rənglənməsi ilə bir əsəri oxumağı öyrənə bilər.

İfadəli oxunma prinsipləri aşağıdakılardır:

İfadəli oxu qaydaları tələbələrdə ədəbi oxu bacarıqlarının tez və effektiv şəkildə formalaşmasına kömək edən tövsiyələr toplusudur. Oxu kitabçası kitabla davranma mədəniyyətini inkişaf etdirməyə yönəlib, onun hazırlanması və düzgün oxunmasına dair tövsiyələri ehtiva edir.

“Oxu texnikası bizə lazım olan mətnin düzgün səsləndirilməsidir, bundan ötrü səsləri, hecaları, ön hal formalarını tələffüz etməyi öyrənmək, cümlələri hissələrə bölməyi, müxtəlif intonasiya növlərini təkrarlamağı bacarmaq lazımdır.” [4]

İfadəli oxu dərsi ədəbi yaradıcılığa maraq oyatmalı, məcazi sözə məhəbbət tərbiyə etməlidir. Əsərin məzmununun mənasını dərk etmədən ifadəli oxu mümkün deyil. İfadəli oxu zamanı:

1. Oxuyarkən düzgün tempi və ritmi qorumaq lazımdır. Burada tələsmək lazım deyil.
2. Diksiya - tələffüz anlaşıqlı, yüksək səslə, fərqli olmalıdır.
3. Durğu işarələri varsa, fasilə verilməsinə əmin olmaq lazımdır.
4. Məntiqi vurğunun köməyi ilə ədəbi əsərin mənasında əsas sözləri vurğulamaq gərəkdir.
5. Şeyrlər və ya mətn oxunarkən emosional məna daşmalıdır.
6. Oxunan şeyrin və ya nəsrin məzmununu başa düşüldüyünə əmin olmaq lazımdır.

Kitabla düzgün işləmək, çap mənbələrindən məlumatları emal etmək bacarığı tələbələr üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Kitabla hərəkət edə bilməmək ali məktəb performansına təsir edəcək, çünki tədrisin digər növləri çox vaxt aparacaq. Bu vəziyyət tələbənin yorulmasına, biliyi mənimsəmə qabiliyyətinin azalmasına səbəb olacaqdır. Düzgün, səlis, mənalı oxuma bacarıqlarını inkişaf etdirmək lazımdır.

Mətni oxuyunb, yaradıcılığın əsas ideyasını müəyyənləşdirmək, məzmununda ayrı-ayrı elementləri və onların semantik əhəmiyyətini tapmaq, yenidən oxumaq mütləqdir. Ədəbi əsərin hərəkətlərinin xronoloji ardıcılığını müəyyənləşdirmək lazımdır. Dərindən oxumaq fəaliyyətlər oxunmuş əsərlərin gündəliyinin aparılmasını, müəllimin tövsiyə etdiyi kitabların siyahısından istifadə etməyi, əsər haqqında məlumatların titullarından qeyd etmək bacarığını əhatə edir.

Səlislik. Tez oxumaq lazımdır, sürəti azaltmaq olmaz. Yəni hərflərin oxunmasının mexaniki prosesi çətin olmamalıdır. Əgər burada hər hansı problem varsa, onları işləmək, bərkitmək, təkmilləşdirmək lazımdır.

Düzgünlük. Sözlərin təkrar tələffüzü düzgün olmalıdır. Oxucu intonasiyanı dəyişməməli, vurğunu qarışdırmamalıdır. Əks halda mənası dəyişə bilər.

Şüurlülük. Yenə də oxucu avtomatik olaraq hərfləri və sözləri təkrarlamamalıdır. Onların mənasını başa düşməlidir.

İfadəlilik. O, oxuduqlarını düzgün intonasiya ilə təqdim etmək üçün paralel olaraq təhlil etməlidir.

İfadəli oxu mətnin bədii məziyyətlərinin üzə çıxarılmasının təsirli üsullarından biridir. O, tələbənin şüurunun, zövqünü, hissiyatını və təxəyyülünü inkişaf etdirir, emosional və məntiqi prinsiplərin vəhdətinə əsaslanır. Oxuduqda məntiqi qavrayış, müəllimin niyyətinin dərk edilməsi ilə dərinləşən emosional təcrübə yaranır.

Şifahi nitqin əsas vəzifəsi dinləyicilərə müəyyən təsir göstərmək, nəyəsə inandırmaq, onları danışanın istədiyi kimi düşünməyə, hiss etdirməyə sövq etməkdir.

K. S. Stanislavskiyə görə, “Tam məhsuldar məqsədyönlü fəaliyyət yaradıcılıqda - nitqdə ən vacib şeydir, buna görə Danışmaq hərəkət etməkdir!” Bu, estetik tərbiyə üçün çox vacib bir fikirdir.

Ədəbiyyat

1. Детская литература. Практикум под редак. Т.В.Рыжковой. М.: Издательский центр «Академия», 2014, s.156
2. Учебно-методический комплекс по учебной дисциплине «Выразительное чтение»//<https://elib.bspu.by/bitstream/doc/44085/1>

РЕЗЮМЕ
ВЫРАЗИТЕЛЬНОЕ ЧТЕНИЕ - ЗАЛОГ КРАСИВОЙ РЕЧИ
Аллахвердиева Л.Н.

Ключевые слова: *выразительное чтение, художественная литература, интонация, речь, темп, пауза.*

Как академический предмет выразительное чтение обладает мощными инструментами воздействия на людей, точно так же, как искусство художественного слова. В то же время художественная литература имеет большой прогрессивный и воспитательный эффект: она сближает человека с духовной стороной мира, развивает его мышление, обогащает его эмоции. Чем глубже и правильнее читатель поймет любое литературное произведение, тем сильнее оно повлияет на человека. По этой причине в качестве одной из основных функций овладения выразительным чтением ставится задача обучения пониманию художественного произведения.

SUMMARY
EXPRESSIVE READING IS A GUARANTEE OF BEAUTIFUL SPEECH
Allahverdieva L.N.

Key words: *expressive reading, artistic literature, intonation, speech, tempo, pause.*

As an academic subject, expressive reading has powerful tools for influencing people, just like the art of artistic speech. At the same time, art has a great progressive and educational effect: it brings a person closer to the spiritual side of the world, develops his thinking, enriches his emotions. The more deeply and correctly the reader understands any literary work, the more it will affect the person. For this reason, as one of the main functions of mastering expressive reading, the task of teaching comprehension of a work of art is set.

İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ZONİMLƏR

Bağirova Aynurə Siyabxan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
aynurebagirova8@gmail.com

Açar sözlər: *İsa Hüseynov, onomastik vahidlər, ümumi zoonimlər, xüsusi zoonimlər, totem*

Zoonimlər dedikdə, əksərən bütün heyvan və quş növləri başa düşülür. Ümumi zoonimlər növ bildirir. Məsələn, quş növlərini bildirənlər: kəklik, durna, qırqovul, sərçə, göyərçin, bildirçin, qarğa, qartal, qaranquş, qumru və s. Xüsusi zoonimlər isə heyvanlara verilən “ad” - “ləqəb” səciyyəli adlardır. Məsələn, Sarıyal, Zilli, Qəmər, Alabaş, Dəmir, Topuş, Xallı və s. Azərbaycanın tarixi-inkışaf prosesində heyvan və quşların əksər növlərinə xüsusi ad-ləqəb vermədən geniş istifadə olunmuşdur [4, c.1, s.262]. Onomastika elmində zoonim ləqəb, zoonim təxəllüs, zoonimik adyektiv, zoonimik astionim, zoonimik hidronim, zoonimik komonim, zoonimik mikrosistem, zoonimik birləşmə, zoonimik oronim, zoonimik rəvayət, zoonimik morfologiya, zoonimik oykonim, zootoponim, zoo-oronim terminləri işlədilir [2, s.484]. Adətən, onomastikada zoonimləri antropozoonimlərə və topo-zoonimlərə bölürlər [8, s.59].

Orxon-Yenisey abidələrində *Alp salçı, Torıg at, Az yağı, Akat* adlı xüsusi zoonimlər işlənmişdir [4, s.61-65]. A.M.Qurbanov yazır ki, zoonimlərdən ibarət leksikanın araşdırılması belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində zooloji ad tərkibində at və it adları kəmiyyətə digərlərindən fərqlənir. At və it adlarının nisbətən inkışaf etməsi, bizcə, üç səbəblə bağlıdır. Əvvəla, onlar totemik anlayış bildirmişlər. Məlumdur ki, türkdilli xalqlar üçün ev heyvanlarından at və it totem kimi daha xarakterik olmuşdur. At və it adlarından ibarət zooloji leksikanın zənginliyi də bununla bağlıdır. İkincisi, xalqın maldarlıq, qoyunçuluq fəaliyyəti, sənət-peşə sahəsi də burada mühüm rola malikdir. Üçüncü səbəb isə, ayrı-ayrı tayfalara, zümrələrə, xanlıqlara, digər ictimai təbəqələrə mənsub olan hər bir başçının, qəhrəmanın minik və mübarizə vasitəsi kimi tarixən öz xüsusi atının olmasıdır [5, s.406].

Rus dilində heyvan və quşların xüsusi adlarına *kliçka* deyilir [10, s.180]. Azərbaycan dilinə həmin *kliçka* sözü “1. Heyvana verilən ad; 2. ləqəb, ayama” kimi tərcümə olunur [9, c.1, s.537]. Tarixən canlı təbiətin bir parçası olan heyvanat aləmi ilə insanların təması sıx-sıx olmuş, ibtidai insanın ilkin mifik təfəkküründə heyvan tanrının, yaradanın sifətlərindən biri olmuşdur. Buna görə də heyvan kultuna sitayiş qədim insan sivilizasiyalarında mühüm yer tutur. Ən qədim teonimlərin bir çoxunun mənşəyi heyvan adları ilə bağlıdır.

Heyvan və quşlara ad vermək, demək olar ki, bütün xalqlarda vardır. Bu əhənə slavyan xalqlarında daha çox inkışaf etmiş, onlar ata, inəyə, öküzə və donuza bir çox xüsusi adlar vermişlər. Bu xalqlarda indi də həmin proses geniş şəkildə davam etməkdədir [5, s.403]. İstər Orxon-Yenisey yazılarında, istərsə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xüsusi heyvan adlarının işlədilməsi sübut edir ki, türk xalqlarının leksikonunda qədim dövrlərdən xüsusi zoonimlərdən istifadə olunmuşdur.

İsa Hüseynovun nəsr əsərlərində işlənən xüsusi zoonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Xüsusi at adları, xüsusi it adları, xüsusi qaramal adları.

Qədim türklərin totemlərində at kultu xüsusi yer tutur. Türklər bütün heyvanlar içərisində ata daha çox üstünlük veriblər. Qəbirlərdən də görünür ki, onu ilahiləşdiriblər. Türkə görə, Yer üzündə atdan təmiz varlıq yoxdur, ondan Ulu heç nə yoxdur. Təkcə onun qoxusu Türk-qırpaq üçün abi-həyatdan (dirilik suyundan) qiymətli olub [12, s.83]. Milli eposumuz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da xüsusi at adları işlənmişdir. Ə.V.Tanrıverdi “Dədə Qorqud” kitabında at kultu” adlı monoqrafiyasında at adlarının oğuz türklərinin onomastik leksikasında mühüm yer tutduğunu qeyd edir [13, s.133-137]. Həmin dastanın qəhrəmanlarından olan Bamsı Beyrəyin atının adı *Boz aygır*, Qazan xanın atının adı *Qonur at*-dir: *Böylə digəc Qazan aydır: “Mənim avımı bozma, ləşkərimi tağıtma! Bən bu gün Qonur ata qaqaram, üç günlük yolu bir gündə aluram, evlə olmadın yurdum üstünə vararam* [3, s.44]; *Beyrək aydır: Alan sabah, xan qızı, yerimdən turmadımmı? Boz aygırın belinə binmədimmi?* [3, s. 65]. Dastanda həmçinin *Qazlıq at*, *Qaragöz at*, *Qara aygır* zoonimləri var: *Qalqubanı yerimdən turam, derdim, Yelisi qara Qazlıq atuma binəyim, derdim* [3, s.73]. Dədə Qorqudun soylamalarında *at* haqqında deyilir: *At yeməyə acı otlar [bitincə] bitməsə yeg, Adam içməyə acı sular sızınca sızmasa, yeg* [3, s.32].

“Koroğlu” dastanında *Qırat* və *Dürat* xüsusi zoonimlərinin işlənməsi sübut edir ki, məhz at personajı türk xalqlarının folklorunda xüsusi önəm daşıyır. Ümumiyyətlə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan folklorunda ən çox işlənən xüsusi zoonimlər at adları olmuşdur.

S.Ə.Abdullayeva nağıl və dastanlarda işlənən zoonimlərlə bağlı qeyd edir ki, sehrli nağıllarda tez-tez at adlarına təsadüf edilir: Göy at, Çil at, Qara at, Çil madyan belə adlardır. Ancaq bunlar əfsanəvi adlardır. Bu adların denotatları lazım olduqda göyün yeddinci qatına qalxaraq bir göz qırpımında qəhrəmanı bir şəhərdən o biri şəhərə aparır, ona ağır vəziyyətdən çıxmaq yolunu göstərir, cilddən - cildə düşür, insanların qarşısına çıxan tilsimləri açır. Təbii ki, mifik, appeal obrazlar olduqları üçün bu adlar zoonim hesab edilə bilməz. Nağıllardan fərqli olaraq Azərbaycan dastanlarında zoonimlər daha çox işlənmişdir. Dastanlarda, xüsusən qəhrəmanlıq dastanlarında təkcə at adları özünü zoonim kimi göstərir. “Koroğlu” dastanında *Qırat*, *Dürat*, *Alapaça*, *Aqcaquz*, *Kəhərnişan*, *Ərəb at*, “*Qaçaq Nəbi*” dastanında *Boz at*, “*Şah İsmayıl*” və “*Gülzar*” dastanında *Qəmərday* və s. bu kimi at adları işlənir [1, s.72].

Yazıçının “Tütək səsi” povestində *Kəhər*, *Yorğun yabı*, “*Quru budaq*” povestində *Boz at*, *Rus atı-furqon atı*, “*Sürgün*” povestində *Əsanət*, “*Dan ulduzu*” povestində *Göy ürgə*, “*Anadil ötən yerdə*” hekayəsində *Kəhər at*, “*Zəhər*” hekayəsində *Göy ürgə*, “*Rzaqulu*” hekayəsində *Yanıq atı*, “*Tütək səsi*” povestində *Xarle* adlı atın adı çəkilir. “*Tütək səsi*” povestində təsvir olunan *Xarle* Qılınc Qurbanın atının adıdır: *Bu “Xarle” çox göyçək at idi. Gecə-gündüz arpa yeməkdən kökəlib, tükünü töküüb daha da gözəlləşmişdi.*

İsa Hüseynovun “*Saz*” və “*Tütək səsi*” povestlərində *Boz at* zoonimi işlənmişdir: *Eyni anda Qurban əmi – Qılınc Qurbanın Boz atı da kişnədi, ardınca qışqırtısı eşidildi* [6, c.1, s.121]. Məraqlidir ki, Orxon-Yenisey abidələrində də *Boz at* zoonimi var [11, s.64]. Məlumdur ki, el qəhrəmanı *Qaçaq Nəbinin* də atının adı *Boz at* olmuşdur. “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında “*Dirsə xan oğlu Buğac*” boyunda *Xızır peyğəmbərin* atının adı *Boz at* şəklində verilir: *Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlu Xızır oğlana hazır oldu* [3, s.39].

Xüsusi it adları: “*Tütək səsi*” povestində *Qarabaş*, “*Faciə*” povestində *Çapıq*, “*Dan ulduzu*” povestində *Boz küçük* tipli xüsusi it adları işlənmişdir: *Qarı baxıb: “Qarabaş”, – dedi. Və küçüyün adı Qarabaş oldu.*

Xüsusi qaramal adları: Yazıçının “*Tütək səsi*” povestində *Qarabaş*, *Qara inək*, “*Dan ulduzu*” povestində *Malyutka*, *Qızıl inək*, *Bənöyüş*, *Cüyü inək*, *Qaragöz*, *Dunay*, *Şumal camış*, *Ala inək*, *Ceyran*, *Ala dana* tipli xüsusi qaramal adları işlənmişdir.

Yazıçının xüsusi inək adları ilə bağlı işlətdiyi zoonimlər sübut edir ki, nasir bu vasitə ilə xalqımızın məişətində, etnoqrafiyasında ev heyvanı olan inəklərə hər zaman xüsusi rəğbətini çatdırmaq istəmişdir. Nümunələrə nəzər salaq: *Kərəməz. Mən İsmət xalanı muştuluqladım ki, Cüyü inəyin doğub* [7, c.2, s.113]; *Keçən axşam İsmət xala öz Qaragözünü sağdığı zaman Dunay yerindən qopmuş bir dağ kimi gurultu ilə şığı-yıb inəyin belinə sıçradı* [7, c.2, s.123]; *Zöhrə döşləri nə qədər ağrısın da, öz “Malyutka” inəyini sağırdı* [7, c.2, s.53]. Həmin əsərdə *Dunay* xüsusi buğa adı kimi işlənmişdir: *Bir gecə-gündüz idi ki, Dunay buğa Aran düzündə cövlan edir, sağın zamanı da camaata rahatlıq verməyib, düyələrin üstünə şığıyır, heykirə-heykirə naxırı bir-birinə vurur, necə deyərlər, qatlam-qatlam eləyirdi* [7, c.2, s.123].

İsa Hüseynov bəzən obrazların xasiyyətinə uyğun olaraq onları heyvanat aləminə aid adlarla səciyyələndirir. Məsələn: *Arı qarı, Qarışqa bacı: Hamıdan əvvəl Arı qarı, qolunu Qarışqa bacısının qolundan çıxarıb mənim boynuma doladı* [7, c.1, s.225].

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1998, 232 s.

2. Adilov M.İ., Paşayev A.M. Azərbaycan onomastikası (İzahlı terminoloji lüğət). Bakı: Nurlan, 2005, 488 s.
3. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 594 s.
6. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, I c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 424 s.
7. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, II c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 432 s.
8. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978, 198 с.
9. Rusca-Azərbaycanca lüğət. 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1976, 605 s.
10. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1969, 366 с.
11. Şükürlü E.Ə. Qədim türk yazılı abidələrində onomastik vahidlər. Bakı: Mütərcim, 2011, 121 s.
12. Şükürov A.M. Mifologiya. Bakı: Elm, 1997, 229 s.
13. Tanrıverdi Ə.V. "Dədə Qorqud" kitabında at kultu. Bakı: Nurlan, 2012, 143 s.

**РЕЗЮМЕ
ЗООНИМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ИСА ГУСЕЙНОВА**

Багірова А.С.

Ключевые слова: Иса Гусейнов, ономастические единицы, общие зоонимы, специальные зоонимы, тотем

Исторически животный мир, являющийся частью живой природы, находился в тесном контакте с человеком, и в мифологическом мышлении первобытного человека животное было одним из ликов Бога и творения. Поэтому поклонение животным занимает важное место в древних человеческих цивилизациях. Происхождение многих древнейших теонимов связано с названиями животных. Лошадь является одним из важных понятий в исторической этнографии и этнокультурной культуре тюркских народов. В данном исследовании также изучаются зоонимы, используемые в произведениях Исы Гусейнова. В творчестве художника преобладают имена лошадей и собак, считающиеся тотемами для тюркоязычных народов. Иногда писатель называет персонажей именами животного мира по их характеристикам.

**SUMMARY
ZOONYMS IN THE WORKS OF ISA HUSEYNOV**

Bagirova A.S.

Key words: Isa Huseynov, onomastics units, common zoonyms, special zoonyms, totem

Historically, the animal world, which is part of wildlife, was in close contact with man, and in the mythological thinking of primitive man, the animal was one of the faces of God and creation. Therefore, the worship of animals occupies an important place in ancient human civilizations. The origin of many ancient theonyms is associated with the names of animals. The horse is one of the important concepts in the historical ethnography and ethno-cultural culture of the Turkic peoples. This study also studies zoonyms used in the works of Isa Huseynov. The artist's work is dominated by the names of horses and dogs, which are considered totems for the Turkic-speaking peoples. Sometimes the writer calls the characters the names of the animal world according to their world according to their characteristics.

**DİLÇİLİK ELMİNDƏ FRAZELOGİZMLƏRİN TUTDUĞU YER, MÖVQEYİ VƏ DİLİN LÜĞƏT
TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU**

Bağırova Sevinc Ağadin qızı

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, UNEC, Bakı, Azərbaycan
sevincbagirova@gmail.ru*

Açar sözlər: frazeologiya, inkişaf, termin, ingilis dili, lüğət

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi, sözlərin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar əsasında qururuq. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur.

Амосова Н. Н. "Основы английской фразеологии." Л., 1963 frazeologiyaya belə qiymət verir: "Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcazi mənada işlədilməsinə **frazeologiya** deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir." [1.c.8-10]

"Frazeologiya" terminini dilçilikdə ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq

prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin digəri isə frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

1. **Ümumi frazeologiyada** bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyənləşdirilir.

2. **Xüsusi frazeologiyada** isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və.s. cəhətləri təsvir olunur.

Arnold İ. V. The english word. M-L., 1966. Arnold fikirlərini belə izah edir: “Fazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün vahid konkret termin yaranmamışdır. Odur ki, bu sabit söz birləşmələri bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir.

Onlar sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, frazemlər, frazeologizmlər və.s. kimi çoxlu terminlər vasitəsi ilə adlandırmışlar. Belə müxtəliflik frazeoloji məsələləri dəqiq anlamağa maneçilik törədir və fikri yayındırır. Dildəki belə sabit söz birləşmələrinin “fazeologizm” termini ilə verilməsi daha məqsədə uyğundur.” [2.p.165-179,199]

Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə mövcud olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən **konstruksiyalara frazeologizmlər** deyilir.

Fazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Bayramov H. “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları.” Bakı, 1978. kitabında yazır:” Fazeologizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Fazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyüdür, bədii əsərin emosionallığını, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət eləyir.

Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeologizmlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, frazeologizmlər isə mətnin. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir”. [3.s.4-67]

Uzun zamandır ki, dünya ölkələrində ingilis dilini öyrənilməsinə geniş yer verilir. Bizim ölkəmizdə də həmçini bu dilin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Hər hansı bir dilin mükəmməl formada öyrənilməsi, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi onun frazeologizmlərini bilmədən mükün deyildir. İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiyaya sahəsi böyük çətinlik törədir.

Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Fazeologizmləri əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən S. İ. Abakumov, A. A. Reformadski, L. A. Bulaxovski, E. İ. Levintova, Y. M. Volf, M. Ruzikulova, A. Arnold, S. İ. Ojeqov və başqaları frazeologizmlərin bir dildən başqa bir dilə hərfən tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edir və bunun səbəbini həmin dillərin milli səciyyəsi ilə əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə bu əlaməti frazeoloji vahidlərin dilin milli xüsusiyyətini əks etdirməsi ilə izah edir.

Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərb.fazeoloji lüğət Bakı, 2006.

Müəlliflər lüğət kitabında belə düşünürlər:” Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir. Onlar frazeologizmlərin başqa dillərə eynilə tərcümə olunma bilməməsini qeyd edir. İngilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi prosesində nəinki təcrübəsiz tərcüməçilər, həmçinin təcrübəli tərcüməçilər də çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar çox zaman bu frazeologizmlərin yalnız tərcüməsini verirlər.” [4.s.21] Tədqiqatçılar frazeologizmlərin tərcümə problemlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər və müxtəlif tərcümə metodları təqdim etmişlər. Bizim də əsas məqsədimiz ingilis dili frazeologizmlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarını öyrənməkdən və tərcümə prosesində ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaqdan, aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Məlum olduğu üzrə dil tarixi, ictimai hadisədir. Onun bu cəhəti dilin başqa sahələri kimi, onun frazeologiyasına da aiddir. Belə ki, hər bir konkret dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyat nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirib və sistem halına düşmüşdür.

Həsənəv H. “Azərbaycan dilinin frazeologiyası.” Bakı, 1979. O,öz fikirlərini belə izah edir:”Hər bir konkret dilin frazeologiyası iki planda tədqiq edilir: diaxronik və sinxronik.

1. **Diaxronik planda** dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir.

2. **Sinxronik planda** isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri verilir.

Frazeologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi hələ çox gəncdir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya “gizli” inkişaf yolu keçmişdir”.(5.s.2-9)

Frazeoloji vahidlərin birinci müşahidəçiləri – lüğət tərtib edənlər – leksikoqraflar olmuşlar. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarını itirdiyini müşahidə etmişlər.

Belə vəziyyət, adətən, bu və ya başqa söz bölünməz birləşmə tərkibində olduqda nəzərə çarpmışdır.

Filoloqların diqqətini cəlb edən frazeoloji material ilk dəfə məcmuə şəklində toplanmaqla kifayətlənmiş, bunların xüsusiyyətlərinə, mənə və quruluşlarına, müxtəlif tipə malik olduqlarına fikir verilməmişdir. “Rusiyada belə məcmuələr üç yüz il bundan əvvəl meydana gəlmişdir” .

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər:

1. Ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər.

2. Dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar.

Dilçilikdə bunlardan birincisi “geniş mənada frazeologiya”, ikincisi “dar mənada frazeologiya” adlandırılır.

Dildə hazır şəkildə işlədilən söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər:

Кунин А. В. “Английская фразеология.” М., 1970. Rus dilçilərindən A. В.Кунinin fikrincə frazeologiyaya hazır şəkildə işlədilən sitat materialı kimi baxaraq, ümumiyyətlə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edib, ona belə tərif vermişdir.

Frazeologiyaya, adətən, dildə mənə cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklində düşmüş ifadələr və bunun kimiləri daxildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir”. (6.c.190-206)

B. N. Qolovinin fikrincə isə frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir.

A. İ. Yemifovun tərifində frazeologiyanın tədqiqat obyektinə daha genişləndirilərək frazeoloji birləşmələrin sırasına idarə ştampları, istehsal-texniki ifadələr və.s. daxil edilmişdir.

Rus dili lüğətində frazeologiyaya verilmiş tərifdə dildəki sabit söz birləşmələrin və ifadələrin məcmusu ilə yanaşı, ədəbi cərəyanlara, müəyyən dövrdəki ictimai təbəqələrə və ya qruplara məxsus üslubi ifadələr də frazeoloji vahid hesab olunur.

Rus dilçiliyində N. M. Şanski frazeologiya üzərində əhəmiyyətli araşdırma aparmışdır. N. M. Şanski “frazeoloji ifadə” adı ilə dildəki iki və ya daha artıq çox vurğulu sözdən ibarət mənaca tam, söz tərkibi və quruluşca sabit şəkildə işlənən vahidləri nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963, с. 8-10.
2. Arnold İ. V. The english word. M-L., 1966, s. 165-179;199.
3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. S. 4-67.
4. Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərb.frazeoloji lüğət Bakı, 2006. s.21
5. Həsənəv H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı,1979, s. 2-9
6. Кунин А. В. “Английская фразеология.” М., 1970, с.190-206

РЕЗЮМЕ

МЕСТО ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКЕ, ИХ РОЛЬ В ОБОГАЩЕНИИ СЛОВАРНОГО СОСТАВА ЯЗЫКА

Багирова С.А.

Ключевые слова: фразеология, развития, термин, английский язык, словарь.

Фразеологизмы – это его исконные средства, богатство бытия и интеллигентность языка. Их богатство как по содержанию, так и по форме, а также их чрезмерное использование в языке привлекли внимание ученых.

Поэтому фразеология стала особой отраслью лексикологии, являющейся частью лингвистической науки. Выяснение внутренней смысловой структуры и внешней структуры фразеологизмов, их места и положения в разных

языках, изучение переводческих возможностей, истолкование их национальной и интернациональной сущности, анализ особенностей их обработки и областей употребления является как теоретической, так и практической необходимостью. Первыми наблюдателями фразеологизмов – составителями словарей – были лексикографы. Они заметили, что некоторые слова утратили свое значение.

Такую ситуацию обычно замечают, когда то или иное слово входит в состав неделимого сложного слова.

SUMMARY

THE PLACE OF PHRASEOLOGISMS IN THE SCIENCE OF LINGUISTICS, THEIR ROLE IN THE ENRICHMENT OF THE VOCABULARY COMPOSITION OF THE LANGUAGE

Baghirova S.A.

Key words: *phraseology, development, term, English language, dictionary*

Phraseologisms are the folk physiognomy of the language, its original means, wealth of existence and intelligence. Their richness in terms of both content and form and their excessive use in language have attracted the attention of scholars.

Therefore, phraseology has become a special branch of lexicology, which is a branch of linguistic science. Clarification of the internal meaning structure and external structure of phraseologisms, their place and position in different languages, the study of translation possibilities, the interpretation of their national and international essence, the analysis of their processing characteristics and fields of use are both theoretically and practically relevant.

Lexicographers were the first observers of phraseology — compilers of dictionaries. Dictionaries have noticed that some words have lost their meaning.

Such a situation is usually noticed when this or that word is part of an indivisible compound word.

COMPLEX SENTENCES IN THE AGBABA DIALECT

Bayramova Arzu Astan

Sumgayit State University, Sumqayıt, Azərbaycan

bayramova.arzu2@gmail.com

Keywords: *conjunction, intonation, sentence, dialect, simple*

Compound sentences. Compound sentences in the Agbaba dialect are mainly used with intonation, in other words without a conjunction. But there are still some words used with conjunctions. Sentences related to integration, distribution, and contradiction are common in this dialect.

“Adam qonağa yaxşı üz göstərər, o da irahət olar.” In this given sample, simple sentences are connected to each other with the help of coordination.

According to the presence of conjunctions, compound sentences can be divided into two parts. Compound sentences with conjunctions and ones without a conjunction.

1. Compound sentences without conjunctions.

Mən dedim, o eşitmədi; İnəyimiz gözüyə tüşüf, çıxa bilmir; Məmiş pəyyi təmizdiyer, uşaxlar da komu; Mən isdiyirəm toyu tezdəndirəm, sən gecix'dirirsən; Onnar netdilər, biz netdix'?

Qardaşın, əminin, dayının arvadına yengə dəllər (B, E, T.).

2. Compound sentences with conjunctions.

a) əmə//əmbə//ama bağlayıcısı ilə: Axsam Vəlinin qızının toyuna getmişdim, əmə yaxşı keşdi; İclasda şennix' çoxuydu, əmbə sədir orda görünmördü. (E., B.)

b) ara bağlayıcısı ilə: Ara qar yağır, ara da yağış; Ara yeri belliyir, ara dımırılıyır; At çərriyif, ara ot qırpır, ara da qarnına təpix'liyer. (Qç., A.)

As it is obvious, “ara” conjunction carries the semantic meaning of “gah”.

c) “ya, ya da kin” conjunctions: O vaxta təkin ya sağalif ayağa durar, ya da kin, həmişəlik saqqat olar (İb.) ç) –da, -də, -nə, -nə də” conjunctions: Aylədən asılıdı, babıya dadaş da deəllər, dədə də deəllər, lələ də deyəllər; Ata payıdı, yorğan-döşək də, verdim, xalılalça da, qamot da; Nə dayım var, nə də əmim; Öydə də, eşikdə də, qapıda da, bacada da uşağa muğat olmalısən. (G., X., El.)

Complex sentences.

Even if they are less, complex sentences with or without conjunctions are used in the Agbaba dialect. Complex sentences without conjunctions are more noticeable. In those sentences, intonation plays a crucial role. For instance, “Mən bilirdim, o geri qayıdajax (X.)”

Suffixes- “-kı, -ki, -ku, -kü and -kın, -kin, -kun, -kün ” which connect dependent clause to principal clause, are used a lot in this dialect. M. Shiraliyev and R. A. Rustamov stated that “ki” conjunction is the main element of the Azerbaijani language, and it is actively used both in literary language and in dialects. It is possible to see all kinds of dependent clauses here. Let's consider them separately.

1. *Subject Subordinate Clause*

O nədi kin, aləmi bəziyir, özü lüt gəzir; Kim istiyir, gəlsin içəri; Beş ildir, gəlin gəlif bu əvə; Hansı kin çox ağılyer, ona ağlağan dərək; Kim istiyir, bunnan güləşsin girsın meydana və s (G.)

2. *Object Subordinate Clause*

Object clause in this dialect are formed by –ki, –k1, –kü, –kin, –kın, –kun, –kün conjunctions and sometimes without any conjunction. For instance:

Kim sədri sıxma boğmuya salırsa, tez ona yaxşı iş verir. (Ox.); Əvə sarı yönəlirdim, gördüm, cor dəymiş itimiz qonşusunun uşağını kısıdıyıf hasara (Daş.); Hamı bilir kin, Məsim kətdə ala itdən mənşirdir; Kim xavar alsa, bir şey demiyəcəm; Nə ki bilirdi, hamısın dedi; Xoşqədəm xavar verdi kin, qonşulara bildirim kin, kəndə yun alan gələjəx' və s. (X.E.Q.)

3. *Predicate Subordinate Clause*

The predicate subordinate clause can be both analytical and without conjunction. For example:

İşimiz budu kin, səhərdən axşamatan qoyun-quzuyu hərriyəx'; Bizimki odu, yekə-yekə danışax, başqalarını bəyənmiyəx'; Arzumuz buydu kin, Arpaçayın üstünnən körpü çəksinnər, o da çəkilmədi (Gb., Qc., T.)

4. *Attribute Subordinate Clause*

Attribute Subordinate Clause has both analytic and asyndetic types. For instance:

Adam var, kin danışanda adamı lap bezdirir; Davıd kişi çox əyar adamıydı, çox bilir, çox danışır, adamı güldürördü; (X.) O vaxt gəlsin, biz də işimizi görəx'; Qışın elə günü oluf kin, axşamatan qar yağıb; (Ox., M.) Arpagölün elə yeri var kin, dərinrix' düz 20 metrədir (Qn.); Elə yer var kin, əkinə yaramır (Ox.).

5. *The Adverbial Clause of Time*

In this dialect, analytic and analytic-syntax types of the Time Subordinate Clause are mainly used. For instance:

Bu aydan yağarıx oldu, taxıl göyərəcəx'; Havax yağışdıx olur, onda qartol da çox olur; Havaxt kin payız quraxlıq olur, onda qış sərt keçir; Ta ki, qar yağdı, çobannar qoyunu tökdü kəndə; Navaxt desən, o vaxıt gedəx' (İb.)

6. *The Adverbial Clause of Place*

This clause is mostly formed without conjunctions. For instance:

Ətin harasınnan desəm, orasınnan kəs; Harda kin, su lal axır, orda balıx çox olur; İki su kin qovuşur, ora qovuşux dəllər, Haryı bənirsən, ora gedəx'. (D., Daş.)

7. *The Adverbial Clause of Quantity*

The Adverbial Clause of Quantity also has analytic and analytic-syntax forms. For instance:

Oxartana otdum kin, qışdarım uyuşdu (Gb.); Oqədrə danışdı, laf bezdim; Zırnaçı İsə yorulmur ha, indi kefin nə qədrə istiyir, o qədrə oyna (G., D.).

8. *The Adverbial Clause of manner of the action*

In the dialect, there are a lot of analytic types of this mode. For example:

Nejə demişdi, eləjə də etdim; Elə danışer kin, laf pişmiş toyuğun gülməyi gəlir; Yekə-yekə danışma, qavağına elə daş dığırriyallar kin, heş xavarın da olmaz (S., G., T.)

9. *The Adverbial Clause of Cause and Effect*

Analytic type is used a lot in The Adverbial Clause of Cause and Effect. For example:

Quzuyu anasına qatıram kin, tez yekələnsin; Beycə mənə soux dəif, onca ösürürəm; İndi ki, belə oldu, qoy özü cavab versin; Nənəxanım xala ərişdiyi kəsir kin, kışda uşaxlar korruş çəx'məsinnər. (S., Ç., T.)

10. *The Adverbial Clause of Condition*

In this dialect The Adverbial Clause of Condition are mainly formed by this suffixes: –sa, –sə, –so

For example:

Əyər düzünü dəsəñ, saña nə dəsən verəcəm; Alıcı var, pendiri satacam, yoxdu, saxlıyacıx; Yancımız olsa, bir aya dölü başa vurrux (Qn.).

11. *The Adverbial Clause of Concession*

Examples:

Naxartana dedim, mənə eşitmədi; Qəriflik naxartana yaxşı da olsa, genə vətən yaxşıdı; Nəqartana dabanbasma getdim, çatammadım (Gül.).

Bibliography

1. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: 1967, 278 p.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990, 380 p.
3. Bayramova A.A. Ağbaba şivəsində qoşma və bağlayıcı. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq Respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt, 2010, 208-213 p.
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: 2008, 414 p.

Abbreviations

S.- Sultanabad	G.-Göllü	Ç.- Çaxmaq
E.- Ellərkənd	Gb. - Güllübulaq	D.- Düzkənd
Qc. - Qoncalı	T.- Təpəkənd	G.- Güllücə
B.- Balıqlı	D.- Daşkərpü	Ox. - Oxçoğlu
X.- Xozu		

XÜLASƏ AĞBABA ŞİVƏSİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Bayramova A.A.

Açar sözlər: bağlayıcı, intonasiya, cümlə, dialekt, sadə

Məqalədə Qərb qrupu dialekt və şivələrinə daxil olan Ağbaba şivəsində işlənən mürəkkəb cümlənin növ və tipləri barədə məlumat verilir. Daha sonra tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlə modelləri, onları yaradan vasitələr (intonasiya, bağlayıcı və s.) haqqında konkret şivə materiallarından nümunələr təqdim olunur. Mürəkkəb cümlələri yaradan bağlayıcıların qrammatik-semantik mənalari şərh olunur.

РЕЗЮМЕ СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АГБАБИНСКОМ ГОВОРЕ

Баїрамова А.А.

Ключевые слова: союз, интонация, предложение, диалект, простой

В статье описываются виды и типы сложных предложений, которые используются в Агбабинском говоре, входящем в Западную группу диалектов и говоров. Далее представляются конкретные материалы т.е. моделей сложносочиненных и сложноподчиненных предложений, средства, образующие эти предложения (интонации, союзы и т.д.). Описывается грамматико-семантический смысл союзов, которые образуют сложные предложения.

MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİN TƏƏSSÜBKƏŞİ VƏ QAYĞIKEŞİ

Bayramov Aslan Əhmədخان oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor

aslanbayramov1947@mail.ru

Açar sözlər: teatr, kino, ədəbiyyat, qayğı, şərh

Ümummili Liderimiz, böyük siyasi xadim, uzun müddət Azərbaycan Respublikasına, eləcə də Sovetlər birliyində böyük vəzifələrə rəhbərlik etmiş Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili bu yaxınlarda tamam olacaq. Bu münasibətlə Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı vardır. 19 sentyabr 2022-ci ildə imzalanmış həmin Sərəncamda Heydər Əliyevin ictimai-siyasi, diplomatiya və iqtisadi sahədə, eləcə də beynəlxalq arenada gördüyü işlər geniş təqdim edilir. Onun idarəçilikdə məharəti, xüsusilə xalqımızı vahid amal ətrafında birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması istiqamətində gördüyü işlər sadalanır [3]. Ulu Öndərin şah əsəri olan güclü Azərbaycan dövləti 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı zəfər ilə sübuta yetirməsi şərh edilir. Bütün bunlar danılmaz faktlar və gerçəkliklərdir.

Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyevi öz sələflərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri budur ki, o öz xalqının milli dəyərlərini, tarix, ədəbiyyat və etnoqrafiyasını dərinləndirən bilməklə yanaşı, həm də onun qayğısını çəkir, himayədarlıq edir və hər yerdə qürur hissi ilə onun təbliğatçısına çevrilirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyində bu daha aydın hiss edildi.

H.Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 1969-1982, daha sonra 1993-2004-cü illərdə onun sayəsində milli ruhun güclənməsi daha da sürətləndi, mənəvi dəyərlər qiymətləndirildi, folklor qaynaqlarına qayğı və diqqət artırıldı. Xalq sənəti dirçəldi. Ulu Öndərimiz H.Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dönəmində, yəni 1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın folklorunun tədqiqi, nəşri və təbliği istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Radio və televiziya “Dədə Qorqud”, “Oğuz”, “Oğuz yurdum”, “Atəşgah”, “Gülüstən”, “Yallı”, “Bulaq”, “Ana”, rubrikalı verilişlər yarandı, Aşıqlar birliyi təsis edildi, “Koroğlu”, “Nəsimi” filmləri çəkildi.

Azərbaycan Respublikasının mədəni həyatında mühüm hadisəyə çevrilən müxtəlif yönlü tədbirlərin böyük əksəriyyətində işinin çoxluğuna baxmayaraq Heydər Əliyev vaxt taparaq özü şəxsən iştirak etmiş, mənəvi dəyərləri qiymətləndirərək ürək sözlərini deyərdi. H.Araslının tərtibatı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və Təhmasibin yazdığı “Azərbaycan xalq dastanları” nəşr olundu [7, s.67-68].

H.Əliyevin dövründə “Kitabi Dədə Qorqud” bir daha prof. F.Zeynalov və prof. S.Əlizadənin təşkilatçılığı ilə kamil formada nəşr olundu. Yazıçılar, rəssamlar, xalçaçılar, heykəltaraşlar, kinomotoqraflar bu barədə xeyli iş gördülər - Dədə Qorqud motivlərinə üz tutdular. Anarın ssenarisi əsasında “Dədə Qorqud” filmi ərsəyə gəldi. AMEA-nın Folklor İnstitutunun da müstəqil olaraq fəaliyyət göstərməsi də Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İnstitutun müstəqil olması özünü doğrultdu. Geniş tədqiqat işləri aparıldı. Belə ki, tez bir vaxtda Qarabağ, Şəki, Ağbaba, Borçalı, Naxçıvan, Şirvan folklor nümunələri nəşr olundu. Mahmud Kaşğarının “Divan”ı da Folklor İnstitutunda nəşrə hazırlanaraq işıq üzü görmüşdür [7, s.50].

Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov, M.Təhmasib, T.Hacıyev, A.Qurbanov, B.Xəlilov, B.Abdulla, A.Nabiyev, M.Qasımlı və digər alimlərimiz hələ 37-ci illərdə repressiyaya uğramış, bu Ana kitabımızın “Kitabi-Dədə”Qorqud”un tədqiq olunmasına başlandı. Elə bil ki rəhmətlik Heydər Əliyev 2000-ci ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyini nəzərdə tutub bu hazırlıq illərinə vüsət vermişdi.

Bunların məntiqi nəticəsi kimi, 20 aprel 1997-ci il “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyini keçirmək haqqında o, fərman imzaladı. Yubileyi keçirmək üçün geniş tərkibdə dövlət komissiyası yaratdı və görülməli işlər haqqında məlumat verdi 16 fevral 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət komissiyasının iclası keçirildi. Bu iclasda görülən işlər barədə sahə təşkilatlarının məlumatı dinlənildi. 8 aprel, 1999-cu ildə komissiyanın daha bir iclası keçirildi. 9 dekabr 1999-cu ildə H.Əliyev Dədə Qorqud irsinin öyrənilməsində xüsusi əməyi olan bir qrup ziyalılara - Qorqudşünas Azərbaycan alimlərinə “Əməkdar elm xadimi” fəxri adı verildi.

11 mart 2000-ci ildə komissiyanın yekun iclası keçirildi. Komissiyanın hər üç iclasında H.Əliyev epos haqqında öz qiymətli fikirlərini bildirmişdir: Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla bağlı olaraq fəxr edə bilər. Bu bizim Ana kitabımız, əxlaq kodeksimizdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yubileyinin keçirildiyi günlərdə 2 cildlik “Kitabi-Dədə Qorqud” Ensiklopediyasının nəşri böyük bir hadisə oldu. Ulu Öndərimiz H.Əliyev yubiley günündə qonaqlara hədiyyə kimi verilən Ensiklopediyaya çox sanballı və elmi məzmunlu bir ön söz yazaraq eposu “Milli varlığımızın mötəbər qaynağı” adlandırmışdır.

Ulu Öndərimizin fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un hər kəlməsini, hər bir azərbaycanlı məktəb illərindən başlayaraq öyrənməlidir. Belə ki, gənc nəsil bunları nə qədər dərinləndirər, milləti xalqını, vətəni-müstəqil Azərbaycanını bir o qədər sevər.

Qorqudşünas T.Hacıyev yazır ki, 2000-ci ilin 8 aprelinədək yəni yubiley təntənəsinə qədər olan dövrdə abidənin öyrənilməsinin 180 ildəki miqdarı qədər tədqiqatlar aparılmışdır.

Yubiley ərəfəsində Bakıda bir neçə dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud” simpozimi keçirildi. Dünyanın hər bir yerindən gələn qonaqların yubiley şənliyində iştirak etmələri bir daha “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycana, eləcə də Cənubi Qafqaza bağlı olmasını təsdiq etdi. H.Əliyev həmin görüşlərdə çox fəxrlə danışır, qürur hissi keçirirdi. Bu onun mənəvi haqqı idi.

Ana dili etnogenetik və etnopsixoloji bir məfhumdur. Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalqı öz dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, milli və maddi-mənəvi dəyərlərini ana dili vasitəsilə qoruyub saxlamış və zənginləşdirmişdir. Milli şüur və mentalitetimizin formalaşmasında da əvəzsiz bir mənbə olan ana dilimizdə, həm də yazılı ədəbiyyatımızda qədim dövrlərdən üzü bəri qiymətli ədəbi-bədii nümunələr yaradılıb. Ulu babamız şah İsmayıl Xətai demirdimi: "Ey türk oğulları, bir ovuc torpağımızı dünyanın var-dövlətinə, dilinin bir sözünü ləl-cəvahirata dəyişməyin, onları qoruyun, sonrakı nəsillərə çatdırın".

Hər bir millətin maddi və mənəvi irsini qoruyan və inkişaf etdirən ən mühüm və ən güclü vasitə dildir. Millətin dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu məqam millətin millət olaraq təsdiqidir. Çünki dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda, dilinin zənginliyinin sübutudur. Bu mənada dilin dövlət dili statusu qazanması həqiqətən qürur gətirən tarixi hadisədir. Azərbaycan dili bu tarixi hadisəni yaşamışdır.

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun yad təsirlərdən qorunması, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi kimi tarixi missiyanın yerinə yetirilməsində də Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyevin müstəsna rolu və böyük xidmətləri olmuşdur. Bunu hamı etiraf edir. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun dövlət dilinə, diplomatiya aləminə yol açması, qloballaşan dünyanın hegemon dövlətlərinin və ən yüksək beynəlxalq cəmiyyətlərinə və təşkilatların kürsülərində səslənməsi bilavasitə mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində durmaq onun məqsədyönlü fəaliyyətinə çevrilmişdir (6.23).

Heydər Əliyev çıxışlarının birində doğru olaraq deyirdi ki, hər bir xalqın milliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə, yaşadan, zənginləşdirən, inkişaf etdirənlər şairlərimiz və yazıçılarımız olmuşdur. O, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun,

N.Nərimanov və digər şəxsiyyətləri öz çıxışlarında yüksək qiymətləndirir və digərlərini onlardan öyrənməyə çağırırdı. Nəsimi, Aşıq Ələsgər, H.Cavid kimi korifey-sənətkarların yüksək səviyyədə yubileylərinin keçirilməsi hələ də yaddaşlarda qalır.

Azərbaycan dövlətçiliyinin mühüm atributlarından sayılan dövlət dilinin - Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiqi işini daha da genişləndirilməsi üçün respublika prezidenti Heydər Əliyev cənablarının misilsiz xidmətləri danılmazdır. Dahi rəhbərin Azərbaycan dilinə sevgisi və qayğısı genetik yaddaşa söykənir. Respublikamızda milli tərəqqinin 30 ildən artıq bir mərhələsi Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Azərbaycan rəhbəri missiyasını öz çiyinlərində şərəflə daşıyan, istəyi millət və vətən sevgisindən qaynaqlanan H. Əliyev cənablarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. İqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət, maarif, incəsənət və həyatın digər sahələrində onun qayğısını hər vaxt hiss etmişik.

Heydər Əliyevin ana dilinə övlad məhəbbəti hamıya örnəkdir. Belə ki, hələ totalitar kommunist rejiminin hakim olduğu 70-ci illərdə Azərbaycan dilinə dövlət dili status verilməsi, 1970-1973-ci illərdə nəşr olunmuş dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliklərinin müəlliflərinə- Ə.Dəmirçizadə, S. Cəfərov, M. Hüseynzadə, Ə. Abdullayev, Y. Seyidov və A. Həsənova Dövlət mükafatı laureatı adının verilməsi də H. Əliyevin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Yadımızdadır, H. Əliyev cənabları Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyə gələndə kimi, yəni 1969-cu ilə qədər azərbaycanlı incəsənət xadimlərindən heç biri Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülməmişdir. Məhz H. Əliyevin səyi nəticəsində Q. Qarayev, F. Əmirov, Niyazi, R. Behbudov, S. Rüstəmov, R. Rza, S. Rəhimov Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görüldülər. Bu, bütövlükdə həm Sovetlər Birliyi məkanında, həm də dünyada Azərbaycanın musiqisi, Azərbaycan dili və ədəbiyyatına verilən qiymət idi. Dilçi alimlərdən T. Hacıyev, H. Mirzəyev və N. Cəfərovun yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülmələri, prezidentin dil haqqında verdiyi fərmanlar bir daha Heydər Əliyevin genetik yaddaşa və soykökümüzdə söykənən dil sevgisinin və uzunmüddətli dil siyasətinin nəticəsi hesab etmək olar.

Xalqımız müstəqillik qazanandan sonra Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı xüsusi bir vüsət aldı. Bir-birinin ardınca dövlət səviyyəsində fərmanlar imzalandı, sərəncamlar verildi, geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirildi. 12 noyabr 1995-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin Dövlət dili kimi təsbit olunması, 30-cu illərdə repressiyaya məruz qalmış latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpa edilməsi də Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və səyi nəticəsində olmuşdur.

Çünki həmin dövrdə də, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçirilməsini bəyənməyən insanlar var idi. Kril əlifbasını da müdafiə edənlər az deyildi. Bu siyasi baxışlar Heydər Əliyevi qorxutmadı. Heydər Əliyev deyirdi ki, biz 30-cu illərdə repressiyaya məruz qalan ziyalılarımızı bəraət veririksə, əlifbamızı da bərpa etməliyik. Əks halda, onların ruhu bizi bağışlamaz, bizdən inciyər.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 30 oktyabr 1997-ci ildə keçirilən X qurultayında da Heydər Əliyev cənabları daha geniş və məzmunlu bir nitq söyləmişdir. Onun nitqinin bir hissəsi Azərbaycan xalqının yazı M.F. Axundovun əlifba islahatı sahəsindəki gərgin əməyinə mədəniyyətinə yönəlmişdir. O, bu çıxışında əlifba islahatı ilə bağlı olaraq M.F. Axundova böyük qiymət verir, onun uzaqgörənliyini göstərirdi. Daha sonra prezident Sovetlər Birliyi dövründə I Türkoloji qurultayın tarixi qərarları, latın əlifbasına keçid, rus qrafikasının zorakılıqla qəbul edilməsi və s. məsələlərin bir Lider kimi çox dərin təhlilini verdi. Bununla bağlı olaraq 9 avqust 2001-ci ildə "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi" haqqında prezident H. Əliyev daha bir fərman imzalamış, yenə də həmin fərmanda o, hələ 1922-ci ildə əlifba komissiyasının yaradılması, 1 yanvar 1929-cu ildə latın əlifbasına keçid, savadsızlığın aradan qaldırılması, 1940-cı ilin 1 yanvarından tələm-tələsik kiril əlifbasının qəbul edilməsi və bu əlifbanın 1957-ci ildə təkmilləşsə də dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşmamasını və s. məsələləri qeyd edir. Daha sonra o, yazımızın müasir dövrdə dünya xalqlarının ümumi yazı sistemində qoşulması üçün latın qrafikalı əlifbaya keçid dövrünün başa çatdığını göstərir və yeni əlifbanın istifadəsi yazı mədəniyyətimizin tarixində böyük rol oynayacağını qeyd etmişdir. Doğrudan da, belədir. Əgər kiril əlifbası ilə yazılan mətbuat, kitab və dərsliklər ancaq Qafqazda oxunurdusa, indi türk ellərində Azərbaycan dilli mətbuat və dərsliklər, eləcə də bədii ədəbiyyat nümunələri oxunmaqdadır.

H.Əliyev bütün sahələrdə, o cümlədən ana dilimizin inkişafında, təbliğində, tətbiqi işində digər ziyalılara bir örnəkdir. O, nitq mədəniyyətinin bütün üslublarından, dilimizin funksional üslublarından, zəngin termin və frazeoloji birləşmələrdən, atalar sözü və xalq ifadələrindən bacarıqla istifadə edir. H. Əliyevi həm də yeni yaradılan diplomatik üslubun banisi saymaq olar.

Aydın, rəvan və məzmunlu danışması onun nitqinin emosionallığını artırır. Bir çox halda öz ardıcıl məntiqi ilə opponentini məğlub edir. Müxtəlif nitq üslublarında danışmaq məharəti Heydər Əliyevə məxsusdur. Professor N. Cəfərov düzgün olaraq qeyd edir ki, H. Əliyev Azərbaycan ədəbi dilində nitq mədəniyyəti tarixində diplomatiya üslubunun əsasını qoymuşdur. Onun Azərbaycan dilində natiqlik məharəti Avropa, Asiya, Amerika ölkələrinin yüksək tribunallarında dinləyənləri heyran etmişdir.

H. Əliyev cənabları yüksək vəzifədə işləyən, vaxtı ilə rus təhsili alan məmurlara da hər zaman tövsiyə edirdi ki, Azərbaycan dilini öyrənsinlər, iş prosesində ana dilində danışmağa çalışsınlar. Bütün bunlar ana dilimizdə rəsmi- işguzar üslubun səlisləşməsinə yönəldilən addımlar idi.

2000-ci ildə Sumqayıt şəhərində SDU-nun təsis edilməsi, filologiya, tarix və digər fakültələrin yaradılması da ana dilimizə, adət- ənənəmizə, mənəvi dəyərlərimizə, qayğının nəticəsidir.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev çıxışlarının birində deyirdi: "Hər bir Azərbaycanlı birinci növbədə öz dilini bilməlidir. Ondan sonra başqa dilləri bilməlidir. Mən bunu dəfələrlə demişəm, bu gün də deyirəm... Doğma dilimizdə həm danışmalı, həm də yazmalıdırlar. Ondan sonra rus dili, ingilis dili, fransız dili və başqa dilləri də öyrənmək lazımdır.". O, 18 iyun 2001-ci ildə "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" xüsusi fərman imzalanmışdır. O, 30 sentyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında qanun təsdiq etmiş, 02 yanvar 2003-cü ildə isə "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında" qanununun tətbiq edilməsi barədə Fərman imzalamışdır.

1936-cı ildə uçurulmuş Bibiheybət məscidini 1997-1998-ci illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü və əzmkarlığı ilə onun yerində yeni məscid kompleksi ucaldılmışdır. Bu isə onun islam dininə, islam mədəniyyətinə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizə hədsiz hörmət və ehtiramının bariz nümunəsidir.

Ümummilli Liderimiz, böyük siyasətçi Heydər Əliyev əsrlər boyu unudulmayacaq xalqın yaddaşında yaşayacaqdır. Onun adı Azərbaycanla qoşa çəkiləcəkdir. Dünyəvi Lider, müdrik rəhbərimizin nurlu parlaq ideyaları həyatımızın hər bir sahəsinə işıq saçaraq bizə yol göstərir. Onun dünya, eləcə də Azərbaycanın xarici və daxili siyasətində idarəetmədə və gördüyü işlər dünya Liderlərinə bir nümunədir.

Heydər Əliyevin görkəmli bir şəxsiyyət, dövlət rəhbəri və dünyəvi bir Lider kimi fəaliyyəti sənət adamlarının diqqətindən yayınmamış, onun şənində şeirlər söyləmişlər. Məsələn:

Ustad Aşıq Şəmşir Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdə onun sayəsində Vətənimizin inkişafını, insanların firəvan həyatını, xoş gününü səmimi poetik duyğularla ifadə etmişdir:

*Ömrün uzun olsun, igid Heydərim,
Şöhrətin tarixin varacağındadı.
Cənnətə dönübdü Şoranlı çöllər,
Qüdrətin Vətənin çırağındadır.*

Şirvanlı Aşıq Əhməd Heydər Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildə respublika rəhbərliyinə qayıdışı ona mənəvi ruh vermişdir. Aşıq bu gəlişi "Gəlibdi" rədifli qoşmasında tərənnüm edərək alqışlayırdı:

*Əhmədəm, sözümü yetirdim sona
On beş iyun səda saldı hər yana.
Gözlərimiz aydın, Azərbaycana.
Yeni rəhbər, cənab Heydər gəlibdi.*

Ulu Öndərə həsr etdiyi poetik tutumlu digər şeirində də sənətkar istək və arzularını yüksək poetik bir dillə tərənnüm etmişdir:

*Aşıq Əhməd deyər: gün o gün olsun
Zəkamız sülh ilə qələbə çalsın.
Xankəndində Heykəliniz ucalсын
Gedib, sizi orda təbrik eyləyək,
Deyək, Rəhbər ağgününüz mübarək!*

Azərbaycanda Milli dil siyasəti və quruculuğu sahəsində ümumilliyə Lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu strategiya möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilir. Belə ki, dövlət başçısının "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında", 12 yanvar 2004-cü il və "2005 - 2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında", 27 dekabr 2004 - cü il tarixli Sərəncamları mahiyyət etibarını ilə Heydər Əliyevin dil siyasətinin davamı olmaqla, I Türkoloji qurultayın tarixi tövsiyələrinin yeni əsrdə gerçəkləşməsinin ifadəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 2006 – ci ildə imzaladığı "Birinci Türkoloji qurultayın 80 illik yubileyi haqqında" Sərəncamda deyildiyi kimi, Müstəqillik illərində dilimiz, sözün həqiqi mənasında, dövlət dili statusu qazanmışdır." Bundan başqa 9 aprel 2013-cü ildə "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun ifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" barədə sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda 2013-2020-ci illərdə dilimizin inkişafına dair zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə aid konkret nazirlik və komitələrə tapşırıqlar verilmiş, görüləcək işlər planlaşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ana kitabımız Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). SDU, 2015, 125 s.

2. AMEA-nın Naxçıvan bölgəsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə Heydər Əliyevin çıxışı. "Azərbaycan" qəzeti, 15. VIII. 2002.
3. "Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ili "Heydər Əliyev ili" elan edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 29. IX. 1992.
4. "Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan dili Gününün təsis edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 9.VIII.2001.
5. Azərbaycan Yazıçılarının VII qurultayında Heydər Əliyevin çıxışı. Bakı, 1981.
6. Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumunda Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı. Bakı. 6.II.1996.
7. Bayramov Aslan. Milli dəyərlərimizin açarı H.Əliyev və azərbaycançılıq. Respublika Elmi Konfransın materialları. SDU, 2013. s.163.
8. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı. 18.VI.2001.
9. Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı. 02.01.2023.
10. TÜRKSÖY təşkilatının üzvü olan ölkələrin Mədəniyyət nazirləri Daimi Şurasının XIX toplantısında Heydər Əliyevin çıxışı. 6.II.2000.
11. "Kitabi-Dədə Qorqud" -1300. Dastanın onomastikası haqqında bəzi qeydlər. Sumqayıt, "Məslək" qəzeti, 1997, №34, s.2-3.

РЕЗЮМЕ
ИНИЦИАТОР И ХРАНИТЕЛЬ НАШИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
Байрамов А.А.

Ключевые слова: театр, кино, литература, забота, интерпретация.

В статье, посвященной «Году Гейдара Алиева» говорится о заботе нашего великого лидера об азербайджанской культуре и искусстве, о высокой оценке наших национальных и нравственных ценностей и т.д.

Таким образом, во времена, когда наш общенациональный лидер руководил Азербайджанской Республикой, показано, что он высоко ценил тех, кто работал в кино, театре, музыке, скульптуре, фольклористике, языке, литературе, а также в других областях народного творчества. Интерпретируются вопросы, вытекающие из приказов, касающихся нашего родного языка, а также других областей. Далее на примерах показано прославление общественно-политической деятельности Гейдара Алиева художниками.

SUMMARY
INITIATOR AND CAREGIVER OF OUR NATIONAL SPIRITUAL VALUES
Bayramov A.A.

Key words: theater, cinema, literature, care, interpretation.

The article dedicated to the "Year of Heydar Aliyev", our great leader's care for Azerbaijani culture and art, high appreciation of our national and moral values, etc. issues are explained.

Thus, during the times when our national leader led the Republic of Azerbaijan, it is shown that he highly valued those who worked in cinema, theater, music, sculpture, folklore studies, language, literature, as well as in other fields of folk creativity. The issues arising from the orders related to our mother tongue, as well as other areas, are interpreted. Later, the glorification of Heydar Aliyev's socio-political activity by artists is shown with examples.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZYARADICILIĞI SILSİLƏSİNDƏN

Cəfərov Rəfiq Cəfər oğlu
Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan
radiqceferov@gmail.com

Açar sözlər: sözyaradıcılıq, Azərbaycan dili, lüğət, sintaksis, leksika

“Morfologiya leksik mənaları eyni olan sözlərin formalarını, leksikologiya sözlərin müxtəlif leksik mənalarını, söz yaradıcılığı isə yeni leksik vahidlərin yaranma prosesini araşdırır” [1, s.279]. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi həm ana dilinin daxili imkanları hesabına, həm də dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər hesabına baş verir.

Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının 5 üsulu vardır:

- 1.Morfoloji yolla söz yaradıcılığı;
- 2.Sintaktik yolla söz yaradıcılığı;

3. Leksik yolla söz yaradıcılığı;
4. Alınma sözlər hesabına söz yaradıcılığı.;
5. Dialektlərdən qaynaqlanan yeni sözlər.

1) Morfoloji yolla söz yaradıcılığı;

Morfoloji yolla sözlərin yaranması dilimizdə söz yaradıcılığının ən geniş yayılmış üsullarındandır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, köklərə şəkilçilər artırmaqla *mənaca yeni, quruluşuna görə düzəltmə* sözlər əmələ gəlir. Deməli, sözün başlanğıc formasına axırıncı leksik şəkilçi daxil olmaqla qrammatik şəkilçiyə qədər olan hissəsi daxildir. İsimlərin başlanğıc forması adlıq halda olan hissə, feillərdə isə məsdər formasıdır. Dilimizin qaydalarına görə sözlərə əvvəl leksik, sonra isə qrammatik şəkilçilər qoşulur (- kı, -gil, -dakı² şəkilçiləri istisnadır. Bu şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdən sonra da işlənə bilər). Qeyd edim ki, dildə baş verən yeni söz yaradıcılığı prosesi, əsasən dilin öz daxili imkanları hesabına yeni düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaradılması istiqamətində gedir. Bununla belə, müxtəlif elm sahələri və informasiya texnologiyaları ilə bağlı bir sıra beynəlmiləl sözlərin dilimizin fonetik qanunlarına uyğun şəkildə qəbul edilməsi və işlədilməsi qaçılmaz bir prosesdir”.

2) Sintaktik yolla söz yaradıcılığı; Mürəkkəb sözlər: Söz yaradıcılığının digər mühüm bir üsulu iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yeni mənalı sözlərin əmələ gəlməsidir. Bu yolla yaranan sözlər mürəkkəb sözlər adlanır. Mürəkkəb sözlər müəyyən qanunauyğunluq əsasında yaranır. Mürəkkəb sözlər əmələ gələrkən əşya və hadisənin əlaməti, bənzədilməsi, funksiyası, mənsubiyyəti və s. əsas götürülür.

Mürəkkəb sözlərin aşağıdakı əmələgəlmə yolları vardır:

- 1) iki müxtəlif mənalı sözün birləşməsindən əmələ gəlir: barama qurdu, suiti, dabanbasma, qaraqabaq və s.
- 2) yaxın mənalı və sinonim sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir: yorğan – döşək, [oğul-uşaq](#), qoyunquzu, qarı-pəncərə, toyuq-cüce, gözəl-göyçək və s.

3) Dilimizin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı; Dil canlı bir məfhumdur və cəmiyyət, dünya inkişaf etdikcə, o da dayanmadan inkişaf edir. Dilin lüğət tərkibinə zamanla xeyli sayda yeni sözlər daxil olur, işləkliyi itirən müəyyən sözlər isə sıradan çıxır. Bununla əlaqədar suallarımızı cavablandıran filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda "Terminologiya" şöbəsinin müdiri və AMEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyasının sədr müavini Sayal Sadıqova deyir ki, son dövrlər dilimizə xeyli alınma söz daxil olub. Bu sözlərin dilimizdə işlənməsini müəyyən mənada təbii bir proses hesab etmək olar. Lakin bu o demək deyil ki, kompüter texnologiyası ilə bağlı bütün anlayışlar yalnız alınma sözlər hesabına yaranmışdır. Dilimizin daxili imkanları hesabına sonsuz miqdarda bu sahə ilə bağlı milli terminlər yaranıb və bu, milli bazanın formalaşmasında əsas götürülüb”. [2, s.123]

Akademik Möhsün Nağısoylu isə söyləyir ki, elmi-texniki, siyasi-ictimai, iqtisadi və mədəni həyatın hər günü həyatımıza yeni-yeni anlayışlar və onları ifadə edən sözlər, ifadələr gətirir, bunların da bir çoxu informasiya texnologiyaları ilə bağlıdır. Bununla bağlı dilimizin lüğət tərkibində, demək olar ki, hər gün yeni bir söz özünə yer tapır: "Son üç ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda "Azərbaycan dilinin yeni sözlər və mənalı lüğəti", Onun "**Yeni terminlərin izahlı lüğəti**" kitabları nəşr olunmuşdur. Müasir dövrdə hər hansı bir dili inkişafsız təsəvvür etmək olmaz. Azərbaycan dili daim inkişaf edən dillər sırasındadır. Dilimiz həm dildaxili, həm də ekstralingvistik amillər hesabına durmadan inkişaf edir və daim zənginləşir. Ümumi qanunauyğunluqlar cərgəsində daha çox nəzəri cəlb edən məsələ leksik-terminoloji yeniləşmədir. Alınma sözlərlə bağlı onu da qeyd edim ki, şəxsən mən bu məsələdə dilimizin öz imkanları hesabına söz yaradıcılığının tərəfdarıyam”. [3, s.66-72]

4) Alınma sözlər hesabına söz artımı. Məlumdur ki, müxtəlif əlaqələr səbəbilə xalqlar, dillər arasında yeni münasibətlər yaranır, nəticədə bir dildən başqa dilə sözlər keçir. Başqa dillərdən keçən sözlər hesabına da dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilimizə başqa dillərdən sözlər haqqında **K.M.Musayev yazır:** «**Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri** haqqında nəzəri tədqiqatlar lazımdır. Məlumdur ki, türk dilləri leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan, materiallardan, vasitələrdən və yollardan istifadə yolu ilə sözdüzəltmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözlərin hesabına olur. Sözdüzəltmə və onun müxtəlif yollarının (sintetik, analitik, fonetik, leksik) mahiyyətini aydınlaşdırma və alınmalara nəzəri və praktiki qiymət – onları daha da dərinlən öyrənmək üçün geniş imkanlar açır»(4.s.214)

5) Dialektlərdən qaynaqlanan yeni sözlər: Azərbaycan dialektləri qərb, şərq, şimal və cənub qrupu olmaqla dörd yerə ayrılır. Quba, Şamaxı, Bakı, Muğan və Lənkəran dialektləri; şərq qrupuna Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri qərb qrupuna; Şəki və Zaqatala-Qax dialektləri- şimal qrupuna; Naxçıvan, Ordubad, İrəvan dialektləri isə qərb qrupuna daxildir. Hər bir qrupun özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri vardır və onların formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyırlar. Hər bir qrupun özünəməxsus xüsusiyyətləri ədəbi dilin normalarının formalaşmasına xidmət edir. Onlar hamısı ədəbi dilin zənginləşməsinə eyni işi görmüş olurlar

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1988, 279 s.
2. Sadıqova S. AMEA, İ.Nəsimi ad. Dilçilik institutu "Terminologiya" şöbəsinin müdiri, Terminologiya Komissiyasının sədr müavini. "Kompüter texnologiyasına aid yeni sözləri dilə daxil olması". Bakı. 2012, s.123.
3. Nağısoylu M. Yeni terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və Təhsil, s.66-72.
4. Musayev K.M. Türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsi məsələləri. Bakı: Elm, 2014, 214 s.

РЕЗЮМЕ

ИЗ СЕРИИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Джафаров Р.Дж.

Ключевые слова: *словотворчество, азербайджанский язык, словарь, синтаксис, лексика.*

Процесс нового словотворчества в языке идет в сторону создания новых и сложных слов преимущественно за счет собственных внутренних возможностей языка. Однако принятие и использование ряда интернациональных слов, относящихся к различным областям науки и информационных технологий, в соответствии с фонетическими законами нашего языка является неизбежным процессом.

Некоторое время назад в терминологической комиссии был определен азербайджанский эквивалент некоторых заимствованных слов. Например, много споров вызвало значение слов «зарядка» — «загрузка», «адаптер» — «загрузчик», «прогноз» — «предвидеть», «мышь» — «проводник».

SUMMARY

FROM THE SERIES OF WORD CREATION IN MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE

Jafarov R.J.

Key words: *vocabulary, Azerbaijani language, dictionary, syntax, vocabulary.*

The process of new vocabulary in the language leads to the creation of new and complex words mainly due to the language's own internal capabilities. However, according to the phonetic laws of our language, the adoption and use of a number of international words related to various areas of science and information technology is an inevitable process.

Some time ago, the terminological commission under the Cabinet of Ministers determined the Azerbaijani equivalent of some borrowed words. For example, many disputes have freed the meaning of the words "charger" — "zagruzka", "adapter" — "loader", "prognosis" — "predvidet", "mouse" — "providnik".

İDEONİMLƏRİN TƏSNİFATI

Çəndirli Ülkər V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
ulkervaleh@gmail.com

Açar sözlər: *onomastika, xüsusi adlar, ideonimlər, artionimiya, biblionimiya, hemeronimiya*

Onomastik sahə dedikdə bir subyekt və sistemləşdirmə ilə birləşən bir sıra onimlər başa düşülür. 20-ci əsrin sonlarında bir çox alimlər nüvə-periferik münasibətləri ön plana çıxarmaqla onomastik məkanı sahə strukturu kimi nəzərdən keçirməyə başladılar. Onomastikanın bütün kateqoriyalarının öyrənilməsinə sistemli yanaşma onomastikada prioritet məsələyə çevrilmişdir. İ.V.Kryukova hesab edir ki, antroponimlər onomastik məkanın mərkəzidir, dairəvi məkanı toponimlər, kosmonimlər, teonimlər, mifonimlər, zoonimlər tutur [2, s.14]. "Bədii əsərin ideonimi bəzən oxucunun nəzərinə çatmayan, izahata ehtiyacı olan cəhətləri əks etdirir, əsərdəki müəyyən fikirləri nəzərə çatdırır" [1, s.238].

İncəsənət əsərlərinin adları - rəsmlər, heykəllər, filmlər, musiqi və ədəbi əsərlər - özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə özünəməxsus cərgələr təşkil edir. Alimlər ideonim terminindən insanın yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı vahid obyektləri təyin etmək üçün istifadə edirlər. Onomastik məkanın periferik hissəsinə aid olan ideonimlərə artionimlər (təsviri sənət əsərlərinin adları), biblionimlər (kitab adları), hemeronimlər (dövri mətbuatın adları) və s.

Xüsusi adların periferik kateqoriyaları arasında insan fəaliyyətinin mənəvi sferası ilə əlaqəli adlara çox diqqət yetirilməlidir. Belə xüsusi adlar ideonimiyanın tədqiq predmetidir. İdeonimlər arasında ədəbi əsərlərin başlıqları qəzet başlıqlarını xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Bir çox ideonimlərin struktur təhlilinin bəzi nəticələrini sadalayaq. "Artionimlərin sintaktik statusu bizim tərəfimizdən cümlə kimi müəyyən edilir. Artionims - birhissəli nominativ cümlələr: a) xüsusi adlarla (bir və ya bir neçə əsas üzvlə): "Saçlı" (S.Rəhimov), "Mahmud və Məryam" (Elçin); b) ümumi adlarla – "Dəyirman" (M.Süleymanlı) "Böyük dayaq" (M.İbrahimov); "Ağ liman", (Anar), mürəkkəb söz birləşmələri ilə : "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" (Anar), "Dağlar arxasında üç dost" (İ.Əfəndiyev), əlavə

strukturları ilə çətinləşən artionimlər qeyd olunur: "Sən həmişə mənimsəsən", yaxud "Boy çiçəyi" (İ.Əfəndiyev). Artionimlərə daxil edilmiş konstruksiyalar müəllif tərəfindən verilmiş və bir ümumi başlığa daxil edilmiş əsərin ikinci adının variantıdır. Artionimlərin strukturu sadə və mürəkkəb cümlə şəkillərində də olur, intonasiya ilə vurğulanır və kontekstlə əlaqələndirilir. "Daldan atılan daş topuğa dəyər", Sonrakı peşmançılıq fayda verməz" – sadə cümlə, "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", "Adı var, özü yox" (N.Vəzirov) – tabesiz mürəkkəb cümlə, "Yeyərsən, qaz ətini, bilərsən ləzzətini" (Ə.Haqqverdiyev) tabeli mürəkkəb cümlə quruluşundadır. Başlığın ifadəliliyi də üslubi vasitələrlə yaradılmışdır ki, bu da tədqiqatımızın sonrakı istiqamətlərində təhlil olunacaq.

Ədəbiyyat

1. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları «Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya» MMC, Bakı, 2008, 302 s.
2. Крюкова И.В. Пограничные разряды ономастики в современном русском языке: АКД ... к.ф.н. / И.В.Крюкова. Волгоград, 1993. 23 с.

РЕЗЮМЕ КЛАССИФИКАЦИЯ ИДЕОНИМОВ Чандирли У. В.

Ключевые слова: ономастика, имена собственные, идеонимы, артонимия, библионимия, гемеронимия.

Ономастические единицы описывают прошлое народа, психологию, мировоззрение, национальный быт, традиции и др. Здесь, прежде всего, находят отражение особенности собственного языка нации. Знание происхождения любой ономастической единицы создает определенное представление об истории, традициях, национальном мышлении и образе жизни нашего народа. Идеонимы помогают раскрыть замысел автора, создавшего какое-либо художественное произведение, и служат теме, содержанию и идее художественного памятника.

SUMMARY CLASSIFICATION OF IDEONYMS Chandirli U. V.

Keywords: onomastics, proper names, ideonyms, artonymy, biblionymy, hemeronymy

Onomastic units describe the people's past, psychology, outlook, national way of life, traditions, etc. determines. At this time, first of all, the specific aspects of the nation's own language are reflected. Knowing the origin of any onomastic unit creates a certain idea about the history, traditions, national thinking and lifestyle of our people. ideonyms help to reveal the intention of the author who created any work of art and serve the theme, content and idea of the art monument.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ SOSIOLİŊQVİSTİKANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Dadaşzadə Əhliman İbrahim oğlu, Məhərrəmovna Elza Xanış qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
ehliman.@gmail.com

Açar sözlər: dil təhlükəsizliyi; qloballaşma; terminoqrafiya; linqvistik suverenlik; sosiolingvistika

Sosiolinqvistika mədəni normalar, gözləntilər və digər anlayışlar da daxil olmaqla cəmiyyətin bütün aspektlərinə təsir edən elm sahəsidir. Sosiolinqvistikanın dilə təsiri cəmiyyətdə özünü göstərir. Sosiolinqvistika dilin cəmiyyətə təsirini öyrənən dilin sosiologiyasından fərqlənir. Sosiolinqvistika cəmiyyətin dilə təsirindən bəhs edir. Sosiolinqvistika praqmatika ilə əhəmiyyətli dərəcədə uyğunluq təşkil edir. Onunla antropologiya arasında sıx bağlılıq vardır. Bu iki sahə arasındakı fərqlər hazırda ən çox sual doğuran məsələdir. Sosiolinqvistika eyni zamanda müəyyən sosial fərqlərə (etnik, ərazi, cinsi, təhsil səviyyəsi və yaş) görə fərqlənən qruplar arasındakı dil fərqi və sosial, sosial-iqtisadi siniflərdə fərdlərin kateqoriyalara bölünməsinə bu qaydalara nə dərəcədə əməl olunmasını araşdırır. Dilin istifadəsi məkandan məkana, sinif fərqlərinə görə fərqlənir. Dilin sosial aspektləri müasir formada ilk dəfə 1930-cu illərdə Hind və Yapon linqvistləri tərəfindən araşdırılıb. Sosiolinqvistika sosial münasibətləri araşdırmaqla müəyyənləşdirib ki, hər hansısa bir şivə biznes, yaxud digər profesional fəaliyyət üçün uyğun dil hesab olunmur. Sosiolinqvistika eyni zamanda qrammatika, fonetika, lüğət və digər aspektləri də araşdırır. Dilin müxtəlifliyinin araşdırılması sosial məcburiyyətlərlə bağlıdır. Sosiolinqvistika bəzi etnik, mədəni və sosial qruplarda meydana çıxan hər bir sözün fərdi mənasını da araşdırır. Ənənəvi sosiolinqvistik müsahibələr sosiolinqvistik araşdırma üçün məlumatın toplanmasında əsas hissədir. Bu prosesdə müsahib, araşdırma apararı, mövzu və müxbir, müsahibə götürən olur. Sosiolinqvistikanın araşdırılması çox geniş

prosesdir və bunun üçün bir çox əsas anlayışlar mövcuddur. Nitq cəmiyyəti sosiolinqvistikanın elə bir anlayışdır ki, dildən hərtərəfli və qarşılıqlı şəkildə istifadə edən insanları təsvir edir. Nitq cəmiyyətinin üzvləri dildə jarqonların istifadəsini çoxaldır.

Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır". [1.56] Böyük uzaqgörənliklə imzalanan bu tarixi fərmana əsasən hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilir. Sistemlərinin təsiri altında bir çox Azərbaycan sözləri kütləvi informasiya vasitələrində, danışq dilində, dövlət sənədlərində və s. xarici sözlərlə əvəz olunmuşdur. YUNESKO-nun baş konfransının qəbul etdiyi "Çoxdilliliyin inkifafı, istifadə olunması və kiberfəzaya ümumi çıxış haqqında tövsiyyə" adlı sənəddə deyilir: Təşkilatlara üzv ölkələr dilin, xüsusilə ana dilinin kiberfəzada tədrisinə yardım etməklə, son dərəcə vacib bir məsələ olan dilin kiberfəzadan sıxışdırılıb çıxarılmaması üçün fəal milli siyasət işləyib hazırlamalıdır. [2;56]

Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesləri Azərbaycana da öz təsirini göstərməkdədir. Milli varlığımız sayılan dilimizin təmizliyini, orijinallığını qoruyub saxlamaq, onun təbii inkişafına mane olan mənfi amillərin təsirini minimuma endirmək, dünya dilləri sırasında onun nüfuzunu yüksəltmək hamımızın müqəddəs vənəndaşlıq borcudur. Ölkəmizdə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, işlək dilə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə yol tapması Ana dilimizin gözəl bilicisi, mahir natiq Ulu Öndər Heydər Əliyevin dilin qorunmasına yönələn düşünülmüş siyasətinin nəticəsidir. Yeni ictimai-siyasi görüşlər, elm və mədəniyyətin sürətli inkişafı, orta və ali məktəblərin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin təşkili, mətbuatın sayının artması, dərslərin, elmi əsərlərin Azərbaycan dilində yazılması dilin ictimai funksiyasının genişlənməsinə təkan vermişdir. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyası ilə dövlət dilinin adı bərpa edildi. Bu, Ulu Öndərin Ana dilimizə dəyişməz mövqeyinin daha bir parlaq nümunəsi oldu. Azərbaycan əlifbası XX əsrdə üç dəfə dəyişdirilmişdir. Azərbaycan dilində yazı 1929-cu ilə kimi ərəb qrafikası ilə aparılmışdır. 1922-1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifba üzrə (1929-cu ilə kimi ərəb əlifbası ilə paralel olaraq), 1939-1991-ci illərdə kiril qrafikası üzrə, 1991-ci ildən başlayaraq yenidən latın qrafikası üzrə aparılmışdır. Təbii ki, bu ədəbi, elmi dilimizin və onun terminoloji bazasının, ümumiyyətlə dilimizin inkişafına neqativ təsirlərini göstərir.

Qlobal kommunikasiya sistemləri dünyanın bir sıra ölkələrində özünü dil ekspansiyasının ötürücüsü kimi də göstərir. Ona görə də qlobal tendensiyaların dilə neqativ təsirlərini minimuma endirmək məqsədilə konseptual xarakterli kompleks tədbirlərə ehtiyac vardır. Alimlərin proqnozuna görə, qlobal kommunikasiya sistemlərinin köməyi ilə milli dillərin "çirkənməsi" və bir-birinə nüfuz etməsi nəticəsində mədəniyyətə kobud davranış, ünsiyyət formaları, cahillik, pis vərdiş və yad dəb elementləri aşılır. Hər bir canlı dilin arxasında onun ifadə zənginliyinin əks etdirən mədəniyyət durur. Müasir dövrdə qarşımızda həm ümumelmi, həm ümumsosial və həm də fəlsəfi əhəmiyyətə malik nəhəng bir problem durur.

Hal-hazırda qloballaşan dünyanın yeni çağırışları şəraitində elmi-texniki tərəqqinin və termin yaratmanın sürətli inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan da bu prosesin müəyyən neqativ təsirlərinin qarşısını almaqla milli dilin təmizliyini qorumağa cəhd edir. Hazırda dünyada 20 mindən çox terminoloji standart mövcuddur. Onların əsas hissəsi inkişaf etmiş sənaye ölkələrində yaradılmış milli standartlardır. Azərbaycan dilinin funksional imkanlarının inkişafı istiqamətində məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirilmiş, bu dil dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində geniş istifadə edilir. Azərbaycan dilinin leksik sistemində terminlər xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqla bir çox hallarda onlara ümumişlək sözlərdən daha çox ehtiyac duyulur. Elm və texnikanın bütün sahələrində terminlər informasiya və bilik əldə etmək üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Terminologiyani dərinlən mənimsəmədən hər hansı elm sahəsində uğur əldə etmək qeyri-mümkündür. Qeyd edək ki, qloballaşma şəraitində terminologiya strateji resurs olmaqla ölkənin inkişafında vacib rol oynayır. Ölkə vətəndaşlarının səmərəli iqtisadi, texniki və elmi ünsiyyət bacarıqları düzgün və standartlaşdırılmış terminologiyadan istifadə ilə inkişaf etdirilir. İstənilən ölkənin terminologiya təcrübəsi müxtəlif sahələrdə ünsiyyəti genişləndirir və rəsmi dilin funksional dil imkanlarını genişləndirir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə AR Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması terminologiya fəaliyyətinə olan məsuliyyəti daha da artırdı.[3;93] Belə ki, Terminologiya Komissiyası təkcə respublikada deyil, respublikadan kənar da Azərbaycan dilinin qorunması istiqamətində mühüm işlərin həyata keçirilməsinə təkan verdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda müvafiq qurumlar qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Nəticədə dil təhlükəsizliyi anlayışı ilə tolerantlıq anlayışının sıx bağlı olduğu məlum olur. Dil tolerantlığının səviyyəsi şəxsi və ya qrup tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalar və üstünlükləri ilə təyin edilə bilər. Məsələn, saxtaçılar və ya maşınqayırma sahəsinin mütəxəssisləri ilə müqayisədə kompüter mütəxəssislərində və ya beynəlxalq audit firmalarının əməkdaşlarında peşəkar ünsiyyətdə ingilis dilindən alınmalara görə

(alınma sözlərə) tolerantlıq səviyyəsi ölçüyə gəlməz səviyyədə yüksəkdir. Akademik cəmiyyətin müxtəlif sahə nümayəndələri ingilis dilinin elmi sahədə genişlənməsini (yayılmasını) fərqli şəkildə qiymətləndirə bilərlər. Hər bir şəxs (qrup) ingilis dilinin elmi terminoloji sahəsinin genişlənməsinə tolerant yanaşa bilər və rus mətbuatında amerikanizmlərin (amerikalılarda ingilis dilinin xüsusiyyəti) hakimiyyətini qətiyyətlə pisləyə bilər və s. Beləliklə, dil təhlükəsizliyinin və dil tolerantlığının bu və ya digər aspektlərinin aktuallaşdırılması həmişə sociolingvistik kontekstdə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin təhlükəsizliyinin qorunması istiqamətində Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin yaradılması bu sahədə meydana çıxan bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayacaq. [3;113] Azərbaycanın dünya informasiya məkanına fəal inteqrasiya olunmasını, bu məkanda mədəniyyətimizin, elmimizin, dilimizin, tariximizin və s. özünə layiqli yer tutmasını təmin etmək üçün aşağıdakı işlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir: - Azərbaycan dilli İnternet resursların ildə bir dəfə monitorinqi aparılmalı, dərin elmi təhlil aparıldıqdan sonra, çatışmamazlıqlar, problemlər müəyyənləşdirilməli, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı işlənilib hazırlanmalıdır; - milli İnternet resursları İKT-nin yeni nailiyyətləri (xüsusilə İnternetlə bağlı) nəzərə alınmaqla yenidən qurulmalı, onların keyfiyyəti, informasiya yükü, dizaynı, çevikliyi yüksəldilməlidir; - dilçilik elminin müasir inkişaf meyillərini nəzərə almaqla, elmi tədqiqatların prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir; - dilçilik sahəsində dünyanın aparıcı elmi mərkəzləri ilə əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir; - dilin inkişafı və tədrisi məsələləri uzlaşdırılmalı və təkmilləşdirilməlidir; - dilçi alimlərin müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsində iştirakı təmin edilməlidir; “İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri” IV respublika konfransı, 14 dekabr 2018-ci il 138 - global tendensiyaların dilə neqativ təsirlərini minimuma endirmək məqsədilə konseptual xarakterli kompleks tədbirlərə ehtiyac vardır; - dilin kibernetikadan sıxışdırılıb çıxarılmaması üçün fəal milli siyasət işləyib hazırlanmalıdır; - kütləvi informasiya vasitələrində, tədrisdə, çap olunan kitablarda, Azərbaycan dili İnternet saytlarında İKT üzrə terminlərin işlədilməsində hökm sürən özbaşınalığa son qoymaq məqsədilə bu sahədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş vahid, böyük həcmli terminoloji lüğət hazırlanmalı, çap olunmalı və həm də İnternetdə yerləşdirilməlidir. Elmi terminologiyanın yaradılması üçün Azərbaycan dili hər cür imkana malikdir. Hal-hazırda AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda terminoloji lüğətin hazırlanması üzərində işlər aparılır.

Ədəbiyyat

1. Kazımov T.H. Azərbaycan dili və virtual məkan. Ekspress-informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası, Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2009.
2. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2015
3. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyası,

РЕЗЮМЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛИНГВИСТИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Дадашзаде А.И., Магеррамовой Э.Х.

Ключевые слова: языковая безопасность; глобализация; терминография; языковой суверенитет;

В статье рассматривается понятие языковой безопасности в глобализированном мире в контексте проблем национальной безопасности, информационной безопасности, языкового суверенитета и языковой политики. Исследованы факторы, влияющие на тенденцию развития языка в условиях глобализации, роль терминов в охране его национальной чистоты и обеспечении его сохранности.

SUMMARY

CURRENT ISSUES OF SOCIO-LINGUISTICS IN GLOBALIZATION

Dadashzade A.I., Maharramova E.K.

Keywords: language safety, globalization, terminography, linguistic sovereignty, sociolinguistics

The article deals with the concept of language security in the globalized world in the context of national security, information security, linguistic sovereignty and language policy problems. The factors affecting the development trend of the language in the conditions of globalization, the role of terms in protecting its national purity and ensuring its safety were investigated.

AĞ DÄVÄ ROMANINDA TÜRKİYE TÜRKÇESİNE FARKLI GRAMER ÖZELLİKLERİYLE AKTARILABİLECEK İSİM CÜMLELERİNİN TESPİTİ

Elif Uzun, Berrin Sarıtunc, Tuğba Saygılı

Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sakarya, Türkiye
elifuzun@subu.edu.tr, berrinsartunc@subu.edu.tr, tugbasaygili@subu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, isim cümlesi, aktarma.*

Türk lehçeleri arasında eserlerin aktarımının yapılması, tarihi ve kültürel bağların coğrafi sınırları aşarak gönüllere ve hafızalara yerleşmesini sağlar. *Türk dilini konuşan insanlar, farklı kültürlerin etkisi, siyasi ve idari baskılar sonunda birbirlerini bir çırpıda anlamaktan, okuduklarını hızlı ve seri bir şekilde düşünmekten uzaklaştırılmışlardır. Bu olgunun neticesi “lehçeden lehçeye aktarma” adıyla yeni bir çalışmanın çıkmasıdır.* [4, s.553]. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesibirbirine yakın lehçelerdir ancak hem yazı hem konuşma dilinde önemli farklılıklara sahiptir. *Eserlerin üslup özelliklerinin ve anlatım zenginliklerinin korunması mevzusunda Azerbaycan Türkçesinden aktarılan eserler Türkiye Türkçesi bakımından yanıltıcı hususlar taşımaktadırlar.* [1, s.54]. Aktarma yapacak kişilerin her iki lehçenin gramerine, kelime, kavram ve cümlelerine hâkim olması, bu lehçelerin estetik zevk ve anlayışını içselleştirmesi gerekir.

Çalışmada, Elçin Efendiyev’in 1985 basım Ağ Dävâ (Ak Deve) romanındaki yüklemi isim olan cümleler incelenmiştir. [2] Eser Kiril alfabeli olduğundan önce transkripsiyon alfabetiyle yazılmış daha sonra da Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bazı isim cümlelerinin Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine farklı gramer yapısıyla aktarılması gerektiği saptanmıştır. Çalışmanın esasını da bu cümleler oluşturmaktadır. Saptanan farklılıklarla ilgili en fazla iki örnek alınmış olup tekrar eden cümlelere ise çalışmada yer verilmemiştir. Araştırmada “Azerbaycan Türkçesinde İsim Cümleleri” adlı tezden yararlanılmıştır. [6, s.128-131].

Türkiye Türkçesinde cümleler, yüklemine göre “isim cümlesi” ve “fiil cümlesi” olarak ikiye ayrılır. Karahan, isim cümlesini yüklemi ek-fiille çekimlenmiş bir isim ya da isim grubu olan cümleler şeklinde tanımlar. Karahan, isim ve isim gruplarının i- ek fiili ile görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman ve şart kipinde çekime girerek yüklem görevi yaptığını; ayrıca, isim cümlelerinde kip eki taşımayan yüklemelerin geniş zaman ifade ettiğini belirtir. Karahan, geniş zaman çekiminin 3. şahıslarında kullanılan -dır / -dir ekinin, durur fiilinden eklediğini belirtir. En fazla kullanılan isim cümlelerinin yüklemi var, yok olan cümlelerin olduğunu söyler. İsim cümlelerinin genellikle özne ve yüklemden meydana geldiğini ancak zarf ve bulunma ekli yer tamlayıcısını da içerebileceğini söyleyen Karahan, yaklaşma ve uzaklaşma ekli yer tamlayıcıları ile nesnenin isim cümlelerinde az görülen unsurlar olduğunu ifade eder. [5, s.68-69].

Azerbaycan Türkçesinde isim cümlesi ve fiil cümlesi ayrımı yoktur. Bu konu yüklem türü açısından incelenir. Cümlede yüklem ögesi için “xâbâr” kelimesi kullanılmış ve xâbâr; “ismi xâbâr” ve “feli xâbâr” olarak ikiye ayrılmıştır. Hüseyinzadâ, Azerbaycan Türkçesinde xâbâr görevini xâbâr olabilen her cümle ögesinin karşılayabileceğini, bunun için belirli ekler alması gerektiğini söyler. İsimlerin yüklem olabilmesi için gereken bu eklerin xâbâr şakilçisi olduğunu belirtir. Hüseyinzadâ bu ekler sayesinde cümlenin bir hüküm bildirdiğini ifade eder. Mân müâllimâm (ben öğretmenim cümlesindeki -âm eki olmazsa mân, müâllim kelimelerinin bir hüküm bildirmeyeceğini ve cümle olamayacağını bildirir. Yüklemi isim olan cümlelerin olumsuzunun deyim sözüyle yapıldığını ancak cümlenin hüküm bildirmesi için yine isimlere xâbâr şakilçilerinin gelmesi gerektiğini belirtir. [3, s.58]

Yüklemi Azerbaycan Türkçesinde Sıfat-Fiil Cümlesi Olup Türkiye Türkçesine Sıfat Tamlaması Olarak Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesinde sıfat-fiil eki alarak yüklem olan sözcüklerle kurulmuş isim cümleleri, Türkiye Türkçesine aktarılırken ifade düzgün olmayabilir. Bu durumda aktarma, sıfat tamlaması ile yapılabilmektedir.

“... özü dâ kitab yazandı...” [2, s.13].

... kendisi de kitap yazan biridir...

Yüklemi Azerbaycan Türkçesinde Var Olup Türkiye Türkçesine Sıfat Tamlaması Olarak Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesinde yüklemi “var” kelimesi olan bazı isim cümleleri Türkiye Türkçesine sıfat tamlaması olarak aktarılabilmektedir.

“Balakârim’in neçâ yaşı var idi?” [2, s. 30].

Balakerim kaç yaşındaydı?

"Mänim atamın otuz yeddi yaşı var idi..." [2, s. 164].

Babam otuz yedi yaşındaydı...

Yüklemi Azerbaycan Türkçesinde Sıfat Tamlaması Olup Türkiye Türkçesine Belirtisiz İsim Tamlaması Olarak Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesinde yüklemi sıfat tamlaması olan bazı isim cümleleri Türkiye Türkçesine sıfat tamlaması olarak değil belirtili isim tamlaması olarak aktarılabilmektedir.

"... hərbi dəmiryolçu idi..." [2, s. 161].

... askeri demiryolu işçisiydi...

Yüklemi Azerbaycan Türkçesinde Belirtili İsim Tamlaması Olup Türkiye Türkçesine Belirtisiz İsim Tamlaması Olarak Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesinde yüklemi belirtili isim tamlaması olan bazı isim cümleleri Türkiye Türkçesine belirtisiz isim tamlaması olarak aktarılabilmektedir.

"... gecənin gəranlığı idi," [2, s. 169].

... gece karanlığıydı,

"... gecənin yarısı idi," [2, s. 214].

Yüklemi Azerbaycan Türkçesinde Belirtisiz İsim Tamlaması Olup Türkiye Türkçesine Belirtili İsim Tamlaması Olarak Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesinde yüklemi belirtisiz isim tamlaması olan bazı isim cümleleri Türkiye Türkçesine belirtili isim tamlaması olarak aktarılabilmektedir.

"– Yazığ Balakərim şeytan fəhləcidi də..." [2, s. 31].

– Zavallı Balakerim şeytanın kölesidir be...

"Bütün gecə gəranlığı içində idi." [2, s. 170].

Bütün gece karanlığın içindeydi.

Yüklemi Azerbaycan Türkçesinde Belirtisiz İsim Tamlaması Olup Türkiye Türkçesine Sıfat Olarak Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesinde yüklemi belirtisiz isim tamlaması olan bazı isim cümleleri Türkiye Türkçesine sıfat olarak aktarılabilmektedir.

"Bütün küçə gəranlığı içində idi..." [2, s. 176].

Bütün sokak kapkaranlıktı...

"... indi o böyük, o gollu-budağlı söyüd ağacı da, vaxtilə mənim atam kimi, bu küçədə- bu yeni küçədə gəriblik içindədi." [2, s. 182].

... şimdi o büyük, o dallı budaklı söğüt ağacı da vaktiyle benim babam gibi, bu sokakta, bu yeni sokakta gariptir.

Yüklemi Azerbaycan Türkçesinde Sıfat Soylu Olup Türkiye Türkçesine Cins İsim Olarak Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesinde yüklemi sıfat soylu olan bazı cümleler Türkiye Türkçesine cins isim olarak aktarılabilmektedir.

"... bu, şamın istisindən fotoşekilin kağızına düşmüş nemiş deyildi," [2, s. 176].

... bu, mumun sıcaklığından fotoğraf kağıdına düşmüş nem değildi,

Yüklemi Azerbaycan Türkçesinde İsim Cümlesi Olup Türkiye Türkçesine Fiil Cümlesi Olarak Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesindeki bazı isim cümlelerinin Türkiye Türkçesine isim cümlesi olarak aktarılması ifade yanlışlığına sebep olmaktadır. Bu cümleleri fiil cümlesi olarak aktarmak gerekmektedir.

"– Sənə dəxli yoxdu!" (Elçin, 1985: 86).

– Seni ilgilendirmez!

"Xanım xala bayağki kimi, yuxu içində idi..." [2, s. 223].

Hanım Teyze önceki gibi uyuyordu...

Azerbaycan Türkçesinde Sıfat Tamlaması Olup Türkiye Türkçesine Şimdiki Zamanla veya Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikayesiyle Aktarılabilecek Cümleler

Azerbaycan Türkçesinde yüklemi sıfat tamlaması olan bazı isim cümleleri Türkiye Türkçesineşimdiki zamanla ya da öğrenilen geçmiş zamanla aktarılabilmektedir.

"... təxminən on gün idi ki," [2, s. 167].

... tahminen on gündür, veya

... tahminen on gün olmuştu ki,

"Düz üç yüz altmış bir gün idi ki," [2, s. 171].

Tam üç yüz altmış bir gündür, veya Tam üç yüz altmış bir gün olmuştu ki,

Yüklemi Azərbaycan Türkçesinde Cins İsim Olup Türkiyə Türkçesine Edat Grubu Olaraq Aktarılabilecek Cümlelər

Azərbaycan Türkçesinde yüklemi cins isim olan bazı isim cümlələri Türkiyə Türkçesine edat grubu olaraq aktarılabilmektedir.

“– *Äläkbär, Ädiläylä män bacılığığ,*” [2, s. 56].

– *Elekber, Edile’yle ben kardeş gibiyiz,*

Coğrafi uzaklıq, siyasi, kültürel etkilər, fərqli dillər in qramer yapılarının və kelimələrinin mevcut dilde yaygınlaşması gibi pek çok faktör lehçələr arasındaki ayrılıqları oluşturmuştur. Bu ayrılık da eserlərin lehçələrə aktarımında anlam ve qramer açısından yanlış deęerlendirmelere sebep olmaktadır. Elçin Efendiyev’in Ağ Dävə romanı Türkiyə Türkçesine aktarılırken de benzer sorunlara rastlanmıştır. Yüklemi isim cümləsi olan bazı cümlələrin, taşıdığı qramer türünden fərqli şekilde Türkiyə Türkçesine aktarılması gerektiği tespit edilmiştir.

Kaynakça

1. Adıgüzel, Sedat (2012). Azərbaycan Türkçesi ve Türkiyə Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, s. 51-56.
2. Efendiyev, Elçin. (1985). Ağ Dävə. Yazıcı Neşriyyatı.
3. Hüseyinzadə, M. (2007). Müasir Azərbaycan Dili Morfologiya [Elektronik Sürüm]. Şərq-Qərb, s.58.
4. İlker, Ayşe (1999). Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Bazı Düşüncələr. 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 678, s. 553-560.
5. Karahan, Leyla (1999). Türkçede Söz Dizimi-Cümle Tahlilleri-. Akçağ, s.68-69.
6. Uzun, Elif (2022). Azərbaycan Türkçesinde İsim Cümlələri, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik ŞeyhEdebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

РЕЗЮМЕ

ВЫЯВЛЕНИЕ ИМЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ, КОТОРЫЕ МОЖНО ПЕРЕВЕСТИ НА ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК С РАЗЛИЧНЫМИ ГРАММАТИЧЕСКИМИ ОСОБЕННОСТЯМИ В РОМАНЕ «AG DÄVÄ»

Uzun Э., Сарытунч Б., Сайгылы Т.

Ключевые слова: *азербайджано-турецкий, тюрко-турецкий, именная группа, перевод.*

Хотя азербайджанский и турецкий диалекты близки друг к другу, видно, что существует много различий с точки зрения грамматики и смысла в передаче текста. Политика навязывания, географическая удаленность, культурное влияние — вот некоторые из факторов, выявляющих эти различия. В ходе исследования были определены именные словосочетания, которое может быть переведено на турецкий язык в опубликованном в 1985 году романе Эльчина Эфендиева под названием «Аğ Dävä» («Ак Деве») не с существующим грамматическим признаком, а с другой грамматической структурой. Была использована магистерская работа «Существительные предложения в азербайджанском турецком языке». В исследовании использовался метод сканирования. Поскольку роман написан на кириллице, после определения соответствующих предложений они были написаны в транскрипционном алфавите, а затем переведены в Турции на турецкий язык. Если имеется более одного одного и того же предложения, во внимание принималось только одно из них. Для каждого названия, определенного в исследовании, включается не более двух предложений.

SUMMARY

DETECTION OF NAME SENTENCES THAT CAN BE TRANSFERRED TO TURKISH/TURKISH WITH DIFFERENT GRAMMAR FEATURES IN “AG DÄVÄ” NOVEL

Uzun E., Saritunç B., Saygili T.

Keywords: *Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish, noun clause, transfer.*

Although Azerbaijan Turkish and Turkey Turkish are dialects that are close to each other, it is seen that there are many differences in terms of grammar and meaning in text transfer. Political imposition/policies, geographical distance, cultural influences are some of the factors that reveal these differences. In the study, noun phrases that can be transferred to Turkey Turkish in Elçin Efendiyev's 1985 published novel called Ağ Dävä (Ak Deve), not with the existing grammatical feature, but with a different grammatical structure, have been determined. The master's thesis named "Noun Clauses in Azerbaijani Turkish" was used. Scanning method was used in the research. Since the novel is in Cyrillic alphabet, after determining the relevant sentences, they were written in transcription alphabet and then transferred to Turkey Turkish. If there is more than one of the same sentence, only one of them was taken into consideration. A maximum of two sentences are included for each title determined in the study.

VİRTUAL DİALOQ CANLI DİALOQA QARŞI

Eminli Böyükxanım İbrahim qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: *internet, sosial şəbəkələr, kompüter, virtual ünsiyyət, virtual dialoq.*

Dialog cəmiyyətdə nəinki (dolay yolla) yeni dəyərlər yaradır, həm də öz dəyərini malikdir. İnsan həyatından ünsiyyəti kəssək, onda insana aid nəşə qalacaqmı?

Dialogun bütün aspektləri mütləq problemlidir, tərifdən başlayaraq insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün strategiyalara qədər.

İnsanın mahiyyəti yalnız onun başqa bir şəxsə (Mən - Sən) dialoji münasibətində üzə çıxır ki, bu da monoloji, koqnitiv, utilitar münasibətdən köklü şəkildə fərqlənir. Dialog şəxslər arasında aparılır, şəxs isə ancaq dialoqda yaranır: "yalnız Sənlə ünsiyyətdə mən özüm oluram, özümü mən kimi dərk edə bilirəm." (müəllifdən)

M.M. Baxtinə görə, dialoq münasibətləri insan həyatının bütün sahələrini ifadə edir. İnsanın varlığı həmişə başqaları ilə birgə yaşamaqdır, lakin yalnız dialoqda insan şəxsiyyət kimi mövcuddur və yalnız dialoqda onun adekvat dərkinə nail olmaq olar.

Qloballaşan və texnoloji tərəqqinin vüsət aldığı dünyada canlı dialoq, canlı ünsiyyət öz yerini virtual dialoqa, virtual ünsiyyətə verir.

Sosial şəbəkələrdə ünsiyyətin "canlı" ünsiyyət, digər ənənəvi yazılı ünsiyyət formaları, digər İnternet rabitə formaları ilə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətləri var:

1. Sosial şəbəkələrdə ünsiyyət formaları və metodları inkişaf edir (funksionallıq) və istifadəçilərin bu funksiyaları digər istifadəçilərlə öz ünsiyyətləri çərçivəsində istifadə etmək qabiliyyətindən və istəklərindən asılıdır.

2. Sosial şəbəkələrdəki ünsiyyətin praqmatik cəhətləri (ünsiyyət, özünü təqdim etmə, məlumat axtarışı, əyləncə) bu saytın istifadəçilərə təqdim etdiyi texniki imkanlarla da sıx bağlıdır.

3. Bir şəxsin virtual davranışının modelləri və onun virtual imicinin özü şəxsin davranış modellərinə və reallıqdakı imicinə uyğun olmaya bilər.

4. Sosial şəbəkələrdə ünsiyyət danışq dili, ifadə qabiliyyəti və nitqin azalması kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur və müxtəlif səviyyəli xüsusi nitq vahidlərindən istifadə etməklə aparılır: fonetik (qrafika və yazı vasitəsi ilə ifadə olunan yazıda), söz yaradıcılığı, leksik, morfoloji, sintaktik.

5. Sosial şəbəkə içərisindəki və ya şəbəkə ünsiyyətində qəbul edilən ünsiyyəti təsvir edən leksik vahidlər semantikasını və uyğunluğunu aktiv şəkildə dəyişdirir (yəni genişləndirir).

6. Sosial şəbəkələrdəki ünsiyyət (yəni bir kompüterin vasitəçiliyi ilə və qabiliyyətindən asılı olaraq) yüksək texnologiyaların inkişafı ilə əlaqəli zəmanəmizin digər oxşar tendensiyalarına uyğundur və perspektivli bir dil öyrənmə obyektidir.

Hazırda, müasir internetin virtual məkanında rabitə getdikcə daha çox tətbiq olunur. İntensiv ünsiyyət, çox istiqamətli və son dərəcə çoxtərəfli bir şəkildə reallaşır. Sosial şəbəkələrin meydana çıxması ilə daha çox gənc real insanlarla ünsiyyəti virtual bir əlaqə ilə əvəz etdi. Müasir insanın həyatının əhəmiyyətli bir hissəsi məhz virtual reallığın genişliyində baş verir. Sual yaranır: insan nə axtarır?! Человек никогда не найдет всей полноты только в себе самом» [1, c.183]. M.M. Baxtin dialoq ünsiyyəti haqqında qeyd edir ki, "Bir səs heç nəyi bitirmir və heç nəyi həll etmir. İki səs həyatın minimumu, varlığın minimumudur" [1, s.74].

Cəmiyyətin "virtualizasiya" meyli, yəni əsas fəaliyyətlərin internetin virtual məkanına keçməsi inkişaf edir. V.L. Silaeva bununla bağlı yazır: "... insanların ünsiyyət fəaliyyəti kütləvi şəkildə internetin virtual mühitinə köçürülür ki, bu da mövzular həqiqi və virtual olan çoxsaylı" virtual aləmlərin " (fərdlər, qruplar və icmalar) yaranmasına səbəb olur." [2, c.3]

Postmodern gerçəkliklərin meydana gəlməsini müşayiət edən antropoloji dönüş əslində eyni olaraq qaldı. İnsan özünü axtarır, kim olduğunu, həyatının məqsədinin nə olduğunu anlamağa çalışır. Üstəlik, nə qədər gəncdirsə, bu məsələnin qoyuluşu daha kəskinir. Bu işdə virtual məkan, şəbəkədən istifadə prosesində yaranan ictimai münasibətlərin məcmusu kimi başa düşülür.

İnformasiya cəmiyyətinə keçid insan üçün bir növ iki dünya arasındakı boşluq idi: sosial və virtual. Həqiqi sosial varlıq dünyası obyektivdir, yaşanır, nizamlanır, məkan baxımından müəyyənləşdirilir. Virtual dünya sonsuzdur və davamlı inkişafa və mənimsəməyə ehtiyac duyur.

Bu gün dünya əhalisinin demək olar ki, 96% -nin sosial şəbəkələrə çıxışı var. İstifadəçi sayına görə Facebook birinci yerdədir - təxminən 1,5 milyard istifadəçi. Alimlər hesablamalarına görə bir istifadəçinin sosial şəbəkədə sərf etdiyi minimum vaxt 3 saat, hesabına gündə ən azı iki dəfə baş çəkir.

Lakin sosial şəbəkələrin müsbət cəhətləri də var:

1. Axtarış sürəti. Sosial şəbəkələr iş yerindəki həmkarları, müxtəlif şəhərlərdə və ölkələrdə yaşayan qohumları və dostları ilə ünsiyyət qurmağı, yeni tanışlıqlar qazanmağı təmin edir.

2. Ünsiyyət və məlumat mübadiləsi asanlığı. Sosial şəbəkələr özünü inkişaf etdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə edilə bilər. Burada təhsil filmlərinə baxa, yaxşı musiqi dinləyə, maraqlı kitablar oxuya, xarici

dilləri öyrənmək olar. Sosial şəbəkələrdə maraq qrupları yaradıldı, burada insanları maraqlandıran məlumatları tapmaq olar, məsələn, fitness dərsləri və ya gitara dərsləri olan videolar.

3. Bununla yanaşı, sosial şəbəkələrin öyrənmə prosesi zamanı kömək edə bilər. Onların köməyi ilə mühazirə qeydləri, laboratoriya tapşırıqları və digər faydalı məlumatları mübadilə edə bilərsiniz. Müəyyən bir mövzunun icmasına qoşulmaq və tarixlə bağlı sualları ətraflı öyrənmək və ya xarici dil biliklərini yaxşılaşdırmaq imkanı da var. Bunu etmək üçün sosial şəbəkələrdə lazımi ədəbiyyata, foto və video materiallara keçid var, problemlə məsələləri qrupun digər üzvləri ilə müzakirə edə bilərsiniz.

4. Maraqlar dairəsinin yaradılması. Bir insanın nəyi sevməsindən asılı olmayaraq, şübhəsiz ki, həmfikirlərini sosial şəbəkədə tapacaq. Bunun üçün müəyyən alış-veriş edə biləcəyiniz, bir şey dəyişdirə biləcəyiniz və hətta iş tapa biləcəyiniz maraqlı icmalar və qruplar var.

5. Sosial şəbəkələr biznesin inkişafı üçün bir platformadır. Burada onlayn mağazanızı, veb dizayn studiyanızı və ya rok məktəbinizi reklam edə bilərsiniz. Reklamlar hədəf auditoriyaya yönəldilə bilər və təqdim etdiyiniz məhsul və ya xidmətlər ilə maraqlana biləcək insanlar üçün barədə məlumat əldə edə bilərsiniz. Burada yeni müştərilər tapa bilərsiniz, daimi müştərilərin sadıqlığını artırın.

Sosial şəbəkələrin mənfi tərəflərinə nəzər salaq:

1. Çox vaxt sərf etmək. Sosial biri üçün, şəbəkələr vaxtı "öldürmək" üçün böyük bir şansıdır, amma bəziləri üçün sadəcə saatlar sərf olunur. Axı bu vaxt daha çox fayda ilə sərf edilə bilər: dostlarla görüşmək, ləzzətli bir şam yeməyi hazırlamaq və ya özünütərbiyə ilə məşğul olmaq.

2. Həqiqi dünyadan ayrılma. Sosial şəbəkələrdə özümüzü həyatdan fərqli olaraq bir az fərqli şəkildə yerləşdiririk. İnternet rabitəsi sahəsindəki müasir araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, sosial şəbəkələrə daxil olan aktiv ziyarətçilərin 70% -i həyatlarını bəzəyir. Bundan əlavə, gerçəkliyi dəyişdirmək və sosial şəbəkədə zəngin və uğurlu görünmək fürsəti də bir çoxlarını aldadır. Nəticədə yaradılan virtual görüntüyə o qədər alışma riski var ki, zamanla dünyaya qayıtmaq həmişə mümkün deyil. Həqiqi ünsiyyətin virtual ilə dəyişdirilməsi ən mənfi cəhətlərdən biridir. Sosial şəbəkələrdə uzun müddət ünsiyyət qurarkən duyğularımızı klaviaturadakı hərflərlə ifadə etməyə alışırıq və üz ifadələrini, jestləri, göz təmaslarını və gerçək duyğuları unuduruq. Bəzən elə olur ki, İnternetdəki həmsöhbət bizə maraqlı görünür, ümumi mövzular çoxdur, danışacaq bir şey var, ancaq şəxsən görüşəndə hər şey bir yerdə yox olur. Bir çox insan yalnız əlində bir kompüter və ya telefon olmadan özünü narahat hiss edir.

3. Şəxsiyyətin deqradasiyası. Sosial şəbəkələrin həddindən artıq aktiv istifadəçilərinin danışmalarına diqqət yetirənsəniz, söhbətlərinin çoxunun mənasız olduğunu və adi insanlar üçün anlaşılmaz sözlərin işləndiyinin şahidi olarıq.

4. Sosial bacarıqların itirilməsi. Həqiqi ünsiyyətin əvəzlənməsi real həyatda münasibətlərin qurulmasının o qədər asan olduğu hissini yaradır, amma bu belə deyil. Səhifəyə özlər üçün bir xatirə şamı bir qərənfil və s. Zəfər Günü şərəfinə hər hansı bir smayl, şəkil əlavə edilir. İnternetdəki bir insan qazilər üçün əsl qərənfil əvəzinə xeyriyyəçi təşkilatlara və təsirlənmiş insanlara fəal şəkildə kömək etmək əvəzinə bir şəkil əlavə edərək bir iş gördüyünü düşünür.

5. Asılılıq ehtimalı. Sosial şəbəkələrin böyük asılılıq potensialı var, yəni asılılıq riski böyükdür.

6. Sosial şəbəkələr fırılacaqçılar və pis niyyətli insanlar üçün bir fəaliyyət sahəsidir. Bir çox insanlar özləri haqqında ən ətraflı məlumat olaraq artıq sayda fotosəkil göndərməyin onlara qarşı çıxma biləcəyini düşünür.

7. Sağlamlığa zərər. Sosialda daimi varlıq. Şəbəkə sağlamlığa bir az zərər verə bilər. Bir neçə saat kompüterdə oturmaq görmə qabiliyyətinin azalmasına və fiziki hərəkətsizliyə səbəb ola bilər.

8. İşləmək üçün motivasiyanın itirilməsi. Sosial mediaya aludə olan insan daha az aktivləşir. Bu gün bir çox müəssisədə işçilər sosial xidmətlərə girirlər, şəbəkə əlçatmazdır, çünki belə rabitə işdən xeyli yayındırır.

Müşahidələr göstərir ki, virtual ünsiyyətdə kobud ifadələrin say artımı çoxdur. Beş nəfərdən ikisi duyğusal bir onlayn müzakirə zamanı kimisə bloklamaq və ya "dostlar" siyahısından çıxarmaq məcburiyyətində qaldıqlarını etiraf edirlər. Əksər istifadəçilər internetdə baş verən emosional mübahisələrin ən çox həll olunmadığını söyləyirlər.

Görünən odur ki, onlayn ünsiyyət üçün bəzi qaydalar qoymağın vaxtı çatıb. Axı problem media platformalarında deyil. Problem onların istifadəçilərindədir. Əslində sosial media bizə bir-birimizlə əlaqə qurma və əlaqələrimizi əvvəllər olmadığımız yollarla gücləndirmə qabiliyyəti verir. Ancaq bütün yeni hadisələrdə tez-tez olduğu kimi, platformalardan istifadə qaydaları inkişafı ilə ayaqlaşmır.

Ədəbiyyat

1. Бахтин. Эстетика словесного творчества, М.: Искусство 1979, 424с.

2. Силаева В.Л. 2008. Интернет как социальный феномен. — Социс: сетевой журнал. Доступ: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2008-11/Silaeva_14.pdf (проверено 12.09.2015).

РЕЗЮМЕ
ВИРТУАЛЬНЫЙ ДИАЛОГ ПРОТИВ ЖИВОГО ДИАЛОГА
Эминли Б.И.

Ключевые слова: интернет, социальные сети, компьютер, виртуальное общение, виртуальный диалог

В статье говорится о росте интереса к виртуальному общению, положительных и отрицательных сторонах этого общения. На современном этапе коммуникативный процесс осуществляется с помощью социальных сетей, которые предполагают взаимодействие людей и влияют на механизмы их сознания. Социальная сеть как коммуникативное пространство представляет собой большую область взаимодействия людей в контексте необходимости достижения своих целей с использованием для этого аккаунта. Именно виртуальное общение отделяет людей друг от друга в реальности, в отличие от живого общения.

SUMMARY
VIRTUAL DIALOGUE VERSUS LIVE DIALOGUE
Eminli B.I.

Keywords: internet, social networks, computer, virtual communication, virtual dialogue.

The article deals with about the growing interest in virtual communication, the positive and negative sides of this communication. At the modern stage, the communication process is carried out using social networks, which involve the interaction of people and influence their consciousness mechanisms. A social network as a communication space is a large area of interaction between people in the context of the need to achieve their goals using an account for this. It is virtual communication that separates people from each other in reality, unlike live communication.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Əhməd zadə Gülöyşə Azad qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
gulu010894@gmail.com

Açar sözlər: dil, frazeologiya, birləşmə, idiom, məna, tərkiblər, linqvistika

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusunda frazeologiya deyilir. Frzeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənbəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini forma və məzmun zəngiliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qramatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s tədqiq edir. “Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətməmişdir. O söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi söz- lərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin bəzisi frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın həyat təcrübəsini, tarixi keçmişini, adət və ənənələrini, mentalitetini, müdrikliyini, hazırcavablığını, mürəkkəb situasiyalardan baş çıxarmaq qabiliyyətini əks etdirən obrazlı linqvistik vahidlərdir Dünyanın bütün dillərində frazeoloji vahidlərin yaranma yolları və üsulları eyni olmasa da, oxşar və universal cəhətləri çoxdur. Bu, hər şeydən əvvəl, dildaxili və dilxarici amillərin təsiri ilə izah oluna bilər. Frazeologizmlərin təzahür formaları və ifadə vasitələri eyni olmasa da, mahiyyətə onları yaxınlaşdıran universal cəhətlər də olmamış deyildir. Müxtəlif dil materialları əsasında frazeoloji birləşmələrin hərtərəfli tədqiqi onların linqvistik təbiətinə nüfuz etməyə imkan verir. “İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətində frazeoloji birləşmə frazeoloji vahidin bir növü kimi verilmişdir.

İsmi frazeoloji birləşmələrin əsas təşkilədiciləri istisnasız olaraq adlar, isimlərdir. Amma bunların ümumi məzmunu nitq hissələrinə mənsubiyyət, cümlədə tutduğu funksional mövqe baxımından başqa-başqa ola bilər. Həmin mövqedən yanaşdıqda elmi ədəbiyyatda adyektiv və adverbial səciyyəli frazeoloji vahidlər kimi qeyd olunan frazeoloji birləşmələri də ismi frazeoloji birləşmələr sırasına aid etmək olar.

İsmi frazeoloji birləşmələr eyni sözün simmetrik təkrarından yaranır. Bunların tərəfləri arasında Azərbaycan dilçiliyində yaxşı öyrənilmiş tabesizlik əlaqəsi özünü göstərir. Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələrin tərəfləri arasında aralıq qoşması işlənir (Azərbaycan dilində aralıq şəkilçi). Məsələn: step by step «addım-addım», «addımbaaddım». Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilində həmin frazeoloji vahidin müqabilində iki müxtəlif quruluşlu ifadə vasitəsi işlənir ki, o, Azərbaycan qrammatik ənənəsində mürəkkəb

söz hesab edilir. Addımbaaddım formasında -ba- orta (aralıq) şəkilçisinin ingilis dilindəki by orta (aralıq) qoşmasına müvafiq gəlməsi bu iki dil arasında hansısa tipoloji yaxınlıqdan danışmağa əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, -ba- şəkilçisi fars mənşəlidir, müvafiq sözdüzəltmə üsulu da oradan gəlir. [2, s.10]

Bəzən frazeoloji birləşmələr semantik və funksional baxımdan bir- birinin əksini təşkil edən tərkib hissələrindən təşkil olunur. Bunlar bir qayda olaraq əsas tərkib hissələrinin funksional özünəməxsusluğuna işarə edən köməkçi vasitələrlə (ingilis dilində əks məzmunlu istiqamət göstəriciləri ilə) təchiz olunurlar. Məsələn: from head to foot (eləcə də: from head to hell, head to foot)-«başdan-ayağa», «başdan-ayağadək (-can, qədər, kimi)», «təpədən dırnağa (-can, -dək, kimi)». Göründüyü kimi, ingilis dili materiallarında əsas təşkilədicilərin ifadə vasitələri ilə bərabər köməkçi vasitələrin də işlənməsi ilə bağlı olan fərqlər mövcud- dur (head foot, head-hell, from-to: həтта təkcə: to). Buna oxşar fərqlər Azərbaycan dilinə məxsus olan frazeoloji birləşmənin variantları arasında da müşahidə olunur.

Elə hallara da rast gəlinir ki, frazeoloji birləşmələr semantik və funksional baxımdan müxtəlif tərkib hissələrindən təşkil olunur. Bu halda to qoşması məqsəd, təyinat məqamında işlənir. Məsələn, a hard nut to crack «çətin adam», «gönüqalın adam», müq.ət.: çətin qoz. Deməli ki, Azərbaycan dilində məzmun və ifadə baxımından ingilis dilindəki frazeoloji vahidə yaxın olan formalar vardır, amma onların işlənmə məqamı ingiliscədəkilərlə tutmur. Belə ki, məsələn, azərbaycan çətin qoz ifadəsi onomasioloji baxımdan ingiliscə hard nut ifadəsinə uyğun gəlir, amma o, insana aid edilmir. Gönüqalın ifadəsi isə semantik cəhətdən ona müvafiq gəlir, amma hard nut frazeobirləşməsindəki obrazlılıq onda yoxdur, daha doğrusu, gönüqalın adam ifadəsindəki obrazlılıq tamam başqadır. [2, s.11]

İdiomlar isə frazeoloji birləşmələrin digər növüdür və onlar da frazeoloji birləşmələr kimi başqa dillərə olduğu kimi tərcümə edilə bilmir. Frazeoloji birləşmələr kimi idiomlar da kəlmə-kəlmə tərcümə edilsə, heç bir məna kəsb edə bilməz. İdiomlarda və ya ümumən frazeoloji birləşmələrdə ekvivalentlik məsələsi həmişə problemlə məsələ olaraq qalmaqdadır. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmənin başqa bir dilə transformasiya olunması zamanı, onun bir sözlə əvəz edilməsi məsələsi də gündəmdə olan məsələlərdən hesab edilir. Lakin fərqli baxışlar da var. Məsələn: Bir fikrə görə hər hansı bir bütöv birləşmənin mənasını bir sözlə ifadə etmək düzgün deyil. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, bu fikirdə müəyyən həqiqətlər vardır. Çünki eyni bir fikri, hər hansı bir sözlə əvəz etmək mümkün olarsa, o zaman iki və daha artıq sözdən ibarət olan birləşmədən istifadəyə ehtiyac qalmır. Digər tərəfdən götürüldükdə isə, dildə hər bir vahidin öz yeri var. Dil isə mürəkkəb bir sistem olduğundan o dilə məxsus olan hər hansı bir fikrin müxtəlif yollarla müxtəlif sözlərlə ifadəsi dilin imkanlarının bariz göstəricisidir. Lakin ayrı-ayrı ifadə vahidlərindən istifadə edilməsi həm də müxtəlif məqsədlərə xidmət etmiş olardı. Bu bərdə bir çox tədqiqatçıların özlərinə məxsus fikirləri var. Məsələn, S.Əliyeva hər hansı bir birləşmənin bir sözlə əvəz olunması məsələsinə toxunduqda nə baş verəcəyi bərdə öz tədqiqat əsərində yazır: “Razılaşmaq lazımdır ki, frazeologizmi sözlə ekvivalent hesab etmək heç də frazeologizmlə sözü eyniləşdirmək demək deyil. Məsələ burasındadır ki, biz sözlə frazeologizmi sinonim kimi işlədə bilirik. Bu hal həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində müşahidə olunur. Məsələn: əldən düşmək yorulmaq; to get on one’s nerves – to away, to irritate kimi xarakterizə oluna bilən ifadələr hələ də var və mövcud olaraq qalmaqdadır. Məhz bu mənada frazeologizmlə söz bir-birinə ekvivalent sayılır və buna heç bir şübhə yoxdur. Əlbətdə söz və frazeologizm bir-birindən fərqlənməsə, onlar dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrinə aid edilə bilməz. Bu fərq, şübhəsiz ki, mövcuddur. [3, s.101]

Bir çox tədqiqatçılar da vardır ki, idiomların hərfi tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyünü dillərin milliliyi ilə əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə, belə əlamətləri sırf dillərin milli xüsusiyyətində görürlər. Məsələn: S.Murtuzayev yazır: “Ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir”. [5, s. 28]

Digər tərəfdən isə idiomlar frazeoloji qovuşma kimi götürülür ki, həmin bu frazeoloji vahidlərin (idiomların) ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənanı ifadəsinə xidmət etmiş olsun. Məsələn: aşağıdakı misallarda qeyd etdiyimiz hallar baş vermiş, bu söz birləşmələrinin komponentləri öz müstəqilmənalılarından uzaqlaşaraq, frazeoloji qovuşmada, tamamilə başqa bir mənanın meydana çıxmasına şərait yaratmışdır və ya səbəb olmuşdur. Nəzər salaq: *He pulled himself together quickly. They were at their ruit’s end. The soldier will keep their eyes open in the country, where the blacks known to be hostile cümlələrindəki ifadələr olan pull together, at wit’s end və keep eyes open* söz birləşmələri faktiki olaraq öz mənalılarından uzaqlaşmış, tamamilə fərqli bir idiomun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu ifadələr birləşmə tərkibində müvafiq olaraq, Azərbaycan dilində “*özünü ələ almaq*”, “*çaş-baş qalmaq*” və “*ayıq-sayıq olmaq*” mənalının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan tədqiqatçılarından da bir çoxları frazeoloji qovuşmanı idiom hesab edirlər. Bunlara misal olaraq Ə.Hacıyevanı, E.Nəcəfovu, A.Cəfərovu göstərmək olar. Bu tədqiqatçılara görə, frazeoloji qovuşmalar (idiomlar) digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, tamamilə dəyişmiş mənaya malik olan söz qruplarıdır. Belə

ki, onlar motivləşmir, yəni onların mənası, tərkib hissələrinin mənalardan ibarət deyildir, yalnız məcazlaşma prosesinə uğrayıblar.

Məsələn: *to come a cropper* – “*fəlakətə uğramaq*”; *neck and crop* – “*təməmilə bütün*”; *at six and seventh* – “*çaş-baş halında*”; *to get one’s cap at smb.* – *bir kəsin diqqətini cəlb etmək*. [3, s. 61]

Sonda, onu qeyd edək ki, metaforik düşüncə tərzli bir çox idiom və idiomatik ifadələrin mənasını təsvir etmək mümkün olur. Bu zaman metaforik düşüncə tərzli hər hansı bir şəxsə, davamın məcazi mənasını məhz təsəvvür nəticəsində dərk etməyə, başa düşməyə kömək edir. Metaforik düşüncə tərzinin belə xüsusiyyətləri, hər iki dildə mövcud olan idiomların hər mənalı, həm obrazlı, həm də məntiqi cəhətdən əsaslandırılıla bilən frazeoloji vahidlər olduğu qənaətinə gəlməyimizə zəmin yaradır.

A piece of cake – “*Winning the game is a piece of cake once you understand how to play*” idiomu ingilis dilindən tərcümə edilən zaman “*çox asan*” mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilində “*a piece of cake*” birləşməsinə qarşılıq göstərilə biləcək frazeoloji birləşmə mövcud deyildir. Ancaq həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində qarşılıqlı şəkildə göstərə biləcəyimiz frazeoloji birləşmələr, idiomlar mövcuddur. *Break the ice* – *Ağzına su almaq* frazeoloji birləşmələri hər iki dildə “*sakit qalmaq, danışmamaq*” mənalarda işlədilir. Azərbaycan və ingilis dillərinin fərqli dil sistemləri mövcuddur. Hər iki dildə ortaq frazeoloji birləşmələr göstərilə bilər.

Frazeoloji birləşmələr məna və məzmun cəhətlərinə görə müxtəlif olsalar da, yaranma yollarına görə sürətdə fərqlənmirlər. Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələri şərti olaraq ismi və feli frazeologizmlərə bölmək olar. Müxtəlif sistemli dillərdə qeyri-feli frazeologizmləri isimlə ismin, sifətin, sayın birləşməsi yolu ilə yaranır. Ayrı-ayrı dillərdə isimlə müxtəlif nitq hissəsinin yanaşı işlənməsi yolu ilə yaranmış frazeologizmlərin nisbəti eyni olmur. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidləri sabitlik, milli özünəməxsusluq, nitqdə bərpə olunma qabiliyyəti, mənanın semantik bütövlüyü, komponentlərin ayrı yazılması, struktur açıqlığı, predikativlik və s. ümumi cəhətlər birləşdirir. Predikativlikdən başqa bütün sadalanan xüsusiyyətlər ismi frazeoloji birləşmələrdə geniş təzahür spektrinə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Amosova N.N. Fundamentals of English phraseology.
2. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər. AMEA-nin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu., № 1, 1999, s. 100-104
3. Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English phraseology. Baku: Elm and Tehsil, 2009, 228 p.
4. Mehdiyeva E. İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı-2005
5. Murtuzayev S. M.F. Axundovun komediyalarının dili və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azər nəşr, 1962, 114 s.

РЕЗЮМЕ

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Ахмадзаде Г.А.

Ключевые слова: язык, фразеология, единица, идиома, смысл, комбинация, лингвистика

В статье рассматривается функционирование предикативных фразеологизмов через сложные предложения. Также сравниваются некоторые фразеологизмы.

SUMMARY

PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

Ahmadzade G.A.

Key words: language, phraseology, unit, idiom, meaning, combinations, linguistics

In the article it is also considered operating of predicative phraseological units is through complex sentences. It is also compared some of phraseological units.

V SİNİFDƏ ÖYRƏDİLƏN FONETİK QAYDA VƏ TAPŞIRIQLARA YENİ BAXIŞ

Əliyev Elşad Taleh oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

eliyevelsad668@gmail.com

Açar sözlər: fonetika, summativ, sait səs, samit səs, ahəng qanunu, eynicinsli saitlər.

Fonetika kursu sistemli şəkildə V sinifdə tədris olunur. Yeni proqramın (kurikulumun) illik planlaşdırılmasına əsasən V sinifdə Azərbaycan dili fənninin tədrisinə [4-6 həftə arası kiçik summativ, yarımillik sonu böyük summativ qiymətləndirmə aparmaqla] 160 saat tədris yükü nəzərdə tutulmuşdur. Burada Fonetika bəhsi I bölmədə (Ailə və Məktəb) verilmişdir. Bölmənin daxilində verilmiş 11 mətn üzərində iş prosesində dil qaydalarının əsas hissəsi keçirilir. Amma bununla bərabər “Saitlərin növləri”, “Samitlərin növləri”, “Ahəng qanunu”, “Saitlərin uzun tələffüzü”, “ “O” saitinin “a” kimi tələffüzü”, “Söz sonunda cingiltili samitlərin tələffüzü”, “Sözlərin sonunda cingiltili samitlərin tələffüzü”, “Sözlərin sonunda k-y əvəzlənməsi”, “ “Q” samitinin yazılışı və tələffüzü”, “Qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər”, “Qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər”, “Qoşasamitli sözlərin tələffüzü”, “Heca və vurğu. Sözlün səs tərkibinə görə təhlili” və sonda “Dil qaydaları üzrə təkrar” verməklə fonetikanın nəzəri məsələlərinə də yer verilmişdir. “Dil qaydaları” başlığı altında isə hər bir mətn və ona daha uyğun olan nəzəri materialın altında 61 çalışma verilmişdir.

V sinif dərslisinin təhlili nəticəsində məlum oldu ki, xalq arasında yayılmış olan “orta məktəbdə dil qaydaları yoxdur” fikri özünü doğrultmur. Düzdür, daha ənənəvi proqramda olduğu kimi geniş şəkildə dil qaydaları verilməmişdir. Yəni, V sinif dərslisində o fonetik qaydalara üstünlük verilir ki, şagirdlər öz yazılı və şifahi nitqində ondan istifadə etsin. Gələcək həyatlarında və işlərində özlərini, öz işlərini təqdim etmək, öz fikrini çatdırmaq, insanlarla ünsiyyətə girə bilmək üçün bu qayda və tapşırıqlar çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Tapşırıqlarda həm hafizə, həm tənqidi təfəkkür, həm məntiqi təfəkkür, həm də yardımcı təfəkkürün inkişaf etdirildiyinin şahidi oluruq.

Bütün bunlarla bərabər yeni proqramla hazırlanmış dərslərdə bəzi ziddiyyətli hallar da mövcuddur:

1. Eynicinsli və müxtəlifcinsli sait qoşalığı haqqında nəzəri material az verildiyi halda mətnlərdə bu qaydalara aid sözlər var: üzəşəği [“Ala-bəzək torba” mətni], addımlayan [“Orxan və Təpəl” mətni], təəccübləndiyini [“Hamının bildiyi var” mətni] və s.

2. Samit qoşalığına aid dil qaydalarının azlıq təşkil etməsi. Cüssəli və qüvvətli (“Təcili qan lazımdır” mətnində), yerindən, vəziyyət, düşünəndən, xəstəxana [“Xeyirxah Əli” mətni], xəstəlikdən [“Orxan və Təpəl” mətni] və s.

3. Ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq dil qaydaları söz daxilində deyil, daha çox birləşmə daxilində, cümlə daxilində, mətn daxilində tədris olunmaqla şagirdlərin məzmun xətləri üzrə təlim nəticələrinə yiyələnməsinə xidmət edir.

4. Ahəng qanuna tabe olan alınma sözlər haqqında məlumat verilmədiyi halda mətnlərdə bu sözlər mövcuddur: Adamlar [“Hamının bildiyi dil” mətni] və s. Lakin bu materiallar öyrədilmədiyi halda, Dövlət İmtahan Mərkəzinin 9 illik bazada imtahanında isə bu tipli qapalı suallar verilir. Bu isə şagirdlər qarşısında bəzi suallar yaradır. Bu yanaşmalar dərslərin tərtibçisinin məsələyə dərinlən bələd olmadığını göstərir. H.Balıyev və A.Balıyev yazırlar ki, “Təfəkkürlə dilin vəhdəti və fərqi psixoloji köklərə malikdir və təlim prosesinin necə qurulmasından asılı olmayaraq mövcuddur” [2, s.79]

5. II Məzmun standartında düzgün oxu vərdislərinin yaradılması məqsəd seçildiyi halda məntiqi vurğu haqqında məlumat proqramda yoxdur. Əgər şagird vurğunu cümlədə təyin edə bilmirsə o, cümlədəki sözlərin vurğusunu yerli-yerində işlətməkdə çətinlik çəkəcək. Müəllim unutmamalıdır ki, şagirdin hər hansı turist kimi Azərbaycan dilində danışması hələ o demək deyil ki, o şagird Azərbaycan dilində düzgün, dəqiq və ifadəli danışır. Bu mövzuda Afad Qurbanov “Müasir Azərbaycan Ədəbi dili” kitabında yazır: “Danışqı prosesində intonasiya əlamətləri də xüsusi üslubi vəzifə yerinə yetirir” [4, s.26]. Buna görə də müəllim lazım gəldikcə məntiqi vurğu məsələlərini də şagirdlərlə birgə “Proqnozlaşdırılmış oxu” kimi texnikalardan istifadə etməklə şagirdlərə mənimsətməlidir. Burada bir-birini qiymətləndirmənin də xüsusi rolu mövcuddur.

6. Fonetik təhlil anlayışı ilə yanaşı sözlün səs tərkibinə görə təhlili anlayışı da işlədilir.

7. Mətnlər üzrə verilən suallar daha çox şagirdlərin obrazlı və ifadəli nitqinin inkişafına xidmət edir. Məsələn: “İradənin gücü” mətnində bunu aydın şəkildə görə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Təlimin ümumi sistemində ana dilinin əhəmiyyəti və yeri / Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı-1974, №1 [81] s.3-16
2. Balıyev H.B., Balıyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
3. Dostəliyev H., Səfərov Y. [Kolanı kənd orta məktəbinin dil-ədəbiyyat müəllimləri] “Fonetik təhlilin tədrisi təcrübəsindən”. “Muğan” qəzeti, 23 yanvar 1971, № 10, s. 3
4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild [2 cildə], Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 452 s.

РЕЗЮМЕ
НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИЗУЧЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ПРАВИЛ И ЗАДАНИЙ В V КЛАССЕ
Алиев Э.Т.

Ключевые слова: фонетика, сумматив, гласный звук, согласный звук, закон гармонии, гласные одного пола.

Тема фонетики систематически введена в пятом классе общеобразовательных школ. В данном исследовании было определено, как правила фонетики представлены в учебниках для этого класса. Подход к этой теме был научным и методологическим, отмечены положительные аспекты существующих учебников и указаны их недостатки. Были даны методические рекомендации по организации учебников. Отмечена важность обращения внимания учащихся на правильную, точную и выразительную речь на азербайджанском языке.

SUMMARY
A REVIEW OF THE PHONETIC RULES AND ASSIGNMENTS TAUGHT IN V CLASS
Aliyev E.T.

Key words: phonetics, summative, vowel sound, consonant sound, law of harmony, vowels of the same gender.

The topic of phonetics has been systematically introduced in the fifth grade of general education schools. In this research, it has been determined how phonetic rules are presented in textbooks in that grade. The subject has been approached from a scientific and methodological perspective, positive aspects of existing textbooks have been noted, and shortcomings have been criticized. Methodological recommendations have been given for organizing the textbooks. The importance of paying attention to proper, accurate, and expressive speech in Azerbaijani for students has been emphasized.

GRAMMATİK TƏRİF VƏ QAYDALARIN DİLÇİLİYİN AYRI-AYRI BÖLMƏLƏRİ İLƏ
ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ

Əsgərli Ləçin Əjdər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə Azərbaycan
Lachinaskerli@gmail.com

Açar sözlər: nitq inkişafı, qrammatika, məktəb, dərslik

Xalqımızın Ümummilli Lideri H.Ə.Əliyevin bu kəlamı artıq dillər əzbəridir: “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini-Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir”. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin uğurla həyata keçirildiyi indiki dövrdə bu sözlər daha böyük aktualıq kəsb edir.

Zaman-zaman insanlar bir-biri ilə söz vasitəsilə əlaqə saxlamış, sözlə ünsiyyətə girmişlər. Söz qəlbin açarıdır, insan həm başqaları ilə, həm də öz-özü ilə sözlə danışır. Söz danışanın tərbiyəsini, kimliyini göstərir. Dahilərdən biri əbəs yerə deməyib ki, “Bir səsini çıxart, görüm sən kimsən?”. M.Füzulinin bu misraları dillər əzbəridir:

*Xəlfə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz...*

Təkcə nə demək əsas deyil, həm də necə demək əsasdır. Danışıda, nitqdə həm forma, həm də məzmun əsas götürülməli, vəhdətdə fəaliyyət göstərməlidir. Məhz bu, yüksək nitq göstəricisidir, yəni nitq mədəniyyətidir. Milli mədəni nitqin inkişafı dilin daşıyıcılarından asılı olduğu kimi, dilə göstərilən dövlət qayğısı ilə də bağlıdır.

Göründüyü kimi, fərmanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin – düzgün yazı və düzgün tələffüz təliminin nizamlanmasına, inkişaf tempinin artırılmasına zərurət yarandığı xüsusi olaraq vurğulanır. Bu işə ibtidai, orta məktəblərdən başlanılmalı, qazanılmış bilik və bacarıqların düzgün, ədəbi normalara uyğun nitqin formalaşdırılmasına yönəldilməsi müasir dövrün tələbi kimi irəli sürülməlidir. Çünki “Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərə dilimizin müxtəlif sahələri üzrə müvafiq biliklər verməklə yanaşı, “bu biliklər zəminində onlarda hərtərəfli nitq hazırlığı, yəni savadlı yazı, şüurlu və rəvan oxu vərdişləri, təlim informasiyalarını düzgün başa düşmək, ünsiyyətin müxtəlif şəraitlərində (rəsmi yığıncaqlarda, müsahibələrdə, müxtəlif məclislərdə, qatarda, mağazada və s.) öz fikrini şifahi və tələb olunan hallarda yazılı olaraq sərbəst, dəqiq və düzgün ifadə etmək bacarıqları yaratmaqdan ibarətdir.” [22, 11; həmçinin bax: 104, 5]

Bu məqsədə nail olmaq üçün şagirdlərə dilimizin fonetik, eləcə də orfoqrafik və orfoepik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normaları haqqında mükəmməl biliklər vermək lazımdır. Bu biliklər isə qrammatik məfhum, tərif və qaydaların öyrənilməsi ilə bağlıdır. Şagirdlərin təfəkkürünü və onlarda yüksək mədəni nitqi yaratmaq təlim və tərbiyənin, eləcə də Azərbaycan dili tədrisi metodikasının mərkəzi problemlərindən biridir. Onun həlli dil tədrisinin bir sıra xüsusi məsələlərinin tədqiqindən, o cümlədən şagirdlər tərəfindən qrammatik məfhumların mənimsənilməsinin elmi əsaslarını öyrənməkdən asılıdır [48, 3–4].

Məfhum isə qrammatik qaydalarla birbaşa əlaqədardır. Hər hansı bir məfhumun obyektiv şəkildə qavranılması məhz onun tərifı və ya onun haqqındakı qayda ilə birbaşa bağlıdır, çünki “qrammatik məfhumlar dildə obyektiv olaraq mövcud olan qrammatik qaydalar sisteminin ümumiləşmiş şəkildə inikasıdır” [48, 7].

Bəs tərif nədir, o cümlədən qrammatik tərif nədir? Bu suala metodik ədəbiyyatda belə cavab verilir: “Məfhumun məzmununu açan məntiqi əməliyyat isə qrammatik tərif adlanır” [48, 27]. Göründüyü kimi, qrammatik tərif və qaydalar şagirdləri həm düşünməyə, həm də anlayıb tətbiq etməyə yönəldir ki, bu da məhz interaktiv təlimin tələblərinə cavab verir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqinin əsas istiqamətlərindən birinin nitq fəaliyyəti növlərinin (dinləyib – anlama və danışma, oxu, yazı) qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınması olduğunu diqqətə çəksək, [43, 10] görürük ki, düzgün və rəhbərli nitq vərdişlərinin yaranmasında əsas rolunu elə qrammatik tərif və qaydalar oynayır.

Qrammatik tərif və qaydaların öyrədilməsi prosesində şüurluluq əsas prinsip kimi götürülməlidir. Ənənəvi təhsil sistemində şagird bilikləri hazır şəkildə alırdısa, şəxsiyyətyönümlü olan təhsil konsepsiyasının (milli kurikulumun) tələblərinə görə, şagird bilikləri özü əldə etməli, müəllimin müşahidəsi və rəhbərliyi ilə tədqiqatçılıq fəaliyyəti göstərməlidir. Deməli, şagirdlərdə ədəbi dilin müvafiq normalarına (orfoqrafik, orfoepik, leksik, qrammatik, üslubi və s.) aid bacarıq və vərdişlər formalaşdırmaq və onlarda fikrini aydın və başa düşüləcək bir səviyyədə çatdırmaq vərdişini yaratmaq üçün dilçiliyin ayrı – ayrı sahələri üzrə mükəmməl və şagirdyönümlü biliklər əldə edilməlidir. Bu dilçiliyin ayrı – ayrı sahələrinə, eləcə də fonetikaya aiddir, çünki düzgün yazı və oxu vərdişlərinin əsası elə fonetikadan başlanır.

Morfologiyanın tədrisi ilk olaraq “nitq hissələri” anlayışının təqdimi ilə başlanır və dərsləklərdə sözlərin ya qrammatik, ya da leksik-qrammatik mənalarına görə müəyyən qruplara, yəni nitq hissələrinə ayrılması qeyd olunur. Daha sonra əsas nitq hissələrinin müstəqil leksik mənaya malik olub, müəyyən əşyanı, əlaməti... bildirməsi, cümlədə bu və ya digər cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi, köməkçi nitq hissələrinin isə müstəqil leksik mənaya malik olmaması və cümlədə heç bir cümlə vəzifəsində işlənməməsi göstərilir. Bəzi dərsləklərdə müəyyən bir suala cavab vermək və ya verməmək, şəkildə qəbul edib dəyişmək və ya dəyişməmək də bura əlavə olunur. Göründüyü kimi, burada təyinedici qaydalardan istifadə edilməmiş, üstünlük köməkçi-təsviri qaydalara verilmişdir. Burada “qrammatik mənə” anlayışına görə bölgü bütün nitq hissələrinə şamil edilir, daha sonra müstəqil leksik mənaya malik olub-olmamağa görə nitq hissələri iki qrupa bölünür. Əslində nitq hissələrinin üç əlamətə görə bölünməsi elmi qrammatikadan irəli gəlir. EA-nın 1951-ci ildə buraxdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında nitq hissələri belə şərh edilir: “...nitq hissələri sözlərin müstəqil mənə, sintaktik rol və morfoloji əlamətlərə (kəmiyyət, hal, növ, zaman, forma...) malik olmuş lüğət- semantik qruplarıdır”

Problemin bu şəkildə qoyuluşu prof. Y. Seyidovun rəhbərliyi və iştirakı ilə yazılmış orta məktəb dərsləklərində metodiki baxımdan davam etdirilir. O, nitq hissələrinin bölgüsündən danışarkən ənənəvi prinsiplərdən imtina edir və sözlərin lüğəvi mənasını əsas götürür. Lüğəvi mənası olan sözlərə əsas nitq hissələrini aid edir və göstərir ki, “lüğəvi mənası olan sözlər nitqimizin əsasını təşkil edir. Biz bu sözlərlə cümlə qururuq və fikrimizi ifadə edirik”. Prof. Y.Seyidov öz prinsiplərinə uyğun olaraq, bəzi fəli bağlama, isim və sifətlərin də zərf yerində işləndiyini qeyd edərək, bir sözün bir neçə nitq hissəsi kimi qəbul edilib- edilməməsi haqqında mübahisələrə aydınlıq gətirir.

Morfologiyanın tədrisi zamanı diqqəti çəkən məsələlərdən biri də morfologiyanın sintaktik əsasda tədris olunmasıdır. Bu zaman ibtidai sinifdə keçilənlərin təkrarına, o cümlədən ibtidai siniflərdə sintaksis kursunun yada salınmasına və düzgün işarələrinə ayrıca saatların ayrılması təqdirəlayiqdir. “Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı”nda V sinifdə “Sintaksis kursu və düzgün işarələri” bölməsinin təkrarı üçün 21 saat vaxt ayrılır. Bu, indiyədək mövcud olan proqramlardan fərqli olaraq, ibtidai sinifdə keçilənləri təkrar etmək, Azərbaycan dili qrammatikasının ayrı-ayrı bölmələrini qarşılıqlı əlaqədə və daha səmərəli tədris etmək üçün zəruri olan addımlardandır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. A. Qrammatik vərdişlərin təşəkkülü və inkişafında tərifləri mənimsəmənin rolu / API-nin “Elmi əsərləri”, №1, 1966
2. Abdullayev Ə. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili: 4 cildə, IV cild (sintaksis). Bakı: Şərq-Qərb, 2007- 468 s.
3. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı: EA nəşri, 1963, -142 s.
4. Kazımov Q. Ş., Seyidov Y. M. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-8 sinifləri üçün dərslik, 280 s.
5. Seyidov Y.M., Əsədova T.A. Azərbaycan dili, Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 128 s.
6. Seyidov Y.M. Əsərləri (on beş cildə). X cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 552 s.

РЕЗЮМЕ
ПРЕПОДАВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ОПРЕДЕЛЕНИЙ И ПРАВИЛ
В ВЗАИМОСВЯЗИ С РАЗЛИЧНЫМИ ОТДЕЛАМИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Аскерли Л.А.

Ключевые слова : развитие речи, грамматика, школа, учебник

В статье говорится о формировании культуры речи на основе грамматических норм. В процессе обучения грамматическим определениям и правилам следует брать за главный принцип осведомленность. Преподавание морфологии сначала начинается с введения понятия «части речи», а в учебниках упоминается деление слов на определенные группы, т. е. части речи, по либо их грамматическому, либо лексико-грамматическому значению. С методической точки зрения она продолжена в учебниках для средней школы, написанных под руководством и при участии проф. Ю.Сейдова. Представленная работа показывает, что развитие культуры речи возможно при использовании всех возможностей языка.

SUMMARY
TEACHING OF GRAMMATICAL DEFINITIONS AND RULES IN RELATION
TO DIFFERENT DEPARTMENTS OF LINGUISTICS

Askerli L.A.

Key words : speech development, grammar, school, textbook

The article "Grammatical definition and teaching of rules related to different sections of linguistics" talks about the formation of speech culture based on grammatical norms. In the process of teaching grammar definitions and rules, awareness should be taken as the main principle. The teaching of morphology first begins with the introduction of the concept of "parts of speech", and the textbooks mention the division of words into certain groups, i.e. parts of speech, according to either their grammatical or lexical-grammatical meaning. Putting the problem in this way prof. It is continued from a methodical point of view in secondary school textbooks written with the leadership and participation of Y.Seyidov. The presented work shows that the development of speech culture can be possible if all the possibilities of the language are used.

“DİVANÜ-LÜĞAT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ “AR-ƏR” ŞƏKİLÇİSİNİN MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əsgərova Ləman Səməd qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

[*lemanasgerova1@gmail.com*](mailto:lemanasgerova1@gmail.com)

Açar sözlər: “Divanü-lüğət-it-türk”, -ar, -ər, şəkilçi, feil, zaman.

M.Kaşğarlının “Divanü-lüğət-it türk” əsərində zəngin feil layı toplanmış və onların bir sıra qrammatik xüsusiyyətlərinin izahı verilmişdir. Bu cəhəti iki baxımdan əhəmiyyətli hesab edə bilərik. Birincisi, həmin feillər dilimizin qədim qrammatik quruluşunda feilin yer və mövqeyini aydınlaşdırır. İkincisi M.Kaşğarlının feil bəhsi ilə əlaqədar təhlilləri bugünkü tədqiqatçılara müəyyən istiqamət verə bilər. Yəni “Divan”dakı feilləri, zənnimizcə, bu istiqamətlərdə öyrənmək daha məqsədəuyğundur. İndiyə kimi Azərbaycan dilçiliyində həmin mövzu monoqrafik şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Bildiyimiz kimi, gələcək zaman türk dillərində ehtimal olunmayan iş və hərəkətləri ifadə edir. Gələcək zaman iş və hərəkətin nitq anından sonra baş verəcəyini və ya verməyəcəyini bildirməyə xidmət edir. M. Kaşğarlının “Divan”ında gələcək zaman başlıca olaraq gələcəkdə baş verəcək, icra ediləcək hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilir.

N.Hacıeminoğlu “Divanü-lüğət-it türk”də 3,477 feil işləndiyini göstərmişdir. Bu da kitabdakı bütün sözlərin təxminən 40 faizinin feillərdən ibarət olduğu mənasına gəlir. Bunu “Divan”ın quruluşu da təsdiq edir. M.Kaşğari “Divanü-lüğət-it türk” əsərinin birinci kitabının (həmzəli sözlər kitabı) ikinci qismini həmzəli feillərə ayırmışdır. Burada əliflə başlayan və müxtəlif hərəkətlərlə hərəkətlənmiş feillər verilmişdir. Məsələn: *akdı-axdı*.

“Divanü-lüğət-it türk”ün ikinci kitabının (salim kitabı) təxminən yarısı salim feillərdən ibarətdir. Buraya tərkibində ərəbcə hərfi-illət adlanan, əlif, vav, ye hərflərindən biri və təkrarlayan hərfi olmayan feillər daxildir. Əgər bir feilin üç hərfinin üçü də samitlərdən ibarətdirsə, ona səhih və ya salim (sağlam) feil deyilir. Feildə hərflərdən biri əlif, vav, yaxud ye-dirsə, o, mənqus (naqis, nöqsanlı) feil adlanır. “Divanü-lüğət-it türk”ün ikinci kitabında iki, üç, dörd, beş və altı hərfli sağlam və naqis feillər və onların şəkilləri (müştərək, təsirli, təsirsiz feillər, hal və hərəkətin davamlılığını göstərən feillər, inkarlıq anlayışı, feili sifət, feili bağlama, məsdər, keçmiş və gələcək zaman və s.) təsvir edilmişdir. Məsələnin daha yaxşı anlaşılması üçün salim feillər qisminin quruluşuna baxaq:

“Divan”da *-qan* şəkilçisi bəzi hallarda *-er* qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin mövqeyində çıxış edir. Məs: *ozutqan: bu er ol atın ozutqan= bu adam atını daima ileri sürer*. “Divan”da *-qan* şəkilçili 20 indiki zaman feilinin nümunəsi və şərh verilmişdir.

M.Kaşğarlı bu şəkilçinin *erdi* feilindən əmələ gəldiyini qeyd edir və *ton qızardı, qon qarardı* cümlələrində *qızardı, qarardı* feillərinin *qızıl erdi və qara eridi* sözlərindəki səslərinin düşməsi ilə yarandığını göstərir. Bununla belə, *ar//ər* şəkilçilərinin də *-ır//ir* variantlarında olduğu kimi, bir tərəfdən feildüzəldici şəkilçi olmaqla, eyni zamanda indiki və müzərə zamanlarının ifadəçisi kimi tarixi abidələrin dilində, o cümlədən M.Kaşğari “Divanü-lügat-it türk” və “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işləndiyini görürük. Bu cəhət göstərir ki, *ar//ər* formaları orta əsrlərin əvvəllərində qeyri-qəti gələcək və indiki zaman anlayışlarını ifadə etməkdə sabitləşmişdir. Lakin həmişə şəkilçilərin feildüzəldici vəzifəsi tamamilə formalaşmış və müəyyənləşmişdir ki, yuxarıda göstərdiyimiz misalların əksəriyyətinin o zaman bugünkü tərkibdə və bu günə daşdığı mənada işləndiyini görürük.

Ar//ər şəkilçilərinin mənşəyinin *ermək/irmək* köməkçi feillərindən əmələ gəldiyi fikrini irəli sürənlər müəyyən dərəcədə haqlıdırlar. Çünki türk dillərinin çoxunda, o cümlədən, Azərbaycan dilində də, əlamət və nəticə kimi mənaların yaranması prosesində *ermək/irmək* feillərinin iştirakı açıq və inandırıcı şəkildə özünü göstərməkdədir. Demək, həmin feillər vaxtı ilə analitik tipli mürəkkəb feillərin tərkibinə köməkçi feil kimi daxil olmuş və *ağ erdi-közərdi* və s. kimi misallarda vaxtı ilə müstəqil komponent kimi işlənmişdir (1.37). Müstəqil vurğuya və fonetik tərkibə malik olan *er//ir* feilləri mürəkkəb feillərin tərkibində uzunmüddətli inkişaf prosesində tərəflərin qovuşması, vahid vurğu alması və nəhayət, kökdə saitlərin assimilyasiyaya uğraması nəticəsində həmin vəziyyətə düşmüşdür. Lakin yuxarıda göstərdiyimiz inkişaf prosesini bütün *ar//ər* şəkilçiləri ilə yaranan düzəltmə feillərə, xüsusilə bəzən qoşahecalı sadə feillərə aid etmək olmaz. Çünki *otar, suvar* feilləri *ar//ər* şəkilçiləri ilə deyil, *qar//ğar* şəkilçiləri ilə yaranmışdır. Məsələn: M.Kaşğaridə *Ol at suvğardı-(o atını suvardı)*.

Azərbaycan dilindəki *apar, suvar* feillərinin tərkibindəki *ar* forması nə *er, ir* feilindən, nə də *qar* şəkilçisindəndir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, “ar” forması *alup, ber (bar)* feillərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu şəkilçilərdən bəhs edən prof. S.Cəfərov onların əmələ gəlməsini *ar//ər, al//al* şəkilçilərində *l* samitinin *r-ə* keçməsinə və onun da öz növbəsində *olmaq* köməkçi feili ilə bağlandığı qənaətinə gəlmişdir (2.89)

-Ar, -ər şəkilçisi M.Kaşğarının “Divanü-lügat-it türk” əsərində işlənmiş feillərə qoşularaq sifət və isimlərdən təsirsiz və təsirli feillər əmələ gətirir. Məsələn, *ağ-ağarmaq, boz-bozarmaq, ot-otarmaq, göy-göyərmaq və s.*

Bu şəkilçinin isim və sifətdən söz yaratmaq (yəni düzəltmə feil) xüsusiyyətini M.Kaşğari lüğətindən də görürük. Məsələn, *kög-kögər, köz-közər və s.*

M.Kaşğarının “Divan”ında işlənmiş digər bir feilə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, əsərdə işlənmiş *qızarmaq* feilinin kökü *qız(maq)* formasında olmuşdur. Bu sözün bir sıra şəkilçilərlə (*-ar,-qar, -ğur, -il, -ik*) işlənilib müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə etməsinə qədim abidələrin əksəriyyətində rast gəlirik. Bu feilin “Divan”da işlənməsinə nümunələrdə rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Kızardı: “kızardı nənq-nəsnə qızardı” (3.210).

“Divan”da verilən bir qaydaya əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün feillərin qeyri-qəti gələcək zaman forması “re” artırmaqla düzəlir. “Türk dil qrameri” kitabında verilən məlumata görə “Divanü-lügat-it-türk”-dəki 3000-ə yaxın məsdərin müzərə zamanı aşağıdakı qaydada düzəlmişdir:

1. sonu saitlə bitən tək və çox hecalı 677-ə yaxın feil kökü “r” ilə;
2. sonu samitlə bitən çox hecalı 2010-a yaxın feil kökü ahəngə uyğun olaraq *-ur, -ür* şəkilçisi ilə;
3. Sonu samitlə bitən tək hecalı 300-ə yaxın söz *-ar,-er* şəkilçisi ilə düzəlir. *-ar,-er* şəkilçisi ilə düzələn feil köklərinin son hecaları adətən “k(g)ır4, -ik,-ik,-uk,-ük ilə bitir. Məs. *Tozğurar, bürgürer, tübirer, yolvırar, yagıkar, seziker* və s. Müasir Azərbaycan dilində isə qeyri-qəti gələcək zamanın ifadə vasitəsi *-(y)ar* şəkilçisidir və “Divan”da digər türk dillərinə aid edilmiş qaydaya uyğundur. Yəni, qoşa “re”nin işlədilməsi mövcuddur. Məsələn: *axtar-axtarar*. Demək, dil formalaşarkən ana Türkcənin qaydalarından fərqli olduğu üçün birinci qayda qismən qəbul edilib, qismən isə “orta qayda”lar əsas götürülüb. Ancaq müasir türk dilində *“-ar,-ər”* şəkilçisinin istifadə sahəsi bir qədər daralmışdır. Belə ki, bu yalnız tək hecalı feillərə artırılır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 2004. 173 s.
2. Cəfərov Səlim Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007. 192 s.
3. Kaşğari M. “Divanü-lügat-it türk”. I cild. Bakı. 2006, 512 s.

РЕЗЮМЕ

СМЫСЛОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ СУФФИКСОВ «АР-ЕР» В ПРОИЗВЕДЕНИИ «DİVANÜ-LÜĞAT-İT TÜRK»
Аскерова Л.С.

Ключевые слова: «Дивани-лугат-ит-тюрк», -ар, -ер, суффикс, глагол, время.

По мере развития языка формировались многосложные глаголы. В статье исследована история семантического и структурного развития глаголов с суффиксами «ар» и «ер» в «Divanü-lüğat-it türk» М. Кашгарли. В то же время были исследованы пути происхождения суффиксов «ар» и «ер». В работе М. Кашгарли на примерах из «Divanü-lüğat-it türk» показаны места использования глаголов с суффиксами «ар» и «ер».

SUMMARY

CHARACTERISTICS OF THE MEANING OF THE ARTIST "AR-ER" IN THE WORK " DİVANÜ-LÜĞAT-İT TÜRK "

Aşgerova L.S.

Key words: "Divani-lüğat-it-türk", -ar, -er, suffix, verb, tense.

As the language developed, polysyllabic verbs were formed. In the article, the history of the semantic and structural development of the verbs with the suffixes "ar" and "er" in "Divanü-lüğat-it Türk" by M. Kashgarli was investigated. At the same time, the ways of the origin of the suffixes "ar" and "er" were investigated. In M. Kashgarli's work "Divanü-lüğat-it türk" the points of processing of the verbs with the suffixes "ar" and "er" are shown with examples.

REKLAM DİLİNİN FUNKSIONAL QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ: XƏZƏR TELEVİZİYASINA İSTİNADƏN

Hacıyeva Afaq Cuma qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

afaqhaciyeva@mail.ru

Açar sözlər: reklam, elan, əcnəbi sözlərin yerli-yersiz istifadəsi, dilimizin korlanması, norma pozuntuları.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun apardığı monitorinqlər və müşahidələr də bir daha sübut edir ki, reklamlarımızın dilində ciddi problemlər müşahidə olunur. Prospekt, küçə, bina divarları və s. hər an reklam mətnlərindəki norma pozuntuları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Reklamlarda daha çox orfoqrafik, leksik və qrammatik normalar pozulur.

Reklam dilində funksional qrammatik nöqsanlar

Dilimizin inkişafında publisistik üslubun, habelə kütləvi informasiya vasitələrinin rolu danılmazdır. Buna baxmayaraq bu üslubun dilində xeyli qüsurlar mövcuddur.

Bu xüsusi isimlər beynəlxalq olsa da, ölkəmizdə istifadə olunarkən vətəndaşların adı və soyadını öz dilimizdə üstlərində qeyd etmək mümkündürsə, o zaman "Visa" əvəzinə "Viza", "MasterCard" əvəzinə "Masterkart" kimi yazıları da yazmaq mümkündür.

Xəzər televiziyasında göstərilən reklamda “i” saitinin əvəzinə “ı” saiti yazılması orfoqrafik normanın pozulmasına aid başqa bir nümunədir.

Televiziya da tez-tez qarşımıza çıxan bu reklamda isə “Klinika” sözünün böyük hərflə yazılması yanlışdır.

Eyni səhv digər reklamda da qarşımıza çıxır, “Turbo” və “Paketlər” sözləri səhvən böyük hərflə yazılıb.

Əksər reklamlarda bütün hərflərin böyük ilə yazılmasına şahid oluruq, lakin bu reklamda əksinə, bütün hərflər kiçik hərflə yazılıb, bu da xüsusi isim üçün səhv sayılır. “Faberlik” kimi kiçik bir sözdə eyni anda dilimizə aid 2 orfoqrafik səhv mövcuddur.

Xəzər televiziyasında qarşımıza çıxan digər reklamlarda yenidən məhsulun adı əcnəbi dildədir. Nəticədə rus dilini bilməyən istehlakçı şokolad növlərini fərqləndirə bilməyəcək və reklam onun üçün bir məna kəsb etməyəcək.

Həmin kanaldakı başqa bir reklamda yenidən sadəcə əcnəbi sözlərdən istifadə edilib. Bu reklama səssiz baxıldıqda, ümumiyyətlə nəyin reklam edildiyi naməlumdur.

Nəticə. Reklam və elanlarda qrammatik normaların pozulması dilin özünə xələl gətirir. Problemin qarşısının alınması üçün bu işlə məşğul olanlar əvvəla Azərbaycan dilini yaxşı bilməlidir. Əgər dili yaxşı bilmirlərsə, mütəxəssislərə müraciət etsinlər, çünki o reklamın səhv yazılması, lövhələrdə iri hərflərlə yazılan səhvlərin daha da diqqət çəkməsi reklam sahibi üçün çox böyük qüsurdur. Bu, qətiyyənlə yolverilən deyil.

Müvafiq dövlət proqramında da küçə reklamlarının, afişaların yazılışının normaya uyğun olmasının vacibliyi vurğulanır. Hesab edirəm ki, belə problemlərin həll olunmaması bütövlükdə Azərbaycan dilinin normalarının pozulması faktıdır və qarşısı mütləq alınmalıdır. Dilçilik İnstitutunun Monitoring şöbəsi də bütün müəssisələrə bu mövzuda kömək etməyə, mütəxəssis yardımını etməyə hazırdır. Bu hallar davam edərsə, gələcəkdə inzibati addımlar da atıla bilər. Cərimələrin tətbiq edilməsi inzibati addımdır. Dilçilik İnstitutunun elə sanksiyalar tətbiq etmək imkanı və hüququ yoxdur. Lakin gələcəkdə bununla bağlı inzibati addımların atılması məqsədəuyğun olardı. Çünki inzibati addım hər zaman daha effektiv olur. Ona görə də, gələcəkdə tətbiqi gözlənilir. Hələlik isə reklam və elanlarda dil qaydalarının pozulması halları davam edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Qanunu. Reklam haqqında. Bakı: 2019, 26-cı bənd.
2. Beynəlxalq reklam kodeksi. Bakı, 1987.
3. Dadaşov. A. Kütləvi informasiya vasitələrində reklam və marketing problemləri. Bakı: 2001, 168 s.
4. Ələkbərov Ə.Ə., Zeynalov H.Ə. Kommersiya fəaliyyətində reklam. Bakı, 1999.
5. Xəlilov. B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2005, 442 s.
6. Kərimov M., İsmayılov R. Mətbuatda reklam. Bakı, 1997.
7. Qarayev.F., Yusifov.E., Novruzova.A. Reklam işinin təşkili. Bakı: 2017, 418 s.
8. Məmmədli. C. Müasir jurnalistika. Bakı: 2003. 615 s.
9. Зазыкин В. Г. Психология в рекламе. Москва, 1992.
10. Reklam https://www.youtube.com/watch?v=Rw88-2km7VM&ab_channel=DipAzeriT%C3%BCrk

РЕЗЮМЕ

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЯЗЫКА РЕКЛАМЫ: СО ССЫЛКОЙ НА МАТЕРИАЛ, ВЗЯТЫЙ ИЗ ТЕЛЕВИЗИОННОГО КАНАЛА ХАЗАР

Гаджиева А. Д.

Ключевые слова: реклама, объявление, неуместное использование иностранных слов, искажение нашего языка, нарушение норм.

Исторические источники, находки, изображения в Азербайджане уводят историю рекламы в нашей стране в очень древние времена. Реклама шла рука об руку с коммерцией с древних времен и достигла современного уровня. В настоящее время это стало очень большой бизнес-сферой.

Хотя за годы независимости было принято достаточно решений и законов для защиты и развития чистоты азербайджанского языка как государственного, в реализации этих решений все еще имеются серьезные недостатки и пробелы. Когда язык рекламы будет проанализирован функционально, мы увидим серьезные проблемы в языке нашей рекламы. На улицах и проспектах, на радио и телевидении в любое время можно столкнуться с нарушениями норм в рекламных текстах.

SUMMARY

FUNCTIONAL AND GRAMMATICAL CHARACTERISTICS OF THE ADVERTISING LANGUAGE: WITH REFERENCE TO THE MATERIAL TAKEN FROM THE KHAZAR TELEVISION CHANNEL

Hajiyeva A. J.

Keywords: advertising, announcement, inappropriate use of foreign words, corruption of our language, norm violations.

Historical sources, finds, images in Azerbaijan take the history of advertising in our country back to very ancient times. Advertising has gone hand in hand with commerce since ancient times and has reached a modern level. Currently, it has become a very large business area.

Although sufficient decisions and laws were adopted for the protection and development of the purity of the Azerbaijani language as a national language during the years of independence, there are still serious shortcomings and gaps in the implementation of these decisions. When the language of ads is analyzed functionally, we will see serious problems in the language of our ads. In the streets and avenues, on radio and television, you can encounter norm violations in advertising texts at any time.

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ PLEONASTİK İFADƏLƏR

Hacıyeva Nərgiz Musa qızı

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

nergiz.haciyeva.1961@mail.ru

Açar sözlər: atalar sözləri, pleonazm, sinonim, kontakt, təkrar

Pleonazm anlayışı antik ritorikadan gələn termin olub, əvvəllər poetik xalq ifadə üsulu kimi, nitqin ahəngdarlığını artıran və eşidənə təsirini gücləndirən bir vasitə kimi işlənirdi. Pleonazm ya təfəkkür fiquru, ya da sözlərə əlavə olunan "nitq fiquru" kimi izah olunurdu. Hadisənin arxaikliyinə baxmayaraq, bu vaxta qədər pleonazmın eyni mənalı təfsiri yoxdur. Yaranan terminoloji problem məsələsinin mürəkkəbliyi ondadır ki, pleonazmın məzmunlu və struktur xüsusiyyətləri arasında fərqləri və onlar arasında vacib və lazımi əlamətləri tapmaq lazımdır ki, pleonazmı ona bənzər hadisələrdən ayırsın. Hər şeydən əvvəl pleonazmla tautologiya arasında fərqləri tapmaq və müəyyən etmək lazımdır ki, pleonazmı eyniköklü leksemlərdən və ya hər hansı müxtəlif köklü sözlərlə yaranan birləşmələrdən fərqləndirsin. Er.İ.Xan-Pir lüğətlərdə bu anlayış barədə şərhləri tədqiq edərək pleonazmı "elə söz birləşməsi hesab edir ki, burda sözlər mənasına görə tam uyğun gələn sözlər olsun və ya bir sözün mənası digərinin mənə tərkibinə daxil olsun"[8].

Lakin T.A.Kovalyova pleonazmı sinonimlərin təkrarında, yalnız söz birləşmələrində mənənin semantikasının təkrarında deyil, həm də predikativ nüvədə və ya predikativ vahidlə daxili əhatə olunan əlaqədə və "ifadənin komponentlərinin birində semantik və üslubi yükün olmamasında görür"[5, s.158]. P.Limin pleonazmın komponentlərinin yalnız sözlə deyil, cümlə ilə də ifadə olunduğunu qeyd edir [7, s.25-29]. V.A.Vinoqradov qeyd etdiyi kimi, "pleonazm həm cümlədə, həm də daha geniş kontekstdə reallaşır; sonuncu halda pleonazm bütöv cümlələrin izosemiyasında (məna yaxınlığı) üzə çıxır ki, ümumi fikri təkrar edir" [4, s.180].

Ümumiyyətlə, pleonazm xalq danışığı dilinə məxsus emosionallıq, mənanı qüvvətləndirmə meyli ilə əlaqədar meydana gəlir. Bunlar bəzən ümumiləşərək qrammatik və ya leksik keyfiyyət kəsb edir, dil faktına çevrilir, bəzən də ya ancaq ekspressivlik-emosionallıq məqsədi ilə, ya da sadəcə bir səhv olaraq, hər iki halda nitq aktı kimi diqqəti cəlb edir. Odur ki, pleonazmı aşağıdakı üç qrupa ayırmaq mümkündür: 1) zəruri qrammatik pleonazm; 2) üslubi ekspressiv pleonazm; 3) səhv işlənən pleonazm... Əslində hər cür pleonazmın dilin məntiqi cəhəti ilə də, subyektiv cəhətlərilə də bağlı olduğu və məntiqi-qrammatik pleonazmın da, səhv pleonazmın da əslində hissi-emosional pleonazmdan törədiyi qeyd olunur [1, s.33-39].

Pleonazm – nitqin ifadə üsulu olub, söz birləşməsi və ya cümlələrdə konnotativ mənalı semantik cəhətdən yaxın sözlərin işlənməsinə əsaslanır. Pleonazm həm dil vahidinin daimi xüsusiyyəti, həm də sinonimik ifadələrin üslubi artıqlıqda yığılan nitq fiquru kimi izah olunur. Pleonazm – artıqlığın növü olub, ifadənin qəsdən və ya bilməyərək müxtəlif köklü leksemlərlə tam və ya hissəli sinonimliklə işlənməsidir.

Dilçilik ədəbiyyatında pleonazm barədə söylənilən fikirləri təhlil edərək V.Y.Svetliçnaya bu nəticəyə gəlir ki, təsnifatların əsasında dil sistemi, psixolinqvisistik sahə, funksionallaşma sferası, pleonazmın semantik və morfoloji xüsusiyyətləri, praqmatik istiqamət, onun istifadəsinin normativliyi qoyularaq bu fenomenin çoxcəhətli tədqiqatı durur. Qeyd olunur ki, pleonazm barədə qeyd olunan təsnifatların çoxu pleonazmın üslubi nöqtəyi-nəzərindən istifadəsinin düzgün və düzgün olmadığını qeyd edirlər [10, s.379-386]. Azərbaycan atalar sözlərində leksik və morfoloji pleonazmlar özünü göstərir.

Leksik pleonazmlar: *Quru donla yaş bahıq* tutulmaz; *Ağ göyərçin qara qarğaya* qismət olub; Adın anılsın bir *çürük* qoz ilə; *Al almaya* daş atan çox olar; *Acı dilin* yarası qılnc yarasından pis olar; Ağac körpə olanda *qara yeldən* qoruyarlar.

Morfoloji pleonazm: Morfoloji səviyyədə pleonazm şəkilçilər vasitəsilə qrammatik mənaların ikiqat ifadəsində özünü göstərir. Mənsubiyyət şəkilçili bir çox sözlər yenidən mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək işlənir:

Birisi minə bağlıdır, mini də *birisinə*; *Birisi* atlas geyinmiş damaqlı, *Birisi* tapmayı tuman yamaqlı; Divarın *dalsı* da qürbətdir; Qonağı evə qoyan yoxdur, *birisin* də yanıyan gətirir; Qəzanın beş barmağı var, işini işlədəndə ikisini adamın gözlərinə soxar, ikisini qulaqlarına, *birisini* də ağzına, Adam nə görər, nə eşidər, nə də danışa bilər; Bağanı ya öldür, ya *dalsı* üstə qoy.

Kumık xalq nağıllarında dil sinonimlərindən istifadə edilərək ifadəli vasitə pleonazm yaradılır. U.B.Abdullabekova kumık nağıllarını təhlil edərək bu nəticəyə gəlir ki, kumık nağıllarında həm dil, həm də kontekstual sinonimlərə rast gəlinir, lakin nitq sinonimləri yoxdur. Belə ki, nitq sinonimləri yalnız müəyyən kontekstdə olaraq müəllif tərəfindən yaradılan və dildə onlara uyğun sözlərlə işlənən sözlərdir. Nağıl dili üçün paralel işlənən, eyni mənaya malik olan və defislə yazılan sinonimlər xarakterdir. Müəllif defislə yazılan dil və kontekstual sinonimlərə aid misallar göstərir” [3, s.9-11]. A.A.Potebnya yazır ki, belə ifadələr fikrin inkişafında vacibdir, belə ki, onlar obrazlı, poetik təfəkkürün nümunələridir [9, s.61]. Nağıllarda da mətndən kənarında sinonim olmayan qoşa sözlər mətndə qoşa söz kimi çıxış edir. Nağıllarda olduğu kimi, atalar sözlərində belə qoşa sözlərlə ifadə olunan pleonazmlara rast gəlinir: *Lal-dinməz qovluq*; Anlamaza *yumruq düyünlə* söz qandır; *Əli qolundan* uzundur; *Dumansız çən* olmaz; *Toy-bayram* bizim küçədə də olar; *Tayını bil, tuşunu* tanı; Sözü *yalanı* olmaz, *yanlışı* olar; Tərlan yerində *çəçələ-çərkəz* əyləşib; Bu hələ *hərbəsidir, zərbəsi* daldadır; *Fikri* nəysə, *zikri* də odur; Şəhər *bürclü-qalalı* gərək; Xarallara sığmayan canım *torba-dağarcığı* sığıldı; *Toy-bayram* bizim küçədə də olar; Dünyanın *əvəz-bədəldir* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, pleonastik söz birləşmələri ilə yanaşı pleonastik cümlələr daha çox atalar sözlərində işlənir. Müxtəlif dillərdə və dialektlərdə eyni mənalı sözlərin bir vahiddə birləşməsi hadisəsini xalqın təfəkkür tərzilə əlaqələndirirlər. Hibrid vahidlərin bəzən söz oyunu kimi çıxış etməsi bir sıra hallarda canlı danışıq dilinə xas olan pleonastik ifadələrə meyl ilə bağlı olur: *İki cüt bir tək* adam; *Küləyi yel* aparsın; *Əvəzin Bədəl* adlı oğlu sağ olsun; *İl on iki ay* işləmək. Onun *ənkə böyüyünə* lənət (ənkə ərəbcə “böyük deməkdir) [9, s.142].

Müasir fransız dilində paronimləri tədqiq edərək İ.N.Kuznesova sinonim, kontakt və distant paronimləri ayırır [6, s.10]. İ.N.Kuznesovanın təsnifatına uyğun olaraq, atalar sözlərində işlənən pleonazmları da sinonim və kontakt pleonazma ayıra bilərik.

Sinonim pleonastik ifadələr: *Bacı bacı deyil, qız qardaşdır*; *Dayça at* olunca yiyəsi mat olar; *Çeşmə ümman* yaradar; *Dumansız çən* olmaz; *Piyada züvvardır*; *Cöngə öküz* olunca yiyəsi donuza dönər; *Güvəclə qazanın* nə aşnalığı?; *İt ilxısı – köpək sürüsü*; *Eşşək eşşəyə uzunqulaq* deyər; *Daş qayaya* rast gəlib; *Mıxı mismar* edən var; *Od ocaqda* yanar; *Təkədə qoç* hünəri olmaz; *Köynək dondan* irəlidir; *Əli qolundan* uzundur; *Tula itdən* mürdardır; *Nəvə övladdan* şirindir; *Uçuq ev xarabasından* məlum olar.

Sifətlə ifadə olunan sinonim pleonastik ifadələr: *Daz keçəldən* xoşlanar; *Yava itin yava da küçüyü* olur; *Fəqirə axmaq deyirlər, kasıba gic*; *Sözün acısı zəhərdən* də betərdir; *Çaş biri iki görər*; Hər *ucaboylu ağac sərv-i-xuraman* olmaz; *Piyada züvvardır* və s.

Feillə ifadə olunan sinonim pleonastik ifadələr: *Axsayan büdrər*; *Şam yanar, şölə çəkər*.

Kontakt pleonastik ifadələr: Kontakt pleonastik ifadələrdə sinonimlik olmasa da, onlar eyni semantik sahəyə malik olan sözlərin denotativ yaxınlığına əsaslanır: *İtdən küçük olar, qoyundan quzu*; *Qoca ayrı, qocaman ayrı*; Sevərəm məni sevəni, *keçəl* ola, *daz* ola, sevmərəm məni sevməyəni, *şah* ola, *şahbaz* ola; *Zəhər* gələndə *acı* qaçar; Məsəl *güldür, söz çiçək*; *Qora* ikən *mövüc* oldum; *Arxlar* axar, *çay* olar; *Barıt ilə odun* dostluğu olmaz; *İynə* batırana *çuvalduz* batırarlar; *Kəsək* oturub *daş* üçün ağlayır; *Turp* əkdim, *şəlgəm* çıxdı; *Öküç olacaq dana* bu gündən bilinər; *Küçük hürə-hürə köpək* olar; *Maya doğar, nərd doğmaz*; *Canı* nədir, *cəsədi* nə olsun; *Yağışdan* çıxdıq, *yağmura* düşdük; *Gah qovut, gah qovurğa*, keçirtdik ömrü belə; *Nə şilləmsən, nə şapalağım* və s.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Əsərləri, II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2011, s.33.
2. Adilov M. Hibrid sözlər. Əsərləri, X cild, Bakı: Elm və təhsil, 2020, s.142.
3. Абдуллабекова У.Б. Функционирование синонимов в кумыкских народных сказках. Стилистика. Сегодня и завтра. Материалы конференции. часть II, Факультет журналистики. МГУ им. М.В.Ломоносова, с.9-11
4. Виноградов В. Плеоназм //Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.180
5. Ковалева Т. Плеоназм в русском языке XXI века: семантический аспект // Вестн. НГГУ, 2017 №4, с.158
6. Кузнецова. И.Н. Паронимия в современном французском языке. АР канд., Изд-во Московского Университета, 1977, с.10
7. Лиминь Пэй. Плеоназм как стилистический прием в прозе И.А.Бунина (на примере рассказа «Натали») <https://cyberleninka.ru>article>pleonazm-kak-stilisti...> с.25-29

8. Пир Хан Эр. Плеоназм и тавтология. Разные судьбы плеоназмов.//Русский язык. 2003 №14 <https://rus.Isept.ru/article.php?ID=200301409>
9. Потенция А.А. Об изменении значения и заменах существительного//Из записок по русской грамматике. М., 1968, т.2, с.61
10. Светличная В.Ю. Основные подходы к классификации плеоназма. VI Международная научно-практическая очно-заочная конференция. Филологические и социокультурные вопросы науки и образования. Октябрь 28, 2021, Краснодар, с.379-386

РЕЗЮМЕ
ПЛЕОНАСТИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ В ПОСЛОВИЦАХ
Гаджиева Н.М.

Ключевые слова: пословицы, плеоназм, синоним, контакт, повтор.

Функционализация и расширение плеоназма в речи и языке мало или совсем не изучены. Отмечено, что плеоназм характерен для всех языков. В азербайджанском языке плеоназм является речевым излишком и служит различным стилистическим целям. Поскольку существуют разные мнения о плеоназме, дать точное его определение невозможно. В языкознании различают лексические, морфологические и синтаксические плеоназмы. Лингвисты отмечают, что компоненты плеоназма выражаются не только словами, но и предложениями. Анализируются синонимы и контактные плеоназмы, образованные гибридными словами в народных выражениях и пословицах.

SUMMARY
PLEONASTIC EXPRESSIONS IN PROVERBS
Hajiyeva N.M.

Key words: proverbs, pleonasm, synonym, contact, repetition

The functionalization and extension of pleonasm in speech and language has been little or completely unstudied. It is noted that pleonasm is characteristic to all languages. In the Azerbaijani language, pleonasm is a speech surplus and serves various stylistic purposes. Since there are different opinions about pleonasm, it is impossible to give its exact definition. In linguistics, lexical, morphological and syntactic pleonasms are distinguished. Linguists note that the components of pleonasm are expressed not only by words, but also by sentences. Synonyms and contact pleonasms formed with hybrid words in folk expressions and proverbs are analyzed.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ARA SÖZLƏRİN BƏDİİ MƏTNƏ
MODAL MƏNALARININ İFADƏ ÜSULLARI

Heydərova Şəfiqə Qurban qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan
geydarovashafiq@gmail.com

Açar sözlər: ara söz, bədii mətn, modal mənalарın kateqoriyaları, cümlənin semantikasi, mətn.

Abdullayev K.M. “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” kitabında yazır: Hazırda sintaktik məhdudluğun (ifadənin sintaktik yolla məhdudlaşdırılması) tam və ya yarımçıq olmasını göstərmək üçün dilçilik ədəbiyyatında bir neçə termindən istifadə olunur: modal söz, ara söz, ara cümlə, paranteza, əlavə. Dilçilikdə paranteza “cümləyə onunla bağlı olmayan qrammatik sözün və ya digər cümlənin əlavəsi” kimi verilir. Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, paranteza mətnə əhəmiyyətli qrammatik rol oynayan və adətən vergül, defis, mötərizə ilə ayrılaraq mətnə daxil edilən söz və ya söz birləşməsidir.” [1, s.136-143]

Modal semantikanın əsas elementləri bir çox tədqiqatçılar tərəfindən sintaktik vahidlər kimi nəzərdən keçirilir, digərləri isə onları leksik-semantik səviyyəli vahidlərə aid edirlər. Leksik vahidlərlə bəzi ümumi cəhətlərin olması bizə modal elementlərini dil sisteminin leksik-semantik səviyyəli vahidləri sırasına daxil etməyə imkan verir.

Parantezanın öyrənilməsində funksional yanaşmaya cəhd edənlərdən biri də O.V.Dolqova olmuşdur. O nitq silsiləsinin müxtəlif növ pozuntularının öyrənilməsi zamanı funksional üslubların bir-birindən ayrılması prinsipini ardıcılıqla həyata keçirmişdir. Müəllif qeyd edir ki, parantetik səviyyəli əlavələrin obyektini ilk növbədə ara və əlavə söz, söz birləşmələri və cümlələr vasitəsilə rəvan nitq zamanı ortaya çıxan müxtəlif pauzalar, fasilələr, maneələrdir.

Məqalədə əsas məqsəd müxtəlif növ ara sözlər vasitəsilə bədii mətnə əks olunan modal mənalарın kateqoriyalarını şərh etməkdir.

Bir tərəfdən, söylənilən fikir tərkibində müxtəlif modal mənaların qarşılıqlı təsiri və bir-biri ilə qovuşması, digər tərəfdən, bu mənaların müəyyən oppozisiyalarının mövcudluğu söylənilən fikrin modal mənalarının kateqoriyalarını seçməyə imkan verir. Bədii mətnə modal sözlərin işlənməsinin təhlili bu vahidlərlə ifadə olunan modal mənaların aşağıdakı kateqoriyalarını aşkar etməyə imkan verir;

- 1) təsdiq-güman kateqoriyası;
- 2) qətilik-qeyri qətilik kateqoriyası;
- 3) nəql olunan hadisəyə ögey-yaxın kateqoriyası;
- 4) ekspressiv-emosional qiymətin olub-olmaması kateqoriyası.

L.K.Dmitreyeva modal sözlərin xəbərə daha sıx bağlı olduğunu, onların cümlədəki obyektiv münasibətə subyektiv çalarlıq verdiyini xüsusi qeyd etmişdir. Təsdiq-güman kateqoriyası bir tərəfdən danışanın (yazanın) söylənilən fikri fakt kimi təsdiq etməsinə, digər tərəfdən isə cümlənin müqayisəsinə əsaslanır. Bu oppozisiyanın ingilis dilində: *perhaps, possibly, probably, I think, I suppose, I hope, I expect, it seems* və s. Azərbaycan dilində isə *bəlkə, bəlkə də, mənim fikrimcə, ola bilsin, ehtimal ki, deməli* və s. Modal sözləri ifadə edir. Məs:

I suppose it comes from the fact that none of us can stand other people having the same faults as ourselves. (O. Wilde. The Picture of Dorian Gray). I hope you didn't come here just to tell me that. (D. Baldacci. The Simple Truth) / perhaps the most dangerous specimen of the Radical Snob to be found in the three kingdoms is that branch of Snobs called Young Ireland, who have been making a huge potter within the last fortnight, and who have found a good deal of favour in this country of late years. (W.M. Thackeray. The Book of Snobs).

Bəlkə, o, bu haqda heç fikirləşmir (Anar. Bəşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi)

Ola bilsin sizi qarşılamaşınlar (Elçin. Baladadaşın ilk məhəbbəti).

Əlizadə Z.Ə. **“Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər”** əsərində qeyd edir: “Hipotetik modal mənə müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər: feilim vasitəli forması ilə, modal feillər və onların konstruksiyaları ilə, feilin gələcək zamanı ilə, leksik vasitələrlə ifadə olunur. Söylənilən fikirdə cümlənin bu ifadə vasitələrinin və mənəyə yaxın ara sözlərin işlənməsi zamanı hipotetik modal mənə daha da güclənir. [2, s.123]

Xəbər formaları ilə ifadə olunan güman bildirən ara sözlərin daxil edilməsi və şəxs əvəzliyinin lal pauzalı təkrarı ilə verilən qeyri qətilik modal mənəsi ilə müşayət olunur və bunun da hesabına cümlə güclənir, daha eksplisit ifadəli olur. Materialın təhlili prosesində cümlədə modal mənə daşıyan ara sözlər və söz birləşmələri ya hipotetik modal mənəni gücləndirməyə ya da feilin xəbər forması ilə ifadə olunan təsdiq modal mənəni fərziyyə mənəsinə çevirməyə qadir olması aydın olur.

Materialın təhlili həmçinin hipotetik mənənin qeyri qətilik kateqoriyası ilə sıx əlaqəli olduğunu göstərir. Lakin bu iki mənə eyni deyildir: qeyri qəti mənə həm hipotetik, həm də təsdiqləyici fikri müşayət edə bilər və güman da öz növbəsində danışan tərəfdən çox qəti deyilə bilər. Müxtəlif vasitələrlə ifadə olunan hipotetik mənə ingilis dilində *certainly, of course, no doubt* və s. Azərbaycan dilində isə *əlbətdə, doğrudan da, şəksiz, şübhəsiz* və s. Ara sözlər vasitəsilə ifadə olunan qətilik mənəsi ilə tam uzlaşır. Məs: *There might, of course, be another reason, for Soames felt that if he had not known the Contents of Timothy's fill, he might have stayed away himself through delicacy. They are equally attractive, and equally comfortable, no doubt, inside. (Ch. Dickens. Martin Chuzzlewit goes to America) Şübhəsiz ki, onlar onun faciəsindən xəbərsiz idilər; Sözlərini, əlbətdə, yoldaşın özünə deyərsən (M. İbrahimov Böyük dayaq)*

Ara söz və zöz birləşmələri ilə ifadə olunan qətilik/qeyri-qətilik oppozisiyasını ayrıca kateqoriya kimi səciyyələndirmək olar. Bu kateqoriya, bir tərəfdən, arxayınlıq, əminlik modal mənələrinin, digər tərəfdən isə qeyri-qətilik, şübhə və ya qəti olmama arzusunun qarşı-qarşıya qoyulmasına əsaslanır. İngilis dilində qeyri-qətilik modal mənəsi vokallaşmış qeyri sintaktik pauzalarla- *maybe; so to speak; so they say; I think; as far as I can see; in his view; in his opinion; they say; let me see; suppose* və s. Azərbaycan dilində isə *mənim fikrimcə, mənim bildiyimə görə, ola bilsin, göründüyü kimi* və s. kimi sintaqmatik əlavələrlə ifadə olunur. Məs: *When I wrote next-that, I think, Was from Demeara, wasn't it?; I wondered what they would do if I suddenly said that I would take charge of the whole affair. Laugh, I suppose, and then begin talking of something else.; and I watched her move around, and I thought, well, may be you've got what it takes. (M.C. Bareson. Composing a life); Mənim fikrimcə, əsil istedadda müasirlik hissi olmalıdır (danışq dili.); Görünür, qardaşım bu iş məsuliyyətlə yanaşır (danışq dili).*

Bu misallarda *I think, I suppose, maybe, mənim fikrimcə, görünür* ara sözləri bir az şübhə, əminsizlik ifadə edir, lakin ümumən təsdiqlənməni hipotetik modallığa çevirmir. Təsdiqləyici fikirlər sadəcə qeyri-qətilik modal çalarlıqla müşayət olunur.

Eyni zamanda fikrin qətilyi uyğun mənəli modal sözlərin artırılması ilə güclənə bilər: *certainly, of course, no doubt, in feat, indeed, it is true, I am aware, I know, as you know, as everybody knows, true* və s. Məsələn: *He was, above all, sympathetic, and the sight of Carrie wandering out, he knew not where, affected*

him, despite his grievance; Indeed, she is a most respectable and honourable lady. She goes to charge of course; she would fancy the Church in danger if she did not; It was the best way after all to have gone about the matter. She was interesting, in a manner, to the occupant of the chair, and the simplicity of her request and attitude took his fancy.(T.Dreiser. *Sister Carrie*) [3.s.156-162]

Bu misallarda *above all, indeed, after all* ara elementləri qətilyi ifadə edir, daha doğrusu, başqa vasitə ilə feil forması ilə ifadə olunan fikrin qətilyini gücləndirir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qətilik bildiren modal sözlər fikir-cümlələrdə də işlədilir və söylənilən fərziyyəyə qətilik gətirir. Beləliklə, bu tipli modal sözlər, həmçinin qeyri-qətilik bildiren əlavələr söylənilən fikirdə ikili funksiya daşıya bilər: fikrin leksik mənasına uyğun modal məna verir və digər vasitələr köməyiylə söylənilən fikirdə yaranan modal münasibətləri qeyd edir.

Cümlədəki modal sözlərin aşağıdakı əsas və daimi xüsusiyyəti mövcuddur:

1. Subyektiv modallığı ifadə etməsi.
2. Intonasiya və sintaktik cəhətdən ayrılma.

Subyektiv modallığın daşıyıcısı olan modal sözlər obyektiv modallığın daşıyıcısı xəbərdən intonasiya və funksiyasına görə fərqlənir. Cümlənin xəbərdə gerçəkliyə müxtəlif obyektiv münasibətlər ifadə olunur. Feilin zamanları, şəkilləri ilə ifadə olunan xəbərdə obyektiv gerçəkliyə ehtimal, qətilik, arzu, həqiqilik, yəqinlik və s. kimi müxtəlif münasibətlər bildirilir. İndikativ modallıq vasitə ilə gerçəkliyə həqiqilik, konkretlik, lazımlılıq, vaciblik həyata keçirilir ki, bu da Azərbaycan dilində feilin nəqli, şühudi, qəti gələcək zamanları və bu zamanların hekayə, rəvayət forması, vacib, lazım şəkilləri ilə ifadə olunur.

Müəyyən modal mənalarda gücləndirici xarakterə malik əlaqələndiricilər kimi tədqiqi zamanı digər modal sözlər qrupu da üzə çıxır. Bu, ziddiyyət bildiren- *anyway, all the same, at any rate, however, never, the loss, still, yet* məhdudiyət və dəqiqlik bildiren-*especially, at least*; ekzemplifikasiya bildiren-*for example, for instance*; güzəşt bildiren-*though, after all*, mülahizəyə əlavəni bildiren-*besides, moreover, then*; ümumiləşdirmə bildiren- *in general, this, therefore, then* kimi söz və söz birləşmələridir.

Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat “məgaləsində yazır:”Növbəti modal məna kateqoriyası, demək olar ki, bədii mətnin modallığını xarakterizə edir. Bu, müəllifin hekayətdə yadlaşması, cəlb olunması kateqoriyasıdır. Müəllifin cəlb olunması elmi mülahizələrdə öz əksini tapır. Lakin bu modal mənalarda təsir funksiyasının güclü üslubda, yəni bədii təsvir üslubunda daha geniş və rəngarəng göstərilmişdir.” [4, s.105]

Müəllifin cəlb edilməsi dedikdə, biz bədii əsər müəllifinin bu və ya digər səviyyədə təsir etdiyi reallığa, personajlarının hərəkət və ya fikirlərinə obyektiv münasibəti kimi başa düşülməlidir.

That he, haloed by bright hair like are early Italian painting, and absorbed in his genius to the exclusion of all else- the only sign of course by which real genius could be told-should still be a lame duck agitated her warm heart almost to the exclusion of Fost. And she had begun to take steps to clear her Gallery, in order to fill it with Strumolowski afterpieces (J. Galsworthy. The Forsyte Saga...).

Bunlar olsa -olsa bəzi hallarda bir-birinin sintaktik sinonimi hesab edilə bilər. Yəni eyni bir fikiri müxtəlif sintaktik formalarla - ya içərisində tərkib olan sadə cümlə ilə, ya da tərkibində budaq cümlə olan mürəkkəb cümlə ilə ifadə etmək olar. Məsələn: I saw Helen say something to her sister cümləsini I saw that Helen said something to her sister şəklində vermək olar. Hər iki halda cümlənin mənası dəyişmir. Yəni Mən Helenin bacısına nəşə dediyini eşitdim. Mən eşitdim ki, Helen bacısına nəşə dedi.

Məsdər tərkibləri iki sözdən ibarət olub, cümləyə bir sintaktik vahid kimi daxil olan xüsusi birləşmələrdir.

Krylova J.P. Cordon E.M. Modality in Modern English “Birləşmənin birinci tərəfi şəxs və ya əşya bildirir, ikinci tərəfi isə həmin şəxs və əşya haqqında məlumat verir. Belə birləşmələr ona görə xüsusi birləşmələr adlanır ki, məsdərlə başqa sözlərin əlaqələnməsindən əmələ gələn bir çox birləşmələr də var, lakin bu birləşmələrdə məsdərin subyektiv olmasıdır. Özünün ayrıca subyektiv olan birləşmələr məsdər tərkibləri özünün ayrıca subyektiv olmayan başqa sözlərə məsdərin əlaqəsindən əmələ gələn birləşmələr isə məsdər birləşmələri adlanır.” [5, s.146]

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999..s.136-143
2. Əlizadə Z.Ə. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı, 1978.s.123.
3. Лашкевич О.А. Роль вводных слов в выражении модальности текста: Автореф. Дис...филол. Наук. М. 1984.с.156-162.
4. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2005..s.105
5. Krylova J.P. Cordon E.M. Modality in Modern English. M.List New, 2002 p.146.

РЕЗЮМЕ
СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНЫХ ЗНАЧЕНИЙ АНГЛИЙСКИХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
Гейдарова Ш.К.

Ключевые слова: вводное слово, художественный текст, категории модального значения, семантика предложения, текст

В статье рассматривается роль вводных слов в выражении модальных значений художественного текста. Основное внимание уделяется семантике вводного слова, освещаются различные модальные значения.

Базовые элементы модальной семантики рассматриваются многими исследователями как синтаксические единицы, а другие относят их к единицам лексико-семантического уровня. Последовательно был реализован принцип разделения функциональных стилей при изучении различных видов речевых нарушений. Автор отмечает, что объектом приставок вводного уровня являются, прежде всего, различные паузы, прерывания, помехи, возникающие при плавной речи через промежуточные и дополнительные слова, словосочетания и предложения.

Основной целью статьи является интерпретация категорий модальных значений, отраженных в художественном тексте через различные виды междометий.

SUMMARY
METHODS OF EXPRESSION OF MODAL MEANINGS OF ENGLISH WORDS
IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES
Heydarova Sh.K.

Key words: opening remarks, literary text, the category of modal values, the semantics of the proposal, text.

The main purpose of the article is to interpret the categories of modal meanings reflected in the literary text through various types of interjections.

The basic elements of modal semantics are considered by many researchers as syntactic units, while others attribute them to lexical-semantic level units. Having some commonalities with lexical units allows us to include modal elements in the list of lexical-semantic level units of the language system.

On the one hand, the interaction and merging of different modal meanings in the structure of the said idea, on the other hand, the existence of certain oppositions of these meanings allows to choose the categories of modal meanings of the said idea. Analysis of the development of modal words in a literary text allows us to identify the following categories of modal meanings expressed in these units; 1) confirmation / probability category;

DİLÇİLİYİN BİOLOGİYA İLƏ HƏMHÜDUD TERMİNLƏRİ

Həməyəva Lalə Ələddin qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
rivares-79@rambler.ru

Açar sözlər: Naturalizm cərəyanı, Avqust Şleyxer, dilçilik, biologiya, həmhüdüdü terminlər

Təxminən XIX əsrin ortalarında Ç. Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin təsiri ilə dilçilik və biologiyanın əlaqəsi formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Avropada təbiət elmlərinin, xüsusilə də biologiyanın çox inkişaf etdiyi müşahidə edilirdi. Biologiya elmində yaranan və istifadə olunan metodlardan A. Şleyxer, İ. A. Boduen de Kurtene və s. dilçilər dilin öyrənilməsi zamanı tətbiq etməyə başlamışdılar. Dilə təbii hadisə deyil, bioloji hadisə kimi yanaşmalar nəticəsində Naturalizm cərəyanı meydana çıxmışdır. Bu cərəyanın banisi alman alimi Avqust Şleyxer olmuşdur. XX əsrdə genetik kodla təbii dil arasındakı struktur oxşarlığın aşkarlanması nəticəsində neyrolinqvistika sərhədlərini genişləndirərək biologiya ilə sıx əlaqə yaratmışdır.

Hələ A. Şleyxer tərəfindən təqdim olunan müqayisəli-tarixi dilçilik və Ç. Darvinin təkamül nəzəriyyəsi arasındakı analogiyalar müasir elmdə dəstəklənmişdir. O, dili təbii orqanizm hesab edirdi. "A. Şleyxer orqanizm terminini özündən əvvəlkilərdən fərqli mənada işlətməmiş, bu terminə daha çox təbiətşünaslıq çalarlığı vermişdir." [2, 88] Dilçilik və təbiət elmlərinin əlaqəsini təsdiqləyən Şleyxer dilçini təbiətşünasla müqayisə edirdi. Onun fikrincə, 275 botanik bitkilərlə necə davranırsa, dilçi də dillərə eyni şəkildə münasibət göstərir. A. Şleyxer heyvanlar və bitki aləminin qanunlarına əsaslanaraq, insanın dilinin yaranması və inkişafının ümumi qanunlarını irəli sürürdü. Onun yaratdığı şəcərə ağacı nəzəriyyəsinə əsasən bütün dillər bir Ulu dildən törəyiblər və sonra dil ailələrinə, yaxud dil budaqlarına bölünürlər. A. Şleyxerin şəcərə ağacı nəzəriyyəsinin müqayisəli-tarixi dilçiliyin sonrakı inkişafı yollarını müəyyənləşdirməkdə böyük təsiri olmuşdur. Beləliklə, biologların heyvanların növ çoxluğunu təkamüllə izah etdikləri kimi, dilçilər də bir Ulu dilin müxtəlif dialektlərinin təkamülünün dil müxtəlifliyinə aparmasını sübut etməyə çalışırdılar.

Təfəkkür və nitqin "mexanikasını" aşkar etmək istəyi dilçiliyi fiziologiya ilə yaxınlaşdıran ən əsas səbəblərdən biridir. Fiziologiya canlı orqanizm və onun həyat fəaliyyəti haqqında olan elmdir: canlı orqanizmin fəaliyyətlərinin icra mexanizmini açmaqla, onlar arasındakı əlaqəni, təkamülünü və fərdi inkişaf

proseslərini öyrənir [3]. Fiziologiya canlıların əsas keyfiyyətlərini, həyati fəaliyyətini, funksiyalarını həm bütövlükdə orqanizm, həm də onun hissələri ilə əlaqəli şəkildə öyrənir.

Nitq prosesində sinir sistemi, duyğu və nitq orqanları və əzələlər iştirak edir. Əgər insane fizioloji cəhətdən dili qavrayacaq şəkildə yaradılmasa idi, onu öyrənə bilməzdi. “Necə və niyə danışırıq” problemi təkcə fiziologiyanın deyil, həm də dilçiliyin bir problemdir. Danışq səsləri, onların fizioloji mənbəyi, təsnifi dilçiliyin fonetika şöbəsində xüsusi bir kateqoriyanı təşkil edir. Bu səslər fəal (dodaqlar, dil və səs telləri) və qeyri-fəal (ağciyərlər, bronxlar, nəfəs borusu, qırtlaq, alt çənə, üst çənə, yuvaqlar, dişlər) danışq üzvləri vasitəsilə yaranır və bu üzvlər mərkəzi sinir sistemi ilə idarə olunur. Danışq səslərinin ağız – dil, dodaq (dodaq-diş, qoşa dodaq) və burun səslərinə bölünür. Onların təsnifində iki meyar əsas götürülür: 1) fizioloji; 2) akustik. Fizioloji meyar danışq səslərinin yaradıcısı olan danışq üzvlərinin vəziyyətinə və vəzifəsinə əsaslanır. Belə ki, danışq aparatının elementlərinin funksionallığı, mütəhərriqliyi, aktiv və pasivliyi, səslərin yaranma mənbəyi və səbəbləri dilçilik qədər fiziologiyanın da maraq dairəsindədir.

Səs, nitq, dil, fizioloji, danışq üzvləri, danışq səsləri, nitq aparatı və s. hər iki sahə üçün ümumi terminlərdir.

Ədəbiyyat

1. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, 391 с.
2. Qurbanov A. Ümumi Dilçilik: 3 cildə. I c. Bakı, 2019, 448 s.
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Fiziologiya>

РЕЗЮМЕ МЕЖНАУЧНЫЕ ТЕРМИНЫ ЛИНГВИСТИКИ С БИОЛОГИЕЙ

Хамзаева Л.А.

Ключевые слова: *направление натурализма, Август Шлейхер, лингвистика, биология, родственные термины.*

Связь между лингвистикой и биологией сложилась под влиянием теории эволюции Дарвина. Вообще в 19 веке было замечено, что естествознание, особенно биология, сильно развивались в Европе. А. Шлейхер, И. А. Бодуэн де Куртене и другие лингвисты стали применять метод, созданный и используемый в биологической науке, во время изучения языка.

Между лингвистикой и биологией есть несколько точек пересечения, общие методы и методы исследования, и в следствие появляются такие родственные термины, как гибрид, морфология, агглютинация, ареалы, инверсия и т.д.

SUMMARY CONCEPTS OF LINGUISTICS BOUNDARY TO BIOLOGY

Hamzayeva L.A.

Keywords: *Naturalism trend, August Schleicher, linguistics, biology, related terms*

The connection between linguistics and biology was formed under the influence of Darwin's theory of evolution. Generally, in the 19th century, it was noticed that natural science, especially biology, developed strongly in Europe. A. Shleicher, I. A. Baudouin de Courtenay and other linguists began to apply methods created and used in biological science while studying the language.

Between linguistics and biology there are several points of intersection, common methods and methods of research, and as a result of such related terms as hybrid, morphology, agglutination, areas, inversion, etc. is appeared.

POEZİYADA İNKARLIQ KATEQORİYASI ÜZRƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həsənova Könül

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Açar sözlər: *poeziya, linqvokulturologiya, inkarlıq və qənaət prinsipi dünya dil modelində universal linqvistik göstərici kimi*

Dünyanın dil xəritəsində inkarlıq universal bir kateqoriya olub, müxtəlif dillərin daşıyıcılarının təsəvvürlərində eyniyyət təşkil edir, qrammatik səviyyəyə keçiddə müəyyən fərqlər özünü göstərsə də, semantik aspektdə bu kateqoriya ilə bağlı təsəvvürlər tam şəkildə üst-üstə düşür, onun linqvokultural əsasları meydana çıxmış olur. Bu əsas mədəniyyətlə birbaşa bağlılığa dəlalət edir. Dil daşıyıcılarının mahiyyətə yaxınlığı inkarlıq kateqoriyasının da yaxınlığına zəmin yaradır. Məhz buna görə də hərəkət konsepti ilə bağlı inkarlıq kateqoriyası mədəniyyətlərarası kontekst səviyyəsinə yüksəlir. Dünya dil modelində linqvistik qənaət prinsipi də universal səciyyə daşıyaraq mədəniyyətlərarası oxşarlıqları əmələ gətirir və bu linqvistik hadisə insanın təsəvvür və düşüncələrinə təsir göstərərək fonem, morfem, leksem, sintaktik resurslar üzrə

özünü təzahür etdirir. İstər inkarlıq kateqoriyası, istərsə də linqvistik qənaət prinsipi linqvokulturoloji prosesdən kənarında deyildir, hər iki göstərici bəşəri dil sistemində həm obrazlılığı, həm də bu xüsusda ekspressivliyi və emosionallığı şərtləndirmək imkanlarına malikdirlər, mədəniyyətlərarası kontekstdə misilsiz rol oynayırlar. Aydın məsələdir ki, ümumtürk dillərində inkarlıq məzmunu yaratmaq üçün -ma, -mə morfoloji göstəricidən istifadə olunur və bu inkarlıq şəkilçiləri feil əsasına artırılır. İnkərlıq şəkilçilərindən sonra artırılacaq zaman, şəkil və s. şəkilçilərinin sait, yaxud da samitlə başlamasından, əvvəlki saitin incə və qalınlığından asılı olaraq inkarlıq şəkilçilərinin -ma, -mə formaları işlənir. [1, s.279] Türkcələrin ortaq malı olan “Orxon-Yenisey” daş kitabələrində “Kitabi -Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də -ma, -mə şəkilçisinə rast gəlinir. Həmin qədim mənbələrdə -ma, -mə şəkilçisi əsasında intişar tapmış -maz, -məz formalarının işlənilməsi halı ilə üzləşirik. -ma, -mə şəkilçisinin -maz, -məz-ə transformasiyası barədə qrammatika kitablarında belə bir elmi tezis irəli sürülür: “Bəzən feil köklərinə artırılan -ma, -mə inkarlıq şəkilçisi ilə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin eynicinsli saitlərindən biri inkar olunur. Bundan sonra isə **p** samiti türk dillərinə məxsus materiallardan məlum olduğu kimi **z** samitinə çevrilir. Beləliklə, inkarlıq samiti qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi -maz, -məz şəkilçisinə çevrilib həm inkarlıq, həm də qeyri-qəti gələcək zaman anlayışının ifadəsinə birlikdə xidmət edir. [1, s.279] Bizim təhlil dairəmizi poeziyada qənaət prinsipinin linqvoetnoloji aspektləri əhatə etdiyindən burada -ma, -mə, -maz, -məz inkarlıq kateqoriyasına xidmət göstərən morfoloji göstəricilərin assimilyativ -mm formasına düşməsinin səbəblərini, poetik örnəklərin dilində işlənmə pozisiyalarındakı vəziyyətini şərh etməyə çalışacağıq. Psixolinqvistika elmi bizə diktə edir ki, qənaət prinsipi dilin təfəkkürlə əlaqəsi zəminindən kənarında baş vermir, dil və təfəkkürün qarşılıqlı çərçivəsində bu proses özünü təzahür etdirir. Qənaət prinsipi dilin bütün struktur səviyyələrində özünü göstərdiyi kimi, inkarlıq kateqoriyasının morfoloji göstəricilərindən də yan keçmir. Belə ki, Azərbaycan poeziya dilində intensiv şəkildə rast gəldiyimiz enəmmirəm, gələmmirəm, gedəmmirəm və s. feil köklərinə artırılan -mm assimilyativ qoşa samit birləşmələri sintaktik üsulla yaranan enə bilmirəm, gələ bilmirəm, gedə bilmirəm feil birləşmə yaxud da cümlə modellərində “bilmirəm” feilinin işlənməsinin qarşısını alır, qənaət formasını reallaşdırır. Bir nümunəyə nəzər salaq:

*Səma uca enəmmirəm,
Qucağına gələmmirəm,
Səni qoyub gedəmmirəm,
Ruhum qalır səndə dağlar [2, s.28]*

Bütün şəxs paradıqmaları üzrə assimilyasiya formalı feilləri dəyişsək, yenə də qənaət edilmiş formaları görə bilərik: mən enəmmirəm (enə bilmirəm), o enəmmir (enə bilmir), biz enəmmirik (enə bilmirik), siz enəmmirsiz, enə bilmirsiz, onlar enəmmir (enə bilmirlər). Digər feilləri də eyni ilə şəxsə görə dəyişmək mümkündür və görüldüyü kimi, şeir dili üçün, onun struktur nizamlanması üçün qənaət nə qədər effektiv linqvistik bir qanundur.

İnkərlıq kateqoriyasının fonomorfoloji aspektdə qənaətli formaları poeziya dilində aktiv şəkildə özünü biruzə verir, demək olar ki, şeir mətnlərinin hər bir misrasında, bəndində müşahidə edilir. Məs:

*Dözmək olmur Cəbrayilsız, Laçınsız,
Qarabağın yollarını açın siz,
Kim dedi: Şuşanı atıb qaçın siz?
Paylayıram hər səslə dərdimi. [2, s.86]*

Bu mətnin birinci misrasında “dözmək olmur” birləşməsinin əlaqəyə girmiş “olmur” feilini “olmayır” formasında da işlətmək mümkündür. Qənaətli formaya riayət etmək məqsədi ilə söz sənətkarı bu formaya üstünlük vermiş, bir növ mətni ağırlaşdırmadan xilas etmişdir. Müxtəlif dil normalarının müəyyənləşdirilməsi məhz bu meyardan istifadə ilə mümkün olur. Məsələn, “olmayır” forması dilin kommunikativ funksiyasına görə bu şəkildə də istifadə olunmalıdır, lakin sait-samit ixtisarı nəticəsində söz “olmur” formasına düşür ki, bu da qrammatik norma hüququ qazanır. [4, s.4]

Bəzən şeir mətnlərinin kommunikativ funksiyası ilə bağlı olaraq mətnlərdə qənaət prinsipinə uyğun olaraq həm assimilyasiya, həm də sait-samit ixtisarı ilə nəticələnən inkarlıq kateqoriyasının morfoloji göstəricilərində linqvistik hadisələrə rast gəlik ki, bunlar da spesifik səciyyə kəsb edərək struktur qısalasmanı təmin edir və belə bənd və misralarda inkarlıq məzmunu qabarıq səslənir:

*Ləkə gəldi cəsurların adına,
Yetəmmədik Qarabağın dadına,
Vallah düşmür bir kimsənin yadına,
Əssin xəzri, verin yelə dərdimi [2, s.87]*

Mətnin semantik strukturu üçün yetəmmədik, (yetə bilmədik), düşmür (düşməyir) kimi işlədilən qənaət formaları məqbul sayılır, inkarlıq mənasının ifadəsində ən optimal variantlar hesab olunur.

Feilin xəbərlilik formasının zaman paradıqmaları üzrə linqvistik yöndə təhlilinə nəzər salsaq, şeir mətnlərində inkarlığın ifadəsində qənaətə uyğun ən universal morfoloji göstəricisinin -m samit elementi olduğu aşkara çıxacaqdır. Məs:

*Kədərliyəm, gülmür üzüm nə sirdi,
Yaraqlular yolumuzu kəsirdi,
Soydaşlarım, elim obam əsirdi,
Dəryalar söndürməz inan dərdimi [2, s.89]*

Bu mikrotekstdə inkarlıq mənası ifadə edən “gülmür” (gülə bilmir), “söndürməz” (söndürə bilməz) feilləri işlənmişdir və bunlardan birincisi indiki, ikincisi isə gələcək zaman məzmunu bildirir. Qanunauyğun hal kimi, mətnin poetexnik tələblərinə müvafiq olaraq inkar feillərdən sonra, “bilmirəm” sözlərinin işlədilməsinə ehtiyac qalmamış, nəticədə qənaətli forma olduqca ahəngdar, ritmik, melodik, musiqili bir şəkildə təqdim edilmişdir. Tərəfimizdən əməliyyat aparıb “gülmür” feilini zaman paradıqmaları üzrə dəyişsək, aşağıdakı linqvistik mənzərənin şahidi olacağıq: Gülmür=gülməyir (indiki zaman); Gülmürdü=gülməyirdi (keçmiş zaman); gülmüyəcək (danışıq dilindən) = gülməyəcək (gələcək zaman). Bir daha da qeyd edirik ki, qənaət prinsipi üçün ən münasib forma indiki zamandakı -m şəklidir. “Gülmür” feilini assimilyasiya şəklində və indiki zaman məzmununda “güləmmir” morfoloji tərkibində işlətmək mümkün olsa da, gələcək zamanda da “güləmməyəcək”, nəqli keçmiş zamanda “gülənməmiş” kimi əcaib, dilimizin qrammatik quruluşuna xələl gətirəcək forma alınacaqdır. Belə qüsurlu formalara inkarlıq kateqoriyasına məxsus canlı danışıq dilində ikiqat inkarlığı yaradan və ədəbi dil üçün məqbul sayılmayan çatışmamazlıq, qanmamazlıq, danmamazlıq, dönməməzlik, ölməməzlik və s. kimi şəkilləri göstərə bilərik. Fikrimizi bir şeir mətnində işlədilmiş “ölməməzlik” inkar məzmununu malik feil əsasında izah edək. Aydın məsələdir ki, Azərbaycan dilində -ma, -mə şəkilçisi, o sıradan, qədim türkcələrdə dillərin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq -maz, -məz şəkilçisinə transfer olmuşdur. Bu transformasiya, yəni, -ma, -mə-nin -maz, -məz-ə çevrilməsi bütün türkcələr üçün universal bir linqvistik hadisədir. İkiqat inkarlığın ifadəsinə xidmət göstərən “ölməməzlik” feilinin həmin formada şeir dilinə gətirilməsi mətnin ağırlaşmasına səbəb olur:

*Səslənib könlümdə sən bir nəğmətək
Qoru bu şərəfi, bu təmizliyi
Can atmaq, ucalmaq, çata bilməmək!
Budur sevgimizin ölməməzliyi! [5, s.63]*

Mətnə “ölməməzlik” morfoloji tərkibində çıxış edən inkar feilini fikrimizcə, “ölümsüzlük” şəklində işlətmək daha düzgün olardı, çünki semantik cəhətdən hər iki morfoloji təhlildəki söz inkarlıq məzmunu simvolizə edir. Digər bir tərəfdən də yanaşdıqda “ölümsüzlük” sözü ədəbi dil norması hesab olunub izahlı lüğətlərdə əksini tapsa da, “ölməməzlik” dilimizin lüğət tərkibində qüsurlu nitq vahidi hesab olunaraq işlədilmir, canlı danışıq dilində belə morfoloji tərkibdə işlədilmə də qüsurlu hesab edilir. Bəs onda belə ağırlaşma yaradan sözü Bəxtiyar Vahabzadə kimi talantlı, dilimizin sirlərini, qrammatik quruluşunu dərinləndirən bilən şair nə üçün işlətməli olmuşdur? Qısaca olaraq bu sualı belə cavablandıra bilərik ki, şeir mətninin anlaşılması naminə dilimizin normativliyinə zidd olan belə əyintilərin, qüsurların istisna hal kimi üslubi normaya güzəştə getməsi məqbul hesab olunsa da, qənaət prinsipi üçün məqsədəmüvafiq sayılmır, bir şəkilçinin sözdə ikiqat şəkildə işlədilməsi qənaətuəyğun normativliyi korlayır.

Maraqlı cəhət budur ki, mətnin poetexnik qanunauyğunluqları ilə bağlı olaraq, nə bağlayıcısının mürəkkəb “nə də” modelindən deyil, sadəcə olaraq də bağlayıcısız formasından istifadə olunur. Əslində isə, morfoloji normativliyə görə mətnlərdə nə bağlayıcısı təklikdə, müstəqil işlənmə bilmir, onun işlənməsi üçün “də”, “ki” köməkçi elementlərinin əlavə edilməsi mütləq və zəruridir. Bu köməkçi elementlərdən yalnız nə bağlayıcısı ilə işlənən üzvdən və ya üzvdən sonra gələn üzv və cümlələrə bağlamaq üçün istifadə olunur. Cümlənin həmcins üzvlərini bağlamağa xidmət göstərən nə, nə də, nə də ki, bağlayıcılarından biri “nə” işləndiyi halda, mürəkkəb quruluşu yaradan “də”, “ki” köməkçi sözlərdən biri bura aiddir və bu fonda qənaət prinsipi özünü təzahür etdirir:

*Səcdənə dursa da vüqarlı dağlar,
Vətənin yoxdursa nə mənası var?
Nə vəzifə, şöhrət, nə dövlət, nə var,
Bacarmaz qəlbimdən silə dərdimi [2, s.93]*

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 510 s.
2. Həsən Mirzə. Mən necə unudum belə dərdimi? Bakı: Qismət, 2004, 304 s.
3. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 s.
4. Yusifov M.İ. Dil sistemində qənaət (Azərbaycan dili materialları üzrə) Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1976, 169 s.
5. Vahabzadə B. Axı dünya fırlanır. Bakı: Yuxu, 1987, 208 s.

РЕЗЮМЕ
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИНЦИПА ЭКОНОМИИ В КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ В ПОЭЗИИ
Hasanova K.

Ключевые слова: поэзия, лингвокультурология, принцип отрицания и экономии как универсальный языковой показатель в мировой языковой модели.

Проявление принципа языковой экономии, основанного на категории отрицания, в глаголах определяется специфическими языковыми процессами. В поэзии принцип экономии в этой категории изучается в процессе регламентации и расстановки грамматических законов, реализуется в рамках законности и естественности. Принцип экономии, имеющий серьезное стилистическое назначение, не наносит вреда грамматическому порядку категории отрицания, его нормативной структуре, напротив, создает благоприятные условия для нормализации художественной речи в поэтической среде. Аббревиатуры, естественные пропуски и аббревиатуры, порожденные свободой живой разговорной речью, отвечают требованиям принципа экономии, а главное, активно и деятельно участвуют в создании мелодии, гармонии, ценных ритмических названий в контекстную среду. Принцип экономии на отрицании в поэтических текстах характерен, если он свойственен поэтической речи, а если нет, то о поэтической природе стихотворения и говорить не стоит. Это языковое явление имеет особое значение, при условии, что в языке поэзии формируется содержание отрицания, сгущаются выражения и обогащается смысловой потенциал, оно в силах систематически удовлетворить все измерения эстетических требований поэзии. Эти, и другие вопросы нашли свое отражение в статье.

SUMMARY
LINGUACULTURAL FEATURES OF THE ECONOMY PRINCIPLE IN THE CATEGORY OF NEGATION IN POETRY
Hasanova K.

Keywords: poetry, linguaculturology, principle of negation and economy as a universal linguistic indicator in the world language model.

The manifestation of the principle of linguistic economy based on the category of negation in verbs is determined by specific language processes. In poetry, the principle of economy in this category is studied in the process of regulation and arrangement of grammatical laws, it is realized within the framework of legality and naturalness. The principle of economy, which has a serious stylistic purpose, does not harm the grammatical order of the category of negation, its normative structure, on the contrary, it creates fertile conditions for the normalization of artistic speech in the poetic environment. Abbreviations, natural omissions, and abbreviations born from the freedom of the living spoken language meet the requirements of the principle of economy, and the most important thing is that they actively and actively participate in the creation of melody, harmony, and valuable rhythmic names in the contextual environment. The principle of economy on negation in poetic texts is characteristic if it is characteristic of poetic speech, and if it is not, it is not worth talking about the poetic nature of the poem. This linguistic phenomenon is of special importance, provided that the content of negation is formed in the language of poetry, expressions are condensed and the potential of meaning is enriched, it has the power to meet all dimensions of the aesthetic requirements of poetry in a systematic way, and these and other issues are solved in the article.

KIRGIZLARIN DEYİMLER BAĞLAMINDA DÜNYA ALGISI

Dr. Baktigül Narymbayeva

*C. Balasagun Kırgız Milli Devlet Üniversitesi,
Çin Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Bişkek, Qırğızıstan, professor
bachor64@mail.ru*

Anahtar Sözcükler: deyimsel birim, imge, resim, hayat, tutum, duygu, karakter, özellik, kavram dünyası, dünya algısı, analiz.

Kırgız karakterinin özelliklerini; duygularının, insanî ilişkilerinin, zaman ve mekân algısının oluşumu üzerinde göçebe hayat tarzının güçlü bir etkisi vardır.

"İnsan Özellikleri" kavramının analizi, Kırgızların zor şartlarda yaşayabilmeleri için cesaret, çeviklik, sabır, nezaket ve hatta cömertlik gibi insani niteliklere ihtiyaç duyduklarını göstermiştir. *Yürekli, korkusuz, cesur, cesaretli, cüretli, cüretkâr:* "Cüröktüü adam eken al." anlamındaki **cüröktüü** kelimesi Kırgız İnsanın özelliklerini anlatmasının yanı sıra *cürök ile yürek* [3]. *Cüröğü ak: iyi niyetli, kalbinde bir kötülük olmayan* anlamında kullanılırken, **cüröğü kurç** : *cesaretli mangal yürekli*; aynı biçimde **cüröğü too:** *korkusuz, mangal yürekli, aslan yürekli* ve **colbors cürök:** korkusuz kahraman anlamında kullanılmaktadır [3]. Korkusuzluğu, cesareti anlatan deyimlerin çoğunun "cürök" ya da aslan ve kaplan gibi hayvanlarla ilişkilendirilmesi Türk lehçelerinin söz varlığında da benzer biçimde görülür. **sabırduu** (сабырдуу) *Sabırlı, sabır gösteren:* "Sabırduu ceter muratka, sabırsız kalar uyatka." -ML. (Sabırlı muradına erer, sabırsız mahcup olur.)

Kırgızlar acele karar vermezler. Kırgızlar, hayatın zorluklarıyla baş edebilmek için doğayla, kaplan yüreği, kurdun geri döndürülemezliği (aslan/kaplan yüreği; gök yele) ile uyum içinde yaşamak zorunda kalmışlardır. "İlbirs, colbors, karışkır, arıştan" vb hayvanlar çeviklik ve cesaret sembolü olarak Kırgız edebî

metinlerinde, masal, hikâye, destan ve şiirlerde yer alması dünya algısıyla ilgili olduğuna dair işaretler vermektedir.

Kırgızlar, hayatın en zor şartlarında sabırlı, zorluklara ve imtihanlara karşı hoşgörülü, hastalık ve ıstırap dönemlerinde sabırlı olmalarını gerektirmiştir. Hayat ne kadar zor olursa olsun, Kırgızlar yaşamaya devam etmiştir. Kırgızların sabrı eski zamanlara, büyük Manas'ın vasiyetlerine kadar uzanır. Kırgızlar “*Sabırdın tübü sarı altın*” olduğuna inanırlar ve sabırla karşılarlar her şeyi.

Kırgızların düşüncesinde bir düşmanı dost edinmek için onu mertçe ağırlayarak misafir etmek gerektiğine dair bir inanç vardır. Kırgızlar için mertlik; cömertliktir, cömertlik ise eli açıklığın göstergesidir. Kırgızlar için yağ refahın, bolluğun göstergesidir. Yiyeceklerle ilgili adlarda, ev eşyaları ve giyim-kuşam adları vasıtasıyla da deyimlerde ifadesini bulur (kazanı yağlı; ensesi kalın, eteği bütölü; kumaşı sağlam, baypagı makmal boluu; kadife çoraplı/ çorabı kadife). Ev sahibinin kişiliği, zenginliği ve sosyal statüsü, onun misafirperverliğine göre değerlendirilir. Kırgız kültüründe **coomart** (жoomарт) *cömert, eli açık, eli bol, gönlü bol, bonkör*.

İnsan özelliklerindeki kabalık, aptallık, kibir, korkaklık ve kurnazlık, hayvanların karakteristik özelliklerine benzetilerek tanımlanır. Örneğin, Kırgızlar nazik bir insanı bir koyuna, istikrarsız bir insanı bir yıldıza ve kötü bir alışkanlığı olanları köpeğe benzetirler (yıldı gibi dikbaşı/ dik kafalı; dizginsiz at gibi, oozdugu çok atay: ağızlığı/başlığı olmayan at gibi/ başıboş at gibi; it gibi/it huylu).

Kırgızların anlayışına göre, akli eksik bir kişi eşekle (eşek beyni yemiş) ilişkilendirilir. Soyulara bölünüp klanlar hâlinde dağlarda hayat sürdüren Kırgızlar ev eşyalarından başlayarak hayvanlara kadar eşit bölüşmeye gayret ederlerdi. Hepsinin payının eşit olmasına da dikkat ederlerken kendisine fazla alanları engellemişlerdir. Filoloji alanında genellikle açgözlülük günah olarak görülmüş olup değişik imgeler aracılığıyla yorumlanır, genellikle tamahkârlık ve doyumsuzluk (gözü doymazlık) olarak görülür. Kırgızların hayal dünyasında cimri adam inatçı, kurumuş deri ipliği andırır (sinir ipliği/deri iplik gibi inatçı). Bu nedenle Kırgızlar, cimriyi karakterize ederken sert ve ince şeylere benzetirler. KT: *Aç köz, aç közdük, aç közdüülük: cimrilik, saranlık, aç gözlülük*[3].

Kırgızlar için kurnazlık pragmatik açıdan doğrulanmış bir niteliktir. Çünkü Kırgızların anlayışında kurnazlık zor şartlarda hayatta kalabilmek için gerekli bir nitelik olup tehlikeli durumlardan kurtulmak ve tabii felaketlerden kaçmanın bir yolu olarak kabul edilir. Bununla birlikte, Kırgızlar kurnazlığı olumsuz bir nitelik olarak görmüşlerdir ve beceriyi, marifeti ve zekâyı kurnazlıktan üstün tutmuşlardır.

Kırgızlar, böbürlenmeyi /kibri en kötü insani niteliklerden biri olarak görüyorlardı. Birilerinin desteğiyle bir makama oturan birini mecazî anlamda "zenginlikten kimseyi görmeyen/ gözünü yağ basmış/iri göz" olarak nitelendirmişlerdir. Kırgızlar bu tür insanlardan korkuyorlar ve kendilerini koruyorlardı, çünkü sıradan insanlar onların iradesine bağlıydı.

Uysallık ve utangaçlık ise irade eksikliği olarak değerlendirilir. Korkaklık ve inatçılık, göçebe hayatın çetin şartlarında şiddetle eleştirilir ve maskaralık olarak görülürmüş.

"İnsan duygularının" kavram dünyasındaki analizi sonucunda Kırgızların duyguları aslında iç duygular /sezgi yoluyla aktarıldığını göstermektedir. Başka milletlerde olduğu gibi Kırgız halkı için de olumlu duygular; mutluluk ve kıvançtır.

Ne yazık ki Kırgızlar, felaketlerin yokluğunu mutluluk olarak anlıyorlar ve kaderlerinde ne yazılıysa ona katlanmaya hazırlar. Bu sebeple kadere inanırlar: Kader ona gülümsediğinde “keklik yakalamış gibi” sevinir. Kırgızlara aşırı sevincin etkisi “sevincinden yere-suya sığmıyor” diye mecazi bir dille ifade ediliyor: "Yeryüzü neşeye dolup taşıyor." Bunun dışında Kırgızlar için kıvanç bir ruh hâli olabilir. Böyle bir durum sevinen insanın göklere uçmuşçasına “metaforik belirtiler” yoluyla ifade edilir.

Dille ilgili kaynaklar üzerinde yapılan bir araştırmada, Kırgızların neşe/kıvanç belirtilerinden birinin de gülme olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda Kırgızların sevinçlerinin diğer belirtileri de “gülüm yüzlü, mütebessim” olmasıdır (alın açık; açık yüzlü, parlak). Bir Kırgız gerçekten güldüğünde aslında onun imgesel anlamda göbeği çatlamak anlamında booru ezilüü: bağı ezilmek).

Kırgızların olumsuz duyguları ise öfke, korku hissi ve kaygıdır. Kırgızların duygularını gönül duygusu; içindeki duygularla ve dış işaretlerle de algılanabilir. Öfkenin çok çeşitli belirtileri vardır. Kırgızların kendine has spesifik duygusal özellikleri vardır. Dışardan bakıldığında sabırlı, sakin, uysal ve telaşsız görünebilirler, ancak üzgün veya kızgın olduklarında duygularını dışa vururlar. Öfkelenmiş bir Kırgızın yüzünde alınının gerilmiş, kaşlarının ve mimiklerinin hareketli olduğu dikkati çeker. Aynı şekilde öfkelenen bir Kırgızın yüzünde ve gözlerinde değişik hareketlerin belirtisi (yüzüne kar yağmış; gözünden kıvılcım çıkıyor/gözleri çakmak çakmak olmak) olduğunu dil kaynakları göstermiştir. Birine kızan Kırgız, kamçısını başından yukarı sallayarak (kamçı sallamak), birini veya muhababını kamçıyla dövmesi de muhtemeldir (kızıl kamçı/ateşli kamçı).

Dağlı Kırgızlar için dağlık arazi bir siper olurken, göçebe Kırgızlar için tabiat güçleri, vahşi hayvanlar ve bazen düşmanlar onları tehdit etmiş ve hatta korku yaratmıştır. Göçebelerin hayatındaki pek çok tehlike yaratan durumların çokluğu nedeniyle, Kırgızlar için korku duygusu güçlü bir duygu göstergesi olarak deyimlerde ayrıntılı olarak anlatılıyor. Başka bir ifadeyle Kırgızlar korku duygusunu iç duyguları aracılığıyla (yüreğiyle korkuş duygusunu hissetmesi 10 renk tonuyla, bütün ruhuyla hissetmesi 6 renk tonunda) hisseder. Korkunun dış belirtileri ise "töbö çaçı tik turuu: tepe saçı dik durmak/ saçları diken diken olmak", "kuyruğun kıpçuu: kuyruğunu kıs(tır)mak", "kulağınan ürküü: kulaklarını dikmek" hayvanların görünüşleri, hal ve hareketleri gibi karşılaştırmalar vasıtasıyla yansıtılıyor.

Utanc kavramı, Kırgızlar için ölüme kadar götürebilecek derin ve güçlü bir duygudur. Kırgızlar, utanç verici davranışlarından çok pişmanlık duyar ve kendini suçlar. Kırgız halkı utançla, davranışları ve eylemleri için ahlaki sorumluluğu ilişkilendirirler. Kırgızcadaki bet: yüz/bet ile uyat:utanç kelimeleri anlam ilişkisi olan kelimelerdir. Bu anlam ilişkisi olan kelimeler, utançla ilgili hemen hemen tüm dil olaylarında kullanılır.

Kaygı/üzüntü kavramı Kırgız mantalitesinde çift anlama sahiptir: Birincisi, keder anlamında olup, başka bir trajedi veya kayıptan kaynaklanan olumsuz derin bir psikolojik duyguya kapılmaktır. İkinci anlamı ise günlük hayatın meşakkatleri ve anlamsızlığına dair duyguyu yansıtmasıdır. Kaygıyı Kırgızlar genel olarak dışa yansıtmadan iç dünyalarında yaşarlar, gizli tutarlar (için için yanmak/içi yanmak/içinden yanmak vb). Ayrıca Kırgızlar iç duygularını bağrında saklarlar ve bağrını (karaciğer) insan duygularından sorumlu bir organ olarak algılamaktadırlar.

Kırgızcada insan ilişkileriyle ilgili kavramların analizine göre aşağıdaki sonuçları elde edilmektedir. Kırgız ailesinde en baş kısımda annelik vardır ve anne sütünü hak etmek, onu helal ettirmek çocukların kutsal görevidir. Çünkü anne sütü Kırgızlar için kutsaldır. Evlatlar, ailenin temel üyeleridir, sülaleyi sürdürürler. Kırgız geleneğinde çocuklara yönelik muamelenin kendine has birtakım özellikleri vardır. Ebeveynler hayatlarının son gününe kadar çocuklarını himaye ederler, bu nedenle Kırgız ailesinde erkek çocuklar babalarını yanında olurlar. Filoloji bilimlerinde samimiyetin sürekli "baba oğul gibi olmak" deyimleriyle ifade edilmesi tesadüf değildir. Kırgızlar akrabalarını asla terk etmezler. Bunun açık kanıtı "KT: boor. Kırgızlar, boor/bağır aracılığıyla yakınlığı ve fedakârlığı (bir boorum: kardeşim, ciğerim/yüreğim) ifade etmişlerdir.

Kadın ile erkek arasındaki duygular Kırgızcada apaçık, düz biçimde bildirilmez, dolaylı, ya da üstü örtülü olarak ifade edilir. Örneğin, Kırgızcada bir kadınla erkek arasındaki aşkı ifade eden özel bir kelimenin yok denecek gibi söylemek mümkündür. Kırgızcada iç, gizli duyguların ifade edilmesinde "gönül" kavramının işlevsel bir anlamı vardır. Aşk ve nefret duygularının nesnesinin Kırgızların göz aracılığıyla algılandığı tahmin edilebilir. Çünkü Kırgızlar nefret ettiklerinde gözlerine ok atılmış gibi nefret ederler.

Sevgi ve nefretin olduğu yerde ihanet de vardır. Kocasına ihanet eden kadınları Kırgızlar, sadece nefret etmekle kalmamış, aynı zamanda onu ağır bir şekilde cezalandırmışlardır.

Kırgızlarda insan ilişkilerinin olumsuz yönleri ilgisizlik, insanlık dışı muamele ya da sahte iltifat veya dalkavukluk yoluyla sunulmaktadır. Sahte iltifatlar Kırgızlarda Doğu etiğinin ayrılmaz bir özelliği olarak algılanır ve eski bir düşünce anlamında saygı göstermenin ve önem vermenin bir işareti olarak yorumlandığı dönemlere de rastlanır Bazı deyimlerde, dalkavukluk yapmak her şeyden önce bir hizmetkârlık değil, eksiklik yani beş büklüm olmak demektir.

Sonuç olarak, Kırgızca konuşanların zihninde, bir kişinin iç dünyası, çok yönlü, çoğu zaman karmaşık, çelişkili durumların bütünüdür hatırlatır.

Kırgızlarda "mekân ve zaman" kavramlarının analizleri onların göçebe hayatıyla ilgili dünyalarını derhal yansıttıklarını göstermektedir.

Kırgızlar, mekân ve zamanı ayrılmaz kavramlar olarak algırlar ve bu kavramları göçebe yaşam tarzının çeşitli yönleriyle ilgili olarak yorumlamışlardır. Kırgızlar için mekân, etrafındaki dünyadır ve onu oluşturan da doğadır. Kırgızlar doğa ile uyum içinde yaşamış ve onun huzurunu bozmamıştır (bağırılmayı ve ağlamayı uğursuzluk olarak yorumlamışlardır).

Kırgızlar doğadan ihtiyaç duyduklarından fazlasını almamışlardır. Doğaya saygı göstermekle birlikte, onu çevreleyen her şeye özenle davranarak: güneş, ay, dünya, su, dağlar, kayalar vb. her şeyin bir canı ve o varlıkların bir sahibi olduğuna inanmış, ona itaat etmiş, ancak ondan müsaade istemiştir ve ona şükranlarını ifade etmiştir.

Mekân kavramı Kırgızlar için özel bir önem sahiptir. Mekân kavramı çerçevesinde Doğu ve Batı yönleri deyim ya da söz birimlerine bölünmez, ancak Kırgızlar dünyanın yuvarlak olduğunu ve dört tarafını ayırt edebildiler. Bir Kırgız nerede olursa olsun bir Müslüman olarak her yerde bilmesi zorunlu olan kıblenin hangi yönde olduğunu belirleyebilmektedirler.

Göçebe bir insan için mekân aralığı, yolu ifade eder. Fransız arkeolog ve etnograf A. Lerua-Guaran, "gezgin bir avcının mekânı bir yoldur ve patika ise onun yerleşim yeri olduğunu" söyler [2,214]. Mesafeyi belirlemenin ölçüsü bir binicinin mesafeyi kat ederken geçirdiği süredir. Burada atın yaşı dikkate alınır (at çabım: at biniciliği; tay çabım:tay biniciliği). Bunun dışında Kırgızlar için mekân, insan vücudunun azalarını içerir: çene, kaşlar, göz, kulak (çenenin önü; kaşların altında; gözün göremediği kulağın duymadığı, gözün göremediği).

Zaman kategorisini geçmişten bugüne, şimdiden geleceğe hareket eden bir zaman çizgisi olarak düşünmeksizin, çevrilen, dönüp duran, tekrarlanan bir kavram olarak yorumlamışlardır. Kırgızcada ay aylanıp, cıl tegerenbey: ay dönerken yıl dönmeden gibi tür dil araçları örnek olarak verilebilir.

Deyimlerden Kırgızların günlük mevsim tahminleri güneşle doğrudan ilişkili halde belirledikleri görülebilir. Özellikle şafaktan önceki zaman eksiksiz olarak dakikalara bölünmüştür. Bu tür kesinlikler elbette, üretim ihtiyacından kaynaklanıyordu. Şafak, karanlığı yırtan bir şey şeklinde anlatılmaktadır.

Örneğin, Kırgızların dünyayı algısında şafak, yere yansıyan bir nur demeti (tan atması, tan yerinin ağarması), zifiri karanlığı yırtan beyaz bir şule (şafak sökerken) veya o nurun geceyi aydınlatması (şafak at-), şafak gibi hareketli bir görüntüdür. Bununla birlikte şafak karanlıktan başını kaldırıp gözetleyen bir anı hayali olarak "yukarı bakma" kavramı, şaşkınlık gibi dilsel zaman araçlarıyla ifade edilir [1,148].

"Tan/şafak" kavramının etnik açıdan motive edilmiş başka bir yorumu da bir geyiğin veya yabani eşeğin kesilmesidir. Daha doğrusu, karnından veya göğsünden derisi yüzüldüğünde, bıçak altındaki derinin beyaz görünen kısmına "öök" dendiğinden damarın atışına göre "tan kulan öök saldı: tan göğüs derisi gibi aydınlık saldı" denmesi de zaman kavramının doğmasına sebep olmuştur.

Bir gün içindeki zamanın parçaları, yukarıda belirtilen durumlardan başka, dini ritüellerle de ilgili olarak kullanılmakta ve özel adlara sahiptir. Bilhassa belirli bir vakitte kılınan namazla ilgili isimler, günümüzde aktif bir söz varlığını oluşturan dilsel araçlar arasında yer almaktadır.(tan supa sadık salganda: şafaktan ağarırken).

Zaman/vakit dilimleri Kırgızların hayatında her gün tekrarlanan kısırakları sağma vakti, et pişinceye kadar, çay kaynayınca kadar gibi hayatın içindeki fiili durumlarla ilgili olarak ifadesini bulur.

Belli bir zaman aralığında herhangi bir eylemin veya faaliyetin gerçekleştirilmesine göre (KT: tez; KT: cay,) ifade edilen deyim aktarmalarının analizine göre zamanın akışının çabukluğuna bağlı olarak deyim aktarmaları ön plana çıkmaktadır. Böyle bir durum göçebe toplumların hayatının tabiat şartlarına tamamen bağımlı olmasıyla ilgili olduğu fikrini yansıtmaktadır.

Sonuç olarak ifade edecek olursak, deyim aktarmalarının özellikleri halkların dünyayı algılamadaki benzerliklerin yanı sıra farklılıkların da varlığını göstermektedir. Bununla birlikte her milletin kendi hayat anlayışının göstergelerini, tarihini, medeniyetini, millî psikolojisini ve insanların hal ve hareketlerini yansıtan kendi dilinin söz varlığı içindeki deyimsel görüntülerinden oluşan dünyayı kendi yaşadığı çevre olarak kabul eder.

Каунакча

1. Дербишева, З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З.К.Дербишева. –Бишкек: [б.и.], 2012. –404 с.
2. Леруа-Гуран, А. Религии до истории [Текст] / А.Леруа-Гуран // Первобытное искусство. – Новосибирск, Наука, 1964. – С. 214–215.
3. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Э.Абдулдаев, А.Биялиев, А.Курманалиева ж.б./ Ж.Осмонованын редакциясы астында. – Ф.: Илим. -1980. – 323-б.
4. Нарынбаева, Б.Б. Фразеологическая картина мира француза и кыргыза [Текст] / Б.Б. Нарынбаева. – Бишкек, 2017. –365 с.

РЕЗЮМЕ

ВОСПРИЯТИЕ МИРА КЫРГЫЗАМИ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ.

Нарынбаева Б.

Ключевые слова: *идиоматическая единица, образ, картина, жизнь, отношение, эмоция, характер, черта, концепт мир, мировосприятие, анализ.*

В данной статье мировосприятие кыргызов отражено на основе идиом - одного из элементов, составляющих словарный запас. После анализа корпуса идиом на предмет отношения к концептам "человеческий характер; свойства и эмоции человека", "человеческие отношения", "пространство и время" через образ кыргыза в концептуальных полях кыргызского языка была создана языковая картина концептуального мира кыргызов.

SUMMARY
PERCEPTION OF THE WORLD BY KYRGYZ IN PHRASEOLOGY
Narynbayeva B.

Keywords: *idiomatic unit, image, picture, life, attitude, emotion, character, trait, concept world, world perception, analysis*

In this article, the world perception of the Kyrgyz is reflected on the basis of idioms, one of the elements that make up the vocabulary. After analyzing the corpus of idioms on attitudes towards the concepts of "human character; human characteristics and emotions", "human relations", "space and time" through the image of Kyrgyz in the conceptual fields of Kyrgyz language, a linguistic picture of the conceptual world of Kyrgyz people was created.

**ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ДИСЦИПЛИНЕ
«РУССКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ»**

Бикмаева Л.У., Иванова Л.А.

*Уфимский государственный нефтяной технический университет, Уфа,
Республика Башкортостан, Россия*

Ключевые слова: *инновационные методы, проектная деятельность, интерактивный метод, словарь, глоссарий, вики-глоссарий, цифровые технологии, компьютерная коммуникация*

Новая система образования предполагает постоянное обновление, быструю смену технологий. «Происходит смена привычных задач развития индустриального общества, опыт решения которых отработывался в течение столетия, к решению задач новой, основанной на знаниях социально-экономической системы, то есть задач информационного общества» [3, с.114].

Активизации познавательной деятельности иностранных студентов при изучении русского языка способствует грамотное использование возможностей инновационных средств обучения.

Основные методические инновации связаны с применением интерактивных методов обучения. «Интерактивный – основанный на взаимодействии. Применительно к процессу обучения означает наличие обратной связи между педагогом или средством обучения и учащимися» [1]. Другими словами, интерактивность – это способность взаимодействовать или находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо или с чем-либо.

Среди всего многообразия технологий можно выделить следующие:

- обучение в сотрудничестве;
- проектные технологии (метод проектов);
- тандем-метод;
- технология case study;
- технология «эдьютейнмент»;
- дистанционное обучение;
- компьютерные технологии обучения;
- игровые технологии обучения и др.

В данной статье рассматривается возможность использования проектной деятельности (далее – ПД) как один из интерактивных методов обучения, позволяющая преобразовать занятия по русскому языку как иностранному в исследовательскую работу. При работе над проектом у иностранных студентов формируются следующие умения и навыки:

- коммуникативные, творческие, интеллектуальные,
- культура общения,
- умение формулировать собственные мысли,
- умение терпимо относиться к мнению партнёров по общению,
- умение добывать и обрабатывать информацию, а также ориентироваться в информационном пространстве,
- навыки использования современных компьютерных технологий,
- языковая среда, на основе которой возникает естественная потребность в общении на русском языке,
- умения применять накопленные знания по предмету.

Участие в учебных проектах совершенствует умения обучающихся во всех видах речевой деятельности: во время обсуждения – говорение и аудирование, во время поиска материалов –

чтение, на стадии оформления – письмо. В этом заключается одно из важных преимуществ проектной деятельности при изучении иностранного языка, в том числе русского языка как иностранного.

Именно для обучения иностранным языкам (в том числе РКИ) исследователи (М.Ю. Бухаркина, Л.И. Палаева) предлагают такие типы проектов:

- 1) языковые (лингвистические) телекоммуникационные проекты, имеющие практические, образовательные, развивающие цели;
- 2) культурологические (страноведческие), разработанные с образовательными, развивающими целями;
- 3) игровые проекты;
- 3) социокультурные (социолингвистические, культуроведческие, социальные) [2, с.54].

Например, при выполнении культурологического проекта весьма эффективной формой деятельности становится составление студентами-инженерами (программистами) в групповой работе **гlossария**, выражающейся в подборе и систематизации терминов, непонятных слов и выражений, встречающихся при работе над ПД [4]. Составление же glossария развивает у иностранных студентов способность выделять главные понятия темы и формулировать их. Glossарий – это словарь определенных понятий или терминов, объединенных общей тематикой ПД. Групповая работа по составлению glossария по ПД предполагает, что студенты могут совместно добавлять термины, давать им определения, добавлять определения к любым терминам glossария, оценивать работу своих сокурсников.

По завершении работы по составлению glossария создается совместный вики-glossарий – хранилище для работы с текстами ПД. Активная лексика всех работ собирается в единый glossарий по ПД, разделенный по темам, тем самым иностранные студенты могут в любой момент обратиться к результатам не только своих работ, но и работ сокурсников в целях расширения своего словарного запаса по различным темам ПД.

Современные ФГОС ВО предъявляют требования увеличения доли самостоятельной работы студентов и активного внедрения интерактивных форм обучения. Одним из таких инструментов являются вики-технологии, дидактические свойства и функции которой позволяют выполнить эти требования и повысить эффективность обучения русскому языку иностранных студентов за счет интерактивного характера и реализации принципов проектной деятельности. Использование цифровых технологий способствует организации совместной деятельности и компьютерной коммуникации между студентами во внеучебное время, что приобретает особую важность в свете новых ФГОС, так как «современный процесс обучения в старшей школе и вузе ориентирован на значительное смещение акцента с аудиторной на самостоятельную работу» [6, с.115]. Составление совместного вики-glossария позволяет «делиться информацией с другими участниками групповых проектов, вступать во взаимообучение, используя вики как учебную среду для формирования своих знаний, или быть частью виртуального сообщества» [6, с.116].

Вики-glossарий – это многокомпонентное задание, выполняемое группой студентов на базе вики-технологии, целью которого является:

- формирование и развитие лингвистического компонента иноязычной коммуникативной компетенции;
- формирование и развитие инструментальной компетенции;
- расширение лексического запаса терминов;
- повышение вовлеченности в обучение и создание у студентов мотивации к овладению русским языком;
- развитие навыков и умений самостоятельной работы студентов во внеаудиторные часы, целеполагания и планирования собственной деятельности;
- развитие навыков и умений совместной работы;
- развитие критического мышления при отборе лексического единиц;
- развитие умения поиска и отбора надежных источников и ресурсов по ПД;
- развитие культуры оформления ссылок;
- знакомство с правилами соблюдения академической честности и чужого авторства;
- тематическая организация терминов glossария по блокам.

Применение вики-технологии для совместной деятельности студентов по созданию словаря ПД имеет неоспоримые преимущества и при грамотном учете возможных трудностей может с успехом быть интегрировано в процесс обучения русскому языку иностранных студентов неязыкового вуза, так как способствует расширению лексического запаса студентов. По словам Л.К. Раицкой, «для студентов такой опыт, соединяющий использование профессиональных и иноязычных

компетенций и реализуемый в команде, может стать значительной мотивацией для дальнейшего глубокого изучения иностранного языка и дисциплин профессионального блока» [5, 155-159].

Таким образом, инновационные технологии в обучении, одним из которых является применение вики-технологии, могут найти успешное применение на занятиях по дисциплине «Русский язык как иностранный».

Литература

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР. 2018. – 351 с.
2. Гаспарян Л.А., Лашова С.Н., Пипченко Е.Л. Использование проектного метода в преподавании русского языка как иностранного – Современные исследования социальных проблем 2018, Том 9, № 5. С. 54.
3. Грудзинский А.О. Университет как предпринимательская организация // Социологические исследования. 2003. №4. С. 114.
4. Методические рекомендации по выполнению Проектной деятельности по учебной дисциплине «Русский язык» / УГНТУ, каф. РЯЛ; сост.: Л. У. Бикмаева [и др.]. – Уфа: УГНТУ, 2023. – 464 Кб. – URL: http://bibl.rusoil.net/base_docs/UGNTU/RL/Bikmaeva16169.pdf. – Текст: электронный.
5. Раицкая Л.К. Вики-технологии в обучении иностранным языкам // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2009. № 7. С. 155-159.
6. Peters O. Distance education and industrial production: a comparative interpretation in outline (1967). URL: <http://www.c3l.uni-oldenburg.de/cde/found/peters67.htm> (accessed: 15.02.2023).

XÜLASƏ

“RUS DİLİ XARİCİ DİL KİMİ” FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV ÜSULLARIN TƏTBİQİ

Bikmaeva L.U., İvanova L.A.

Açar sözlər: innovativ metodlar, layihə fəaliyyəti, interaktiv metod, lüğət, glossary, wiki glossary, rəqəmsal texnologiyalar, kompüter rabitəsi.

Məqalədə layihə fəaliyyəti çərçivəsində “Rus dili xarici dil kimi” fənni üzrə sinifdə innovativ metodlardan istifadə imkanlarından bəhs edilir.

SUMMARY

APPLICATION OF INNOVATIVE METHODS IN THE CLASSROOM ON THE DISCIPLINE "RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE"

Bikmaeva L.U., Ivanova L.A.

Keywords: innovative methods, project activity, dictionary, glossary, wiki glossary, digital technologies, computer communication.

The article considers the possibility of using innovative methods in the classroom on the discipline "Russian as a foreign language" in the framework of project activities.

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ФОРМЫ С ПОКАЗАТЕЛЕМ – LAR В СВЕТЕ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Дубровина Маргарита Эмильевна

Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Россия

maggydu@rambler.ru

Ключевые слова: *этнолингвистика, системная лингвистика, язык древнетюркских рунических памятников, категория множественности, категория числа в тюркских языках*

В последнее время все больше возрастает интерес ученых-лингвистов к различным аспектам лингвокультурологических исследований. Это обусловлено стремлением народов показать современному миру свою необычность, самобытность, непохожесть на другие народы, в жестких условиях глобализации доказать миру значимость своей национальной культуры и языка и, естественно, сохранить свою идентичность, осознавая надвигающуюся угрозу ассимиляции и, тем самым, обезличивания. Все чаще сами представители различных национальностей приходят к осознанию того, что собственный язык, обычаи, традиционный уклад жизни, фольклор и национальные песни это не атрибуты культуры имеющей отношение лишь к прошлой, ушедшей жизни предков, а обязательные условия сегодняшнего процветания и успешности всего

национального сообщества. Уже на реальном опыте люди видят, как с потерей национальной самобытности происходит потеря фундамента всей жизнедеятельности, которая влечет за собой и материальные потери в сфере уменьшения благосостояния и уверенности в будущем. Таким образом, изучение языка не как изолированной системы, а в качестве одной из составляющих компонентов жизни конкретного этноса представляется одним из перспективных направлений лингвистических научных изысканий.

Вместе с тем, несмотря на популярность этнолингвистических исследований необходимо проявлять осторожность и понимать, что поиск связи между языковым явлением и внешним источником в виде какой-то особенности из составляющих жизнедеятельность этнической группы не всегда может быть завершён успешно. Так как не стоит поддаваться искушению и предполагать обязательность наличия прямой связи между языковым средством и явлением внешней культуры. Тем не менее, понимая трудности, которые могут стоять между явлением культуры и его воплощением в языковую единицу, исследователь не должен отказываться от подобных поисков.

Этнолингвистические исследования в основном проводятся на лексическом материале языка. Тем не менее, морфологическая подсистема языка, как и его лексика, также может стать базой для обнаружения связи языка с особенностями жизнедеятельности, менталитета и мировосприятия определённого народа. Определённые этнические особенности находят свое отражение в специфике языковой системы. Эти особенности могут выступить в качестве внешнего запроса на возникновение той или иной языковой единицы или той или иной категории, как в сфере лексики, так и в сфере грамматики. Как часто, сравнивая языки, исследователи убеждаются в том, насколько по-разному может быть выражен один и же смысл. При этом различие проявляется не только в лексике, но и в морфологии. Нередко ученые задаются вопросом, почему одна и та же мыслительная категория в одном языке получает языковое, морфологическое выражение, а в другом языке – нет. В этом отношении интересной темой для этнолингвистического анализа может выступить категория числа в тюркских языках.

Употребление форм множественного числа в современном турецком языке всегда вызывает некоторые сложности у носителей иных, не тюркских языков. Сами говорящие на турецком языке отмечают, что когда иностранцы, в особенности русскоязычные люди, говорят по-турецки, то они употребляют формы множественного числа, т.е. непосредственно сам аффикс *-lar*, в разы чаще, чем это делали бы сами турки. В этом отношении, все более значительное место в лингвистической науке занимает прагматика конкретных языков, т.е. изучение речевых актов и анализ употребления тех или иных форм в речевых высказываниях. Здесь можно сказать, что тюркская речь, в том числе и турецкая, демонстрирует особое своеобразие функционирования форм с аффиксами *-lar* и интересные примеры того, насколько иначе говорящие на тюркских языках воспринимают количественную информацию и тем более ее выражают. Автор предполагает, что причина такого особого употребления в речи слов, передающих информацию о множестве, коренится в определенных условиях жизни тюрков и связанных с этим особенностях восприятия ими окружающего мира.

Во всех современных и древних тюркских языках фиксируется форма мн.ч. с показателем *-lar*, в чувашском же языке – с аффиксом *-sem*. Категория количества представляет собой одну из основных мыслительных категорий [Философский энциклопедический словарь, 1983, 263] и имеет свое проявление во всех языках мира. Поэтому, на наш взгляд, именно в этой теме можно попытаться найти параллели между языком и культурой данного народа и попытаться описать те особенности восприятия мира тюрками, которые легли в основу образования категория числа. На наш взгляд, именно употребление или неупотребление аффикса множественного числа в тюркских письменных и устных текстах может быть напрямую связано с внеязыковыми представлениями, с какими-то особенностями мировосприятия или с определенной практической деятельностью.

Но в этом отношении древние языки могут стать более показательными, чем языки современные, так как в структуре древних тюркских языков, по нашему мнению, в большей мере зафиксирован окружающий древние этнические группы исторический контекст, который и мог найти свое отражение в тех или иных языковых формах.

Форма с показателем *-lar* фиксируется уже в первых, относящихся к VII-VIII вв. тюркских памятниках, написанных руническим письмом. Рассмотрим примеры употребления слов с аффиксом *-lar* в рунических текстах:

1. Ol sabyg asidip bäglär kopyn janalym... tidi. (Тк, 36). ‘Услышав такие слова: «беки давайте вернемся», — он сказал’. Возможна и несколько иная интерпретация этого высказывания: ‘Услышав такие слова, все беки вместе сказали: « давайте вернемся»’.

2. ...ögim katun ulaju öglärim äkälärim keliñünim kunçujlarym ... küñ boltaçy ärti. (Ktb, 49). ‘... моя мать-катун, следующие [за ней] мои [сводные] матери, мои старшие сестры, мои невестки, мои ханши-девицы ... стали бы рабынями’.

3. är küdägülärim kyz kelinlärim bökmädim. (E 3, 1). ‘Я не наслаждался [жизнью] с моими зятьями и с моими невестками’.

Необходимо обратить внимание на то, что слова с аффиксом -lar употребляются в текстах рунических памятников крайне редко. Кроме того, наблюдается какая-то семантическая избирательность в использовании этого аффикса, некая лексическая специализация: в основном аффикс -lar сочетается со словами, обозначающими, во-первых, одушевленные предметы, т.е. людей; во-вторых же, не простых людей, а тех, кто представляет собой важные с точки зрения носителя языка персоны: государственных деятелей и родственников.

Рассмотрим теперь те высказывания, в которых, на наш взгляд, речь также идет о множестве предметов, однако при этом соответствующий аффикс множественности не употреблен.

4. Atyg(1) uka(2) bajur ärtimiz. (Tk, 27). ‘Мы привязали лошадей(1) к деревьям(2)’.

5. Kejik(1) jju, tabyşgan(2) jju olurug ärtimiz. (Tk, 7). ‘Мы жили, поедая оленей(1), поедая зайцев(2)’.

С большой долей вероятности можно предположить, что в большинстве современных тюркских языках в этих или аналогичных высказываниях у соответствующих слов аффикс множественности также не будет употреблен. Тем не менее, как видно из переводов на русский язык, носители европейских или славянских языков в таких случаях используют форму множественного числа.

Можно отметить такую закономерность, что чем древнее тюркских язык, тем реже в текстах можно встретить аффикс множественного числа. В связи с чем вполне обоснованным выглядит предположение Каре Грэнбека, согласно которому «самый древний тюркский язык» мог не обладать никакими формами множественности. [2, с.23]. Не раз ученые обращали внимание на то, что основа тюркского слова сама по себе либо не передает информации о числе вообще, либо способна выражать и единичность, и множественность предметов: kişi ‘человек’, ‘люди’. По мнению А. фон Габен, даже местоимение bän наряду со значением ‘я’ иногда может истолковываться как ‘мы’. [3, с.147]. Таким образом, можно констатировать, что в тюркском праязыке могло не быть специального показателя для выражения множества предметов. Это не означало, что тюрки не различали количество предметов, однако ответ, бесспорно, следует искать за пределами языка. Отсутствие у древних тюрков потребности в грамматической указании на количество предметов, на наш взгляд, лежит в укладе жизни древнего тюркского племени. Решающими здесь следует признать несколько факторов: размер древнего коллектива, степень спаянности членов коллектива между собой, вид хозяйственной деятельности и окружающий географический ландшафт.

Проведенный анализ культурной лексики тюркских языков дал возможность ученым реконструировать картину духовной и материальной жизни пратюрков, вследствие чего удалось установить то, что пратюркский этнос представлял собой народ скотоводов отгонного типа, с преобладающим значением коневодства, с двумя типами поселений – стационарными зимними и кочевыми летними. [4, с.470-471].

Лингвистический анализ полностью согласуется с данными, которые предлагают исторические и археологические исследования. В начале I тыс. до н.э. на большой территории Центральной Азии племена, в которые входили и представители тюркских этносов создали культуру, основой хозяйственной деятельности которых было кочевое и полукочевое скотоводство, сочетавшееся с примитивным земледелием и охотой. Вот такое описание образа жизни родоплеменного общества ранних кочевников, населявших Центральную Азию с VII – VI вв до н. э. находят в китайских источниках: «...переходят со скотом с места на место, смотря по достатку в траве и воде. Постоянного пребывания не знают. Живут в круглых юртах, из коих выход обращен к востоку... От ста до тысячи юрт составляют общину...» [5, с.50].

По мнению Г. П. Мельникова, [6] в условиях описанной жизни большая часть информации проходят на глазах всего коллектива или отдельных представителей семьи (родственников, близких людей), многое известно всем членам коллектива и вследствие этого не требует передачи с помощью вербальных каналов. Именно к такой информации, на наш взгляд, можно отнести информацию о количестве предметов.

Ученые предполагают, что зоной первичного расселения древних тюрков были территории Ордоса и Саяно-Алтайского региона. [4, с.435]. С ландшафтной точки зрения эти места представляют из себя по большей части пустынное плато, т.е. равнинную зону с ровной или волнистой слабо

разделённой поверхностью, ограниченной отчётливыми уступами от соседних равнинных пространств, характеризующейся особой слабо выраженной флорой и специфической фауной. В таких условиях окружающая природа и ландшафт были словно на ладони, «на глазах» у коммуникантов. Говорящим людям было видно количество деревьев, гор, юрт, скота, т.е. всего того, что составляло основу повседневной жизни. При этом, можно предположить, говорящие чаще всего видели те предметы, о которых шла речь.

Таким образом, в языке, обслуживающем коммуникативное общество, проживающее в описанных природных и хозяйственных условиях, не возникало потребности в возникновении специального грамматического средства -- маркера количественной информации. Всю количественную информацию, т.е. информацию о единичности и множестве предметов, коммуниканты выводили из визуальных данных, фоновых знаний, а также полагаясь на естественную логику вещей. Тем не менее, в языке образовались модели словосочетаний, в которых участвовали числительные, указывающие на конкретное количество предметов, если это было необходимо. До сих пор во всех тюркских языках с числительными сочетаются существительные без аффикса множественного числа.

Литература

1. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
2. Grönbech K. Der türkische Sprachbau. – Kopenhagen: Levin und Munksgaard, 1936. – 182 s.
3. A. von Gabain, Alttürkische Grammatik. – Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950. XVII. – 357 s.
4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. – М.: Наука, 2006. – 908 с.
5. Кляшторный С.Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. – 320 с.
6. Мельников Г.П. Системная типология языков: Принципы, методы, модели. – М.: Наука, 2003. – 395 с.

ÖZET

ETNOLİNGÜİSTİK VERİLER İŞİĞİNDA –LAR EKİYLE ÇOĞUL BİÇİMİN KÖKENİ SORUSUNA

Dubrovina M.E.

Anahtar kelimeler: etnolinguistik, sistem dilbilimi, çokluk kategorisi, türk dillerinin grameri.

Hemen hemen tüm Türk dillerinde çoğul biçimin benzer bir göstergesi vardır – -lar eki. Ama benzer bir gramer biçiminin de hemen hemen tüm Avrupa dillerinde mevcut olmasına rağmen karşılaştırıldığında, bu formun Türk dillerinde kullanımında açık bir fark görülmektedir. Mesajın yazarı, en eski Türk dillerinden birinin - runik anıtların dilinin - gerçeklerini analizde bulunur. Yazar, tarihin, etnografyanın ve arkeolojinin gerçeklerine ve ayrıca dillerin sistemik tipolojisinin teorik sonuçlarına dayanarak çoğul biçiminin kökeni hakkında bir hipotez öne sürüyor. Bu formun Türk dillerinde daha sonra ortaya çıkması ve özel işlevişi, eski Türk göçebe toplumlarının yaşam koşullarıyla doğrudan ilgili olabilir.

SUMMARY

TO THE QUESTION OF THE ORIGIN OF THE PLURAL FORM - LAR IN THE LIGHT OF THE FACTS OF ETHNOLINGUISTICS

Dubrovina M.E.

Keywords: ethnolinguistics, systems linguistics, plurality category, the language of ancient Turkic runic monuments, grammar of the Turkic languages.

The plural form in almost all Turkic languages has a similar indicator - the affix -lar. When comparing it with a similar form of European languages, its clear difference in use is striking. The author of the message refers to the material of one of the most ancient Turkic languages - the language of runic monuments. Based on the facts of history, ethnography and archeology, the author puts forward a hypothesis about the origin of the plural form and tries to explain the semantic features that are found in its meaning. The late appearance of this form in the grammar of the Turkic languages and its special functioning can be directly related to the living conditions of the ancient Turkic nomadic societies.

ИСТОЧНИКИ КРЫЛАТЫХ ФРАЗ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Мамедова Айтан Джейхун кызы

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан

aytanm@rambler.ru

Ключевые слова: крылатые фразы, мусульманство, Танзимат, творчество, русская литература

Крылатые фразы и слова многообразны по своему происхождению и хронологии - одни возникли очень давно, другие - сравнительно недавно. Для правильного понимания и использования крылатых фраз необходимо знать конкретные условия их возникновения. Хотя не всегда возможно установить, является ли то или иное выражение результатом творчества конкретного автора, или оно было создано народом и только впервые записано данным поэтом или писателем.

Работая со сборниками афоризмов, изданных в Турции мы натолкнулись на две интересные особенности:

1. В них дано много изречений пророка Мухаммеда и его ближайших сторонников. Это объясняется тем, что турки в подавляющем большинстве своем исповедуют мусульманство и придерживаются заповедей основателя Ислама, наряду с заповедями Корана. Сами турки считают, что авторские афоризмы Мухаммеда не следует путать с божественными откровениями, изложенными в священной книге. Вот примеры таких афоризмов:

«*Hayır işlemek başkasının yüzünü güldürecek bir iş yapmaktır*» (Hz. Muhammed);

«*Anasının gönlünü kıran büyük günah işletmiş olur*» (Hz. Muhammed);

«*Eğer hayırlı bir iş görmek istesen bugünün işini yarına koyma. Çünkü yarına kadar ne olacağı belli değildir*» (Hz. Ali);

«*Çalışmak en hayırlı sermayedir*» (Hz. Ömer);

«*Ne söylediğini, kime söylediğini, ve ne zaman söylediğini unutma*» (Hz. Abubekr).

Но, кроме изречений основателей Ислама, в турецком языке и в сборниках можно встретить большое количество изречений, принадлежащих азербайджанским, персидским, европейским и русским авторам, знакомство с которыми было начато в эпоху Танзимата, когда Турция перестала быть герметически закупоренной страной и в турецкую культуру (следовательно, в литературу) начали проникать европейские элементы.

Исходя из вышесказанного мы провели следующую классификацию:

а) афоризмы азербайджанских, арабских и персидских авторов:

«*İyilik insanlık sanatıdır*» (Низами Гянджеви);

«*Ölçülü ve düzenli yapılan her bir iş başarılı olur*» (Низами Гянджеви);

«*Sel haline geldikten sonra suyun karşısı alınmaz*» (Сади Ширази);

«*Meyvesiz ağaca kimse taş atmaz*» (Сади Ширази);

«*İnsan bastığı toprağı hor görmemeli*» (Омар Хайям).

б) афоризмы европейских, в том числе античных авторов:

«*Her bildiğini söyleme; her söylediğini bil*» (Клавдиус);

«*En kudretli insan kendini idare edebilen insandır*» (Сенека);

«*Cesaret tüm silahlardan üstündür*» (Овидий);

«*Düşünüyorum, öyleyse varım*» (Декарт);

«*Daima doğru bildiğiniz şeyleri yapın*» (Марк Твен).

в) афоризмы русских авторов, прижившиеся в турецком языке (их не так много, как европейских:

«*Çalışmak hayatın en önemli şartıdır. İnsanlık, mutluluğa ancak bununla ulaşabilecektir*» (Лев Толстой);

«*Kimse fikrine hükmedemez*» (Николай Островский).

Проникновение афоризмов русских авторов в турецкий язык можно объяснить огромным авторитетом и популярностью русской прозаической литературы в мировом масштабе. Крылатые фразы представляют собой лаконичные формулировки идей и представлений, конденсируя сложные образы, они вызывают в нашем сознании самые разные ассоциации. Лексическая лаконичность при смысловой емкости делает подобные выражения необходимыми и весьма живучими фактами языкового употребления.

Литература

1. Ашукин Н.С. Ашукина М.Г. Крылатые слова, М.: Художественная литература, 1987, 364с.
2. Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке, М.: Наука, 1974, 185с.
3. Türkhan A. Konuşan deyimler ve atasözleri, İstanbul: "Pınar" Yayınları, 1993, 327s.

XÜLASƏ TÜRK DİLİNDƏ AFORİZMLƏRİN MƏNBƏLƏRİ Məmmədova A.C.

Açar sözlər: qanadlı ifadələr, müsəlmanlıq, Tənzimat, yaradıcılıq, rus ədəbiyyatı

Qanadlı ifadələr müasir türk dilində qədim zamanlardan işlənir. Lakin, bəziləri çox qədimdən mövcuddur, bəziləri isə nisbətən yenidir. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar bir an içində yaranmamış, əksinə, atalar sözləri kimi çoxillik müşahidələrin, düşünmələrin, həyat və yaradıcılıq təcrübəsinin, sevinc və kədər natiçəsidir və hər bir belə aforizm özündə eyni zamanda öyrədici və xəbərdaredici mənə daşıyır. Aforizmlərin əsas dəyəri də məhz bundadır.

SUMMARY SOURCES OF KEY PHRASES IN TURKISH Mammadova A.J.

Keywords: catchphrases, Islamism, Tanzimat, creative activity, Russian literature

Catchphrases are used in Turkish language since ancient times. But some of them are very ancient, and some are comparatively new. We should underline that catchphrases did not arise instantly, instead they are like proverbs the result of many years observations, thoughts, life and creative activity experience, gladness and sorrow, and each of such catchphrase contains both teaching and warning mean, and this is the main value of them.

HEYDƏR ƏLİYEV – AZƏRBAYCAN XALQININ QÜRUR MƏNBƏYİDİR

Quliyeva Təranə Ələsgər qızı, Abbasova Natəvan Bəkir qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
tarana_65@inbox.ru

Açar sözlər: böyük, dahi, məşhur, hadisə, sevgi, hörmət

Bildiyiniz kimi, müstəqilliyin əldə edilməsi və hər bir xalqın dövlətçiliyinin formalaşması daim siyasi xadimlərin adları ilə bağlıdır. Hər bir dövlət formalaşmasının həlledici mərhələlərində müdrik, təcrübəli, fədakarlıqla millətə sadıq Liderlərə təcili ehtiyac duyur. Belə insanlar Fransa üçün Şarl de Qoll, ABŞ üçün Core Vaşinqton, Türkiyə üçün Mustafa Kamal Atatürk, İngiltərə üçün Uinston Çorçill idi. Prezident Heydər Əliyev Azərbaycan üçün belə Lider oldu.

H. Əliyev dövrü Azərbaycanın ən yaxşı inkişaf səhifələrindən biridir. Heydər Əliyev dövrümüzün böyük filosofu və mütəfəkkiri idi. Onun formalaşdırdığı və inkişaf etdirdiyi azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın müasir dünyada xüsusi yerini müəyyənləşdirmiş, milli dövlətçiliyimizin əsasını təşkil etmiş, azərbaycanlıların dünya xalqları ilə həmrəyliyi üçün möhkəm baza yaratmışdır. Son əsrlərdə Azərbaycan ziyahlarını çox ciddi narahat edən Milli Dirçəliş problemləri H. Əliyevin fəaliyyəti sayəsində bu illərdə tamamilə strateji dövlət siyasətinə, elmdən praktiki və siyasi müstəviyə keçmişdir.

Gəlib-gedən şəxsiyyətlər var. Təqdimata ehtiyacı olmayan insanlar var. Tarixin özü seçilmiş şəxsiyyətlər tərəfindən yaradılır və həmişə xüsusi maraq doğurur. Bu mənada Azərbaycanın ümumbəşəri Lideri Heydər Əliyevin siyasi taleyi sadəcə unikal görünür.

Heydər Əliyev Naxçıvanda dəmir yolu işçisi ailəsində anadan olub. Bundan sonra Azərbaycanın bu muxtar regionu ilə H.Əliyevin böyük postsovet siyasətinə qayıdışı bağlı olacaq. Lakin əvvəlcə gələcək prezident əməliyyat müvəkkilindən Azərbaycan MTN-nin sədrinə qədər başgicəlləndirici karyera qurdu. Veteran çekistlərin xatırladığı kimi, bu sahədə özünü çox yaxşı göstərdi: 1943-cü ildə Tehranda" böyük üçlüyün təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əməliyyatında iştirakına görə 23 yaşında gənc əməliyyat məmuru ən yüksək Sovet ordenlərindən birinə layiq görüldü. Azərbaycanın MTN-nin sədri vəzifəsində olarkən Heydər Əliyev çox böyük işlər görmüşdür və komitəyə rəhbərlik etdiyi illərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının layiqli övladları təhlükəsizlik orqanlarında işə fəal cəlb edilməyə başlamışdır.

1969-cu ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilib və ölkənin ali partiya-dövlət idarəçiliyinin sükani arxasına keçib. Bununla da Azərbaycan tarixində böyük dönüş dövrü başlamışdır. Tarixi inkişafın sonrakı gedişi sübut etdi ki, Heydər Əliyev hələ o vaxt bugünkü yeni, müstəqil Azərbaycanı qurmağa başlamışdı.

1970-1980-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi artımı onun adı ilə bağlıdır. Sovet rejiminin bütün xüsusiyyətlərini yaxşı bilən və idarəetmədə zəngin təcrübə qazanmış Heydər Əliyev Azərbaycanı çox ağır iqtisadi vəziyyətdən çıxarmaq üçün qətiyyətli addımlar atmağa başladı. O, dahi uzaqgörənliklə respublikanın uzunmüddətli, dinamik və sürətlili inkişafını təmin edən hərtərəfli inkişaf üzrə dərin düşünülmüş proqramların hazırlanmasını tapşırıb və bu proqramların dərhal icrasına başlanılıb. Xalq Heydər Əliyevi rəğbətlə qarşıladı, onu sevdi və onun ardınca getdi. Azərbaycan xalqının tarixində yeni bir dövr başlamışdır. [1]

Sovet İttifaqı kimi nəhəng dövlətin zəngin iqtisadi potensialından və geniş imkanlarından istifadə edərək, Azərbaycan xalqının dahi oğlu Azərbaycanı tərəqqi yoluna çıxarmaq siyasəti yürütməyə başladı. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, müdrik və səriştəli rəhbərliyi nəticəsində Azərbaycan o dövrdə Sovet İttifaqının ən qabaqcıl kənd təsərrüfatı Respublikasına, o cümlədən pambıqçılıq və üzümçülüyn qabaqcıl diyarına çevrilmişdir. Kənd işçilərinin sosial-iqtisadi vəziyyəti köklü şəkildə yaxşılaşmışdır. Azərbaycan kəndində əvvəllər görünməmiş tikinti, abadlıq və mədəni quruculuq işləri aparılmışdır.

Hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən Azərbaycan dili Heydər Əliyevin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə əsl dövlət dili statusu verməyə yönəlmiş fəaliyyətinin nəticəsi olaraq respublikaya rəhbərliyi dövründə 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilmişdir. O dövr baxımından sözün əsl mənasında qəhrəmanlığa bərabər olan belə bir addım məhz gələcəkdə müstəqil Yeni Azərbaycan naminə həyata keçirilmişdir. Azərbaycan dilinin idarəetmədə geniş tətbiqi, demək olar ki, Ümumittifaq miqyasında bütün böyük klassiklərin yubileylərinin keçirilməsi, Azərbaycan mədəniyyətinin Ümumittifaq miqyasında qabaqcıl mövqelərə çıxması, elm, ədəbiyyat və mədəniyyət abidələrinin planlı şəkildə öyrənilməsi və nəşri – bütün bunlar Heydər Əliyevin siyasətinin nəticəsidir. [2, 3]

Azərbaycanın 1970-1985-ci illər ərzində əldə etdiyi ən mühüm tarixi nailiyyətlərdən biri xalqın uzaq gələcəyini, o cümlədən ordunun, müxtəlif peşələr üzrə mütəxəssislərin yaradılmasını nəzərdə tutan güclü kadr potensialının yaradılması idi. Belə ki, bu illərdə iqtisadiyyatın sürətli və çoxşaxəli inkişafına uyğun olaraq respublikanın ali və orta ixtisas təhsili şəbəkəsi genişlənmişdir. SSRİ-nin yüzlərlə qabaqcıl ali məktəbinə üç mindən çox gənc azərbaycanlı göndərilib. Hər il orta hesabla 800 tələbə təhsil almaq məqsədilə Azərbaycandan kənara göndərilirdi.

Hərbi təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi. 1971-ci ildə Heydər Əliyev Mərkəzi hökumət qarşısında Azərbaycanda hərbi məktəbin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Bu fikri həyata keçirmək çox çətin idi. O dövrün yazılmamış qanunlarına görə, keçmiş Birliyin yalnız üç slavyan Respublikasında hərbi məktəblər yaradıldı və Moskvani bu "ənənəni" dəyişdirməyə inandırmaq üçün siyasi bacarıq, qətiyyət və iradə tələb olundu. Heydər Əliyev 1973-cü ildə Bakıda Hərbi Məktəbin (indiki hərbi lisey) açılmasına nail oldu. Bu tarixi addımın əsl əhəmiyyəti artıq Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra, adına məktəb olanda özünü büruzə verdi. Naxçıvan milli ordu quruculuğunun əsas ocaqlarından birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev uzaq 70-ci illərdə gələcək milli hərbi kadrların hazırlanması üçün əsas olan qurumun təməlini qoydu. Bu məktəbin məzunları bu gün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabidləri, komandirləri, generallarıdır.

Heydər Əliyev 1993-cü ildə Azərbaycana rəhbərliyə qayıtdı. O, müəyyən uğurlara nail olub: 90-cı illərin birinci yarısında Azərbaycanda vəziyyət gərgin idi, Heydər Əliyev isə heç olmasa ölkənin anarxiyasının və dağılmasının qarşısını ala bildi. Çox tez Heydər Əliyevin ətrafında mif yaranmağa başladı – Türk Atatürkünə, millətin atası kimi. Milləti birləşdirə bildi, vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı.

İndiki dövrdə Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, onun xarici iqtisadi əlaqələrinin sistemli şəkildə genişlənməsi və dünya iqtisadiyyatına daha da dərin inteqrasiyası prosesi Heydər Əliyevin hələ 1970-1989-cu illərdə təməlini qoyduğu potensiala əsaslanır.

Heydər Əliyev dövrümüzün böyük filosofu və mütəfəkkiri idi. Onun formalaşdırdığı və inkişaf etdirdiyi azərbaycançılıq fəlsəfəsi Azərbaycanın müasir dünyada xüsusi yerini müəyyənləşdirmiş, milli dövlətçiliyimizin əsasını qoymuş, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi üçün möhkəm baza yaratmışdır. Azərbaycançılıq ideologiyası ilə əlaqədar Heydər Əliyevin strateji dövlətçilik proqramında mənəvi, bədii və estetik dirçəlişin burada vahid axında reallaşması, iqtisadiyyatda, sənayedə, tikintidə və iqtisadiyyatda böyük nailiyyətlərlə, xalqın həyatının yaxşılaşması və kütləvi coşğu ilə birləşməsi diqqəti cəlb edir. [4]

Heydər Əliyev parlaq siyasi zəkası və istedadı sayəsində yeni Azərbaycanı, onun indiki reallıqlarını yaratdı və gələcəyə aparan yolları müəyyənləşdirdi. Məhz buna görə də Azərbaycan tarixinin 1969-cu ildən bu günə qədərki dövrü Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır və tariximizə Heydər Əliyev dövrü kimi daxil olmuşdur. Azərbaycanın gələcək tarixi taleyi baxımından bu dövrün əsas məzmunu isə azərbaycançılıqdır.

Heydər Əliyev ölkədə müəyyən sabitlik qoyub getdi. Praqmatik və realist siyasətçi idi. O, Azərbaycan xalqı tərəfindən insan kimi, xalqına qayğı göstərən əsl Lider kimi xatırlanacaq. Bu gün də

Azərbaycanın müstəqilliyə doğru ilk addımlarını atmasına təkan verən Prezident H. Əliyevə görə kədərlənirlər.

Siyasi uzunömürlü Heydər Əliyev xalqımızın milli sərəvəti olan və qalacaq parlaq şəxsiyyət idi. Müxtəlif səbəblərdən və müxtəlif vaxtlarda onun beynəlxalq miqyasda dövlət xadimi kimi xidmətləri haqqında artıq çox şey söylənilib. Növbəti yubiley haqqında deyil, İş və mahiyyət haqqında deyilir

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999, 388 s.
2. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlam, 2003, 100 s.
3. Xudiyev N. Heydər Əliyevin dil siyasətinin uğurları. 2016.
https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e32516_az/html
4. Идаятова М.С., Магеррамова С.М. Гейдар Алиев и его идея азербайджанства. Материалы республиканской конференции посвященной 90-летию Общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева. Сумгаит – 2013.

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ – ИСТОЧНИК ГОРДОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Кулиева Т.А., Аббасова Н.Б.

Ключевые слова: великий, гений, знаменитый, событие, любовь, уважение

Статья по своей значимости актуальна, она в целом освещает историю Азербайджана в период независимости. Каждое государство на решающих этапах своего становления испытывает потребность в мудрых, опытных, беззаветно преданных делу нации лидерах. В статье раскрываются исторические события касающиеся данного периода. Так после прихода великого лидера Г. Алиева, Азербайджан расцвел во всех сферах. Азербайджан приобрел независимость, стабильность, изменилось отношение соседей к нашей стране. Азербайджан нашел своего лидера в лице Гейдара Алиева.

Г. Алиев был и остается многоуважаемым лидером, которого всегда чтит, уважал и любил весь азербайджанский народ.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV IS A SOURCE OF PRIDE OF THE AZERBAIJANI PEOPLE

Guliyeva T.A., Abbasova N.B.

Keywords: great, genius, famous, event, love, respect

The article is relevant in its significance, it generally covers the history of Azerbaijan during the period of independence. Each state at the decisive stages of its formation feels the need for wise, experienced, selflessly devoted leaders to the cause of the nation. The article reveals the historical events relating to this period. As after the advent of great leader Heydar Aliyev, Azerbaijan has flourished in all spheres. Azerbaijan has gained independence, stability, and the attitude of its neighbors towards our country has changed. Azerbaijan has found its leader in the person of Heydar Aliyev.

H.Aliyev was and remains a highly respected leader, whom the entire Azerbaijani people have always honored, respected and loved.

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYANIN EFFEKTİV İDARƏ EDİLMƏSİ

Məhərrəmovə Mətanət Hidayət qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

meherrəmovə79@inbox.ru

Açar sözlər: işgüzar kommunikasiya, təhsilin idarə olunması, təhsil qurumları, tələbələrə ünsiyyət

Müasir dünyada təhsildə peşəkar fəaliyyətin mürəkkəbləşməsi müşahidə olunur. Bu səbəbdən mütəxəssislərin şəxsiyyətinə olan tələblər dəyişir. Təkcə zəruri bacarıq, bilik və bacarıqların verilməsi kifayət deyil, indi mühüm vəzifə həm də humanitar dəyərləri, hadisələri, baş verən hadisələri qiymətləndirməyə və tanımağa, onların əsasında fəaliyyətini həyata keçirməyə hazır olan şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Cəmiyyət inkişaf edir, təlim-tərbiyə prosesi iştirakçılarının fəaliyyətinin metodlarını, məqsədlərini və nəticələrini dəyişir, başqa sözlə, mühit və təlim vasitələri dəyişir, bilik, bacarıq və bacarıqların standart sistemi dəyişir. Bütün bunlarda iştirakçıların işgüzar əlaqələri xüsusi rol oynayır: müəllim və tələbə, müəllimlər arasında ünsiyyət və s. Tam olaraq demək olar ki, ünsiyyət şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir [2].

Bir çox alimlər peşəkar ünsiyyət üslublarının problemlərini təhlil edir və müzakirə edirlər. Tədqiqatçılar idarəetmə və pedaqoji fəaliyyətdə ünsiyyət üslublarının xüsusiyyətləri ilə, eləcə də müxtəlif

üslubların effektivliyi ilə bağlı olan məsələlərə toxunurlar. Ünsiyyət üslubu baxımından əsas rolu işgüzar ünsiyyətin təhlili oynayır. Ümumi tərifi görə, ünsiyyət, birgə fəaliyyətə ehtiyac yaradan və sosial qavrayış, ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəni özündə cəmləşdirən vətəndaşlar, qruplar arasında əlaqələrin inkişafı və qurulmasının mürəkkəb bir prosesidir.

İşgüzar ünsiyyət üslublarının əsas aspektlərini birbaşa təhsil kommunikasiyalarında nəzərdən keçirməyi təklif edirəm. Bu üslub insanın fərdiliyinin və şəxsiyyətinin inkişafında bir vasitəyə çevrilir. Tələbələr təhsil müddətində müxtəlif ünsiyyət üslubları ilə qarşılaşırlar. Buradan onlar gələcəkdə onun peşəkar fəaliyyətində mənəbəyə çevrilə biləcək şəxsi üslub formalaşdırırlar. Tədris prosesində işgüzar ünsiyyət tərzini insanın özünün yaradıcı axtarışının məhsulu olur və heç bir halda kortəbii şəkildə formalaşmır. Təhsil təşkilatlarında müəllimlər öz fəaliyyətlərini təhsil müəssisəsində formalaşan sosial-peşə tələblərindən, habelə resurslardan və öz imkanlarından asılı olaraq qururlar. Kollektivdə, tələbələrlə ünsiyyət hər hansı bir seçilmiş ünsiyyət tərzindən asılı olaraq qurulur. Bəziləri üçün fərqli üslubun formalaşdığı, nəticəsi əməkdaşlığa yönəlmiş fəaliyyət olan demokratik ünsiyyət xarakterikdir. Digərləri isə diktator ünsiyyət tərzinə malikdirlər. Eyni zamanda, sübut edilmiş effektivliyinə baxmayaraq, tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşması üçün yeni tələblər səbəbindən populyarlığını itirir [4].

İşgüzar ünsiyyət üslubları pedaqoji idarəetmə və ünsiyyət üslublarının özəl tipologiyalarında həyata keçirildiyi üçün təhsil proseslərində tələb olunur. Tədris prosesində ünsiyyətin əsas məqsədləri bunlardır: informasiya axınlarının rasionallaşdırılması və tənzimlənməsi; idarəetmə subyektləri arasında, idarəetmə subyektləri və obyektləri arasında səmərəli məlumat mübadiləsinin təmin edilməsi, ayrı-ayrı işçilər və şöbələr arasında məlumat mübadiləsi üçün informasiya kanallarının yaradılması, onların tapşırıq və hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi. Təhsil sahəsində kommunikasiyaların formalaşması nəzəri mövqelərə, sərəştələrə, sistemli və informasiya yanaşmalarına əsaslanır. Onların hər biri ünsiyyət komponentlərinin keyfiyyətini əvvəlcədən müəyyənləşdirir, bunun nəticəsində ümumilikdə təhsilin inkişafı, habelə yüksək keyfiyyətli idarəetmə qərarlarının hazırlanması üçün ilkin şərtlər yaradılır [1].

Yönləndiricilik işgüzar ünsiyyətin xüsusiyyətlərindən biridir. Bu onunla əlaqədardır ki, ünsiyyət təkcə qarşılıqlı əlaqənin özünə deyil, həm də tələbələr tərəfindən biliklərin inkişafını təşkil etmək, bu əsasda bacarıqların formalaşdırılması və onların fərdi inkişafı məqsədi ilə yönəldilmişdir. [3].

Artıq qeyd edildiyi kimi, təhsil sahəsində ünsiyyət əsasən işgüzar xarakter daşıyır. Bu onunla bağlıdır ki, həm bütün kollektivin, həm də hər bir müəllimin işi mühüm təhsil problemlərinin həllinə yönəlib. Buna görə də müəllimin artan məsuliyyəti ilə əlaqədar olaraq işgüzar ünsiyyət bacarıqlarını daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, işgüzar kommunikasiyalar idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini təmin edir və həm təhsil sisteminin komponentlərində, həm də qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun və vaxtında əksər göstəricilər üzrə təhsilin nəticələrində müsbət dəyişikliklərə töhfə verir. Beləliklə, təhsil sistemində işgüzar kommunikasiyalar effektiv idarəetməni təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1965, 146 s
2. Allahverdiyeva A. İşgüzar yazışmalar. Bakı, 2016, 281s.
3. Cəfərov V. Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2009, 178s
4. Eminli B., Paşayeva G. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Sumqayıt, 2021, 399 s
5. Павлова Л. Г. Деловые коммуникации / Л. Г. Павлова, Е. Ю. Кашаева. — М.: КноРус, 2016. — 300 с.

РЕЗЮМЕ

ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ДЕЛОВЫМ ОБЩЕНИЕМ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Махаррамова М.Х.

Ключевые слова: деловая коммуникация, управление образованием, образовательные организации, общение со студентами

В статье рассматриваются вопросы, связанные с важностью деловых коммуникаций для управления образованием, описана роль делового общения в данном процессе. Также говорится о том, что общение в образовательной сфере носит преимущественно деловой характер. Это связано с тем, что работа как всего коллектива, так и каждого преподавателя направлена на решение важных воспитательно-образовательных задач. Поэтому, в связи с повышенной ответственности педагога необходимо постоянно совершенствовать навыки делового общения.

SUMMARY

EFFECTIVE MANAGEMENT OF BUSINESS COMMUNICATIONS IN THE EDUCATION SYSTEM

Maharramova M.H.

Keywords: business communications, education management, educational organizations, communication with students

The article discusses issues related to the importance of business communications for education management, describes the role of business communication in this process. It is also said that communication in the educational sphere is predominantly business in nature. This is due to the fact that the work of both the entire team and each teacher is aimed at solving important educational problems. Therefore, due to the increased responsibility of the teacher, it is necessary to constantly improve the skills of business communication.

MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ CÜMLƏ NÖVLƏRİNİN TƏDRİSİNİN ŞAĞİRD LƏRİNİN NİTQ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Məmmədov Bəhram Cəfər oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

behrammemedov@yahoo.com

Açar sözlər: idrak, dərslik, sual, mətn, interaktiv

İnsan düşüncəsində məqsəd ciddi təsirə malikdir, bu mənada şagirdlərin nitqinin formalaşdırılması onların məqsədindən asılıdır. Məqsəd aydın olanda nitqin formalaşması asan olur. Nəzərə alsaq ki, nitq təfəkkürün məhsulu olub fizioloji, psixoloji, sosioloji aktlar sistemidir, nitqin inkişafı insanın fiziki imkanlarından, yəni ağız aparatının inkişafı, psixoloji durumundan və cəmiyyətin mövcudluğundan asılıdır, deməli bu üç mühüm amil nitqi şərtləndirən əsas göstəricilərdir. Şübhəsiz ki, nitq sözlər və cümlələr ilə təzahür edir. Cümlələrin qurulması isə təfəkkürlə əlaqəli müəyyən məqsəddən asılıdır. Azərbaycan dilçiliyində cümlələrin məqsədə və intonasiyaya görə dörd növünün olması qeyd olunur. Nəqli, əmr, sual və nida cümlələri. Maraqlıdır ki, orta məktəblərimizin 8-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri haqqında səthi məlumat verilir. 8-ci sinif Azərbaycan dili dərslərinin 6-cı bölməsində “Sənət dünyasına səyahət” adlı mətnin sonunda cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri adı altında sadəcə iki cümlə tipindən əmr və nida cümlələrindən bəhs edilir. Sual və nəqli cümlələr haqqında isə məlumata rast gəlinmir. Fikrimizcə, düzgün yanaşma deyil. Haqqında danışılmayan sual və nəqli cümlələr şagirdlərin daha çox istifadə etdiyi cümlə tipləridir, onlar haqqında məlumatlı şagirdlərin nitq inkişafına ciddi mənada təsir edə bilər. Halbuki, şagirdlərə dərslərdə təqdim edilmiş mətnlərdə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin dördünə də aid cümlə tipləri vardır. (1, səh. 142-143)

Dərslərdə məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin tədrisi ilə əlaqədar bəzi tapşırıq və suallara nəzər salaq:

Cümlə haqqında bildiklərinizi yada salıb suallara cavab verin.

-Cümlə nədir?

Bu suala cavab verən şagird, cümlənin bitmiş bir fikir ifadə etdiyini, sözlərdən, söz birləmələrindən ibarət olduğunu qeyd edəcək, lakin yaxşı olardı ki, müəllim əlavə olaraq şagirdlərə bildirsən ki, qurduğumuz cümlələr hər şeydən öncə bizim fikir və düşüncələrimizi, arzu və istəklərimizi, məqsəd və məramımızı ifadə edir.

Növbəti sualda cümlənin yaranmasında intonasiyanın rolu soruşulur.

-Cümlənin yaranmasında intonasiyanın rolu haqqında nə deyə bilərsiniz?

Mümkündür ki, bu sual şagirdlər tərəfindən tam olaraq aydınlanmasın, lakin müəllim nitqində ifadə etməlidir ki, biz hər hansı bir fikir ifadə edərkən, məqsədimizdimizdən asılı olaraq intonasiya seçirik, səs tonumuzun qalxıb-ənməsi, sözlərin tələffüz edilərkən uzun və ya qısa deyilişi qurduğumuz cümlənin intonasiyasına nümunə ola bilər. Növbəti sual isə bu sualın davamıdır desək, yanılmarıq:

-İntonasiya cümlənin məqsədini dəyişə bilərmi?

Şagirdlərin müəyyən hissəsi əvvəlki sualın şərhindən çıxış edərək, “Bəli, intonasiya cümlənin məqsədini dəyişə bilər” şəklində cavab verəcək, əgər sinifdə sualın məğzini anlamayan şagirdlər olarsa, müəllim izah etməlidir ki, biz qarşı tərəfdən hər hansı bir xahiş etdikdə, səsimizə mülayimlik qatır, xahiş intonasiyası formalaşdırırıq, yox əgər hən hansı bir fikri aydınlaşdırmaq, sual vermək ehtiyacı yaranarsa, o zaman intonasiya sual intonasiyası olar. İzahı davam etdirəcək müəllim həm də vurğulamalıdır ki, insanlar sadəcə, xahiş etmək, hər hansı bir faktı aydınlaşdırmaq, müəyyən bir predmet haqqında məlumat vermək üçün cümlələr qurmur, biz bəzən hisslərimizi ifadə etmək üçün də cümlələr qururuq, o zaman intonasiya fərqli olur.

-Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələrin hansı növləri var?

Artıq şagirdlərin bu suala cavab vermək üçün yetərli məlumatları vardır. Daha dəqiq desək, şagirdlər hansı məqsədə görə cümlə qurduqlarının fərqi var bilirlər. Əgər şagirdlər arasında bu suala dəqiq cavab

verə bilməyənlər olarsa, o zaman müəllim məqsəd və intonasiya baxımından cümlə tipləri haqqında geniş məlumat təqdim edə bilər.

Dərslikdə verilmiş 13-cü sualda soruşulur ki, dialoqda fərqləndirilmiş sual cümləsinə söz-cümlə ilə cavab vermək olurmu? Və şagirdlərə aşağıdakı cümlələr təqdim edilir:

“Bizə nə vaxt gələcəksən? Bizə gələcəksənmi? Bizə gələcəksən?”

Verilmiş bu 3 sual cümləsinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, ilk cümlə sual intonasiyası və sual əvəzliyinin köməyi ilə qurulub. Bu cümlənin cavablandırılması üçün cümlədəki sual əvəzliyinin cavablandırılması tələb edilir, deməli bu sual cümləsinə söz cümlə ilə cavab vermək mümkün deyil. İkinci sual cümləsində sual intonasiyası ilə yanaşı sual ədatı iştirak etmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi sual ədatının iştirakı ilə qurulan sual cümlələrinə söz cümlə ilə cavab vermək mümkündür. Sonuncu cümlədə isə yalnız sual intonasiyası vardır, belə cümlələrə də söz cümlələrlə cavab vermək mümkündür. (1,səh.144-145)

Fikrimizcə, müasir Azərbaycan dili müəllimi qarşısında ən mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərin yaşadığımız cəmiyyətdə fikir və düşüncələrini rahat, aydın cümlələrlə ifadə edə bilməsini təmin etməkdir. Bunun üçün isə nitqin bir həlqəsini təşkil edən məqsəd və intonasiyaya görə cümlə tiplərinin düzgün, məqsədə müvafiq şəkildə tədrisini təmin etməkdir. Əgər müəllim tədris prosesində məqsədə uyğun şəkildə cümlə qurmağı şagirdlərə öyrədə bilsə, fikrimizcə, şagirdlərin idrak fəallığını da təmin etmiş olar. Əlbəttə nitqin formalaşmasında, idrakın ciddi rolur vardır və bu birgə prosesin nəticəsi fikrin düzgün ifadəsinə gətirib çıxaracaqdır. Fikrin düzgün ifadəsi üçün isə məqsədin düzgün seçilməsi və həmin məqsədə uyğun cümlə qurulmasıdır. Bir anlıq təsəvvür edək ki, 14-15 yaşlı şagird kitabxanaya gəlmişdir, həmin şagird kitabxanaçıdan istədiyi kitabın olub-olmamasını soruşmadan, yəni kitabxanaçıya sual vermədən istədiyi kitabı tələb edir, əmr cümləsi qurur. Şübhəsiz ki, onların dialoq qurmasında, bir-birini anlamasında ciddi problemlər yaşanacaqdır. Bu hal yeniyetmələrin həyatda insanlarla ünsiyyət qurmasında da ciddi problemlər yarada bilər. Məhz buna görə də tədris prosesində haqqında bəhs etdiyimiz dil faktlarına nəzər ciddi yanaşmaq lazımdır.

Nitq fəallığının təmin edilməsi dil faktlarından da asılıdır, desək yanlışdır. Şagirdlərin dil faktlarına əlçatanlığı, doğma dilimizin xüsusiyyətlərinə bələd olması nəticə etibarilə fikirlərinin düzgün ifadə edilməsinə də təsir göstərəcəkdir. Dil faktları dedikdə isə dilin bütün aspektlərini əhatə edən amilləri nəzərdə tutmaq olar. Dil faktlarının öyrədilməsi zamanı şagirdlərin nitq fəaliyyətinin inkişafını müşahidə edə bilərik. Təsəvvür edək ki, təlim prosesinin emosionallığı şəraitində şagirdlərdə nitq fəaliyyətinə maraq və daxili tələbat yaranır. Belə olan halda şagirdlər öz emosiyalarını nida cümlələri vasitəsi ilə ifadə edəcəklər. Bu zaman müəllim onların qurduqları cümlələrə uyğun olaraq şagirdlərin hiss və emosiyalarını düzgün istiqamətləndirməklə yanaşı belə olan hallarda cümlələrinin məqsədinə, intonasiyalarına, səs tonlarına diqqət çəkməli, dərindən kənar fəaliyyətlərində də bu amilə fikir vermələrini tələq etməlidir.

İdrakın inkişafı nitqin inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, nitqin inkişafı da öz növbəsində idrakın inkişafının təmin edilməsinə təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T., Bektaşlı S., Vəliyeva M., Hüseynova Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili”(tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Bakı: Şərq-Qərb, 2019.
2. Hacıyev T., Bektaşlı S., Hüseynova Y. Azərbaycan dili 9 Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Bakı: Şərq-Qərb, 2020.
3. Hacıyev T., Bektaşlı, Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Bakı: Şərq-Qərb, 2018.
4. Hüseynova Y., Bektaşlı S. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti, Bakı: Şərq-Qərb, 2019.
5. Dövlət İmtahan Mərkəzi Azərbaycan dili dərs vəsaiti. Bakı: Abituriyent, 2019.

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ОБУЧЕНИЯ ТИПАМ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПО НАЗНАЧЕНИЮ И ИНТОНАЦИИ НА РЕЧЕВОЕ РАЗВИТИЕ УЧАЩИХСЯ

Мамедов Б.Дж.

В человеческом мышлении серьезное влияние оказывает цель, в этом смысле формирование речи учащихся зависит от их цели. Когда цель ясна, легче построить речь. Если считать, что речь есть продукт мышления и представляет собой систему физиологических, психологических, социальных актов, то развитие речи зависит от физических возможностей человека, т. существования общества, поэтому эти три важных фактора являются основными показателями, обуславливающими речь. Несомненно, речь проявляется в словах и предложениях. Построение предложений зависит от определенной цели, связанной с мышлением. Обеспечение речевой деятельности также зависит от языковых фактов. Доступ

учащихся к языковым фактам и знакомство с особенностями родного языка в конечном итоге повлияют на правильное выражение их мыслей.

Когда мы говорим о языковых фактах, мы можем иметь в виду факторы, охватывающие все аспекты языка. В процессе обучения языковым фактам мы можем наблюдать за развитием речевой деятельности учащихся.

Также отмечается влияние типов предложений на речевую деятельность по назначению и интонации.

Ключевые слова: познание, учебник, вопрос, текст, интерактивный

SUMMARY THE EFFECT OF TEACHING SENTENCE TYPES ACCORDING TO PURPOSE AND INTONATION ON THE SPEECH DEVELOPMENT OF STUDENTS

Mamedov B.J.

Key words: *cognition, textbook, question, text, interactive*

In human thinking, the goal has serious effect, in this sense, the formation of students' speech depends on their goal. When the purpose is clear, it is easier to form a speech. If we consider that speech is a product of thinking and is a system of physiological, psychological, sociological acts, the development of speech depends on the physical capabilities of a person, that is, the development of the oral apparatus, the psychological state and the existence of society, so these three important factors are the main indicators that condition speech. Undoubtedly, speech is manifested in words and sentences. The construction of sentences depends on a certain goal related to thinking. Ensuring speech activity also depends on language facts. Students' access to language facts and familiarity with the features of our native language will ultimately affect the correct expression of their thoughts. When we say language facts, we can mean the factors that cover all aspects of the language. During the teaching of language facts, we can observe the development of students' speech activity.

The effect of sentence types on speech activity according to purpose and intonation is also mentioned in the thesis.

AZƏRBAYCANDA TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN TARİXİ ƏNƏNƏLƏRİ VƏ ÇAĞDAŞ FUNKSIONAL MƏNZƏRƏSİ

Məmmədova Minayə Əflatun qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

minayajafarova85@gmail.com

Açar sözlər: ədəbiyyat, mühit, proses, ənənə, söz sənəti, müasir, orijinal

Dünya xalqlarının dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ədəbi əsərlərin sayı xeyli artdığı kimi, Azərbaycan yazıcı və alimlərinin əsərlərinin başqa dillərə tərcüməsi də ciddi zənginləşmələrlə səciyyələnir. Azərbaycanda ingiliscədən ilk bədii tərcümələr XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Təxminən yüz illik zaman miqyasında görülən böyük işlər keyfiyyət və kəmiyyət faktları ilə nikbin təəvvür formalaşdırmışdır. Onu da əlavə edək ki, bu tərcümələr daha çox ikinci dil vasitəsilə (rus dili) reallaşmışdır. Sovetlər dönməndə uzun müddət dünya ədəbiyyatının, xüsusən Avropa klassiklərinin əsərləri rus dilindən tərcümə ilə Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır. Respublikamızın müstəqilliyi mədəni bağlantıların bütün sahələrində olduğu kimi, tərcümə baxımından da gərəkli addımlar atmağa şərait yaratdı. Avropa və bütünlükdə dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin orijinaldan tərcüməsi prosesi başlamışdır. Bu istiqamətdə həm də ciddi elmi baza yaranmışdır. Müxtəlif dillərə tərcümənin özünəməxsus ənənəsi formalaşmışdır ki, bu da qarşılıqlı əlaqələri diqqət önünə gətirir.

Əvvəlki dövnlərdəki təbdil (və ya sərbəst tərcümə) artıq öz yerini kamil tərcüməyə vermişdir. Düzdür, bəzi hallarda tərcümədə sərbəstlik ünsürlərinə təsadüf edilir. Bunlar daha çox tərcümə olunan ədəbiyyatın mahiyyətindən və tərcüməçinin şəxsi keyfiyyətindən irəli gəlir. Dürüst tərcümə ana dilimizin qanun-qaydalarına ciddi əməl etmə ilə şərtlənir. Tərcümə mədəni proses olaraq ifratçılıqdan uzaq konkret şəraitə bağlanır. Əks təqdirdə sərbəst, ya da hərfi tərcüməyə meyillənmə özünü göstərir. Tərcümə prosesində bəzən obrazlı ifadələrin çatdırılmasının (qarşılıqlı tapılmasının) çətinliyi yaranır. Adekvatın tapılması isə bir istiqamətdə tərcüməçi səriştəsinə, dil imkanlarından yüksək ustalıqla istifadə edə bilmək bacarığına bağlanır. Bütün bunlar bədii tərcümədəki (eləcə də tərcümə nəzəriyyəsinə) çeşidliliyi, mürəkkəbliyi diqqət önünə gətirir.

Orijinalın dilini bilmə, bədii təfəkkürə, yüksək təfəkkür intelleksiyasına malik olma tərcümə prosesinin özünə bir əlvanlıq qatır. Dilin frazevlər örtüyü özlüyündə yaradıcı yanaşmanı qaçılmaz edir. Müstəqil tərcümənin mümkün olmadığı vəziyyətdə məcazlar sisteminin digər dil variantında onu əvəzləyə biləcək söz tutumlarından istifadə ortaya çıxır. Tərcümədən tərcümədə orijinal alternativ variant olaraq diqqət önünə gəlir. Bədii əsərin tərcüməsi prosesində bir sıra incə, zərif, sirli hallara rast gəlinir. Elə obrazlı ifadələr, təşbehlər və idiomalar qarşıya çıxır ki, onların müstəqil tərcüməsi mümkün deyil. Belə hallarda həmin ifadə və idiomaların başqa dillərdə necə verildiyini də nəzərə alaraq, müqayisələr aparılmalıdır.

“Başqa dildə sətri tərcümədən istifadə edəndə idiomlar, mürəkkəb psixoloji ifadələr kimi hallara rast gəldikdə mütləq orijinala mü raciət etmək lazımdır” [4, s.9].

Azərbaycanda praktik tərcümə qədim və zəngin ənənələrə malikdir. Klassik qərb dillərindən (yunan, roma, latın), ingilisdilli ədəbiyyatdan kifayət qədər tərcümə örnəkləri vardır. Zəngin praktik ənənəyə malik Azərbaycan tərcüməşünaslığı ilə bağlı nəzəri araşdırmalara son dövrlərdə maraq daha da artmaqdadır. İ.Rəhimovun, Ə.Rzanın, A.Aslanovun, Z.Ağayevin, Ş.Xəlillin, Ü.Bədəlbəylinin və başqalarının elmi araşdırmaları buna nümunədir. Azərbaycan – ingilis ədəbi əlaqələrinin köməyiylə dilimizə tərcümə olunan ingilis ədəblərinin əsərlərinin tərcümə xüsusiyyətləri sahəsində aparılan nəzəri təhlillər mühüm önəm daşıyır. Məsələn, Sevinc Həməzəyeva tərcümənin spesifiklik məqamlarına diqqət yetirməklə ədəbi əlaqələrin inkişafındakı roluna xüsusi həssaslıq göstərir.

Klassik Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitindəki (orta əsrlər) tərcümə örnəklərini hərfi tərcümə, əslinə uyğun tərcümə, sərbəst-yaradıcı tərcümə adı ilə üç qrupa ayırmaq və bu kontekstdə təhlillər aparmaq gərəyi yaranır. Əslinə uyğun tərcümə daha çox nəsr nümunələrinin tərcüməsi ilə əlaqələndirilir. Müasir tərcümə nəzəriyyəsinə “adekvat tərcümə” adlanan bu prinsip əməl edən tərcüməçilər orijinalın məzmununa sadıq qalmaqda çalışmış, onu mümkün qədər dəqiq çevirməyə cəhd göstərmişdilər. Azərbaycan ədəbiyyatının XVI əsrə aid tərcümə nümunələrində və sonrakı zaman kəsiklərində bu tip tərcümə örnəkləri kifayət qədərdir. Sərbəst-yaradıcı tərcümənin də orta yüzilliklərdə geniş yayılması ənənəsi özünü göstərir. Poetik əsərlərin, tarixə aid kitabların tərcüməsi sahəsində gərəklil işlər görülmüşdür. *“Ərəb xilafətinin ən qüdrətli dövründə tərcümə sənəti daha geniş yayılmağa başlayır. Bu dövrün tərcümə sənətində iki başlıca prinsip gözlənilmişdir: 1) hərfi tərcümə prinsipi, 2) sərbəst tərcümə prinsipi”* [3, s.32]. Tərcümənin bir mədəniyyət hadisəsi olaraq dinamikası özü ilə birgə onun prinsiplərində nəzərə çarpan özünəməxsusluqların ortaya çıxmasını da qaçılmaz etmişdir. Azərbaycanda hərfi tərcümə “Quranın” tərcüməsi ilə başlanmışdır.

İngilisdilli ədəbiyyatdan Azərbaycan dilinə tərcümələrin zəngin təcrübə bazası formalaşmışdır. Əlimizdə olan çoxsaylı əsərlərin tərcüməsi bunun nümunəsidir. Tarixi, nəzəri, praktik, metodik aspektləri ilə ciddi mahiyyət daşıyan mövcud tərcümə nümunələri linqvistik adekvatlığın müəyyənləşməsinə bir zərurət olaraq qarşıya qoyur. Prosesin ümumi dinamik mənzərəsi tərcümənin poetexnoloji aspektlərində boy göstərən mənzərəni aydınlaşdırmaq üçün də əsaslı fakta çevrilir. Azərbaycan və dünya tərcüməşünaslığı kontekstində tərcümə nəzəriyyəsi və tərcümə prinsipləri ilə bağlı elmi-nəzəri bazanın mükəmməlləşməsinə faktlaşdırır. Zəngin bədii-estetik ənənələrə malik olan ingilis ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrdəki linqvistik adekvatlığı müəyyənləşdirmək, nəsr əsərlərinin və poeziya nümunələrinin Azərbaycan dilində oxucuda necə təsəvvür yaratmasının müqayisəli şəkildə təhlil olunması zərurət olaraq tərcüməşünaslığın qarşısında dayanır. C.Q.Bayron və digər müəlliflərin əsərlərinin ingilisdilli ədəbiyyatdan Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrin linqvistik adekvatlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq müasir elmi-nəzəri fikrin qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Orijinal mətnlə tərcümə mətnlərinin müqayisəli tipoloji təhlili tərcümənin nəzəri konseptində dil və üslub məsələlərinin funksional rolunu aydınlaşdırmaq üçün mühüm önəm daşıyır.

Geniş anlamda mədəniyyətlərarası bağlantıları, sintaqmatik düzümün diaxroniyasını, tarixi inkişafın mədəniyyət tiplərində özünü göstərən yenilənmələri, dil fakturasında reallaşan təfəkkür intelleksiyasını əhatələyir. İlk tərcümə nümunələrində dünyəvi mətnlərdə sərbəstliyin, dini mətnlərdə sözbəsöz tərcümə prinsipinin bir qanunauyğunluq olaraq qorunması var. Hüquqi, siyasi, diplomatiya və ticarət sahəsində yazılı mətnlərin qədim yunan mədəniyyətindən ərəb və farscaya necə çevrilməsi bunun bariz nümunəsidir.

Mədəniyyət, sənət və ədəbiyyatda baş verənlərə həssaslıq dünya səviyyəsində olanları izləməyi qaçılmaz etmişdir. Sənətkar üslubunun qorunması, tərcümənin prinsiplərinin yüksək səviyyədə gözlənməsi, daha səmərəli üsullardan istifadə müvəffəqiyyətli alınma üçün əsas olur. Mütərcim forma, məzmun, mətnin strukturu, mətnin ritmi, nitq janrları və s. kimi məsələlərə diqqət yetirməklə məqsədini reallaşdırır. Məsələn, ingilisdilli ədəbiyyatı öyrənmək baxımından “bu tərcüməni (“Kitabi-müqəddəs”) yaxşı bilmək tələb olunur. Bu kitab anqlo-sakson dövründən başlayaraq bütün mərhələlərdə yenidən ingiliscəyə tərcümə edilmişdir” [2, s.12]. Çünki “Kitabi-müqəddəs”in tərcümələri İngiltərədə tərcümənin nəzəri və praktik prinsiplərinin işlənməsinə güclü təkan vermişdir. Belə zəngin nəzəri və praktik ənənələri olan ingilis tərcüməşünaslığının təcrübəsindən Azərbaycan mütərcimləri də lazımı qədər bəhrələnmişlər.

Tərcümə bütün parametrlərdə ruhi-idraki, bədii-estetik düşüncə hadisəsidir. Mətnin müəyyənləşdirdiyi formal strukturun, ayrı-ayrı hadisə və əhvalat keçidlərinə, gerçəkliyi əks etdirmədən janr səviyyəsinə qədər nə varsa hamısı müəllif qayəsinə dayanır. Tərcümə isə mövcud mətn sərhədləri daxilində prosesin gedişi və onun reallığı hadisəsidir. Mətnin məqsədi ilə tərcüməçi məramı arasındakı bağlantılar, hadisə və əhvalatların dil komponentləri müstəvisində simmetrial düzümü, orijinal mətnin struktur səviyyəsinin sintaktik fiqurların hərəkətliyiylə yaratdığı özünəməxsusluq tərcümə və orijinal müqayisələrini təhlilə gətirməyi zəruriləşdirir.

Ədəbi və elmi düşüncə tariximizin təxminən yüz illik mərhələsində ingilis ədəbiyyatının, xüsusilə onun korifeylərindən V.Şekspirin, C.Svift, C.Q.Bayron, U.Bleyk, Ç.Dikkensin və onlarla başqalarının bədii sənətə gətirdiyi bəşəri ideyalar bədii tərcümə və elmi-nəzəri təhlillər üçün problem mövzuya çevrilmişdir. Mənbənin, orijinalın nə dərəcədə tərcümədə ehtiva olunması tərcüməçi bacarığına bağlıdır. Ona görə də tərcümə ayrıca yaradıcılıq sahəsi kimi ciddi mürəkkəbliklərlə, müəyyənlanmış tərcümə prinsip və modellərinin özünəməxsusluqları ilə səciyyələnir. Tərcümə dilinin izahlı lüğəti, məlumat kitabçaları və tərcümə etdiyi əsərlə əlaqədar olaraq digər mənbələr və s. prosesin ləngərliliyini faktlaşdırır. Ana dilinin ruhunu, rüşəsinə bütün incəliklərinə qədər varlığında daşımada orijinalı çatdırmaq üçün heç bir vasitə və imkan işə kömək edə bilməz. Dilin frazemlər örtüyü, məcaz zənginliyi, çeşidli söz qrupları tərcümədə bədii mətnin ümumi axarını müəyyənləşdirir. *“İzahlı dilçilik terminləri”nin müəllifləri tərcümənin nə olduğu haqqında ciddi mülahizəyə yürüdərək, dildaxili tərcümə (bir dilə məxsus sözün həmin dilə məxsus sözlərlə tərcüməsi), izahlı tərcümə (dil sözlərinin söz işarələrilə çevirməsi), interlingvistik tərcümə (bir dildə ifadə edilmiş məzmunu başqa dil vasitəsilə ifadə), maşın tərcüməsi (elektron maşınların verilən proqram əsasında mətni avtomatik tərcümə etməsi), bədii tərcümə (əcnəbi dilə məxsus mətnin incəliklərini mühafizə edən tərcümə)* [1, s.4] ətrafında qənaətlərini ümumiləşdirmişlər.

Ədəbiyyatşünaslığın və dilçiliyin çağdaş mərhələsinin problematiklik mənzərəsində tərcümənin sərgilədiyi məzmun üfqi və şaquli yanaşmalarda daha ciddi faktura ilə diqqət önünə gəlir. Xalqlar və mədəniyyətlərarası bağlantıların müstəsna gerçəklik kodu olan tərcümə mədəniyyət, tarix, dil, adət-ənənə, yaddaş anlamında olanları gələcəyə daşımaq kimi müqəddəs missiyaya köklənmişdir. Bütün bunlar fəvqəlməkənlik və fəvqəlməkənlik səviyyəsində tərcümənin artan funksional rolunu diqqət önünə gətirməklə onun həm də elmi-nəzəri konseptini müəyyənləşdirir. İngilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi C.Q.Bayron yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dil və üslubi xüsusiyyətlərinin problematikası bu kontekstdə sistemli yanaşmalarda mahiyyətin açılmasını bir zərurət olaraq ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ, Verdiyeva Z.N, Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov. - Bakı: Maarif, -1989. - 364 s.
2. Adıvar H.E. İngiliz edebiyatı tarixi / H.E.Adıvar. - İstanbul: Ahmet Saif Matbuası, -1946. - 456 s.
3. Nağısoylu, M.Z. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti / M.Nağısoylu. - Bakı: Elm, -2000. - 262 s.
4. Tərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi / -Bakı: Elm, - 1990. - 344 s.

РЕЗЮМЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННАЯ ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ КАРТИНА ИСКУССТВА ПЕРЕВОДА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мамедова М.А.

Ключевые слова: литература, окружающая среда, процесс, традиция, искусство слова, современный, оригинальный

С XII-XIII веков были сделаны переводы с греческого на европейские языки, латынь и другие западные языки. В Азербайджане, начиная с XVI века, пользовались примерами перевода на разных уровнях. Систематические анализы проблемы перевода в последнее время отличаются большим разнообразием. Примером тому служит динамика тенденций в мировом и европейском переводоведении. В конце XX века в Азербайджане заметно возросло внимание к вопросам перевода, в том числе к переводу с англоязычной литературы и европейских языков (английский, немецкий, французский, итальянский и др.). Этот рост сам по себе привел к существенным дополнениям к функциям перевода.

SUMMARY HISTORICAL TRADITIONS AND CONTEMPORARY ART OF TRANSLATION IN AZERBAIJAN FUNCTIONAL VIEW

Mammadova M.A.

Key words: literature, environment, process, tradition, word art, contemporary, original

From the XII-XIII centuries, translations were made from Greek to European languages, Latin and other Western languages. In Azerbaijan, starting from the XVI century, they benefited from translation examples at different levels. Systematic analyzes of the problem of translation have recently been of a wide variety. The dynamics of trends in world and European translation studies is an example of this. At the end of the XX century, attention to translation issues in Azerbaijan, including translation from English-language literature and European languages (English, German, French, Italian, etc.) has noticeably increased. This growth in itself has led to substantial additions to the functions of translation.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ PROBLEMATİK ASPEKTLƏR VƏ QRAMMATİK QANUNAUĞUNLUQLAR

Məmmədova Təranə İsmayil qızı

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Açar sözlər: ingilis dili, qrammatika, metodika, tədris, praktika

Xarici dillərin tədrisində verilmiş materialların dinləyiciyə çatdırılması üçün müxtəlif metod və priyomlardan istifadə olunur. Dilin tədrisinin ən çətin özəlliklərindən və xüsusiyyətlərindən biri tədris olunan materialın auditoriyanın ana dilində qarşılığının olmamasıdır. Belə çətinliklər ingilis dilinin tədrisi zamanı da qarşıya çıxır.

Penny Ur. Grammar practice activities Kembric universiteti: 2001.Müəllif yazır: "Dil tədrisinin ən problematik aspektlərindən biri də qrammatik materialın auditoriyaya çatdırılması və onun qavranılması prosesidir. Bu sahədə bir çox tədqiqatlar aparılmış və mühüm elmi nəticələr əldə edilərək praktikaya tətbiq olunmasına rəğmən bu sahədə bir sıra çətinliklər hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Araşdırma apardığımız məqalədə qrammatikanın tədrisinin ən innovativ və müasir tətbiqi üsulu haqqında ümumiləşdirmə-hansı növ tədris prosesləri tətbiq etmək və praktiki əhəmiyyətinin işıqlandırılacağıq. [1.p.201]

Bu məqalədə müvafiq ingilis dilinin qrammatikasının tədris texnikalarının geniş çeşidlərinin ümumi xarakteristikasını araşdırılmışdır.

Tədris prosesini planlaşdırmadan öncə, tədrisinə start verəcəyimiz mövzunun nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmalıyıq. Tədris etdiyimiz qrammatika başlığı altında hansı tapşırıqlar və mənalər gizlənməmişdir və strukturun öyrənilməsinə nələr aid edilməlidir kimi məsələlər tədrisin başlanmasından öncə öyrənilməlidir.

Bəzi qrammatik materialların öyrədildiyi dildə paralellərin olduğu üçün onlara yiyələnmək və qavramaq asand həyata keçir. Lakin, bir sıra qrammatik materiallar vardır ki, onların paralelləri qarşı dildə olmadığı habelə, çətin olduqları üçün onların tədrisində bu və ya digər formada çətinliklər qarşıya çıxır. Onların bəziləri sadə qrammatik struktur olsa da, lakin onların öyrənilməsi və işlənmə yerini (müəyyən və qeyri-müəyyən artikllər kimi) müəyyən etmək çətinlik yaradır.

Buraya şifahi nitqdə tədris olunan qrammatik strukturun nümunələrini necə başa düşmək, onların yazılı nitqdə necə istifadə etməni, kontekstdə onların mənalarını necə anlamaq və onlardan istifadə etməklə semantik mənalı ifadələrin düzəldilməsini tətbiq etmək kimi məsələlər ortaya çıxır. Qrammatikada bəlli bir qrammatik strukturu tədris edərkən, biz tələbələrə kifayət qədər müxtəlif, lakin əlaqəsi olan materiallar vasitəsi ilə qarşıya qoyulan tapşırığı yerinə yetirməyə çalışırıq.

İngilis dili linqvistlərinə görə, dörd əsas metod ingilis dilinin qrammatikasının tədrisində nəzərə alınmalıdır.

- 1) Təqdimat,
- 2) İsolasiya və izahat,
- 3) Praktika,
- 4) Test.

Azərbaycanda xarici dillərin tədrisində müxtəlif metodlardan istifadə olunurdu. Bunlardan passiv metod, aktiv metod və s. Bu yazıda biz xarici dillərin tədrisində həmçinin interaktiv metoddan istifadə edilməsi mövzusu ətrafında da fikirlərimizi bildirəcəyik.

Passiv metod artıq keçmişdə qalmış bir metoddur və bundan demək olar ki, istifadə edilmir. Amma bəzi müəllimlər tərəfindən bu metod hələ də tətbiq edilir. Bu metoddə tələbə yalnız dərslə qulaq asır, müəllim isə danışır. Amma zaman getdikcə bu metod tədricən öz yerini aktiv metoda verməyə başladı və müəllimlər aktiv metoddan istifadə etməyə səy göstərdilər.

Jack Richard. Approaches and methods in language teachin, Kembric universiteti: 2001. Jak Rişar qeyd edir ki, **Aktiv metod** illərdir ki, xarici dillərin tədrisində tətbiq edilir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri çoxdandır ki, bu metoddan istifadə edirlər. Amma Azərbaycanda hələ də bu metodun tətbiqi gecikdirilirdi. Məlumdur ki, sovet təhsil sistemində passiv metod daha çox tətbiq edilirdi. Bu metoddə sadəcə müəllim danışmalı idi, vəssalam. İllər keçmiş, amma hələ də, o təhsil sistemində öz mənfi təsirini saxlayırdı. Hal-hazırda bizim tədris ocaqlarında, aktiv metoddan istifadə olunur. [2.p.12-14]

Çünki artıq **intreaktiv metod** həyata keçməyə başlamışdı. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil təcrübəsi göstərir ki, çağdaş xarici dillərin tədrisinin ən doğru yolu, tələbəni təlimin obyektinə kimi yox, subyektinə kimi qəbul edən peşəyonumlu interaktiv təlim metodlarından istifadə etməkdir. Artıq Avropa təhsilində xarici dillərin tədrisində əsas metod kimi interaktiv metod tətbiq edilir. İlk öncə xarici dil dərsləri müzakirəli

şəkildə olmalı və təkcə, müəllim deyil, tələbələr də öz aralarında xarici dildə danışmalı və müzakirələr aparmağı bacarmalıdırlar.

William Littlewood. Foreign and second language learning. Cambridge. 2002.p. Vilyam Litvod yazır:”Ənənəvi təcrübədə biz qrammatikanın tədrisi prosesində, qrammatik struktur materialını auditoriyaya təqdim etməklə başlayırıq. Təqdimatın məqsəd və vəzifəsi strukturun auditoriya iştirakçılarının qavramasına nail olmaqdan ibarətdir. Burada məqsəd müəllum qrammatik materialın forma və məzmunu həm yazılı və həm də şifahi nitqdə işlənmə yerinin öyrədilməsi və qısa müddətli yaddaşa həkk olunmasıdır. Bu zaman müəllim və ya tələbə qısa bir hekayəni və ya dialoqu mətn kitablarından seçərək oxuyur və tədris olunan qrammatik strukturu analiz edərək anlamağa və qavramağa çalışır. Bunun davamı olaraq, yəni qısa müddətli yaddaşa məlumatların ötürülməsi üçün tələbələrə verilmiş mətni ucadan oxumaq, təkrarlamaq və ya məndəki müvafiq hissələri köçürmək tapşırığı verilir bilinər. Qrammatik material asand və tez qavrandığı halda isə təqdimat mətni bir və ya iki cümlədən artıq olmaya bilər. [3.p.36-42]

Holiday A. Appropriate methodology. Cambridge. 1994. A.Holiday qeyd edir: ”Praktiki metoda gəldikdə isə, bu mərhələ müxtəlif sinif və ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Bu proses qısa yaddaşa həkk olunmuş materialların uzun müddətli yaddaşa transfer olunmasında böyük rol oynayır.Qavranılması çətin olan qrammatik strukturlarda isə, biz yazılı və şifahi formaların manipulyasiyasına vaxt ayırmaqla, məzmunu üstünlük verməməklə başlaya bilərik. [4, p.112-124]

Belə praktikalar adətən ayrıca tapşırıqlar verməkl (praktik edilmək üçün strukturu nümunə olaraq istisna olmaqla aralarında xüsusi bağlantı olmayan müxtəlif sözlər, frazalar və ya cümlələr) yerinə yetirilir. Bu tip tapşırıqlar aşağıdakı kimi olur:

- a) Nöqtələrin yerini doldurmaq (dinləyici müvafiq yerləri verilmiş nümunədə doldurur).
He is ..... boy. We have ..... umbrella. (a, an) artiklları düzgün yerləşdirilməlidir.
Transformativ tapşırıqlar (dinləyici strukturu bir tərdən başqa tərzə keçirir.)
This is a woman. (put into the plural)

Cavab: They are women.

Bu tip tapşırıqların funksiyası və qayəsi qaydaları sadələşdirmək və dinləyicilərin materialı daha yaxşı qavramasına əmin olmaqdan ibarətdir. Bu tip tapşırıqları yerinə yetirən dinləyici qrammatik materialı daha tez qavramaq imkanına malik olur və tədris fikirlərini həmin struktura müvafiq olaraq istehsal edir və həmin dildə danışan əcnəbi tərəfindən anlaşılabilir. Lakin, praktikası az olan dinləyicilərdə bu tip tapşırıqların səmərəliliyi məhdud çərçivədə olur.

Praktik proseduranın başqa bir kateqoriyası düzgün formanın qavramasını və ya istehsalını vurğulamaqla yanaşı məna çalarlarını da buraya əlavə edir.

Belə praktik tapşırıqlar yenə də ayrıca tapşırıqlar əsasında yerinə yetirilir. Bu tip tapşırıqlar aşağıdakılardır:

- a) Tərcümə, əcnəbi dilə və ya əksinə;
Məsələn, o hər gün ingilis dili üzərində məsuliyyətlə çalışır.
Və ya; He works hard at his English every day.
Bu tərcümə söz, cümlə, ifadə və ya mətn formasında da həyata keçirilə bilər.
- b) Nöqtələrin yerini doldurmaq və ya dörd seçimli testlər,
He (works, is working, worked) at the momentCavab: He is working at the moment.
- c) Nöqtələrin yerini variant verilməməklə doldurmaq;Last night we ..... Television.
- d) Uyğunlaşdırma;He an animal;I is soldiers;She are a woman;The men am a student.
The dog a soldier; **Cavab:** He is a soldier və s.

Pennycook, A. The concept of method. TESOL. 1989.Müəllif öz məqaləsində yazır:”Qrammatikanın tədrisində yerinə yetiriləcək son metod isə “Test”-dir. Dinləyici test tapşırıqlarını yerinə yetirməklə özlərinə və müəllimlərinə öyrəndiklərini və qavradıqlarını nümayiş etdirir. Testin əsas obyekt tədris olunmuş materiallar çərçivəsində olmalıdır.Keçirilmiş test tapşırıqlarının nəticələri təhlil olunmalı və təhlil olunmuş nəticələr uyğun olaraq tədris olunmuş materialların qavranılmasında olan zəif nüanslar yenidən öyrədilməlidir. Dinləyicilər tərəfindən zəif qavranılmış qrammatik materialın yenidən tədris edildikdən sonra, bir daha test mərhələsi həyata keçirilir ki, öyrənilən materiallara yiyələnməsinə əmin olunsun. [5.p.43-52]

Qeyd etmək istərdim ki, yuxarıda təhlil olunan 4 metodologiyanın ən zərurisi və əhəmiyyətli olanı praktiki mərhələdir. Praktiki mərhələnin daha effektiv aparılması qısa yaddaşa olan məlumatların uzun müddətli yaddaşa ötürülməsində və tətbiqində böyük rol oynayır.

Tədqiqat oraktik metodun daha çox tədris prosesində önəm verilməsini üzə çıxarmaqla qrammatik praktika priyomlarının gələcəkdə daha da effektiv və geniş miqyasda araşdırılmasına zəmin yaratmış olacaqdır.

Məqalənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti böyükdür. Məqalə nəzəri aspektdən qrammatik nəzəriyyənin konkret bir sahəsinə aydınlıq gətirə bilər. İngilis dilinin tədrisində və tədris proqramlarının hazırlanmasında

məqalənin elmi nəticəsindən yararlanmaq mümkündür. Tədris prosesində məqalədə qeyd olunmuş metodlardan istifadə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

- 1.Penny Ur. Grammar practice activities Kembric universiteti: 2001.p.201.
- 2.Jack Richard. Approaches and methods in language teachin, Kembric universiteti: 2001.p.12-14.
- 3.William Littlewood. Foreign and second language learning. Cambridge. 2002.p.36-42.
- 4.Holiday, A. Appropriate methodology. Cambridge. 1994.p.112-124.
- 5.Pennycook, A. The concept of method. TESOL. 1989.p.43-52.

РЕЗЮМЕ ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ РЕГЛАМЕНТЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ Мамедова Т.И.

Ключевые слова: английский язык, грамматика, методика, обучение, практика

Статья посвящена исследованию методов грамматики английского языка, которые применяются в учебном процессе. Четыре метода изучаются в статье. Каждый метод изучается в статье отдельно. Изучая материал проведены исследования известных английских лингвистов. Основная цель исследования, помочь преподавателям английского языка в процессе преподавания грамматики.

Результаты проведенных тестовых заданий должны быть проанализированы, а слабые нюансы в понимании изучаемого материала должны быть пересмотрены по проанализированным результатам. После повторного обучения грамматическому материалу, который был плохо понят обучаемыми, снова проводится этап тестирования, чтобы убедиться, что обучающиеся полностью усвоили данный материал.

SUMMARY PROBLEMATIC ASPECTS AND GRAMMATICAL REGULATIONS IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH LANGUAGE Mammadova T.I.

Key words: English language, grammar methods, teaching, practice

The article is dedicated to the research of the methods of the english language grammar applied in the training process. Four methods are studied in the article. Each method is studied in the article seperately and the use of either of them is enlightened in the article on the basis of sample While studying the material the researches of well known English linguists are referred to. The main purpose of the research to help english language teachers in the grammar teaching process.

The results of the conducted test tasks should be analyzed and the weak nuances in the understanding of the taught materials should be re-taught according to the analyzed results. After re-teaching the grammar material that was poorly understood by the trainees, a test phase is again carried out to make sure that the learners have fully mastered the given materials.

YAZILI NİTQİN İNKİŞAFINDA KOMMUNİKATİV TEXNOLOGİYALARIN ROLU

Mirzəyev Həbib Adil oğlu
Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan
habib.mirzayev@aztu.edu.az

Açar sözlər: yazılı nitq, orfoqrafiya qaydaları, praktik işlər, nitq mədəniyyəti, rəsmi-əməli yazılar, texniki vasitələr

Hazırkı qloballaşma dövrü elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə müşayiət olunur ki, bu da özü-özlüyündə ana dilimizin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının daha da genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini şərtləndirir. Azərbaycan Respublikası-nın Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamı da bu zərurətdən irəli gəlmişdir. “Dövlət Proqramı”nda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ümumi informasiya bazasının yaradılması, elektron tezlik, terminoloji lüğətlərin hazırlanması, Azərbaycan dilində internet resurslarının, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin gücləndirilməsi, əlyazmaların elektron portalının yaradılması, Azərbaycan dilinin daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi üçün internet texnologiyasının, maşın tərcüməsi sistemlərinin və digər müasir tətbiqi – linqvistik texnologiyaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər həlli vacib prioritet istiqamətlər kimi xüsusi göstərilmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan dilinə dövlət səviyyəsində qaygının parlaq nümunəsidir” (4, 59-60).

Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyev gənclərə dönə-dönə tövsiyə edirdi ki, onlar öz milli dəyərlərinə sadıq qalsınlar, ana dilimizi dərinləndirən mənimsəsinlər. Ulu Öndər ana dilinə mükəmməl yiyələnəməyin, bu dildə gözəl yazılı və şifahi nitqə malik olmağın vacibliyini dönə-dönə vurğulamışdır: “Mən bunu dəfələrlə

demişəm, bu gün də deyirəm ki, indi biz müstəqil dövlətlik və bütün vətəndaşlarımız, xüsusən gənclərimiz başqa dilləri öyrənməlidirlər. Amma birinci növbədə öz dilini, yəni Azərbaycan dilini, bizim doğma dilimizi bilməli, sevməlidirlər. Doğma dilimizdə həm danışmalı, həm oxumalı, həm də yazmalıdırlar” (1).

Bu gün Azərbaycan dili hərtərəfli inkişaf yoluna qədəm qoyub və bu yolda çox inamla addımlayır. Rəsmi dövlət dili kimi diplomatiya aləminə yol açmış olan ana dilimiz artıq dünyanın ən mötəbər tribunallarından belə çox böyük bir vüqarla səslənir ki, bütün bunlar da Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş dil siyasətinin təntənəsidir.

Ulu Öndərin “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” (6) müdrik kəlamı ana dilimizə məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir.

Texniki təkamül, texniki tərəqqi dildə öz əksini tapmalıdır. Dil çevik olmalıdır. Oradakı irəliləyiş, yeniləşmə daha intensiv olmalı, bu sahədə yaranan problemlər operativ həll olunmalıdır. Çünki nəzərə almaq lazımdır ki, dil fikrin aynasıdır. Bunun üçün, əlbəttə, daha çox işlər görülməlidir ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı şəraitində tələbələrin təlim dilinə mükəmməl yiyələnmələrini təmin etmək, terminologiya, peşə-sənət leksikası üzrə biliklərini möhkəmləndirmək, onlarda bütün sahələr üzrə səlis və aydın nitq bacarığı və nitq vərdişləri yaratmaq mümkün olsun. Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı bütün bu qeyd olunan məsələlər nəzərə alınmalıdır. Ana dilinin tədrisi müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Fənnin tədrisində əsas məqsəd tələbələrə Azərbaycan dilini mükəmməl öyrətmək, onlara şifahi və yazılı ədəbi nitq vərdişlərini aşılamaqdan ibarət olmalıdır. “Dilin tədrisində yazı dilin aspektləri ilə şifahi nitqi inkişaf etdirmək üzvi surətdə bağlıdır. Yazı şifahi nitqin təməlini qoyur.” (5, 70). Ona görə də yazılı nitq üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılınması üçün tədris prosesində müxtəlif üsullardan istifadə olunması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu məqsədlə həm ənənəvi, həm də müasir texniki vasitələr geniş imkanlara malikdir. Müasir həyatın təcrübəsi göstərir ki, yazılı nitqin inkişafında texniki vasitələrin, informasiya-kommunikasiya texnologiyaların tətbiqi daha səmərəli və faydalıdır. Yazılı nitqin inkişafında oynadığı rola görə təlim texnikasının müxtəlif növləri vardır:

- 1) yalnız görmə orqanlarına təsir edən texnologiyalar;
- 2) yalnız eşitmə orqanlarına təsir edən texnologiyalar;
- 3) həm görmə, həm də eşitmə orqanlarına sinxron və diaxron təsir edən texnologiyalar.

Didaktik məqsəd baxımından təlim texnikası anlayışına daxil olan texnologiyalar üç qrupda birləşdirilməlidir:

- 1) yalnız yazılı nitq üzrə biliklərin verilməsi üçün nəzərdə tutulanlar;
- 2) yalnız yazılı nitq üzrə mənimsənilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsinə, bacarıq və vərdişlərə çevrilməsinə xidmət edənlər;
- 3) həm yazılı nitq üzrə biliklərin verilməsinə, həm də onların möhkəmləndirilməsinə, savadlı yazı bacarıq və vərdişlərə çevrilməsinə xidmət edənlər.

Azərbaycan dilinin tədrisində, xüsusən yazılı nitqin inkişafında, savadlı yazı bacarıq və vərdişlərinin aşılınmasında vizual vasitələrdən istifadənin əhəmiyyəti böyükdür. Psixoloqlar göstərir ki, mənimsəmə prosesində görmə duyğusu eşitmə duyğusundan çox səmərəlidir. “Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək yaxşıdır” (7) xalq məsəli pedaqoji prosesdə tamamilə özünü doğruldur. Buna görə də müəllimdən yazılı nitq təliminin əsas hissəsinin görmə duyğusuna doğru yönəldilməsi tələb olunur.

Dilçiliyin gələcək inkişaf perspektivlərini, o cümlədən yazılı və şifahi nitqin inkişafını mühəndis dilçiliyin modelləri, müxtəlif məqsədli alqoritmlər və kompüterlər olmadan təsəvvür etmək çətindir. Texniki təlim vasitələrinin köməyi ilə (multimedialı proyektorlar, qrafoproyektorlar, interaktiv qrafiki planşetlər, interaktiv lövhələr, kompüterlər və s.) müəllim tələbələrə lazımı tədrisə aid informasiya ilə təmin edir. Alınan biliklər mənimsəmə və yadda saxlama prosesini yaxşılaşdırır. Texniki təlim vasitələrinin istifadəsi tələbələrin psixoloji inkişafını sürətləndirir. Görmə və eşitmə analizatorları yazılı nitqin aşılınması üçün ən mühüm amil olmaqla öyrədilən nəzəri və praktik materialların tələbələr tərəfindən dolğun şəkildə başa düşülməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kommunikativ texnologiyalardan istifadə yolu ilə yazılı nitqin inkişafı üçün görmə analizatorun imkanları daha genişdir. Onun köməyi ilə yazılı nitq üzrə biliklərin mənimsəmə effekti daha yüksək olur. “Bu və ya digər informasiyanı görmə vasitəsilə daha dəqiq və daha ekonomik üsulla ötürmək, nitq ünsiyyətinə aid situasiyanı, nitq kommunikasiyasının reallıqda analoqun yaratmaq, onun effektiv mənimsəməsinə təmin etməkdir. Müəyyən nitq situasiyası ilə dil materiallarının uyğunlaşması onun daha möhkəm yadda qalmasına imkan yaradır” (2, 21). “Görmə və eşitmə analizatorları tələbələrə öyrənilən dərslər haqqında aydın və tam təsəvvür əldə etmək imkanı verir” (3, 58).

Elm və texnikanın tərəqqisi dilin öyrənilməsi və əsaslı tədqiqi üçün geniş imkanlar açır. Yazılı nitqin inkişafında texniki təlim vasitələrinin rolu böyükdür. Müşahidələr göstərir ki, dil dərslərində texniki vasitələrdən istifadə materialın əyani surətdə verilməsinə, tədris zamanı tələbələrin yorulmamasına, biliklərin yüksək tempdə onlara çatdırılmasını təmin edir. Bununla da tədrisin keyfiyyəti yüksəlir, dilin öyrənilməsində olan çətinlik nisbətən aradan qalxır, tələbələrin dilə olan marağı artır. Müasir texniki vasitələr dilin real

həyatda tətbiqini əyani şəkildə müşahidə etməyə, nitqin rəngarəng çalarlarını, nitq vahidlərinin düzgün yazılışını görməyə imkan verir, o cümlədən yazılı nitqin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Tələbələrdə yazılı nitqin inkişafı və eyni zamanda bununla əlaqədar bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılması bu günün tələbəsi, sabahın işə yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri olan gənc nəslin istehsalatda öz layiqli yerini tutmaq, dövlət idarələri və ictimai təşkilatlarda işi səmərəli qurmaq üçün mühüm vasitə rolunu oynayacaqdır. Bu sahə üzrə əldə edilmiş biliklər doğma dilimizin süzgəcindən keçərək milli ruhun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti, 15 avqust 2002-ci il.
2. Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи // Иностранные языки в вузе, 1999.№3.
3. Корпов Г.В, Романин В.А., Технические средства обучения. М., Просвещение, 1979.
4. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
5. Vəkilova D. Şifahi nitqin inkişafında texniki vasitələrin rolu. AzTU, Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2013.
6. <https://modern.az/edebiyat/131923/azerbaycan-dili-milli-varliimiz-menevi-servetimiz/> (BUludxan Xəlilov, *Heydər Əliyev və Azərbaycan dili*). *modern.az*, 4 may 2017.
7. https://azertag.az/xeber/Yuz_defe_esitmekdense_bir_defe_gormek_yaxsidir-790300 (Yüz dəfə eşitməkdənsə bir dəfə görmək yaxşıdır). AzerTAc, 26 avqust 2014.

РЕЗЮМЕ РОЛЬ КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ Мирзоев Г.А.

Ключевые слова: письменная речь, правила правописания, практикум, ораторское искусство, формальные и практические статьи, аппаратные средства.

В вузах в преподавании родного языка занимает важное место подготовка всесторонне развитой и обладающей культурой речи молодежи. По форме проявления, речь бывает в двух видах: устная речь и письменная речь.

В статье говорится о привитии навыков и умений грамотной письменности, развитие письменной речи, сдаче разных научно-практических знаний, посвященных разным отраслям языкознания.

SUMMARY THE ROLE OF COMMUNICATIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF WRITTEN SPEECH Mirzayev H.A.

Key words: written speech, spelling rules, practical work, oratory, formal and practical articles, hardware.

The problem of the detailed developed of youths preparation, which having speech culture model occupy one of the main place in the teaching of the native language at high schools. According to the display forms they have two kinds: writing speech and oral speech.

The development of the writing speech of the scientific – theoretical knowledge referring to all fields of the linguistic and with doing the different kind of the practical works to teach right, educated writing skills and abilities on the students are studied in the article.

ƏNƏNƏLƏR VƏ İNNOVASİYALAR

Misirli Turanə Fehruz qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
Tmisirli91@mail.ru

Açar sözlər: mədəni ötürülmə, meydana çıxma, ənənənin ixtirası, dini yenilik, ənənə

Bütün dinlər zamanla və dövrlə dəyişir. Ənənə və yenilik bir zamanlar bir-birinə zidd görünsə də, indi ikisi arasında sıx əlaqənin olduğu ümumiyyətlə qəbul edilir. Dini rəvayətlərin və hərəkətlərin zamanla necə ötürüldüyünə dair nümunələr tarixi ənənənin yaranmasının bəzi mexanizmlərini göstərir. Bunlara insan yaddaşının xüsusiyyətləri vasitəsilə bir şəxsdən digərinə və ya nəsillərə mədəni ötürülmə daxildir. Bir sıra mexanizmlər bu ənənələrə innovativ təcrübələr təqdim edir. Məsələn, dinlərin doğum, yetkinlik, durğunluq, islahat və ya parçalanma, tənəzzül və durğunluq, ölüm kimi həyat dövrləri ola bilər. Dini sahibkarların işi də var, məs. peyğəmbərlər və yeni dini cərəyanların Liderləri. Bundan əlavə, dinlər qanunvericilik və texnologiya kimi struktur amillərindəki dəyişikliklərə uyğunlaşırlar. Yenilik hər yerdə olsa da, teoloji elitələr çox vaxt hər hansı əhəmiyyətli dəyişikliyin baş verdiyini inkar edəcək və ideoloji rəqiblərini həddən artıq yenilikçi olmaqda ittiham edəcəklər.

Ənənə və yenilik arasında qarşılıqlı əlaqə nadir hallarda xətti prosesdir. Daha doğrusu, innovativ proseslərdə ənənənin imkan verən və ya məhdudlaşdıran mahiyyəti ilə, istər bilik, istərsə də yerli mədəni dəyərlər şəklində innovasiyanın ənənənin qorunub saxlanmasına verdiyi töhfə ilə bağlı dinamika və gərginliklər mövcuddur.

Çox vaxt ənənə yeniliyin düşməni kimi təsvir olunur və yaxud əksinə. Bununla belə, Beynəlxalq biznes şəbəkəsinin təsisçisi, qurucusu olan İvan Misner belə deyir: “Bu dəyərlər ilk baxışda əks-intuitiv görünə bilər, lakin Apple nümunəsinin sübut etdiyi kimi, bu, müasir biznes üçün uğurun sirridir. Ənənələrimiz haradan gəldiyimizi göstərməklə kim olduğumuzun əsasını qoyur. Bununla belə, aktual qalmaq üçün həmişə yeniliklərlə Lider olmalıyıq. Bu o deməkdir ki, texnologiya və düşüncə sahəsindəki yeni irəliləyişlər prosesimizə daxil edilməlidir. Biznesdəki yeni dəyişikliklərlə əlaqəni kəsməyin və Beynəlxalq biznes şəbəkəsində yeni işləri sınaqdan keçirtməyi qorxmayın.”

Ədəbiyyat

1. The Oxford Handbook of the Study of Religion

РЕЗЮМЕ ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ Мисирли Т.Ф.

Ключевые слова: культурная трансмиссия, эмерджентность, изобретение традиции, религиозное нововведение, традиция

Хотя инновации повсюду, теологическая элита часто отрицает, что произошли какие-либо существенные изменения, и обвиняет своих идеологических противников в чрезмерном новаторстве. Взаимодействие между традицией и инновациями редко бывает линейным процессом. Часто традиция изображается врагом инноваций или наоборот. Они не должны противоречить друг другу.

SUMMARY TRADITIONS AND INNOVATIONS Misirli T.F.

Key words: cultural transmission, emergence, invention of tradition, religious innovation, tradition

Although innovation is everywhere, theological elites will often deny that any significant change has occurred and accuse their ideological opponents of being too innovative. The interaction between tradition and innovation is rarely a linear process. Often, tradition is portrayed as the enemy of innovation, or vice versa. These should not contradict each other.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ TEONİMLƏR

Muğamat Xəyalə Muğamat qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
xeylemugamat@gmail.com

Açar sözlər: teonim, alqış – arzu semantikalı teonim, şikayət – bəddua semantikalı teonim, ümid – təsəlli semantikalı teonim, şükranlıq semantikalı teonim

Ana dilimizin çox zəngin və ahəngdar olmasını, dərin tarixi köklərə malik olmasını diqqətə çatdıran Natiq Liderimiz çıxışlarında ifadə etmişdir: “Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağım fəxr edirəm!”. Ulu Öndərin inandırıcılıq, səfərbərlik, səmimiyyətlə zəngin heyvətəmiz çıxışları hər birimizdə fəxarət hissi oyadır.

Bu araşdırmada Ulu Öndərin nitqində geniş şəkildə istifadə olunmuş teonimləri nəzərdən keçirəcəyik. Qeyd edək ki, teonim sözü yunan mənşəli olub, teos “Allah, səcdəgah”, onoma “ad” mənasını ifadə edir. Qədim türklərin monoteizmlə daha erkən tarixi mərhələdən tanışlığı və onların tək olan Allaha tanıyıb səcdə etmələri müvafiq teonimik nominasiya vahidinin (Tanrı sözünün) meydana gəlməsini qaçılmaz etmişdir.

Bu gün dilçilikdə biz teonimlərin aktiv işlənən vahidlərindən Allah // Tanrı, Yaradan kimi dini terminləri, daha konkret desək, ümumişlək leksemləri fərqləndirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Danimarka alimi Vilhelm Tomsen qədim türk yazı mədəniyyətinin ilk abidəsi olan Orxon-Yenisey daş kitabələrindəki yazıların sirrini açmış və Kültigin abidəsindəki “tenri, türk, kül (köl) və tigin” sözlərini oxumuşdur. Tenri, Tanrı, Tarı teonimlərinin *tur, tir, tür, tör, dur* sözləri ilə əlaqədar olub, “ölüb-dirilmə” mənasında işləndiyini ehtimal edirik. Bütün ömrü boyu öz görüşləri ilə mənəvi, əxlaqi və dini

dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin keşiyində durmuş dahi Lider, siyasi natiq Heydər Əliyev nitqləri, məruzələri, müsahibələri və bəyanatlarında daha çox müraciət əsaslı *Tanrı* və *Allah* teonimlərindən istifadə etmişdir. Dahi şəxsiyyətin dinə rəğbətini daha qabarıq ifadə edən müsahibələrin birində ona ünvanlanmış sualı maraqlı və ibrətamiz cavablandırması bizlərin diqqətindən yayınmamışdır. Ulu Öndərə ünvanlanmış “ - *Deyəsən, Siz artıq ateist deyilsiniz, dindarsınız?*” sualına dahi şəxsiyyətin cavabı hər kəsdə dini təsəvvürlərin zamanla formalaşmasının, Tanrını dərk edərək kamil insan kimi formalaşmanın mümkünlüyünə inamı daha da artırmışdır. Belə ki, O, suala cavab olaraq açıq-aşkar şəkildə dindar olmasını, Allaha inanmağa başlamasını, onu bu inama həyatda qarşılaşdığı sınaqların, ictimai şüurda baş vermiş köklü və böyük dəyişiklərin, sırf şəxsi dəyişikliklərin səbəb olduğunu ifadə etməsi natiqin teonimilərlə zəngin nitqindən xəbər vermişdir.

Aparılmış tədqiqata əsasən Ulu Öndərin nitqlərində işlənmiş müraciət əsaslı teonimləri semantikasına görə belə qruplaşdırıla bilər:

- 1) alqış – arzu semantikalı teonimlər;
- 2) xahiş – arzu, yalvarış, yardım semantikalı teonimlər;
- 3) şikayət – bəddua semantikalı teonimlər;
- 4) ümid – təsəlli semantikalı teonimlər;
- 5) şükranlıq semantikalı teonimlər.

Alqış-arzu semantikalı teonimlərə Ulu Öndərin nitqində daha çox rast gəlinir. Dahi şəxsiyyətin nitqlərində “Allahdan rəhmət diləyirəm”, “Tanrıdan səbir diləyirəm”, “Tanrıdan sizlərə xoşbəxtlik, səadət, işlərinizdə uğurlar arzulayıram” [2, s.103], “Mərhəmətli və rəhmli Allahın adı ilə”, “Ulu Tanrının hidayət yolu” [4, s.211] kimi ifadələrə sıx-sıx rast gəlinir. Nümunə olaraq: *Allah sağlıqlarına qismət eləsin*, heç kəsə paxıllığım yoxdur. Ancaq birinci növbədə teatr tikmək lazımdır... [1, s. 82].

Müharibə gedir, döyüşlər gedir, xalqımız itkilər verir. Təbiidir. Bu günlərdə də, ilin əvvəlindən olduğu kimi, Azərbaycan xalqının igid oğulları cəbhə bölgələrində torpaqlarımızı müdafiə edərək şəhid olurlar, həlak olurlar. Mən bu gün, bu bayram ərəfəsində bütün şəhidlərin ailələrinə, qohum-əqrəbalarına başsağlığı verirəm. Azərbaycanın qəhrəman oğullarının rəşadəti, igidliyi qarşısında baş əyirəm. *Allah şəhid olanların hamısına rəhmət eləsin, qəbirləri nurla dolsun. Onların ailələrinə Allah səbir versin* [1, s.161].

Dahi Liderin nitqlərində xahiş – arzu, yalvarış, yardım semantikalı teonimlər də vardır ki, onlardan daha çox işlənənləri bunlardır: “yalnız Allaha müraciət etməli” [1, s.109], “Allah imkan versin”, “Allahdan səbir diləyirəm (burada şəhidlərin valideynlərinə, bacı-qardaşlarına, qohum-əqrəbalarına xitabən sanki Allahdan yardım, kömək ummaq məqsədilə)” [1, s.158]. Dərin hisslərlə məruzə edilmiş bu müraciətdə həm arzu, yardım semantikasi, həm də ümid və təsəlli semantikasi nəzərə çarpır.

Digər bir nitqində siyasi görüşləri ilə hamıya məktəb qoyan dahi Liderin yanaşması daim xatırlanmalıdır: “Dünyada bir prinsip də çox mühümdür: bir ölkənin o biri ölkənin daxili işlərinə qarışmamaq...*Allah imkan versin ki, biz öz işlərimizi həll edək, öz xalqımızın problemlərini həll edək...*” [6, s.38].

Ulu Öndərin digər bir nitqində arzu semantikalı teonimi ürəkdən, səmimi arzularla qabarıq ifadə etməsi iman dolu Liderin daxili aləminin zənginliyindən, xalqla paylaşmaq istədiyi təəssüatlarının çoxluğundan xəbər vermişdir: *Allah elə eləsin ki, xatirə yazmağa imkanım olsun. Çünki mənim xatirələrim olduqca çoxdur* [5, s.532].

Ulu Öndərin 1993-2003-cü illər ərzindəki nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri və bəyanatlarında yalnız bir məqamda şikayət – bəddua semantikalı teonimə rast gələ bildik: “Təəssüf ki, bunlarla yanaşı, aramızda satqınlar, xainlər də olubdur. Allah onlara lənət eləsin! Xalqımız onların xəyanətini, satqınlığını daim lənətləyəcək, onlar Azərbaycanda heç vaxt hörmət qazana bilməyəcəklər” [3, s.229].

Öz kəskin iradəsi və yüksək səviyyəli idarəçilik bacarıqları ilə dünyanın ən güclü siyasi Liderləri arasında, siyasi təşkilatlarda, beynəlxalq qurumlarda öz Ana Vətəninin - Azərbaycanın siyasi statusunu qoruyan, möhkəmləndirən, adını tarixlərə yazdıran Ulu Öndər müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının gələcəyini qurmaq istiqamətində əlindən gələni səbrlə etmişdir. Bu baxımdan bütün məqamlarda səbrlə davranmağı bacarmış dahi Liderin nitqində ümid – təsəlli semantikalı teonimlər də öz əksini tapmışdır. Müsahibələrindən birində dahi Lider həyatda şərəflə şərəfsizliyi, şəxsi rifahla ictimai borcu, tamahkarlıqla vicdanlılığı hər bir kəsin özü seçdiyini diqqətə çatdırmış, *Allah özü hər şeyi görürdiyünü* ifadə etmişdir [1, s.21].

Digər bir çıxışında dahi şəxsiyyət Türkiyə və Azərbaycan arasında qardaşlıq, dostluq münasibətinin bütün sahələri əhatə etdiyini diqqətə çatdırmış, ümid dolu səmimi arzularını ifadə edərkən “*Allaha şükürlər olsun*”, “*inşallah*” ifadələrini [6, s.6], gələcək haqqında ümidlərini ifadə edərkən “*Allah məni həmişə saxlayıbdır, bundan sonra da saxlayacaqdır*” [3, s.611] ifadəsini, Azərbaycan xalqının inamı, əzmi, vətən sevgisi haqqında “*Tanrıya tapınan xalq*” ifadəsini işlətməmişdir [3, s.99].

Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə dərin hörmət və rəğbət bəsləyən Heydər Əliyev müasir, Yeni Azərbaycanın memarı olmuşdur. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin dirçəldilməsi, xüsusən, İslam mədəniyyəti nümunələri olan məscidlərin, tarixi memarlıq abidələrinin, ziyarətgahların bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi onun xalqa mənəvi bağlılığını və İslami dəyərlərə sədaqətini göstərən parlaq dəlillərdir. Dahi şəxsiyyətin nitqləri şükranlıq semantikalı teonimlərlə də zəngindir. Bu Onun dini dəyərlərə sadıqlığının və inamın bariz nümunəsidir:

Ulu Öndərin Allahın Vətənimizə bəxş etdiyi təbii sərvətlərə görə şükr etməsi də çox diqqətəlayiq haldır. *“Allaha şükür olsun ki, indi bizim neftimiz var. Amma bu nefti də gərək biz hasil edib, ondan səmərəli istifadə edək. Onun gəlirini Azərbaycanın inkişafına yönəldək...”*[5, s.784]

Əzəmətli görkəmi, akademik siyasi nitqi ilə düşməni rıqqətə gətirən, öz xalqının, millətinin suverenliyi, firavan yaşayışı və müstəqilliyi uğrunda bədnamlarla daim mübarizə aparan Ulu Öndər daim qürur mənbəyimiz kimi yaddaşlarımızda yaşayacaq və xalq onun çıxışlarından ilham alaraq gələcəyə inamla addımlayacaq.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 1993.
2. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 1995.
3. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 1996.
4. Əliyev H. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 1997.
5. Əliyev H.. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 2001.
6. Əliyev H.. Elektron sənədlər toplusu. Nitqləri, çıxışları, məruzələri, müsahibələri, bəyanatları. 2003.

РЕЗЮМЕ ТЕОНИМЫ В РЕЧИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА *Мугамат Х.М.*

Ключевые слова: теоним, теоним с семантикой восхищения – пожелания, теоним с семантикой жалобы – проклятий, теоним с семантикой надежды – утешения, теоним с семантикой благодарения.

В этом исследовании мы рассмотрели теонимы, используемые в выступлениях, речах, отчетах, интервью и заявлениях великого лидера Гейдара Алиева, и попытались сгруппировать их в соответствии с их семантикой. В результате исследования выясняется, что гениальный лидер широко использовал в своих речах в основном теонимы Бог и Всевышний. Эти основанные на призыве теонимы различаются в соответствии с их семантикой в виде а) теонимов с семантикой восхищения – пожелание, б) теонимов с семантикой просьбы – желание, мольба, помощь, в) теонимов с семантикой жалобы – проклятия, г) теонимов с семантикой надежды – утешение, г) теонимы с семантикой благодарения. Великому лидеру, который разделял боль и радость простого народа богатством, эффективностью, выразительностью и ясностью всех своих речей, всегда удавалось удивить и восхитить своими речами.

SUMMARY THEONYMS IN HEYDAR ALIYEV'S SPEECH *Mughamat K.M.*

Keywords: theonym, applause – desire semantics theonym, complaint – baddua semantics theonym, hope – consolation semantics theonym, Thanksgiving semantics theonym.

In this research, we examined the theonyms used in the speeches, speeches, reports, interviews and statements of great leader Heydar Aliyev and tried to group them according to their semantics. As a result of the study, it turns out that the genius leader widely used mainly Theonyms God and God in his speeches. These appeal-based theonyms are distinguished according to their semantics in the form of a) theonyms with the semantics of applause – desire, b) theonyms with the semantics of request – desire, plea, Help, c) theonyms with the semantics of complaint – baddua, d) theonyms with the semantics of hope – consolation, d) theonyms with the semantics of Thanksgiving. The great leader, who shared the pain and joy of the common people with the richness, effectiveness, expressiveness and clarity of all his speeches, always managed to shake the enemy with his speeches.

TÜRKİYE TÜRKLERİNİN -DEYİMLER BAĞLAMINDA- KISACA DÜNYA ALGISI

Muhittin Gümüş
Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
muhittin.gumus@manas.edu.kg

Anahtar sözcükler: dünya algısı, Türk imgesi, kavram dünyası, deyimler, insan karakteri,

“Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar

sistemi, seslerden örölmüş içtimaî bir müessesedir.” [1]. İnsana ait dil denen mucize ile nice eserler oluştururken öz dilinin söz varlığından, anlatım gücünden yararlanarak duygu, düşünce, tasarım, yorum, eleştiri ve yargılarını dile getirirken kullandığı dilin kültürüne ait unsurları ve derin yapısındaki dünya algısını da yansıtırlar. İnsanların çoğu dili etkili ve güzel kullanırken uzman olmaksızın da yazılı ve sözlü iletişim kurması mümkündür. İletişim esnasında kullanılan dil, insanın söz varlığı öğeleriyle olan ilişkisini, dünya algısını, eğitim ve kültürel düzeyini, sosyal statüsünü dışa yansıtır. Her milletin ayrı bir dil sistemi vardır. Konuşurların dil kullanımıyla dünya algısı arasında ilişki kurmak dilbilimin araştırma alanına girer. “Dil algısı, dilbilimci olmayanların herhangi bir dili ve o dilin konuşurlarını nasıl algıladıklarına dair düşünceleridir. Dil algısı odaklı çalışmalar 20. yüzyılda Japonya ve Hollanda’da başlamış, devamında ise dilbilimcilerden başka araştırmacıların da ilgi duyduğu bir çalışma alanı olmuştur. Dil algısı, dilbilimden başka, sosyoloji, psikoloji, kültürel antropoloji vb. farklı disiplinlerin de dikkatini çekerek disiplin içi ve disiplinler arası araştırmalara imkân sunmaktadır. Algısal dil verileri diller, ağızlar vb. diğer konuşma varyantları arasında bulunan dil ve kültür ayrılığı bağlamındaki farklılıkların belirlenmesinde ve sınırların çizilmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu verilerden kişilerin/ grupların kendilerinden olmayan kişi ve grupları ve onların konuşmalarını nasıl değerlendirdiklerine dair düşüncelere ulaşılmaktadır”. [2]

Bütün dillerde, yaşanan gerçek dünyanın deyimlerden oluşmuş bir resmi vardır. Yalnızca ait olduğu kültürün unsuru olan özolgular her millette farklı algılanır ve anlamlandırılır. Dil algısı dediğimizde bir şeyin görünüşü kastedilir. Dünya algısı, dünya hakkında bilgi sahibi olma, bireysel ve toplumsal bilincin kalbinde yer alır. Bugün dünyanın dil resminin incelenmesi genel olarak şu başlıklar altında yürütölmektedir: 1. tipolojik çalışmalar, 2. Manevi kültür araştırmaları, 3. dilin değişik alanlarının incelenmesi 4. Dünya algısında şiirsel resmin çizimi.

Dünya tarihinde, kültüründe, medeniyetinde ve coğrafyasında 300 milyona yakın Türk dünyasının mensuplarını Türk milletinin birer mensubu saymakla birlikte bu çalışmamızda Türkiye Türklerinin deyimler bağlamında dünya algısı üzerinde durulmuştur. Türk insanının karakteristik özellikleri dendiğinde duygularının, insanî ilişkilerinin, zaman ve mekân algısının oluşumuna etki eden pek çok etken vardır. Türkleri Orta Asya’dan 11. yüzyıldan başlayan göçü ve asırlardır yaşadığı Anadolu, Kafkas, Akdeniz, Orta Doğu, Balkanlardaki farklı kültürlerden etkilenmiş olmakla birlikte yaşadığı coğrafyada hâkim unsur olarak başka kültürleri etkileme gücüne de sahip olmuştur. Millî karakterini de böylece korumuştur.

“Türkçe tarihi ve çağdaş lehçeleri ve bu lehçelerin içinde yaşayan ağızlarıyla çok geniş bir coğrafyada yüzyıllardır konuşulan bir dil olarak zengin bir kavramlar dünyasına sahiptir. Özellikle soyut örneklerde, tek bir kavram alanını çeşitli derecelerde ifade eden alıntı veya alıntı olmayan sözcük, söz öbeği, deyim, atasözü gibi unsurlar açısından geniş bir yelpazeyle karşılaşmak mümkündür. [3, s.619-622]”

Türkiye Türklerinin kararlılığı incelediğinde hedeflerinden vaz geçmediğini 20. yüzyılda çok defa göstermiş olup bağımsız yaşama karakterini bir kenara bırakmamıştır. Birinci dünya Savaşı’nın ardından işgal edilen topraklarını düşmandan temizlerken çok kararlı davranmıştır. Bu sebeple “En kötü karar, karasızlıktan daha iyidir” derler. “Gün doğmadan neler doğar” atasözü insanı hem umutlu olmaya hem de azimli olmaya yönlendirir. İnsan, ne olursa olsun, ümitsizliğe kapılmaması, her günün yeni gelişmelere açık olduğunu aklından çıkarmaması gerektiğini anlatmaya çalışıyor. “*Sabreden derviş muradına ermiş*” atasözü de ancak sabırlı ve azimli olanların, sonunda hedeflerini gerçekleştirebileceklerini, karşılaştıkları ilk zorlukta yılmınlığa kapılıp pes edenlerin ise muradına eremeyeceklerini anlatır. “Çıkmadık candan umut kesilmez” atasözü de “*Gün doğmadan neler doğar*” atasözüyle aynı mesajı vermektedir. Türk insanı asla ümitsiz, sabırsız olamaz ve daima azimli, ümitvâr olur. Çok sabırlı kimseyi ifade eden “Sabır taşı” sözü hemen hemen her konuda sabırlı ve azimli olan kişiler için söylenir. Bu sözün “taş olsa çatlardı” atasözünden esinlenerek türetildiği düşünülmektedir. “*Sabrın sonu selamettir.*” ve “*Sabreden derviş, muradına ermiş.*” atasözleri de mutlak surette Türk milletinin sıkça kullandığı atasözleri olması sebebiyle sabır kavramına çok önem vermektedir.

Türkçede *elinden geleni yapmak, göğüs germek, bir yola baş koymak, dişini sıkmak* vb. deyimler de azimli, sabırlı ve mücadeleci olmanın en güzel ifadesidir. *Elinden geleni yapmak*, kişinin elindeki imkanlara göre mücadele etmesi demektir. *Göğüs germek*, yaşanan talihsizliklere ve zorluklara dayanmak, azimli ve sabırlı olmak manasına gelir. Halk arasında yaygın olarak kullanılan *bir yola baş koymak* deyiminde yol, amaç ve ideal anlamında kullanılırken *baş koymak* ise azimli ve dirayetli olmak, ne olursa olsun hedefe giden yolda vazgeçmemek anlamına gelir. Türkçede *dişini sıkmak* deyimini ise azimle ilgili en çok kullanılan deyimlerden biridir.

Türk devlet geleneğinde ve dolayısıyla Türk insanının ruhunda *cömertlik, eli açıklık, yardımseverlik* kavramları tarih boyunca güzel örneklerle doludur. Geçmişten günümüze doğru incelendiğinde “Türk dili ve tarihi için Göktürk Devleti ve Orhun Abidelerinin önemi büyüktür. Orhun yazıtları ahengi ve edebi üslubuyla Türk devlet ve milletinin karşılıklı görevlerini ifade eden metinlerdir [Türkmen, 2013: 32]. [Ayan, 2015; s.305-314]” Bunu devlet nezdinde yaparken Köktürk devletinin hakanı Bilge Kağan” *tengri yarlıkaduk*

üçün kuutum ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tırgürü igittim yalang bodunug tonlug kılım çıgany bodunug bay kılım az bodunug üküş kılım ıgar illigde ıgar kaganlıgda yig kılım tört bulungdaki bodunug koop baz kılım yagısız kılım koop manga körti: Tanrı lütfettiği için (ve ben de) kutlu ve bahtlı olduğum için ölmek üzere olan milleti diriltip doyurdum. Çıplak milleti giyimli kıldım; yoksul milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım; güçlü devleti olandan ve güçlü kağanı olandan daha iyi kıldım. Dört (bir) yandaki millet(ler)i hep (kendime) bağımlı kıldım. (Türk milletini) düşmansız kıldım. (Bu milletler) hep bana bağımlı oldular. BK D 2324.” [5] diyor.

Eli açık (cömert), Kesenin ağzını açmak (bol para harcamaya başlamak).Cömert, cömertlik, cömertçe, âlicenap. cömert, Farsça cevan-merdden gelen bir sıfattır. TDK sözlüğünde şöyle açıklanmıştır: cömert s. Far. cevn-merd 1. Para ve malını esirgmeden veren, eli açık, selek, semih. 2. mec. Verimli: Cömert toprak. Bu kelimeye isimden isim yapma ekleriyle cömert-lik (isim) ve cömertçe (zarf) kelimeleri türetilmiştir. cömertlik kelimesi TDK sözlükte şu şekilde açıklanmıştır. cömertlik is. El açıklığı, verimlilik, sehavet.

Az veren candan çok veren maldan (varlıklı olmayan kimsenin yardım veya armağan olarak az şey vermesi büyük fedakârlıktır, varlıklı kimsenin vereceği armağan ve yardımlar fedakârlık sayılmaz) **Cömert derler maldan ederler, yiğit derler candan ederler**. Cömertle nekesin harcı birdir (1. cömertin de cimrinin de sarıldığı kefen aynıdır; 2.cimri, ucuz diye her şeyin kötüsünü alır, bunlar işe yaramadıklarından veya çarçabuk bozulduklarından yenilerini almak zorunda kalır ve birkaç kez para harcar; cömert ise bir kez çok para verip her şeyin iyisini alır. **Varını veren utanmamış** (kendisinden bir şey istenen kimse elinde ne varsa onu verebilir; bunun az olmasından veya düşük nitelikte bulunmasından utanç duymamalıdır) *Veren el alan elden üstündür* (yardımını esirgemeyen, eli açık olan kimseye herkes saygı gösterir.) *Veren eli herkes öper* (yardımını esirgemeyen, eli açık olan kimseye herkes saygı gösterir.) [3, s. 621].

Türk insanı paylaşımcıdır. “Az veren candan çok veren maldan” veya “Veren eli herkes öper.” diyerek Cimri olmayan, ihtiyacı olana yardım elini uzatan, eli açık olan, iyilik yapan kimseyi pek çok kişi sever; ona saygı duyar insanlar. Paylaşımcılık bazen insanların yol arkadaşı olanlarla da yapılır. Türkçedeki bölüşmeyi ifade eden “pay vermek” deyimini hisse vermek, bölüşmede bulunan parçalardan ayırmak anlamıyla daha geniş anlamlarda kullanılmaktadır. *Kurban payı*, aslan payı gibi mecazî anlatımların kültürel boyutları vardır. Ayrıca “payına düşmek; bölüşmede hisse ayrılmak,” *payını almak*; kendine ayrılanı almak belirli bir bölüm verilmek anlamında kullanılır. “Açgözlü olma durumu, doymazlık, gözü doymazlık, harislik, tamahkârlık, tamah” anlamındaki açgözlülük, tamahkârlık, doyumсуuzluk bütün kültürlerde olduğu gibi Türk kültüründe de hoş görülmez. Herkesin kendi payına ve hakkına razı olması, adalet duygusuyla hareket edilmesi istenir.

İnsanların **zenginlik** ve fakirlik kavramlarıyla ilgili düşünceleri yine kendi dillerine yansır. Türkiye Türkçesinde “zengin” sözüne çokanlamlılık çerçevesinde bakıldığında şu anlamlara sahiptir ve tamamı sıfat niteliğindedir: 1.Parası, malı çok olan, varlıklı, varısl, varyetli, fakir, yoksul karşıtı: 2. Yararlı veya kendisinden beklenen, istenilen nitelikleri çok olan, Zengin bir dil. Zengin bir kitaplık. Zengin bir anlatım. 3. Verimli; Zengin bir doğa. 4. Gösterişli: Zengin bir giysi. 5. Çok, bol: “[11] “Zengin arabasını dağdan aşırır, fakir düz ovada yolunu şaşırır.” Zengin malı züğürdün çenesini yorar” atasözleri ile “zengin olmak” ve “(birini) zengin etmek” deyimleriyle ifade edilir. *Gönlü zengin*: Para ve malını imkânları ölçüsünde esirgmeden veren (kimse). [11]. Türkçede zengin insanlara “ensesi kalın” benzetmesi yapılmıştır. Bunun anlamı da “1. sıfat, mecaz Güçlü, istediğini yapabilen, sözü geçer (kimse). 2. sıfat, mecaz Varlıklı, zengin.” biçimindedir. *Varlık ve bolluk içinde (olmak)* olmayı ifade eden “bir eli yağda bir eli balda (olmak)” deyimini sıkça kullanılmaktadır.

Türk insanının fakirlik kavramına yaklaşımına bakıldığında fakirliği övmek yerine devlet yönetiminde “fakirliği gidermek”, halk arasında “fakir fukaraya sahip çıkmak” gibi deyimlerle hamiyetperverlik anlayışını yansıtır. Evine davet ettiği misafiri ağırlarken evinden bahsederken “Fakirhanemize hoş geldiniz!” der. Bu da Türk insanının mütevazı kişiliğini, övünmeyi sevmediğini gösteren özelliklerindedir.

Tevazu için sözlüklerde eşanlamlı bir kavram olarak “alçak gönüllülük” deniyor. Bir insanın kendini görmekten ya da büyüklenmekten/ kibirlenmekten kaçınmasına tevazu göstermek derken sıfat olarak da mütevazı denir. Kibir hem İslam inancında hem de millî kültürde yasaklanmış ve asla kabul edilmez. Büyüklenmeyi, böbürlenmeyi ve başkalarına tepeden bakmayı kimse makul karşılamaz. Tevazu tasavvuf edebiyatının ürünleriyle birlikte özellikle Yunus Emre’nin eserlerinde kendini gösterir. Tevazu göstermek, mütevazı olmak bir insanın “ego”sunu, nefesine galip gelmesi için en büyük unsurdur. “Bilgisizliğin en büyüğü kendini beğenmektir.”, “Kibir insanı yalnızlığa mahkûm eder.”, “Kibir aptallığın en açık belirtisidir.”, “Mağrur muzafferî kendi saadeti yıkar.” “Hiç kimseye gururla bakma o da kendisine göre görkemlidir.”. “Bütün bir şer bir evde gizlidir ve kibir onun anahtarıdır.” vb. pek çok sözle kibrin fenalığı Türk toplumunun her kademesinde aynı ölçüde anlatılır.

Türk kültür hayatını önemli derecede etkileyen 13. yüzyıl edibi ve mütefekkeri Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin nasihatleri pek çok kavramın Türk insanının gönlünde yer ettiğini göstermektedir. “Cömertlik ve yardım etmede akarsu gibi ol. Şefkat ve merhamette güneş gibi ol. Başkalarının kusurunu örtmede gece gibi ol. Hiddet ve asabiyette ölü gibi ol. Tevazu ve alçak gönüllükte toprak gibi ol. Hoşgörülükte deniz gibi ol. Ya olduğun gibi görün ya görüldüğün gibi ol.” Cömertlik, yardımlaşma, şefkat, merhamet, kusuru örtme, hiddet, asabiyet, tevazu/ alçak gönüllük gibi kavramların etkisi birer sıfat olarak karakterlerine yansımıştır.

Türkiye Türkçesinde insanlarda korkuyu yansıtan sözlerden bazıları şunlardır: “yüreği pır pır etmek”, “beti benzi atmak”, yüzü gözü kötü duruma düşmek, bozulmak, mahcup olmak anlamındaki “mosmor olmak”, korkup sinmek anlamındaki “kuyruğunu kısmak”; susmak, sinmek, sesini hiç çıkarmamak anlamındaki “suspus olmak”, korkudan veya utançtan “yüzünün rengi değişmek”, sıkılmak anlamındaki “renkten renge girmek”, korkudan, endişeden “tiril tiril titremek”, bir hayvanın korkudan veya endişesinden dolayı “kulaklarını dikmek” vb

Aşk ve nefret duyguları değişik kültürlerde geçmişten bugüne doğru farklı biçimlerde tezahür eder. Türk kültüründe “aşk” ve “nefret” kavramları, derin tarihî geçmişe sahip olup ayrıntılı biçimde üzerinde durulsa, başlı başına büyük eserler, ansiklopediler oluşur. “Gözler kalbin aynasıdır” sözüyle “bakışından süzülen işvene kurban olayım” vb. gibi Türk müziğinin binlerce eserinde aşkı ifade eden nice sözler, nağmeler yer alır. Klâsik Türk edebiyatının en önemli eserleri aşk üzerinedir. Ferhat ile Şirin, Leyla ile Mecnun, Tahir ile Zühre, Arzu ile Kamber vb. efsanevî aşkların yer aldığı eserlerle Yunus Emre'nin, Divan edebiyatı şairlerinin eserleri tamamen aşk doludur. Mistik aşk ile maddi aşkın bütün incelikleri Aşık edebiyatında, halk edebiyatının pek çok ürünlerinde asırlarca işlenmiştir. Aşk denince göz, gönül, kalp, yürek gibi kavramlarla ilişkili deyimleri, kalıp sözleri hatırlamak mümkündür. Türk kültür ürünleri içinde yer alan yazılı edebî ürünlerde nefret kavramına pek fazla yer verilmemiştir. Nefretin ifadesini genellikle aldanma, aldatılma, ümitsizlik, sevginin karşılıksız olması vb. durumlarda arabesk müzik türünün içinde yansıtılır. “Nefret dolu bakışlarla mutluUluğunu izledim” vb. sözler şiir dilinde olsa da atasözleri içinde rastlanmaz. “Sevda geçer yalan olur, sonra sokar yılan olur.” atasözünün de yaygın olmadığını söyleyebiliriz. Türkçede “nefret etmek, nefret uyandırmak, nefret duymak” deyimleri karşısında aşk ve sevgi kavramları; aşka düşmek”, “aşka gelmek”, “aşk ağlatır, dert söyler” “aşk olmayınca meşk olmaz”, (birisinin) aşkıyla yanmak, aşkmerdiveni, ilanaaşk etmek, karşılıksız aşk, yasak aşk, yıldırım aşkı” gibi söz varlığını oluşturan ögelerden pek çok örnek yer alır.

Esasen hemen herkesin zihin dünyasında karşılığı olan zaman ve mekân ikilisinden mekânın nitelikleri kolaylıkla ifade edilebilmesine karşılık, zaman kolaylıkla açıklanamamaktadır. [7, s.115-137], Zaman ve mekân kavramları fizik ve kozmolojinin de konusu olduğu gibi aydınlanma felsefesinin, psikik bilimlerin, sosyolojinin, post-modern dönemin ve son olarak da internet çağının temel sorunları arasında yerini almıştır. Türk insanı yaşadığı mekânı dokunulmaz, zamanı ise sınırsız bir olgu olarak görmüştür. “Dünyada mekân, ahirette iman.” sözüyle mekânın kutsallığını, “Zaman her şeyin ilacıdır.” diyerek de ona ileri derecede önem vermektedir. “Ezelî” ve “ebedî” kavramlarıyla İslam inancında ezeli, başlangıcı olmamak ve öncesizlik; ebedî ise sonu olmamak ve sonsuzluk olarak anlaşılmaktadır. Bu kavramların ikisi de zamanın sınırsızlığını gösterir. “Türkler Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı üzere zaman ve mekâna ayrı bir önem vermektedirler ve bunları hayatlarının merkezine alırlar. Türklerin hayatındaki zaman algısında yaşadıkları kültür çevresinin çok büyük etkisi olmuştur. Özellikle başlangıçta yaşadıkları bozkır kültür çevresinde insanın insanla, insanın hayvanla ve tabiatla vermiş olduğu mücadele yaylaktan kışlığa, kışlaktan yaylağa yapılan yorucu göçler Türk insanını zaman belirlemeye yöneltmiştir. Türklerin bu göçebe ruhu, doğayla olan ilişkilerini ve kültürlerini oldukça derinden etkilemiştir. Göç mevsimlere göre olmakta ve bu anlamda her mevsimde insanlar doğa ile farklı bir ilişki içerisine girmektedirler. “Türkler Orhun yazıtlarından da anlaşıldığı üzere zaman ve mekâna ayrı bir önem vermektedir. Onlar, zaman kavramını hayatlarının merkezine alırlar. “Zaman Türklerin hayatında yaşadıkları kültür çevresinin çok büyük etkisi olmuştur. Özellikle başlangıçta yaşadıkları bozkır kültür çevresinde insanın insanla, insanın hayvanla ve tabiatla vermiş olduğu mücadele yaylaktan kışlığa, kışlaktan yaylağa yapılan yorucu göçler Türk insanını zaman belirlemeye yöneltmiştir. Aynı şekilde savaş öncesi ve sonrası asker sayısının tespiti, kışlaktan yaylağa gidiş ve dönüşlerde hayvan sayısının belirlenmesi vb. için yapılan sosyal, siyasi, iktisadi toplantılar da zamanın belirlenmesinde önemli hususlar olarak ortaya çıkmıştır. Zaten yaylak ve kışlak hayatı doğrudan iklimin yönlendirilmesinin doğal bir sonucu olarak belirlemiştir. Bundan dolayı zaman kavramları Türk kültür çevrelerinde yaygın olarak kullanılmaya başlanılmıştır. [8, s.17-21]. “Mekân, Coğrafya'nın odağında yer alan bir kavramdır. ... "Coğrafya, bir mekân bilimidir." Coğrafya, neredeyse son yüz elli, iki yüz yıldır mekâna öyle önem vermiş, öyle zaman ayırmış ve üzerinde öyle çok düşünmüştür ki bünyesinde onlarca kavram türetmiş, akımı temsil eden mekansal bilim okulları kurmuştur. Eski ya da yeni olduğuna bakılmaksızın bütün tanımlar dönemi itibarıyla etkin olan paradigmaları ve bilimsel-kültürel atmosferi yansıtmaktadır. Bu nedenle daha çok retoriktir. Buna karşın mekân, halk kültürü içinde daha yalın bir gerçekliği ifade eder ve

retorikten uzaktır”. [9, s. 1470-1475]. “Türk insanının mekânı neresidir?” dendiğinde yaylası, köyü, kasabası, bucağı, şehri, düzü, dağı, ovası, tarlası, bağı, bahçesi, kayası, taşı, toprağı, kumu, ormanı, deresi, tepesi, ırmağı, denizidir. Bütün bunlardan oluşan kocaman bir coğrafyadır mekân. ”Mekânın, insan nezdinde kazandığı bu özel anlamlar aslında bir mekân bilimi olarak değerlendirilen coğrafyanın dikkatinden kaçmamıştır. Özünde insan, kültür ve mekân iç içedir ve bu da coğrafyadır. [9, s. 1470-1475]” Bazı coğrafyacılar, insan ve mekân arasında ortaya çıkan özel bağı konu edinen çalışmalar yapmışlardır. “Mekân, beşerî coğrafyanın merkezinde yer alan bir kavramdır. Ancak oldukça dinamik ve değişken olan ve birden fazla anlamı olan bir mekân kavramlaştırmaları vardır. Mekâna yüklenen anlam, coğrafyanın nasıl yapılacağını belirler. Bu nedenle, Türk coğrafyasının, temel kavramlar konusunda bir entelektüel tartışma başlatmaya olan ihtiyacı açıktır. [Kaya, 2014; s.11]”

Türk insanının zihnindeki mesafe kavramını ifade eden pek çok söz vardır. Somut ölçü birimleri dışında soyut anlatımlardaki mesafe algısı dendiğinde akla ilk gelen “*burnunun ucunu görememek, kaşla göz arasında (kaybolmak), kulaktan kulağa (fısıldamak), dilden dile, elden ele (dolaşmak)*” deyimler veya “*Gözden irak olan gönülden de irak olur. [11]*” atasözüdür. Dini kültürde ise şah damarı kadar yakın olmak sözü günümüzde yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. “*And olsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız. (Diyanet İşleri (yeni meal), Kaf suresi, 16.ayet)*”. Mesafelerin esas aracı yollardır. Bu yollar; patika yollar, taşlı yollar, bitmek tükenmek bilmeyen uzun yollar veya soyut anlamda kalpten kalbe giden yollardır. Yakınlık ve uzaklık algısı çok izafidir.

Türkiye Türkçesinin söz varlığı öğeleri içinde zaman dilimlerini yansıtan çok sayıda söz vardır. Güneşin hareketlerine göre; *şafak sökerken, tan yeri ağarırken, fecre doğru, gün doğarken, gün ışıırken, sabah ezan vakti, horozlar öterken, seher yeli eserken, üstümüze gün doğmadan, seher vakti, kuşluk vakti, güneş bir mızrak boyu yükseldiğinde, öğleye doğru, güneş tepedeyken, öğle vakti, öğleden sonra, öğlenle ikindi arası, ikindi vakti, guruh vakti, akşama doğru, akşamüzeri, akşam, akşam karanlığında, yatsı vakti, gece yarısı, el etek çekildiğinde, uyku vakti...* vb. güneşin durumuna göre oluşan sözler zamanı ifade ederken İslam dininin amelî hükümleri de ayrı bir söz varlığı oluşturmuştur. Namaz vakti, ezan vakti, oruç zamanı, iftar vakti, teravih zamanı vb. sözler de Türkçede önemli bir kültürü yansıtır. Hayvancılığın yaygın olduğu yerlerde *inek sağma vakti, kuzuları/oğlakları emzirme zamanı* gibi vakit bildiren sözler saatle ilişki kurmaksızın kullanılır.

Bir eylemin gerçekleşmesi için *çabuk, hızlı, tez, göz açıp yumuncaya kadar, yavaş, usul, usulca, ağır, ağır ağır (gelmek/yürüme/gitmek)* zaman zarfları uygun fiillerle kullanılır.

İnsanların yaşadıkları evrenin, dünyanın, tabiatın, sosyal /bilimsel, kültürel/sanatsal çevrenin, yaşadığı zamanın ve mekânın özelliklerini dil aracılığıyla sunar. Deyimler de tarihi, medenî ve kültürel süreçte o dilin sahibi olan milletin dünya algısıyla birlikte oluşan kavramları resmeder.

Bu tür çalışmalar, Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları arasında karşılaştırmalı olarak yapılmalıdır. *Kırgız ve Türkiye Türklerinde Deyimler Bağlamında Dünya Algısı* (Baktıgül Narınbayeva-Muhittin Gümüş) adıyla ortak çalışmamız kısa sürede yayımlanacaktır. Bu çalışmamızdan da edindiğimiz karşılaştırmalardan kısaca söz edecek olursak; Orta Asya’daki bazı Türk topluluklarının duygularının, insanî ilişkilerinin, zaman ve mekân algısının oluşumu üzerinde göçebe hayat tarzının güçlü bir etkisi varken Türkiye Türklerinin sanayi ve tarım toplumlarının, yerleşik hayata alışkın kültürlerin, kısmen de Batı kültürünün etkisi hissedilir.

Türk milletinde cesaret, çeviklik, kahramanca tavır, yardımseverlik, hamiyetperverlik gibi olumlu kavramlarda Türk topluluklarıyla benzer fotoğraflar görürken korku, kaygı, endişe gibi olumsuz kavramlarda farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Kırgız, Kazak vb. göçebe kültürü yakın zamana kadar yaşamış toplumlarda yaşadıkları tabiatın şartlarıyla boğuşurken, kendi yaşam alanlarını korumak için bizzat mücadele etmeyi düşünürken Türkiye Türkleri devlet teşkilatının, hukuk ve güvenliği sağlayan kurumsal mücadeleyi tercih etmektedir.

Sabırlı olma ve hoş görü göstermede benzer söz varlığı öğelerini kullanmaları (atasözü, deyim) aynı kültürün farklı coğrafi mekânlardaki benzer örnekleri olduğunu göstermektedir.

Dinî ve günlük hayatta İslam dininin etkisi sonucunda oluşan deyimler, atasözleri, metaforlar, mecazlar, terimler ve bütün söz varlığı öğeleri benzer nitelikte olmakla birlikte Türkiye Türkçesinde belirgin bir zenginlik görülmektedir.

Kaynakça

1. Ergin, M. (2019), Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
2. Ertek, M. S. (2016) Dil Algısı Bağlamında Ağız Konuşurlarının Olası Tutumları: Anadok* Örneği, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/4 Winter 2016, p. 829-844 DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9134>, ISSN: 1308-2140, Ankara-Türkiye

3. Ekşi, Pelin (2012) Türkçede Semantik ve Morfolojik Açından Cömertlik Kavramı, Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri (20-22 Ekim 2011)
4. Bulut, M. (2020), Atasözlerinde Deyim Aktarması Transferring Idioms in Proverbs, Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi (IJHE), cilt 6, SAYI 14, S. 750-777
5. Alyılmaz, C. (2018) Türk Tarihi Araştırmaları, <https://www.altayli.net/orhun-yazitlari-2.html> (E.T. 06.06.2022)
6. Duman, M. "'Oğlan" Kelimesi ve "Gençlik" Kavramı Üzerine". Türkiyat Mecmuası 20 (2010): 113-130
7. Vatandaş, S. "Zamanın ve Mekânın Sanallaşması (Felsefe ve Bilimin Nesnel Gerçekliğinden, Dijital Çağın Sanallığına: Zaman ve Mekânın Yapısal ve İşlevsel Değişimi)". Yalova Sosyal Bilimler Dergisi 10 (2020): 115-137
8. Topakkaya, A. (2021). "Eski Türkler'de Zaman". Temaşa Felsefe Dergisi 15: 17-22
9. Tanrıku, H. (2019) Türk Halk Kültüründe Mekân, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi II. Uluslararası Coğrafya Eğitim Kongresi, UCEK, Bildiri Kitabı, s. 1470-1475, Eskişehir.
10. Diyanet İşleri (yeni) meali, <https://www.kuranvemeali.com/kaf-suresi/16-ayeti-meali> (E.T.10.06.2022)
11. Türk Dil Kurumu Güncel Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 04.04.2023)

РЕЗЮМЕ
ВОСПРИЯТИЕ МИРА ТЮРКАМИ ТУРЦИИ В КОНТЕКСТЕ ИДИОМ
Гюлюш М.

Ключевые слова: мировосприятие, турецкий образ, концепт мир, идиомы, характер человека.

В данной статье попытались проанализировать мысли о восприятии мира турецкого народа в контексте идиом, выводов и отношения к концептам "человеческий характер; человеческие характеристики и эмоции", человеческие отношения, пространство и время через образ турка в концептуальном мире турецкого языка.

SUMMARY
THE WORLD PERCEPTION OF THE TURKS OF TURKEY
IN THE CONTEXT OF Idioms
Gümüş M.

Keywords: world perception, Turkish image, concept world, idioms, human character,

In this article, thoughts on the perception of the world of Turkish people in the context of idioms, findings and attitudes towards the concepts of "human character; human characteristics and emotions", human relations, space and time through the image of the Turk in the concept field of Turkey Turkish have been tried to be analysed. The studies aimed at creating a picture of the concept world of Turkish people in terms of language have been mentioned.

QAQAUZ DİLİNDƏ MƏRASİM LEKSİKASININ TƏDQIQI

Musayeva İlahə İlham qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
musayevailahe987@gmail.com

Açar sözlər: qaqauz, türk, mərasim, etnolinqvistik tədqiq, leksika

Qaqauzlar oğuz , peçeneq, quman tayfa birliklərinin birləşməsindən törəyən etnik türklərdir. Ortodoks xristian dinli bolqar, yunan və bizans kilsələrinin təsirlə xristianlığı qəbul etmiş qaqauzların dillərində qırpaq elementləri də özünü göstərməkdədir. Xalqın kökəni haqqında fərqli fərziyyələr mövcuddur. Uzun müddət rumın və bolqar xalqları arasında yaşaması dil elementlərində bəzi foneti və leksik dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarsa da qədimliyini, mənşə xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Türkcə kimi müasir türk dilinin dəliormanlı dialektinə çox uyğundur. XIII-XVII əsrlərdə Balkan yarımadasının şimal-şərqində, əsasən Dobruçı adlanan ərazidə məsən salmışlar. Qaqauz türkləri üçün faciələrlə zəngin I Dünya Müharibəsi dönməndə rumınlar tərəfindən Bessarabianın işğalı, qadağan olunmuş dil, adət , repressiyalar xalqın mənəviyyatına güclü zərbə vurmuş, psixologiyasını sarsıtılmışdır. İkinci Dünya Müharibəsi dönməndə isə şovinistlərin assimilyasiya siyasəti nəticəsində xalq dərbədər olmuş, sayı azalmışdır. Bu kimi siyasi amillər etnoqrafik leksikanın araşdırılması sahəsində də problemlər yaratmışdır.

Yaşadıqları köçkün, qarışıq, asılı həyat, sosial durum səbəbindən uzun müddət elm və ədəbiyyatı inkişaf etməmiş, hətta əhali arasında savadsızlıq hökm sürmüşdür. 1940-cı ildən Moldova SSSR-nin tərkibinə daxil olandan sonra SSSR-i Elmlər Akademiyasında N.K.Dmitriyevin rəhbərliyi ilə qaqauzsünaslıq üzrə komissiya yaradılır, təhsil, maariflənmə, ədəbi və mədəni həyatın inkişafı yönündə qərarlar qəbul edilir.

1957-ci ildə D.Tanasoğlu və L.Pakrovskayanın iştirakı ilə rus qrafikası əsasında qaqauz əlifbası təsis olunandan sonra qaqauzların ana dili və ədəbiyyatı əsaslı şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır.

Türk xalqlarının, eləcə də qaqauzların etnoqrafik leksikasının öyrənilməsinə XX əsrdən başlanmışdır. Qaqauzların dili, tarixi, ədəbiyyatı, sənəti və xalqın etnik-mədəni həyatı ilə bağlı etnokulturoloji araşdırmaların əksəriyyəti qaqauz xalqının elm adamlarına aiddir. Atanas Manov, Gavril Gaydarcı, Mixail Quboğlu, Dionis Tanasoğlu, Lyudmila A. Pokrovskaya, Nikolay Babaoğlu, Petri Zevrak, Lyübov Çimpoeş, Mariya Maruneviç, Stephan Kuroğlu, Todur Zanet, M. Durbaylo Angelova, Olga Radova, Tudorka Amaut, Mixail Kolsa, Valentino Kotenko və s. kimi qaqauz kökənli tədqiqatçılar xalqın etnik-mədəni həyatı, folkloru ilə bağlı tədqiqatların müəllifidirlər. İlk qaqauz folklorunun (xalq sənəti, adət-ənənə, müxtəlif mərasim və oyunlar) elmi baxımdan araşdırılmasına XX əsrin ortalarından başlanmışdır. Türk türkoloqları Emine Atmaca və Rəşidə Gözdaş qaqauz folkloru haqqında araşdırmalar apararaq “Qaqauz Halk Bilimi” adlı həmmüəllif olduqları məqalədə qaqauz folklorunun araşdırılma tarixini dörd dövrə bölmüşdür:

1.XIX əsrin sonu 1917-ci ilə qədər 2.1920-1940-cı illər 3.1950-1980-ci illər 4.XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri [1,s.273].

Qaqauz folklorunun ilk tədqiqatçılarından olan Valentin Maşkovun “Qaqauz mətnləri” başlığı altında Kazan Universitetinin elmi yayımlarında silsilə şəkildə xalqın həyat və məişətinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən folklor nümunələri çap olunmuşdur [11]. Müəllifin Bessarabiya qaqauzlarının folkloru haqqında “Bender Diyarı Qaqauzları” başlıklı etnoqrafik elmi məqaləsi çap olunmuşdur.

1939-cu ildə Atanas Manov “Qaqauzlar Xristiyan Türklər” adlı kitabında Bolqarıstanda yaşayan qaqauz türkləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Həmçinin kitabda qaqauz xalqının dini inancları, toy adətləri, il, ay, gün adları, yazı və ədəbiyyatı, bitkilər, türkəçarələr, xəstəliklərin müalicə yolları, mövsüm mərasimləri adət-ənənəsi, ziyafət, gənclərin oyunları geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Müəllifin “Bolqarıstan qaqauzları” adlı kitabında mif, nağıl, nəsihət, adət-ənənə ilə bağlı folklor nümunələri yer almışdır. Eyni zamanda qaqauz adət ənələri haqqında silsilə yazıları çap olunmuşdur [10].

Lyudmila Pokrovskaya 1948-1961-ci illərdə qaqauz kəndlərini gəzərək qaqauz türklərinin folkloru haqqında tədqiqatlar aparmışdır. Prof. Dionis Tanasoğlunun 1959-cu ildə “Bucaktan Seslər Literatura yazıları” adlı əsərində xalq nağılları, xalq mahnıları, oyunlar, tapmacalar, xalq adətləri, Nəsrəddin lətifələri yer almışdır.

1953-cü ildə Q.E.Markovun “Qaqauz etnoqrafiyasına dair materiallar” adlı məqaləsi işıq üzə görünür. Müəllif cənubi MSSR-də Bessarabiya bölgəsində qaqauzlar SSSR-nin tərkibinə daxil olduğdan sonra onlar haqqında tədqiqat aparən ilk sovet tədqiqatçısıdır. Qaqauz tarixinin və etnoqrafiyasının ən geniş tədqiqatçılarından biri də M.N. Quboğludur. O xalqın etnik tarixi və müasir etno-siyasi durumuna aid silsilə məqalə və monoqrafiyalar həsr etmişdir. M.N.Quboğlu “Balkan yarımadasında yaşayan azsaylı türkdilli xalqlar” adlı namizədlik dissertasiyasında ilk dəfə olaraq qaqauzların etnik tarixinin elmi dövrüləşməsinin aparılmasını təklif etmişdir. Alim qaqauzlar haqqında etnokulturoloji tədqiqatların müəllifidir [8].

XIX əsrdə qaqauzların ailə-məişət adət-ənənələri ilə əlaqəli geniş şəkildə araşdırma aparmış S.S.Kuroğlu “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qaqauzların ailə mərasimləri” adlı monoqrafiyasında ailə-məişət mərasimləri, adəti və inancları haqqında məlumat vermişdir [6; 7]. Müəllifin qaqauzların toy mərasimi ilə bağlı silsilə tədqiqat işləri mövcuddur.

E.S. Soroçyanunun “Qaqauzların kalendar adətləri” adlı 2006-cı ildə yazdığı monoqrafiyasında qaqauz xalqının təqvim mərasimləri haqqında kifayət qədər geniş məlumat vermişdir. Müəllif qaqauz etnoqrafiyasının sistemli şəkildə öyrənilməməsini təəssüflə qeyd edir: “*Heyf ki, qaqauzların adətlərini, aybaşı ardıcılığını nə etnoqrafiya, nə də dilçilik baxımından heç kim araşdırmayıb*” [12, s133].

Qaqauz etnoqrafiyası haqqında rus, türk, qaqauz əsilli müxtəlif alimlərin araşdırmalarına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanda qaqauz dilinin məişət leksikası qaqauz əsilli Valentina (Güllü) Qərənfil tərəfindən fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası səviyyəsində araşdırılmışdır [216]. . Qaqauzların folkloru, mədəniyyəti Güllü Yoloğlu tərəfindən öyrənilmiş, qaqauzların kökəni, qaqauz adının mənşəyi, folkloru, mərasimləri haqqında ətraflı məlumatlar qaqauzlara aid kitab və məqalələrində öz əksini tapmışdır. [13].

Tədqiqatçının qaqauzlarla bağlı silsilə yazıları vardır [1; 2; 3; 4; 5]. Hatlas, M.Zyromskinin “Bucaktakı Qaqauzların hayatında din” adlı məqaləsində qaqauzların həyatında tarixi aspektdə dinin rolu, mədəniyyəti, adətləri, milli kimlikləri, xristian inancları, xristianlığın ortodoks kilsə terminologiyası araşdırılmışdır [14]. Mənşəcə karaim türkü olan prof. Wlodzemierez Zajaczkowskinin Türkiyə türkcəsində qaqauzlar haqqında müxtəlif səpkili məqalələri çap olunmuşdur.

Güngör “Qaqauz inanc və adətləri ilə bağlı bəzi notlar”, “Qədim türklərdə din və düşüncə” adlı məqalələrində türklərin qəbul etdikləri bütün dini sistemləri araşdıraraq təsnif etmiş, dini inanca bağlı mərasim və ayinləri elmi tədqiqata cəlb edərək, türklərin tanrını ifadə etmək üçün istifadə etdikləri terminlərin etimoloji və linqvistik təhlilini vermişdir [109].

YUNESKO 2011-ci ildə qağauz dilini yox olan dillər siyahısına salmışdır. Hazırda rus dilinin hegomonluq etdiyi bir dövəndə xüsüsən də gənclərin rus dilinə olan həvəsi qağauz dilinin kabusudur. Bu baxımdan qağauzların tarixi, etnoqrafiyası , dili, etnopsixologiyası türkoloqlar tərəfindən geniş və intensiv şəkildə tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Güngör, H. Gagauz Bilmeceleri // Millî Folklor, s. 29/1991 56-58 // Türk Bodun Bilim Araştırmaları, –s. 202-208.
2. Güngör, H. Gagauzların Hristiyanlığı Kabulü ve İnanışlarındaki İslâmî Unsurlar Meselesi // Türk Dünyası Araştırmaları, № 27, 1993, s. 248-254.
3. Güngör, H. Gagauz İnanışlarında Orta Asya Türk Kültürünün İzleri // Türk Dünyası Tarih Dergisi, – 1994, –s. 21-26 .
4. Güngör, H. Orta Asya'da Yaşayan Gagauzların Folklorları. Üzerine bir Araştırma, // Türk Dünyası Araştırmaları, s. 22,2/1983, s. 183-195
5. Güngör, H. Gagauzlarda Kurban Kültürü / X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri c.III, TTK Bsm., – Ankara: –1991, – s. 743-774
6. Курогло, С.С. Свадебная обрядность // Семейная обрядность гагаузов в XIX – начале
7. Курогло, С.С. Свадебная обрядность // История и культура гагаузов. Очерки. –Комрат-Кишинэу: Pontos, –2006. –с. 602-628.
8. Губогло, М.Н. Этнокультурные данные о кочевом прошлом гагаузов // Археология, этнография и искусствоведение Молдавии. (Материалы и исследования) – Кишинев: – 1968. – с. 51-60.
9. Gagauz Halk Bilimi (Tarihçesine Bakış) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi /Journal of Turkish World Studies 18/1 Yaz–Summer –2018. –273–291 s..
10. Манов, А. И. Потеклото на гагаузите, техните обичаи и нрави V dve çasti – 1938. – с. 144– 156.
11. Мошков, В.А. Гагаузские тексты // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском Университете. –1895. Т. XIII, вып. 2. –с. 70-83.
12. Soroçanu, E. Gagauzların kalendar adetleri: Etnolingvistik aaraştırması / Gagauzların Takvimsel Gelenekleri: Etnolingvistik araştırma. –Kişinöv:–2006. –214s.
13. Yoloğlu, G. Qağauz folkloru / G. Yoloğlu. – Bakı: Yazıçı, –1996. –200 s.
14. Zyromski, J. H. , Hatlas, J. , Adibelli, Çev. Yr. Doç. Ramazan Adibelli. "Bucak'taki gagauzların hayatında din" . Türklük Bilimi Araştırmaları –2011. s. 533–549. [Elektron resurs] <https://dergipark.org.tr/pub/tubar/issue/16970/177320>

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ ОБРЯДОВОЙ ЛЕКСИКИ В ГАГАУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Мусаева И.И.

Ключевые слова: гагауз, тюрк, обряд, этнолингвистическое исследование, лексика.

Одним из факторов, влияющих на восприятие целостности языка, внутриязыковых и внеязыковых процессов, является изучение состава лексики с материальной и духовной культурой, то есть с этнокультурным подходом. Этнокультурные факторы являются гарантом происхождения и существования народа. По этой причине при изучении этнографической лексики для понимания языковых особенностей терминов следует уточнять семантические признаки, выявлять способы определения культурного стереотипа. В статье представлена информация об изучении обрядовой лексики гагаузского языка и ее исследователях, а также о проблемах, возникающих в процессе исследования этнографической лексики.

SUMMARY

STUDIES OF RITUAL VOCABULARY IN THE GAGAUZ LANGUAGE

Musayeva I.I.

Key words: Gagauz, Turkish, ceremony, ethnolinguistic research, vocabulary.

One of the factors influencing the perception of the integrity of the language, intralinguistic and extralinguistic processes, is the study of the composition of vocabulary with material and spiritual culture, that is, with an ethnocultural approach. Ethnocultural factors are the guarantor of the origin, origin and existence of the people. For this reason, when studying ethnographic vocabulary in order to understand the linguistic features of terms, semantic features should be clarified, ways of defining a cultural stereotype should be identified. The article provides information about the study of the ritual vocabulary of the Gagauz language and its researchers, as well as about the problems that arise in the process of studying ethnographic vocabulary.

ALP ER TUNGA DESTANI

Dr. Necati Demir

Qazi Universitesi, Ankara, Türkiye, professor
necatidemir522@gmail.com

Anahtar kelimeler: *Alp Er Tunga, Destan, Turan Devleti, Nizamü'l-Mülk, Tegin, Dîvânu Lugâti't-Türk'.*

1. Alp Er Tunga Destanı'nın Konusu

Uygurların Türeyiş Destanı ve Uygurların Göç Destanı'nda adı geçen *Buku Tegin / Buku Tigin*, kaynaklara göre Alp Er Tunga'nın kendisidir. Uygurların Türeyiş Destanı'nda, Alp Er Tunga'nın olağanüstü olaylar içerisinde doğmasını çok ilgi çekici bir şekilde anlatır. Onun Orhun Nehri sahilinde iki nehrin arasında, gökten inen bir ışıkla bir dağın içerisinde doğması, büyümesi ve olağanüstü olaylar eşliğinde tahta çıkması anlatılmaktadır. Uygurların Göç Destanı'nda ise Türeyiş Destanı'ndaki olaylar kısaca özetlenmiş, onun doğumu, büyümesi ve tahta çıkışı anlatılmıştır.

Alp Er Tunga Destanı'nın metin parçalarından birisi de Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eseridir. O, eserin iki yerinde Alp Er Tunga'dan *Tunga Alp Er* olarak bahsetmiştir. Ona, Taciklerin ve İranlıların Efrasiyap dediklerini açıkça belirtir. Eserde Alp Er Tunga'nın şahsiyetinden bahsedilir, söylediği güzel sözlere yer verilir.

Herodot Tarihi'de Alp Er Tunga'dan kısaca bahsedilir. Bir İskit ordusu Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yerleşen Kimmerleri atmak için MÖ 638 yılında buraya sefer düzenlemiştir. On yıl sonra Herodot tarafından Madyas olarak adlandırılan Prototeus'un oğlu Medler tarafından işgal edilen Asur yurdunu kurtarmak için MÖ 628'de Asurlulara yardıma gelmiş, Medya'yı işgal etmiş, Medleri kendisine bağlamıştır.

Alp Er Tunga'dan detaylıca bahseden tarihçi Taberî'dir. O, 839'da Taberistan'ın merkezi Amül'de doğmuştur. Ona Taberî denmesinin sebebi doğum yerinin Taberistan olmasından dolayıdır. 870'te Bağdat'ta öldü. Günümüze ulaşan en önemli eserlerden birisi Târîhu'l-ümem ve'l-mülük adlı çalışmasıdır. O, daha önce yazılmış zamanımıza ulaşmamış pek çok kitaptan yararlanarak eserini oluşturmuştur. Dolayısıyla Alp Er Tunga veya Efrasiyap konusunda ilk yazılı kaynaklardan birisi *Taberî Tarihi*'dir. Taberî tarihi Şehname'ye de kaynak olmuştur.

Firdevsî Rumî, Süleymanname'nin 39, 42 ve 44. ciltlerinin büyük bir bölümünü Alp Er Tunga / Efrasiyap ile ilgili konulara ayırmıştır. Bu ciltlerde tamamen hayali konuları işlemiştir. Hz. Süleyman ile Alp Er Tunga / Efrasiyap'ı güya Sinop'ta savaşmış gibi bir olay örgüsünü eserinde işlemiştir. Firdevsî Rumî'nin Alp Er Tunga / Efrasiyap ile ilgili yazdıklarının hiçbir tarihî önemi ve özelliği bulunmamaktadır. Onun çalışması ancak hayali ve destanî olarak değerlendirilebilir.

Alp Er Tunga'dan en uzunca bahseden kaynak Şehname'dir. Türk milletinin gönlünde taht kurmuşken Şehname adlı eserini 1004 tarihinde bitiren Firdevsî, ırkçılığın ilgi çekici bir örneğini vermiştir. O, eserinde Alp Er Tunga'yı basiretsiz, iki yüzlü, hilebaz, ... olarak tanıtmış, tam anlamıyla onun tarihi ve destani kişiliğine ihanet etmiştir. Bununla beraber Efrasiyap'ın İran Turan savaşında başlangıçta şehzade göreviyle yer aldığını, servi ve uzun boylu olduğunu, kollarının ve göğsünün aslan gibi gücü bulunduğunu, fil kadar kuvvet sergilediğini de kaydetmiştir. Aslında Şehname tam bir hayal ürünüdür. Firdevsî kendisinden önce yaşamış Dakikî'nin bin beyitlik eserini Şehname'nin girişine yerleştirmiştir. Geri kalan kısmın büyük bir bölümünü de Taberî Tarihi'nden almıştır.

2. Alp Er Tunga Destanı'nın Şahıs Kadrosu

Alp Er Tunga Destanı'nın en önemli şahsı hiç şüphesiz Alp Er Tunga / Efrasiyap'tır. O, yaklaşık olarak 700 yılına yakın bir zamanda doğmuş olmalıdır. Pek çok kaynak babasının adının *Bişenk* olduğu konusunda birleşir. Annesinin adına hiçbir kaynaktan rastlanmamıştır. Nerede doğduğu konusu da bilinmeyenler arasındadır. Tamamen rivayetlere dayalı Uygurların Türeyiş Destanı dikkate alınacak olursa o Karakurum şehrinde Orhun Nehri'nin kenarında doğmuştur.

Alp Er Tunga'nın çocukluk ve gençlik yılları da bilinmeyenler arasındadır. O, tarihi kaynaklarda yetişkin bir kişi ve bir şehzade olarak çıkmaktadır. Nitekim bir süre sonra da babasının yerine geçip hakan olmuştur.

Alp Er Tunga, bütün Türk halkları tarafından en büyük atalardan biri olarak kabul edilmiştir. Bir yandan da kurulan ilk Türk devletinin kağanı olarak düşünülmüştür. Bu yüzden tarih boyunca devlet kuran aileler, Alp Er Tunga'nın soyundan geldiklerini ispatlamaya çalışmışlardır.

Alp Er Tunga hakkında en önemli bilgileri veren yazarlardan birisi; XI. yüzyılda yaşamış, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğünün yazarı Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te *Tunga Alp Er*'in *Efrasiyap*

anlamına geldiğini söyleyerek çok önemli tarihî bir bilgi vermiştir. Bu *Tunga Alp Er* ile *Efrasiyap*'ın aynı kişi olduğu anlamına gelmektedir.

Alp Er Tunga, Türkçe kaynaklarda; tam anlamıyla donanımlı adil bir devlet başkanı, güçlü, yiğit, cesur, ileri görüşlü, bilgili, faziletli, ... bir kişidir. Güçlü ve toparlayıcı bir devlet adamıdır, ölümünden sonra Saka / İskit Devleti çökmüş, bölünmeler baş göstermiştir. Çok geniş bir coğrafyaya sahip olan ülke, yavaş yavaş küçülmüştür. Adaletin temsilcisidir. Onun ölümünden sonra adalet bozulmuştur. O, herkese iyilik ve güzellik sağlayıcısıdır. Ölümünden sonra insanlar iyilik ile güzelliği arar olmuşlardır. O, iyi bir yöneticidir. Ölümünden sonra insanların refahı bozulmuş, onun yönetimi özlenmiştir. O demokrat, insanlara saygılı bir kişidir. Çünkü her zaman komutanları ve devlet adamları ile görüş alışverişinde bulunmuş, herkesin görüşüne saygı ile yaklaşmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un derleyip sunduğu Alp Er Tunga sagusu ile Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'de onun hakkında verdiği bilgiler bunu açıkça göstermektedir.

Uygurların Türeyiş Destanı'na göre beş erkek çocuğu Karakorum şehrinin yakınlarında bir dağda doğar. Bu çocukların en büyüğüne *Sankur Tegin*, ikinciye *Kotur Tegin*, üçüncüye *Tükel Tegin*, dördüncüye *Or Tegin*, beşinciye de *Buku Tegin* adı verilir. Buradaki Buku Tegin, Alp Er Tunga'dır.

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre *Tunga Alp Er / Efrasiyap*'ın *Barsgan*: (<Barsa Han?) isimli bir oğlu vardır. Kâşgarlı Mahmud'un babasının doğup büyüdüğü Barsgan şehrini Barsa Han'ın kurduğunu iddia ederek şehre bir kimlik kazandırmıştır. Adı geçen şehir Kırgızistan'ın Issık Göl ili sınırları içinde Issık Gölü'nün güney kıyısında küçük bir kasabadır.

Şehname'deki bilgilere göre Efrasiyap'ın *Ercasb* isimli bir oğlundan bahseder. Kehsen (bir kavim adı) ve Karluklar bahsedilen *Ercasb*'a tabi imiş.

Alp Er Tunga'nın Karahan isimli bir oğlu vardır. Karahanlı Devleti'nin kurucuları onun soyundan geldiklerini söyleyerek Karahanlı Devleti'ni kurmuşlar ve devletin adını da ona bağlı olarak vermişlerdir.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre *Tunga Alp Er / Efrasiyap*'ın bir oğlunun adı da *Barman*'dir. Kâşgarlı Yungu Deresi hakkında bilgi verirken onu *Barman* kasabasına akan büyük bir dere şeklinde tanıtmıştır. Bu arada Efrasiyap'ın Barman adında bir oğlu olduğunu, bu şehri Barman'ın kurduğundan ve adının da bu yüzden kaldığından bahsetmiştir.

Şehname'ye göre Alp Er Tunga'nın babasının adı Peşenk'tir. Babasının kardeşi yani amcasının adı Vise'dir. Onun Pilsen ve Human adlı iki oğlu vardır. Efrasiyap'ın ikisi kız, altısı erkek olmak üzere sekiz çocuğu vardır. Kızlarının adı *Firengis* ve *Münije*'dir. Oğullarının adları ise *Sürha*, *Peşenk* (diğer adı *Şide*), *Cehen*, *Girdegir*, *İla* ve *Kara Han*'dir. İla'nın bir oğlu vardır. O da Gühheyla'dır. Bu arada esere göre oğullarından Kara Han hariç hepsi savaşlarda ölmüştür. Karahanlı Devleti işte bu Karahan'dan geldiklerini iddia ederek kurulmuştur. Peçeneklerin isim babası ve atası ise Peşenk'tir.

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te "Kaz" adlı kişiden bahseder ve onun Efrasiyap'ın kızı olduğunu söyler.

Alp Er Tunga kızı Kaz'ı İran'dan kaçan Siyavuş ile evlendirmiştir. Siyavuş, Buhara'da yaşarken iftiraya uğramış, Alp Er Tunga tarafından idam edilmiştir. Tarih-i Buhara'daki bilgilere göre Keykavus oğlu Siyavuş, babasından kaçıp Ceyhun'a gelmiş, Efrasiyap'a sığınmıştır. Efrasiyap onu teselli etmiş ve kızı Kaz ile evlendirmiştir. Siyavuş bu vilayette kendisinden eser kalmasını istedi ve Buhara Kalesi'ni inşa etti. Sonra dedikodu yaparak Siyavuş ve Efrasiyap'ın arasını açtılar. Efrasiyap onu öldürdü. Cesedini Buhara Kalesi'nde Doğu Kapısı / Güriyan Kapısı dedikleri Kah Furuşan kapısının içindeki bir yere defnettiler.

Şehname'ye göre İran tarafından pek çok kişi Alp Er Tunga ile savaşmıştır. Bunlar; Nevzer, Zev, Gürşasb, Kubat / Keykubat, Kubat / Keykavus, Hüsrev / Keyhüsrev, ... dir. Bunların bazıları hayali şahsiyetlerdir. Yaşayıp yaşamadığı belli olmayan bu şahısların adlarının Anadolu Selçuklu Dönemi'nde sultanlara verilmesi ilgi çekicidir.

Firdevsi'nin eserde kahraman diye verdiği Zal, Rüstem, Giv, ... gibi isimler tamamıyla hayal ürünüdür.

Şehname'de hayal ürünü olarak Çin padişahı, Rum padişahı, Yemen padişahı gibi adlar da geçmektedir.

3. Alp Er Tunga Destanı'nın Mekânı

Alp Er Tunga'nın coğrafyası Çin Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzamaktadır. Kuzeyde Kuzey Denizi'ne, güneyde ise Mısır'a kadar ulaşmıştır.

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre Merv şehrini de Alp Er Tunga kurmuştur. Efrasiyap yani Alp Er Tunga burayı, *Tahmures* tarafından şehrin iç kalesi yapıldıktan üç yüz sene sonra kurmuştur. Bazıları da bütün Maverâünnehr'in (Çayardı'nın) her tarafını Türk ülkesi saymıştır. Bu, *Yezkend*'den başlar. *Yezkend*'in bir adı da *Dizrüyin*'dir, sarplığından dolayı 'Bakır Kale' demektir. Burası *Buhara*'ya yakındır.

Kâşgarlı'ya göre Alp Er Tunga'nın Türkistan'da farklı yerlerde merkezleri vardı. Fakat bunların içerisinde Ordu-kent yani Kâşgar çok özel bir yere sahipti. *Balasağun* şehrinin yakınlarında da bir Ordu şehri vardı. Balasağun şehrine de Kozordu denilmekteydi.

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre *Tunga Alp Er* ile *Efrasiyap*'ın *Barsgan*: (<Barsa Han?) isimli bir oğlu vardır. Barsgan şehrini o inşa etmiştir. Bu şehir ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un babasının şehridir. Bars Han'ın başkenti (Ordu), Tanrı Dağları ve Issık Göl yakınlarında yer almaktadır. Bu çevrede yapılan kazılarda o döneme ait pek çok şehir ve han kalıntıları bulunmuştur.

Daha önce de belirtildiği gibi Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* "Kaz" adlı kişiden bahseder ve onun Efrasiyap'ın kızı olduğunu, Kazvin şehrinin onun tarafından kurulduğunu, Efrasiyap'ın kızının orada oturup orada oynadığını, Kum şehrinde avlandığını anlatmaktadır. Günümüzde Kazvin, İran'ın başkenti Tahran'ın 165 km kuzeybatısında yer almaktadır. Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan şehir Elburz Dağları üzerindedir.

Tunga Alp Er / Efrasiyap ile ilişkilendirilen yerlerden birisi de Barman'dır. Barman, Tunga Alp Er / Efrasiyap'ın oğlunun adıdır. Bu şehri Barman kurmuş, bu yüzden adı bu şekilde kalmıştır. Bu şehirde ayrıca Yungu adlı büyük bir dere de bulunmaktadır.

Tunga Alp Er / Efrasiyap'ın coğrafyasına Kaz Suyu'nu da ilave etmek gerekir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* Kaz Suyu'nun İli Deresi ile birleştiğinden bahsedilmiştir. Bu adı almasının sebebi olarak da Efrasiyap'ın kızının bu nehrin kenarında bir kale yaptırması gösterilmiştir.

Cafer en Narşahî, *Tarih-i Buhara* adlı eserinde Buhara hakkında bilgi verirken sık sık Efrasiyap'tan bahsetmiştir. O, Buhara yakınlarında yer alan Ramitin köyünün eski Buhara olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Ramitin, eskiden padişahların ikamet ettiği yerdir. Muhkem kalesi vardır. Şimdiki Buhara kurUlunca padişahlar sadece kış aylarında burada kalmaktadır. Bu köyü de Efrasiyap kurmuştur. Efrasiyap her ne zaman Buhara civarına gelse başka yerde durmaz, bu köye gelip yaşar. Bu arada Narşahî Buhara Kalesi'nin de Efrasiyap tarafından inşa edildiğini belirtmiştir.

İskitler Anadolu'dan çekildikten sonra uzun süre Azerbaycan'da kalmışlardır. *Şaberen şehri* Efrasiyap'ın başkenti kabul edilmektedir. Arran'daki Sengi-surakh Efrasiyap'ın Keyhüsrev ile yaptığı muharebede son sığınağı, Tebriz kapılarından biri Efrasiyap'ın kafası defnolunan yer, Urmiye Gölü onun boğulduğu yer, Marağa yakınlarında bazı yerler ve bir köprü Efrasiyap'ın yapısı olarak kabul edilmektedir.

Özbekistan'ın Semerkant şehrinin kuzeyinde harabe halinde *Efrasiyap şehri* ve bu şehirden elde edilen arkeolojik buluntuların sergilendiği *Efrasiyap Müzesi* bulunmaktadır.

Türk fatihi Alp Er Tunga tarafından bina edilen Çayardı (*Mâvarâu'n-nahr*) ve Horasan Türk illeri olup Arap işgallerinden sonra İranileşmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'a göre Efrasiyap'ın başşehri Kâşgar idi. Bugünkü Maralbaş şehri olan Barçuk'un kuruluşu da Alp Er Tunga'ya dayandırılmaktadır. Şehname'ye göre Alp Er Tunga'nın kızı Kaz ile gizlice nikahlandığı için kuyuya atılan ancak Rüstem tarafından kurtarılan Bizen yahut Bijen de Barçuk'ta hapiste idi.

Şehname'de daima Seyhun çevresi zikredilir. Nehrin kenarında yer alan Harezm, Buhara, Beykent, Belh, Semerkant, Soğd, Çaç (Taşkent), Sipencap (Çimkent) sık geçen yer adlarıdır. Ayrıca Hoten (Doğu Türkistan'da şehir), Dehistan (Türkmenistan'da antik şehir), Rey (İran Tahran eyaletinde şehir), Zabilistan (Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşkırtacak bir mahiyet alır.), Kabil (Afganistan'ın başkenti), Hindistan, Şehd Irmağı (Eski İran'da ırmak) da destanın coğrafyası içerisinde yer almaktadır.

4. Alp Er Tunga Destanı'nın Zamanı

Alp Er Tunga'nın MÖ 700-625 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Babası Bişenk (?) Saka Devleti hakanıdır. O, babasından sonra muhtemelen MÖ 747'de Saka Devleti hakanı olmuş ve tarihte şimdilik bilinen ilk Türk imparatorluğunu ve Turan Devleti'ni kurmuştur.

Alp Er Tunga / Efrasiyap'tan Asur, Med, Eski Yunan, Çin, Hint, Eski Fars (Avesta) Orta Fars (Pehlevi), Fars, Arap, Moğol ve Türk kaynakları söz etmektedir. Asur kaynaklarında Alp Er Tunga'nın adı *Bartatua* olarak geçmektedir. Asur Devleti'nin dili Akadcadır. Akadca ise Sami dillerinin ilki sayılmaktadır. *Bartatua* adı, daha önce de bahsedildiği gibi Alp Er Tunga ismine benzemektedir. Bir yabancı duyduğunu bu şekilde kaydetmiş olmalıdır. Dolayısıyla Alp Er Tunga'da zaman MÖ 700-625 yılları aralığıdır.

5. Alp Er Tunga Destanı ile ilgili Çalışmalar

Alp Er Tunga Destanı başlangıçta çeşitli edebiyat tarihlerinde yalnızca bir başlık olarak anılmıştır. Ancak metin verilmemiştir.

Saim Sakaoğlu – Ali Duymaz'ın birlikte hazırladıkları *İslamiyet Öncesi Türk Destanları* başlıklı eserde çeşitli eserlerden kısa alıntılar yapılarak destan hakkında bilgi verilmiştir.

Saadettin Yağmur Gömeç, Türk Destanlarına Giriş başlıklı çalışmasının VI. bölümünü Alp Er Tunga Destanı'na ayırmıştır. Gömeç önce Alp Er Tunga'nın tarihi kişiliği hakkında bilgiler vermiş, daha sonra *Divânu Lugâti't-Türk, Kutadgu Bilig* ve *Şehname*'den kısa alıntılar yapmıştır.

İlhami Durmuş, *Türk Tarihinin Öncüleri* başlıklı eserinde birinci bölümü Alp Er Tunga'ya ayırmıştır. Durmuş, ilk olarak Alp Er Tunga adı üzerinde durmuştur. Devamında İran ve Türk destanlarında Alp Er Tunga'nın yeri hakkında bilgi vermiştir. Son olarak da Alp Er Tunga'nın Tarihi Kimliği üzerinde durmuştur.

Necati Demir, *Turan Hakanı Alp Er Tunga* başlıklı çalışmada bütün dünya kütüphanelerini ve yazılı eserleri taramış, Alp Er Tunga ile ilgili bilgileri bir araya getirmiştir. Böylece Alp Er Tunga'nın tarihî kişiliği, destanî kişiliği, efsanevî kişiliği ile ilgili bilgiler bir arada toplanmıştır.

Sonuç.

Alp Er Tunga, komşu milletlerin kültürlerinde de yaşamaktadır. İran'da hâlâ kutlanan iki bayram *Nevruz* ve *Ruz-i Tir* (Ok Günü) veya *Tiregan Bayramı*'nın kaynağı olarak Alp Er Tunga / Efrasiyap ile yaşadığı olaylar gösterilmektedir. Nevruz, Alp Er Tunga'nın öldüğü, İranlıların selamete erdiği gün imiş. *Ruz-i Tir* (Ok Günü) veya *Tiregan Bayramı* ise İran Turan sınırının ok atışına bağlı olarak belirlenmesidir.

Bütün bunlar dikkate alındığında Türk ve Dünya tarihinde Alp Er Tunga'nın yerinin çok önemli olduğu görülmektedir. Edebiyat tarihçileri açısından da *Alp Er Tunga Destanı* en az şahsiyet kadar önemlidir.

Ədəbiyyat

1. Besim Atalay, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara 1985, s. 149. Bundan sonra DLT olarak kısaltması verilecektir.
2. DLT, I, s. 417-418.s.417-124. 417-418. 417-124.
3. DLT, III, s 369. s 149. s. 150; Esin, age, s. 172.
4. A.Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1982, s. 127. s. 168.
5. Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006, s. 109.
6. Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Tarih-i Buhara*, (Farsçadan tercüme ve notlar: Erhan Göksu), Ankara 2013, s. 27.
7. Barthold V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Terc. R. H. Özdem), Ankara 2019, s. 71.
8. Saim Sakaoğlu – Ali Duymaz, *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*, İstanbul 2014, s. 195-201.
9. Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2017, s.215-228.
10. İlhami Durmuş, *Türk Tarihi'nin Öncüleri*, Ankara 2019, s. 23-41.
- 11.Necati Demir, *Turan Hakanı Alp Er Tunga*, İstanbul 2021.

РЕЗЮМЕ

ДАСТАН АЛП ЭР ТУНГА

Демир Н.

Ключевые слова: *Алп Эр Тунга, дастан, государство Туран, Низамуль-Мульк, Тегин, Дивану Лугатит-Тюрк.*

Алп Эр Тунга был ханом сакского государства, жившим в VII веке до нашей эры. Он объединил все тюрки/тюркские племена в Туркестане и основал Туранское государство, символизирующее сосуществование тюрков в туранской географии. Источники указывают, что его центром является Узбекистан и Восточный Туркестан. Он двинулся отсюда и пересек Кавказ; Он правил Анатолией, Сирией и Палестиной и находился у власти 28 лет. Понятно, что его жизнь прошла в войнах. Если слухи верны, то в конце долгой войны его обманули и убили по приглашению иранского мидийского правителя Кейхусрева. Алп Эр Тунга упоминается как Мадува в ассирийских источниках, Мадиес у Геродота, Эфрасиап в иранских и исламских источниках. Согласно информации, предоставленной Махмудом Кашгарским и Юсуфом Хаджибом, Эфрасиап и Алп Эр Тунга, названные в честь богов войны Ирана, являются одним и тем же лицом.

SUMMARY

DASTAN OF ALP ER TUNGA

Demir N.

Keywords: *Alp Er Tunga, Dastan, State of Turan, Nizamü'l-Mulk, Tegin, Divânu Lugâti't-Türk'.*

Alp Er Tunga was a khan of the Saka state who lived in the 7th century BC. He united all the Turks/Turkic tribes in Turkestan and established the Turanian State, symbolizing the coexistence of Turks on the Turanian geography. Sources indicate that its center is Uzbekistan and East Turkestan. He moved from here and crossed the Caucasus; He ruled Anatolia, Syria and Palestine and was in power for 28 years. It is understood that his life was spent in wars. If the rumors are true, at the end of the long war, he was tricked and killed at the invitation of the Iranian Median ruler Keyhusrev. Alp Er Tunga is mentioned as Maduva in Assyrian sources, Madyes in Herodotus, Efrasiap in Iranian and Islamic sources. According to the information given by Mahmud of Kashgar and Yusuf Has Hajib, Efrasiyap and Alp Ar Tunga, who are named after the war gods of Iran, are the same person.

CULTURALLY CONDITIONED SEMANTICS OF EMOTIVES IN COMMUNICATION

Ospanova Dana Zhanabek

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

dana.zhanabekkyzy@gmail.com

Key words. *emotive, emotion and language, semantics, linguocultural features.*

Turkic languages are rich and multifaceted in units, tools in this direction. Elements of language used to express internal emotions in everyday communication (sentences, phrases, phrases, proverbs, conjunctions, etc.) serve to add a certain tone and effect to the word (pronunciation), bringing the language and culture of society to the environment. That is, a person experiences an emotional state both in communication and in internal speech, and even in written speech: rejoices, inspires, resents, etc. almost all these moods and innermost thoughts are reflected in our language to varying degrees [Alba-Hues, 2018]. Therefore, emotions and feelings require an in-depth study of this direction not only by physiologists and psychologists, but also by linguists [Shakhovsky, 2010].

Some linguists reject emotionality in linguistics. For example, E.M.Galkina-Fedoruk suggests that there is no emotional vocabulary in the language. V.A.Zvegintsev believes that emotions are not included in the structure of language. And Sh.Bally expresses the opinion that everything is emotional in the language. Myagkova believes that all vocabulary in the language, the word is emotional [Shakhovsky, 2010: 41]. That is, emotion is the motivation that is attached to the word, which transforms language into an emotive structure at a certain level. In language, not everything is emotional, but in usage, everything serves directly or indirectly to convey emotions.

According to scientists, every word in each language is emotional to a certain extent. We recognize their emotionality not by their meaning in the singular or in the dictionary, but by their state in action [Larina, 2015]. Their descent into action is also in the connection of word and units, either in the text or in oral communication. Each text in historical works common to Turkic languages reflects the consciousness, culture, common identity of the Turkic people as a whole.

Emotions in language are universal and have their own character. We can see that this point of view is proven in many works [Russel, Wierzbicka 1999, Harkins]. According to Alba-huez L., Larina T. V. [1991] and A. Vezhbitskaya [2001], it is quite possible that certain words in one language do not meet in another. For example, the English words "sad" and "sadness" indicate that even in Russian they do not have a clear equivalent, indicating differences in duration and intensity in relation to sadness (grust, Pechal, Tosca). Such problems are also common in the cultural and linguistic relationship between the Turkic languages. For example, it is difficult to translate the emotive tone and meaning of the Kazakh word "ainalayin" into Turkish or Azerbaijani. *The meaning of the word "Aynalayin" in the dictionary: 1) express. The words of an older person when he sees a younger person close to him; 2) the name "karagym", "kalkam" in the text, which means pampering, mood. 3) Union word in the meaning of pleading and supplication. Айналайын Құдай-ау, Қапалық салдың жасымнан. Шешенің зарын тарттырдың Бес жасымда басымнан (Абай, Тол. жин.). (KATS).*

As we have seen, the word "turn around" – in the examples shown – is emotive. Throughout the story, it retains an emotional tone in accordance with the inner feelings of the narrator, while etymologically it does not eliminate the connection with the ritual of "turning", which has deep history. In other words, even if the user of this word does not know the origin of the word, it is clear that the word is chosen according to the inner true and deep emotion and becomes emotive. **We can say that the word "ainalayin" in the Kazakh language is "emotive" not because it is a union, but because of its own direct emotion, the potential for its expression, in which sentence and in what use.**

In Turkish or Azerbaijani, the root of this word is often used in the same sense as in the Kazakh language, the verb "turn". However, as an emotive, the translation would be translated differently depending on the situation. Here, etymologically, we note that the ritual "rotation" has been preserved in modern Kazakh culture along the word "rotation" and has been forgotten in other languages.

Therefore, we note that although the Turkic languages are related, the absence of an exact equivalent of a word in one language in terms of emotional coloring in another depends on the way of life, cultural characteristics, Customs and even linguistic structures of each language representative. If we talk about another example, we should explain the fact that the English phrase "Happy birthday to you" is «Туған күніңмен» in Kazakh, «İyi ki doğdun» in Turkish, and «Ad günün mübarek olsun» in Azerbaijani, with the emotional and cognitive attitude of each language representative to this special day. Especially in Turkish, as

in many languages, there is not only desire, inner attention, but also joy, pride, gratitude for the existence and birth of the person who is congratulating.

The scientist Larina points out that the English word happy has a wider use and meaning than the Russian word "schastie". Most scientists in general have proven that in many languages, units that express mood, inner feeling are not adjectives, but verbs that come into active use and become emotive in expressing emotions [Vezhivitskaya, 2001: 43]. It is also worth considering the diversity of the ways in which they are transmitted.

Kazakh, Turkish and Azerbaijani languages are rich in a high degree of emotive vocabulary, corresponding to the cultural and national characteristics of their consumer. It is known that each word used in conversation, except for unions, idioms, proverbs and sayings, adverbs, diminutives for expressing emotions, is chosen in accordance with the specific emotion, purpose in pronunciation. As for the above examples, for example, in Turkish, in the meaning of apologizing, the examples «*kusura bakmayın*», «*özür dilerim*», «*affet*», «*affedersiniz*» have their place of use in terms of situation, emotion, place, ethics. The first is pronounced in order to "please" the listener, out of politeness, and the second phrase «*özür dilerim*» is used only by "a person with guilt". In other words, "Forgive my guilt" is accompanied by regret and confession. And the person who used the word «*affet*» may have committed a "sin". In addition to asking for forgiveness, along with regret, confession, crying, sadness, anger, resentment of the listener are also taken into account here. That is, these are not written in the same row as emotives, even if they are synonyms in the language.

If we supplement our opinion with examples from Turkish culture, the Turkish words "rahmetli olmak" (to be deceased), "ölmek" (to die), "gebermek" (to die - in a negative sense) have an important role in human relations, and emotions with their own aspect and psychological factor. It has different meanings and is used accordingly. About the use of these words as an emotional unit, D. Cüceoğlu says in his article: «...Bizler için bazıları «rahmetli» olur bazıları «ölür» bazıları da «geberir». Türkiye Türkçesi içinde duygu ve düşüncelerimizi ifade etmede kullanılmış olduğumuz bu kelime, icra modeli içerisinde yer almış bir çalışma dahil olan Psikolinguistik ve Sosyolinguistik anlamda Türkçe bir kelimedir» (translation: "...for us, one will be "eternal", the other will "die", one of them becomes dead. These words used in Turkish to express our emotions and inner thoughts belong to psycholinguistic and sociolinguistic concepts with a research direction based on the performance model (Cüceoğlu D.:52). Thus, the author uses the above-mentioned "intensity" parameter in the language pays attention to the connection of words with inner feelings. At the same time, foreign words in the language can take a special place in the language not only as equivalents or synonyms, but also through their emotional tone.

In linguistics, we can call the study of lexical units from the emotional side (functional, pragmatic, psycholinguistic, linguoculturology) an emotional approach. This is because emotion is comprehensive and its study requires comprehensive knowledge. As can be seen from the examples, communication within the linguocultural framework will not be correct until it accurately reveals the verbal symbols of emotion. Emotion has a great role in cross-cultural communication. There are several characteristics of emotive meaning. The first is their discreteness. Although in the second-language emotive has the same logical-material meaning, their emotive semantics can be different. Such words can also have the same denotative meaning and take on two different emotional shades depending on the situation and expenditure. We gave examples for this speech above. Such a discrepancy certainly exists within the Turkic languages.

References

1. Hacizade N. (2012). Bilişsel Dilbilim açısından duyguların dili, Çizgi Kitabevi, A. - 214 s.
2. Schwarz-Friesel, M. (2015). Language and emotion. The cognitive linguistic perspective. In Emotion in Language. U. Lüdke (ed.). Amsterdam, John Benjamins.
3. Tuzlu A. (2020). Tatar Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Duyguları İfade Eden Leksik Dil Unsurları. VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012.-- Ankara: Türk Dil Kurumu.
4. Wierzbicka, A. (2019). The biblical roots of English 'love': The concept of 'love' in a historical and cross-linguistic perspective. *International Journal of Language and Culture*, 6 (2), 225-254. doi:10.1075/ijolc.18006.wie
5. Alba-Juez L., Larina T. (2018). Language and emotion: discoursepragmatic perspectives / Russian Journal of Linguistics V.22. № 1. С. 9-37.
6. Байтұрсынов А. (1989). Шығармалары. – Алматы: Жазушы, – 317 б.
7. Вежбицкая А. (2001). Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. М.: Языки славянской культуры. – 287 с.
8. Джалилова Т.А. (1992). Экспрессивность в азербайджанском языке и лексические средства ее выражения: автореферат дис.... кандидата филологических наук : 10.02.06.- Баку. 227 с.

9. Жаманбаева К.Ә. (1998). Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 140 б.
10. Иманалиева Ф.К. (2011). Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. – Алматы: Қазақ университеті, – 255 б.
11. Исмаилова Л.Г. (2017). Национально-культурная специфика реализации эмотивной регуляции в коммуникативном дискурсе (на материале азербайджанских фразеологизмов). Дисс. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук.: М., – 228 с.
12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. (2008). Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, – 869 б.
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2011). Он бес томдық. 1-том. / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. - Алматы, - 752 б.
14. Ларина Т.В. (2015). Прагматика эмоций в межкультурном контексте // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. № 1. С. 144—163.
15. Шаховский В. И. (2010). Долингвистика, лингвистика, лингвокультурология. Волгоград., - 128 с.
16. Шаховский В.И. (2009). Язык и эмоции в аспекте лингвокультурологии. Учебное пособие. Волгоград. Издательство ВГПУ «Перемена». 2009, 87 с.

РЕЗЮМЕ
КУЛЬТУРНО ОБУСЛОВЛЕННАЯ СЕМАНТИКА ЭМОТИВОВ В ОБЩЕНИИ
Оспанова Д.Ж.

Ключевые слова: эмотив, эмоция и язык, семантика, лингвокультурные особенности.

В современной науке постановка проблемы «язык и эмоции» осуществляется в рамках нескольких направлений: структурно-семантического, стилистического, прагматического, когнитивного, психолингвистического, лингвокультурологического. Такая полипарадигмальность позволяет данной отрасли рассматривать объект сразу по разным направлениям и комплексно придавать объекту значение. А эмотивность в языке-сложная тема, которая не прижилась в таких областях науки, как переход от чисто лингвистического характера к междисциплинарному комплексу. В статье проанализированы национально-культурные особенности эмотивов в тюркских языках.

XÜLASƏ
ÜNSİYYƏTDƏ EMOTİVLƏRİN MƏDƏNİ ŞƏRTLİ SEMANTİKASI
Ospanova D.J

Açar sözlər: emotiv, duyğu və dil, semantika, linqvokultural xüsusiyyətlər.

Müasir elmdə "dil və duyğular" probleminin ifadəsi bir neçə istiqamət çərçivəsində həyata keçirilir: struktur-semantik, stilistik, praqmatik, idrak, psixolinqvistik, linqvokulturoloji. Belə poliparadiqmallıq bu sənayenin obyektı dərhal müxtəlif istiqamətlərdə nəzərdən keçirməsinə və obyektə kompleks əhəmiyyət verməsinə imkan verir. Və dildəki emotivlik, sırf linqvistik xarakterdən fənlərarası kompleksə keçid kimi elm sahələrində kök salmayan mürəkkəb bir mövzudur. Məqalədə türk dillərində motİvlərin milli-mədəni xüsusiyyətləri təhlil edilib.

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNİN OXŞAR İKİHECALI SİNARMONİK FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ

Rahtari Mahirə Famil qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
arifmeryem@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan dili, rus dili, oxşar, fonetika, növ, struktur

Azərbaycan və rus dillərinin ikihecalı sözlərini müqayisəli tədqiq edərkən hər iki dildə oxşar və fərqli sinharmonik fonetik struktur növlər müəyyən olundu. Sinharmonik fonetik struktur dedikdə sait və samit səsbirləşmələrinin müxtəlif növ həmcins (sinharmonik) kombinasiyaları nəzərdə tutulur. Yəni, sait və samit səslər incəlik və ya qalınlıq əsasında müxtəlif harmonik birləşmələr yaradır ki, buna fonetik struktur növlər deyilir. *Məs:* Azərbaycan dilində *banan*, *üzük*; rus dilində isə *poma*, *udmu* kimi sözlərdə sait və samit səsbirləşmələri həmcinsdir, yəni harmonikdir. Sinharmonik sözlər qısaca **S**, qeyri-sinharmonik sözlər isə **Š** şəklində işarə olunur. Bu işarələrin yanında yazılmış 2 simvolu isə söhbətin ikihecalı sözlərdən getdiyini vurğulamış olacaqdır: **S2** və **Š2**. [2, s.17], [3, s.13].

Azərbaycan dilinin ikihecalı sözləri “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndən (Genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr, 110563 söz, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 840 s.) seçilmişdir. Bu lüğətdə yer almış **11216** ikihecalı sözdən **8291**-i, yəni, **73.9%**-i ahəng qanununa təbə olan, başqa sözlə, sinharmonik fonetik struktura (**S**), **2925**-i, yəni, **26.1%**-i isə qeyri-sinharmonik (**Š**) fonetik struktura malikdir.

Rus dilinin ikihecalı sözləri də bu dilin orfoqrafiya lüğətindən - “**Новый орфографический словарь русского языка**” (100 000 слов, сост.: Кузьмина И.А., М., ООО «Дом Славянской книги», 2014, 960 с.) kitabından seçilmişdir. Burada yer alan **9426** ikihecalı sözdən cəmi **2201** söz, yəni **23.4** %-i sinharmonik fonetik struktura malikdir; qalan **7525** söz, yəni **76.6** %-i isə qeyri sinharmonik fonetik quruluşda çıxış edir. Bu nəticələr statistik göstəricilərdən də aydın olduğu kimi diametral dərəcədə fərqlənir.

Sinharmonizm həm qalın (C1+C1), həm də incə (C2+C2) səsbirləşmələrindən təzahür etdiyindən 2 yerə bölünür: S2.1 və S2.2.

Azərbaycan dilinin ikihecalı sinharmonik sözlərinin S2.1 tipində **47**, S2.2 tipində isə **39** fonetik struktur növ olduğu halda, rus dilində S2.1 tipində **46**, S2.2 tipində isə **14** fonetik struktur növ müəyyən olunmuşdur. Bunlardan birinə S2.2- incə səsbirləşmələrindən formalaşan harmonik kombinasiyaların yaratdığı fonetik struktur növlərə nəzər salaq (Cədvəl):

Cədvəl.

Azərbaycan və rus dillərində ikihecalı sinharmonik fonetik struktur növlərin kontrastiv təsviri

S2.2 (C2+C2)						
Azərbaycan dilində				Rus dilində		
Növ	Nümunə	Say	%	Nümunə	Say	%
1. t'it't'it'	<i>hörmət</i>	1117	27.23	1. винтить	27	12.85
2. t'it'it'	<i>həyat</i>	864	21.06	2. сидеть	72	34.28
3. t'it't'i	<i>kəllə</i>	685	16.70	3. серьи	23	10.95
4. t'it'i	<i>cücə</i>	268	6.53	4. филе	29	13.80
5. it'tit'	<i>əzgil</i>	215	5.24	5. избить	9	4.28
6. t'it't't'it'	<i>pingvin</i>	165	4.02	6. -	-	-
7. t'it't't'i	<i>türkcə</i>	145	3.53	7. -	-	-
8. it'it'	<i>ürək</i>	138	3.36	8. иметь	2	0.95
9. it't'i	<i>iydə</i>	105	2.56	9. идти	3	1.42
10. t'it't'it't'	<i>xərçəng</i>	83	2.02	10. -	-	-
11. t'it'it't'	<i>kükürd</i>	77	1.87	11. нечисть	2	0.95
12. t'it't't'it't'	<i>lingvist</i>	31	0.75	12. -	-	-
13. t't'it't'it'	<i>printer</i>	28	0.68	13. сместись	9	4.28
14. it't't'it'	<i>emblem</i>	23	0.56	14. -	-	-
15. t't'it'it'	<i>steril</i>	23	0.56	15. светить	25	11.90
16. it'i	<i>ütü</i>	22	0.53	16. или	1	0.47
17. it't't'i	<i>ölçmə</i>	16	0.39	17. -	-	-
18. it't'it't'	<i>ellips</i>	9	0.21	18. известь	1	0.47
19. it'it't'	<i>ahəng</i>	8	0.19	19. -	-	-
20. t'it'	<i>rəis</i>	8	0.19	20. -	-	-
21. t't'it't'i	<i>qrifli</i>	8	0.19	21. свести	5	2.38
22. t't'it't't'i	<i>spirtli</i>	8	0.19	22. -	-	-
23. t'it't'	<i>teizm</i>	7	0.17	23. -	-	-
24. t't'it'it't'	<i>stilist</i>	7	0.17	24. -	-	-
25. t't'it't'it't'	<i>pressinq</i>	6	0.14	25. -	-	-
26. t't'it't't'it'	<i>prinslik</i>	6	0.14	26. -	-	-
27. t'it't't'it'	<i>centlmen</i>	5	0.12	27. -	-	-
28. it't't'it'	<i>ins-cins</i>	4	0.09	28. -	-	-
29. t'it'it't'	<i>reyestr</i>	4	0.09	29. -	-	-
30. t'it't't'i	<i>tembrli</i>	3	0.07	30. -	-	-
31. t't't'it't'it'	<i>sprinter</i>	3	0.07	31. -	-	-
32. t'ii	<i>şia</i>	2	0.04	32. -	-	-
33. t't'it'i	<i>plitə</i>	2	0.04	33. стихи	2	0.95
34. it't't'it'	<i>endşpil(şahm.)</i>	1	0.02	34. -	-	-
35. t'it't't'it't'	<i>leyttembr</i>	1	0.02	35. -	-	-
36. t't'it't'	<i>flüens</i>	1	0.02	36. -	-	-
37. t't'it'it't'	<i>trimestr</i>	1	0.02	37. -	-	-
38. t't'it't't'it't'	<i>bremsberq</i>	1	0.02	38. -	-	-
39. t't't'it't'i	<i>ştrixli</i>	1	0.02	39.-	-	-
Ümumi: 39 növ		4101söz		Ümumi: 14 növ		210 söz

Cədvəldən də göründüyü kimi, hər iki dilin lüğətindən seçilmiş ikihecalı sinharmonik sözlər dilözü incə sait (*i*) və incə samit (*t'*) və ya samitlərin (*t't'*, *t't't'*) müxtəlif kombinasiyalarından formalaşmışdır. Bu kombinasiyanın şərti işarəsi **C2+C2** kimidir. Dilçilikdə incə saitin *i*, incə samitin isə *t'* kimi qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **C2** quruluşunu səsbirləşmələrinin müxtəlif kombinasiyaları formasında göstərmək olar: **it', it't', t'it', t'it't'** və b. Bizim tədqiqatımız, məhz, ikihecalı sözlər olduğundan **C2+C2** quruluşunun aşağıdakı müxtəlif fonetik struktur növlərindən istifadə olunmuşdur: ***i+t'it'* (ürək, u memə), t'i+t'i (bibi, fi le), i+t'i (əmi, ulu)** və b.

S2.2 tipində Azərbaycan dilinin 39 ikihecalı fonetik struktur növündən cəmi 14-ü rus dilində rast gəlinir. Azərbaycan dilində olub, rus dilində müşahidə edilməyən 25 fonetik struktur növdən bəzilərinə nəzər salaq: **t'iiit'** (*rəis*), **t'ii** (*şiə*), **t't'it't'it't'** (*pressinq*), **t'it't'it't'** (*xərçəng*), **t'it't't'i** (*sərpmə*), **it't't'i** (*ölçmə*) və b.

Qeyd olunmuş hər iki dildə sinharmonizm diametral dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilinin ikihecalı sözlərinin (cəmi **11216** söz) **73.9 %-i** sinharmonik, **26.1 %-i** isə qeyri-sinharmonik olduğu halda, rus dilində bu rəqəmlər dilimizə aid nəticələrin demək olar ki, tam əksini göstərir, yəni rus dilində olan ikihecalı sözlərin (cəmi **9426** söz) **76.6 %-i** qeyri-sinharmonik, **23.4 %-i** isə sinharmonik sözlərdir. Fikrimizcə, bu da Azərbaycan dilinin geneoloji baxımdan iltisacı, rus dilinin isə flektiv dil olmasının nəticəsidir. İltisacı (aqqütinativ) dillərin ən geniş yayılmış dili olan türk dillərində sinharmonizm, dar mənada ahəng qanunu sabitləşmiş və qədimdən bu günümüzdə qədər qorunub saxlanmış fonetik qanundur.

Ədəbiyyat

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование), Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
2. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование), Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
3. Rahtari, M. F. Q. Azərbaycan dilinin ikihecalı sözlərinin sinharmonik fonetik struktur növləri / M. F. Q. Rahtari // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2019. – Vol. 15, №. 4. – P. 12-17. – EDN ZFDLIT. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43167279>
4. Rahtari M.F. Rus dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik struktur növləri, Sumqayıt Dövlət Universiteti, "Elmi xəbərlər" jurnalı, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 15, 2019, № 2, s. 18-24.
5. Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики. Тюркологические исследования, 1970, с. 101-105.

РЕЗЮМЕ ТИПЫ СХОДНЫХ ДВУСЛОЖНЫХ СИНГАРМОНИЧЕСКИХ ФОНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ Рахтари М.Ф.

Ключевые слова: азербайджанский язык, русский язык, сходство, фонетика, тип, структура

В статье были проанализированы сингармонические слова, выбранные из орфографических словарей азербайджанского и русского языков, определены и сопоставлены виды фонетической структуры. Фонетические исследования проводились только на двусложных словах языков. В статье выполнен также лингвостатистический анализ сингармонических структурных разновидностей рассматриваемой лексики.

SUMMARY TYPES OF SIMILAR DISYLLABIC SYNHARMONIC PHONETIC STRUCTURES OF THE AZERBAIJANI AND RUSSIAN LANGUAGES Rahtari M.F.

Keywords: Azerbaijani language, Russian language, similar, phonetics, type, structure

The synharmonic words selected from the spelling dictionaries of the Azerbaijani and Russian languages were analyzed in the article, the types of phonetic structure were identified and compared. Phonetic analyses were selected only on the disyllabic words of languages. The article also carried out a linguostatistical analysis of synharmonic structural varieties of the considered vocabulary.

AKADEMİK NİTQİN MEYARLARI

Rəcəbli Ülviyyə Rəcəb qızı

Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

ulviyyerecebli9@gmail.com

Açar sözlər: akademik nitq, kommunikativ fəaliyyət, yazılı və şifahi nitq, mühazirə, məruzə.

Ünsiyyət prosesində dilin qayda və normalarından düzgün istifadə ünsiyyətin ən yüksək səviyyəsi hesab edilən akademik ünsiyyəti formalaşdırır. Akademik ünsiyyət peşəkar ünsiyyət zamanı istifadə olunan nitqdir.

Kommunikativ fəaliyyət münasibətlərin düzəlməsi və ümumi nəticə əldə edilməsi məqsədilə iki və daha artıq insanın razılaşma və birləşməyə yönəldilmiş səylərinin qarşılıqlı təsiridir. Dilin kommunikativ funksiyası ümumxalq dili vahidlərinin insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin qarşılıqlı təsirinə müxtəlif növlülüyündən müvafiq istifadəsini müəyyən edir.

Şifahi nitq başqaları tərəfindən eşidilən və tələffüz olunan xarici nitq növüdür. Nitq prosesinin yaranmış ilk növü şifahi nitqdir. Şifahi nitqin yaranması ilk növbədə homo sapiensin (ağıllı insan) yaranması ilə əlaqədardır. Şifahi nitq ilk vaxtlar çox bəsit olmuşdur. Belə ki, ən qədim dövrlərdə yaşayan insanların nitqi yarımçıq şəkildə idi və onlar ancaq birhəcalı, sadə sözləri tələffüz edə bilirdilər. Lakin sonralar əsrlər boyu cəmiyyətin inkişaf etməsi nəticəsində şifahi nitq də inkişaf edərək zənginləşmişdir. Müasir dövrdəki şifahi nitq həm xarici quruluşuna, həm də məzmununa görə qədim insanların nitqindən daha zəngindir.

Şifahi nitq danışmaq səsləri və bu səslərin birləşməsindən yaranan sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Bu nitqin özünəməxsus müəyyən xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, şifahi nitq tələffüz edilir, eşidilir və dinlənir. Şifahi nitq başqa insanlarla danışmaq, informasiya mübadiləsi aparmaq üçün istifadə olunduğuna görə bu nitqdə hamı tərəfindən başa düşülən ümumişlək sözlərdən istifadə edilir və cümlələr sadə, yığcam, bəzi hallarda isə yarımçıq şəkildə olur. Bu nitqdə mimika və jestlərdən fəal şəkildə istifadə olunur və onlar fikrin şifahi nitq prosesində daha təsirli şəkildə ifadə edilməsinə imkan yaradır. Mimika və jestlər qeyri-verbal ünsiyyəti yaradan əsas vasitələrdir.

İnsanlar arasında xoş münasibətin yaranmasında gözəl nitq mühüm rol oynayır. Nitq ünsiyyəti üç formada baş verir:

- Monoloq və ya monoloji nitq,
- Dialoq və ya dialoji nitq,
- Poliloq və ya poliloji nitq.

Monoloq sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur, mono – bir, loqos – nitq, nəzəriyyə, elm sözləri mənasındadır, “bir şəxsin nitqi” deməkdir [1, 26]. Nəzm və nəsr əsərlərində müəllifin danışdığı təhkiyə formasında, söylədiyi nitq isə monoloq formasındadır. Monoloq səhnə əsərlərində surətlərdən birinin, çox vaxt baş qəhrəmanın dilindən verilir, onun öz-özünə, tək danışdığı və ya kimə, kimlərə, aktyorun tamaşaçılara xitabən söylədiyi qismən uzun müddətli nitq monoloq adlanır. Monoloji nitqdə bir nəfər danışır, başqaları onu dinləyirlər. Monoloji nitq dinləyicilərlə ünsiyyət formasıdır. Bu nitq dinlənir, eşidilir, həzz mənbəyinə çevrilir, dinləyənlər və yazılı formada oxuyanlar düşünür, nəticə çıxarırlar. Bu nitq daha çox ailədə, məişətdə, elm və təhsil ocaqlarında, məhkəmə iclaslarında işlədilir. Monoloji nitq hər hansı bir müəyyən məsələ, fikir, ideya, xəbər və s. haqqında bir nəfərin rəhbərliyi, ardıcıl, qismən geniş məlumatıdır. Bu nitqdə fasilə (pauza), ritm, ahəng, temp, intensivlik, ton danışanın istəyi və bacarığı daxilində məzmunla bağlı bir-birini əvəzləyir. Bu nitq növü mühazirə, məruzə, çıxış, məqalə, məktub, məlumat və s. şəkillərində təzahür tapır. Monoloji nitq müxtəlif məqsəd və məzmununda olur. Burada danışma, dinləmə, oxuma proseslərində məlumat vermə, inandırma, öyrətmə, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında nəzəri, elmi bilikləri çatdırma, insanın daxili hiss və həyəcanını ifadə etmə və s. kimi hallar öz əksini tapır. Bu zaman danışan şəxs öz elmi, nəzəri, faktiki düşüncələrini də, mənimsədiyi məsələləri, həyat təcrübəsi əsasında gəldiyi nəticələri də şərh və ya izah edir. Deməli, şəxsin fikir və mülahizələri özünün fərdi düşüncələrinin, təfəkkürünün məhsulu da ola bilər, özünə qədər deyilmiş və ya yazılmışların, onun tərəfindən özünəməxsus tərzdə səsləndirilməsi aktı da ola bilər. Bu baxımdan monoloji nitqini quran şəxs özünün hansı missiyanı yerinə yetirdiyini, hansı vəzifə danışdığını nəzərə almaqla kimə, ya kimlərə ünvanlayacağını, harada çıxış edəcəyini və nitqinə nə qədər vaxt ayrıldığını bilməlidir. O, ifadə edəcəyi fikrin, mövzunun həcmi və xarakterini müəyyənləşdirməli, müraciət forması və dil materialını götür-qoy etməli, seçməli, dinləyicilərin səviyyəsini, eləcə də danışacağının onlara necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırmalı, dinləyicilərin reaksiyasına özünü hazırlamalıdır.

Monoloji nitq danışandan yüksək nitq mədəniyyəti, rabitəli və rəvan danışmaq qabiliyyəti tələb edir. Təlim-tədris müəssisələrində monoloji nitqin öyrənilməsində hər hansı bir mövzunun və ya mətnin nəql edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır, biliklərin möhkəmləndirilməsində ilkin mərhələdir. Mətnin oxunması, ardınca mövzu üzrə sual-cavab aparılması, sonra danışılması onun mənimsənilməsinə başa çatdırır. Mövzunun belə öyrədilməsi onun uzun müddət və ya həmişəlik yadda qalmasına zəmin yaradır. Şifahi monoloji nitqin bir forması da spontan, yəni xüsusi hazırlıq olmadan, bədahətən söylənilən nitqdır. Danışmada improvizasiya kimi xatırlanan belə tez, sürətli, qabaqcadan düşünülməmiş nitqə ekspromt da deyilir. Ekspromt nitq əvvəlcədən planlaşdırılmadığından çoxları üçün çətindir. Ani vaxt ərzində, elə danışmaq məqamında öz fikrini cəmləşdirib nədən və necə danışacağını, öz mülahizə və fikirlərini hansı tərzdə çatdıracağını hər adam bacarmır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, müəyyən hadisə və məsələlərə bələdliyi böyük rol oynayır. Belə şəxs istənilən şəraitdə öz fikrini toplamağı, ona münasib söz, ifadə tapmağı, nitqini düzgün və dəqiq cümlələrlə çatdırmağı bacarır.

Məlumatverici nitqin mühüm janrlarına xronikal və elmi məlumatlar, hesabat və tədqiqat məruzələri, akademik və elmi kütləvi mühazirə, siyasi icmal və elmi xülasələr aid edilir.

Monoloji nitqin akademik natiqlik üslubunda yayılmış növləri: çıxış, mühazirə və məruzə.

Mühazirə. Mühazirə ərəb mənşəli söz olub “hazırlanma” mənasındadır. Mühazirə natiqlik üslubunun çətin, lakin ən geniş yayılmış növüdür. Mənası “ali məktəbdə hər hansı bir fənnin bir bölməsi və ya mövzusu haqqında professorun, müəllimin oxuduğu “geniş məlumat” və “hər hansı bir ictimai, siyasi və ya elmi mövzuya aid geniş məlumatlar toplusu” kimi anlaşılır [2, 45].

Kütləvi auditoriya qarşısında çıxış olan *elmi-kütləvi mühazirədən* fərqli olaraq, akademik mühazirə daha çox informasiya verir, o, elm və təcrübənin son nailiyyətlərini nəzərə almaqla müəyyən biliklər verir, dinləyicilərə canlı elmi düşüncə, elmi düşüncələrin məntiqi qurulması, mövzunun inkişaf etdirilməsi nümunəsi göstərir.

Çıxış. Rəsmi və ictimai tədbirlərdə (iclaslarda, yığıncaqlarda, müşavirələrdə, nümayişlərdə, konfranslarda və s. yerlərdə) edilən məruzə ətrafında dinləyicilərin öz fikrini, münasibətini bildirməsidir. “Çıxış” sözü hazırda bir qədər də geniş dairədə işlədilir: müzakirə zamanı edilən çıxışlar, təşviqat xarakterli çıxışlar, matəm çıxışları, məclis (stol) çıxışları, radio, televiziya, qəzet vasitəsilə edilən çıxışlar və s. [3, 85] Lakin çıxış deyəndə daha çox adamların qarşısında söylənilən nitq forması başa düşülür.

Çıxış sözünün ifadə etdiyi məna müəyyən cəhətdən nitqdən fərqlənir. Çıxış edən şəxs bir qayda olaraq müzakirə olunan məsələ ilə əlaqədar şəxsi mülahizələrini söyləyir. Bu şəxsi mülahizə, fikir çıxışın əsas əlaməti hesab edilir. Nitqdə isə bundan fərqli olaraq şəxsi mülahizə deyil, rəhbər, istiqamətverici göstərişlər üstünlük təşkil edir. Orada irəli sürülən məsələlər icra üçün əsas olur.

Məruzə. Məruzə ərəb mənşəli sözdür, bir şeyə düçar olan, uğrayan, məruz qalan anlamındadır. Məruzə bir mövzu haqqında irəlicədən hazırlanıb, söylənilən monoloji nitqdır. Məruzə görülmüş iş (işlər) haqqında ona cavabdeh olan şəxsin, ali orqan və ya vəzifəli şəxs (şəxslər) qarşısında, bir növ, hesabat çıxışıdır.

Adamlar öz gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, məlumat vermək, münasibət bildirmək, müəyyən məsələni izah etmək, aydınlaşdırmaq və s. formalarda danışmağa cəlb olunurlar. Belə nitq təşkil olunmuş nitqlə müqayisədə xeyli çətindir. Burada danışan ani vaxt ərzində fikirlərini cəmləşdirməli, nədən danışacağını, nələri qeyd edəcəyini, hansı faktı gətirəcəyini, mülahizələrini nə cür əsaslandıracağını, həmin məzmunu vermək üçün hansı formanı seçəcəyini, yəni nitqinə necə başlayacağını, fikrinin daha aydın, daha təsirli olması üçün hansı söz və ifadələri, cümlələri işlədəcəyini, nitqin intonasiyasını və s. özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Spontan nitqdə dil vahidləri, faktlar sərbəst şəkildə, dilin təbii axını nəticəsində yaranır, onlardan ən yararlısı, asanı işlənir. Nitqin bu şəkildə məzmun və forma, demək olar ki, eyni zamanda, paralel şəkildə yaradılır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, təbiətinin coşqun və rəvanlığı, fikri istedadı və hazırcavablığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2010, 333 s.
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, 277 s.
3. Əbülfəsli T., Zülfüqarlı S., A.Rzai. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2014, 469 s.
4. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, 180 s.
5. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. B., 2014, 399 s.

РЕЗЮМЕ АКАДЕМИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ РЕЧИ *Раджабли У.Р.*

Ключевые слова: академическая речь, коммуникативная деятельность, письменная и устная речь, лекция, доклад

Участие говорящего и слушающего в речевом процессе не всегда принимает одинаковую форму. В речевой практике говорящий и слушающий функционируют практически одинаково: задают вопрос, слушающий отвечает, говорящий высказывает свое мнение и выражает свое отношение к нему. В другой форме речи слушатель не вмешивается, не реагирует на речь своего собеседника либо из-за необходимости, либо из-за отсутствия возможности. Такой вид интерпретации и слушания создает диалогические и монологические формы речи.

Правильное использование правил, норм языка в процессе общения формирует академическую коммуникацию, которая считается высшей ступенью коммуникации. Академическая коммуникация - это речь, используемая во время профессионального общения.

SUMMARY
ACADEMIC SPEECH CRITERIA
Rajabli U.R.

Keywords: *academic speech, communicative activity, written and oral speech, lecture, report.*

The participation of the speaker and the listener in the speech process does not always take the same form. In a speech practice, the speaker and the listener function almost equally: he asks a question, the listener answers, the speaker expresses his opinion, the interviewer expresses his attitude towards him. In another form of speech, the listener does not interfere with the interlocutor's speech, does not show attitudes, either because of the need or lack of opportunities. Such interpretation and listening create dialogical and monologic forms of speech.

The correct use of the rules and norms of the language in the process of communication forms academic communication, which is considered the highest stage of communication. Academic communication is speech used during professional communication.

PSIXOLINQVİSTİKA NİTQİN VƏ DİLİN DƏRİNDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ VASİTƏSİ KİMİ

Rəfiyeva Pərvanə Sərraf qızı
Quba Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Quba, Azərbaycan
meherremova79@inbox.ru

Açar sözlər: *dil, psixologiya, əlaqə, ünsiyyət, psixolinqvistika*

Psixolinqvistika psixologiya və dilçiliyin kəsişməsində yaranan və insan nitqinin, onun meydana gəlməsinin, məlumat ötürülməsinin və funksionallığının öyrənilməsi ilə məşğul olan müasir bir elmdir. Psixolinqvistik Den Slobin psixolinqvistikani bir elm kimi xarakterizə edərək, onun metod və vəzifələrinin dilin və nitqin öyrənilməsinə yönəldiyini qeyd edirdi. Onun diqqəti fəlsəfə, psixologiya problemlərinə, məsələn, insan dilinin və şüurunun inkişafının təbiətinə yönəlib.

Dilçi alim Tatyana Çerniqovskayanın fikrincə, psixolinqvistikanın fənlərarası konsepsiyası çoxdan mövcud deyildi – dilçilər bu sahədə baş verən hadisələri özlərinin, psixoloqlar isə onların tədqiqat sahəsi hesab edirdilər. Bu sahələrin hər biri insan beyni ilə dil arasındakı əlaqənin öyrənilməsində özünəməxsus xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Psixolinqvistika bu gün dilin (nitqin), təfəkkürün və insan şüurunun sıx əlaqəsindən bəhs edən ilk elmi sahələrdən biridir. Bu cür nəticələr psixoloqların və dilçilərin dil və təfəkkürün təbiəti, nitqin və təfəkkürün dialektik vəhdətinin fərziyyəsi, dilin formalaşması qanunları, dilin mənimsənilməsi prinsipləri, nitqin və təfəkkürün dialektik vəhdətinin fərziyyəsi kimi hadisələrin uzun illər paralel tədqiqatlarının nəticəsi idi.

Dilçi Tatyana Çerniqovskaya psixolinqvistikanın tədqiqat sahəsinin hələ də zəif formalaşdığını iddia edir və “eksperimental psixologiya” terminindən istifadə etməyə üstünlük verir. Buna görə də psixolinqvistikanın insan şüurunun öyrənilməsində tutduğu yerdən və rolundan asılı olaraq, psixolinqvistika birmənalı şəkildə şərh edilə bilər: bilik sahəsi kimi və dil hadisələrinin öyrənilməsi metodu kimi.

Bu sahədə alimlərin üzərində çalışdıqları əsas məqsədlər dil və insan beyni arasındakı əlaqəni bilmək, dilin başımızda necə yerləşdiyini anlamaqdır (zehni leksikon). Elm adamları, ünsiyyət zamanı lazımı nitqin yaranmasına kömək edən müəyyən bir zehni alqoritmın iştirak etdiyini təklif edirlər. Deməli, insanın böyüməsi zamanı bu alqoritm bir növ onun olduğu mühitin mədəniyyətinə uyğunlaşır.

Müasir psixolinqvistika üçün belə ilkin şərtlər bu elmin digər banisi Corc Miller tərəfindən 1970-ci illərdə qoyulmuşdur. Sonra o, psixoloji eksperiment aparıb və sübut edib ki, mürəkkəb qrammatik ifadələri qəbul edərkən insan beyni adətən qavranılan məlumatları əsas və daha sadə strukturlara çevirir.

Beləliklə, psixolinqvistika psixikamızın, yaddaşımızın və diqqətimizin necə işlədiyini anlamağa kömək edən elm sahələrinə aiddir.

Psixolinqvistikanın 50 ildən çox əvvəl yaranmasına baxmayaraq, onun tədqiqat predmeti haqqında əsas fikirlər kifayət qədər qeyri-müəyyəndir, onun aydın bilik sahəsi və üstəlik, öz elmi ənənəsi yoxdur. Bu fənn spesifik bir fənn kimi inkişaf edir ki, bu da əsasən psixologiya, dilçilik, sosiologiya, mədəniyyətşünaslıq və s. kimi humanitar elmlərdə aparılan tədqiqatların nəticələrindən asılıdır.

Yalnız razılaşmaq lazımdır ki, psixolinqvistlərin müraciət etdiyi ən davamlı nəzəriyyə insanın nitq davranışının əsas aspektlərini ortaya qoyan nəzəriyyədir.

Ədəbiyyat

1. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. «Tədqiqələr». AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 2004, № 2, s. 60-64
2. N. Xomskinin transformativ psixolinqvistikası. «Dilçilik məsələləri». AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 2005, N 2 (3), s. 86-92
3. Psixolinqvistika ilə bağlı yeni nəzəriyyə. «Tükologiya», Bakı: Elm və təhsil, 2013, № 2, s. 3-15.
4. https://www.youtube.com/watch?v=7wQO_x34h4Y

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛИНГВИСТИКА КАК ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ГЛУБОКОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА И РЕЧИ

Рафиева П.С.

Ключевые слова: язык, психология, связь, общение, психолингвистика

Психолингвистов интересуют явления, происходящие в «живом» повседневном общении людей. Потому одним из источников получения материала для исследования становится наблюдение за реальной коммуникацией. Проблемы соотношения языка и мышления невозможно разрешить, основываясь только на наблюдениях за речью. Здесь на помощь психолингвистике приходит эксперимент. Именно эксперимент является «душой» психолингвистического исследования.

SUMMARY

PSYCHOLINGUISTICS IN DEPTH OF SPEECH AND LANGUAGE AS A TOOL FOR LEARNING

Rafiyeva P.S.

Keywords: language, psychology, communication, connection, psycholinguistics

Psycholinguists are interested in phenomena that occur in the "live" everyday communication of people. Therefore, one of the sources of obtaining material for research is the observation of real communication. The problems of the relationship between language and thinking cannot be resolved based only on observations of speech. Here an experiment comes to the aid of psycholinguistics. It is the experiment that is the "soul" of psycholinguistic research.

ZƏNGƏZUR AZƏRBAYCANDIR-OĞUZ YURDUDUR.

Rüstəmov Əzəmət Murtuza oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent
ezemet.rustem@mail.ru

Açar sözlər: *Zəngəzur, toponim, etnonim, oğuz, etimologiya*

Zəngəzur ərazisinin bəzi toponimləri haqqında

Quşçulu. Zonanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri QuşçUlu etnotoponimidir. Qədim təsəvvürə görə, türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan xalqının mənşəyini təşkil edən oğuzlarda daşa, torpağa, müəyyən heyvan və quşlara inam olmuşdur. Quşa inam ümumtürk onomastikasında olduğu kimi, Azərbaycan onomastikasında (həm antroponim, həm də toponimlərdə) öz izini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan, ümumən Qafqaz regionunda (iri) quş adları ilə əlaqədar toponimik adların mövcudluğu Azərbaycan xalqının lap qədim zamanlardan quşonqonlarına inamının ifadəsidir.

Qədim türk qəbilələri, boyları müəyyən dövrdə quşları totem kimi qəbul etmişlər. Totemlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların tayfa, qəbilə, xalq adına çevrilməsidir. Deməli, onların Azərbaycan mənşəli toponimlərin öyrənilməsində poletoponimlərin aydınlaşdırılması, dil mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər şeydən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərzilərdə Quşçu adı ilə əlaqədar onlarla oykonim və mikrotoponim mövcuddur. Bu adda toponimlərin Qafqazda geniş yayıldığı qeyd olunur.

Müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində Quşçu adı ilə bağlı toponimlər Daşkəsən (2), Yevlax, Kürdəmir, Laçın, Şamaxı və s. rayonlarında ümumi quş adları analizi ifadə edir:

a) Tərkibində birinci tərəfi quş və ya quşçu adı işlənən mürəkkəb toponimik adlar vardır. Quş yuvası (Qutqaşen), Quşqara (Xanlar), Quşçu körpüsü (Daşkəsən), Quşçu (Qutçudüzü), Qubadlı (Quşçu-Aramir), Xanlar, Quşçu (Qazax) və s.

b) Tərkibində ikinci komponenti quş/quşçu olan coğrafi adlar vardır. Dağ quşu (Dəvəçi), Aşağı Quşçu (Tovuz), Aşağı Quşçular (Şuşa), Dəli Quşçu (Zərdab) kimi adlar bu qəbildəndir.

Quş//Quşçu komponenti ilə əlaqədar hidronimik adlara təsadüf edirik. Quşçu çay adı (Qoşqar çayın qolu), Quş bulağı (Lerik), Ermənistan Respublikası Gorus rayonu ərazisində də Quş bulağı adlı hidronim vardır. Bütün bu qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Quşçu/quş adı ilə bağlı coğrafi adlar geniş areala malikdir. Qafqazda əsasən azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə quş/quşçu tayfa adı ilə əmələ gəlmiş çoxsaylı toponimik adlar-oykonim, oronim və hidronimlər mövcuddur. Quşçu adlı toponim təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmayıb geniş areala malikdir. Quşçu toponimi Şimali Qafqazda, Orta Asiyada (Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan) İran və Türkiyə ərazisində yayılmışdır.

Bundan başqa, 1728-ci ildə tərtib olunmuş “Dəftəri müfəssəli-əyaləti-Tiflisdə yer adları” adlı əsərdə Quşçular camaatı adlı coğrafi obyekt inzibati-ərazi bölgüyə daxil edilmişdir.

Quşçu sözünün mənşəyi, mənası müxtəlif şəkildə izah edilmişdir.

N.A.Aristov ilk dəfə Quşçu tayfasının hunlarla əlaqədar olduğunu söyləmişdir.

Ə.Hüseynzadə isə Quşçu tayfasının Azərbaycana gəlişini monqolların Şimali Qafqazı tutması ilə əlaqələndirmişlər. O, bu etnonimin kökündə Türk və Azərbaycan dilindəki Kuş (quş) sözünün durduğunu, “ovlayan, quşla məğul olan” mənasının verdiyini söyləmişdir.

Bizə belə gəlir ki, quş//quşçu komponenti ilə əlaqədar mövcud coğrafi adlar-oykonim, oronim və hidronimlər türkköklü xalqların mənşəyində birbaşa iştirak edən eyni adlı quş/hun tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Bu adların areal kəsb etməsi heç də adların təsadüfi üst-üstə düşməsi deyil.

QuşUlu leksemi Azərbaycan mənşəli düzəltmə sözdür. Quş sözü -çu şəkilçisinin qəbul edərək peşə, məşğuliyyət, yer məzmunu ifadə etmişdir.

İncəvar// İncəvar oykonimi, İncəbel oronimi. Ermənistan Respublikasının Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri də “incə” sözünün iştirakı ilə İncəvar// İncəvar oykonimi və İncəbel oronimidir. Bu coğrafi adın qısa etimoloji təhlilini verək. Məlumdur ki, ümumən Azərbaycan toponimikasında “incə” komponentinin iştirakı ilə çoxlu toponim vardır.

Prof. A.Qurbanov “incə” sözünün Azərbaycan dilindəki ikili xüsusiyyətini-həm “narın”, “nazik” və s. mənasını, həm də bu sözün qırpaq mənşəli “əncə” tayfasının adı ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişdir.

Azərbaycan ərazisində yerləşən İncə adlı toponimlərin, daha çox oykonimlərin əksəriyyəti, demək olar ki, zonanın ərazisində yerləşən İncəvar və İncəbel adlı coğrafi adlar Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən Öncəli (Qax rayonu), İncəli (Cəlilabad rayonu), İncə (Şəki rayonu) ilə paralel xarakterə malikdir və qırpaq mənşəli Əncə tayfasının adı ilə bağlıdır. S.P.Zelinskinin tədqiqində bu söz İncəvar kimi verilmişdir.

Toponimist alim Q.Qeybullayev qeyd edir ki, Azərbaycan ərazisinə bu adın müxtəlif fonetik variantları mövcuddur, qədim tarixə malikdir. O, inqilaba qədərki ədəbiyyatda Qafqaz ərazisində səkkizə qədər İncə adlı toponimin olduğunu, o cümlədən İncəvar adlı toponimin mövcudluğunu qeyd etmişdir.

İncəvar və İncəbel toponimi öz quruluşuna görə mürəkkəb sözdür. “İncə” və “var”, “bel” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Bu toponimi tərkibində ikinci komponent (var və bel) Azərbaycan toponimiyasında nomenkultura kimi çıxış edir.

Zonanın ərazisində ikinci komponent (var) danışq dilinin təsiri ilə “vər” formasına düşmüşdür. A>ə əvəzlənməsi, ümumiyyətlə, zonanın Azərbaycan canlı danışq dilində geniş yayılmışdır: məs: qarı///qəpi, qayçı//qəyçi və s. “Var” komponenti coğrafi adların tərkibinə qoşularaq məkan, yer məzmunu verən topokomponent kimi çıxış edir. Deməli, İncəvar sözü incə//əncə tayfasının məskən sadığı yer, məkan deməkdir.

İncəbel sözü bu qəbildəndir. Burada iştirak edən “bel” ünsürü nomenkultura termin kimi çıxış edir. Çoxmənalı söz olan “bel” sözünə biz zonanın başqa bir etnotoponimin tərkibində rast gəlirik. Qanlı bel oronimində “bel” sözü bu qəbildəndir.

Bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, zonanın toponimiyasında iştirak edən İncəvar və İncəbel toponimlərinin tərkibindən İncə sözü qırpaq mənşəli tayfa olan İncə//əncə tayfasının adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Çanaxçı. Ermənistan Respublikası Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Çanaxçı adlanır. Çanaxçı oykonimidir. Bu coğrafi adın mənası ilk baxışdan sezilir. Çanaxçı oykonimi şəffaflığı ilə Azərbaycan dilinə mənsub olan coğrafi addır. Bu adın həm ifadə etdiyi ilkin mənasında (Çanaq sözünün ifadə etdiyi mənə Azərbaycan atalar sözərində də işlənir: Məs: “Tısbəğa çanaqdan çıxdı, çanağın bəyənmedi” və s.), həm də sözün quruluşunda Azərbaycan dilinə məxsus dil vahidləri birləşmişdir

Çanaxçı adlı coğrafi adlar paralellik təşkil edir. Belə ki, Çanaxçı adı ilə bağlı coğrafi adlar Ermənistan və Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmışdır.

Çanaxçı adlı coğrafi ad Moldaviya Respublikasında Çanak, Türkmənistan Respublikasında Çanaxçı, Özbəkistan Respublikasında Çanak, Qazaxıstanda Çanak, Gürcüstan Respublikasında Çanaxçı şəkilində yayılmışdır.

Türk mənşəli çanaq dil vahidi türkdili xalqların yayıldığı regionlarda eyni adlı xüsusi adların (Çanaq, Çanaxçı və s. formada) əmələ gəlməsində iştirak etmişdir.

Məlumdur ki, "çanaq" sözü ümumi isim olub türk dillərində geniş arealda işlənir. Ümumi isimlərin xüsusi isimlərə, o cümlədən toponimik vahidlərə çevrilməsi dildə kateqoriya halına düşmüşdür.

Dildə toponimik paralellərin yaranmasının başlıca istiqamətlərindən biri eyni dilin xalqların yaşadığı ərazilərdə ümumişlək sözlərlə coğrafi adların yaradılmasıdır.

Bizə belə gəlir ki, Çanaxçı toponiminə paralellik təşkil etməsi hansısa ümumtürk etnosu ilə bağlı olmamış, türk mənşəli çanaq sözünün türkdilli xalqların məişətində, məşğulliyətində geniş işlək olması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Deməli, çanaxçı peşəsi, ümumiyyətlə, türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının məişətində, adət və ənənəsində geniş yayılmışdır.

Dəmirçi, Sabunçu, Quşçu kimi coğrafi adların ifadə etdiyi mənə Çanaxçı toponiminə də aiddir.

-çu⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi əsas mənə peşə, sənət, məşğulliyət anlamı bildirməsidir. Çanaq//Çanaxçı toponimlərinin türkdilli xalqların yaşadıkları regionlarda geniş olması onu göstərir ki, lap qədim zamanlarda bu peşə türkdilli xalqların məişətində, peşə məşğulliyətində mühüm rol oynamışdır.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Ermənistan Respublikası Vedi rayonu vadisində və Çanaxçı adlı toponim olmuş, lakin 1948-ci ildə adı dəyişdirilmiş, passiv fonda keçmişdir. S.P.Zelinskidə Çanaxçı oykonimi qeyd edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərənəşr, 1993, 140 s.
2. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 505 s.

РЕЗЮМЕ

ЗАНГЕЗУР ЭТО АЗЕРБАЙДЖАН - СТРАНА ОГУЗОВ

Рустамов А.М.

Ключевые слова: Зангезур, тюрк, топоним, этимология, огуз.

В статье дан общий обзор топонимов тюркского происхождения, находящихся на территории Зангезура. Известно, что каждый топоним является своего рода историей. Самая важная истина, показывающая, нашу принадлежность земле, определяется топонимами. В этом смысле на территории Зангезура имеется множество географических имен.

Например, Халаден, Суvari, Чепни, Байандур, Муганджык, Гапан, Газанчы, Охчу, Уз, Яйджы, Чуллу, Хейрек, Дондарлы и др. Каждый топоним является паспортом территории, к которой он относится.

SUMMARY

ZANGEZUR IS AZERBAIJAN - THE COUNTRY OF OGUZ

Rustamov A.M.

Keywords: Zangezour, Turk, toponym, etymology, Oguz.

The article gives a general review of the toponyms of Turkish origin, which are located at the territory of Zangezour. It is well-known that every toponym is a some kind of history. The most important truth, showing to whom a land belong is determined by toponyms. In this relation, there are a lot of geographical names at the in territory of Zangezour.

For example: Khalaj, Suvvari, Cahpni, Bayandur, Mughancik, Gaban, Gainch, Okchu, Uz, Yayci, Chullu, Hayarek, Dondarli etc. Each toponym is a passport of the territory to which it belongs to.

İNGİLİS DİLİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASININ BƏZİ NƏZƏRİ LİNGVİSTİK PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Rzayeva Nuriyə Əsgər qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

nuriyarzaeva@mail.ru

Açar sözlər: ingilis dili, söz sırası, hal kateqoriyası, inkişaf, termin.

İsmnin hal kateqoriyası müasir ingilis dilində ciddi mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. İsmnin hal kateqoriyasından bəhs edərkən iki ciddi lingvistik problemlə üzləşirik:

- 1) Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcuddurmu?

- 2) Əgər müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcuddursa, onda
- 3) müasir ingilis dilində ismin neçə halı var?
- 4) Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası iki mənada işlənir.
- 5) Semantik və ya məntiqi
- 6) Sintaktik (funksional)

Ç.Filmor: "İngilis dilində ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatı" Moskva

Semantik hal kateqoriyası konsepsiyası 1960-cı illərdə **Ç. Filmor** tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Belə ki, Ç.Filmor ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatını vermişdir. Onun təsnifatına görə, müasir ingilis dilində ismin 6 halı var. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Agentive case. John opened the door.
- 2) Instrumental case. The key opened the door.
- 3) Dative case. John believed that he would win.
- 4) Facitive case. The key was damaged.
- 5) Locative case. Chicago is windy.
- 6) Objective case. John stole the books. İsmi hal kateqoriyasının sintaktik və ya funksional

baxımdan təsnifatı (1-s.45-49).

İsmi hal kateqoriyası dedikdə elementlər arasında qrammatik mənanın olması nəzərdə tutulur. Məs. "oğlanın adı" birləşməsi iki cür verilə bilər: "The boy's name" və "the name of the boy". I halda ismin yiyəlik halı sintetik yolla, yəni "s" vasitəsilə, II halda isə analitik yolla, yəni "of" sözü ilə ifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasını nəzərdən keçirərkən irəli sürülmüş nəzəriyyələri şərti olaraq 4 əsas qrupa bölmək olar.

I. Birinci nəzəriyyə müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının onun cümlədəki funksiyasına (cümlədəki yerinə) görə təyin edilməsinə əsaslanır. Bildiyimiz kimi, ingilis dili flektiv dildir, yəni bu dil şəkilçi ilə zəngin deyil, çox vaxt sözlərin cümlədəki funksiyası onların cümlədə yerinə görə təyin edilir.

Məs. Jane gave Tom the book; S-----V----İnd.obj.---d.obj.

Verilmiş misaldan göründüyü kimi, bu cümlədə 3 isim var. Bu isimlərin hər biri şəkilçisiz işlənməsinə baxmayaraq üç müxtəlif funksiyada işlənmişdir, yəni onların cümlədəki funksiyaları onların cümlədəki yerinə görə təyin edilir.

C.Nesfield, M.Doyçbeyn, M.Brayant kimi dilçilər tərəfindən irəli sürülən və klassik latın qrammatikasına əsaslanan bu təsnifata görə müasir ingilis dilində ismin beş halı müəyyənləşdirilir: Nominative, genitive, dative, accusative və vocative. Cümlənin mübtədası nominative (adlıq hal), vasitəli tamamlıq dative (yönlük hal), vasitəsiz tamamlıq accusative (təsirlik hal), xitab vocative halda istənilən isimlə ifadə olunur. Yiyəlik halda olan isimlər isə, adətən təyin və bəzi hallarda xəbərin adlıq hissəsi (predicative) funksiyasında olur. [2,s.110-112]

Aşağıdakı təsnifatda ismin hal kateqoriyasının işlənmə sistemi aşağıdakı kimidir.

- 1) The Nominative case (subject to a verb). Rain falls.
- 2) The Genitive case. Jane's books are on the table.
- 3) The Dative case. (indirect object to a verb). I gave John a penny.
- 4) The Accusative case. The man killed a rat. The Earth is moistened by rain.
- 5) The Vocative case. (address) Are you coming, my friend?

Beləliklə, bu təsnifata diqqətlə fikir versək görərik ki, morfoloji əlamətlər qarışıq.

II. İkinci nəzəriyyə sözlü hallar və ya analitik hal kateqoriyası nəzəriyyəsidir. Bu birinci nəzəriyyənin məntiqi davamı olub, klassik latın qrammatikasına əsaslanır.

Sweet H. New English Grammar, Logical and Historical part I, Oxford-1904. Müəllif qeyd edir ki, ismin analitik hal kateqoriyasına malik olması mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bu da öz növbəsində hal mənası bildirən sözlülərin leksik mənaya malik olub-olmaması ilə sıx bağlıdır. [3.s.41-44]

Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course English Grammar M.-1967. Bu sahədə də dilçilər arasında fikir ayrılığı var: bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, sözlüləri leksik mənaya malik deyil digər dilçilər (V.N.Yartseva, B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya) belə hesab edirlər ki, sözlüləri leksik mənaya malikdir. Məsələyə I qrup dilçilərin dedikləri kimi yanaşsaq, yəni belə hesab etsək ki, sözlülər leksik mənaya malik deyil, o zaman müasir ingilis dilində ismin analitik hal formasına malik olduğunu qəbul edə bilərik. Lakin II qrup dilçilərin fikri ilə razılışsaq, yəni belə hesab etsək ki, sözlülər leksik mənaya malikdir, o zaman müasir ingilis dilində ismin analitik hal formasına malik olduğunu demək olmaz. [4.s.136-138]

C.Körm: "Müasir İngilis dilində ismin hal kateqoriyasına dair" M.1978. Müəllifin fikrincə analitik hal nəzəriyyəsinə sözlünü ilə birlikdə işlənən ismi- ismin analitik halı hesab edir. Onun fikrincə, "və" for + isim yönlük halı, "of+isim" yiyəlik halı, "with+isim" instrumental halı göstərir. C.Körmə görə müasir ingilis dilində ismin 4 halı var.

- 1) The common case (ismin adlıq halı, şəkilçisiz)
- 2) The genitive case (of+noun)
- 3) The dative case (to+noun)
- 4) The instrumental case (with+noun) [5.s.58-62]

O.İ. Musayev İngilis dilinin grammatikasında hal kateqoriyası. Bakı "Elm" nəşr. 1976 . III.

Üçüncü nəzəriyyə məhdud hal nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyə H.Suit, O.Yespersen, A.İ.Smirnitski, L.S. Barxudarov, **O.İ. Musayev** və başqaları tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu nəzəriyyə görə ismin iki qrammatik halı var: adlıq hal (the common case) və yiyəlik halın (the genitive case) oppozisiyasına əsaslanıb. Oppozisiyanın güclü tərəfi ismin yiyəlik halıdır, çünki onun "s" morfoloji əlaməti var. Oppozisiyanın zəif tərəfi ismin adlıq halıdır, çünki onun heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. [s.123-132]

Qeyd etmək lazımdır ki, ismin hal kateqoriyasının sintaktik əlaqələrin göstəricisi olmaq konsepsiyası prespektiv, qeyri-struktur, struktur-deskriptiv dilçilər tərəfindən də qəbul edilmişdir.

H.Suitin (1925) fikrincə, hal kateqoriyası sintaktik və ya morfoloji yolla gerçəkləşən bir əlaqədir. O, ismin dəyişən və dəyişməyən hallarını müəyyən edir. Dəyişməyən hal flektiv dillərin nominative (adlıq hal), accusative (təsirlik hal) və dative (yönlük hal) hallarına uyğun gəlir. Dəyişən hal isə genitive (yiyəlik hal) halıdır.

O.Yespersen [8.s.10-21] ismin adlıq (the common case) və yiyəlik (the genitive case) hallarını fərqləndirmişdir. Bəzi dilçilər: R.V.Pens (1947), H.Vaythol (1965), H.Şou (1952) müasir ingilis dilində ismin 3 halının mövcud olduğunu qeyd edirlər: nominative, genitive (posessive) və accusative (objective). Onların fikrincə, əvəzliyinin 3 hal forması (I, me, my) olduğu kimi, ismin də 3 hal forması var. Bir çox struktur dilçilərdən fərqli olaraq, H.Vaythol məhdud hal kateqoriyası nəzəriyyəsi ilə razılaşıb. Bildiyimiz kimi, hal kateqoriyası bir ismin digər ismə olan münasibətini bildirir. Məlum olduğu kimi, təkdə olan isimlərin yiyəlik halı "s", cəmdə olan isimlərin yiyəlik halı isə "z" (apostrof) işarəsinin sözün sonuna əlavə edilməsi vasitəsi ilə düzəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız canlıları bildirən isimlərin və məhdud sayda olan cansız əşyanı bildirən isimlərin yiyəlik halı bu qayda ilə düzəlir. Bundan əlavə, ismin yiyəlik halı yalnız təyin və bəzən predikativ (xəbərin adlıq hissəsi) funksiyasında çıxış edir. Yuxarıda adları qeyd olunmuş dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş bu nəzəriyyənin məhdud **hal kateqoriyası** adlandırılması da məhz bununla əlaqədardır.

IV Dördüncü nəzəriyyəyə əsasən, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası yoxdur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından Q.N.Vorontsova, A.M.Muxin və başqalarını göstərmək olar. Onlar müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının olmaması fikrini belə əsaslandırırıdılar.

1. "s" təkcə bir sözə deyil, söz birləşmələrinə də əlavə edilə bilər, məs: **his daughter Mary's arrival.**

2. "s" təkcə isimlərin deyil, başqa nitq hissələrinin də sonuna əlavə edilə bilər. **Məs. somebody else's car.**

3. Müasir ingilis dilində yiyəlik halın digər ifadə vasitəsi də var. Bu "of+noun" birləşməsidir. **Məs. the daughter of this man.**

4. Cəmdə olan əksər isimlərin yiyəlik halı sözün sonuna yalnız "'" (apostrof) əlavə edilməsilə düzəlir. Bu da şifahi nitqdə isimlərin tək cəm formalarının fərqləndirilməsində çətinlik törədir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, "s" artıq şəkilçi olmaq funksiyasını itirmişdir. Buna görə də "isim+s" artıq ismin morfoloji forması deyil, o, sintaktik konstruksiyadır və müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcud deyil. Lakin onların bu fikirləri bir sıra dilçilər tərəfindən belə aydınlaşdırılmışdır.

1. "s"-in söz birləşmələrinə əlavə edilməsi hallarına müasir ingilis dilində çox rast gəlinir. Bu 4%-90% nisbətindədir. Bundan əlavə, "s"-in söz birləşmələrinə əlavə edilməsi çox vaxt üslub xatirinə edilir.

2. Mənsubiyyət bildirən "s" adi hissəcikdən (postposition) fərqlənir. Məs. to give up, to put off və s. sözlərindəki "up, off" fele əlavə edilərək onun mənasını dəyişir, həmişə vurğulu olur. Lüğətdə onların ifadə etdikləri məna öz əksini tapır. Lakin "s" qrammatik forma olduğu üçün lüğətdə onun isimlə işlənməsi, mənası göstərilir. O, adi "s" suffiksi kimi üç şəkildə tələffüz edilə bilər.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, "s" hissəciyi (postposition) ilə morfem arasında bir yer tutur. "of" və "s"-in paralel işlənməsinə gəldikdə isə, aydındır ki "s" yalnız canlıları və bir qisim cansız isimləri bildirən sözlərlə işlənir. "of" isə əsasən cansız əşyalarla işlənir. Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasından bəhs edərkən prof. Musayev qeyd edir ki, "s" şəkilçisi tarixən hal şəkilçisi olmuş, dilin sonrakı inkişafı prosesində onun işlənmə miqyası qismən daralmışdır.

Mənsubiyyət bildirən yiyəlik halın aşağıdakı semantik mənaları var.

1. Mənsubiyyət məs. Tom's toy
2. Tamın hissəyə olan münasibəti məs: Tom's hand
3. Hərəkətin icrasını bildirmək məs. Tom's actions (Tom has acted)
4. Hərəkətin obyektini bildirmək məs. The hostage's release

5. Keyfiyyət bildirmək məs. The girl's voice
6. Zaman və məkan bildirmək məs. Yesterday's talks
7. Kəmiyyət bildirmək məs. a 3 miles' distance

Əksər hallarda ziyəlik halda olan isimləri mənsubiyyət və keyfiyyət bildirmələrinə görə 2 böyük qrupa bölürlər. Birinci halda ziyəlik halda olan ismin qarşısındakı artikl və təyinlər həmin ismə aid olur. Məs. **The young man's son**. İkinci halda isə ziyəlik halda olan ismin qarşısındakı artikl və təyin ikinci ismə aid olur. Məs. **A pleasant 5 minutes' walk**. Bir çox dilçilərin fikrincə, onlar əvəzlilərin hal forması hesab edilə bilməz. Buna səbəb kimi əvəzlilərin eyni paradigmatmaya malik olmamaları, başqa sözlə əvəzlilərin köklərinin ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olması göstərilir Məs: I, me, my, mine; we, us, our, ours; he, him, his, his. Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası problemi bu gün də mübahisəli bir problem olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Filmor Ç. İngilis dilində ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatı. M., s. 45-49.
2. Nesfield J.C. English Grammar Past and Present L.-1931. pp.110-112
3. Sweet H. New English Grammar, Logical and Historical part I, Oxford-1904. pp.41-44
4. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course English Grammar M., 1967. pp.136-138
5. Körn C. Müasir İngilis dilində ismin hal kateqoriyasına dair. M., 1978, s.58-62
6. İngilis dilinin grammatikasında hal kateqoriyası. Bakı: Elm.1976, s.123-132

РЕЗЮМЕ

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ КАТЕГОРИИ ПАДЕЖЕЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Рзаева Н.А.

Ключевые слова: английский язык, порядок слов, падежная категория, развитие, термин.

Данная статья посвящена категории падежа существительных в современном английском языке. Известно, что категория падежа в современном английском языке представляет собой серьезную лингвистическую проблему.

Мнения лингвистов расходятся, во-первых, по поводу существования категории падежа в современном английском языке, сколько падежных форм в современном английском языке. Существуют 4 теории, предложенные разными исследователями в разное время относительно категории падежа в современном английском языке.

Следует отметить, что наличие в названии падежно-аналитической категории является одним из спорных вопросов.

SUMMARY

ABOUT SOME LINGUISTIC THEORETIC PROBLEMS OF THE NAME CATEGORY IN ENGLISH

Rzayeva N.A.

Key words: English language, order of words, case category, development, term.

This article has been dedicated to the category of case of nouns in modern English. It is known that the category of case in Modern English represents serious linguistic problem. The linguists' opinion differ, firstly, on the occasion of existence of the category of case in Modern English, how many case forms there are in Modern English. All 4 theories suggested by different scholars at different times and concerning the category of case in Modern

This, in turn, is closely related to whether lexical words have lexical meaning. There is a difference of opinion among linguists in this area as well: some linguists H.Suit, OPSunik- believe that words do not have lexical meaning, other linguists (VNYartseva, -BSKhaymovich, B.I. .Rogovskaya believe that words have a lexical meaning.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FRAZELOGİZMLƏRİN SEMANTİK BÜTÖVLÜK CƏHƏTDƏN TƏDQIQI.

Seyidova Səbinə Əmir qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

nane.alili@mail.ru

Açar sözlər: frazeologiya, semantik bütövlük, təsnifat, frazeoloji qovuşma, frazeoloji birləşmə.

Müasir Azərbaycan dilində frazeologizmlərin bir neçə təsnifatı mövcuddur. Frazeologizmlər struktur, semantik, leksik, qrammatik, tematik, semantik bütövlük cəhətdən təsnif olunur və qruplaşdırılır. Bu qruplar içərisində həm struktur, həm semantik xüsusiyyətləri özündə birləşdirən, vəhdət də götürülən və ətrafında yekdil rəy formalaşdırmayan təsnifat semantik bütövlük cəhətdən frazeologizmlərin təsnifatıdır. Müasir Azərbaycan dilçiliyində də bu sahədə yekdil fikir formalaşmamış, hər dilçi öz fikrini ifadə etmişdir.

Frazeologizmlər iki və daha artıq komponentlərdən ibarət olurlar. Frazeoloji birləşmələrin tipologiyasının əsasında həmin birləşmə komponentlərinin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsinin varlığı əsas götürülür. [4, s.226-227]. Komponentlərin yanaşma və qovuşma dərəcəsi anlayışı bir qədər anlaşılmayan və dağınıq bir məsələdir.

Frazeoloji vahidlər semantik bütövlük dərəcəsinə görə təsnifatında üç növ üzrə qruplaşdırılır.

- 1) qovuşma;
- 2) uyuşma;
- 3) birləşmə.

Bu bölgələrdə də Azərbaycan dilçiləri arasında bir sıra fikir ayrılıqları mövcuddur.

“Frazeoloji qovuşma” anlayışına Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya tədqiqatçılarının elmi tədqiqat işlərində, demək olar ki, əksər hallarda toxunulur. Əgər A.Qurbanov öz tədqiqatlarında frazeoloji qovuşma anlayışını tərkibindəki sözlərin müstəqil mənalarını tamamilə itirib sözlərin bir-birinə qovuşub tam bir məna ifadə etməsi ilə əlaqələndirirsə və onun əsas əlamətini semantik cəhətdən bütövlük qəbul edirsə, və belə frazeoloji vahidləri idiom adlandırarsa, [4, s.226-227], M.Adilov və G.Yusifov belə frazeoloji vahidləri müasir dildə mənaca motivləşməyən vahid kimi izah edirlər [1, s.18]. M.Mirzəliyeva isə öz əsərlərində frazeoloji qovuşmanı tərkibindəki komponentlərin heç birinin öz həqiqi mənasında işlənməməsini qeyd edir [5, s.62; 6, s.95].

Təsnifatda ikinci tip kimi qruplaşdırılan frazeoloji birlik anlayışına da müxtəlif yanaşılmışdır. Dilçilərdən A.Qurbanov, M.Adilov və G.Yusifov semantik bağlılıq aspektindən qruplaşmada ikinci tipi “frazeoloji birlik” termini olaraq vermişlər [4, s.227; 1, s.18]. M.Mirzəliyeva isə öz verdiyi təsnifatda ikinci tipi “frazeoloji uyuşmalar” adlandırmışdır [6, s.95]. A.Qurbanova görə frazeoloji birlikdə sözlərdən biri az da olsa öz həqiqi mənasını saxlayır və bu xüsusiyyəti onu fərqləndirir. M.Adilov və G.Yusifov ümumi mənənin mənaların toplanması kimi müəyyənləşən frazeoloji vahidləri birlik adlandırırlar. M.Mirzəliyeva uyuşmaları qovuşmaların tam əksi sayır, komponentlər arasındakı əlaqənin tam aydınlığını göstərir, komponentlərin qrammatik dəyişmələrinin, onların arasına başqa sözün daxil olmasının mümkünliyünü qabardır. O, komponentlərin hər birinin öz həqiqi mənasında çıxış etməsi haqqında fikri təsdiqləyir. Beləliklə, aydın olur ki, A.Qurbanovun frazeoloji birlik anlayışı digər tədqiqatçıların təsnifatında verilən birlik və uyuşma anlayışı ilə üst-üstə düşür. M.Adilov və G.Yusifov semantik bütövlük təsnifatında üçüncü növdən bəhs etməmişlər. Onlar frazeoloji söz birləşmələrinə ayrıca paraqraf ayırmışlar [1, s.20-21].

A.Qurbanovun fikrinə görə, frazeoloji birləşmə, tərkibindəki komponentlərdən birinin mütləq şəkildə həqiqi mənada işlənməsi ilə xarakterizə olunur [4, s.227]. M.Mirzəliyeva isə birləşmələri frazeoloji qovuşma və birlik arasında olan bir anlayış kimi qəbul edir. Onun rəyinə əsasən, birləşmələr bütövlük dərəcəsinə görə qovuşmalara, komponentlərində gedən dəyişikliklərə görə uyuşmalara yaxınlaşır [6, s.97]. Fikrimizcə, M.Mirzəliyevanın bu yanaşması, tərkibində gedən dəyişiklikləri əsas götürməsi semantik bütövlük sərhədlərindən kənara çıxır.

M. Adilov qeyd edir ki, müasir dildə semantik cəhətdən motivləşə bilməyən və “nə üçün belə deyilir” sualına cavab verilməsi qeyri-mümkün olan frazeologizmləri frazeoloji qovuşma adlandırmaq olar. Frazeoloji qovuşma sərbəst söz birləşməsindən kəskin şəkildə fərqlənir. Belə ki, bu tip frazeoloji vahidlərin ən əsas xüsusiyyəti onu təşkil edən komponentlər müasir dildə və işlənmir və yalnız birləşmə, ifadə tərzini kimi rastlanır. [1, s.18] Bir sıra qovuşma, birlik, uyuşmaların etimologiyasının araşdırmaq. Məsələn: **çənənin çüyü çıxmaq** - Çüy sözü üy buğum, oynaq kəliməsi ilə eyni köklüdür. Hər iki söz birləşdirmək, bərkitmək anlamındadır. Bu baxımdan çüy ağacdan hazırlanan və dəyişə geydirilən mix mənasındada işlənilə bilən bilər. Çüyo formanı da bildirir, birləşmə yeri kimi izah oluna bilər.[3]. Bu cəhətdən yanaşıldıqda çənə aşağı və yuxarı çənə sümüklərindən ibarət bir bədən hissəsidir. Bir- birinə keçirilmiş, bərkidilmiş formadadır. Çox güman ki, bu ifadə çox danışan adamın çoxlu danışması, ağızının yorulması, çənəsinin yerindən çıxmasını sanki xatırladır və o anlamda işlənilə bilər. Bəzən də elə olur ki, bir adam əsnəyən zaman ağızını o qədər geniş açır ki, sanki çənəsinin yerindən çıxması görüntüsü yaranır. Bu ifadənin mənasını bu cür bu şəkildə də motivasiya etmək, fikrimizcə, bir tərəfdən mümkündür.

Qabağında ləbbeyk durmaq frazeoloji qovuşması – Ləbbeyk sözünün etimologiyasına baxıldıqda “əmrə müntəzir olmaq” mənasında işlənir. Yəni ifadə öz – özlüyündə semantikasını bəlli edir. Kiminsə qabağında baş əymək, əmrinə müntəzir olmaq, qeyd-şərtsiz razılaşmaq mənası ilə motivasiya oluna bilər.

Dedi qodu frazeoloji qovuşması. Bu frazeoloji ifadə bir sıra tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu qovuşma ətrafında bir sıra dilçilər müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bir sıra dilçilərin fikrinə görə, qovuşmanın tərkib hissəsi olan “qodu” hissəciyinin qovdu sözündən, digərləri isə qoydu feili ilə eyni kökdən olduğunu iddia edirlər. M. Adilovun fikrincə, tədqiq olunan qodu hissəciyi və yaxud qoydu feilinin dedi hissəciyi ilə bağlılığı yoxdur. Yalnız feil olmasına görə bunlar eyni qrupa (feil qrupuna) daxil edilə bilər. O da nəzərə alınmalıdır ki, birləşmə yaranması üçün komponentlərin eyni nitq hissəsi olması kifayət etmir. Bu

barədə M. Adilov qeyd edir: “Hər feil hər hansı feillə, isim isimlə və s. birləşib bir tərkib əmələ gətirə bilməz. Sözlərin bir vahid şəklində birləşə bilməsi üçün daxili əlaqə, rabitə də lazımdır. Başqa sözlə, ümumiyyətlə, qoşa sözlərin komponentləri bir-biri ilə ya sinonim, ya antonim, ya da korrelta(iv) münasibət olmalıdır.”Dedi-qodu” vahidinin ikinci komponentini “qovdu” və ya “qoydu” hesab etmək ona görə mümkün deyildir ki, bu feillərin “dedi” sözü ilə göstərilən semantik münasibəti yoxdur. Bəs buradakı “qodu” nədir? Bizə belə gəlir ki, bu sözün kökü “qo-“ olub, şəkilçisi “-du”, əslində “dedi” sözündəki eyni şəkilçiyə qafiyə məqsədilə işlədilmişdir. Buradakı “qo” müxtəlif variantlarda (qo//qud//qid) vaxtilə elə “de” (danış, söylə) mənasına gələn söz olmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un sonunda verilmiş lüğətdə “qu qılmaq” ifadəsi söz gəzdirmək kimi izah edilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da tam eyni tipli cümlələrdə işlənən “qu” və “xəbər” sözlərinin sinonimliyi heç bir şübhə doğurmur:”Əvvəl yigirmisi vardı Dirsə xana bu xəbəri gətirdi”. Ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxa gəlirdi və bir qu dəxi onlar gətirdilər”. “Qu deyəndə qulaq tutulur” ifadəsindəki “qu” sözü də “söz” mənasına gəlir.” [2, s.249-250].

Damokl qılıncı- daimi təhlükə, insanın başı üstündən əskik olmayan təhlükə. M. Adilov qeyd edir ki, bu qovuşma Siseronun qeyd etdiyi qədim yunan əfsanəsi ilə bağlı geniş yayılmışdır. “Sirakuz hökmdarı Böyük Dionisinin (e.ə.IV əsr) ən yaxın dostu və sevimlisi olan Damokl padşaha paxıllıq etdiyini bildirmiş, onu insanların ən bəxtəvəri hesab etdiyini söyləmişdi. Bunun müqabilində Böyük Dionisi onun yanıldığını sübut etmək məqsədi ilə bütün hakimiyyətini Damokla verərək onu öz yerinə şahlıq taxtına çıxardır. Əmrinə bütün sarayın müntəzir dayandığı Damokl zövq-səfa içərisində yaşamağa başlayır. Lakin bir dəfə ziyafət zamanı Damokl başı üzərində tükdən asılmış olan çox iri və iti bir qılınc görür. Damokl həmin yerdən qalxıb qaçdıqda Dionisi ona deyir: “Bu qılınc, hökmdarları daim hədələməkdə olan təhlükənin rəmzidir” [2,s.246].

M. Adilovun fikrinə görə, frazeoloji birliklərin (uyuşmaların) əksər hissəsi digər dillərə xas müvafiq vahidlərin kalkasından ibarət olur ki, bu da öz növbəsində bəzi vahidlərin tərcümə edilməsi probleminin düzgünlüyünü təsdiq edir. Bir neçə kalka frazeoloji vahidi nəzərdən keçirək.

Milçəkdən fil qayırmaq – izahı cüzi, xırda işin, hadisənin əhəmiyyətini həddən artıq şişirtmək anlamında verilir. M. Adilov tədqiqat əsərində bu ifadənin qədim yunan satiriki Lukianın (e.ə.I əsr) “Milçəyin mədhi” adlı əsərində ilk dəfə rastandığı qeyd edir [2, s, 81].

Dara bara salmaq qovuşması - Ümumiyyətlə, alimlərin fikrincə qovuşmanın komponentlərinin etimoloji cəhətdən izahı çox çətindir. Müasir dilimizdə bu ifadə hay- küy salıb aranı qarışdırmaq mənasında işlədilir. Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, bu qovuşmanın tərkib hissəsi olan **dara** hissəciyi ilə darı darımaq frazeoloji vahidi də işlənir. M. Adilov qeyd edir ki, “ “Darımaq” sözünün danışmaq, söylənməklə əlaqəsi “darabara (salmaq)” vahidində də müşahidə edilir. Habelə xalq dilində “darını kola tökmək” ifadəsi qeybət qırmaq, şəxs haqqında onun pisinə danışmaq mənasında işlədilir.” [2 , s. 376].

Nəticə

Azərbaycan dilində semantik bütövlük cəhətdən frazeoloji vahidlər qruplaşdırılarkən üç növ frazeoloji vahid göstərilir. 1) qovuşma; 2) uyuşma və ya birlik; 3) frazeoloji birləşmə . Bəzi dilçilər bu bütövlüyün əmələ gəlməsində məna motivləşməsinə əsas meyar kimi qəbul edirlər. Frazeoloji birlik (uyuşma) və frazeoloji birləşmə üçün motivləşməni qəbul edirlərsə, frazeoloji qovuşma üçün isə məna motivləşməsinin olmamasını qeyd edirlər.Fikrimizcə, hər üç frazeoloji vahidin formalaşmasında məna motivləşməsi mövcuddur. Qovuşma nədən məhz tərkibindəki komponentlərdən yaranıb sualını versək bunun cavabını vermiş olarıq. Düzdür, onu da qeyd edək ki, onun tərkib komponentlərindən biri və ya hər ikisi hal-hazırda dildə işlənməyə bilər. Amma onu da inkar edə bilmərik ki, qovuşmanın komponentləri vaxtilə işlək söz olmuşlar, hal-hazırda arxaıkləşmişlər və ya semantik sıxılmaya məruz qalmışlar. Bu səbəbdən fikrimizcə, qovuşmada da məna motivləşməsi vardır.

Ədəbiyyat

1. Adilov ,M. İ. Sabit söz birləşmələri / M.İ.Adilov, G.Yusifov – Bakı: Elm, – 2019. – 159 s.
2. Adilov, M.İ. Niyə belə deyirik / M. İ. Adilov – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 330s.
3. Əhmədov, B. Etimologiya lüğəti / B. Əhmədov – Bakı: Altun kitab, – 2015
4. Qurbanov, A. M. Ümumi dilçilik / A.M. Qurbanov. –Bakı: Maarif, – 1989. –568 s.
5. Mirzəliyeva, M. M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri / M.M. Mirzəliyeva. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, – 1995. – 146 s.
6. Mirzəliyeva, M. M. Türk dillərinin frazeologiyası: [2 cildə]/ M.M. Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, –2009. – 220 s.

РЕЗЮМЕ
ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗЫНИИ
С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ

Seidova S. A.

Ключевые слова: *фразеология, семантическая целостность, классификация, фразеологический союз, фразеологическое сочетание.*

В статье рассматривается изучение семантической целостности, которая является одной из структурно-семантических особенностей фразеологических единиц азербайджанского языка. В азербайджанском языке по семантической целостности выделяют 3 типа фразеологизмов. 1) фразеологический союз 2) фразеологическое единство или конвергенция 3) фразеологическое сочетание. Оценивается собственный подход каждого лингвиста к этому признаку, некоторые ученые указывают на возможность семантической мотивации компонентов во фразеологическом единстве и сочетании. Но отмечают отсутствие мотивации фразеологического сочетания. Короче говоря, мы заключаем, что мотивация смысла является одним из основных моментов для всех трех целых, будь то слияние или единство.

SUMMARY
STUDY OF PHRASEOLOGISMS IN MODERN AZERBAIJAN LINGUISTICS
FROM THE POINT OF VIEW OF SEMANTIC INTEGRITY

Seidova S. A.

Key words: *phraseology, semantic integrity, classification, phraseological conjunction, phraseological combination.*

The study of semantic integrity, which is one of the structural-semantic features of phraseological units of the Azerbaijani language the studied in the article. There are 3 types of phraseological units in terms of semantic integrity in the Azerbaijani language. 1) phraseological conjunction 2) phraseological unity or convergence 3) phraseological combination. Each linguist's own approach to this feature is evaluated. Some scientists point out the possibility of semantically motivating the components in the phraseological unity and combination. But they note that there is no motivation for the phraseological combination. In short, we conclude that motivation of meaning is one of the main points for all 3 wholes, confluence, fusion or unity.

DİLLƏRARASI OMONİMLİK

Şirinova Mayquba Mövlud qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

aynur.shirinova.79@mail.ru

Açar sözlər: *omonim, dillərarası omonimlik, semantika, polisemantika, ekvivalent, oxşarlıq*

Yunanca «homonymous» sözündən götürülmüş omonim termini eyni formanın fərqli mənə ilə birləşməsinə tamamilə əks etdirir.

Ənənəvi olaraq omonimiya “məna baxımından fərqli olan iki və ya daha çox səs vahidinin səs baxımından üst-üstə düşməsi” kimi müəyyən edilir [2, s.242].

Leksik omonimlərin yaranmasının əsas səbəblərini araşdıraraq.

1. Mənalarda daxili əlaqə itdikdə və omonim kimi qəbul olunmağa başlayanda polisemiyanın dağılması. Bu şəkildə, məsələn, *dana* sözü Azərbaycan dilində inəyin balasına deyilirsə, rus dilində bu söz (*дана*) 3-cü şəxsdə işlənən “verilib” deməkdir.

Polisemantik sözün mənalarının fərqliliyi tədricən baş verir, buna görə də bəzi hallarda müxtəlif mənalara müstəqil omonim sözlər hesab etmək və ya onları bir polisemantik sözün tərkib hissəsi kimi birləşdirmək barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu fərqlər lüğətlərdə də öz əksini tapır. Məsələn, Azərbaycan dilində “on” sözü say bildirdiyi halda, rus dilində “он” yəni o – üçüncü şəxsin təkini ifadə edir, və yaxud Azərbaycan dilində “son” sözü axır, nəticə mənasını bildirdiyi halda, rus dilində “сон” yuxu mənasını ifadə edir. Dilimizdə feil olan *sev* sözü rus dilində isim kimi işlənən *сев* sözü ilə omonimlik yaradır və mənası əkin deməkdir.

2. Alınmış söz yerli sözlə eynidir və ya iki alınma söz eynidir. *Brak* sözü alman dilindən götürülmüşdür, mənası “məhsul qüsuru” deməkdir. Bu söz rus dilində köhnə slavyan mənşəli *nikah*, “evlilik” sözü ilə üst-üstə düşür.

Omonimlərin fonetik və/yaxud semantik dəyişikliklər nəticəsində meydana çıxması L.V.Malaxovski tərəfindən də təbii hadisə hesab olunur [1, s.12]. Bu mühakimə, fikrimizcə, etirazlara səbəb olmamalıdır, çünki dil prosesləri müəyyən ana dili danışanların iradəsindən asılı olmayaraq, kortəbii şəkildə baş verir.

Məlumdur ki, dildə semantik dəyişikliklər fonetik dəyişikliklərdən daha çox və müxtəlifdir. Bəzi hallarda dilin inkişafı prosesində sözün sem quruluşunun zənginləşməsi, mürəkkəbləşməsi və digərlərində isə hər hansı semin aradan qaldırılması müşahidə edilir. Yeni mənalarda ilkin məna əsasında yarana və ya bir-birindən ardıcıl olaraq inkişaf edə bilər. Adətən, sözün semantik inkişaf tarixində hər iki proses birləşir.

Eyni zamanda, fərdi dəyərlərin itməsi də mümkündür. Bu zaman həm sözlərin ilkin mənaları, həm də törəmələr aradan qaldırıla bilər. Sözlərin semantik strukturunda hər hansı əlaqənin itirilməsinin nəticəsi digər leksik-semantik variantlar arasında semantik əlaqənin pozulması və omonim sözlərin yaranmasıdır.

Beləliklə, xarici dil sferasından yeni omonim sözlərin yaranması sosial baxımdan kommunikativ zərurətdir. Alınmış sözlərin səsinə gəlincə, bu səs yalnız ana dilinin "mono səslilik" sözü ilə təsadüfən üst-üstə düşə bilər. Bu təsadüf öz növbəsində semantik qanunların deyil, fonetik qanunların işləməsi ilə bağlıdır.

Dillərarası omonimiya (geniş mənada) dil səviyyələrinin eyni ardıcılığı çərçivəsində formal olaraq eyni olan, lakin təmasda olan dillərdə semantik cəhətdən fərqli olan hər şeyi əhatə edir. Lakin bir çox tədqiqatçıların fikrincə, dillərarası omonimiyanın əsas (və ən mühüm) hissəsi leksik səviyyədə - dillərarası leksik omonimlər kateqoriyasında qeyd olunur [3, s.4].

Dillərarası omonimlərin yaranmasının səbəblərini izah etməyin iki yolu var: praktiki olaraq təmasda olmayan dillərdə sözlərin təsadüfi üst-üstə düşməsi və genetik cəhətdən əlaqəli təkköklü sözlərin semantikasında sonrakı dəyişikliklər nəticəsində təsadüfi olmayan təsadüflər.

Sözlərin semantik quruluşunun semantik dəyişməsi və diferensiasiyasının yeganə səbəbi təbii ki, müdaxilə deyil. Dil öz inkişafında insanın maddi və mənəvi aləmi dərk etdiyi zaman baş verən ən kiçik dəyişikliklərə həssaslıqla reaksiya verir və onları dərhal lüğətdə təsbit edir. Və bu dəyişikliklər insan təfəkkür prosesi ilə sıx bağlı olduğundan, burada təhlil və sintezin mühüm rol oynadığı, eləcə də semantik kontinumun bölünməsində müxtəlif dillərdə müxtəlif assosiasiyalar, qeyri-bərabər əlaqələr və münasibətlər yaranır. Başqa cür ola bilməz, çünki müxtəlif yerlərdə və dillərdə insanlarda yaranan müəyyən birliklərin (hətta yaxından əlaqəli olanların) tamamilə eyni olması qeyri-mümkündür. Buna görə də etimoloji cəhətdən eyni sözlərin qeyri-bərabər semantik inkişafı, müxtəlif dillərdə onların omonim müxalifəti problemi müqayisəli semasiologiyanın ən maraqlı sahələrinə aiddir.

Ədəbiyyat

1. Малаховский, Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии. Л. : Наука, 1990. 240 с.
2. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. М. : Просвещение, 1976. 543 с.
3. Супрун, А. Е. Лексическая типология славянских языков. Минск : Изд-во БГУ, 1983. 47 с.

РЕЗЮМЕ МЕЖЯЗЫКОВАЯ ОМОНИМИЯ Шуринова М.М.

Ключевые слова: омонимия, межъязыковая омонимия, семантика, полисемантика, эквивалент, сходство

Межъязыковые омонимы уже много лет привлекают внимание лингвистов. Межъязыковые омонимы должны быть сходными и иметь разное значение «в степени сходства по звуковой или изобразительной форме». Межъязыковая омонимия может возникнуть при непосредственном контакте и сравнении языков. Межъязыковые омонимы – это слова двух и более языков, перекликающиеся по звуковой или изобразительной форме и различающиеся по смыслу (в разной степени).

SUMMARY INTERLINGUAL HOMONYMY Shirinova M.M.

Key words: homonymy, cross-linguistic homonymy, semantics, polysemantics, equivalent, similarity

Cross-linguistic homonyms have attracted the attention of linguists for many years. Cross-linguistic homonyms must be similar and have different meanings "in the degree of similarity in sound or graphic form." Cross-linguistic homonymy can arise during direct contact and comparison of languages. Cross-linguistic homonyms are words of two or more languages that overlap in sound or graphic form and differ in meaning (to varying degrees).

КОНЦЕПТ «СЕМЬЯ» В ПАРЕМИОЛОГИИ КАЗАХСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Мусабекова Урзада Абилкасимовна

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
mussabekova@yandex.kz

Ключевые слова: менталитет, этнокультура, семейные ценности, нравственности, сокровище, общество.

Концепт «семья» относится к первообразным концептам антропной обыденно-когнитивной концептосферы. Поскольку в нем отражены оценочные представления каждого этноса с этнических, эстетических, прагматических и других позиций, концепт «мать» является культурно и социально значимым концептом. Паремнология - это наука о постоянных оборотах речи, таких как пословицы, поговорки, афоризмы. Паремии отражают национальный характер, менталитет, традиции и ценности народа. Концепт "семья" является одним из ключевых и универсальных концептов в любой культуре, так как семья - это основа общества, источник жизни и нравственности. Также проявляется двойственная сущность концепта «мать», который семантически разложимым на биолого-генетический (репродуктивный) и социально-культурный компоненты и рефлектирует в изоморфических и алломорфических свойствах сопоставляемых этнокультурных языковых форм. В паремнологии многие поговорки и пословицы содержат упоминание матери, например: "Мать - кормилица", "Мать детей - дело святое", "Какая мать, такие и дети". Узнать о картине мира, об эмоциональных и культурных особенностях и ценностях того или иного народа можно через его язык, особенно через пословицы и поговорки. Так, паремнологический фонд языка имеет большое значение для понимания и оценки менталитета народов. Чтобы выявить роль семьи в казахском и узбекском обществах, обратимся к их пословицам и поговоркам. Однако прежде всего стоит рассмотреть само слово «семья» и его обозначение в толковых словарях. Концепт "семья" имеет важное значение в казахской и узбекской культурах и языках. В паремнологии (т.е. народной мудрости и поговорках) этих языков также отражаются различные аспекты семейных отношений и роли семьи в обществе. В узбекском языке семья обозначается термином «оила». Но данное слово имеет более широкое значение: под «оила» также можно подразумевать единицу в родственных сетях, представленная двумя или более поколениями. То есть оила может иметь и более сложную структуру, состоящую из старшего и младшего поколений. А в казахском языке существует исконно казахское слово «отбасы», что буквально означает «у огня» или «начало огня». Огонь, горящий в доме, символизирует зарождение новой семьи. Также в казахском языке понятие семья обозначает и слово «ошак». Оно тюркское по происхождению и имеет значение «печь, очаг». В тюркских языках понятие очага было тесно связано с такими понятиями, как «семья», «дом» и «род». Очаг выступал в роли хранителя жизни семьи и рода, и считалось, что когда умирал последний представитель рода, угасал и его очаг. Семья традиционно являлась главной ценностью в жизни узбеков и казахов, подтверждение чему можно найти в огромном количестве их пословиц и поговорок. Благодаря им можно понять концепт семьи у этих народов: строение семьи, отношения между членами семьи и родственниками, иерархия в семье, отношения между супругами, хозяйство. Так, казахи с детства учили своих детей чтить память и почитать предков до седьмого колена: «Жеті атасын білмеген жетесіз» (Непутев тот, кто не знает своих предков до седьмого колена), «Жеті атасын білмеген – жетімдіктің белгісі» (Если до седьмого колена своей родословной не узнаешь – сиротой прослывешь). Уважение к старшим являлось основой воспитания каждого ребенка. Такой принцип «Үлкен – Кіші» (старший – младший) действовал как внутри казахской семьи, так и в целом во взаимоотношениях между людьми. У узбеков культура в плане отношения к старшему поколению такая же, что видно, например, по следующей пословице: «Qarisi bor uyning - parisni bor» (Семья, в которой есть пожилой человек, обладает самым драгоценным сокровищем). В паремнологии, как и в других областях языковедения, концепт "семья" может быть представлен различными поговорками, пословицами и крылатыми выражениями, которые отражают различные аспекты и нюансы этого понятия. Некоторые из таких выражений могут включать: Семья - это главная опора в жизни человека; Семья - это тот круг людей, где всегда найдется поддержка и понимание; Разные семьи - разные обычаи; Семья - это те, кто всегда рядом, даже когда все остальные уже давно ушли; Семья - это святое; Семья - это не только кровные связи, но и те люди, которые стоят рядом и помогают в трудную минуту. Эти выражения отражают значимость и важность семьи в нашей жизни, а также разнообразие традиций и обычаев, которые связаны с этим понятием. Многие из этих пословиц и поговорок утверждают, что материнская любовь является самой сильной и преданной формой любви, и что мама играет очень важную роль в жизни ребенка. В целом, концепт "мать" в паремнологии олицетворяет многие качества, которые ценятся в различных культурах, такие как забота, защита, преданность и любовь. Например, в некоторых культурах мать считается центром семьи, который обеспечивает ее единство и благополучие.

В узбекской и казахской паремнологиях концепт "мама" отражает идею материнской заботы, любви и защиты. Существует множество пословиц и поговорок, в которых упоминается "мама" как символ этой концепции.

1) *Мать очень дорога для всех. Матери, будучи великими, богаты тайнами, искренними, неравными, Любящими чудеса света.*

На узбекском:

Она - олам фахридир. (Мать – гордость Вселенной).

Она меҳрибон, ота – ғамгузор. Мать – добрая, отец заботливый.

«Амма – хола йиғилиб она бўлмас». (Тетя не может заменить маму).

На казахском:

Анасыз өмір – сөнген көмір. (Жизнь без матери – потухший уголек)

Күннің шуағы – жылы, ананың құшағы – жылы. (Солнечные лучи – теплы, материнские лучи теплы)

Ағайын – алтау, ана – біреу. (Родни много, а мать одна).

2) *Мать является символом поддержки, защиты и спокойствия в обеих языковых культурах.*

Мать защищает и поддерживает своего ребенка в любой ситуации.

На узбекском:

«Онанинг бир кули бешикни, бир кули дунёни тебратади». (Одна рука матери качает колыбель, одна – мир).

«Она оёғи билан бешикни, қўли билан рўзғорни тебратар». (Мама качает ногой колыбель, а рукой время).

Отаннинг чорбогида колгунча, онаннинг чарх калаваси билан кол.

Отанни яхшилигини бемор бўлсанг биларсан (Добрая ли твоя мама, узаяшь, когда заболеешь).

На казахском:

Ананың көңлі балада, баланың көңлі далада.

Ананың сүйген жері отқа күймейді, оқ та тимейді.

3) *Когда мы проанализировали паремии казахского и узбекского языков со словом «мать», стало ясно, что любая мать так любит своего ребенка на протяжении всей жизни, что ничего не ожидает взамен. Её любовь безгранична.*

На узбекском:

«Она - хаётнинг гули, бола - унинг булбули» (Мама – цветок жизни, ребенок – ее соловей).

«Боласи кўча кезар, онаси бағр ин эзар»

«Она меҳрибон, ота ғамгузор» (Мать -добрая, отец -строгий)

«Ота - она дуоси, ўтга сувга ботирмас» (Родительское благословение не утонет в воде, не сгорит в огне)

На казахском:

Анаға баланың алалығы жоқ. (Матери все дети разны, одинаково сердцу больны).

4) *Любовь матери к своему ребенку несравнима. В то же время она иногда бывает резкой и сердитой по отношению к своему ребенку. Но это только вежливым, благородным, честным и целомудренным. Ребенку не стоит по этому поводу огорчаться. Хорошая мать, как бы она ни ценила своего ребенка, сурово относится к нему в воспитании.*

На узбекском:

«Она меҳридан ота қаҳри ортик» (Материнская любовь сильнее ярости отца)

«Отанинг сўккани – севиш, онанинг ургани - ўпиш» (Если папа бьет -это любовь, если мама бьет – поцелуй).

На казахском:

5) *Как в казахском, так и в узбекском языках девочки часто имеют сходство внешне и характером со своими матерями.*

На узбекском:

«Киз берсанг, отасига караб бер, киз олсанг онасига караб ол»;

(Выдавай дочь замуж, смотря на отца жениха, бери замуж девушку, смотря на мать невесты)

«Эшиги ёмоннинг уйига борма, онаси ёмоннинг кизини олма»; (Не ходи в гости в негостеприимный дом, не бери девушку замуж, чья мать злая). «Кизни онаси тийсин, угилни – отаси» (Пусть девочку воспитывает мать, сына – отец).

«Теракка караб тол ўсар, онага караб киз ўсар». Ива растет навстречу тополю, девочка растет навстречу матери).

На казахском:

Таза сабаның қымызын іш, мейірман ананың қызын ал. (Пей кумыс из

чистой посуды, женись на девушке, мать которой доброжелательна).

Шеше көрген тон пішіді

Әкені көріп ұл өсер, шешені көріп қыз өсер.

б) В обеих языковых культурах пословицы отражают необходимость уважительного отношения к матери, особенно в пожилом возрасте.

На узбекском языке:

«Отасини оғритган эл ичида хор булар, онасини оғритган парча нонга зор бўлар»;

«Ота-онасини танимаган, тангрини танимас»;родителей, и признаст Всевышнего)

«Онасини суйганнинг боласини суй».; (Люби ребенка, который любит свою мать)

«Онангга бошингни хам кил, отангга ғамингни кам кил»;

На казахском языке:

Ана алдында құрмет, ата алдында қызмет.

Анаңа ауыр сөз айтпа, атыңа ауыр жүк артпа.

7) Любая мать имеет способность почувствовать его внутренние переживания.

На узбекском:

«Ота ақл, она - идрок» (Отец – разум, мама -чувства).

«Ота билак, она юрак» (Отец -запястье, мама -сердце).

На казахском:

Баланың білегі ауырса - ананың жүрегі ауырады.

Когда мы проанализировали пословицы на казахском и узбекском языках, выяснилось, что в обеих языковых культурах прослеживается негативное отношение к мачехе.

На узбекском:

«Дунёда хар нарса топилар ота - она топилмас» (Во всем мире ты не найдешь то, что может заменить родителей).

«Онанг ўгай бўлса, отанг ўзингни эмас» (Когда твоя мать - мачеха, твой отец - не твой).

«Онали боланинг огзи уйнар, онасиз боланинг кузи уйнар» . У ребенка, у которого есть мама, будет играть улыбка на лице, а у ребенка, у которого нет мамы, будут играть глаза).

На казахском:

Өз шешен – баурсак, өгей шеше – сарымсак. (Родная мать словно сладкий баурсак, мачеха – горький чеснок).

Таким образом, наблюдения за вербализацией концепта «мать» в пословицах казахского и узбекского паремиологического слоя сравниваемых универсальностью. В ходе исследования выявлены наиболее характерные признаки концепта «мать» в узбекских и казахских пословицах и поговорках. Это - «любовь», «опека», «забота», «хорошее отношение», «равноправие», «солидарность», «руководство», «иерархия», признаков по наследству», а также «воспитание детей». Этот слой в основном представляет собой ценностное измерение концепта, выражается в пословицах, семантика которых в сравниваемых языках часто соответствует. В пословицах казахского и узбекского народов нашли отражение все стадии развития семьи: от ее создания, т.е. вступления в брак, до рождения детей и внуков, их воспитание, отношение детей к родителям, родителей к детям, мужа к жене, старшему поколению и т.д. Более того, в паремиологическом фонде отражены все линии общения между родственниками: супруги, родители — дети, дети — родители, члены одного поколения, представители более отдаленных степеней родства. В результате сравнения пословиц и поговорок было выявлено, что оба народа имеют похожую культуру и схожие концепты семьи в их культуре.

Литература

1. Абильдинова Ж. Б. Репрезентация социобиологического концепта «мать/ана/mother» в русском, казахском и английском языках (на материале ассоциативного эксперимента) / Ж. Б. Абильдинова. – Текст непосредственный // Молодой ученый. – 2019 – № 50 (288).
2. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж: изд-во Воронежского
3. Тагаева С.У. “Концепт “мать” в узбекской и немецкой паремиологии / Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Фил.науки”. 2021; – С. 34-35.

XÜLASƏ
QAZAX VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNİN PAREMIOLOGİYASINDA "AİLƏ" KONSEPTİ
Musabekova U.A.

Açar sözlər: mentalitet, etnik mədəniyyət, ailə dəyərləri, mənəviyyət, xəzinə, cəmiyyət

Məqalədə xalqın milli xasiyyətini, mentalitetini, adət-ənənələrini, dəyərlərini əks etdirən atalar sözləri və məsəllərdən bəhs edilir. "Ailə" anlayışı hər bir mədəniyyətdə əsas və universal anlayışlardan biridir, çünki ailə cəmiyyətin təməli, həyatın və mənəviyyət mənbəyidir.

SUMMARY
THE CONCEPT "FAMILY" IN THE PAREMIOLOGY OF THE KAZAKH AND UZBEK LANGUAGES
Musabekova U.A.

Key words: mentality, ethnic culture, family values, morality, treasure, society.

The article deals with proverbs and sayings that reflect the national character, mentality, traditions and values of the people. The concept of "family" is one of the key and universal concepts in any culture, since the family is the foundation of society, the source of life and morality.

УРОК РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Мусаева Амина Табагюль гызы
Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан
amina.musayeva@list.ru

Ключевые слова: коммуникативная направленность, виды речевой деятельности, общение

Урок по предмету «Деловая и академическая коммуникация на иностранном языке» (русский язык) имеет ряд специфических черт, которые обусловлены основной стратегией обучения: направленностью на коммуникацию. Две особенности являются основополагающими и выделяются всеми исследователями.

1. Комплексный характер урока. Преподаватель уделяет внимание всем четырём видам речевой деятельности: слушание с пониманием, говорение, чтение, письмо. На каждом конкретном занятии один из видов речевой деятельности является ведущим.
2. Коммуникативная направленность урока, которая выражается в практической направленности, т.е. в умении пользоваться языком как средством общения. При этом грамматика не является самоцелью обучения. Материал по грамматике обеспечивает эффективность процесса обучения, его практическую направленность.

Степень владения грамматикой проявляется в итоге в самой речи (устной и письменной, монологической и диалогической) обучающихся.

Для развития устной речи необходимо использовать учебные ситуации общения. Так, задания при этом могут формироваться примерно следующим образом:

1. *Анар сегодня на занятия не пришёл, Ахмед, Позвоните ему и узнайте, не заболел ли он* (активная лексика: *чувствовать себя, болеть, вызвать врача, пойти в поликлинику, аптеку, купить лекарства*).
2. *Айшен, ваша сокурсница Мехин хорошо выступила на заседании студенческого научного общества. Поздравьте её, пожелайте успехов* (активная лексика: *работать в библиотеке, научная статья, тема, доклад*).

Перед обучающимися четко определена задача (о чём спросить, что узнать у собеседника и т.д.). Выполнение задания обеспечивается языковым материалом (слова, словосочетания и речевыми единицами, фразами, клише), который был дан ранее или усваивается.

Задания, направленные на развитие коммуникативных навыков, могут быть рекомендованы в работе над такими темами, как «Знакомство», «В магазине», «Библиотека» и др.

В статье дан фрагмент урока по теме «Библиотека».

Фрагмент урока по обучению лексике в составе темы «Библиотека».

Цель урока:

- ввести и закрепить лексику, связанную с изучаемой темой;
- активизировать сочетаемость слов, связанных с данной темой;
- сформировать лексические навыки употребления тематических слов.

Ход работы:

- введение тематической лексики;
- наблюдение за сочетаемостью введённых слов и за их грамматическими особенностями;
- активация тематической лексики с помощью условно-речевых и речевых упражнений.

1. **Прочитайте диалоги. Выпишите опорные слова и словосочетания, относящиеся к теме: «Библиотека»**

Упражнение вводит лексику по теме. Семантизация происходит на основе контекста. Лейла в регистратуре библиотеки. Она обращается к библиотечному работнику.

- Я хочу записаться в библиотеку. Что мне для этого нужно?

- Паспорт и фотография.

- К сожалению, у меня нет с собой фотографии. А мне бы хотелось поработать в читальном зале уже сегодня.

- Сколько времени вы будете работать? Я могу выписать вам временный читательский билет без фотографии на один месяц.

- Спасибо. Я буду заниматься каждый день.

- Познакомьтесь с правилами библиотеки и запомните формуляр.

Лейла в библиотеке. Она видит там свою однокурсницу Шахане.

- Шахане! Как хорошо, что я тебя встретила.

- Привет Лейла! Ты здесь первый раз?

- Да. Хочу найти материал для курсовой работы по лексике.

- Давай я тебе помогу. Нужно поискать в каталоге. Ты хочешь посмотреть монографии или статьи?

- И то другое.

- Тогда ищи в систематическом каталоге.

- А потом? Как мне получить книги?

- Заполни требование, не забудь указать шифр книги. Требование отдай библиотекарю. Через двадцать минут твой заказ будет выполнен.

- А на завтра я могу заказать?

- Конечно. Книги с утра будут ждать тебя на полке.

- Как удобно!

2. а) **Проверьте, были ли указанные слова и словосочетания в диалоге.**

б) **Попробуйте догадаться о значении новых слов. Проверьте себя по словарю.**

Учащийся, сопоставляя выписанные слова и словосочетания с указанными в этом упражнении, внимательно семантизирует новую лексику. Кроме того, упражнение развивает языковую догадку.

читатель, библиотекарь, библиотечный работник, библиограф, дежурный библиограф, консультант;

читательский билет, временный читательский билет;

систематический, предметный, алфавитный каталог;

формуляр, требование;

автор, название, год и место издания, шифр книги;

записываться – записаться в библиотеку; брать – взять книгу на дом,

выписывать – выписать, заказывать – заказать, получать – получить книгу.

Лексическая работа является лишь частью работы на занятии, она лишь формирует активный и пассивный словарь. Упражнения на наблюдение за сочетаемостью лексики русского языка развивают не только умение читать, но и развивать языковую догадку. Формирование речевых умений находится в сфере задач обучения.

Литература

1. Методика преподавания русского языка как иностранного. Под. Ред. Л.С.Крючковой. М.: АОЗТ, 2001, 246 с.
2. Протасова Т.Н., Соболева Н.И. Методика преподавания русского языка как иностранного на подготовительном факультете. М., 1978, 143 с.
3. Джафаров М.М., Гувейнов Ф.Ю. Русский язык. Баку: Мутарджим, 1997, 163 с.

XÜLASƏ
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ RUS DİLİ XARİCİ DİL KİMİ DƏRSİ
Musayev Ə.T.

Açar sözlər: kommunikativ istiqamət, nitq fəaliyyətinin növləri, ünsiyyət

“Xarici dildə (rus dilində) işgüzar və akademik kommunikasiya” mövzusunda dərs bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Təlimin əsas vektoru - ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı göz qabağındadır. Qrammatik Material tədris prosesinin səmərəliliyini təmin edərək dörd növ nitq fəaliyyətinə diqqət yetirməyi tövsiyə edir. Məqalədə "Kitابخana" mövzusunda bir dərs parçası, müxtəlif növ tapşırıqlar verilir.

SUMMARY
LESSON OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE AT THE PRESENT MODERN PERIOD
Musayeva A.T.

Keywords: communicative orientation, types of speech activity, communication

The lesson on the topic “Business and academic communication in a foreign language (Russian)” has a number of features. The main vector of training - the development of communication skills-is obvious. Grammatical Material recommends paying attention to four types of speech activity, while ensuring the effectiveness of the educational process. The article provides a fragment of a lesson on the topic "Library", various types of tasks

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ КОНТЕКСТ САКРАЛЬНЫХ ЧИСЕЛ В ЭПОСЕ «МАНАС»

¹Садыков Ташполот, ²Касымбекова Нурида

¹Бишкекский государственный университет им. К.Карасаева, Бишкек, Кыргызстан

²Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К.Ахунбаева, Бишкек, Кыргызстан

tashsadykov0097@gmail.com ; nurida.kasymbekova@mail.ru

Ключевые слова: сакральные числа, эпические тексты, числовое пространство, количественный анализ, показатель частоты, национально-культурная особенность.

Числовые эпические универсалии эпоса «Манас» составляют определенную микросистему, выполняющую разноплановую функцию в семантической структуре произведения. Активное использование в эпических произведениях этой категории лексически свидетельствует о наличии в них глубоких сакральных значений.

Путем определения числовых понятий, осуществления частотного анализа и выявления художественно-эстетических функций, а также анализа семантических закономерностей в полной мере раскрываются поэтические особенности эпоса «Манас», в котором описываются различные формы мировоззрения наших предков, масштабная картина эпического мира.

В эпосе встречаются группа единиц, десятков, сотен и тысяч, среди которых преобладает группа десятков. Встречаются почти все семантические группы числительных. В частности, количественные числительные от 1 до 90 000. Наиболее часто встречается число 40, доля употребления которого составляет 33,5%. Есть также числительные, которые используются только один раз: 17, 18, 24, 26, 32, 45, 47, 58, 3000 и др. Некоторые числительные вообще не используются: 23, 44, 49 и др. Помимо этого использованы порядковые и собирательные числительные от 1 до 7, а также приблизительные числительные (шесть-семь, около десяти, около сорока), в образовании которых могут участвовать такие аффиксы как *-дай*, *-ча*, *-даган* (около сорока, шестьдесят, сотен) и, наконец, встречаются групповые числа (по два, по девять) и дробные числа типа половина (0,5), два с половиной (2,5) и др. Следует отметить, что в эпосе используются в целом 67 числительных, их частотный показатель в эпосе «Манас» составляет 1,2%. По активности выделяются 18 числительных. Эти числительные сравнивались с эпическими числами других народов (монгольскими, калмыцкими, узбекскими, русскими, якутскими, хакасскими, бурятскими), соответствующие сведения которых были взяты из трудов Э. Избековой [2]. Для исследования были выбраны числа 3 и 7, частота использования которых на высоком уровне и они встречаются практически во всех произведениях, а использования таких чисел как 4, 9 и 40 составляет 62%.

Нумеративы в кыргызском языке впервые были изучены в трудах С.Кудайбергенова [5], Н. О. Чечейбаевой [12] и Э. Нуруева [7]. Всего из эпоса «Манас» было выявлено 410 лексем, относящиеся к единицам измерения, которые были классифицированы по семи признакам, 54% из которых составляют единицы, связанные со временем (время, возраст). Также пространственные (длина,

высота) единицы составляли 17%, единицы, связанные с определением объема занимали 3-е место по частоте употребления и составляли 11%. Следует также отметить, что единицы, относящиеся к групповым числительным занимают 4 позицию, что составляет 10%, а единицы, используемые для определения веса и емкости, составляют 6%. Денежные единицы, единицы стоимости и богатства составили 0,7% и, наконец, 0,5% т.е., наименьшую прослойку от общего числа языковых единиц составляли единицы, выражающие часть, ряд, половину целого.

Число три. Рассматривается как сакральное число, имеющее исключительное значение, как главная константа мифопоэтического макрокосмоса и как образец «гармонии», «целостности». По мнению ученого В. Фирсова, он открывает магический счет, благодаря которому начинают зарождаться новые вещи [10: 125]. Три этажа. В понимании древних кыргызов мир состоит из трех слоев: верхний мир – небо (мир птиц), средний мир – земля (мир людей и копытных), нижний мир – подземный мир (мир пресмыкающихся). Герой Манас в произведении представлен как составная часть мироздания. Здесь Небо — отец, Земля — мать, а Манас, рожденный из двух этих начал, — столп трехслойного мира, центр, соединяющий Небо и Землю. Триединство, гармония, совершенство. Алооке-хан разбил сорокаюртного кыргызского народа и, разогнав кыргызов во все стороны, разделив и уничтожая, хотел стереть имя кыргызского народа с лица земли, жаждал тем самым разрушить целостность, единство кыргызов. По мнению Будагова, в турецком и чагатайском языках означает «кровный родственник» [8: 641]. Три героя, три льва и три храбреца нападают на бесчисленное множество врагов. Таким образом, частое употребление таких эпитетов, связанных с числом три, по отношению к кыргызским батырам означает их единство, солидарность, единство их намерений. Три — святость. Поглаживание по лбу Манаса отцов Кызыр, Олуя, дервишов не единожды, а три раза подряд, обнаружение Кумайыка, пока тот за три дня превратился в птицу, и то, что герой Манас находит силу в непостижимых мирах, это – знак добра и покровительства сил невидимых миров. Три – ритуальный компонент.

Число четыре. Существует несколько точек зрения на этимологию числа четыре. Например, Г. Рамстедт, А. Самойлович рассматривали его параллельно числу *dörben* «четыре» в монгольском языке и считали, что корень (*dö-*) равен единице, Э.Тенишев связывает его с «указывающей» функцией пальца и поясняет, что оно происходит от древнетюркского глагола *тюрт-//торт-* «толкать» [9: 167]. Ю.А.Чанышев также считает, что число “*to:rt*” - “четыре” у тюркских народов производилось лексико-семантически с помощью слов “*tur*” - “накатывать, заворачивать” + *t(y)* “палец» [9: 203]. В эпосе «Манас» много языковых единиц, в которых число четыре является основой. Торт тулук (собир. скот, четыре вида домашнего скота). Данное понятие встречается в эпосе 186 раз, что составляет 22%. Имея разные стилистические окраски, использовался в разных семантических оттенках: 1) благодать, достаток, слава и почет, богатство: «быстро он среди манжу- калмаков превратился в богатого, почетного человека, у которого все ладно» [4: 26]; Богатство и расходы кочевники измеряли количеством скота: «Төрт түлүктүү каран мал, Зарып кылып шер издеп» (кырг.) [4: 38]; 3) грабежи, разгром, разрушение: «Төрт түлүк малың чачамын» был пределом угроз со стороны врагов. Почти 85% примеров имеют негативную стилистическую окраску. Четыре угла земного шара (Төгөрөктүн төрт бурчу). Ряд таких ученых, как В. Иванов, В. Топоров, Н.Жуковская, А. Хроленко, связывают число «четыре» с поперечной структурой космической модели мира. Кыргызы также воспринимали мир как четырехмерный и рисовали круг в прямоугольник. Это говорит о том, что вселенная имеет четыре основных направления. Это подтверждается тем, что вестники на поминке Кокотоя отправляются во все четыре стороны земного шара [4: 83]. Это представление наложило отпечаток не только на духовную культуру, но и на структуру материальной культуры – жилища-дома, строение мавзолея, головные уборы – калпак, тюбетейки, шапки, сшитые в четыре поля.

Число семь. В древнетюркском, ногайском – *йети*; в кыргызском, алтайском – *жети*, карачайском – *джети*; туркменском, гагаузском, караимском *11 – yedi*; казахском, каракалпакском – *zhetti*; башкирском – *ете*; татарском *jide*; узбекском, уйгурском – *yetti*. Г. Рамстедт связывает этимологию числа *je- + ti* со значением «палец, для поедания пищу (*palec-edok*)» [7: 66]. М. Хартманн и М. Ряснен предполагают, что слово *jet-di>jeti*, обозначает «прибыло, готово» образовано от глагола *jet* – «достигать» [9: 155]. Э.Р.Тенишев в своих исследованиях выражал согласие с упомянутыми выше мнениями относительно числа семь [9: 169]. Среди теорий, объясняющих сакральное значение числа семь в науке, можно выделить две гипотезы. Первая из них принадлежит Б. А. Фролову, по мнению которого «в основе понятий, связанных с числом семь, лежит наблюдение повторяющегося движения Луны, семидневная фаза Луны способствовала сакрализации данного числа» [11: 294]. Вторая гипотеза была предложена специалистом по инженерной психологии

Миллером, по мнению которого электронная единица количества информации, которую человек может воспринять, понять и запомнить, равна 7 ± 2 [11: 119; 6]. Число семь является частью мифологического понятия. В понимании древних тюркских народов, число семь отражает мифологическое пространство. То есть по их мнению, мир состоит из семи слоев: восток, запад, север, юг, и к четырем направлениям, определяющим пространство, добавили небо, землю и подземелье. В результате как отмечали В. Н. Топоров и В. Евсюков, была создана модель или формула мироздания $4+3=7$ [11: 302]. Число семь в составе народной медицины. Согласно поверьям, мощные магические свойства числа семь нашли широкое применение в народной медицине, благодаря таким атрибутам, как семь различных изделий и нитей. Некоторые лечебные песни пелись семь раз. Семь повторов использовались, когда трехкратное повторение ритуала не помогало. Идея семи поколений среди кыргызов, служащих социальным законом, социокультурным регламентом, правилами биологических популяций и мести за семь отцов, также является одним из ключевых вопросов в произведении. После тайных донесений провидцев Эсенкана, несмотря на тщательные поиски, родился Манас Баатыр, отомстил за семь поколений отцов. Такие примеры можно услышать от самих врагов: “Жети атасын жайладык, кол-аягын байладык. Кордук салып баарысын, Манастын мындай өчү бар” [4: 74].

Число девять. В древнетюркском языке – toquz; в кыргызском, алтайском, кумыкском языках – toyuз; в азербайджанском, туркменском – dokuz; в башкирском, татарском – tugiz; в уйгурском – toqquz, в чувашском – таһӑр. По мнению Г. И. Рамстедта, слово toquz образован от лексемы монгольского языка tokur «несгибаемый (о большом пальце)» [9: 78]. В тюркском языке дөкiр, в современном чувашском языке произносится как тохар. Слово 12 Дөкiр в переводе с монгольского языка означает «неподатливый» и употребляется по отношению к человеку. Появление слова «Тогуз» при помощи слов төкiр, дөкiр связывают с соответствием звуков р-з. Известно, что соответствие р-з в тюркских языках часто служит критерием для выделения грамматического значения слова [9: 202]. На примере эпоса «Манас» можно выделить ряд функциональных значений числа девять в кыргызском языке: «пространство, единица длины»: на пересечении девяти дорог, девятидневная дорога к назначенному месту; «числовая единица»: в эту группу входят слова, обозначающие количество одушевленных и неодушевленных предметов и количество действий. «выражает крайнюю трудность осуществления тех или иных действий» – отражает интенсивность действия: девять схваток пришло за раз, получить ранение в девяти местах. Группа «отрицательных персонажей»: девять пиратов – группа разбойников, занимающиеся разбоем; девятиглавый, огнедышащий дракон. «Единица времени»: говорится: сражаясь девять дней и девять ночей, Чубака покинули силы; по совету мудрого Акбалты горстка людей были сосланы на Алтай, где они сеяли урожай, копали золотые и серебряные прииски и окрепли, стали зажиточными за 8-9 лет. Восемь или девять лет спустя можно охарактеризовать как конец цикла невзгод, голода и страданий. «Единица виры и уплаты штрафа»: вира, пеня за убийство, за увечье девятикратном размере, которая широко использовались у кыргызов с древних времен.

Число сорок: а) важное, священное количество времени, период (сорок дней после рождения или смерти); б) определенный порог (мужчина имеет право голоса в совете старейшин только в сорокалетнем возрасте); в) полнота, цельность (сорок раз говорил, сорок раз терпел, терпи и в сорок первый раз); г) длина дистанции (сорок шагов); д) выражает семантику множественности. На примере эпоса «Манас», представления, связанные с числом сорок, можно разделить на следующие группы: этнонимические названия (сорок племен, сорок домов, кыргызы с сорока домами, сорок девушек); этнографический (в рамках обрядов – сорокодневка после рождения, сорокодневка после смерти, сорок дней оплакивать); эпические (сорок витязей, сорок девиц, сорок чилтен, якобы незримо живущие среди людей и обладающие сверхъестественной силой); метрологические (сорокофутовый дворец, сорокодневная свадьба, темница, с глубиной в сорок арканов); анатомические названия (двенадцать конечностей, сорок вен, разрываются сорок ребер). Таким образом, число сорок имеет богатый прикладной характер, его магические свойства глубоко внедрились в сознание, что и сделало возможным столь широкое его использование.

Путем использования метода количественного анализа чисел и понятий меры в эпосе «Манас», выявлено «пространство чисел» (по Хроленко). В целом в произведении было использовано 67 имен числительных 3 718 раз. В среднем на каждые 23 строк приходится 1 имя числительное, что составляет 1,4% от общего словарного состава эпоса.

Литература

1. Акмолдоева, Ш. Б. “Манас” – форма духовного освоения действительности древними кыргызами [Текст] / Ш.Б.Акмолдоева. –Бишкек. 1998. –168 с.
2. Избекова, Е. И. Числительные в олонхо: структура и семантика [Текст]/ Дис. ... канд. филол.наук. –Якутск, 2000. –152 с.
3. Иоселев, М. Я. Происхождение магических сил //Страны и народы Востока. Вып.4. –Москва: Наука, 1965. –241 с.
4. Каралаев, С. Манас, I китеп [Текст]/ С. Каралаев. –Бишкек: Турар, 2010. –1005 б.
5. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы [Текст]/ С.Кудайбергенов. –Ф.: Китап, 1957. –120 б.
6. Миллер, Дж. А. Магическое число семь плюс минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию // Инженерная психология [Текст]/ Дж.А.Миллер. – Москва: Прогресс, 1964. –225 с.
7. Нуруев, Э. Кыргыз тилиндеги нумеративдер [Текст]/ Э.Нуруев. –Б., 2002. – 128 б.
8. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общeturкские и межтюркские основы на гласные) [Текст]/Э.В.Севортян. –М., 1974. –767 с.
9. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика (СИГТЯ). 2-е изд. / Отв. ред. Тенишев Э. Р. –Москва, 2001. –414 с.
10. Фирсов, В. Н. Тайная жизнь чисел [Текст]/ В. Н. Фирсов. –М., 2002. –358 с.
11. Фролов, Б. А. Представление о числе 7 у народов Сибири и Дальнего Востока // Бронзовый и железный век Сибири. –Новосибирск: Наука, 1974. –294-303 с.
12. Чечейбаева, Н. Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор [Текст]/ Н.Ө Чечейбаева. –Ф., 1978. –320 б.

XÜLASƏ

“MANAS” DASTANINDA SAKRAL RƏQƏMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ KONTEKSTİ

Sadykov D., Kazymbayova N.

Açar sözlər: *müqəddəs rəqəmlər, epik mətnlər, ədədi məkan, kəmiyyət təhlili, tezlik göstəricisi, milli-mədəni özəllik.*

S.Karalayevin variantı üzrə “Manas” eposu müqəddəs məna daşıyan rəqəmlərin etnolinqvistik təhlili üçün əsas seçilmişdir. Yalnız 67 rəqəm yoxlanılıb. Nəticədə, rəqəmlərin tezlik göstəriciləri monqol, kalmık, özbək, rus, yakut, xakas, buryat dastanlarının müvafiq məlumatları ilə müqayisə edilir. Bu məlumatlar Subrakova, Pyurbeyev, Saqaster, Jukovskaya, Juraev, Pravednikov, İzbekova, Tsydendambaevanın əsərlərindən götürülmüşdür. Bu şifahi xalq əsərlərinin əsasən epik göstəricilərinin üst-üstə düşdüyü diqqəti çəkir. Bütün epik əsərlərdə rast gəlinən göstəricilər sayəsində milli-mədəni xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün 3 (üç), 4 (dörd), 7 (yeddi), 9 (doqquz), 40 (qırx) rəqəmləri seçilmişdir. Onların hər biri üçün “rəqəmlər məkanı”nın xarakterik xüsusiyyətləri (Xrolenkoya görə) müəyyən edilir. Orta hesabla hər 23 sətirdə rəqəmlərə rast gəlinir və eposun ümumi lüğətinin 1,4%-ni təşkil edir. Onların etnolinqvistik mahiyyətinin və müqəddəs mənasının tədqiqində belə qənaətə gəlinir ki, onların insan şüuru üçün dərk olunmayan qüdrətli sirləri, xeyir və ya şərlə müşayiət olunan xassələri qədim dövrlərin mifoloji və dünyagörüşü ideyalarının kod açarı ola bilər.

SUMMARY

COMPARATIVE CONTEXT OF SACRED NUMBERS IN THE EPOS “MANAS”

Sadykov T., Kasymbekova N.

Key words: *sacred numbers, epic texts, numerical space, quantitative analysis, frequency indicator, national and cultural peculiarity.*

The epic “Manas” according to the version of S. Karalaev was chosen as the basis for an ethnolinguistic analysis of numbers with sacred meanings. Only 67 numerals were examined. As a result, the frequency indicators of numerals are compared with the corresponding data of Mongolian, Kalmyk, Uzbek, Russian, Yakut, Khakass, Buryat epics. These data are taken from the works of Subrakova, Pyurbeyev, Saqaster, Zhukovskaya, Zhuraev, Pravednikov, Izbekova, Tsydendambaeva. It draws attention to the fact that the epic indicators of these oral folk works basically coincide. The numbers 3 (three), 4 (four), 7 (seven), 9 (nine), 40 (forty) are chosen to determine national and cultural characteristics, thanks to indicators found in all epic works. The characteristic features of the “space of numbers” (according to Khrolenko) are determined for each of them. On average, numerals are found in every 23 lines and make up 1.4% of the total vocabulary of the epic. In the study of their ethnolinguistic nature and sacred meaning, it is concluded that their powerful secrets, incomprehensible to human consciousness, their properties, accompanied by good or evil, can be the code key of mythological and worldview ideas of ancient times.

ИНТОНАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ВОПРОСОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Сафарзаде Амина. Э.

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

amina.safarzade@mail.ru

Ключевые слова: интонационные контуры, нисходящий тон, восходящий тон, альтернатива, синтагма, союз

В английском языке альтернативный вопрос — это тип вопросов, в которых спрашивающий предлагает слушателю беспристрастные варианты, и ожидается, что ответ будет отождествлен с одним из этих вариантов.

Главным признаком альтернативного вопросительного предложения является союз «or» (или). Чтобы построить альтернативный вопрос, надо составить общий вопрос, а в конце предложения с помощью союза «or» добавить еще один вариант выбора. Итак, первая часть альтернативного вопроса является общим вопросом и имеет структуру общего вопроса.

Ниже представлены наиболее распространенные схемы построения альтернативных вопросов:

1) Вспомогательный глагол + подлежащее (действующее лицо) + ... or ...?

Do they work in the evening or in the morning?

Will you buy a car or rent a car?

2) Глагол «to be» + подлежащее (действующее лицо) + ... or ...?

Are we singing or dancing this evening?

Were Sarah lying or telling the truth?

3) Модальный глагол + подлежащее (действующее лицо) + ... or ...?

Should Tom sit or stand?

Must he go or wait?

Как видно их схем в альтернативных вопросительных предложениях на первом месте может стоять вспомогательный глагол, глагол «to be» или модальный глагол, а на втором месте стоит действующее лицо – подлежащее.

Предложения, состоящие из двух и более синтагм имеют сложную интонационную структуру. В английском языке альтернативные вопросительные предложения обычно состоят из двух синтагм или смысловых групп. Альтернативные вопросы произносятся с повышением голоса перед союзом «or» и с понижением голоса в конце предложения. Таким образом, первая смысловая группа альтернативных вопросов произносится с низко-восходящим тоном, а вторая смысловая группа произносится с низко-нисходящим тоном.

Примеры альтернативных вопросительных предложений с вспомогательным глаголом:

Do you study French or English?

(Вы изучаете французский или английский?)

ˈdu: ju 'stʌdi ˌfrentʃ | ɔːr ˌɪŋɡlɪʃ || [2, с. 170]

Did he play football or volleyball?

(Он поиграл в футбол или волейбол?)

'dɪd hi 'pleɪ ˌfʊtbɔ:l | ɔːr ˌvɒlibɔ:l ||

Примеры альтернативных вопросительных предложений с глаголом «to be»:

Is he listening or speaking?

(Он слушает или говорит?)

'ɪz hi ˌlɪsnɪŋ | ɔːr ˌspi:kɪŋ ||

Was he happy or sad?

(Он был счастливым или печальным?)

'wɒz hi ˌhæpi | ɔːr ˌsæd ||

Примеры альтернативных вопросительных предложений с модальным глаголом:

May I take your book or copybook?

(Могу я взять вашу книгу или тетрадь?)

'meɪ aɪ ˌteɪk jɔː ˌbʊk | ɔːr ˌkɒpiˌbʊk ||

Should she sing or dance?

'fɒd fɪˌsɪŋ | əˌdɑːns ||

Альтернативные вопросы обычно образуют сложную интонационную структуру в речи [1, с. 312]. Интонационное членение фразы совпадает с синтаксическим, т.е. граница между смысловыми группами проходит перед союзом «or». Между синтагмами, в зависимости от темпа речи, может быть пауза большей или меньшей длительности. Нисходящий терминальный тон во второй синтагме альтернативного вопроса показывает, что перечень возможных альтернатив закончен [1, с. 160-161].

Альтернативные вопросы можно задать как к главным (подлежащему, сказуемому), так и к второстепенным членам предложения (дополнению, определению и обстоятельству). На такой вопрос нельзя ответить «да» или «нет» поскольку подразумевается конкретный ответ, который выбирается отвечающим. В формальном общении на альтернативный вопрос нужно отвечать полным предложением.

В неформальной английской речи носители языка строят краткие альтернативные вопросы. В неформальной речи на альтернативный вопрос отвечают коротко. Например:

A: *I would like to buy a dress.*

(Я хотела бы купить платье)

B: *Short or long?*

(Короткое или длинное)

ˌʃɔːt | əˌlɒŋ ||

A: *Short.*

(Короткое)

Когда вариантов больше двух, сложная интонационная структура содержит более двух интонационных групп. Нисходящий ядерный тон в последней интонационной группе показывает, что перечень альтернатив закончен. Когда список альтернатив неполный, последняя синтагма имеет тот же ядерный тон, что и предыдущая.

Can she play the piano or the violin? (or some other musical instrument) [1, с. 313]

Она умеет играть на пианино или скрипке? (или на другом музыкальном инструменте).

'kæn fɪˌpleɪ də piˌæniəʊ | əˌdɒ vaiəˌlɪn ||

Таким образом, говорящий, задавая альтернативный вопрос, предоставляет собеседнику возможность сделать выбор между несколькими вариантами. В английском языке альтернативные вопросительные предложения обычно состоят из двух синтагм. Первая часть альтернативного вопросительного предложения является общим вопросом. Так, первая смысловая группа альтернативных вопросов произносится с низким восходящим тоном, а вторая смысловая группа — с низким нисходящим тоном.

Литература

1. Карневская Е.Б. Практическая фонетика английского языка. Минск: Высшая школа, 2013. – 366 с.
2. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics. Book I. Bakı: Mütərcim, 2018. – 308 p.

XÜLASƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ALTERNATİV SUALLARIN İNTONASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ Safərzadə Ə. Ə.

Açar sözlər: intonasiya konturları, enən ton, qalxan ton, alternativ, sintaqma, bağlayıcı

Alternativ sual verən nətiq həmsöhbətə bir neçə variant arasında seçim etmək imkanı verir, yəni seçim hüququ təklif edir. İngilis dilində alternativ sual cümlələri adətən iki sintaqmadan və ya semantik qrupdan ibarət olur. Alternativ sualın birinci hissəsi ümumi sualdır və ümumi sual strukturuna malikdir. Beləliklə, alternativ sualların birinci semantik qrupu alçaqdan qalxan tonla, ikinci semantik qrupu isə alçaqdan enən tonla tələffüz olunur.

SUMMARY INTONATIONAL FEATURES OF ALTERNATIVE QUESTIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE Safərzadə A.E.

Key words: intonation contours, falling tone, rising tone, alternative, syntagm, conjunction

The speaker, asking an alternative question, gives the interlocutor the opportunity to make a choice between several options, that is, he offers the right to choose. In English, alternative interrogative sentences usually consist of two syntagms or semantic groups. The first part of the alternative question is a general question and has the structure of a general question. Thus, the first semantic group of alternative questions is pronounced with a low-rising tone, and the second semantic group is pronounced with a low-falling tone.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЗВУКОПОДРАЖАНИЙ И МЕЖДОМЕТИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЕ

Ибрагим Ульфат Закир оглу

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

ulfet.ibrahim@yahoo.com

Ключевые слова: звукоподражания, междометия, французская пресса, конверсия, ономотопы, словообразование

В каждом языке существует ряд звукоподражаний и звукоподражательных слов, имитирующие крик или шум существа, вещи, составляющие относительно небольшую часть ее словарного запаса. Обычно языки формируют звукоподражания по-разному, и в одних языках этот процесс проходит легче, чем в других. В современном французском языке звукоподражания могут функционировать как глаголы или существительные, или как их отдельные формы, порой не выполняющих определенных функций. Каждый язык обладает определенными способами создания звукоподражаний. По-французски такое звукоподражательное слово называется *une onomatopée*.

Заимствованное с древнегреческого языка слово «*une onomatopée*» (ономатопея) означает во французском языке «создание слов путем подражания звукам». Само слово восходит к индоевропейскому корню *opota* (имя) и глаголу *poiein* (делать, создавать) [5, с.1743].

Тема звукоподражаний и междометий была в центре внимания не только лингвистов, но и философов. Первыми были авторы разных периодов, такие как Платон, Сезар Шено Дюмарсе, Готфрид Вильгельм Лейбниц, Иоганн Готфрид Гердер, Жан-Жак Руссо, Шарль Нодье, Фердинанд де Соссюр, Шарль Балли, Отто Эсперсен и, в наши дни, Анри Мешонник, Жерар Женетт, которые занимались вопросом соответствия между звуком и значением, пытаясь определить роль естественного звука в формировании человеческого языка. Детальным оценкам подвергались вполне живые на протяжении веков звукоподражательные теории глоттогенеза, тогда как само звукоподражание, находившееся в центре этих теорий, чаще всего игнорировалось как единица лингвистики.

Согласно словарю звукоподражаний, опубликованному в 2003 году изданием PUF под редакцией Пьера Энкеля, звукоподражание — это «слово», имитирующее или претендующее на имитацию посредством артикулированного языка шума (человеческого, животного, природного, промышленного, и т.д.) [2, с.18].

В современном языкознании наблюдается неопределенность в вопросе статуса в системе языка проблемы звукоподражательной и междометной лексики. В большинстве случаев, исследователи обходятся определением отличительных черт, называемых ими «междометиями». При этом под междометиями подразумевается часто неопределенно многочисленный разряд языковых явлений, например, любое восклицание (A. Bechade [1, с.78]; A. Sauvageot [4, с.45]).

Основное отличие *междометий* от *ономатопов* заключается в том, что *междометия* используются как новые слова, в то время как *ономатопы* имитируют звуки и различные шумы и не обладают эмоциональной окраской в отличие от *междометий*. *Ономатопы* не являются самостоятельной частью речи, каковыми являются *междометия*. Различные слова и сочетания слов во французском языке могут использоваться в роли *междометий*. В отличие от междометий *ономатопы* имеют конкретное значение, например: *coïn-coïn* «кряканье утки».

Ономатопеические слова фонетически мотивированы, они могут быть первообразными (*ron-ron* – мур-мур), или производными (*ronronner* – мурлыкать). Производные лексемы образованы от звукоподражательной основы путем прибавления аффиксов: *сгас* – *сгаquer* «трещать», *le сгаquement* «треск», *сгасqueter* «потрескивать», *le сгаquètement* «потрескивание».

Большинство глаголов, обозначающих крики животных, являются производными; они образуются по модели глаголов первой группы, т.е. добавлением глагольного суффикса “er” к звукоподражательной основе (первообразный ономатоп), например, *miaou* – *miauler* «мяукать», *ron-ron* – *ronronner* «мурлыкать», *coa-coa* – *coasser* «квакать», *croacra* – *croasser* «каркать», *beh* – *bêler* «блэять», *glou-glou* – *glouglouter* «кулдыкать (об индюке)», *meuh* – *meugler* «мычать», *ca-ca* – *casarder* «гоготать (о гусях)», *pi-pi-pi* – *piauler* «пищать (о цыплятах)» [2, с.48].

Животные во всем мире издают одни те же звуки. Однако в разных языках звукоподражательные слова, передающие звуки, которые издает то или иное животное, различны. Звукоподражания фиксируют вербализацию акустических (звуковых) сенсбиллий. «Обнаруживаемые

при сопоставлении языков значительные различия результатов лексикализации сенсбилий (в частности, звуковых и зрительных) свидетельствуют о том, что главенствующими при формировании лингвистических категорий являются ...факторы коллективного этнического сознания по категоризации чувственно воспринимаемой информации» [6, с.243]. Представители разных культур не по-разному слышат звуки, издаваемые животными, а их сенсорно-рецептивный компонент сознания по-разному концептуализирует данные сенсбилии.

В литературе ономотопея становится фигурой речи, когда она интегрируется в лексическую единицу. Звукоподражания довольно часто используются в рассказах, стихах, комиксах.

- *Toc, toc! J'entends quelqu'un frapper à la porte. (gazeta Le Monde, 27 апреля 2021)*
- *Nous entendons le ding-dong de la sonnette. (gazeta Le Monde, 29 ноября 2020)*

Сегодня использование звукоподражания также увеличивается в публицистическом стиле. Статьи в газетах современной французской прессы изобилуют использованием новых звукоподражаний. Это явление не удивительно для ежедневной прессы, поскольку она быстро реагирует на все изменения, происходящие в мире, и на новые веяния во французском языке.

Классификация ономотопов по орфографическому принципу помогает их правильному написанию и пониманию в тексте. Как правило, написание ономотопа, так же, как и его вариантов, сводится к минимуму знаков. Ономотопеические слова часто образуются путем редупликации, то есть повторения первообразной формы. В данном случае возможны следующие варианты: – простая редупликация: *cticti, ctincin*; – два элемента разделены дефисом: *clac-clac, crou-crou, ran-ran*; – два элемента разделены пробелом: *cot cot, oia oia*. Когда ономотоп состоит только из согласных, соблюдаются следующие правила: – если ономотоп состоит из одного согласного, то он утраивается: *fff, mmm, ggg, zzz*; – если ономотоп состоит из двух согласных, то удваивается последний: *bgg, cgg, ggg*; – если ономотоп состоит из трех согласных, то удваивается второй при условии, что вторым является *r*: *frgt, vrgt*. Выше нами были рассмотрены существующие классификации ономотопов французского языка в целях фоновой лингвистической картины, с учетом которой мы выдвигаем принцип продуктивности ономотопов, на котором возможно построение новой классификации. В качестве критериев классификации ономотопов по принципу продуктивности нами использованы количественные показатели лексических единиц, являющихся частями речи, которые произошли от ономотопов.

Звукоподражания во французском языке характеризуются продуктивностью конверсионного способа словообразования, то есть перехода из одной части речи в другую, и можно отметить также, что для французского языка характерна субстантивация чистой (абсолютной) ономотопеи, то есть переход в разряд существительных, например, *coucou – le coucou* «кукушка», *ron-ron – le ronron* «мурлыканье», *glou-glou – le glouglou* «бульканье», *coïn-coïn – le coïn-coïn* «кряканье (уток)», *cti-cti – le cticti* «стрекотание, стрекот (сверчка)».

Удельный вес слов-ономотопей в словарном запасе современного французского языка невелик, но это не уменьшает интереса к данному явлению, так как ономотопея имеет глубокие корни своего происхождения, несмотря на то, что научный анализ этого явления начал осуществляться сравнительно недавно.

Литература

На французском языке

1. Bechade Hervé, *Syntaxe du français moderne et contemporain*. – Paris : 1989
2. Enckell Pierre, *Dictionnaire des onomatopées* – Paris : PUF 2003
3. Nodier Charles, *Dictionnaire raisonné des onomatopées françaises*) – Paris :1808
4. Sauvageot André, *Portrait du vocabulaire français*. – Paris : Librairie Larousse, 2007
5. Le Petit Robert : *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française: Version électronique du Nouveau Petit Robert*. 2012.

На русском языке

6. Корнилов О. А. *Языковые картины мира как производные национальных менталитетов*. М.: ЧеРО, 2003

XÜLASƏ
MÜASİR FRANSIZ MƏTBUATINDA FOTOPÖİNTİNLƏR VƏ ARAŞDIRMALARIN FƏALİYYƏTİ
İbrahim Ü.Z.

Açar sözlər: səstəqlidi, nida, fransız mətbuatı, konversiya, onomatopiya, söz formalaşması

Məqalə müasir fransız qəzet mətnlərində onomatopeya və nidaların işlənməsi problemindən bəhs edir. Mövzunun aktuallığı, son vaxtlar fransız qəzet məqalələrində onomatopların istifadəsinin getdikcə daha çox müşahidə olunması ilə bağlıdır. Tezis onomatopiya və nida anlayışlarının tərifinin müəyyənləşdirir. Məqalə müəllifi belə qənaətə gəlir ki, nidalar yeni sözlər kimi işlənir, onomatoplar isə səsləri və müxtəlif səs-küyləri təqlid edir və nidalardan fərqli olaraq emosional çalarlara malik deyillər. Fransız dilində onomatopiya söz əmələ gəlməsinin konversiya metodunun məhsuldarlığı, yəni nitqin bir hissəsindən digərinə keçidi ilə xarakterizə olunur.

ABSTRACT
FUNCTIONING OF PHOTOPPOINTINGS AND INTERJECTIONS IN THE MODERN FRENCH PRESS
Ibrakhim U.Z.

Key words: *onomatopoeia, interjections, French press, conversion, onomatopes, word formation*

The article deals with the problem of functioning of onomatopoeia and interjections on the pages of modern French newspapers. The relevance of the topic lies in the fact that recently the use of onomatopes in the articles of French newspapers has been increasingly observed. The article reveals the content of the concepts of onomatopoeia and interjection. The author of the article concludes that interjections are used as new words, while onomatopes imitate sounds and various noises and do not have emotional overtones, unlike interjections. Onomatopoeia in French is characterized by the productivity of the conversion method of word formation, that is, the transition from one part of speech to another.

ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ – ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

Хапчаева Татьяна Хаджибековна

Карачаево-Черкесский государственный университет имени У.Д. Алиева, Карачаевск, Россия,
tatyana_khap@mail.ru

Ключевые слова: *Имя – свидетель истории языка народа. История и культура, имена собственные, конструктивные реформы, осознание языкового различия, полноценное функционирование и развитие.*

Есть лидеры, которые входят в историю и остаются в ней. А есть лидеры, которые создают национальную историю. Гейдар Алиев стал именно тем лидером, который создал современную историю Азербайджана. История помнит его как настоящую легенду своего времени, сильного главу государства, самоотверженного человека и уникальную фигуру, способную взять на себя трудную историческую задачу государственного строительства.

Имя Гейдара Алиева было известно всем в СССР. Он был одним из молодых руководителей страны, который за короткое время блестяще провел преобразования в родном Азербайджане: при нем Азербайджанская Советская Социалистическая Республика добилась больших успехов в экономике, стала выходить на передовые рубежи во всесоюзном масштабе. Благодаря его умению подбирать себе единомышленников и вместе с ними, преодолевать все тяжелые и серьезные препятствия был увеличен более чем вдвое промышленный потенциал Азербайджана. Преобразования коснулись облика его городов и сел.

Признанием успешного руководства Азербайджанской Советской Социалистической Республикой было его повышение и перевод на работу в Москву: в 1982 году Гейдар Алиев был назначен первым заместителем Председателя Совета Министров СССР.

И здесь его работа была связана с грандиозным проектом - всесоюзной стройкой БАМом. В строительстве магистрали участвовали представители всех народов СССР. Азербайджанские строители также возводили жилье, вокзальные комплексы. Поселок Ангоя появился благодаря непосредственному участию Г. Алиева. И признательные жители поселка в 2008 году присвоили имя Гейдара Алиева вокзалу Ангои.

После распада СССР Гейдар Алиев вернулся в Азербайджан. С 3 октября 1993 года в результате общенационального голосования стал президентом независимого Азербайджана и был переизбран на этот пост в 1998 году. За период своего президентства Гейдаром Алиевым в стране были претворены в жизнь радикальные реформы, которые принесли стране процветание и стабильность. Сбалансированная внешняя политика, проводимая Г. Алиевым, позволила построить Азербайджану конструктивные и партнерские отношения со своими соседями: с Россией, Турцией и Ираном, а также с ЕС и США.

Установление политической стабильности в Азербайджане позволило Гейдару Алиеву заложить основы экономической независимости страны. Он разработал антикризисную программу по восстановлению всех сфер производства, а также улучшению финансовой ситуации в стране.

За годы руководства республикой он взял на себя ответственность за Азербайджан, объединил вокруг себя единомышленников и вместе с ними, преодолевая тяжелые и серьезные препятствия, создал сильное независимое государство, которое теперь называется современным Азербайджаном. Период с конца 1960-х по начало XXI века, напрямую связана с именем Гейдара Алиева.

Гейдар Алиев знал историю и понимал, что в основе экономического развития лежит культура. Он бережно относился и всячески поддерживал культурное наследие Азербайджана. С этим связано и открытие в Баку Института фольклора Азербайджана. Само название этого научного учреждения говорит о том внимании, которое уделяется истокам азербайджанской фольклористики.

Г.Алиев уделял большое внимание воспитанию и образованию подрастающего поколения, принимая верные решения в самых сложных вопросах. С этой целью расширяются международные контакты. Но при этом он прекрасно понимал, что нельзя обрывать устоявшиеся научные и культурные связи с Россией. Об этом свидетельствует и сохранение в постсоветское время Славянского университета в Баку, который превратился в международный центр научной славистики и славянской культуры. Коллективы БГУ, БСУ, СГУ и других университетов, а также Института фольклора НАН Азербайджана тесно сотрудничают с представителями зарубежных государств, общественных и политических кругов, известными деятелями науки, образования и культуры.

Одной из главных задач карачаево-балкарской антропоники является определение ономастических пластов по языковой принадлежности, которая отражает всевозможные контакты этноса на протяжении своей истории. Антропонимы карачаево-балкарского языка образуют три больших лексических пласта: исконно тюркский, заимствованный пласт, слова (имена), смысл и происхождение которых неясны. Естественно, что большая ее часть – тюркская (Аслан, Дадаш, Добра, Жомалай, Эсен, Гырау, Ходжа, Хоппа, Чолпан, Тилек, Батыкъ, Алачыкъ, Джюддю, Тюйме, Гага, Ханым...). Среди заимствований на первом месте арабский пласт (Ислам оттеснил имена тюркского происхождения, но уничтожить их не смог. В.А. Никонов охарактеризовал этот процесс как «катастрофу для тюркских имен» [3]); затем следует иранский пласт. А в XX-XXI вв. – это заимствование личных имен русского происхождения, а также европейских имен через посредство русского языка.

Господство ислама на территории Кавказа принесло: а) массу мусульманских имен, преимущественно арабских (мужские: Абдул, Али, Алим, Амир, Аскер, Башир, Баттал, Даут, Дахир, Джандет, Джавхар, Зулъарнай, Исмаил, Исхакъ, Къазий, Къасым, Маджит, Махсют, Мустафа, Мухаммат, Наджимутдин, Назир, Расул, Рашит, Салих, Сафар, Хабиб, Хаким, Халис, Хамыз, Ханафи, Хазна, Хызыр, Шамиль; женские: Аминат, Джамиля, Джаухар, Джюджык, Зубайда, Назифа, Фатима, Хауа; б) через арабский язык - древнееврейских :Авраам - Ибрагим, Иосиф - Юсуф; в) также много иранских (Азат, Бахадур, Бахтияр, Харуз, Абат, Абли, Джимри, Фируза, Дильбер).

Язык традиционно считается (является) этническим показателем. Подсчеты специалистов показывают, что родословная связь этноса с генетическим родством совпадает по расовым признакам лишь на 20%, по традиционному народному искусству – на 30%, а по языку – на все 90% [2, с.133].

Осознание сходства в пределах языковой общности и осознание языкового различия усиливает противостояние одной этнической общности другой, цементирует этноколлектив изнутри [1, с. 5].

Можно с уверенностью сказать, что системы личных имен при всей их немалой устойчивости всегда находятся в постоянном развитии и совершенствовании. Карачаево-балкарский материал ярко это иллюстрирует. Карачаево-балкарская антропонимика отражает всевозможные контакты этноса на протяжении своей истории. Естественно, что большая ее часть – тюркская (Аслан, Дадаш, Добра, Жомалай, Эсен, Гырау, Ходжа, Хоппа, Чолпан, Тилек, Батыкъ, Алачыкъ, Джюддю, Тюйме, Гага, Ханым). Среди заимствований на первом месте арабский пласт, затем следует иранский пласт. А в XX веке – это заимствование личных имен русского происхождения, а также европейских имен через посредство русского языка.

Язык тесно связан с культурой. Академик Д.С. Лихачев впервые обратил внимание на экологию духовной культуры, куда входит и экология языка и речи, включающая комплекс проблем, связанных с условиями, в которых язык находится, с тем, как эти условия обеспечивают его полноценное функционирование и развитие. Через речевое общение происходит живая связь поколений и развитие языка.

Литература

1. Алексеев, В.П. Этногенез. М.: Наука, 1986.
2. Мизиев, И.М. Очерки истории культуры Балкарии и Карачая XIII-XVIII вв. Нальчик, 1991.

3. Никонов, В.А. Этнонимия // Этнонимы. М.: Наука, 1970.
4. Никонов, В.А. Имя и общество. Институт Этнографии имени Н.И. Миклухо-Маклая, АН СССР. М.: Наука. 1974.

XÜLASƏ
XÜSUSİ ADLAR - DİL ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN MƏNBƏDİR
Xarçayeva T.H.

Açar sözlər: *Ad xalqın dilinin tarixinə şahiddir. Tarix və mədəniyyət, xüsusi adlar, konstruktiv islahatlar, dil fərqlərinin dərk edilməsi, tam fəaliyyət və inkişaf.*

Məqalədə dilin tarixini öyrənmək üçün xüsusi adların öyrənilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Heydər Əliyevin adı Azərbaycan SSR-in, daha sonra isə SSRİ-nin uğurlu rəhbərlərindən biri kimi bütün postsovet məkanında tanınır. O, doğulanda çağırıldığı adını - Heydəri doğrultdu. Rus dilinə tərcümədə - irəli getmək, irəli baxmaq, Lider deməkdir. O, şöhrətini Azərbaycanın iqtisadi və mədəni çiçəklənməsinə imkan verən konstruktiv islahatların aparılmasına borcludur. H.Əliyev gözəl analitikdir və anlayırdı ki, ölkənin bu günü və gələcəyinin tərəqqisi üçün xalqın keçmiş tarixindən dərs almalı olan savadlı mütəxəssislər lazımdır. H.Əliyevin fəvqəladə qərarlarından biri də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun açılması oldu.

SUMMARY
PROPER NAMES - A SOURCE FOR LEARNING A LANGUAGE
Kharchaeva T.Kh.

Key words: *The name is a witness to the history of the language of the people. History and culture, proper names, constructive reforms, awareness of linguistic differences, full functioning and development.*

The article deals with the importance of studying proper names for studying the history of a language. Name of Heydar Aliyev, as one of the successful leaders of the Azerbaijan SSR, and later the USSR, is known throughout the post-Soviet space. He justified his name, which he was called at birth - Heydar. Translated into Russian, it means - going forward, forward looking, leader. He owes his fame to the implementation of constructive reforms, which allowed the economic and cultural prosperity of Azerbaijan. H. Aliyev is an excellent analyst who understood that for the prosperity of the country in the present and future, educated specialists are needed who must learn lessons from the past history of the people. One of the extraordinary decisions of H. Aliyev was the opening of the Institute of Folklore of the National Academy of Sciences of Azerbaijan.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MƏTNİN FONETİK TƏŞKİLİNƏ DAİR

Vəliyeva Həqiqət Şamxal qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
heqiqet7050@gmail.com

Açar sözlər: *mətn, fraza, alliterasiya, assonans, tonlar, ritm*

Bildiyimiz kimi, mətnin dil quruluşu özündə müxtəlif səviyyələri birləşdirir ki, hər bir səviyyə də ayrı-ayrı elementlərdən ibarətdir: fonemlər birləşib morfemləri əmələ gətirir, morfemlər sözlərdə, sözlər cümlələrdə, cümlələr isə mətndə birləşir.

M.Həliday mətnə belə bir tərif verir: “Mətn dilin əməliyyat keçirilən vahididir, cümlə də onun sintaktik vahididir”. Mətn yazılı və şifahi ola bilər. O ədəbi – bədii mətnin özünəməxsus müxtəlifliyini müəyyən edir. Üslubi tədqiqatın obyektini hər hansı yüksək frazalılıq vahid deyil, məhz mətndir. Mətn funksional semantik anlayışdır və onun ölçüləri təyin edilmir [1, s.48].

İ.P.Qalperin qeyd edir: “Mətn – leksik, grammatik və məntiqi əlaqələrin müxtəlif növləri ilə birləşən, müəyyən modal xarakterə, pragmatik qurmaya malik və buna uyğun qurulmuş bir sıra sözləmələrdən ibarət yazılı sənəd şəklində ifadə olunmuş məlumatdır” [2, s.72].

Belə ki, təsviri nəqlətmədə, elmi nəsrin oxunuşunda ümumi cəhətlər aşkar edildiyindən informasiyanın göstərilən üslublarında onların təsvirini vermək məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Mətnin sintagmlara bölünməsi mətnin sintaktik quruluşu ilə sıx əlaqəlidir. Bəzi əsərlərdə təsviri mətnlər mürəkkəb sintaksis quruluşu ilə, uzun frazalarla (cümlələrlə) fərqlənir və onlar çox uzun sintagmlara bölünür. Müasir nəsr əsərlərində və elmi nəslərdə daha sadə sintaktik quruluş olduğundan onlar daha çox hissələrə bölünür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sintagmların əksəriyyəti iki və ya üç vurğulu hecalardan ibarət olur. Nitqin dördə yaxın mənə sözlərindən ibarət olması bizim şüurumuzda onların hissələrə ayrılmasını asanlaşdırır və bu da yəqin ki, vahid gaydada özünü göstərir:

In the afternoon the chairs, came a whole big, cart full of little gold ones with their legs in the air. And then the flowers came When you stared down from the balcony at the people carrying them the flower pots looked like funny awfully nice hats nodding up the path (“Sun and Moon” by C. Mansfield).

Müasir ingilis dilində yeddi nüvə tonu var. Bu nüvə tonlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. enən tonlar (alcaqdan enən ,yüksəkdən enən, qalxıb-enən ton)

2. qalxan tonlar (alcaqdan qlxan, yüksəkdən qalxan, enib-qalxan, qalxan- enən-qalxan ton)

Daha çox istifadə edilən tonlar içərisində əsasən düşən tonlardır: natamam sintagmlarda əsasən dar diapazonda galxan ton və tam sintagmlarda əsasən orta düşən final tonlar xarakterikdir. Mətnlərdə ən çox istifadə edilən düşən-galxan tonlardır ki, onlar da əsas etibarilə natamam sintagmlarda rast gəlinir. Daha səciyyəvi melodik şkala düşən və ya sürüşkən şkaladır. Ümumi melodik kontur düşən xarakter daşıyır:

A man engaged in a law suit suggested to his lawyer I that it might be a good idea to send a present to the judge who was going to try the case. His lawyer warned him that the judge was quite incorruptible and that if he did any such thing he would only prejudice the judge against him (“Not so stupid”).

Nitqin diapazonu ortadır, əsasən bir yarım oktavada təzahür edir:

Structurally the English language is fairly homogenous all over the world but there are marked differences in pronunciation between its many dialects/ it is interesting to note that some of the most striking of these differences occur in the small island of Britain a fact for which there is of course a perfectly logical historical ex-planation (“Dialectal differences”).

Təsviri nəqlətmədə oxu və elmi nəsr desentralizə olunan vurğuya malikdir:

Mrs. Tabbywhite and her kitten Sarah lived in a little thatched cottage in a corner of a big field. There was a wooden fence round the back garden to keep out the rabbits who lived in the field beyond and who simple loved Mrs. Tabbywhite`s juicy green letuces.

When philosophers debate what it is that makes humans unique among animals, the often point to language. Other animals can communicate of course. But despite the best efforts of biologists working beasts as diverse as chimpanzees dolphins and parrots no other species has yet shown the subtleties of syntax that give human languages their power.

Təsvir olunan mətnlər məntiqi paузaya malikdir. Daha uzunmüddətli pauza yüksək frazalı vahidlərdə müşahidə olunur. Qısamüddətli pauza isə frazaların (cümlələrin) sonunda olur. Frazaların sintagmlara bölünməsi paузalı və paузasız ola bilər:

Suddenly the flame of the single candle wavered sank flickered and went out Beethoven paused and I threw open the shutters admitting a flood of brilliant moonlight which fell strongest upon the player (“Beethoven`s moonlight sonata”).

Nitqin tempi ortadır, stabil üstünlük hökm sürür:

His victim was a large black Tom I never saw a larger cat, nor a more disreputable – looking cat. It had lost half its tail, one of its ears, and a fairly appreciable proportion of its nose. It was a long sinewy – booking animal. It had a calm contented air about it.

Mətnin fonetik təşkili deyərəkən 2 mühüm üslubi – fonetik vasitələr – eyni və ya oxşar samit səslərin təkrarı olan alliterasiya və eynicinsli saıtlərin təkrarından ibarət olan assonans hadisələrindən də bəhş etmək yerinə düşərdi:

“His soul swooned slowly as he heard the snow falling faintly through the universe and faintly falling, like the descent of their last end, upon all the living and the dead.” (“The Dead” by James Joyce)

Burada “s” və “f” “səslərinin” swooned slowly” və “falling faintly” frazalarındaki alliterasiyası mətnə daha da ifadəlilik verir.

Digər bir misalda müəllif “s” və “w” səslərilə “screams”, “sickening smell”, “summer”, “weather” və “writing” sözlərində alliterasiya vermişdir. Verilmiş mətnə alliterativ sözlər digər qeyri-alliterativ sözlər tərəfindən kəsilsə də yenə öz təsir gücünü eyni səviyyədə saxlayır:

“Up the aisle, the moans and screams merged with the sickening smell of woolen black clothes worn in summer weather and green leaves wilting over yellow flowers.”

Saitlərin təkrarının aşağıdakı mətn parçasında daha çox üslubi mənası vardır:

“Poetry is old, ancient, goes back far. It is among the oldest of living things. So old it is that no man knows how and why the first poems came.” (“Early Moon” by Carl Sandburg)

Burada müəllif [ou]diftonqunun köməyilə poeziyanın nə dərəcədə qədim və sirli olduğunu göstərən ideyanın təsir gücünü daha da artırır.

Aşağıdakı misalda isə müəllif [ei] diftonqunun köməyi ilə mətnin tempini azaltmış, atmosferin necə qorxulu olmasını oxucuya çatdırmaq istəmişdir:

“And stepping softly with her air of blooded ruin about the glade in a frail agony of grace she trailed her rags through dust and ashes, circling the dead fire, the charred billets and chalk bones, the little calcined ribcage.” “Outer Dark” by Cormac McCarthy.

Beləliklə, dil modellərini, yəni təcrid olunmuş cümlələrə xas olmayan mətn xüsusiyyətlərini mətnin tədqiqi zamanı nəzərə almamaq mümkün deyil. Mətnə cümlə - modeldən fərqli olaraq müəllif fikri də var.

Mətnin yaranmasında fonetik vasitələr işlənmə yerinə, məqamına görə müəyyən üslubi mahiyyət kəsb edir ki, bu da nitqə ahəngdarlıq verir.

Ədəbiyyat

1. Halliday M.A. Language as a social semiotic. London 1978
2. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981
3. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, 2008
4. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998
5. Тураева З. Лингвистика текста. М., 1986
6. Антипова А. Система английской речевой интонации. М., 1979
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı, 2016

РЕЗЮМЕ

О ФОНЕТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТЕКСТА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Валиева Х.Ш.

Ключевые слова: текст, фраза, аллитерация, ассонанс, тоны, ритм

В данной статье рассматриваются фонетические элементы, играющие основную роль в формировании текста. Также здесь есть ряд примеров, которые отображают английские тексты. В современном английском языке семь ядерных тонов. Даны некоторые сведения о способах обработки этих ядерных тонов, а также затронуты компоненты интонации, которые важны для правильного и четкого произношения.

SUMMARY

ABOUT THE PHONETIC ORGANIZATION OF THE TEXTS IN MODERN ENGLISH

Valiyeva H.Sh.

Key words: text, phrase, alliteration, assonance, tones, rhythm

This article deals with the phonetic elements that play a great role in forming a text. The certain set of examples reflecting the English texts is given in the article. There are seven nuclear tones in modern English. Some information about the way of using these tones is noted. Also the components of intonation are mentioned in this article. In order to pronounce clearly and correctly it is necessary to have some information about intonation.

SÖZ VURĞUSUNDA TEMPORAL XÜSUSİYYƏTLƏR PRAQMAFONETİK AMİL KİMİ

Vəliyeva Günel İsmayıl qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

gunel.velizade@yahoo.com

Açar sözlər: söz vurğusu, akustik təhlil, sinharmonizm, eksperimental fonetika, vurğulu heca

Nitq fəaliyyəti insanın özünü ifadə etməsi üçün şərait yaratdığından zehni proseslərin motivasiya sahəsini əks etdirən hissələrin komponentlərini ən adekvat şəkildə özündə əks etdirir. Müasir tədqiqatların göstərdiyi kimi, emosiyalar təkcə mənanın formalaşması prosesinə təsir göstərməklə qalmır, həm də nitq aktının həyata keçirildiyi dil vasitələrinin seçimini müəyyən edir. Praqmatika danışan subyektin onun nitq aktının məzmunu ilə əlaqəsini araşdırdığından “səsli nitqdə ifadənin semantik və praqmatik potensialı maksimum şəkildə açılır. Buna ilk növbədə dilin intonasiya və digər səs vasitələrindən fəal istifadə etməklə nail olunur [1, s.44]. Nitqin praqmatik istiqamətləri müəyyən qədər araşdırılsa da, praqmafonetik yöndən tədqiqatlar kifayət qədər azdır. Tədqiqatların əksəriyyəti nitqdə leksik və qrammatik materialdan istifadəyə əsaslanır. Odur ki, dilin fonetik sisteminin niyyətlərin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi potensialı bu günə qədər kifayət qədər öyrənilməmişdir [2, s. 4]. Nitqin prosodiya komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə mexanizmini müəyyən etmək, onların fəaliyyət nümunələrini və reallaşdırılması üçün nitqin semantik-praqmatik potensialına təsirinin xarakterini müəyyən etmək də aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

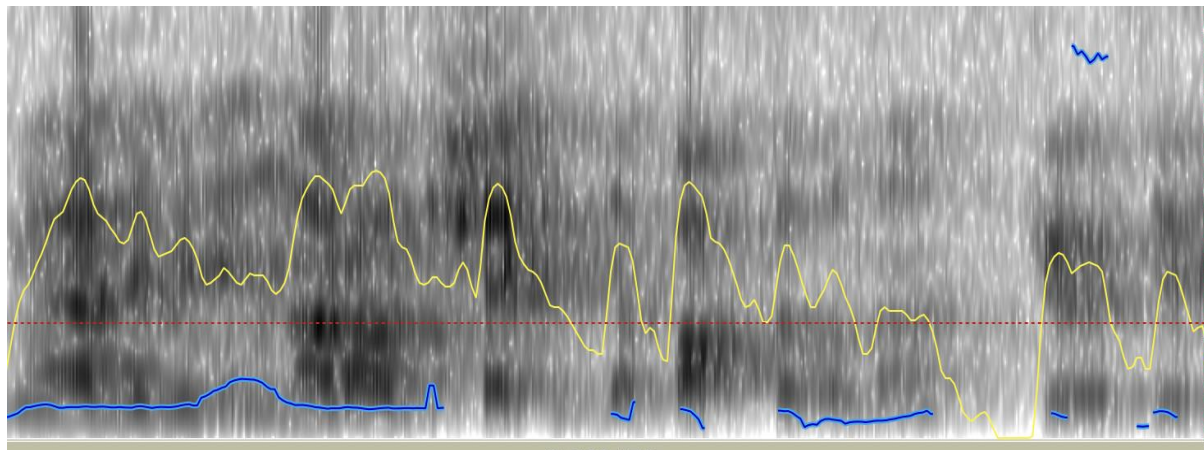
Emosional intonasiyanın funksional yükünün və statusunun müəyyən edilməsi ümumiyyətlə dilçilikdə, xüsusən də fonologiyada və praqmatikada aktual və hətta mübahisəli məsələ olaraq qalır. Niyyətlə bağlı cümlə növlərinin məlum intonasiya strukturu böyük potensiala malikdir. Onların köməyi ilə nitq müxtəlif məlumatları, duyğularını ifadə edir.

Dilçilikdə intonasiyanın bu və ya digər parametrinin deyimnin semantik-praqmatik potensialının aşkara çıxarılması üçün əhəmiyyəti məsələsi dəfələrlə müzakirə edilmişdir. Dilin funksional-praqmatik təsviri probleminin müasir səviyyəsində əldə olunmuş nəticələrə görə, bütün növ intonasiya konstruksiyaları praqmatik yükə malikdir, çünki onlar əvvəlcə danışanın subyektiv münasibətinin ifadəsi ilə əlaqələndirilir” [1, s. 46]. Emosional semin akustik korrelyasiyası, intonasiyanı fərqləndirən duyğuların növündən asılı

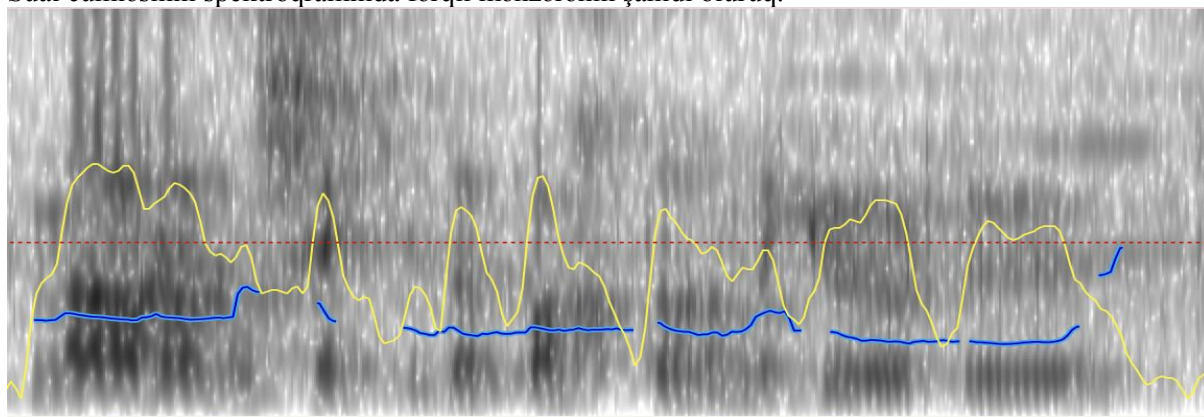
olaraq qarşılıqlı təsir göstərən intonasiyanın əsas komponentlərinin (tezlik, güc, temporal) fərqli uyğun xüsusiyyətlərin minimum və ya maksimum olmaqla əks olunması ilə reallaşır.

Müvafiq olaraq praqmatik xüsusiyyətlər prosodiya vasitəsi kimi, söz vurğusunun akustik parametrlərində də əksini tapmalıdır. Bunu nəzərə alaraq, eyni tərkibli cümlənin nəqli və sual formalı konstruksiyasında son sözün vurğulu hecasındakı saitin akustik parametrlərini nəzərdən keçirmək qərarına gəldik.

Nəqli cümlədə əsas tonun tezliyi 153.7 Hs.-dir (tonun əyrisi göy rənglə verilmişdir).

Göründüyü kimi, tonun cizgisi cümlənin sonunda aşağı doğru əyilir. Sual cümləsinin spektrogramında fərqli mənzerənin şahidi olur.

Sual cümləsinin sonunda tonun qalxdığını görürük seçilmiş nümunədə vurğulu heca məhz son hecədə (gördü?) olan saitin üzərinə düşdüyündən /ü/saitinin akustik xüsusiyyətlərində fərqli göstəricilər müşahidə olunur: bu mövqedə saiti əsas tonunun tezliyi 234.2 Hs.-dir (Nəqli cümlədə bu 153.7 Hs.-dir). Bundan əlavə, saitin davamlılığında da ciddi fərq özünü göstərir: nəqli cümlədə vurğulu /ü/ saitin uzunluğu 0.054529 s., sual cümləsində isə 0.118533 s.-dir.

Eksperiment zamanı müşahidə olunan akustik parametrlərdən göründüyü kimi, praqmatik xüsusiyyətlər bütövlükdə cümlənin prosodiya sisteminə təsir göstərdiyi kimi, söz vurğusunun parametrlərinə də təsirsiz ötüşmür.

Ədəbiyyat

1. Муханов И.Л. Интонация в её отношении к речевой прагматике (к проблеме функционально-прагматических описаний языка).// Русский язык за рубежом. 2001. №1. с.44-46
2. Петрова Н.Э. Обучение иностранных учащихся фонетико-интенциональному оформлению русской речи (этап довузовской подготовки): Автореф. дис. канд. пед. наук. М., 2007.

РЕЗЮМЕ

ТЕМПОРАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СЛОВЕСНОГО УДАРЕНИЯ КАК ПРАГМАФОНЕТИЧЕСКИЙ ФАКТОР Велиева Г.И

Ключевые слова: словесное ударение, акустический анализ, сингармонизм, экспериментальная фонетика, ударный слог.

В тезисах на основе небольшой базы данных (12 предложений - 6 предложений, 6 вопросительных предложений) характеристики акустических параметров словесного ударения в азербайджанском языке изменяются в зависимости от интонации - результат исследования влияния прагматических факторов словесного ударения. Акустический эксперимент

был выполнен с использованием программного обеспечения для акустического анализа речевого сигнала Praat (версия 5.3.39). Наблюдения позволяют сделать вывод о том, что в азербайджанском языке сингармонизм и словесное ударение сосуществуют и дополняют друг друга, прагматические особенности влияют на просодический строй предложения в целом, а также влияют на параметры словесного ударения.

SUMMARY
TEMPORAL CHARACTERISTICS IN WORD ACCENT AS A PRAGMAPHONETIC FACTOR
Valiyeva G.I

Keywords: *word stress, acoustic analysis, synharmonism, experimental phonetics, stressed syllable.*

In the thesis, based on a small database (12 sentences - 6 sentences, 6 interrogative sentences), the characteristics of the acoustic parameters of word stress in the Azerbaijani language change depending on intonation - the result of the research on the effect of the pragmatic factor on word stress. Our acoustic experiment was performed using the speech signal acoustic analysis software Praat (version 5.3.39). Our observations lead to the conclusion that synharmonism and word stress coexist and complement each other in the Azerbaijani language. Pragmatic features affect the prosody system of the sentence as a whole and also affect the parameters of word stress.

**ONOMASTİKANIN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

Vəliyeva İradə Zahir qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
radiceferov17@gmail.com

Açar sözlər: *onomastika, toponim, nitq, inkişaf, termin*

Nitqin yaranması və tədricən inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusi adların yaranması zərurəti meydana çıxmışdır. Xüsusi adlar xalqın tarixini, milli adət-ənənələrini, dünya görüşünü, həyat tərizini və s. izah edir, aydınlaşdırır. Dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri olan **onomalogiya** dilimizdə mövcud olan bütün xüsusi adların yaranmasını, inkişafını, dəyişməsinə, leksik və qrammatik qurluşunu, üslubi imkanlarını və s. öyrənir.

Ə.N.Mikayılova. “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları.” B.2008.Müəllif qeyd edir: “Onomastika bütövlükdə xüsusi adların toplusudur. Xüsusi adlar ümumi adlardan yarandığı kimi xüsusi adlardan da ümumi adlar yaranır. Bunlar “apelyativ” adlanır. Ümumi adlardan və ya apelyativlərdən xüsusi adlar əmələ gəlir.” [1, s.108-110]

Məsələn, “qızılgül” sözü həm ingilis dilində həm də Azərbaycan dilində eyni mənaya malikdir: Şəxs adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblər; Coğrafi adlar; Səma cisimlərinə verilən adlar ; Qəzet və jurnallara verilən adlar; Heyvanlara verilən xüsusi adlar.

Xüsusi ismləri ümumiləşdirərək belə adlandırmaq olar: İnsan adları-antroponimlər, coğrafi adlar-toponimlər, tayfa və millət adları etnonimlər, çay, dəniz, göl adları-hidronimlər, heyvan adları-zoonimlər. Kosmik adları-kosmonimlər, səcdəgah adları-teonimlər, əşyalara və müəssisələrə verilən adlar-ktermatonimlər.

A.Qurbanov “Onomastika məktəbi”, Bakı. Maarif, 1999. Afət müəllim öz kitabında yazır: “Azərbaycan dilçiliyində bu termin insan adları (Xurman, Sevda, Elşad, Samir və s.) ingilis dilində isə “Personal names” (Tom, Elizabeht, Hamlet Laura və s.) kimi ifadə olunur. Antroponimlər ünsiyyətlə bağlı meydana gəlmişdir. Qədim latınlar insanın adını özünə bərabər tutmuş “ Homen nomen” demişlər. Ada belə bir münasibə elə bizim də bir sıra xalq ifadələr təzahür edir: “ İgid ölər, adı qalar”, Adın çıxmaqdan, canın çıxsamyaşdır”, və s. Ad həmişə san, nüfuz, reputasiya hesab olunmuşdur. Tanınmış adama “ adlı-sanlı”, pis əməl edənə isə “ heç adına-sanına yaraşmır” deyilməsi təsadüfi deyildir.” [2, s.123-132]

Tədqiqatçı alimlərimizdən A.Axundov, A.Qurbanov, M. Adilov, A.Əliyev, Ə.Cavadov və başqaları antroponomikaya aid məqalələr, elmi işlərlə çıxış etmişlər. Xarici dilçilərdən onomologiyanın tədqiqində C.S.Mill, X.Cozeff, B.Rassel, M. Breal, A.V.Nikonov, A.V.Superanskaya, S.Syorensen və başqalarının xidməti böyük olmuşdur.

Həm də adlarının izahını vermişdir. Həmçinin o, “Adlar və titullar haqqında” əsərini yazmış və bir çox titulların leksik mənalarını vermişdir. Tarixi şəxsiyyətlər- hökmdarlar, şahlar. Fatehlər, yazıçılar, şairlər və s. xalq arasında öz ləqəbləri ilə tanınmışdır. M.F.Axundovun “ Aldanmış kəvakib” povestində on yeddi obraz göstərilir.

C.İ. Kazımov. Mahmud Kaşğarının “Divanü Lügat-it-Türk” əsərində onomastik leksika. Bakı-2009. Dilimizdə çoxlu ərəb və fars mənşəli adlar vardır. Bu adlar 7-ci əsr və sonrakı dövrlərdə ərəblərin Azərbaycana istila etməsi ilə bağlıdır. M.F.Axundov yaşadığı dövr, yəni 19-cu əsr üçün həmin adlar xarakterikdir. Tarixi abidələrimizdən olan “Kitabi-dədə Qorqud” dastanı Oğuz xalqının həyat və mübarizə

tarixindən bəhz edir. Dastanda xeyli şəxs adları çəkilir.İ.Şıxıyevanın hesablamalarına görə dastanda 77 şəxs adı çəkilir”. [3, s.155-156]

“Kitabi-dədə Qorqud” dastanında Qazan xanın adı demək olar ki, bütün boylarda çəkilir. Digər qəhrəmanlardan bayandır xan, sölkü Məlik, Aruz Qoca, Banu Çiçək və başqalarının adları da çəkilir.

Mahmud Kaşğarlarının “ Divanü lüğət-it-türk” əsəri əvəzsiz tarixi xəzinələrdən biridir. Bu lüğətdə türk xalqlarının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, adətləri öz əksini tapmışdır.”Divan” da onomastika məsələləri xüsusi yer tutur. Mahmud Kaşğarlı əsərdə toponimik adları-qədim şəhər, göl, çay adlarını xəritəyə köçürmüşdür. Qaraxanlılar dövrünün toponimik sistemini ətraflı əks etdirilmişdir. “Divan” da dünya xəritəsinin ərazi toponimləri əks etdirilmişdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindəndir. Xəritədə Azərbaycanın adı “ərzai-Azərbayadqan” kimi çəkilir. [3, s.41-48]

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşu ölkələr göstərilir. “Divan”-da həmçinin 110 şəxs adı çəkilir. Kişi adları çoxluq təşkil edir: Atış, Burslan, Barman, Əfrasiyab və s. Qadın adlarından Altun, tarım,Sürəyya və s. göstərilir. Mahmud Kaşğarlı dövründə türklər iki qola ayrılırdı: Şımalı qrupu (qıpçaq) şəxs adları (Azak, İnal, Kay,Səlcuk və s.) Lüğətdə 70% türk, 20% ərəb və 10% fars mənşəli şəxs adları işlədilmişdir.

Tarixi-coğrafi toponimləri mənə baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tayfa, el-oba adları: Oğuz eli, Abxaz eli, alpanlar, abxazlar.
2. Dağ,dərə,dəniz,çay,yer. Yurd, meşə adları: Xəzər dənizi, Qara dəniz, Şımal dənizi, Şah dağ, Babadağ, Alp dağları, Göy-göl, kür çayı, Temza çayı və s.
3. Dövlət,şəhər,qala,qəsrlər adları: Azərbaycan, Fransa, London, Gəncə, Əlincə qalası, Qız qalası və s.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Afət Abbasova ingilis və Azərbaycan antroponimlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Belə ki, alim ingilis və Azərbaycan şəxs adlarının struktur və semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənmiş, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi ad insanlara, coğrafi obyektlərə ona görə verilir ki, onları bir-birindən fərqləndirmək olsun. Məsələn, Arif, Elşən,Nərgiz,Günay və digər şəxs adları deyəndə bilirik ki, bunlar azərbaycanlılara məxsus adlardır; Nadejda, Olya,İvan, Aleksandr adları rus şəxs adlarıdır: Tom, Bella, Herbert, Cek, Flora, Elizabet və s. adlar deyiləndə bilirik ki, bunlar xarici şəxs adlarıdır.

Həmşinin də coğrafi adlardan Bakı, Bərdə, Qazax deyiləndə Azərbaycan respublikasının şəhərləri London, Vaşiqton, Moskva, Berlin, Paris və s. deyiləndə xarici ölkənin şəhərləri başa düşülür.

Azərbaycan dilinə german dillərindən keçmiş bir çox şəxs adları vardır. Məsələn: Kişi adları : Elmar, Elvin, David və s. Qadın adları: Ofelya, Elmira, Flora, Raya və s. Azərbaycan şəxs adlarında variantlıq səs əvəzlənməsi və artım yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn: Soltan-Sultan, Rəşid-Rəşad, Almaz-Almas və s. İngilis şəxs adlarında bir adın neçə variantı olur. Məsələn: Bell, Bella, Belle, Rob, Robbie, Robin.

Cameron K. *English Place names. London. Batsford, 1996.*Müəllif qeyd edir: “Toponimlər bədii əsərlərdə həmcins üzlər kimi də işlənə bilir. Məs: ***"Kensington, Hammersmith, Cheswick, Kew Bridge, Bretford*** were all passed and yet went on assteadily asif they had only just begun their journey.”)[4.s.66-72]

Azərbaycan xüsusi adlarının ingilis dilinə ransliterasiya olunmasının, vahid və sabit orfoqrafik normalarının hazırlanması və vahid meyyarın müəyyən edilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Mikayılova Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008, s.108-110
2. Qurbanov A. və onun onomastika məktəbi, Bakı: Maarif, 1999.s.123-132
3. Kazımov C.İ. Mahmud Kaşğarının “ Divanü lüğət-it-Türk” əsərində onomastik leksika. Bakı-2009.s.41-48.
4. Cameron K. *English Place names. London. Batsford, 1996.p.66-72.*

РЕЗЮМЕ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ОНОМАСТИКИ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Валиева И.З.

Ключевые слова: ономастика, топонимия, речь.развития, термин

Данная работа посвящена именам собственным, их анализу на английском в азербайджанском языках. Анализируются имена собственные, их развитие, изменение, лексико-грамматический состав и возможности стиля.

Доказано, что имена собственные являются продуктом мышления народа и объясняют историю народа, его традиции, мировоззрение и быт. Особенно большое место отводится антропонимике, одному из основных разделов ономастики. В статье также идет речь о правильной транслитерации имен собственных..

SUMMARY
ONOMASTICS ORIGIN, DEVELOPMENT AND MEANS OF EXPRESSION
IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES
Valiyeva I.Z.

Key words: *onomastics, toponymy, speech.development,term.*

This work is devoted to proper names, to their analysys on English and Azerbaijani languages. It is analysed their own names, development, change, a lexical and grammatical from and the possibilities of style.

It is proved that proper names are a product of thinking of the people and explain history of the people, its tradition, outlook and life. Especially a great place is given to antroponomics, one of the main divisons of onomastics. In the atricle the speech also goes about the correct transliteration of proper names.

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ İLƏ DİLLƏRİN QARŞILIQLI TƏSİRİ

Vəliyeva Sevil Vəzirxan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

sevil-veliyevaSDU@mail.ru

Açar sözlər: *kütləvi informasiya vasitələri, ünsiyyət, qloballaşma, integrasiya, cəmiyyət*

Elm və texnologiya tərəqqi etdiyi üçün dünyanın hər yerində insanların həyatında çox böyük dəyişikliklər baş verir. Elm, texnologiya, biznes, təhsil, səyahət, turizm və s. sahələrdə beynəlxalq əlaqələri qorumaq üçün ingilis dili ümumi dil və qlobal dil kimi məqsədə xidmət edir. İngilis dili orta qeyri-üçüzlərə malik olduğundan minlərlə müxtəlif dildə danışanlar arasında qlobal dil kimi qəbul edilmişdir.

Danılmaz bir həqiqətdir ki, dünyanın hər yerində ünsiyyət qurmaq üçün ümumi dilə ehtiyac var. Qloballaşmanın inkişafı ilə aydındır ki, bütün dünyada insanların əksəriyyəti digər regionların insanları ilə yalnız bir beynəlxalq səviyyədə tanınmış dildə, yəni ingilis dilində ünsiyyət qurur.

Müasir qloballaşan dünyada ingilis dili demək olar ki, bütün sahələrdə dominant rol oynadığından, onun qlobal dil kimi rolunu müzakirə etməyə ehtiyac var. Hazırkı məqalə ingilis dilinin qlobal bir dil kimi əhəmiyyətini vurğulayır, çünki dünyada ünsiyyətin əksəriyyəti ingilis dilində aparılır. O, həmçinin ingilis dilinin elmi tədqiqatlarda, biznesdə və təhsildə necə geniş istifadə olunduğunu ortaya qoyur. Bu tədqiqat işi həmçinin təhsildə ingilis dilinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Bu dil təkcə diplomatların deyil, həm də bəzi dünya təşkilatlarının, məsələn, UNO, ÜST, UNESCO, UNICEF, OPEC, ASEAN, INTERPOL və s. kimi beynəlxalq təşkilatların üçdə biri yalnız ingilis dilindən istifadə edir.

Dünyanın müxtəlif yerlərindən olan insanlar müxtəlif dillərdə danışdıqlarından, insanların əksəriyyətinin danışdığı orta qeyri-üçüzlərə ehtiyac var. İndiki məqamda ingilis dili bütün dünya ölkələrinin xalqlarının danışdığı dil kimi qlobal dilə çevrilib. ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Cənubi Afrikanın ana dili olmasına baxmayaraq, dünyada daha çox ana dili olmayanlar tərəfindən danışılır.

Qloballaşma prosesinin labüdlüyünü və bu prosesə integrasiyanın qaçılmaz olduğunu nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir.

Dünyada ingilis dilində altyazı ilə yayın edən bir çox TV kanalları vardır. Bir çox insan bu televiziya kanallarını izləyərək ingilis dilində dinləyib-anlama qabiliyyətini inkişaf etdirməyə çalışır. Məsələn, BBC (İngiltərə), CNN-İnternational (ABŞ), Al Jazeera (Qətər), TRT-World (Türkiyə).

Kütləvi informasiya vasitələri dinləyib-anlama vərdişlərinin formalaşdırılması üçün stimullaşdırıcı xarakter daşıyır. Buraya televiziya, radio və s. aid edilir. Televiziya səsli nitqin inkişafı baxımından xüsusilə faydalıdır. Bu qurğu səs və görüntünün insanların evində mövcudluğunu reallaşdırır. Bu zaman müxtəlif dillərdə olan məlumatları ingilis dilində evləərə daşımaq mümkündür. Radio ilə musiqi, xəbərlər, radio-tamaşalar, radio- tədris kimi yayımlar şifahi nitqin inkişafında əlverişli sayılır. Ən ucuz kütləvi informasiya vasitələri jurnallar hesab olunur. Burada əsasən gündəlik baş verən və tez-tez dəyişən hadisələr işıqlandırılır. Jurnallar uzunmüddətli istifadəyə yararlı olduğu üçün tədris üçün də əlçatan olur.

Linqvistik qloballaşma rəsmi olaraq artıq 20 ildir mövcuddur. Bu prosesin əsası D.Kristallın "İngilis dili" qlobal dil kimi kitabının nəşri ilə qoyulub.

İngilis dilinin qlobal dil kimi formalaşmasının əsas səbəbləri kimi çox zaman Britaniyanın XVII-XVIII əsrlərdə olan iqtisadi və siyasi gücü olmuşdur. Nəticə olaraq bu gün 100 ölkədən çox ölkədə əhalinin əksər hissəsi ingilis dilində danışır.

İngilis dili qloballaşmanın inkişafını sürətləndirən ən etibarlı amildir. Bu dilin əsas ünsiyyət dilinə çevrilməsi danılmazdır.

İngilis dilinin dünya miqyasında yayılması dünya dillərinin inkişafına, dünya ictimaiyyətinə və ingilis dilinin özündə gedən proseslərə təsir göstərir.

45 ölkənin rəsmi dili ingilis dilidir. Lakin bu ölkələrdə də əhalinin hamısı bu dildə danışmır.

Hal-hazırda ingilis dili 70 ölkədə hüquqi statusa malikdir və 20 ölkədə dominant hesab olunur.

Son illərdə xarici dillərin tədrisi prosesində kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə üsulları intensiv şəkildə inkişaf etdirilir. Onların hesabına təhsil daha maraqlı, rəngarəng və emosional olur.

Kütləvi informasiya vasitələri xarici dil öyrənənlər üçün orijinal vasitələrdən istifadə etmək üçün unikal imkan yaradır.

Şübhəsiz ki, xarici dillərin effektiv tədrisinin aşılınması aktuallıq kəsb edir, çünki biz hamımız xarici dil tədrisi ilə məşğulluq və kütləvi informasiya vasitələrinin burda əvəzsiz rolu var.

Ədəbiyyat

1. <https://www.earlychildhoodeducationandcare.com/bloggers/2018/9/12/mass-media-and-its-effect-on-language-maintenance-and-acquisition>
2. https://az.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCt%C9%99vi_informasiya_vasit%C9%99l%C9%99ri
3. Willie, M., The Mass Media and Language Development. Australian Journal of Teacher Education, 4(2), 197

РЕЗЮМЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЯЗЫКОВ ЧЕРЕЗ СММ Валиева С.В.

Ключевые слова: СММ, коммуникация, глобализация, интеграция, общество

Примем во внимание, что в XXI веке, когда межкультурные отношения развиваются более ускоренными темпами, культуры разных народов сильно влияют друг на друга, особенно западная культура на восточную культуру. Причиной столь широкого распространения западной культуры является растущий интерес к изучению языка западных стран на Востоке. Конечно, любой иностранный язык – это новая культура, а изучение нового иностранного языка открывает путь к познанию культуры тех, кто на этом языке говорит. Языки и средства массовой информации едины. Язык не остается неизменным, он постоянно меняется и развивается.

SUMMARY THE INTERACTION OF LANGUAGES THROUGH MASS INFORMATION MEDIA Valiyeva S.V.

Key words: mass media, communication, globalization, integration, society

Let's take into account that in the 21st century, since intercultural relations are developing even more, the cultures of different nations strongly influence each other, especially the Western culture on the Eastern culture. The reason for such a wide spread of Western culture is the growing interest in learning the language of Western countries in the East. Of course, any foreign language means a new culture, and learning a new foreign language opens the way to learning the culture of those who speak that language. Languages and mass media are united. Language does not remain unchanged, it is constantly changing and developing.

İNGİLİS DİLİNİN SÖZƏMƏLƏGƏLMƏ PROSESİNDƏ PREFİKSLƏRİN ROLU

Yusibova Xatirə Şərif qızı
Sumqayıt Dövlət Univertsiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
yusibovax@mail.ru

Açar sözlər: dilçilik, şəkilçi, prefiks, inkişaf, kök

Dilçilikdə inkarlıq kateqoriyasının linqvistik universallıq kimi şərh olunması mühüm yer tutur. Bu kateqoriyanın ifadə təzahürləri müxtəlif dillərdə müəyyən tipoloji oxşarlıq və fərqlərlə üzə çıxır, qrammatik və qeyri qrammatik ifadə vasitələrinin mürəkkəb sintezinə əsaslanır. İnkarlıq ele bir kateqoriyadır ki, onu həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən izah etmək olar. Məntiqi inkar ilə qrammatik inkar arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, məntiqi inkar hökm formasında qrammatik inkar isə

Ə.Rəcəbli dünya dillərində kökə münasibətdə işlənmə yerinə görə şəkilçilərin (affikslərin) aşağıdakı

tiplərinin işləndiyini göstərir:

1. Prefikslər. Sözün əvvəlinə artırılan şəkilçilərə prefikslər deyilir. Prefikslər ən çox flektiv dillərdə olur.

2. Postfikslər. Sözün sonuna artırılan şəkilçilərə postfikslər deyilir. Postfikslər ən çox aqqlütinativ dillərdə yayılmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilində məktəb-lilər-i-miz-dən-dir sözündə kökdən sonra işlənən altı şəkilçi postfiksdır. Postfikslər flektiv dillərdə də işlənir.

3. İnfikslər. Sözün ortasına artırılan şəkilçiyə infiks deyilir. Məsələn, latın dilində findere “parçalamaq, doğramaq” felinin keçmiş zamanında fiddə “doğramışam”, indiki zamanda findo “doğrayıram” şəklində olur. İndiki zamanda işlənmiş findo sözündə n morfemi infiksdır.

4. İnterfikslər. Mürəkkəb söz yaradıcılığında iki sözün arasında işlənən morfem interfiks adlanır.

5. Konfikslər. Prefiks və postfiks kombinasiyasından əmələ gələn şəkilçiyə konfiks deyilir. Belə şəkilçilərdə prefiks sözün önünə, postfiks sözün sonuna artırılır. Bu tip şəkilçini düsturla belə göstərmək olar: prefisk+kök+postfiks.

6. Transfiks. Konsonant dillərdə samitlərin arasına artırılan morfemlərə (saitlərə) transfiks deyilir.

7. Daxili fleksiya. Dünyanın bəzi dillərində qrammatik məna söz kökünün dəyişməsi, daxili fleksiya ilə ifadə olunur. Belə qrammatik vasitə ən çox flektiv dillərdə özünü göstərir.

İngilis dilinin qrammatik quruluşuna aid ingilis dilində yazılmış monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərində, habelə digər dillərdə (məsələn, Azərbaycan və rus dillərində) yazılmış əsərlərdə, ingilis dilinin praktik və nəzəri qrammatikalarında ingilis dilində işlənən prefikslər haqqında məlumat rast gəlmək olar. Azərbaycan dilçiləri İ.Rəhimov və T.Hidayətzadə “İngilis dilinin praktik qrammatikası” kitabında ingilis dilində işlənən prefikslərə aid geniş məlumat verilir: Müəlliflər şəkilçiləri iki qrupa ayırırlar: prefikslər və suffikslər. Onlar prefikslər haqqında ətraflı danışır, habelə göstərirlər ki, prefikslər sözün mənasını dəyişir, lakin sözü bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə çevirmir; məsələn: happy (sifət) “xoşbəxt” – unhappy (sifət); “bədbəxt” to like (fel); “xoşlamaq” – to dislike (fel) “xoşlamamaq”.

un – prefiksi: sifətlərə və fellərə qoşulur və zidd, əks məna əmələ gətirir. İngilis dilinin inkişafının ən erkən dövrlərindən **un** prefiksi sözdüzəldici element kimi mövcud olmuşdur. Dilin inkişafının bütün dövrlərində bu prefiks öz məhsuldarlığı ilə seçilmişdir. Qədim ingilis dilində bu prefiksin birləşməsi ilə əmələ gələn sözlər çoxdur. Həmçinin un prefiksini ingilis mənşəli prefikslər sırasına aid edirlər. Məsələn:

certain “müəyyən” – uncertain “qeyri-müəyyən”;

known “məlum” – unknown “naməlum”

in– prefiksi roman mənşəli prefiks olub, əsasən alınma sözlərdə çox rast gəlmək olur.

definite “müəyyən” – indefinite “qeyri-müəyyən”;

direct “vasitəsiz” – indirect “vasitəli” və s.

dis – prefiksi - həm inkar, həm də əks məna əmələ gətirir. Bu prefiksi latın mənşəli dis-ə aid edirlər. İngilis dilində dis prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir. Lakin bu sifətlər və isimlər fəlləşmiş yəni dis prefiksi -ity,-ment,-able və s. kimi suffikslərin köməyi ilə fel tərkibli sözlərə qoşularaq əmələ gəlmişlər.

to like “xoşlamaq” – to dislike “xoşlamamaq”;

to appear “peyda olmaq” – to disappear “gözdən itmək”;

non– prefiksi:

effective “effektli” – non-effective “effektsiz”;

re – prefiksi – yenidən, təkrar mənası əmələ gətirir:

to write “yazmaq” – to rewrite “yenidən yazmaq” və s.

mis – prefiksində german dillərinin hamısında rast gəlmək olar. Qədim ingilis dilində bu prefiks səhv hərəkəti və çatışmayan cəhəti göstərən fellərin düzəlməsi üçün istifadə olunurdu.

to hear “eşitmək” – to mishear “səhv eşitmək”;

to understand “başa salmaq” – to misunderstand “səhv anlamaq” və s.

pre – prefiksi -əvvəl mənası yaradır:

revolutionary “inqilabi” – prerevolutionary “inqilabdan əvvəlki”;

war “müharibə” – prewar “müharibədən əvvəl” və s.

post – prefiksi -sonra mənası əmələ gətirir:

revolutionary “inqilabi” – postrevolutionary “inqilabdan sonrakı” və s.

anti – prefiksi -zidd, əks mənası əmələ gətirir:

fascist “faşist” – antifascist “anti-faşist”

ex – prefiksi -səhv, keçmiş mənası yaradır: imperialist “imperialist” – antiimperialist “anti-imperialist” və s.

president “president” – ex-president “eks (keçmiş) prezident”;

minister “nazir” – ex-minister “eks (keçmiş) nazir” və s.

ultra – prefiksi - ziyadə, ifrat mənası yaradır:

violet “bənövşəyi” – ultra-violet “ultra bənövşəyi”;

en – prefiksi - isim və sifətlərə artırıldıqda uyğun mənalı fel düzəldir:

large “geniş” – to enlarge “genişləndirmək”;

rich “varlı, dövlətli” – to enrich “varlanmaq” və s.

Rus dilçisi M.A.Belyayev ingilis dilində məhsuldar işlənən prefiskləri belə təsnif edir:

1. İsim və sifətlərə artırıldıqda inkarlıq mənası əmələ gətirən prefisklər: un, dis.

2. Fellərə artırıldıqda hərəkətin əksi mənası yaradan prefisklər: un, dis, de.

Bundan başqa müəllif pre, re, sub prefisklərini də araşdırır . Tanınmış dilçi M.Y.Blox “İngilis dilinin nəzəri qrammatikası kursu” adlı əsərində prefisklərə aid geniş məlumat verir. İngilis dilində işlənən prefisklərə aid məlumat V.L.Kauşanskayanın “İngilis dili qrammatikası” adlı əsərində də rast gəlmək olar.

İngilis dilinin formalaşmasında prefisklərin böyük rol oynadıqlarını inkar etmək olmaz. Öz inkişafı dövründə müəyyən abstrakt məna qazanmış və söz tərkibi qarşısında duraraq sözün mənasını dəyişən hissəciyi prefiks adlandırmaq düzgün olardı. İnkarlıq bildirən prefisklər müasir ingilis dilində də geniş yer tutmağa davam edir. Bu prefisklər antonimi olmayan sözlərin antonimi düzəltməyə, bəzən hamıya yaxşı məlum olan “no,not” inkar hissəciklərini əvəz etmək üçün, cümlədə hər dəfə eyni inkarın istifadə olunmaması üçün, cümlə və ya sözü qüvvətləndirmək və s. ötrü istifadə olunurlar.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1980
2. Rəcəbli Ə. Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı, 2008.
3. Беляев М.А. Грамматика английского языка. М., 1976
4. Bloch M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. М., 2006
5. Каушанская В.Л. Грамматика английского языка. Ленинград, 1973

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ПРИСТАВОК В ПРОЦЕССЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Юсубова Х.Ш.

Ключевые слова: языкознание, суффикс, приставка, развитие, корень.

В каждом языке есть свои средства выражения отрицания. В процессе развития языка отрицательные слова и отрицательные суффиксы образовывались и вошли в грамматику языка. Основное различие между логическим отрицанием и грамматическим отрицанием состоит в том, что логическое отрицание выражается в форме предложения, а грамматическое отрицание выражается в форме слова.

Нельзя отрицать, что отрицательные префиксы сыграли важную роль в формировании английского языка. Помимо английских префиксов в английском языке широко используются префиксы латинского, греческого и французского происхождения. Отрицательные приставки по-прежнему широко распространены в современном английском языке. Эти префиксы используются для исправления антонима неантонимичных слов, иногда для замены хорошо известных частиц отрицания «нет, не», для усиления предложения или слова, чтобы одно и то же отрицание не использовалось каждый раз.

SUMMARY

THE ROLE OF PREFIXES IN THE PROCESS OF WORD FORMATION IN ENGLISH

Yusubova Kh.Sh.

Key words: linguistics, suffix, prefix, development, root

Each language has its own means of expressing negation. In the process of language development, negative words and negative suffixes were formed and entered the grammar of the language and tried to find their place in the language. The main difference between logical negation and grammatical negation is that logical negation is expressed in the form of a sentence and grammatical negation is expressed in the form of a sentence. Or expressions expresses the concept of negation, and a negative sentence expresses the concept of negation.

It cannot be denied that negative prefixes played an important role in the formation of the English language. In addition to English prefixes, prefixes of Latin, Greek and French origin are widely used in English. Negative prefixes are still common in modern English. These prefixes are used to correct the antonym of non-antonymous words, sometimes to replace the well-known negative particles "no, not", to strengthen a sentence or word so that the same negation is not used every time, and so on.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Zeynalova Züleyxa Hafiz qızı

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, Bakı, Azərbaycan

zuleykha.zeynalova@rambler.ru

Açar sözlər: temporal sözlər, leksika, semantika, morfolojiya, dilçilik

Obyektiv gerçəkliyin əsas xassələrindən biri olan zaman məkanla bərabər insa-nın həyatında mühüm rol oynayır. İnsan özünün praktik fəaliyyətinin bütün sahələrin-də zaman amili ilə üzlaşır. Bu səbəbdən zaman kateqoriyası, onun mahiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər zaman – zaman müxtəlif elm sahə-lərini təmsil edən tədqiqatçıların, o cümlədən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdi.

Temporal leksikanın İngilis və Azərbaycan dillərində işlənməsinə və tətbiqi məsələlərinə həsr olunmuş çoxlu əsərlər vardır. Bu əsərlərdə obyektiv za-man kateqoriyasının dildə müxtəlif və rəngarəng ifadə vasitələri fərqləndirilmişdi:

1) Morfoloji vasitələri (felin zaman formaları);

2) Sintatik vasitələr (zaman budaq cümləsi, xüsusi zaman bağlayıcıları, tərkibli bəzi cümlə tipləri və s.);

3) Leksik vasitələri (zaman anlayışlı və ya temporal isimlər, sifətlər, sabit birləş-mələr);

4) Leksik-qrammatik vasitələr (temporal isimlərin müəyyən sözləri, və ya hal şəkilçiləri ilə işlənən formaları, eləcə də temporal isimlərin sifət və əvəzlərlə birlikdə əmələ gətirdikləri sərbəst söz birləşmələri).

Dilçilik ədəbiyyatında zaman münasibətlərinin bütün ifadə vasitələrinə diqqət yetirilsə də, ən çox morfoloji vasitələr müfəssəl şəkildə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Azərbaycan dili üzrə dərslik, dərs vəsaiti və qrammatika kitablarından əlavə, zaman münasibətlərinin fel formaları ilə ifadəsinə həsr edilmiş xeyli miqdarda xüsusi monoqrafiya, dissertasiya və məqalələr vardır.

Bu araşdırmaların əksəriyyətində zaman münasibətlərinin dildə morfoloji ifadə vasitələri, yəni fel formaları ilə ifadə xüsusiyyətləri müfəssəl amma zamanın digər ifadə vasitələrində təcrid olunmuş şəkildə tədqiq edilmişdir. Bəllidir ki, bütün dil vahidləri kimi, zamanın dildə ifadəsini reallaşdıran vasitələr də kommunikasiya prosesində, nitqdə bir-birinə müəyyən təsir etməklə qarşı-lıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

İnsanın onu əhatə edən ətraf aləm haqqında biliklər əldə etmək, ətraf aləmin hansı əlamətlərdən təşkil olunduğunu və həmin elementlərin bir-birilə nə cür əlaqə və münasibətdə olduğunu dərk etmək buradan əldə etdiyi bilikləri özündə saxlamaq, qa-zandığı müxtəlif növ bilikləri cəmiyyətin digər üzvlərinə, nəticə etibarilə sonrakı nə-sillərə ötürmək arzusu və istəyi təməmilə təbiidir.

Həmin təbii arzu müxtəlif növ bilik-lərin əldə edilməsi, qorunması və ötürülməsi üçün vasitələrin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdı. Bir sıra səbəblərdən insanlar birgə fəaliyyətini təkil etməyə, bilikləri qorumağa və ötürməyə imkan verən universal vasitə məhz dil oldu.

Bu özünəməxsus sistem qeyri-adi çəvikliyi sayəsində içindəki müəyyən vahidləri özündən xaric və özünə daxil etməklə, onların forma və məzmununu dəyişdirməklə, onların tətbiq sahəsini daraldıb-genişləndirməklə ən müxtəlif ehtiyaclar üçün uyğunlaşmaya qabildir. İnsanın fəaliyyət sahəsinin genişlənməsi, insan idrakının inkişafı yolu insanın öz fəaliyyətini gerçəkləşdirilməsi üçün istifadə etdiyi dil vahidlərində və onların xarakterində inikas edir.

Zaman və insan ta qədimdən fəlsəfi problemlər sahəsinə aid olan mövzulardan olmuşdur. Bununla belə, zamanla bağlı olan və üzərində filosofların işlədiyi faktik material ilkin olaraq müxtəlif elm sahələri çərçivəsində işlənilib sistemləşdirilir ki, onların arasında fizika, astronomiya, arxeologiya, tarix, fiziologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, sosiologiya və s. mühüm yer tutur.

Obyektiv gerçəkliyin təfəkkür vasitəsilə proyeksiyalandığı dil ilə bağlı elmin-dilçiliyin bu planda xüsusi yeri və xüsusi rolu vardır. Bu elm vasitəsilə dünyanın müxtəlif dillərində müxtəlif cür adlansa da, Azərbaycan dilindəki “zaman” anlamı ilə birbaşa və dolayısı ilə əlaqələnen vahidlər öyrənilir.

Dilçilik ədəbiyyatında gerçəkliyin zaman münasibətləri ilə əlaqəli olan dil vahidləri müxtəlif səviyyələrdə və müstəvilərdə izah edilir. Məsələn, zamanı adlandıran, onu təmsil etməyə, işarələməyə, onunla assosiasiya yaratmağa qabil olan vahidlər araşdırılır. Bu halda zamanın bir obyekt, anlayışla əlaqəli dil vahidi kimi mövcud olması faktı aşkar, ya da üstü örtülü şəkildə qəbul edilir. Nəticədə zaman, yaxud temporal mənalı vahidlərdən söhbət gedir.

Obyektiv gerçəklikdə zaman və insan arasında münasibətlərin nəticələrini ifadə edən dil vahidləri zaman və ya temporal məna, anlam və anlayış sahəsini təmsil edir. Bununla məşğul olan tədqiqatçılar diqqəti zaman anlayışını və ya kateqoriyasının ifadə üsulları yönəldərək temporal münasibətlərin ifadə üsulları, bu münasibətlərin linqvistik ifadə imkanları, yaxud zaman münasibətlərinin tipologiyası kimi məsələlərə müraciət edirlər.

Temporal məna, anlam və anlayışların mövcud olması faktı morfoloji səviyyədə zaman, yəni felin zamanı ilə birlikdə, leksik, sintaktik və hətta mətn səviyyəsində zaman, eləcə də bədii zaman, zaman sahəsi, temporallıq sahəsi, zamanın leksik göstəriciləri, temporal genişləndiricilər, leksik dəqiqləşdiricilər, indikatorlar və s. kimi termin və anlayışların dilçilik ədəbiyyatında dövriyyəyə daxil olmasına rəvac verdi. Zaman və ya temporal tematika özrə terminologiya çoxşaxəli olmaqla və ya qarışıq məsələlər barədə danışmaqda mümkündür ki, bu barədə az sonra danışılacaqdır. Söylədiklərimizdən belə qənayyətə gəlmək olar ki, gerçəkliyin zaman strukturunun dildə insan tərəfindən mənimsənilməsində iştirak edən morfoloji,

leksik, sintaktik vahidlərin mütəşəkil sistemi vardır. Bu dil vahidləri tərkibinə görə müxtəlif olan həm məzmun, həm də funksional planda təzahür edir.

Yuxarıda xatırlanan dil vahidləri arasında zaman mənalı sözlər və ya temporal leksika xüsusi mövqeyə malikdir.

Temporal leksikaya mənasında zaman anlayışı olan sözlər daxildir. Onları temporal sözlər də adlandırırlar. Bir çox müəlliflərin fikrinə görə, zaman mənalı sözlərdə gerçəkliyin zaman münasibətlərinin birbirini əvəz etmə ardıcılığı ilə bağlı olan təbii proseslər üzərindəki müşahidələr öz təsbihi tapır.

Müasir dilçiliyin ən aktual məsələlərindən biri də mətn dilçiliyidir. Müvafiq olaraq mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini mətn təşkil edir. Mətni xarakterizə edən, ona spesifik məna verən bir sıra əlamət və xassələr vardır. Bunlardan biri kimi mətnin tamlığını, bütövlüyünü qeyd etmək olar. Mətnin bütöv olması onun hərtərəfli dərk olunması üçün lazım olan başlıca tələblərdən biridir. Mətnin bütövlüyünü, tamlığını da şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Bütöv olmaq üçün mətn eyni zamanda əlaqəli olmalıdır.

De Boqrand və Dreslerin koheziya termininin izahı ilə bağlı fikirləri mövcuddur. Sözü gedən dilçilər və onlara həmfikir bəzi dilçilər yuxarıda qeyd olunan konsepsiyayı tənqid edərəkən haqlı olaraq göstərir ki, M.A.K. Halliday mətn əlaqələrində dərinlik və səthi planlar arasında həddi düzgün müəyyənləşdirmir. Müəyyən məlumatın maksimal dərəcədə səmərəli ötürülməsi üçün mətn sintaktik və semantik çərçivəyə malik olmalıdır. Mətn həm də daxili təşkilatlanmaya, orqanizasiyaya malikdir. Mətnin səthi struktur elementləri olan dil ifadələri arasındakı əlaqələrdən, yəni koheziyadan danışmaq lazım gəlir. Koheziya linqivistik cəhətdən eksplisitdir və mətnin elementləri arasında semantik əlaqələri vurğulamaqla özünü göstərir. Ardıcıl cümlələr arasında semantik bağlar koherensiya və koheziya üçün fundamentaldir. Fikrimizcə burada tematik ardıcılıq, qanunauyğunluq olmalıdır. Məhz bu cür ardıcılıq və qanunauyğunluq koheziya ilə koherensiyanın qarşılıqlı əlaqəsini və onların birinin digərini vurğulamasını şərtləndirən amillər sırasına daxildir.

Ulla Connor koheziyaya aşağıdakı təyinatı verir: “Koheziya cümlələr və mətnin hissələri arasında əlaqələri göstərmək üçün istifadə eksplisit linqivistik vasitələrin işlədilməsidir”. Bu cür koheziv vasitələr oxucunun öncəki müddəaları müvafiq olanlarla əlaqələndirməyə köməkçi olan ifadə və sözlərdən ibarətdir.

Mətn tekstuallığın tələblərinə cavab verən kommunikativ hadisədir. Mətnin tamlığını təyin edən standartları mövcuddur ki, bunlara koherensiya (mətnin alt qatlarından bəhs edir, o, mətn istifadəçiləri arasında koqnitiv proseslərin məhsuludur), intersionallıq və koheziya aiddir. Qeyd edildiyi kimi koheziya mətnin üst qatının komponentlərindən, yəni bizim eşidib yaxud gördüyümüz real sözlərin əlaqə daxilində qarşılıqlı birləşməsini bildirən yollardan bəhs edir. Fikrimizcə əsas olaraq bunlardan aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır: qrammatik-referensiya; substitusiya; ellipsis; leksik-qrammatik-bağlayıcı; leksik koheziya. Biz bu məqalədə qrammatik koheziyanın növlərindən biri olan ellipsisdən danışırıq.

Generativ dilçilikdə ellipsis termini bir sıra hadisələrə aid edilir, onların dərk edilən mənası linqvistik formalarla ifadə edilən mənasından daha əhatəlidir. Ellipsis o zaman yaranır ki, struktur cəhətdən vacib olan buraxılmamış, deyilməmiş olsun. Ellipsis leksiko-qrammatik kateqoriyadır.

Ədəbiyyat

1. Поменко Н.А. Время в языке. Пятигорск 1966. 24 с.
2. А.А.Алекперов: Фонематическая система современного Азербайджанского языка. Баку: Елм. 1971.
3. Сəfərov С.Р. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində Qərbi Avropa mənşəli sözlərin işlənməsinə dair. Bakı: Nurlan. 2014.

РЕЗЮМЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ Зейналова З.Х.

Ключевые слова: *темпоральные слова, лексика, семантика, морфология, лингвистика.*

В статье рассматриваются основные принципы компетентности. Сегодня основной целью преподавания и изучения иностранных языков в глобальном мире является развитие способности изучающих язык использовать изучаемый язык для общения. Процесс обучения английскому языку должен быть основан на коммуникативно-функциональном подходе обучения языкам.

Необходимость измерения длительности временных процессов привела к созданию средств измерения времени, следствием чего стало появление группы слов, обозначающих единицы времени, юность, отрочество и др.), а также привели к созданию слов, отражающих собственную историю, отдельные ее периоды (например, прошлое, настоящее, будущее, вечность, век и др.)

SUMMARY
LINGUISTIC ANALYSIS CATEGORY TIME ON AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES
Zeynalova Z.H.

Key words: *temporal words, thlexical, semantics, morphology, linguistics.*

The article deals with the main principles of competence. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach of teaching languages.

The need to measure the length of time processes led to the creation of time measurement tools, which resulted in the emergence of a group of words that denote time units. (youth, adolescence, etc.), as well as led to the creation of words that reflect its own history, its separate periods (for example, past, present, future, eternity, century, etc.)"

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ MİLLİ KOLORİT PROBLEMİ

Həsənzadə Leyla Mansur Qızı

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

qasanzade.leyla@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, ədəbiyyat, bədii tərcümə prinsipləri, tərcümənin keyfiyyəti, yaradıcılıq aktı, tərcüməçi.*

Bədii tərcümə özlüyündə bədii paralel həmyaradıcılıq, həmmüəlliflikdən ibarətdir və qaydalara riayət etməklə deyil, yazıçı bacarığına görə yaradılır. Biz deyən halda o həm də hisslər teatrıdır. Usta sözləri və ya frazaları tərcümə etmir. Bədii tərcümə vahidi kimi o, söz və ya frazeologizmi deyil, bütövlükdə əsəri götürür. Tərcüməçi onu müəllifdən “mənimsəyir” və yenidən yaradır, yəni başqa dildə, başqa mədəniyyətin paradigmalarda yenidən yazır. Mətn daxilindəki lokal həllərin çoxu da elə buradandır. Tərcüməçi adekvat əsəri öz biliklərinə, həyat təcrübəsinə, mədəniyyətinə, intuisiyasına, ustalığına, ədəbi və səhnə istedadına görə yaradır.

Edvard Sapir iddia edir ki, “*dil sosial reallığa bələdçidir*” [2, s.68]. Onun fikrincə, təcrübə əsasən cəmiyyətin dil vərdisləri ilə müəyyən edilir və hər bir ayrı struktur ayrıca reallığı təmsil edir. E.Sapir bu fikrini belə konkretləşdirir: “*Heç zaman hər hansı iki dil eyni sosial reallığı təmsil etmək üçün kifayət qədər oxşar deyil. Fərqli cəmiyyətlərin yaşadığı dünyalar sadəcə olaraq fərqli etiketlərin vurulduğu eyni dünya deyil, fərqli dünyalardır*” [2, s.69]. Bu fikirdəki həqiqətlə bərabər bizi maraqlandıran başqa bir ciddi məsələ vardır. Fikrimizi daha aydın izah etmək üçün Juri Lotman və B.A.Uspenskinin bu fikirlərinə istinad etməyi lazım bilirik: “*Heç bir dil mədəniyyətin dərinliyinə batmadan mövcud ola bilməz; mərkəzində təbii dilin quruluşu olmayan heç bir mədəniyyət mövcud ola bilməz*” [3, s.212]. Bu fikirdəyik ki, Sapirin qeyd etdiyi kimi “*hər hansı iki dil eyni sosial reallığı təmsil etmək üçün kifayət qədər oxşar deyil*” [2, s.69], lakin Juri Lotman və B.A.Uspenskinin qeyd etdiyi kimi, hər dil mədəniyyətin bir hissəsidir və həmin mədəniyyət də o dil olmadan mövcud deyil. Çünki edilən tərcümə, xüsusən də bədii tərcümə bir dildəki sözləri digər dilin leksikasındakı qarşılıqları ilə əvəz edərək, qrammatik cəhətdən nizama salmaqdan ibarət olmamalıdır. Belə halda çox zaman həmin tərcümə ağır söz yığınınından başqa bir şey olmazdı. Tərcüməçi heç vaxt unutmamalıdır ki, dillər xalqların tarixi, milli mədəniyyəti, mental dəyərləri, inancları ilə çox bağlı olduğu üçün hər bir kəlmə həmin amilləri bu və ya digər şəkildə özündə ifadə edir.

Belə düşüncələr də var ki, hərfi tərcümə faydasız tərcümədir, çünki o çox zaman oxucuya sözlərin arxasındakı, yaxud alt qatındakı mənanı anlamaq imkanı vermir. Belə olduğu təqdirdə ekvivalentlik tərcümədə ən güclü vasitəyə çevrilir. Lakin burada bir incə məqam var ki, ekvivalentlik dilin tarixilik və mahiyyət baxımından bağlı olduğu cəhətləri hərtərəfli başa düşən, qavrayan tərcüməçinin seçimində özünü doğruldur və tərcümənin əsas prinsipinə çevrilir.

Təbii ki, tərcümə zamanı mətn mütləq dəyişikliyə məruz qalır və bu labüddür. Bu təkə söz və ifadələrdə deyil, şeirdən söhbət gedirsə, hətta hecalarda da özünü göstərə bilər. Fikrin oxucuya aydın çatdırılması üçün bəzi əlavələrə də yol verilə bilər.

Tərcümə məsələsindən bəhs edərkən alimlər “dünyanın şəkli” və “dünyanın milli mənzərəsi” kimi anlayışların fəlsəfi mahiyyətinə əsaslanan prinsiplərdən də bəhs etməkdədirlər. Məlumdur ki, “Dünyanın təsviri” terminindən ilk dəfə fizik G.Gertiz istifadə etmiş, sonrakı dövrlərdə isə İ.Kant və M. Plank tərəfindən bu fikir inkişaf etdirilmiş müxtəlif elmlərə tətbiq edilmişdir. Bu məsələ sonrakı dövrlərdə bədii tərcümə sahəsində də özünü doğruldan bir hala gəlmiş, hətta deyə bilərik ki, keyfiyyətli tərcümənin dəyərləndirilməsində əsas meyarlardan birinə çevrilmişdir. Başqa sözlə, bu məsələ tərcümədə həm də

orijinallığın qorunmasını müəyyən edən əsas amillərdən birini, yəni milliliyin qorunub saxlanması keyfiyyətini diqqətə almamıza yardım etməkdədir.

Qeyd olunduğu kimi, “Dünyanın şəkli”, yaxud “Dünyanın mənzərəsi” termini, əslində, bir çox elm sahələrinin maraqlarında olan müxtəlif konsepsiyaları ehtiva və ifadə edir. Biz tərcümə məsələsindən bəhs etdiyimiz üçün alimlərin bu terminlə bağlı konsepsiyanın tərcümə sənətinə aid müddəalarını diqqətə alaraq tərcümə zamanı milli koloritin qorunması problemini və bunun əhəmiyyətini izah etməyə çalışacağıq.

“Dünyanın şəkli” deyərkən bəzən bu, “dünyanın zahiri görünüşü”, bəzən isə “*insanın ətrafında baş verən hadisə və hadisələrin onun şüurunda əks etdirilməsi*” [1, s.108] kimi izah edilir. Təbii ki, müxtəlif elm sahələri bu termini öz araşdırma obyektləri ilə bağlı izah edir. Lakin yuxarıdakı fikir, haqlı olaraq, bəzi alimlər tərəfindən bədii tərcümə üçün də uyğun görülmüşdür. Belə ki, tərcüməçi əsərdə hadisələrin qəhrəmanların şüurunda əks etdirilməsi məsələsini mütləq diqqətə saxlamalıdır. Bu, tərcümə prosesində öndə gələn iki vacib məsələdən biridir.

Tərcümədə milliliyin qorunub saxlanmasından söhbət gedərkən daha ciddi bir məsələ önə çıxır; qeyd etdik ki, tərcümə həm də ədəbi əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan amillərdən biridir. Orijinaldan tərcümə əsərdəki milli ruhu, qədim tarixdən qaynaqlanan mədəni dəyərləri, bədii təfəkkürün poetik çalarlarını qoruyub saxlamaq kimi müsbət məziyyətlərə daha çox sahibdir. Bu kimi məziyyətlər bədii tərcümələrdə daha çox mühafizə olunduqca xalqlar arasındakı mənəvi körpülər daha etibarlı təməllər üzərində bərqərar olur. Beləliklə də, bu etibarlı təməllərdən biri də tərcümə olunan əsərlərdə milliliyin, milli kolortin saxlanması məsələsidir ki, tərcüməçilər bunu daha çox diqqətə almalıdır. Bundan başqa bu cür keyfiyyətli tərcümələr mədəniyyətlərin inteqrasiyası üçün də zəmin ola bilər. Bunu nəzərə alaraq bədii tərcümələrdə milli koloritin qorunub saxlanması üçün tərcüməçidən bəzi keyfiyyətlərin tələb olunduğunu düşünürük:

Müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərinin olması.

Bu biliklərindən istifadə edərək tərcümə edəcəyi əsəri xüsusi həssaslıqla seçmək bacarığı.

Tərcüməçinin hər iki xalqın – bu əsəri yaradan xalqın və onun ikinci dil vasitəsilə oxuyacaq xalqın milli-mədəni dəyərlərindən eyni dərəcədə xəbərdar olması.

Tərcüməçinin dil bilmə səviyyəsi və bu qabiliyyətindən yüksək səviyyədə istifadə edərək tərcümə etdiyi əsəri öz dilində yenidən yaratmaq bacarığı.

Müxtəlif dil vahidlərinin çalarlarını, frazeologizmlərin və s. qarşılıqları seçilərkən orijinalın millilikdən uzaqlaşmamasının diqqətə alınması. Burada yüksək dil bilgisi ilə yanaşı tərcüməçinin tarix elminə dair bilikləri və milli-mədəni dəyərlər haqqında məlumatları vəhdət halında rol oynayır.

Bu siyahını bir az da artırmaq olardı, lakin düşünürük ki, tərcümə zamanı ən başda bu məsələlərin diqqətə alınması lazım olduğu üçün bunların vurğulanması yetərlidir. Qeyd olunan bu məsələlər tərcümə əsərində “dünyanın mənzərəsinin” yaradılması üçün kifayət edən faktlardır.

Ədəbiyyat

1. Иванов, А. Картина мира как феномен отражения действительности, – М.: – 1962. – с.108
2. Edward, S. Culture, Language and Personality / S.Edward – Los Angeles: University of California Press, – 1956. –207 p.
3. Lotman, J. On the Semiotic Mechanism of Culture / J. Lotman and B.A.Uspensky, New Literary History, – 1978. IX (2), – p. 211–232.

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО КОЛОРИТА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Гасанзаде Л.М.

Ключевые слова: *Азербайджан, литература, принципы художественного перевода, качество перевода, творческий акт, переводчик*

В статье представлена информация о проблемах национального колорита в художественном переводе. В статье на основе указанных принципов художественного перевода наглядно представлены некоторые образцы, выявляется качество перевода, как индивидуального творческого акта азербайджанского переводчика с целью сохранения смыслового содержания оригинала.

Искусство перевода способствует литературно художественному развитию народов, межгосударственным интенсивным связям на взаимной основе. При выборе наиболее подходящего метода перевода или проведении исследований по нему необходимо учитывать способ, которым автор преподносит исходный текст носителям второго языка, и средства, используемые для донесения его смыслового содержания до сознания читателя.

SUMMARY
THE PROBLEM OF NATIONAL COLORITY IN LITERARY TRANSLATION
Hasanzade L.M.

Keywords: *Azerbaijan, literature, principles of the literary translation, translation quality, creative act, translator*

The article provides information about the problem of national color in literary translation. In article on the basis of the specified principles of the literary translation, samples of the principles of the literary translation, comes to light translation quality as individual creative act of the Azerbaijani translator for the purpose of saving the semantic contents of the original. The translation art helps development of people, the connect of among states. When choosing the most appropriate translation method or conducting research on it, it is necessary to take into account the way in which the author presents the source text to speakers of the second language, and the means used to convey its semantic content to the reader's mind.

**AZƏRBAYCAN, TÜRK VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SAYIN BƏNZƏR
VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Hüseynova Elnurə Elçin qızı

İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

elnure.huseynova@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, Türkiyə türkcəsi, ingilis dili, say, etimologiya*

Günümüzdə ingilis dilinin beynəlmiləl, dünya dili olması fonunda Azərbaycan və türk dillərinin leksik fonduna bu dildə mövcud olan bir sıra sözlər keçmişdir. Bu sözlər arasında say kateqoriyasına aid olan *milyon, milyard, trilyon* və s. kimi leksik vahidləri misal çəkə bilərik. Hazırda ingilis dilində Azərbaycan, türk dillərinin işlək fondunda yer alan bəzi sözlərinin olmasının yanında bu xalqların dil situasiyasında da işləndiyini görmək olar. Belə ki, bilinməyən ingilis xalqı üçün əlamətdar olmasa da, dünya dili olması fonunda Azərbaycan, türk dillərinin yanı sıra bir çox xalqlarda da özünü bariz şəkildə göstərir.

Nitq hissəsi olaraq sayın sifətlə bir sıra ortaq cəhətləri vardır:

- 1) *Say da sifət kimi isimlə bağlı olur;*
- 2) *Say da sifət kimi isimdən əvvəl işlənir;*
- 3) *Hər iki nitq hissəsi cümlə üzvü kimi əsasən təyin olur;*
- 4) *Say da isim kimi ismi əvəz edə bilir, isimləşir;*
- 5) *Sayın da sifət kimi quruluşca üç: sadə, düzəltmə və mürəkkəb növləri vardır.*

Sayın Azərbaycan qrammatikasında görülən bu xüsusiyyətləri türk dillərində də eynilik təşkil edir. Bu eyniliyi mövcud dillərin tarixi inkişafı, qrammatik quruluşları və leksik fondundakı bənzərlikləri ilə xarakterizə etmək olar. Türkiyə türkcəsində say nitq hissəsi Azərbaycan dilindəki analoqu ilə eyni şəkildə adlanaraq, yuxarıda sadalanan əlamətlər baxımından *sifətlə* (Türkiyə türkcəsinin qrammatikasında *sifət* nitq hissəsi) eynilik təşkil edir. Tarixi inkişaf baxımından Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi yaxın arealda mövcud olduqlarından qrammatik quruluş baxımından sayın əlamətlərinin onunla eynilik təşkil etməsi heç də təəccüblü deyil. Bunun yanında beynəlmilləl dil olan ingilis dilində *say* (*the numeral*) əşyanın miqdarını və sırasını bildirsə də, müəyyən qrammatik fərqliliklər mövcuddur [3, s.42]. Fərqliliklərə keçməmişdən əvvəl qeyd etmək yerinə düşər ki, ingilis dilində də *say* (*the numeral*) *sifət* kimi (*the adjective*) ismi kəmiyyət və sıra baxımından xarakterizə edir. Say öz növbəsində əşyanı əlamət, keyfiyyət və s. baxımından daha əhatəli spekterdən xarakterizə etdiyindən bəzən ingilis qrammatikasında say ayrıca başlıq olaraq deyil, sifətin əlavəsi kimi çıxış edir. Azərbaycan və türk dillərinin qrammatikalarında say vahiddən yuxarı olduğu halda isim cəmlənməsə də, ingilis dilində sayılmayan isimləri çıxarmaqla qalan hallarda birdən yuxarı istənilən isim cəmlənməsini görmək mümkündür. Həmçinin fərqləndirici məqamlardan biri ingilis dilində sayın miqdarı artdıqca *və* bağlayıcısından (*and*) istifadə edilməlidir. Mövcud vəziyyət Azərbaycan və türk dilləri üçün xarakterik deyil. Bu fərqliliyi dillərin coğrafi məkan baxımından uzaqlığı ilə əlaqələndirə bilərik. Belə ki, yaxın kontaktda olan dillər bir-birilərindən nəyinki söz, həmçinin eyni dil ailəsindən olduqları halda bənzər qrammatik struktur da mənimsəyə bilərlər. İngilis dilində sayın Azərbaycan, türk dillərinin qrammatik quruluşunda fərqlilik göstərməsini sosiolingvistikanın *coğrafi, diatopik* növü ilə əlaqələndirə bilərik [5]. Belə ki, bir-birindən fərqli areallarda yerləşən dillər arasında həm *leksik bazanın*, həm də *qrammatik quruluşların* fərqliliyi müşahidə olunur. Misal olaraq ən sadə, birdən ona qədər sayların coğrafi areal baxımından yaxın bölgələrdə necə səslənməsini qeyd edə bilərik:

Azərbaycan dilində (*Say*):

1 – bir, 2 – iki, 3 – üç, 4 – dörd, 5 – beş, 6 – altı, 7 – yeddi, 8 – səkkiz, 9 – doqquz, 10 – on;

Türkiyə türkcəsində (*Sayı*):

1 – bir, 2 – iki, 3 – üç, 4 – dörd, 5 – beş, 6 – altı, 7 – yedi, 8 – sekiz, 9 – dokuz, 10 – on;

Türkmən dilində (San):

1 – bir, 2 – iki, 3 – üç, 4 – dörd, 5 – beş, 6 – altı, 7 – yedi, 8 – sekiz, 9 – dokuz, 10 – on;

İngilis dilində (The Numeral):

1 – one, 2 – two, 3 – three, 4 – four, 5 – five, 6 – six, 7 – seven, 8 – eight, 9 – nine, 10 – ten;

Fransız dilində (Les numéraux):

1 – un, 2 – deux, 3 – trois, 4 – quatre, 5 – cinq, 6 – six, 7 – sept, 8 – huit, 9 – neuf, 10 – dix;

Alman dilində (Die zahlen):

1 – eins, 2 – zwei, 3 – drei, 4 – vier, 5 – fünf, 6 – sechs, 7 – sieben, 8 – acht, 9 – neun, 10 – zehn və s.

Göründüyü kimi bir-birilərinə areal baxımından yaxın olan dillərin leksik bazalarında sözlərin eyniliyi, bənzərliyi müşahidə olunur. Bu kimi bənzərliklər sosiolinqvistikanın *coğrafi, diatopik növünün* tədqiqat dairəsinə daxildir. Yuxarıda qeyd edilən nümunələrdə diqqət yetirilməlidir ki, *Azərbaycan, türk və türkmən dillərində* saylar yazıldıqları şəkildə səslənsələr də, flektiv dillər ailəsinə daxil olan, həmçinin areal baxımından yaxınlıq təşkil edən *ingilis, fransız və alman dillərində* sözlərin yazılışları ilə səslənişlərinin fərqli olduqları nəzərə çarpır. Bu da areal yaxınlığının *sosiologiya, etnoqrafiya və etnopsixologiyada* qeyd edildiyi kimi yaxın təmasda olanlar arasında bənzərliklərin, uzaq yerləşən cəmiyyətlər arasında isə fərqliliklərin müşahidəsində görmək olar.

Sayı *diafazik aspekt*də nəzərdən keçirdikdə Azərbaycan, türk və ingilis dillərində arasında böyük bir fərqlə qarşılaşırıq. Ancaq növbəti tədqiq edəcəyimiz *diastatik variant*da sayların sosial qrupların mənşəyindən asılı olaraq fərqli kontekstlərdə işləndiyini görə bilərik.

Azərbaycan, türk və ingilis dillərində sayın tarixi aspektdə fərqliliyinə toxunmamışdan əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, bu dillərin tarixi inkişafı müxtəlif dövrlərdən keçmişdir. Azərbaycan dilinin tarixini bir sıra tədqiqatçılarımız araşdırmış və müxtəlif bölgələr təklif etmişlər [6]. Ümumqəbul olunmuş prinsipə əsasən *Azərbaycan dilinin tarixi dövrləşməsi* üç mərhələyə bölünür:

1) *Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü* (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər);

2) *Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü* (XIII əsrdən XVII əsrə qədər);

3) *Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü* (XVII əsrdən bu günə qədər).

Yuxarıda təklif edilmiş bölgü Ə. Dəmirçizadənin bölgüsüdür. N.Xudiyev qeyd edilən bölgüsünü bir qədər də təkmilləşdirmişdir. Belə ki, müəllif əsərində Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm *diferensiasiya*, həm də *integrasiya* prosesini nəzərdə tutmuşdur. *Diferensiasiya* dedikdə Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən ayrılması, *integrasiya* dedikdə isə yerli qıpçaq və gəlmə Oğuz dillərinin birləşməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafını müəllif iki dövrə: *XIII – XIV əsrləri əhatə edən birinci* və *XV – XVI əsrləri əhatə edən ikinci dövrə* ayırmışdır. Azərbaycan dilində yer alan sayların etimoloji təhlili, onların tarixi mənşə etibarını ilə fərqliliyinə keçmədən əvvəl Türkiyə türkcəsinin tarixi inkişafı dövrlərini qeyd etmək lazımdır, çünki hər iki dildə yer alan saylar əvvəldə də qeyd olunduğu kimi ortaq mənşəyə malik olduqlarından onlar arasında bənzərliklər çox, fərqliliklər isə əsasən tələffüz prosesində ortaya çıxır. Qeyd edilməlidir ki, türk dilinin ümumi tarixi inkişafı bölgüsündən başqa Türkiyə türkcəsinin tarixi inkişafı dövrləri fərqlilik təşkil edir. Belə ki, türk dilinin ümumi inkişaf dövrləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1) *İlk türk dili dövrü* (ilk yazılı və ya şifahi qaynaqlardan eramızın başlanğıcına qədər);

2) *Ana bulqar və ana türk dili dövrü* (I – VI əsrlər);

3) *Qədim bulqar və qədim türk dili dövrü* (VI – XI əsrlər);

4) *Orta bulqar və orta türk dili dövrü* (XI – XVI əsrlər);

5) *Yeni türk və çuvaş dili dövrü* (XVI əsrdən sonrakı dönmə).

Yuxarıda qeyd olunan türk dillərinin tarixi bölgüsünün müəllifi Tekin Ölmezdir. Müəllif bu bölgünü qədim yazılı abidələrin tədqiqi, dil materiallarının araşdırılması ilə ortaya çıxarmışdır [1, s.99]. Anadoluya Oğuz türklərinin köçündən sonrakı dönmədə, buraya yerləşən xalqların dilinin tarixi inkişafı göstərilən dövrlərdən əlavə, öz içində də bölünmüşdür. Bu qruplaşma daha çox müasir Türkiyə ərazisində təşəkkül tapmış *türk ədəbi dilinin tarixi bölgüsü* olaraq qəbul oluna bilər:

1) *Səlcuqlu dönəmi*;

2) *Bəyliklər dönəmi*;

3) *Osmanlı türkcəsinə keçid dönəmi* (bu dönmədə yuxarıdakı iki dönmədən fərqli olaraq dilə xeyli sayda ərəb və fars mənşəli sözlər daxil olmuşdur);

4) *Osmanlıdan Cümhuriyyətə keçid dönəmi / müasir dönmə* (bu dönmə Osmanlı imperiyasının süqutu, TDK-nın qurulması ilə dildə başladılan reformlar səbəbi ilə dildən ərəb, fars mənşəli sözlərin atılması, sözlərin türk mənşəli qarışıqları ilə əvəz olunması ilə xarakterikdir) [4, s.90].

Göründüyü kimi Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi ortaq dil ailəsindən gəlsə də, onların ədəbi dillərinin təkamül prosesi və keçdikləri tarixi yol fərqlilik təşkil edir. Bu fərqliliyin və onların dillərin leksik fonduna siraətini isə sosiolinqvistikanın *tarixi, diaxronik variantı* tədqiq edir [2, s.170]. *Orxon-Yenisey, "Kitabi Dədə Qorqud", "Divani Lügətit-Türk"* və s. kimi mənbələrdə sayların ilkin tarixi qaynaqlarda bənzər şəkildə yer aldığını görmək mümkündür. Miqdar saylarının bir neçəsinin etimologiyasına nəzər yetirək:

Bir (Azərbaycan və türk dilində eyni) – *bir** (Orxon-Yenisey) / *birer* (qədim uyğur əlyazmaları) / *birinç* ("Divani Lügətit-Türk");

Yeddi (Azərbaycanca, yedi – türkcə) – *yéti** / *yétti** (Orxon-Yenisey);

İyirmi (Azərbaycanca, yirmi – türkcə) – *yégirmi** / *yigirmi** (Orxon-Yenisey) və s.

Göründüyü kimi tarixi aspektdə bəzi saylarda səs azalması müşahidə olunduğu halda, digərlərində səs artımı nəzərə çarpır. Qeyd edilməlidir ki, sayların əksəriyyəti türk mənşəlidir, bu faktı qədim yazılı abidələr də sübuta yetirir. Yalnız dilimizdə həm *səksən* (əsasən ədəbi dildə bu variant yer alır), həm də *həştad* sözünün etimologiyasına nəzər yetirdikdə bu sayın ilk dəfə Orxon-Yenisey abidələrində işləndiyini görə bilərik. Belə ki, *sekizön** prototipindən, yəni *səkkiz on* (*on ədəd səkkiz*) sözünün zamanla Azərbaycan dilində *səksən*, türk dilində isə *seksen* olaraq səs düşümü ilə daha rahat tələffüz edildiyinin şahidi oluruq. Nəzərə almaq yerinə düşər ki, tarixi aspektdə saylarının təhlilində onlarda *səs azalması, səs düşümü prosesinin* getməsi, müasir dövrümüzə daha rahat formada səsləşən şəkillərinin ortaya çıxmasını söyləyə bilərik. *Həştad* sözünə gəldikdə isə bu söz fars mənşəli olub türk dilində yer almamaqla birlikdə, dilimizin İranla sərhəd bölgələrində yaşayan xalqların leksikonunda işləndiyini söyləyə bilərik. Burada da sosiolinqvistik amil önə çıxır. Belə ki, şəhər mühitində, bilinçsiz fonunda, gündəlik məişət şəraitində insanlar ana dili ilə yanaşı digər (əsasən bizim ölkəmizdə rus və ya ingilis) dillərdən ünsiyyət prosesində istifadə edirlərsə, fərqli etnik qruplar olan bölgələrdə də onların dillərinin bir-birinin leksik fonduna sirayəti müşahidə olunur. Qeyd edilməlidir ki, *səkkiz onluq* ifadəsi yalnız türk dilləri üçün deyil, fransız dilinin hazırkı ədəbi dili üçün də xarakterikdir [7, s.78]. Belə ki, hazırda işlənən fransız dilində *altmış doqquzdan* sonrakı sayların düzəlməsi müvafiq olaraq əvvəli sayların yardımı ilə təkrarlanır. Məsələn: *yetmiş* – *soixante-dix* (altmış on), *yetmiş bir* – *soixante-et-onze* (yetmiş və on bir), *səksən* – *quatre-vingts* (dörd iyirmilər), *doxsan* – *quatre-vingt-dix* (dörd iyirmi on) və s.

Milyon, milyard, trilyon və s. – *ilyon* şəkilçisi ilə düzələn saylar isə tarixi aspektdən yanaşılıqda məşinli inqilabdan sonra xalqlar arası kontaktların, bazar münasibətlərinin artması fonunda əmələ gəlmişdir. Belə ki, tarixi aspektdən sözlərin sosiolinqvistik təhlili nəyinki onların ən qədim çağlarda yer alan prototiplərini aşkarlamağa, eyni zamanda müasir əlaqələr fonunda fərqlilikləri, dillərin bir-birinə sirayətinin araşdırılması baxımından da önəmlidir. *Milyon* sözü fransız *million* və italyan dilində *millione* sözlərindən dünya dillərinə keçsə də əsas qaynaq olaraq qədim Venesiyada istifadə olunan *milliön* variantı ilkin prototip olaraq qəbul olunur. Türkiyə türkcəsində *milyon* formasında işlənən bu sözün ən qədim yer aldığı qaynaq olaraq *XVII əsrə aid Övliya Çələbinin "Səyahətnamə" əsəri* qeyd edilə bilər. Göründüyü kimi dəniz ticarətində böyük rol malik Venesiya ilə Osmanlının əlaqələrinin gücləndiyi Qanuni Sultan Süleymandan başlayıb, Geriləmə dövrünə qədər uzanan yolda *milyon, milyard* kimi sözlər məhz bu yolla dilə sirayət etmiş, oradan da Azərbaycan və digər türk xalqlarının leksik fonduna daxil olmuşdur [3, s.49]. Eyni sözün ingilis dilinə daxil olma qaynağı isə birbaşa Venesiya ilə olan təmaslar deyil, ingilis və fransızlar arasında uzun əsrlər sürən müharibələr olmuşdur. Göründüyü kimi *milyon* və *milyard* kimi sözlərin çıxış qaynağı eyni olsa da, fərqli dillərə daxil olma səbəbləri müxtəlidir.

Müasir cəmiyyətimizdə ingilis dilinin bilinçsizmə istər Azərbaycan, istərsə də türkcə danışan xalqlar arasında aktualıq qazandığını nəzərə alarsaq, ingilis dilindən dünya dillərinə nəyinki say, həmçinin müasir məişət və texnologiya ilə bağlı xeyli söz və ifadələr keçdiyini görmək olar. Bununla belə, Azərbaycan və türk dilində yer alan sayların əsas etibarını isə türk mənşəli olduqlarını söyləyə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Akalın, H. Ş. Türkçe Sözlük / Ş. H. Akalın. – Ankara: TDK, – 2005. – 679 s.
2. Ediskun, H. Türk Dilbilgisi / H. Ediskun. – İstanbul: TDK, – 1988. – 190 s.
3. Hüseynova, E. Müasir türk dili: Tərcümənin linqvistik problemləri / E. Hüseynova. – Bakı: Savad, – 2019. – 160 s.
4. Koç., N. Yeni Dilbilgisi / N.Koç. – İstanbul: TDK, – 1990. – 434 s.
5. www.spoabris.az
6. www.berlitz-istanbul.com/ingilizce-ve-turkcede-ortak-kullanilan-kelimeler
7. Кобринa, Н. Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис / Н.Кобринa, Е.Корнеева, М.Оссовская, К.Гузеева. – М.: Прогресс, – 1999. – 439 с.

РЕЗЮМЕ
СХОДНЫЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ СВОЙСТВА ЧИСЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, ТУРЕЦКОМ
И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Гусейнова Е.Е.

Ключевые слова: азербайджанский язык, турецкий язык, английский язык, число, этимология

Общепринятое определение числа состоит в том, что оно указывает на количество, порядок вещей. Прилагательное указывает на признак предмета, а число указывает на количество, порядок, характеризует предмет с разных сторон. По этой причине число имеет ряд сходств с прилагательным. Особенности числа в азербайджанской грамматике такие же как в тюркских языках. Это сходство можно охарактеризовать историческим развитием существующих языков, грамматическими конструкциями, сходством в лексическом фонде. Число в английском, в азербайджанском, турецком языках отличается в основном множеством следующего за ним существительного.

SUMMARY
SIMILAR AND DIFFERENT FEATURES OF NUMBERS IN AZERBAIJANI, TURKISH AND ENGLISH
Huseynova E.E.

Keywords: Azerbaijani language, Turkish language, English language, number, etymology

The generally accepted definition of number indicates quantity, order of things. Adjective indicates the sign of the thing, the number indicates the quantity. The number has large of similarities with the adjective. Features of the number in the Azerbaijani grammar are same as in Turkic languages. This similarity can be characterized by historical development of existing languages, grammatical constructions, similarities in lexical fund. Number in English, Azerbaijani, Turkish differs mainly in plurality of noun following it.

İNGİLİS TOPONOMİKASININ FRAZEOLÖJİ TƏRKİBLƏRDƏ
VƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ İŞLƏNMƏSİ

Hüseynova Kəmalə Sabir qızı
Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan
huseynova.kemale1971@gmail.com

Açar sözlər: *toponim, onomastika, mürəkkəb adlar, morfoloji, semantik*

Hər bir xalqın tarixi, dili, təfəkkürü, məşğuliyyəti haqqında dəyərli məlumat verən toponimlər onomastik vahidlər sırasında öz zənginliyi ilə seçilir. Bir elm sahəsi kimi toponimika coğrafi obyektləri, onların yaranma yollarını, meydana gəlmə səbəblərini, mənşəyini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Toponimik materiallar xalqın tarixi, dini, dili ilə bağlı problemlərin həllində tutarlı dəlil, inandırıcı fakt rolunu oynadığı üçün toponimlərin 3 funksiyasını qeyd etmək olar:

- 1) İdeoloji funksiya daşıyır; 2) Maarifləndirici xarakter daşıyır;
- 3) Toponimlər digər elmlərlə sıx əlaqədardır.

İngilis dili uzun illər german tayfalarının - anqlosaksların, yutların, keltlərin, skandinaviyalıların, normandların təsirinə məruz qalmışdır. Bunun üçün də İngilis toponimləri müasir formada hansısa mənada germanları xatırladır. Bunlar hidronim və ortonimlərdə daha çox öz əksini tapmışdır. Kelt mənşəli toponimlər Şotlandiyada, İrlandiyada; Skandinaviya mənşəli adlar isə Yorkshire və Lancashire-də tez-tez təsadüf olunur.

Mauer A. Problems of place-names study. Cambridge press: "İngilis coğrafi adların yaranmasına tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dillərin təsiri olub:

1. Kelt elementləri. Bu Böyük Britaniya ərazisində *britlərin* və *anqlosaksların* məskunlaşması ilə əlaqədardır. Məsələn, --**Wal-** elementi keltlərin məskunlaşdığı ərazilərdə olan coğrafi adlarda rast gəlinir. (*məsələn: Walden, Walton, Walcott, Walbrook*)

-**Wal-** elementi keltlərin məskunlaşdığı ərazilərdə olan coğrafi adlarda rast gəlinir. (*məsələn: Walden, Walton, Walcott, Walbrook*)

-**Pen-** kelt komponenti "yamac" mənasını ifadə edir və *Pencoyd, Penketh* kimi coğrafi adlarda öz əksini tapır.

-**Tre-** kelt mənşəli toponimdir və "kənd" mənasını verir. Bu toponim Karnoulda (*Tredrustan, Tregavethan*), Derbşir və Lanqaşirdə (*Trelleck, Trehill*) təsadüf olunur.

-**Lan-** "kilsə" mənasını verir və *Landulf, Lanreath* kimi coğrafi adlarda rast gəlinir. [1.p.72-75]

2. Latin elementləri. Roma dövründə latın elementləri ilə yaranan coğrafi adlar aşağıdakılardır: London-Londonium; Manchester-Mamucian; Lincoln-Lindum coloma

3. Skandinaviya elementləri

-**By-** elementi Skandinaviyalıların güclü təsiri olduğu yerlərdə rast gəlinir.

Məs: *Derby, Moorby, Blackforby*. Burada -by- "kənd" mənasını ifadə edir.

-**Thorp**- "torpaq" mənasını ifadə edir və *Simonstrop, Rinsthrop* kimi coğrafi adlarda rast gəlinir.

-**Toft**- elementi "malikanə" deməkdir. *Longtoft, Fishtoft, Moortoft* kimi adlarda rast gəlinir.

-**Holm**- "ada, adacıq" mənasını ifadə edir. Məsələn: *Bromholm, Oxenholm*

4. Fransız elementləri

-**Mont**- fransız mənşəli komponent "dağ" mənasını ifadə edir. Məs: *Eamont, Grostmont*

-**Ville**- (malikanə) əsasən *Coalville, Bronville* coğrafi adlarda rast gəlinir.

Quruluşuna görə İngilis toponimləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Sadə toponimlər. Məs: *Stock, Road, Lee*

2. Mürəkkəb toponimlər. Məs: *London, Manchester, Bristol, Roadshy, Scaldwell*

3. Tərkibi toponimlər. Məs: *Little Saxham, Stock-on-Trent, Stratford-on Avon*

"**Peany P.H. The origin of English Place names. Cambridge Press**" :Məna cəhətdən mürəkkəb coğrafi adlar arasında məskunlaşma yerini, onun xarakter və formasını, tipik əlamətlərini ifadə edən toponimlər var:

-**gham**- "ev, qəsəbə" mənasını ifadə edir. Məs: *Bermingham, Rockingham*

-**ton**- "ev, qəsəbə" mənasını ifadə edir. Məs: *Haughton, Boston, Bathampton*

Bəzən hər 2 element **-gham** və **-ton**- eyni coğrafi adda rast gəlinir. Məs: *Northghamton* [2.p.123]

-**ber**- **-bury**- elementi daha çox ölkənin qərb şəhərlərinin adlarında təsadüf olunur. "Möhkəmlənmə" mənasını ifadə edir. Məs: *Limber, Middlesbury*

-**stock**- elementi "yeni kənd" mənasını ifadə edir. Məs: *Woodstock*

-**chester**- "düşərgə" mənasını ifadə edir. Məs: *Manchester, Chester, Colchester*

-**clough**- "dərə, vadi" mənasını ifadə edir. Məs: *Cowclough*

-**was**- "nəm, rütubətli" deməkdir. Məs: *Alrewas*

Anqlosaks mənşəli **-cot-** elementi "saray" mənasını ifadə edir. Məs: *Woodcot, Willcot*. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən komponentlər Great və Little öz yerini Magna (böyük) və Parva (kiçik) sözlərinə verir. Məs: *Ashby Magna, Ashby Parva*

Cameron K. English Place names. London. Batsford "Mürəkkəb adlarda bir sıra tipik terminlər var ki, bunlar müəyyən mənalar ifadə edir.

Məs: bridge (körpü), town (şəhər), field (sahə, tarla), wood (müşə), market (bazar), house (ev), water (su), dyke (bənd, arx), hill(təpə) və s. Məs: *Cambridge, Stockbridge, Sheffield, Woodstock* [3.p.66-72]

Yeni toponimlər *Newton, Newport, Newcastle* Şotlandiya, İrlandiya və Uelsdə rast gəlinir. Semantik xüsusiyyətlərinə görə, toponimlər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1) İngilis toponimləri **relyef** terminləri ilə işlənir. **-ness-** "burun" deməkdir.

2) **Landşaft** terminləri. Bura əsasən çökəklik, bataqlıqları daxildir.

3) Müəyyən **torpaq** sahəsini bildirmək üçün terminlər. Məs, medaw - çəmən, sand - torpaq.

4) **Geobotanik** termin. Məs: oak- pələnd.

5) **Hidroqrafik** terminlər. Məs: brook - kiçik bulaq.

Ekwall E. The Place names of Lancashire. University Press "Toponimlər yazılı ədəbiyyatda xalqın başqa xalqlarla ictimai, siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi və s. əlaqələri təsvir və tərənnüm edir. Bədii ədəbiyyatda emosional əhval -ruhiyyə yaradan coğrafi adlar İngilis ədəbiyyatında zəngin üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Bu da əsərin ideyasının qüvvətlənməsinə və üslubi cəhətdən zəngin olmasına xidmət göstərir. İngilis əsərlərində toponim yer haqqında məlumat vermək üçün istifadə olunur." [4.p.14-28] Məsələn:

- "Somebody had left an evening paper and he turned it over with his foot, nothing the headline about the five hundred soldiers who refused to embark in **Glasgow** at King George`s Dock for Singapore" (J.Lindsay "Betrayed Spring")

- "They`re the enemy I`ve felt ever since I landed at Liverpool, ambushed in all the shadows, in every cranny of greed" (J.Lindsay "Betrayed Spring")

Bəzən toponimlər frazeoloji birləşmələrin tərkibində əsərlərdə rast gəlinir. Məsələn:

"This very morning I said to him: You`re grinning like my granny at a hot puff-cake, anyone`d think you enjoyed yourself. And he only **grinned** the wider. **Like a Cheshire cat** chewing growl. And now he won`t grin no more ..." (J.Lindsay "Betrayed Spring")

Burada **Grin like a Cheshire cat** - Boş və mənasız yerə gülmək - mənasını verir.

"It`s no goof smiling at me **like a Cheshire cat**. Mr. Lubin ..." (B.Show "Back to Methuselah")

Məsələn: "And that`s a fine thing to do ... though it`s not exactly what we understand by **coming Yorkshire over us in London**." (Ch.Dickens "Nicolas Nickleby")

Burada **come Yorkshire over smb** - kimisə aldatmaq mənasını ifadə edir.

Bu cür frazeoloji birləşmələr adi halda da rast gəlinir. Məsələn:

Smithfield bargian - razılaşdırılmış evlilik; *Tyburn clossom* - cavan, gənc oğru.

Bristol compliment - Hədiyyə verənin özünə lazım olmayan hədiyyə.

Kentish fire - haylı-küylü ifadə, etirazlar. *Cheshire cat* - mənasız gülən adam.

Hull cheese - tünd pivə; *To go to Bungay* - rədd olub getmək.

Smithfield match - xüsusi məqsədlərlə razılaşıdırılmış nikah.

Ekwall E. *The Concise Oxford Dictionary of English Place names* - Oxford Toponimlər sifət birləşmələrində də geniş yayılmışdır. Məsələn:

As poor as the Bishop of Chester - Həddindən artıq varlı.

As true as Ripon steel – etibarlı; *As plain as Dunstable road* - açıq sözü üzə deyən.

As big as Dorchester buft - həddindən artıq kök. [5.p.46-57]

Toponimlər qafiyədə də işləyə bilər. Məsələn:

As true as Coventry blue - etibarlı.

Harley Street - tibb dünyası, Londonda məşhur həkimlərin yaşadığı yer.

Scarborough warning - qısa müddətə edilmiş xəbərdarlıq.

Come Yorkshire over smbd. - kimisə aldatmaq.

Toponimlər bədii əsərlərdə həmcins üzvlər kimi də işləyə bilər. Məs: "*Kensington, Hammersmith, Cheswick, Kew Bridge, Bretford* were all passed and yet went on assteadily asif they had only just begun their journey." (Ch.Dickens "The Adventures of Oliver Twist") Qeyd etmək lazımdır ki, toponimlər ingilis şeirlərində də tez-tez rast gəlinir:

Upon the ühite Rock England, a Female Shadow, as deadly damps of the Mines of *Cornwall* and *Derbyshire*, lays upon his bosom heavy, Moved by the wind in columns of thick cloud, returning, folding round. (William Blake) İngilis ədəbiyyatında toponimlər təyin kimi də işləyə bilər. "*She came from anout of the way country district on the Pennine slopes, and kept lots of old Lancashire ways ofthought and speech, which Dick had never heard before but which somehow went warmly to his blossom.*" (J.Lindsay "Betrayed Spring")

İngilis ədəbiyyatında yazıçının öz təxəyyülünə əsaslanan süni toponimlər də işlənir. Məsələn: *Great Scoldings, Sleepy Hollow, Weary Road, Great Gloom, Great Mountain.*

"... *There happened an extraordinary accident which hadlike to have put a period to the fate of that monarchy, at least as it`s now instituted, Lindalino, the second city in the kingdom, was the first his Majesty visited in his progress ...*" (J.Swift "Gulliver`s Travels")

Sonda qeyd etmək olar ki, dilçiliyin bir sahəsi olan toponimika tədqiqat obyektini olaraq dilçilər arasında böyük marağa səbəb olub. Belə ki, coğrafi adlar vasitəsilə müxtəlif millət və xalqların tarixini və dilini tədqiq etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Mauer A. *Problems of place-names study*. Cambridge press, 1929, p.72-75.
2. Peany P.H. *The origin of English Place names*. Cambridge Press, 1960, p.123.
3. Cameron K. *English Place names*. London. Batsford, 1996, p.66-72.
4. Ekwall E. *The Place names of Lancashire*. University Press, 1922.14-28.
5. Ekwall E. *The Concise Oxford Dictionary of English Place names* - Oxford: Clarendon Press, 1974. pp.46-57.

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АНГЛИЙСКОЙ ТОПОНИМИКИ ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ КОМПОЗИЦИЯХ И В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Гусейнова К.С.

Ключевые слова: топоним, ономастика, сложные имена, морфологический, семантический.

В статье рассматриваются названия мест (топонимы) и формы их использования в английской литературе. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация географических названий в соответствии с морфологическими и лексическими формами, функции географических названий и их использование в английской литературе. В литературных произведениях топонимы изображают культурные, исторические, экономические отношения между разными народами и придают эмоциональную окраску работе.

SUMMARY

THE USE OF ENGLISH TOPONYMY IN PHRASEOLOGICAL COMPOSITIONS AND IN WORKS OF ART

Huseynova K.S.

Key Words: toponym, onomastics, compound names, morphological, semantic

The article "English place names and their usage in English literature" deals with the place - names (toponyms) and their usage forms in English literature. The article touched upon the problems such as the classification of place names and their usage in English literature, In literary works toponyms portray cultural, historical, economic relations between different peoples and give emotional coloring to the work. Different languages have greatly influenced the origin of English toponyms at various times in history. As a result of the research, we come the conclusion that there are Celt, Scandinavian, French and Latin elements in English toponymy.

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SÖZLƏRİN SIRALANMASI, ONLARIN FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynova Lalə Aslan qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti, Bakı, Azərbaycan
lalakuseyn@com.ru

Açar sözlər: ingilis dili, sadə cümlə, söz sırası, mürəkkəb cümlə, Azərbaycan dili, inkişaf.

Cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərk etmə, düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt, verb və ya obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənarında mümkün deyildir. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbərin cümlənin önündə və ya sonunda yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının milli-etnik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və ya xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır və xətti xarakter daşıyır.

Azərbaycan dilində sadə cümlələrin təsnifatı baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə aparılır; cümləyə bənzər və təktərtibli cümlələr bu kriteriya əsasında müəyyən edilir. Cümlənin digər üzvləri isə bu iki cümlə üzvlərinin ətrafında yığılaraq onları tərz, zaman və s. kimi münasibətlər cəhətdən aydınlaşdırır.

Müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da ümumi dilçilik qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Məs., He left a calmness (G.Seymour. At close quarters. Diamond Books, 1987 [1, s. 123].

Bu cümlədə S – V strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq: O ağlamırdı. Bu cümlə də S – V strukturundadır. Azərbaycan - türk cümlələrində S – V strukturunun təkamülü S – V – S strukturu üzrə baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şəkilçiləri ilə ifadəsi qərarlaşmışdır. Əslində müasir dövrümüzdə S – V tipli sıralanma S – V – S, yəni qeyri-müstəqil subyektlə tamamlanır, lakin müasir dövrümüzdə qeyd olunan bu məntiqi xüsusiyyət “S – V” strukturu üzrə cümlə üzvlərinin müstəqil funksiyası ilə reallaşır. Sonradan subyekt-mübtədə və verb-xəbər mühitinə daxil olan üzvlər cümlənin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu xüsusda sifətlərin, feili sifətləri və feili sifət tərkiblərinin mübtədadan əvvəl gəlməsi cümlədə sıralanma baxımından təyinlə təyonolunan münasibətləri şərtləndirir, cümlənin ağırlıq-sematik mərkəzi mübtədəyə düşür.

Ona görə də tamamlıq və zərflilər xəbər sferasına düşməklə xəbərin predikat mərkəzi kimi aparıcı rolunu müəyyən edir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təyin, təyin olunandan əvvəl gəlir. Bu qanunauyğunluq təyin roluna girən söz, söz birləşməsi və tərkibləri ön mövqeyə çıxarır. [2] Məsələn:

1) “This old man talks nonsense”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls,p.54);

2) “ A warm wind came with daylight and he could hear the snow melting in the trees and the heavy sound fits fallin”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls;

3) “After waiting for 25 minutes Heinrich Gunter agreed with a persistent taxi driver that he would pay the fare asked, in hard currency”. (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987.(2s.94)

1. “**Qatı** duman suyun üzünü bürüdü”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

2. “**Uzunquyruqlı** quş balıq axtarırdı”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

3. “**Balaca** uşaqlar, dəlləklər, küçələrdə dükan açmış yamaqçılar, çəkməçilər elə bir yarışa girmişdilər”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

4. “Kənarında **iri, yastı daş döşənmiş** küçənin hər iki tərəfi dükan idi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

5. “ **Kəndin üstünə çökən** qaranlıq qorxmış kimi Cahandar ağanın həyətinə yaxın gəlmədi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Bəzən də həmcins mübtədalar təyinlə müşayiət olunur; bu vaxt da əvvəldə qeyd etdiyimiz prinsip pozulmur: “*Sıldırım yarğanlar, silkənli, burulğanlı sular nərildəyib dəli Kürün şaxələnmiş qolları gözünün önündən keçdi*”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Həmcins mübtədalar ümumiyyətlə, vahid mübtədə statusunu inkar etmir; o statusun əlamətlərində də qorunur. Məs.: Our marksman and your eye witness, and the hornet’s nest stirred... (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987.

1. “**Göyün üzü** tərtəmiz idi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”) (söz birləşməsi)

2. “**Onun çiyinləri** qalxıb-enir, bütün bədəni titrəyirdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

3. “**Araba təkərlərinin cırlıtısı** və kəlləri haylayan **Tapdığı səsi** eşidilirdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”) (feili sifət tərkibi)

Nuriyeva S.T. “Cerund” məgaləsində yazır: “Sadə cümlədə söz sırası da intonasiya kimi cümlə strukturunun və onun əmələ gəlməsini təmin edən dil vasitəsidir. Sadə cümlədə sözlərin sırasından

danışarkən ilk növbədə onun başqa dil qanunları arasındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Dil qanunlarını iki qrupa bölmək mümkündür:

a) Xüsusi dil qanunları,

b) Ümumi dil qanunları. Bütün dil sistemində özünü göstərən dil hadisələrinə sıralanma, intonasiya, vuruğu və təkrar daxildir". [3, s.62]

c) Hər bir dilin morfoloji quruluşu onun sintaktik quruluşuna və ya əksinə, sintaktik quruluşu morfoloji quruluşuna uyğun gəlir. Sistemlər arasındakı uyğunluq, ahəng, məhz ümumi qanunlar əsasında mümkün olur. Məsələn: Azərbaycan dilində söz vurğusu axırıncı hecanın üzərinə, məntiqi vurğu isə xəbərdən əvvəlki, sözün üzərinə düşür. Deməli, istər sözdə, istərsə də cümlədə vurğu eyni yerə düşdüüyü üçün vahid vurğu sistemi yaranır.

Söz sırası da vurğu kimi morfoloji quruluşu sintaktik quruluşlu bir-birinə bağlayır və vahid ahəngə salır. Məsələn: Azərbaycan dilində Yazı-çı-liq və yaz-dır -ıl(maq) ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus quruluşdur. Lakin sıralanma prinsipinə görə bunlar eynidir. Çıl-çıraq; dır-ıl şəkilçilərinin eyni mövqedə yerləşməsi təsadüfi xarakter daşımır. Çı- şəkilçisinin isimlər üçün yaratdığı yeni mənəldir və feillər üçün işlədilir, -**Lıq** şəkilçisi mücərrədiyin, -ıl şəkilçisi isə məchulluğun əlamətidir. Məchulluqla mücərrədlik isə bir-birinə yaxındır.

I mərhələ: Sıralanmanın 1-ci mərhələsində hadisə, əşya, hərəkətlə, əlaqədar olaraq məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında dilin lüğətindən sözlər, qrammatik formalar seçilir. Əgər **ev** haqqında danışılacaqsə -**ev**, -**divar**, -**qapı**, -**pəncərə** və sair sözlər seçilir. Bu mərhələ seçmə və ya seleksiya adlanır.

II mərhələ: Seçilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə olan münasibəti müəyyənləşir, onların birləşmə qabiliyyəti aşkar olunur, valentliyi təyin edilir. Çünki, sıra komponentinə daxil olan sözlərin, şəkilçilərin, cümlələrin hamısı eynihüquqlu (eynivalentli) olmur. Sözlərin, şəkilçilərin, cümlələrin

III Mərhələ: Sadə cümləyə müxtəsər cümlənin ikinci üzvü xəbərdir; o predikatdır. Predikat hansısa yeni məlumatı verir. Xəbərlər feili və ismi olmaqla iki cür ifadə formasına malikdir. İsmi xəbərlər *was, were, idi, imiş* köməkçi vasitələrin (eləcə də digər köməkçi feillər vasitəsilə ifadə olunur. Adlara predikativliyi verən də qeyd etdiyimiz köməkçi vahidlərdir; məlumat yükü də onların yaratdığı xəbər zonası ilə bağlıdır. İngilis dilinin söz sırasına uyğun xəbər həmişə mübtədadan sonra gəlir.

V. Aslanov "Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər" əsərində qeyd edir: Azərbaycan dilinin söz sırası qaydasına görə xəbər həmişə cümlənin sonunda gəlir. Bu xüsusiyyət təkcə dilçilik qanunları ilə deyil, həm də entolinqvistik düşüncə ilə bağlıdır. Əvvəlki bölmədə izah etdiyimiz kimi bu istiqamətdə tipoloji təsnifat da aparılmışdır. [4, s.271]

Azərbaycan dilinin təməl sintaksisinə (*invariant*) görə xəbər sonda gəlməklə cümləyə məxsus predikativliyin ifadəçisidir, bu səbəbdən cümlənin əsas vahididir. Onun mövqeyi başqa cümlə üzvləri üçün güclü mövqe sayılır. Aktual üzvlənmə zamanı da bu məsələ kriteriya kimi qəbul edilir.

Feili xəbərlər:

1. "Sultan Əbu Səid Sara xatunun çadırının ağzında dayandığını görüb ixtiyarsız yerindən **qalxdı**". (F. Kərimzadə. "Xudafərin körpüsü").

2. "Sara xatun sultanın taxtı yanında qoyulmuş kürsüdə oturmağa gedəndə Əbu Səid uşaq sifətli Şeyx Heydərə **baxdı**". (F. Kərimzadə. "Xudafərin körpüsü").

3. "The first letters he read were very from all, very carefully written and dealt almost entirely with local happenings". (E. Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.267);

4. "Take it easy, he told himself". (E. Hemingway. For whom the Bell Tolls, p.340);

Deməli, xəbərə qrammatika, həm də kommunikasiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq olur; hər iki halda xəbərlə bağlı fərqi məsələlər öyrənilir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində geyd edilir: ...Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi aktual üzvlənmədəki üzvlənmə üçün invariant hesab olunur; bu, struktur invariantdır. Struktur invariant ilkindir, davamlıdır və törəmədir; invariantın – dil modelinin nitqdə sərbəstləşməsi kommunikasiyanın tələblərinə uyğunlaşması ilə bağlıdır. [5, s.792]

Bu barədə Ə. Cavadov yazır: "Vasitəli tamamlıqların forması onların cümlədəki yerini təmin edir". Daha doğrusu, vasitəli tamamlığın forması onun cümlənin müxtəlif yerlərində işlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun əksinə, vasitəli tamamlığın yeri sabitdir, onun yeri cümlədəki başqa sözlərin sırasına görə müəyyənləşir. Vasitəsiz tamamlığın yeri, onu mübtədadan fərqləndirməyə imkan verir. [6, s.14]

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində söz sırası, Bakı, 1998. s.123.
2. Musayev O. İ. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, 2007. s.94
3. Nuriyeva S. T. Cerund, Bakı, 2011. 62 s.
4. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild, Bakı: Elm, 2003. 271 s.

5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti . 4 cildə , Bakı: Şərq –Qərb , 2011, 792 s.

6. Cavadov Ə. Azərbaycan dilində feillərin leksik semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971,14 s.

РЕЗЮМЕ

ПОРЯДОК СЛОВ В ПРОСТЫХ И СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ ИХ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ И СХОДНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Гусейнова Л.А.

Ключевые слова: *английский язык, простые предложения, порядок слов, сложные предложения, азербайджанский язык, развитие.*

Согласно английскому порядку слов, сообщение всегда следует за предложением. Согласно порядку слов азербайджанского языка, сообщение всегда стоит в конце предложения. Эта особенность связана не только с законами языкознания, но и с энтолингвистическим мышлением. Как объяснялось в предыдущем разделе, в этом направлении была проведена типологическая классификация.

Классификация простых предложений в азербайджанском языке осуществляется по наличию главных и второстепенных членов. На основе этого критерия определяются двусоставные и односоставные предложения.

SUMMARY

ORDER OF WORDS IN SIMPLE AND COMPLEX SENTENCES IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES AND THEIR DIFFERENT AND SIMILAR CHARACTERISTICS

Huseynova L.A.

Key words: *English, simple sentences, word order, complex sentences, Azerbaijani language, development.*

The second part of a simple two-part short sentence is news; he is a predicate. The predicate provides some new information. News has two forms of expression, verbs and nouns. The noun news was, were, was, is expressed by means of auxiliary means (as well as through other auxiliary verbs).

The auxiliary units we have mentioned also give predicatives to names; The data load is also related to the news zone created by the om. According to the English word order, the message always comes after the clause.

LİŖVODİDAKTİKANIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

İbrahimli Ülviyyə Bəxtiyar qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bakı, Azərbaycan

ibrahimliulviyye@gmail.com

Açar sözlər: *lingvodidaktika, antropologiya, sinergetik, şəxsiyyət, təhsil, texnologiya.*

Elmi işin hazırlandığı zaman elmin yeni biliklər əldə etmək fəaliyyəti və bu fəaliyyətin nəticəsi, yəni dünyanın elmi mənzərəsini formalaşdıran elmi biliklərin məcmusu kimi ümumi qəbul edilmiş anlayışdan çıxış etmək lazımdır. “Elm” termini həmçinin elmi biliyin müəyyən sahələrinə aid etmək üçün də istifadə olunur. Elm aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: təsviri, izahedici və proqnozlaşdırıcı.

Qlobal informasiya sahəsinin inkişafı və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin yeni formaları dili insan, onun şüuru və mənəvi-praktik fəaliyyəti ilə sıx əlaqədə öyrənən dilçilik və lingvodidaktikaya tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. F. de Saussure-nin alt mətnə gizlənən dil sistemi haqqında tezisini əvəz etmək üçün yeni bir anlayış ortaya çıxdı: “hər mətnin arxasında dil sisteminə sahib olan bir dil şəxsiyyəti mövcuddur” [3, s.27]. Sonra nitq, lingvistik varlıq və “dialoji münasibətlər” tədqiqatları (M. M. Baxtin) dilin ayrılmaz vəhdətini, dəyərli mədəni mənalara malik olma yolunu bir məqsəd və “yerinə yetirmə” statusu kimi Aristotel entelexiyasına qədər gedərək üzə çıxardı [1, s.62].

İnkişaf edən dilçiliyin, ondan sonra isə lingvo-didaktikanın səciyyəvi xüsusiyyəti bütövlükdə insan fəaliyyətinin, o cümlədən nitq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında dildən kənar “nüfuzetmə qabiliyyətinə ümumi meylə” çevrilmişdir; bir sözlə, danışan insan qədər çox dilöyrənməməklə” [7, s.291]. A. A. Leontiev bu tezisə başlanan “Dil, nitq, nitq fəaliyyəti” kitabında əslində antroposentrizmi dilçilik, lingvodidaktika və əlaqəli fənlərin aparıcı prinsipi kimi təsdiq edirdi. O vaxtdan yarım əsrdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, kitabda göstərilən proqram aktuallığını qoruyub saxlayır.

Lakin Y. N. Karaulov tərəfindən ortaya çıxarılan nəticə bu iş üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və tədris modellərinə münasibətini açıqlayır: “... nə qədər ki, onlar dilin özünün sistem ifadəsi çərçivəsi ilə məhdudlaşb şəxsiyyətin strukturuna, dil şəxsiyyətinə müdaxilə etmirlər, onlar dil öyrənmək obyektinə yad, xarici bir şey” kimi qalmaqə məhkumdurlar [3, s.48-49].

. Elmi rasionallığın əsas növlərinin linqvodicadiktik anlayışının zəruriliyini nəzərə alaraq qeyd edirik ki, onun klassik növü XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edib, qeyri-klassik növ XX əsrin birinci yarısında, post-qeyri-klassik isə XX əsrin sonlarında formalaşmışdır [4, s. 187-189].

Həm də aydın görünür ki, tələbəklik dövründə gənclər, bir qayda olaraq, öz şəxsi “layihəsinə”, o cümlədən yaranmış özünü idarə və özünü hərəkətə [8, s. 344] dair müəyyən stereotiplərə, eləcə də varlığın dəyər istiqamətlərinə malikdirlər. Buna görə də bilik, bacarıq və səriştələrin inkişafı dil dərslərinin onların gözləntiləri və dəyər anlayışlarına uyğunluğundan çox asılıdır. Bundan əlavə, arzuolunandır ki, sinifdə “dəyər inkişaf etdirilsin, yeni bir şeylə zənginləşdirilsin və ya ən azından qorunsun” [9, s.17]. Əks halda, birinin öz nəticələrindən və ola bilsin ki, ümumilikdə təhsil fəaliyyətindən narazılıq ekzistensial gərginliyə və təhsil prosesinə marağın azalmasına səbəb olur.

Beləliklə, “müəyyən tələbəyə “uyğunlaşma” və onunla ünsiyyətdə “adekvat oriyentasiya” “peşəkar zərurətdir”. Eyni zamanda, müəllim natiq kimi şəxsiyyətyönümlü və sosial yönümlü ünsiyyəti fərqləndirərək öz auditoriyasını modelləşdirir. “Şəxs yönümlü ünsiyyətdə biz “daha dərinə” gedəriksə, onunla adekvat ünsiyyət üçün əsas olan bir insanın şəxsiyyət xüsusiyyətlərini getdikcə daha dolğun və dəqiq şəkildə modelləşdirəriksə, o zaman sosial yönümlü ünsiyyətdə hər bir dinləyicimizdən deyil, bütövlükdə auditoriyadan müsbət “geri dönüşlərin” olması bizim üçün vacibdir”. Bu kontekstdə A. A. Leontyev həmçinin “özünü təqdimetmənin” vacibliyini qeyd edir, çünki uğurlu ünsiyyət həm də müəllimin şagirdin də onun tərəfindən modelləşdirildiyini dərk edərək, “özünü düzgün şəkildə təqdim etmək” qabiliyyətini özündə ehtiva edir, və buna görə də, bunun üçün ona lazım “materialı” vermək önəmlidir” [7, s. 291].

Tədris prosesini antropoloji baxımdan daha dolğun nəzərdən keçirməyə çalışaraq, sinergetika kimi nisbətən müasir elm sahəsinə müraciət edək. Mürəkkəb qarşılıqlı təsir göstərən sistemlərin (bizim işimizdə bu, müəllim və tələbələrdir) “davamlı birgə, birgə təkamül inkişafı” prinsiplərini aşkara çıxararaq sinergetika həm də fərdin özünü həyata keçirməsi və potensial imkanlarının müəyyənləşdirilməsi problemləri ilə məşğul olur [8, s.109].

Bundan əlavə, müəllim və tələbələrin sinergetik qarşılıqlı əlaqəsi auditoriyada ümumi bir “semantik sahə” yaradır, o, tədrisən təkcə refleksiv deyil, həm də təhsil prosesinin bütün subyektlərinin emosional-sensual, ekzistensial və mənəvi təcrübəsi ilə doldurulur. Eyni zamanda, inkişaf edən nitq kodları icması müəllim və tələbələrin “idrak sahələrinin kəşimə zonasını” genişləndirir. Belə ki, onlar arasında pedaqoji ünsiyyət prosesi zamanı çox vaxt dərk edən və dərk edilən şəxsi xüsusiyyətlərinin, onların bir-birinə uyğunlaşmasının rezonansı baş verir. Bu, eyni tezlikdə səslənən tüninq çəngəllərinin işinə bənzəyir” [10, s. 9].

Tədrisən, subyekt-mövzu, şəxsiyyət yönümlü təhsil qarşılıqlı əlaqəsi təhsil və pedaqoji prosesin bütün subyektlərini birləşdirir və bununla da inteqrasiya funksiyasını yerinə yetirir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd edirik ki, inteqrasiya təlimin daxili qarşılıqlı əlaqəsi kimi tələbələrin özləri arasında, tələbələr və müəllimlər arasında, müxtəlif metodlar, üsullar, nitq fəaliyyətinin növləri və nəzarət formaları arasında müxtəlif münasibətləri aktuallaşdırır. Nəticə etibarlı ilə antroposentrik oriyentasiya “tərkib hissələrində olmayan xüsusiyyətlərə olaraq tədris prosesinin daxili bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı bütövlüyünə çevrilir,” [10, s.13].

Tələbələr təhsil prosesində şəxsən iştirak etdikcə müşahidəçinin qnoseoloji mövqeyi aktuallaşır. Buna görə də, onlar öz “hökmünü” özlərinə xas olan mədəni dəyərlərə və təhsil haqqında, o cümlədən müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakterinə dair üstünlük təşkil edən fikirlərə əsaslanaraq verirlər.

Universitetdən əvvəlki mərhələdə dilin xarici dil kimi tədrisinə antropoloji yanaşmanın daha da inkişafı pedaqoji qarşılıqlı əlaqəni təkcə informasiya cəhətdən deyil, həm də təhsil fəaliyyətinin bütün subyektlərini birləşdirən fəal mədəni və təlim mühitinin yaradılmasına yönəlmiş sinergetik bir proses kimi dərk etməyi nəzərdə tutur. Müasir linqvodicadiktikanın aktual məsələlərinin müzakirəsi bizə onun bütün iştirakçılarının birgə fəaliyyətinin sinergetik potensialını aktivləşdirən subyekt təhsil qarşılıqlı əlaqəsini linqvodicadiktikanın antropoloji paradigmasının əsas komponentlərinə aid etməyə imkan verir; xarici dildə bilik, bacarıq, səriştə, qabiliyyət və ünsiyyət təcrübəsinin daxili qarşılıqlı əlaqəsi kimi inteqrasiya; təhsilini davam etdirmək məqsədilə xarici dildə nitq fəaliyyətinin inkişafı üçün şərt kimi tələbənin şəxsiyyətinə və onun potensialına dəyər münasibəti.

Ədəbiyyat

1. Гайденок П.П. Онтологический горизонт натурфилософии Аристотеля // Философия в античности и в средние века. М.: Прогресс-Традиция, 2000.
2. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. М.: Языки славянских культур, 2010.
3. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Едиториал УРСС, 2003.
4. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики: Синергетическое мировидение. М.: ЛИБРОКОМ, 2018.

5. Кулик А.Д. Интегративно-модульный подход к профессионально ориентированному обучению языку иностранных студентов: начальный этап: автореф. дисс. ... д-ра пед. наук. М., 2016.
6. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. М.: Нальчик: Эль-Фа, 1996.
7. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М.: Просвещение, 1969.
8. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. М.: Прогресс, 1992.
9. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, 1973.
10. Слостёнин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика / под ред. В.А. Слостёнина. М.: Академия, 2013.

РЕЗЮМЕ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВОДИДАКТИКИ
İbrahimli U. B.

Ключевые слова: лингводидактика, антропология, синергетический, личность, образование, технология.

Нынешний процесс всеобщей гуманитаризации образования на всех его этапах предполагает поиск эффективных технологий и обновление образовательной парадигмы в целом. Основное внимание в данной работе уделяется таким спорным вопросам, как антропологическая лингводидактическая парадигма, которая основана на внимании к личностному “проекту” саморазвития обучаемых и синергетическом субъект-субъектном взаимодействии преподавателя и иностранных студентов. Предпринятое рассмотрение современного образовательного дискурса с учетом идей саморазвития, самоорганизации и нелинейного понимания причинно-следственных связей делает актуальным разработку синергетической антропологии, направленной на создание активной образовательной среды, учитывающей личностные особенности и потенциальные возможности всех субъектов образовательной деятельности университета. Предпринятое исследование позволяет нам сделать вывод о том, что современная лингводидактика, ориентированная на антропоцентрический подход к языку, предполагает приоритет субъект-субъектных отношений в педагогической деятельности, синергетическое взаимодействие всех участников общения, интеграцию знаний, умений, квалификаций. Ценностный подход к личности студента является условием его успешного вхождения в культурный мир изучаемого языка для последующего обучения в университете.

SUMMARY
ACTUAL PROBLEMS OF LINGUODIDACTICS
İbrahimli U. B.

Keywords: *lingua-didactics, anthropology, synergetic, personality, education, technology.*

The current process of general humanitarization of education at all its stages involves the search for effective technologies and the renewal of the educational paradigm as a whole. The main attention in this work is paid to such controversial issues as the anthropological linguodidactic paradigm, which is based on attention to the personal “project” of self-development of trainees and synergetic subject-subject interaction of the teacher and foreign students. The undertaken consideration of the modern educational discourse taking into account the ideas of self-development, self-organization and nonlinear understanding of cause-and-effect relationships makes it relevant to develop a synergetic anthropology aimed at creating an active educational environment that takes into account the personal characteristics and potential capabilities of all subjects of university educational activities. The undertaken research allows us to conclude that modern linguodidactics, focused on an anthropocentric approach to language, assumes the priority of subject-subject relations in pedagogical activity, synergetic interaction of all communication participants, integration of knowledge, skills, skills and competencies. A value—based approach to the student's personality is a condition for his successful entry into the cultural world of the comprehended language for his subsequent studies at the university.

DİLÇİLİKDƏ “DÜNYA XƏRİTƏSİ” VƏ “KONSEPT” ANLAYIŞI

İbrahimov Rüfət Məmməd oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt, Azərbaycan
ibrahimov.r@mail.ru

Açar sözlər: *konsept, dünya xəritəsi, Azərbaycan dili, mental xarakter, semantik bölmələr.*

Dünya xəritəsi - bu anlayış insanın onu əhatə edən həqiqətlərlə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranan dünya haqqında müəyyən düşüncələri, orda tutduğu yer və obrazlar deməkdir. Bu termin həm fəlsəfədə, həm də linqvistik ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunur. Fəlsəfi ensiklopedik lüğətə əsasən, “*dünya modeli*” *dünyanın ümumiləşmiş obrazıdır və tarixən şərti xarakter daşıyır* [2]. XIX-XX əsrlərin kəsişməsində fiziklər arasında yaranan “*dünya xəritəsi*” temini XX əsrin 60-cı illərində başlayaraq kollektiv düşüncənin kulturoloji, semiotik və linqvistik analizində geniş istifadə olunmağa başladı. “*Dünya xəritəsinin*” tipologiyası müxtəlif kriteriyalar əsasında qurulur. Məsələn, V.P.Rudnev “*dünya xəritəsinin*” bu cür siniflərə bölür:

1. *Bütöv bir xalq üçün ümumi olan dünya xəritəsi;*
2. *Hansısa bir sosial qrupun dünya xəritəsi;*

3. Konkret bir şəxsiyyətin dünya xəritəsi [8, s.172-173].

Bu üç sinif öz aralarında sıx şəkildə bağlıdır: konkret bir şəxsin dünya xəritəsi hansısa bir sosial qrupun dünya xəritəsinin tərkib hissəsidir və o da özlüyündə bütöv bir xalqın dünya xəritəsinin tərkibinə daxildir. Tədqiqatçı alim O.A.Kornilov isə müəllifi olduğu *“Dillərin dünya xəritəsi milli mentalitetlərin törəməsi kimi”* kitabında süurun bir neçə növünü vurğulayır və onlara uyğun beş dünya xəritəsini təsvir edərək qeyd edir ki, *“süurun hər bir növünün dünya haqqında düşüncələrinin nəticələri həmin süura xidmət göstərən dilin matrisasında yer alır:*

1. *Elmi dünya xəritəsi (kollektiv elmi süur vasitəsilə yaradılır);*
2. *Milli elmi dünya xəritəsi (milli elmi süur vasitəsilə formalaşdırılır);*
3. *Dilin dünya xəritəsi (konkret dil cəmiyyətinin dil süuru vasitəsilə formalaşdırır);*
4. *Milli dil dünya xəritəsi (konkret etnosun konkret dil cəmiyyətinin süuru hesabına formalaşır)*
5. *İndividual milli dil dünya xəritəsi (konkret insanın dil süuru vasitəsilə formalaşır)”* [3, s.112]

Hələ üç əsr bundan əvvəl tədqiqatları ilə dilçilik elminə əvəzolunmaz ideyalar verən V. fon Humboldt qeyd edirdi ki, *“dillər artıq məlum həqiqəti təsvir etmək üçün deyil, daha çox qabaqcadan naməlum şeyləri kəşf etmək üçün vasitədir; dillərin fərqliliyi səs və işarələrin fərqi deyil, dünyagörüşünün özünün müxtəlifliyidir”* [10, s. 266]. Dilin dünya xəritəsi təkcə real mövcud olan obyektləri yox, həmçinin subyekt tərəfindən onların qavranılmasını da əks etdirir. V.A.Maslova belə bir nəticəyə gəlir ki, *“hər hansı bir cəmiyyətin dünya xəritəsini təsvir etdikdə biz həm onun üzvlərinin, həm də cəmiyyətin ümumilikdə dünyaya baxışı haqqında fikirlərini öyrənə bilirik”* [5, s.67].

“Konsept”- anlayışı ilk olaraq dilçi alim S.A.Askold-Alekseyev tərəfindən 1928-ci ildə *“Konsept və söz”* məqaləsində istifadə olunub. Lakin XX əsrin ortalarında linqvistik termin kimi istifadə olunmayıb. Həmin məqalədə müəllif qeyd edir ki, *“konseptlər”* və ya *“ümumi anlayışlar”* öz təbiətlərinə əsasən mövcudluq baxımından qədim tarixcəyə malikdirlər. Askold-Alekseyevin fikrincə, *“düşünmə prosesi zamanı eyni cinsli qeyri-müəyyən çoxluğa malik predmetlərin xəyalı qarışığı konsept adlanır, yəni konsept mental xarakter daşıyır”* [1, s. 267-279]. Bu termin XX əsrin 80-ci illərində dilçilər tərəfindən geniş istifadə olunmağa başlayır. Rus dilçisi E.S.Kubryakova konsepti insan psixikasında əks olunan *“mental leksikanın yaddaş vahidi”* və ya *“beyin dili”* kimi təyin edir. Tədqiqatçı A. Nəzərova isə *“Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti”* adlı kitabında *“konsept”* terminini belə izah edir: *“İfadə edilmiş zehni obraz, ümumi fikir, anlayış (konseptualizm), məntiqi semantikada adın mənası”* [7, s. 121]. Müxtəlif dövrlərdə yaşayan insanların dünyanın fərqli sahələrini necə dərk etməsi dil konseptlərinin təhlil olunmasından keçir. M.A.Kronqauz qeyd edir ki, *“ayrı-ayrı leksemlər, söz birləşmələri, cümlələr, mətlər və hətta bütöv əsərlər mənə verməklə konseptual təhlilin (analizin) predmetinə çevrilirlər. Konsepti təşkil edən vahidlərin leksik və funksional mənalının, etimologiyasının, kontekst daxili istifadə üsullarının köməyi ilə biz konseptin strukturunu və onun tərkib hissəsini müəyyən edə bilirik”* [4, s.85]. Fikrimizcə, leksik-semantik sahənin qruplaşması məhz konsept ətrafında baş verir, təsvir olunan konseptin nüvəsində mövqe tutan söz isə konseptin adı hesab olunur. Bu tezisə L.M.Vasiliyev iki sübut gətirir:

1. *Hər bir dil daşıyıcısı üçün leksik-sematik sahə və ora daxil olan vahidlər arasındakı münasibətlər baza biliklər hesab olunur və funksionallığı ictimai fəaliyyətlə təsdiqlənir. Həmçinin sübut olunub ki, dil vahidlərinin tərkibində və strukturunda olan fərq dünyanın dil xəritəsinin fərqlənməsinə təsir edən faktorlardandır.*

2. *Nitqə səhvlərin mövcudluğu sahə strukturunun obyektivliyini sübut edir: nitq səhvi etdikdə dil daşıyıcısı bir mikrosahə elementini digərinin vahidlərlə qarışdırır.* [9, s.45-83]

Yuxarıda qeyd olunan faktları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dil və dünyagörüşü, dil və mədəniyyət sıx bağlı məfhumlardır. Bu əlaqənin reallaşdırılması dünyanın spesifik mənzərəsini yaradır və o da öz növbəsində konsept adlanan bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan alt sistemlərdən ibarətdir. Tədqiqatçıların fikirlərini ümumiləşdirərək *“konsept”* və *“dünya xəritəsi”* anlayışları arasındakı əlaqəni aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. *Hər bir dil dünyanın müəyyən bir üsulla dərk edilməsini əks etdirir; orda ifadə olunmuş mənalər ümumiləşdirilmiş baxış sisteminə çevrilir;*

2. *Dilə xas olan dünyanın konseptualizasiya üsulu qismən universaldır, çünki fərqli dil daşıyıcılarının dünyaya baxış tərzində müxtəlifdir;*

3. *Konseptuallaşmanın nəticəsi olaraq dünyaya baxış tərzində subyektiv xarakter daşısa da primitiv deyil.*

Dilin leksik sistemi eyni şəkildə təşkil olunmamışdır və belə bir vəziyyət müxtəlif sahələrin hazırlanmasını tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Аскольдов, С.А. Концепт и слово. Русская словестность. // М.: Академия, –1997, с.267–279

2. Философский энциклопедический словарь.—М.:—1989. [Elektron resurs] / — URL: <http://terme.ru/dictionary/180/word/kartinamira>
3. Корнилов, О.А. Языковая картина мира как производные национальных менталитетов / О.А. Корнилов. —М.: ЧеРо2-е изд., —2003,—349 с.
4. Кронгауз, М.А. Семантика / М.А. Кронгауз. —М.:Изд-во РГГУ, —2001.— 400 с.
5. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику / В.А.Маслова. — М.: ФЛИНТА, 9-е изд., — 2018, —296с.
6. Маслова, В. А. Лингвокультурология / В.А.Маслова.— М.:Юрайт 2-е изд., —2019,—208с.
7. Nəzərova, A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti / A.Nəzərova. —Bakı: Elm və təhsil. —2014, —224 s.
8. Руднев, В. П. Энциклопедический словарь культуры XXвека, ключевые понятия и тексты / В. П.Руднев. - М.: “Аграф”, —2009, — 384 с.
9. Васильев, Л.М. Значение и его отношение к системе языка / Л.М.Васильев. —Уфа:Баш.ун-т., — 1985, с.45–83
10. Veysəlli, F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica II / F. Veysəlli.—Bakı: Mütərcim, —2008, —308s.

РЕЗЮМЕ
«КОНЦЕПТ» В ЛИНГВИСТИКЕ И ПОНЯТИЕ «КАРТА МИРА»
Ибрагимов Р.М.

Ключевые слова: «концепт», «картина мира», Азербайджанский язык, ментальный характер, семантические области.

Исследовательская работа сосредоточена на изучении терминов «картина мира» и «концепт». Эти термины часто используются как в философии, так и в лингвистической литературе. Начиная с 60-х годов XX века термин «картина мира» широко использовался в культурологическом, семиотическом и лингвистическом анализе коллективной мысли. Типология «карты мира» основывается на различных критериях. Карта мира языка отражает не только реальные объекты, но и их восприятие субъектом. «Концепт» или «общее понимание» по своей природе имеет древнюю историю существования. Термин «концепт» носит ментальный характер.

SUMMARY
COGNITIVE OF "WORLD MAP" AND "CONCEPT" IN LINGUISTICS
Ibragimov R.M.

Key words: "concept", "worldview", the Azerbaijani language, mental nature, semantic areas.

The research work is focused on the study of the terms "worldview" and "concept". These terms are often used in both philosophy and linguistic literature. Since the 1960s, the term "worldview" has been widely used in cultural, semiotic and linguistic analysis of collective thought. The typology of the "worldview" is based on various criteria. The language world map reflects not only real objects, but also their perception by the subject. "Concept" or "common understanding" by its nature has an ancient history of existence. The term "concept" is of a mental nature.

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ “MƏRCAN BAĞLARI” NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏSVİRİ.

İsgəndərova Könül Yaşar qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
konul.kenan1981@mail.ru

Açar sözlər: eksperimental laboratoriya, mərcan bağları, nəzarətli öyrənmə mühiti, sinif mədəniyyəti, tədris

Xaricid dilin tədrisi əhəmiyyətli və dəyərli olduğu qədər də, asan olmayan bir proses olması danılmaz faktdır. Dilçi alimlər ikinci dilin tədrisinin yerinə yetirildiyi sinif otağını bir çox konseptdə təsvir edirlər, belə ki, sosiallaşma konseptində öyrəncilər cəmiyyətin norma və dəyərini, xüsusi sosial qaydaları öyrənirlərsə, diskurs anlamında müəllim və tələbələrin dərslərində nə deyib və etdikləri əsas götürülərək, səhvlər üzərində iş, onların bərpası, söhbət, qarşılıqlı əlaqə və idarə etmə nəzərə alınır. Qeyd olunan yanaşmalarla yanaşı dilin tədrisi prosesinə fərqli aspektdən baxan dilçi alimlərdə vardır. Tudora görə xarici dilin tədrisində ən çox yayılmış və ənənəvi hesab edilən təsvir “nəzarətli öyrənmə mühitidir”. [5, s.29] Breen isə sinfi “eksperimental laboratoriya” adlandırır, hər dərslərin kurikulumu və sillabuslardan asılı olduğunu nəzərə alaraq planlı dərslərin heç də effektiv olacağına inanmır. [2, s.122] Onun fikrincə, sinifdə baş verənlər və öyrənilənlər planlaşdırılanlardan fərqli olur. Eksperimental laboratoriyaları asosial görünüşlü hesab edən Breen onu inkar edərək, iddia edir ki, dil tədrisinin yerinə yetirildiyi siniflər sosial mədəniyyəti inkişaf etdirir, o, sinfi “mərcan bağları” ilə müqayisə edir. Breen təsdiqəyir ki, bu bənzətmə müəllim və öyrənci tərəfindən yaranan dil tədrisinin reallığına təsir edir. Başqa sözlə, sinfin təşkilinin çətinliyini təsvir

etməklə buradakı qarşılıqlı əlaqələri, dərslər və onun daha geniş məfhumda anlamı arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur. “Mərcan bağları” ideyasına görə müəllim və öyrəncilər sinif kontekstini formalaşdırır və özləridə bu kontekstdə formalaşır. [6, s.64] Breenə görə belə siniflərdə yeni dilə münasibət elədir ki, sanki əvvəllər o, heç mövcud olmayıb, müəllimlər və tələbələr birgə davamlı olaraq yeni aktivitetləri müəyyən edir və tətbiq edirlər. [3, s.172] Dilin tədrisinin reallaşdığı bu siniflərdə şəxsi yanaşmanın dinamik prosesi inkaredilməzdir. Breenə görə “mərcan bağları” ideyası 8 əsas xüsusiyyəti özündə əks etdirir:

- interaktivlik: qarşılıqlı əlaqə fərziyyədən gözlənilən nəticə əldə olunana qədər dəyişir, formalaşır və dinamik vəziyyət alır.
- fərqlilik: hər bir fərd üçün sinif müxtəlif ideya daşıyır, sinif mədəniyyəti bu müxtəliflikdən formalaşır.
- kollektivlik: hər bir sinfin psixoloji reallığı mövcuddur, bu tədris-öyrənmə fəaliyyətinə birbaşa təsir edir
- yüksək normativ: fərdlər sinif şərtlərinə uyğunlaşaraq bura aid olduqlarını sübuta yetirirlər
- asimmetriya: vəzifələr və haqlar müxtəlif olduğundan öyrəncilər arasında hər zaman asimmetriya mövcuddur
- mühafizəkarlıq: qruplar sosial və emosional sabillik axtarışında olurlar, balanslaşma hər zaman öyrənmə prosesinə yardım etmir. Sinfin konservativ təbiəti innovasiyaları çətinləşdirir.
- birgəlik: dərslərin planlaşdırılmasını müəllimin etməsinə baxmayaraq, fəaliyyət birgə yerinə yetirilir.
- əhəmiyyətlilik: fərdin özü və tədris prosesində gördüyü işlər psixoloji olaraq mühüm hesab edilir.

Dilçilər sinif otağını mədəniyyət ocağı kimi təsvir etdikdə, sinifləri təcrübənin yerinə yetirildiyi mərkəz görürək, müəllim və tələbələrin işini xüsusi vurğulayır, yeni cəmiyyət formalaşdırdıqlarını nəzərə çatdırırlar. [4, s.199] Müəyyən vaxt keçdikdən sonra sinif öz üzvləri ilə mexanizmini təşkil etmiş olur və yeni gələnlər müvəffəqiyyət qazanmaq üçün bu qaydalara uyğunlaşmalı olurlar. Mədəniyyət və təcrübə ocağı kimi təqdim edilən sinif qarşılıqlı, birgə fəaliyyətin və paylaşılan repertuarın xarakteridir.

“Eksperimental laboratoriya” hesab edilən sinifdə müəllim və tələbə davranışı, öyrənmə imkanları və öyrənmə nəticəsi əsas götürülsə də, “mədəniyyət ocağı” kimi təsvir edilən sinif yalnız pedaqoji aspektdən deyil, həmçinin “sosial qarşılıqlaşma” mənbəyi də hesab edilir. Göründüyü kimi, Breen təklif edir ki, sinif mədəniyyəti “təbii mühafizəkarlıq” və ona zidd olarsa da “sosial və emosional tarazlıq” axtarışına çıxıb bilər. Buna bənzər Alrayt yazır: “...əgər hər şey sosial cəhətdən yaxşı görünürsə, deməli o, pedaqoji cəhətdən yaxşıdır”. [1, s.210] O, təklif edir ki, sinifin fəallığını saxlamaq üçün müəllimlər ayrı-ayrı tələbələrin və daha geniş qrupun öyrənmə və sosial ehtiyaclarını qarşılamaya çalışarkən pedaqoji və sosial yönümlü davranış arasında daima keçid edirlər. Dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi, müəllim və tələbələrin öz sinif davranışları ilə bağlı danışıqlar aparmağa çalışdıqları dinamik prosesdir. Təəccüblü deyil ki, təcrübəli dil müəlliminin sinifdəki davranışını təhmin etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Nəticədə müəllimin qərar verməsi əvvəlcədən düşünülmədən, bədhətən olur.

Ədəbiyyat

1. Allwright, D. ‘Social and Pedagogic Pressure in the Language Classroom: The Role of Socialization’, in H. Coleman, *Society and the Language Classroom*. Cambridge: CUP, 1996, pp. 209–28.
2. Breen, M. (2001a) ‘The Social Context for Language learning: A Neglected Situation?’, in C. Candlin and N. Mercer, *English Language Teaching in its Social Context*. London: Routledge, pp. 122–44.
3. Breen, M. (2001c) ‘Postscript: New Directions for Research on Learner Contributions’, in M. Breen (ed.) *Learner Contributions to Language Learning*. Harlow: Longman, pp. 172–82.
4. Senior, R. *The Experience of Language Teaching*. Cambridge: CUP, 2006
5. Tudor, I. *The Dynamics of the Language Classroom*. Cambridge: CUP, 2001
6. Wright, T. (2006) ‘Managing Classroom Life’, in S. Gieve and I. Miller *Understanding the Language Classroom*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 64–87.

РЕЗЮМЕ

ОПИСАНИЕ ТЕОРИИ "КОРАЛЛОВЫЕ САДЫ" НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.

Искендерова К.Я.

Ключевые слова: экспериментальная лаборатория, коралловые сады, контролируемая учебная среда, классная культура, преподавание

Опыт показывает, что нет двух одинаковых классов. Когда класс описывается как социальная среда, то, что его участники (учитель и ученики) «приносят» и чем они занимаются, взаимоотношение, формирование культуры считается более важным вопросом. Класс с педагогической точки зрения отражает регулярное внедрение теорий и методов в учебный процесс. Создание баланса между обеими средами во время обучения иностранному языку и опыта усвоенных знаний укрепляет уверенность учащихся в реальной среде.

SUMMARY
DESCRIPTION OF "CORAL GARDENS" THEORY IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS.
Iskenderova K.Y.

Key words: *experimental laboratory, coral gardens, controlled learning environment, classroom culture, teaching*

Experience shows that no two classes are alike. When the class is described as a social environment, what its participants (teacher and students) "bring" and what they do, mutual relationship, culture formation is considered a more important issue. The class from pedagogical point of view reflects the regular implementation of theories and methods in the teaching process. Creating balance between both environments during foreign language teaching and experiencing learned knowledge strengthens students' self-confidence in the real environment.

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ ARQO SÖZLƏRİN YARANMASINDA
İNGİLİS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ROLU

İsmayilova Mənsurə İttifaq qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
measure.ismailova@yahoo.fr

Açar sözlər: arqolar, ingilis mənşəli sözlər, xüsusi peşə qrupları, sosial qruplar, fransız danışıq dili

Dil insanların ünsiyyət vasitəsi olub daima inkişafdadır. Dilin leksik tərkibi tez-tez dəyişir, belə ki, bəzi yeni sözlər yaranır, digərləri köhnəlir, bəzi sözlər arqo sözlərə çevrilir, bəzi sözlər isə daha geniş xalq kütləsi tərəfindən istifadə olunaraq ümumxalq sözlərinə çevrilir.

Dildə bir sıra hadisələr baş verir ki, bu hadisələrdən biri də arqo sözlərin yaranmasıdır. Fransız dilinin leksikasında arqo sözlərin rolu böyükdür. Xüsusi peşə və sosial qrupa aid olan bu sözlər əvvəllər oğruların, dilənçilərin dili kimi başa düşülsə də, son dövrlər müasir texnologiyaların, internetin, sosial şəbəkələrin təsiri ilə daha geniş xalq kütləsinin istifadə etdiyi dilə çevrilir.

Arqo sözlər xüsusi peşə qrupunun və sosial qrupun dili olub, yazılı nitqdə daha az istifadə olunur. Belə ki, bu sözlərdən şifahi dildə, daha çox gənclərin nitqində rast gəlinir. Bununla belə arqo sözlər xüsusi peşə qrupları tərəfindən yaradılaraq bu qrupa xas olan söz və ifadələri özündə formalaşdırır. Məsələn, müəllimlərin ən çox işlətdikləri pəncərə arqosu, bu peşə qrupu tərəfindən 1-ci və 3-cü dərəcə arasında qalan boş dərəcə kimi nəzərdə tutulur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, arqo sözlər müəyyən qruplar tərəfindən yaradılaraq həmin qrup tərəfindən başa düşülən söz və ifadələr olub vulqar mənəsi daşımır.

Fransız xalq dili ilə arqo arasında fərq onu göstərir ki, bunların hər ikisi fransız danışıq dilinin variantlarıdır. Lakin bu sözlərin xalq tərəfindən başa düşülməsində fərq var. Əgər arqo sözlər xüsusi qrup tərəfindən yaradılıb və məhdud dairədə başa düşülsə, xalq dili isə daha geniş əhali kütləsi tərəfindən başa düşülür.

Fransız arqolarının yaranması və geniş yayılmasının bir neçə səbəbi var. Bunlardan biri də ingilis mənşəli sözlərin arqo sözlərə təsiridir. Bu iki dil arasında əlaqəni "Dictionnaire de la zone" lüğətində görə bilərik. [7] İngilis və amerika xalqlarının arqosunun fransız xalq dilinə və arqosuna təsirini bu lüğət əks etdirir. Aşağıdakı nümunələrdə ingilis mənşəli sözlərin işlənmə yerlərinə və mənalarına diqqət edək:

1. Il doit être avec cette bouffonne de Karine en train de jouer au Cluedo dans son petit salon **made in Ikea**. [3,61]
2. Le concept Taxiphone, il est **made in bled**. [3,171] Hər iki cümlədə "made in" əsasən istehsalçının hansı ölkə olduğunu göstərir. Bu sözdən sonra adətən ölkənin adı göstərilir. Bu söz arqo kimi çıxış edərək fransız sözü olan "origine- mənşəyi" sözünün əvəzinə işlədilir.
3. Elle travaille peut-être dans le cinéma et s'inspire des foutaises que je lui raconte pour écrire un **sitcom**. [3,72] Bu cümlədə "sitcom" sözü ingilis sözü olub, "situation comedy" televiziya üçün nəzərdə tutulan komediya deməkdir, burada dramatik maraq vəziyyətdən asılı olaraq dəyişir.
4. Maintenant, il vit du **deal** et peut pas mener une vie normale. [3 : 87-88] Bu cümlədəki « deal » sözü fransızlar arasında daha çox yayılmışdır. Bu cümlədə mənası « transaction (illégal) de drogue » yəni narkotikin qanunsuz istifadəsi deməkdir.
5. Mais ce qui est bien avec la grosse Rachida, c'est qu'en plus de nous faire la charité, elle nous fait le **remix** de l'émission « Potins de stars [...]» [3,147] « Remix » sözünün bu cümlədəki mənası (mélange) qarışıq deməkdir, burada musiqi parçasını və ya yayımı yenidən işləyib hazırlamaq mənasında işlənmişdir.
6. C'est vrai ça, on a des vies de merde, j'crois bien que je vais arrêter de faire la **voix off** à la télé [...]. [3,135]

Bu cümlədə işlənmiş « voix off » « voix hors champs » səsini söndürmək, dayandırmaq mənasında işlədildiyini görə bilərik.

1. Quelques jours plus tard, j'ai arrêté le baby-sitting. J'étais trop occupée, je faisais plein de choses. Complètement *overbookée*. [3,158] *Overbookée* ingilis mənşəli *overbooked* sözündən yaranmışdır, mənası məşğul deməkdir.
2. « Je te kiffe grave, monsieur le Maire, *call me*... » [3,162] Bu nümunədə göstərilmiş *call me* ingilis mənşəli söz *appelez –moi, məni çağırın* mənasında işlənmişdir.
3. Elle a réussi à marier tous ses enfants. « Dernier niveau atteint. Bonus. Vous êtes un *winner* ». [3,163] Burada da *winner*, qalib mənasında işlədilir.

Bu nümunələrdə ingilis mənşəli sözlərin işlənməsi bir daha fransız dilindəki arqo sözlərə ingilis sözlərinin təsirinin çox olduğunu göstərir. Nümunələrdəki sözlər fransız sözləri ilə əvəz edilib verilsəydi, arqo kimi işlənməsi o qədər də hiss edilməzdi. Burada sözlərin seçimi xüsusi qruplar tərəfindən həyata keçirilir və mənası dəyişdirilərək arqo sözlərə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Boyer, Henri (1996). *Sociolinguistique. Territoire et objets*. Delachaux et Niestlé. Lausanne et Paris.
2. Calvet, Louis-Jean (1991). « L'argot comme variation diastratique, diatopique et diachronique (autour de Pierre Guiraud) », *Langue française*, No 90, 40-52.
3. Guène, Faïza (2004). *Kiffe kiffe demain*. Hachette littératures. Paris.
4. Goudaillier, Jean-Pierre (2002). « De l'argot traditionnel au français contemporain des cités », *La linguistique*, 2002/1 Vol. 38, 5-24.
5. François-Geiger, Denise (1991). « Panorama des argots contemporains », *Langue française*, Vol. 90, No 90,
6. Sourdot, Marc (1991). « Argot, jargon, jargot », *Langue française* No 9, 13-27.
7. http://www.dictionnairedelezone.fr/news/news_20.html#.U2S2nChWQpc

РЕЗЮМЕ РОЛЬ СЛОВ АНГЛИЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В РАЗВИТИИ СЛОВ АРГО В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ Исмаилова М.И.

Ключевые слова: сленг, слова английского происхождения, специальные профессиональные группы, социальные группы, разговорный французский язык.

Данная статья посвящена влиянию слов английского происхождения на сленговые слова французского языка. Отсюда можно сделать вывод, что сленги во французском языке образуются несколькими способами. В качестве одного из таких методов рассматриваются слова английского происхождения. Особенно в последнее время появление и развитие сленговых слов ускорилось из-за влияния Интернета. Таким образом, между особыми профессиональными и социальными группами создаются новые слова и словосочетания, и иногда эти слова могут сохранять свою актуальность. Хотя слова английского происхождения не используются в качестве сленга в английском языке, они используются в качестве сленга особыми группами во французском языке.

SUMMARY THE ROLE OF WORDS OF ENGLISH ORIGIN IN THE DEVELOPMENT OF ARGO WORDS IN MODERN FRENCH Ismaylova M.I.

Key words: slang, words of English origin, special professional groups, social groups, spoken French.

This article is devoted to the influence of words of English origin on slang words in French. From this we can conclude that slangs are formed in French in several ways. As one of these methods, words of English origin are considered. Especially in recent times, the emergence and development of slang words has accelerated due to the influence of the Internet. Thus, new words and phrases are created between special professional groups and social groups, and sometimes these words can maintain their relevance. Although words of English origin are not used as slang in English, they are used as slang by special groups in French.

İSPANİYADA DİL SİYASƏTİ

Kərimova Arzu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan

arzu.k@mail.ru

Açar söz: İspaniya, dil siyasəti, çoxdillilik, dialekt, ikidillilik.

İspaniya Avropanın ən çoxdilli ölkələrindən biridir. Onun 13 yerli dili var və son onilliklərin miqrasiya prosesləri nəticəsində təkcə Kataloniyada 300-dən çox dildə danışılır. Əhalinin 82%-i üçün ispan

dili (Kastiliya dili) ilkin sosiallaşma dilidir. Çoxdillilik qeyri-bərabər paylanır. İspaniyanın mərkəzində və cənubunda, bir qayda olaraq, ispan dilinin müxtəlif dialektlərində danışılır, orada çoxdillilik praktiki olaraq şəhərlərlə məhdudlaşır və son miqrasiya proseslərinin nəticəsi hesab olunur.

Mərkəz Frankonun diktaturası (1936/39–1975) dövründə qəddar üsullardan istifadə etməsinə baxmayaraq, periferiyanı assimilyasiya edə bilmədi. 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində ordunun nəzarəti altında elitalararası sövdələşmə nəticəsində bir növ federal dövlət strukturu yaradıldı, lakin o, ölkənin çoxmillətliyi və dillərin mövqeyi ilə bağlı əsas məsələləri həll edə bilmədi. Hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrdə apardığı dil və milli siyasət daimi qarşıdurma obyektinə çevrildi.

2000-ci illərdə millətçi qarşıdurmanın kəskinləşməsi Mərkəz və periferiya arasında İspaniyanın ən çox əhalisi olan və çoxdilli bölgəsi olan Kataloniyada "separatçı böhrana" səbəb oldu və burada yerli dillər digər bölgələrə nisbətən regional hakimiyyətlərdən daha əhəmiyyətli dəstək aldı. Katalan dili, eləcə də portuqal, ispan, fransız, italyan və s. roman dillərindən biri hesab olunur. Uzun müddət onun hansı dilə daha yaxın olması ilə bağlı nəticəsiz müzakirələr gedirdi: ispan və ya fransız. Lakin katalan dilinə ən yaxın dil Oksitan dilidir. Fonetika, əsas sözlər, əvəzlilik sistemi və fel zamanlarında ispan dilindən əhəmiyyətli fərqləri vardır [1, 162-163].

Bununla belə, ispan və katalan uzunmüddətli intensiv əlaqələri olan dillərdəndir. Bir qayda olaraq, ispanca danışan insan Kataloniyada bir neçə ay yaşadıqdan sonra katalan dilini kifayət qədər yaxşı başa düşür. Aktiv sahibliyə nail olmaq daha çətindir. Katalan dilində İspaniyanın dörd bölgəsində danışılır: Kataloniya, Valensiya, Balear adaları və Araqonun qərbində. İspaniyadan kənarda Andorrada (burada yeganə rəsmi dildir), Pireney-Şərq adalarının Fransız departamentində (Şimali və ya Fransız Kataloniyası da adlanır) və İtaliyanın Sardiniyada Lalguyer, Saligera, Alqero şəhərlərində bu dildə danışılır. Bununla belə, XX əsrin əvvəllərində katalan dilində danışanların 97%-i İspaniyada, 61%-i isə Kataloniyada yaşayırdı.

Ümumilikdə, təxminən 9 milyon insan katalan dilində danışır. 2014-cü ilin məlumatlarına görə, Kataloniyanın 7,3 milyon əhalisinin 38,5%-i katalan dilində danışır, əhalinin 95%-i isə bunu başa düşdüyünü bəyan edir. Eyni məlumatlara görə, katalan dili ispan əhalisinin 9,3%-i üçün ilkin sosiallaşma dili, daha 9,3%-i üçün ikinci (üçüncü, dördüncü) dildir. Katalan dili ilə bağlı vəziyyət tarix boyu çox dəyişib.

XIII-XV əsrlərdə katalan dilində görkəmli ədəbiyyat meydana çıxdı. Araqondakı kral dəftərxanasında latın, araqon, siciliya, neapolitan və s. dillərlə yanaşı istifadə edilmişdir. Katalan və araqon dilləri ədəbi və inzibati dillərdir. Hər iki dilin unitar dövlətdə birləşməsi ilə əlaqədar olaraq, XVIII əsrin əvvəllərində dilin istifadə dairəsini məhdudlaşdırmaq siyasəti başladı: dövlət sənədlərində, təhsildə, teatrda və s. Katalan dilinin araqon, oksitan, uels, siciliya, alman və s. dillərin taleyini bölüşə biləcəyini düşünmək məntiqlidir.

Lakin XIX əsrdə bu tendensiyaları kökündən dəyişdirən bir hadisə baş verdi. Kataloniyada sənayeləşmə prosesi başladı. Və bu hadisə əsasən İspaniyada, daha dəqiq desək, yalnız Kataloniya və Bask ölkəsində baş verdi. Bu, Kataloniya və Kastiliya elitaları arasında ziddiyyətli iqtisadi maraqlar yaratdı. Eyni zamanda, Kataloniyada sürətlə böyüyən proletariat yarandı və şiddətli sosial münaqişələr başladı.

İqtisadi və sosial dəyişikliklərlə paralel olaraq, XIX əsrin ortalarında Kataloniyada İspan federalizmini və ya bölgənin muxtariyyətini dəstəkləyən siyasi hərəkətlərə çevrilən katalan dilinin ədəbi dirçəlişi başladı. Bu kontekstdə XX əsrin 10-20-ci illərində müasir katalan ədəbi dili yarandı. Katalon millətçiliyinin inkişafı ilə eyni vaxtda bask, qalisian və ispan dilləri inkişaf etmişdir. Təbii ki, bütün hallarda söhbət kifayət qədər geniş ideoloji spektrdən gedir. Tarixçi Ş.M.Nunes göstərirdi ki, "İspan etno-millətçiləri, vətəndaş millətçiləri, mədəni millətçilər və s. var, Katalan, Bask və ya Qalisiya etnik, vətəndaş və mədəni millətçiləri olduğu kimi, hamısı mürəkkəb və mürəkkəb birləşmələrdədir". [2, 88]

Millətçilər üçün əsas əhəmiyyət kəsb edən dillər və hökumətlə bağlı suallar idi. İspaniyanın ispandilli hissəsində bir nəzəriyyə inkişaf etdi ki, İspaniya kastiliya dilinin təbii olaraq Kastiliya hegemonluğuna görə deyil, sırf Kastiliya mədəniyyətinin üstünlüyü nəticəsində, mərkəzi mövqedə yayıldığı vahid qədim bir millətdir. İber yarımadasındakı Kastiliya və hətta Kastiliya dilinin üstünlüyü, onun fonetikasını və qrammatikasını üstünlük təşkil edirdi. İspandilli elmi ədəbiyyatda bu ideologiya adətən "İspan linqvistik millətçiliyi" adlanır.

Dillər və dövlətin mərkəzləşdirilməsi ilə bağlı qızgın müzakirələr 20-ci əsrdə İspaniya tarixində bir sıra sarsıntılara səbəb oldu. 1914-cü ildə Kataloniya əyalətləri öz administrasiyalarını birləşdirməyə, hökumətdə, eləcə də təhsildə katalan dilindən istifadə etməyə icazə aldılar. General Primo de Riveranın diktaturası (1923–1930) bu özünüidarəetmə təcrübəsinə son qoydu, yenidən Katalan dilini idarəetmə, təhsil və ictimai tədbirlərdə, eləcə də regional partiyalarda qadağan etdi. Barselonanın ikidilli küçələrinin adları ispanca ilə əvəz olundu, Katalan dilində minlərlə kitabxana kitabı makulaturaya verildi, Kataloniya milli rəqsi qadağan edildi və s.

Bununla belə, Katalan dilində nəşr qadağan olunmadı və çiçəklənməyə davam etdi. Bu kontekstdə İkinci Respublikanın təcrübəsi (1931–1936/39) xüsusi maraq doğurur, çünki bu, İspaniyanın müasir dövlət

quruluşu üçün birbaşa presedentdir. Kataloniya sol millətçiləri Kataloniyada siyasi çoxluq oldu. Onlar 1931 və 1934-cü illərdə Kataloniya dövləti elan etdilər, lakin İspaniya daxilində muxtariyyətdən imtina etdilər. [3, 191-192]

Kataloniya dili yenidən Kataloniyada rəsmiləşdirildi (ümumispan partiyalarının tələbi ilə ispan dili ilə birlikdə), lakin onun təhsildə yayılması konstitusiyaya və qanunvericiliklə məhdudlaşdırıldı.

İkinci Respublikada katalan dilinin vəziyyəti sonralar tez-tez demək olar ki, ideal kimi xatırlanırdı, lakin bu, yalnız onun Frankonun diktaturası dövründə (1936/39–1975) baş verənlərlə müqayisəsinin nəticəsi idi. [2, 58]

V.P.Narumova görə, “1939-cu il vətəndaş müharibəsindən sonra hakim ideologiyaya linqvistik assimilyasiya siyasətinin əsasını təşkil edən imperialist xarakterli linqvistik millətçilik idi”. [8, 81]

1955-1975-ci illər arasında Kataloniyanın əhalisi 3,5 milyondan 5,7 milyon nəfərə, İspaniya əhalisinin tərkibindəki payı isə 12 faizdən 16 faizə yüksəlib. Kataloniyanın demoqrafiyası da miqrantların əsas hissəsinin məhsuldar yaşa çatması və yerli əhalidən daha yüksək doğum səviyyəsinə malik olması səbəbindən kəskin şəkildə dəyişib.

M.Strubelin hesablamalarına görə, 1975-ci ildə Kataloniya əhalisinin 49%-ni ispan miqrantları və onların uşaqları təşkil edirdi, onlar Barselonanın ətraflarında çoxluq təşkil edirdilər, burada bəzən əhalinin sayı 80%-ə çatırdı. [7, 103]

Daha sonra, 1970-ci illərin ortalarına qədər immiqrasiyanın dayandırılmasına baxmayaraq, ilkin sosiallaşma ispan olan Kataloniya sakinlərinin nisbəti yuxarıda göstərilən təbii demoqrafik proseslər nəticəsində artmağa davam etdi.

Ədəbiyyat

- 1.Алексеев А. Факторы этноязыковой идентичности (на материале андо-цезских языков). // Этническое и языковое самосознание. М., 1995.
- 2.Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по языкознанию, т. 2. М., 1963.
3. Васон, 1966. - Васон Е. Е Central Asians under Russian Rule. A Study in Cultural Change. Ithaca, 1966
4. Болтенкова Л. Ф Интернационализм в действии. М., 1988.
- 5.Kreindler T. The Mordvinian Languages: a Survival Saga. // Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future. Berlin - New York - Amsterdam, 1985.
- 6.Кузеев Р. Г. Национальные движения в России в прошлом и логика их современного развития. // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. М., 1993.
- 7.Merce Vilarrubias, “Sumar y no restar: razones para introducir una educacion bilingue en Cataluña”, Editorial Montesinos, 2012 – 176 p.
- 8.Нарумов В.П. Социоллингвистика в Испании. Зарубежная социоллингвистика: Германия, Испания. М.: Наука, 1991, с. 73–151.
9. Spanish constitution, 1978 (Boletín Oficial del Estado, #311, December 29, 1978), 29.313-29.424.

РЕЗЮМЕ ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА В ИСПАНИИ Каримова А.

Ключевые слова: Испания, языковая политика, многоязычие, диалект, двуязычие.

В статье описывается языковая политика, проводившаяся центральными и региональными властями в период 1977-2015 годы, с особым вниманием к правовым и идеологическим аспектам. Обсуждается роль этой политики в текущем конфликте. С этой целью мы впервые представили языковую ситуацию в Каталонии до 1975 года, а также языковые идеологии, связанные с испанским каталонским национализмом. В статье мы обратились к языковой политике Каталонии, ее эволюции и последствиям. В завершении представлен подъем испанского националистического дискурса Народной партии в 1990-2000 годах, его последствия в языковой политике, начало реального острого кризиса в Каталонии и Испании. В статье отмечается, что форма государства, недостаточно определенная конституцией, еще не смогла защитить последнюю от националистической эскалации великой паниспанской партии.

SUMMARY LANGUAGE POLICY IN SPAIN Karimova A.

Key words: Spain, language policy, multilingualism, dialect, bilingualism.

The article deals with the language policy pursued by the central and regional authorities in the period 1977-2015, with particular attention to legal and ideological aspects. The role of this policy in the current conflict is discussed. To this end, we presented for the first time the linguistic situation in Catalonia before 1975, as well as the linguistic ideologies associated with Spanish Catalan nationalism. Later in the article, we turned to the language policy of Catalonia, its evolution and consequences. The end presents the rise of the Spanish nationalist discourse of the People's Party in 1990-2000, its consequences in language policy, the beginning of a real acute crisis in Catalonia and Spain. The article notes that the form of the state, not sufficiently defined by the constitution, has not yet been able to protect the latter from the nationalist escalation of the great pan-Spanish party.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ YENİ SÖZLƏRİN ROLU

Qarayeva A. V., Mustafayeva G. V.

*Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
aynur.qarayeva.1984@mail.ru*

Açar söz: neologizm, alınma söz, leksik vahid, Azərbaycan dili, yeni

Dildə təzə yaranmış, yaxud dilə yeni daxil olmuş sözlərə neologizmlər deyilir. Neologizm yunan mənşəli leksik vahiddir, “neos” (yeni) və “logos” (anlayış) sözlərindən yaranıb. [4, s.246] Neologizmlərin mövcudluğu dilin inkişafının əsas xüsusiyyətlərindəndir və dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna aiddir. Neologizm arxaizmlərin tam əksini təşkil edir. Sözü neologizm hesab edilməsi üçün əsas meyar onun təzə yaranması və dilə keçdiyi dövrdəki işlək sözlərdən fərqlənməsidir. Müxtəlif dövrlərdə yaranan və yarandığı dövrdə neologizm kimi tanınan sözlərin hamısı bu yolu keçmişdir. Maddi və mənəvi həyatımızın bütün sahələrində baş verən ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri - elmin, texnikanın, mədəniyyət və iqtisadiyyatımızın sürətli inkişafı birbaşa və ya dolayısı ilə dildə öz əksini tapır. Fonetik sistemə və qrammatik quruluşa nisbətən dilin lüğət tərkibi daha çox dəyişkəndir və burada daima dəyişmə, zənginləşmə, prosesi gedir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən həmin dildə danışan insanların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri aktiv və passiv fond olmaqla iki qismə ayrılır. Passiv fonda köhnəlmiş sözlər və neologizmlər aid edilir.

Müasir dövrdə dünyada gedən qloballaşma prosesi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı dillərin əlaqələrində yeni bir mərhələ təşkil etməkdədir. Neologizmlər ictimai həyatın, elmin, texnikanın, mədəniyyətin, siyasətin, iqtisadiyyatın və s. inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranaraq bir müddət dilin lüğət tərkibində yeni söz olaraq qalır.

Azərbaycan dilində neologizmlərinin yaranmasında müxtəlif istiqamətlər müşahidə edilir. Bunlardan biri cəmiyyətin sosial inkişafı ilə əlaqədar yaranmış anlayışların yeni sözlərlə ifadə edilməsidir. Azərbaycan dilinin sözyaratma qanunları əsasında yeni leksik vahidlər yaradılır ki, bu hal istər sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə, istərsə də analitik yolla düzələn neologizmlərdə müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni sözlərin bir çoxu mətbuat vasitəsilə dilimizə gəlir. Bəzi neologizmlərin dildə düzgün, yerində işlədilir, bəzilərinin isə dilə qəbulu təəssüf ki uğursuz olur.

Müstəqilliyin ilk illərində mətbuatın senzuradan azad olması, mətbuat orqanlarının sayının artması, dilin milliləşdirilməsi meyllərinin güclü olması dilə öz təsirini göstərdi. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyul tarixli Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanından sonra Azərbaycan dilinin tədqiqi, təhlili və tətbiqi üçün geniş imkanların yarandı. Azərbaycan dili hazırda müstəqil, suveren azad bir dövlətin dili olaraq öz imkanlarından istifadə etməklə, yeni anlayışları bildirən sözlərin yaradılmasına qadirdir.

Müstəqilliyin bərpası Azərbaycan dilinin leksik sistemində dönüş nöqtəsi başladı və inkişafının yeni pilləsinə qədəm qoydu. Bu mərhələdə həm dilxarici, həm də dildaxili amillər leksik sistemə təsir etdi. Müstəqilliyin ilk illərində meydana çıxan əsas meyl sovet dövrü başa çatdığına, dilimiz rus dilinin təsirindən azad olduğuna görə rus sözlərinin yeniləri ilə əvəz edilməsi idi. Belə ki, bu dövrdə bir çox rus sözləri dildən çıxarıldı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonra dil əlaqələrinin ümumi mənzərəsində də dəyişiklik oldu. Alınmalara münasibət dəyişildi, rus dilinin əksinə olaraq müasir türk dilindən alınmalara meyl özünü güclü göstərdi. Dövrün tələbi ilə ingilis dilindən dilimizə neologizmlər birbaşa keçməyə başladı. Əslində, bu dünyada gedən qloballaşma ilə bağlı bir proses idi.

Türkiyə türkcəsində terminlərin bəziləri milliləşdirilmişdir. Azərbaycan dilində olan neologizmlərin bir qismini onların içərisindən seçilən uğurlu nümunələr təşkil edir. Müstəqillik dövründə türk dilindən dilimizə keçən bir sıra leksik vahidlər dilimizdəki ərəb-fars sözlərini əvəz etdi. Belə leksik əvəzlənmələrə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: təhqiqat yerinə araşdırma, müasir yerinə çağdaş, hadisə yerinə olay, izah etmək yerinə açıqlamaq, əhəmiyyət yerinə önəm, əhəmiyyətli yerinə önəmli, iclas yerinə toplantı, vəziyyət yerinə durum, xüsusi yerinə özəl və s. Türk dilindən keçən leksik vahidlərin Azərbaycan dilində iştirakı dilimizin öz kökünə qayıtmasında müsbət bir meyl kimi dəyərləndirilməlidir.

Məlumdur ki, dilin leksik qatında həmişə neologizmlərlə bağlı proseslər getmişdir. Bəzən ictimai-siyasi həyatda proseslər çox sürətlə gedir. Belə ki, bəzi sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olub fəal işlənməsi ilə köhnəlməsi qısa zamanda baş verir. Neologizmlərin bir qismi isə dilin lüğət tərkibinə daxil olduqdan az sonra dildən çıxır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dilimizə daxil olan *kolxoz*, *komsomol*, *pioner*, *komsomol*, *sovxoz*, *sosializm* və s. kimi sözlər bir müddət dilimiz üçün neologizm hesab edilirdi, sonralar ümumişlək sözlərə çevrildi. Lakin müasir dövrdə bu sözlər Sovet quruluşunun ləğv edilməsi

ilə əlaqədar olaraq dilimizdən çıxaraq köhnəlmiş sözlərə (tarixizmlərə) aid edilir. Artıq bu qəbidən olan sözlər dilimizin passiv fonduna daxil olmuşdur.

Müasir dövrdə dildə tez bir zamanda neologizm kimi hesab olunan sözlərin ümumişlək sözlərə çevrilməsi ilə də qarşılaşırıq. Keçən əsrin 50-ci illərində kosmosla bağlı çox sayda anlayışlar yarandı və bu sözlərin əksəriyyəti sonradan dildə işləndiyinə görə ümumişlək sözlərə çevrilmişdir. Məsələn, kosmonavt, kosmodrom, astronavt və s. Bu gün dilimizə daxil olan feysbuk, android, vatsap, imeyl, instaqram, skayp, slayd, kurikulum kimi neologizmlər artıq kütlə tərəfindən işlədilir və dilimizin lüğət fondunda yer tutur.

A.Qurbanov neologizmləri üç növə bölünür: 1) Leksik-semantik neologizmlər. Dildə həm mənə, həm də forması yeni olan neologizmlər leksik-semantik neologizm adlanır; məsələn: imic, kompüter, menecer, referent, dizayner, şoumen, biznes və s. 2) Leksik neologizmlər. Ancaq formaca yeni olan neologizmlər leksik neologizm adlanır; 3) Semantik neologizmlər. Yalnız mənası təzə olan neologizmlər semantik neologizm adlanır; məsələn: yoldaş və s. [4, s. 258]

Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına və mənbələrinə görə fərqlənilir. Bəziləri dilin daxili imkanları hesabına, bəziləri isə başqa dillərdən söz almaq yolu ilə yarana bilir. Məhz bunları nəzərə alaraq neologizmləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Dilin daxili imkanı hesabına yaranan neologizmlər . Məsələn, udlinitel – uzadıcı

2. Başqa dillərdən söz almaqla yaranan neologizmlər: instaqram, skayp, helikopter Dildə hibrid neologizmlər də vardır. Bu tip neologizmlər iki müxtəlif dilin ünsürlərindən düzələn sözlərdir. Məsələn: prays vərəqə-hər hansı bir informasiyanın dəyərini göstərən xüsusi kataloq; [5,s.180] Son dövrdə mətbuat dilində ən çox narahat doğuran məsələlərdən biri alınma sözlərin işlədilməsində sərbəstliyin müşahidə olunmasıdır.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunu daşması, dövlət dili haqqında qanunun qəbul olunması ölkədə dil hər bir vətəndaşın məsuliyyətini artırmalıdır, dil siyasətində sərbəstliyə, ifratçılığa varmaq mənfə haldır. Azərbaycan dilini bu cür meyllərdən qorumaq, onun norma sisteminin tələblərinə uyğun şəkildə inkişafına çalışmaq lazımdır.

Bəzən dildə anlayışı ifadə edən sözlər mövcud olduğu halda lazımsız şəkildə yeni sözlər gətirilir. Belə neologizmlərin bir çoxu onlara ehtiyac yaranmadığı üçün dildə kök sala bimir və dildən çıxır. “Heç bir ehtiyac olmadan dilimizə çoxlu xarici sözlər gətirilir (remiks, imicmeyker, mesaj, provokasiya, kompromat, propoqanda, intervü, komfort və s.). Bəzi sözlərin hansı dildən alındığını da bəzən müəyyən etmək olmur”. [1, s.78]

Yeni sözlər ümumxalq səciyyəsi qazana bilməsində mətbuatın, kütləvi informasiya vasitələrinin böyük rolu vardır. Yeni mətbuat dilindəki neologizmlər ümumxalq dilinə daha tez keçir. Məsələn, *önəm, sayğı, özəl, tendensiya, menecer, bilgi, gündəm, sonuc, qurum, Öndər, soydaş* və s. Son illər gündəlik şəhər mühitində yemək adı kimi işlənən sendviç, hamburger, cizburger sözləri də neologizmlərdir. Yeni sözlərlə yanaşı anlayışları ifadə etmək üçün dildə söz birləşmələri də əmələ gəlir. Məsələn, üzən məzənnə. Dildə abreviatura şəklində neologizmlər də vardır. Bu tip neologizmlər bütöv söz və söz birləşməsi bazasında yaradılan həmişə sabit, statistik ümumməqbul formada qrafik və leksik ixtisarlardır. Məsələn, VSG –qrup vizası, VSI-fərdi viza, TRP- üç nəfərlik nömrə, SGL- bir nəfərlik nömrə, DBLS- duşu olan iki nəfərlik nömrə, TRF-transfer, TXT-taksi. [2, s.122] Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasında bu neologizmlər təsdiqlənmişdir. Məsələn, zaryadka - yükləmə, adapter - yükləyici, embarqo -qadağa, evakuasiya - köçürülmə, kserokopiya - üz çıxarma, like - bəyənmə, mesaj-ismarış, atvyorka - burğac və ya buraç və s. [3, s.754] Neologizmlərin yaranma məqsədləri müxtəlif olur. Belə ki, neologizmlərin bəziləri yeni anlayış və hadisələri adlandırdıqları halda bəziləri üslubi məqsəd üçün əmələ gəlir.

Üslubi neologizmlər okkazional neologizmlər də adlanır. Bunlar hazır şəkildə olmur, lüğətdən götürülmür, yaradılır. Fərdi, okkazional neologizmlər ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil ola bilmədiyi üçün onları üslubi və müəyyən ekspressivlik yaradan vasitələr kimi qiymətləndirilir. Şair və yazıçıların yaratdıqları bəzi okkazional neologizmlər neologizmlər sırasına daxil olur, bəziləri isə belə bir əlamət və keyfiyyət kəsb edə bilmir və bədii əsərin dilində yalnız işlənir. C.Cabbarlı Aydın, Almaz, Solmaz, Oqtay, Dönməz və s. adlarını yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat . Bakı: Gənclik, 2003. s.438
2. Həsənova L. Müasir Azərbaycan dilində turizm terminologiyasında neologizmlər. Dil və ədəbiyyat. 2019 №1 s.121-123.
3. Məmmədli N, Quliyeva Z. Neologizmlər. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya. II c.Bakı: Zərdabi Nəşr, 2022, s.740-761
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010. 450 s.
5. Rəhimov S. Beynəlxalq turizmdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti. Bakı, 2011.

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ НОВЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
Караева В.А., Мустафаева Г.В.

Ключевые слова: *неологизм, заимствованное слово, лексическая единица, азербайджанский язык, новое*

Неологизм — полная противоположность архаизмам. Основным критерием признания слова неологизмом является его новизна и отличие от рабочих слов того периода, когда оно вошло в язык. Неологизмы являются частью общественной жизни, науки, техники, культуры, политики, экономики и др. Возникающее в связи с его развитием, оно некоторое время остается новым словом в лексике языка. Неологизмы различаются по способам и источникам образования. Некоторые из них могут быть созданы за счет внутренних возможностей языка, а некоторые — путем заимствования слов из других языков. После обретения Азербайджаном независимости общая картина языковых отношений изменилась. Изменилось отношение к заимствованиям, в отличие от русского языка, проявилась тенденция к заимствованиям из современного турецкого языка. По требованию времени неологизмы стали прямо переноситься с английского языка в наш язык. В период независимости ряд лексических единиц, заимствованных из турецкого языка, заменил арабо-персидские слова в азербайджанском языке.

SUMMARY
THE ROLE OF NEW WORDS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE
Garayeva V.A., Mustafayeva G.V.

Key words: *neologism, borrowed word, lexical unit, Azerbaijani language, new*

Neologism is the exact opposite of archaisms. The main criteria for a word to be considered a neologism is its newness and its difference from the working words of the period when it entered the language. Neologisms are part of social life, science, technology, culture, politics, economy, etc. arising in connection with its development, it remains a new word in the vocabulary of the language for a while. Neologisms differ according to the ways and sources of formation. Some of them can be created due to the internal capabilities of the language, and some can be created by borrowing words from other languages. After the independence of Azerbaijan, there was a change in the general picture of language relations. The attitude towards borrowings has changed, as opposed to the Russian language, the tendency to borrow from the modern Turkish language has shown itself strongly. According to the demand of the time, neologisms began to be directly transferred from the English language to our language. During the period of independence, a number of lexical units transferred from the Turkish language to our language replaced the Arabic-Persian words in our language.

İMPLİKASIYA İLƏ KONDENSASIYANIN ƏLAQƏSİ

Quliyeva Dilarə Rüstəm qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
dilarerustam@gmail.com

Açar sözlər: *implikasiya, kondensasiya, mətn, cümlə, gizli məna, sıxılma*

İmplikasiya müxtəlif məna növlərinin ümumi adıdır. Bunlara presuppozisiya (fərziyyə), kontekstual məna, gizli məna (implikasiya), alt məna aiddir. İmplikasiya söyləmin üst strukturunda məna ifadəsinin olmaması və onun müəyyənlişməsi ilə bağlıdır. İmplikasiyanın (gizli mənanın) tədqiqi iki əks istiqamətdə aparılmışdır. İlk olaraq mətn dilçiliyi sahəsində, mətnin implikasiya halları nəzərdə tutulan məna növləri kimi; yanaşı işlənmiş mətn vahidlərinin nisbətindən irəli gələrək əsərin əlavə se mantik planından başlayaraq nəzərdə tutulan məna ilə bitməsidir. Digər tərəfdən, leksik vahidlərin semantikasında sözün məna strukturunu dəyişən gizli elementlər kimi nəzərdə tutulur.

Bir çox xarici dilçi alimlər implikasiya fenomeninin tədqiqi ilə məşğul olmuş, lakin bu termin haqqında birmənalı şərh, konkret fikir söyləməmişlər. Elmi ədəbiyyatda implikasiya ilə bağlı müxtəlif təriflər vardır: implikasiya ifadə olunmamış gizli mənadır; implikasiya iki və daha artıq söyləmə arasında ifadə olunmayan məntiqi-semantik əlaqədir.

İmplikasiya - yanaşı işlənən dil vahidlərinin kontekstindən yaranan və birbaşa mənası göstərilməyən dil vahididir. Əgər məna açıq şəkildə ifadə olunmursa və ya dolayısı ilə təqdim olunursa, deməli, onu hərfi mənasından çıxarmaq lazımdır. Nəticədə də gizli məna yaranacaqdır. Bu da implikasiyanın son mərhələsidir. İmplikasiya bir proses kimi nitqin müddəalarını, onun hərfi mənasını, ünsiyyət şərtlərini və bunların əsasında implikasiyanın törəməsinə əlaqələndirən zehni əməliyyatdır. Belə ki, danışan bilərəkdən öz nitqinə gizli məna qatır ki, bu da implikatorun (danışanın) “oxumaq” niyyətidir.

L.V.Lisoçenka gizli mənanın olduğu cümlələrdə (söyləmlərdə) məntiqi, ekzistensial və linqvistik mənanı ayırmağı təklif edir. Məntiqi fərziyyə obyektiv aləmdəki münasibətlər haqqında biliklər, o cümlədən söyləmin açıq şəkildə ifadə olunan mənası ilə kommunikanın fon bilikləri arasında məntiqi əlaqənin və ya implikativ əlaqələrin qurulmasıdır. Ekzistensial fərziyyə bütövlükdə reallıq faktları, eləcə də, onun iki növü haqqında bilikdir: ünsiyyət vəziyyəti haqqında bilik pragmatik, həmsöhbətin şəxsiyyəti haqqında bilik isə kommunikativ fərziyyədir. Linqvistik fərziyyə dil həqiqətləri haqqında biliklər, dil xüsusiyyətləri, onun

sistemdəki paradigmatik əlaqələri, qeyri-müəyyən informasiyanın yaranması, çatdırılması və qavranılması üçün aktual olan qrafik və supersegment vasitələrinin mənaları haqqında bilikdir [4, s. 98].

İmplikasiya mətndə açıq şəkildə ifadə olunmayan məna və məzundur. Belə ki, deyilən üstüörtülü ifadələrlə danışan öz fikrini qarşı tərəfə çatdırma bilər. Məsələn:

- *Bizə qan lazımdı.*

- *Otuz manat* [1, c.1, s.314].

- *Sənin işin nə haldadır?*

- *Yazmur. Yaman dirəşib.*

- *Özünə umac ova bilmirsən, özgəyə əriştə kəsmək istəyirsən* [1, c.1, s.338].

Yuxarıda göstərilən dialoq hissələrində nitq sahibi fikrini birbaşa deyil, dolayısı ilə tərəf müqabilinə çatdırır.

İmplikasiyanın iki növü vardır: birincisi konkret kontekstual məna ilə, ikincisi isə cümlənin linqvistik məzmunu ilə bağlıdır. Kontekstual məna dil vahidlərinin toplusu ilə müəyyən edilmir. Müəyyən bir ünsiyyət aktının fərdi xüsusiyyətləri – situasiya, ünsiyyət quranların münasibətləri ilə müəyyən edilir. Kommunikativ məna adlanan ikinci növ söyləmin məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. Bu məna bir tərəfdən kontekstual mənanın yaranmasında iştirak edirsə, digər tərəfdən də müvafiq linqvistik amillərlə müəyyən edilir [5, s.98].

Eyni linqvistik tərkibə malik ifadələr müxtəlif ünsiyyət şəraitində gizli məna daşıya bilər və ya ünsiyyətin müxtəlif formalarda da gizli mənaya malik ola bilər. Bu adətən ünsiyyət quranlar tərəfindən aydın şəkildə başa düşülür. Məsələn: "*Orada nə edirsən?*" sualına "*Yazı yazıram*" ifadəsi ilə cavab vermək olar.

Kommunikativ məna müxtəlif münasibətlərin ifadəsi zamanı özünü göstərir. Məsələn: "*Mən sabaha qədər buradayam.*" Yəni "*İşim bitənə qədər.*"

S.K.Levinson qeyd edir ki, sözün mənası danışanın niyyətləri haqqında birbaşa fərziyyələri deyil, dilin, adətən, necə istifadə olunduğuna dair ümumiləşdirilmiş fərziyyələrə əsaslanır [8, s.93].

İ.A.Ustimenkonun da qeydləri L.L.Prisnayanın fikirləri ilə demək olar ki, eynilik təşkil edir: "Daim artan informasiya axını minimum vaxt ərzində ötürmək üçün daha qənaətcil vasitələrin axtarışına imkan yaranır. İnformasiyanın sintaktik vahidlər hesabına ötürülməsi daha əlverişli vasitə sayılır" [7, s.199].

Müasir şifahi nitqdə və mətndə semantik kondensasiya əsas yer tutur. Sərbəst ünsiyyət mühiti yaradaraq vaxta qənaət etməklə informasiyanın bütün məzmununu qoruyub danışmaq imkanı yaradır [6, s.206].

Mətn ona görə formalaşır ki, onun ümumi məqsədi informasiyanı yaymaq, ötürməkdir. Deməli, mətn özündə müəyyən həcmdə informasiya ifadə edir. Bununla belə, mətnin müəyyən vahidlərin əlaqələnmiş ardıcılığından təşkil olunduğuna görə onun öncəki hissələrinin ifadə etdiyi informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu cəhətdən mövcud mətndəki yeni informasiya dəyərliliyə malik olur. Mətnin dəyərliliyi onun informasiyanı lazım olan qaydada çatdırılması, yəni effekt yaratması ilə bağlıdır.

İnformasiya hər hansı məlumatı deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu, onun ciddi, xüsusi terminoloji anlamıdır [3, s.100].

N.S.Valqina yazır ki, ifadənin ifadə quruluşu (onun tərkibinə daxil olan dil işarələri) və dərinlik strukturu ondakı informasiyanın kəmiyyəti ilə üst-üstə düşür. Məsələn, mətndəki sözlər az, məzmun isə geniş ola bilər [2, s.231].

Kondensasiya (sıxılma) dil hadisəsidir. Bu prosesin xarakteri nitqin aktualılığı ilə bağlıdır. Nitqin tez çatdırılması, yığcamlığı, qənaəti təmin etmək bu prosesin xarakterini müəyyənləşdirən başlıca faktorlardandır.

Kondensat termini linqvistikada yeni bir termin kimi meydana gəlmişdir. Linqvistik kondensasiya da öz növbəsində bir sıra növlərə ayrılır:

1. Semantik kondensasiya. Mətndə informasiyanın sıxılması, informasiyaya qənaət edilməsi semantik kondensasiya ilə bağlıdır. Bu zaman istəkdən asılı olaraq maksimum informasiyanın yeri minimum dil vahidləri ilə əvəzlənir. Bu qənaət prinsipini dildə gerçəkləşdirir.

2. Sintaktik kondensasiya. Əvəzətmə kriteriasiyasına uyğun olaraq sintaktik quruluş dəyişir, budaq cümlə sadə cümləyə çevrilir. Bu zaman sintaktik kondensasiya yaranır. Eyni vaxtda sintaktik sinonimlik formalaşır. Belə sinonim konstruksiyalarda ayrı-ayrı sözlər dəyişilmir, eyni zamanda həmin sözlərlə təzahür olunan qrammatik münasibət də dəyişir. Bu dəyişmə əsas hesab edilir. İki qrammatik-sintaktik quruluş-forma məna cəhətdən uyğunlaşır. Kondensasiyanın hansı formada baş verdiyini nümunələr əsasında göstərmək olar.

Məs.: *Həsəni mükafatlandırdılar, ona görə ki, müəllimin tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirmişdi* [1, c.1, s.57]. - *Müəllimin tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirdiyi üçün Həsəni mükafatlandırdılar* - Səbəb budaq cümləsi ilə müqayisədə səbəb bildirən tərkib sintaktik baxımdan sıxılmışdır.

2. Sintaqmatik kondensasiya. Əlavənin işlənməməsi, sıxılması ilə bağlı yaranan kondensasiyadır.

Nazim, / texniki nəzarətçi oturduğu yerdən dəzqahların necə işlədiyini izləyir [1, c.1, s.89]. - Texniki nəzarətçi oturduğu yerdən dəzqahların necə işləndiyini izləyir.

Növbətçilər, qol çəkməyə gələn qəzet işçiləri ilk nüsxələri gözdən keçirir [1, c.1, s.34]. - Növbətçilər, / qol çəkməyə gələn qəzet işçiləri ilk nüsxələri gözdən keçirir.

Sinonim variantların ixtisarı nəticəsində yaranan sintaqmatik kondensasiya:

Bu peşə vərdisidir, nə isə yaddan çıxıb, /nə isə unudUlub [1, c.1, s.36]. Sıxılmanı sonuncu cümlədəki “nə isə unudUlub” sözünü atmaqla yaratmaq mümkündür. Yaddan çıxmaq, unudulmaq eyni mənanı ifadə edir.

Cümlənin əvvəlki forması ilə sıxılmış forması arasında fərqlər nəzərə çarpır. Məsələn, eyni tərkib hissədən yaranmış mürəkkəb cümlə, bağlayıcı fərqi ilə başqa-başqa qrammatik mənalar ifadə edir: *Sadığın xırda ala gözləri Xanpəriyə çoxdan tanış idi, ancaq bu günkü kimi aydın və aşkar görünməmişdi [1, c.1, s.27]. Sadığın xırda ala gözləri Xanpəriyə çoxdan tanış idi, (...) bu günkü kimi aydın və aşkar görünməmişdi.*

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, S. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə / S.Əhmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - c. 1. – 1989. – 462 s.
2. Валгина, Н.С. Современный русский язык / Н.С.Валгина, Д.Э.Розенталь, М.И.Фомина - Москва: Логос, - 2002. - 528 с.
3. Касевич, В.Б. Элементы общей лингвистики / В.Б.Касевич. – Москва: Наука, - 1977. - 183 с.
4. Лисоченко, Л.В. Высказывания с имплицитной семантикой: (Логич., языковой и прагмат. аспекты): Монография // - Ростов: Изд-во Рост. Ун-та, - 1992. – 160 с.
5. Умерова, М.В. Импликация в семантической структуре текста // - Москва: Вопр.филол.наук, - 2010. - № 6. – с.95-100.
6. Устименко, И.А. Словарь семантических конденсатов русского языка, Лексико-словообразовательный / И.А.Устименко. – Воронеж-Белгород: ПОЛИТЕРА, - 2004. - 271 с.
7. Устименко, И.А. Явление семантической конденсации в русском словообразовании: пособие к спецкурсу / И.А.Устименко. – Белгород: Издательство БелГУ, - 2007. – 222 с.
8. Levinson, S.K. Presumptive meaning: The Theory of Generalized Conversational Implicature / S.K.Levinson. – Cambridge, Mass: MIT Press, - 2000. – 186 p.

РЕЗЮМЕ

ОТНОШЕНИЕ ИМПЛИКАЦИИ И КОНДЕНСАЦИИ

Гулиева Д. Р.

Ключевые слова: импликация, конденсация, текст, предложение, скрытый смысл, сжатие

Явление компрессии занимает одно из важных мест в функционально-прагматической организации текста. Общий объем информации, выраженной текстом, составляет его информативное обилие и насыщенность. Информативное изобилие и насыщенность являются абсолютными показателями текста. Но информативность - показатель относительный. Потому что каждый текст адресован читателю и слушателю. Информативность текста – это новшество, заложенное в сущности и содержании текста, теме и авторской концепции, компетентности, авторской оценке предмета мысли в угоду читателю.

SUMMARY

RELATIONSHIP OF IMPLICATION AND CONDENSATION

Guliyeva D.R.

Keywords: implication, condensation, text, sentence, hidden meaning, compression

The phenomenon of compression occupies one of the important places in the functional-pragmatic organization of the text. The total amount of information expressed by the text is its informative abundance and richness. Informative abundance and saturation are absolute indicators of the text. But informativeness is a relative indicator. Because each text is addressed to the reader and listener. The informativeness of the text is an innovation embedded in the essence and content of the text, the theme and the author's concept, competence, the author's assessment of the subject of thought to please the reader.

ZAMAN ANLAMLI LEKSİK VAHİDLƏR

Mancanova Günel . R., Zeynalova Zümrüd. Ə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

Sumqayıt, Azərbaycan

gmananova@gmail.com

Açar sözlər: zaman, leksik vahid, söz, ədəbi dil, məna

Zaman kateqoriya kimi fəlsəfənin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Zamanın öyrənilməsi ilə dilçilik elmi də məşğul olur. Dilçilər tərəfindən zamanın araşdırılmasına filosof və fiziklər tərəfindən zamanın tədqiq edilməsindən çox sonra olmuşdur. Dilçilikdə zaman anlayışının dildə ifadə olunması ilə bağlı bir sıra terminlər vardır: linqvistik zaman, qrammatik zaman, temporallıq və s. Lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən zaman anlayışı bildirən sözlər dildə zəngin işlənmə tezliyinə malikdir. Dilimizdə zaman mənalı sözlərin özünəməxsus cəhətləri, qrammatik əlamətləri vardır. Zaman mənalı leksemlər məna çalarlarına, ifadə imkanlarının rəngarəngliyinə malik söz qruplarıdır. Zaman ərəb mənşəli söz olub və "vaxt", "epoxa", "era" mənasını verir. (4.s. 94). Bu leksik vahid fars dilində də işlənir. "Ərəb və fars sözləri lüğəti"ndə bu leksemin yuxarıda göstərilən mənalarından başqa "tale" mənasında işləndiyi göstərilir. [4, s.213]

Müasir dilçilikdə qrammatik zaman geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində linqvistik zamanın real zamanla qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri şərh olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində feilin zaman kateqoriyasına həsr olunmuş ilk mükəmməl əsər A.Axundovun 1961-ci ildə "Feilin zamanları" adlı tədqiqatıdır. Əsərdə qrammatik zaman müəllif tərəfindən belə izah edilir: "Qrammatik zaman, bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsidir. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi forma əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir." [1, s.22]

Zaman anlayışı özündə üç zamanı (keçmiş, indiki və gələcək zamanları) ifadə edir, dildə ifadə olunan zaman formaları müxtəlifdir. Azərbaycan dilində indiki, keçmiş, gələcək zamanın qrammatik formada ifadəsində beş zaman forması və özünəməxsus morfoloji əlamətləri vardır. Şühudi keçmiş zaman forması (-dı, -di, -du, -dü), nəqli keçmiş zaman forması (-mış, -miş, -muş, -müş, -ib, -ib, -ub, -üb), indiki zaman forması (-ır, -ir, -ur, -ür), qeyri-qəti gələcək zaman forması (-ar, -ər) qəti gələcək zaman forması (-acaq, -əcək) ilə ifadə olunur.

Zaman adlarını bildirən leksik vahidlər dilçilikdə həm də temporal leksika termini ilə adlandırılır. Temporal leksik vahidlərə zaman ölçülərinin adları (an saniyə, dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, il, qərinə, yüzillik, minillik, mərhələ, dövr, müddət və s.), fəsilələrin adları (yaz, yay, qış, payız), günün hissələrinin adları (sübh, səhər, tezdən, gündüz, günorta, qürub, toran, axşam, gecə, gecəyarı), ayların adları (yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr), həftənin günlərinin adları (bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar), hərəkətin zaman daxilində müəyyən müddətdə davamlılığını və ya təkrarlılığını ifadə edən sözlər (daima, həmişə, davamlı, gec) aid etmək olar. Azərbaycan dialektlərində həftənin günləri müxtəlif variantlarda adlanır. Məsələn, gün adlarına Naxçıvan folklorunda da rast gəlinir. Naxçıvanda I gün – Yel günü; II gün – Süt günü; III gün – Duz günü; IV gün – Torpaq, ara günü; V gün – Od günü; VI gün – Su günü; VII gün – Arınc günü. [3, s.35]

Azərbaycan dilində işlənən fəsil adları digər türk dillərində nisbi fonetik fərqlərlə işlənir. Azərbaycan folklorunda fəsil adları geniş şəkildə işlənməkdədir. Azərbaycanda xalq arasında fəsillər haqqında belə bir deyim vardır: yaz bitirər, yay yetirər, payız götürər, qış ötürər. Qorx *payızdan* qabağınca *qış* gəlir, qorxma *qışdan*, qabağınca *yaz* gəlir. Yayda işlə, qışda dişlə. Yaz əkinçi, qış dilənçi. Yay kölgədə oturan qışda ocaq axtarar. Yazın hərəkəti –payızın bərəkəti. Yayda başı bişənin qışda aşı bişər. Qarısqadan ibrət al, yaz ikən qışı düşün. Qışın qarı, yayın barı.

İ.Tahirov temporal leksikanı iki qrupa ayıraraq yazır ki, birinci qrupa əsasən temporal isimlər və zərflər, eləcə də sifətlər daxildir. Bu sıradan olan isimlər zamanı real obyekt kimi, zaman müddəti kimi, zaman kəsikləri olaraq adlandırır. Zərflər isə hərəkət, hadisə və proseslərin zaman daxilindəki təkrarlılığını, onların müddətini, davam etmə uzunluğunu ifadə edir. İkinci qrupa müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, «keçmiş-indiki-gələcək» planında ifadə olunan hərəkət, hadisə və proseslərin zaman əlaqəsi və münasibətlərini ifadə edən sözləri daxil etmək olar. Birinci qrupa qeyri-nisbi zamanı, ikinci qrupa isə nisbi zamanı ifadə edən sözlər daxildir. [6, s.141]. Xalq danışığında işlənən "kiçik çillə", "böyük çillə" ifadələri də astronomik hesablamalarla əlaqədar yaranmışdır. Çillə ilin 365 gecəsinin ən uzununu, qışın başlanğıc gecəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, xalqımız qış mövsümünü böyük çillə, kiçik çillə olmaqla hissələrə ayırır. Böyük çillə 40 gün, kiçik çillə 20 gün davam edir. Kiçik çilləni çox soyuq olduğu üçün "qışın oğlan çağı" da adlandırırlar. Kiçik çillə ilə böyük çillə arasında Xıdır çillə adlandırılan dövr də var ki, bu çillə 4 gün böyük çillədən, 3 gün isə kiçik çillədən ibarət olur, xalq arasında bu çillə haqqında belə bir ifadə də mövcuddur: "Xıdır girdi, qış girdi, Xıdır çıxdı, qış çıxdı". Azərbaycanın Cəbrayıl, Zəngilan bölgələrində Xıdır çillə kiçik çillənin son həftəsi mənasında işlənir. Ala çillə və ya ala çolpav (boz ay da deyilir) isə bir ay (20 fevral - 20 mart) davam edir. Novruzun gəlişi ilə xıdır çərşənbələri müxtəlif adlarla adlanır: birincisi su çərşənbəsi, od çərşənbəsi, yel çərşənbəsi, torpaq çərşənbəsi. Dialektlərdə zaman leksikasına aid sözlər müxtəlif leksemlər vardır. Çox qədim zamanlardan azərbaycanlıların quyuq doğan ay adlandırdıqları vaxt (yay fəslindən payıza keçid dövrü) səmada quyuq formasında olan topa ulduzların görünməsi ilə əlaqədardır. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə rastlaşdığımız zaman mənalı leksemlərin bir qisminə diqqət yetirək: Er.

Ağdam, Bərdə, Şuşa, Tərtər şivələrində işlədilən bu söz "tez, tezdən" mənalarını ifadə edir. Bir az *er* gəlsəydin, tapardın onu (Ağdam); *Er* dur ki, vaxtında çatasan (Bərdə). Bu gün *er* sözü Azərbaycan ədəbi dilində ayrıca söz kimi işlənir, lakin bu sözə orta, erkən sözlərinin tərkibində təsadüf edilir. [2, s.162] Danna. Bakı, Göyçay, Meğri dialektlərində işlənən bu söz "sabah" mənasını ifadə edir: Mə:m sizə gəlməyim *dannıya* qaldı. [2, s.122]

Bənəmiyə (Ordubad, Şahbuz) – bazar ertəsi. Birimci günə bənəmiyə diyərdilər əvvəllər. [2, s.41]

Zaman mənalı sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilirik: a) müddəti müəyyən olan zamanı bildirən leksik vahidlər; məsələn, gün, əsr, qərinə, era, il; b) müddəti müəyyən olmayan zamanı bildirən leksik vahidlər; məs: dövr, dönəm, müddət, vaxt və s. "Həftə" sözü dilimizə fars dilindən keçib və mənası yeddi deməkdir. B. Atalay yazır ki, qədim türklərdə həftənin yeddi gününün adı olmayıb. Çünki həftə anlayışı islamilikdən sonra yaranmışdır. Həftə günlərini ifadə edən adlar fars dilindən alınmalardır. Nəsiminin şeirində həftənin günləri belə əks olunmuşdur: *Şənbə* günü man uğradım ol sərvə-rəvanə, *Yekənbə* günü Məcnun olub, heyranı oldum. *Düşənbə* günü razi-dilimni dedim axır. *Səşənbə* günü sayyad olub, seyrinə çıxdım. *Çərşənbə* günü yar gəzə koldi çəmən içrə. *Pənçşənbə* günü gördü cəmalini (Nəsimi). Həftənin günlərinin yek, du, sa, çahar, pañç ifadə olunan ardıcılığı fars dilini bilənlərə aydın olmuşdur. Zaman keçdikcə bu terminlərin Azərbaycan ədəbi dili və xalq danışıq dilində həmin sözlərin bəziləri yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Zaman mənalı frazeoloji birləşmələr insanın yaş dövrlərinin adlarını əhatə edir. Məsələn, birçəyinin ağ vaxtında, ilanboğan vaxtı, saqqalının ağ vaxtında, saçının-saqqalının ağaran vaxtı, ömrünün payız vaxtı, ömrünün çiçəklənən vaxtında ömrünün bahar çağında, ömrünün qışında, qulağının dibindən halva iyi gəlmək və s. Türk dillərində və eləcə də Azərbaycan dilində zaman anlayışı bildirən sözlər barədə müxtəlif aspektlərdə bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Azərbaycan dilində zaman anlayışı bildirən sözləri mənşəyinə görə türk mənşəli, ərəb mənşəli, fars mənşəli, rus və avropa mənşəli olmaqla qruplara bölmək olar: 1. Türk mənşəli zaman anlayışı bildirən sözlər; məsələn: səhər, dan, öylə, ikinci, axşam, çağ, son, sürə, gündüz, günorta, ertə, gecə, dönəm, yaz, yay, qış, güz, ay, gün, dünən, an, birdən, onda, indi, öncə, bayaq, sonra, erkan, keç, tez, keçmiş, gələcək, başlanğıc, başdan, dəm, bildir, bu gün. 2. Ərəb mənşəli zaman anlayışı bildirən sözlər; məsələn: dövr, dövrən, qərinə, əsna, əyyam, fəsil, həyat, müddət, ömür, vədə, vaxt, tarix, əcəl, fürsət, möhlət, tətıl, hazır, hələ, əvvəl, əzəl, aqibət, nəhayət, qədim, qədər, daim//daimi//daima, davamlı, əbədi//əbədiyyən/ əbədən, fasilə, müntəzəm, səhər, payız, yol, dəfə, məhərrəm, səfər, rəbiüləvval, rəbitalaxır, rəcəb, şaban, ramazan, şəvval, zilqədə, zilhiccə, saat, dəqiqə, saniyə, an və s. 3. Mənşəyi fars olan zaman anlayışı bildirən sözlər; məs.: dəm, nagh (zamansız, vaxtsız), dərhal, həftə, bazar, bazar ertəsi, çərşənbə, şənbəvə. Rus və avropa mənşəli zaman anlayışı bildirən sözlər; məsələn: era (latın), epoxa (rus), moment (rus), period, seans (fransız), tsikl və s.

Zaman mənalı leksemələr söz yaradıcılığında da fəal iştirak edən vahidlərdəndir. Belə ki, həm morfoloji, həm də sintaktik yolla sözlər yaratmada iştirak edir. Zaman adlarından təyinedici sifətlər də yaranır: sabahki, axşamki, dünənki, builki, bildirki, bugünkü və s. Məsələn, builki sərçə bidirki sərçəyə cıkcıkcı öyrədir'. Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji vahidlərin müəyyən bir hissəsi temporal səciyyəlidir. Məsələn, gün əyləndə, şər qarışanda, qaş qaralanda, günün axırında, toyuq tara çıxan vaxt yayın oğlan çağı, kiçik çillənin oğlan çağı, qışın oğlan çağı, yaz ağzı, yaz başı, səhərin gözü açılmamış, xoruz banı(na kimi).

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları. Dil və Ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, s. 199-203.
2. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" Bakı, 2007.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994, s.215
4. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, 1035 s.
5. Quliyev Ə, Əliyeva N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi nəşriyyatı, 2017, 296 s.

РЕЗЮМЕ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С ВРЕМЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

Манканова Г.Р., Зейналова З.А.

Ключевые слова: время, лексическая единица, слово, литературный язык, значение

Слова с временным значением являются частью словарного запаса языка и имеют большую частоту использования в языке. Лексические единицы, обозначающие названия времени, в языкознании также называются темпоральной лексикой. Слова со значением времени в нашем языке имеют свои особенности и грамматические особенности. Понятие времени в языке выражается лексическими, морфологическими и синтаксическими средствами. Хотя реально-объективное время содержит три времени (прошедшее, настоящее и будущее), формы времени, выраженные в языке, различны. В грамматической форме настоящего, прошедшего и будущего времени в азербайджанском языке пять временных форм и свои морфологические особенности. Форма настоящего времени (-ır, -ir, -ur, -ür), неопределенная форма будущего времени (-ar, -er) выражается определенной формой будущего времени (-acaq, -yak). В диалектах существуют разные лексемы для

слов, относящихся к лексике времени. По происхождению слова, выражающие понятие времени в азербайджанском языке, делятся на группы турецкого происхождения, арабского происхождения, персидского происхождения, русского происхождения и европейского происхождения.

SUMMARY
LEXICAL UNITS WITH TIME MEANING
Mancanova G. R., Zeynalova Z.A.

Key words: neologism, borrowed word, lexical unit, Azerbaijani language, new

Time words are part of the vocabulary of the language and they have a rich usage frequency in the language. Lexical units denoting time names are also called temporal lexicon in linguistics. Time-meaning words in our language have their own characteristics and grammatical features. The concept of time in the language is expressed by lexical, morphological and syntactic means. Although the real-objective tense contains three tenses (past, present and future tenses), the tense forms expressed in the language are different. There are five tense forms and their own morphological features in the grammatical form of the present, past, and future tenses in the Azerbaijani language. Present Tense form (-ır, -ir, -ur, -ür), indefinite future tense form (-ar, -er) is expressed by definite future tense form (-aqak, -yak). In dialects, there are different lexemes for words related to time lexicon. According to the origin, the words expressing the concept of time in the Azerbaijani language are divided into groups of Turkish origin, Arabic origin, Persian origin, Russian origin, and European origin.

SAYLARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mehdiyeva Könül Niyazi qızı, İbrahimova Ülvyyə Aslan qızı
Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
Sumqayıt, Azərbaycan
ulviyye-1981@mail.ru

Açar söz: say, sakral, məna, dil, folklor, təfəkkür

Müasir Azərbaycan dilindəki saylar uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Qədim zamanlardan bu günümüze qədər sayların insan həyatında çox mühüm rolü olub. Say sistemlərinin formalaşması mürəkkəb bir prosesdir. Məlumdur ki, ilkin say sistemləri əl və ayaq barmaqlarına əsasən yaranıb. Sayların, ədəd anlayışlarının meydana gəlməsində insanın iki əli və əlindəki barmaqları böyük rol oynamışdır. Əkinçiliklə, təsərrüfatla məşğul olan ibtidai insanlar hələ lap qədim zamanlardan saylara ehtiyac duymuşlar. Zaman keçdikcə insanların məntiqi təfəkkürü inkişaf etdikcə onlar hesab aparmaq üçün daha asan üsullar axtardılar. İlk dövrlər sadə, bəsit olan say anlayışları zaman keçdikcə mürəkkəbləşmişdir. Müxtəlif say sistemləri arasında on barmağa uyğun formalaşmış onluq say sistemi ən geniş yayılıb.

Q. Kazımov dilimizdə müəyyənlik bildirən iyirmi iki sadə miqdar sayından iyirmisinin xalis Azərbaycan sözü olduğunu yazır. [1, s.128] Müasir Azərbaycan dilində 80 sayını ifadə etmək üçün səksən və həşdat sözü işlənilir. Həşdat fars dilindən alınmadır. Səksən və həşdat leksik dubletdir. Başqa dildən lüzumsuz olaraq söz götürməklə yaranmışdır. H.Mirzəzadə bununla bağlı qeyd edir: «Səksən sayı Azərbaycanın İran sərhədlərindən uzaqda, fars dili təsirinə az uyan yerlərində qorunub qalmışdır. Bu xüsusiyyəti bu gün Azərbaycanın Şimal və Qərb qrupu dialektlərində müşahidə edirik. Birincinin əksinə olaraq, öz dövrünə görə az-çox ticarət mərkəzi olan və fars dili təsirinə məruz qalmış yerlərdə isə həşdat sözü daha çox yayılmış, həm danışığ, həm də ədəbi yazı dilində normal bir söz kimi işlənmişdir» [3, s, 160-161].

Azərbaycan dilində miqdar sayları bəzən öz konkretliyini itirərək ekspressivlik qazanır: Yüz dəfə demək. Yüz dəfə yansaq eşqi oduna, qorxu bilmərik. (Ə. Vahid) Folklorlarda miqdar sayları konkretliyini itirərək, çoxluq bildirir. Yüz dəfə ölüb dirilmək. Yüz eşitməkdənsə bir görmək yaxşıdır. Yüz ölç, bir biç. Açılmamış süfrənin bir eybi var, açılmışın min. (Atalar sözü).

Azərbaycan dilində sayların miqdarı azdır, lakin onların ifadə etdiyi kəmiyyət çoxdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənən sadə miqdar sayları müasir Azərbaycan dilində işlənən saylardan fonetik cəhətdən az fərqlənir. Fonetik fərqlərə dörd, yeddi, doqquz saylarında təsadüf olunur. Məsələn: Qarılatıb dörd yanıña baqdımmı, qız?! [2. s,79]; Yedi dərə qoxuların dülkü bilür [2.s, 105]; Doquz ay dar qarnımda götürdüyüm oğul. Dörd variantına isə yalnız bir yerdə rast gəldik: Dörd yanını kafir bağladı, bəllü bilgil! [2.s, 79]. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında dörd sayı iki variantda (dörd və dört), yeddi sayı yedi, doqquz sayı isə doqquz kimi işlənib. Dastanda dörd sayı əsasən dörd şəklində işlənib. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənən onluqlar müasir Azərbaycan dilində işlənən onluqlardan müəyyən fonetik fərqlərə görə fərqlənir: Yigirmi biñ ər yağı gördümsə, yiləmədim. Qırq biñ ər yağı gördümsə, qıya baqdımm. Doqusan biñ ər yağı gördümsə, donanmadım. Toqusan başlu ban evlərin qara yerin üzərinə dikdirmişdi. Toqusan yerdə ala qalı-ipək döşəmişdi [2.s, 170].

İyirmi, qırx və doxsan saylarının yazılışında fonetik fərqlər müşahidə edilir. Nümunələrdə iyirmi sayı yigirmi, qırx sayı qırq, doxsan sayı isə doqsan/toqsan şəklində işlənib. Yüz heç bir dəyişikliyə uğramadan müasir dilimizdə işlənir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «on min» mənasında işlənən tümən sayı hal-hazırda dilimizdə işləkliyini itirib. Ağayıldan tümən qoyun vergil bu oğlana. Doquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi [2, s.175]. Üç, yeddi, qırx rəqəmləri sakral xüsusiyyətlərinə görə saylar arasında daha çox fərqlənir. Üç sayının folklor nümunələrində (nağıllarda, dastanlarda, xalq oyunlarında, mərasimlərdə), dinimizdə geniş şəkildə istifadə edilməsi sakral mənə yükündən irəli gəlir. Folklor materiallarında üç sayı ilə bağlı çoxlu nümunələrə rast gəlinir. Allah üçüncüdən saxlasın. Allah üçüncüdən qorusun. Atalar üçdən deyib. Nağıllarda göydən üç alma düşdü. İgidlər üç gün, üç gecə vuruşdular. Üç gün, üç gecə toy oldu. İnsanların təsəvvürlərində uğur və uğursuzluq anlayışları ilə bağlı inamlarında üç sayı öz əksini tapmışdır. El arasında deyirlər ki, çörəyi tapdalayan adam mütləq onu üç dəfə öpüb gözünün üstünə qoymalıdır, yoxsa çörək insana qənim olar. Süpürgəni tapdalayan adam şərə düşməmək üçün üç dəfə yerə tüpürməlidir. Üç sayının sakramentalığı ilə bağlı xüsusiyyətlər dəfn mərasimləri ilə bağlı ayinlərin icrası zamanı daha çox müşahidə olunur. Ölünü yerdən qaldırılarda üç dəfə götürüb qoyurlar. Ölümün üçüncü günü üç mərasimi keçirilir. Yeddi sayı sakral yüklü rəqəmlərdəndir. Dünya xalqlarının əksəriyyətinin təfəkküründə olduğu kimi Azərbaycan xalqının düşüncəsində yeddi sayına uğurlu, müqəddəs baxımdan yanaşma vardır. Bunlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

Azərbaycanda toy mərasimlərində ata evindən gəlin köçən qızın beli bağlanarkən deyilən bayatıda yeddi oğul istənilir:

*Anam, bacım qız gəlin,
Əli, ayağı düz gəlin,
Yeddi oğul istərəm,
Bircə dənə qız gəlin.*

Keçmişdə qorxan uşağa yeddi qapının cəftəsinin suyunu içirirdilər. El arasında qurban ətinin yeddi evə paylanması ənənəsi vardır. İləxır çərşənbədə və Novruz bayramında xonçada yeddi cür nemət olmalıdır. İnanca görə, Novruz bayramı günü öz evində olmayan adam bu bayramı yeddi il öz evində qeyd etmir. Yeddi sayının nağıl, dastan, əfsanə və rəvayətlərdə sakrallığı öz əksini tapmışdır. Nağıllarda yeddi gün, yeddi gecə toy oldu. Göyün yeddi qatı ifadəsi vardır. Azərbaycanın bir çox bölgələrində ölümün yeddinci günü yeddi mərasimi keçirilir. "Şehirli üzük" nağılında yeddi başlı div mifonimi var. "Koroğlunun dəliləri" adlanan silahdaşlarının sayı yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi göstərilir. Qırx sayı da Azərbaycan dilində üç və yeddi sayları kimi sakral rəqəmlərdən hesab olunur. Qırx sayı folklorlarda, dinimizdə, inanclarımızda, adət-ənənələrimizdə işlənən özünəməxsus mənə yüklü rəqəmlərdən biridir. Qırx sayı folklorlarda (dastanlarda, nağıllarda, əfsanələrdə, atalar sözləri və deyimlərdə) çox işlənir: qırx igid, qırx incəbelli qız, qırx pəri, qırx gün qırx gecə toy, qırx otaq, qırx bulaq, qırx kilid, qırx ərən, qırx arşın quyu, qırx ağac, qırx başlı əjdaha, qırx göz, qırx kəniz və s. Nağıllarda tərkibində qırx sayı olan çoxlu birləşmələrə, ifadələrə təsadüf olunur. Məsələn: Elə ki, qırx gün tamam oldu, dərviş uşağı məndən alıb, aparıb başladı özü saxlamağa. Keçəl özünə qırx gün, qırx gecə toy elədi, padşahın qızını evinə gətirdi, özünə arvad elədi və s.

R. Qafarlı folklorlarda qırx sayının çoxluq ifadə etdiyini qeyd edir və göstərir ki, qırx günlük möhlət, qırx mənzillik ev, qırx ağaclıq məsafə və s. deyəndə dəqiq ölçüdə, saydan söhbət getmir, yolun həddindən artıq uzaqlığından, möhlətin müddətinin qeyri-müəyyənliyindən bəhs açıldığını yazır [4, s. 48]. Azərbaycan dilində qırx sayının məzmununda həm konkretlik, həm də qeyri-müəyyənlik var. Qeyri-müəyyənlik atalar sözlərində və el arasında qırx sayı ilə bağlı işlənən ifadələrin tərkibində daha çox özünü göstərir. Qırx illik balığa üzmək öyrədir. Bir çırağın işığına qırx adam oturur. Birinə qırx gün dəli desən, dəli olar. Qırx iynə bir çuvalduz olmaz. Qırx gün saqqal dəlisi, qırx gün daraq dəlisi, yaraq dəlisi. Bu atalar sözlərindəki qırx sayını çox sözü ilə əvəz etsək mənada dəyişiklik olmayacaq. Qırxında öyrənən gorunda çalar və qırxında yorğalıq etmək ifadələrindəki qırx sayı əslində yaşı çox olan bir adama işarə edir. Qırxında yorğalamaq yaşlı olduğu halda, cavanlara uyğun, yaşına yaraşmayan hərəkətlər etməyən adama deyilən ifadədir. Ölümün qırxıncı günü qırx mərasiminin keçirilməsi, təzə anadan olan uşağın qırxının çıxması, qırx gün davan edən zahılıq dövrü, çillənin qırx gündən ibarət olması, qırx bağlatmaq və s. el arasında müxtəlif adətlərlə bağlı əlaqədar olaraq yaranmışdır. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində" "qırx bağlatmaq" ifadəsi ölənin adamın qırx günü tamam olandan sonra əhsan verib yas məclisimini bitirmək şəklində izah edilir. İnanca görə, qırx gün ərzində də insanın ruhu onun bədənini tərk edərək əbədi ruhlar aləminə köçür. Buna görə də ölünün «qırx» mərasimi keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, xalqımız, ümumiyyətlə, türk xalqları üçün daha çox sakral xüsusiyyət daşıyan üç, yeddi və qırx saylarıdır, lakin bu rəqəmlərdən başqa, bir sıra saylar da var ki, əski türklər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişlər. Bu rəqəmlərin sakral mənaları indiyəcən folklorumuzda, adət-ənənələrimizdə, müxtəlif mərasimlərdə qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan folklorunda doqquz sayı öz əksini tapmışdır. Məsələn, doqquzunda nə isə, doxsanında da odur. Gözəllik ondur, doqquzu dondur. (Atalar sözü) Doqquz sayı nağıl və dastanlarımızda daha çox dünyaya uşaq gətirən qadının doğum vaxtı ilə bağlıdır. Nağıllardan olan nümunələrə nəzər salaq: Doqquz ay, doqquz gün başa gəldi, bağbanın arvadı bir oğlan doğdu. (Simanın nağılı) Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyədən sonra əkinçi qızı bari-həmlini yerə qoyub bir oğlan doğdu. (Padşah oğlu nağılı) Əski türklərdə qurban kəsilməyə doqquz sayda qurban seçilirdi. Dilimizdə işlənən saylar semantik və üslub xüsusiyyətləri baxımından zəngin və çoxşaxəlidir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və Təhsil. 2010. 280 s.
2. "Kitabi –Dədə Qorqud"un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s.204
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962, 367 s.
4. Ramazan Qafarlı. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika, Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 454 s.

РЕЗЮМЕ СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ЧИСЕЛ *Мехтиева К.Н., Ибраимова У.А.*

Ключевые слова: число, священное значение, язык, фольклор, мышление

Числительные в современном азербайджанском языке имеют длительное историческое развитие. Азербайджанский язык основан на десятичной системе счисления, который с древних времен закрепился в нашем языке. В фольклоре количественные числительные теряют свою конкретность и обозначают множество. Количественные числительные используются во фразеологии. Простые числа, используемые в эпосе «Китаби-Деде Горгуд», фонетически мало отличаются от чисел, используемых в современном азербайджанском языке. Числа три, семь, сорок более выделяются среди чисел благодаря своим сакральным свойствам. Сакральные значения этих чисел сохранились в нашем фольклоре, традициях и различных обрядах. Как и в мышлении большинства народов мира, в мышлении народа Азербайджана есть сакральный подход к удачному числу семь.

SUMMARY SEMANTIC PROPERTIES OF NUMBER *Mehdiyeva K.N., Ibrahimova U.A.*

Key words: number, sacred, meaning, language, folklore, thinking

Numerals in the modern Azerbaijani language have had a long historical development. The Azerbaijani language is based on the decimal number system and has been fixed in our language since ancient times. In folklore, quantity numbers lose their concreteness and denote a plurality. Quantity numbers are used in phraseology. The simple quantitative numbers used in the "Kitabi-Dada Gorgud" epic are phonetically little different from the numbers used in the modern Azerbaijani language. The numbers three, seven, forty are more distinguished among the numbers due to their sacral properties. The sacred meanings of these numbers have been preserved in our folklore, traditions, and various ceremonies. As in the thinking of most peoples of the world, in the thinking of the people of Azerbaijan, there is a successful and sacred approach to the number seven.

“SAGIR NUN” SƏSİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ROLU

Mehdiyeva Mətanət Bahadır qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
mehdiyeva_m@mail.ru

Açar sözlər: sağır nun, əlifba, qrafik sistem, ümumtürk əlifbası

Hər bir xalqın dilinin fonetik tələblərinə cavab verə biləcək əlifbası olmalıdır. Əlifba tariximizə nəzər saldıqda görürük ki, tarixən dilimizdə qədim türk əlifbası, ərəb, kiril qrafikalı əlifbalardan istifadə olunmuşdur. Hələ XIX əsrin ortalarında M.F.Axundzadə ərəb əlifbasından imtina etməyi lazım bilmiş və bu məqsədlə fars dilində bir layihə də tərtib etmişdir. Əslində, ərəb əlifbası o dilin fonetik imkanlarına sığa bilirdi. Lakin üç saitli bu əlifba doqquz saitli zəngin dilimizin tələblərini ödəyə bilmirdi. Bu və digər səbəblərdən dolayı, Azərbaycanda əlifba ilə bağlı bir necə “reformasiya” həyata keçirilir. Məlum olduğu kimi hər f əsəin qrafik işarəsidir. Qrafik sistem yazıda istifadə olunan hərflərdir. Hərflər isə əlifbanı yaradır... Qrafika tələb edir ki, əlifbadakı hərflər dildəki bütün fonemləri əks etdirə bilsin [3, s.227-2280].

Diqqətimizi çəkən bir məqam ortaya çıxır. Əlifba islahatı zamanı həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə bir vaxtlar yazılı dilimizdə olan “sağır nun” əlifbadan çıxarılır. Bu hadisə 1938-ci ildə baş verir. Səbəb olaraq isə onun “n” səsini əvəz edə bilməsi olur.

“Sağır nun”un böyük hərfi yoxdur. Yəni onunla söz başlamır. Yalnız sözün ortası və sonunda işlənir. Prof.Ə. Tanrıverdi yazır: “ Velyar n dilarxası burun sonoru”n” (sağır n, velyar n) türk dillərinin əksəriyyətində işlənsə də, Azərbaycan türkcəsində dialekt və şivələrimizdə, konkret desək, qərb şivələrində mühafizə olunur” [5, s.143]. Dilçi alim “sağır nun”un söz ortasında, söz sonunda, yiyəlik hal şəkilçisi daxilində, yönlük hal şəkilçisindən əvvəl, mənsubiyyət şəkilçisi daxilində, həmçinin şəxs sonluqları daxilində işlənməsinə aid yetərincə nümunələr verir.

E.Əzizov ikinci şəxsin tək və cəminin mənsubiyyət şəkilçisinin “ağır nun”la işlənməsini və bunun qərb şivələrində özünə yer almasını xüsusi olaraq vurğulayır [4, s.184].

Prof.A.Axundov da “sağır nun”un əlifbadan çıxarılmasına baxmayaraq yenə də işlək olduğunu qeyd edir. Hətta 1991-ci ildə qəbul olunan latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasında onun bərpa olunmasını təklif edir. Amma bu təklif reallaşa bilmir [1, s.256]. A.Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında samitləri təsnif edərkən qeyd edir ki, “n və sağır nun oppozisiyası yalnız şəkilçidə, eyni zamanda söz ortası və söz sonu mövqeləri ilə məhdudlaşır: ürəyin-ürəyin ... [2, s.130]. A.Axundov “n” foneminin beş variasiyası olduğunu da vurğulayır. Buraya fonemin incə və qalın çalarlığı, dodaqların iştirakı ilə tələffüz olunan, sonorluğu və müəyyən dərəcədə cingiltliliyini itirmiş və morfem daxilində bilavasitə “q” fonemindən əvvəl işlənə bilmə variasiyalarını aid edir.

Prof.H.Mirzəzadə qeyd edir ki, “ Müasir dialektlərimizdə, xüsusən qərb qrupu şivələrində dilimizdə normal hal kəsb etmiş “n” səmindən başqa, onun iki növü də işlənir. Bunlardan biri velyar (sağır nun), digəri isə qovuşuq “nq” (n+q) səsidir” [6, s.17]. A.Axundov da H.Mirzəzadənin fikirlərini təsdiq edir. Diqqətə çatdırır ki, “sağır nun” müsir dilimizdə şəkilçi tərkibində qorunub saxlanılır. Səbəb isə həmin samitin göstərilən şəkilçidə mənə fərqi yaratmasına malik olmasıdır. Dilçi alim çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “sağır nun”un dilimizin fonetikasi kitablarında qeyd olunmaması şərq dialekt və şivələri qrupu nümayəndələrinin danışıqında bir qayda olaraq, ədəbi tələffüz normasının pozulmasına səbəb olur: ürəyüvün, ürəyü:n və s.

“Sağır nun” foneminin bir xüsusiyyəti də onun yumşaq damağın vəziyyətinə görə burun samiti olmasıdır. Həm də bu fonem dilimizdə heç bir samitlə yanaşı işlənmir.

M.Şirəliyev “sağır nun” haqqında qeyd edir ki, “ Dilarxası sonorlu cingilti səsidir. Bu səsə “sağır nun”, ya da “velyar n” deyilir. Dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə deyilir. Qədim şəkli nq.ng, ng olmuşdur. Bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə, dialektlərimizdə də görə bilərik...Daha sonra qovuşuq n səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə “n” ünsürünə, başqa bir dialektə q, ğ, g ünsürünə üstünlük verilmişdir. Bəzi dialektlərdə “ğ” səsi “y” və “v”-ya keçmişdir. Məs.: manqa, manıa, mağa (Zaqatala-Qaz şivəsi), məyə (Şamaxı) və s.” [7, s.72].

“Sağır nun” haqqında “Əski əlifba” kitabının müəllifi Z.Hacıyeva yazır: “ Sağır nun haqqında elmi təsəvvürləri itirməklə ana dilimiz özünün qüdrətli imkanlarından birini ədəbi dil səviyyəsindən çıxarmışdır” [8, s.45].

“Sağır nun” işarəsinə Orxon-Yeniseydə, Şumerli türkdə, Gəmiqaya-Qobustan əlifbasında da rast gəlinir. Etiraf edək ki, “sağır nun”un əlifbamızdan çıxarılması və onun n hərfi ilə əvəzlənməsi heç də n hərfinin tam mənada bu səsi ifadə edə bilməsi kimi qəbul olunmur. Bu əvəzlənmə bəzən məlum yanlışlıqlara, mənə fərqliliyinə səbəb olur.Yəni n həmişə “sağır nun”un əvəzləyicisi ola bilmir. Bu, yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçilərində özünü göstərir. Düşünürük ki, bu kimi səbəblərdən bu gün əlifbamızın “sağır nun”a ehtiyacı var. Hətta sevindirici haldır ki, bu hərfin bərpası ilə irəli sürülən təkliflər reallaşmaqdadır. Fikrimizcə, “ağır nun”un bərpası dilimizdə orfoqrafik və orfoepik yanlışlıqların qarşısını alacaq. Prof.Ə.Tanrıverdinin nitqində bu səs həmişə öz yerində işləndi. Eləcə də, R.Behbudovun mahnılarına bu səs xüsusi bir ahəng, şirinlik qatırdı. Qeyd edək ki, hal-hazırda qazax və türkmən əlifbasında bu hərfdən istifadə olunur.

Məlumdur ki, 34 hərflik ortaqlıq türk əlifbası layihəsi gündəmdə olan linqvistik məsələlərdəndir. Yeni yaradılacaq bu əlifbada “sağır nun” da yer alıb. Bildiyimiz kimi, hal-hazırda türk xalqları ümumilikdə 27 əlifbadan istifadə edir. Bunlar latin, ərəb və kiril qrafikalı əlifbalardır.

Türklər üçün ortaqlıq əlifbanın yaradılması böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Ortaqlıq əlifba yaradılması daha sonra ortaqlıq terminologiya, ortaqlıq lügətlər və s. yaradılması üçün də bir təkan olacaqdır.

1935-ci ildən ədəbi dilimizdə işlənmədiyi üçün 1938-ci il layihəsinə daxil edilməyən “sağır nun” hərfinin yeni ümumtürk əlifbasında yer alacağı çox müsbət bir haldır. Hər hansı bir dildə fərqli bir səsin olması onun zəifliyi yox, fərqliliyi hesab olunmalıdır. Bu baxımdan düşünürük ki, “sağır nun” bərpa olunmalı, öz işləkliyinə qayıtmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi, Bakı-1973
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı-1983
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili, Bakı-2007, 310 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı-1999

5. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı-2017, 538 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına dair qeydlər, "Filologiya fakültəsinin əsərləri", Bakı-1958
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı-2008, 416 s.
8. Hacıyeva Z. Əski əlifba, Bakı-1989

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ЗВУКА «САГИР НУН» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
Мехтиева М.Б.

Ключевые слова: глухой, алфавит, графическая система, общетюркский алфавит

Несмотря на то, что "sağır nun" (глухая монахиня) считается арабского происхождения, на самом деле это слово означает на древнетюркском языке "sakır-səkir", что означает тихий, глухой, безмолвный. Как нам известно, древней формой звучания "sağır nun" было сочетание nq, nğ, ng. Варианты этого звучания можно увидеть в исторических памятниках, в произведениях классиков, а также в диалектах, принадлежащих древнетюркским языкам. К сожалению, с 1938 года этот звук не используется. Также с 1929 года в османском алфавите нет буквы, обозначающей этот звук. Но заметим, что удаление этой буквы из нашего алфавита вовсе не считается удовлетворительным. В статье, также, содержится информация об этом. Мы считаем, что "sağır nun", которая будет включена во вновь созданный общетюркский алфавит, окажется достаточно полезной буквой в нашем языке. Высказанные в своё время мнения проф. А. Ахундова, А. Танриверди, Х. Мирзаде и других ученых об этом, найдут своё подтверждение.

Мы должны постараться предоставить обширную информацию об этом письме как общественности, так и студентам, которых мы обучаем. Надо признать, что сегодня многие люди совершенно ничего не знают о "sağır nun". Мы считаем, что необходимо также предоставить информацию об этой букве в грамматике средней школы.

SUMMARY
THE ROLE OF THE VOICE OF "SAGIR NUN" IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE
Mehdiyeva M.B.

Key words: deaf, alphabet, graphic system, all-Turkic alphabet

Although "sağır nun" is considered to be of Arabic origin, in fact, this word means sakır-sekir, quiet, deaf, silent content in ancient Turkish. As we know, the ancient form of the sound of "deaf nun" was the combination ng, ngh, ng. Variants of this sound can be seen in the historical monuments of the ancient Turkic languages, in the works of our classics, and in our dialects. We can say with regret that since 1938 this sound has not been processed. Also, since 1929, the Ottoman alphabet does not have a letter indicating this sound. But let's note that the removal of this letter from our alphabet is not considered satisfactory at all. The report also provides information about this. We think that "sağır nun", which will be included in the newly created all-Turkish alphabet, will prove to be a sufficiently useful letter for its functions in our language. The opinions of Prof. A. Akhundov, A. Tanrıverdi, H. Mirzazade and other scientists about this letter will take their place.

We should try to give extensive information about this letter to both the public and the students we educate. Let's admit that today many people are completely ignorant about "deaf nun". We think that it is necessary to provide information about this letter in high school grammar.

MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASI MÜNƏSİBƏTLƏRDƏ ƏDƏBİYYATIN ROLU
 РОЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ В МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ
 THE ROLE OF LITERATURE IN INTERCULTURAL RELATIONS

QASIM BƏY ZAKİRİN MÜASİRİ CƏFƏRQULU XAN NƏVA

Ağalarova Vüsalə Ağamirzə qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

vagalarova82@gmail.com

Açar sözlər: Cəfərqulu xan Nəva, şeir, molla, M.F.Axundov, xurcun, halva, Qasım bəy Zakir.

XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin yetirdiyi şairlərdən biri də Cəfərqulu xan Nəvadır. Cəfərqulu xan İbrahim Xəlil xanın nəvəsi Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın qardaşı oğludur. Təbiətin son dərəcə zarafatçı «mollalarla zarafatyana şeirləşən» və bədahətən rəğbətli şeirlər deyən Cəfərqulu xan Nəva Qarabağın ictimai, siyasi və ədəbi həyatında mühüm rol oynamış, özünün mütərəqqi görüşləri ilə təkcə qarabağlı ziyalıların deyil, XIX əsrin ən böyük ziyalısı, görkəmli maarifçisi, alim və filosofu Mirzə Fətəli Axundovun da dərin rəğbətini qazanmışdı. Cəfərqulu xan xan nəslindən olduğu üçün heç kəsdən qorxmamış, yeri gəldikdə yalançı din xadimlərini, ayrı-ayrı yaramaz mənəb sahiblərini tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Onun “Şuşa qazısı Əbdülqasımı həcv”, “Qarinotaran mollalar haqqında”kı şeirlərini dövrün ən cəsarətli tənqidi şeirləri hesab etmək olar. Şair birinci şeirində Şuşa qazısı Əbdülqasımın simasında öz mənafeləri üçün xalqı güdaza verməyə hazır olan yalançı din xadimlərini kəskin şəkildə tənqid atəşinə tutaraq onların cəmiyyət üçün yaramaz bir şəxs olduqlarını çəkinmədən söyləmişdir.

*...Daima vəz eləyir xalqa ki, ehsan eləyin,
 Özü heç dışqara verməz ola gar nəm, qazi.
 ...Adını mola qoyan xalqa deməz rast yolu,
 Onların dərdi edibdir qədimi xəmə, qazi..
 Unudurlar hamısı tarı, peyğəmbər əmrin,
 Gər aralıqda ola söhbəti-dirhəm, qazi.*

Bu cəsarətli addımdan ruhlanan Qasım bəy Zakir onun səsinə səs vermiş, həmin şeirə nəzirə olaraq özünü məşhur «Qazi» rədifli şeirini yazmışdır. Bu məqamı düzgün şərh edərək. Firudin bəy Köçərli yazır: «Cəfərqulu xanın bu kəlamı müasiri olan Qasım bəy Zakirə... təsir eləyir və ovsafi-qazini ol mərhum dəxi də mükəmməl vəhdə və istehza səbkində nəzmə çəkir.» [1, s.353]

Nəvanın mollalar haqqında farsca yazdığı şeir de son dərəcə maraqlıdır. Burada olan maraqlı cəhətlərdən biri fars dilində yazılmış bu şeirin Azərbaycan dilinə məxsus olan şeir formasında- gəraylı şəkildə icrasıdır. Cəfərqulu xanın bu cəhdini şeirimizin uğuru hesab etmək olar:

*Ey əştərə-kəcgərdəna,
 Danem çe xahi kərdəna
 Gərdənderazi mikoni
 Əz bəhre-həlva xordəna
 Çon sobh xizi, quş kon,
 Çon morde bini cus kon,
 Xorçin ra bər duş kon,
 Əz bəhre-həlva xordəna.
 Bər xane-rəbbül-nəs ra
 Əz sər məbər vəsvas ra
 Por kon çənaq-o tas ra
 Əz bəhre-həlva xordəna.*

(Tərcüməsi: Ey əyriboyun dəvə, bilirəm nə etmək istəyirsən, boynunu uzadırsan, halva yemək üçün; Səhər duranda qulaq as, ölü görəndə çuşa gəl, Xurcunu çiyinə at, halva yemək üçün: «Rəbbul- nas»ı oxu, vasvasılığ başından çıxarma, çanaq və tası doldur, halva yemək üçün).

Şeirin birinci bəndindəki hecaların sayı səkkiz, ikinci bəndindəki ilk iki misralarındakı hecaların sayı yeddi, üçüncü misrada isə altı, üçüncü bənddəki hecaların sayı isə yeddidir. İlk baxışdan bunu şeir şəklinin təhrifi kimi də başa düşmək olar. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, şeir fars dilində olduğu üçün əruz vəzninin tələbləri əsas götürülmüşdür.

Mənbələrdə Cəfərgulu xanın «Nəva»dan başqa «Arif» və «Xan» təxəllüsü ilə də şeir yazdığı qeyd olunsa da, o, peşəkar şair deyildir. Onun çox az şeirləri günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bunun bir səbəbi şeirlərinin itib-batmasıdırsa, ikinci səbəbi az yazmasıdır. Şairi şəxsən tanıyan Mir Möhsün Nəvabın «... Hərdən bir şeir də yazırdı, şeirləri pərakəndədir, divanı yoxdur»- kəlmələri onun peşəkar deyil, həvəskar bir şair olduğundan xəbər verir.

Lakin bununla yanaşı, dövrün ən müqədir şairləri Q.Zakir, Aşıq Pəri, M.F.Axundov, M.M.Nəvvab və başqaları ilə müşairələri onun yüksək şeir yazmaq qabiliyyəti olduğundan xəbər verir.

Nəva M.F.Axundovla yaxın dost və hətta müəyyən mənada məsləkdaş olmuşdur. Qasım bəy Zakir XIX əsrin 50-ci illərində Axundova göndərdiyi mənzum məktubunda Cəfərgulu xanın ona qarşı düşmən münasibəti bəslədiyini bildirsə də, Axundov Cəfərgulu xanla dostluq əlaqələrini saxlayırdı. Bu dostluq 60-cı illərdə daha geniş vüsət tapmışdır. Onların arasında olan mənzum məktublarda bu dostluq və həmrəylik öz ifadəsini tapır. Məktublardan aydın olur ki, M.F.Axundov onun XIX əsr Azərbaycanın mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan Qarabağdakı nüfuzundan istifadə edərək, yeni əlifba layihəsini həyata keçirməyə çalışmışdır. Cəfərgulu xanın cavab məktublarında Axundovun bu fikri təqdir olunsa da, onun həyata keçirilməsinin son dərəcə müşkül bir iş olduğu qeyd olunur.

Ədəbiyyat

1. Köçərli F.. Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1998.

РЕЗЮМЕ

ДЖАФАРГУЛУ ХАН НАВА, СОВРЕМЕННОК КАСИМ БЕЯ ЗАКИРА

Агаларова В.А.

Ключевые слова: Джафаргулу хан Нава, поэзия, молла, М.Ф.Ахундов, хурджуна, халва, Гасым бек Закир.

В статье рассказывается об одном из карабахских поэтов XIX века Джафаргулу-хане Нава, который написал сочувственные стихи. Поскольку Джафаргулу-хан был потомком Нава-хана, он никого не боялся и не стеснялся критиковать чиновников и лжерелигиозных деятелей. В статье приводится информация о его поэмах «Хаджа Шуши Гази Абдулгасима» и «О гаринотаранских моллах». В поэме «Хаджа Шуши Гази Абдулгасима» поэт подверг резкой критике лжерелигиозных деятелей в лице Гази Шуши Абдулгасима. Он раскрыл их истинное внутреннее лицо. Второе стихотворение - это стихотворение, написанное Навой на персидском языке о моллах. В нем изображен типичный образ моллы XIX века.

SUMMARY

JAFARGULU KHAN NAVA, A CONTEMPORARY OF QASIM BEY ZAKIR

Agalarova V.A.

Key words: Jafargulu Khan Nava, poetry, molla, M.F. Akhundov, khurjun, halva, Gasim Bey Zakir.

The article is about Jafargulu Khan Nava, one of the Karabakh poets in the 19th century, who wrote sympathetic poems on the spot. Since Jafargulu Khan was a descendant of Nava Khan, he was not afraid of anyone and did not hesitate to criticize the officials and false religious figures. The article provides information about his poems "Shusha Ghazi Abdulgassim Hajv" and "About Garinotaran Mollahs". In the poem "Hajv of Shusha Ghazi Abdulgassim", the poet sharply criticized false religious figures in the person of Shusha Ghazi Abdulgassim. He revealed their true inner face. The second poem is a poem written by Nava in Persian about mollahs. The typical image of the 19th century mollah has been revived.

“TOPAL TEYMUR”DA TARİXİ FƏCİYƏ ETİRƏZ

Ağayev İsmayıl Aydın oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

ismayil.agayev.66@mail.ru

Açar sözlər: tarixi hadisə, türk birliyi, ziddiyyətlər, zamanın mürəkkəbliyi, humanizm, mənafehlərin qarşılaşması

XX əsr Azərbaycan romantik ədəbiyyatının, eləcə də dramaturgiyanın inkişafında, yeni mövzular baxımından zənginləşməsində Hüseyn Cavidin xüsusi rolu olmuşdur. H.Cavidin istər poeziyası, istərsə də

dram əsərləri mövzusu, ideya və məzmunu, sənətkar baxışının fəlsəfi-idraki miqyası baxımından həmişə ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif estetik yanaşmalarla öyrənilmiş, araşdırılmışdır. Dramaturqun bir çox əsərləri-lirik şeirləri və dram əsərləri sovet imperiyası dövründə yazılmış, həmin dövrün ideoloji-estetik prinsipləri ilə şərh edilmiş, dövrün ideoloji-estetik prinsiplərinə uyğun olmayan, bu prinsiplərlə səsləşməyən bir çox əsərləri kəskin tənqid edilmiş, sənət əsərinin fəlsəfi-idraki, bədii, ictimai-estetik mahiyyəti ya tamamilə aşkara çıxarılmamış, ya da yanlış istiqamətdən öyrənilmiş, şərh edilmişdir.

H.Cavid XX əsrin 20-ci illərindən sonra “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Xəyyam” kimi tarixi dramlar yazmış, Şərqi tarixində, hərbi və siyasət meydanında, elmi-fəlsəfi fikir dünyasında özünəməxsus yeri olan şəxsiyyətlərə müracət etmiş, onların həyat və mübarizə yollarını, ideya-fikir dünyalarını bədii-fəlsəfi təhlil müstəvisinə gətirməklə zaman, həyat, ziddiyyətlərlə dolu tarixi keçmiş haqqında olan baxışlarını, qənaətlərini ortaya qoymuşdur. H.Cavid 1925-ci ildə türk dünyasının böyük sərkərdəsi, fəateh Əmir Teymurdan, onun hərbi yürüşlərindən, xüsusilə Osmanlı imperiyası ilə döyüş hazırlığından, Osmanlı sultanı İldırım Bəyazidlə qarşılaşmasından, Əmir Teymurun ictimai-siyasi, hərbi, əxlaqi görüşlərindən bəhs edən “Topal Teymur” dramını yazmışdır.

Dünyanın üç böyük sərkərdələrindən, fəatehələrindən biri olan Əmir Teymur (digərləri Makedoniyalı İsgəndər, Çingiz xan) məhz yüksək hərbi intizamı və qabiliyyəti, hərbi siyasəti, sərkərdəliliyi, döyüş taktikası ilə dünya hərbi tarixində öz yerini qazanmış və fəateh Əmir Teymur adını hərbi-siyasi fəaliyyəti ilə təsdiqləmiş bir şəxsiyyətdir. Əmir Teymurla bağlı dramın ideya-fikir dünyasının, tarixi şəxsiyyətin baxışlarının XX əsrin ilk onilliklərində hakim olan ideoloji prinsiplərlə səsləşməməsi, hökmdar obrazının yaradılması ilə bu obrazın ictimai-fəlsəfi məzmunu, idraki əhəmiyyəti baxımından yaddaşları hərəkətə gətirməsi müsbət qarşılanmadı və ədəbi tənqid “Topal Teymur” tarixi dramını sərt tənqid etdi. Dövrün ideoloji prinsiplərinə əsaslanan ədəbi- tənqid bu əsərə kəskin münasibət bildirmiş, H.Cavidin Teymuru idealizə etdiyini, Teymur kimi istilaçını və o zamanki həyatı ideallaşdırması kimi obyektiv olmayan fikirlər aparıcı olmuşdur.

Dünya hərbi tarixində orta əsr türk dünyasının, Türkünün böyük şəxsiyyəti, hərbi və siyasətçisi Əmir Teymurun xüsusi yeri vardır. Monqol imperiyasının zəifləməsi, daxili qarşıdurmaların kəskinləşməsi, daxili parçalanmalar böyük imperiyanın süqutunu tezləşdirən zaman Əmir Teymurun tarix səhnəsinə gəlişi Orta Asiyada böyük bir türk imperiyasını qurması tarixi zərurət olmaqla bərabər, Əmir Teymurun şəxsi keyfiyyətləri, bacarıqları, hərbi-siyasi fəaliyyətləri ilə də bağlı idi. Hərbi yürüşlərdə özündən güclü rəqiblərə müxtəlif döyüş taktikası ilə qalib gələn Əmir Teymurun olduqca maraqlı döyüş yolları, idarəetmə üsulları, siyasət və hərbi taktikası olmuşdur, “Törğay oğlu Teymur çox böyük şəxsiyyət olmaqla bərabər, hətta İlahidən sərkərdəlik görevinin verildiyi şəxs idi. Teymur bəyin gənclikdən etibarən şücaət və qeyrəti, suvarilikdəki məharəti anlaşıncə atası buna son dərəcə

diqqət edib, islam əqidəsində, islam ruhunda tərbiyə vermişdi. Xüsusən əqidəyi - siyasiyyətə Teymur bəy gəncliyindən ölkədə moğol hakimiyyətini devirmək əməlləri ilə yüksələn bir məsləkdə bəslənmişdir” [2.13]

Dramaturq tarixi dramda Əmir Teymurun Osmanlı imperiyası ilə müharibə hazırlığını, savaşı sonunu təsvir etmiş, türk dünyasının ən acı və ağırlı faciələrindən biri olan Ankara döyüşündən (1402) bəhs etmişdir. Bu döyüşü geniş və hər tərəfli təsvir etməsə də, savaşı sonunu, nəticəsini iki türk hökmdarının-Əmir Teymurla İldırım Bəyazidin, qaliblə məğlubun qarşılaşdığı səhnədə müdrikənə, fəlsəfi və əxlaqi məzmununda vermişdir.

Teymurilər dövləti gücləndikcə, Orta Asiyada, Şərqdə ona qarşı dayanacaq dövlət, güc olmadıqca Teymurilər dövlətinin sərhədi və təmas xətti Osmanlı imperiyasının sərhədləri daha da yaxınlaşır. Tarix iki türk nəhəngini qarşı-qarşıya gətirir, bir tərəfdə Şərqi, Asiyayı qorxu altında saxlayan Teymurilər dövləti və Əmir Teymur, digər tərəfdə isə Avropanı lərzəyə salan Osmanlı imperiyası və sultan İldırım Bəyazid dayanır. Tarix bu iki böyük türk hökmdarı qarşısında iki yol müəyyənləşdirir: ya hər iki türk hökmdarı soykök, dil, din birliyinə əsaslanıb qüvvələri birləşdirməli, ya da əks mövqelərdə dayanıb soykök, dil və din birliyini cahangirlik dünyasına, hakimiyyət ehtirasına qurban verməklə döyüş meydanına çıxmalı idilər. İki türk cahangirdən biri tarix səhnəsində qalmalı, dünyanın nizamı həmin qalibin prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilməli idi. Türk hökmdarlarının qarşılaşmaları, döyüşmələri üçün, ikisindən birinin məğlub olması üçün Avropa dövlətləri xüsusi canfəşanlıq göstərir, iki türk dövləti arasında birliyin, vəhdətin yaranmaması üçün bütün imkanlardan istifadə edirlər. Nəhayət, 1402-ci ildə Ankara savaşı baş verir və İldırım Bəyazid Əmir Teymura məğlub olur, xristian dünyasında, Vatikanda bayram əhvalı yaşanır, çünki artıq gücün biri əzilmişdir.

1473-ci ildə Ağqoyunlu dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasındakı müharibə, Uzun Həsənlə II Mehmed arasındakı savaş türk dünyasına ağır zərbələr vurmuş, Uzun Həsən qalib gəlmək, Osmanlı imperiyasını süquta uğratmaq üçün xristian dövlətlərlə, xüsusilə Venesiya dövləti ilə II Mehmedə qarşı mübarizə birliyi yaratmağa, bu dövlətlə hərbi ittifaqa cəhd göstərmişdir. Xristian dünyası, Avropa ölkələri bu

müharibənin güclənməsi və dərinləşməsi üçün Uzun Həsənə hərbi və siyasi dəstəyə söz vermişlər, məqsəd isə Osmanlı imperiyasını zəiflətmək, süquta uğratmaq idi. Belə bir mübarizədə Uzun Həsənin hərbi-siyasi fəaliyyəti və xristian dövlətləri ilə ittifaqı Avropa dövlətlərinin Osmanlıya qarşı mübarizəsində yeni mərhələ açmağa imkan verirdi. Bu döyüşdə Osmanlı qoşunu Ağqoyunlu ordusuna üstün gəldi, onu məğlub etdi və II Mehmed Avropa dövlətləri, Venesiya ilə mübarizəyə başladı.

1514-cü ildə Səfəvilər dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında münasibətlər kəskinləşir, kəskin qarşıdurmalar yaranır və nəhayət həmin ildə Çaldıran düzündə Şərqin iki böyük sərkərdəsi Şah İsmayıl Sultən Səlim qarşılaşır. Ağır döyüş bir neçə gün çəkir və Şah İsmayıl məğlub olur. Sultən Səlim qalib gələrək ölkəni qarət edir, tarix yenidən təkrarlanır, iki qüdrətli türk hökmdarları soykək, dil, din birliyinə əsaslanıb qüvvələri birləşdirmək əvəzinə, Əmir Teymurla İldırım Bəyazid kimi hərəkət edir, döyüşdə Sultən Səlim Şah İsmayıl qalib gələrək qatı düşmənə çevrilirlər. Türk dövlətlərinin belə məğlubiyyətlərindən isə siyasi üstünlük, qazanc əldə edən yenə xristian dünyası olur, xristian ölkələrində, Vatikanıda yenidən bayram əhval ruhiyyəsi yaşanır.

Müasir dövrə qədər davam edən avropasentrist baxış nəinki Əmir Teymura, böyük fətehin tarixdəki fəaliyyətinə, həm də digər türk əsilli hökmdarlara, Əmir Teymur və digər türk hökmdarları ilə bağlı əsərlərə, onların obrazlarına qarşı münasibətdə obyektiv yanaşma, dəyərləndirmə göstərməmişdir. Bu böyük fətehlərin fəaliyyətləri həmin tarixi şəxsiyyətlərin, hökmdar və sərkərdələrin türk-islam dünyasındakı xidmətləri, tutduqları mövqe baxımından deyil, xristian, Avropa dünyasının maraqları dairəsindən qiymətləndirilmişdir. H.Cavidin "Topal Teymur"una da belə məhdud yanaşmalar mövcud idi, bu münasibət Əmir Teymur şəxsiyyətinə siyasət dünyasında mövcud olan yanaşma ilə bərabər, dramın poetikası, bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə bağlı idi.

Dram əsərləri və onun mərkəzində duran dramatizm haqqında V.Belinski yazmışdır: "Dramatizm həyatın poetik ünsürü kimi bir-birinə zidd və düşmən olan ehtiras və pafos şəklində təzahür edən ideyaların tutuşmasından və toqquşmasından ibarətdir". "Topal Teymur" dramı ehtiras və pafos şəklində təzahür edən ideyaların toqquşmasından uzaqdır, əsərdəki obrazlar kəskin hərəkətlərdə, xarakterlər daxili dəyişmə və inkişaf prosesində təsvir edilmir. Obrazlar yüksək pafosla danışrlar, Əmir Teymur istisna olmaqla digərlərində bu pafos və ehtiraslı çıxışlar hərəkətə çevrilmir, bunun coşğunluq dairəsində yaşamır, fəaliyyət göstərmirlər.

Alman filosofu Hegel "Esteika" əsərində yazırdı: "Dramatiklik əsil mənasında fərdlərin mənafeələr mübarizəsində xarakterlər, ehtiraslar çəkişməsində özünü əyan etməsidir". "Topal Teymur"da təntənəli, yüksək hiss-həyəcanla deyilmiş sözlər var, lakin dram əsərinin daxili məzmununu təşkil edən konflikt yoxdur, mübarizə, qarşı-qarşıya yönəlmiş fikirlərin, ideyaların hərəkəti, sərt və coşğun toqquşmalar mövcud deyil. Dramın bütün səhnələrinə Teymurun iradəsi, onun zəhmi, cahangirliyi hakimdir, buna qarşı yönələcək, bu cahangirlik dünyasına əks duracaq, kəskin toqquşmalar yaradacaq ikinci ideya-fikir, mübarizlik dünyası yoxdur. Dramatizmin "fərdlərin mənafeələr mübarizəsində, xarakterlər, ehtiraslar çəkişməsində özünü əyan" etməməsi dramın başlıca çatışmayan cəhətidir. Bu isə dramaturqla deyil, müraciət edilən zamanla- XIV-XV əsrlər türk tarixi və mövzu-Teymurun Yıldırım Bayazidlə döyüş hazırlığı prosesi ilə bağlı idi.

"Topal Teymur" tarixi dramdır, orijinal cəhət odur ki, burada tarix bir elm kimi dram janrının poetik xüsusiyyətləri ilə qovuşur. Dramaturq ictimai-estetik görüşlərinin ifadəsi üçün yazdığı "Topal Teymur" müəyyən mənada "Peyğəmbər"də qoyulan ideya və fikrin birtərəfli şəkildə davam etdirilməsidir. "Peyğəmbər"də qılıncla kitabın vəhdətindən, böyük qalibiyyət üçün idrakla gücün birliyinin zəruriliyindən danışılırsa, "Topal Teymur"da qılıncla-güc önə keçir, hökmdarlıq niyyətinə xidmət edir. Peyğəmbər Şərq dünyasında doğulan dahidir, o, bütün varlığı ilə öz xalqının vurğunudur, xalqın daxili ehtiyacını ödəməyə can atır. Cəmiyyətin daxili ehtiyac və tələbi ilə Peyğəmbərin qəlb istəyi arasında harmoniya mövcuddur. Peyğəmbər qılınca ilə ilk fəaliyyət dövründən ərəb xalqının mənafeyi uğrunda xalqın özü ilə mübarizəyə qalxır, zəhinlərə çökmüş qara pərdələri götürmək üçün özünü ağır fəlakətlərə atır, mübarizə meydanında isə öndə kitab-idraki təlim dayanır. "Topal Teymur"da isə qılınca güclü şəxsiyyətin, misilsiz hərbi bacarığı olan Teymurun əlindədir, bu isə onun hakimiyyət ehtirasını daha da gücləndirir. "Allah bir olduğu kimi, padşah da bir olmalı, şan və şöhrət izləyən bir hökmdar qarşısında cahan nədir? ",-deyən Teymur sanki öz cahangirliyini dərk edir və bu cahangirliyə haqq qazandırır. Çünki Teymurun nəzərində insana münasibət belədir: "...Əfsus ki, insan adını daşıyan iki ayaqlı həşərat çox qaba və səfil bir şey...İştə bu qaba və miskin həşəratı usandıрмаq üçün, onların pas tutmuş kirli vicdanlarını yumaq üçün yalnız Teymur qılınca lazım..." [1, s.128]

Şair Kirmani Teymurun qılincına, döyüşə etiraz edərkən "İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar" – deyən Teymur özünün "allah bəlası" olduğuna bəraət verir. Teymurun yürüşlərinə, cahangirlik, hakimiyyət ehtirasına etiraz edən şair Kirmanidir, o, hərbi siyasəti ilə barışmır, hakimiyyətə müxalif olaraq qalır. Bu etiraz müxalif fikir və hərəkətin vəhdətindən yaranmadığından,

potensial şəkildə reallaşmadığından sadəcə etiraz olaraq qalır. Dramaturq hakimlik ehtirasını, onun acı nəticələrini göstərməklə tarixdə bu ehtirasın törətdiyi faciələrdən ağır və dəhşətli mənzərənin olmadığını vermək istəmiş, hakimiyyət ehtirasında heç bir mənəvi-əxlaqi norma və dəyərlərin yaşanmadığını bildirmişdir.

Yıldırım Bayazid və onun hakimiyyət prinsipləri də Cavidin “cahangirlər”, “Ulu xaqanlar” haqqında tənqidini tamamlayır. Bu saray da bütünlüklə Teymurun zəhmi, qorxusu altındadır, onun hakimlik iddiası burada daha kəskin duyulur. Hər iki hökmdarda olan hakimlik, cahangirlik iddiası onları qarşılaşdırır, ağır faciələr yaranır. Dramın sonluğu əsərin bədii məntiqi ilə səsleşməyən, bədii dialektik məzmunundan uzaq səhnə ilə bitir. H.Cavid türk dünyasını sevən sənətkardır, bütün varlığı ilə türk ruhuna bağlı olduğundan Yıldırımın faciə və məğlubiyyətini ümumilikdə türklüyün faciəsi və məğlubiyyəti kimi qiymətləndirmişdir. Barışmazlıq və mənafelərin qarşılaşdığı dünyada türk birliyini, türk qardaşlığını arzulamışdır, “H.Cavid “Topal Teymur” əsərində tarixi həqiqətləri təhrif etmədən olduğu kimi verərək, həm də tarixə hörmət və ehtiramını qoruyur. Marozzinin (Marozzi), Vamberinin (Vamberi), tarixi salnaməçi Şərafəddin Yəzdinin (Yəzdi) mənbələri ilə üst-üstə düşən tarixi hadisələr müəllifin düşüncələrinə yardımçı olur. Əmir Teymurun dövlətçilik siyasəti tarixi mənbələrdən bədiiləşərək oxucunun gözündə həm müəllifə, həm fateh Teymura ehtiram yaradır” [3, s.272]

“Topal Teymur” dramı H.Cavidin ictimai-estetik görüşləri və ədəbi-fəlsəfi baxışlarının ifadə edilməsində mühüm rol oynamışdır. Mövzunun tarixiliyi fonunda dramaturq dövrünün ictimai problemlərinə toxunmuş, hakimiyyət və xalq məsələsinə öz münasibətini bildirərək, imperiya siyasəti, onun daxili mahiyyəti haqqında danışmış, sənətkar və zaman qarşıdurmasından söhbət açmışdır. Yeni imperiya siyasətinin mahiyyətini, milli-əxlaqi dəyərlərin inkarı ilə qurulan cəmiyyəti, onun mənəvi-əxlaqi görüşlərini tarixi imperiya müstəvisində verməklə türk xalqları arasında ayrılıqların yarandığı dövrdə türk birliyindən, “qan qardaşı”ndan danışmaq dövrə etirazla bağlı idi. Zamanın hakim estetik prinsiplərinə-sənətin siyasət və ideologiyadan asılılığına etiraz olaraq, dramaturq özünün estetik baxışlarını sənətkar və zaman qarşıdurmasında vermişdir. Mövcud hakimiyyətin ideoloji prinsiplərinin hakim olduğu zaman “hökmdarların hiddət və qəzəbi böyük bir məmləkəti alt-üst edər, fəqət kiçik bir şairi qorxudamaz” kimi fikirləri ilə dramaturq sanki özü ilə zaman arasındakı ayrılığı vermək istəmişdir. Sənətkarların “Adət və qanun çərçivəsini qırıb parçalamaqdan daha çox zövq” almaları isə Cavidin fəlsəfi-estetik konsepsiyası ilə, mühitin sənət, yaradıcılıq üçün mövcud olan məhdud prinsiplərinə etirazla bağlı idi. “Sənət və gözəllik” məsələlərinin “hər kəsin öz zövqü ilə”, duyum və düşüncəsi ilə qiymətləndirilməsi siyasi mühitin ehkamlarına sığmayıb, böyük dramaturqun sənət, yaradıcılıq haqqında obyektiv münasibət ilə bağlı idi.

Ədəbiyyat

1. Cavid H. Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir. Bakı, 2019
2. Vamberi G. Əmir Teymur. 2012. Bakı.
3. Vəliyeva S. Hüseyin Cavidin sənət qüdrəti. Bakı, 2018

РЕЗЮМЕ ПРОТЕСТ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАГЕДИИ В ПЬЕСЕ «ХРОМОЙ ТИМУР» Агаев И.А.

Ключевые слова: историческое событие, турецкий союз, противоречия, сложность времени, гуманизм, конфликт интересов

В статье анализируется историческая драма Г. Джавида. Творчество великого драматурга рассматривается с позиций современных идей и взглядов. История борьбы и сражений тюркского мира проясняется в драме, связанной с исторической личностью Амиром Теймуром. В исторической драме интерпретируется встреча Амира Теймура и Ильдырыма Беязида и трагедии, вызванные разногласиями между тюркоязычными странами. Говорится о трагедиях, вызванных выбором войны и конфликта вместо образования союза тюркоязычных государств в сложные общественно-политические времена. Говорят, что такие войны и конфликты подрывают турецкое единство, и говорят, что турецкие государства ослабевают и остаются одинокими в политической и военной областях.

SUMMARY PROTEST AGAINST THE HISTORICAL TRAGEDY IN “DISABLED TEYMUR” Aghayev I.A.

Keywords: historical event, turkish union, contradictions, complexity of time, humanism, conflict of interest

The article deals with H.Javid's historical drama, the work of the great playwright is examined with modern ideas and views. The history of struggles and battles of the Turkish world is clarified in the drama related to the historical figure Amir Teymur. The meeting between Amir Teymur and Ildırım Beyazid and the tragedies caused by differences between Turkic-speaking countries are interpreted in the historical drama. It talks about the tragedies caused by the choice of war and conflict instead of the formation of

the union of Turkic-speaking states in complex socio-political times. It is said that such wars and conflicts undermine the Turkish unity and the Turkish states are weakened and left alone in the political and military fields.

ÖMƏR SEYFƏDDİNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİ

Alıyeva Afiqə Alı qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
afiqe75@mail.ru

Açar sözlər: Ömər Seyfəddin, "Bəyaz Lalə", hekayə ustadı

Ömər Seyfəddin XX əsr Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, hekayə ustadı, türkçülük ideyalarının yayılmasında böyük xidmətləri olan ədibdir. Bədii yaradıcılığa şeir yazmaqla başlayan ədib ilk şeirlərini divan ədəbiyyatı üslubunda və əruz vəznində yazırdı. İlk şeiri 1905-ci ildə "Uşaq bağçası" məcmuəsində çap olunmağa başlamışdır. Hərbi xidmətdə çalışan Ömər Seyfəddin 1910-cu ildə hərbidən ayrılır və uzun müddət həm müəllimlik edir, həm də bir çox mətbu orqanlarda məqalələrlə çıxış edirdi. Onun Ziya Göyalla tanışlığı və "Gənc qələmlər" məcmuəsindəki fəaliyyəti həm siyasi görüşlərinə, həm də yaradıcılığına təsirsiz qalmadı. 1913-cü il dövrü onun yaradıcılığının yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunur. 1914-cü ildən isə Ömər Seyfəddin milli şeir vəznini heca vəznində yazmağa üstünlük verdi.

Ömər Seyfəddinin Türkiyə ədəbiyyatında hekayə janrının yeni tələblər zəminində inkişaf etməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur. "Ədibin hekayələri ictimai-siyasi həyatın əksər cəhətlərini özündə əks etdirmiş, türk milli həyat tərzinin xüsusiyyətlərini göstərə bilmişdir." [1,203]

Hekayələri mövzu dairəsinə görə rəngarəngdir. İctimai-siyasi həyatda baş verənlər, XX əsrin əvvəllərində Türkiyəyə qarşı bir çox Avropa ölkələrinin düşmənçiliyi, I Dünya Mühəribəsindən sonra Türkiyənin ağır vəziyyəti, Türk əskərlərinin və Türk xalqının yadellilərə qarşı mübarizəsi ədibin hekayələrinin əsas mövzusu idi. Türkləri birliyi, Turançılıq ideyaları Ömər Seyfəddinin hekayələrinin əsas mövzularındandır. "Qızıl Alma", "Primo türk uşağı", "Bic" belə hekayələrdəndir. "Qızıl Alma" mövzusu bir çox türk ədiblərinin yaradıcılığında tez-tez müraciət olunan mövzulardandır. Türkçülük ideyalarını həyat amalına çevirən, bu yolda qoşa addımlayan Ömər Seyfəddin də, Ziya Göyalp da bu mövzuya müraciət etmiş türklərin Qızıl Almaya doğru getdiklərinə inanlarını yazdıqları eyni adlı əsərlərində qələmə almışlar. Qızıl Alma Turan ölkəsidir. Ömər Seyfəddin hekayəsində Türklərin Qızıl Almaya çox yaxın olduqlarını və ora şatacaqlarını əminliklə qələmə almışdır.

"Sultan Süleyman birdən-birə Haqqın onu göndərəcəyi yer haqqında düşündü. Qarşısında Haqq yolu, həqiqət yolu, getmək istədiyi "Qızıl Alma" deyilən bir cənnət canlandı. Başını dik tutdu. İri, qara gözlərini qıydı. İlahi, mənəvi bir kamilliyə qovuşmuş kimiydi. Müdəbbir vəzir-vəkilinin, alim-üləmələrinin, qəhrəman bəylərbəyilərinin nə vaxt bayrağı öpüb çıxdıqlarını belə hiss etmədi..."

Yer-göy nəyə səsindən titrəyirdi:

- *Qızıl Almaya!*

- *Qızıl Almaya!*

- *Qızıl Almaya gedəcəyik!"* [4]

Z.Göyalp isə "Qızıl Alma" əsərində deyirdi:

Vətən nə Türkiyədir Türklərə, nə Türkistan,

Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan. [2, s.594]

Ömər Seyfəddin 1912-ci ildə Balkan müharibəsində iştirak etmiş və bir çox hekayələrinin mövzusunun məhz o illərdə qarşılaşdığı hadisələrdən götürmüşdür. Bu hekayələrdə ədib daha çox türk əskərinin, sadəcə türk xalqının düşmənə əyilmədiyini, əzmlə mübarizə apardıqlarını qələmə almışdır. "Bəyaz Lalə", "Başını verməyən Şəhid", "Qaç yerindən" hekayələri buna misal ola bilər. "Başını verməyən Şəhid" hekayəsində türk əskərlərinin Balkan müharibəsində göstərdiyi şücaətlər qələmə alınmışdır. Vətənin dar günündə ayağa qalxan, xalqın namusunu, şərəfini qoruyan türk oğulları şəhid olduqdan sonra da öz ləyaqətini, mənliliyini qorumaq üçün düşmənə qarşı amansızdırlar. Dəli Mehmet ağır döyüşlərin birində şəhid olur. Düşmən amansızcasına şəhidin başını bədənindən ayırır və bunu gören mübariz türk əskərləri Dəli Mühəmətə deyirlər ki, "sən Vətənin uğrunda şəhid oldun. Amma başının düşmənə təslim olmasına imkan vermə." [3,29] Ləyaqətinin düşmənin əlində olmasına heç cür razı olmayan Dəli Mehmet ayağa qalxır, yenidən döyüşür, başını düşmənin əlindən alır və şəhadətə qovuşur. Bununla Ömər Seyfəddin demək istəyirdi ki, türk oğulları heç vaxt şərəfinin, ləyaqətinin alçaldılmasına razı olmur, hətta cansız bədənləri ilə də düşmənə qarşı mübarizə apara bilirlər.

“Bəyaz Lalə” hekayəsində isə türk qadınının düşməyə əylməməsi, namusunu qoruması təsvir olunur. Bolqarlar işğal etdikləri türk kəndlərində çox amansızlıqlar törədirlər. Kənddə qalan qadına, qocaya, uşağa belə rəhmət etmir, işgəncələr verirlər. Rokko adlı komandir işğal etdikləri kəndin gözəli Laləni ələ almağa çalışır. Düşməyə təslim olmaqdan özünü öldürməyi daha şərəfli bilən Lalə həm də xalqın intiqamının amansız komandirdən almalı idi. Azğınlaşmış komandiri öldürərək Lalə həm xalqın intiqamını alır, həm də öz namusunu, şərəfin düşməndən qoruyur. Özü isə intihar edir. Lalə eyni zamanda türk qadınının ümumiləşmiş obrazı idi. Türk oğulları kimi türk qadınları da düşməyə qarşı amansızdılar. Vətən, xalq, namus, şərəf anlayışı Türkün ən böyük dəyərləridir. Ömər Seyfəddin də hekayələrində bu məsələləri önə çəkirdi. Ədib şeirlərinin birində deyirdi:

*Millətləri oyandırır uyğudan,
Bir atəşdir alovu var, külü yox.
Xainlərin ödü qopar qorxudan
QurtUlunca yayından bu atəş, ox. [1, s.206]*

Ədəbiyyat

1. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 632 s.
2. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya, I kitab (tərtib edən Anar və Nazim İbrahimov). Bakı, “Azərbaycan nəşriyyatı”, 1999, 945 s.
3. Seyfəddin Ö. Hekayələr. Bakı, “Altun kitab” MMC, 2013, 224 s.
4. Seyfəddin Ö. Qızıl Alma haradır? <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/2414-qizil-alma-hardadi>

РЕЗЮМЕ ПАТРИОТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В РАССКАЗАХ ОМАРА СЕЙФЕДДИНА Алыева А.А.

Ключевые слова: *Омар Сейфеддин, «Белый тюльпан», мастер рассказа*

Омар Сейфеддин – один из выдающихся деятелей турецкой литературы XX века. Он более известен как мастер рассказчик. Это писатель, имеющий большие заслуги в распространении идей тюркизма. Омар Сейфеддин имел особые заслуги в развитии жанра рассказа в турецкой литературе на основе новых требований. Его рассказы разнообразны по тематике. В рассказах «Белый тюльпан», «Непреклонный мученик», «Беги с места» он писал, что многие турецкие солдаты и простые турецкие люди не склонились перед врагом и сражались с решимостью.

SUMMARY PATRIOTIC MOTIVES IN OMAR SEYFEDDIN'S STORIES Alyeva A.A.

Keywords: *Omar Seyfeddin, "White Lale", story master*

Omar Seyfeddin is one of the prominent figures of the 20th century Turkish literature. He is better known as a master storyteller. He is a writer who has great merit in spreading the ideas of Turkism. Omar Seyfeddin's story genre in Turkish literature had special services in its development on the basis of new requirements. His stories are diverse in terms of subject matter. He appeared in the stories "White Lale", "The Martyr who did not give his head", "Run away from the place" he wrote that Turkish soldiers and ordinary Turkish people did not bow to the enemy and fought with determination.

MÜASİR ƏDƏBİ PROSESDƏ ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ

Allahquliyeva Cavahir Mirəhəd qızı

Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci, Sumqayıt, Azərbaycan
cavahir.allahquliyeva77@gmail.com

Acar sözlər: *ədəbi proses, ənənə, müasirlik, təhlil, yazıçı, yaradıcılıq*

Son dövrümüzün yazıçılarının yaradıcılıq fəaliyyəti canlı bir prosesdir. Bu proses hazırda tənqidçilər tərəfindən müşahidə edilir və dərk olunur, lakin onu öyrənmək üçün tarixi prinsipə əsaslanmaq lazımdır. Ölkədə və onun hüduqlarından kənarında sosial-mədəni vəziyyətin dinamikasını, habelə fəlsəfi sosial, estetik və elmi fikrin kontekstini nəzərə almadan bu və ya digər əsərin mənasını müəyyən etmək, onun obrazlı və semantik quruluşunu anlamaq mümkün deyil. Təbii ki, müasir ədəbiyyatın ziddiyyətli hadisələrini bütöv şəkildə dərk etmək üçün tarixi-ədəbi, müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tipoloji kimi ənənəvi ədəbi təhlil üsullarına müraciət etmək zəruridir. Oxucu-tələbələrə bu gün bədii mədəniyyət dəyərlərinə istiqamətlənmə bacarığını formalaşdırmaq üçün təkə tarixi deyil, həm də mədəni-dəyər yanaşmasına ehtiyac var. Bəllidir ki, bədii təfəkkürdə milliliklə beynəlmiləçiliyin qırılmaz vəhdətinin tələbi ilə müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarında özünəməxsus dil, üslub, psixologiya, etnoqrafiya, yaşam tərzilə paralel bəşəriyyətin milli

sərhədlərə sığmayan ümumi arzu-diləkləri, aktual ideyaları ifadə olunur ki, bu da qarşılıqlı ədəbi əlaqələri stimullaşdırır [6].

Müasir ədəbi prosesin əsaslı öyrənilməsinə xarici ədəbiyyatın tərcüməsinin olmaması ciddi əngəl törədir. Çox vaxt güddəmdə olan populyar kitablar tərcümə olunur və nəşr olunur. Bu o deməkdir ki, oxumaq üçün mövcud olan əsərlərin çeşidi kitabların yüksək bədii və semantik məziyyətləri ilə deyil, siyasi və ya kommersiya konyukturasi ilə müəyyən edilir. Çox vaxt bədii ədəbiyyat orijinal dildə nəşr olunduqdan illər sonra tərcümə olunur.

Mövcud problemlərdən biri də ondadır ki müasir xarici ədəbiyyat dedikdə əsasən Avropa və Amerika regionun ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. Öyrənilən materialın belə çərçivələnməsi xarici ədəbiyyat tarixinin ənənəvi kursunu - XX əsrin birinci yarısına qədər daxil olmaqla öyrənilərkən özünü doğruldur. Tarixi perspektivdə Azərbaycan ədəbiyyatı Rus ədəbiyyatı vasitəsi ilə Qərb ədəbiyyatında baş verən ədəbi proseslərin təsirinə düşür və ondan bəhrələnərək öz orijinallığını ortaya qoyur. Qərbi Avropa ənənəsi rus ənənəsinə aşılınmış, yenidən işlənmiş və mənimsənildikdən sonra rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri vasitəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatına sirayət etmişdir. Xarici ədəbiyyat ənənəvi olaraq Qərbi Avropa və keçmiş Avropa müstəmləkəsi kimi ABŞ-ın ədəbiyyatı ilə təmsil olunur. Lakin müasir dövrə gəlincə, ədəbi prosesin öyrənilməsinə yalnız Qərb ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmaq fikrimizcə düz deyil. Müasir ədəbiyyat qlobal informasiya dünyasının ədəbiyyatıdır. Burada yalnız Avroatlantik ədəbiyyatının təmsilçiləri ilə məhdudlaşmaq səhv olardı.

Hər bir yazıçı və şairin və ya yaradıcı insanın öz ilham mənbəyi var. Deməli, hər bir şairdə, yazıçıda, sənətkarda həyat verən bir mənbənin olması təbii qanunauyğunluqdur. Bunsuz sənət əsərinin yaranması mümkün deyil. Hər bir ədib keçmişin təcrübəsini mənimsəyərək, onun adət-ənənələri ilə tərbiyə olunaraq öz yolunu tutur. Bu, həyat fəlsəfəsidir və biz əminliklə deyə bilərik ki, bunsuz böyümə, inkişaf, çiçəklənmə, dəyişiklik və dinamika ola bilməz. “Ənənə mədəni yaddaşı və davamlılığı xarakterizə edən anlayışdır. Tarixi keçmişin dəyərlərini bu günə əlaqələndirərək, mədəni irsi nəsil-dən-nəslə ötürən ənənə onu zənginləşdirmək və yeni yaranan problemlərin (o cümlədən bədii) həlli üçün irsin seçici və fəal mənimsənilməsinə həyata keçirir” [2, s. 353].

Ənənə və yenilik problemi bütün xalqların ədəbiyyat və incəsənətinə xas olan əbədi bir prosesdir. Bədii ənənələrin davamı bütün milli ədəbiyyatlara xasdır. Hər bir xalqın ədəbiyyatının nümayəndələri arasında ənənələrin davamlılığı prosesi mövcuddur. Yazıçı və şairlər arasında ənənə və yenilik, ədəbi davamlılıq probleminə bütün xalqların ədəbiyyatında rast gəlinir. Ənənələr və onun davamı qanunauyğunluqları həm bir ölkə ədəbiyyatı miqyasında, həm bir kiçik ərazi, eyni zamanda dünya ədəbiyyatı çərçivəsində də özünü göstərə bilər. Ənənələrin davam etdirilməsi ədəbi prosesə xas olan bir hadisədir. “Ədəbiyyatda və incəsənətdə ənənələr və yeniliklər yaradıcı, estetik və tarixi kateqoriyadır, çünki o, dondurulmuş hadisə deyildir” [3;7]. Ənənələrin dərk edilməsi, onun təbii inkişafı, adət-ənənələrə yeniliklərin gətirilməsi, yeni üsulla, yeni keyfiyyət müstəviyə yüksəlişi ədəbiyyat tarixinin inkişaf mərhələsini müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, ənənələrin inkişaf etməsi, dəyişməsi və yenilməsi şübhəsizdir. Lakin bunun üçün yeni dönüşlər, proseslər, inkişaf mərhələsi, həyatda, şüurda, bədii dünyagörüşündə yeni halların yaranması zəruridir.

Ədəbiyyatşünaslığa həsr edilmiş elmi əsərlərdə şair və yazıçıların qarşılıqlı təsiri, ədəbi əlaqələr, bədii sənətkarlıq və ənənələrin davamlılığı problemlərindən bu günə qədər geniş bəhs olunmuşdur. Məsələn dünya ədəbiyyatı incilərindən Şekspir ənənələri dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış və elmi sahədə geniş mövzuya çevrilmişdir. Dünya ədəbiyyatında dramaturgiya probleminə danışırkən ilk olaraq Şekspirin adı çəkilir. Eyni zamanda böyük Nizaminin dünya ədəbiyyatına təsiri və ədəbiyyata özünəməxsus ənənələrin gətirdiyi də geniş şərh edilən mövzulardandır. Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən iki ədibin yaradıcılığının təfəkkür səviyyəsi, ideoloji məzmunu, bədii məharəti, estetik baxışları müqayisə edilir. Tədqiqatçılar onların fəlsəfi humanist düşüncələrin üstünlük təşkil etdiyini üzə çıxarırlar və bu yazıçıları mütəfəkkir kimi səciyyələndirirlər. Burada akademik Teymur Kərimlinin “Nizami və Şekspir: ədəbi hadisənin formalaşmasının tipologiyası” tədqiqatını göstərmək olar. Akademik öz məqaləsində dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Nizami və Şekspirin yaradıcılığının müqayisəli təhlili vermiş, onları söz ustası kimi bir-birinə tipoloji baxımdan yaxınlaşdıran cəhətlər müəyyən etmiş, paralellər və təhlillər aparmışdır [5].

Müxtəlif ölkələrin gənclərinin yüksək mənəvi mədəniyyət dəyərləri əsasında daha dərinləndirən sosiallaşması vətəndaşlarda öz vətəninə, ailəsinə, dostlarına və yaxınlarına bəşəri sədaqətinin tərbiyəsinə, eləcə də beynəlxalq mədəniyyətin formalaşmasına töhfə verəcək, həmçinin mədəniyyətlərin dialoqu, qarşılıqlı anlaşma, sülh və səmərəli əməkdaşlıq üçün zəruri olan insan həmrəyliyi və beynəlxalq mədəniyyətlərin milli kimliyini formalaşdırmağa şərait yaradır” [4].

M.M. Baxtinin fikirlərinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, müasirlik bir çox cəhətdən həlledici əhəmiyyətini saxlayır. Ədəbi yaradıcılığın genezisi ideyası alimin mülahizələrində əsas yer tutur: “... əsərin

kökləri çox uzaq keçmişə gedib çıxır. Əsrlər boyu böyük ədəbiyyat əsərləri hazırlanır, lakin onların yarandığı dövrdə yalnız uzun və mürəkkəb yetişmə prosesinin yetişmiş meyvələri çıxarılır” [1, s. 331]. Nəticədə yazıçının fəaliyyəti, Baxtinə görə, yalnız uzunmüddətli mədəniyyət cərəyanları ilə müəyyən edilir. Deməli ənənə və yenilik ədəbi prosesdə davamlılıq və yeniləşməni, həm də irsi və yaradılmış nisbətini xarakterizə edən məfhumlardır [1, s. 331].

Beləliklə ədəbi prosesdə ənənə və novatorluq məsələsi ədəbiyyatşünaslığın öz aktuallığını itirməyən ən çətin problemlərindən biridir. Ədəbi proses tədricən inkişaf edir. Şairlər, nasirlər və dramaturqlar çox vaxt bir-birindən təsirlənirlər. Onlar bir-birindən üslub elementlərini mənimsəyir, öz aralarında mübahisə edir, başqalarının əsərlərini parodiya edir, onlara istinad edirlər. Eyni zamanda öz əsərlərinə bir yenilik, orijinallıq gətirməyə çalışırlar. Məqalədə sözügüdə ki, hər üç anlayış - ənənə, davamlılıq və novatorluq və ya yenilik bir biri ilə sıx bağlıdır. Və onlardan biri olmasaydı, ədəbi proses sadəcə olaraq dayanardı.

Ədəbiyyat

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979, 423 с.
2. Кононенко Б.И. Культурология. – М., 2003, 511 с.
3. Нуркатов А. Путь к себе. Поэтические традиции Абая. / под общей редакцией проф., д.ф.н., с. Негимова. Пер. с каз. Г.Толегулулы./ – М.: Художественная литература, 2014, –316 с.
4. Мамедов Ф. Низами Гянджеви как великий творец духовной культуры. <http://maar85.ru/azerbaijan/izvestnye-azerbaijancy/446-nizami-gyandzhevi-kak-velikiy-tvorec-duhovnoy-kultury.html>
5. <https://science.gov.az/ru/news/open/2067>
6. [http://www.celilabad-adpu.az/dosyalar/movzu_9\(5\).pdf](http://www.celilabad-adpu.az/dosyalar/movzu_9(5).pdf)

РЕЗЮМЕ

ТРАДИЦИЯ И НОВАТОРСТВО В СОВРЕМЕННОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ

Аллахгулиева Дж.М.

Ключевые слова: литературный процесс, традиция, современность, анализ, писатель, творчество

В статье говорится о проблемах традиции и новаторства в литературном процессе. Отмечается, что традиции и новаторство в литературе - это взаимосвязанные понятия, характеризующие преемственность и обновление в историко-литературном процессе. Понятие традиции определяется как культурно-художественный опыт прошлых эпох, воспринятый и освоенный писателями, ставший для них творческим ориентиром. Традиция знаменует овладение наследием предшествующих поколений во имя решения современных художественных задач и поэтому ей закономерно соответствует новаторство, которое выступает как возникновение в литературном процессе беспрецедентно нового, имеющего всемирно-историческую значимость.

SUMMARY

TRADITION AND INNOVATION IN THE MODERN LITERARY PROCESS

Allahguliyeva J.M.

Keywords: literary process, tradition, modernity, analysis, writer, creativity

The article is about the problems of tradition and innovation in the literary process. It is noted that traditions and innovation in literature are interrelated concepts that characterize continuity and renewal in the historical and literary process. The concept of tradition is defined as the cultural and artistic experience of past eras, perceived and mastered by writers, which has become a creative guide for them. Tradition marks the mastery of the heritage of previous generations in the name of solving modern artistic problems, and therefore innovation naturally corresponds to it, which acts as the emergence in the literary process of an unprecedentedly new, having world-historical significance.

AZERBAIJAN PUBLICISM IN THE RUSSIAN LANGUAGE IN THE CULTURAL AND HISTORICAL CONTEXT

Isgandarova Nigar Valish

Sumgayit State University, Sumgayit, Azerbaijan, professor

isgani@gmail.com

Key words: periodicals, beginnings, literary community, historical approach, cultural self-determination

Azerbaijani writers and intellectuals played an important role in the development and spread of the Russian-speaking Caucasian press at the turn of the 20th century. At that time the literature, and writing tradition in the Russian language started its circulation in the Baku environment as well. Articles of various content, including historical, cultural, and social reviews were printed in the Baku periodicals in addition to

the problem articles, such as theater reviews, memoirs, travel notes, obituaries, etc. Regular articles on the theater life and reviews of plays of the Azerbaijani, Russian and world drama art appeared in the "Baku" newspaper under different signs of Mehdibey Hajinsky (such as "Aesthete", "Tatarin – theater lover") and/or of Mammad Sadiq Akhundov (under the sign of "Akhundov") and others. It should be noted that the tradition of writing in Russian started in the mid 19th century.

The researchers emphasized that the foundation of the periodicals printed in this language was laid in Tiflis. The researcher A.Mishiyev notes: "The facts reveal that the beginnings of the Azerbaijani publicism in the Russian language was laid in Tiflis and further developed in close connection with the Tiflis literary community" [7, s.129]. As an example, A.Bakikhanov's collaboration with the "Tiflisskiye vedomosti", and M.F.Akhundov's co-working with the "Kavkaz" newspapers is marked.

This tradition had been developed by the "Kars" newspaper's editor İsa Soultan Shahtakhtinski, the writers and journalists - Eynalibey Soultanov, Mammadagha Shahtakhtinski, Hassanbey Zardabi, and other representatives of the Azerbaijani intelligentsia. It is known that in addition to the mentioned series of publicist articles, E.Soultanov was the author of novels and the play "Tatarka" ("The Azerbaijani girl") in the Russian language [6; 7, s. 163-165].

The names of S.Velibeyov, S.M.Qanizadeh, R.Efendiyev, M.Sh.Mirzayev and other bright authors should be included in this list. Mammadagha Shahtakhtinski, Alimardanbey Topshubashev, Akhmadbey Aghayev (Aghaoglu), Firidunbey Kocharli, Houseyn Minasazov, Rahimbey Melikov, Qarabey Qarabeyov, Nariman Narimanov, the brothers Uzeyir and Jeyhoun Hajibeylis, Jamo and Mehdi Hajinskis, and other representatives of the Azerbaijan intelligentsia boldly discuss people's problems in the Russian-language periodicals, and wrote articles on different topics in there. For example, in the 1909, December 2, issue of the "Baku" newspaper in the article appreciating staging of U.Hacibeyov's second opera the author M.S.Akhundov wrote about the composer: "*Hacibeyov is the pioneer of opera composition in the muslim world. He stepped far forward in the oriental music art*" [3, s.70]. In this short paper, M.S.Akhundov attracts attention to the genius of the opera composer who had not got professional education in the music composition, and exploring the artistic skills of his own describes the composer on the stage: "*The excitement of the audience was immense when Hajibeyov stood on the conductor's bridge and managed in a hesitant and somewhat incompetent manner*" [3, s.72].

It should be noted that U.Hajibeyov himself wrote thought-provoking papers for Russian-language periodicals. In the 1905-1906-s, under the sign "U" (Uzeyir) he published series of papers in the "*Kaspi*" newspaper on the events occurring in Qarabagh on the national ground. In 1919, his paper series titled "*Iran letters*" concerning national liberation movement periodically appeared in the "*Azerbaijan*" newspaper.

Jamo Hajinski is one of the XX century Azerbaijani publicists who created his papers in the Russian language. The alumni of the Petersburg University J. Hajinski was deeply aware of the literature and arts problems, and additionally he was the lecturer of the "Turk yurdu" ("The Turks land") society organized in Baku in the XX century. In common, the Azerbaijan realities, especially the problems of the culture were reflected in the writings of Hamzat bey Shinvanki in the "Zakavkazye", of Jeyhun Hajibeyli in the "Kaspi", and "Proqress", of Aziz Shariff in the "Zarya Vostoka" (*The East's awakening*), and etc. Undoubtedly, the most fruitful among these authors was Jeyhun Hajibeyli [2].

At the turn of the 1910-1920s, Jeyhun Hajibeyli, the brother of the famous Azerbaijani composer Uzeyir Hajibeyov, published numerous interesting and challenging articles in the Russian-writing press of the Caucasus. Additionally, J. Hajibeyli who had to live in Europe since 1920, tirelessly wrote papers for the Russian emigration press [8, s.107].

The "Kaspi" periodical started publishing in 1881, and its first editors were only of Russian origin. Since the end of the XIX century, exactly since 1897, this periodical had been sponsored by the Azerbaijani millionaire Haji Zeynalabdin Taghiyev. Since that time, the editorship of the periodical has been entrusted to Alimerdan bey Topshubashov. A.Topshubashov was inspired and deeply involved in the process. During the short period his "The first tatar playwright" (On the M.F.Axundov's creativity), "Literature of the Azerbaijan tatars" (On F.Kocharli's book review), theater reviews on staging the W.Shakespeare's "Othello" and F.Schiller's "The Robbers", on the Najaf bey Vezirov's, Hashim bey Haqverdiyev's plays, and also other numerous writings, such as, "M.Gorki and muslims", "Tatars' folk poetry", etc. [5].

The definite part of the great enlightener, literature historian and teacher Firidun bey Kocharli's literary, scholarly and publicistic heritage is in the Russian language. The author of the books "The Literature of the Azerbaijani Turks" (1903) and "M.F.Akhundov" (1911) written in Russian, yet in the end of the XIX century was an active Russian-language journalist. His "The Azerbaijan comedies" published in the Tiflis "Novoye obozreniye" (Contemporary view) periodical, "The Arabic Alphabet and its errors" in the "Kavkaz" periodical and others relate to his valuable works [1].

Another well-known representative of the Azerbaijan publicism was the alumni of the Gori Seminary Houseyn Minasazov (1880—1932). He also created his works in the Russian language at the turn of the XX century in the Northern Caucasus' press, where reflected the Azerbaijan realities. After graduating the Seminary, H.Minasazov was teaching for a while and writing productively for the press. He attracted the attention of the literary community collaborating with the "Kaspi", "Baku" periodicals, and "Oqni" journal in Baku, and "Zakavkazye", "Kavkazskoye slovo", "Tifliski listok" in Tiflis. H.Minasazov was the editor of the "Oqni" journal and "Yejenedelnoye obozreniye" periodical, and also the author of a number of publicistic articles on the people's mood and condition, the problems of education and culture. It is worth noting that H.Minasazov is the author of interesting novels in Russian. His "DoğUluş" ("Birth"), "İnsan" ("A Man"), "Həyatdan lövhələr" ("Scenes of Life"), "Ölməkdə olan müsəlman qadını" ("A muslim woman to be died") could be considered the first samples of the Azerbaijan Russian-written press. His novel "DoğUluş" ("Birth") looks like the Russian writer M.Gorki's novel "Birth of a Man". The translation of Jalil MammedgUluzadeh's "Poçt qutusu" ("Mailbox") into Russian done by H.Minasazov was first published in 1913 in the "Baku" periodical [5].

The publicistic activity of Rahim bey Melikov at the beginning of the XX century is a particularly attractive. The nephew of Hasan bey Zardabi, and the alumni of Kazan University R.Melikov was both a Physics teacher, and a creative journalist in the Russian-written press of Azerbaijan. His writings published in the "Baku", "Bakinets", "Zakavkazye", "Seqodnya" and other periodicals demonstrate principal approach, and actuality of the issues raised [5].

Finally, it is worth marking that development of the Russian-written journalism and publicism in Azerbaijan has been forced by hard work and attempts of the Azerbaijan intelligentsia who tirelessly raised pressing issues, described the Azerbaijan realities, enlightened the society by literary and publicistic writings. As a component of the Azerbaijan Russian-written literature created in the XX century, publicistic writings of the time need to be learned and analyzed, and wait for their new researchers.

Ədəbiyyat

1. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963, 342 s.
2. Qurbanov Ş. Ömrün fikir dünyası. Bakı: Yazıcı, 1991, 317 s.
3. Məmmədli Q. Üzeyir Hacıbəyov. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi. Bakı: Yazıcı, 1984, 460 s.
4. Mişiyev A. Azərbaycan yazılan və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti. Tbilisi: Qanatloba, 1987, 318 s.
5. Rzayeva D. Bakının rusdilli mətbuatında Azərbaycan yazıçılarının iştirakı (1905-1917), filol. elm. nam. diss. avtoreferatı, AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 1992
6. Максудов И. Жизнь и творчество Эйнали Султанова, авт канд. диссерт. Баку, 1963, 15 с.
7. Минасазов А. Избранные произведения. Баку: Язычы, 1982, 300 с.
8. Гаджибейли Дж. Избранное. Баку: Азернешр, 1993, 127 с.

XÜLASƏ

RUSDİLLİ AZƏRBAYCAN PUBLİSİTİKASI MƏDƏNİ VƏ TARİXİ KONTEKSTDƏ

İsgəndərova N.V.

Açar sözlər: mətbuat, qaynaqlar, ədəbi mühit, tarixi yanaşma, mədəni özünütdədiq

Məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan rusdilli mətbuatın yaranma səbəbləri, görkəmli nümayəndələri haqqında bəhs olunur. Qeyd olunur ki, cəmiyyətdə baş verən iqtisadi-sosial və siyasi proseslər haqqında məlumat publisistika və mətbuat vasitəsilə Azərbaycan xalqına çatdırılırdı. Rusdilli mətbuat eyni zamanda ədəbiyyatın, incəsənətin və teatrın inkişafını dəstəkləyən və insanlar arasında yayan bir vasitə idi. Rusdilli mətbuatın rolu tərcümə sənətində də özünü büruzə verirdi: Azərbaycan dilində yazılan əsərlər rus dilinə, rus yazıçılarının əsərləri isə doğma dilimizə ziyallılarımız tərəfindən tərcümə olunur və mətbuatda öz əksini tapırdı.

РЕЗЮМЕ

РУССКОЯЗЫЧНАЯ ПУБЛИЦИСТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА В КУЛЬТУРНОМ И ИСТОРИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Искендерова Н.В.

Ключевые слова: периодика, истоки, литературная среда, исторический подход, культурное самоопределение

В статье раскрываются особенности и причины возникновения русскоязычной прессы Азербайджана конца 19 - начала 20 века, ставшей частью литературного наследия нашей Родины. Рассказывается также о роли выдающихся представителей азербайджанской интеллигенции, сыгравшей особую роль в развитии русскоязычной публицистики. Отмечается, что информация о социально-экономических и политических процессах, имеющих место в обществе, доводилась до сведения азербайджанского народа посредством публицистики и прессы. Русскоязычная пресса в то же время способствовала как развитию литературы, искусства и театра, так и её распространению среди населения. Русскоязычная публицистика показала свою роль также и в развитии переводческого искусства: произведения

HİDAYƏTİN POEZİYASINDA QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ

Avtandil Ağbaba

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, professor

Avtandil.aqbaba@mail.ru

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, poeziya, Zəngəzur, obraz, lirik

Ədəbi-fəlsəfi və milli-mənəvi dəyərlərin zənginliyi, mövzu və janr əlvanlığı, xəlqi kolorit, həyat hadisələrinə fəal sənətkar müdaxiləsi Hidayətin çoxşaxəli yaradıcılığının özünəməxsus sənət keyfiyyətlərini təşkil edir. Mənsub olduğu 70-ci illər ədəbi nəslinin – Sabir Rüstəmxanlı, Nüsrət Kəsəmənli, Eyvaz Borçalı, Rafiq Yusifoğlu, Əşrəf Veysəlli, Musa Yaqub, Vaqif Nəsim və digər istedadlı sənətkarların yaradıcılıqlarında olduğu kimi, Hidayətin də ədəbi fəaliyyətində Vətənimizin və xalqımızın taleyi, keçmişi və bu günü yeni ədəbi-estetik baxışın, orijinal və novator axtarışların axarında öz təcəssümünü tapmışdır.

Digər tərəfdən onun lirik poeziyasının mühüm bir istiqmətində Qərbi Azərbaycanın tarixi-mənəvi dəyərləri, bu dəyərləri ləyaqətlə qorumağa çalışan və daşıyan lirik “mən”in poetik obrazı dayanır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında şair-dramaturq, nasir və publisist kimi tanınan Hidayət ədəbi aləmə “Nəyim var?” adlı şeirlər qədim qoymuşdur. İlk mətbu şeirinin çap olunduğu vaxtdan artıq 60 il keçir. Bu illər ərzində onun neçə-neçə kitabı işıq üzü görmüş, əsərləri xarici dillərdə çap olunmuş, tərcümələri nəşr edilmişdir. Bütün bu məhsuldar ədəbi fəaliyyətin nüvəsində Hidayətin yüksək yaradıcılıq eşqi, parlaq istedadı və yuxusuz gecələrin axtarışları, poetik tapıntıları dayanır.

Şairin poeziyasının əsas istiqmətini onun lirik şeirləri təşkil edir. Vətən məhəbbəti, milli soykökə bağlılıq, Azərbaycançılıq ideologiyasının tərənnümü, çağdaş dövrün insanının mənəvi problemləri, duyğu və düşüncələri onun şeirlərində yüksək obrazlılıq və bədii ümumiləşdirmələrlə əks olunur. Bu baxımdan Hidayətin lirikasında insan obrazı çeşidli ədəbi-fəlsəfi və sosial-tarixi aspektlərdən təqdim olunur. Qloballaşan dünyanın ağır-acılarını ürəyində daşıyan bu insan mənəvi ləyaqəti, humanist düşüncəsi və bəşəri duyğuları ilə bizə olduqca doğma və yaxın görünür. Çünki yaşadığımız dünyanın bütün gözəllikləri də, varlığı da bu insana bağlıdır:

*Məbəd də qaranlıq zindana dönər,
Orda addımlayan insan olmasa! [3, s. 62]*

Milli-əxlaqi və bəşəri dəyərləri qəlbində daşıyan lirik “mən” həyəcan və iztirabları, daxili narahatlığı, bir sözlə, fərdi yaşantıları ilə Hidayətin ürəyindən və taleyindən keçənlərin poetik əksidir – desək yanlışdır. Şairin “2x2=6”, “Ömür monoloqu”, “Avtoportret - 83” və digər şeirlərində bu cəhət kövrək və həzin təsiri ilə yanaşı, həm də oxucunu özünədərkə, milli kimlik mücadiləsinə, parçalanmış Vətən torpaqları uğrunda mübarizəyə səsləyir. Maralzəmi, Miğrı, İrəvan, Təbriz, Dərbənd, Zəngəzur və digər toponimlər poetikləşərək doğma Azərbaycanın tarixi-bədii coğrafiyasını əks etdirir. “Zəngəzurdə doğuldum, İrəvanda yaşadım, Bakıda öləcəyəm” misraları bir az nisgilli təsir bağışlasa da, bu coğrafi arealın bədii xəritəsinin meridianlarını yaddaşlara həkk edir. “Ömür monoloqu” şeirində müəllifin amal və qayəsi, torpaq və el-oba məhəbbəti, soykökə bağlılıq lakonik bədii ştrixlərin harmoniyasında ümumiləşdirilərək narahat bir ömrün çırıntılarını əks etdirir:

*Hər zaman Xəzərə nəğmələr dedim,
Çayların Təbrizə çatan qoluyam.
Mən orda olanda bakılı idim,
Burda yerli-dibli zəngəzurluyam! [3, s. 197]*

Anamız Azərbaycandan qoparılaq əski düşməne verilən “Vətənin qürbətdə qalan bir yerində” – İrəvanda yaşayan müəllifin milli mənlilik qüruru, daxili əzəmət və heysiyyəti sərt və ötkəm, bəzən də kövrək misraların axarında çox mənalı şəkildə ifadə olunur. Rəngarəng poetik deyimlər, eyham və üstüörtülü işarələr həmin dövrdə yazılmış bu qəbil şeirlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi geniş ictimai mənə tutumu ilə diqqəti cəlb edir.

Hidayətin poeziyasının sosial-fəlsəfi mahiyyətini daha dərinlən dərk etmək üçün prof. C.Abdullayevin bir fikrini xatırlatmaq yerinə düşər: “Ümumiyyətlə, dissidentlik, mövcud mühitə, iqtidara, hakimiyyətə asilik hər zaman olmuşdur. Lakin çox vaxt bu müxalifliyi sətiraltı mənalarla, rəmz və simvolika vasitəsilə, Ezop dili anlatma vasitəsilə yazıçılar öz etirazlarını ifadə etməyə çalışmışlar” [1, s. 5].

Burada incə bir məqama da diqqət yetirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Şair mətnaltı yazıçı manerasından ustalıqla istifadə etməklə, bütöv Azərbaycan ideyasını səsləndirir. İlk baxışdan oxucuya elə gəlir ki, “zəngəzurlu” ifadəsi altında müəllif doğulduğu dədə-baba torpaqlarını yada salır. Əslində isə o, “zəngəzurluyam” ifadəsi ilə yanaşı “bakılı” sözünü işlətməklə Qərbi Azərbaycanın da qədim və əzəli Azərbaycan ərazisi olduğunu sətiraltı mənalarla işarələyir. Beləliklə, məhəlli söz təsiri bağışlayan ifadələr geniş ictimai məzmunla yüklənərək poetikləşir, oxucunu bir daha tarixi və milli etnik yaddaşına qaytarır.

Akad. T.Hacıyev Hidayətin yaradıcılığında Azərbaycanın tarixi bədii xəritəsinin yüksək cəsarət və sənətkarlıqla əks olunduğuna toxunaraq yazır: “Rəsul Rza Azərbaycan ensiklopediyasında ermənilərlə Naxçıvan davasını aparanda gənc şair Hidayət Azərbaycan Cümhuriyyətinin coğrafiya məsələsini şeirlə qaldırırdı – Zəngəzuru, qədim türk məskəni tərənnüm edirdi; Zəngəzuru saf çeşmələr, lilparlı bulaqlar məskəni, həmsoylarının arzu-istək yurdu, təbiətin ilahi bir tablosu kimi tanındı, yurddaşlarının yadına salırdı ki, nəinki Naxçıvan, Zəngəzur da bizimdir, Ulu babalarımızın məskənidir” [2, s. 8].

Ümumiyyətlə, Hidayətin Vətən mövzu Ulu şeirlərinin bədii xəritəsində Azərbaycanın və Zəngəzurun tərənnümü xüsusi yer tutur. Azərbaycana həsr olunmuş əsərlərin poetik fonunda Zəngəzur və tarixi Azərbaycan torpaqlarının taleyi, Zəngəzurdan bəhs edən şeirlərində isə bütöv Azərbaycan, onun təbii gözəllikləri, xalqımızın etno-genetik yaddaşından süzülüb gələn şanlı ənənələr bədii detallarla əks olunur.

Şairin “Çinar”, “Pan Lyüdmila”, “Araz qatarı”, “Mığrı bayatıları”, “Gedək Zəngəzura” və başqa şeirlərində Azərbaycançılıq ideologiyası ilə Vətən məhəbbəti poetik vəhdətdə təqdim edilir.

Milli mənlik şüuru və özünüdərk, sənətkar məsuliyyəti, aktual problemlərin və mətləblərin bədii həllində yükəsk vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirmək, ictimai məzmunu lirik hissələrin fonunda bədiiləşdirmək Hidayətin bir çox şeirlərinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Bu baxımdan “Bir az gözləyin mən”, “Şahmat oynayıram özümlə hər an”, “İnqilabım var”, “Məndən sonra”, “Mən kiməm?” və digər şeirləri çox səciyyəvidir. Diqqət edilsə, daxili bir narahatlıq, yeni və orijinal poetik tapıntılarla yekunlaşan ehtiraslı yaradıcılıq axtarışları bu qəlib şeirlərin əsas mahiyyətini və məğzini təşkil edir. “Gücüm çatanın da yarısı qədər yazı bilməmişəm” – poetik etirafı bir tərəfdən şairin sənətkar məsuliyyətini ifadə edirsə, digər yönündən onun yaradıcılıq prinsipinin başlıca meyarını – bir kəlmə də olsun ilhamsız yazmadığını bildirir. 1975-ci ildə qələmə aldığı və poema-etüdlər adlandırdığı “Mən kiməm?” silsilə şeirlərində daxili savaqlarda özünü dərk etməyə çalışan Hidayətin təlatümlü duyğuları, keçmişinə, yaşadığı illərə və sabahına müdrik baxışı avtobiografik misraların, poetik deyimlərin sintezində əks olunmuşdur. Otuz bir yaşında qələmə aldığı bu şeirdə özünə ünvanlandığı “mən kiməm?” sualı sosial-fəlsəfi mahiyyəti ilə poetik mətnin ictimai məzmununu yeni çalarlarla zəngiləşdirir. Avtobiografik notların alt qatında fərdi yaşantıları deyil, ictimai ağrıların iztirablarını daşıyan lirik “mən” in cəsarətli və ötkəm mövqeyi dayanır. Kommunist rejimi dövründə (1975-ci ildə!) sosialist cəmiyyətinin bütün vətəndaşlarının anketlərində “xaricdə qohumun varmı?” sualının totalitar qorxusu şairi əsla çəkəndir, “əlbəttə var, a qardaş” cavabı onun sosial-estetik fəallığını nümayiş etdirir:

*Bilirsiniz mən kiməm?
Babamın atamdan sonrakı yaşı,
Çiçəkli, meşəli, qayalı Zəngəzur torpağı,
bir aran çeşməsinin su daşı.
Qocaman çinarlar yanında
bir körpə çinaram.
Əqidəm, məsləkim yolunda vüqaram!* [3, s. 247]

Daim öz üzərində işləmək və yorulmadan bu işə davam etmək Hidayətin ədəbi yaradıcılığının bütün mərhələlərində həssaslıqla müşahidə olunan əsas cəhətlərdəndir. Mənalı ömrü şahmat oyununa bənzədən şairin fikrincə, səhvini anlamaq, yanlış, düzü dərk etmək üçün insan özünə qalib gəlməyi bacarmalıdır:

*Rəqibə uduzsən asandır, asan,
Özünlə oynasan –
uduzmayasan!* [3, s. 158]

Bu cür poetik-fəlsəfi deyim mənəvi kamilliyin təzahürü kimi görkəmli ədibin yardımçılıq kredosunu müəyyənləşdirir. Onun yaradıcılığı bütün məzmunu və mahiyyəti ilə özünə, özü isə Azərbaycana, döğmə xalqına məxsusdur. Bu özünəməxsusluq yalnız qələbələr və uğurlar deyil, həm də itkilərdir. Hidayətin özünün qeyd etdiyi kimi, “Yazıcının uğurları da Vətənə qalır, itkiləri də!” Bu həqiqəti dərk və qəbul etmək kamillik nişanəsidir. Bu nişanəni Hidayət ilk gəncliyindən bu günə kimi böyük ləyaqətlə və təmkinlə daşımaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev C. və b. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 s.
2. Hacıyev T. Hər işində şair // Hidayət. Əsərləri: 8 cildə, I cild. Bakı: Apostroff MMC, 2011, s. 5-13
3. Hidayət. Əsərləri: 8 cildə, I cild. Bakı: Apostroff MMC, 2011, 480 s.

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПОЭЗИИ ГИДАЯТА

Агбаба А.

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, поэзия, Зангезур, образ, лирика.*

В творчестве Гидаята, известного в современной азербайджанской литературе как поэта-драматурга, прозаика и публициста, важное место занимает поэтический анализ историко-культурных ценностей Западного Азербайджана. В статье были рассмотрены стихи поэта, особое внимание уделено воплощению национально-нравственных ценностей западных азербайджанцев и идеологии азербайджанства. С этой целью автор изучил характерные черты стихотворений Гидаята «Поедем в Зангезур», «Аразский поезд», «Монолог жизни» и других и попытался раскрыть литературно-философскую сущность поэтических обобщений. Он анализировал эмоции и мысли лирического «я» в этом направлении.

SUMMARY

HISTORICAL AND CULTURAL VALUES OF WESTERN AZERBAIJAN IN HIDAYAT'S POETRY

Agbaba A.

Keywords: *Western Azerbaijan, poetry, Zangezur, image, lyric*

In the works of Hidayat, who is known as a poet-playwright, prose writer and publicist in contemporary Azerbaijani literature, the poetic analysis of the historical and cultural values of Western Azerbaijan occupies an important place. The poet's poems were examined in the article, special attention was paid to the embodiment of the national and moral values of Western Azerbaijanis and the ideology of Azerbaijanism. For this purpose, the author studied the characteristic features of Hidayat's poems "Let's Go to Zangezur", "Araz Train", "Life Monologue" and others, and tried to reveal the literary-philosophical essence of poetic generalizations. He analysed the emotions and thoughts of the lyrical "I" in this direction.

ÜMUMTÜRK FOLKLORUNDA TÖRƏYİŞ DASTANLARININ ANLAMI

Babayeva Aynurə Nizami qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

aynureshems816@gmail.com

Açar sözlər: *folklor, törəyiş, dastan, türk, təbiət, mif*

Təbiətin bir zərrəsi olan insan yaradılışdan özünü dərk etməyə, haradan gəlib, hara gedəcəyini anlamağa, yaşadığı aləmin yaranma səbəbini öyrənməyə çalışmışdır. Ətrafını müşahidə edərək insan heç nəyin birdən-birə yaranmadığını başa düşmüş, özündən və təbiətdən daha fəvqəl bir gücün olduğunu dərk etmişdir. Ona görə də bir çox xalqların yaradılış haqda əfsanə və dastanlarında əvvəlcə aləm, sonra isə bu aləmin mücəvhəri insan yaradılmışdır.

Dünya bir dəniz idi, nə göy vardı, nə bir yer,

Ucsuz-bucaqsız, sonsuz sular içrəydi hər yer. [6]

Xaotikliyi ilə mükəmməl olan dünya tarixində bir çox dinlər, ideyalar mənəvi dəyərlər, həyatı dərkətmə xüsusiyyətlərinə görə qovuşur və ayrılırlar. Bu baxımdan, müəyyən bir tarixə, mədəniyyətə, təfəkkürə malik xalqların mifik düşüncəsində özünü göstərən bu oxşarlıq məntiqə uyğundur. Lakin hər bir xalqa məxsus ədəbiyyatda, söz yaradıcılığında - ağız ədəbiyyatından tutmuş bu günə qədər onun özünə xas dünyagörüşü, düşüncə tərzini və inancı əks olunur. Buna görə də əminliklə deyə bilərik ki, ümumtürk törəyiş dastanları türklərin həyat fəlsəfəsinin təzahürüdür. Çağdaş dövrümüzə qədər uzun yol keçən, bir çox dəyişikliklərə məruz qalmasına baxmayaraq, onlar hələ də etnik-estetik, milli ideoloji təfəkkürü özündə birləşdirən ümumtürk düşüncə tərzini, etnos - əcdad haqqında fikirləri ifadə edir.

Çinin qərb və şimal hissəsini ələ keçirən Asiyanın monqol irqinə məxsus bəzi qəbilələrin yaratdığı dövlət tarixi mənbədə “juan-juan” kimi tanınan və ağ hun dövlətləri arasında qalmış türk qəbilələri ümumi şəkildə kao-çı adlanırdılar [3, s.31]. Murad Adji sarışın və mavi gözlü türklərin vətəni Altaya “altın dağlar” yox, “ata yurdu”, “müqəddəs yer” izahını verir. Həm də göstərir ki, “türk” (“tükü”) sözü çin dilində “sərt, çox güclü, yenilməz” anlamını daşıyır [1, s.8]. Onlar haqqında Çin mənbələrində olan və Bahəddin Ögəl tərəfindən tərcümə edilmiş monoqrafiyadan aydın olur ki, Göytürk dövləti 522-ci ildə həmin birlikdən

yanarmışdır. Qurd ulaşmasına bənzər türk şərqləri oxuyan bu qəbilələr cəm halına gəlib dini mərasimlər keçirərmişlər. Bu da ümumi bir din sisteminin mövcudluğunun göstəricisidir. Zəngin toy mərasimləri, çoxlu ət yemə, ölümlərin at və silahları ilə dəfn edilmə, sümük və buynuzdan papaq hazırlanma, insanın təbiətlə vəhdəti, göyə ox atma kimi adətlər haqqında da məlumat əldə etmək olar. B.Ögəl görə göyə ox atma tanrıya bir xəbər və ya elçi göndərmək məqsədini daşıyır [4, s.33]. Bunun kiçik izlərini biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da görə bilərik. “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da [2, s.280] bəlli olur ki, düşmən hücumuna məruz qalan oğuzlar yurdlarından qaçmağa məcbur qalırlar. Bu qaçaqçada Aruz qocanın körpə oğlu yolda düşür və ona şir sahib çıxır, bəsləyib böyüdür. Bir müddət keçdikdən sonra oğuzlar geri döner. Bir gün xan ilxıcısı xəbər gətirir ki, bəs meşədən adam şəkilli bir şir tez-tez sürüyə hücum edir. Nəticədə aydın olur ki, bu, Aruzun itmiş oğludur. Kiçik bir parçada biz törəyiş dastanlarında olduğu kimi türkün təbiətlə vəhdətini görürük. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, türk xalqı bu düşüncəsi ilə özünü bütün yaradılış kimi Tanrının istəyinə bağlı olduğunu bildirir. Elə həmin boyda oğuz camaatının qəniminə çevrilmiş Təpəgöz xarakteri ilə sanki deyilir ki, türkün əsas düşməni tamah, nəfs və günah ola bilər. Digər bir “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda isə oxuyuruq: “*Otuz doqquz qız hərə bəxtinə-taleyinə görə bir-bir ox atdı. Otuz doqquz igidin hər biri öz oxunun ardınca getdi.*” [2, s.237]. Bu oxlar Tanrı rızasını almaq üçün göyə istiqamətlənmiş və yerə enmişdir. Necə ki, “Oğuz kağan dastanı”nda deyilir: “*Uluğ Türük bir gün yuxuda bir qızıl yay, üç gümüş ox gördü. Yay gündoğandan günbatana qədər uzanmışdı, üç gümüş oxsa şimala doğru uçurdu.*” Uluğ Türük yuxunu “*Tanrı bütün dünyanı sənin törəmələrinə bağışlasın*” [5, s.35] kimi yozur. Deməli, ox həm də ümumtürk xalqının düşüncəsinə görə Tanrı istəyini, seçimini bildiren vasitədir.

Bizə gəlib çatmış əfsanələrə istinad etsək, görürük ki, Göytürk dövləti on ox, yəni boydan ibarət Batı türklərindən təşkil olunmuşdur. Həmin əfsanələrə görə bu dövlətin qurulmasında dövlət təcrübəsi olan hunların da rolu böyükdür. “Türk kultürünün gelişme çağları” adlı tədqiqat işində də Ağ Hun dövləti ilə müttəfiq olub avarlara qarşı döyüşən Tiele (Türk) adlı xalqdan bəhs edilir [3, s.41].

Bu kimi səbəblərdən Ramazan Qafarlı “şamanizmi ancaq monqol inancı hesab etmək” fikrini qəbul etmir. “Ritual-mifoloji dünya modeli” kitabında oxuyuruq: “*Hec bir tarixçi qəti şəkildə hökm verə bilməz ki, xalq dünyanı birbaşə indi bizim başə düşdüyümüz şəkildə dərk etmişdir, qurda, quşa tapınmamışdır*” [7, s.]. Həqiqətən də, o öz fikrində çox haqlıdır. Oğuz boylarının onqonları – qartal, şahin, dovşan, sunqur, tuğrul və s. bunu təsdiq edir.

Lakin Nizami Cəfərov “Türk xalqları ədəbiyyatı” kitabında türkcülük təfəkkürünün qədim türk eposu ilə təxminən eyni dövrdə təşəkkül tapdığını qeyd edir. Ona görə, türk mədəniyyətini, düşüncəsini “ideoloji-mənəvi sistem” [5, s.15] kimi tanınan tanrıçılıqla əlaqələndirmək tutarsızdır. Çünki bu, eposun tək qəhrəman prinsipi ilə uzlaşmır.

Törəyiş dastanlarına – “Boz Qurd dastanları”, “Oğuz kağan dastanı”, “Alp Ər Tonqa dastanı”, “Şu dastanı” “Ərgənək dastanı”, “Köç dastanı”na diqqət yetirəndə görürük ki, onlarda yuxarıda qeyd edilən hər iki xətt izlənilir. Bu da bizə deməyə əsas verir ki, bədii nümunələr mifik təfəkkürü əks etdirən tanrıçılıq və təkallahlığın ideyalarını, az və ya çox dərəcədə, özündə birləşdirir. Ona görə də onları islamdan öncə və sonra kimi də tədqiq etmək olar. Məsələn, “Boz Qurd dastanları” mahiyyət etibarı ilə insanın – türkün təbiətlə vəhdətinə inamının daşıyıcısıdır. Bir neçə variantlı bu dastanların birində oxuyuruq ki, qədim hunsoylu Göytürklər insan və dişi qurddan doğulmuş on uşaqdan biri olan Aşınadan törəmişlər. Əfsanədə göstərilir ki, Aşınanın atası Lin dövləti tərəfindən məğlub edilmiş göytürklərdən yeganə sağ qalmış 10 yaşlı ayaqları kəsilmiş oğlandır. On burada simvolik xarakter də daşıya bilər. Haqlı olaraq B.Ögəl qeyd edir ki, on birlik ifadə edir. Bəlkə də döyüş zamanı on boydan sağ qalmış çarəsiz (şikəst) və zəiflər (uşaqlar və qadınlar) sayəsində toparlanan türk dövlətinə bir işarədir. Doğulmuş on uşaq on boyun yenidən güclənməsini ehtiva edir. II variantda isə düşmən hücumu nəticəsində sağ qalmış qurddan törəmiş İci Nisu Tu Yaz və Qış Tanrılarının qızları ilə olan izdivacdan doğulmuş dördüncü övlad Na Tuliu dədə-baba yurdu Şin dağlarında məskunlaşır və orda artırırlar. Od tapıb insanları soyuqdan xilas etdiyi üçün onu Türkün adlandırırlar. Digər variantda isə Qədim Kun yabqularından birinin çox gözəl iki qızı olur. Bu səbəbdən yabqu onları yalnız Tanrıya layiq bilir və onunla izdivac üçün böyüdür. Nəhayətində, Qurdun simasında gəlmiş Tanrı ilə evlənmədən doğulan Doqquz Oğuzların səsi qurd ulartısına bənzəyir.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Tanrının istəyi ilə göndərilmiş qurd və ya qurd oğlu ilə seçilmiş bakirə qızın izdivacından törəmiş türklər Tanrı-təbiət- insan vəhdətidirlər. Yəni mifik təfəkkürə görə, türk oğlu müqəddəsliyin gücə qovuşmuş şəkildir. Buna başqa bir nümunə də göstərə bilərik: “Oğuz kağan dastanı”nda deyilir ki, günlərin bir günü hamilə qalan Ay kağanın oğlu dünyaya gəlir. Gözləri ala, saçları, qaşları qara bu uşaq digərlərindən fərqli olaraq qırx günə böyüyür. Ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, köksü ayı köksünə oxşayan oğlanın bütün bədənini bütünlüklə tüklə örtülüdür. Bu təsvir də türkün təbiətlə vəhdəti düşüncəsini təsdiq edir və əcdad kultu haqqında məlumat ötürür. Çin tarixi mənbələrində bu təsvir öz təsdiqini tapır: “dıştan görkəmli ve ayrı bir görünüşü vardı. Yüzünün genişliyi, bir ayaktan genişti. Ayrıca

yüzünün rengi də çox kırmızı idi. Gözləri, bir camyuvarlak gibi parlıyordu. Vücudu, yapılış bakımından çok güçlü və (dev gibi) sert görünüşlüydü [3, s.162]. Eyni zamanda, bu, canlıların ruhlarının dövriyyə xüsusiyyətini, totemizmi də göstərir. Lakin sonra oxuyuruq: “*Oğuz bir gün tanrıya yalvararkən göydən bir işıq düşdü. Yüyürüb gördü ki, işığın ortasında gözəl bir qız oturub*” [4, s.34]. Bu parça türk düşüncəsindəki transformasiyanı ehtiva edir. Yaradılışda totemizmin, törəyişdə, xalq kimi formalaşma mərhələsində isə təkallahlığı izləyirik. Tək olan gücün nur içində qız gÖndərməsi bir bədii detal kimi diqqəti çəkir və Tanrının razılığı, göylərin iradəsi olaraq qəbul edilir. Doğulmuş üç oğlan uşağına verilmiş Göy, Ay, Ulduz adları türklərin göy mənşəli olduqlarına işarədir.

Sonra oxuyuruq ki, ova gedən Oğuz göl ortasında bir ağacın koğuşunda oturmuş qıza aşiq olur və onunla evlənir. Bu nikahdan doğulmuş üç oğlana Göy, Dəniz, Yer adları qoyulur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, türk etnik-estetik düşüncəsində onlar göy, su, yeri birləşdirən əcdad obrazlardır. Oğuz kağanın çadırına göydən düşən işıqla yerə göy erkək qurd enir və onu arxası ilə aparır. İtilə qədər bir çox ölkələri, Hind, Suriya, Tanqutu ələ keçirən Oğuz kağana edilmiş kÖməklik də Tanrı tərəfindən seçilmiş olduğunun göstəricisidir. Əsərdə türk tƏfəkküründə yuxuların əhəmiyyəti ilə də rastlaşırıq. Kağanın özünə baş vəzir seçdiyi Uluğ Türük yuxusunda bir qızıl yay, üç gümüş ox görür. Gündoğandan üzü günbatana tərəf yönəlmiş yaydan çıxan üç gümüş ox şimala doğru istiqamət almışdı. Vəzir yuxusunu kağana danışır və qeyd edir: “*Tanrı bütün dünyanı sənin törəmələrinə bağışlasın*” [4, s.35]. Dastandan belə qənaətə gəlmək olar ki, Tanrı özü türk xalqının böyük bir areala yayılmasını, hakim qüvvəyə çevrilməsini istəmişdir.

Bizə yarımçıq gəlib çatmış “Siyenpi dastanı”nda da türklər dolu dənəsindən dünyaya gəlmiş uşağın törəmələri kimi təqdim edilir.

Yuxarıda örnək göstərilmiş yaradılış dastanlarından aydın olur ki, türk xalqı, ümumilikdə, öz soykökü ilə bağlı seçilmiş və məxsusi gÖndəriləyi qənaətindədir. Bu düşüncəni də o, mifik mətnlərə hopdura bilmişdir. Bu gün çoxsaylı türkdilli xalqların olmasına baxmayaraq, onların hamısını bu etnik-estetik düşüncə tərzii, tarix birləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Adji M. Kıpçaklar – Türklərin və Böyük Bozkırın Kadim Tarihi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, - 2002. – 140 s.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı, XII cild, Dastanlar (II kitab), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı: Nurlan, – 2009. – 390 s.
3. Bəhəddin Ögəl. Türk kültürünün gelişme çağları. İstanbul: Güner Print, 1988, 790 s.
4. Bəhəddin Ögəl. Türk mifologiyası. I cild. Bakı: MBM, 2006, 626 s.
5. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı / N.Cəfərov. – Bakı: AzAtaM, –2004, –322 s,
6. Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. Qədim dövr / N.Cəfərov. – Bakı: Çəşioğlu – Azərbaycanda Atatürk mərkəzi, –2006. – 320 s.
7. <https://bextiyartuncay.wordpress.com/2012/03/24/turk-mifoloji-sistemind%C9%99-kosmogenez-v%C9%99-turk-yaradilis-dastanlari/>
8. Qafarlı R. Mifologiya. Altı cildə. İkinci cild. Ritual-mifoloji dünya modeli / R.Qafarlı. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 432 s.

РЕЗЮМЕ СМЫСЛ ЭПОСОВ О ПРОИСХОЖДЕНИИ В ТЮРКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Бабаяева А.Н.

Ключевые слова: фольклор, происхождение, эпос, тюркский, природа, миф

В статье исследованы сведения о происхождении наших предков и народа в древних эпосах общетюркского фольклора и разъяснены смысл и суть того, что они нам передали. В соответствующих случаях проводятся сравнения с эпосом «Kitabi — Дедə Горгуд», наследником древних былин. Они, как и другие турецкие эпосы, представлены как образцы фольклора и приведены примеры по теме. В ходе исследования были изучены научные изыскания ряда авторов и сделан общий вывод.

SUMMARY MEANING OF EPICS ABOUT GENESIS IN TURKISH FOLKLORE

Babayeva A.N.

Key words: folklore, genesis, epic, Turkic, nature, myth

The article deals with the information about the origin of our ancestors and people in the ancient epics of the common Turkic folklore and explains the meaning and essence of what they conveyed to us. In appropriate cases, comparisons are made with the epic "Kitabi – Dede Korkud", the heir to ancient epics. They, like other Turkish epics, are presented as samples of folklore and examples are given on the topic. In the course of the study, the scientific research of a number of authors was studied and a general conclusion was made.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ ƏDƏBİYYATIN ROLU

Babayeva Elza Mülkəsaib qızı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
sema.nur.81@mail.ru

Açar sözlər: ədəbiyyat, ideya, sevgi, insanlıq, gözəllik, ölməzlik, Allah

Ədəbiyyat insanın mənəviyyatını, ruhunu işıqlandıran, ona doğru və yanlış, yaxşı və pisi fərqləndirmək qabiliyyəti aşılaraq incəsənət növüdür. Ərəb mənşəli “ədəb” (ər. ادب) sözündən yaranmış ədəbiyyat tərbiyə, incəlik, gözəl əxlaq mənalarını ifadə edir. Ədəbiyyat şafa verən ən güclü məlhəmdir.

Həyatın anlamı, xeyir və şər haqqında təsəvvür və fikirlər hələ yazılı ədəbiyyat yaranmazdan əvvəl şifahi xalq ədəbiyyatında öz əksini tapmış, dildən-dilə, ağızdan-ağıza düşərək böyük kütlələrə ötürülmüşdür. Digər yaradılmışlardan fərqli olaraq, insana bəxş edilmiş təfəkkür qabiliyyəti onu daim düşünməyə, düşüncələrini digərləri ilə bölüşməyə sövq etmişdir. Qədim mifologiyaların da təməli, kökü ədəbiyyata – hekayələrə, rəvayətlərə - ədəbi mətnlərə söykənir. Mənbəyi yaradana - Allaha dayanan, insana həqiqi mənəvi missiyasını xatırladan, doğru yolu nişan verən müxtəlif xalqların müqəddəs - ilahi kitabları da ədəbi mətnlərlə - hekayələrlə təqdim olunur. Aləmlərin Rəbbi – Tanrı - Allah müxtəlif dövrlərdə göndərilən müqəddəs kitablarda insanları məhz hekayə və rəvayətlərlə islah etməyə, öyrətməyə çalışır. Bəşəriyyətin yüzilliklər boyu yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, mifoloji nağıllar, fərqli dinlərə aid olan hekayələr beynəlxalq aləmdə insanların tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayır, ümumbəşəri dəyərlər formalaşdırır. Hekayə insan şüuruna, insan ruhuna tam uyğun fundamental janr olduğundan, insanlar tərəfindən çox rahat qavranıldığından uzun minilliklər boyu bəşəriyyət bütün antoloji suallarının cavabının həll yolunu hekayə biçimində tapmışdır. Bu hekayələrdə eyni zamanda dərin hikmətlər gizlidir. Və hər bir insan millətindən asılı olmayaraq, bu ədəbi mətnlərdən (İsgəndərin buynuzu, Domokl qılıncı, Prokrüst yatağı, Sizif əməyi, Axillesin dabanı, İsanın, Musanın, Davudun, Əyyubun, Süleymanın, Yusifin hekayələri və s.) bəhrələnir, öz düşüncəsinə, təfəkkürünə uyğun sirlər aşkarlayır, özünü yetişdirir, formalaşır. Dünya ədəbiyyatında hekayə ilə tərbiyənin rolu əvəzsizdir. Ədəbiyyatda hekayənin, təhkiyənin rolu ilə bağlı müxtəlif maraqlı araşdırmalar mövcuddur. Professor Səlahəddin Xəlilov hekayənin insan həyatındakı tərbiyəvi yerindən bəhs edərək yazır: “Tərbiyə problemləri heç də bəzi pedaqogika kitablarında qabardıldığı kimi, atalar sözləri, ibrətamiz fikirlər, hədislər vasitəsilə həll oluna bilməz. İnsan psixikasının, mənəvi aləmin daha dərin qatlarına nüfuz etmək üçün mürəkkəb dramatik təhkiyənin rolu əvəz edilməzdir. İnsanın mahiyyəti, iç üzü, qəlbinin ən dərin güşəsində yerləşərək, gündəlik həyatda üzə çıxmayan həqiqi məni, eqosu məhz gərgin dramatik yaşantılar, sarsıntılar, iztirablar zamanı üzə çıxır. Hər bir insan öz şəxsi həyatında bu anları yaşamaya da bilər. Məhz ədəbiyyat, klassik ədəbi əsərlər insanları bədii obrazların yaşantılarına qoşmaqla, onlara öz qəlblərinin sirlərli-sehrli güşələrinə bələd olmağa, öz Mənlərini psixi səviyyədə, duyğularla ifadə etmək imkanı yaradır.” [3, s.1]

Ədəbiyyat elə bir yaradıcılıq sahəsidir ki, meyvələri incəsənətin bütün sahələrinin inkişafına əvəzsiz töhfələrini verməkdə davam edir. Şeirilər yüzlərlə, minlərlə mahnıların, musiqi əsərlərinin yaranmasına ilham verir, romanlar, povestlər , hekayələr əsasında gözəl filmlər, tamaşalar ərsəyə gətirilir. Eyni zamanda dünya muzeylərini bəzəyən bir çox möhtəşəm rəsm əsərlərinin, monumental heykəltəraşlıq abidələrinin də ilham qaynağı məhz ədəbiyyatdır. Mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişafında bu sənət əsərləri misilsiz rol oynayır, insanlığı qəddarlığa, ədalətsizliyə qarşı barışmazlığa çağırır, mənəvi gözəlliyi görməyə, onu dərk etməyə kömək edir. Ədəbi bədii təfəkkür məntiqi təfəkkürdən fərqli olaraq, Yaradana, təbiətə və insanlığa duyulan ən ülvi hissləri tərənnüm edir, insanın ruhunu, qəlbini, vicdanını saflaşdıraraq cilalayır. Dürüstlük, cəsarət, doğruluq, ədalət, yaxşılıq, gözəllik, vətənpərvərlik kimi təməl anlayışlar da ədəbi nümunələr əsasında bəşər övladına təlqin olunur, onun bir şəxsiyyət kimi yetişməsində, formalaşmasında vacib rol oynayır. Elmi-fəlsəfi ədəbiyyat yalnız müəyyən təfəkkürə sahib bir qrup insan üçün anlaşılıq olduğu halda, bədii ədəbiyyat cəmiyyətin bütün üzvlərini öz dəryasından istədiyi kimi faydalanmağa, bəhrələnməyə dəvət edir.

Bədii ədəbiyyat nümunələrinin beynəlxalq miqyasda, dünya səviyyəsində tanınması, tanınması tərcüməçilərin əməyinin, zəhmətinin bəhrəsidir. Müxtəlif dünya dillərinə tərcümə olunan əsərlərdə yazının orijinallığını qorumaq, yazıçının sətiraltı düşüncə və mesajlarını olduğu kimi oxucuya çatdırmaq olduqca çətin və məsuliyyətli bir işdir. Bədii əsərləri, xüsusilə şeir nümunələrini, nəzm əsərlərini başqa dilə çevirmək tərcüməçidən sözün əsl mənasında böyük ustalıq və məharət tələb edir. Atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr, idiomatik ifadələrlə zəngin olan bu əsərlər tərcüməçidən peşəkar tərcüməçilik qabiliyyətilə

yanaşı, xalqın məişətinə, adət-ənənələrinə, milli koduna, ruhuna yaxından bələd olmağı tələb edir. Tərcüməçi fikri anlayıb təsirli bir şəkildə oxucuya çatdırmağı bacarmalı, yazıçı ilə bir növ yarışa girməlidir.

Hər bir xalqın ən qiymətli sərvəti onun dəyərlərini, ruhunu, milli şüurunu, təsirli bir dillə təqdim etməyi bacaran dahi sənətkarları və onların yaratdığı sənət əsərləridir. Beynəlxalq aləmdə hər bir xalq məhz bu ali dəyərlərini ustalıqla tərənnüm etməyi bacaran usta sənətkarları ilə tanınır. Amma bir xalqın yetişdirdiyi elə dahi sənətkarlar var ki, onlar tək bir xalqın, bir milli mədəniyyətin sərhəddində qalmır, ümumdünya miqyasına çıxır, dünya vətəndaşlığı əldə edir, ümumbəşəri şöhrət qazanır. Öz ölkəsinin, öz xalqının yetişdirməsi olsa da, əsərləri dünyanın əksər dillərinə çevrilir., bütün insanlıq tərəfindən sevilir. Vaxtilə Homerdən bəhs edərkən Belinski yazırdı ki, “İliada” və “Odisseyə” milli yunan əsərləri olmaqla bərabər, eyni zamanda bütün əsrlərə və bütün xalqlara eyni dərəcədə aiddir. [1, s.3] Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında yer alan “Xəmsə”, “Məsnəvi”, “Şahnamə”, “İlahi komediya”, “Dədə qorqud” “Koroğlu” “Hamlet” “Faust”, “Balaca şahzadə” və adları saymaqla bitməyən neçə-neçə sənət nümunələri bunlara misal ola bilər. Bu əsərlərin qəhrəmanları əbədiyaşardır, zaman və məkan çərçivəsinə sığmır, nəcib bəşəri ideyaları bütün insanlığın ümumi sərvəti sayılır. Dünya ədəbiyyatının orta q sərvətinə çevrilmiş bu şah əsərlərindən doğan bədii fikir, bədii ideya doğmalığındandır ki, bu gün Ruminin, Nizaminin, Konfutsinin, Firdovsinin, Ömər Xəyyamın, Şekspirin, Tolstoyun, Cavidin və neçə-neçə dahilərin kəlamları dünyanı dolaşmaqdadır. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, bu gün bir çox dahilərin milli kimliyi, milli mənsubluğu uğrunda mübarizə gedir, əsərlərindən tapılan hər hansı bir əlamətlə bəzi xalqlar onları özəlləşdirməyə, öz torpağının, öz xalqının yetirməsi kimi təqdim etməyə çalışırlar. (Nizami, Rumi və s.)

Bütün dövrlərdə yazıçı və şairlər bir-birlərinin ideyalarından faydalanmışlar. Fransız yazıçısı Viktor Hüqo XIX əsrdə dünya ədəbiyyatının inciləri sırasında yer alan, mükəmməl yaradıcılıq əsəri sayılan “Səfillər” romanını yaradarkən Cəlaləddin Rumi-dən məharətlə bəhrələnmiş, Şərq düşüncəsindən aldığı ideyanı fransız oxucusuna ustalıqla ötürmüşdür. Mənəvi duyğuların tükəndiyi, insanların sərvət ehtirası ilə kor olduğu bir zamanda yazıçı Şərqdən əxz etdiyi sufilik ideologiyası ilə gözlərdəki pərdəni qaldıraraq zehinləri aydınlatmağa çalışmışdır. [5,s.11] Eyni zamanda V. Şekspirin “Romeo və Cülyetta” əsərində Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının ideya elementlərinə rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat mənəvi-əxlaqi dəyərlərin bütüb tükənmək bilməyən nəhəng deposudur. Texnologiyaların mövcud olmadığı dövrlərdən günümüzədək ədəbiyyat dövrlər, mədəniyyətlər arasında bir bağ yaradır, bəşəri dəyərlər formalaşdırır. Mədəni əlaqələrin yaradılmasında, xalqların bir-birini dərk etməsində, qarşılıqlı faydalanmasında müstəsna rol oynayır, münaqişələrin qarşısını alır, insanları sülhə, ədalətə səsləyir.

Ədəbiyyat

1. Homer. İliada. Odisseyə. Bakı, Yazıçı,-1986 s.3
2. Xəlilov, S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik / S.Xəlilov. Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2006.
- 3.Xəlilov,S. Ədəbiyyatla tərbiyə, <https://muhaaz.org/edebiyatla-terbiye-9-edebiyatla-terbiye.html>
4. Viktor Hüqo. Səfillər: [I-II hissələr](#), Bakı: Öndər, 2005

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ В МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Бабаяева Э.М.

Ключевые слова: литература, идея, любовь, человечество, красота, бессмертие, Аллах

Литература – это вид искусства, освещающий человеческий дух и душу и дающий ему возможность различать правильное и неправильное, хорошее и плохое. В то же время литература отражает ценности народа и передает их из поколения в поколение. Священные и божественные книги разных народов также представлены литературными текстами - рассказами. Признание и популяризация образцов художественной литературы в международном масштабе – результат усилий переводчиков. По сути, литература с древних времен была мостом связи между культурами.

SUMMARY

THE ROLE OF LITERATURE IN INTERCULTURAL RELATIONS

Babayeva E.M.

Key words: literature, idea, love, humanity, beauty, immortality, God

Literature is a kind of art that illuminates the human morality and soul, and gives it the opportunity to distinguish right and wrong, good and bad. At the same time, literature reflects the values of the nation and transmits them from generation to generation. The sacred books of various nations are also presented with literary texts - stories. Recognition and promotion of examples of literary fiction on an international scale is the result of translators' efforts. In fact, literature has been a bridge of communication between cultures since ancient times.

SƏMƏD VURĞUN QAZAX ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ

Baxşəliyev Əflatun Şükür oğlu

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
ehmedova_1984@bk.ru

Açar sözlər: məqalə, elmi-nəzəri, bədii irs, tənqidçi, müəllif

Ədəbi əlaqələr müstəvisində Səməd Vurğun və Qazax ədəbiyyatı mövzusu xüsusi bir mərhələ təşkil edir.

1997-ci ilin mart ayının 6-da Respublika Sarayında Səməd Vurğunun 90 illiyi qeyd olunmuşdur. Görkəmli Prezidentimiz Heydər Əliyevin sərəncamı ilə yubiley tədbirinin keçirildiyi ərəfədə hörmətli Prezident Səməd Vurğunun övladları ilə, həyat yoldaşı ilə şairin məzarını ziyarət etmişdir. Bu zaman Ulu Öndərlə yanaşı başqa ölkələrdən gələn ədəbiyyat və incəsənət xadimləri ilə birgə Qazaxıstandan gələn yazıçılar da burada idilər. Dövlətimizin başçısı Səməd Vurğunun 90 illik yubileyində iştirak etmək üçün Bakıya gələn Qazaxıstanın və Qırğızıstanın xalq şairi, Qazaxıstanın Qırğızıstandakı səfiri Muxtar Şaxanov ilə çox səmimi bir söhbət etmişdir.

Ulu Öndər 1997-ci ilin mart ayının 6-da Respublika Sarayında şairin 90 illik yubileyində çox məzmunlu və dəyərli bir nitq söyləmişdir. O, bu nitqində Qazaxıstandan gələn qonaqları da xüsusi olaraq salamlamışdır: “Biz Səməd Vurğunla fəxr edirik. Çox sevindirici haldır ki, biz bu yubileyi dostlarımızla – Türkiyə, Qazaxıstan, Rusiya, Gürcüstan, Dağıstan Respublikalarının nümayəndələri ilə bir yerdə keçiririk. Bu da təbiidir. Buradakı çıxışların hamısı çox səmimidir və Səməd Vurğunu yaradıcılığına, onun qoyduğu irsə böyük hörmət hissi ilə doludur. Burada şəxsi xatirələr də söyləndi”. [1,1]

Səməd Vurğunun Qazaxıstandan olan qələm dostlarının, Qazaxıstan ədəbiyyatşünas-alimlərini ədəbi-tənqidi əsərlərində S.Vurğun irsinin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, böyük Qazax yazıçısı Muxtar Auezov sonsuz bir sevgi ilə Səməd Vurğunu “Şərqi ən tərəqqipərvər rəssamı” [2] kimi xarakterizə etmiş, ona Qazax xalqının ən dərin hisslərini çatdırmışdır. Məşhur Qazax yazıçısı və publisiti, eləcə də böyük ictimai xadimi Anuar Alimcanov Səməd Vurğunu xatırlayarkən fəxrlə belə qeyd edirdi: “Səməd Vurğunu təkcə Azərbaycanda, yaxud Sovet İttifaqında deyil, xarici ölkələrdə tanıyırlar. Mən Ərəb ölkələrinə, İrana və Asiyanın digər ölkələrinə çox səfərlər etməli olmuşam. Sovet ədəbiyyatından söz düşəndə hər yerdə Səməd Vurğunun da şeirini eşitmişəm”. [3]

1940-ci illərdən etibarən bədii və tərcümə sahəsində olduğu kimi, Qazax ədəbiyyatşünaslığında da elmi-nəzəri əsərlərdə yazılmağa başlamışdır. Bu əsərlər Qazaxıstanda dərc olunan “Qazax ədəbiyyatı”, “Sosialistik Kazaxıstan”, “Qırmızı Bayraq”, “Ekipindi”, “Leninçi gənclik” qəzetlərində müntəzəm şəkildə dərc edilmişdir. Şairin şeirlərini tərcümə etməklə yanaşı, ədəbi-nəzəri məqalələr yazıb çap etdirən Kalijan Bekxojin, Qali Ormanov, Safarqali Beqalin, Bizmət Abdulin, Tair Jarokov, Jabbar Omirbekov və başqaları peşəkar tərcüməçi və ədəbiyyatşünas kimi öz elmi fəaliyyətlərini nümayiş etdirmişlər. Görkəmli ədəbiyyatşünas-tənqidçi Sağınqali Seyitov tərəfindən tərtib edilən Səməd Vurğunun “Seçilmiş əsərləri” 1959-cu ildə Almaata şəhərində Qazaxıstan Dövlət nəşriyyatı tərəfindən 5000 tirajla nəşr olunaraq Qazaxıstan oxucularına çatdırılmışdır. Ümumiyyətlə, Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığının öyrənilib xalqa təqdim olunmasında Qazax alimlərinin çox böyük xidmətləri olmuş, qardaş xalqın böyük oğlunun bədii irsini tanımaq baxımından əvəzsiz xidmət göstərmişlər. 1953-cü ildə “Xalq müəllimi” qəzetində dərc edilmiş “Səməd Vurğun” sərəlvhəli məqalə unudulmaz xalq şairinin yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən bir elmi əsərdir. Eyni zamanda Qazax alimi Sağınqali Seyitov “Qazaxıstan müəllimi” qəzetində [4,82] “Səməd Vurğun” başlıqlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Qiymətli və dəyərli bu elmi əsərdə şairin bədii yaradıcılığındakı xarakterik və özünəməxsus cizgilər öz elmi əksini tapmışdır.

Səməd Vurğunun vəfatından bir neçə gün sonra 1956-cı ilin 1 iyun nömrəsində “Qazax ədəbiyyatı” qəzetində S.Vurğunun həyat və yaradıcılığına həsr edilən xüsusi bir məqalə dərc olunmuşdur. [5]

Qazaxıstan Sovet Yazıçılar İttifaqının Rəyasət Heyəti 50 illik yubileyi münasibətilə görkəmli şair Səməd Vurğuna təbrik məktubu da ünvanlamışdır. Təbrik məktubunda Səməd Vurğun keçmiş sovet ədəbiyyatının dəyərli bir ədəbi siması kimi qiymətləndirilir. [6]

1966-cı ildə Sağınqali Seyitovun “Bakı” qəzetində “O bizim fəxrimizdir” məqaləsi rus dilində dərc olunaraq Qazaxıstan oxucularına Qazax aliminin Səməd Vurğunun yaradıcılığı haqqında yeni baxışları çatdırılmışdır. Eləcə də 1976-cı ildə “Sumqayıt Kommunisti” qəzetində Oleq Bortun “Qardaşlığınışığı” məqaləsi rus dilində çap olunaraq oxucuların müzakirəsinə təqdim olunmuşdur. Səməd Vurğun özü də şübhəsiz ki, Qazax ədəbi mühitinə xüsusi önəm vermiş, bu aləmə həmişə diqqət yetirmişdir. Şairin bu ədəbi mühitə mənəvi bağlılığı onun yaradıcılığının qazax ədəbi tənqidinin diqqət mərkəzində olmasının başlıca

səbəbidir. 1997-ci il mart ayının 6-da Respublika Sarayında akedemik Muxtar Şaxanov öz nitqində dövrün ictimai-siyasi fonundan, Azərbaycan ədəbiyyatının kontekstindən çıxış edərək Səməd Vurğun yaradıcılığını xüsusi olaraq orijinal bir tərzdə təhlil və təqdim etmişdir. Bu çıxışda Azərbaycan-Qazax ədəbiyyat və mədəniyyətləri arasındakı qırılmaz əlaqələr, Qazax xalqının Səməd Vurğun yaradıcılığına bağlılığı xüsusi bir yer alır: “Hörmətli prezident, möhtərəm xanımlar və cənablar. Mənim əziz və sevimli azərbaycanlı dostlarım, bu gün mən Qazax xalqından Ulu Azərbaycan xalqına salam gətirmişəm. Qazax ədəbiyyatının klassiki Qabid Musralov bir dəfə mənə belə bir sual verdi: -Türk xaqanlığı nə üçün süquta uğradı? Mən müxtəlif dəlillər gətirdim, amma bunlar onu qane etmədi. Belə olduqda özü cavab verib dedi: - Türk xaqanlığı düşmənlərinə öz qoşunları ilə müqavimət göstərə bilirdi, amma öz mədəniyyətləri ilə onlara qarşı dura bilmədi. Öz həyatında mənəvi mədəniyyətə daima başlıca yer vermiş olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasında həmişə həsəd aparıcı dəyanəti ilə fərqlənmişdir. Buna görə də o, bütün dünyaya bütöv bir sıra parlaq ulduzlar bəxş etmişdir. Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, Axundov və əlbəttə, 90 illik gəncliyini bu gün qeyd etdiyimiz əbədi gənc Səməd Vurğun. Səməd Vurğun türk dilli ədəbiyyatın böyük şairidir. Buna o da sübutdur ki, Səməd Vurğun 100 yaşlı Qazax ağsaqqalı XX-ci əsrin Homeri adlandırılmış Cambul Cabayevin poeziyasını öz ana dilinə tərcümə etmiş, anadan olmasının 100 illiyi bu il qeyd ediləcək böyük Qazax yazıçısı M.Auezovla dostluq etmişdir. Dostluq məhəbbətdən heç də kiçik olmayan bəşəriyyətin çox böyük hədiyyəsidir. Onlar dostluq etməyi bacarır və bizə belə bir vəsiyyət qoyub getmişlər: “Dostluqda zəif olan hər cəhətdən zəifdir, biz Qazaxları, Azərbaycan xalqı ilə dostluq və qohumluq əlaqələri bağlayır. Çünki biz bir kökdən boy atmış budaqlarıq. Hər bir insanın öz doğma anasıyla yanaşı hökmən dörd böyük anasida olmalıdır; Doğma torpaq, ana dili, doğma adətləri və ənənələri, nə qədər acı və kədərli olsa da doğma tarixi. Böyük Səməd Vurğun da bütün ömrünü dörd ananın müdafiəsinə həsr edərək özü də bu nurlu amalın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Nə qədər ki, başı böyük müsibətlər çəkən barlı-bərəkətli Azərbaycan torpağı var, nə qədər ki, böyük Azərbaycan dili var, bu xalqın əsrlərin dərinliklərindən gələn ənənə və adətləri, tarixi yaşayır, bir o qədər də Səməd Vurğun vüqarlı dağ qartal kimi öz nəhəng qanadları ilə doğma mədəniyyətinin səmalarında pərvaz edəcəkdir”. [7,1]

Türk xalqları ədəbiyyatşünaslığında S.Vurğun haqqında bir çox monoqrafiyalar, məqalələr, xatirələr və resenziyalar yazılsa da, Qazax ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan şairinə həsr etdikləri elmi əsərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müxtəlif illərdə müxtəlif ədəbi-tənqidi simalarının qələmə aldıkları elmi əsərlər xırda və iri həcmli olmalarından asılı olmayaraq şairin yaradıcılığına müxtəlif aspektlərdən müraciət etmiş, onun poeziyasının ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini təhlil edərək araşdırmağa nail olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəzeti, 6 mart 1997, s.1
2. <http://www.SamadVurgun.com/az/sözlər.php>.
3. <http://www.SamadVurgun.com/az/sözlər.php>.
4. Səməd Vurğun. “Xalq muqalimi”, 1953, №2, s.82.
5. Səməd Vurğun (Həyat və yaradıcılığı haqqında). “Qazax ədəbiyyatı”, 1956, 1 iyun.
6. Şair Səməd Vurğuna. Qazaxıstan Sovet Yazıçıları İttifaqı Rəyasət Heyətinin təbriki. “Qazax ədəbiyyatı”, 1956, 11 may.
7. “Azərbaycan” qəzeti, 6 mart 1997, s.1
8. Сеитов С. Он-наша гордость «Баку», 1966, 20 мая.

РЕЗЮМЕ

САМЕД ВУРГУН В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ

Бахшалиев А.Ш.

Ключевые слова: статья, научно-теоретические, литературное наследие, критик, автор;

Статья посвящена казахскому ученому, литературоведу Сагингали Сейитову, исследователю творческого наследия Самеда Вургуна. Автор считает С.Сейитова одним из лучших исследователей творчества великого поэта. Особое внимание уделяется статье С.Сейитова «Он наша гордость». Анализируя эту статью, автор подчеркивает ряд научных достижений казахского учёного.

Автор также говорит о том, что С.Сейитов называет С.Вургуна величайшим представителем современной поэзии, высоко ценит его творчество, подчеркивает особенности его поэзии, называет С.Вургуна пламенным поэтом, воспевающим победу нового мира, идущим в ногу современному.

SUMMARY

SAMAD VURGUN IN THE KAZAKH LITERARY ENVIRONMENT

Bakhshaliyev A.Sh.

Keywords: article, scientific-theoretical, artistic heritage, critic, author

In his article "Samad Vurgun in Kazakh literary studies", the researcher evaluates the Kazakh literary critic Sagingali Seyitov as a scholar who is more interested in the artistic heritage of Samad Vurgun. He conducts special research on the article "He is our pride". Scientist Sagingali Seyitov reveals a number of scientific features in his article of the same name.

The author who wrote the article "Samad Vurgun in Kazakh Literary Studies" at the same time considers Sagingali Seyitov as a scholar of literature and considers Samad Vurgun to be a great representative of new poetry and values him highly.

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ AZADLIQ MÜBARİZƏSİNİN FƏRMAN KƏRİMZADƏ YARADICILIĞINDA TƏSVİRİ

Zeynallı Günel Fazil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

gunel185@gmail.com

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, millilik, azadlıq, yazıçı, vətən, xalq

Vətəninə, xalqına bütün varlığı ilə bağlı olan F.Kərimzadə Qərbi Azərbaycanın Vedi rayonunun Böyük Vedi kəndində dünyaya göz açmışdır. O, sözün əsl mənasında vətənpərvər bir yazıçı idi. Onun əsərləri öz milli koloriti, milli özünəməxsusluğu, milli düşüncə tərzilə seçilirdi. Özü də, əsərləri də xalqın ağır-acı taleyinin bir zərrəsinə çevrilən nakam taleli sənətkar uşaqlığını, bütün xatirələrini Vedidə, Ağrı dağında qoyub çıxdı. Yurd həsrəti, el-oba sevgisi, vətən nisgili ömrü boyu onun ürəyində dərd, sağalmaz yara oldu.

*Vedinin yanı dağlar,
Ürəyi, canı dağlar,
Burada bir el var idi,
Siz deyin, hanı, dağlar?*

Bir çox yazıçılar dövrün, ideologiyanın tələblərinə uyğun əsərlər ərsəyə gətirdiyi zaman, Fərman Kərimzadə xalqımızın başı üzərindəki qatı dumanları, zəncirləri yararaq əsl ədəbiyyat nümunələri yaratdı. Sovet hökumətinin ən qüdrətli çağlarında qələmə alınmış "Qarlı aşırım" romanında "Ə, nə hökumət, hansı hökumət? Mən belə hökumət tanımıram!"- ifadələri Kərbalayı İsmayılın dilindən verilsə də, əslində bu F.Kərimzadənin öz şəxsi düşüncələri idi. Romanda Qərbi Azərbaycanın Qarabağlar, Vedi rayonlarının əhalisinin kollektivləşməyə qarşı mübarizəsinin şahidi olur. Romanın aparıcı qəhrəmanı Abbasqulu ağa Şadlinski sülh yolu ilə danışıqlar apararaq rayonun qabaqcıl nümayəndələrini yola gətirməyə çalışsa da, Kərbalayı İsmayıl başda olmaqla əhalinin bir çox qisminin kəskin etirazı ilə qarşılaşır: "– Qarabağlar camaatını da tanıyırlar...Biz kolxoz olmaq istəmirik. Arvadları, qızları bir yorğan altına doldurmayacağıq. Kişi kimi yaşamış, kişi kimi də öləcəyik". [2, 33] Kollektivləşməyə yanaşma baxımından fərqli-fərqli qütblərdə dayansalar da, amma həm Kərbalayı İsmayıl, həm də Abbasqulu ağa milli adət-ənənəyə sadıq, kişilik qürurunu, ləyaqətini qoruyub saxlayan obrazlardır. Kərbalayı İsmayılın bəzi mənfi cəhətləri olsa da belə, amma həyatda namusla, mərd yaşayıb, yeri gələndə elin köməyinə çatıb. Amma onun daşlaşmış mühafizəkarlığını yumşaltmaq, inadını qırmaq imkansızdır: "Vedi camaatının xasiyyətini dəyişmək çox çətin məsələ idi. Tüfəng götürüb illərlə özünü, ailəsini qoruyan adamdan mütilik gözləmək olmazdı". [2, 189] Kərbalayı uzun müddət görmədiyi hadisələrin şahidi olurdu: inqilabçılar kəndə gələrək öz qanunlarını tətbiq edirdilər. Onun evindən xalçasını aparmış, taxılına əl qoymuşdular. Onu saymadan, məsləhətləşmədən dədə-baba torpaqlarını hissə-hissə bölərək kasıblara paylamışdılar. Kərbalayının qiyam qaldırmaqdan, mübarizəyə başlamaqdan savayı bir çıxış yolu qalmamışdı. Abbasqulu bəyin bütün cəhdləri əhəmiyyətsiz oldu. Abbasqulu bəy «topxanan yox, cəhbəxanan yox!» deyərək reallığı açıqlayırsa, Kərbalayı İsmayıl isə «namusumuz, qeyrətimiz var!» cavabı ilə ənənəvi mənəvi dünyagörüşün kommunistlərin təbliğ etdiyi «bərabərçilik» mənəviyyatına müqavimətini əks etdirir. [4, 389]

F.Kərimzadə xalqının başına gətirilən bütün fəlakətlərin kökünü keçmişdə axtarırdı, araşdırırdı. O, Vedibasarın qələmlə savaşı sərkdəsi, bütün ağrı-acını ruhunda daşıyan Ağrı dağı özünü idi. Onun 1988-ci ildə qələmə aldığı "Vedinin yanı dağlar" publisistik yazısı ürək yangısı ilə qələmə alınmış:

*Ağır elləri vardı,
Coşqun selləri vardı,
Pələng qolları vardı,
Bu çay niyə qurudu?*

*Sağı dağ, solu qaya
Kimi salardı saya?
Bəyəm göz dəydi çaya?
Bu çay niyə qurudu?*

1988-ci il Vedinin başının üstünü təzədən qara bUludlar alan zaman yazıcının illərdir ürəyində gəzdirdiyi yurd həsrəti yarası təzədən közərir. Bu ağrılar, müsibətlər onun ürəyinə güc gəlir və mart ayında doğulan yazıçı elə 1989-cu ilin 17 mart tarixində dünyasını dəyişir.

Bütün zamanların fəvqündə dayanan Fərman Kərimzadə öz yurduna, yuvasına – dogma Vedisinə qovuşmadan həyatdan nakam gedir. Amma mən inanıram ki, dövlət başçımız Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yürütdüyü davamlı uğurlu siyasət nəticəsində bizim əzəli və əbədi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycana qovuşacağımız gün elə də uzaqda deyil.

Ədəbiyyat

1. Əmrahov, M. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. Bakı: ADPU, 2009. 371 s.
2. Kərimzadə, F. Seçilmiş əsərləri. III cild. Qarlı aşırım. Bakı, 2004. 367 s.
3. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2016. 796 s.
4. Şərifova, S. Klassiklər və müasirlər söz müstəvisində. Bakı: Elm və Təhsil, 2018. 568 s.

РЕЗЮМЕ

ОПИСАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ ЗА СВОБОДУ В ЗАПАДНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ТВОРЧЕСТВЕ ФАРМАНА КЕРИМЗАДЕ

Зейналлы Г.Ф

Ключевые слова: *Западный Азербайджан, национальность, свобода, писатель, родина, народ*

Ферман Керимзаде, выдающийся писатель и патриот, у которого есть странная параллель между его литературной и личной судьбой, мастерски описал национальный и духовный подъем, опыт, успехи и поражения своего родного народа. Он не избежал участи нашего народа, который столкнулся с трагедией и потрясениями на протяжении веков. В депортации 1948 года Веди и народ Веди стали жертвами коварной армянской политики, подверглись геноциду и оставили неизгладимый след в творчестве и судьбе этого писателя.

SUMMARY

DESCRIPTION OF THE NATIONAL FIGHT FOR FREEDOM IN WESTERN AZERBAIJAN IN THE WORKS OF FARMAN KERIMZADEH

Zeynalli G.F

Keywords: *Western Azerbaijan, nationality, freedom, writer, homeland, people*

Farman Karimzadeh, a prominent writer and patriot, who has a strange parallel between his literary and his personal destiny, has masterfully described the national and spiritual progress, experiences, successes and defeats of his native people. The tragedies and upheavals faced by our people over the centuries did not escape its fate. In the deportation of 1948, Vedi and the people of Vedi became victims of the insidious Armenian policy, were subjected to genocides, and left an indelible mark on the creativity and fate of this writer.

ORTAQ TÜRK ABİDƏSİ SAYILAN “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINA H.ƏLİYEV MÜNASİBƏTİ

Qəhrəmanova Ulduz Fərhad qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
ulduzkahraman1@gmail.com

Açar sözlər: *H.Əliyev, ortaq türk ədəbiyyatı, “Kitabi-Dədə Qorqud”, epos, dastan, Sovet dövrü, YUNESKO*

H.Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna xəlqilik, millilik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, milli məfkurə prizmasından yanaşmışdır. Ulu Öndər bu eposu tarixi ədəbi milli fakt hesab etmişdir. H.Əliyevə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu türk xalqının milli keçmişini, milli kimliyini üzə çıxaran, təsdiqləyən tarixi pasport, tarixi sənəddir. Bu eposla H.Əliyev dünyaya belə bir mesaj vermişdir. Bu abidə sübut edir ki, azərbaycan türkləri çox qədim tarixə malikdir.

H.Əliyev 2000-ci ilin 9 aprel tarixində Respublika sarayında “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyini YUNESKO səviyyəsində ümumdünya mədəniyyət səlnaməsinin bir nümunəsi kimi keçirməklə dünyaya Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixə malik bir xalq olduğunun mesajını vermiş oldu. “Bu gün Azərbaycan xalqı möhtəşəm “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illiyini böyük bayram kimi təntənə ilə qeyd edir. Bu yubiley...bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti olan bir tarixi hadisədir. Bu bizim tarixi köklərimizə, milli ənənələrimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə, mədəniyyətimizə, elimizə, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə olan hörmət, ehtiram bayramıdır” [5, s.41]. Göründüyü kimi, Ulu Öndər H.Əliyevin bu abidənin YUNESKO səviyyəsində tədbirini təşkil etməkdə əsas məqsədi ümumdünyaya, bəşəriyyətə “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan-oğuz türklərinə mənsubluğunun mesajını verməkdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un yubiley tədbirləri elə planlaşdırılmışdır ki, Türk Dövlətlər Birliyinin IV Bakı Zirvə Toplantısı ilə bir məqama düşürdü. Bu toplantı 2000-ci il 8 aprel tarixində keçirildi. Türkdilli Dövlətlər Birliyi Türkiyə Cümhuriyyətinin Lideri Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə yaradılmışdır. 1997-ci il 20 aprel tarixində də Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi haqqında fərman imzalayır. 2000-ci il 9 aprel tarixində isə Respublika sarayında YUNESKO səviyyəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi həyata keçirilir. Bu iş o vaxtkı baş nazirin müavini Elçin Əfəndiyevə həvalə edilmişdir. Həmin gün Azərbaycanın paytaxtı Bakı dədəqorqudşünaslığın paytaxtına çevrilmişdir.

XX əsrin ortalarında Sovet ideologiyası bu dastanı “məşhər ayağına” çəkmişdi. Bu abidəyə feodal təfəkkürün məhsulu damğasını vuraraq zəhmətkeş xalqın düşməni elan etmişdi. Bu damğa adı altında “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu uzun zaman yasaq etdi. Hətta onu öyrənməyə, təhlil etməyə cəhd göstərənlərin taleyi də acınacaqlı oldu. Belə ki Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un nüfuzlu tədqiqatçısı olan Əmin Abid bu eposa həsr olunmuş bir neçə əsər çap etdirdikdən sonra Sovet rejimi tərəfindən əbədi susduruldu. 1950-ci ilin may ayında “Dədə Qorqud”un kobud siyasi səhv olduğu partiya yığıncağında rəsmi elan olundu. Bu rəsmi mövqedən sonra eposun xalqa zidd bir əsər olduğu tezisi irəli sürüldü. Eposa Sovetlər İttifaqı qadağa damğası vurdu.

Sovet dövründə repressiyaya məruz qalmış bu tarixi, mənəvi dəyərimiz H.Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən, YUNESKO səviyyəsində təşkil edilən yubiley tədbiri ilə yeni yetişən gənc nəslin “itən”, “korlaşan” yaddaşını təzələdi, onu kökünə, özünə qaytardı. Bu yubiley tədbiri mənəvi dünyamıza təntənəli qayıdış oldu. Yubiley günlərində (2000-ci ildə) H.Əliyev “Dədə Qorqud” eposunun Drezden kitabxanasında saxlanılan nüsxəsinin surətini almaq istəsə də yubileyə qədər gəlib çata bilmədi. Lakin sonralar 2002-ci ildə Hüseyn Cavidin ev muzeyinin açılış mərasimində H.Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsinin surətini Əlyazmalar Fonduna təhvil verdi. Bununla da H.Əliyev “Dədə Qorqud”u repressiyadan xilas edir və Azərbaycan xalqına geri qaytarır.

Bu yubiley tədbirində iştirak edənlər arasında Türkiyə Cümhuriyyətinin o vaxtkı prezidenti Süleyman Dəmirəl də vardı. Süleyman Dəmirəl bu tədbirdə belə bir təntənəli nitq söyləyir: “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi türk mədəniyyəti tarixinin çoxlu dastanları vardır. Bu dastanlar türk dünyasının bütün övladlarını-qazax, qırğız, özbək, türkmən, azəri qardaşlarımızı, Anadolu türklərini, bir sözlə, böyük türk ailəsini nəzərdə tuturam-birləşdirir, tarix içindəki hekayələrimizi gələcək nəsillərə çatdırır...Öz milli köklərini axtaran bir Türkiyə türkü, bir qazax, bir azərbaycanlı, bir türkmən və ya başqa bir qardaşımız bu əsəri mütaliə etdiyi zaman orada türk birliyini və qardaşlığını görəcəkdir” (5, 50)

O vaxt YUNESKO-nun baş direktoru Koisiro Matsuuran idi. Bu şəxs də tamamilə türk soyundan uzaq biri idi. Koisiro Matsuura da “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu ümumbəşəri mədəniyyətin bir nümunəsi kimi qəbul edir, dastanı “İliada”, “Mahabharata” kimi abidələrlə müqayisə edir və dastanı fəlsəfi əsər hesab edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: “...Belə yubileylərin hazırlanması, keçirilməsi bizim xalqımız üçün, millətimiz üçün olduqca vacibdir və lazımdır. Bunlar...göstərir ki, biz kimik, haradan gəlmişik, haradayıq, hara da gedirik. Biz, beləliklə, özümüzü və varlığımızı, öz milli köklərimizi dərk edirik...Biz fəxr edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi bir abidə bütün türk dilli dövlətlərə mənsub olaraq, eyni zamanda və birinci növbədə Azərbaycan xalqına mənsubdur. Fəxr edirik ki, biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un sahibiyik, onu yaşadacağıq və gələcək nəsillərə daha da böyük töhfələr verəcəyik” [5, s.51-52]

Ulu Öndər Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin YUNESKO çərçivəsində keçirməklə həm bu abidəni dünyaya tanıtdırırdı, həm də dastanın 1300 il yaşı olduğunu vurğulamaqla xalqımızın qədimliyini dünyaya bəyan etdi. Bu yubiley tədbiri Azərbaycan və dünya tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud”un dəqiq və düzgün yaşını da müəyyən etdi. Bəli, bu tipli yubileyləri keçirməklə biz bir xalq olaraq öz milli köklərimizi dərk etdik.

Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: “ “Kitabi-Dədə Qorqud” bizim ana kitabımızdır. Dədə Qorqud bizim Ulu babamızdır, əcdadımızdır. Biz fəxr edirik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi Ulu əcdadımız vardır...“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır. Biz “Kitabi-Dədə Qorqud”un vəsiyyətlərindən bu gün həyatımızda istifadə edərək xalqımızda vətənə məhəbbət, sevgi, sədaqət, vətənpərvərlik hissələrini daha da artırırıq...”Kitabi-Dədə Qorqud” insanları, xalqları sülhə, barışa dəvət edibdir. Bizim xalqımız bu gün “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu vəsiyyətlərinə sadıqdır...Biz Dədə Qorqud yolu ilə gedirik. Biz sülh yolu ilə gedirik” [5, s.322-323]

Ədəbiyyat

1. Qurbanov Af. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsilinin inkişafı, Bakı: Gənclik, 1997
2. Xəlilov B. Heydər Əliyev və mədəni irsimiz, Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Bakı: ADPU, 24 aprel 2003, №3

3. Xəlilov B. Heydər Əliyev və azərbaycanşünaslıq, Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Bakı: ADPU, 10 may 2004-cü il, №2
4. Xəlilov B. Azərbaycan dili: dünən və bu gün, Bakı, 2004

РЕЗЮМЕ
ОТНОШЕНИЕ Г. АЛИЕВА К ЭПОСУ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»,
КОТОРЫЙ СЧИТАЕТСЯ ОБЩЕТЮРКСКИМ ПАМЯТНИКОМ
Кахраманова У.Ф.

Ключевые слова: Г. Алиев, общетюркская литература, «Китаби-Даде Горгуд», эпос, советский период, ЮНЕСКО.

Г.Алиев подошел к эпосу «Китаби-Даде Горгуд» с позиций национализма, азербайджанства, государственности, национальной идеологии. Великий Вождь считал эту эпопею историческим, литературным и национальным фактом. По словам Г.Алиева, эпос «Китаби-Даде Горгуд» является историческим паспортом, историческим документом, раскрывающим и подтверждающим национальное прошлое и национальное самосознание тюркского народа. Этот памятник доказывает, что азербайджанские тюрки имеют очень древнюю историю. Эта историческая и нравственная ценность, репрессированная в советское время, была возрождена юбилейным мероприятием, организованным на уровне ЮНЕСКО по инициативе Г.Алиева, и обновлена «потерянная» и «ослепленная» память молодого поколения, который вернулся к своим корням.

Великий лидер Гейдар Алиев, проведя 1300-летие «Китаби-Даде Горгуд» в рамках ЮНЕСКО, представил миру этот памятник, а подчеркнув, что эпосу 1300 лет, объявил миру древность нашей нации. Это юбилейное событие определило точный и правильный возраст «Китаби-Даде Горгуд» в истории Азербайджана и мира. Проводя такие юбилеи, мы осознавали свои национальные корни как народа.

SUMMARY
H. ALIYEV'S ATTITUDE TO THE "KITABI-DADA GORGUD" EPIC,
WHICH IS CONSIDERED A COMMON TURKISH MONUMENT
Kahramanova U.F.

Key words: H. Aliyev, common Turkish literature, "Kitabi-Dade Gorgud", epic, epic, Soviet period, UNESCO

H. Aliyev approached the epic "Kitabi-Dada Gorgud" from the perspective of nationalism, national identity, Azerbaijaniism, statehood, and national ideology. The Great Leader considered this epic to be a historical, literary and national fact. According to H. Aliyev, the epic "Kitabi-Dade Gorgud" is a historical passport, a historical document that reveals and confirms the national past and national identity of the Turkish people. H. Aliyev gave such a message to the world with this epic. This monument proves that Azerbaijani Turks have a very ancient history. This historical and moral value, which was repressed during the Soviet era, was revived by the jubilee event organized at the level of UNESCO at the initiative of H. Aliyev, and the "lost" and "blinded" memory of the young generation was renewed, and it was returned to its roots. This anniversary event was a solemn return to our spiritual world.

The Great Leader Heydar Aliyev, by holding the 1300th anniversary of "Kitabi-Dade Gorgud" within the framework of UNESCO, introduced this monument to the world, and by emphasizing that the epic is 1300 years old, he declared to the world the antiquity of our nation. This jubilee event determined the exact and correct age of "Kitabi-Dada Gorgud" in the history of Azerbaijan and the world. Yes, by holding such anniversaries, we realized our national roots as a people.

DƏDƏ ÖMƏR RÖVŞƏNİ YARADICILIĞINDA NİZAMİ İDEYALARININ ƏKSI

Paşayeva Aynur Famil qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
aynurfamilgizi@gmail.com

Açar sözlər: Rövşəni, yaradıcılıq, Nizami, ideya, əks

XV əsr mədəni yüksəlişinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı, dövrün ədəbi-fəlsəfi görüşləri yüksək inkişafı ilə nəzəri cəlb edir, yeni imtiyazlar, keyfiyyət və motivlər hesabına daha da zənginləşirdi. Belə ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökümranlığı zamanı Azərbaycanın hüdudları daha da genişlənərək, şimaldan Dərbənd, qərbdən Anadolu, cənubdan İran körfəzinə qədər bütöv bir ərazini əhatə edirdi. Bu dövəmdə Azərbaycan dili həm bir ünsiyyət vasitəsi, həm də şeir, sənət dili olmaq etibarilə bütün ağırlığı öz çiyinə alaraq, mədəni rolunu Yaxın və Orta Şərqdə durmadan artırmağa başladı. Dədə Ömər Rövşəni, Seyid İbrahim Gülşəni, Kişvəri, Həbib, Xəlil, Həqiqi və digər ustad şairlərin yaşayıb yaratdıqları ədəbi-mədəni yüksəliş dövrünü səciyyələndirən əsas faktora çevrildi. Akademik H. Araslının fikrincə, "klassik ədəbi israr ənənələrinə söykənən XV əsr ədəbiyyatında məhəbbət lirikası və fəlsəfi şeir istiqamətverici rol oynayır və Azərbaycan dilində yaranan şeirin artıq Yaxın Şərqdə türk sistemli dillərdə danışan xalqların ədəbiyyatı içərisində görkəmli yer tutduğu məlumdur" [1, s.298-305].

"Aydın Rövşəni ilə başlayan "türki-bəsit" (sadə xalq türkcəsi və xalqa aid məcazlarla divan yazma) akımı" [3, s.296] adlandırılan Dədə Ömər Rövşəninin yaradıcılığı klassik ədəbiyyatla xalq yaradıcılığı

arasında onları birləşdirən bir körpü, qırılmaz bir halqa rolunu oynayır. Onun ədəbi-bədii dil forması istər janr, istərsə də vəzn baxımından klassik ədəbiyyatın bütün tələblərinə cavab verdiyi halda, məzmunca xalqın ruhuna, istəyinə, yaradıcılığına daha yaxındır, ikisinin sintezidir. Şairin ədəbi kimliyinə toxunan Vəsfî Mahir Kocatürk öz tədqiqatında yazır: “Canlı və zəngin bir dilə sahib olan və sənətkarlıq qabiliyyətinə malik olmaqla bərabər, davamlı bir sənətkarlıq qayğısı güdməyən Rövşəni, Fatih dövrünün plastik və zövqperəst şeiri yanında həyat və mənəviyyat zənginliyi göstərməkdədir. Rövşəninin maraqlı tərəfi, dilində və ruhunda xalq xarakterindən gəlmə qəribə bir canlılıq və səmimiyyət tapmaq, anlatdığı hekayə və personajlarda müthiş bir realizm ilə həyata girməsidir” [4, s.284].

Türk tədqiqatçısı Köprülüzadə də Rövşəni yaradıcılığı haqqına fikrini ümumiləşdirərək, “şairin forma, mövzu və məzmun baxımından diqqəti cəlb edən əsərlərini ümumi şəkildə nəzərdən keçirdikdə onun klassik Şərq ədəbiyyatı ilə yanaşı, xalq yaradıcılığından bacarıqla istifadə etdiyini, üstünlüyü sadə xalq dilinə verdiyini, Azəri ləhcəsi ilə yazdığını görürük” [5, s.132]. Şairin əsərlərinin yaşadığı dönmədən etibarən Təbriz, Bərdə, Misir və Anadolunun çeşitli bölgələrində çox sevilərək oxunduğuna toxunan Tavukçu yazır: “bu durum söz konusu eserlerde Eski Anadolu Türkçesi’nin yanı sıra Azeri ve Çağatay lehçelerinin (genellikle ekler seviyyesinde) de, zaman zaman kendini hissettirdiği karışık bir lisanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur” [11, s.44]. Hesab edirik ki, ömrünün böyük hissəsini Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində, son iyirmi beş ilini Təbrizdə yaşayan Dədə Ömər Rövşəninin külliyatının yurd içi və yurd dışındakı kitabxanalarda dəyişik tarixlərdə istinsah edilmiş birçox nüsxələrinin tapılması həm dövr baxımından, həm də yaradıcılığı baxımından insanlar tərəfindən sevilən nüfuzlu bir şeyx, qüdrətli bir sənətkar olduğunu göstərir. Əsərlərin yazı dilinə gəldikdə isə Qordlevsky’nin təbirincə desək, “ümumiyyətlə İranda və Türkiyədə təriqət ədəbiyyatı Osmanlı və Azərbaycan türkcələrinin qarışımından oluşan bir dillə yazılmışdır” [6, s.105].

XV əsr şairlərinin yaratdığı bədii sənət nümunələri yalnız mənzum eşq hekayələrindən ibarət olmayıb, həm də təriqət ədəbiyyatından qaynaqlanan təsəvvüfi, əxlaqi, fəlsəfi görüşlərdən ibarət idi. Humanist ideyaları təbliğ edən Rövşəni öz əsərlərində “dinlər və məzhəblər arasındakı ziddiyyət və ədavəti aradan qaldırmağı, bütün xalqları bir gözdə görməyi, onlara hörmət etməyi fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmağa çalışır” [7, s.10].

Lüğətlərdə “aciz, yazıq, bacarıqsız, zavvalı, fağır adam” mənalarında qeyd olunan *miskin* termini təsəvvüf ədəbiyyatında fərqli mənada işlənmişdir. “Allahın ucalığı, böyüklüyü qarşısında öz varlığının qayğısına qalmayan, kainatın bütün yaradılanlarda Allahın vahidliyini görə bilən adam” mənasında işlənmiş, sufilik təriqətində qazanılan ən yüksək məqam kimi qiymətləndirilmişdir. Haşiyə olaraq qeyd edək ki, XV-XVI əsr Azərbaycan və dünya sufi ədəbiyyatının böyük şairi, övliyası Miskin Abdal təsəvvüfün Şəriət, Təriqət, Mərifət mərhələsindən keçərək, Həqiqət mərhələsinə (Abdallıq) qovuşmuş və “Abdallıq konsepsiyası”na uyğun olaraq “Qırx Abdal” – “Qurxlar piri” dərslərini almış, ona Haqqdan hikmət, fəzilət, kəramət, müqəddəslik, ilahi vergilərə və möcüzələrə sahib olmaq “Ocaq” nazil olmuş, Pir məqamları sayılan “Miskin” və “Abdal” zirvələrinə çatmış və tarixdə məhz bu adları ilə ən yüksək sufi dərəcələrinin vəhdəti ilə tanınmışdır [7, s.9].

Dədə Ömər Rövşəninin də ən çox arzuladığı hal miskinlikdir. Çünki dərvişliyin yolu miskinlikdən keçir və bu yola girən adam ona əngəl olan bütün dünya nemətlərindən, mal-mülkündən əl çəkməli, öz nəfsinə qalib gəlməli, kin və küdurətdən uzaq olmalıdır. Məhz bu baxımdan Dədə Ömər də miskinliyə xüsusi önəm vermişdir:

*İlahi, Rövşəniyi eylə miskin,
Dəmin edib lətifü xubü miskin.
Anun kimi verüb səbrü təhəmmül,
Ver ana daxi təhqiqi-təvəkkül* [8, s.199].

Rövşəninin “Miskinlik kitabı”nın ideya məzmunu, hekayət, nəsihətlər Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndəki ədəbi-fəlsəfi fikrin davamı kimi əxlaqi-didaktik məzmununda qurulmuşdur. Nəsihətamiz hekayələrin hər birində Nizami ideyalarının davamı kimi doğruluq, düzlük, bərabərlik, yaxşılıq, azadlıq, vətənpərvərlik, zəhmətkeşlik və digər müsbət insani keyfiyyətlərə toxunulmuşdur. Rövşəni də Nizami kimi bütün yaradıcılığı boyu insan ləyaqətini hər şeydən uca tutmuş, onun var-dövlət, geyim, yemək əsiri olmasına qarşı çıxmış, pis vərdişlərdən – yaltaqlıq, yalançılıq, əliəyrilik, ikiüzlülükdən uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, əsl insan özündə nəcib keyfiyyətləri tərbiyə və təbliğ etməlidir. Bu baxımdan, Rövşəninin “Miskinlik kitabı” məsnəvisi yazıldığı dövrdən əxlaqi-didaktik keyfiyyətləri, mənəvi aləmi, mənfi və müsbət xüsusiyyətləri aşılayan dərslər kimi də məşhur olmuşdur.

Sözü dünyada hər şeydən üstün və gözəl hesab edən Nizami “az danışmağın gözəlliyi haqqında” ideyası ilə sözü hikmətini, dəyərini, çox danışmağın nöqsanlarını vurğulayır:

*İnci tək sözlər seç az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin* [10, s.49].

Dədə Ömər Rövşəni də bu ideyanın davamı olaraq xalq dilindən gələn “*yerin də qulağı vardır*” ifadəsin işlətməklə ədəbi dilini daha xəlqiləşdirir:

*Az de sözünü, az de, çox söyləmə, sözüm tut,
Çox söyləsə sözi dil, zəhmət verər dəmağə.
Yerin qulağı vardır ahəstə söylə sözün,
Söyləmə baqmayınca sözünü solü sağə* [8, s.393].

“*Az yemək, az danışmaq, az yatmaq*” haqqında nəsihətamiz fikirlərinə Rövşəni sufi görüşlərini də əlavə edərək “*Miskinlik kitabı*”nda geniş yer vermişdir:

*Nədir ola az uyuyub, az yeməkdir,
Deyəndə daxi sözü az deməkdir* [8, s.179].

Qeyd edək ki, təsəvvüf ədəbiyyatında “*riyazətin yemək, uyku, konuşma ve ezalara katlanma* gibi dörd yönü olduğu göstərilir. Ona görə kişi az yeyərək şəhəvtlərini öldürür, az uyuyaraq iradəsini saflaşdırır, az konuşaraq afətlərdən uzaq durur, ezalara katlanaraq da amacına ulaşır” (Gazali, 1989:150). Rövşəni insanları pis vərdişlərdən çəkəndirmək üçün elmi-fəlsəfi görüşləri ilə yanaşı onlara nəsihət verir, acı sonluğu göstərərək, ədəbi-bədii dilini daha da canlı etmək üçün, eyni zamanda, hər kəsin anlayacağı dillə - canlı xalq dilindən seçilmiş ifadələrlə çatdırır:

*Əgər olsan sığır kimi ələfxor,
Olursan tana-toluq kibi key-xor.
Yeməgi az yemək səhhət bağışlar,
Vəli çox yeməsi illət bağışlar* [8, s.180].

“*Yeyib yatmaqla tapmır insan qədir-qiymət*” ideyasını dönə-dönə anlatmağa çalışan Nizaminin həyatını yeyib-yatmaqda keçirənlərə münasibəti Rövşəni yaradıcılığı ilə eyni səsləşir:

*Az ye, çevik, yüngül ol, rahat yaşa hər zaman,
Çox yesən ağırlaşar, min iztirab duyarsan* [10, s.135].

“*Dostunla yalnız dost ol*” ideyası Nizami Gəncəvinin “*Şah və xidmətçi*” hekayəsinin məzmunu “*Miskinlik kitabı*”nda Əli ibn Əbu Talibin möcüzəli dilindən söylənən “*itin on xüsusiyyəti haqqında*” hekayədə öz əksini tapır. Rövşəni hekayədə məsələyə fəlsəfi yanaşaraq, itin yaşaması üçün on xüsusiyyətini bir-bir sadalayır: 1) heç bir malı yoxdur; 2) xalq arasında hörməti yoxdur, hər qapıdan qovarlar; 3) kimsəyə ehtiyacı yoxdur, hər yer ona döşəkdir; 4) bir şey tapmasa, bir arada dinməz yatar, zavallı, ac-üryan gəzər; 5) əgər yiyəsi döysə, ona yemək verməsə də, nə qədər sahibi çıx desə də, yiyəsinin qapısını tərk etməz; 6) yiyəsin tutmayı, düşmənin tutur; 7) başqasına yol verməyib gecə-gündüz yiyəsinin evinin-xanəsinin keşiyini çəkər, ölüncə eşikdən heç getməz; 8) döysən, incitsən, söyüb-söylənsən də, işi dinməməkdir; 9) yiyəsi ona yeməyə nə versə də, qane edir; 10) o ölsə, kimsə sonu gəldi deyə bir şey arzulamaz, kimsə onu miras etməz, onunçün ahü-fəğan etməz. Dədə Ömər Rövşəniyə görə, bu on dənə xüsusiyyətdən birinə sahib olanlar mərifət sahibi olurlar. Sonluğu şair özünəməxsus tərzdə müqayisələr etməklə, eyni zamanda, sədaqətlik, cəfəkeşlik, vəfadarlıq kimi insani keyfiyyətləri yüksək qiymətlədirərək, əxlaqi-didaktiv notlarla fikrini yekunlaşdırır:

*Gər ola bir kişidə bu sifətlər,
Bitər əlbəttə anda mərifətlər* [8, s.196].

Beləliklə, Dədə Ömər Rövşəninin yaradıcılığında, ən əsas, “*Miskinlik kitabı*”ndakı hekayələrin hər biri ayrı-ayrılıqda Nizami ideyalarından qaynaqlanaraq, nəsihətamiz bir fikir üzərində qurulmuşdur. Araşdırma zamanı məlum olur ki, əxlaqi-didaktik məzmunlu bu hekayələrdə doğruluq, düzgünlük, saflıq, zəhmətkeşlik, mehribanlıq, ədalətlik, mərdlik, qorxmazlıq, azadlıq kimi yüksək insani keyfiyyətləri təbliğ olunur. Şair bütün yaradıcılığı boyu insan varlığının, ləyaqətinin hər şeydən uca tutmağa, insanları vər-dövlət, yemək-içmək əsiri olmamağa, nəfslərinə qalib gəlməyə, ikiüzlülük, yalançılıq, oğurluq, yaltaqlıq kimi pis vərdişlərdən uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. Böyüyə hörmək, kiçiyə qayğı, həqiqət uğrunda canından keçməyi bacarmaq, irqindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq hamını eyni gözdə görmək kimi klassik Şərq ədəbiyyatındakı ənənəvi baxışlardan qaynaqlanan Rövşəninin fəlsəfi-nəsihətamiz, əxlaqi-didaktik yaradıcılıq konsepsiyası bu gün də diqqəti cəlb etməkdə, eyni zamanda, aktuallığını qorumaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Araslı Həmid. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, c.I., Bakı:Elm, 1960.
2. Gazali İmam. *İhyâu 'ulûmid-Dîn* (çev. Ahmet Serdaroğlu). İstanbul: Bedir Yayınevi, 1989.
3. Kabaklı A., Türk ədəbiyyatı, c. II, İstanbul, Yönet matbaası, 1968.

4. Kocatürk V.M. Türk edebiyatı tarihi. Ankara, Edebiyyat yayınevi, 1964
5. Köprülüzade M.F. Karakoyunlular və Akkoyunlular devri, İslam ansiklopedisi (Azəri maddesi), c.II, İslam, Milli Eğitim Basımevi, 1970.
6. Qordlevsky V. A. “Karakoyunlu (Maku Hanlığı’na Bir Geziden Derlenmiş Bilgiler)”, Çeviri, sunuş ve eklemeler: Namiq Musalı, *Alevi-Bektaşî Kültür Enstitüsü Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2011, Sayı: 4, s.83-125.
7. Miskin Abdal –Şəfəvilərin böyük ideoloqu, sufi şeyx(şeyrləri və dastanları) . Bakı, 2018.
8. Musayeva A. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar (2 cilddə). Icild, Bakı: Nurlan, 2003.
9. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Elm, 1960.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.
11. Tavukçu O. K. Dede Ömer Rüşenî Hayatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkitli Metni (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2000.

**РЕЗИОМЕ
ОТРАЖЕНИЕ ИДЕЙ НИЗАМИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЕДЕ ОМАРА РОВШАНИ**

Пашаева А.Ф.

Ключевые слова: Ровшан, творчество, Низами, идея, рефлексия.

Работа выдающегося представителя средневековой тюркской литературы Дада Омара Ровшани очень важна с точки зрения изучения истории развития азербайджанского литературного языка XV века. Помимо мистических взглядов, его работы содержат моральные и дидактические идеи, которые перекликаются с идеями Низами, а также критические замечания, отпугивающие людей. Художественный талант поэта вдохновлялся традициями устного фольклора и классической поэзии и созрел вместе с ними. В нашей статье на примерах исследуется связь Дада Омара Ровшани с идеями Низами. Считается целесообразным влияние идеологии Низами на определение литературной позиции Ровшани.

**SUMMARY
REFLECTION OF NIZAMI 'S IDEAS IN THE WORKS OF DEDE OMAR ROVSHAN AND**

Pashayeva A.F.

Key words: Rovshan, creativity, Nizami, idea, reflection.

The work of the outstanding representative of medieval Turkic literature Dada Omar Rovshani is very important from the point of view of studying the history of the development of the Azerbaijani literary language of the 15th century. In addition to mystical views, his works contain moral and didactic ideas that overlap with the ideas of Nizami, as well as critical remarks that scare people away. The poet's artistic talent was inspired by the traditions of oral folklore and classical poetry and matured with them. Our article explores the connection between Dada Omar Rovshani and the ideas of Nizami using examples. The influence of Nizami's ideology on the determination of Rovshani's literary position is considered expedient.

ANARIN “AĞ QOÇ, QARA QOÇ” ƏSƏRİNDƏ UTOPIK VƏ ANTIUTOPIK MƏQAMLAR

Muradlı Ə.M.

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
muradliesmet007@gmail.com*

Açar sözlər: Məlik Məmməd nağılı, xeyir, şəər, utopiya, vətənpərvərlik, sevgi, ailə, azadlıq, istiqlal, tarix, zona, ayrılıq, birlik, qorxu, köləlik, yalan.

Utopiya və antiutopiya anlayışı dünya ədəbiyyatında müraciət olunan maraqlı metodlardandır. Bu mövzuda çox məşhur, aktual əsərlər yazılmışdır. Utopiya — yunan dilində gerçək həyatda mövcud olmayan mükəmməl məkan ifadə edən anlayışdır.

Bu terminin etimologiyası da maraqlıdır. Belə ki, bu ad XVI əsrin ingilis filosofu Tomas Morun 1516-cı ildə yazdığı “Utopiya” adlı əsərindəki obrazın adından götürülmüşdür, hansı ki, o əsərdə haqqında danışılan cəmiyyəti qurmuşdur.

Hərfi mənası isə “pis məkan ” demək olan distopiya adından göründüyü kimi utopiyanın əksidir. Bu növ əsərlərdə arzuolunmaz bir cəmiyyət təsvir edilir. Antiutopiya , həmçinin distopiya və ya kakotopiya — yazıçı pis və ya qorxulu hesab etdiyi bir toplumun, idarəetmənin təsvirini verir. Antiutopiya termini Qərbdə XIX əsrdən etibarən istifadə olunmağa başlayıb. Antiutopiya sözü Glenn Neqli və Maks Patrikin tərəfindən 1952-ci ildə nəşr edilmiş “Utopiyanın axtarışında” əsərində ədəbi janr kimi işlənmişdir. Bundan başqa Kampanellanın “Günəş şəhəri” əsəri də utopikdir. Müasir dövrümüzdə elm, texnologiya bildiyimiz kimi çox inkişaf etmişdir. Amma texnoloji kəşflər bəzən ağılasığmaz dərəcədə pis fəaliyyətlər üçün istifadə olunur. Müharibələrdəki öldürücü silahlar, atom bombaları və s. Buna misaldır.

Azərbaycan ədəbiyyatında dediyimiz kimi bu janra müraciət olunub və çox maraqlı əsərlər yazılıb. Anar məhz bu janrda gözəl əsər yaradan, görkəmli yazıçımızdır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, xalq yazıçısı Anarın 2003-cü ildə qələmə aldığı utopik və antiutopik nağıllardan ibarət olan “Ağ qoç, qara qoç” əsəri də bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, bu əsər öz janrına, üslubuna, kompozisiyasına görə müasir ədəbiyyatımızda tamamilə yeni, orijinal bir əsərdir. Həmçinin bunu da qeyd edim ki, bu əsər dünya ədəbiyyatında hər iki janrın, yəni, utopiya və antiutopiyanın birləşməsindən, vəhdətindən yaranan ilk əsərdir.

Əsərin adı diqqətimi çox cəlb etmişdi. “Ağ qoç, qara qoç” mənə Məlikməmmədin nağılını xatırlamışdı. Və səhifələri çevirib, girişini oxuduqda təxminimin düz olduğunu görmüşdüm. Yazıçı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəmiz olan bu nağılın süjetindən istifadə etmişdir. Əsər iki hissədən, utopik və antiutopik nağıllardan ibarətdir. Amma bu hissələr bir-birinin davamı deyil, iki müstəqil, fərqli zaman kəsiyində baş verə biləcək hadisələrdir. Elə əsərin adı da simvolik xarakter daşıyır. Bildiyimiz kimi ağ rəng hər sahədə saflığın, xeyrin, yaxşılığın təəcəssümü, qara rəng isə küdurətin, şərin, pisliliyin, göstəricisi olub. Bu əsərdə də belədir. Ümumiyyətlə, Anar xalqına, millətinə sadıq, vətəninə çox sevən vətənpərvər sənətkardır. Və biz bunu onun bütün əsərlərində olduğu kimi bu əsərdə də görürük.

UTOPIYADAN REALLIĞA

Birinci nağıl Məlikməmmədin nağılından bu epigrafla başlayır “*O vaxt döyüşə-döyüşə iki qoç gələcək: Biri ağ, biri qara. Ağ qoç qara qoçu qovacaq. Onda atıl min ağ qoçun belinə. Ağ qoçun belinə minən kimi işıqlı dünyaya çıxacaqsan. Qara qoça minsən, qaranlıq dünyaya düşəcəksən*” (səh.5)

Yəni, Anarın qəhrəmanı sanki ağ qoçun belinə adlayıb və birinci nağılda baş verənlər işıqlı, xeyirli əməllərin təsviridir. Baş qəhrəmanın adı da məşhur nağıl qəhrəmanımızla eyniləşdirilən, onun müasiri Məlik Məmmədlidir. İlk cümlələri oxuyandan sonra məlum olur ki, Məlik Məmmədli çox vətənpərvər biridir. Bu hissə onda o dərəcə güclüdür ki, o hər səhər tezdən saat qurur ki, himn oxunanda ayaq üstə olsun. Sonrakı sətirlər məni daha da təəcəbləndirir. Sən demə, Azərbaycan öz qədim torpaqlarını birləşdirib, indi onun sərhədləri Dəmirqapı Dərbənddən Həmədanacan, Qazaxdan Qəzvinəçən uzanır və bu torpaqlarda da milyonlarca insan eynilə Məlik kimi himnimiz qürurla dinləyir. Məlik Məmmədli Çağdaş Radio-Tv kanalında fəaliyyət göstərən məşhur jurnalistdir. Məlum olur ki, Azərbaycanda Novruz bayramı qeyd olunur. Qeyd etmişdim ki, Anar çox vətənpərvər, tarixi türk keçmişinə bağlı biridir. Və bu hissədə Anarın bu sevgisi hər sətirdə, hər cümlədə hiss olunur. Belə ki, hər bir obyektin, küçənin, restoranın və s. Türkçülüyümüzlə, milli kimliyimizlə, tariximizlə, mədəniyyətimizlə bağlıdır. Hətta televiziya kanallarının adları da buna misaldır, məsələn, “Turan”, “Ulduz”, “Hilal”, “Novruz”, “Xəzər”, “Abşeron”, “Araz” və s.

Daha sonra siyasi partiyaların fəaliyyəti də diqqətimi cəlb etdi. Deməli, 5 partiyadan ikisi sağ yönli, ikisi solyönli, biri isə bitərəf mərkəzçi partiyadır. Və onların tək amalı vətənin azadlığı, xalqın rifahıdır.

Məliyin ailəsinə gəldikdə isə onun Burla adında bir qızı, Beyrək adında oğlu, Aypəri adında həyat yoldaşı var. Bəli övladlarının adı qədim türk eposumuz Dədə Qorqud obrazlarının adıdır, milli adlardır. Burada Anarın Kitabı-Dədə Qorqud sevgisi, onun da övladlarına Oğuz adları Günel və Tural qoyması yadıma düşdü. Amma Məlik bu bayramı ailəsindən uzaqda qeyd edir. Çünki Beyrək Şuşada, Aypəri Təbrizdə, Burla Kərkükdədir. Bəli, bəli Şuşada...

Prospektlərdən birinin Cənublu azadlıq fədaisi Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin adını daşması qürurvericidir. Digər maraqlı məqam qərribə məhəllə adlarıyla bağlıdır. Məlik bu yerləri gəzir, dolaşır. Bakının gözəl, ən son dəblə tikilmiş, bəzədilmiş bulvarını, restoranlarını dolaşır. Ən çox bəyəndiyi yer isə Qarabağ bulvarında yerləşən Dirəniş abidəsi idi. Burada 11-ci Qızıl Ordunun gülləbaran etdiyi 20 Yanvar qurbanlarının xatirə kompleksi var. Araz bulvarında 3 böyük Səlcuq hökmdarı Sultan Toğrul, Alp Arslan və Məlik şahın heykəlləri ucalır. Güney və Quzey Azərbaycanın istiqlal mübarizəsinin 6 obeliski – Tikili daşı ucalırdı. Nə vaxtsa o tayı bu tayı bir olan Azərbaycanda... Bunlar Məşrutə obeliski Səttarxana həsr olunan, Cümhuriyyət obeliski, Xiyabani hərəkəti, 21 Azər obeliski və Xudafərin-Qovuşma obeliski. Aşıqlar bulvarı da çox maraqlı təşkil olunub. Aşıq Ələsgərin məşhur “Çərşənbə günündə çeşmə başında” şeirindəki qız və aşıq obrazları yaradılıb. Əbülfəz Elçibəy prospekti də vurğulanır. Bu da onu göstərir ki, əsərdə xalqını, millətini sevən heç bir tarixi şəxsiyyətimiz yaddan çıxmayıb. Qədim Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş tarixi şəxsiyyətlərimiz Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoynlu, Nəriman Nərimanovun, Seyid Cəfər Pişəvərinin nəşləri xaricdən gətirilib. Hətta Nəsimi və Füzulinin nəşləri də uzun danışıqlardan sonra doğma yurddadır. Bakıda Novruz qeyd olunur. Məliyin kanalı çox gözəl çıxış hazırlayıb. Hamı ağ atlı oğlanın atla çapa-çapa odu aparmasını gözləyir. Bir sözlə, Birinci nağıldakı Azərbaycanda hər şey nağıllarda olduğu kimi çox gözəldir, o qədər gözəldir ki, şairlər kədərli şeylər yazanda səmimi alınmır, xalqın rifah halı çox yüksəkdir. Bu nağılın sonunda Məlik fəlsəfi düşüncələrə dalır. Ölümü fikirləşir. Bu qədər xoşbəxt olmağın səbəbini düşünür. Bədbəxt olmağa bir səbəb görmür. Bədbəxt yoxdur, amma hamı xoşbəxtdimi? O bu xoşbəxtliyi hər zaman əllərində saxlaya bilməyəcəklərindən ehtiyat edir. Ona görə də

xalqımız ayıq-sayıq olub qan bahasına qazanılan azadlığı qorunalıdır, ehtiyatlı olmalıdır ki, ağ qoçun belindən düşməsin.

Birinci nağıl nə qədər könlümüzü oxşayırsa, ikinci nağıl da o qədər sarsıdır bizi. İkinci hissə antiutopik tərzdə yazılıb. İkinci hissə də Məlikməmmədin nağılından bu epiqrafla başlayır: *“Bir də gördü ki, ağ qoçnan qara qoç budu, döyüşə-döyüşə gəlir. Məlikməmməd o saat sıçrayıb ağ qoçun belinə mindi. Amma ağ qoç bunu qara qoçun belinə tulladı. Qara qoç da Məlikməmmədi götürüb qaranlıq dünyaya apardı.”*[s. 53]

Bəli, artıq bu hissədə Azərbaycanın qaranlıq dünyası təsvir olunur. Əsərin qəhrəmanı Məlik birinci nağıldakı kimi himn səsinə yox əzan səsinə oyanır. Onun doğma vətəninin azadlıq rəmzi olan himnini susdurublar. Özü isə doğma yurddan uzaqdır. Azərbaycan 3 zonaya bölünüb, 3 bir-birindən fərqli, bir-birinə düşmən zonaya. Birinci Zona BEHİŞTİ BADİ-KÜBƏ, İkinci Zona BAKI KOMMUNASI, Üçüncü Zona BAKU SİTİ adlanırdı. Nəinki Vətən hətta Məlikin ailəsi də ayrılıb, zonalara bölünüb, hərəsi bir diyardadır. Məlik özü isə Türkiyədə yaşamaq məcburiyyətində qalıb. Və hər addımı izlənilib. Heç ailəsinin sağ qalıb-qalmadığını da bilmirdi. Bir gün onun yanında işləyən Ərxan ona xəbər gətirir. Ona hər 3 zonaya səyahət edə biləcək ilk jurnalist ola biləcəyini deyir və ailəsindən xəbər verir. Məlik hər 3 zonanın ortaq aeroportu olan DKD-yə gedir. Bunun açması elə zonaların məğzini açır- din, kommuna, demokratiya.

Badi-Kübədə hilallı yaşıl bayraq dalğalanırdı. Burada Məliyin hər addımını İmamqulu adlı bələdçi güdür. Yolda məftil diblərində olan it leşlərini və o taydakıların gəlməsinin qarşısını almaq üçün elektrikli məftillər gördü. İsmailiyə binasının yandırıldığı, Əlyazmalar İnstitutunun dağıldığı, Filarmoniyanın Cümə məscidi olduğunun şahidi olur və sarsılır. Digər sarsıntı isə Aypəriylə, daha doğrusu, indi dəyişib Mahrux olan arvadıyla görüşdə yaşayır. Aypəri şəriətlə kəbin kəsdirmədikləri üçün neçə illik ərini naməhrəm, övladlarını isə mürtəd adlandırır. Rəssam olan Aypəri şəkil çəkmək günah olduğu üçün xəttat işləyir. Məlik bayramınız mübarək, deyib onları təbrik edəndə, onun hər addımını izləyən İmamqulu, Novruz yox Həzrət Əlinin taxta çıxdığı gün olduğunu qeyd edir. İmamqulu rəqs, mahnı və muğamı şeytan əməlləri hesab edir. Axırda Aypərinin gizlicə dediklərindən məlum olur ki, burada əhalinin rifahı heç də yaxşı deyil, insanlar od götürüb yemək bişirmək üçün Yanardağa gedirlər. Aypəri də burda olan vəziyyətdən, hər şeydən ümidini üzüb, belə yaşamağa məcburdur. Onların bu ayrılığı həqiqətən çox təsirli idi. Halbuki, İmamqulu burada vəziyyətin yaxşı olduğunu israr edirdi.

İmamqulu: *Bəlkə, gərək oldu, xırda-xuruşdur. Dilənçiyə verərsiz.*

-Burada dilənçi var ki? - Məlik istehzasıyla sanki qisasını alırdı.

İmamqulu qorxmuş halda: *Əlbətməkin, yoxdur, - dedi, - qurmızılının tərəfinə keçəndə lazım olar, deyirlər, orda addımbaşı dilənçilər düzülüb.*

-Orda məgər sizin pullar keçərlidir? İmamqulu çaşıb qalmışdı, nə deyəcəyini bilmirdi. [səh. 83]

Sərhəddin o tayında da vəziyyət heç də fərqli deyildi. Məliyin ilk gördüyü bina Nizami muzeyi idi. Binanın şərq üslubu dəyişdirilmiş, şairlərimizin yerində Engels, Lenin, Stalin kimilərin heykəli düzülmüşdü. Nizaminin heykəlinin yerində isə qara eynəkli Marat dayanırdı. Meydanın adı MARAT MEYDANI, küçənin adı isə MARAT QARAGÖZOV adlanırdı. Hətta Mart ayının da adı dəyişdirilib MARAT olmuşdu. Məlum olur ki, ölkəni Marat, Telman Qaraxanov kimi qanında azərbaycanlı qanı olan, amma rüşvətxor, şöhrətpərəst, nankor, xalqa, vətənə biganə məmurlar idarə edir. Məliyi oğlu Beyrəyin adının Borisə dəyişdirilməsi də mat qoyur. Bunun səbəbi bu adın türkçülüklə bağlı olmasıdır.

Məlikin oğlu ilə görüşündə də bir çox maraqlı məqamların üstü açılır. Bakı Kommunasında qara eynəkli Maratı sanki bütələşdiriblər, onu canlı görünələr çox az olsa da, hamı onu tərifləyir, qüdrətindən, əzəmətindən danışır. Hər yerdə onun at belində, kitab oxuyarkən, əlində silah olan şəkilləri var. Halbuki onun heç silahdan, kitabdən xəbəri yoxdur, xarici görünüşü də şişirdildiyi kimi deyil. Bu Marat obrazını “1984” romanındakı Böyük qardaş adlandırılan rəhbərə çox bənzətdim. O da, insanları sıxıntıda saxlayır, onların hər hərəkətini izləyir, qara eynək taxır, bu mənada insanlar onu ancaq tərifləməlidirlər, o hətta düşüncələri də oxuyur və insanların bütün şəxsi həyatları, azadlıqları məhv olub, robotlaşdırlar. Məlik Maratın gözü çaş olduğu üçün qara eynək taxdığını eşitmişdi. Beyrək buna cavab olaraq *“çaş zad deyil yoldaş Marat, intəhası gözlərini qan tutub, o qədər adam qırıb ki, heç kəsin gözünə dik baxa bilmir”*. (səh. 98) Burdan da Beyrəyin onun haqqında olan fikrini öyrənirik. Atasının belə açıq danışmasına qorxdu. Amma oğlunun dediyindən məlum oldu ki, işçilər, insanlar savadsızdır. Burda Beyrəkdən başqa texnikadan başı çıxan yoxdur. Təhsil alanlar isə, Borisləşdirilən Beyrəyin dediyi kimi *“komissarlıqda işləyənlərin balaları”* idi. Hətta Marat özü də heç nə bilmir: *“Əvvəl baş qırxdı, indi də baş kəsir”* [səh. 99] Beyrəyin bu dedikləri Marat kimilərinin iç üzünü açır, insanlar isə qorxusundan səsinə çıxara bilmir. Əksinə, Maratın şəninə şüarlar deyilir, onun haqqında cild-cild kitablar yazılırdı. İşləyənlərin hər biri eynən Marat kimi qara eynəkdə, boz kitəldə idi. Bu yalnız yoldaş Maratla həmrəylik nişanəsi idi. Marat haqda Beyrəyin bu dedikləri də diqqətimi cəlb etdi, o hazırkı vəziyyətdən narazıdır, keçmişin, öz vətəninin həsrətini çəkir və hər şeyin belə olmasında atasının da günahkar olduğunu bu sözlərlə bildirir *“-Deyirsən, nə təqsirin var? Bəs bütün bu*

illər hardaydın? Ailəm dediyindən xəbər vardı?”(səh. 100) O təkəcə atasını yox, ölkəsinin bütün ziyalılarını günahkar bilir. “*Sən ölkənin tanınmış jurnalisti idin, görmürdün ki, hadisələr hansı məcrada gedir?*” [səh.101] Ata isə əlindən gələni etdiyini amma onun sözünün keçmədiyini bildirir. Burada bəlkə də həqiqətən Beyrək düz deyir. Çünki, ölkənin aqibəti onun ziyalisindən, müdrik insanından asılıdır. Onlar belə məsələlərdə xalqı oyatmalı, tarixini, azadlığını qorumağa səsləməlidir.

Bu hissədə də məlum olur ki, Qarabağ məsələsi də “birdəfəlik həll olunub”. Ermənistan ərazisindəki Atom stansiyasında olan partlayışa görə o ərazilər artıq insanlar üçün yaşanılmazdır... Çox təəssüf ki, digər sarsıdıcı məqam isə Mingəçevir bəndinin partladılması idi. Məlik bundan çox sarsılmışdı. Həqiqətən xalqımız üçün bundan böyük faciə, müsibət ola bilməzdi. Beyrək burdan çıxışın bircə yolunu görür, o da “O dünya”... – “*Belə-belə işlər, ata...*” [səh.104] Oğul doğma atasına ilk dəfə ata deyir. Çox təsirlidir həqiqətən. Ölkələr, şəhərlər arası sərhəd bir tərəfə, insanlar öz can parçalarından da ayrı düşüb ailə arasında keçilməz sərhəd yaranıb. Beyrək bəzi kitabları saxlaya bilmiş, Sabiri, Cəlil Məmmədquluzadəni oxuyur.

Qaraxanovla növbəti söhbətdə onun dediklərinə görə ən böyük düşmənimiz imperalizm, pantürkizmdir. Məlik də ora sionizm, panislamizm, buddizm, katolisizm, protestantizm, parlemantarizm, modernizm, feminizm... Və s. Əlavə etdi, təbii ki, onun kinayəsini Qaraxanov hiss etmədi. Ata-oğul arasındakı növbəti təsirləndiyim hissə ayrılmazdan əvvəlki bu dialoq idi.

“*Bir dəqiqə eynəklərini çıxar, - dedi, - gözlərini görmək istəyirəm, bəlkə daha heç vaxt görə bilmədim.*” Beyrək son olaraq Türkiyədə insanların necə yaşadığını soruşur. Məliyin cavabı – “*İnsan kimi*” olur. [səh. 108]

Üçüncü zona Bakı Sitidir. Burada biz Məliyin qızı Burlanın timsalında ordakı yaşayışla tanış oluruq. Orada Burlalar Buraya, Fizulilər Filə çevrilib. Yazıçı və sənətkarların əvəzində barlarda brik-brak edən Cəhcəh Canlar dilimizi korlayıb, boş söz yığımından ibarət, mənasız qafiyə yığımını sənət əsəri hesab edirlər. Bir zamanlar ədəbiyyat müəllimi olan Burla isə indi rəqqasəlik edib bədəni hesabına ulduza çevrilib. Atasıyla çox səmimi görüşürlər. Onu köhnə evlərinin əvəzində tikdirdiyi möhtəşəm villasına aparır. Axşam barda baş verən dəhşətləri, çılğın gəncləri görən Məlik başını götürüb qaçır. O qarşısına çıxan qoca kişidən dənizin yerini soruşur. Məlum olur ki, dəniz heç bir zonada yoxdur. “*Dənizin altını bölüblər, içini, üstünü bölüblər, kirli, mazutlu sahilləri kimə lazımdır?* [səh.134] Şəhərin bütün kanalizasiyası Xəzərə axır. Məliyi pul qarşılığı dənizə gətirən eynəkli kişi bir vaxt yazıçı imiş... Əsərin sonunda Məliyin keçirdiyi hisslər, daxili təlatümləri, ruhi sarsıntıları oxucuya dərin təsir edir. O özünə hansı ölümün daha rahat olacağını fikirləşir, ölüm indi onun üçün yeganə çıxış yoludur. “*Ölüm çarəsizliyin çarəsiymiş. Çıxılmazlıqdan yeganə çıxış.*” Amma, necə deyirlər, hər gecənin bir işıqlı sabahı, hər çətinliyin bir çarəsi var. Bəzən çarəsiz, çıxılmaz görünən hadisədə, ümitsizlikdə bir işıq yolu olur. Məliyin dadına da özünü Zümrüd quşu adlandıran Ərxan çatır. Ərxan həqiqətən də Zümrüd quşudurmu? Bəlkə də hə. Əsərdə onun Məliyə çox kömək etdiyinin şahidi oluruq. Əfsanəvi Zümrüd quşu bizə yenə Məlikməmmədin nağılından məlumdur. Ərxan Məliyə ağ qoçu qara qoçdan, yəni, xeyri şərdən seçməyin lazımlığını başa salır. Hələ nağıl bitməyib, göydən 3 alma düşməyib. Məlik: “*Çoxdan düşüb 3 alma, dedi və kədərli əlavə etdi: -Özü də hərəsi bir Zonaya.*” [səh.139] Uzaqdan qoçlar döyüşə-döyüşə gəlir. Məliyin hələ də ağ qoçun belinə sıçrayıb işıqlı dünyaya çıxmaq şansı var. Ərxan onu ümidləndirir. Məlik ağ qoça tərəf addımlayır. Və sənətkar aqibəti, sonluğu oxucunun xəyal qüvvəsinə buraxır. Ümid yeri qoyur.

Ayrı-ayrı zonalarda baş verən müsibətlər isə bizi ayrıca sarsıdır. Din adı altında insanları xurafatda saxlamaq, səriştəsiz ölkə rəhbərlərinin bacarıqsızlığı, ancaq pul yığıb, özlərini “mədh etdirmələri”, həmçinin, özlərini şair hesab edən, şeirləri sadəcə mənasız qafiyə yığımından ibarət olan, dilimizi korlayan şəxslər, mədəniyyət və mentalitetin korlanması və s. bütün bunlar açıq-aydın gözlərimiz önünə sərilir. Bunların baş verməməsi üçün isə hər bir Azərbaycan vətəndaşı əlindən gələni etməli, milli birlik nümayiş etdirməli, keçmişin ağır günlərini unutmamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Anar. Ağ qoç, qara qoç (utopik və antiutopik nağıllar). Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2022, 144 s.
2. Paşayeva A. “AĞ”la” “QARA”nın Ziddiyyəti” 09.04.2012 <https://yarpaq.az/az/agla-qaranin-ziddiyyeti>
3. Gülxani P. “Anarın Ağ qoç, qara qoç əsəri”. https://gulxani.net/ag_qoc_qara_qoc.htm
4. Hüseyinzadə Z. “Sosial elmlərin güzgüdə əksi: utopiya və anantiutopiya” 06.05.2020 <https://azlogos.eu/sosial-elml%C9%99rin-guzgud%C9%99-%C9%99ksi-utopiya-v%C9%99-antiutopiya/>

РЕЗЮМЕ
УТОПИЧЕСКИЕ И АНТИУТОПИЧЕСКИЕ МОМЕНТЫ В "БЕЛОМ БАРАНЕ, ЧЕРНОМ БАРАНЕ" АНАРА
Мурадлы А.М.

Ключевые слова: сказка о Малик Мамеде, добро, зло, утопия, патриотизм, любовь, семья, свобода, независимость, история, зона, разделение, единство, страх, рабство, ложь.

Автором «Белого барана, черного барана» является известный азербайджанский писатель Анар. Это произведение – первое в мире произведение, созданное на стыке утопического и антиутопического методов. Книга написана по мотивам сказки Маликмаммеда. Он состоит из двух сказок. Белый баран представляет мир света, а черный баран представляет тьму.

В своем первом рассказе автор описывает все наши независимые, развитые, освобожденные земли, весь Азербайджан. Здесь все счастливы. Баку украшен по последней моде. Главный герой Малик – очень патриотичный персонаж. Его семья привязана к земле, как и он сам.

Второй сюжет показывает Азербайджан, который потерял свою независимость и был разделен на 3 зоны. Семья главного героя Малика тоже разбросана по трем направлениям. Первая зона – Бехешти Бади-Куба, которой правят религиозные люди, вторая зона – Бакинская коммуна, которой правят коммунисты, и третья зона — город Баку, которым якобы правит демократия. В этих зонах люди несчастны. Нарушаются права и свободы каждого. Основная идея произведения – защитить национальное единство, не забывать наше прошлое и историю. Нация должна защищать свою свободу.

SUMMARY
UTOPIAN AND ANTIUTOPIC MOMENTS IN ANAR'S "WHITE RAM, BLACK RAM"
Muradli A.M.

Key words: tale of Malik Muhammad, good, evil, utopia, patriotism, love, family, freedom, independence, history, zone, division, unity, fear, slavery, lie.

The author of “White ram, black ram” is the well-known Azerbaijani writer Anar. This work is the first work in the world created from the combination of utopian and anti-utopian methods. The book was written based on the motifs of Malikmammad’s tale. It consists of two tales. The white ram represents the world of light, and the black ram represents darkness.

In his first story, the author describes all our independent, developed, liberated lands, the whole of Azerbaijan. Everyone is happy here. Baku is decorated with the latest fashion. The main character Malik is a very patriotic character. His family is tied to the land like him.

The second story shows Azerbaijan, which lost its independence and was divided into 3 zones. The main character Malik’s family is also scattered in 3 directions. The first zone is Beheshti Badi -Kube, which is ruled by religious people, the second zone is Baku commune, which is ruled by communists, and the third zone is the city of Baku, which is supposedly ruled by democracy. People are unhappy in these zones. Everyone’s rights and freedoms are violated. The main idea of the work is to protect national unity, not to forget our past and history. The nation must protect its freedom.

C. CABBARLININ “QIZ QALASI” POEMASININ GIZLI QATLARI

Mədətov Fərhad Kamal oğlu
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Leyla.Mammadaliyeva@au.edu.az

Açar sözlər: “Qız qalası”, Qantəmir, Ey dan ulduzu, Durna, sovet imperiyası

C. Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yetirdiyi nadir şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətini hərətlə qarşılayan və ona bütün varlığı ilə xidmət edənlərdən biri də o olmuşdur. Ölkəmiz Sovet imperiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra bunula barışa bilməyən C. Cabbarlının gizli fəaliyyətinə görə həbs olunması, daha sonra ciddi senzura nəzarəti onun xalqa olan məhəbbətinə kölgə sala bilmədi. Yüksək sənətkarlıq məharəti onun dayağına çevrildi. Bu zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığın, demək olar ki, hamısının mayasını milli-azadlıq iddiaları təşkil edir. Bu cəhətdən onun məşhur “Ey Dan ulduzu” və “Ana” şeirləri öz dərin tutumu ilə diqqəti cəlb edir. C. Cabbarlı birinci şeirdə Dan ulduzunu səhərin-simvolik mənada isə azadlığın müjdəçisi kimi mənalandırmış, İmperiyanın ilk illərində fikirlərini, dolayısı yolla da olsa, ifadə etməyə nail olmuşdur. Xalqın arzularını, dərini, kədərini özünükü bilən şair azadlıq uğrunda çarpışarkən, “uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən kor olmaq” həddinə çatdığı bir zamanda birdən ona elə gəlir ki, axtardığını tapmışdır. Bu Romanovlar sülaləsinin süqutundan sonra geniş təbliğ olunan kommünizm ideologiyası idi ki, bunun vasitəsilə xalqımızı yağlı azadlıq vədləri ilə aldaraq müstəqilliyini əlindən almağa çalışırdılar. Ədib bu hiylələri belə əks etdirir:

*Öksüz taleyim tək gecikdin nədən?
Karvanqıran doğdu görünmədin sən,
Oxşatdım, yanıldım, könül verdim mən
Bilmədən vuruldum, ey Dan ulduzu! [1, s.74]*

Karvanqıran Dan ulduzuna bənzəsə də, ondan fərqli olaraq, axşamdan bir qədər keçdikdən sonra doğur. Qədim zamanlarda onu Dan ulduzu zənn edib yola düşən karvan səhrada istiqamətini itirərək qırılır... Ədib bu bənddə Azərbaycanın azadlıq uğrunda mübarizə apararkən yaranmaqda olan Sovet imperiyası tərəfindən belə bir tora düşə biləcəyini yada salır, lakin ümidini də itirmir, “hər addımda bir kola tuş gəlsə” də, nəyahət, azadlığa qovuşmasına- Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına ürəkdən sevinir:

*Büsbütün yorUlub gücdən düşərkən,
Bir ulduz parladı uzaq üfüqdən.
Bu görünən səndin, artıq gəldin sən,
Axır səni buldum, ey Dan ulduzu!* [1, s.74]

Bu fikirlərin davamına S. Vurğun yaradıcılığında da rast gəlmək olar. O, “Komsomol poeması”nda istər komsomolçuları, istər sə də, bəyləri faciələrə düşər edən bir olkənin süqutuna inanır, lakin günahsız axıdılmış qanlara acıyırdı:

*BULudlar dağılır uzaqda lay-lay,
Yenə öz yerində yuvarlanır ay.
Fəqət nə Cəlal var, nə də ki Humay* [3, s.85]

Göründüyü kimi hər iki bənddə azadlığın uzaqda da olsa, mümkünlüyünə inam ifadə olunmuşdur. Birində bu Dan ulduzunun, digərində isə “bULudların dağılması və ayın üzə şıxması” kimi rəmzlərlə əks olunmuşdur.

“Ana” şeirində böyük sənətkar ana sevgisinin möhtəşəmliyini, ulviyyətini bədii boyalarla əks etdirmişdir. Bu yüksək sevgini bütün incəliklərinə qədər göstərmək üçün şair təzadlardan məharətlə istifadə etmişdir. Əvvəlcə şeirdə lirik qəhrəmanın həyatda çox güclü qüvvələr qarşısında baş əyməyən məğrur bir obrazı canlanır. Lakin sonra məlum olur ki, o, “zəif bir vücut”, yəni ana qarşısında hər an rahib kimi itaət etməyə, hər cür əzab-əziyyətlərə qatlaşmağa hazırdır:

*Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edərəm, bəzmi-istirahətdir !* [1, s.45]

C. Cabbarlı yaradıcılığında “Qız qalası” (1922-1923) poemasının xüsusi mövqeyi var. Zamanla bağlı olaraq Sovet dönməində ədəbi tənqiddə daha çox əsərin üst qatlarına toxunulmuşdur. Bu isə əsərin ideyasının açılmasına maneələr törətmiş, müxtəlif ziddiyyətli fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Şairin məqsədi Sovet imperiyasının qəsbkarlıq siyasətini, işğal etdiyi ölkələrdəki xalqların dinini, adət-ənənəsini, mədəniyyətini taptalamağı, xalqın qeyrətli oğul və qızlarının bu haqsızlıqlara ciddi müqavimətlərini əks etdirmək idi. Əsər haqqında 1944-cü ildə məqalə yazmış M. Arif poemanı yüksək qiymətləndirmiş, poemanın bu xüsusiyyətlərinə üstüörtülü münasibət bildirmişdir: “Cabbarlı sanki o qantəmirələr və durnalar dünyasını, o qüvvətli hiss və ehtiras sahiblərini, öz istəkləri uğrunda heç bir müqavimətin qarşısında durmayan, öz namusunu qorumaq üçün ölümü cəsarətlə qarşılayan insanları... həqir simalara qarşı qoyur” [4, s. 313].

M. Arif tarixi mövzuda yazılmış romantik səpkili bu poemadakı müasirliyi, xüsusilə insan psixologiyalarının reallığını nəzərdən qaçırmır.

Əsər yazılana qədər tarixlər şahidi olan Qız qalası haqqında xalq arasında çoxlu rəvayətlər, əfsanələr mövcud idi. Bunlardan birini C. Cabbarlı da yada sair: Abşeron xanının Bakı xanının qızını oğluna almaq istəmiş, o isə buna razı olmamış və qızını qorumaq üçün həmin qalanı inşa etdirmişdi. Əslində isə qalanın quruluşu onun hərbi məqsədlər üçün tikildiyini açıq-aşkar sübut edir.

Poemada Qız qalası namus, ismət, istiqlalıyyət və müstəqillik məkanı, xüsusilə Xalq Cümhuriyyətinin rəmzi kimi diqqəti cəlb edir. Qalanın may ayında inşasına başlanması və iki ildən sonra aprelin sonunda yekunlaşması fikirlərin dəqiqləşməsinə imkan verir:

*İki illik əzabdan sonra
Su içində bu dik bina bitmiş;
...İştə son gün ki, bu bina bitmiş,
Yenə axşam mayıs...sevimli bahar.* [1, s.189-190]

Şeirin sonuncu misrasındakı qalanın yekunlaşma tarixini şair diqqəti sovet senzurasının nəzərlərindən yayındırmaq üçün maraqlı bir formada ifadə edir. Tarixi həqiqətə uyğun olaraq Xalq Cümhuriyyətinin aprelin 28-də suqut etdiyini əsərdə əks etdirmək, onsuz da dövlətin gözündə çox qorxulu görünən, bir neçə dəfə həbs olunmuş C. Cabbarlı, ən yaxşı halda Sibirin dəhşətli şaxtaları və ağlagəlməyən daha nələr gözləyirdi. Ona görə də o, aprel sözünün “əvəzedicisi” olan “axşam mayıs” deməklə vəziyyətdən çıxır.

Bakı xanı Qantəmir “Qız qalası” poemasının baş qəhrəmanlarından biridir. Əsərdə deyildiyi kimi, o, altı yüz il əvvəl yaşamışdır. Bu dövrdə indiki Rusiya Federasiyasının ərazisinin böyük bir hissəsi qədim türklərin ana vətənləri və möhtəşəm imperiyalarından ibarət idi. Təsədüfi deyildir ki, Rusiya prezidenti V. Putin Almaniyadakı müsahibəsi zamanı demişdir ki, axtarsan məlum olar ki, rusların böyük bir qisminin damarlarından türk qanı axır. Bu haqda tarixçi alim Ə. Ələkbərovun “Rus xaqanlığının-dövlətinin mənşəyi haqqında” (Sosial bilgilər: “Bilgi dərgisi” seriyası, Bakı, 2000, №3) məqaləsində qədim rus səlnamələrinə və

tarixi faktlara əsaslanaraq rusların qıpçaqlardan yaranmasını əsaslandırır. Görünür, bu faktlar C. Cabbarlıya tanış imiş. O, Qantəmiri türk oğlu kimi təqdim edərkən, simvolik mənada Rus imperiyası və onun varisi olan Sovet hökumətinin rüsvayçı əməllərinə-işğalçılıq siyasətinə işarə etmişdir. Cabbarlı yaradıcılığının əlçatmazlığı, bir də burasındadır ki, o sözü lakonok bir formada işlədir, bəzən böyük bir aləmi bir zərrədə yüksək sənətkarlıqla yerləşdirə bilir. O, turklərin qəhrəmanlıq tarixinin, şərəfli keçmişinin yasaq edilərək xalqdan gizlədildiyi bir zamanda Qantəmiri türk oğlu adlandırması bu qaranlıq tarixə proyektor kimi işıq saçır. Bu “türk oğlu” ifadəsi ilə Cabbarlı həm də əsərini kodlaşdıraraq zamanın quduzlaşmış pəncəsindən yayına bilmiş, milli azadlıq ideyalarını əhatəli şəkildə ifadə edə bilmişdir.

C.Cabbarlı Durnanın ziddiyyətli psixoloji hallar keçirməsini təsvir edir. O bununla Çar rusiyasının devrilməsindən sonra Azərbaycanda yaranmış qeyri-sabit vəziyyəti, insanlarda bir tərəfdən milli-müstəqillik arzularının reallaşmasına inamın çoxalmasını, digər tərəfdən daxili və xarici siyasi çarpışmalar nəticəsində yaranmış ümitsizliyi əks etdirmişdir:

*Gülüyor, ağlıyor deyil bəlli,
İnliyor, dinliyor çətin həlli!
İri, süzgün, qara kömür gözlər
Bu üfüqlərdə, ax, nələr gözlər?!
Keçmişin bu işıqlı ulduzunun,
Allah, allah bu gündoğuş qızının
Nələr etmiş xəyalını məğşuş,
O ayıqdırmı, yoxsa bir bihuş?! [1, s.174]*

Durnaya qayıqla yaxınlaşan sevgilisi ona qovuşmaq arzusunu bildirir. Lakin yox cavabı alan oğlan özünü “Kaspidə boğur”. Oğlanın gəmi ilə gəlməsi, onun ölümü də metaforik qatlara malikdir. Bundan bir az sonra Durnanın problemləri daha da çoxalır. Atasını Qantəmirmə ona sevgi-məhəbbət elan edir. Oxucunu ən çox çaşdıran, məntiqsiz görünən məqamlardan biri də Qantəmirmənin bu iyrenc təklifidir. Bu addımı əvvəlcə Durna da birmənalı şəkildə dəf etmir, hətta Qantəmirmə söz də verir. Xan bunu onun yadına salır:

*-Durna... artıq bu sözlərin yersiz.
Sən unutdunmu? Bağda verdin söz...
Mən də, eşqim də suçluyuq bəlkə,
Andı qırmaq yaqışmayır türkə. [1, s.192]*

Tərəddüd içində çarpınan Durna bu sözlərin həqiqət olduğunu təsdiqləyir. Lakin indiki halda o, Qantəmirmənin daxili aləminə baş vuraraq onun “qadınçı bir sima” olduğunu yəqin edir. Onun hədələrinə -“Ya bu gün öl və ya ki, təslim ol!” etinasız yanaşır, belə cavablandırır:

*-Andı qırmaq yaqışmayır türkə,
Kib bilir, mən alışıqanam bəlkə.
Ona söz verdim öncə, son döndüm,
Eşqə yandım, sonda həp söndüm.
Sənin eşqində bir zaman varkən,
İncə bir duyğu, incə bir mənə.
Qantemir, indi sən nəsən, nəçisən?
Adi bir ər, qadınçı bir sima.
İkiillik öz izzirabımdan,
Anladım mən nədir dəyərli həyat. [1, s.193]*

Durnanın bu cavabları ilk baxışda psixoloji cəhətdən çox mürəkkəb təsir bağışladığından bəzən əsərə marağı azaltmışdır. Bunun da əsas səbəbi poemanın zahiri mənasının daha çox ön plana çəkilməsidir. Doğrudur, Qantəmirməni tənqid etmək üçün əsərdə kifayət qədər material tapmaq mümkündür. Yuxarıdakı dialoqların zahiri mənasına fikir verdikdə Durnanın da hərəkətlərində müsbət xüsusyyətlərlə birlikdə, həm də mənfi çalarların olması nəzərdən qaçmır.

S. Vurğun 1944-cü ildə yazdığı “Bakının dastanı” poemasında “Qız Qalası” əsərinin daxili qatlarına işarə edərək yazırdı:

*Bakı, Bakı! Üstündəki bu səmanın
Bir əvəzi varmı görün bu cahanda?
...Camalından ilham alar bütün aləm.
Hələ bizim Qız Qalası! O, vüqarla,
Əzəmətlə ucalmışdır mavi göyə!
...O heykəlin surətini çəkdi bir gün
Cabbarlının məndən böyük söz qüdrəti.
...Nədir bizim şəhərdəki gözəl bahar,
Mavi dəniz... Zümrüd səma... Azad insan! [2, s.42-43]*

Bu parşalar Cabbarlının qayəsini ilə həmahəng səslənir. Birinci və sonuncu misralarda Xalq Cümhuriyyətinin rəmzi olan bayrağımız xatırlanır. Bakının üstündəki səmanın rənginə geniş yer verilməsi; “səma – çəmən, ulduzları çiçək-çiçək”, “mavi dəniz... Zümrüd səma... Azad insan!” –deyə vurğulanması milli bayrağın əlamətlərini –rənglərini və səkkizguşəli ulduzu ortaya qoymuş olur. Bütüb bunlar bir daha “Qız Qalası” əsərinin məzmun və ideyasının dəqiqləşməsinə yardımçı olur.

Ədəbiyyat

1. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 328 səh.
2. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri, 2cildə, II cild, Azərnəşr, Bakı, 1976
3. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri.5 cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 424 səh.
4. Arif M. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, Bakı, 1968, səh.313
5. Ələkbərovun Ə. “Rus xaqanlığının-dövlətinin mənşəyi haqqında” // Sosial bilgilər: “Bilgi dərgisi” seriyası, Bakı, 2000, №3/

РЕЗЮМЕ

СКРЫТЫЕ ПЛАСТЫ ПОЭМЫ ДЖ. ДЖАББАРЛИ «ДЕВИЧЬЯ БАШНЯ»

Мадатов Ф.К.

Ключевые слова: «Гыз галасы» («Девичья башня»), Гантемир, Полярная звезда, советская империя

В статье Джафара Джаббарлы «Гайные пласты поэмы «Гыз галасы» (Девичья башня)» с большим мастерством и в кодированной форме были разоблачены коварные проделки коммунистической идеологии. Это очевидно и в поэтическом творчестве Дж.Джаббарлы и в его поэме «Гыз галасы» («Девичья башня»). Чтобы избавиться от преследований, поэму «Гыз галасы» писатель представил как символ Народного Правительства. Объявление любви отца к своей дочери было осмыслено как оккупирование Азербайджана советской империей.

SUMMARY

THE HIDDEN LAYERS OF J. JABBARLI'S POEM "GIZ GALASI".

Madatov F.K.

Key words: “Giz galasi”, “A star of dawn”, Grane, Soviet Empire

In the article “The hidden layers of Jafar Jabbarli’s “Maiden Tower” poem exposes the insidious workings of communists ideology with great skills and in a codified manner. This manifests itself both in Jafar Jabbarli’s poetry and poems. In order to escape literary persecution wrote is as a symbol of the Peoples Republic. Father’s Declaration of love to his daughter was interpreted as the occupation of Azerbaijan by the Soviet Empire.

RƏSUL RZA POEZİYASINDA AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN TALEYİ

Cümənov Dəyanət Almas oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

cumanov73@mail.ru

Açar sözlər: Rəsul Rza, Qarabağ, Şuşa, Xankəndi, azərbaycançılıq

Araşdırmalar qəti şəkildə onu deməyə əsas verir ki, vahid Azərbaycan ideyası, azərbaycançılıq və türkcülük Rəsul Rza ədəbi şəxsiyyətinin əsas cizgisidir. Ustad şairin ədəbi-ictimai fəaliyyətində 1940-cı illərdən “görünməyə başlamış” bu kontekst, əsasən, 1950-ci illərin ortalarından 60 və 70-ci illər də daxil olmaqla poeziya yaradıcılığı ilə əlaqəli və paralel, vüsətli inkişaf dinamikası keçmişdir. Faktlara xronoloji ardıcılıqla yanaşsaq, 1937-ci ildə “Təbrizli dostuma” şeirini yazan Rəsul Rzanın “Hilal” poeması (1943) şairin Cənubi Azərbaycan təəssüratlarının bədii ifadəsinə çevrilmiş, 1945-46-cı ildə redaktoru olduğu və Bakıda ərəb qrafikası ilə çıxmış “Azərbaycan” jurnalında Güneydəki milli-azadlıq mücadiləsinə kömək edən tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət, dil və başqa milli taleyüklü sahələrlə bağlı məqalələr çap etdirmiş, Azərbaycan SSR Kinematografiya naziri (1946–1949) olduğu zaman (Ona qədər də 1942-46-cı illərdə Bakı kinostudiyasının müdiri və kinematografiya idarəsinin rəisi olmuşdur.) qadağalara rast gələn tammətrajlı sənədli “Arazın o tayında” (1947) filminə yol açmışdır. Sənədli filmə 1945-1946-cı illərdə Güney Azərbaycanda baş verən hadisələr: Şeyx Xiyabani, Səttarxan, Bağır xan, Pişəvəri, Qulam Yəhya kimi tarixi şəxslərin fəaliyyəti fonunda xalqın azadlıq mübarizəsi, demokratik hərəkət alqışlanır, ekranda göstərilən Araz çayı, Savalan dağı, tarixi əhəmiyyətli memarlıq abidələri və qayaüstü rəsmlər isə alt qatda milli-ictimai şüurda bütöv Azərbaycan obrazını və ideyasını “qılgılcımlandırdı”. Bunlar filmin qadağalara rast gəlməsinin səbəbləri idi və “mən kökümlə bu torpağa bağlıyam” deyən Rəsul Rza şəxsiyyəti təzyiqlərə baxmadan azərbaycançılıq ruhunu əks etdirən belə filmləri ictimaiyyətə təqdim etməklə Vətənçilik, vahid Azərbaycan

ideyasını həyata keçirirdi. Prof Y.Axundlu təsdiqləyir ki, “Həmin illərdə “Fətəli xan”, “Arşın mal kimi” geniş şöhrət tapmış filmlərin çəkilməsində də Rəsul Rzanın xidmətləri olmuşdur. Onun belə fəaliyyəti çoxlarına xoş gəlmirdi, ədibə qarşı tənqidi mövqe davam edirdi. Onu bu dəfə də vəzifəsindən uzaqlaşdırdılar. Lakin onun istedadına sədd çəkə bilmədilər” [6, s.183].

1950-ci illərin ortalarında erməni millətçiləri tərəfindən Naxçıvan ərazisinin Ermənistanın tərkibinə verilməsi məsələsi qaldırılan ərəfədə Rəsul Rza Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının növbəti səyyar plenumunun məhz Naxçıvanda keçirilməsini təklif etmişdir. 1958-ci ildə Naxçıvanda keçirilən plenumda Naxçıvanı “Şərqi qapısı”, “Azərbaycan tarixinin canlı şahidi” adlandıran şairin “Naxçıvan qədim Azərbaycan torpağıdır” tezis ilə cəsarətli çıxışı Yerevanda əks-səda doğurmuş, Moskva-Yerevan erməni birliyinin “qara siyahı”sına düşmüş, bununla da Rəsul Rzaya qarşı “millətçi”, “Azərbaycan və erməni xalqlarının qardaşlığını istəməyən” və b. ittihamların əsası qoyulmuşdur. Rəsul Rza həmin tarixi məruzəsində bu torpağın tarix və mədəniyyəti ilə bağlı hələ yaxın dövrlərə aid Əbubəkr Əcəmi, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi, B.Kəngərli kimi bu torpağın milli-mənəvi dəyərlərinin və varlığının göstəricisi olan imzaların Azərbaycan türkləri olmasını böyük fəxrlə söyləmiş, tarixi keçmişimizin memarlıq atributu Möminə xatun türbəsindən söz açmış və qətiyyətlə bildirmişdir: “Naxçıvan haqqında ayrı-ayrı vətən xainlərinin, xalq düşmənlərinin yürütdükləri fikirləri də xatırlamalıyıq. ... daşnaqlar “Böyük Ermənistan” iddiaları ilə qonşu xalqların doğma torpaqlarına diş qıcadıb... çirkin arzularını həyata keçirməyə hazır idilər... Naxçıvan Sovet Azərbaycanının sərhədləri qızıl xətlə cızılmış, azad torpaqlarında yerləşən qədim Azərbaycan yeridir. Belə fitnəkarlara xalqlarımızın (Azərbaycan və erməni xalqları nəzərdə tutulur – D.Cümənov) gur səsi ilə deyirik: Ağalar, sizin bu xam xəyallarınız heç bir zaman baş tutmayacaqdır. Doğma yurdumuzun qədim bir parçası olan Naxçıvan Sovet Azərbaycanının ayrılmaz bir hissəsidir. Onun hər qarış torpağı bizim üçün müqəddəsdir” [Bax: 1, s. 137-138].

Kərkük, Mosul, Ərbil, Bağdad və Təbriz kimi Azərbaycan-türk torpaqlarının tarixi taleyi və faciəsi Rəsul Rza poeziyasında (“Ərk qalası” (1958), “Təbrizin yolları” (1959), “Kür-Araz” (1961), “Aşıq Yanıqlının bayatıları” (1961-64), “Təbrizim mənim” (1964), “Söz ver mənə” (1964), “Yaralı Kərkükün bu günlü xoyrat və maniləri” (1980) və b.), publisist yazılarında və məqalələrində (“Uzaq ellərin yaxın töhfələri” (1961) və b.) əksini tapmışdır. Qarabağın (bütövlükdə Azərbaycanın!) taleyindən, gələcəkdə ola biləcək torpaq-yurd itkisindən, bir sözlə, ermənilərin məkrli planlarından xəbər verən və ciddi ictimai-siyasi notları olan “Qarabağ - baba yurdum” şeirlər silsiləsində R.Rza Qarabağ torpaqları haqqında “əcəl zəngi” çalmış, şair xalqımızı, rəsmi dairələri vaxtında xəbərdar etmişdir. “Tonqal yerində çiçək” (1968), “Sənin andın” (1970), “Daş üstü” (1970), “Bulaq suyu” (1970), “Piri babanın bağı” (1970) və b. şeirlərin yer aldığı bu silsilənin başlıca tezis və son misraları “Vətən” adlı doğma yurddan /Püşk olarmı? /Pay olarmı?” olan “Şuşam mənim” (1980) şeiri ilə yekunlaşmışdır. Onun poeziyasına və şəxsiyyətinə böyük məhəbbət bəsləyən azadlıq şairi Xəlil Rza ustad şairin fəaliyyətini “möcüzə-tükənməzlik-qəhrəmanlıq” üçbucağı kimi qiymətləndirmişdir: “Sənətkar və qəhrəman ömrü. Onun haqqında ən münasib və ən dürüst sözü axtarıram. Min-min sözün içindən biri cingildəyir: Möcüzə! Bəli, Rəsul Rza möcüzə idi, deyirəm. Hansı cəhətdən yanaşsanız, möcüzə idi: şair kimi, şəxsiyyət kimi. Möcüzə idi və möcüzə olaraq qalır... Rəsul Rza şeirində qəhrəmanlıq, tükənməzlik, möcüzə birləşir və buna görə həmin əsərlərə səni dönə-dönə qayıtmağa vadar edir” [4, s. 5, 8].

R.Rzanın “Tonqal yerində çiçək” (1968) şeiri Xankəndində erməni-daşnak dairələrinin təxribatı nəticəsində quduz erməni millətçilərinin linç məhkəməsi nəticəsində diri-diri yandırılmış Azərbaycan türklərinin taleyindən, bu hadisəyə biganəlikdən doğan haray idi. Onlardan yerdə yanmış qara torpaq, havada asılmış ət qoxusu, bir neçə gündən sonra orada əkilmiş çiçəklər qalmışdı. Şair bunu törədən erməniləri sallaq adlandırmaqdan çəkinmirdi:

*“Yanıq qalıqları
qalmışdı ikinci günə.
Üçüncü gün yağış yağdı,
dənəvər, gürşad.
Yudu tonqalın külünü.
Nə ah qaldı, nə fəryad.
...Soruşan olmadı,
Tonqalı kimlər qaladı,
Çiçəkləri kimlər əkdi?
Yoxsa bu qan rəngli qərənfillər,
Sallaqların şərəfinədir?”* [3, s. 12].

1967-ci ildə törədilmiş və milli münafişçiyə təməl ola biləcək bu cür hadisələrin arxasında Azərbaycan türklərini Qarabağdan köçürməklə həmin ərazinin Ermənistanla birləşdirilməsi planı dayanırdı. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin əməkdaşı A.Vaqifli AR MTN arxivinə istinad edərək bu işin istintaqını

H.Əliyevin şəxsən öz nəzarətinə götürdüyünü, bu məqsədlə Xankəndində 15 gün qaldığını, onun rəhbərliyi altında xüsusi əməliyyat-istintaq qrupu yaradılması və həmin terrorçu qrupun gizli cəbbəxanası aşkar olunduğunu yazır. H.Əliyev 1967-ci ilin yekunlarına dair SSRİ DTK-ya göndərdiyi hesabatda bu cür hadisələrin Ermənistan SSR-də fəaliyyət göstərən millətçi dairələr tərəfindən təşkil edildiyini faktları göstərirdi: “1. Son beş ildə Qarabağla heç bir əlaqəsi olmayan millətçi ermənilər mütəmadi Xankəndinə səfərlər edir, orada şər və təxribat xarakterli fikirlərlə yanaşı, Qarabağın yaxın vaxtlarda Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə təbliğat aparırlar. 2. Bu istiqamətdə Qarabağda yaşayan ermənilərə müraciətlər hazırlanır və imza toplanılması təşkil edilir. 3. Millətçi çağırışlar əks olunan vərəqələr Ermənistanda hazırlanır və sonradan Qarabağa gətirilir. 4. Ermənistanda tarixin saxtalaşdırılması istiqamətində böyük işlər aparılır, bu istiqamətdə əsərlərin yazılması və dərsliklərə salınması təşkil olunur” [5, s. 3].

“Milli azadlıq mücahidi” (Y.Mahmudov) Rəsul Rza Qarabağ olaylarından xeyli öncə rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda mənfur erməni qonşularımızın torpaqlarımıza yiyələnmək üçün müxtəlif formada cidd-cəhdlərini görmüş və duymuşdur. “Piri babanın bağı” (1970) şeirində “burda anadan olub, /burda ata olub, /burda baba olub Piri baba”, “Dünən də vardı Piri baba, /bu gün də var, /sabah da olacaq”, “Piri babaya dost gözüylə baxanlar, /mehribanlıq, ülfət görər. /Bəd nəzərlə baxanlar /kor olar” misraları altında Şuşanın əsasını qoyan babalaşmış, Ululaşmış Pənahəli xanı folklor-dastan poetikasına uyğun olaraq “Piri baba” adı altında poetik mətnə gətirir, bir növ ona “Dədə Qorqud” statusu verir, yurddaşlarımızı ayıldır, düşməne xəbərdarlıq edirdi.

“Kim sənin bir çimdik torpağına /bir üskük suyuna, /bir ovuciçi yarpağına qıyar, /Doğma diyar!” (“Daş üstü”, 1970), “Vətən” adlı doğma yurddan /Püşk olarmı? /Pay olarmı?” (“Şuşam mənim”, 1980) deyən şair, fikrimizcə, “Qızılgül olmayaydı” (1956) poemasında “Xorenlər iş başındaydı /Ruhullalar zirzəmidə, /can üstündə” kimi misralarla döyüşə atılmışdı. Bu “döyüş”ün 1950-ci illərdən başladığını və şairə qarşı hücumların səbəblərindən biri olmasını prof. Y.Axundlu da təsdiqləmişdir: “... şairin 50-ci illərdən başlayaraq həm şeirlərində, həm də publisist yazılarında erməni xəbisliyini ifşa etməsi, onların əsassız ərazi iddialarına kəskin cavab verməsi idi. Təsadüfi deyil ki, Sero Xanzadyan, Silva Kaputikyan və başqa qatı millətçi yazıcıları Rəsul Rza simasında özlərinin bərişməz düşməniyi görüb ona qarşı müxtəlif vasitələrlə hücumlar edirdilər” [6, s.186].

“Qarabağ – baba yurdum” şeirlər silsiləsini ermənilərin saxta torpaq iddialarına qarşı Rəsul Rzanın ədəbi cəbhədə döyüşü adlandırmaq doğru olardı. “Sənin andın” (1970) şeirində Qarabağ adının “Qara bax”, “Qara bağ” və s. etimoloji yozumlarını verməklə şair etnotoponimin türk mənşəli olmasını, adın və ərazinin ta qədimdən Azərbaycan xalqına məxsus olmasını demək məqsədi güdürdü. Şeirin “nəsillərin qara baxtı”, “qəlbimdəsən, gözümdəsən /hara gedim, hara baxım” kimi sətiraltı misralarının isə tarixi məna yükü vardı və onlarda Qarabağ artıq “inildəyirdi”: “Adın qədimdir, /xalqımın mübarizə tarixi kimi. /...Səksəkəli ürəyində /arzusunu, ümidini daşıyan /insanlara dedilər:

*“Silinsin tarixdən
Nəsillərin qara baxtı!”
Gözəllər gözəli/Qarabağım mənim!
Nənəmin köçəri yolları,
Babamın çirməkli qolları...
Qəlbimdəsən, gözümdəsən
hara gedim, hara baxım,
Mənim doğma Qarabağım!”* [3, s. 7-8].

Elə həmin ildə yazılmış “Qarabağ – baba yurdum” şeirlər silsiləsinə daxil olan “Daş üstü” (1970) şeirində “Qaya daşlarında /dırnaq yeri /köhlən atların”, “Daş divarlarında /igid nərəsindən qopan/qəlpələrin yeri” tariximizin şərəfli səhifələri vərəqlənir, ancaq ustad şairin fəxr tonu ilə yanaşı, Moskva-Yerevanda güclənmiş erməni millətçiləri birliyinin torpaq iddialarından doğan yurd həyəcanı da açıq-aydın hiss olunur və misralara hopur:

*“Kölgələrində
Üzeyirin nəğməsi
Vaqifin, Natəvanın şeiri.
Kim sənin bir çimdik torpağına,
bir üskük suyuna,
bir ovuciçi yarpağına qıyar,
Doğma diyar!”* [3, s. 8-9].

Rəsul Rzanın qorxusu ermənilərlə və onların Moskvadakı havadarları ilə bağlı deyildi. Şairi şəxsən tanıyanlar, onunla işləyənlər də təsdiq edirdilər ki, son dərəcə geniş dünyagörüşünə, dərin biliyə malik bu şəxsiyyətin nadir bir keyfiyyəti heç kimdən, heç nədən qorxmaması olmuşdur, yəni qorxu sözü şairə sanki yad idi. Lakin bir qüvvədən qorxdığını “ömrünün son ictimai fəaliyyət sahəsi – həyatının son döyüşü”

(Anar) ilk Azərbaycan Ensiklopediyasında (1965-75) işləyərək tarixçi alim Yaqub Mahmudova özü etiraf etmişdi: “Mən isə heç nədən, heç kimdən qorxmuram. Xəritələri də (İlk Azərbaycan xəritəsini nəzərdə tuturdu - Cümənov D.) çıxaraçağam, ensiklopediyanı da... Cəsarətli ol, heç nədən çəkinmə, bizə ancaq bir qüvvə mane ola bilər, sözün düzü, o qüvvədən mən də qorxuram, lakin o qüvvə hələ ki tərpəşməyib...” [2, s. 52]. Təəssüf ki, “xalqımıza, bütün türk dünyasına qarşı edilən haqsızlıqlardan için-için qovrulmuş böyük zəka sahibi” (Y.Mahmudov) Rəsul Rzanın qorxdığı ən böyük qüvvə “özümüz” idik. “Özümüz” adlı o qüvvənin “tərpəşməsi” XX əsrin əvvəllərində, “37”də və başqa tarixlərdə böyük milli faciələrə gətirib çıxarmasının şahidi olduq. Poetik mətnlərdən aydın olur ki, ustad şairin 1960-70-ci illər poeziya yaradıcılığında bütöv Vətən, azərbaycançılıq ideyası və tükçülük motivləri əsas yer tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Anar. Çinar ömrü // Rza R. Seçilmiş əsərləri, Üç cildə, I cild. Bakı: Litterpress, 2010, s. 5-146
2. Mahmudov Y. Özümüz. Bakı: Aspoliqraf, 2008, 172 s.
3. Rza R. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005, 256 s.
4. Ulutürk X.R. Rəsul Rza həsrəti. (Məqalələr, araşdırmalar, xatirələr, şeirlər. Bakı: Elm, 2020, 220 s.
5. Vaqifli A. Erməni-daşnak qüvvələri ilə mübarizədə dönüş nöqtəsi // “Azərbaycan” qəzeti, 2013, 6 mart
6. Yavuzlu A. Ədəbi portretlər. II nəşr. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008, 380 s.

РЕЗЮМЕ

СУДЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТУРКОВ В ПОЭЗИИ РАСУЛА РЗА

Джуманов Д.А.

Ключевые слова: Расул Рза, Карабах, Шуша, Ханкенди, азербайджанство.

В творчестве основателя азербайджанской национальной школы свободной поэзии Расула Рзы в 1960-70 годах главными были мотивы всей Родины, азербайджанства и тюркизма. Цикл стихотворений «Карабах - страна моего деда» (1967-80), который вывел судьбу не только Карабаха, но и Азербайджана в целом на поэтический уровень, представляет собой литературную битву поэта-мастера против фальшивых земельных притязаний армян.

SUMMARY

THE FATE OF AZERBAIJANI TURKS IN RASUL RZA'S POETRY

Jumanov D.A.

Keywords: Rasul Rza, Karabakh, Shusha, Khankendi, Azerbaijanism

In the works of Rasul Rza, the founder of the Azerbaijan National School of Free Poetry, in 1960-70, the motifs of the whole Motherland, Azerbaijanism and Turkism were the main ones. The series of poems "Karabakh - my grandfather's country" (1967-80), which brought the fate of not only Karabakh, but Azerbaijan as a whole to a poetic level, is a literary battle of the master poet against the false land claims of the Armenians.

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ MƏMUR OBRAZI

Əhmədov Qara Hüseyn oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

qara_ahmedov_66@mail.ru

Açar sözlər: hekayə, novella, maarifçilik, məzmun, qəhrəman

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri dünya ictimai-siyasi həyatında ən təlatümlü, ən gərgin dövrlərdən biridir. Sənayenin inkişafı siyasi antoqonizmi artırmış və bu siyasi qarşılaşma müxtəlif siyasi partiyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan da bu siyasi təlatümlərdən kənar qalmamışdır. Neft sənayesinin inkişafı kapitalist münasibətlərini inkişaf etdirməklə bərabər, sinfi ziddiyyətləri dərinləşdirmişdir. Sinfi ziddiyyətlərin dərinləşməsi, milli oyanışın və təfəkkürün formalaşmasının dərinləşməsi hakim rus çarizmi tərəfindən müəyyən islahatların aparılmasına, idarələrdə milli kadrlara az da olsa, yer verilməsini şərtləndirirdi. Təbii ki, belə kadrların içərisində çar üsuli-idarəsini qeyd-şərtsiz dəstəkləyən, boyun əyən insanlarla bərabər, maarifçi ziyalılar da var idi. İctimai-siyasi hadisələr və ictimai ziddiyyətlərlə səciyyələnən bu mərhələ bədii ədəbiyyatdan da kənar qalmamış, dövrün bir çox şair və yazıçıları bir-birindən maraqlı əsərlər yazmış və ədəbiyyatımızı rəngarəng və orijinal əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Belə sənətkarlardan biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir.

Ə.Haqverdiyevin mövzu dolğunluğu, maarifçilik ideyaları ilə zəngin yaradıcılığında maraqlı və bir-birindən fərqlənən obrazlar qalereyası vardır. Ə.Haqverdiyevin dramaturji əsərlərində olduğu kimi,

hekayələrində də cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin obrazlarını yaratmışdır. Bu obrazlar silsiləsində kəndli, ruhani, məmur, şəhərli, ovçu, tacir və digər insanların, peşə sahiblərinin portretini yüksək ustalıq və realist boyalarla yaradan yazıçı onların daxili mənəvi aləmini də peşəkarlıqla təsvir edir.

Ə.Haqqverdiyevin hekayələrində məmur obrazlarının təsviri iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu obrazların bəziləri mənəvi cəhətdən pak və qürurlu insanları təmsil edirsə (Mirzə Səfər, Mahmud bəy), ikinci qrup obrazların timsalında mənfiyyətini güdən, özünün mənafeyi naminə başqalarına böhtan atan məmurların ümumiləşdirilmiş surətləri yaradılmışdır (Kərbəlayi Zal).

“Çeşmək” hekayəsinin qəhrəmanı Mahmud bəy şəhərin ən mötəbər vəkillərindən biri sayılır. Müəllif onu oxuculara təqdim edərkən özünün yaradıcılıq üslubuna və yazıçı manerasına sadıq qalaraq, konkret detallardan, xarakterik cizgilərdən istifadə edir. Elə ilk cümlələrdən obrazın xüsusiyyətləri barədə oxucu dolğun məlumat əldə edir. “Şəhərimizdə məşhur advokat Mahmud bəy əhli-kef və əhli-damaq bir vücud idi. Əhalidən, hər ürəyi darıxan, istəyəndə ki, bir qədər kefi açılsın, gedərdi Mahmud bəyin söhbətinə və həqiqət onun yanında əyləşənlər iki, üç saat dünya qeydini yadından çıxarırdı. . . . .Bunu da qeyd etməliyəm ki, iş vaxtında hər bir kənar söhbəti atıb ciddi işə məşğul olardı. Şəhərin ən qabil advokatlarından sayılardı”. [1,s.238]

Hekayənin sujeti lətifə mövzusunun xatırladır. Belə ki, Mahmud bəyin dostu Əhməd bəy onun gözlüyünü götürmədiyi halda. Mahmud bəy ondan gözlüyünü istəyir. Özü də bu əhvalat bir dəfə yox, bir neçə dəfə təkrar olunur. Zarafat məzmununu daşıyan bu əhvalat Əhməd bəyi özündən çıxarır. O, Mahmud bəyin dəfəsinə gəlib deyir: “Sabah gedirəm vəğzala, oradan da o yana gedirəm. Hər nə bilirsən bundan sonra elə!” [1, s.239] Konflikt bundan sonra gərginləşir. Daha doğrusu, Mahmud bəy öz çeşməyini həmin gün masanın üstündən tapsa da, dostundan əl çəkmir. Gah Qulu, gah Mehdi, gah Paşa, gah da başqa bir nəfərlə xəbər göndərərək Əhməd veydən çeşməyini istəyir. Bu isə hekayənin sonunda Əhməd bəyin əsəb xəstəliyinə tutularaq ölümünə səbəb olur. Onun ölümündən ən çox kədərlənən Mahmud bəy olur: “Əhməd bəyin nəşinin üstündə hamıdan çox ağlayan və “qardaş vay”– deyib başına döyən Mahmud bəy idi. Dostunun dəfni üçün hətta Mahmud bəy yüz manat da para verdi”. [1, s.242]

Göründüyü kimi, hekayənin məzmununu və ideyası “zarafat dostluğunun qayçısıdır” – atalar sözü üzərində qurulmuşdur. Ə.Haqqverdiyev hekayənin əvvəlində Mahmud bəyi ziyalı bir obraz kimi təqdim edir. Əsərin sonunda isə Mahmud bəy yersiz zarafatı ilə dostunun ölümünə bəis olan qatil təsiri bağışlayır. Onun Əhməd bəyin ölümündən kədərlənib göz yaşları axıtması “Mirzə Səfər” hekayəsinin finalını xatırladır. Mirzə Səfər də dünyadan köçəndə onun ölümünə ən çox yanan dostu usta Zeynal olur.

Novella səciyyəsi daşıyan “Çeşmək” hekayəsi Ə.Haqqverdiyevin sənətkarlığını nümayiş etdirən maraqlı əsərlərindən biridir.

Hekayənin sujeti boyunca Mirzə Səfərlə oxucunu tanış edərkən müəllif özü də bir obraz kimi çıxış edir: “Mirzə Səfərlə biz tanış olanda, onun yaşı qırx beşlə əllinin arasında idi. Özü də qəza dəftərxanasında qulluq edərdi. Rusca savadı az olduğundan, ancaq işi mübəyyizlik idi. İyirmi beş manat da maaşı vardı. Mirzəyə hər yerdə ehtiram göstərərdilər”. [1,s.205]

Mirzə Səfər cəsəətli, dərin mənəviyyətə malik bir dəftərxana məmurudur. Öz heysiyyətini hər şeydən uca tutan qəhrəman heç kəsin qarşısında əyilmir. Xeyriyyə cəmiyyətinin üzvi Həsən ağa onun uşağını məktəbdən çıxarmağa çalışsa da, istəyinə nail ola bilmir, onun qüruru qarşısında geri çəkilir. Dostu usta Zeynal onu çıxılmaz vəziyyətdə görüb Həsən ağanın yanına getməyini məsləhət görəndə Mirzə Səfər deyir: “Usta Zeynal, bu nə təklifdir mənə edirsən? Mən Mirzə Səfər gedim Həsən ağanın ayağına yuxulum? Mən acından ölməyə razı olaram, oğlanlarımın ikisinin də başını kəsərəm, amma gedib Həsən ağa kimi adama yalvarmam.” [1,s.309]

Çəkdiyi bütün əziyyətlərin sonu olaraq oğlanlarını savadlı, təhsilli olduqlarını görəndə Mirzə Səfər ölüm yatağında onlara son vəsiyyətini belə edir: “– Balalarım, dünyada mən çox ömür etmişəm. Sizin yolunuzda nə qədər çalışıb məramıma çatmışam və xatircəm, qeydsiz dünyadan gedirəm. Cəmi ömrümü işimdə təmiz olmuşam. Bir adama təməllüq, yaltaqlıq eləməmişəm, sizə mənim vəsiyyətim: ac qalsanız da Həsən ağa kimi adamlara gedib yalvarmayın. Onun tək adamlardan uzaq qaçın.” [1,s.212]

Mirzə Səfər Ə.Haqqverdiyevin mənəvi zənginliyinə, özünəməxsus xarakterinə görə yaratdığı ən kamil obrazlardan biridir.

Ədibin “Bomba” hekayəsinin qəhrəmanı qorodovoy Kərbəlayi Zal öz xarakterinə görə seçilən yaratdığı maraqlı məmur obrazlarından biridir. Kərbəlayi Zal milli hissləri zəif, yalnız öz həyatını fikirləşən bir məmurdur. O, Mirzə Səfər, advokat Mahmud bəydən tam fərqli düşüncəyə malik bir insandır. 25 ildən artıq bir müddətdə qulluqda olsa da, işində yarıtmaz bir polis kimi pristavın ondan narazılıq etməsi, arvadının bu “qulluq” işini buraxıb ticarətlə məşğul olmasını məsləhət etməsənə baxmayaraq, o birincinin narazılığından keçirdiyi narahatlığı arvadına verdiyi: “Arvad, sən hökumətin ləzzətini anlamırsan. Əgər səni qorodovoy əyləyələr, min il qulluqdan çıxmazsan; bir də, mən iyirmi beş ildən artıqdır ki, polis qulluğundayam. Bir-iki ildən sonra pensiyəm çıxacaq. Ondan sonra rahat əyləşib pensiyəni yeyərik”

[1,s.147] - deyə cavab verir. Göründüyü kimi, Kərbəlayi Zal qulluqda qalması üçün , üzünə söz gəlməməsi, işində saxlanması üçün nəyin bahasına olursa olsun bir “qulluq” göstərmək istəyir və bununla da sonunda özünü çox pis vəziyyətə salır, sadə zəhmət adamına şər ataraq gülünc vəziyyətə düşür və qulluqdan xaric edilir.

Xalqın maariflənməsini bütün yaradıcılığının prioritetinə çevirən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaratdığı bütün əsərlərində olduğu kimi, hekayə yaradıcılığında da maraqlı, bir-birindən fərqli obrazlar yaratmış və bununla da yaşadığı dövrün mütərəqqi hadisələrinin və nöqsanlarının təbii təsvirini verə bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Haqverdiyev Ə.Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c. Bakı: Lider, 2005, 408 s.
2. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 427 s.
3. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Elm və təhsil, 2015, 550 s.

РЕЗЮМЕ ХАРАКТЕР ЧИНОВНИКА В РАССКАЗАХ АБДУРАГИМ БЕКА АХВЕРДИЕВА Ахмедов К.Г.

Ключевые слова: рассказ, новелла, просвещение, содержание, герой

Как и в драматических произведениях, Абдурагим бек Ахвердиев в своих рассказах создал образ людей, представляющих разные сословия. Образный мир писателя имеет интересные и богатые черты. В статье исследованы характеры чиновников, являющихся главными героями рассказов А.Ахвердиева «Чешмек», «Мирза Сафар» и «Бомба», проведен их сравнительный анализ.

Как и во всех своих литературных произведениях, сделавший идеи просвещения приоритетом своего творчества, он создал в своем рассказе интересные персонажи с разными характерами и тем самым смог дать естественное описание времени, в котором жил.

SUMMARY THE CHARACTER OF THE OFFICIAL IN THE STORIES OF ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV Ahmadov K.H.

Key words: story, novella, enlightenment, content, hero

As in his drama, Abdurrahim Bey Hagverdiyev created the image of people representing different classes in his stories. The world of images of the writer has interesting and rich features. In the article, the characters of officials who are the main heroes of A. Hagverdiyev's stories "Cheshmek", "Mirza Safar" and "Bomba" were investigated and their comparative analysis was carried out.

As in all his literary works, who made the ideas of enlightenment the priority of his creativity, he created interesting characters with different characters in his story creation and thus was able to give a natural description of the time he lived in

AZAD ŞUŞA OBRAZI RAFİQ YUSİFOĞLU YARADICILIĞINDA

Vəliyeva İlahə Xələddin qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
ilahe_veliyeva07@mail.ru

*“Şuşa təkə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün,
Vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir,
əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir”.*
Ümummilli Lider Heydər Əliyev

Açar sözlər: Şuşa, Ümummilli Lider, Zəfər Yolu, Xarı Bülbül, poeziya

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Şuşaya sadəcə bir şəhər kimi deyil, eyni zamanda zəngin tarixi abidə, xalqımızın qəhrəmanlıq rəmzi kimi baxırdı. Hətta, 1970-ci illərin ikinci yarısında Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir neçə xüsusi qərar da qəbul edilmişdi. Belə ki, 1980-1981-ci illərdə görkəmli Azərbaycanın şairi Molla Pənah Vaqifin məzarı üstündə məqbərə kompleksinin tikilməsi ilə bağlı göstəriş vermiş və 1982-ci il yanvarın 14-də yağan güclü qarın altında Ümummilli Lider Şuşada şairin məqbərəsini böyük təntənə ilə açmışdı. Elə həmin səfər çərçivəsində Heydər Əliyev Şuşada “Poeziya evi”ni açaraq, Vaqif poeziya günlərində iştirak edir. Ulu Öndər Üzeyir bəy Hacıbəylinin və Bülbülün Şuşadakı ev-muzeylərindəki eksponatlarla tanış olur, şairə Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışını edir. Bütün bunlar isə təkə M.P.Vaqifə, Üzeyr bəyə, Bülbülə,

Xan qızı Natavana verilən yüksək dəyər və qiymət deyildi, eyni zamanda milli ədəbiyyata sevgidən irəli gəlirdi.

İllər keçdikdən sonra bu gün bu missiyanı Azərbaycan Prezidenti, Cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz çiyinlərində daşıyır. Azərbaycan gələcəyinə hesablanmış ata vəsiyyətlərini şərəflə və qürurla yerinə yetirir. Məhs buna görədir ki, 28-ildən sonra Ali Baş Komandanın “Şuşa, sən bizimsən, Şuşa biz qayıtdıq, Şuşa biz səni yenidən dirçəldəcəyik” nidaları Azərbaycan poeziyasının baş mövzularından birinə çevrildi. Şairlərimizin yaradıcılığının ana xəttini azad Şuşa nəğmələri bəzədi.

Vahid Əziz, Rafiq Yusifoğlu, Əsəd Cahangir, Barat Vüsal, Rəşad Məcid, Xanım İsmayılqızı, Nəriman Həsənzadə, Emin Piri, Vasif Süleymanlı və s. şairlərimiz azad Şuşanın 28 illik ağrı-açısından, vətən oğullarının qayalara necə cəsərlə dırmanaraq dastanlara sığmayan qəhrəmanlıqla Şuşanı azad etməsindən, erməni vandalları tərəfindən terrora məruz qalsa da öz gözəlliyini itirməməyindən, hər zaman olduğu kimi bu gün də Azərbaycanın baş tacı olmasından, Şuşaya aparən möhtəşəm Zəfər Yolundan yazdılar.

Görkəmli şair, ədəbiyyatşünas, publisist, nasir, filologiya elmləri doktoru, professor Rafiq Yusifoğlunun yaradıcılığında yurd həsrətli nəğmələri, Şuşasız keçən illər, 44 günlük Vətən Müharibəsi yüksək bədii vüsətlə, poetik ifadələrlə verilmişdir. Hələ şairin 1986-cı ildə "Vurulmuşam Şuşaya" şeirini yazanda gözəlliklər məkanı olan Şuşanı nələr gözlədiyindən xəbərsiz idi. O zaman şair “gözəl günü öndədir” deyəndə bilmirdi ki, qarşıda Şuşasız uzun illər onu gözləyir.

*İndi sən oxuyacaq,
Qalalar himə bənddi.
Vurulmuşam Şuşaya,
Həm şəhərdi, həm kənddi.
...Gözəl günü öndədi,
Hələ qönçədi Şuşa.
Dağların əllərində,
Sanki xonçadı Şuşa. [3, s.27]*

Rafiq Yusifoğlunun Şuşaya həsr etdiyi “Zəngülə” şeiri sanki Şuşanın gözəlliklərinin bir nəğmə olduğunu vurğulamaq üçün yazılıb:

*Təki duymağı bacar
Dinir ot da, yarpaq da.
Dilə gəlib oxuyur
Burda daş da, torpaq da.
Təbiət yaddaşında
Neçə şux səs yaşadır.
Qarabağ torpağının
Zəngüləsi Şuşadır. [1]*

Şairin torpaqlarımız işğal altında olduğu zaman yazdığı kiçik şeir parçası Şuşasız illərin nə qədər əzab-əziyyətli olduğunu, sanki ruhsuz yaşayan bir bədənin mövcudluğu kimidir:

*Ruhsuz könül
Cansız bədən
Bədəndimi?
Şuşasız Qarabağ,
Qarabağsız vətən
Vətəndimi? [4, s.42]*

Şuşanın hər daşından, qayasından, dününəndən, bu gündən yazan şair Şuşa dağlarında bitən, Şuşanın simvoluna çevrilən “Xarı bülbül”ü də vəsf edir, Yalnız Qarabağda yetişən bu qeyri-adi bir gül sanki gülün üzərinə qonmuş bülbülü xatırladır. Vətənimizin bir parçası mənfur düşəmin əlində əsir olan zaman “Xarıbülbül”ümüz də sanki qəfəsdə idi, o, öz əzəli sahibini gözləyirdi, onu azad etsinlər, azad yaşatsınlar, ona mədəni həyatı qaytarsınlar.

*Ay çiçəyə sığınan quş,
Çıxart ləçək donu bari!
Gülə qonub bal yığmağa,
Səni görüb, donub arı.
Belə çiçək görməmişdim,
Ləçəyində arı, bülbül.
Üç canlının heyətinə
Heykəl olub Xarı bülbül... [4, s.42]*

Belədə oldu, 28 ildən sonra Azərbaycan xalqı və ordusu, öz məğrur, müzəffər Ali Baş Komandanı Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında əks hücum əməliyyatları ilə Qarabağımızı, Şuşanı – “Xarıbülbul”ü azad etdi.

*Nəğməkar Bərgüşad gəlibdir coşa,
Kükürəyən çayların ilhamı gəlib.
Sevinir ürəyi yaralı Şuşa,
Onun görüşünə İlhamı gəlib. [2, s.99]*

“Gözlərin aydın, Şuşa!” şeiri Rafiq Yusifoğlu yaradıcılığında özünə məxsus bir yer tutur. Çünki bu şeirdə həm şairin qələbə sevinci, həsrətin bitiyi an, bütünlüklə xalqımıza verilən göz aydınlığı və zəfərin əvəz olunmaz sevgisi var.

*Şad xəbəri eşidib,
Köks ötürdüm dərinədən,
Qəlbim rıqqətə gəldi
Ordumun zəfərindən,
Komandan əmr eyləsə,
Dağ oynadar yerindən,
Azərbaycan əsgəri
Baxmaz qara, yağışa,
Gözlərin aydın, Şuşa! [6]*

Şair nəinki, Şuşanın azad olunmasında eyni zamanda mənfur düşmənlərin bütünlüklə topaqlarımızdan qovulmasında Azərbaycan əsəri ilə yanaşı dost ölkələrin də rolundan danışır, türk qardaşlığına hörmət və məhəbbəti ön plana çəkir.

*Naxələf qonşuların
Qorxu düşüb canına,
Bədxah havadarları
Çəkilibdir qınına,
Dost kimdir,
düşmən kimdir
Dar ayaqda tanınar, -
Görüşünə gələcəm
Türk qardaşım ilə qoşa,
Gözlərin aydın, Şuşa! [6]*

Rafiq Yusifoğlunun zəfər sevincləri silsiləli şeirləri hələ də yaranmaqda və nəşr olunmaqda davam edir. “Şuşa yolu – zəfər yolu” şairin bu mövzuda yazılan əsərlərinin yekunudur sanki. Müəllif Şuşaya çəkilən təzə “Zəfər Yolu” ilə Ali Baş Komandanın məğrur və yenilməz sərkərdə kimi qalaya səfəri fonunda qələbəmizin mahiyyətini poetik dillə açmağa çalışır və buna nail olur:

*Yenidən geriyə dönür o çağlar,
Zirvəyə ucalan yollar sevinir...
Gəlib həyəcana dərələr, dağlar,
Ağaclar sevinir, kollar sevinir...
.....Qalaya tələsən köçün önündə
Natəvan, Üzeyir, Bülbul qayıdır...
“Şuşanın yolları dolambadolun”, –
Görən ürəyindən büstün nə keçir?
Bu yol ümüdləri gözündə qalan
“Yan”ların, “hay”ların üstündən keçir... [5]*

Şeir son misralarında isə Rafiq Yusifoğlu yaradıcılığının bütün imkanlarını səfərbər edərək, Vətən müharibəsi fonunda Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin poetik portretini yaradır. Qələbəmizin tarixi köklərini yada salır, xalqımızın qədim mədəniyyətinin bu günümüzlə vəhdətinin simvoluna çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Mətanət Vahid "Qarabağ torpağının zəngüləsi Şuşadır" Ədəbiyyat qəzeti.- 2020.- 7 noyabr.- S.6-7.
2. Nəcəfova M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı-Vətən Müharibəsi - "Elm və təhsil" 2021, 272 s.
3. Yusifoğlu. R. "Nağıl qapısı" Bakı: ADPU 2018, 306 s.
4. Yusifoğlu. R. "Zəfər dastanı" Bakı: ADPU 2021, 280 s
5. <https://manevr.az/edebiyat/79527-qlb-yolumuzun-poetik-salnamasi.html>
6. <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6650-gozlerin-aydin-susa>

РЕЗЮМЕ
ОБРАЗ СВОБОДНОЙ ШУШИ В ТВОРЧЕСТВЕ РАФИКА ЮСИФОГЛУ
Велиева И.Х.

Ключевые слова: Шуша, Общациональный лидер, дорога победы, хары бюльбюль, поэзия

Для азербайджанского народа Шуша представляет собой древне-историческую, культурную и духовную ценность. Шуша, подарившая нашему искусству и культуре столько личностей, дальновидных политиков, победоносных героев армии, столько лет была оккупирована вражескими силами, что подвергло наш народ в глубокую печаль. Однако спустя 28 лет, под призывом «Карабах это Азербайджан» Верховного Главнокомандующего, доблестная армия Азербайджана принесла победу, что конечно же, не могло не отразиться в волшебных строках нашей поэзии. В творчестве поэта современной поэзии Азербайджана Рафика Юсифоглу особое место уделяется военно-патриотической тематике. В таких стихотворениях как «Визит Верховного Главнокомандующего в Губадлы», «Земли не сдались», «В стране героев», «Основы Победы», «Вестник Победы», «Голос, идущий из Карабаха», «Я тебя приветствую Шуша» чувствуется глубокая эмоциональность, смысловой объем, художественно-изобразительное содержание слов поэта, который все эти годы испытывал печаль от оккупации родных краев. Стихотворения, которые поэт посвятил Шуше, отображает любовь и радость деокупации Шуши. Стихотворения описывают природу Шуши, которая с каждым днем превращается в уголок рая, благодаря совместным усилиям народа и государства.

SUMMARY
THE IMAGE OF SHUSHA IN THE CREATIVITY OF RAFIQ YUSIFOGLU
Valiyeva I.Kh.

Key words: Shusha, National Leader, Victory Road, Khari Bulbul, poetry

Shusha is one of the ancient places of our homeland, which has historical, cultural and spiritual significance for the people of Azerbaijan. No matter how much the occupation of Shusha by a hateful enemy, which has given our culture great artists, far-sighted politicians to our diplomacy, and great heroes to our military, has overwhelmed our people, 28 years later, thanks to the call of the Supreme Commander-in-Chief "Karabakh is Azerbaijan" and the bravery of our fighters, the victory we won is, of course, magical in our poetry. he didn't miss his verses either. The theme of military patriotism has always occupied a leading place in the work of Rafik Yusifoglu, a prominent poet of contemporary Azerbaijani poetry. The poet, who lives with longing for his homeland, wrote "The Commander-in-Chief's visit to Gubadli", "The Land Has Not Surrendered", "In the Land of Heroes", "Essence of Victory", "The Good News of Victory", "The Voice from Karabakh", "Clear Eyes, Shusha", etc. each of his poems attracts attention with its emotionality, meaning capacity, artistic merits. The poet's poems dedicated to Shusha are the irreplaceable love of victory and clarity of vision given to our people. Many of the poems reflect the joint activity of the people and the state in turning Shusha into a paradise.

HEYDƏR ƏLİYEVİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ (1969-1981; 1991-2003) AZƏBAYCANDA MƏHTİMQLULU FƏRAQİNİN ƏDƏBİ İRSİNİN TƏDQIQI VƏ NƏŞRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Talıbova Töhfə Məmmədəğa qızı
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
tohfe_t@yahoo.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ədəbi əlaqələr, Azərbaycan-Türkmənistan, Məhtimqulu Fəraqi, ədəbi irs, türkmən xalqı

Türkmənistanın mənəvi qurucularından sayılan Məhtimqulu Fəraqi (1724–1807) XVIII–XIX əsrlər türkmən poeziyasının ən parlaq simalarından biri kimi öz xalqının mənəvi dünyasının poetik təzahürü, onun ruhunun, arzu və düşüncələrinin tərçümanı, zəngin və möhtəşəm tarixi olan türkmən ədəbiyyatının müasir dünya qarşısında qürur mənbəyidir. Bu gün türkmən ədəbiyyatını klassik poeziyanın bayraqdarı, sözün əsl mənasında, türkmən xalqının milli şairi – Məhtimqulu Fəraqisiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Dünya ədəbiyyatı korifeyləri sırasında öz layiqli yerini tutan böyük Məhtimqulu Fəraqinin türkmən klassik söz sənəti tarixində özünəməxsus yaradıcılıq yolu və üsulu, türkmən ədəbiyyatında xüsusi yeri olan, şairlikdəki məharəti, xüsusən şeir dilinin zənginliyi və xalq dilinə yaxınlığı ilə özündən əvvəlki şairlərdən ölçülməz dərəcədə seçilən, öz sözü və öz səsi olan, türkmən şeirini milli duyğularla rəvnəqləndirən, onu cəmiyyət üçün anlaşıqlı bir hala salan və türkmən şeirinin inkişafına təkan verən qüdrətli sənətkar, türkmən xalqına misilsiz xidmətlər göstərən böyük vətəndaş – şairdir. O, türkmən şeirinə yeni ruh, yeni tərəvət gətirmiş, xalqına doğma və yaxın olan bir sıra şeir formalarında gözəl söz inciləri yaratmışdır [19, s.169].

Məlumdur ki, xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait, həmin xalqların mənsub olduğu ölkələrdə bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı göstərən və onu zənginləşdirən rəhbər olmalıdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında məhz belə bir hadisə baş verdi. Belə ki, 1969-cu il iyulun 14-də o zamankı Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi

Komitəsinin plenumunda Ümummilli Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan Respublikasına rəhbər seçildi [1].

Ədəbiyyata və ədəbi irsə qayğı göstərən Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan –Türkmənistan ədəbi əlaqələri sahəsində də tez bir zamanda dönüş yaratdı. Bu dövrdə Azərbaycanda türkmən ədiblərinin əsərlərinin nəşri və təbliği ilə yanaşı, Azərbaycan–Türkmənistan ədəbi əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində ən mühüm amillərdən biri olan ədəbiyyat sahəsində qarşılıqlı elmi kadrların hazırlanması, dissertasiya müdafiələrinin qarşılıqlı mübadiləsi məsələsinə xüsusi fikir verilməyə başlandı və XIX əsrin 70-ci illərində bu sahədə müəyyən addımlar atıldı. Belə ki, 1969-cu ildə türkmənistanlı alim Əkbər Ruhi Əliyev “Türkmən–Azərbaycan ədəbi əlaqələri” adlı doktorluq işini A.M.Qorki adına Türkmənistan Universitetinin “Türkmən ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirib Azərbaycanda müdafiə etmişdir [18]. Ə.Əliyevin rəsmi opponentləri kimi Azərbaycandan professor H.Araslı, Türkmənistandan isə professor B.A.Qarriyev təyin edilmişdi. Bu cür elmi əlaqələr Azərbaycan–Türkmənistan münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsinə öz gözəl töhfələrini vermişdir.

Böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin anadan olmasının 250 illik yubileyi də Azərbaycanda təntənə ilə qeyd edilmişdi. Yubiley münasibəti ilə onun əsərlərindən seçmə nümunələr dilimizə tərcümə olunaraq dərc edilmiş, yaradıcılığı haqqında məqalələr yazılmışdır. Bu illərdə Fəxrəddin Əliyev klassik türkmən şairlərindən Məhtimqulu Fəraqi, Məmmədvali Kəminə, Seyidnəzər Seydi, Qurbanurdu Zəlili və Molla Nəfəsin bir çox seçmə şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edib, toplu halında nəşr etdirmişdir [11]. 1983-cü ildə Məhtimqulu Fəraqinin həyat və yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda ən çox elmi məqalələr yazmış Araz Dadaşzadə “Qardaş xalqın böyük şairi” adlı məqaləsini “Kommunist” qəzetində dərc etdirmişdir [2]. Müəllif yazısında Məhtimqulunun türkmən xalqının fəxri olduğundan, onun yaradıcılığının türkmən ədəbiyyatının inkişafında və zənginləşməsində mühüm rol oynadığından geniş söhbət açmışdır.

Həmin ildə Azərbaycanın xalq şairi Süleyman Rüstəm “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Hərərət-lə, məhəbbətlə” adlı kiçik bir yazı və Türkmənistanda şairin yubiley tədbirləri zamanı oxuyacağı şeirdən kiçik bir parçanı dərc etdirmişdir [16]. Qəzetin həmin sayında ədəbiyyatşünas-alim Pənah Xəlilov da şairə həsr etdiyi “Böyük türkmən şairi” adlı məqaləsi ilə çıxış etmişdi. Məqalədə müəllif şairin şeirlərinin bədii məziyyətlərindən söz açmış, onun görkəmli Azərbaycan şairləri Nəsimi və Füzulinin yaradıcılığına yüksək qiymət verdiyini göstərmişdir [8]. O dövrdə şairin şeirlərinin ən yaxşı tərcüməçilərindən olan Əhəd Muxtar onun yaradıcılığında bəhs edən “Vətən diləklili şair” adlı məqaləsini və şairin beş şeirini dilimizə tərcümə edib “Azərbaycan” [15, s.169-172], “Qardaş türkmən xalqının böyük sənətkarı” adlı məqaləsini və şairin beş şeirini “Ulduz” jurnalında dərc etdirmişdir [14, s.39-41]. Şairin yubileyilə əlaqədar Azərbaycanda onun şeirləri ayrıca kitab kimi nəşr olunmuşdu. Onun seçmə şeirlərindən bir çoxunu professor İsmayıl Vəliyev Azərbaycan dilinə tərcümə edib 1984-cü ildə ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir. “Qəm seli” adlanan bu kitaba professor Pənah Xəlilov “Məhdimqulu Fəraqi” adlı giriş məqaləsi yazmışdır [4].

Hazırda çoxəsrlik Azərbaycan–Türkmənistan ədəbi əlaqələrinin yeni dövrü – Müstəqillik dövrü başlamışdır. Bu dövrdə ədəbi əlaqələrin yaranması və inkişafında ayrı-ayrı ədiblərin ədəbi irsinin oynadığı rol yeni mövqelərdən, milli müstəqillik təfəkkürü səviyyəsindən, milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında öyrənilməyi tələb edir. Bu mənada, Məhtimqulu Fəraqinin ədəbi irsi XX əsrdə dövrün elmi-nəzəri təhlilini tapsa da, ədəbiyyatşünaslığımızın bugünkü real imkanları bizdə mütəfəkkir şairin ədəbi yaradıcılığının Müstəqillik illərində Ulu Öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyəti dövründə (1991–2003) Azərbaycanda tədqiqi və nəşri məsələlərini səy və qayğı ilə araşdırmaq, onu ayrıca öyrənmək zəruriyyətini gerçəkləşdirir.

Ümummilli Liderimiz Prezident Heydər Əliyevin 1996-cı il noyabrın 6-da Türk dünyası yazıçılarının Bakıda keçirilən III qurultayındakı nitqində bütün türk xalqlarını nəzərdə tutaraq göstərdiyi kimi, “xalqlarımızın hamısına mənsub olan dahi şairlərimiz, yazıçılarımız – Nizami Gəncəvi, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Füzuli, Nəsimi, Məhtimqulu, Abay və digərləri xalqlarımızın tarixini, mənəvi dəyərlərini əks etdirən, xalqlarımızı dünyada tanıdan ölməz əsərlər yaratmışlar və bunlar nəsillərdən-nəsillərə xalqlarımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, Vətənə sədaqət hisslərini daim gücləndirmişdir” [3].

Əvvəlki illərdə böyük şairin yaradıcılığı ilə tanışlıq onun rus dilinə çevrilmiş əsərləri əsasında olmuşdursa, müstəqillik illərinin əvvəlindən başlayaraq, şairin yaradıcılığı onun doğma ana dilində nəşr edilmiş əsərləri əsasında araşdırılmış, böyük şairin ədəbi irsi dilimizə bilavasitə orijinaldan tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir. Bu illərdə (1991–2003) Xalq yazıçısı Anar VI əsrdən başlayaraq, müasir dövrə qədər bütün türk dünyası ədəbiyyatları nümunələrindən ibarət “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” adlı antologiyani tərtib edərək nəşr etdirmişdir. Anar iki kitabdan ibarət olan bu antologiyanın birinci kitabına XVIII-XIX əsrlər türkmən ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən bir neçəsi ilə birlikdə böyük Məhtimqulunun şeirlərindən də nümunələr daxil etmişdir [13, s.326-346].

Azərbaycanda Məhtimqulu Fəraqi yaradıcılığına ən böyük töhfələrdən biri də şairin vaxtilə Fəxrəddin Əliyev və İsmayıl Vəliyev tərəfindən tərcümə edilərək nəşr edilmiş şeirlərinin yenidən bir toplu halında nəşri-

dir. Bu kitabı ölkəmizdə uzun müddət böyük şairin yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olmuş filologiya elmləri doktoru Firuzə xanım Əhmədova tərtib edərək nəşr etdirmişdir [12].

Bu illərdə Məhtimqulu haqqında Azərbaycanda çap edilmiş yaddaqalan məqalələrdən biri, Azərbaycanın görkəmli Xalq şairi, tənqidçisi və ədəbiyyatşünas – alimi Xəlil Rza Ulutürkün (1932–1994) vəfatından sonra 2000-ci ildə nəşr olunmuş “Mənə bənzə” adlı məqalələr toplusuna daxil edilmiş “Türkmənlərin poeziya günəşi (Məhdimqulu) adlı məqaləsidir [7, s.543-551]. Məqalə şairin 2008-ci ildə nəşr edilmiş “Dünyanın ədəbi xəritəsi” adlı kitabına da daxil edilmişdir [6, s.232-238]. Məqalənin nə vaxt yazıldığı məlum deyil. Onun Xəlil Rzanın “Bibliografiya”sının “Ədəbi-tənqidi, publisistik məqalələri və oçerkləri” adlı bölməsində adının çəkilməməsindən [5, s.184-207] belə qənaətə gəlmək olar ki, şair bu məqaləni dövrü mətbuatda çap etdirməmişdir. Yuxarıda adıçəkilən kitablara həyat yoldaşı Firəngiz xanım tərəfindən şairin arxivindən götürülərək daxil edilmişdir.

Xəlil Rza Ulutürk Məhtimqulu Fəraqinin türkmən cəmiyyətində və ədəbiyyat tarixində yerini məqalənin əvvəlində belə müəyyənləşdirmişdir: “Türkmən xalqının bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi bədii sərvətlər arasında Mahdumqulu həm öz parlaq şəxsiyyəti, həm də dahiyənə poeziyası ilə xüsusi yer tutur. Mahdumquluşünasların elmi cəhətdən dürüst müəyyən etdiyi bir neçə epitet var ki, bunları yada salmadan keçinmək olmaz. Həmin epitetlər bunlardır: 1. Türkmən realist ədəbiyyatının özülçüsü, banisi; 2. Ayrı-ayrı qəbilə və tayfalar halında yaşayan və çox zaman tərələr arasındakı çəkişmələrdə qanı tökülən, gücdən düşən türkmən dünyasında VƏTƏN anlayışının birinci kəşfiyyatçısı, milli-mənəvi bütövlük uğrunda mübarizənin alovlu təbliğatçısı, yorulmaz təşkilatçısı və dahi tərənnümçüsü; 3. Türkmən ədəbi dilini yabançı təmayüllərdən təmizləyib, aradıb və xalq dilinin sonsuz xəzinəsi hesabına zənginləşdirib yeni və misilsiz bir mərhələyə çatdıran böyük yenilikçi; 4. Türkmən şeiri tarixində tamamilə yeni mündəricəli fəlsəfi lirikanın yaradıcısı” [6, s.232]. Xəlil Rza yazır ki, “Mahdumqulu düşünən və düşündürən şairdir... Dili möcüzədir... Öz çağdaşlarına və xələflərinə təsiri cəhətcə də Mahdumqulu əvəzsiz bir sənətkardır... Mahdumqulu öz zamandaşlarının yaddaşında türkmən səadəti uğrunda mübarizənin alovlu təşkilatçısı, dönməz tərənnümçüsü kimi qalmışdır. Ümumən, bədii sözün və kişi fəaliyyətinin qədrini bilən bütün xalqların milli sərvətidir, iftixar və zövq qaynağıdır” [6, s.236-238].

Bu dövrdə Məhtimqulu şeirlərinin bir hissəsini tərcümə edərək sovet dövründə ilk dəfə ayrıca kitab kimi nəşr etdirən f.e.d, professor İsmayıl Vəliyev müstəqillik illərində ilk dəfə böyük şairin əsərlərinin Azərbaycanda tədqiqi və nəşri tarixinə həsr etdiyi “Məhtimqulu şeirlərinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsi problemləri” adlı böyük həcmli elmi məqaləsini dərc etdirmişdir [17, s.11-17]. Məqalədə türkmən ədəbiyyatını xarakterizə edən müəllif yazır: “Bünövrəsi əski türk düşüncəsinə və söz sənətinə söykənərək yaranan, sonradan Mahmud Kaşğarlı, Yusif Balasaqunlu kimi ədiblərin yaradıcılığında genişlənən, Nəsimi, Nəvai, Füzuli kimi şairlərin əsərləri ilə zənginləşən türkmən ədəbiyyatı sonrakı mərhələdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Yaranması və inkişafı dövründə türkmən ədəbiyyatı həmişə Azərbaycan mədəni mühiti ilə əlaqəli olmuşdur” [17, s.11]. Məqalədə həmçinin Məhtimqulu Fəraqinin Azərbaycanda nəşr olunmuş şeirlərindən bəhs edilir. Müəllif burada şairin ədəbi yaradıcılığı haqqında ətraflı fikir yürütmüş, onun yaradıcılığında özünə yer tapmış əsas mövzuları təhlil etmişdir.

Araşdırdığımız dövrdə, həmçinin hər iki ölkə alimlərinin, incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə bir sıra maraqlı tədbirlərin həyata keçirilməsi iki xalq arasında ədəbi əlaqələrin inkişafına müstəsna təsir göstərmişdir. Aşqabadda və Bakıda mədəniyyət günlərinin, daha sonra keçirilən bir neçə ədəbi-mədəni tədbirlərin – yubiley tədbirləri, anım günləri çərçivəsində baş tutan simpozium, görüşlər, sərgi və habelə nəşrlər bu dövrdə Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələri sahəsində görülmüş mühüm işlərin bariz nümunəsidir. Fikrimizcə, müasir dövrdə iki qardaş xalq arasında ədəbi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi müasir dövrün, ictimai fikrin mədəni tələbatından doğan zəruri bir proses olub, hər iki ölkə ədəbiyyatının inkişafına və zənginləşməsinə təkan verəcək, ümumtürk ədəbi prosesinə ciddi kömək edən amillərdən biri olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan KP MK plenumu haqqında məlumat. “Kommunist” qəzeti, Bakı, 1969, 15 iyul.
2. Dadaşzadə A. Qardaş xalqın böyük şairi. “Kommunist” qəzeti, Bakı, 1983, 26 oktyabr.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Səkkizinci kitab. Bakı: Azərənəşr, 1998.
4. Fəraqi Məhtimqulu. Qəm seli. Türkməncədən çevirmə və tərtib İsmayıl Vəliyevin, ön söz P.Xəlilovundur. Bakı: Yazıçı, 1984.
5. Xəlil Rza Ulutürk. Bibliografiya. Rəyçi: akademik İsa Həbibbəyli; tərt. ed.: M.Vəliyeva, L.Şirinova, G.Misirova; elmi red. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC, 2017.
6. Xəlil Rza Ulutürk. Türkmənlərin poeziya günəşi (Məhdimqulu) // Dünyanın ədəbi xəritəsi. Tərtib edən: Firəngiz xanım Ulutürk. Redaktor və ön sözün müəllifi: Əlizadə Əsgərli. Bakı, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2008.
7. Xəlil Rza Ulutürk. Türkmənlərin poeziya günəşi (Məhdimqulu) // Mənə bənzə (məqalələr). Toplayanı və tərtib edən: Firəngiz xanım Ulutürk. Redatoru: Zülfüqar Şahsevəhli. Bakı, Gənclik, 2000.

8. Xəlilov Pənah. Böyük türkmən şairi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, Bakı, 1983, 28 oktyabr.
9. Xəlilov Pənah. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Ali məktəblərin filoloji fakültəsi üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1966.
10. Xəlilov Pənah. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Bakı Dövlət Universiteti tələbələri üçün dərslik. Birinci kitab. Yenidən işlənmiş III nəşri. Bakı: Maarif, 1994.
11. Klassik türkmən şeiri. Tərcümə edəni: Fəxrəddin Əliyev, ön sözün müəllifi Pənah Xəlilov. Bakı: Yazıçı, 1983.
12. Məxdumqulu. Şeirlər. Tərtib edəni, ön sözün müəllifi: Firuzə Əhmədova. Bakı: Elm, 2006.
13. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya. İki cildə, I kitab. Şeir mətnlərinin, müəlliflər və əsərlər haqqında məlumatların, lüğətin tərtibçisi, ön və son sözlərin müəllifi Anardır. Bakı: Azərbaycan, 1999.
14. Muxtar Ə. Qardaş türkmən xalqının böyük sənətkarı // "Ulduz" jurnalı, 1983, №12.
15. Muxtar Ə. Vətən diləkli şair // "Azərbaycan" jurnalı, 1983, № 11.
16. Rüstəm S. Hərərətə, məhəbbətə. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, Bakı, 1983, 28 oktyabr.
17. Vəliyev İ. Məhtimqulu şeirlərinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsi problemləri // Ədəbi əlaqələr, Toplu 2006, II cild.
18. Алиев А.Р. Туркмено-азербайджанские литературные связи. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук. На правах рукописи. Баку: 1969.
19. Хабиббейли И. Жизнь и творчество Махтумкули Фраги / Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности. Материалы Международной научной конференции. 14-16 май. Ашгабат: Ылым, 2014.

РЕЗЮМЕ
ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ МАХТУМКУЛИ ФАРАГИ
В ГОДЫ ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА (1969-1981; 1991-2003)

Талибова Т.М.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, литературные связи, Азербайджан-Туркменистан, Махтумкули Фараги, литературное наследие, туркменский народ

В статье рассматривается творческий путь Махтумкули Фараги, занимающего особое место среди корифеев мировой литературы в искусстве классического туркменского слова. В развитии литературных связей между Азербайджаном и Туркменистаном в годы независимости начался новый период. Ситуация в азербайджано-туркменских литературных отношениях резко изменилась после прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева, заботящегося о литературе и литературном наследии. Многие проекты были реализованы в интересах народа в области сохранения и развития литературных связей между двумя дружественными странами.

SUMMARY
THE ISSUE OF STUDY AND PUBLICATION OF LITERARY LEGACY OF MAHTIMGULU PYRAGY
IN THE YEARS OF HEYDAR ALIYEV'S POWER (1969-1981; 1991-2003)

Talibova T.M.

Keywords: Heydar Aliyev, literary relations, Azerbaijan-Turkmenistan, MahtimUlu Pyragy, literary legacy, Turkmen people

The paper deals with the creative path of MahtimUlu Pyragy having a special place among leading figures of the world literature in the art of classic Turkmen word. In the development of literary relations between Azerbaijan and Turkmenistan in the years of independence a new period started. The situation in Azerbaijan-Turkmenistan literary relations rapidly changed after Heydar Aliyev, the National Leader who cares for literature and literary heritage, came to power. Many projects were implemented for the interest of the people in the field of preserving and advancing literary relations between the two friendly countries.

HEYDƏR ƏLİYEVİN ŞƏXSİYYƏTİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA
(Xalq şairi Zəlimxan Yaqub "Əbədiyyət dastanı" əsərində)

Hüseynova Arzu Hüseyn qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent

arzuhuseynova776@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ədəbiyyat, mədəniyyət, Zəlimxan Yaqub, şəxsiyyət, ölüm xəbəri

Azərbaycan tarixinin yetişdirdiyi şəxsiyyətlərdən, türk dünyasının dahilərindən biri də Heydər Əliyevdir. Tarixə əvəzolunmaz bir Lider kimi daxil olan H.Əliyev bütün sahələrdə xalqına öz töhfəsini vermişdir.

H.Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyət üçün bitib tükənməyən tarixi nailiyyətlər, dövlətçilik təcrübəsi, əbədi azadlıq qoyub getdi. Onun ədəbiyyat sahəsində apardığı islahatlar danılmazdır. H.Əliyev

hərtərəfli şəxsiyyət idi. Elə bil elm sahəsi yox idi ki, bu şəxsiyyət onun haqqında dərin məlumata malik olmasın.

H.Əliyevin böyüklüyü bunda idi ki, o, müstəqil Azərbaycan dövlətini yox, həm də gerçək tarixin özünü yaratdı. Tədqiqatçı filosof S.Xəlilov qeyd edirdi: “Heç bir dövlət başcısı, heç bir siyasi Lider və hətta heç bir millətçi ziyalı dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə yanaşı, milli ideologiyamı əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə də yeni mükəmməl elmi konsepsiyamın yaradılması və onun həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev qədər şəxsi əzmkarlıq göstərməmişdir” [3, s.130-131]

Prezident Heydər Əliyev 24 noyabr 1997-ci ildə “Azərbaycan yazıçılarına dövlət qayğısının artırılması haqqında” [5] fərman imzalamışdır. Ədəbiyyata, mədəniyyətə olan bu sevgi ədiblərimizdə, xadimlərimizdə ruh yüksəkliyi yaratmışdır.

Ədəbiyyatımıza olan H.Əliyev sevgisini ədiblərimiz yaradıcılıqlarında baş mövzuya çevirdilər.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında H.Əliyev obrazı yarandı. Bu obraz türk dünyasının ləyaqətli oğlu H.Əliyev obrazı idi. O obraz ki, xalqın yaddaşından heç vaxt silinməyəcək. Z.Yaqub qeyd edirdi ki, mən qələmimin gücünə söykəndim. Bu dahi şəxsiyyətin obrazını yaratdım. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf etdiyi “Əbədiyyət dastanı” [4] əsərində bu dahi şəxsiyyətin ölməz bir obrazını yaratmasının şahidi olur. 264 səhifədən ibarət böyük sənətkarlıq nümunəsi olan bu əsər “Böyük ömrün dastanı” və “Böyük ömrün davamı” adlı iki kitabdan ibarətdir. Məqələnin həcmi baxımından birinci kitabın proloq hissəsini, “Qara xəbərin acısı” və ““Heydər köçdü” deyəndə” şeirlərini tədqiqata cəlb etmişik. Gələcək tədqiqatlarımızda bu əsərə qayıtmağı özümüzdə çox böyük borc bilir. “Söz yox ki, böyük dövlət adamının, millət başçısının, xalq Liderinin obrazını xalqın istəyincə və sənətin qüdrətinə yarada bilmək üçün şairin özü böyük olmalıdır” [1, s.15-16]. Ulu Öndərin prototipini yaratmaq Z.Yaquba qismət oldu. Z.Yaqubun əsərində H.Əliyev şəxsiyyətinə dərin bir minnətdarlığı görürük. Z.Yaqubun fikrincə hansı əsəri yaradırsan yarat, H.Əliyev şəxsiyyətini qədərincə dəyərləndirə bilməyəcəksən. Sənətkar belə böyük şəxsiyyətin obrazını yaratmaq üçün onun yaşadığı cəmiyyətdə olmalı və bu şəxsiyyəti dərk etməlidir.

Bu əsər böyük bir ömrün dastanı idi. Əsər bütövlükdə H.Əliyevin siyasi fəaliyyətinin bədiiləşmiş formasıdır. Əsərin proloq hissəsində şair H.Əliyevin şəxsiyyətinin yüksək zirvəsini oxucuya çatdıraraq onun tarixdə əbədi qalacağını, şeirinin qəhrəmanı olduğunu verərkən Heydər Əliyevə olan sevgini belə ifadə edir:

*“Eşqə qadağa yox, sevgiyə sərhəd
Xatirən canlıdır, şöhrətin diri
Ömrünün mənası millətə xidmət,
Adının mənası Allahın sirri”* [4, s.6]

H.Əliyev şəxsiyyətinin bütün mənasını xalqa xidmətdə görə şair belə bir oğulun xalq üçün olduğunu qeyd edərək dağın böyük zirvəsinə bənzədir. Əsərin proloq hissəsində şair H.Əliyevin şəxsiyyətinin, ömrünün mənasını millətə xidmətdə görür:

*“Xalqı zirvələrə qaldırmaq üçün
Sevgi şahlığının taxtına çıxdın
Oğul xalq üçündür, zirvə dağ üçün
Nə yaxşı bu xalqın baxtına çıxdın”* [4, s.6]

2003-cü ilin dekabrında bu dahi şəxsiyyətin ölüm xəbəri nəinki Azərbaycanı bütün türk dünyasını sarsıtdı. Bu qara xəbər Azərbaycan cəmiyyətində bütün qapıları döydü. H.Əliyevin dünyasını dəyişməsinə tarixin yaddaşına yazan şair Azərbaycan xalqının bu çəkiddə qəm görmədiyini qeyd edir.

Proloqdan sonra “Qara xəbərin acısı” adlı şeirdə şair H.Əliyevin dünyadan köçməsi xəbərinin çox ağır xəbər olmasını belə təqdim edir:

*“Bir anın intizarı
min il qədər üzücü.
Bəd xəbəri deyəndə
insanlar fağır olur,
Bir sözün ağırlığı
min dağdan ağır olur”* [4, s.9]

Poemanın “Heydər köçdü” hissəsində şair bu şəxsiyyətin dünyadan köçməsinə Azərbaycan cəmiyyətində haqlı olaraq böyük itki hesab edir. H.Əliyevin ölümünü belə təsvir edir.

*“Od tutdu ağ zirvələr,
dağların qarı yandı,
Alov düşdü güllərə,
ağ yandı, sarı yandı,*

*Könlümün kamançası,
ruhumun tarı yandı,
“Heydər köçdü” deyəndə.*

*Əklillər yasa batdı,
tər çiçəklər ağladı,
Üzüldü kimsəsizlər,
sındı təklər ağladı,
Ağsaqallar sızladı,
ağbirçəklər ağladı.
“Heydər köçdü” deyəndə.” [4, s.12-13]*

Şeirin bu həssəsində şair H.Əliyevin ölümü ilə kimsəsizlərin ümidinin üzülməsini, insanların gələcəyə olan ümidlərinin azalmasını təsvir edir. Lakin H.Əliyevdən sonra onun siyasi davamçısı İlham Əliyevin həmin kursa sadıq qalaraq gördüyü işlər kimsəsizlərin və təklərin ümidini qırmadı. İnsanların gələcəyə olan ümidlərini artırdı.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin haqqa qovuşmasından, cismani yoxluğundan müəyyən vaxt keçsə də qurub yaratdığı Azərbaycan dövləti bu gün də öz əzəmətini saxlayır, “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin simasında sözün ülvə mənasında ƏLİYEVLİK bu gün də yaşayır, inkişaf edir, xalqa və dövlətə xidmət, sənətə, ədəbiyyata qayğı və diqqət yolunda bütün gücü ilə fəaliyyət göstərir” [2, s.203]

Ədəbiyyat

1. Xələfli Ə.R. “Ölməzlik nəğməsi” . Bakı: Vətən nəşriyyatı, 2013, 351 s.
2. [Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 240 s.](#)
3. Xəlilov S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkürəsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002., 232 s.
4. Zəlimxan Y. Əbədiyyət dastanı (poemalar). Bakı: Pedaqogika, 2008. 264 s.
5. <https://e-qanun.az/framework/3955>

РЕЗЮМЕ

ЛИЧНОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

(Народный поэт Залимхан Ягуб в своем произведении « Эпос о вечности»)

Гусейнова А.Г

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, литература, культура, Залимхан Ягуб, личность, новости о смерти.*

В статье говорится о внимании и заботе великого лидера Гейдар Алиева об азербайджанской литературе и творческих людях. При изучении отражения образа Гейдар Алиева в азербайджанской литературе к исследованию привлечена поэма народного поэта Залимхана Ягуба «Эпос о вечности». В поэме отмечается, что произведение является художественной формой политической деятельности Г. Алиева, эпопеей большой жизни. В прологе поэт доносит до читателей возвышенность личности Г. Алиева и отмечает, что он навсегда останется в истории, выражая народную любовь к Гейдару Алиеву. Видя смысл всей деятельности этой великой личности в служении народу, поэт сравнивает его с вершиной горы. В прологовой части произведения поэт видит смысл личности и жизни Г. Алиева в служении народу.

SUMMARY

THE PERSONALITY OF HEYDAR ALIYEV IN AZERBAIJAN LITERATURE

(People's poet Zalimkhan Yagub is work "The Epic of Eternity")

Huseynova A.H

Key words: *Heydar Aliyev, literature, culture, Zalimkhan Yagub, personality, death news*

The article deals with the attention and concern of the great leader Heydar Aliyev about Azerbaijani literature and creative people. While studying the reflection of Heydar Aliyev's image in Azerbaijani literature, the poem “The Epic of Eternity” by the folk poet Zalimkhan Yagub is involved in the study. In the poem it is noted that the whole work is an artistic form of H. Aliyev's political activity while being an epic of a great life. In the prologue the poet conveys to the readers the high peak of H. Aliyev's personality, that he will remain forever in history and expresses the people's love for Heydar Aliyev. Seeing the meaning of all activities of this great personality in the service of the people, the poet compares him to the high peak of the mountain. In the prologue part of the work, the poet sees the meaning of H. Aliyev's personality and life in service to the nation.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN AĞBABA BÖLGƏSİNİN MƏİŞƏT MƏRASİM NƏĞMƏLƏRİ HAQQINDA

Hüseynova Gülnar Telman qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
gulnarelcan919520@icloud.com

Açar sözlər: Ağbaba folkloru, oxşamalar, regional, kolorit, mərasim

Qərbi Azərbaycan folklor arealının qədim və zəngin qollarından birini Ağbaba illərinin xalq ədəbiyyatı təşkil edir. Ağbaba bölgəsi sosial-siyasi və coğrafi mövqeyinə görə Şərqi Anadoluda xüsusi strateji və tarixi-mədəni əhəmiyyətə malik olmuşdur. Çox qədim dövrlərdən bəri xalqımızın Ulu babalarının – Oğuzların məskəni olan bu dağlar diyarında şifahi söz sənətinin zəngin öznəkləri yaranmışdır. Folklorşünas A.Ağbaba “bu mahalın” Qərbi Azərbaycanın bir çox bölgələri kimi müxtəlif tarixi hadisələrin, qanlı qırğınların, müharibə və vuruşların şahidi olduğuna diqqəti yönəldərək yazır: “İyirmi birmin azərbaycanlının yaşadığı bu bölgənin (1988) əhalisinin qədim zamanlardan biri sevə-sevə yaratdığı kövrək ruhlu bayatılar, sirli-sehirli nağıllar, xalqımızın müfik görüşləri ilə bağlı mətnlər, əfsanələr, rəvayətlər, bir-birindən maraqlı məsəllər və atalar sözləri, dadlı-duzlu lətifələr və s. özünəxas məzmun mündəricə xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir” [2, s.59]. Bu janrlar sırasında bölgənin məişət-mərasim nəğmələri regional məzmunu, xalqı koloriti, obrazlı deyim tərzilə xalqımızın nəcib hisslərini ifadə edir. Bu baxımdan böyüklərin uşaqlar üçün yaratdığı lirik janrlar silsiləsində oxşamalar həm bədii, həm də əxlaqi-didaktik xüsusiyyətlərinə görə maraqlı səciyyə daşıyır. Ana öz körpəsini əyləndirmək, oxşayıb əzizləmək üçün onu özünəməxsus məhəbbətlə, həlim duyğularla əyləndirir. Ananın oxuduğu nəhmələrdə körpənin zahiri gözəllikləri təbiətin müxtəlif predmetləri (bala, gül, püste, ay, üzüm və s.) ilə müqayisə edilir. Bu cür müqayisələr etnoqrafik detallarla zəngin olduğu kimi, ifadə tərzinə görə də original bədii xüsusiyyətləri ilə ananın arzularını, kövrək və həzin duyğularını əks etdirir:

*Balam mənnən olufdu,
Gülü xırmannan olufdu.
Anası aya baxıf,
Qaşdarı onnan olufdu. [2, s. 3 s].*

və yaxud

*Balam mənnən olufdu,
Gülü xırmannan olufdu.
Anası maral görüf.
Yerisi onnan olufdu. [2, s. 30]*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, oxşamalarda körpəsinin tez böyüyüb boya-başa çatması üçün narahatlıq keçirən, ona gözəl günlər arzulayan ananın istəkləri xüsusi nəvaziş və qayğı ilə ifadə edilir. Bu cür mərasim nəğmələri Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Ağbaba mahalında da geniş yayılmışdır. “Xalq arasında onlar (oxşamalar - G.H.) arzulamalar, əzizləmələr və ya bəsləmələr adı ilə yaşamaqdadır” [3, s. 580]. Bölgədən toplanıb yazıya alınmış bu qəbil oxşamalarda ana məhəbbətinin ülviliyi, ananın daxili-mənəvi düşüncələri əsas yer tutur:

*Balama qurban on kişi,
El-obada son kişi.
Gecə-günüzu sayım,
Tez çıxsın qabax tişi. [2, s. 30].*

Bilindiyi kimi, oxşamalar yalnız anaların deyil, həm də körpənin yaxın qohumları (nənə, baba, əmi, xala, bibi, dayı) tərəfindən də söylənilir. Bölgə folklorunda müəyyən yer tutan bu cür oxşamalarda da körpənin əzizlənməsi, ona bəslənilən həssas münasibət, sevgi hissləri bədii deyimlərlə ifadə olunur:

*Ay sarı məxmər,
Sarpına, surpuna,
Tarpına, turpuna
İpəyinə, gülünə
Bu nənən qurban. [1, s. 30].*

Oxşamada verilən regional xalq deyimləri: (tarpına, turpuna; sarpına, surpuna) onun məzmununa bir canlılıq gətirir, xalqı koloriti özünə məxsus effektlərəlavə edir.

Təhlilə cəlb etdiyimiz oxşamalar Qərbi Azərbaycanın Ağbaba bölgəsində 1988-ci ilə - sonuncu deportasiyaya qədər yaşayan azərbaycanlıların folklor və etnoqrafik mədəniyyətinin özünəməxsusluğundan və zəngin regional xüsusiyyətlərindən soraq verir.

Ədəbiyyat

1. Ağbaba folkloru (toplayanı və tərtibçisi S.Ağbabalı). Bakı: Azər nəşr, 1997, 256 s.
2. Ağbaba A. Folklorumuz və taleyimiz. Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
3. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: Turan Nəşlər Evi, 2002, 680 s.

РЕЗЮМЕ

О БЫТОВЫХ ОБРЯДОВЫХ ПЕСНЯХ АГБАЫНСКОГО РАЙОНА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Guseynova G.T.

Ключевые слова: Агбабинский фольклор, сходство, региональный, колорит, церемония

Сбор, издание и исследование западно-азербайджанского фольклора имеет большое значение в наше современное время. С этой точки зрения народные песни, созданные азербайджанцами, жившими и творившими в Агбабинском районе до 1988 года, в том числе бытовые и обрядовые, имеют богатые характеристики. В статье рассматриваются сравнения, входящие в состав этих песен, их региональные особенности. Автор объяснил свои идеи на конкретных фольклорных примерах, анализируя содержательные характеристики распространенных в регионе сравнений и охарактеризовав их как жанр детского фольклора.

SUMMARY

ON EVERYDAY RITUAL SONGS OF THE AGHBABA REGION OF WESTERN AZERBAIJAN

Huseynova G.T.

Keywords: Aghbaba folklore, okhshamas, regional, coloring, ceremony

Collection, publication and research of Western Azerbaijani folklore is of great importance in our modern times. From this point of view, the folk songs created by Azerbaijanis who lived and worked in the Agbaba region until 1988, including everyday and ritual ones, have rich characteristics. The article discusses the comparisons that are part of these songs, their regional features. The author explained her ideas on specific folklore examples, analyzing the meaningful characteristics of okhshamas common in the region and characterizing them as a genre of children's folklore.

TÜRK XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏSİ OLAN N.GƏNCƏVİ YARADICILIĞININ ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏDRİSİNİN ÖYRƏNƏNLƏRDƏ FORMALAŞDIRDIĞI BACARIQLAR

Xəlilova Xatirə Süleyman qızı

Bakı Təhsil İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

xatire82@gmail.com

Açar sözlər: ortağ türk mədəniyyəti, bacarıq, ədəbiyyatın tədrisi, söz ehtiyatı, şəxsiyyətin formalaşması, nəticə çıxartmaq

“Türk” sözünü ilk dəfə Göytürklər mənsubiyyət anlamını verən mənada işlətməmişlər. Lakin, bu sözün güc- qüvvət, gözəl, yüyürmək, artmaq- çoxalmaq kimi mənaları da vardır. Türklər tarix boyu öz adını və onun daşdığı mənanı qoruyub saxlamış və gələcək nəsillərə ötürmüşdür. Türklərin çox uzaq və şanlı tarixi var. Biz bu tarixi həqiqətləri türk dünyasının məşhur simalarının yaradıcılığında izləyə bilərik. Bu şəxsiyyətlərin yaradıcılığı sanki hər gün yenilənir, hər gün öz dəyərini artırır.

N.Gəncəvi dünyəvi şairdir. Onun əsərlərində qoyub həll etmək istədiyi məsələlər tək-cə türk xalqları üçün deyil bütün dünya xalqları üçün eyni dərəcədə vacib və əhəmiyyətli. Çünki, N.Gəncəvi yaradıcılığının məhvərində insan dayanır. Ədalət, insanlığın, düzlüyün, dostluğun, əməksevərliyin insanı ucalara qaldırdığını, zülmün, haqsızlığın, acgözlüyün, riyakarlığın insana ölüm hökmü oxuduğunu göstərmişdir. Şairin yaradıcılığında insana xas olan müsbət keyfiyyətlər alqışlanır, mənfi keyfiyyətlər isə müxtəlif istiqamətlərdən tənqid atəsinə tutulur.

Ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunan müasir təlim proqramlarının əsas məqsədi də insan-şəxsiyyət yetişdirməkdir. V-XI siniflərdə tədris olunan ədəbiyyat fənni bu baxımdan əhəmiyyətli rolə malikdir. Ədəbiyyat fənninin əsas məqsədi şagirdlərdə insani hisslər yaratmaq və inkişaf etdirmək, həyatı bacarıqları formalaşdırmaqdır. Demək olar ki, bütün siniflərdə N.Gəncəvi yaradıcılığına müraciət olunmuşdur. V sinifdə “Kərpickəsən kişinin dastanı”, VI sinifdə “Yaralı bir uşağın dastanı”, VIII sinifdə “Sultan Səncər və qarı”, X sinifdə N.Gəncəvi yaradıcılığına ümumi baxış və “İsgəndarnamə” poeması tədris olunur. VII və VIII siniflərdə sinifdən xaric oxu materiallarının içində, layihə tipli tapşırıqlarda da N.Gəncəvi yaradıcılığına müraciət olunmuşdur. Bu əsərlərin hər birində insana, insanlığa olan sevgi hakimdir. Hər bir əsər xüsusi diqqətlə seçilərək tədris proqramına əlavə olunmuşdur. Həmin əsərlər məktəblilərə aşılanmış olduğu bacarıqlara, onlarda oyatdığı hisslərə görə əvəz olunmazdır. N.Gəncəvi yaradıcılığı ilk növbədə insanı sevməyi, ona dəyər verməyi, insanın bütün qapıları açmağa biləcəyini, insan övladının ən çətin işlərin öhdəsindən hansı bilik və bacarıqlar vasitəsilə gəlməyin mümkün olduğunu göstərir. Ümumən N.Gəncəvi yaradıcılığı elə tədris olunmalı, orada qaldırılan əsas problemlərin müzakirəsi, təhlili elə aparılmalıdır ki, şagirdlər əsəri şüurlu və emosional baxımdan dərk etsin, əsərlərdəki milli və ümumbəşəri dəyərlər onların düşüncəsinə, hiss və duyğularına təsir edərək onlarda şəxsiyyəti formalaşdırmağa bilsin, həyatı bacarıqların inkişafına təkən versin.

V sinifdə “Kərpickəsən kişinin dastanı” tədris olunur. Bu əsər həmişə maraq dairəsində olub. Məhz kiçik yaşlarında şagirdlərdə əməyə sevgi, böyüklərə hörmət, müxtəlif peşələrin vacibliyi kimi hisslər aşılır. Burada həm də şagirdlərdə düşünmək bacarığı, qarşısındakı insanın əməyinə qiymət vermək, özü üçün nəticə çıxarmaq kimi bacarıqlar da inkişaf edir. Kiçik yaşlı məktəblilərə aşılır ki, insan əməyi həyatı gözəlləşdirir. Əsəri oxuyan hər bir məktəbli cavan oğlanın etdiyi hərəkətlərdən, dediyi sözlərdən ibrət dərsi alır. Özündə əməksevərliyi, əməyə alışıqlığı formalaşdırır. Çünki, ətarfımızda olan çox şey insan əməyinin məhsuludur, insan zəhmətinin nəticəsidir.

“Kərpickəsən qocanın dastanı” hekayəsində Nizami öz fədakar zəhməti ilə ruzi qazanan, zəhmət çəkməyi özünə borc bilən sadə adların heyranedicili surətini yaradır. Nizami əmək adamlarından həmişə dərin məhəbbət, yüksək hissi ilə danışıq. [2, s.139]

Dərslərdə verilmiş “Nizami Gəncəvinin “Kərpickəsən kişinin dastanı” əsərindəki ideya bu gün əhəmiyyətliymi?” mövzusunun müzakirə edilməsi tapşırığı da müasir dövrümüzə inteqrasiya üçün əhəmiyyətlidir. Şagirdlərin əlaqələndirmə, nəticə çıxarma, müqayisə etmə kimi bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir edir. [3, s.118]

VI sinifdə “Yaralı bir uşağın dastanı” əsərinin tədrisi də təsadüfi seçilməmişdir. Yetşməkdə olan gənc nəslin təlim- tərbiyəsinin formalaşmasında Nizami yaradıcılığı əvəzsizdir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşması zamanı bu əsərin verdiyi mənəvi tərbiyə böyük rola malikdir. Yaralanmış yoldaşa digər yoldaşların fərqli münasibəti olur. Doğru düşünmək, yerində və düzgün qərar vermək bacarığı olan uşaq həm yoldaşını xilas edir, həm də özünü gözləyən fəlakəti əvvəlcədən müəyyən edərək bu çətinliyi dəf edir. Əsər həm yoldaşlıq etmək, doğrunu söyləməkdən çəkinməmək, çətin vəziyyətlərdə doğru qərar vermək kimi bacarıqların inkişafına təkan verir. Əsərdən verilmiş hissə çox ibrətamizdir, şagird yaddaşında silinməz izlər buraxır:

*Hər kimdə ki, varda ağıllıq cövhəri
O bacarır hər işi, parlar onun cövhəri.*

VII sinifdə mənəvi dəyərlərə, hikmətli sözlərə aid müsabiqə tipli “İpə-sapa düzülməmiş incilər” adlı layihə keçirilməsi nəzərdə tutulur. Tapşırıqlar içərisində [5, s.167] “Nizami Gəncəvinin hikmət və nəsihətləri” başlıqlı səhnələşdirmə də yer alır. Şagirdlər Nizami dəryasından inciləri seçməli və səhnələşdirməlidirlər. Bu tapşırıq vasitəsilə şagirdlərdə bir sıra bacarıqlar eyni vaxtda inkişaf edir. Şagirdlərdə obraz yaratmaq, tədqiq etmək, seçmək, ünsiyyət qurmaq kimi bacarıqları inkişaf edir.

VIII sinifdə isə “Sultan Səncər və qarı” hekayəsi tədris olunur. Bu hekayədə vəziyyət bir az başqa formada təsvir edilib. Hekayənin aparıcı obrazı sadə xalqın nümayəndəsi olan qoca qarıdır. Qarı şaha aman vermir, onun ətəyindən yapışaraq bütün günahlarını üzünə söyləyir. Onun sözləri qılıncdan itidir, şahı doğrayıb- tökür. Qarının nitqində bütün elin, xalqın narazılığı, nifrəti əks olunmuşdur.

Hekayənin tədrisi prosesində şagirdlərin haqsızlığa etiraz edə bilmək, fikirlərini çəkinmədən söyləyə bilmək, xalqı müdafiə edə bilmək kimi bacarıqları inkişaf edir. Həm də şagirdlər öyrənirlər ki, xalqa divan tutanlar, günahsız insanları incidənlər mütləq cəzasını alacaqdır.

Dərslərdə səhifə 35-də verilmiş 3-cü tapşırıq qarı obrazının xüsusiyyətlərini əsərdən gətirilən nümunələrlə açmağı tapşırır, səbəbini də göstərməyi tələb edir. Belə olan halda şagirdlərin araşdırmaq, mənbədən nümunə gətirmək, fərqləndirmək, nəticə çıxarmaq kimi bacarıqları da inkişaf edir.

VIII sinifdə sinifdən xaric oxu materiallarının içərisində “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən “Zalım şahla düzdən qocanın hekayəti” verilmişdir. Burada da eynilə qoca heçnədən çəkinməyərək şahın bütün pisləklərini, xalqa tutduğu divanları üzünə söyləyir. Nəticədə şah öz səhvlərindən nəticə çıxararaq doğru yola yönəlir. Nizami yaradıcılığının dahiliyi bir də ondadır ki, oxucunu haqq - ədalətin gec- tez bərqərar olacağına inandırır.

Məktəb təcrübəsində N.Gəncəvinin “Kərpickəsən kişinin dastanı”, “Sultan Səncər və qarı”, “Fitnə”, “Yaralı bir uşağın dastanı”, “Xeyir və Şər” kimi əsərlərinin tədrisi zamanı nəsrə çevirmə yazılarından sız istifadə olunur. Bu da öz növbəsində şagirdlərin yaradıcılıq, yazılı nitq, müstəqil düşünmə kimi bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin söz ehtiyatının artırılmasında, sözdən ehtiyatla istifadə etmək bacarıqlarının inkişafında Nizami yaradıcılığının rolu misilsizdir.

Artıq X sinifdə Nizami yaradıcılığına dərin nəzər salınır. Həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumatlar əldə olunur. Şairin ömür boyu Gəncədən kənara çıxmamasına baxmayaraq dərin biliyə və geniş dünyagörüşünə malik olmasına diqqət çəkilir. Kitabın insanın inkişafındakı əvəzsiz rolundan söhbət açılır. Əsərləri haqqında geniş təhlillər aparılır, aşağı sinifdə keçilənlər ümumiləşdirilir. “İsgəndərnamə” əsərindən verilmiş hissə oxunur, təhlil olunur. Əsər barədə şagirdlərin fikirləri müxtəlif istiqamətlərdən dəyərləndirilir.

Səhifə 51-də verilmiş: *Araşdırma apararkən aşağıdakı sualların cavablarını da əhatə etməyə çalışın: a) Müəllifin “İsgəndərnamə”də daha geniş əks olunmuş humanist görüşləri hansılardır? b) Şairin əsərlərindəki qadın obrazları hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir? Onlar üçün orta q sayıla*

bilən cəhətlər hansılardır?- [4, s. 51] tapşırığı xüsusilə maraqlı və diqqətçəkəndir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına, dünyagörüşünün inkişafına təsir edir. Həm də əsərdəki digər obrazlara da diqqət çəkərək şagirdlərin oxşar cəhətlərini tapmaq, müqayisə etmək, fərqləndirmək, nəticə çıxarmaq, təqdimat hazırlamaq və etmək kimi bacarıqların inkişafına müsbət təsir edir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı çox zəngindir, hərtərəflidir. Tədqiqatlar sübut edir ki, şair əsərlərində bir çox elmlərdən- fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika, məntiq, etika, təbabət, estetika, ritorika, astronomiya və incəsənətin bir sıra növlərindən də bəhrələnmişdir.

Türk xalqlarının özünəməxsus dəyərləri vardır, onları geniş miqyasda öyrənmək, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq lazımdır ki, türk dünyası hələ neçə -neçə minillikləri də adlaya bisin.

Türk xalqları öz ədəbiyyat, mədəniyyət və tarixini yalnız milli formada, ayrılıqda deyil, ümumtürk ruhunda öyrənməlidir.

Ədəbiyyat

1. Süleymanova A., Bağırova T. Ümumtəhsil məktəblərinin 6- cı sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı: Təhsil Nəşriyyat - Poliqrafiya MMC, 2018
2. Səfərlı Ə., Yusıflı X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998.
3. Əliyev S., Həsənov B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2020
4. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat (Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik), Bakı: Bakınəşr, 2017
5. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ədəbiyyat (Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik), Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2018
6. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A., Verdiyeva N., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik, Bakı: Şərq- Qərb, 2019

РЕЗЮМЕ

**НАВЫКИ, СФОРМИРОВАННЫЕ У УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ
В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ ТВОРЧЕСТВА Н. ГЯНДЖЕВИ,
ЯВЛЯЮЩЕГОСЯ ОБЩИМ ПАМЯТНИКОМ КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО НАРОДА,
Халилова Х.С.**

Ключевые слова: общетюркская культура, навыки, преподавание литературы, словарный запас, формирование личности, выводы.

Творчество гениального Н. Гянджеви, известного голос в мировой культуре, должно широко преподаваться в литературе тюркоязычных народов. Его творчество – светильник на пути к становлению человеческой личности. Несмотря на прошедшие столетия, сила слова поэта не уменьшается, а открывается заново каждый день. Регулярное обучение его творчеству способствует развитию у учащихся многих навыков. Студенты учатся правильно использовать слова, они приобретают очень важные навыки, такие как выражать глубокий смысл несколькими словами, уважать все профессии, справедливо защищать и т. д.

SUMMARY

**THE SKILLS FORMED IN STUDENTS BY THE TEACHING OF N. GANJEVI'S CREATIVITY, WHICH IS A
COMMON CULTURAL MONUMENT OF THE TURKISH PEOPLE, IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS
Khalilova Kh.S.**

Key words: common Turkish culture, skills, teaching literature, vocabulary, personality formation, drawing conclusions

The creativity of genius N. Ganjavi, who has a voice in world culture, should be widely taught in the literature of Turkic-speaking peoples. His creativity is a lamp on the way to the formation of human personality. Despite the passage of centuries, the power of the poet's words does not diminish, but is rediscovered every day. Regular teaching of his creativity encourages the development of many skills in students. Students learn to use words correctly, they acquire very important skills such as to express deep meaning with few words, to respect all professions, to protect fairly, etc.

MƏHƏMMƏDBAĞIR XALXALI YARADICILIĞINDA “KİTABİ-DƏDƏ QORQU” MOTİVLƏRİ

İsmayilova Əfsanə Şəmsəddin qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
efsane.ismayilzade@inbox.ru

Açar sözlər: məsnəvi, dastan, humanizm, qadın obrazı, əxlaqi-didaktika

Orta dövr ümumtürk mədəniyyətinin dörd təməl abidəsindən biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bütün dövrlərdə şair və yazıçılar üçün qiymətli bir ədəbi-bədii qaynaq olmuşdur. Milli və bəşəri ideyalar, həyata və insanlara humanist baxış, qadınların sosial cəmiyyətdəki rolu, övlad-valideyn münasibətləri və s. kimi mövzular dastanın ədəbi-estetik və bədii-fəlsəfi təsir dairəsini müəyyənləşdirən yüksək sənət keyfiyyətləridir. Bu sənət keyfiyyətləri XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında da aktual və əhəmiyyətli mövqeyə malik olmuşdur. Həmin dövrdə xalqımızın milli-etnik düşüncəsində baş verən demokratik dəyişikliklər, maarifçilik ideyaları, ədəbi prosesdə realist meyillərin güclənməsi, əxlaqi-didaktik məfkurənin ədəbi əsərlərdə başlıca ideya istiqamətlərinə çevrilməsi şifahi və yazılı klassik abidələrə müraciətin zəruriliyini aktuallaşdırdı. Problemə bu aspektdən yanaşsaq, görkəmli şair Məhəmmədbağır Xalxalının (1829-1900) “Sələbiyyə” əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”un süjet və motivlərinin qabarıq şəkildə yer tutduğunu müşahidə etmək mümkündür. “Sələbiyyə” məsnəvisində müəllifin övlad-valideyn, qadın-kəşi, vətən-vətəndaş münasibətləri barədə fikir və mülahizələri dastanın “Müqəddimə”si və bir sıra boyları ilə yaxından səsləşir.

Məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə” hissəsində qoyulan mühüm ictimai problemlərdən biri də qadınların ailədəki, geniş anlamda cəmiyyətdəki mövqeyi ilə bağlıdır. Dastanın “Müqəddimə”sində Dədə Qorqud qadınları əməllərinə, el-oba içərisində gördükləri işlərə görə qiymətləndirərək deyir:

*Qarılar dörd dürlüdü,
Birisi solduran sopdur.
Birisi dolduran topdur.
Birisi evin 7 dayağıdır,
Birisi necə söylərsən, bayağıdır.* [3, s. 22]

Övladlarının tərbiyəsi ilə məşğul olmayan, eldə-obada dedi-qodu yaradan tənbel qadınları Dədə Qorqud qarğıyaraq “anun kibinin, xanım, bəbəkləri yütməsün! Ocağına buncılayın övrət gəlməsin [3, s.23] – deyərək qadınları çalışqanlığa, övladlarının mənəvi tərbiyəsi ilə məşğul olmağa səsləyir.

“Sələbiyyə” əsərinin qəhrəmanı Tülkü bir sıra mənfi xüsusiyyətləri ilə bərabər, həm də qayğıkeş ər, sədaqətli ata və mehriban övlad kimi təsvir olunur. Analıq haqqını yüksək tutan Tülkünün düşüncələri “ana haqqı” tanrı haqqın müqəddəs bilən “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının daxili-mənəvi keyfiyyətlərini xatırladır. Dastanda Dədə Qorqud qadınları dörd soya bölüb, onları cəmiyyətə yararlı olmağa, layiqli övladlar yetişdirməyə səslədiyi kimi, Xalxali də qadınlarda başlıca olaraq dörd mənəvi-əxlaqi keyfiyyət görmək istəyir. İsmət, məhəbbət, qayğıkeşlik və s. mənəvi xüsusiyyətlər Xalxalının qadınlar barədə mütərəqqi fikirlərini əks etdirir. Şairin fikrincə, qadınlar vəfali və sədaqətli olmalı, xoşbəxtliyi var-dövlətdə deyil, ailənin bütövlüyündə, sədaqətli olmaqda görməli, belə nəcib keyfiyyətləri özlərinin əxlaqi-mənəvi meyarlarına çevrilməlidirlər. Bütün bunları Tülkünün arvadının təmsalında xarakterik cizgilərlə ümumiləşdirən şair tərbiyəçi-filosof kimi çıxış edir:

*Vəfali övrətin heç qiyməti yox,
Vəfasız olsa, batsın gözüne ox!
Vəfali övrətin bas, öp gözündən,
Sənə hər nə desə çıxma sözündən.* [2, s.209]

Göründüyü kimi, müəllif qadınları nəcib sifətlərə yiyələnməyə çağırmaqla yanaşı, həm də onların qədrini bilməyi, ana adını uca tutmağı cəmiyyətin hər bir üzvünün müqəddəs vəzifəsi hesab edir. Xalxali əxlaqi-etik baxışlarında da qadınlara demokratik prinsiplərdən yanaşır, ölkənin gələcəyini qadınların öz övladlarını düzgün tərbiyə etməsində görür. Dastanda Qazan xanın, Uruzun, Buğacın ovdan qayıtmadıqlarını görə qadın qəhrəmanlar nə qədər nigarançılıq, daxili həyəcan və izzət keçirirlərsə, “Sələbiyyə” məsnəvilərində də Tülkünün arvadı ərinin ova getdiyini biləndə göz yaşları axıdır, onun taleyi üçün narahat olur. “Kitabi-Dədə Qorqud”la yaxından səsləşən bu motivlər Xalxalının xalqımızın milli-etnik yaddaşına, əxlaqi-etik görüşlərinə yaxından bələd olduğunun təzahürü kimi maraqlı doğurur. Prof. Z.Əsgərli poemanın bu xüsusiyyətlərini və Xalxalının ədəbi-fəlsəfi dünyagörüşünü doğru səciyyələndirərək yazır: “Sələflərinin mütərəqqi ənənələrini davam etdirən Xalxali qadına humanist mövqedən yanaşaraq onu kişinin sirdaşı, yaxın köməkçisi hesab edir” [1, s.759].

Məhəmmədbağır Xalxali Tülkünün arvadının simasında alicənab, mənəviyyatca zəngin qadınları təsvir edərsə, Nərimanın arvadının təmsalında etibarsız, daxilən eybəcər qadınların obrazını yaradır, onun simasında bəzi qadınların mənfi xüsusiyyətlərini sadalayaraq maraqlı beytlər yaradır. Məsələn:

*Birinin adəti olmuş üç açmaq,
Ki, hərgiz görməyibdir ağzı yaşmaq.*

*Kişi bir söz desə, baxmaz sözinə,
Durar xortuldanar hey öz-özinə. [2, 190]*

Bütün bu xüsusiyyətlər Xalxalının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinə və milli-mənəvi dəyərlərinə yaxından bələd olduğunu və bu ənənələrdən bacarıqla bəhrələndiyini bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / Red. hey. sədri B.Nəbiyev. – Bakı: Elm, – c.4. –2011. – 856 s.
2. Cənub ulduzları / tərt.ed. Ə.Hüseyni, Y.Piriyev.– Bakı: Yazıçı, – 1984. –271 s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / tərt.ed. S.Əlizadə. – Bakı: Öndər nəşriyyat – 2004. – 376 s.
4. Tərbiyət, M.M. Danişməndani-Azərbaycan (Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları) / M.M.Tərbiyət. – Bakı: Azərnəşr, – 1987. – 460 s.

РЕЗЮМЕ

МОТИВЫ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» В ТВОРЧЕСТВЕ МУХАММЕДБАГИРА ХАЛХАЛИ Исмайлова А.Ш

Ключевые слова: маснави, эпос, гуманизм, женский образ, нравственно-дидактика

Статья написана о маснави «Салабия» Мухаммадбагира Халхали, одного из выдающихся поэтов южно азербайджанской литературы XIX века. В статье исследованы сходные мотивы между эпосом «Китаби-Дедэ Горгуд» и «Салабия». Автор подтверждает, что Халхали близко знаком с эпосом «Китаби-Дедэ Горгуд», традициями и национально-духовными ценностями азербайджанского народа и умело использует эти традиции.

SUMMARY

MOTIVES OF "KITABI-DEDE GORGUD" IN THE WORKS OF MUHAMMEDBAGIR KHALKHALI Ismayilova A.Sh.

Key words: masnavi, epos, humanism, female image, moral-didactic.

The article is written about the masnavi "Salabiyya" by Muhammadbagir Khalkhali, one of the prominent poets of the 19th century of South Azerbaijani literature. In the research were investigated similar motives between "Salabiyya" and "Kitabi-Dede Gorgud" epic. The author confirms that Khalkhali is closely familiar with the "Kitabi-Dede Gorgud" epic, the traditions and national-spiritual values of the Azerbaijani people, and that he skillfully uses these traditions.

MİLLİ ƏDƏBİYYATIN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

Cabaroğlu Mədinə Ağakərim qızı

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
cabarova.84@mail.ru*

Açar sözlər: milli, ədəbiyyat, şəxsiyyət, Azərbaycan, Heydər Əliyev

Ədəbiyyat bir çox tarixi şəxsiyyətlərin, dövlət xadimlərinin, siyasi hakimlərin dünyagörüşündə, siyasi fəaliyyətində mühüm rol oynamışdır. Tariximizə nəzər salsaq dövlət idarəçiliyində mühüm vəzifələr daşıyan söz sahibləri milli ədəbiyyatla bərabər, dünya ədəbiyyatının bir çox əsərlərini mütaliə etmiş, bu əsərlər hesabına öz bilik və informasiya əhatələrini genişləndirmişlər. Bəzi dövlət xadimlərinin şeir, sənət həvəskarı olması, ədəbiyyatı öz əsərləri hesabına zənginləşdirməsi də müşahidə olunur. XV əsrdə yaşamış, Həqiqi təxəllüsü ilə yazıb-yaradan Qaraqoyunlu dövlətinin V Sultanı Cahanşah, XVI əsrdə yaşamış, Səfəvilər dövlətinə başçılıq etmiş, Xətai təxəllüsü ilə ədəbiyyata adı həkk olmuş Şah İsmayıl da bu siyahıya daxildir. Müasir dövrümüzdə milli ədəbiyyatı dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edən, dövlətin və dövlətçiliyin maraqları naminə ədəbi nümunələri milli siyasətin tərkib hissəsinə çevirən dövlət xadimləri də mövcuddur.

Bu böyük şəxsiyyətin ədəbiyyata qayğısı yalnız onun nitqləri ilə məhdudlaşmır, fəaliyyətində də sız müşahidə olunur. “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabda Bəkir Nəbiyev qeyd edirdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatı özünün mərhələli inkişafı, dünya şöhrətli şair və yazıçıların yaradıcılığı, ədəbiyyat və milli ruh, tarixilik və müasirliyin sənətdə inikası, bədii təfəkkürə malik şəxslərin yaradıcılığında əks olunmuş vətənpərvərlik və s. kimi çox mühüm məsələlərlə bağlı Heydər Əliyevin təxminən 35 il ərzində səsləndirdiyi məruzə və çıxışlarında, müxtəlif məzmunlu müsahibələrində yer almışdır. Bu dəyərli fikirlər zəngin fikir qaynağı olması baxımından hərtərəfli araşdırılmalı və ümumiləşdirilməlidir [2,s.4]. Bu dahi

şəxsiyyətin ədəbiyyatımızla, ədəbi mühitimizin formalaşmasında misilsiz xidməti olmuş bir çox şair və yazıçılarla bağlı verdiyi qərarlar da diqqətəlayiqdir. Türklərin Ümummilli eposu hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik, dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin bütün dünyada təntənəli formada qeyd olunması da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ətrafında yaranmış mübahisəli məsələlərin çözülməsinə, dastanın həqiqətən də Azərbaycan ilə əlaqəsinə, burada işlənmiş toponimlərin yurd-yuvamıza aid olmasına dair aparılan araşdırmalarda dahi Heydər Əliyevin təşəbbüsünü ilə qeyd etmək vacibdir. Bu təşəbbüsün arxasında yalnız eposu özününküləşdirmək dayanmır, daha böyük qayələr, məqsədlər gizlənirdi. Uzaqgörən şəxsiyyət dərk edirdi ki, türkləri birləşdirmək, onları vahid məqsəd və amal uğruna bir araya gətirmək üçün ortaq nöqtələrin olması vacibdir. Həmin ortaq nöqtələrdən biri, ən vacibi də ədəbiyyat idi. 1994-cü ilin 2 noyabr tarixində 80-dən çox millətin iştirakı ilə keçirilən Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışı zamanı H.Əliyev xüsusi vurğulayı ki, türkləri bir nöqtədə birləşdirən şəxsiyyət kimi Məhəmməd Füzuli Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına öz imzasını atmışdır. Amma təsüflə qeyd etməliyik ki, XX əsrdə müəyyən tarixi, siyasi proseslərin gedişatı baxımından türk dünyası parçalanmış, türk xalqlarının yaşadığı ölkələrin böyük əksəriyyəti (Türkiyə istisna olmaqla) öz həyat tərzinə, tarixinə, adət-ənənəsinə xas olmayan şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Belə çətin bir zamanda Füzuli qayəsi bizi ənənələrimizə sadıq şəkildə yaşamağa səsləmişdir.

1970-ci illərin əvvəlindən etibarən Azərbaycan respublikasında klassik mədəni irsin tədqiqi baxımından yeni bir mərhələyə imza atıldı. Qeyd olunan mərhələ birbaşa Ümummilli Lider, Azərbaycan xalqının böyük nümayəndəsi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun millətimizə məxsus böyük şəxsiyyətlərin yubiley mərasimləri ilə bağlı aldığı qərarlar, imzaladığı sərəncamlar və bu rəsmi sənədlərdən qaynaqlanaraq görülən işlər böyük bir önəm daşıyır. [3] Azərbaycan klassik ədəbiyyatının nümayəndələri N. Gəncəvinin, C. Məmmədquluzadənin, N. Nərimanovun, H. Cavidin, həmçinin yeni dövr ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətləri olan S. Vurğun, R. Rza, İ. Əfəndiyev, M. İbrahimov, S. Rüstəm, M. Araz, Qabil və onlarla sənətkarın yubileylərinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması, adı sadalanan şəxslərin milli ədəbiyyatdakı rolunun vurğulanması, onların Azərbaycan xalqı və onun milli mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu qabartmaq, bir sözlə, onları xalqa tanımaq məqsədi daşımışdır. Bu isə öz növbəsində Azərbaycançılıq ideyasının geniş arealda yayılmasına və mənimsədilməsinə xidmət etmişdir ki, bu da dahi Heydər Əliyev siyasətinin bir hissəsi olaraq qəbul edilməlidir. M. P.Vaqifin, H. Cavidin məqbərələrinin inşa edilməsi, İ. Nəsiminin, N. Nərimanovun, C. Cabbarlının heykəllərinin ucaldılması adları çəkilən tarixi simaların obrazlarının yaddaşlara həkk olunması məqsədi daşımışdır.

Milli mətbuatın inkişafına dəstək olmaq da Heydər Əliyevin diqqətindən yan keçməmiş, bu görkəmli dövlət xadimi bir çox mətbu orqanının maliyyə xərclərinin dövlət tərəfindən qarşılınması ilə bağlı göstəriş vermişdir. Onun təşəbbüsü ilə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən "Ədəbiyyat qəzeti"nin, "Qobustan", "Azərbaycan" və "Ulduz" jurnallarının fəaliyyəti milli mətbuatın inkişafına dəstək olmuşdur. Çətin dövrlərdə göstərilən bu maliyyə dəstəyi ədəbiyyatımıza, mətbuatımıza qayğı və diqqətin təzahürüdür.

Müzəffər Ordumuzun Qarabağ uğrunda 44 günlük mübarizəsindən sonra işğaldan azad olunmuş torpaqlarda möhtəşəm quruculuq işləri həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi Şuşa şəhərində təmir bərpa və yenidənqurma işləri aparılır. Buraya XVIII əsrin sonlarında yazıb-yaradan, eyni zamanda siyasi xadim kimi tanınan Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin yenidən inşası daxil edilmiş, 2021-ci il avqust ayının sonlarında Prezident və Birinci xanımın iştirakı ilə kompleksin açılışı olmuşdur. Vaqif Poeziya Günlərinin Şuşada keçirilməsi də eyni vaxta təsadüf etmişdir. Şuşa şəhərində yerləşən Azərbaycan xalqının sevilib-seçilən simalarının – Xurşudbanu Natəvanın, Bülbülün, Üzeyir Hacıbəyovun büstləri də artıq doğma yurdumuza qayıdıb. Erməni vandalları tərəfindən dəlik-deşik edilmiş, adi metal parçası kimi satışı buraxılmış bu abidələri Azərbaycan hökuməti satın alır və torpaqlarımız işğaldan qurtulan kimi doğma yurd-yuvasına geri qaytarır. Bütün bu sadalanan faktlar Azərbaycanın Ali Baş Komandanının, Heydər Əliyev məktəbinin layiqli davamçısı İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova.S. Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses / S.Əhmədova, , – Bakı: Elm, – 2009, – 156 s.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı / Tərt. ed. AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, –Bakı: Şərq-Qərb, – 2009, – 248 s + 20 s.
3. <https://ikisahil.az/post/270119-heyder-eliyev-azerbaycan-edebiyatinin-hamisi-ve-teessubkeshi>

РЕЗЮМЕ

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Джабарова М.А.

Ключевые слова: национальный, литература, личность, Азербайджан, Гейдар Алиев

Великий лидер Гейдар Алиев был одним из тех, кто сыграл важную роль в защите и развитии азербайджанского языка, литературы и национально-духовных богатств. Недостаточно перечислить заслуги, оказанные этой великой личностью азербайджанскому народу. Значение, которое он придавал сохранению нашей истории и литературы, очевидно. В одном из своих выступлений Гейдар Алиев упомянул что, говоря о независимости необходимо подчеркивать роль литературы и упоминать, какое это богатое сокровище. Величайшая заслуга деятелей литературы состоит в том, чтобы пробудить своими произведениями национальные чувства в нашем народе и нации. Это, в свою очередь, стимулирует такие процессы, как национальное самосознание и национальное возрождения.

SUMMARY
FORMATION OF NATIONAL LITERATURE DURING THE REIGN OF HEYDAR ALIYEV
Jabarova M.A.

Key words: *national, personality, literature, Azerbaijan, Heydar Aliyev*

Great Leader Heydar Aliyev was one of the persons who played an important role in the protection and development of the Azerbaijani language, literature and national- spiritual resources. It is not enough to list the services rendered by this great personality for the people of Azerbaijan. The values he gave to the preservation of our history and literature are obvious. In one of his speeches, Heydar Aliyev mentioned that when talking about independence, it is necessary to emphasize the role of literature and to mention how reach a treasure it is. The greatest service of literature devotees is to awaken national feelings in our people and nation through their works. This, in turn, stimulates processes such as national self-awareness and national revival.

**SABİR RÜSTƏMXANLININ "GÖY TANRI" ROMANINDA
TARİXİLİK VƏ POSTMODERNİZM MƏSƏLƏSİ**

Hüseynova Jalə Firuz qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, "SABAH" (qrupları)

huseynovaj03@gmail.com

Açar sözlər : *Sabir Rüstəmxanlı , Göy Tanrı , Azərbaycan romanı , tarixi roman , postmodernizm , postmodernist roman .*

Keçmişdən bu günə qədər ədəbiyyatımızda bir çox növdə , janrda , mövzuda və metodda əsərlər yazılmışdır . İndiyə kimi qələmə alınmış əsərlərimizdə sənətkarlarımız demək olar ki , hər mövzuda əsər yaratmışdılar . Ədəbi əsərlərimizdə özünü göstərən ən məşhur mövzulardan biri tarixi mövzudur , tarixi mövzuda yazılmış kifayət qədər əsər ədəbiyyatımızda özünü göstərir və bunu uzun illərdi müşahidə müşahidə edirik.

Müasir ədəbiyyatımızda da tarixi mövzuda qələmə alınmış bir çox əsərə rast gəlirik, bunlardan biridə ədəbiyyatımızın məşhur yazıçılarından biri olan Sabir Rüstəmxanlının "Göy Tanrı" romanıdır , bu roman müasir ədəbiyyatımızdakı gözəl nəsr nümunələrindən biridir deyə bilərik . Romanda qədim türk dastanlarında və tarixində mövcud olmuş bir çox hadisələrə , yer adlarına , şəxs adlarına və s. rast gəlirik , bu da bizi romanı tarixi roman kimi adlandıрмаğa əsas verir . Lakin bu romanda bir mübahisəli məsələdə özünü göstərir , "Göy Tanrı" romanında tarixilik özünü göstərsə də biz onda ədəbiyyatımıza XX əsrin sonlarından daxil olan postmodernizm cərəyanının izlərini də görürük , biz bunu romanda qədim türklərin tarixinin , təktanlıq dinə necə keçmələrinin , qədim türk dastanlarında qeyd olunmuş hadisələrin sənətkar tərəfindən əslində olduğundan fərqli aspektdə təsvir olunmasında müşahidə edirik . Bu halda bir sual ortaya çıxır ki, "Göy Tanrı" romanı tarixi yoxsa postmodernist romandır ? Biz aşağıdakı məqalədə bu suala cavab tapmağa çalışacağıq.

"Göy Tanrı" romanında tarixilik. "Göy Tanrı" romanında tarixili özünü əsərdə əksini tapan toponimlərdə , etnonimlərdə və obraz adlarında , obrazların dilində işlədilən qədim türk sözlərində , qədim türklərin həyat tərzinin , adət-ənənələrinin təsvirində , məişətində və s. bu kimi məqamlarda göstərir . İlk növbədə əsərdəki toponimlərdən danışsaq bunları misal gətirə bilərik : "Talas", "Altay", "Alatatu", "Alaca" dağı, "Kabil", "Çin", "Uludağ", "Qaraqorum", "Xivə", "Xarəzm" və s. [2, s.8-9, s.133 , s.160, s.183]. Əsərdə diqqəti çəkən toponimlərdən biri də "Turan imperiyası"dır, "Turan" Mərkəzi Asiyada yerləşən tarixi bir ərazidir və qədim türklərin dövləti kimi tanınır. [Sabir Rüstəmxanlı. Göy Tanrı. (Azərb. dilində.) Qanun - 2005, 416 səh \\ s. 87] . Romanda biz müəyyən etnonimlərə də rast gəlirik : "Türk", "Bayatlar", "Uyğur", "Qayı" və s. [2, s. 7-104]. Bundan başqa romandakı obrazların adı da qədim türk dastanlarından götürülmüşdür , məsələn : "Qara xan" , "Oğuz xan" , "Aybikə xatun" , "Qutuluq xan" [2, s. 73-74 , s.177] . və s. obrazlara rast gəlmişik . Deyə bilərik ki , əsərdə kifayət qədər qədim türk dilinə mənsub olan söz və ifadələr işlədilib : "Qutsal" , "Yaranqu" , "Simgəsəl" , "Öd-Ödlək" , "Onardığı" , "Törə" , "Şölən" , "Ünür" , "Andan" , "Ayaq" , "Ög" , "Bilgin" , "İnal" , "Yaban" , "Ök" , "Böğü" , "Öc" , "Görklü" , "Yağız" , "Ərklü" ,

"Bəlgə" , "Yarlık" , "Yalavac" , "Bun" , "Boz börü" , "Uyuq" , "Yazı" və s . [2, s. 7-54] . Qeyd edək ki , belə söz və ifadələr əsərin əvvəlindən sonuna kimi göstərir .

Çinlilərin bütün dünya bazarlarında olduğu kimi türk bazarlarında da xırda tacirlik etdiyini , hər cür mal satdığını , öz Çin qızlarını belə türk ordusundan məlumat almaq üçün türk kişilərinə satdıqlarını görürük . Hətta bəzi Çin imperatorlarının türk mənşəli olduğu nəzərimizə çarpır və bu faktlar tarixdə də öz əksini tapmışdır . Eyni zamanda çinlilər və qədim türklər arasındakı müharibələr romanda diqqətimizi çəkir çünki çox qədim zamanlardan Çin imperiyası ilə türklər , yəni Hun imperiyası arasında çox sayılı müharibələr olmuş , romanda da qeyd olunan "Çinlilərin tikdiyi böyük divar" , yəni Çin səddi də türklərdən qorunmaq üçün inşa edilmişdir . Tarixdə də olduğu kimi romanda da qədim Çin imperiyasının türklərə qarşı mənfi münasibəti , talançılığı nəzərə çarpır . [2, s.87-97 , s.115-126]. Bu gün də bizə məlumdur ki , qədim türklər haqqında bir çox məlumatı biz Çin yazılı mənbələrində görürük , bu da qədim Çinlə türklərin əlaqəsini sübut edir .

"Göy Tanrı" romanında postmodernizm. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi "Göy Tanrı" romanında tarixiliklə yanaşı postmodernizm də özünü göstərir . Ümumiyyətlə , postmodernizm cərəyanı Azərbaycan ədəbiyyatında özünü XX əsrin sonlarından göstərmişdir , ədəbiyyatımızda müxtəlif növ və janrlarda postmodernizmə rast gəlirik . Modernizmdən fərqli olaraq postmodernizm klassik ədəbi-mədəni iris imtinə edib arxa çevirmir , keçmiş ədəbi-mədəni irsə ironik kontekstdən yanaşır , onu dekonstruksiya məruz qoyaraq ədəbi əsərə gətirir . "Göy Tanrı" romanında postmodernizm özünü ən qabarıq şəkildə əsərin əsas surətlərindən olan " Oğuz xan" obrazında göstərir . "Oğuz xan " obrazı bizə qədim türk dastanı olan "Oğuz Xaqan" dastanında göstərir . "Göy Tanrı" romanında Oğuzun atası Qara xan , anası Aybikə xatun olduğu və Oğuzun Bayat tayfasından olduğu , Turan imperiyasının varisi olduğu göstərilir [2, s.87-97 , s.7 , s.71 ,s. 87] . Lakin qədim türk dastanı "Oğuz Xaqan"da orijinal əsatirdə Oğuz Xaqan tamam başqa cür təsvir olunmuşdur – dastanda onun anası Ay kağan , atası adı isə Qara xan olsa da , o , öküz imiş . Oğuzun atası öküz olduğu üçün burada Oğuzun da xarici görkəmində öküzdən nişanələr var idi , onun ayağı öküz ayağına , beli qurd belinə , çiyini samur çiyinə və köksü ayı köksünə bənzəyirdi [1, s. 391-397] . Hər iki əsərdə Oğuz ilə atası Qara xan arasında döyüş olur ancaq "Göy Tanrı" romanında Qara xanı Oğuz xanın özü deyil , ordusundan bir döyüşçü öldürdüyü halda [2, s.97-100]. "Oğuz Xaqan" dastanında Oğuz Xaqan atasını özü öldürür [1, s.392] . Bundan başqa romanda Oğuz xan əmisi qızları ilə evlənir [2, s.76] , lakin dastanda isə Oğuz xaqanın evləndiyi qızlar mistik bir qüvvə ilə - Tanrı tərəfindən ona göndərilirdi [1, s.396]. Romanda Oğuz xan Çinə yürüş edir [2, s.115] , dastanda isə "Qaranlıq ölkə"ə yürüş edir [1, s.393] . Həmçinin "Göy Tanrı" romanında təsvir olunmuş "Yağmur daşı" deyə bir inanc [2, s.18-26] . və ya "Tabqaç" deyə bir məkan [2, s.107-114] . dastanda öz əksini tapmışdır .

Bütün bu yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdən biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, 2005-ci ildə qələmə alınmış "Göy Tanrı" romanını nə tamamilə tarixi, nə də tamamilə postmodernist roman adlandıra bilərik. Bu roman özündə həm tarixiliyi, həm də postmodernizmi birləşdirir və müasir ədəbiyyatımızda olan maraqlı əsərlərdən biridir, ikili xüsusiyyəti etibarlı ilə "Göy Tanrı" romanı tarixi postmodernist romandır .

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı// Ali məktəblər üçün dərslik , III nəşr. Bakı – 2019, 597s.
2. Rüstəmханлы S. Göy Tanrı. (Azərbayc. dilində.) Qanun, 2005, 416 s.
3. <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/buyuk-hun-imparatorlugu-823>

РЕЗЮМЕ

ВОПРОС ОБ ИСТОРИЧНОСТИ И ПОСТМОДЕРНИЗМЕ В РОМАНЕ САБИРА РУСТАМХАНЛЫ «ГЕЙ ТАНРЫ» Гусейнова Ж.Ф.

Ключевые слова: Сабир Руатамханлы, Гей Танры, азербайджанский роман, исторический роман, постмодернизм, постмодернистский роман

Нам известно, что с далекого прошлого и до наших дней в азербайджанской литературе написаны литературные произведения различной тематики и стиля. Конечно, в современную эпоху мы сталкиваемся со многими новыми произведениями в зависимости от тематики, жанра и типа. Эти работы отличаются разным творческим подходом к реалиям жизни соответственно своему времени. Романы занимают особое место в нашей современной литературе и вызывают интерес читателей. Произведение, о котором пойдет речь в этой статье, — это роман Сабир Рустамханлы «Гей Танры» («Небесный Бог»), который является одним из заметных романов в нашей современной литературе. Мы наблюдаем историчность в этом романе, потому что в нем рассказывается о жизни древних тюрков, их переходе к монотеистической религии, многих событиях, лицах и местах, отраженных в древнетюркских эпосах, а также видим, что эти исторические вопросы рассматриваются с иной стороны и показаны с другой точки зрения в романе, мы также видим следы постмодернизма. И в этой статье мы выясним, является ли роман «Небесный бог» историческим или постмодернистским романом. Пытаясь внести ясность в этот вопрос, мы отдельно коснемся отраженных в романе черт историчности и постмодернизма и в какие моменты они проявляются.

SUMMARY
THE QUESTION OF HISTORICITY AND POSTMODERNISM IN THE NOVEL "GOY TANRI
BY SABIR RUSTAMKHANLI

Huseynova J.F.

Keywords: *Sabir Rustamkhanli, Goy Tanri, Azerbaijani novel, historical novel, postmodernism, postmodernist novel.*

It is known to us that from the distant past to the present day, new literary works of various themes and styles have been written in Azerbaijani literature. Of course, in the modern era, we come across many new works depending on the subject, genre and type. These works are distinguished by a different and creative approach to the realities of life according to their time. Novels occupy a special position in our modern literature and arouse the interest of readers. The work we will talk about in this article is the novel "Goy Tanri" by Sabir Rustamkhanli, which is one of the notable novels in our modern literature. We observe historicity in this novel because it talks about the life of the ancient Turks, their transition to monotheistic religion, many events, persons and places reflected in the ancient Turkish epics, and we also see that these historical issues are approached from a different aspect and shown from a different point of view in the novel. We also see traces of postmodernism. And in this article, we will clarify whether the novel "Goy Tanri" is historical or a postmodernist novel. While trying to clarify this issue, we will separately touch upon the features of historicity and postmodernism reflected in the novel and at what moments it manifests itself.

HİDAYƏTİN POEZİYASINDA AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ

Məmməd İlhamə Avtandil qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

ilhame_mammed@mail.ru

Açar sözlər: *poeziya, məfkurə, Hidayət, ideya, azərbaycançılıq*

Yaradıcılığının bütün sahələrində olduğu kimi, Hidayətin poeziyasında da azərbaycançılıq ideologiyası xüsusi bir yer tutur. Hələ yaradıcılığa başladığı ilk illərdə onun qələmə aldığı "Mığrı", "Babalar", "Maral zəmi", "Məndən sonra" və digər şeirlər milli-mənəvi hisslərin, vətənpərvərlik duyğularının tərənnümü baxımından əhəmiyyətli səciyyə daşıyır. Nəzərə alsaq ki, bu şeirlərin hamısı onun Qərbi Azərbaycanda ermənilərin əhatəsində yaşayıb yaratdığı bir dövrdə yazılmışdır, onda Hidayətin vətəndaşlıq mövqeyinin, sənətkar cəsarətinin bir daha şahidi olarıq. Şairin beş bəndlik "Mığrı" rədifli qoşmasının məzmunu yalnız doğma yurdun təbii gözəlliklərinin tərənnümü ilə məhdudlaşmır. Bu şeirdə müəllif bir sıra yer-yurd adlarını poetikləşdirməklə xalqımızın milli-mənəvi keyfiyyətlərini, yurd sevgisini ifadə edir:

*Tağəmir yaylağın, Xəllərgə-dağın
Aldərə dağlar, Kazım bulağın...
Sənin hər obadan gəlir sorağın-
Dadlı meyvələrin loğmanı Mığrı. [1, s.66]*

Bu qəbil şeirlərin tarixi-ədəbi əhəmiyyəti indi daha qabarıq nəzər çarpır. Çünki hələlik düşmən tapdağında qalan Qərbi Azərbaycan toponimləri də soyqırımına məruz qalmışdır. Qoşmanın məzmunundan görüldüyü kimi, poetikləşmiş yer-yurd adları xalqımızın milli-etnik yaddaşını əks etdirir.

Söz yoxdur ki, azərbaycançılıq ideologiyasının başlıca istiqamətlərindən birini bədii ədəbiyyat təşkil edir. Bu baxımdan şairin 1970-ci ildə qələmə aldığı "Məndən sonra" şeiri dar bir coğrafi relyeflə, mühafizəkar milli düşüncənin hüdudları ilə məhdudlaşmır. Humanist duyğuları, milli və bəşəri ideyaları təcəssüm etdirən bu şeirdə şair doğma xalqının taleyini düşünən, bütün xalqları əmin-amanlığa, sülhə səsləyən müdrik bir insan kimi çıxış edir. "Məndən sonra hansı nəğmələr oxunacaq, hansı ümidlər göyərəcək?" və s. kimi ritorik suallar geniş sosial-fəlsəfi mahiyyəti ilə oxucunu da düşünməyə sövq edir. Taleyüklü məsələlərə şairin fəal sənətkar müdaxiləsi onun vətəndaşlıq yangısının ifadəsi kimi diqqəti cəlb edir:

*Gələn əsrin bakılı Azəroğlusu
yənəmi gedə bilməyəcək
Təbrizli bacısının toyuna?! [1, s.83]*

Müasir Azərbaycan ədəbi prosesində azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Professor N.Şəmsizadə H.Ə.Əliyevin ədəbiyyatda bədilik mənafeələrini diqqətlə nəzərə alaraq onun fəlsəfi-bədii imkanlarından faydalanmasına diqqət çəkərək yazır: "Azərbaycançılıq ideologiyasının fəlsəfi təlim kimi sistemə salınması və müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyində tətbiqi Heydər Əliyevin tarixi xidmətidir. Böyük tarixi-nəzəri ənənələri olsa da,

azərbaycançılıq yeni siyasi dövrün ifadəsi, yeni təfəkkür mərhələsinin fəlsəfəsi kimi formalaşmışdır” [2, s.238].

Çağdaş dövrün ədəbi-bədii mətnlərini izləsək, Hidayətin poeziyasında da azərbaycançılıq məfkurəsinin dərin qatlara bağlı olduğunu görə bilərik. Şairin nəzərində doğma Zəngəzurun balaca bir kəndindən- Maralzəmidən başlanan yol bütöv Azərbaycana açılır. Onun “gərək çıxmıyadım kəndimizdən heç”- təəssüf dolu etirafı onun doğma el-obaya məhəbbətini, amal və qayəsini ifadə edir. Başqa sözlə, bu səmimi etirafda el-obasının taleyindən nigarançılıq çəkən bir insanın, təəssübkeş bir vətəndaşın müdrik düşüncələrinin şahidi olur. “Yəhər üstə doğulub, təkərlər üstündə” Qobustana gələn lirik qəhrəmanın özünün keçmişinə, soykökünə bağlılığını təcəssüm etdirən bu cür bədii ifadələr orijinal səciyyəsi ilə oxucu qəlbinə yol tapır:

*Mən Miğrıdan gəlmişəm,
Yolum uzaqdan düşüb –
Gömgöy Göyçə gölündən,
Qoca Qazaxdan düşüb [1, s.335].*

Bu misralar şairin “Qobustan” şeirindəndir. Daxili milli hissləri ifadə edən bu qəbil şeirlərdə Hidayət cılız duyğularla yaşayanlara qarşı çıxır, “haralısan?” sualı ilə ona müraciət edənlərə kəskin etirazını bildirərək “biz Azərbaycanın daşı-kəsəyi, ağacı, qışığı, baharıyıq”- deyir. Poetik sətiraltı mənalar müəllifin məfkurə istiqamətinin məna tutumunu genişləndirir, Azərbaycan övladının vətəndaşlıq mövqeyini nümayiş etdirir:

*Hələ boylananlar var
Uzaq-uzaq ellərdən,
Qovrulmuş var, yanan var
Yad ürəkli dillərdə [1, s.338].*

Azərbaycanla birgə alaraq, onu bütün dünyada tanımaq Hidayətin azərbaycançılıq məfkurəsinin başlıca ədəbi-fəlsəfi motivlərini təşkil edir. Bu məfkurə onun çoxşaxəli yaradıcılığının bütün sahələrində qabarıq şəkildə təcəssüm edir.

Ədəbiyyat

1. Hidayət. Əsərləri: 8 cildə, I cild, Bakı: Apostroff MMC, 2011, 480 s.
2. Şəmsizadə N. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, s. 227-244

РЕЗЮМЕ ИДЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ПОЭЗИИ ГИДАЯТА Мамед И.А.

Ключевые слова: поэзия, идеология, Гидаят, идея, азербайджанство

В статье исследуется историко-философское содержание поэзии Гидаята, одного из ярких представителей современной азербайджанской литературы. Художественное отражение идеологии азербайджанства в его поэзии составляет особое направление. Автор анализирует поэтические тексты, написанные поэтом в разные годы, и обосновывает свои мысли и мнения. Любовь к родине, национально-нравственным ценностям, вопросы судьбоносного гражданства исследуются в богатой поэзии поэта как основное идейное направление учения об азербайджанстве.

SUMMARY THE IDEOLOGY OF AZERBAIJANISM IN HIDAYAT'S POETRY Mammad I.A.

Keywords: poetry, ideology, Hidayat, idea, Azerbaijanism

The article deals with the historical-philosophical content of Hidayat's poetry, one of the prominent representatives of contemporary Azerbaijani literature. The artistic reflection of the ideology of Azerbaijanism in his poetry constitutes a special direction. The author analyzes the poetic texts written by the poet in different years and justifies his thoughts and opinions. Love of country, national and moral values, issues of fateful citizenship are explored in the rich poetry of the poet as the main ideological direction of the teaching of Azerbaijanism.

ANALEPSİS (FLASHBACK) BİR ƏDƏBİ ANLAYIŞ KİMİ

Memmedov Rövşen M.

*Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Türkiye, Dr. Öğr. Üyesi
rovshan.mammadov@beun.edu.tr*

Çağdaş dünya ədəbiyyatı və filmlərində tez-tez yeni anlayışlara rast gəlinir. Yeni dünya düzəninə gətirdiyi dəyərlər, yeni tip anlayışların yaranmasını şərtləndirməkdədir. Bu anlayışlar istər ədəbi əsərlər, istərsə də çağdaş filmlərdə qarşıya çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni tip anlayışlar əsasən filmlərdən alınmış, daha sonra ədəbi örnəklərə keçmiş, daha sonra araşdırmaçı və təndiqçilər tərəfindən yeni məfhum kimi nəzəri kitablara salınmışdır. Bu tip anlayışlardan biri Analepsisdir. Analepsis termini bədii əsər və filmlərdə bir texnika olaraq keçmişə dönüş və ya keçmişə səyahət olaraq qarşıya çıxır. Bu termin ingilis dilində “flashback” olaraq adlandırılır. Bu keçmişə dönüş ədəbi əsər yaxud bir filmin arxa planını doldurmaq, əsəri oxuyucuya bütün zamanlı şəkildə təqdim etmək məqsədi daşıyır. Bu məfhum haqqında müfəssəl araşdırmanı fransız teorik Gerard Genette aparmış, “Narrative Discourse An Essay In Method” kitabında yeni ədəbi texnikalar haqqında təhlillər vermişdir. Analepsis anlayışını müxtəlif aspektlərdən analiz edən Genette, onun daxili və xarici metodologiyasının ədəbi əsər və filmlərdəki rolunu şərh etmişdir. Konkret olaraq analepsisə “keçmişdə baş verən hadisə və ya olaylardır” şəklində tərif verən Genette, bu məfhumun bir strukturalist bir dil qanunu olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Ümumilikdə Gerard Genette analepsisin bir ədəbi əsər və ya filmin vaz keçilməz bir vasitəsi olaraq görür.

1. Analepsis məfhumunun meydana gəlməsi. Analepsisin erkən nümunəsi olan Ramayana və Mahabharata'da əsas mətn daha sonra qurulmuş periferik hekayə vasitəsilə rəvayət olunur. Digər bir qədim bir nümunə olan “Odyssey” dastanında flashback Odisseyin dinləyiciyə söylədiyi bir hadisədə meydana gəlir.

Bu anlayışın ilk dəfə olaraq istifadə olunması “Min Bir Gecə” silsiləsindən olan “Üç alma” nağılındadır.

Hekayə gənc bir qadının meyitinin tapılması ilə başlayır. Qatil özünü ifşa etdikdən sonra cinayətin bir sıra səbəblərini izah edir. Aparıcı flashback, onun kəşfi, hekayənin əvvəlindəki meyit analepsisi digər bir neçə Ərəb nağılları olan “Dənizçi Sindbad” və “Min bir gecə nağılı”nda istifadə olunur.

Analepsis yazıçı Madoks Ford və şair, yazıçı, tarixçi və mifoloq Robert Qreyves tərəfindən geniş istifadə edilmişdir. “Toronto Uilder tərəfindən 1927-ci ildə nəşr olunan “San-Luis Rey körpüsü” kitabı, burada bir fəlakət qurbanlarının bir-birinə bağlanması, daha sonra həyatlarında fəlakətə aparan hadisələrin baş qaldırması flashback vasitəsilə araşdırılmışdır.” [1, s.151].

Analepsis Elie Wiesel tərəfindən “Gecə” əsərində də istifadə olunur. [2] Flashback geniş və xronoloji qaydada olarsa, bunların hekayənin indiki hissəsini təşkil etdiyini söyləmək olar, hekayənin qalan hissələri isə flashback-in irəli istiqamətlərdən ibarətdir. Flashback qeyri-xronoloji qaydada təqdim olunarsa, hekayənin baş verdiyi vaxt qeyri-müəyyən ola bilər: Belə bir hadisəyə nümunə kimi Kurt Vonnequtun “Slaughterhouse-Five” (Qətl Evi-Beş) [3] əsərini göstərmək olar. Burada povest zamanla geri və irəli aparılır, buna görə də konkret indiki vaxt xətti yoxdur.

“Os Lusitadas” Vasco de Gamanın Hindistana və geriyyə səyahətinə dair bir hekayədir. [6] Rəvayətlər onlar Afrikaya gəldikləri zaman başlayır, lakin Portuqaliyadan ayrıldıqları zaman hekayənin əvvəlinə tez bir zamanda geri dönrələr.

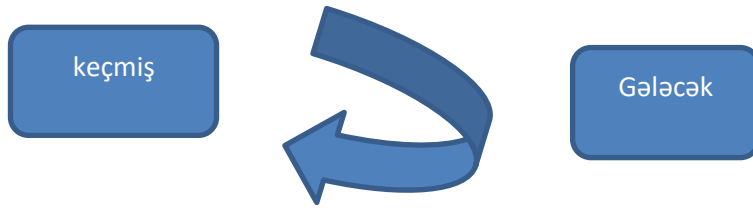
Harry Potter seriyasında Pensieve (Xatirələri nəzərdən keçirmək üçün istifadə olunan bir daş hövzəsidir. Mistik runlarla ilə əhatə olunmuş, içərisində fiziki forması nə qaz, nə də maye olan xatirələr vardır. Bir cadugər və ya sehrbaz özü və ya başqaları haqqında xatirələr çıxara bilər, onları Pensieve-də saxlaya bilər və sonra onları yoxlaya bilər. Məlumatla sıxışdığınız zaman zehni rahatlayır. Hər kəs Pensieve-dəki xatirələri araşdırma bilər ki, bu da tamaşaçıya virtual reallıq kimi sehrli bir forma kimi, içərisində saxlanılan xatirələrə tam batırılmasına imkan verir – https://harrypotter.fandom.com/wiki/Pensieve#cite_note-Pensieve-0 , Writing by J.K. Rowling: "Pensieve" at Wizarding World) adlı sehrli bir qurğu istifadə olunur, bu analepsislərin xarakterini sadəcə bir povest qurğusundan birbaşa şərh etməyə qadir olan təcrübəli personajların yaşadığı bir hadisəyə dəyişir.

2. Foreshadowing və Flashback müqayisəsi. Qeyd etmək lazımdır ki, əksər hallarda Foreshadowing və Flashback termini qarışdırılır. Ancaq bunlar arasında müəyyən fərqlər mövcuddur.

Flashback və Foreshadowing zamanla əlaqəli olan ədəbi vasitələrdir. Flashback keçmişdə baş verən hər hansı bir hadisəni xatırlamaq üçün süjetin xronoloji ardıcılığını pozur. Foreshadowing isə obrazların taleyi haqqında müəyyən ip ucları verir. “Geri dönüş və xəbər vermə arasındakı əsas fərq, geri dönüşün keçmişdən misal gətirməsinə qarşılıq olaraq, xəbərləşmə gələcəkdən sitatlar verməsidir.” [7]

Flashback

- süjetin mövcud durumuna mane olur;
- əvvəllər baş verdiyini xatırlamaq üçün geriyyə qayıdır;
- xarakter haqqında anlayışı gücləndirir;
- keçmişdən məlumat verir.

Flashback və Foreshadowing məfhumlarını aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

1.Qanun:

Flashback yaşadığımız zamandan əvvəl bir dövəmdə qurulmuş bir səhnədir.

Foreshadowing yazarın reallaşacaq hadisələr haqqında verilən ip uclarını ifadə edir.

2.Zaman anlayışı:

Flashback keçmişə təsvir edir.

Foreshadowing yaşadığımız zamanı, dövrü ifadə edir.

3.İstifadəsi:

Flashback əsər boyu istifadə edilə bilər.

Foreshadowing sadəcə müəyyən situasiyalarda istifadə edilir.

Analepsis (Flashback) ədəbi örnək və filmlər üçün vazkeçilməz bir məfhum olaraq inkişaf etməkdədir. Ümumilikdə keçmişə doğru hərəkət edən, artıq baş vermiş hadisəni xatırladan və indiki zamanda təsvir olunan hərəkəti gücləndirən zaman ardıcılığı kimi xarakterizə edilən analepsis, əsərin və ya filmin dinamikasından asılı olaraq funksionallıq göstərir. Zamanın sürətlə irəliləməsi, bədii əsər və filmlərin problematikasının dəyişməsi modern ədəbi məfhumların da inkişaf etməsini şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Pavis Shantz (1998). *Dictionary of the Theatre: Terms, Concepts, and Analysis*. University of Toronto Press.
2. Wiesel Elie (1960). *Night*. New York: Hill & Wang, 116 s.
3. Vonnegut Kurt (1969). *New York*, Delacorte Press, 186 s.
4. Genette Gérard (2011). *Anlatının Söylemi Yöntem Hakkında Bir Deneme*. Çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
5. PARIN KÂMİL (2018). *Anlatının Söylemi Yöntem Hakkında Bir Deneme*. *Söylem Filoloji Dergisi*, 3(1). 98-101
6. <https://www.wdl.org/en/item/11198/>
7. <https://tr.betweenmates.com/difference-between-flashback>

РЕЗЮМЕ

АНАЛЕПСИС (FLASHBACK) КАК ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ

Мамедов Р. М.

Ключевые слова: *Analepsis, Foreshadowing, современные литературоведческие концепции, концепция времени, психоаналитика*

В диссертации речь идет об Аналепсисе (Flashback), который является современной литературной концепцией. Как известно, в XXI веке, как и в любой области, в области литературы изменились взгляды, появились новые литературные формы и приемы, усилилось влияние психоаналитической философии в литературных произведениях и фильмах. Все перечисленные вопросы являются приоритетными в современных СМИ. Аналепсис, описывающий прошлое и настоящее, оценивает сегодняшний день, «путешествуя по истории» на литературных примерах. Это понятие, которое Жерар Женетт выдвинул в качестве концепта, отличается своей спецификой. В тезисе была дана краткая информация об аналепсисе и открыта дискуссия о его истории и теории.

SUMMARY

ANALEPSIS (FLASHBACK) AS A LITERARY CONCEPT

Mammadov R.M.

Keywords: *Analepsis, Foreshadowing, Modern literary concepts, Concept of time, Psychoanalytics*

The thesis deals with about Analepsis (Flashback), which is a modern literary concept. As we know, in the 21st century, as in every field, views have changed in the field of literature, new literary forms and techniques have appeared, and the influence of psychoanalytic philosophy in literary works and films has increased. All these listed issues are priorities in the modern media. Analepsis, which describes the past and the present, values the present day by "journeying through history" in literary examples. This

concept, which Gerard Genette brought up as a concept, is distinguished by its specificity. In the thesis, brief information about Analepsis was given, and a discussion about its history and theory was opened.

TAJADDIN AHMADI - TURKISH POET OF THE MIDDLE AGE

Isgandarzade A.T

Institute of Linguistics, Baku, Azerbaijan

arzu.isgandarzada@gmail.com

Keywords: *Tajeddin Ahmadi, Old Anatolian Turkish, Middle Ages, classical Turkish literature*

Ahmadi is the greatest poet of Anatolian Turkish literature of the 14th century. The real name of the poet is Ibrahim, his nickname is Tajeddin, and his father's name is Khizir. There is no accurate information about Ahmadi's date of birth in the sources. However, Banarlı recorded the date of Ahmadi's birth as 1334, based on the record of Mejdî's death in Amasya at the end of the years 815 AH/1412-1413 AD, after the age of eighty [2,387]. Ahmadi received a high-quality education in Islam, geometry, and medicine in Cairo, which became a center of science and culture as a result of the efforts of the Mamluk state during this period, and earned the right to be called the "poet of knowledge" of his time. Speaking about the poet's educational life, M. Özkan writes that Ahmadi not only received an excellent religious education, but at the same time acquired deep knowledge in various fields of science, such as medicine, astronomy, and mathematics [3, s.1001-1003]. Regarding where Ahmadi lived and what he did after returning to Anatolia, we only find the name of the Garmiyân principality.

Ahmadi, because he was educated in a madrasa, has been attached to the concepts of religion and sharia. However, the fact that Amir Suleiman spent the last years of his life in parties with a lot of alcohol also influenced his art, and he wrote poems about love and wine.

There are different versions in the sources about where Ahmadi died. In the "Ahmadi" section of the encyclopedia of Turkish language and literature, it is mentioned that the poet died in 1413 in Amasya, where he was the secretary of the divan [1, s.79]. Ahmadi's fame continued until the end of the 16th century.

Ahmadi is a personality who produced the most works of the 14th century and had a great role in the construction of classical literature. Speaking about Timurtaş Ahmadi's art, Faruk Kadri writes: "Ahmadi, who produced numerous and voluminous works, is a great poet as well as a master of his time and a powerful artist who uses the Turkish language beautifully. In addition to reflecting the arts of the Iranian poetry school, Ahmadi also showed the intricacies of the Turkish soul and the expressive power of the Turkish language both in his divan and in his odes and ghazals added to his masnavis" [5, s.114].

Although he received madrasa education and was familiar with Sharia laws, he wrote more works on secular topics. However, he gave ample space to Sufi thoughts in his odes, ghazals and masnavis. Kamal Timur, while talking about Ahmadi's art, writes: "He is superior to other poets of the century in terms of his artistic understanding and expression in the love and adventure stories he wrote in his ghazals, odes and masnavas. Therefore, poets like Sheikhi, Khatiboglu, Hayati, Muniri, Baki, Kemal Pashazade, who came after him, spoke of him with respect" [4, s.4].

Conclusion

The fact that there is not enough information about Ahmadi in the available sources, and that the information that has come down to our days does not coincide with each other, is understandable if we take into account the political and cultural conditions of the period in which the poet lived. The meager sources that provide information about the poet are in the essence of repeating each other. As a poet, scientist, doctor, and historian, Ahmadi took his place among the distinguished personalities of his time, became a source of inspiration for poets in the centuries after him, and made his name famous. The social features and historical information given by the poet in his works written in Turkish language have given these works not only a work of art, but also a scientific work. From this point of view, the existence of these works, which we can call medieval written monuments, should not be ignored, they should be studied as historical sources.

References

1. "Ahmedi", Encyclopedia of Turkish Language and Literature. Periods / Nouns / Works / Terms, p. 79
2. Banarlı N.S. The History of Illustrated Turkish Literature / From the epic era to our time. Istanbul: National Education Press, 1983.

3. Mustafa O. Literature in the Age of Seljuks and Principalities, Period of Principalities (XIV. Century), Ankara: General Turkish History 4, New Turkey Pub., 2002.
4. Timur K. Şair Ahmedi / Journal of Social Sciences Issue 4, Dumlupınar University, Kütahya, 2000.
5. Timurtas. F. Kadri. Turkish World Handbook / Turkish Culture Research Institute, S-23, II Edition, Ankara, 1992.

XÜLASƏ
TACƏDDİN ƏHMƏDİ – ORTA ƏSR TÜRK ŞAİRİ
İsgəndərzadə A.T.

Açar sözlər: Tacəddin Əhmədi, əski Anadolu türkcəsi, orta əsrlər, klassik türk ədəbiyyatı

Əhmədi XIV əsr türk dünyasının ən böyük şairlərdən biridir. O, sadəcə şair deyil, Anadolu Bəyliklər dövrü və Osmanlı dövrünün dəyərli alim, tarix yazıçısı və mütəfəkkirlərindən biri idi. Özündən sonrakı əsrlərdə belə adından söz etdirən şair, arxasında çox zəngin ədəbi irs buraxmışdır. Onun yeddisi türkçə, dördü farsca olmaqla, on bir əsəri günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Türk dilində yazdığı əsərlərində Anadolu Oğuz türkcəsinin zəngin dil xüsusiyyətlərini məharətlə istifadə edən Əhmədi, dövrün ictimai həyatını, mədəniyyətini, türk adət və ənənələrini də əsərlərində əks etdirmişdir.

РЕЗЮМЕ
ТАДЖАДДИН АХМАДИ - ТУРЕЦКИЙ ПОЭТ СРЕДНЕГО ВЕКА
Искендерзәде А.Т

Ключевые слова: Таджеддин Ахмади, древнеанатолийский турецкий язык, средневековье, классическая турецкая литература

Ахмади — один из величайших поэтов тюркского мира XIV века. Ахмади был не просто поэтом, он был одним из ценных ученых, историков и мыслителей периода анатолийских бейликов и османского периода. Поэт, сделавший себе имя в последующие века, оставил после себя богатое литературное наследие. До наших дней дошли одиннадцать его работ, семь из них на турецком и четыре на персидском языках. Ахмади, умело использовавший богатые языковые особенности анатолийско-огузского тюркского языка в своих произведениях, написанных на турецком языке, также отразил в своих произведениях общественную жизнь, культуру, турецкие обычаи и традиции того времени.

DEKADENTİZMİN ESTETİK FƏLSƏFƏSİ

İsgəndərova Günel Bəxtiyar qızı
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
gunel.isgan@gmail.com

Açar sözlər: ədəbiyyat, dekadentizm, modernizm, estetika, fəlsəfə

Ədəbiyyat tarixində modernizmin təzahür formalarından biri olan dekadentizm, latın dilində decadentia sözündən qaynağını götürərək Roma süqutunun səbəblərini qələmə almaq üçün Montesqueiu (1734) tərəfindən işlənmişdir. Dekadent fəlsəfə, tarix, incəsənət, estetika, ədəbiyyat, mədəniyyət kimi müxtəlif sahələrdə işlənən geniş bir anlayışdır və işlənmə yerinə görə fərqli semantik mənə daşıyır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ruhun çöküşü, mənəvi saflığın itməsi, ümitsizlik, bədbinlik və s. motivlərdə işlənərək ədəbi cərəyan halını almışdı. Décadence, degenerasiya və çöküş sindromunun bitməkdə olan “uzun” bir əsrin sonuna doğru hər sahədə xatırlanmasının əsas səbəblərindən biri də son yüzilliyin gətirdiyi yorğunluq və yeni əsrin yeni başlanğıcı üçün gözlənilən yeni bir gücdür. Zamanın dağıdıcı və çöküşün alın yazısı olması inancı isə dekadans mitinin düşüncə olaraq daha qədim olduğu ehtimalını artırır. Nitçəyə görə Sokrat və onun tələbəsi Platon içində dağılma əlaməti olan qədim Romanın nümayəndələri idi və dekadent düşüncəsinin ilk antologiyasını onlar inşa etmişdir. Çünki, onlar açıq şəkildə hər şeyin arxetip, mükəmməl, dəyişməz modellərindən və onların sadə “kölgələrindən” danışarkən metafizik bir dekadent anlayışından bəhs edirdilər (s.17). Beləliklə, Sokrat və onun tələbəsi Platon ilə başlayan dekadent xristian düşüncəsi ilə birləşərək qərb metafizikasını əmələ gətirmişdi. Bu baxımdan qərb təfəkkürünün min illik irsinə münasibətdə dekadentizmi qiymətləndirən Nitçə fəlsəfi karyerasını dekadentizm problemini anlamağa və nihilizm haqqında düşünməyə sərf edər və yeni bir paradigmaya yol açar.

Lakin müasir dekadent düşüncəsinin genezisi və onun estetikasını başa düşmək üçün ilk növbədə zamana və tarixə nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, Yahudi və Xristian inanış fəlsəfəsində tarixin bir sonu olduğuna, bu *son gündən* sonra isə seçilmişlərin əbədi səadətə qovuşacağına, günahkarların isə cəhənnəm əzabı çəkəcəklərinə inanılır. Bu da dekadent düşüncədə metaforla desək, dünyanın sonunun əzablı başlanğıcını ifadə edir. Orta əsrlər xristian inancına görə isə onları kosmik çöküş və apokalipsisi gözləyir. Bu da zamanın sonu demək idi. Fransız din tarixçisi Henri-Charles Puech Roma tarixinə nəzər salaraq

“yunanların dövlətlər və ya ictimai formaların modelləri və ya ideal sxemləri üzərinə hekayə qurmağa başladığını və bu hekayədənə istənilən hadisəyə tətbiq edilə biləcək zəruri, müvəqqəti bir ardıcılıq meydana gətirdiklərini, bunun nəticəsində isə meydana çıxan qayda-qanunların inkişaf deyil, dekadans qanunları”(s.43) olduğunu bildirir. Bu mifik terminlər isə siyasi cəhətdən var olan bir dövlətin inkişafına gətirməz, əksinə, degenerasiyaya uğradaraq məhvə səbəb olar. Bir tərəfdən irəliləyiş və müasirlik, digər tərəfdən dekadent düşüncəsinin qarşı qarşıya gəlməsi isə paradoks əmələ gətirir. Əgər tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf prosesləri və onların çöküşünə nəzər alsaq, onlar arasında dialektik münasibətin olduğunu görürük. Bu dialektik münasibətlərə görə isə irəliləmə və dekadent iç-icə keçmiş anlayışlardır. Keçmişlə müqayisədə fərqli situasiyalarda qarşımıza çıxan dekadent anlayışı dünya ədəbiyyatşünasları arasında da fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Bir qrup alimlər dekadentin mənşə etibarlı ilə modernizmlə, digərləri isə romantizmlə bağlı olduğuna inanır. Romantiklər isə bulanıq dekadent düşüncəsinə rədd edirlər. Ədəbi termin kimi dekadentizm haqqında isə ilk dəfə romantizmə qarşı gələn fransız tənqidçisi Nisard *Études de mœurs et de critique sur les poètes latins de la décadence* (Dekadentin Latın şairlərinin tənqidi və vərmişlərlə bağlı tədqiqatlar) əsərində yazmışdı. Kitabda daha çox Roma imperiyası dönmində yazılmış şeirlərə yer verilsə də, burada əsas hədəf romantiklər idi. Onun Latın ədəbiyyatı dekadentinə olan marağı, romantizmə maraq doğurulan bir dövrdə neo-klassik dəyərlərin müdafiəsinə qalxmasından irəli gəlir. Nisard kitabın önsözündə “dekadan şeirlərin ümumi cəhətləri haqqında inkişaf etmiş nəzəriyyə gətirdiyini... İnsan psixologiyasını qərribə yorğunluğa sürükləyən, hətta ən zəngin təxəyyüllərin belə həqiqi poeziya adına heç nə edə bilməyib sadəcə qalmaqallı şəkildə dili təhrif etmək gücüylə baş-başa qaldığı yorğunluq halını və bir-birinin ardınca gələn ehtiyacları izah etməyə”(s.8) çalışdığını dilə gətirir. Nisarddan təsirlənən Nitsşe isə dekadansizmi fəlsəfə elminin mühüm problemi kimi tədqiq etmiş hətta bütün həyatını ona həsr etmişdir. Nitsşe dekadenti bir xəstəlik kimi görürdü. Lakin onun sözlərinə görə, bu mənfi xüsusiyyətə baxmayaraq, *décadence* sağlam olanın tapılmasında istiqamətləndirici rol oynaya bilər. Nitsşenin dekadent haqqındakı fikirlərini anlamaq üçün, onun dekadent haqqında həmişə şəxsi təcrübəsi kimi danışdığını, xəstə olduğu üçün sağlamlığın dəyərini bildiyini və buna görə də xəstəliyi sağlamlığın özünü dərk etməsinə imkan yaradan fəlsəfi dəyər kimi gördüyünü unutmamaq lazımdır.

XIX əsrdə bütün dünyaya yayılan *décadence* avropada cəmiyyətin özəyində və superstrukturunda çoxöçlü transformasiyaların baş verdiyi tarixi bir proses olmuşdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əldə etməsi ədəbiyyatda hadisə və insana münasibətdə yanaşmaların dəyişməsinə, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyyə edilməsinə, qloballaşma şəraitində daha da inkişaf etməsinə yol açdı. Təəssüf ki, müstəqilliyin bərqərar olduğu dönmə Dağlıq Qarabağ problemi meydana çıxmış, şəhidlər verilmiş, köçkün həyatı başlamışdı. Birmənalı qarşılanmayan bu hərbi-siyasi hadisələr cəmiyyəti bədbinliyə sürükləmiş ədəbiyyat, incəsənət, elm və mədəbiyyətin inkişafında bir sıra çətinliklər yaratmışdır. Fəciədən doğan bu kədər hissi eyni zamanda ədəbiyyat tarixinə yeni nəfəs qazandırmışdır. Belə ki, 90-cı illərin ikinci yarısına qədər ədəbiyyatda davam edən bu proses dekadans ədəbi cərəyanının formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Aydın olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında dekadans anlayışının meydana gəlməsi və inkişafı zaman və cəmiyyətlə bağlı bir vəziyyətdir. Digər tərəfdən Sovet dövründə dünya estetik-fəlsəfi fikrinin milli ədəbiyyata doğru yolunun qapalı olması səbəbindən müstəqillik əldə olunduqdan sonra milli ədəbiyyatın təsir gücü ilə daxil olmuşdur. Məhz buna görə ki, müstəqillik illərində meydana çıxmış qəhrəmanlar öz fəlsəfi-psixoloji vəziyyətlərinə görə dünya ədəbiyyatı nümunələrindən fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. Henri-Charles Puech, “Gnosis and Time”, *Man and Time: Papers from the Eranos Yearbooks*, – New York: Princeton University Press, – 2015, – 440 s.
2. Nietzsche, F., *Putların Alacakaranlığı Ya Da Çekiçlə Nasıl Felsefe Yapılır*, – İstanbul: İş Bankası, – 2010, – 130 s.
3. Nisard, D., *Études de mœurs et de critique sur les poètes latins de la décadence*, – Paris: Bruxelles, L. Hauman, Tome II, – 2008, – 500 s.

РЕЗЮМЕ ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ ДЕКАДЕНТСТВО Исгандарова Г.Б.

Ключевые слова: литература, декадентство, модернизм, эстетика, философия

В статье на основе исследования установлено, что понятие декадентство формировалось с глубокой древности и оставило свои следы в разные периоды времени. Декадентство - сложное понятие, обозначающее дегенеративный процесс жизни, общий смысл которого - распад, разложение и крах. Хотя его значение расширилось из-за пространственно-временной двойственности, оно находится в центре фундаментальных проблем, связанных с состоянием существования как в европейской, так и в национальной литературе. В азербайджанской литературе он в основном выступает как форма проявления военно-политической обстановки.

SUMMARY
AESTHETIC PHILOSOPHY OF DECADENTISM
İsgandarova G.B.

Keywords: literature, decadence, modernism, aesthetics, philosophy

In the article, decadentism is involved in research based on Western philosophy. Based on the research, it was found that the concept of decadent was formed from ancient times and left its traces in different periods of time. Decadent is a complex concept denoting the degenerate process of life, the general meaning of which is decay, decay and collapse. Although its meaning has expanded due to the time-space duality, it is at the center of fundamental problems related to the state of existence in both European and national literature. In Azerbaijani literature, it mainly acts as a form of manifestation of the military-political situation.

TOFIQ MAHMUDUN LİRİKASINDA VƏTƏNİN TƏRƏNNÜMÜ

İsmayılova Lamiyə Məhərrəm qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan
lami_b@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, vətən, şair, lirika, torpaq, vətənpərvər.

Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılığının çoxşaxəli olması ilə seçilən T.Mahmudun lirikasının böyük bir hissəsi vətən mövzusunda yazdığı şeirlərdən ibarətdir desək, heç də yanılmırıq. Vətəni böyük bir məhəbbətlə sevən şair lirikasında vətən mövzusunda toxunmağı unutmamışıdır. O, şeirlərində Azərbaycanın dilbər güşələri haqqında söhbət açmışdır. Vətənin hər qarışını əlvan rənglərlə təqdim edən şairin məqsədi onu oxucuya tanımaq və sevdirməkdir. “İstisu lövhələri”, “Gözəllik qucağında”, “Yardımlıda payız”, “İsa bulağı” “Mənim ana torpağım”, “Əziz şəhər”, “Gəzərim bu torpağı”, “Buzovna qayaları”, “Qusar lövhələri”, “Salam Zəngilan, salam”, “Qubadlıda leysan”, “İçərişəhər gecəyarı”, “Axır Həkəri çayı”, “Ceyranbatan” və s. bu kimi şeirlərdə vətəni dərin məhəbbətlə sevən, onu qarış-qarış gəzən şair qəlbinin hərərəti duyulur. Əslində bu cərgəni daha çox uzatmaq olar. Vətəni vəsf edən şair onun qəhrəman oğul və qızları, yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə qürur duyduğunu əks etdirir. “Azərbaycan torpağında” şeirində olan aşağıdakı misralarda bunu görmək mümkündür:

Azərbaycan-Odlar yurdu
Qəhrəmanlar
Sənətkarlar vətənidir!
Qara qızıl məskənidir. [7, s.38]

T.Mahmud üçün vətənin hər bucağı doğmadır. Yurdunun hər yerini dolaşan şair onun hər daşını, qayasını şeirlərində işıqlandırır. “Kəlbəcər dağlarında” şeirində şair dağların gözəlliklərindən bəhs edərək deyir:

Rəssam min bir rəng tapar
Kəlbəcər dağlarında. [4, s.12]

“Abşeron” şeirində isə şair yarımadaı cənnətə bənzədir. Mərdəkan, Buzovna, Bilgəh, Nardaran, Türkan, Hövsanın gözəlliklərindən bəhs edən şair orada yetişən nemətləri də oxucuya tanıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, uşaq ədəbiyyatının əvəzsiz nümunələrini yaradan şair lirik şeirlərində də balaca dostlarını unutmur, onlara xitab edir. Burada şairin məqsədi oxucusuna vətəni yaxından tanımaq, onda vətənə sevgi oyatmaqdır.

Şair vətəni sonsuz bir məhəbbətlə sevir. Onun yaradıcılığında vətən yolunda canından keçən oğul, oğlunu vətən yolunda qurban verən ana da unudulmur. T.Mahmud üçün vətən gözdür, işıqdır, gücdür, dayaqdır. “Mənim ana torpağım” şeiri oxucuda vətənpərvərlik hissi aşılmaq üçün əvəzsiz nümunədir. Şairin hər bir misrası oxucunu rıqqətə gətirir. Vətənin insan üçün nə qədər əziz, müqəddəs olduğunu aşağıdakı misralarla aydın görmək olar.

Sənə gəc baxanların gözüne batan oxam,
Sən varsansa mən varam, sən yoxsansa mən yoxam! [5, s.13]

Professor Rafiq Yusifoğlu yazır: “T.Mahmud Azərbaycan təbiətini çox sevirdi. Doğma torpaqlarımızı kəndlərimizi, şəhərlərimizi, meşələrimizi, dağlarımızı, yaylaqlarımızı qarış-qarış gəzən şair görüb-duyduqlarını vurğunluqla tərənnüm edir, elə bil ki, özü üçün poetik gündəlik yazırdı” [8, s.392].

Tofiq Mahmudun vətən haqqında şeirləri gənc nəsli mübarizəyə səsləyir, onlara vətənin hər şeydən müqəddəs olduğu fikrini aşılayır. Bu fikrin təsdiqini aşağıdakı misralarda da görə bilərik.

Babək kimi yenilməz oğulları görmüşəm

*Bir igid görmüşəm ki, ox batan sinəsinə
torpağa sinə-sinə,*

Son gücünü toplayıb gedib düşmən üstünə! [5, s.12]

“Gədəbəydə qış”, “Axır Həkəri çayı”, “Talıstan”, “Altağac”, “Maralgöldə”, “Həkəri”, “Girdmançay”, “Kəlbəcər yolları”, “Qara nohur”, “Nabran”, “Salam Kəpəz”, Göygöl” şeirlərində də şair doğma yurdun gözəlliklərindən bəhs edir. “Kəlbəcər yollarında” yolları təsviri ilə oxucu təfəkküründə canlandırmağa müvəffəq olan şair “Girdmançay” şeirində çayı əlvan boyalarla əks etdirir. “Qara nohur”, “Göy göl ” şeirlərində T.Mahmud gölləri dağların balası, üzük qaşığı, günəşin, ulduzun güzgüsü adlandıran şair, “İsa bulağı” şeirində bulağı adı su yox nur deyər qiymətləndirir. Şair İsa bulağının Azərbaycanın milli sərvəti olduğunu vurğulayır. Belə əlvan boyalarla vətəni təsvir edən şair özünün vətənin hər qarışının, zərrəsinin gözəlliyinə vurğunluğunu misralarla oxucusuna ötürərək ona qarşı sevgi yaratmağa nail olur. Şeirlərin çoxunun sovet dönəmində yazıldığını nəzərə alsaq bunun nə qədər cəsarət tələb etdiyini anlamaq elə də çətin olmaz. Müəllifin yaradıcılığında araşdırdığımız digər mövzular kimi bu mövzu da öz aktuallığını heç bir dövrdə itirmir. Müəllifin bu qəbildən olan şeirlərinin tədqiqi gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində mühüm rol oynaya bilər. Bu lirik nümunələr hər zaman oxucuda vətənə sevgi hissi aşılamağa qadirdilər. T.Mahmudun, digər görkəmli şair və yazıçıların əsərlərinin təsiri ilə yetişən nəsillər vətənin hər zərrəsinin qədrini bilərək düşmən tapdağında olan Qarabağı, digər rayon, şəhərləri 44 günlük müharibədə azad etdilər.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Müəllim, 2013, 511 s.
2. Mahmud T. Açıqdır pəncərəm. Bakı: Azər nəşr, 1966, 108 s.
3. Mahmud T. Ana qucağı. Bakı: Gənclik. 1971, 74 s.
4. Mahmud T. Bu işıqla qalacağam. Şeirlər, poemalar. Bakı: Yazıçı, 1985. 256 s.
5. Mahmud T. Kəpənək gözəlliyi. Bakı: Gənclik, 1980, 180 s.
6. Mahmud T. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı: Tuna, 2013, 712 s.
7. Yusifoğlu R. Bədii söz-məna ocağının közləri (Məqalələr), Bakı: ADPU, 2018, 528 s.

РЕЗЮМЕ

ВОСПЕВАНИЕ РОДИНЫ В ЛИРИКЕ ТОФИГА МАХМУДА

Исмаилова Л.М.

Ключевые слова: *Азербайджан, родина, поэт, лирика, земля, патриот*

В тезисе исследуется тема Родины, затронутая поэтом в его стихах. В нем говорится о влиянии темы на читателя. Показано, насколько сегодня актуальна тема Родины.

SUMMARY

GLORIFYING OF THE HOMELAND IN THE LYRICS OF TOFIG MAHMUD

İsmailova L.M.

Keywords: *Azerbaijan, homeland, poet, lyrics, soil, patriot*

The theme of the homeland that touched by the poet in his poems is studied in this article. The influence of the topic to the reader is analyzed. Beside this, how relevant the theme of the homeland is today indicated here

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ŞEİRİ VƏ HEYDƏR ƏLİYEV

İsmayilova Şəmsurə Fikrət qızı

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

shamsura.ismaylova@mail.ru

Açar sözlər: *müstəqillik, poeziya, kaos, müharibə, çöküş, Heydər Əliyev, xilaskarlıq*

Ötən yüzilin 1990-cı illəri və sonrakı onilliklər bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətində, xüsusən, söz sənətində qlobal dəyişikliklərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Baş verən hadisələr ədəbiyyatda son

dərəcə ziddiyyətli proseslərin gerçəkləşməsini sürətləndirdi. Ağır və dözülməz fəlakətlərlə təşrif buyuran yeni epoxa bir-birinin ardınca saysız-hesabsız insan bəxtsizliklərini və uğursuzluqlarını sıraladı.

1990-cı ilin qanlı Yanvarı hadisələri, insan və torpaq itkiləri, 1992-ci ilin Xocalı soyqırımı, Qarabağdakı şəhər və kəndlərin işğalı bədii təfəkkürdə də adekvat əks-sədalar və izlər yaratdı. 1990-cı illərin əvvəllərində hökm sürən bu özbaşnalıqlar yalnız ölkənin siyasi-ictimai həyatına dair problem olaraq sərgilənmirdi. Bütünlükdə bütün sahələrdə depressiv vəziyyət hakim idi, mədəniyyət və əənənəvi dəyərlər gözdən salınır, neçə onilliyin ədəbiyyatı nihilist yanaşmaların güdazına verilir, keçmiş ədəbi irsdən imtina yolu tutulurdu. 1991-ci ildə "Ədəbi proses: olum, ya ölüm" adlı məqaləsində Elçin ədəbiyyatda yaranmış vəziyyətdən öz nigaranlığını ifadə edir, çıxış yolu üçün yollar arayır: "Əlbəttə, zaman çox kəskin dəyişmişdir, bu gün xalqın milli varlığının ifadəsi və müdafiəsi, ərazi bütövlüyünü qorumaq əzmi, tam müstəqillik və sosial ədalət uğrundakı mübarizəsi, ideoloji hegemonluğa qarşı çıxması və həmin hegemonluqdan yaxa qurtarmaq üçün yollar axtarması, elə bil ki, ədəbi prosesi şok vəziyyətinə salıb, lakin bir həqiqət var: xalqın mübarizəsi və inkişafı sinxronluq tələb edir: siyasi mübarizə, iqtisadi mübarizə, ədəbi mübarizə..." [1] Lakin bir neçə il keçəndən sonra belə ölkədə, eləcə də ədəbiyyatda yaxşıya doğru heç bir dəyişikliyin baş verməməsi bu həyəcanı daha da artırmış, ciddi ziyalı narahatlığına səbəb olmuşdur. 1993-cü ildə Elçin "Ədəbiyyat qəzeti"nin sorğusunu cavablandırarkən 1991-ci ildə yazdığı məqaləsindəki eyni mövqedən çıxış etmişdir: "Bu gün Azərbaycan ədəbi prosesi iflic vəziyyətdədir, ədəbi meyarlar tamam itib, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Ələsgər, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil, Sabir sənətinin süzgəcindən keçib gələn əənənələr unudulmuş muzey eksponatı kimi hörümçək toruna bürünməkdədir, milli özünümüdafiəmizi zənginləşdirən ədəbi əlaqələr ölgün bir vəziyyətdədir". [2]

20 Yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımı, ard-arda itirilən ərazilər, ölkə daxilində başlanan kaos, siyasi çəkişmələr, hərə-mərclik, şəxsi ambisiyaların tüğyan etməsi... Digər tərəfdən, Azərbaycan insanı öz müstəqilliyini yaradan, postsovet məkanı kimi özgürlüyünü yaşayan xalq olaraq həm keçid dövrünün, həm də dünya səviyyəsində mövcud xaotik mərhələnin yükünü və ağrısını daşımağa məcbur edilmişdi. Yeni Liderin gəlişinə, xalqın nicat yerinə çevrilməsinə ehtiyac vardı, zəmanə öz qəhrəmanını gözləməkdə idi. Poeziya artıq xilaskar axtarışına başlamış, bütün bunlara son qoyacaq şəxsin varlığına ehtiyacını dilə gətirirdi. Yeni Liderin gəlişinə, xalqın nicat yerinə çevrilməsinə ehtiyac vardı. Şeirdə "Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir" haraylı çağırışlar eşidilməyə başlanmışdı:

*Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir,
Ona söylənəsi ağrım-acım var.
Oğul deyə-deyə sızlayan anam,
Qardaş deyə-deyə yanan bacın var.*

*Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir,
İstər yerdən çıxart, özün bilərsən.
İstər göydən endir, özün bilərsən.
Məsləhət sənindir, özün bilərsən. (Zəlimxan Yaqub)*

Bütün bu xaotik proseslər 1993-cü ilə qədər də davam etdi. 1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycana rəhbərliyə qayıdışı ilə bir çox yönlərdə ziddiyyət və qarşıdurmaların qarşısı alındı, hərə-mərcliyə, disharmoniyaya son qoyuldu. Azərbaycan-Ermənistan arasında atəşkəsə imza atıldı, ölkənin hər istiqamətində təcridən sosial-siyasi sabitlik hökm sürməyə başladı. Baş verən bu proseslər poeziyada da artıq fərqli stixiya doğurmuş, fərqli ovqat və intonasiya çalarında gerçəkləşmişdir. Cabir Novruzun bu şeirində olduğu kimi:

*Daha yazıq anaların
Saçı vaxtsız ağarmadı.
Daha şəhid məzarları,
Sürət ilə çoxalmadı. [4, s.377]*

Akademik İsa Həbibbəyli "Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala" kitabında yazır: "Müstəqillik ərəfəsində və dövlət müstəqilliyinin başlanğıc illərində ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi və iqtisadi böhranlar dərinləşməkdə olduğu zaman poeziya «Allahım bizə bir ağsaqqal yetir», – deyər Heydər Əliyevə böyük xilaskar kimi üz tutmuşdur. Azərbaycan xalqının çağırışı və tələbi ilə Heydər Əliyev yenidən siyasi hakimiyyətə gəldikdən sonra isə siyasi lirika müstəqil dövlətin və xalqın sabahına böyük inam duyğuları ifadə etmiş, qəhrəmanlıq notları üstündə köklənmişdir. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun aşağıdakı ilhamlı və sərrast misraları xalqın həmin dövrdəki sarsılmaz inamını bütün ruhu ilə ifadə edir:

*Qoy səsi guruldasın bu gün altı qitədə,
Odur məndən ötəri ATƏTdə, BMTdə!
Gəlib, o kişi gəlib!*

*Xalqın xeyrinə sarı çarxın gərdişi gəlib.
Millətinə, xalqına birləş deyir, qalx deyir!
Öz xalqına güvənir, haqq danışır, haqq deyir.
Əlli milyona çatmış Azərbaycan dünyası,
«Qurtuluş nəğməsi»ni oxuyur bir himn kimi!
Bir səsə, bir avazla «Heydər» deyir, «Xalq» deyir. [3, s. 34]*

Poeziyadakı qəzəb və narahatlıq öz yerini getdikcə ahəngə, sakitliyə verməyə başlamışdır. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı poeziyada böyük coşğu, sevgi ilə tərənnüm predmetinə çevrildi. Onun xilas-kar obrazı poeziyada görünür, şairlər artıq hərc-mərcliyin bitdiyini təsvir edir, şəhid məzarlarına, anaların söz yaşlarına son qoyulduğunu ifadə edirdilər. Xalq şairi Məmməd Araz yazırdı: “Prezidentin müdrikliyi ondaydı ki, o, özünü itirmədi, gecikmədi; xalqın sərvaxtlığı ondaydı ki, o, qəfildən ayağa qalxdı və çevikliyi saxladı. Yoxsa Azərbaycan dövləti, milli müstəqilliyimiz, gələcəyimiz darmadağın ola bilərdi” [5, s.308].

Eləcə də Mirvarid Dilbazi “Qurtardın bölümdən Azərbaycanı” şeirində Heydər Əliyevin Azərbaycanı, hakimiyyətə qayıdışını alqışlayır, bunu vətən və millət miqyasında fədailik adlandırır:

*Qurtardın bölümdən Azərbaycanı!
Sən ey ağıl ümman,
Ürəyi incə!
Sən həyat bəxş etdin minlərlə gəncə.
Açıb xəyanətin sən iç üzünü,
Silməkçün torpaqdan bu qan izini
Çağırdın, səs verdi sənə millətin.
Xalqı məğlub etmək çətindir, çətin! [6, s.58]*

Beləliklə, 1993-cü ilə qədər poeziyada hakim olan ovqatla 93-cü ildən sonrakı ovqat arasında kəskin fərqi olmasa da, dövrün danılmaz faktlarından biridir. Əgər 1990-cı illərin ortalarına qədər poeziya daha çox cılız, əsəbi notlar üzərində gəzişir, pafos, çağırış, üsyan ruhu daha öndə qərarlaşırsa, 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq poeziyaya daha təmkinli şair ədası, loyallaşması güclənir. Bu, getdikcə səngiyən müharibə alovunun, aradan qalxan siyasi hərc-mərcliyin nəticəsi idi ki, bədii fikirdə də proseslərə daha üst baxışı şərtləndirmiş olmuşdur.

Heydər Əliyevin şeir, sənət sevgisi onun şəxsiyyətinin miqyası qədər bütöv, sarsılmaz idi. Onun vətən və xalq qarşısında gördüyü işlərin həddindən həm də sabahımız üçün açılan üfüqlərin hədsizliyi görünür.

Ədəbiyyat

1. Elçin. Ədəbi proses: mövqelər, rəylər ("Ədəbiyyat qəzeti"nin sorğusu). //"Ədəbiyyat qəzeti", Bakı, 1996, 4 avqust
2. Elçin. Ədəbi proses: olum, ya ölüm? "Ədəbiyyat qəzeti", 1991, 4 oktyabr
3. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı, "Elm və təhsil", 2018
4. Novruz C. İxtiyarım olsa idi... Bakı: Respublika Xatirə Kitabı Redaksiyası, 2002
5. Araz M. Bir gecənin əks-sədası, 18 oktyabr, 1994 // Kitab: Məmməd Araz. Qarabağ simfoniyası. Bakı: "Elm və təhsil", 2016
6. Dilbazi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПОЭЗИЯ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ И ГЕЙДАР АЛИЕВ

Исмаилова Ш.Ф.

Ключевое слово: *независимость, поэзия, хаос, война, крах, Гейдар Алиев, спасение*

В статье рассказывается о пути азербайджанской литературы в период независимости и трудностях 1990-х годов, которые характеризуются как переходный период. Среди этих трудностей и поэтические тексты, созданные адекватно общественно-политическим процессам того времени, его поиску Спасителя, и тенденции обновления, начавшиеся во всех сферах страны с приходом к власти общенационального лидера Гейдара Алиева. Отмечается, что поэтические тексты, созданные в годы независимости, по показателям чтения можно разделить на две части: до прихода Гейдара Алиева и после. В этом смысле поэзия, созданная после 1993 года, является литературным образцом эпохи, перешедшей от хаоса к гармонии.

SUMMARY

INDEPENDENCE PERIOD OF AZERBAIJAN POETRY AND HEYDAR ALIYEV

Ismayilova Sh.F.

Key words: *independence, poetry, chaos, war, collapse, Heydar Aliyev, salvation*

The article deals with about the path of Azerbaijani literature in the period of independence, and the difficulties of the 1990s, which are characterized as a transitional period. Among these difficulties, the poetic texts that were created adequately to the socio-political processes of the time, his search for a Savior, and the trends of renewal that began in all spheres of the country with the coming to power of the national leader Heydar Aliyev are the issues that become the subject of research in the article. It is noted that the poetry texts created in the years of independence can be divided into two parts according to the reading indicators: before Heydar Aliyev's arrival and after. In this sense, the poetry created after 1993 is a literary example of the era that moved from chaos to harmony.

ƏDƏBİYYAT VƏ H.ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİNİN ONDA TƏCƏSSÜMÜ

Məmmədova Törə Kamal qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

toramammadova@gmail.com

Açar sözlər: H.Əliyev, dramaturgiya, “Sezar”, “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı”, Xilaskar”

Çağdaş dövrdə ədəbiyyata marağın zəifləməsi, diqqətin azalması məyusedici hadisədir. Belə ki, ədəbiyyat bütün zamanlarda mədəni-mənəvi və əxlaqi dəyərlərin daşıyıcısı olmaqla yanaşı, həm də özünün tarixi -ideoloji funksiyası ilə bir çox siyasi xadimlərin, hökmdarların diqqət mərkəzində olmuş, hökmdarlar saraylarında şairlərə, söz ustalarına hörmətlə yanaşmış, onların sözünün güc və qüdrətinə inanmış, bir çox məqamlarda xalqın inam və etimadını qazanmaqda onların sehrli kəlamlarına ehtiyac duymuşlar. Bu səbəbdəndir ki, “ədəbiyyatın gizli şəkildə dünyanı idarə etməsi” fikri özlüyündə təsdiqini tapmış olur. Bu mənada Ümummilli Lider H.Əliyevin ədəbiyyata marağı, ona həmişə diqqət və qayğıyla yanaşması milli Liderin uzaqgörənliyi ilə yanaşı bilik və zəkasından xəbər verir. Hələ gəncliyində ədəbiyyatı sevən və mütalibə edən milli Lider, ədəbiyyatın bir qolu olan dramaturgiya və onun teatr qoluna xüsusi maraqla yanaşmış, hətta Naxçıvanda tamaşalarda aktyor kimi çıxış etmişdir.

Ədəbiyyatın dəyərini H.Əliyev də yaxşı bilirdi. Milli Öndər təsdiqləyirdi ki, milli dirçəliş, özünü təsdiq və özünü dərk, ilk növbədə, ədəbiyyatdan gəlir. Onun fikrincə, Azərbaycan xalqının tarixi də, fəlsəfəsi də ən parlaq şəkildə, məhz ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Odur ki, ədəbiyyata, onun ziyalı nümayəndələrinə önəm verir, onlarla yaxı münasibətlər qurur, onların əməyini yüksək qiymətləndirirdi. Yaşar Qarayev heç də mübaligə ilə demirdi ki, H.Əliyev bir həftədir ki, dövlət işlərindən ayrılıb biz yazıçılarla məşğul olur. [10, s.149]

Əbülhəsən, Süleyman Vəliyev, İ.Şıxlı və bir çox yazıçılar öz xatirələrində müdrik siyasətçinin dərin zəka və qüdrət sahibi olduğundan, sözünün kəsər və qiymətindən bəhs edirlər. Publisistik yazılarında, memuar xatirələrində, müsahibələrində onun ədəbiyyata olan diqqətini nəzərdən qaçırmırlar.

H.Əliyevin siyasi görüşlərində Azərbaycançılıq geniş yer tutur. Azərbaycançılıq termini onun adı ilə bağlıdır. Dahi Lider bilirdi ki, ölkəni vətəndaş müharibəsindən qorumaq, hərə-mərcliyə son qoymaq, Ermənistanla müharibə şəraitində olan xalqı bir yerə toplamaq üçün cəmiyyəti bir ideologiyada birləşdirmək lazımdır. İ.A.Rauna görə, H.Əliyevin siyasi görüşlərində Azərbaycançılıq türk kökləri, Qafqaz həqiqətləri, milli-demokratik ənənələr və islam mənşəyi də daxil olmaqla özündə Azərbaycanın çoxqatlı etnik mədəniyyətini inteqrasiya edir [11, s.111]. Həm İ.Həbibbəyli, həm də onun monoqrafiyasını təhlil edən T.Əlişanoğlu H.Əliyevin Azərbaycançılıq siyasətinin tərkib hissəsində ədəbiyyat siyasəti xəttinin olduğunu təsadüfi qeyd etmirlər [7, s.8]. Onunçün ədəbiyyat “milli ideologiyanın əsas məxəzlərindən biri”dir [5, s.144].

Nəsiminin 600 illik yubileyi ərəfəsində Nəsimi mövzusu gündəmə gəlir, İsa Hüseynov “Nəsimi” adlı filmin ssenarisini hazırlayır, “Məhşər” adlı roman yazır. Şairin adına heykəl ucaldılır, adını məktəbə, rayona verirlər. Yubileyi təkcə Bakıda deyil, Moskvada da keçirilir. Hətta İ.Hüseynov öz xatirələrində bildirir ki, “Nəsimi” filminin ssenarisini hazırlayan zaman çox problemlərlə qarşılaşmış, H.Əliyevin əmriylə təcili Moskvaya uçmuş, oradan filmin göstərilməsinə icazə ilə qayıtmışdır. Məlum olmuşdur ki, filmi ləngidən, ona qara ləkələr yaxan düşmənlər elə öz içimizdə imiş, Moskva filmi çoxdan imzalamağa hazırmış. Azərbaycanda kimlərsə filmin göstərilməsinə mane olmuş. Çünki bu film Nəsiminin milli kimliyi haqqında fikirləri bir daha gündəmə gətirəcək. Bir daha təsdiq olunacaq ki, orta əsrlərdə Azərbaycanlılar geniş ərazilərdə yaşamışlar. Təbii ki bunlar Ulu Öndər H.Əliyevin sayəsində baş vermişdir. O çox gözəl bilirdi ki, milləti dünyaya tanıdan, xalqı sevdiren onun mədəniyyəti, ədəbiyyatı və onun simasında dahi sənətkarları, söz ustaları, söz sərraflarıdır, bir də sənət abidələridir. Bu dahi sənətkarları, sənət abidələrini dünya tanımalıdır ki, onların simasında xalq tanınsın, xalqın tarixi qorunsun, mədəni inciləri mühafizə

olunsun. “Onun ədəbiyyat konsepsiyasında istedadı böyük önəm, ədəbiyyatın əbədiyyətinə böyük inam vardı” [12, s.233].

H.Əliyevin dahi obrazını təcəssüm etdirən xeyli ədəbi-bədii əsərlər var. Ədəbiyyatın bütün janrlarında milli Lider H.Əliyevin adı keçir, onun tükənməz əməyi, vətən sevgisi, milli təəssübkeşliyi, məğrurluğu, özünəməxsus Lider keyfiyyətləri, uzaqgörənliyi, idarəçiliyi H.Əliyev şəxsiyyətini təsdiq edir və bu məziyyətlər ona həsr olunmuş əsərlərdə obrazlaşdırılır. Ulu Öndərin “bədi obrazı bədii düşüncədə müasir Azərbaycanın obrazını əks etdirir” [8, s.36].

Adil Babayev “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” əsərində Koroğlu ilə H.Əliyevin mübarizəsini ustalıqla uzlaşdırmışdır. Əsərdə tarixiliklə müasirlik vəhdət təşkil edir. Vətənin dar günündə, vətən torpaqları yavaş-yavaş zəbt ediləndə, igid oğullar şəhid olanda, millətin əzəməti sarsılında xalq ağbircəyi Telli xanım, ağsaqqal Aşiq Cünun Koroğluya müraciət edib, onu vətəni xilas etməyə çağırırlar. Məlumdur ki, 1997-ci ildən Azərbaycan üçün faciə başlayır, Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə verilməsi məsələsi gündəmə gəlir. H.Əliyevin Moskvadan uzaqlaşdırılması Azərbaycan üçün gələcək faciələrin əsasını qoyur. Ölkədə hərc-mərclik yaranır. Səriştəsiz rəhbərlər, düşməne qulluq edən “sapı özümüzədən olan baltalar” ölkəni daha pis vəziyyətə gətirirlər. Bu məqamda H.Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi yeganə çıxış yolu olur. Adil Babayev bu faktları özünəməxsus şəkildə bədii təsvir mərkəzinə çəkir. Dastan qəhrəmanı Koroğlu yeni müasir tarixi şəxsiyyətin simasına çevrilir. H.Əliyev xalqının yeni qəhrəmanı-Koroğlusudur. Xalqının dərdi Koroğlunun bağıdır. Dəlilərini başına toplayıb vətənin imdadına yetişir. Koroğlunu xarici düşmənlərdən çox, daxili düşmənlər narahat edir və onların maskalarını yırtacağına söz verir. Bütün bu hadisələrin arxa fonunda H.Əliyevin, onun Azərbaycanın xilas uğrunda apardığı mübarizələrin, Fransa, Rusiya, ABŞ prezidentləri, Böyük Britaniya baş naziri ilə görüşlərinin, Hökumət evinin qarşısında mitinqdə, Prezident aparatında, BMT binasında çıxışlarının görüntüləri bir-birini əvəz edir. H.Əliyev Koroğlu kimi vaxtında, zamanında xalqının imdadına yetişir:

*“Xalqının qurğının eşidən zaman,
Koroğlu nərəsi gəldi uzaqdan:
“Başsızımı gördün sən Azərbaycanı,
Əlini kəsərim, yerini tanı!”* [1, s. 55]

Çənlibeldə top, güllə səsləri at kişnəməsi səslərini assosiasiya edir. Öldürülən uşaqlar, yandırılan evlər, qız-gəlinlərin əsir götürülməsi, ah-nalə səsləri Çənlibelin faciəsi Azərbaycanın Qarabağ faciəsini simvollaşdırır. Əsərdə Saroğlan rusları, Nankoryan erməniləri təmsil edir. Nankoryanın Bakını alma iştahı, Saroğlanın ona dediyi sözlər tarixi faktlardan qaynaqlanır. Saroğlan etiraf edir ki, bircə gün erməninin arxasından çəkilsə, türklər onları həşərat kimi əzib tökərlər.

Saroğlan, Nankoryan kimilər gözəl bilirlər ki, H.Əliyev hakimiyyətə gəlsə, onların bütün planları puç olacaq:

*Xalqına yetişsə Heydərin əli
Dağılacaq bizim məkrin təməli.* [1, s.41]
*Xalqsa, çox gözəl bilir ki;
Koroğlu gələrsə, qudurğanların
Kökünə dərinədən çəkər süpürgə* [1, s.44].

Əsərin sonunda “Koroğlu” üvertürasının sədaları altında “Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” sözləri H.Əliyevin tarixi şəxsiyyətini bir daha simvollaşdırır.

E.Hüseynbəylinin “Sezar” əsərində H.Əliyev Romanın tarixi qəhrəmanı Sezarla müqayisə olunur. Romanı xilas edən Sezar, Azərbaycanı xilas edən H.Əliyevlə eyniləşdirilir.

Brutun Sezarı parçalanmış vətəni xilas etmək üçün paytaxta dəvət etməsi səhnəsi bizə yaxın keçmişin məlum Azərbaycan reallıqlarını xatırladır. “Parçalanmış adam parçalanmış vətənə işarədir. Tanrılar sənə işarə edirlər ki, onu yalnız sən birləşdirə bilərsən...” [9, s.77].

Kleopatra dar ayaqda köməyə Sezarı çağırır, Sezar onun səsinə, harayına cavab verir, vətəni düşmənlərdən xilas edir. H.Əliyevi çağırırsa Azərbaycan xalqıdır. Bu mənada əsərdə Kleopatra Azərbaycanı təmsil edir. Azərbaycanın, xalqın səsinə, harayına özünü yetirən Sezar assosativ olaraq H.Əliyevi simvollaşdırır.

T.Cəfərov doğru olaraq Sezarın Kleopatra ilə söhbətində Azərbaycanın mövcudluğunu şərtləndirən ciddi məqamların olduğunu qeyd edir. [3]

“Kleopatra: Mən yalnız səni sevirəm, Sezar.

Sezar: Məni? Bəs ağ atlı oğlan necə olsun? Məndən cavan, güclü və yaraşıqlı... Mən getməliyəm. Vaxtdır. Zamanım çatıb!.. Düşmənlə saziş müvəqqətidir. Sənsə ağ atlı oğlanı gözlə” [9, s.77].

Əsərdə Sezarın Kleopatraya verdiyi söz H.Əliyevin xalqına verdiyi söz kimi simvollaşır:

“Ağ atlı oğlan”ın gələrək Kleopatraya xoşbəxtlik gətirəcəyi fikri özündə dərin məna daşıyır. Sezarın başa çatdırma bilmədiyini işləri “Ağ atlı oğlan” görəcək.

“Kleopatra: O gələcək?”

Sezar: Əlbəttə, gələcək. Və səni möhkəm-möhkəm qoruyacaq.

Kleopatra: Cavan, qəşəng və güclü. Bir az da sənə bənzər! Ağ atın belində.

Sezar: O mənim başa çatdırmadığım işləri görəcək. Məmləkətimizi birləşdirəcək... Mən ona özüm kimi inanıram” [9, s.77].

Bu ağ atlı oğlan İ.Əliyevdir. Sezarın Kleopatraya verdiyi söz H.Əliyevin öz xalqına verdiyi sözlə assosiasiya təşkil edir. Azərbaycan torpaqlarını 44 günlük müharibədə azad edən, tarixi torpaqları nəhayət ki, düşmən tapdığından xilas edən prezident İ.Əliyev həmən ağ atlı oğlandır ki, E.Hüseynbəyli yazıçı fəhmilə bunu öncədən duyur və qələmə alır.

Aqşın Babayev "Xilaskar" və "Oğul" pyesləri də H.Əliyevə həsr olunub. “Xilaskar” sənədli-publisistik pyesdir. Müəllif əsərdə tarixi proseslərlə yanaşı bir sıra sənədli materiallardan da istifadə edir ki, bu da dövrün real mənzərəsini bir daha göz önündə canlandırır. “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” əsərində olduğu kimi, burada da Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından bəhs olunur. Yaxın keçmişin acımacılıqlı anları, ölkəni uçuruma aparan miili dəyərlərdən uzaq siyasətbazlar, xəyanətkar dövlət məmurları burada da tənqid hədəfidir. “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” əsərində xalqın səsi Telli arvad, aşıq Çünundursa, “Xilaskar”da Ədalət xalqın, “bütöv bir zümranin ideya daşıyıcısı”dır [4], o, əmindir ki, H.Əliyev xalqın ümidi, pənahıdır, “hamı gedib o Kişini hakimiyyətə dəvət etməlidir” [2.s.10]

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı. Bakı: Poliqrif, 2010. 96 s.
2. Babayev A. Səhnə, ekran. efir. Bakı: Borçalı, 2008. 436 s.
3. Cəfərov T. Elçin Hüseynbəylinin “Sezar” pyesində ideal hökmdar axtarışı.// 525-ci qəzet. 15 aprel 2013.
4. Dadaşov A. Çağdaş pyeslər. <http://zim.az/edebiyat/dramaturgiya/65-aydn-dadaov-ada-pyeslr.html>
5. Əhmədova S. Heydər Əliyev və ədəbi-tarixi proses. Bakı: Elm, 2013. 156 s.
6. Əlişanoğlu T. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala.// 525-ci qəzet. 14 may 2018. <https://525.az/news/99479-edebiyatda-heyder-eliyev-obrazi-tarixi-gerceklikden-ideala>
7. Əlişanoğlu T. Heydər Əliyev obrazı folklorlarda və bədii nəsrə. // Ədəbiyyat qəzeti. 19 may 2018.
8. Həbibbəyli İ. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı: Elm və təhsil, 2018. 400 s.
9. Hüseynbəyli E. Sezar. // Azərbaycan jurnalı. N 4, 2008 s. 55-77
10. Qarayev Y. Müstəqillik dövrünün milli Öndəri. // Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998
11. Rau İ.A. Natsionalny vopros v deyatelnosti Q.Aliyeva: k ideologii Azerbaydjanizma. s.103-114. <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy-vopros-v-deyatelnosti-g-alieva-k-ideologii-azerbaydzhaniizma/viewer>
12. Şəmsizadə N. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq. // Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Şərq-Qərb, 2009. 245 s.

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРА И ВОПЛОЩЕНИЕ В НЕЙ ЛИЧНОСТИ Г. АЛИЕВА

Мамедова Т.К.

Ключевые слова: Г.Алиев, драматургия, «Цезарь», «Возвращение Кероглу в Чанлибель», «Спаситель»

В статье рассматривается роль литературы в обществе и общественно-политических процессах, анализируется своеобразие линии литературной политики в идеологии азербайджанизма Великого лидера Гейдара Алиева. По мнению Г.Алиева, национальное возрождение, самоутверждение и самосознание исходят прежде всего из литературы. Также в статье рассматривается опыт литературы по беллетризации исторических личностей и интерес к личности Г. Алиева в современной литературе. Характер Г. Алиева анализируется в пьесах «Цезарь» Э. Гусейнбеги, «Возвращение Кероглу в Чанлибель» Адил Бабаева, «Спаситель» Агшин Бабаева. В итоге получается, что литература – хранительница народной истории. Сегодня литература сохраняет эту миссию по отношению к своему мужественному, мудрому и интеллигентному политическому лидеру Г.Алиеву. Писатели выдвигают историческую фигуру Г.Алиева в центр своих художественных произведений, описывают его образ как исторического деятеля и его политическую деятельность в различных жанрах.

SUMMARY

LITERATURE AND H. ALIYEV'S PERSONALITY EMBODIMENT IN IT

Mammadova T.K.

Keywords: H. Aliyev, dramaturgy, "Caesar", "Koroglu's return to Chanlibel", "The Savior"

The article deals with the role of literature in society and socio-political processes, analyzes the uniqueness of the line of literature policy in the Azerbaijani ideology of Great Leader Heydar Aliyev. According to H. Aliyev, national revival, self-affirmation and self-awareness come primarily from literature. Also, the article examines the experience of literature in fictionalizing historical personalities and the interest in the personality of H. Aliyev in contemporary literature. The character of H. Aliyev is analyzed in the plays "Caesar" by E. Huseynbeyli, "Koroglu's Return to Chanlibel" by Adil Babayev, and "The Savior" by Agshin Babayev. As a result, it turns out that literature is the protector of the people's history. Today, literature preserves this mission in relation to its courageous, wise and intelligent political leader H. Aliyev. Writers bring the historical figure of H. Aliyev to the center of their artistic works. They describe his character as a historical figure and his political activity in various genres.

DƏRƏLƏYƏZ AŞIQLARI

Nağizadə Səkinə Elmar qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

nagizade.2021@mail.ru

Açar sözlər: Dərələyəz, aşıq, folklor, ustad, qoşma, mühit

Azərbaycan aşıq mühitləri içərisində Dərələyəz aşıq mühiti özünəməxsus sənət ənənələri ilə tanınmışdır. Ermənilər tərəfindən XX əsrin 80-ci illərində zorla sıradan çıxarılmış bu mühit bu və ya digər dərəcədə sənət ənənələrini davam etdirir. "Hər bir bölgədə olduğu kimi, Dərələyəzin də folkloru onun coğrafiyası, tarixi, bu diyarda yaşamış qədim türk tayfalarının bədii yaradıcılıq ənənələri ilə bağlıdır" [1, s. 19]. Bu bağlılıq, demək olar ki, bütün folklor örnəklərində özünü bariz şəkildə göstərir. Dərələyəz aşıq mühitində müxtəlif dövrlərdə bir çox görkəmli saz-söz sənətkarları fəaliyyət göstərmişdir. Aşıq Cəlil, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Fətulla, Aşıq Behbud, Aşıq QULU, Aşıq Abbas və başqa sənətkarların adları el-oba şənliklərində ehtiramla çəkilir. Dərələyəz aşıq mühitinin yetişdirdiyi saz-söz sənətkarlarından biri də Aşıq Cəlildir. Yüksək sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilən Aşıq Cəlil (1868-1928) qoşma, gəraylı, təcnis kimi aşıq janrlarında bir-birindən maraqlı örnəklər yaratmışdır. Aşıq Ələsgər kimi böyük ustaddan dərs alan Aşıq Cəlilin "Hardasan", "Olar", "Bilmərəm", "Gözə görünməz" və s. qoşma və gəraylıları əhəmiyyətli mahiyyət kəsb edir. Aşıq Ələsgər kimi ustadın şagirdi olması onun yaradıcılığına təsir edən əsas amillərdən biridir. Məhz buna görədir ki, bir çox şeirlərində ustadının yolunu davam etdirmiş, onun yaradıcılığından ilhamlanmışdır. Həm məhəbbət, həm ictimai mövzuda emosiyalarını dilə gətirən, didaktik və fəlsəfi görüşlərini sətirlərə köçürən aşığın yaradıcılığında nisgil, kədər, həsrət motivi xüsusi bir səciyyə daşıyır. Gecələrin zülmət olduğu, çırağının söndüyü, Ərgəzin oda qalandığı, Leyliqaçanın, Bülbülölənin talan olduğu müsibətli bir tarixi şəraiti öz gözləri ilə görən Aşıq Cəlil kədərini, nisgilini "Hardasan" rədifli qoşmasında dilə gətirmişdir:

*Üzülüdür doğma yurddan ayağım,
Gecələr zülmətdir, sönmüb çırağım. [1, s. 368]*

Və yaxud:

*Civə, Sallı, Ərgəz oda qalandı,
Leyliqaçan, Bülbülölən talandı.
Arpa qan ağladı, sular bulandı,
Açılmaz baharım, yazım hardasan? [1, s. 368]*

Məlumdur ki, 1918-ci ildə ermənilərin vəhşilikləri nəticəsində soydaşlarımız məşəqqətlərə və zorakılığa məruz qalır, tarixi Azərbaycan torpaqları mənfur ermənilər tərəfindən talan olunurdu. Belə ki "tarixin bütün dövrlərində türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz 1920-ci ilə qədər Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. 1920-ci il noyabrın 29-da rus şovinistlərinin və erməni daşnaklarının, xüsusən türkün düşməni olan Stalin, Mikoyan və Şaumyanın köməyi və təkidi ilə Azərbaycanın Zəngəzur, Göyçə, Qaraqoyunlu mahalları ilə birlikdə Dərələyəz də Azərbaycandan alınıb Ermənistanı verildi" [3, s. 264]. Vətəni, doğma yurdunu dərin məhəbbətlə sevən aşıq qəm-kədərini, doğma yurd həsrətini, poetik misralarla dilə gətirmişdir. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu nisgil və kədər şəxsi mahiyyət daşıyır. Aşıq daha çox ümumxalq kədərini öz şəxsi kədəri timsalında verməyə çalışmışdır. Ümumiyyətlə, Dərələyəz aşıqlarının mövzu dairəsi olduqca genişdir: "Real insan məhəbbətinin tərənnümü, təmiz və müqəddəsliyi, ülvi hisslərin təsviri, insana və təbiətə sevgi duyğuları, humanizm, dostluq, qardaşlıq, xeyirxahlıq kimi insan münasibətləri, eyni zamanda xainlik, xəbislik, namərdlik, acgözlük, xəyanət, yaltaqlıq" [2, s. 5] və s. Lakin buna baxmayaraq Dərələyəz aşıqlarının yaradıcılıqlarında məhəbbət lirikası, real insani duyğuların tərənnümü üstünlük təşkil

edir. Bu cür şeirlərdə aşiq və məşuq münasibətləri, aşıqın vüsəl həsrəti, bu həsrətdən doğan kədər motivləri poetik örnəklərin əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir:

*Mən nələr çəkmişəm yar səndən ötrü,
Bülbül fəqan eylər çəməndən ötrü,
Sən də bir hövqə gəl qız, məndən ötrü,
Çəkmə aşığımı dara, sevdiyim.* [1, s.378]

Dərələyəz mahalının yetişdirdiyi, dövrünün tanınmış saz-söz sənətkarlarından biri olan və “Koroğluxan” kimi XX əsrin birinci yarısında geniş şöhrət qazanan Aşiq Qəhrəmanın (1884-1966) “Sevdiyim” rədifli qoşmasından gətirdiyimiz nümunədə kövrək duyğuların ifadəsi təsirli və orijinal səciyyə daşıyır. Aşiq Qəhrəmanın yaradıcılığında məhəbbət lirikası üstünlük təşkil edir. “Bilmədim”, “Düşübdü”, “Sevdiyim”, “Yerindədir” və s. kimi şeirlər bunun ən gözəl nümunələridir. Aşiq Qəhrəman bir çox aşiq havalarının ustad ifaçısı olmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, o “Qəhrəmani” havasının yaradıcısı hesab olunur. Aşiq Cəlillə eyni mühitdə yetişən Aşiq Qəhrəman ustad Dədə Ələsgərdən dərs almışdır. Çox təəssüflər olsun ki, onun yaradıcılığı günümüzdə qədər natamam şəkildə qorunub saxlanmışdır. Aşiq Fətullanın (1910-1942) qoşma, mütəəmməs, gəraylı, təcnis kimi janrlarda yazdığı poetik örnəklər dövrü mətbuatda çap olunmuş, məclislərdə, el şənliklərində oxunmuşdur. Aşiq sənətinə yüksək məsuliyyətlə yanaşan sənətkar öz müasirlərindən də eyni məsuliyyəti tələb edir:

*Aşiq gərək ələ ala sazını,
Çala sinəsində, süzə meydanı,
Həqiqət kəlməsi dilində əzbər,
Qalmaya məəttəl, üzə meydanı.* [1, s. 384]

Bəzən aşiq üsyankar mövqedən çıxış edir və “gecəm sitəmlidir, günüm qaradır”, “əhvalım pozğundu, halım pərişan”, “insaf əhli dözə bilməz bu dağa”, “eyləmə könlümü pərişan” ifadələri ilə kədərini dilə gətirir. Ancaq bu üsyan keçici mahiyyət daşıyır və aşıqı ümidsizliyə düşür eləmir. “Dərələyəz mahalında yetişən aşiq və el şairlərinin yaratdıqları əsərlərin əksəriyyəti sözün əsl mənasında həqiqi sənət nümunələri, insanı mənən zənginləşdirən, insanın arzu və istəklərini dolğun şəkildə əks etdirən gözəl poetik örnəklərdir” [2, s. 5]. Bu poetik örnəklərin toplanıb nəşr edilməsində Həsən Mirzəyev, Alı Səfolu, Hüseyn İsmayılov, Əziz Ələkbərli və başqa tədqiqatçı alimlərin rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Folkloru Antologiyası (tərtib edənlər H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli). 15-ci cild. Dərələyəz folkloru. Bakı: Səda, 2006, 484 s.
2. Hüseynova M. Ozan və halk şairlərinin poetikası (Dərələyəz bölgəsi üzərə). Ankara: İksad, 2020, 171 s.
3. Mirzəyev H. Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, 1997, 351 s.
4. Mirzəyev H. 8-ci cild. Dərələyəz folkloru. Bakı: Elm, 2006, 768 s.
5. Səfolu A.Sazlı-sözlü Dərələyəz(Dərələyəz folklorundan örnəklər).Bakı: Nurlan, 2004, 300 s.

РЕЗЮМЕ АШУГИ ДАРЕЛАЯЗА Нагизаде С.Э.

Ключевые слова: Дарелаяз, ашуг, фольклор, мастер, гошма, среда

В статье рассказывается об исполнителях музыки и слова, воспитанных средой ашугов Дарелаяз, приводятся примеры их творчества, анализируются некоторые их поэтические примеры. Автор попытался проанализировать тему и содержание поэтических примеров, а также художественные особенности, исследуя произведения, созданные любителями Дарелаяза в разных жанрах. Воспевание настоящих человеческих эмоций и возвышенных чувств, любви к человеку и природе, гуманизма и другие душевные качества были главной темой художников, воспитанных в ашугской среде Дарелаяза.

SUMMARY DARELAEZ ASHIQS Nagizade S.E.

Key words: Darelaz, ashiq, folklore, master, couplet, environment

The article deals with about the artists of music and words raised by the Darelaz ashiq environment, examples of their works are given, some of their poetic examples are analyzed. The author tried to analyze the theme and content of the poetic examples, as well as the artistic features, by involving the works created by Darelaz lovers in different genres. Singing of real human emotions and sublime feelings, love for man and nature, humanism, etc. Such spiritual qualities have been the main topic of the artists raised by Darelaz's love environment.

TÜRK VƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN İNDONEZİYALI YAZIÇI HƏBİBURRƏHMAN ƏL-ŞİRAZİNİN “EŞQ AYƏLƏRİ” ROMANINDA İNİKASI

Ramazanova Leyla Mirzə qızı

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
leylamuellim@gmail.com

Açar sözlər: İndoneziya ədəbiyyatı, roman, islam, sevgi.

Müasir İndoneziya ədəbiyyatının dünyaca məşhur nümayəndələrindən biri Həbiburrəhman əl-Şirazi müxtəlif elmi və bədii əsərlərin müəllifidir. Dünyada 2004-cü ildə qələmə aldığı “Eşq ayələri” (Ayat ayat cinta) əsəri ilə tanınır. Dünya dillərinin bir çoxuna tərcümə olunmuş bu roman bestsellerə çevrilmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı indoneziyalı gənc - Fəxri Abdullah Misirdə Əl-Əzhər universitetində magistraturada təhsil alır. Kasıb bir ailənin övladı olan gənc min illik tarixi olan, dünyanın ən qədim universitetlərindən biri hesab olunan bu təhsil müəssisəsində oxuya bilmək üçün babadan miras qalan yeganə əkin sahələrini satmaq məcburiyyətində qalır. Güclü imana sahib hafız Fəxri öz həyatını və İndoneziyadakı valideynlərinin güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün var gücü ilə çalışır, fiqh, hədis elmi ilə bağlı təhsilini zənginləşdirir, ərəb, alman, ingilis dili biliklərini dərinləşdirir. Maddi ehtiyaclarını qarşılamaq üçün müxtəlif dini və dünyəvi kitabların tərcüməsi ilə məşğul olan gənc müsəlman və xristianların bərabər yaşadığı ərəzidə indoneziyalı tələbələrə birlikdə kirayədə yaşayır.

Fəxri və dostlarının yaşadığı binada Boutros familiarlığı qıptı (Qiptilər xristian yerli etnik qrupdur, qədim dünyanın ən böyük mədəniyyətini yaradan Misirin əsl sahibləri onlar hesab olunur) misirli ailə yaşayırdı. Müəllif islam və xristian dininə etiqad edən insanların, qonşuların bir arada çox mehriban şəkildə yaşaya bildiklərini diqqətə çəkməklə dinin əsas mahiyyətini anlamayanlara mesaj verməyə çalışır. Belə ki, 21-ci əsrdə də xristian qiptilər və müsəlman ərəblər arasında Misirdə qarşıdurmalar baş verir, qiptilərə məxsus kilsələr partladılır, günahsız insanlar öldürülür. Müəllif islam, xristian dininə mənsub insanların mehribancasına yaşaya biləcəyinə diqqət çəkməklə yanaşı, ikinci kateqoriya insanlar kimi baxılan qiptilərin daxili dünyasını, mədəniyyətini göstərməklə bu fikirlə razılaşmadığını bildirir. Vəkil və həkim olan Boutrosların özləri kimi ali təhsilli övladları - Yusif və Maria da uzaq diyardan gələn tələbələrə qarşı həmişə diqqətli davranır, ehtiyac olduqda köməklərini əsirgəmir. Maria obrazına xüsusi rəğbət bəsləyən müəllif oxuduğu universitetin ən savadlı, seçilən tələbələrindən olduğunu qeyd edir. Maria xristian olsa da, Quran oxumağı çox sevir, öz adının keçdiyi “Məryəm” surəsini əzbər bilirdi.

İndoneziyalı tələbələr də Quranın: “Allaha ibadət edin və Ona şəriq qoşmayın. Atanıza, ananıza, qohumlarınıza, yetimlərə, yaxın və uzaq qonşularınıza və ünsiyyətdə olduğunuz insanlara yaxşılıq edin” ayəsinə sadıq qalaraq qonşuları ilə xoş münasibət yaratmağı bacarmışdılar [1, s. 71]. İndoneziyalı tələbələrin hər biri həm öz xalqlarını, həm də islam dinini təmsil etdiklərini heç vaxt unutmurlar. Bu binada, həmçinin Gonzouri soyadlı müsəlman ailə yaşayırdı. Öz övladlarını döyən, incidən, qonşuları narahat edən, düzgün həyat tərzi keçirə bilməyən bu obrazları yaratmaqla sanki müəllif insanlığın heç bir dinlə bağlı olmadığını göstərmək istəyir. Fəxrinin simasında müəllif müasir geyimli, bir neçə xarici dil bilən, insanlarla düzgün ünsiyyət qura bilən, bununla yanaşı Quranı əzbər bilən, namazlarını doğru-dürüst və zamanında qılan əsl müsəlman obrazı yaradır. Əsər boyu müəllif islamın gözəlliklərini, ruha hüzur verən məqamlarını hədislərlə, ayələrlə göstərməklə yanaşı, çağdaş günümüzdə “müsəlmanam” deyib islamı doğru təmsil etməyənləri də tənqid edir. Əsərdə hadisələr metroda baş verir. İsti, qumlu, küləkli havadan qaçıb metroya minən Fəxrinin diqqətini çox səliqəli geyinmiş, ağ başörtülü qız cəlb edir. O, sakit bir şəkildə Quran oxuyurdu, Misirdə metroda Quran oxunulması qeyri-adi bir hadisə deyildi, xüsusilə də, ramazan ayında. Düşüncələrə dalmış Fəxrini növbəti dayanacaqda minən amerikalı turistlər ayıldır. Avqust ayının dayanılmaz istiləri yaşlı qadını və yanındakı gəncləri əldən salmışdı. Üzü qızarmış yaşlı qadının ayaqda dayanmaq üçün taqəti qalmamışdı, ancaq əyləşən heç bir misirli onlara yer vermirdi, hətta içlərindən biri “Ey amerikalılar Allahın lənəti üzərinizə olsun!” – deyər qışqırdı [2, s.15]. Yaşlı qadın ayaq üstə dayana bilməyib yıxıldığını gören Quran oxuyan ağ başörtülü qız ayağa qalxıb axıcı ingilis dilində onu oturmağa dəvət etdi və misirli adından onlardan üzr istədi. Bu dialoqu eşidən gənc misirliyəndən biri qışqırmağa başladı, qızı təhqir edərək amerikalılara bilərək yer vermədiklərini, onların yerinə üzr istəməyə haqqı olmadığını kobudca deyir. Müəllif bu kiçik hadisəni təsvir etməklə çox böyük mətləblərə toxunur. İlk olaraq gözəl ingiliscə danışan, müasir düşüncəli Quran oxuyan Aysə adlı türk xanım Misirə ərəb dilini mükəmməlləşdirmək və təcrübə keçmək üçün gəlmişdi. Əl-Şirazi niyə ikinci baş qəhrəman olaraq türk qızını seçmişdi? Əsər boyu müəllifin türklərə açıq-aşkar rəğbəti hiss olunur, Məhəmməd (S.A.V) peyğəmbərin “Türklərin dilini öyrənin, çünki

onların hakimiyyəti uzun sürəcək” ifadəsinin tarixən sübut olunduğunu, xəlifələrdən sonra islam dininin ən gözəl təmsilçilərinin Səlcuqlar, Osmanlılar olduğunu xatırlamaq kifayətdir. Dinin buyurduğu kimi yaşlılara, müsafirlə hörməti də məhz türk qızı həyata keçirir. İkinci bir məqamda indoneziyalı gənc qəzəblənən, özündən çıxmış misirliləri peyğəmbərin sözləri ilə sakitləşdirməyi bacarır. “Kim bir zimmiyi (müsəlman ölkədə yaşayan qeyri-müsəlmanlara deyilir) incidərsə, məni incitməmiş olar. Məni incidən kimsə də, Allahın qəzəbinə məruz qalar” – hədisi müəllifin dili ilə desək, yumşaq qəlblilərin sakitləşməsinə səbəb olur [2, s.46]. Müəllif bu hadisədən istifadə edərək müsəlman olan, lakin fərqli mentalitetlərə mənsub indoneziyalıları və misirliləri müqayisə edir: “Misirdə yaşamağın gözəl tərəflərindən biri də sakinlərinin yumşaqqəlblilə olmağıdır. Qəlblərini qazandığımız zaman sizə sultan kimi xidmət edirlər. Bəzən inadçıdırlar, ancaq yumşalanda mələk kimi yaxşılıqlar edirlər. Qəzəblənəndə ətrafı dağıdılar, sakitləşəndə bundan əsər-ələmət qalmaz. İntiqam duyğusu daşımazlar. Yoxsa ki Yavalılar kimi yeddi nəsil xatırlamazlar. Həqiqətin kim tərəfindən söylənməsi önəmli deyil, həqiqətdirsə qəbul edirlər” [2, s.48].

Metroda baş verən hadisə Fəxri, Ayşə və amerikalı Alisanı bir-birinə yaxınlaşdırır. Alisa islam dini ilə bağlı xeyli sualları olduğunu və bunlara cavab axtardığını bildirir. Amerikada jurnalist işləyən Alisanı maraqlandıran suallar daha çox qadının islamdakı mövqeyi ilə bağlı idi. Onlar daha sonra görüşüb bu barədə geniş fikir mübadiləsi aparırlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəllifin əsas ideyası islamın gözəlliklərini, Allaha inamla hər çətinliyə qalib gəlməyin mümkün olduğunu vurğulamaqdır. Əl-Şirazi Qərbdə, hətta islam dünyasının özündə qadına verilən dəyərlərlə bağlı fikirlərlə aydınlıq gətirmək üçün Alisa və Fəxri arasında maraqlı dialoq yaradır. Alisa soruşur: “Fəxri, Qərbdə belə bir fikir formalaşmış ki, İslam ərə qadını döymək hüququ verib və bu Quranda öz əksini tapıb. Axı bu hərəkət insanlığa sığmır” [2, s.98]. Bu suala cavab olaraq Fəxri Qurandan və hədislərdən tutarlı cavablar səsləndirir. Nisə surəsinin 34-cü ayətində keçən “doğru yoldan çıxan qadını xəfifcə döyün” ayəsinin [1, s.70] doğru təfsir olunmadığını qeyd edir, həmçinin peyğəmbərimizin “Qadınlara vurmayın! Sizin ən xeyirliniz, xanımlarına ən yaxşı davranandır. Kim qız övladına sahib olarsa, onları gözəl əxlaqla böyüdürsə cənnətə girər! Cənnət anaların ayaqları altındadır” hədisləri ilə islamın qadına verdiyi dəyərdən, sevgidən bəhs edir. Əsərdə müəllif çox xanımlılıq məsələsinə də aydınlıq gətirməyə çalışır. Fəxri və türk qızı Ayşə evləndikləri zaman bu məsələyə məscid imamı tərəfindən aydınlıq gətirilir. Qadın ailə qurduqda mehirlə yanaşı ondan tək xanım olub-olmaması haqqında sual soruşulur. Türk mentalitetində bu hallara rast gəlinmədiyi üçün Ayşə tək xanım olmağı seçir. Belə olduqda kişi qadınlardan icazəsiz ikinci dəfə evlənmə bilməz. Müəllif ərəblərdə çox xanımlılıq olma fikrinin qadınlar üçün vahiməli olmadığını, uşaqlıqdan bu yaşam tərzini ilə qarşılaşdıklarını qeyd edir.

Romanın sonrakı hissələrində eyni dinə mənsub, fərqli millətdən olan türk Ayşə və indoneziyalı Fəxrinin saf məhəbbəti, qarşılıqlı hörməti öz əksini tapır. Həyat yoldaşını incitməmək üçün Ayşə ailəsindən ona qalan var-dövlətdən yalnız toydan sonra bəhs edir, bu zənginliyi ailələri və başqa ehtiyacı olanlara xərcləmək üçün bərabər planlar qururlar. Lakin sevgi dolu ailənin xoşbəxtliyi uzun sürmür. Bir axşam evə polislər gəlir, Fəxrini Noura adlı misirli qızın təcavüzü ilə bağlı həbs etdiklərini bildirlər. Bəs Noura kimdir? Fəxri və dostlarının yaşadığı binada atası tərəfindən şiddətə məruz qalan, küçəyə atılan Nouraya Fəxri və Maria köməklik etmiş, məscidin imamının köməkliliyi ilə yeni ev, yeni həyat bəxş etmişdilər. Həbsə atılan Fəxri bunun sadəcə anlaşmazlıq olduğunu düşünsə də, vəziyyətin ciddi olduğunu az sonra dərk edir. Yusif peyğəmbər kimi iftiraya məruz qalan Fəxri yenə çıxış yolunu İslama sığınmaqda tapır. Misirdə təcavüzün cəzası ölümdür. Baş verənlərin sarsıntısından ayılan Fəxri də Yusif peyğəmbər kimi həbsxanayı mədrəsəyə çevirmək qərarına gəlir. Həbsxanada gördüyü işgəncələr onu Allaha daha da yaxınlaşdırır, əzab-əziyyətə məruz qalmış peyğəmbərlərin həyatını düşünməyə başlayır, fani həyatda olan hər şeyin imtahan olduğunu düşünür. Ramazan ayına təsadüf edən həbs günlərini Quran oxumaqla, zikir etməklə keçirir. İndoneziyalı gənci narahat edən yeganə şey xanımını və ona böyük ümidlər bağlayan yaşlı ana-atası çarəsiz qoymasını idi. Yalançı şahidlər, Nouranın təkidlə Fəxrini ittiham etməsi, Marianın xəstəlikdən ayılmaması Fəxrinin vəziyyətini daha da qəlizləşdirir. Müəllif iki gəncin sevgi fonunda həm də ümumbəşəri problemlərə toxunur. Ayşə həbsdə Fəxri ilə görüşəndə rüşvət verərək hakimlərin qərarını dəyişdirməyin mümkünlüyü haqqında danışır. Fəxri xanımına buna heç vaxt icazə verməyəcəyini bildirir. Rüşvət vermənin haram olması ilə yanaşı işləmədiyi bir günah üçün bu addımı atmağın dəlilik olduğunu, başlarına gələn müsibətin Allahdan bir imtahan, sınaq olduğunu və buna görə səbirli olmağın vacibliyini vurğulayır. Bu hadisə ilə müəllif islam ölkəsi olmasından asılı olmayaraq Misirdə məhkəmə işlərində rüşvətin rol oynadığını diqqətə çatdırır. Əl-Şirazi həmçinin yaratdığı obrazın dili ilə İndoneziya hakimiyyətinə qarşı üsyanını görürük. Zindənda olan Fəxri İndoneziya səfirliyinin ona heç bir kömək etmədiyini gördükdə: “Əgər Amerika vətəndaşı olsa idim, misirli polis mənə heç bir şey edə bilməzdi. Edəmlə təhdid etmək o tərəfə dursun, heç mənim tükümə də zərər verə bilməzdi. Amerika hara, İndoneziya hara... Mənim iniltilərimi, vurulan qamçıların acısını, soyuqdan sızıldayan sümüklərimin ağrısını İndoneziya prezidenti hiss edə bilermi? Sinqapurda satılan,

namusunu itirən, heyvana layiq münasibət görən minlərlə indoneziyalı qızın vəziyyətinə səssiz qalan İndoneziya prezidenti bu uzaq diyarda mənimmi səsimi eşidəcək?” – deyə düşünür [2, s.336].

Züleyxa qarşılıqsız sevgisindən dəli olmaq həddinə çatanda Yusifə iftira ataraq onun zindana salınmasına səbəb olur. Eynilə bu motivdən indoneziyalı yazıçı istifadə etmiş, ona xeyirxahlıqla yanaşan Fəxrini qarşılıqsız və gizli sevən Noura ona bu çirkin iftiranı ataraq onunla evlənmək məcburiyyətində qalacağını düşünür. Lakin Fəxrinin bu iftira qarşısında mərdliyini, şərəfi ölümdən üstün tutduğunu, Marianın oyanıb həmin gecə ilə bağlı həqiqətləri açıb söyləməsini gördükdə Noura tutduğu yoldan pəşman olur və məhkəmədə bütün həqiqəti açıb söyləyir. Beləliklə, Allaha səbirlə, ihlasla sığınan Fəxri Yusif peyğəmbər kimi bu sınaqdan da üzüağ çıxır.

Müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu, avtobioqrafik məqamlarla zəngin əsərdə Həbiburrəhman Əl-Şirazi qarşısına qoyduğu məqsədi layiqincə yerinə yetirir, islam, türk və Şərq dəyərlərini dünya oxucularına düzgün təqdim edə bilir.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim. Ərəb dilində tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr, 1991, 714 s
2. H. El Shirazy. Aşk ayetləri Ankara: Panama, 2017, 416 s

РЕЗЮМЕ

ИСТОКИ ТУРЕЦКОЙ И ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РОМАНЕ ИНДОНЕЗИЙСКОГО ПИСАТЕЛЯ ХАБИБУРРАХМАНА АЛЬ-ШИРАЗИ “СТИХИ ЛЮБВИ

Рамазанова Л.М.

Ключевые слова: *индонезийская литература, роман, ислам, любовь.*

Статья посвящена роману индонезийского писателя Хабибуррахмана эль-Ширази «Стихи любви», в котором сочетаются гуманизм и романтизм, интеграция разных культур. Автор пытается показать общечеловеческие, глобальные проблемы и пути их решения на фоне событий, выпавших на долю юного индонезийца.

В романе пропагандируются основы религии ислама, его красота, терпение и самопожертвование.

Эль-Ширази также наряду с религией отмечает характер, среду, национальные и духовные ценности, являющиеся основными факторами, формирующими человека. Написанный простым, беглым языком, роман полюбился читателям и переведен на разные языки.

SUMMARY

THE ORIGINS OF TURKISH AND ISLAMIC CULTURE IN THE NOVEL “POEMS OF LOVE” BY INDONESIAN WRITER HABIBURRAHMAN AL-SHIRAZI

Ramazanova L.M.

Keywords: *Indonesian literature, novel, Islam, love*

The article is dedicated to the novel "Verses of Love" by Indonesian writer Habiburrahman al-Shirazi, which combines humanism and romanticism, is merger of different cultures. Against the background of the events that befell the young Indonesian, the author tried to show the universal, global problems and their solutions. The novel promotes the basics of Islam, its beauty, patience and self-sacrifice. Al-Shirazi also mentioned character, environment, national and spiritual values as the main factors that shape a person along with religion. Written in a simple, fluent language, the novel has been loved by readers and translated into various languages.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK NAĞILLARINDA OXŞAR MOTİVLƏR

Rəfiyeva Afət İlyas qızı, Məmmədova Elnarə Elxan qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan

afat.rafiyeva@gmail.com

Açar sözlər: *türk xalqları folkloru, nağıl, ortaq süjet xətti, motiv, ədəbi əlaqələr*

Dünyanın ən qədim etnoslarından olan türk xalqları eyni köklərdən yaranmış, eyni coğrafi ərazidə məskunlaşmışdılar. Bu gün fərqli coğrafi ərazilərdə yaşasalar da, ortaq din və dil məsələsinə və zamanında eyni kökdən törədiklərinə görə tarixlərində, mədəniyyətlərində adət-ənənlərində, ədəbiyyatlarında oxşar məqamlar üstünlük təşkil edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı ədəbiyyatın daha qədim qolu olduğu üçün türk xalqlarının folklorunda oxşar süjet xətləri, motivlər, şəkil və formalar, qəhrəmanlar daha üstünlük təşkil edir. Bir çox böyük həcmli ədəbi mənbələr ortaq türk ədəbi abidələri hesab olunur. Lakin zaman keçdikcə tarixi-iqtisadi, ictimai-siyasi amillərin təsiri ilə eyni kökdən ayrılmış bu qardaş xalqlar müxtəlif coğrafi ərazilərdə

məşkunlaşmış, öz dövlətlərini yaratmışdılar. Bununla bağlı onların mədəniyyət və ədəbiyyatında bəlli fərqlər ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan-özbək xalqları da zəngin və çox qədim folklor nümunələrinə sahib türk xalqlarıdır. Bu folklor nümunələri içərisində nağılların özünəməxsus yeri var. Ən qədim şifahi janrlardan biri hesab olunan nağıllar xalqın məişətini, düşüncə və arzularını, bəzən qorxularını və inamlarını, adət-ənənələrini özündə əks etdirir. “Azərbaycan və özbək folklorunda ilk nağılların əmələ gəlməsi təbiətlə bağlı olmuşdur. Qədim insan təbiətdə görüb müşahidə etdiyi, lakin mahiyyətini dərk edə bilmədiyi predmet və hadisələr haqqında ilk nağılları yaratmışdır... Nağılılıq Azərbaycan-özbək şifahi ədəbiyyatını ideya-məzmunca zənginləşdirdiyi kimi, mahiyyətcə də genişləndirdi, bir sıra görüş, etiqad və mərasimləri əhatə etdi” [4, s. 41].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki xalqın heyvanlar haqqında olan nağılları lakonikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Dövrə gördükləri çətinlikləri insanlar üzərindən dilə gətirməyə çəkinən qədim icma nümayəndələri məsələləri daha Rahat təsvir etmək üçün onları heyvanların üzərinə köçürürdülər. Bu tip nağıllar nəsihətəməz ruhu ilə fərqlənirdilər. “Tərs dovşan balası”, “Açgöz quzğun”, “Hiyləgər tülkü”, “Lovğa dovşan”, “Tülkü və hacıleylək”, “Canavar və tülkü” [5] kimi özbək, “Tülkü baba və hacıleylək”, “Hiyləgər keçi” [2], “Dana, keçi və qoyun”, “Cik-cik xanım” [1] kimi Azərbaycan nağılları eyni süjet xətti və motivlərlə birləşir. Tərs dovşan, keçi, hiyləgər tülkü, axmaq canavar, açgöz qarğa və ya quzğun hər iki xalqın heyvanlar haqqında nağıllarında rast gəlinən ortaq süjetlərdir. Dünya və türk ədəbiyyatında bəzi heyvanlar müəyyən simvolları ifadə edir. Məsələn, tülkü hiyləgərliyi, çaqqal və ya canavar, bəzən də axmaqlığı, şir, aslan güc-qüvvəti, ilan müdrikliliyi, dovşan və ya keçi inadçılığı və ya tərsliyi. Adını qeyd etdiyimiz istər özbək, istərsə də Azərbaycan nağıllarında da heyvanlar müvafiq obrazda çıxış edirlər. “İlan yazığın gəlməsin, özün yazıqsan” öbək nağılı ilə “Kəndli və ilan” Azərbaycan nağılı süjetindəki cüzi fərqlərlə bir-birindən seçilir.

Totemizmə dövründə isə artıq heyvanlar bu simvolik mənələrdə iştirak etmir. İnsanlar onlara daha çox “tanrılaşdırılmış” mövqedən yanaşır, inam və etiqad edir, heyvanların mistik gücünə şübhə etmirlər. Məsələn, Azərbaycan folklorunda “Ovçu Pirim nağılı”, “Çil madyan”, “Qara at”, “Ağ quş”, “Qızıl qoç”, “Qızıl ilan”, “Şahşonqar”, “Hazarandastan bülbulü” adlı nağıllarımızda totemizmi aydın şəkildə görmək olur. Burada müxtəlif heyvan cildinə girən sehirli varlıqlar, yaxud da elə sehirli gücə sahib olan heyvanlar əsas qəhrəmana məqsədinə çatmağa kömək edirlər. “Qızıl balıq”, “Ayı pəhləvan” [6] adlı özbək nağıllarında da totemizmin aydın kökləri nəzərə çarpır. Prof. A.Nəbiyev yazırdı: “Magiya və əfsunun meydana çıxması ilə xalq heyvanlar haqqında nisbətən bəsit, ibtidai süjetli nağıllardan daha mürəkkəb, quruluş və kompozisiyaya, məzmun və ideyaca dolğun nağıllar yaratmağa başladı. Ətrafda baş verən, mahiyyətini başa düşə bilmədiyi predmet və hadisələr haqqında qədim insan öz fantastik-romantik təsəvvürünü yaradır, bu təsəvvür real zəmindən nə qədər uzaq olsa da bədii təfəkkür idi” [4, s. 123].

“Qızıl balıq” nağılında tora düşmüş balığa yazığı gələn balıqçı oğlu onu dəryaya atır. Bu hərəkətə qəzəblənən xan onu cəzalandırmaq üçün müxtəlif ağır işlərin ardınca gÖndərir. Və bu yolda ona əlbəttə ki, insan cildinə girmiş balıq öz sehirli gücləri ilə kömək edir. Oxşar motiv “Ağ quş”, “Taxta qılınc” kimi Azərbaycan nağıllarında da var.

“Ayı pəhləvan” nağılında isə üç bacının kiçiyi ayıl ilə evlənilir. Ondan dünyaya gələn övlad isə şah babasını qorxuya saldığı üçün onu öldürmənin yollarını axtarır. Öz fiziki gücü və zəkası ilə çətinlikləri geridə qoyan Ayı pəhləvan ədaləti bərpa edir. Nağılda ipi kəsilib quyuya atılma, Simurq quşu, qaranlıq və işıqlı dünya motivləri Azərbaycan nağıllarının bir çoxu ilə səsləşir.

Yaxud ilan kultuna nəzər salaq. Azərbaycan nağıllarında ilan kultuna birmənəli yanaşılmır. O, əksər nağıllarda xeyiri təmsil etsə də, mənfi obrazda da təqdim olduğu nağıllar var. Adətən nağıllarımızda ağ ilan xeyiri, qara ilan isə şəri təmsil edir. Eyni motiv özbək nağıllarında da mövcuddur. “İlan və qız” nağılında kol dibində tapdığı gözəl qadınla evlənən Məhəmməd pəhləvan günü-gündən saralıb solur. Bunun sirrini ona bir dərviş açır. Belə ki, sən demə Məhəmmədin evləndiyi qız bir ilan imiş. Onun nəfəsi pəhləvanı əridirmiş. Həqiqəti öyrənən qəhrəman bir vasitə ilə arvadını öldürür [3, s. 231-238]. Nağılın ardında Məhəmmədin üçüncü qızı ilan oğlana ərə gedir. Vaxtilə cadulanaraq ilan halına salınmış oğlanla qızın başına Məhəmmədin böyük qızlarının əliylə xeyli bəla gətirilsə də, sonda xeyir qalib gəlir. “İlan ağa” adlı özbək nağılı da qeyd olunan süjet əsasında meydana gəlmişdir.

Azərbaycan və özbək nağıllarının təhlili bir daha sübut edir ki, hər iki xalqda onlar düşünülmüş mürəkkəb süjetlər əsasında qurulur. Bu nağıllarda insanlar sehirli və real qüvvələrlə vuruşur, böyük çətinliklərlə qarşılaşırsalar da, öz arzularına çatır, şər qüvvələrə qalib gəlirlər. Fantaziya hüdudları geniş olan Ulu babalarımızın sözə etiqadı ən böyük sehirli baxışları və təsəvvürləri ilə cilalanaraq əsrarəngiz nümunələrlə günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu nümunələr günümüz gəncləri tərəfindən böyük həvəs və sevgi ilə oxunulur.

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
3. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
4. Nəbiyev A. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri. Bakı: Yazıçı, 1978, 133 s.
5. Özbək nağılları. Bakı: Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1959, 123 s.
6. Zaman-zaman içində. Türk xalqlarının nağılları. Bakı: Yazıçı, 208 s.

РЕЗЮМЕ
СХОДНЫЕ МОТИВЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И УЗБЕКСКИХ СКАЗКАХ
Рафиева А.И., Маммадова Е.Е.

Ключевые слова: фольклор тюркских народов, сказка, общая сюжетная линия, мотив, литературные связи

Тюркские народы имеют общую историю, памятники культуры и фольклор. Происходящие из одних корней и разделяющие одни и те же географические ареалы на протяжении многих веков, сюжетные линии, встречающиеся в фольклоре тюркских народов, дополняют друг друга благодаря равенству религии и языка. Не случайно многие образцы устной народной литературы считаются общими литературными памятниками тюркских народов. Среди них «Китаби-Дада Горгуд», «Манас», «Бильгамыш» и др. такие былины можно показать в качестве примера. История азербайджано-узбекских литературных связей уходит корнями в глубокую древность. В сказках этих братских народов, разлученных в силу различных социально-политических факторов, много сходных сюжетных линий и мотивов.

SUMMARY
SIMILAR MOTIVES IN AZERBAIJAN AND UZBEK TALES
Rafiyeva A.I., Mammadova E.E.

Key words: Turkish folklore, fairy tale, common plot line, motive, literary connections

Turkish people have a common history, cultural monuments and folklore. Originating from the same roots and sharing the same geographical areas for many centuries, the plot lines found in the folklore of the Turkish complement each other due to the equality of religion and language. It is no coincidence that many examples of folklore are considered common literary monuments of Turkic peoples. Among them are "Kitabi-Dada Gorgud", "Manas", "Bilgamish", etc. such epics can be shown as an example. The history of Azerbaijani-Uzbek literary relations goes back to ancient times. There are many similar plot lines and motifs in the tales of these brotherly nations, separated due to various socio-political factors.

ƏLİABBAS MÜZNİBİN ŞƏXSİ ARXİVİ

Səmədova Nailə Əbdül qızı
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
naillesamadova@yahoo.com

Açar sözlər: Müznib, əlyazma, sənəd, arxiv, avtoqraf.

Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində əvəzsiz xidmətləri olan, anadan olmasının 140 illik yubileyi qeyd edilən Əliabbas Müznibin 386 saxlama vahidindən ibarət şəxsi arxivi [1] Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. 23 saylı arxivdəki materiallar bir neçə bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrdə Müznibin əsərlərinin avtoqraf nüsxələri, tərcümeyi-hal və xatirələri, qeyd dəftərləri, müxtəlif şəxslərin əsərləri, Müznibin məktubları, ona ünvanlanan və müxtəlif şəxslərin biri digərinə yazdığı məktublar, Müznibə məxsus şəxsi sənədlər və müxtəlif şəxslərin sənədləri, Müznibə ithaf olunmuş və onun haqqında əsərlər, Müznibin və müxtəlif şəxslərin ona yadigar verilmiş fotoları, çap kitabları saxlanılır.

Əliabbas Müznib arxivinin əsas hissəsini onun əsərlərinin avtoqraf nüsxələri təşkil edir. “Bəhayi-mişkata cavab”, “Bir dostumun məzarına”, “Əşar əz jurnalı-Bəhlul”, “Mustafa Kamal”, “Füqəraya müjdə”, “Hali-zarimə münasib bir qəzəl”, “Seyid Əzim Şirvani” kimi bir vərəqdən ibarət əsərlərlə yanaşı geniş həcmli “Divan”ı (42 vərəq), “Qəzəllər”i (21 vərəq), “Satirik şeirlər və mənzumələr”i (12 qovluq), “Mənzum felyeton və satirik şeirlər”i (5 dəftər), ayrıca “Mənzum felyetonlar”ı (124 vərəq) Müznib tərəfindən 1912-ci-1930-cu illərdə qələmə alınmışdır.

Yazıcının tərcümeyi-hal və xatirələri, eləcə də topladığı nümunələrdən bəziləri ərəb əlifbasından transfoneliterasiya edilərək nəşr edilmişdir. Onun memuar irsi 2008-ci ildə [5], Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri: Həbib, Məsihi, Qövs, N.Şirvani, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Əliğa Aləm, Tutı, Saleh, Q.Zakir, Şeyda, Mustafa Şuxi, Hali, Nəbatı, M.Məxfi, Aşiq Pəri, M.M.Nəvvab, X.Natəvan, M.Məmayi, Ə.Raği və digər şairlər haqqında topladığı nümunələr 2011-ci ildə [2], “Türkcə qəzəllər” toplusu 2013-cü ildə [4] nəşr edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, topluda Ə.Nəvai, M.Füzuli, Ə.Cənnəti, A.Salik, M.Cürmi, A.Müniri və digər şairlərin qəzəlləri verilmişdir.

Şəxsi arxivdə Əmir Xosrov Dəhləvinin, Məhəmmədhəsən Mirzəcamalzadənin, Qasirin, Axundzadənin nisbətən geniş, Abbas Səhhətin, Əli Nəzminin, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin və Ruhulla Axundovun müxtəsər tərcümeyi-hal nümunələri də mühafizə olunur.

Arxivin müəyyən hissəsini Müznibin məktubları və ona ünvanlanan məktublar təşkil edir. Bu məktublarnın bəziləri: Ağa Seyid Hüseyinə, Əlipaşa Səbura (nəzmlə) yazdığı, eləcə də qardaşı Əmin Abidin, oğlu Hüseyinin, Əbdülhəmidin, Mirzə Xəlil Yüzbaşovun, Xocayevin, Yəhya bəy Hacıbəyovun və digər şəxslərin Müznibə göndərdikləri məktublar 2012-ci ildə [3] nəşr edilmişdir. Kitabda Müznibin ilk dəfə olaraq 1917-ci 1911-ci illərdə işıq üzü görmüş “Tikan kolu” və “Əməl çiçəyi” əsərləri də yer almışdır.

Müznib arxivində müxtəlif şəxslərin: Bakıxanovun Ağalar xana, Kərbəlayi Molla Yolçunun Məhəmməd Rəfiyə, eləcə də Mir Seyid Əlinin, Molla Babanın, Həsən Əliməmməd oğlu Şıxlının, Şamil Rzabəyovun və digərlərinin məktubları da mühafizə olunur. Arxivin əsas hissəsini başqa müəlliflərin əsərləri təşkil edir: İsmayıl Əfəndizadə “Xatiratım”, Mürşid “Son cavab”, Pərişan “Qonşulardan şikayət”, “Məryəm bacıma umu-küsü”, Hafiz Faruk “Yanarım”, Əli Hüseyinzadə “Bidil” və s.

Arxivdə Əmin Abidin əsərləri üstünlük təşkil edir. Onun arxivdə saxlanılan “Altı barmaq”, “Altılama”, “Qayğılarım”, “Qanlı hədiyyə”, “Dovşanın kirpi ilə yürüşməsi”, “Yoldaş yolunda”, “Məktəb canisi”, “Məişətimizdən bir pərdə”, “On məhərrəm”, “Tülkünün pendir üçün quyuya düşməsi”, “Türkün dərdi”, “Xalamın sərçə bəsləməsi”, “Unudulmaz günlər” əsərləri, 1 şagird dəftəri və 23 vərəqdən ibarət mənzum və mənsur parçalar Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə yazılmış əlyazma nümunələridir.

Ə.Müznib əsərlərini yazmazdan əvvəl qeydlər aparar, plan tərtib edər. Bunu arxivdə saxlanılan 17 dəftər həcmində, eləcə də ədəbiyyata dair 170 vərəqdən artıq müxtəlif qeydləri, Natəvan haqqında (3 vərəq), Sədi Şirazi haqqında (4 vərəq) qeydləri, “Görüləsi işlər” (1 vərəq) başlıqlı planı, “Memuar planı” (5 vərəq) bir daha təsdiq edir.

Müznib eyni zamanda mahir tərcüməçi olmuşdur. Şəxsi arxivdə bir çox əsərlər onun tərcüməsində mühafizə edilir. “Əfqan tarixi”nin (5 qovluq), Səid Nəfisinin (11 vərəq), Ömər Xəyyamın (2 vərəq) əsərlərinin tərcüməsi bunlara nümunə ola bilər.

Şəxsi fondada Əliabbas Müznibə məxsus vəsiqələr, müqavilənamələr, dəvətnamələr, zəmanət vərəqəsi, təqaüd kitabçası, qəbz, təliqələr, ərəzələr, buraxılış vərəqəsi, eləcə də ailəsinə məxsus: atası Mütəllib Əhməd oğlunun vəkalətnaməsi, oğlu Hüseyinə aid bildiriş və müxtəlif şəxslərə məxsus sənədlər saxlanılır. Burada həmçinin Fərhad Ağazadənin sorğu vərəqi, Cəlil MəmmədquUluzadəyə aid vəsiqə və qəbzələr də vardır. Sənədlər Azərbaycan, rus və fars dillərindədir.

Arxivin müəyyən hissəsini fotolar təşkil edir. Bura Müznibin tək fotosu, “Kommunist” qəzetinin əməkdaşları Məmməd Səid Ordubadi, Həbib Cəbiyev və “Qızıl qələm” məcmuəsinin katibi Əliabbas Müznibin birgə fotosu, eləcə də Müznibə yadigar verilmiş 10 ədəd fotosəkil daxildir.

Hər bir arxivdə olduğu kimi Müznib arxivində də çap kitabları saxlanılır. Onun özünün “Uşaqlara ibrət” və “İbrət taziyanəsi”, Nakamın “Əsərlər”i, Hümmət Əlizadənin “Bahar” şeirlər kitabı, Əmin Abidin “İnsaf məhkəməsi”, Təhsin Nurəddinin “Mirati-şikəstə”, M.Əzimbəyovun “Nardaran asarı-ətiqəsi”, “Türk ədəbiyyatı tarixi”, “Əfqan tarixi”, “Tarixi-ümumi” kitabları ötən əsrin əvvəllərində nəşr olunmuşdur.

Repressiya qurbanı Əliabbas Müznibin ədəbi və bədii irsi şəxsi arxivində saxlanılan materiallardan, çox ehtimal ki, zəngin və əhatəlidir. Bununla belə, yazıçının həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsində fonddakı sənədlərin əhəmiyyəti danılmazdır. Arxivdəki sənədlərin bəziləri ədəbiyyatşünas alimlərin, geniş oxucu kütləsinin nəzərinə çatdırılsa da, bir çox nümunələr hələ də işıq üzü görməmişdir. Zəngin irsə malik istedadlı tədqiqatçı və yazıçı Əliabbas Müznibin əsərlərinin nəşri, onun Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan arxivinin elmi təsviri hələ də öz həllini gözləyir.

Ədəbiyyat

1. AMEA ƏYİ, fond 23, 386 saxlama vahidi.
2. Əliabbas Müznib. Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr. Transfoneliterasiya, tərtib, ön söz, qeydlər və lüğətin müəllifi Qətibə Vaqifqızı. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
3. Əliabbas Müznib. Əsərləri. Nəşrə hazırlayan Samirə Gəncəli. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
4. Əliabbas Müznib. Türkcə qəzəllər. Nəşrə hazırlayan Samirə Gəncəli. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
5. Məmməd Səid Ordubadi, Əbülqasım Əminzadə, Əliabbas Müznib. Xatirələr. Nəşrə hazırlayan Nailə Səmədova. Bakı: Nurlan, 2008.

РЕЗЮМЕ ЛИЧНЫЙ АРХИВ АЛИАББАСА МУЗНИБА Самедова Н.А.

Ключевые слова: Музнийб, рукопись, документ, архив, автограф.

Известный литературовед, поэт, публицист, писатель, переводчик Алиаббас Муталиб оглы Музнийб родился в 1883 году в городе Баку. Его личный архив хранится в Институте Рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. В архиве

хранятся рукописи произведений писателя, биография и воспоминания, письма его и адресованные ему, личные документы, произведения Музниба и других писателей.

В статье представлена информация о документах, хранящихся в архиве Алиаббаса Музниба и доведена до внимания его заслуги в собрании произведений известных представителей азербайджанской литературы.

SUMMARY
PERSONAL ARCHIVE OF ALIABBAS MUZNIB
Samadova N.A.

Keywords: *Muznib, manuscript, document, archive, autograph.*

Aliabbas Mutallib oghlu Muznib, the renowned literary critic, poet, publicist, writer, and translator, was born in Baku in 1883. His personal archive is stored in the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS. The archive contains Muznib's manuscripts, biographical materials and memoirs, letters to and from him, personal documents, and works by Muznib and others.

The article highlights the documents stored in Aliabbas Muznib's archive and his contributions to collecting works by famous Azerbaijani literary figures.

HƏSƏN MAHMUD KAŞI YARADICLIĞINDA MƏDHİYYƏLƏR

Şükürova Jalə Süleyman qızı
M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
shukurova.jalya@mail.ru

Açar sözlər: *islam, dini mövzu, şeir, mədhiyyə, əhli-beyt*

H.q. tarixi ilə VII/XIII-VIII/XIV əsrlərdə islam şeirləri arasında dini mövzulu şeirlər, xüsusilə də imamları tərif edən sənət nümunələri daha çox qələmə alınır. Bu məzmunlu şeir və sənət nümunələrinin çoxu itib batsa da, bəziləri bugünümə qədər gəlib çatmışdır. Zülfüqar Şirvani, Nüsrət Ələvi, Xacəvi Kirmani və s. bu kimi həmin əsrlərdə yazıb yaratmış şairlər bu mövzunu öz əsərlərində işıqlandırmışdı. Məhz bu dövrdə mədhiyyə şeir ədəbiyyatında dəbdə olan bir sənət nümunəsinə çevrilmədi. Həsən Kaşani (Kaşi) də bu mövzuda gözəl şeir nümunələri yazan və öz adını ədəbiyyatda əbədiləşdirən söz ustalarından biridir.

Şeyx Hüseyin Kaşi kimi məşhur olan Mövlana Həsən bin Mahmud Kaşani Amili h.q. tarixi ilə VIII/XIV əsrin adlı-sanlı şairlərindən olmuşdur. Bu şair bütün şairlik bacarığını və istedadını Həzrət Əli (ə) şəxsiyyətini tərənnüm etməyə yönəlmişdir. Şiə ədəbiyyat tarixi ilə tanış olanlar Səlimi Tövni, İbn Hüsəm Xusəfi, Möhtəşəm Kaşani, Pənahi və s. neçə-neçə IX/XV-X/XVI əsr şairlərinin yaradıcılığında məhz Hüseyin Kaşinin təsirinin olduğunu bilirlər.

Mövlana Həsən Kaşinin ailəsi Kaşandan olsa da, Amulda (Mazandaran) məskunlaşmışdır. Həsən Kaşi də burada anadan olmuşdur. O özü dəfələrlə şeirlərində bunu təsdiq etmişdir.

مولد من آمل و آبشوخورش مازانداران
و از جد و پدر نسبت به کاشان میروم
هستم ز خاک آمل و کاشیست نسبتم
در دین محمد و علیم شاه پیشوا
گرچه دارم وطن خویش در آمل، لیکن
نسبت شعر من ز خطه کاشان آمد

Mənim anadan olduğum yer Amul, yaşadığım Mazandaran
Cəddim və atamın əsli Kaşandan.
Amul torpağındanam, nəşəbim Kaşandan.
Dininim Məhəmməd, şahım İmam Əli.
Amul öz vətənim olsa da, ancaq
Şeirimin nisbəti Kaşandır.[1, s.89]

Mövlana hər yerdə Kaşi kimi şöhrət tapmışdır. Lakin bəzi mənbələrdə onun təxəllüsü bir neçə şəkildə qeyd edilmişdir. Belə ki, Məhəmməd bin Bədr Cəcərnəni “Munisül-əhrrar” əsərində “Cəmaləddin”[2;200], Əmin Əhməd Razi “Həft iqlim”də “Kəmaləddin” [3, s.58], Qazi Əhməd bin Hüseyin Hüseyini Qəmi “Təcəddin” [4, s.39] kimi qeyd edilmişdir.”

Lakin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqca şairin şeirlərindən bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək mümkün olur. Belə ki, Həzrət Əliyə (ə) həsr etdiyi qəsidədə onun yaşadığı dövrü təqribi müəyyən etmək olar:

از پی هفصد و سی و دو زمن

Yeddiyüz otuz ikidən sonra məndən

De ki, gəl, mənim möcüzələrimə. [1, s.106]

Aşağıdakı beytdə şair özünün otuz ilə yaxın peyğəmbər ailəsini mədh etdiyinə işarə edir:

قرب سی سال شد که خاطر من
هست در شاه دین ثنا گستر

Otuz ilə yaxındı ki, mənim xatirim

Dinin şahını mədh edir.[1, s.84]

Əgər şairin 20 yaşında yaradıcılığa başladığını zənn etsək 732/1332-ci ildə 51-52 yaş olmalıdır. Belə olan təqdirdə onun təvəllüd tarixi 680/1281-cı illərə təsadüf etməlidir.

Deyilənlərə görə Həcc ziyarətinə getmiş, oradan isə Ətabati-aliyata getmişdir. Şairin maddi cəhəti də yaxşı olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq heç kimin qarşısında özünü sındırmamışdı. Yazıb-yaratdıqlarını da dünya malı qarşılığında qələmə almamışdır. Həsən Kaşi haqqında ilk məlunmat verən mənbə Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” təzkirsində rast gəlinir:

“کاشی بعد از زیارت کعبه به نجف اشرف رفت و در هنگام ورود به حرم، در مدح علی (ع) این بیت را خواند.”
ای ز بدو آفرینش پیشوای اهل دین
وی ز عزت ماح بازوی تو روح الامین”

“Kaşi Kəbə ziyarətindən sonra Nəcəfə getmiş, hərəmə daxil olduğu vaxt bu beyti demişdir:

Ey onun yaranşının əzəli, din əhlinin başçısı,

Cəbrayıl sənin qolunun mədh edəninin izzətidir.”[3,s.16]

Şair haqqında məlumat verən ən qədim mənbə isə Əhməd bin Hüseyin bin Əlinin tərtib etdiyi “Tarixi-cədidi-Yəzd” [“Yəzdin yeni tarixi”] əsəridir. Sultan Məhəmməd Xudabəndinin Məşhəd ziyarətinə işarə edərək yazır: “Sultan Məşhədə gələn zaman nimdaş bir geyimdə bir nəfəri İmam Rzanın məzarına söykənmiş görür və söruşur: Sən kimsən? Mövlana Həsən Kaşi bədahətən bir qəsidə deyir. Sultan Məhəmməd Xudabəndi ona bir teşt qızıl əta edir. [5, s.17-20]

Onun ədəbiyyatdakı ulduzu Peyğəmbər ailəsinin hekayətini öz yaradıcılığında əks etdirməklə parlamiş, sözünün qüdrəti həm yaşadığı dövrdə, həm də sonralar ağızdan ağıza, dildən-dilə düşmüşdür. Mövlana şeirdə Kaşi təxəllüsünü, bəzən də öz adını (yəni Həsən) işlətmişdir. Kaşi şeirlərinin çoxu Allahu tərif edən minacatla başlamışdır. Şeirlərini də qəsidə, tərkibənd, tərcibənd, müxəmməs, müsəddəs, mürəbbə, qəzəl, rübai janrında yazmışdır. Kaşi xüsusilə qəsidə yazmaqda daha məharətli olmuşdu. Məzh bu məzmunlu şeirlər müəllifin qələmində daha qüvvətli və güclü alınırdı. Şair Xaqani, Ənvəri, Farabi kimi qəsidə yazar şairlərdən bəhrələnmişdir.

Şairin divanında Əhli beyt sevgisi bariz şəkildə özünü biruzə verir. Divandakı bütün şeirlər pak imamların şərəfinə yazılmışdır. Lakin İmam Əli (ə) olan böyük bağlılıq şairin yaradıcılığının qayəsini təşkil edir.

Həsən Kaşi Əli aşiqi olmuş, öz sevgisini, dinə olan hörmət və ehtiramını əsərlərində aydın ifadə etmişdir. Şairin Əli (ə) həsr etdiyi tərkibənddə onu dünyanın günəşi, behiştin xacəsi adlandırmışdır. Şair Həzrət Əliyə həsr etdiyi bütün qəsidələri qüsursuz, hamının başa düşəcəyi, anlaşılan dildə yazmışdır.

السلام ای سایه ات خورشید رب العالمین
آسمان عز و تمکین، آفتاب داد و دین
مفتی هر چار دفتر، خواجه هر هشت خلد
داور هر شش جهت، اعظم امیرامیر المومنین

Salam, ey aləmlərin rəbbinin günəşinin kölgəsi,

Asimanın izzət və təkini, ədalət və dinin günəşi.

Hər dörd dəftərin müftisi, hər səkkiz cənnətin xacəsi

Hər altı cəhətin davəri, əzəmətli Əmir-əlmöminin. [6, s.21]

Şairin yaradıcılığı ilə tanış olduqca, mənbələr və təzkirələrdə gedən məlumatları araşdırdıqca bütün bacarıq və səyini peyğəmbər ailəsinin mədhinə həsr etdiyi aydın olur.

من غلام حیدر و آنگاه مداحی غیر
خواجهگان حشرکی معذور دارندم درین

Mən Heydərin nöqəri, o zaman başqa məddah

Qiyamətin xacələrindən üzr istəyəcək. [3, s.138]

Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan B-352 şifrəli əlyazmada şairin divanından bir neçə qəsidə yer almışdır. Mətn 1b-38b əhatə edir. 1b-5b Həzrət Əli (ə) həsr olunmuş “Qəsideyi həft bənd” adı ilə məşhur olan qəsidə yer almışdır. Bu qəsidə də Həzrət Əli (ə) bir çox sifətləri və fitrətləri, o cümlədən bir çox məqamlara işarə olunub. Belə ki, Qədir vaqəsi, vilayət haqqında, Əlinin (ə) mərhəməti, isməti, cəsarəti, şücaəti və s. keyfiyyətləri öz əksini tapmışdır. Mətn qara mürəkkəblə Şərq istehsalı olan kağıza nəstəliq xətt ilə köçürülmüşdür. Cildi üzərində üç ədəd bir-birinə paralel romb fiquru olan qəhvəyi rəngli dəridəndir. Ölçüsü 20,5x14,5sm. Poleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə əlyazma XIX əsrə aid edilir.

Həsən Kaşinin özündən sonra bir neçə əsər, şiə təriqətinin qayda qanunları haqqında yazdığı “Mərifətnamə”, “İnşa dər olume-ədəb-o-şer”, “Tarixi-Məhəmmədi” və şeirlər divanı yadigar qalmışdır. Həmcə kiçik olan “Mərifətnamə” əsəri şiələrin qayda-qanunlarından bəhs edən mənzumədir. “Tarixi-Məhəmmədi” əsərində Rəşidəddin Fəzlullahın tərifindən sonra on dörd məsumun şərhli halı nəzmə çəkilmişdi. Qəzəl və qəsidələrdən ibarət bu divanın nüsxəsi İslam Məclis Şurasının kitabxanasında mövcuddur. Şairin şeirlər divanı Seyid Abbas Rəstaxizin təşbbüsü ilə çap olunmuşdur.

Əhli-beyt aşiqi olan bu şairin vəfat tarixi dəqiq məlum deyil. Bir çox mənbələrdə Molla Həsən Kaşinin “Tarixi-Məhəmmədi” əsərini yazıb bitirdikdən sonra təqribən qəməri tarixi ilə 708-ci ildə Elcaytu dövlətinin hakimiyyəti dövründə Sultaniyə şəhərində vəfat etdiyib qeyd olunub. Şairin məzarı Zəncanda yerləşir. Şah Təhmasibin əmri ilə şairin məzarı üzərində gözəl bir türbə tikilmişdi. Daha sonralar onun məzarı abadlaşdırılmış, Fətəli şah Qacar tərəfindən yenidən bərpa olunmuşdu. Onun məzarı bugun də Əli aşiqlərinin ziyarət yeridir.

Ədəbiyyat

1. دیوان حسن کاشی. کمال الدین حسن بن محمود کاشی. تهران 1388 ص 232
  2. محمد بن بدرالدین جاجر مونس الاحرار فی دقائق الاشعار ج اول. ص 360
  3. امین رازی هفت اقلیم ج 2. ص 1019
  4. احمد بن حسین حسینی قمی خلاصه التواریخ
  5. جعفر بن محمد جعفری. تاریخ یزد. 1 ج. ص 202. چاپ ایرج افشار. تهران. 1343.
6. B-352\1970 (1) Məcmuə
7. http://dl.persianpdf.com/adabiat/Tazkare_Shoara_Samarghandi.pdf [تاریخ جدید یزد](#)

РЕЗЮМЕ ТВОРЧЕСТВО ХАСАНА МАХМУДА КАШИ Шукурова Ж.С.

Ключевые слова: ислам, религиозная тема, стих, дифирамб, Ахли-бейт.

В VII-VIII веках среди исламских шиитов чаще писались стихи на религиозные темы, особенно художественные произведения, восхваляющие имамов. Хотя многие образцы поэзии и искусства такого содержания утеряны, некоторые из них сохранились до наших дней. Хасан Кашани – один из мастеров слова, написавший прекрасные образцы стихов на эту тему и увековечивший свое имя в литературе. После Хасана Каши сохранились несколько произведений «Марифатнама», «Инша дар олуме-адаб-о-шер», «Тарихи-Мухаммади» и диван стихов, которые он написал о правилах и положениях шиитской секты.

SUMMARY HASSAN MAHMUD KASHI'S CREATIVITY Shukurova J.S.

Key words: islam, religious subject, poem, eulogy, ahli-bayt.

In the 7th-8th centuries, verses on religious themes were more often written among Islamic Shiites, especially works of art praising the imams. Although many examples of poetry and art of such content are lost, some of them have survived to this day. Hasan Kashani is one of the masters of word, who wrote excellent examples of poems on this subject and immortalized his name in literature. After Hassan Kashi, several works, of "Marifatnama", "Insha dar olume-adab-o-sheer", "Tarihi-Muhammadi" and a divan of poems that he wrote about the rules and regulations of the Shiite sect have been preserved.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Yusifova Jalə Dilbazi qızı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan
jale.yusifova82@gmail.com

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ədəbiyyat, müasir ədəbiyyat, klassik, Ulu Öndər

Klassik və müasir ədəbiyyatımızın, bəşəri arenada təbliği məhz dahi Liderimiz Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərinin nəticəsidir. Məlum olduğu kimi, XX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrinin inkişafı 70-80-ci illərdə və sonrakı dövrlərdə rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev şəxsiyyətinin bilavasitə gərgin səyləri nəticəsində baş vermişdir.

Əslində biz illər ötdükdən sonra Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyünü daha aydın dərk edirik. Böyüklükdən söz düşmüşkən, dəyərli şairimiz Vaqif Aslanın dediyi kimi "Böyük şəxsiyyətlər haqqında yazmaz duyğusunu yaşadığıca heyrətlənirəm... Böyük insanın düşüncəsi də böyük olur" [1, s. 215, 218] Böyük insan haqqında, həm də Heydər Əliyev fenomeni haqqında yazmaq böyük məsuliyyətdir. Məhz bu səbəbdən də, Heydər Əliyev yaradıcılığında onun ədəbiyyat sahəsində həyata keçirdiklərindən yazmaq dəryada su damcisi qədərində toxunmaq kimi bir şeydir.

Ulu Öndərin miras qoyduğu sərvətlər içərisində zəngin nəzəri irsi xüsusi yer tutur. Onun irsi bizim milli sərvətimizdir.

Heydər Əliyevin bədii ədəbiyyata xüsusi önəm verməsi və güclü nüfuzu sayəsində XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə-Süleyman Rəhimova, Rəsul Rzaya, Mirzə İbrahimova, Süleyman Rüstəmə o dövrün ən şərəfli mükafatı - laueratı-Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verildi. İncəsənətimiz və ədəbiyyatımız dünyanın qabaqcıl mədəniyyətləri sırasına yüksəldi.

Heydər Əliyevin böyük səyi nəticəsində dünyanın qədim, türk eposu "Kitabi Dədə Qorqud"un 1300 illiyini bütün dünyada keçirməklə dastanın ilk növbədə Azərbaycan hadisəsi olduğunu sübut etdi, dünya türklərini bu dastan ətrafında birləşdirərək türk birliyi yaratmağa nail oldu. O, hamıdan yaxşı bilirdi ki, türkləri birləşdirmək üçün onları bir məcrəcə gətirən ideyanı ortaya qoymaq lazımdır.

Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi sayəsində dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi bütün dünyada qeyd olundu. O, deyirdi: "Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən şəxsiyyət olub. Füzulinin həyatı da, yaradıcılığı da həm yüksək mənəviyyət, həm yüksək fəlsəfədir, həm də insanlara mənəvi estetik qida verən böyük bir mənbədir. Füzuli azərbaycanlıdır, Azərbaycan köklüdür, onun yaradıcılığı da Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin bəhrəsidir" [2, s. 265-266]

Böyük şairimiz Hüseyn Cavidin nəşini uzaq Sibirdən gətirərək doğma torpağı Naxçıvanda dəfn edilməsi, Cavidlər məqbərəsinin yaradılması onun ədəbiyyatımıza etdiyi ən böyük xidmətlərdən biri idi.

Dahi Lider Cavid haqqında deyirdi "Hüseyn Cavid yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır. Cavid bizim üçün doğrudan əzizdir, o tariximizdə böyük bir yer şəxsiyyətdir və böyük bir irs qoyub. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsa, Hüseyn Cavidin irsi də o qədər yaşayacaq və xalqımız ondan istifadə edəcək" [2, s. 263-264]

Bakıda hürufi şairi İmadəddin Nəsimiyə, Hüseyn Cavidə, Nəriman Nərimanova, Cəfər Cabbarlıya möhtəşəm heykəllər qoydurması Heydər Əliyevin Azərbaycan klassiklərinə, ədəbiyyatımıza qayğısının təzahürü idi. Klassiklərimizə olan qayğıdan söz düşmüşkən 13 sentyabr 1973-cü ildə İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyinin Bakı ilə yanaşı Moskvada da keçirilməsi bütün imperiyanı Azərbaycana diqqət ayırmağa sövq etmək demək idi. Nəticədə 1980-ci ildə Bakıda Nəsiminin heykəli qoyuldu.

Sovet İmperiyasının qılıncının hər iki üzünün kəsdiyi bir dövrdə Heydər Əliyevin Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi, nəşri, təbliği haqqında qərar qəbul etmək, Nizami Gəncəvinin məhz Azərbaycan şairi olaraq qabarıq vurğulamaq həm cəsarətli addım, həm də böyük bir imperiyada dahi Nizamini təbliğ etmək idi. Bu hadisədən sonra 1981-ci ildə şairin 840, 1991-ci ildə isə 850 illik yubileyləri dövlət səviyyəsində keçirilmişdir.

"Nizami Gəncəvinin əsərləri təkcə ədəbi cəhətdən deyil, fəlsəfi baxımdan da əvəzsizdir.

Biz Nizamidən, Füzulidən danışarkən onları təkcə şair kimi deyil, böyük filosoflar kimi, dünyaya, dünya mədəniyyətinə, elminə böyük töhfələr vermiş mütəfəkkirlər kimi tanıtmalıyıq"-deyən Ulu Öndərin etdiyi addımlar Nizamini fars ədəbiyyatının nümayəndəsi olması barəsində deyilənlərə həm qonşu İranda, həm də digər dünya dövlətlərində son qoydu. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində dövlət səviyyəsində qeyd olunan yubileylərdən Məhəmməd Hadinin 100 illiyi, Hüseyn Cavidin 90 illiyi, Əliqulu Qəmküsarin 100 illiyi, Mirvarid Dilbazinin 70 illiyini xüsusi qeyd etmək yerinə düşər.

1994-cü ildə Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubileyi keçirildi. Həm də bu çətin bir dövrə təsadüf edirdi.

Bu yubileydəki nitqində Ulu Öndər Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının inkişafında, milli ruhun yüksəlməsində böyük rol oynadığını qeyd edir. "Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz "Molla Nəsrəddin" jurnalının və Mirzə Cəlil fəaliyyətinin rolu misilsizdir" [2, s. 269]

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, alim, ədib və incəsənət xadimləri haqqında yubiley tədbirinin keçirilməsi onların özlərindən çox xalqımıza, cəmiyyətimizə lazımdır.

Azərbaycanın şairi, məşhur siyasi və ictimai xadim Molla Pənah Vəqifin qəbrinə ziyarətə gedən Ulu Öndər məzarın yerinin məlum olmadığını gördükdə məzarın tapılmasını tapşırıb. Dağılmış qəbri gördükdə Vəqifə layiq abidə və türbə tikintisinin tikilməsinə tapşırıq verib.

Erməni qəsbkarları tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də dağıdılan bu məqbərə otuz ildən sonra 44 günlük Vətən Müharibəsində cənab prezident Ali Baş Komandan İlham Əliyevin və qanı bahasına Şuşanı azad edən şəhidlərimizin, hərbiçilərimizin əziyyəti nəticəsində xilas edildi. Bu şanlı qələbədən sonra 39 il əvvəl məqbərənin açıldığı gündə - yanvarın 14-də prezidentin Şuşaya səfəri zamanı Vəqif türbəsinin yenidən təmir-bərpa işlərinə tapşırıq verildi və təmir edilərək təhvil verildi.

Bu prezidentimizin atasına verdiyi söz idi. Qarabağ, Şuşa azad olacaqdır. Çünki Heydər Əliyev böyüklüyü atadan oğula keçmişdir. Böyüklük mirasdır və bu mirasa varisimiz də vardır.

Müasir Azərbaycanımıza, xalqımıza, ədəbiyyatımıza, incəsənətimizə, mədəniyyətimizə çəkdiyi əziyyətlər, etdiyi yaxşılıqlar, verdiyi tapşırıqlar, iqtisadiyyatımızın çiçəklənməsinə səbəb olan qəbul etdiyi qərarlar xalqımız tərəfindən hec bir zaman unudulmayacaqdır. Hər bir sahədə Heydər Əliyev imzası var. Məkanınız Behişt olsun, Ulu Öndər! Xalqımızın yazıçısına, şairinə, sənət insanına yubileylər keçirən Azərbaycanımızın böyüklük simvolu olan böyük insan, dahi şəxsiyyət, Ulu Öndər - biz sizə yubileylərin ən gözəlini borclu yuq! Xalqımız sizi hər tarixdə illər, əsrlər keçsə belə dərin ehtiram və sevgi ilə anacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Aslan V. "Seçilmiş əsərləri", 4-cü cild. Bakı, 2010
2. H. Əliyev. "Müdrük fikirlər" 1-ci cild. Bakı, 1993-1998
3. <https://literature.az/?lang=aze&page=152&newsId=115560>
4. <https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyd%C9%99r-%C9%99liyev-v%C9%99-%C9%99d%C9%99biyyatimiz/>
5. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyevin-edebiyat-siyaseti-ve-muasir-dovr-1676322059>

РЕЗЮМЕ

ГЕЙДАР АЛИЕВ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Юсифова Ж.Д.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, литература, современная литература, классика, великий лидер

Гейдар Алиев был мудрым человеком с энциклопедическими знаниями. Поскольку он обладал незаурядной памятью, его знания и умения во всех областях общественной жизни поражали людей. Гейдар Алиев был одним из редких государственных деятелей в мире, обладавшим обширными и систематическими знаниями по литературе. Он бережно относился к духовным ценностям, материальному и духовному наследию, литературе и искусству и вошел в историю как лидер с беспрецедентной заслугой в этой области.

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV AND AZERBAIJAN LITERATURE

Yusifova J.D.

Keywords: Heydar Aliyev, literature, modern literature, classical, great leader

Heydar Aliyev was a wise person with an encyclopedic mind. Because he had an extraordinary memory, his knowledge and skills in all areas of social life amazed people. Heydar Aliyev was one of the rare statesmen in the world who had extensive and systematic knowledge of literature. He took care of his spiritual values, material and spiritual heritage, literature, and art, and took a place in history as a leader with unparalleled service in this field.

VAHİD ƏZİZ POEZİYASINDA QARABAĞ MÖVZUSU (“Paramparça illər” kitabı əsasında)

Əkbərova Gülnar Vəzirxan qızı

ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci, Bakı, Azərbaycan
Gulelekber33@mail.ru

Açar sözlər: Vahid Əziz, Qarabağ savaşı, Bayraq sevdası, Şuşa, qələbə.

Giriş. Vahid Əziz 1960-cı illərdə ədəbiyyata qədəm qoyub. Mübarək qədəmləri bu günə qədər ədəbiyyatımızı şeirlərlə, poemalarla bərəkətləndirməkdir. Təsadüf deyil ki, şairə ilk qiyməti verən, yazılarını dəyərləndirən Xalq şairi Rəsul Rza olmuşdur. Belə ki, “Tanışlıq” adlı məqaləsində Rəsul Rza Vahid Əziz yazılarını şeir adlandırmış, qibtə olunacaq qədər poetik olduğunu vurğulamışdır[1;3]. İlk addımlarına verilmiş qiymət nə qədər doğru, nə qədər yerində olduğunu zaman bir daha sübut etdi. Bu gün Vahid Əziz xalqın böyük şairidir, Xalq şairidir.

Məqələmizdə şairin Qarabağ savaşı başlayandan ta zəfər tarixinə qədər yazılmış şeirlərin cəm olduğu “Param-parça illər..” kitabını tədqiqata cəlb edəcəyik.

1. Qarabağ mövzusu Vahid Əzizin yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmiş, çağdaşlarından fərqli olaraq, müharibə amilinə daha həssas yanaşmasına, ”qara libaslı Qarabağ”ın kitabın əsas predmetinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Poeziya tarixlə eyni missiyanı yerinə yetirir. Hər ikisinin amalı yaddaşa çevrilmək, əbədiləşməkdir. Bu baxımdan Vahid Əzizin Qarabağ şeirləri tarixi əks etdirməkdə əsl tarix fənninə çevrildi.

“Param-parça illər..” kitabının üzərində əks olunmuş tarixlər Vətən müharibəsinin başlanması və bitməsi tarixini əks etdirir. Elə ilk səhifədə bizi Zəfər ruhlu şeir qarşılayır.

*Bu Zəfər millətin altun tacıymış,
Qələbə yetişdi Qırx dördcə gündə
Həm “savaş xəmiri” çox acıybmış
Millət müharibə “acıymış” həm də...[2, s.5]*

Dəli bir ruha malikdir xalqım. Oğuz elinin igidlərindən, Çənlibelin 7777 dəlisindən kök almış qəhrəman igidlərimiz Ali Baş Komandanın, Cənab İlham Əliyevin “Dəmir Yumruq”una inandılar. Bir olduq, birlik olduq, yumurlandıq, yumruq olduq, sonda “Dəmir Yumruq” olduq. Məhz bu yumruğa inam sayəsində, şəhidlərimizin qanı, canı, qazilərimizin itirilmiş parçaları, türk birliyi sayəsində biz Zəfər çaldıq.

*Tanıyarlar boyumuzdan-
İrsimizdən, sayımızdan,
Su içər öz quyumuzdan,
Biri gövdə, biri budaq-
Azərbaycandı Qarabağ! [2,32]*

Şəhidlik islamda ən böyük mərtəbədir. Şəhidlərin Allah qatında qiymətləri çox ucadır. Müsəlmanları düşmənlərindən üstün edən ən mühim əsaslardan biri “ölərsəm şəhid, qalarsam qazi!” inancıdır. Bu kitabda şəhid olmağın ucalığı, geri qayıdan torpaqlarda şəhid olmuş igidlərin ruhu əziz xatırlanır.

*Sinəsində vulkan kimi bir ürək,
Aslan kimi irəliyə gedərək,
Ya Qəhrəman, ya da Şəhid dönəcək,
Sən məqamda güldü: Vətən sağ olsun! [2, s.74]*

Bir zamanlar Qazan xanın Burla xatunu, Koroğlunun Nigarı, Qaçaq Nəbinin Həcəri idi igidlikdə, vəfada, sədaqətdə nümunə gətirdiyimiz. Bu gün isə Qarabağ şəhidlərinin xanımlarıdır örnək olanlar. Yazılacaq əsərlərin artıq onlardır qəhrəmanı. ”Şəhid məzarına məktub” şeiri məhz dediyimə bariz nümunədir. Aydəniz xanım o gizli qalan qəhrəmanlardan yalnız biridir:

*Bu, ”Qara kağızın”, bu da ki “şəklin”,
Sənin yoxluğuna əgər
İnansam-öləram!
Yo..x,məni bir daha sınamaq üçün
Bu qara kağızı özün yazmısan. [2, s.123]*

Qədim kökə malik xalqımız, millətimiz müxtəlif zamanlarda işğallara məruz qalmış, lakin heç bir zaman düşməne boyun əyməmiş, qürurunu, namusunu, mədəniyyətini, azadlığını qoruyaraq var olmaq əzmindən geri dönməmişdir. 30 illik işğala apardığı siyasətlə və haqq mübarizəsi ilə Azərbaycan tarixindən ən parlaq zəfərlərindən birinə imza atdı Ali Baş Komandan. Düşmən işğalından zərrə qədər qorxmayan, savaşın qazanılmasında “Qəhrəman şəhər”ə çevrilən Tərtər 1973-cü il 7 fevral tarixində Məclis qərarı ilə ad almış “Kahramanmaraş”a qardaş oldu, yoldaş oldu. “Qəhrəman Tərtər”.. (mahnı mətni) məhz Tərtərin qəhrəmanlığına həsr edilib:

*Bircə qarış torpağını
Düşməne təslim etmədin
Tərtər,səni oğlun,qızın,
Dar gündə atıb getmədi.[2, s.209]*

“Kişisənsə, gəl vuruşaq təkbətək”.. şeiri Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “Bizimlə təkbətək vuruş, görək axırı nə olur...” Ermənistanı gÖndərdiyi mesajı ünvanlanmış şeirdir.

*Nə Vətənin, nə yurdun var, nə yerin.
Bu hoqqaya çatmaz idi təpərin,
Bizimkidir sənin paytaxt şəhərin!
Nədir, yenə qudurmusan, a təlxək?
Hünərin var, gəl vuruşaq təkbətək. [2, s. 84]*

2. Vahid Əziz poeziyasında Bayraq mövzusu qırmızı xətlə inkişaf edib. 3 rəngli bayrağımız Vahid Əzizin poeziyası ilə yanaşı Ə.Cavadın, B.Vahabzadənin, M.Arazın, X.Rzanın və başqalarının ana xəttini təşkil edir. Üç rəngli bayrağımız da müqəddəsliyini, əbədiliyini Ulu tariximizdən alır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında müqəddəs sayılan rəqəmlərdən biri 3 sayıdır. Folklor nümunələrində 3 sayı ilə bağlı deyimlər var: “Biz deyək 3 olsun, düşmənin ömrü puç olsun” və s. Bu müqəddəs rəqəm qədim xalqımızın, Odlar Yurdunun, müstəqil Azərbaycanın müasir tarixində 3 gün, 3 gecə toy deyiminə uyğun olaraq əbədiləşdi: 8 Noyabr - Şuşanın azad olduğu tarix, Zəfərimizlə səsləşən 9 Noyabr - Bayraq günü, 10 noyabr düşmən üzərində şanlı qələbəmiz.

*Bayraq qıbləğahdı, inam yeridi,
Önündə diz çöküb gərək opülsün
Şəhidin üstünə o salınır ki,
Vətəndən arxayın uyuya bilsin. [2, s.14]*

Şeirlərində inam var Vahid Əzizin. Bir zamanlar siyah idi şeirimizin rəngi, bu gün isə Zəfər rənglidir, qalibyyət rəngidir. Düşünürəm ki, Rəsul Rza yaşasaydı, “Rənglər” şeirindəki rənglərin sırasına yeni rəngi - Zəfər rəngini əlavə edərdi. “Var ol, Qələbəni xalqa yaşadan” deyən şair Zəfəri bizə yaşadanların kimliyini açıqlayır. Çadır uşaqları, dərəcə gecikənlər, tarix fənnindən ”2“ alanlar oldu (“Çadır uşağı”, “Dərəcə gecikən”):

*Gecikən tələbələr
Qarabağ savaşında
Qürurla ucaldığı bayrağa keşik çəkir. [2, s.78]*

Şairin “Heyrət səcdəsi” poeması da bir tarixdir, Vətən tarixi. Oxuduqca insan anlayır ki, torpaq, Vətən təəssübü çəkən balalarımız var və sabah da olacaqdır. Kim ki, millətinin, xalqının, məmləkətinin qeyrətini çəkir, xalq onu daim yaşadacaq.

Vahid Əziz məhz xalqın qeyrətini çəkənlərdəndir və sözü daim yaşayacaq Şanlı Ordumuz kimi. Şanlı qələbəmizin müzəffər ordusu olduğu kimi, şanlı ordunun Ali Baş Komandanı var.

*Qələbə-millətin çaldığı Zəfər,
Rəhbər- “Burnunuzu”, -dedi:
“Ovarıq”,
Düşmən öz xoşuna çıxmasa əgər
İt kimi Vətəndən onu qovarıq!*

Və yaxud:

*İstiqlal uğrunda töküldü qanlar,
Çoxları könüllü hərbə gəlirdi,
Qəsbkar düşməndən qisas alanlar,
Otuz il hicranın yetimləridi!*

Torpaqlarımız işğal altında olarkən bir oxucu kimi hamımız bir sual qarşısında lal idik.” O sual verildə ölüb yerə girirəm, Utanıram deyəndə Qarabağdan gəlirəm”.

Gücümüz yalnız həsrət çəkib, köks ötürməyə yetirdi. 30 illik vətən həsrəti Vətəndən qovulanlara 300 il oldu. Şairin dərdi Vətən dəridir, utanan, o sual qarşısında kiçilən şairin özüdür, Vahidin dəridir, bütöv bir xalqın dəridir.

“Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur” Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu sözləri Zəfər mübarizəmizdə döyüşçülərimiz üçün bir şüar oldu”. Qırmızı koftalı, yaşıl tumanlı Şuşa”ya qovuşduq.

*Qəribə taleyli şəhərdi Şuşa
Səkkizi getmişdi, səkkizi gəldi.
Coşdu “Xarıbülbul” lələylə qoşa
Süsəni, sünbülü, nərgizi gəldi.
...İlhamlı yeni bir əsərdi Şuşa
Qəribə taleyli şəhərdi Şuşa [2,101]*

Və yaxud

*Şuşam mənim
Qürur yerim-
Bəy övladı, Üzeyirimsən,
Xan əmimsən, Vaqifimsən
Bülbülimsən
Şəhid həmdəmisən...[2,s.129]*

Nəticə. Nəticə olaraq, "Paramparça illər" kitabı gələcək nəsillərə Qarabağ gerçəkliklərini çatdırmaqda, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Vətən eşqini, varlığını bizə yaşatmaqda əsl namədir bu kitab.

Ədəbiyyat

1. "Ədəbiyyat və incəsənət", 1968, 16 mart
2. Əziz V. "Paramparça illər..."; "Qarabağ dəftərindən" (1988-2021), Bakı: Azərnaşr, 2021
3. Əziz V. Dözmək olmur (Şeirlər və poemalar), Bakı: Gənclik, 1997, 212 s.

РЕЗЮМЕ ПОЭЗИЯ ВАХИДА АЗИЗА НА ТЕМУ КАРАБАХА *Акбарова Г.В.*

Ключевые слова: Вахид Азиз, Карабахская война, любовь к флагу, Шуша, победа

В статье поэтическим языком проанализированы национальный дух, национальная гордость, национальная история и 44-дневная карабахская война, отраженные в творчестве Вахида Азиза. Победа нашего народа воспета в книге «Погубленные годы». Эта книга – настоящий свидетель карабахских боев и достоверная история, несущая правду будущим поколениям.

SUMMARY VAHID AZIZ'S POETRY IN THE TOPIC OF KARABAKH *Akbarova G.V.*

Key words: Vahid Aziz, The Karabakh War, Love for the Flag, Shusha, victory.

The national spirit, national pride, national history and 44-day Karabakh War II reflected in Vahid Aziz's work was analysed in poetic language in this article. The victory of our nation was glorified in the book "The ruined years". This book is a true witness of Karabakh battles and an authentic history that bears the truth to future generations

ВИЗУАЛЬНЫЕ КОДЫ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Казбулатова Гузель Хасановна
*Уфимский государственный нефтяной технический университет
Институт экосистем бизнеса и креативных индустрий (ИЭС)
Республика Башкортостан, доцент
kazbgu@mail.ru*

Ключевые слова: региональная культура, модная индустрия, семиотика, мифодизайн.

Человечество стремительно переходит на новый уровень восприятия мира - от словесного к визуальному, происходит наполнение видимого пространства образами, организующими окружающий мир. Во многом именно благодаря развитию этого необычного стиля наше общество снова переживает моду на «hand made». Еще в начале XX века было отмечено, что на смену «Человеку Разумному» может прийти «Человек Играющий» «НОМО LUDENS» (Й. Хёйзинга). С помощью науки все еще не удалось найти ответы на важные вопросы о смысле жизни. И религия, которая отвечала на эти вопросы аксиологического характера, перестала быть жизненно необходимой в эпоху появления большого количества людей, получивших высшее и научное образование. Что остается делать человеку в условиях неопределенности – это играть! Модная индустрия предоставляет человеку постмодерна широкие возможности: приходит «открытая» мода с игровой логикой, когда выбирают не только между разными моделями одежды, но и между самыми несовместимыми способами позиционирования себя миру, можно примерять различные роли, мужчин и женщин, персонажей компьютерных игр. Тем более, это ведь несерьезно, это всего лишь игра в ожидании решения важных вопросов. Идеи хиппи подсказали нам, что результат у нас у всех один, поэтому надо наслаждаться процессом жизни.

Будущая единая Метакультура представляется не как стандартно-единообразное развитие человечества, а как возможность каждому человеку изучения и принятия ранее чужих ему самобытных культур. Метакультура означает сохранение мозаичности, специфики локальных культур и цивилизаций, глобальное культурное пространство диалога между народами. Все сферы деловой, творческой и образовательной деятельности людей во все большей степени опираются на информацию, связаны с использованием средств информационных и коммуникационных технологий. Массовая инволюция личности, подпадание людей под первозданное (в смысле некультурное) обаяние одичания и потакание своим страстям происходит вследствие обретения свобод и независимости от многих природных и социальных ограничений. Это тупиковый путь.

Академик Б.А. Рыбаков обратил внимание на космическую трехъярусную символику крестьянского южнорусского костюма. Этот принцип хорошо прослеживается и в башкирских традиционных костюмах. Представление о трех мирах (небо, земля, подземелье) характерно для многих народов Евразии, несмотря на огромные расстояния, так как это представление было фундаментальным для всего мировоззрения древних людей. Три яруса мироздания в башкирском традиционном костюме, а также в убранстве жилища - юрты трактуется своеобразно [2].

Создание вертикальной модели Вселенной произошло уже в глубочайшей древности, в эпоху верхнего палеолита. Эта трехчастная структура оказалась настолько фундаментальной, что представление о трех мирах было зафиксировано в самобытных изделиях до середины XX века. В настоящее время они сохранились в музеях Башкортостана.

Головные уборы в этой трехъярусной вертикальной системе строения мира составляли верхний мир. Верхний мир – это небо, звезды, солнце, птицы. На головных уборах пришиты белые ракушки-каури, монеты-звезды, перья птицы – символа неба. Средний мир – земля. На прекрасной земле растут цветы, живут звери. Об этом рассказывают вышивки и подвески-украшения с цветочными и звериными мотивами на платьях, рубахах, фартуках, на подоле платья оборки с лентами – реки, пряжки на поясах в виде голов птиц, зверей. Пояс-круг — символ жизни. Поэтому пояса у погребенных сняты, располагаются рядом или в ногах [1].

Процесс создания костюма, интерьеров жилища, как и любая сакрализованная деятельность, имитировал процесс сотворения мира и был попыткой объяснения устройства мира. В ритуалах древности главной идеей было устранение хаоса и установления космического порядка, где у каждого существа и вещи было свое определенное место. Это принципиальное представление архаического сознания непосредственным образом отражалось в формировании системы вещей [1].

Знаковая символика в материальной культуре народов Башкортостана постепенно менялась после принятия Ислама. Почти двести лет тому назад исследователи И.Г.Георги (1799), Н.С.Попов (1813) обратили внимание на сходство некоторых башкирских обрядов с шаманскими ритуалами. Сакральность шамана подчеркивалась внешним отличием его от соплеменников – на шаманскую одежду нашивались предметы, имеющие космогонное значение. В древности башкиры были втянуты в регион «классического шаманизма» (М.Элиаде). Разрушение шаманской культуры следует отнести к XIV – XV вв., времени активного распространения ислама, но языческие элементы еще долго проявлялись в народных праздниках и костюмах – до XX века.

Мусульманской религией были запрещены традиционные символы древних религий. Вера предков вытеснялась из сознания в течение нескольких столетий. Особенностью региона является формальное усвоение внешних атрибутов и мусульманской (башкиры) и христианской (марийцы, чуваша) религии в основной массе народа.

Мировоззрение и мироощущение ислама находит выражение в искусстве костюма. В частности, философией глубоко пронизан орнамент вышивок и аппликаций. В зависимости от назначения изделия читаются благожелательные словесные формулы на перстнях и браслетах, пряжках поясов. Орнамент не изображает отдельные конкретные вещи, частные соотношения, а облекает наглядностью, по выражению П. Флоренского, «некие мировые формулы бытия». Ислам несет другую, более передовую для своего времени культуру, стремление к знаниям, благожелательные словесные формулы, вызывающие трепетное отношение к слову, уму человека. Призывает к подавлению звериных инстинктов в человеке. Многовековая языческая традиция наложила свой отпечаток на все декоративно-прикладное искусство. Но языческие элементы костюма не одобрялись ни мусульманской, ни христианской (у марийцев и кряшен) религией.

До наших дней в музеях сохранились головные уборы и нагрудники, зашитые монетами. Чеканка монет – самый массовый «печатный» материал того времени, Средневековья. Монеты доводили до сознания масс идеи верхушки общества. Выпуски монет с мусульманской и с христианской символикой отражают сложные процессы в Приуралье и Поволжье, когда народы – язычники были готовы к принятию монотеистических религий классового общества, происходило становление и развитие феодальных отношений. Хотя патриархальные обычаи еще долго

сохранялись, местной особенностью является переплетение мусульманских и языческих обычаев и традиций в costume народов края.

В эпоху хана Тохтамыша (1358 – 1374) выпускалась самая многочисленная серия медных монет с зодиакальной символикой. Все они чеканились в городах Поволжья и Урала, тем более местного медного сырья было достаточно. В XIV в. южноуральские степи входили в ареал обращения джучидских монет. Башкиры были втянуты в товарно-денежные отношения с торгово-ремесленными центрами Поволжья и Средней Азии. Монеты, не бывшие в употреблении, дарились мужчинами женам и дочерям. Женская одежда обильно украшалась монетами и самоцветами, количество монет и кораллов свидетельствовали о богатстве и социальном статусе семьи. Женские украшения выполняли роль своеобразных банков, в тяжелые моменты жизни или во время войны женщины отдавали свои украшения для приобретения средств существования и вооружения для защиты Родины.

Костюмный комплекс, как самый приближенный к человеку, в буквальном и переносном смысле объект, наиболее полно отражает взаимодействие человека и природы в трёх контекстах - географическом (приспособление к местным экологическим условиям), историческом (исторические изменения характера природопользования) и культурном (проявление духовного отношения человека к Природе). Локальность – один из трех главных социальных трендов современной моды, наравне с diversity и sustainability. Частные, личные, национальные истории вызывают больший отклик у аудитории, которая ждет искренности и самобытности.

Традиционный костюм как структурообразующая часть процесса познания мира, как запись пройденного пути, также делится на четыре основополагающих элемента. Эту информацию можно прочитать и в древних башкирских орнаментах, в ромбических узорах и свастикообразных композициях, которые обозначают колесо жизни и его динамику. Под гармонией цветов подразумевается их красивое, благозвучное, приятное сочетание, их стройная согласованность в данном предмете, в определенной форме и среде. С помощью традиционной одежды человек органично (гармонично) вписывался в окружающую среду, учитывался и цвет хвойных лесов и выжженной солнцем степи. Эмоциональное восприятие людьми цветовой гаммы очень разнообразно и зависит также от возраста, пола, настроения, состояния здоровья, национальных традиций.

Мода - это отношение человека к материальной и идеальной модели состояния предмета или явления, которая разработана на основе господствующих в обществе идеалов, взглядов, представлений и норм. В сознании мода представлена в виде ценности - цели, которая определяет характер жизнедеятельности человека. У каждого человека свои ценности, они возникают в результате внешних воздействий, учебы, воспитания, пропаганды и внутренней работы.

В этой связи задача мифодизайнера [3] или дизайнера одежды состоит в том, чтобы обнаружить или спроектировать ту или иную потребность своего потенциального клиента. А также спроецировать ее удовлетворение на конкретный мотив, который в виде мифа предлагается потребителю как один из возможных путей этого удовлетворения, что постоянно используется в рекламных клипах модной вещей и образов. В модной индустрии, даже в условиях впечатляющего развития новых инженерных технологий, преобладает мифологемный тип культуры, с образно-символическим восприятием мира, слиянием реальности воспринимаемой и воображаемой. Миф оказывает вполне реальное воздействие на сознание и поведение людей. На смену требованиям соответствовать стандартам приходят принципы разнообразия и инклюзии. Будучи внедренными в сознание, мифы воздействуют на мировоззрение, чувства, поступки людей, решение о покупке. Целью дизайнеров также является восстановление и творческая переработка архаичных и этнографических костюмов, реставрация образцов для использования их в многочисленных представлениях и праздниках, в сценических постановках. Элементы национальных костюмов широко используются в костюмах официантов ресторанов национальной кухни и в униформе работников торговых центров и гостиниц. Своеобразный пластический фольклор, как знаковый ряд местной культуры, на сегодняшний день по всем признакам является одним из активных способов демонстрации туристам особенностей «другой» культуры. Вызывают интерес особая символика времени и пространства, числа, цвета, специфический опыт, опирающийся на первичные сенсорные контакты с окружающим миром.

Литература

1. Казбулатова Г.Х. Дисс. канд. филос. н. «Костюм и знаково-эстетическая деятельность (на примере традиционных костюмов Башкортостана)» - М. 2002.
2. Рыбаков Б.А. Происхождение и семантика ромбического орнамента / Музей народного искусства и художественные промыслы. — М.: Изобразительное искусство, 1972. — 129 с.
3. Ульяновский А. В. Мифодизайн: коммерческие и социальные мифы. – СПб.: Питер, 2005. – 544 с.

Интернет-ресурсы:

4. Художники Республики Башкортостан. <https://artageless.com/felt-revelation-new-life-ancient-felt>
5. Эпос Урал-батыр. <https://onknrb.bashmusic.net/ekspertnyj-sovet/1-zasedanie-ekspertnogo-soveta/1146-ural-batyr-bashkirskij-epos>
6. Эпос Акбузат. kitaplong.ru/epos_akbuzat https://vk.com/kurai_club
7. Культурный мир Башкортостана. Музеи. <https://kulturarb.ru/ru/muzei>
8. Альбом «Фестиваль войлока "Тамга" г. Уфа». <https://rcntrb.com/ru/mediacontent/videogalereya/7181-tseremoniya-nagrazhdeniya-i-pokaz-mod-ot-luchshikh-etno-dizajnerov-ot-proekta-tam-a>
9. Праздник национального костюма и «UFA-Kuraifest». <https://www.mgazeta.com/category/buket-natsiy/na-ufa-kuraifest>, <https://kurultai.ru/ru/content/1248-v-ufu-na-serdcze-evrazii>
10. <https://sdu.edu.az/ru/announcements/366> <https://sdu.lingvistika@gmail.com>

XÜLASƏ
MƏDƏNİYYƏTARASI ƏLAQƏLƏRİN VİZÜAL KODLARI
Kazbulatova G.X.

Açar sözlər: regional mədəniyyət, moda sənayesi, semiotika, mifodizayn.

İyirmi birinci əsrdə, antik dövrdə olduğu kimi, vizual yaradıcılıq növləri yenidən ön plana çıxdı, söz getdikcə görüntü ilə əvəz olundu. Dekorativ və tətbiqi sənət, ənənəvi geyimlər, interyerlər aktuallaşır. Etnik üslub hər hansı bir insana fərqlənmək, xəyalına, qabiliyyətlərinə sərbəstlik vermək üçün unikal bir fürsət verir. Rus geyim dizaynerləri çətin, lakin maraqlı və vacib bir vəzifə ilə üzləşirlər – Rusiya xalqlarının milli ənənələrinin digər ölkələrin ənənələri ilə birlikdə müasir dövrlərə uyğun fəaliyyət formalarını tapmaq.

SUMMARY
VISUAL CODES OF INTERCULTURAL RELATIONSHIPS
Kazbulatova G.Kh.

Keywords: regional culture, fashion industry, semiotics, mythodesign.

In the twenty-first century, as in antiquity, types of visual creativity came to the fore again, the word was gradually replaced by the image. Decorative and applied art, traditional clothes, interiors are becoming relevant. Ethnic style gives any person a unique opportunity to stand out, give freedom to his imagination and abilities. Russian clothing designers are faced with a difficult, but interesting and important task - to find the forms of activity of the national traditions of the Russian people, together with the traditions of other countries, suitable for modern times.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В МИФОТВОРЧЕСТВЕ НАРОДОВ

Мамедов Джейхун Гасан оглы
Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, доцент
j.mamedov@gmail.com

Ключевые слова: этнос, экологические представления, мироздание, мифотворчество, этническое сознание, культурогенез.

Очевидно, что первая форма проявления стремления обществом к достижению гармонизации своего существования с собственным же мировосприятием и миропониманием была связана с его мифологическими представлениями.

Рождение мифологии свидетельствовало о стремлении данного этноса понять, объяснить в доступной форме окружающую действительность в ее естественных проявлениях.

Следовательно, если подходить к народному мифотворчеству как к первой манифестации общественного духовного, то в этой сфере можно разглядеть основы этнического сознания данного народа.

Поэтому, сопоставление собственно мифологических представлений в различных формах их проявлений с самим процессом культурогенеза в целом представляется весьма плодотворным в указанном ракурсе.

Обычно под самим греческим термином «миф» (обозначающим «предание, «сказание») подразумевается весь комплекс фантастических представлений этноса о характере и причинах явлений действительности.

При этом в каждом конкретном мифическом явлении видится воплощение и переплетение самых различных идей, преобладающих в ментальности данного этноса –

В то же время, по нашему мнению, глубоко заблуждаются те, кто считает мифологию всего лишь застывшей культурной единицей, своеобразным «памятником старины». Она подвижна и изменчива так же, как и другие сферы культуры.

Так, возникшее когда-то в глубине веков первичное представление об элементах мироздания в дальнейшем претерпевает в народном сознании превращения, вбирая в себя весь комплекс представлений народа о явлении действительности на данном историческом отрезке.

При этом проявления первичных ощущений мифотворчества сохраняются в проявлениях и особенностях этнического сознания.

Для верного восприятия сути мифологических представлений этноса необходимо осознание: мифы (что в наших устах звучит почти как «небылица», как нечто «почти по-детски несерьезное»), в представлениях наших предков были для них вполне достоверной историей возникновения и устройства окружающего их мира. Мира, с которым мир самих людей тесно и непрерывно «взаимодействовал».

Следовательно, когда, например, старожил рода (почтительно именуемый среди азербайджанцев «*аксакалом*») рассказывал молодым соплеменникам о традициях, о духовных ценностях народа или учил их имеющим многовековую историю обрядам, поведал им о ритуалах, приобщал их к духовной культуре народа, то эти явления принимались им в качестве реальных существ, помогающих понять «картину мира».

Этническое мировоззрение народа ориентировано на выявление тождества и сходства между собой и собственной окружающей природной средой, осознания степени этого родства как для них.

Притом, рассматривая цепочку проявлений духовной культуры народа, невольно начинаешь забывать, что существующие в ней сказки, мифы, фольклорные сюжеты – это всего лишь порождение архаичного этнического сознания, и вместе с древними начинаешь верить в то, что герои мифов и легенд образуют такую же реальность, как леса, небо, солнце, горы и т.д.

Мифы, в частности, сами фактически обладали определенной независимостью от народной воли сразу же после того, как его сознанием были уточнены герои, распределены их функции и установлены известные отношения между ними.

К тому же при всей своей кажущейся «надуманности» мифология всегда проявляется через предметный мир, реализуясь в различных «*онгонах*» - тотемах: в зверях, птицах, земле, небе, воде, деревьях, камнях и т.п.

Будучи своеобразной, специфически (мифически) преподнесенной картиной восприятия окружающего природного мира, а также объяснения сущности явлений и фрагментов, миф возвращается к людям уже под маской этой же самой действительности.

Подобное положение дел, естественно, уже само по себе многократно усиливало эффект достоверности предлагаемой, хотя и мифически оформленной, картины мира.

Природная среда обитания служила для наших предков (и не только для них) неиссякаемым источником их существования и непререкаемым гарантом их жизни и деятельности. Из поколения в поколение древнее общество (то бишь, этнос) подпитывалось фактически одними и теми же неизменными природными впечатлениями бытия.

Впечатления эти, в свою очередь, были четко зафиксированы в мифолого-эпическом сознании этноса, переплетались с его мифолого-экологическим сознанием, определяя структуру его мифолого-ритуального сознания и ложась в основу этнического сознания.

Чтобы обеспечить благополучие собственного рода, человек всегда призывал к себе в союзники всевозможные силы природного мира (интересно, что в подавляющем большинстве придуманные им самим же), старался взаимодействовать с ними.

Так, в большинстве архаичных представлений о мироздании, лежащих в основе более поздних этнических представлений народов, стремление к упорядоченности и последовательности в действиях, к гармонии занимало центральное место.

Мир, отраженный в богатом фольклорном материале – это обладающая сложной структурой, многомерная, динамичная, иерархически организованная система, в рамках которой сосуществуют метафизическое и земное, истинное и ложное.

Однако, различные природные явления, а также способы и формы их проявления в действительности «не так одухотворены», как того хотелось бы человеку. В связи с этим, как проявление попытки восполнить данный «пробел», фольклорная культура насквозь пронизана потребностью сделать окружающий мир осмысленнее, добрее, стремлением обнаружить более высокие формы и типы одухотворенности в различных явлениях бытия.

Отсюда и возникает, в принципе, феномен всеобщей персонификации, одушевления, наивного очеловечивания всевозможных элементов и фрагментов окружающей человека природной среды и, более того, стремление уподобления самого человека природе.

Важным направлением, в котором развивалось мифологическое этническое творчество народа, было появление в его сказаниях и легендах неких мифических существ, в которых обобщались свойства и качества всех основных звеньев магической цепи.

Примечательно, что многие из этих существ, являющихся плодом воображения самого народа, физиологически и анатомически были идентичны человеку.

Безоговорочная вера в существование сверхъестественных, вне природных сил, добрых и злых духов, мифических существ, оборотней и т.д., выступала очень важным фактором, регламентирующим их взаимоотношения с собственной природной средой обитания.

Все эти существа, и в особенности духи, при необходимости могли оборачиваться, принимая вид любого объекта природы, животного, человека и т.д. нечистая сила, например, очень часто выступала в образе неряшливого, уродливого человека.

Литература

1. Xalqımızın deyimləri və durumları. Tərtib edəni: M.İ. Şükürov, Bakı: Maarif, 1988.
2. Малиновский Б. К. Магия. Наука. Религия. М.: Рефл-бук, 1998.
3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории. М.: Наука. 1993.
4. Redfield R. The little community: Viewpoints for the study of a human whole. – Uppsala and Stockholm, 1955.

XÜLASƏ

XALQLARIN MİFOLOJİ YARADICILIĞINDA EKOLOJİ TƏSƏVVÜRLƏR

Məmmədov C.H.

Açar sözlər: etnos, ekoloji təsəvvürlər, dünyanın quruluşu, mifoloji yaradıcılıq, etnik şüur, kulturogenез.

Məqalədə xalq mifoloji yaradıcılığı eyni zamanda həm də onun milli-ekoloji (özündə konkret etnosun təbii əhatə mühitinə, onun öz dövrü üçün qəbul etdiyi milli-etnik dəyərlərə əsaslanaraq formalaşan münasibətini əks etdirən) təsəvvürlərinin formalaşması üçün ilkin zəmin kimi nəzərdən keçirilir. Bu təsəvvürlərin etnosun, onun tarixi-ictimai inkişafının zəmini olan amillər də nəzərə alınmaqla, konkret təbii əhatə mühiti ilə qarşılıqlı münasibətlərinin optimal səviyyədə qurulması zəminində formalaşması vurğulanır.

SUMMARY

ECOLOGICAL IMAGINATIONS IN THE MYTHOLOGICAL CREATION OF THE PEOPLE

Mammadov J.H.

Key words: ethnos, ecological representations, mirozdanie, myth-making, ethnic consciousness, culturogenesis.

In the article, folk mythological creativity is also considered as the initial basis for the formation of its national-ecological (which reflects the attitude formed based on the natural environment of the concrete ethnos, the national-ethnic values it adopted for its time) ideas. It is emphasized that these ideas are formed on the basis of the establishment of mutual relations with the concrete natural environment at an optimal level, taking into account the factors that are the basis of its historical and social development.

ПОЭТИКА ДРАМАТУРГИЧЕСКИХ ЖАНРОВ В КАРАЧАЕВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Мамчуева Фатима Османовна

Институт Гуманитарных Исследований при Правительстве КЧР,

г. Черкесск, Российская Федерация

Fatima_M73@mail.ru

Ключевые слова: поэтика, драматургические жанры, комплексный анализ, жанровая классификация, драматическое, комическое, трагическое

Достижения карачаевской литературы в области драматургии существенно повлияли на углубление и расширение поэтики (художественные средства выражения и стилистику) драматических произведений. Современная карачаевская драматургия развивается в следующих жанрах: трагедии, драмы и комедии. В отличие от пьес раннего периода становления драмы, в которых отражались гражданская война, коллективизация, борьба с безграмотностью, невежеством и религиозными предрассудками трудное положение женщины-горянки, современные авторы поднимали актуальные вопросы, связанные с безработицей, спекуляцией и бюрократией, проблема отцов и детей, смысла жизни человека.

Современная карачаевская драматургия и исследование особенностей поэтики драматургических жанров не была предметом специального изучения национального литературоведения. Отсутствие комплексного анализа поэтики драматургических жанров в карачаевском литературоведении объясняет актуальность научных теоретико-литературных исследований в этом направлении.

Особое внимание при рассмотрении карачаевской драматургии было связано с актуальными вопросами реалии окружающей действительности; поиском новых изобразительно-выразительных средств, появлением героев нового типа.

Данная работа опирается на такие научные принципы литературоведения, связанные с вопросами раскрытия проблем теории драматургических жанров, ее поэтики и стилистики на труды С.С. Аверинцева, М.М. Бахтина, А.Н. Веселовского, В.М. Жирмунского, Д.С. Лихачева, В.Е. Хализева, А.М. Сарбашевой, Ю. Б. Борева, А.А. Карягина, А.М. Евлоевой, Т.А. Кильмухаметова.

Значительными трудами, посвященных изучению вопросов поэтики жанра, языка и стилистики следует назвать, такие исследования как «Поэтика ранневизантийской литературы» С.С. Аверинцева [1], «Проблемы поэтики Достоевского» М.М. Бахтина [2], «Историческая поэтика» А.Н. Веселовского [6], «Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Избранные труды» [7], «Задачи поэтики» В.М. Жирмунского [8], «Историческая поэтика русской литературы» Д.С. Лихачева [14]. Существуют различные версии понятия «поэтика», нет его четкого определения.

Одни считали объектом изучения поэтики является композиция произведения, творчества писателя. Другие считали, что поэтика подразделяется на виды: поэтика нормативная, описательная, историческая, морфологическая и синтаксическая, это так называемый, методический подход исследования объекта. Некоторые исследователи поэтику связывали с теорией литературы. Наиболее распространенные определения поэтики представил В.Е. Хализев - «это учение о литературном произведении, его составе, структуре и функциях, а также о родах и жанрах литературы. Наряду с общей поэтикой теоретическое литературоведение включает в себя учение о сущности литературы как вида искусства, а также о закономерностях ее пребывания и движения в истории» [21, с.8]

Среди наиболее значительных трудов, посвященных вопросам становления и развития национальной драматургии, комплексному анализу поэтики и стилистики следует назвать «Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция жанра» [15], «Поэтика балкарской драматургии» А.М. Сарбашевой [16], «Ингушская драматургия: национальные истоки, эволюция, жанровая специфика» А.М. Евлоевой [9], «Поэтика башкирской драматургии» Т.А. Кильмухаметова [13].

Становление и развитие балкарской драматургии, а также фольклорно-обрядовые истоки национальной драмы и театра отражены в трудах балкарского литературоведа А.М. Сарбашевой. В ее монографии «Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция жанра» (Сарбашева, 2009), в которой А. Сарбашева подробно описывает зарождение профессиональной балкарской драматургии в историко-культурном контексте, а также скрупулезный анализ балкарской драматургии периода Великой Отечественной войны и драматургических произведений постдепартационного периода (1950-1970) – «выход в свет упомянутой работы был отмечен как положительное явление в национальном литературоведении, представляющее значительный интерес для исследователей различных научных направлений: филологии, искусствоведения, культурологии» [10] - отмечала ингушский исследователь А. Евлоева.

В монографии А.М. Сарбашевой «Поэтика балкарской драматургии» изучает жанр трагедии в драматургических формах, проблематику и поэтику драматических и комедийных жанров. Следует отметить, что автор подробно анализирует художественные и языковые средства драматургических произведений, поэтико-стилевые особенности драмы, художественное своеобразие жанровых компонентов балкарской трагедий, а также типы трагического и комического [16]. Наименее исследованными остаются жанры драматургии такие как драма, комедия, трагедия. Действительно, классификация жанров связана с различными категориями комизма, драматизма и трагизма и их отражения в драматических произведениях. Основопологающим признаком жанровой классификации является типология. Именно «типы объединяют произведения в группы по какому-то определяющему ведущему признаку» (Л. Чернец). «когда мы говорим об устойчивости жанров, - пишет В. Фролов, - то имеем ввиду, прежде всего, их типологические признаки, закрепленные опытом и практикой (комедия – это всегда комедия, как и трагедия, и драма, и мелодрама и т.д.), составляющие основу каждого жанрового ряда» [19].

В. Хализев [20], А. Карягин [12], А. Сарбашева [15,16], Т. Кильмухаметов [13], говоря об основных элементах поэтики драматургического жанра представляют различные типы драматизма: воля и драматизм, драматизм заблуждения, драматизм обстоятельств, безволие и драматизм и драматизм неопределенности [16,21].

Для драматургического творчества Б. Аппаева и Ш. Алиева, Д. Мамчуевой и А. Узденова свойственны некоторые виды драматизма. Некоторые их герои живут иллюзиями и совершают различные ошибки, а другие в силу объективных причин и обстоятельств не могут найти свое место в жизни. В литературе заблуждение представляется как человеческие ошибки, иллюзии, утопии. Как отмечает Н.Н. Исаченко: «Направленность общества на рыночную конкуренцию, достижение успеха любой ценой формирует в сознании современного поколения фальшивые идеалы, искажает морально-эстетические нормы, представления, что в конечном итоге приводит к заблуждениям, которые являясь атрибутивным компонентом научного познания, постоянно сопровождают человека и в обыденной жизни» [11, с.70]. Источники заблуждения рационального (счастье, любовь,

необходимость в правде) - «Практичная Кулизар» Ш. Алиев, «Чужой» Аппаева, «Мордамбаловы» А. Узденова (стремление и жажда власти, честолюбие, повинование, могут быть заблуждения философского, религиозного, политического характера; заблуждения (героя) в виде различных иллюзий, лжи и ошибок).

Новаторские тенденции намечаются во всех жанрах карачаевской драматургии. Основными средствами воссоздания трагедии является отражение категории трагического. «Сущность трагического многообразна в своем воплощении сложна для постижения, отмечает исследователь поэтики башкирской драматургии Т. Кильмухаметов – но без выяснения и понимания трагического – идейно-содержательной сердцевины произведения – нельзя идти дальше, к анализу морфологии трагедии, ее жанровых особенностей, своеобразия единого драматического действия и приемов, активно участвующих в его развертывании» [13, с.28] .

По определению исследователя Ю. Борев, подлинно трагическое есть гибель или тягчайшее несчастье лишь такой личности, действие которой исторически правомерно; уничтожение такого явления, которое либо общественно значимо и полезно, либо еще не утратило полностью свои возможности развития, не исчерпало своей общественно-исторической миссии. Трагичны гибель или тягчайшее несчастье личности, деятельность которой соответствует передовым общественно-эстетическим идеалам или, по крайней мере, объективно способствует осуществлению этих идеалов [3, с.5]. Жертвой внешних обстоятельств становится Акбийче, которая трагически погибает, в результате событий, свершившегося помимо ее воли (Акбийче из трагедии Д. Мамчуевой «Акбийче и Рамазан»). Трагическая участь многих героев связана с темой Великой Отечественной войны и депортацией карачаевцев (трагедии Б. Аппаева «Амулеты», «Дороже жизни»).

Исследование комического и сатирического жанров непосредственно связано с разоблачением негативных явлений «с позиции гуманистических эстетических идеалов» и применение их способствует «более углубленному, аналитическому исследованию современной жизни во всем ее многообразии» отмечали литературоведы Ф. Урусбиева [17, с.196] и Я. Эльсберг [22]. Примечательны в этом плане сатирические персонажи (Мыстыхан и Татлыхан («Хоншула» («Соседки»)) Ш. Алиева. Драматург, используя различные средства комического, приводит героев и персонажей сатирических комедии к разоблачению (взаиморазоблачению) и саморазоблачению.). Сатира, являясь важнейшей составляющей комического, она «начисто отрицает осмеиваемое явление и противопоставляет ему находящийся вне данного явления идеал» - справедливо отмечал в своем исследовании «О комическом» Ю. Борев [4, с.124]. Сатирическое мышление особенно характерно Ходже из комедии Ш. Алиева «Ходжа и Азраил», Ханифе из пьесы Ш. Алиева «В весеннюю ночь». Посредством сатиры, Ш. Алиев представляет спекулятивную деятельность заведующего складом Кулизар. Она уверенно занимается подпольной торговлей дефицитным товаром импортного содержания так как надеется на покровительство влиятельных людей. Гарантией ее незаконной деятельности является знакомство с чиновниками таким как Джумук Токаевич, Махмуд Михайлович, Клара Изакиновна. Посредством острой сатиры Ш. Алиев разоблачает спекулянтскую деятельность главной героини. Ш. Алиев высмеивает порочные явления, такие как алчность, лицемерие, угодничество, спекуляцию, двуличие которые так актуальны и в настоящее время, и как справедливо отмечал Н. Федь в своем исследовании «Искусство комедии», «сатира отражает мировоззрение автора, степень его развития или невежественности, она должна стоять на общественной почве, бичевать «общественные пороки» , Острые сатиры «направлены не на прошлое (историю), а на современность и в особенности бичует те черты настоящего, которые подрывают веру в будущее» [18, с.101]

Развитие современной карачаевской драматургии шло более активно, чем в прошлые годы. Об этом свидетельствует жанрово-тематическая широта драматургии: от бытовой драмы на современную тему до драмы с фольклорно-историческим сюжетом: «Соседки», «С четверга на пятницу» Ш. Алиева, «Злосчастная квартира», «Обмытая шляпа» Б. Аппаева, «Акбийче и Рамазан» Д. Мамчуевой, «Мордамбаловы» А. Узденова. Таким образом, исследование драматургического творчества Ш. Алиева, Б. Аппаева, Д. Мамчуевой, А. Узденова связано с поэтикой жанра, с различными типами комического, драматического и трагического, которая в соответствии с авторскими обозначениями представляет классификацию драматургических произведений названных авторов, необходимо для изучения всех аспектов и особенностей развития тенденции современной драматургии.

Литература

1. Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: Coda, 1997.- 343 с.
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Избранное в 2-х томах. Т.». – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2020. – 512 с.
3. Борев Ю. Б. Трагическое и комическое в действительности и в искусстве. – М.: Знание, 1955. – 32 с.

4. Боров Ю. Б. О комическом. – М.: Искусство, 1957. – 232 с.
5. Введение в литературоведение. – М.: Высшая школа, 1988. – 528 с.
6. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 404 с.
7. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Избранные труды. – Ленинград.: Наука, 1977. – 416 с.
8. Жирмунский В. М. Задачи поэтики // Жирмунский В.М. Поэтика русской поэзии. – Санкт-Петербург.: Азбука-классика, 2001. – С. 25-79.
9. Евлоева А.М. Ингушская драматургия: национальные истоки, эволюция, жанровая специфика. – Нальчик.: ООО «Тетраграф», 2012. – 160 с.
10. Евлоева А.М. Рецензия на монографию А.М. Сарбашевой «Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция и эволюция жанра» // Вестник Орловского государственного университета. Серия: Новые гуманитарные исследования», 2014. №4. – С.318-319.
11. Исаченко Н.Н. Источник заблуждений современного общества // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2014. - №4-2 (42). – С.70-76.
12. Карягин А. Драма как эстетическая проблема. – М.: Наука, 1971. – 223 с.
13. Кильмухаметов Т.А. Поэтика башкирской драматургии. – Уфа.: Китап, 1995. – 336 с.
14. Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение. – Санкт-Петербург.: «Алетейя», 1999. – 585 с.
15. Сарбашева А.М. Балкарская драматургия: Этнофольклорная традиция и эволюция жанра. – Нальчик: Издательство КБИГИ, 2009. – 240 с.
16. Сарбашева А.М. Поэтика балкарской драматургии. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2015. – 148 с.
17. Урусбиева Ф.А. Драматургия // Очерки истории балкарской литературы. – Нальчик.: Эльбрус, 1981. – С.127-242.
18. Федь Н.М. Искусство комедии. – М.: Наука, 1978. – 216 с.
19. Фролов В.В. Судьбы жанров драматургии: анализ драматических жанров России XX века. – М.: Советский писатель, 1979. – 423 с. С.16-17.
20. Хализев В. Драма как явление искусства. – М.: Искусство, 1978. – 240 с.;
21. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002. – 438 с.
22. Эльсберг Я. Вопросы теории сатиры. – М.: Советский писатель, 1957. – 428 с.

XÜLASƏ
QARAÇAYEV ƏDƏBİYYATINDA DRAMATURGIYA JANRLARININ POETİKASI
Mamçuyeva F.O.

Açar sözlər: poetika, dramaturgiya janrları, kompleks təhlil, janr təsnifatı, dramatik, komik, tragik
 Məqalə faciə, komediya, dram kimi dramatik janr formalarını öyrənməyə çalışır. Tədqiqat nəticəsində müxtəlif janr modifikasiyaları aşkar edilmişdir: şərait dramı, aldatma draması, qəhrəmanlığın təzahürü kimi faciə, faciəli taleyi, satira, yumor və ironiya.

SUMMARY
POETICS OF DRAMATURGIC GENRES IN KARACHAYEV LITERATURE
Mamchueva F.O.

Keywords: poetics, dramatic genres, complex analysis, genre classification, dramatic, comic, tragic
 The article attempts to study genre dramatic forms such as tragedy, comedy, drama. As a result of the study, various genre modifications were revealed: the drama of circumstances, the drama of delusions, the tragic as a manifestation of the heroic, the tragic fate, satire, humor and irony.

АРАБСКАЯ АДАПТАЦИЯ ИЗ «МАХБУБ УЛЬ-КУЛУБ»

Муминова Умида Каршиевна

Термезский государственный педагогический институт, Сурхандарьинская область, Узбекистан
avazberdiyevismoil@gmail.com

Ключевые слова: общественно-политическая, культурно-бытовая жизнь, религия, образовательная реальность, арабские революции.

В последующие периоды в узбекский язык существенно не внедрялись новые слова, а позже некоторые арабские элементы, вошедшие в узбекский язык, устарели и ушли из узбекского языка. Многие арабские слова и фразы, употреблявшиеся в языке Алишера Навои, не встречаются в узбекском языке XI века, а также в современном узбекском литературном языке. Прямое заимствование из самого арабского языка почти прекратилось в XI веке. Однако группы арабских слов, сохранившиеся в арабских источниках, а также в старых узбекских письменных памятниках, в то или иное время действовали. Например, арабские слова, активно использовавшиеся в качестве научных терминов в узбекском языке в начале XX века, были взяты из этих более поздних источников. [2]

Изменения, происходившие во 2-й половине 14 в. и 1-й половине 15 в., обусловили образование в языке новых слов для выражения понятий, появившихся в областях науки, техники, науки и культуры. Следует сказать, что в языке произведений Навои в силу определенных исторических причин слов и словосочетаний, заимствованных из арабского и персидско-таджикского языков, больше, чем когда-либо прежде. Около 30-33% лексики языка поэтических и научных произведений поэта составляют слова из арабского языка, персидско-таджикские лексические элементы также достигают 18-20%. [1]

Научные исследования в произведении Алишера Навои «Махбуб уль-Кулуб» широко использовали арабские термины для освещения реалий общественно-политической, культурно-бытовой жизни, религии, образования. В частности, слово «государство» употребляется в произведении в следующих значениях: 1) «государство, царство»: *Šāh eshigi mundaq bekdin kāli bolmasun va davlatniñ andin özga bolmasun bolmasun* (MQ,11); 2) «богатство»: сданная государству шкура, как покупная, так и дающая (MQ, 14); Мир неверен, как жизнь, и доверять такому состоянию неправильно (MQ, 71); 3) «счастье»: *Rind wa gadaākim êtib bu iqbāl* и *state, šahlarga anin halidin arzu va hakrat* (MQ, 35); 4) "сила, мощь": В течение пяти дней следует гордиться существованием науки и гордиться государством (MQ, 87); 5) «владелец государства, правитель, царствование»: каждый сахиб достиг государства посредством одного средства (MQ, 37). Лексема впервые появляется в эпосе «Кутадгу билиг» в значении «счастье, удача»: *Ya Rab üstä davut tukël qil tiläk* - О Боже, исполни свое счастье и желания (ДТС, 159). Известно, что значения рассматриваемого термина «богатство, имущество», «страна» являются продуктом более позднего периода.

В произведении понятие «правитель, начальник» раскрывается в термине «судья»: *хакимеким, киясати бар, аниш кашда мундак кишига качан эрэнлар сиясати бар* (MQ, 32). В то же время это присвоение также было вовлечено в создание нового слова: ... *казиби бебакка пайамбар шари хакимлиджниа не мунасиб* (MQ, 17). Хаким образован от арабского глагола *hakama*, означающего «судить», и означает «администратор, назначаемый правительством провинции, города, района и т. д.», «судья», «командующий» (O'TEL, II, 590).

В исследуемом источнике термин гарем имеет следующие значения: «место с целью, предназначением», «особое место, в которое вход воспрещен»: *this haramga yol topqan mahramliq tiläsää dam urmatamak keräk* (MQ, 46); *Vale ul haram icrä bolganä xäs* (MQ, 29). Слово харам имеет арабскую форму харам (ун), харам -> харам; Оно образовано от инфинитива главы I, образованного глаголом *haruma*, означающим «запрещать» (O'TEL, II, 573). В «Аннотированном словаре узбекского языка» «место, куда запрещен вход особым иностранцам»; "святое", "родное место"; Приведены значения «жен», «женщин» (O'TIL, V, 507).

Табиб истилох имеет форму тибиб (ун); заимствовано в узбекский язык путем замены согласного итки согласным т и гласного й на гласное и: тибиб → табиб; Это инфинитив первой главы, образованный от многозначного глагола *tabba*, означающего «лечит» и означающего «врач, врач» на арабском языке; В узбекском языке употребляется в значении «врач, лечащий на основе народной медицины» (O'TIL, II, 103). В «Махбуб уль-Кулуб» оно означает «врач, врач»: *Врач, который убивает больных, давая яд, — добрый старик* (MQ, 13).

Арабский термин азимат употребляется в рассматриваемом источнике в следующих контекстах: а) «большой, огромный»: *...if kohnavard ašhabni kulla azimatiga sörlsä...*(MQ,71); б) «идти по дороге»: *азимат сарфин анимат бил ва саламат сари азимат кил* (MQ, 67); в) «путешествие»: *шейх Ибрагим Ситнаба совершил тавакуль-шаги к Каабе с одним муридом (куддиса сиррухума)* (MQ, 40). В «Бобурноме» употребляется в таких значениях, как «прогулка», «путешествие», «цель», «отправиться, изъясняться», «совершить», «принять решение», «отправиться». [1] Кажется, что значение термина расширилось в более поздний период.

Значение слова вуджуд в староузбекском литературном языке, в том числе и в изучаемом произведении, означает «существование, бытие, жизнь», «тело, тело, тело»: *Har kim adam nihānānisidin vujud anjumaniga qadam urubtur* (MQ,87); *Hilm insān vujudiniñ favaqihliğ bağidur* (MQ, 61). Также в произведении лексема в сочетании со словом абсолют выражала значение «Бог, бог»: ...*может быть, тело совсем другое* (MQ, 36). Эта лексема имеет форму *wuchud* (ун); Это инфинитив

первой главы, образованный от значения глагола *vaçada*, который имеет множество значений, и в арабском означает «существование, то, что существует в существовании», а в узбекском означает «душа и тело человека, означает содержание всего существа» (О'ТЕЛ, II, 98).

В известном произведении Алишера Навои *кийасат* означает «сияние, величие»: *Hākimekim, kiyāsati bar, anīñ qašīda mundaq kişigā qachan erānlār siyāsati bar* (MQ, 32), заметно использование *mafsaka* в значении «злой»: *Qarī kaħba guļguṇau vusma biya uzio kaşli — korruptirovanniy maḥsakaḍur* (MQ, 79). В этом месте этот термин является синонимом арабского слова *fāsiq*: *Fāsiq barī millatda nādāndur* и *pākravlar arasida nādānraq* (MQ, 82). *Киясат* впервые упоминается в книге Ахмада Югнаки «Хибатул Хаккайик»: *сиясат, риясат, киясат, карам* (DTS, 306).

Прилагательное *муртакиб* встречается в значениях «начинать что-то делать, пытаться», «делать, совершать»: *Mudarrisniñ kerākki, arazī mansab molsa va bilms ilmni ayturğa murtakib molsa* (MQ, 18); *Атфал азабина раниб ва алар та'дибиша муртакиб* (MQ, 21).

«Способность помнить, помнить, вспоминать; «вспомнить, вспомнить, вообразить» (О'ТЛ, IV, 416) употребляется в тексте изучаемых нами произведений следующим образом: 1) сердце: «*Zulm anīñ köñligā marğub va fisk anīñ xātirigā mahbub*» (MQ, 12); 2) мысль, мысль, воображение: имущество озера Улуми диниядин нуждается в управляющем и поминальное общество ближайшего будущего есть будущее (MQ, 17); 3) помнить, память: *Morlar üyi andīn ābād* и *gorlar hatiri anīñ bilā šād* (MQ, 29); 4) память: *Даже если я возьму тебя ради тебя, я научу тебя...* (MQ, 39). Это слово имеет форму *хатир* (ун) на арабском языке; заимствовано в узбекский язык путем замены долгой гласной *ā* на гласную *â* и согласной *с* на *t*: *xâtir* → *xâtir* (память); *asli* образован сема глагола *khatarā* «мысль пришла ему в голову» и означает «мысль, душа, желание» на арабском языке; В узбекском языке это слово употребляется в значении «способность помнить, ес, память» (О'ТИЛ, II, 334).

Алишер Навои в своей работе «Махбуб уль Кулуб» придал термину «результаты» значение «результаты»: *Ibādat natāyiji Yete başlağan va riyāzat favāyidi bahramand etā başlaāy* (MQ, 38); использовал прилагательное *af'al* в нескольких значениях: 1) «поведение»: ... я научился хорошим и плохим вещам и испытал хорошие и плохие качества (MQ, 8); 2) «обычай»: *Agar ul kufhrhisāl - elgā dadi kufrr тарики аф'ал* (MQ, 16); "состояние": 4) «дела»: хорошо говорить и избегать чьей-либо гордыни, следовать истине (MQ, 37). *Аф'ал*, форма множественного числа от глагола, появляется в «Бобурнома» в значении «действие, поступок»: ...кто бы ни услышал этот *аф'ал* Хисравшаха, да будет проклят... . [4] Этот термин был впервые использован в трудах мыслителя. Потому что лексема не наблюдается в древнетюркских языковых источниках.

В произведении арабское слово *raqim* означает «писатель писем, секретарь»: *Raqim, number is rāstdur, rāstlar kñligā kabuliyati bexāst* (MQ, 21); а использование *dunyā* означает «существование», «богатство», «жизнь, живость»: *Dunyā wa ākhiratni bir ah ilā örtāgān pāk aşiklar imāmi ..* (MQ, 51); За деньги я продам миру религию Катара (MQ, 18); Займитесь мирскими делами и защитите свою душу воображением двора в религиозных вопросах (MQ, 67). В то же время этот термин сочетается с персидско-таджикскими словами *guzin* (избранный; выбирающий) и тюркскими *уагуц* в таких значениях, как «желающий богатства, мирской», «земля, мир жизни»: MQ, 83); ...глазам не нужен свет, чтобы видеть мир (MQ, 96). *Дунья* происходит от глагола *дана*, что означает «приблизился, поселился в близлежащем месте» (О'ТЕЛ, II, 112).

В произведении «Махбуб уль кулуб» слово *irtikāb* используется в значении «делать что-то неправильное», а термин *rikqat* означает «мягкость, кротость»: 32); *Пожалуйста, приди в дом этого Мирзани и принеси горсть дирхемов, и я приму это намерение* (MQ, 39). *Риккат* впервые упоминается в эпосе Ахмада Югнаки «Хибатуль Хаккайик» в значении «понятный, красивый, утонченный»: *Ayitmiş adib rikqati til bilā* (DTS, 477).

В богатстве лексики произведения видное место занимает уподобление *хадим* в значении «слуга, служанка» и значение удовольствия в терминах «сладость» и «присутствие»: *Muridā pig va oğulğa ata va khādimğa makhdum haqqi andaқdurkim, bandalara кадири кайюм хақки* (MQ, 64); *Вале кайси валаят болтай мунча лазастий* (MQ, 49); ... вкус боли и страдания не физический, а похоть не чувственная... (MQ, 51).

Термин «хадим» является определенным относительным прилагательным, образованным от глагола «хадама» со значением «выполняемая трудовая деятельность», означает человека» (О'ТЕЛ, II, 486).

Lazzat → *lazzat* — существительное, образованное от глагола *lazza*, что означает «приятный», с суффиксом *-at(un)*, означающим «приятность», «удовольствие», «приятность». От этого слова в узбекском языке образованы лексемы *разлатлан*, *разлатлан-* (О'ТЕЛ, II, 206).

В языке произведения лексема уважения употребляется в значении «понимать ценность кого-либо или чего-либо, прославлять его, чтить его, чтить»: *собирай произведение* (MQ, 44). Это присвоение впервые упоминается в эпосе Юсуфа Хоса Хаджиба: *Мало уважения к Ярашуру алюгке* (DTS, 200). Здесь необходимо признать, что с помощью турецких аффиксов *-be*, *-liq* были образованы

слова, родственные прилагательным и существительным: Халк джанибидин беҳамтлікі эшигін байлар ва кишини хазл ва істіхфафдин сахал (MQ.44). Уважение → уважение происходит от глагола haquma, означающего «уважаемый» (O'TEL, II, 597).

Алишер Навои использовал арабские термины *sātir, sālim, shaqī, ġizā* для отражения значений «покрывающий, скрывающий», «безопасный, здоровый», «несчастливый, невезучий» в изучаемом источнике: *Teŋri el aybiğa nāzir va sātirdur* (MQ, 85); Качество хорошей пищи — здоровое, абсолютная пища — хорошая (MQ, 77); Проповедник, великий ученый и мудрец, он мудрец (MQ, 25). (МК, 10)

Следует отметить, что арабские адаптации, используемые в «Махбуб уль-Кулуб», в основном представляют собой арабизмы, относящиеся к религиозной, социально-политической, экономической, научной, культурной и духовной областям. Это показывает, что арабский язык повлиял на узбекский язык не только как язык ислама, но и как язык науки, язык официально-ведомственного стиля, язык художественной литературы.

Условные сокращения

DTS – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. -676 с.

МК – Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I-III. –Т.: Фан, 1960-1963.

MQ – Навоий. Махбуб ул—кулуб. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн тўртинчи том. – Тошкент: Фан. 1998.

O'TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

Литература

1. Абдуллаев Ф. XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари//Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т.: 1968. –Б. 254.
2. Бегматов Э. Кўрсатилган асар. –Б. 111; Қаранг: Боровков А. О языке узбекской поэзии // Общественные науки в Узбекистане. –Т.: 1961. №10. –С. 42-43.
3. Холманова З. “Бобурнома” – тил қомуси. –Тошкент: Akademnashr, 2021. –Б. 104.
4. Холманова З. “Бобурнома” – тил қомуси. –Тошкент: Akademnashr, 2021. –Б. 102.

XÜLASƏ

"MAHBOOB UL-KULUB" DAN ƏRƏB DİLİNƏ UYĞUNLAŞMA

Muminova Ü.Q.

Açar sözlər: ictimai-siyasi, mədəni-məişət, din, təhsil reallığı, ərəb inqilablari.

Bu məqalədə qeyd edilir-ki, “Məhbub ül-qUlub” əsərində istifadə olunan ərəbcə uyğunlaşmalar əsasən dini, ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni, mənəvi sahələrə aid ərəbizmlərdir. Bu, ərəb dilinin özbək dilinə təkcə islam dini kimi deyil, həm də elm dili, rəsmi idarə üslubunun dili, ədəbi ədəbiyyat dili kimi təsir etdiyini göstərir.

SUMMARY

ARABIC ADAPTATION FROM "MAHBOOB UL-KULUB"

Muminova U.K.

Key words: social-political, cultural-domestic life, religion, educational reality, Arabic revolutions.

In this article deals with the Arabic adaptations used in the work "Mahbub ul-QUlub" are mainly Arabisms related to religious, socio-political, economic, scientific, cultural, and spiritual spheres. This shows that the Arabic language influenced the Uzbek language not only as a religion of Islam, but also as a language of science, the language of official departmental style, and the language of literary literature.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ НАРОДА

Тораева Огулнар Акмурадовна

«Карачаево-Черкесский государственный университет имени У. Д. Алиева»

г. Карачаевск, Россия

ogulnar_torayewa@mail.ru

Ключевые слова: туркменская литература, литературное творчество, культура народа, национальная художественная литература, фольклор.

Литература современности ведет прямой диалог с читателем на интуитивно понятном, ясном языке: отражает ступень развития общества в конкретный промежуток времени, задает тенденции и пути дальнейшей динамики движения, формулирует вопросы и проблемы, интересующие героя нашего дня, отстаивает идеалы, непосредственно ему близкие. Но вспомним, что без прошлого не станет будущего. Мир художественной литературы тем разностороннее и богаче насыщает человеческую душу, чем шире и всеобъемлюще восприятие разумом людей произведений словесного искусства различных эпох, народов, культур. Литературное творчество издавна служило нитью, прочно и обоюдно соединяющей множество судеб, событий, образов, историй. Квинтэссенция всего человеческого опыта, накопленного за страшные и мрачные периоды войн, болезней, голода, разрухи, светлые и полные надежд времена процветания и мира находят изображение в трудах современников, очевидцев, что предоставляет желающим стать участниками и действующими лицами невообразимо сложного и тернистого пути исторического становления человеческого социума от его возникновения и до настоящего вида.

Первые элементы туркменского литературного творчества сформировались еще в X-XI веках. Этногенез туркменского народа сложился из древнейших ираноязычных, а также тюркоязычных кочевых племен, что повлияло на характер культуры и определило в ней два направления: тюркское и иранское. Соответственно, наиболее древние литературные и памятники УНТ являются общими с азербайджанцами, узбеками, персами и некоторыми другими народностями. Значимая роль в творчестве туркмен отведена образу Ростема и других богатырей поэмы Хакима Абулькасима Фирдоуси Туси «Шах-наме», написанной между 977 и 1010 годами нашей эры, олицетворяющих историю Ирана от первого его мифического царя Каюмарса до завоевания мусульманами арабами. «Книга царей» состоит из 55 тысяч двустиший или бейтов, лирично повествующих об извечном противоборстве в душе человека страстей противоположных: величия и позора, любви и ненависти, счастья и отчаяния, успеха и провала, победы и поражения.

Величайшим памятником фольклора туркмен является эпос «Гер-оглы» (XVI-XVII вв.) – национальное достояние и предмет гордости народа. Основная суть сказания о борьбе туркмен с иноземными захватчиками. Акцент произведения сделан на идее объединения всех туркменских племен ради защиты своей независимости. Образ удалого и смелого, храброго и справедливого защитника слабых масс перекочевал из литературы туркмен в культуры всех народов Средней Азии и внёс ценнейший вклад в их развитие.

Самые древние памятники литературы датируются XIV-XV веками, преимущественно это произведения религиозного характера. Распространение получили и стихи азербайджанского поэта Имададдина Насими – представителя религиозно-мистического учения хуруфизма, противостоящего исламу, который заложил основы азербайджанского литературного языка.

Литература на языке, близком к народу и понятном большинству из него, начинает складываться к началу XVIII века. Основателем классической туркменской литературы и литературного языка стал сын поэта Довлетмаммеда Азади (1724-1782) Магтымгулы Довлетмаммет-оглы, более известный как Махтумкули «Фраги», в значительной степени сблизивший язык поэтический с народной речью и заменивший арабо-персидскую метрику силлабической системой.

В творчестве туркменских писателей и поэтов XIX века традиции Махтумкули продолжились. Особый интерес представляют стихи Курбандурды Зелили, насыщенные историческими фактами и достоверными событиями его пребывания в плену у хивинского хана. Известнейший поэт своего времени Моллланепес заслужил всеобщее признание своими проникновенными лирическими стихами и дестаном «Зохране и Тахир».

Присоединение Туркменистана к России внесло свои особенности в литературное творчество туркмен: громче и чаще звучат демократические мотивы, призывы к строительству новой жизни в ее лучших возможностях. С появлением первых периодических изданий на национальном языке, высших учебных заведений, распространением и организацией школ туркменская литература начинает новый этап своего развития. Важную роль играют Берды Кербабаяев, Караджа Бурунов, Ата Каушатов, Якуб Насырли и др. Под влиянием русской литературы зарождаются жанры прозы и драматургии. На туркменский язык были переведены множество произведений отечественной и зарубежной литературы.

В годы Великой Отечественной войны туркменские писатели отражали в своих трудах беспредельную любовь советского народа к своему Отечеству, Коммунистической партии, твердую и стойкую уверенность в скорой победе над фашистскими захватчиками. Тема нерушимой верности и дружбы между народами Союза пронизывает огромное количество произведений туркменских писателей и поэтов-фронтовиков: Халурды Дурдыева, Рухи Алиева, Кара Сейтлиева и др.

Завершая, хотелось бы отметить, что литература – не просто результат деятельности личностей в обществе; это отражение самобытной культуры народа, его истории. Мало быть

знакомым с процессом развития и становления народности, со знаковыми событиями, важно знать литературное творчество и выдающихся его представителей.

Литература

1. История всемирной литературы: в 9 томах. Том 5 / Под редакцией С.В. Тураева и других. – М.: Наука, 1988. – 785 с.
2. Скосырев П.Г. Туркменская литература: очерк развития. – М.: Советский писатель, 1945. – 156 с.
3. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. Изд. 5-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. – 548 с.

ÖZET MİLLİ EDEBİYAT HALK KÜLTÜRÜNÜN YANSIMASI OLARAK Torayeva O.A.

Anahtar kelimeler: *türkmen edebiyatı, edebi yaratıcılık, halkın kültürü, Ulusal kurgu, folklor;*

Makale, Ulusal Türkmen edebiyatının oluşumunun en önemli aşamalarını inceliyor; farklı dönemlerin edebi yaratıcılığının karakteristik işaretlerini ve temsilcilerini belirledi; bazı halkların edebiyat gelişimi için ortak eğilimler belirlendi; halkın kültürünün kimliğinin daha iyi anlaşılması için geçmişin edebi eserlerinin incelenmesinin önemi haklı çıkarılmıştır. Yazar, Ulusal Türkmen edebiyatı hakkındaki mevcut bilgileri özetlemeye ve sistematize etmeye çalışmıştır.

SUMMARY NATIONAL LITERATURE AS A REFLECTION OF THE CULTURE OF THE PEOPLE Torayeva O.A.

Keywords: *turkmen literature, literary creativity, culture of the people, national fiction, folklore;*

The article deals with the most significant stages of the formation of the national Turkmen literature; identifies the characteristic features and representatives of literary creativity of different periods; identifies common trends in the development of literature for some peoples; substantiates the importance of studying literary monuments of the past for a better understanding of the identity of the culture of the people. The author attempts to generalize and systematize the available information about the national Turkmen literature.

ПИСАТЕЛЬСКИЙ КРИЗИС АННЫ ВУЛЬФ В ПРОИЗВЕДЕНИИ “ЗОЛОТАЯ ТЕТРАДЬ” ДОРИС ЛЕССИНГ

Яхьяева Кямалия Яхья кызы

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан
yahyayeva77@mail.ru

Ключевые слова: *писательский кризис, идентичность, роман, искусство, «Свободные женщины»*

Анна Вульф, героиня романа Дорис Лессинг «Золотая тетрадь», известная писательница. Сам роман представляет собой сборник различных написанных в течение всей жизни произведений Анны Вульф, в которых она пытается передать накопленный ею личный женский опыт. Неспособность Вульф понять себя как женщину проявляется тогда, когда она переживает, казалось бы, бесконечный писательский кризис, который случился с ней после успеха ее первого романа «Границы войны». Ее писательский кризис, словно медленно приоткрывает дверь к ментальной фрагментации, поскольку Вульф предпринимает различные попытки точно описать свой женский опыт через различные альтер-эго. По иронии судьбы, единственный подлинный женский опыт, который Вульф может задокументировать, - это ее бесплодные попытки сделать это. В то время как она пытается раздробить себя на разные личности и персонажи, даже эти отдельные персонажи по-прежнему остаются писательницами, которые сомневаются в подлинности своих произведений. В желтом блокноте Элла (представляющая Анну), выражает недовольство слишком «чувствительной и женственной» природой своих записей и стилем письма, поскольку они непривлекательны и неуместны для мужчин, от которых она добивается одобрения.

Различные отрывки из четырех тетрадней героини переплетаются с пятью разделами под названием «Свободные женщины» и пятой, золотой, тетрадью, вместе образуя текст «Золотой тетради». Первый роман Анны «Границы войны» стал бестселлером, но она стыдится этого и утверждает, что решила никогда больше не писать, по крайней мере, не для публикации. Только в самом конце романа она, наконец, признается, что у нее писательский кризис: «Я могла бы назвать с дюжину причин, почему нет, я могу часами разглагольствовать на эту тему, но настоящая причина

заключается в том, что у меня писательский ступор. Это все. И я в этом впервые признаюсь» [1, с. 376].

К концу романа мы, как читатели, понимаем, что все разделы романа, объединенные под общим названием «Свободные женщины», на самом деле представляют собой короткий роман, написанный Анной о себе самой, после того как ей удалось преодолеть писательский кризис. Ее писательский кризис выражался в том, что Анна утратила свою привычную манеру писать. Она больше не может понимать себя, как раньше, ее идентичность стала менее отчетливой, более размытой. Чтобы восстановить свою идентичность она вновь начинает писать.

Стремясь к объективности, Анна решает вести ежедневные записи в дневниках. Перечитывая свои записи, в которых она описывает прожитый день, Анна все вычеркивает. Ей кажется, что она слишком много места уделила своим мыслям и чувствам. По этой причине она пытается переписать все более правдиво и в краткой форме. 18 месяцев подряд она делает записи в дневниках, кратко описывая происходящие события. По истечении этого срока она, передумав, перечеркивает все ранее написанное. «Значит, все это провал тоже. Синяя тетрадь, которая, как я ожидала, будет самой правдивой из тетрадей, хуже любой из них» [1, с.264]. На какое-то время она перестает писать и вместо этого вырезает газетные статьи и вклеивает их в свои тетради. Очевидно, она ищет способ выразить реальность более правдиво и не может найти его.

С каждой записной книжкой, заменяющей другую, ее самость подвергается стиранию и выбирает альтернативу. То есть с каждой тетрадью, которая как бы продолжает и заменяет другую, нарративное «я» подвергается стиранию и выбирает альтернативное представление. Когда Анна начинает записывать свой литературный опыт в «Черную тетрадь», она сталкивается с текстовым сопротивлением: «Я не в состоянии породить ту единственную разновидность романа, которая меня интересует: книгу, мощно напитанную интеллектуальной или моральной страстью, достаточно сильной для того, чтобы создать порядок, создать новый способ видения жизни. Потому что я слишком фрагментарна» [1, с. 52].

Причиной ее внутренней опустошенности стали события, которые произошли внутри коммунистической партии и привели Анну к разрыву с ней. Из этого исходит и ощущение своей бессмысленности: «мы должны признать, что великая мечта увяла, а истина заключается кое в чем другом, а именно – от нас никогда и никакого толку не будет». [1, с. 46] Он объяснил свое решение: мир настолько хаотичен, что искусство – неуместно [1, с. 39].

Анна хочет сотворить нечто грандиозное, для того чтобы изменить мир, но она считает, что ее мастерства как писателя не достаточно. По крайней мере, это не тот род деятельности, в котором она по ее мнению, способна что-либо создать. Она хочет написать роман «с интеллектуальной или моральной страстью, достаточно сильной, достаточно сильной для того, чтобы создать порядок, создать новый способ видения жизни» [1, с.52], но она чувствует себя не в состоянии сделать это: «Я обладаю только одним, и далеко не самым важным свойством, необходимым для того, чтобы вообще писать, и это свойство — любопытство. Это любопытство журналиста» [1, с.52]. Анна считает, что современный роман стал форпостом журналистики и естественно не одобряет эти перемены. Она говорит, что общество стало настолько раздробленным, что люди читают романы, чтобы узнать о той жизни, с которой они не знакомы. Мы видим, что Анна не считает такого рода публицистику настоящей, важной литературой: «Только один роман из пяти сотен или тысяч обладает тем качеством, которое делает роман романом, — качеством философии» [1, с.51]. Следовательно, поскольку она не чувствует себя способной написать такого рода философский роман, который изменил бы взгляды людей на жизнь, она не думает что ее произведение может изменить мир. Она чувствует, что должна делать что-то другое, что-то более полезное, чтобы помочь изменить мир.

Эта убежденность в том, что писать уже недостаточно, также могла быть вызвана с происходящими в мире очень быстрыми изменениями, которые Анна наблюдала в последние годы.

К концу романа Анне снится сон, где она распознает это зло в себе [2, с.153]. Когда она просыпается, она говорит: «В моей жизни было так много изломанного и болезненного, что теперь, когда потоки счастья заливают меня,... я просто не могу в это поверить». Я говорю себе: «Я – Анна Вулф, да, это я – Анна, и я счастлива» [1, с. 215]. Ее опыт во сне связывает ее со всем человечеством во все времена. Именно это чувство связи позволяет ей испытывать неподдельную радость.

В конце романа Анна готовится записать все свои мысли в одной книге, названной «Золотой тетрадью». Таким образом, тема раздробленности и единства достигает своей завершенности в «Золотой тетради».

Литература

1. Лессинг Д. Золотая тетрадь : роман / Дорис Лессинг ; пер. с англ. Е. Мельниковой. – СПб. : Амфора, 2009. – 459 с.

2. Abd El Aziz, Heba Mohamed. "Female Identity in Doris Lessing's The Golden Notebook". *Advances in Language and Literary Studies*. Volume: 9 Issue: 1, 2018, pp.149-159
3. Morgan, Ellen. "Alienation of the Woman Writer in The Golden Notebook." *Contemporary Literature*, vol. 14, no. 4, Autumn 1973, pp. 471-480, JSTOR, www.jstor.org/stable/1207467. Accessed 09-19-2017.
4. Sanghamitra Sadhu. "Being to Becoming: The Discourse of Self in Doris Lessing's The Golden Notebook and Love, Again". DUJES, and the Department of English, Dibrugarh University. www.dujes.co.in/p/being-to-becoming-discourse-of-self-in.html

XÜLASƏ
DORIS LESSİNGİN "QIZIL DƏFTƏR" ƏSƏRİNDƏ ANNA VOLFUN YAZIÇI BÖHRANI
Yəhyayeva K.Y.

Açar sözlər: yazıçının sənət böhranı, identiklik, roman, ustalıq, "Azad qadınlar"

Məqalədə baş qəhrəman Anna Vulf üzləşdiyi yazıçı böhranı səbəblərindən bəhs edilir. Məqalədə baş qəhrəmanın yazıçı durğunluğunu aradan qaldırmaq və yazıçılıq fəaliyyətini davam etdirmək cəhdi araşdırılır. Anna obrazını təhlil edəndə baş qəhrəmanın öz şəxsiyyətini necə təsəvvür etdiyini və daxilə olan ikili şəxsiyyəti aradan qaldırmağa çalışdığını təsəvvür etmək olar. Məlum olur ki, yazıçı durğunluğunun yaranmasına həm də aradan qaldırılmasında, səbəb olan bir deyil, bir çox amillərdir və Anna yenidən yazma bilmək üçün bütün çətinlikləri dəf etməlidir.

RESUME
THE WRITER'S CRISIS OF ANNA WOLF IN THE WORK "THE GOLDEN NOTEBOOK" DORIS LESSING
Yakhyayeva K.Y.

Keywords: writer's block, identity, novel, art, Free Women

The article deals with about the causes of the writer's block that the main character of the novel, Anna Wolf, suffers from. The article explores the attempt of the main character to overcome the writer's block and continue her writing activity. Analyzing the image of Anna, one can imagine how the main character sees her identity and tries to overcome the dual identity in herself. It turns out that there are many factors that contribute to both the formation and removal of the block, and Anna needs to overcome all the difficulties in order to be able to write again.

MÜNDƏRİCAT *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENT

PLENAR İCLAS ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ PLENARY SESSION

1. *Akalın Ş.H.* Heydar Aliyev'in söz varlığı üzerine araştırmalar 3
2. *Məmmədov R.S.* Azərbaycan Respublikasında dövlət dil siyasətinin Heydər Əliyev mərhələsi 7
3. *Xalilova İ.* Дагестано-азербайджанские культурные связи 10
4. *Куттымуратова Ы.* Творчество Абая и духовные ценности тюркских народов 13
5. *Жалиева Б.* Вклад Гейдара Алиева в развитие кыргызско-азербайджанских культурных связей 16

I BÖLMƏ *** I СЕКЦИЯ *** I SECTION

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА LANGUAGE POLICY OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV

6. *Abbasova G.Q.* Ulu Öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti. (BDU, Azərbaycan) 18
7. *Abdullayeva M.M.* H.Əliyev siyasətində dilimiz, mədəniyyətimiz və təhsilimiz. (ADPU, Azərbaycan) 20
8. *Allahverdiyeva V.M.* Heydər Əliyev və dil mədəniyyəti. (ADİU, Azərbaycan) 22
9. *Aslanova Ü.H.* Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. (ADNSU, Azərbaycan).....24
10. *Balakişiyeva S.A.* Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin və milli təhsil yaradıcılığının Lideri kimi. (MDU, Azərbaycan)..... 27
11. *Əhmədova E.H.* Heydər Əliyevin nitqində nitq etiketləri. (SDU, Azərbaycan).....30
12. *Əhmədova O.A.* Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. (ADPU, Azərbaycan) 32
13. *Əliyeva Ş.N.* Azərbaycan dilinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu. (BDU, Azərbaycan).....34
14. *Hüseynova A.M.* Heydər Əliyev çıxışlarında teonimlər. (ADİU, Azərbaycan) 36
15. *Kazımova N. N.* Heydər Əliyevin dil siyasəti. (ADPU, Azərbaycan) 38
16. *Qasımlı G.V.* Heydər Əliyevin Azərbaycan ədəbləri haqqında fikirləri. (AMEA N.Gəncəvi ad.Əİ, Azərbaycan) 39
17. *Məmmədova K.A.* Heydar Aliyev and his language policy. (ADPU, Azərbaycan).....43
18. *Nəcəfova Ş.Y.* Azərbaycan dilinin inkişafında Heydər Əliyevin xidmətləri. (SDU, Azərbaycan) 45
19. *Sadıqova K.R.* Heydər Əliyev və onun dil siyasəti. (ADPU, Azərbaycan) 48

II BÖLMƏ *** II СЕКЦИЯ *** II SECTION

ELMİN, TƏHSİLİN, MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ РАЗВИТИЕ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА HEYDAR ALIYEV STAGE IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE, EDUCATION AND CULTURE

20. *Ağazadə İ.M.* Milli mənlük şüurunun uşaqlara aşılması. (AMEA N.Gəncəvi ad.Əİ, Azərbaycan).....51
21. *Bağırzadə C.V.* Ulu Öndər Heydər Əliyev və müstəqillik dövründə Gəncə şəhərində təhsil. (GDU, Azərbaycan) 54
22. *Bünyatova A.B.* Ulu Öndərin elm və mədəniyyətin inkişafında rolu. (SDU, Azərbaycan).....56
23. *Cəfərova S.N.* Ailənin psixoloji iqlimi uşaq tərbiyəsində mühüm komponent kimi. (BSU, Azərbaycan) 58

24. <i>Dadaşov İ.M.</i> Azərbaycan təsviri incəsənətinin inkişafında Heydər Əliyev mərhələsi. (SDU, Azərbaycan)	60
25. <i>Hacıyeva A.Ş.</i> Təhsildə Heydər Əliyev şəxsiyyəti – gənclərə nümunə kimi. (SDU, Azərbaycan)	62
26. <i>Həbibullayeva V.M. İmamverdiyeva Ç.R.</i> Heydər Əliyev: müstəqillik illərində Azərbaycan təhsilinə dövlət qayğısı. (SDU, ATMU, Azərbaycan).....	64
27. <i>Həmzəyeva S.S.</i> Heydər Əliyevin mədəniyyət siyasəti. (SDU, Azərbaycan).....	66
28. <i>Həsənova İ.V.</i> Elmin, təhsilin, milli mədəniyyətimizin və multikulturalizmin inkişafında Heydər Əliyev mərhələsi. (ADNSU, Azərbaycan)	69
29. <i>Həsənova Ş.Ə.</i> Heydər Əliyev Azərbaycan elmi və təhsilində uğurlu islahatların müəllifi. (ADPU, Azərbaycan)	72
30. <i>Heydərlı Ş.K.</i> Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin böyük himayədarı (ADMİU)	75
31. <i>İsmaylova R.H.</i> Müəllim-şagird münasibətləri təhsilin aktual problemlərindən biri kimi. (SDU, Azərbaycan)	77
32. <i>İsrafilova G.T.</i> Heydər Əliyev və incəsənət. (ADPU, Azərbaycan)	79
33. <i>Kərimova D.A.</i> Heydər Əliyevin təhsilə verdiyi töhfələr. (SDU, Azərbaycan)	80
34. <i>Kərimova S.A.</i> Fəndaxili və fənlərarası əlaqə. İntegrasiya. (SDU, Azərbaycan).....	83
35. <i>Məhərrəmov A.F.</i> XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan teatrının inkişafı problemləri. (ADU, Azərbaycan)	85
36. <i>Məmmədova A.Ə.</i> Heydər Əliyev irsi Azərbaycan gənclərinin gözü ilə. (SDU, Azərbaycan).....	87
37. <i>Məmmədova E.F.</i> Elm və təhsilin inkişafında Heydər Əliyev mərhələsi. (ADPU, Azərbaycan)	89
38. <i>Mirzəyeva V.K.</i> Heydər Əliyev və kino sənəti. (ADMİU, Azərbaycan).....	90
39. <i>Mirzəyeva S.S.</i> Heydər Əliyev və təhsil islahatları. (SDU, Azərbaycan)	92
40. <i>Nəcəfli L.R.</i> Elmin, təhsilin, mədəniyyətin inkişafında Heydər Əliyevin rolu. (ADİU, Azərbaycan)	95
41. <i>Qasımova T.Ə., Adıgözəlova Ş.Ə.</i> Tərbiyə prosesində Heydər Əliyev irsi. (SDU, Azərbaycan)	97
42. <i>Quliyeva Ş.M.</i> Ümummillı Lider Heydər Əliyev ideologiyasında milli özünüdərk problemi. (SDU, Azərbaycan).....	99
43. <i>Rzayeva S.B.</i> Azərbaycan təhsilində Heydər Əliyev siyasəti. (SDU, Azərbaycan).....	101
44. <i>Teymurov R.T.</i> Teatrın ictimaiyyətlə əlaqələrinin təşkili. (ADMİU, Azərbaycan)	103
45. <i>Xəlilova S.İ.</i> Heydər Əliyev irsinin Azərbaycan gəncliyinin inkişafında rolu. (SDU, Azərbaycan)	105
46. <i>Yunusova Ş.Ə.</i> Heydər Əliyevin Azərbaycan elminin və təhsilinin inkişafında rolu. (SDU, Azərbaycan)	106
47. <i>Yusibova G.Y.</i> Ulu Öndər Heydər Əliyevin elm və təhsilin inkişafında əvəzolunmaz rolu. (GDU, Azərbaycan)	109
48. <i>Мамедова С.М.</i> Идущий впереди. (СГУ, Азербайджан)	111

III BÖLMƏ *** III СЕКЦИЯ *** III SECTION

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА HISTORICAL ISSUES OF AZERBAIJAN IN HEYDAR ALIYEV'S HERITAGE

49. <i>Abdullayev İ.H.</i> Heydər Əliyev irsində Azərbaycan tarixi məsələləri və milli iqtisadi inkişaf modeli. (BDU, Azərbaycan)	113
50. <i>Bağirova K.S.</i> Məhəmməd Tağı Sidqi arxivi milli mədəni tariximizin öyrənilməsində mənbə kimi. (AMEA M.Füzuli ad. Əİ, Azərbaycan)	116
51. <i>Behbudova T.G.</i> Ümummillı Lider Heydər Əliyev və Ordu quruculuğu. (GDU, Azərbaycan)	118
52. <i>Bədəlov S. B., Cəlalzadə B. M.</i> Oğuz Yabqu dövləti. (SDU, Azərbaycan)	121
53. <i>Cəfərov P.T.</i> Gəncə xanlığı (SDU, Azərbaycan)	124
54. <i>Əhmədov R. V.</i> Eftalilər dövləti. (SDU, Azərbaycan)	128
55. <i>Əhmədova Ş.M.</i> Qaraxanlılar dövləti. (SDU, Azərbaycan)	130
56. <i>Əsədova A.V.</i> Qədim türk yurdu Qarabağda tarixi irsimizin işğaldan sonra bərpası. (SDU, Azərbaycan)	133

57. <i>Həsənov Y.L.</i> 1930-cu illərdə Türkiyə Cumhuriyyəti və Sovet Rusiyası arasında iqtisadi münasibətlər. (SDU, Azərbaycan)	137
58. <i>İmamova S.Q.</i> Oğuz türklərinin böyük səlcuq imperiyası. (AzTU, Azərbaycan)	141
59. <i>Kərimova S.Ə.</i> 1953-1960-cı illərdə SSSRİ-Türkiyə münasibətləri problemi Azərbaycan-Türkiyə tarixşenaslığında	143
60. <i>Mammadova S.I., Kamilli Sh.N.</i> Heydar Aliyev and Azerbaijan diaspora as a policy of azerbaijanism. (SSU, Azerbaijan, Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania)	145
61. <i>Məhərrəmov S.S.</i> Qərbi Hun İmperiyası. (SDU, Azərbaycan)	147
62. <i>Məmmədova Y.K., Əhmədova F.E.</i> Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixi irsində rolu. (SDU, Azərbaycan)	153
63. <i>Səlimov Ş.D.</i> İrəvan xanlığı. (SDU, Azərbaycan)	154
64. <i>Şəfiyeva Ə.H.</i> Ərəb xilafətinin Orta Asiyaya yürüşləri. (SDU, Azərbaycan)	156
65. <i>Qocayev S.M.</i> Rəvvadilər və Şəddadilər dövləti. (SDU, Azərbaycan)	160
66. <i>Vəliyeva D.M.</i> Suvar xaqanlığı. (SDU, Azərbaycan)	163
67. <i>Муртузалиев М.М.</i> Универсальная природа радикального политического кризиса и деструкции государства. (ФАНЦ РД Махачкала, Россия)	167

IV BÖLMƏ *** IV СЕКЦИЯ *** IV SECTION

AZƏRBAYCANÇILIQ VƏ MULTİKULTURALİZM АЗЕРБАЙДЖАНСТВО И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ AZERBAIJANISM AND MULTICULTURALISM

68. <i>Akimova E.S.</i> Milli məfkurəli dövlət qurucusu. (AMEA, N.Gəncəvi ad. Əİ)	170
69. <i>Yurtbay B., Ələkbərzadə M.</i> Haydar Aliyevin azərbaycançılıq ideologiyası. (İAU, Türkiyə).....	172
70. <i>Baxşaliev A.A.</i> Azerbaijanism and multiculturalism. (ADPU, Azerbaijan)	176
71. <i>Bünyatov Z.V.</i> Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. (SDU, Azərbaycan).....	177
72. <i>Cəfərova N.B., Məmmədova S.Ə.</i> İbtidai siniflərdə ifadəli oxu vərdişlərinin aşılınması problemi. (ADPU, SDU, Azərbaycan)	179
73. <i>Əhmədova H.</i> Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində multikultural dəyərlər və tolerantlıq. (Pyetro Della Vallenin “Səyahətnamə”si əsasında) (BDU, Azərbaycan).....	182
74. <i>Əliyeva L.E.</i> Multikulturalizmin inkişafında Heydər Əliyevin rolu. (SDU, Azərbaycan).....	183
75. <i>Əyubova S.Ə.</i> Heydər Əliyev siyasətində azərbaycançılıq və dövlətçilik. (ADPU, Azərbaycan)	186
76. <i>Paşayeva S.V.</i> Azərbaycan multikulturalizmi mədəni transformasiya prosesi kimi. (SDU, Azərbaycan)	188
77. <i>Qasıмова M.R.</i> Azərbaycanda multikulturalizmin inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rolu. (ADPU, Azərbaycan)	190
78. <i>Rzayev Ə.İ.</i> Heydər Əliyev - multikulturalizmin banisi. (SDU, Azərbaycan)	194
79. <i>Sadrəddinova T.N.</i> Multiculturalism brings people coming closer to each other. (SSU, Azerbaijan).....	197
80. <i>Səfərova S.Q.</i> H.Əliyev və Azərbaycanın multikultural dəyərləri. (SDU, Azərbaycan)	199
81. <i>Яныбаев Д.Е., Батыршин Ш.Ф.</i> Азербайджан и мультикультурализм. (УГНУ, Россия).....	201

V BÖLMƏ *** V СЕКЦИЯ *** V SECTION

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI ƏLAQƏLƏR МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

82. <i>Abuzyarova Zh.</i> International economic relations of Kazakhstan and Azerbaijan in the context of globalization. (AUKD, Kazakhstan)	205
83. <i>Dadaşzadə M.R.</i> Heydər Əliyev və innovativ iqtisadiyyat. (AKU, Azərbaycan)	208
84. <i>Əhmədova Z.Q.</i> Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əvəzədməz rolu. (SDU, Azərbaycan)	211

85. Əliyev Ş.H. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına beynəlxalq əlaqələrin təsiri. (SDU, Azərbaycan)	212
86. Kərimov N.Ə. Tanap layihəsinin texniki xüsusiyyətləri və tikintisi tarixindən. (ADU, Azərbaycan).....	215
87. Məmmədov F.Ə., Məmmədova X.F. Respublikamızda yüngül sənayenin müasir vəziyyəti və inkişafı. (AzTU, Azərbaycan).....	218
88. Yunusova G.İ. Azərbaycan – Yaponiya əlaqələrinin memarı Heydər Əliyev. (AMEA, N.Gəncəvi ad.Əİ, Azərbaycan)	220
89. Yusubova A.E., Məmmədrəfiyeva A.S. Qloballaşmanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə təsiri. (SDU, Azərbaycan)	222
90. Mahmudova L.F. İnnovasiya siyasətinin formalaşmasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əhəmiyyəti. (SDU, Azərbaycan).....	224
91. Байрушина Ф.Ф. О мониторинге обеспечения экономической безопасности региона. (УГНТУ, Россия)	227
92. Давыдов Д.В., Шайбакова Э.Р. Влияние глобализации на страховой рынок: проблемы и пути решения. (УГНУ, Россия).....	231

VI BÖLMƏ *** VI SEKCIYA *** VI SECTION

MÜASİR DİLÇİLİK VƏ LİŊQVODİDAKTİKANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ: ƏNƏNƏLƏR VƏ İNNOVASIYALAR АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ЛИНГВОДИДАКТИКИ: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ CURRENT ISSUES OF MODERN LINGUISTICS AND LINGUODIDACTICS: TRADITIONS AND INNOVATIONS

93. Ağasiyeva M.S. Xınalıq dilində məişət leksikası. (SDU, Azərbaycan)	234
94. Allahverdiyeva L.N. İfadəli oxu gözəl nitqin qarantıdır. (SDU, Azərbaycan).....	235
95. Bağırova A.S. İsa Hüseynovun əsərlərində zoonimlər. (SDU, Azərbaycan).....	237
96. Bağırova S.A. Dilçilik elmində frazeologizmlərin tutduğu yeri, mövqeyi və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu. (ADİU, Azərbaycan)	239
97. Bayramova A.A. Complex sentences in the Agbaba dialect. (SSU, Azerbaijan)	242
98. Bayramov A.Ə. Milli-mənəvi dəyərlərimizin təəssübkeşi və qayğıkeşi. (SDU, Azərbaycan)	244
99. Cəfərov R.C. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı silsiləsindən. (AzTU, Azərbaycan)	248
100. Çəndirli Ü.V. İdeonimlərin təsnifatı. (SDU, Azərbaycan).....	250
101. Dadaşzadə Ə.İ., Məhərrəмова E.X. Qloballaşma şəraitində sosiolinqvistikanın aktual məsələləri. (SDU, Azərbaycan).....	251
102. Uzun E., Sarıtunç B., Saygılı T. “Ağ deve” romanında Türkiyə türkçəsinə fərqli qramer özəllikləriylə aktarılabilecek isim cümlələrinin tespiti. (SUBÜ, Türkiyə).....	254
103. Eminli B.İ. Virtual dialoq canlı dialoqa qarşı. (SDU, Azərbaycan)	254
104. Əhmədzadə G.A. Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji birləşmələr. (ADPU, Azərbaycan)	259
105. Əliyev E.T. V sinifdə öyrədilən fonetik qayda və tapşırıqlara yeni baxış. (SDU, Azərbaycan).....	261
106. Əsgərli L.Ə. Qrammatik tərif və qaydaların dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələri ilə əlaqəli tədrisi. (GDU, Azərbaycan)	263
107. Əsgərova L.S. “Divanü-lüğət-it türk” əsərində “ar-ər” şəkilçisinin məna xüsusiyyətləri. (SDU, Azərbaycan).....	265
108. Hacıyeva A.C. Reklam dilinin funksional qrammatik xüsusiyyətləri: Xəzər televiziyasına istinadən. (ADPU, Azərbaycan)	267
109. Hacıyeva N.M. Atalar sözlərində pleonastik ifadələr. (AMEA İ.Nəsimi ad. Dİ, Azərbaycan)	270
110. Heydərova Ş.Q. Müasir ingilis dilində ara sözlərin bədii mətndə modal mənaların ifadə üsulları. (AzTU, Azərbaycan).....	272
111. Həmtəyeva L.Ə. Dilçiliyin biologiya ilə həmhüdüdü terminləri. (SDU, Azərbaycan).....	275
112. Həsənova K.N. Poeziyada inkarlıq kateqoriyası üzrə qənaət prinsipinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri. (ADPU, Azərbaycan).....	276

113. <i>Narynbayeva B.</i> Kırğızların deyimler bağlamında dünya algısı. (Y. Balasagun KMDÜ, Kırğızıstan).....	279
114. <i>Бикмаева Л.У., Иванова Л.А.</i> Применение инновационных методов на занятиях по дисциплине «Русский язык как иностранный». (УГНТУ, Россия)	283
115. <i>Дубровина М.Э.</i> К вопросу о происхождении формы с показателем –lar в свете этнолингвистических данных. (СПбГУ, Россия)	285
116. <i>Мамедова А.Дж.</i> Источники крылатых фраз в турецком языке. (СГУ, Азербайджан)	289
117. <i>Quliyeva T.A., Abbasova N.B.</i> Heydər Əliyev – Azərbaycan xalqının qürur mənbəyidir. (SDU, Azərbaycan).....	290
118. <i>Məhərrəmov M.H.</i> Təhsil sistemində işgüzar kommunikasiyanın effektiv idarə edilməsi. (SDU, Azərbaycan).....	292
119. <i>Məmmədov B.C.</i> Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin tədrisinin şagirdlərinin nitq inkişafına təsiri. (ADPU, Azərbaycan)	294
120. <i>Məmmədova M.Ə.</i> Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi ənənələri və çağdaş funksional mənzərəsi. (ADPU, Azərbaycan)	296
121. <i>Məmmədova T.İ.</i> İngilis dilinin tədrisi prosesində problematik aspektlər və qrammatik qanunauyğunluqlar. (AKU, Azərbaycan)	299
122. <i>Mirzəyev H.A.</i> Yazılı nitqin inkişafında kommunikativ texnologiyaların rolu. (AzTU, Azərbaycan)	301
123. <i>Misirli T.F.</i> Ənənələr və innovasiyalar. (SDU, Azərbaycan).....	303
124. <i>Muğamat X.M.</i> Heydər Əliyevin nitqində teonimlər. (SDU, Azərbaycan).....	304
125. <i>Gümüş M.</i> Türkiyə türklərinin -deyimlər bağlamında- kısaca dünya algısı. (KTMÜ, Kırğızıstan)	306
126. <i>Musayeva İ.İ.</i> Qaquz dilində mərasim leksikasının tədqiqi. (SDU, Azərbaycan).....	311
127. <i>Necati D.</i> Alp Er Tunga destanı. (QÜ, Türkiyə).....	314
128. <i>Ospanova D.Zh.</i> Culturally conditioned semantics of emotives in communication. (L.N.Gumilyov ENU, Kazakhstan).....	318
129. <i>Rahtari M.F.</i> Azərbaycan və rus dillərinin oxşar ikihecalı sinharmonik fonetil struktur. növləri (SDU, Azərbaycan).....	320
130. <i>Rəcəbli Ü.R.</i> Akademik nitqin meyarları. (BSU, Azərbaycan).....	323
131. <i>Rəfiyeva P.S.</i> Psixolinqvistika nitqin və dilin dərinədən öyrənilməsi vasitəsi kimi. (QDSİK, Azərbaycan)	325
132. <i>Rüstəmov Ə.M.</i> Zəngəzur Azərbaycandır, oğuz yurduudur. (SDU, Azərbaycan).....	326
133. <i>Rzayeva N.Ə.</i> İngilis dilində ismin hal kateqoriyasının bəzi nəzəri lingvistik problemləri haqqında. (AzTU, Azərbaycan)	328
134. <i>Seyidova S.Ə.</i> Müasir Azərbaycan dilçiliyində frazeologizmlərin semantik bütövlük cəhətdən tədqiqi. (SDU, Azərbaycan)	331
135. <i>Şirinova M.M.</i> Dillərarası omonimlik. (SDU, Azərbaycan)	334
136. <i>Мусабекова У.А.</i> Концепт «семья» в паремии казахского и узбекского языков. (ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан).....	335
137. <i>Мусаева А.Т.</i> Урок русского языка как иностранного на современном этапе. (СГУ, Азербайджан)	339
138. <i>Садыков Т., Касымбекова Н.</i> Сравнительный контекст сакральных чисел в эпосе «Манас». (БГУ им. К.Карасаева, (КГМ им. И.К.Ахунбаева, Киргизия).....	341
139. <i>Сафарзаде А.Э.</i> Интонационные особенности альтернативных вопросов в английском языке. (АУЯ, Азербайджан).....	345
140. <i>Ибрагим У.З.</i> Функционирование звукоподражаний и междометий в современной французской прессе. (АУЯ, Азербайджан).....	347
141. <i>Ханчаева Т.Х.</i> Имена собственные – источник изучения языка. (КЧГУ, Россия)	349
142. <i>Vəliyeva H. Ş.</i> Müasir ingilis dilində mətnin fonetik təşkilinə dair. (SDU, Azərbaycan).....	351
143. <i>Vəliyeva G.İ.</i> Söz vurğusunda temporal xüsusiyyətlər praqmafonetik amil kimi. (SDU, Azərbaycan).....	353
144. <i>Vəliyeva İ.Z.</i> Onomastikanın ingilis və Azərbaycan dillərində yaranması, inkişafı və ifadə vasitələri. (AzTU, Azərbaycan)	355
145. <i>Vəliyeva S.V.</i> Kütləvi informasiya vasitələri ilə dillərin qarşılıqlı təsiri. (SDU, Azərbaycan).....	357
146. <i>Yusibova X.Ş.</i> İngilis dilinin sözmələgəlmə prosesində prefikslərin rolu. (SDU, Azərbaycan).....	358

147. <i>Zeynalova Z.H.</i> Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyasının linqvistik təhlili. (ADDA, Azərbaycan)	360
148. <i>Həsənzadə L.M.</i> Bədii tərcümədə milli kolorit problemi. (AMEA N.Gəncəvi ad.Əİ, Azərbaycan)	363
149. <i>Hüseynova E.E.</i> Azərbaycan, türk və ingilis dillərində sayın bənzər və fərqli xüsusiyyətləri. (AMEA İ.Nəsimi ad.Dİ, Azərbaycan)	365
150. <i>Hüseynova K.S.</i> İngilis toponomikasının frazeoloji tərkiblərdə və bədii əsərlərdə işlənməsi. (AzTU, Azərbaycan)	368
151. <i>Hüseynova L.A.</i> Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə və mürəkkəb cümlə daxilində sözlərin sıralanması onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri. (ATU, Azərbaycan)	371
152. <i>İbrahimli Ü.B.</i> Linqvodidaktikanın aktual problemləri. (ADİU, Azərbaycan)	373
153. <i>İbrahimov R.M.</i> Dilçilikdə “dünya xəritəsi” və “konsept” anlayışı. (SDU, Azərbaycan)	375
154. <i>İsgəndərova K.Y.</i> Xarici dil dərslərində “Mərcan bağları” nəzəriyyəsinin təsviri. (SDU, Azərbaycan)	377
155. <i>İsmayılova M.İ.</i> Müasir fransız dilində arqo sözlərin yaranmasında ingilis mənşəli sözlərin rolu. (ADU, Azərbaycan)	379
156. <i>Kərimova A.</i> İspaniyada dil siyasəti. (ADPU, Azərbaycan)	380
157. <i>Qarayeva A.V., Mustafayeva G.V.</i> Azərbaycan dilində yeni sözlərin rolu. (SDU-nun nəzd. SDTK, Azərbaycan)	383
158. <i>Quliyeva D.R.</i> İmplikasiya ilə kondensasiyanın əlaqəsi. (SDU, Azərbaycan)	385
159. <i>Məncənova G.R., Zeynalova Z.Ə.</i> Zaman anlamlı leksik vahidlər. (SDU-nun nəzd. SDTK, Azərbaycan)	387
160. <i>Mehdiyeva K.N., İbrahimova Ü.A.</i> Sayların semantik xüsusiyyətləri. (SDU-nun nəzd. SDTK, Azərbaycan)	390
161. <i>Mehdiyeva M.B.</i> “Sagır nun” səsinin Azərbaycan dilində rolu. (ADPU, Azərbaycan)	392

VII BÖLMƏ *** VII СЕКЦИЯ *** VII SECTION

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ ƏDƏBİYYATIN ROLU РОЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ В МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ THE ROLE OF LITERATURE IN INTERCULTURAL RELATIONS

162. <i>Ağalarova V.A.</i> Qasım bəy Zakirin müasiri Cəfərqulu xan Nəva. (SDU, Azərbaycan)	395
163. <i>Ağayev İ.A.</i> “Topal Teymur”da tarixi faciəyə etiraz. (SDU, Azərbaycan)	396
164. <i>Aliyeva A.A.</i> Ömər Seyfəddinin hekayələrində vətənpərvərlik motivləri. (SDU, Azərbaycan)	400
165. <i>Allahquliyeva C.M.</i> Müasir ədəbi prosesdə ənənə və novatorluq. (SDU-nun nəzd. SDTK, Azərbaycan)	401
166. <i>Isgəndərova N.V.</i> Azerbaijan publicism in the Russian language in the cultural and historical context. (SSU, Azerbaijan)	403
167. <i>Ağbaba A.</i> Hidayətın poeziyasında Qərbi Azərbaycanın tarixi-mənəvi dəyərləri. (SDU, Azərbaycan)	406
168. <i>Babayeva A.N.</i> Ümumtürk folklorunda törəyiş dastanlarının anlamı. (SDU, Azərbaycan)	408
169. <i>Babayeva E.M.</i> Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə ədəbiyyatın rolu. (ADİU, Azərbaycan)	411
170. <i>Baxşəliyev Ə.Ş.</i> Səməd Vurğun Qazax ədəbi mühitində. (AMEA, N.Gəncəvi ad. Əİ, Azərbaycan)	413
171. <i>Zeynalli G.F.</i> Qərbi Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinin fərman kərimzadə yaradıcılığında təsviri. (SDU, Azərbaycan)	415
172. <i>Qəhrəmanova U.F.</i> Ortaq türk abidəsi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına H.Əliyev münasibəti. (ADPU, Azərbaycan)	416
173. <i>Paşayeva A.F.</i> Dədə Ömər rövşəni yaradıcılığında nizami ideyalarının əksi. (ADİU, Azərbaycan)	418
174. <i>Muradlı Ə.M.</i> Anarın “Ağ qoç, qara qoç” əsərində utopik və antiutopik məqamlar. (ADPU, Azərbaycan)	421
175. <i>Mədətov F.K.</i> C. Cabbarlının “Qız qalası” poemasının gizli qatları. (AU, Azərbaycan)	425
176. <i>Cümənov D.A.</i> Rəsul Rza poeziyasında Azərbaycan türklərinin taleyi. (SDU, Azərbaycan)	428
177. <i>Əhmədov Q.H.</i> Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində məmur obrazı. (SDU, Azərbaycan)	431

178. <i>Vəliyeva İ.X.</i> Azad Şuşa obrazı Rafiq Yusifoğlu yaradıcılığında. (SDU, Azərbaycan).....	433
179. <i>Talıbova T.M.</i> Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində (1969-1981; 1991-2003) Azərbaycanda Məhtimqulu Fəraqinin ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri məsələləri. (AMEA, N.Gəncəvi ad. Əİ, Azərbaycan)	436
180. <i>Hüseynova A.H.</i> Heydər Əliyevin şəxsiyyəti Azərbaycan ədəbiyyatında (Xalq şairi Zəlimxan Yaqub “Əbədiyyət dastanı” əsərində). (SDU, Azərbaycan)	439
181. <i>Hüseynova G.T.</i> Qərbi Azərbaycanın Ağbaba bölgəsinin məişət mərasim nəğmələri haqqında. (SDU, Azərbaycan)	442
182. <i>Xəlilova X.S.</i> Türk xalqlarının ortaq mədəni abidəsi olan N.Gəncəvi. (BTİ)	443
183. <i>İsmayılova Ə.Ş.</i> Məhəmmədbağır Xalxalı yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri. (SDU, Azərbaycan)	446
184. <i>Cabarova M.A.</i> Milli ədəbiyyatın formalaşmasında Heydər Əliyev mərhələsi. (SDU, Azərbaycan)	447
185. <i>Hüseynova J.</i> Sabir Rüstəmxanlının “Göy Tanrı” romanında tarixilik və postmodernizm məsələsi. (ADPU, Azərbaycan)	449
186. <i>Məmməd İ.A.</i> Hidayətin poeziyasında azərbaycançılıq məfkurəsi. (SDU, Azərbaycan)	451
187. <i>Memmedov R.M.</i> Analepsis (flashback) bir ədəbi anlayış kimi. (ZBEÜ, Türkiyə).....	453
188. <i>Isgandarzade A.T.</i> Tajaddin Ahmadi - turkish poet of the middle age. (ANAS, Institute of Linguistics)	455
189. <i>İsgəndərova G.B.</i> Dekadentizmin estetik fəlsəfəsi. (AMEA N.Gəncəvi ad. Əİ, Azərbaycan)	456
190. <i>İsmayılova L.M.</i> Tofiq Mahmudun lirikasında vətənin tərənnümü. (SDU, Azərbaycan)	458
191. <i>İsmayılova Ş.F.</i> Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeiri və Heydər Əliyev. (N.Gəncəvi ad.Əİ, Azərbaycan)	460
192. <i>Məmmədova T.K.</i> Ədəbiyyat və H.Əliyev şəxsiyyətinin onda təəcəssümü. (SDU, Azərbaycan).....	462
193. <i>Nağızadə S.E.</i> Dərələyəz aşığı. (SDU, Azərbaycan).....	465
194. <i>Ramazanova L.M.</i> Türk və islam mədəniyyətinin indoneziyalı yazıçı Həbiburrəhman əl-Şirazinin “Eşq ayələri” romanında inikası. (AMEA, N.Gəncəvi ad. Əİ, Azərbaycan)	467
195. <i>Rəfiyeva A.İ., Məmmədova E.E.</i> Azərbaycan və özbək nağıllarında oxşar motivlər. (SDU, Azərbaycan).....	469
196. <i>Səmədova N.Ə.</i> Əliabbas müznibin şəxsi arxivi. (AMEA, M.Füzuli ad.Əİ, Azərbaycan)	471
197. <i>Şükürova J.S.</i> Həsən Mahmud Kaşi yaradıcılığında mədhiyyələr. (M.Füzuli ad. Əİ, Azərbaycan)	473
198. <i>Yusifova J.D.</i> Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. (AMEA Əİ)	476
199. <i>Əkbərova G.V.</i> Vahid Əziz poeziyasında Qarabağ mövzusu (Paramparça illər.. kitabı əsasında). (ADU, Azərbaycan)	478
200. <i>Казбулатова Г.Х.</i> Визуальные коды межкультурных связей. (УГНТУ, ИЭС, Россия)	480
201. <i>Мамедов Дж.Г.</i> Экологические представления в мифотворчестве народов. (СГУ, Азербайджан)	483
202. <i>Мамчуева Ф.О.</i> Поэтика драматургических жанров в карачаевской литературе. (КЧГИ при Прав. КЧР, Россия).....	485
203. <i>Муминова У.К.</i> Арабская адаптация из «Махбуб уль-Кулуб». (ТГПИ, Узбекистан)	489
204. <i>Тораева О.А.</i> Национальная литература как отражение культуры народа. (КЧГУ им. У.Д. Алиева, Россия)	492
205. <i>Яхъяева К.Я.</i> Писательский кризис Анны Вульф в произведении “Золотая тетрадь” Дорис Лессинг. (СГУ, Азербайджан).....	493

İXTİSARLAR * СОКРАЩЕНИЯ * ABBREVIATIONS

SDU	Sumqayıt Dövlət Universiteti
BDU	Bakı Dövlət Universiteti
AMEA, İ.Nəsimi ad.Dİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AMEA, N.Gəncəvi ad.Əİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
AMEA, M.Füzuli ad.Əİ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
ADPU	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ADU	Azərbaycan Dillər Universiteti
BSU	Bakı Slavyan Universiteti
ADİU	Azərbaycan Dövlət İqtisad UNiversiteti
ADNSU	Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ATU	Azərbaycan Tibb Universiteti
AzTU	Azərbaycan Texniki Universiteti
ADDA	Azərbaycan Dövlət Dənizçilik Akademiyası
ADMİU	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və incəsənət Universiteti
AU	Azərbaycan Universiteti
GDU	Gəncə Dövlət Universiteti
MDU	Mingəçevir Dövlət Universiteti
ATU	Azərbaycan Texnologiya Universiteti
AKU	Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
ATMU	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
XU	Xəzər Universiteti
SDU nəzd. SDTK	SDU-nun nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
QDSİK	Quba Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci
IAEÜ	İstanbul Aydın Ecevit Üniversitesi,
SUBÜ	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
QU	Qazi Üniversitesi
ZBEÜ	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
C. Balasagun KMDÜ	C. Balasagun Kırgız Milli Devlet Üniversitesi
KTMÜ	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
СГУ	Сумгаитский государственный университет
MRU	Mykolas Romeris University
ФГБОУ ВО ГИРЯ им. А.С. Пушкина	ФГБОУ ВО Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина
ФАНЦ РД М	ФАНЦ РД Махачкала
УГНТУ	Уфимский государственный нефтяной технический университет
УГНТУ ИЭС	УГНТУ, Институт экосистем бизнеса и креативных индустрий
БГУ	Бишкекский государственный университет им. К.Карасаева
КГМА им. К.Ахунбаева	Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К.Ахунбаева
КЧГУ им. У.Д. Алиева	Карачаево-Черкесский государственный университет имени У.Д. Алиева
КЧГУ	Карачаево-Черкесский государственный университет
КЧИГИ при Прав. КЧР	Карачаево-Черкесский ордена «Знак Почета» институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР
БГУ им. К.Карасаева	Бишкекский государственный университет им. К.Карасаева
КГМА им. К.Ахунбаева	Кыргызская государственная медицинская академия им. И.К.Ахунбаева
ТГПИ	Термезский государственный педагогический институт
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,	Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

SSU
ANAS İL
AUKD
L.N.Gumilyov ENU

Sumgayit State University
ANAS, Institute of Linguistics
Atyrau University named after Khalel Dosmukhamedov
L.N.Gumilyov Eurasian National University

Çapa imzalanmışdır: 03.04.2023-cü il
Şerti ç.v.1,31. Kağız formatı 60*84^{1/16}
Sifariş № 74. Tiraj 200 nüsxə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi
Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə

Konfransın materiallar toplusu
ssu-conferenceproceedings.edu.az və **sdu.edu.az**
saytlarında yerləşdiriləcəkdir.